
Науково-
документальна
серія книг
«Реабілітовані історією»

РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ

У ДВАДЦЯТИ СЕМИ ТОМАХ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

ТРОНЬКО П.Т.
(голова)
РЕЄНТ О.П.
(заступник голови)
ДАНИЛЮК Ю.З.
(заступник голови)
БОГУНОВ С.М.
БОГУЦЬКИЙ Ю.П.
БОРЯК Г.В.
ВОЙНАЛОВИЧ В.А.
ГОРБИК В.О.
ЖУЛИНСЬКИЙ М.Г.
ЗЯБЛЮК М.П.
КОКІН С.А.
КРЕМЕНЬ В.Г.
КУРАС І.Ф.
ЛИТВІН В.М.
ЛОЗИЦЬКИЙ В.С.

МАКОВСЬКА Н.В.
МАРЧУК Є.К.
МОТРЕНКО Т.В.
НОВОХАТЬКО Л.М.
ПАПАКІН Г.В.
ПИРИГ Р.Я.
ПРИСТАЙКО В.І.
ПШЕННИКОВ О.М.
РЕПРИНЦЕВ В.Ф.
РУБЛЬОВ О.С.
СКЛЯРЕНКО Є.М.
СМИРНОВ Ю.О.
СМОЛІЙ В.А.
СОХАНЬ П.С.
ТАБАЧНИК Д.В.
ЧИЖ І.С.
ШЕМШУЧЕНКО Ю.С.

КИЇВ – ПОЛТАВА

2007

РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Книга п'ята

ОБЛАСНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

СОЛОВЕЙ С.А.
(голова)

БІЛОУСЬКО О.А.
(заступник)

ПУСТОВГАР О.М.
(заступник)

БАБЕНКО Л.Л.

БАЖАН О.Г.

БІЛОУС Г.П.

ГОДЗЕНКО В.Д.

ЗАЙЧЕНКО О.Г.

КУЛЬЧИНСЬКИЙ М.Г.

ЛЯПАНЕНКО М.І.

НЕСТУЛЯ О.О.

ПАЩЕНКО В.О.

ПУСТОВІТ Т.П.

РОТАЧ П.П.

СЕРГА М.І.

СУПРУНЕНКО О.Б.

ФЕСИК К.Б.

ЯКИМЕНКО М.А.

НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНИЙ ПІДРОЗДІЛ –
ЦЕНТР ПО ДОСЛІДЖЕННЮ ІСТОРІЇ ПОЛТАВЩИНИ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

2007

ББК 63.3 (4УКР-4ПОЛ) 62-49
УДК 94 (477.53)
РЗ1

Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна
РЗ1 серія книг. – Кн. 5 / Упорядник О.А.Білоусько. – Київ-Полтава:
Оріяна, 2007. – 720 с.

ISBN 966–8250–34–6

У книзі на основі різноманітних джерел у формі нарисів розповідається про уродженців та мешканців Полтавщини, які зазнали незаконних репресій у роки тоталітаризму.

Книга видається відповідно до постанови Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. № 2256-ХІІ «Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні», постанови Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. № 530 «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією» та на замовлення управління інформації та зв'язків з громадськістю Полтавської обласної державної адміністрації.

Для науковців, істориків, краєзнавців, педагогів, студентів, учнів, широкого загалу шанувальників вітчизняної історії.

Ілюстрація на с. 7:
О.М.Левадний. Прабатькові Федору, катованому в роки репресій.
Ліва частина диптиха «На крутому березі Дніпра». 2005. Фрагмент.

ISBN 966–8250–34–6

© Науково-редакційний підрозділ – Центр по дослідженню історії Полтавщини Полтавської облдержадміністрації, 2007.
© ТОВ «Видавництво «Оріяна» – оригінал-макет, 2007.
© Видавництво АСМІ – друк, 2007.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ

В БІОГРАФІЧНИХ НАРИСАХ

У книзі зібрані нариси,
написані різними авторами у різний час для різних видань
(дата публікації вказується поряд із прізвищем автора нарису).
Як відомо, перший збірник, у якому були вміщені біографічні нариси
про уродженців та мешканців Полтавського краю,
постраждалих від політичних репресій комуністичного режиму,
вийшов ще на зорі української незалежності [1].
Відомо також, що саме поява цього збірника фактично спричинилася
до започаткування багатотомного науково-документального видання
про жертви репресій в Україні, яке дістало назву,
вперше ужиту полтавцями: «Реабілітовані історією».
Згодом, уже в рамках проекту,
з'явилися десятки публікацій на цю тематику.
Деякі з них, уперше надруковані в газетах і журналах,
були видані окремими книгами [2, 3, 4].
Низку матеріалів було видрукувано в колективних збірках
«Репресоване краєзнавство» [5] та «Зневажена Клію» [6].
Водночас з'явилися нариси,
написані спеціально для полтавського тому «Реабілітовані історією» [7].
Таким чином, ця книга з відповідною назвою
зібрала під однією обкладинкою весь доробок на цю тематику –
розкиданий у попередніх виданнях
(деякі до того ж стали бібліографічною рідкістю) і новочасний.
Усі матеріали відредаговані й приведені у відповідність
з існуючими вимогами до такого типу видань.

1. Реабілітовані історією / Відповід. ред. П.Т.Тронько. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – 402 с., іл. – (Академія наук України, Інститут історії України, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Полтавський педагогічний інститут імені В.Г.Короленка, Полтавське наукове товариство краєзнавців, Полтавська обласна організація охорони пам'яток історії та культури).
2. Граб В.І. У лещатах ДПУ: Нариси про безпідставно репресованих діячів науки і культури / Відповід. ред. О.Б.Супруненко. – Полтава: Археологія, 1999. – 216 с., іл. – (Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації).
3. Наливайко І.М. Гіркий спомин жахливого терору: Історико-публіцистичні нариси. – Полтава, 2004. – 102 с.
4. Наливайко І.М. Невгамовний біль на віки. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – 172 с. [Перевидання].
5. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / Ред. П.Т.Тронько, Ю.З.Данилюк. – Київ: Рідний край, 1991. – 492 с. – (Академія наук України, Інститут історії України, Міністерство культури України, Всеукраїнська спілка краєзнавців).
6. Зневажена Клію: Збірник статей / Відповід. за випуск Ю.З.Данилюк. – Київ, 2005. – 596 с. – (Інститут історії України).
7. В книзі датовано – 2007.

АЛКСНІТ

Ганна Іванівна

лютий, 15, 1887 — січень, 1938

Ім'я Ганни Іванівни Алксніт, латвійки за національністю, протягом тривалого часу пов'язувалось з найстрашнішим і найганебнішим державним злочином – шпигунством на користь іноземних держав. Лише сьогодні, користуючись відповідними архівними документами, матеріалами слідчої справи, ми можемо чесно і відверто розповісти про трагічну долю цієї мужньої незвичайної жінки.

Народилася Г.І.Алксніт 15 лютого 1887 р. у невеличкому містечку Смітен Вольського повіту колишньої Ліфляндської губернії. Лець дівчинці виповнилося шість років, як велике горе спіткало її родину – помер батько, відомий далеко за межами повіту майстер-тесляр. Відтоді довелося думати про заробітки, шукати будь-яку роботу, економити кожен здобутий копійку. З чотирнадцяти років Ганна працює вишивальницею на приватних фабриках Латвії. З-під голки майстрині виходять дивовижні візерунки, виконані в кращих національних традиціях.

На початку 1917 р. Г.І.Алксніт іде працювати в дитячий будинок. Для багатьох знедолених дітей вона стала другою матір'ю. Спілкуючись з малечею, ніколи не забувала свого гіркого, позбавленого людського тепла дитинства. Мабуть, тому вона з такою надією сприйняла звістку про встановлення в Латвії радянської влади, вірила, що ця влада поверне гідність усім знедоленим, задовольнить їх найпотаємніші прагнення [1].

В зв'язку з окупацією території Латвії німецькими військами Г.І.Алксніт евакуюється у м. Псков, викладає тут у початкових школах. Бажання отримати педагогічну освіту приводить її до міста Ржев Тверської губернії, де знаходився на той час латиський Інститут народної освіти. Провчившись два роки, Ганна вирішує залишити інститут. Не маючи засобів для існування, вона була змушена шукати роботу. В 1923–1924 рр. працює швачкою на відомій московській фабриці «Красная швея», в 1924–1926 рр. – в господарчому відділенні санаторію імені Ілліча. В 1927 р. Ганна Іванівна за дорученням закордонного бюро ЦК ВКП(б) під виглядом лікування іде на батьківщину, зустрічається з місцевими партійними товаришами, з'ясовує обстановку, поновлює втрачені зв'язки. Мине десять років, і це доручення буде кваліфікуватись слідчими УНКВС по Полтавській області як початок її шпигунської діяльності на користь буржуазної Латвії.

Після повернення в СРСР у 1928 р. Г.І.Алксніт приїздить у Полтаву. Мальовниче українське місто чимось нагадувало їй батьківщину, пов'язувалося зі спогадами далекого дитинства. Вона не почувала себе тут самотньою. Влаштувалася спочатку бібліотекарем в Полтавську центральну наукову бібліотеку, а згодом їй запропонували очолити секцію Полтавського державного історичного архіву.

На початку 1930-х рр. за безпосередньої участі Г.І.Алксніт на Полтавщині розпочалися дослідження історії громадянської війни, окремих промислових та сільськогосподарських

підприємств, інших важливих тем. Завідуюча секцією працювала в тісному контакті з місцевим музеєм, численними краєзнавчими організаціями та осередками. До її думки прислухались і науковці, і викладачі, і вчителі.

Грім вдарив серед ясного неба 4 грудня 1937 р. – Г.І.Алксніт була заарештована [2]. Причини її арешту стануть відомі через багато років, коли громадськість країни довідається про широкомасштабну операцію органів НКВС, спрямовану на «викорінення» ворожої агентури буржуазної Латвії. За вказівками, надісланими на місце особисто Єжовим, в поле зору енкавеєсівців потрапили практично всі громадяни латвійської національності.

Не обминула лиха доля й Ганну Іванівну. Їй висунули звинувачення в приналежності до латвійської розвідки. Понад три тижні заперечувала ця мужня жінка будь-які обвинувачення. Лише 31 грудня 1937 р., не витримавши знущань, вона визнала все, що від неї вимагали. Зізналася, що «<...> в 1928 р. була завербована латвійською розвідкою і отримала завдання <...> дізнатися про настрої серед латишів, діяльність окремих керівників Комуністичної партії і Радянської держави, секретні рішення ЦК ВКП(б)» [3].

Будь-яких доказів шпигунської діяльності в справі Г.І.Алксніт годі й шукати, оскільки, як визнавали самі слідчі, вона «ні з ким з агентів не зустрічалась, нікому нічого не передавала». Однак це не завадило Особливій нараді при НКВС СРСР 29 січня 1938 р. винести Г.І.Алксніт вирок: вища міра покарання – розстріл [4].

Виправдання прийшло через п'ятдесят років. У відповідності з ч. 1 ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості по відношенню жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х – початку 50-х років», Г.І.Алксніт реабілітована [5].

1. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 16565-С. – Арк. 5.
2. Там само. – Арк. 8.
3. Там само. – Арк. 15.
4. Там само. – Арк. 19.
5. Там само. – Арк. 1.

Юрій Данилюк

АНОХІНА-ПОГОДІНА

Єфросинія Михайлівна

1906 — січень, 6, 1988

У двадцяті-тридцяті роки ХХ століття, коли в країні гостро не вистачало кваліфікованих управлінських кадрів, досить поширеним було направлення на керівну роботу представників робітничого класу. Пройшовши прискорену курсову підготовку, ці люди очолювали підприємства і установи, виробничі ділянки. До їх числа належала і Є.М.Анохіна.

Народилась Єфросинія Михайлівна у 1906 р. в родині полтавського робітника. Коли їй виповнилось вісім років, помер батько, а через чотири роки пішла з життя і мати [1]. В 1918 р. Анохіна потрапила до дитячого будинку в Харкові [2]. Цей період її життя запам'ятовся насамперед постійним відчуттям голоду. Пісний кондьюр та шматок чорного хліба — ось і все, що бачили діти на столі в тяжкий час громадянської війни і в перші роки відбудови.

Коли Є.М.Анохіній виповнилось шістнадцять років, з дитбудинку її направили на роботу до Полтави. Це вже був успіх, оскільки отримати роботу в умовах масового безробіття вдавалось далеко не кожному. Як підлітка, вихованку дитбудинку її за так званою «бронєю» працевлаштували на 2-у державну панчішну фабрику імені Ногіна. Тут, у механічному цеху фабрики вона пропрацювала з 1922 р. по 1930 р. У 1926 р. їй одній з перших на підприємстві присвоїли звання ударниці [3]. У 1927 р., коли розгорнулась боротьба з «ною опозицією», члени фабричного комсомольського осередку прийняли рішення бойкотувати прибічників троцькізму, які працювали на фабриці. І от одного дня Єфросинію викликали на засідання бюро ЛКСМУ і оголосили, що вона нібито підтримує зв'язки з троцькістами. Та визнала, що дійсно в час роботи розмовляла з однією сусідкою по цеху на виробничу тему, навіть не знаючи, як ставилась та жінка до ідей Троцького. Пояснень Анохіної просто не захотіли слухати, а скликали комсомольські збори і там виключили з ЛКСМУ. Щоправда через рік в комсомолі її поновили, але звинувачення у зв'язку з троцькістами ніхто не зняв [4].

У 1930 р. Анохіна перейшла працювати на 1-у державну кондитерську фабрику. Спочатку була робітницею, а через рік її як активістку прийняли до комуністичної партії, обрали головою фабрично-заводського комітету профспілки [5]. На профспілковій роботі зарекомендувала себе діловим, ініціативним працівником. Крім обов'язкової тоді роботи по організації соціалістичного змагання, багато часу віддавала поліпшенню побуту робітників. Особливо яскраво ділові якості профспілкового ватажка виявились голодного 1933-го року, коли Анохіна налагодила роботу фабричної їдальні й робкоопу таким чином, що робітники змогли прохарчувати себе і свої сім'ї. У 1933 р. Анохіну направили до Чернігова, де призначили завідуючою відділом кадрів обласного комітету Червоного Хреста [6].

У 1936 р. Є.М.Анохіна знову повернулась до Полтави. Коли ставала на партійний облік в райкомі, їй запропонували піти працювати в систему народної освіти. Після трьохмісячних курсів дошкільних працівників Є.М.Анохіну призначили завідуючою дитячим садком № 6 [7]. Ця робота прийшлася їй до серця. Маючи неабиякий досвід профспілкової діяль-

ності, Анохіна порівняно легко розв'язувала проблеми харчування дітей, забезпечення їх білизною, іграшками. У літню пору маленьких полтавців вивозили за місто, на дачу. Роботою Єфросинії Михайлівни були задоволені і батьки, і діти, і керівництво міського відділу народної освіти.

Ситуація докорінно змінилася в 1937 р. Восени того року до Полтавського міськкому КП(б)У надійшла заява про те, що в 1927–1930 рр. Є.М.Анохіна була активною учасницею троцькістської підпільної організації, розклеювала по місту листівки антирадянського змісту [8].

29 жовтня 1937 р. відбулися збори первинної партійної організації обласного відділу народної освіти, які проходили в атмосфері загальної істерії, спрямованої на боротьбу з так званими ворогами народу. Єфросинія Михайлівна захищалася мужньо, аргументовано, спростовувала наклепи. Та слухати товариша по партії ніхто не збирався. З усіх боків на її адресу посипалися звинувачення в тому, що вона нещира по «відношенню до партії», не бажає «роззброюватись» і кається у троцькізмі. Згадали і про виключення її з комсомолу в 1927 р. Партійні збори прийняли рішення: за зв'язок з троцькістами, розклеювання антирадянських листівок і нещирість перед партією виключити Є.М.Анохіну з КП(б)У. Через двадцять днів це рішення затвердило бюро Полтавського міськкому партії [10]. Є.М.Анохіну звільнили з роботи, після чого протягом кількох місяців вона змушена була оббивати пороги партійних та радянських органів у пошуках справедливості.

16 березня 1938 р. Є.М.Анохіну заарештували [11]. Слідство в її справі продовжувалось двадцять два місяці. На перших допитах Анохіна категорично відмовилась визнати свою причетність до будь-якої антирадянської організації. Всі спроби психологічного тиску на неї з боку слідчого наслідків не дали. Тоді Єфросинію Михайлівну ознайомили із свідченнями кількох її знайомих, заарештованих в 1936 р. за причетність до «троцькістів», де була згадка і про неї. Однак Є.М.Анохіна заявила, що ці показання є наклепом і стала вимагати очної ставки з тими людьми. Слідчий опинився у скрутному становищі, бо майже всі вказані «троцькісти» вже були розстріляні. Кілька засуджених, що ще були живими, на очних ставках давали дуже суперечливі свідчення, і Анохіна вміло використовувала це для свого захисту.

Щоправда слідство мало ще один козир. 11 квітня 1939 р., тобто більш, ніж через рік після арешту Анохіної їй влаштували очну ставку з колишньою співробітницею, яка колись перебувала з Єфросинею Михайлівною в товариських стосунках і навіть рекомендувала її до лав ВКП(б). Саме вона стверджувала, що начебто Анохіна розклеювала в 1930 р. антирадянські листівки. Та і в цьому випадку Єфросинія Михайлівна не розгубилась і спокійно відповіла: «Як же після цього «злочину» ви могли у 1931 р. давати мені рекомендацію для вступу в партію? Виходить, що ви або зводите на мене наклеп, або свідомо, приховавши мій «злочин», діяли на користь троцькістів» [12].

Слідчому нічого не залишалось, як поспішити припинити очну ставку. Це була неабияка перемога Є.М.Анохіної. В кінцевому результаті вона врятувала їй життя. Матеріали Анохіної направили до Києва і там прокурор по спецсправах прийняв таке рішення: «Враховуючи, що звинувачена Анохіна винною себе не визнала, основні свідки, що викрили її в злочинній діяльності, вже засуджені, а до справи прикладені секретні оперативні матеріали, справу направити на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР» [13]. 17 жовтня 1939 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила Є.М.Анохіну до п'яти років виправно-трудових таборів за антирадянську агітацію [14]. Термін ув'язнення вона відбувала у зловісно знаменитому Карлазі. Вийшла з табору в 1947 р. [15]. А через три роки – новий арешт, новий вирок, знову ж таки за антирадянську агітацію і троцькістську діяльність. Цього разу – п'ять років заслання в Красноярський край. Звільнення з заслання одержала лише в липні 1954 р. [16].

Боротьбу за перегляд несправедливого рішення Є.М.Анохіна розпочала відразу ж після оголошення вироку. Незважаючи на неймовірні труднощі, їй вдалося відправити до Москви

клопотання щодо відновлення справедливості. Та ці клопотання за юридичною термінологією «залишались без наслідків». І лише після XX з'їзду КПРС, реалізації його рішень по ліквідації наслідків культу особи Сталіна дійшла черга і до справи Анохіної-Погодіної (в 1947 р. після одруження вона почала носити подвійне прізвище). 21 липня 1956 р. постановою Президії Полтавського обласного суду її реабілітували [17].

1. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 7706-С. — Арк. 9.
2. ДАПО. — Ф. 15. — Оп. 37. — Спр. 144. — Арк. 51.
3. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 7706-С. — Арк. 132.
4. Там само. — Арк. 13.
5. Там само.
6. ДАПО. — Ф. 15. — Оп. 37. — Спр. 144. — Арк. 19.
7. Там само. — Арк. 18.
8. Там само. — Арк. 33.
9. Там само. — Арк. 50.
10. Там само.
11. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 7707-С. — Арк. 4.
12. Там само. — Арк. 107-111.
13. Там само. — Арк. 118.
14. Там само. — Арк. 128.
15. Там само. — Арк. 126.
16. Там само. — Арк. 132.
17. Там само. — Арк. 159.

Олександр Єрмак

БАБЕРЯ

Тимофій Йосипович

1900 — грудень, 29, 1937

У скорботному, безкінечному мартирологу жертв сталінського терору є прізвище і полтавця Тимофія Йосиповича Бабері.

Вперше згадку про нього я зустрів, коли збирав матеріал про замордованого сталінськими опричниками директора Полтавської фельдшерської школи Юхима Івановича Воронянського, в якого Баберя був заступником. Згодом, готуючи публікацію про директора Полтавського сільськогосподарського інституту Івана Васильовича Сердюка, котрий теж був розстріляний, я довідався, що Баберя проходив у парі із Сердюком по кримінальній справі за № 2849-с. Згодом із Москви зателефонував син Бабері – Анатолій Тимофійович. Прочитавши в газеті мою статтю про Воронянського, він просив повідомити все, що мені відомо про його батька, зокрема, дату і місце розстрілу Тимофія Йосиповича, звинувачення, які йому інкримінувались. Так налагодилося наше з Анатолієм Тимофійовичем листування. Нещодавно він завітав у рідну для нього Полтаву, відвідав Руновщину, де народився його батько і де живуть родичі, звичайно, зустрівся і зі мною. Мій журналістський блокнот поповнився новими фактами, деталями, цінними фотографіями. І все ж розповідь про нашого земляка, чесного громадянина і комуніста Тимофія Йосиповича Баберю, буде неповною, бо не все з його біографії потрапило в слідчу справу. Діти Тимофія Йосиповича, коли його заарештували, були ще малими, і тому пам'ятають про свого батька зовсім небагато. Та все ж є в мене надія, що, можливо, хтось із літніх людей нашого краю ще пам'ятає Тимофія Йосиповича або щось знає про його життя-буття і доповнить мою сумну розповідь.

Спливав останній рік ХІХ століття. У той далекий для нас час у молодій незаможній селянській родині Йосипа Бабері, що жила в одному з полтавських сіл, народився первісток, якого батьки назвали Тимком. А потім майже щороку сім'я поповнювалась сином чи донькою. Односельці переповідали, що в Бабері було аж п'ятнадцятеро дітей. Із них вижило тільки семеро. Решта померла від тифу і голоду. В 1937 р., коли заарештували Тимофія Йоси-

повича, в анкеті було записано, що в Бабері є три брати – Григорій, Микола і Федір та три сестри – Настя, Марія, Надія. Інвалід війни Федір Йосипович, який проживав у селі Климівці Карлівського району, нещодавно помер. Та рід Бабері не перевівся.

Але повернемося знову в минуле, коли Йосип Баберя разом з синами вів своє господарство, ходив на заробітки в поміщицькі економії, бо треба було чимось годувати сім'ю. Всього було. З малих літ Тимош пас сільську череду, а дві чи три зими бігав до школи. Тямуций був. Швидко навчився читати, писати, лічити. Важко зараз передбачити, як би склалось його життя, коли б не революція, яка все здбила, зламала віковічні підвалини. Можливо, як і його батько, Тимофій Баберя працював би на землі, ростив дітей, зазнав і хліборобських радощів, і горя незаможного селянина. Та революція покликала трудовий люд до боротьби за волю, за землю, за щасливу долю. І вісімнадцятирічний Тимош, сівши на коня, подався боронити, відстоювати молоду радянську владу. Кіннотник Тимофій Баберя хоробро рубався на фронтах громадянської. Син Анатолій розповідає, що за відвагу батько був нагороджений іменно шаблею, якою дуже дорожив. Висіла вона на видному місці в квартирі. Коли забирали Тимофія Йосиповича, то конфіскували і цю дорогу реліквію.

В одному з боїв проти денікінців Баберя був тяжко поранений. Кілька місяців пролежав у шпиталях, мало не позбувся ноги. На перших порах ходив за допомогою милиць, потім з палицею. Однак лишився в лавах Червоної армії аж 1924 р. Був комісаром батальйону. Очевидно, ця частина дислокувалася в Полтаві або поблизу міста. В 1921 р. став членом більшовицької партії.

Відгрімала громадянська війна, країна ставала на мирні рейки. Червоноармійці повертались у міста і села, старались швидше налагодити роботу фабрик і заводів, засяяти ниви. І особисте життя людей входило в звичну колію. Зараз важко щось певне стверджувати, коли точно і за яких обставин червоноармієць Баберя познайомився з полтавкою Венцентиною Собінівною Бернатович. За яких часів поляк Бернатович потрапив до Полтави і чим він тут займався – теж невідомо. Венцентина була на два роки старша Тимофія. Вона мала десятирічну доньку Ніну. Жила по Монастирській вулиці в будинку № 6. До наших днів цей будинок не зберігся. Ймовірно, десь у 1924 р. вони побралися. А наступного року у Баберя народилася донечка, яку батьки назвали Валентиною. Ніну Тимофій Йосипович удочерив, і була вона для нього рідною.

Як тільки Баберя пішов у відставку з військової служби, його, комуніста, рекомендують на посаду голови райвиконкому у рідну Руновщину (тоді це село було центром району). На перших порах керівна посада видалась непростою, бо ні досвіду не було, ні ґрунтовної освіти. Природним розумом, доброзичливістю завоював авторитет, повагу односельців. І вони поважали Тимофія Йосиповича, вважали його своїм захисником. Але й були такі, котрим він був, мов більмо в оці, тому писали на нього анонімки, розповсюджували плітки. Отож, через пару літ, як тільки відкрилась вакансія голови райвиконкому в Білоцерківці (нині це село входить до складу Великобагачанського району), Баберя охоче поїхав туди працювати. Тепер рідше випадала нагода навідатись додому, в Полтаву. Дуже скучав за сім'єю, але вважав, що робота для комуніста, куди б партія не послала, повинна бути на першому плані. Майже нічого не вдалося мені дізнатися про період роботи Бабері у Білоцерківці. Але, може, хтось із довгожителів цього чи довколишніх сіл ще пам'ятає про тодішнього голову райвиконкому?

З Білоцерківки Тимофія Йосиповича посилають в Кобеляки. Вірогідно, що там він теж був головою райвиконкому. І, напевне, не один рік. Ось груповий фотознімок, який зафіксував проводи до Червоної армії комсомольця Ляха. На знімку фотограф зробив такий напис: «Крепи оборону СРСР. На память т. Ляху в зв'язи с уходом в ряди РККА. К-т ЛКСМУ при Кобеляках. РИКУ. 1935 г.» на передньому плані сидять п'ять юнаків. Напевне, посередині – Лях. У другому ряді серед дівчат-комсомолок стоїть Тимофій Йосипович. Можливо, хтось із тих, хто на знімку, ще живий і пригадає цей небуденний у їхньому житті випадок.

Другий документ, що свідчить про перебування в ті роки Бабері в Кобеляках – лист до дружини, датований 7 березня 1937 р. Отож, і в тридцять п'ятому, і на початку тридцять сьомого він трудився саме тут. Звичайно, його життя-буття було невлаштованим. Весь час без сім'ї, мешкав по гуртожитках. А здоров'я Тимофія Йосиповича частенько підводило. Особливо восени і раною весною, коли ятрилась фронтowa рана. Тоді він ходив на милицях. На роботі справ – хоч відбавляй. Майже щодня доводилось виїздити у села району. А вночі готувався до різних нарад, лекцій. Напруга для слабкого здоров'я ставала непосильною. Тож в тому листі він виливає свій пригнічений настрій. Ось рядки з нього: «Люба Вітусю! (так ласкаво називав Тимофій Йосипович свою дружину). Стукнуло мені вже 37 років, перейшов уже на 38-й, старий <...>». Далі він пише, що не знає, чи зможе приїхати додому, бо причин на заваді безліч: «засідання бюро – мої питання, районна нарада – моя доповідь, пленум РВК – не можна мені не бути, школа, а я ж керівник, – доповідь про 8 Березня <...> Буду або до 12, або в крайньому разі, після 12-го».

Та яка б скрута не охоплювала Тимофія Йосиповича, які б службові справи не вирішував, він ні на мить не забував про сім'ю. А тепер у нього було троє дітей – дві доньки і син Анатолій, якого любив над усе. Хлопцеві ішов на той час уже десятий рік.

Дружина й сама частенько їздила до чоловіка, брала з собою і дітей. «Для мене це були найшасливіші дні, – пригадує Анатолій Тимофійович. – В моїй дитячій пам'яті закарбувались красиві Кобеляки. Тато дуже радів, коли ми приїздили до нього в гості. Він умудрявся викроїти час і побути з нами. Любив гуляти з нами по містечку, а влітку ми вирушали до Ворскли, яка манила своєю чистотою і прохолодою».

Важко зараз встановити, чому Баберя розпрощався з Кобеляками. Можливо, набридло йому бурлакувати, і обласне начальство врахувало його прохання – відпустило в Полтаву. А можливо, була інша причина. Адже йшов страшний тридцять сьомий. Після переїзду до Полтави Тимофій Йосипович влаштувався на роботу у фельдшерську школу. Посада – заступник директора. На його плечі, окрім створення належних учбових умов, лягла відповідальність за будівництво гуртожитку для учнів (нині тут розмістилося медучилище), що зводився господарським способом. Отож, треба було вчасно подбати і про робочу силу, і про будівельні матеріали. Та Тимофій Йосипович умів організувати справу так, що перебоїв на будові не було. Директор школи Воронянський був задоволений його організаторськими здібностями. Тільки б працювати. Але заважали тривожні передчуття. У фельдшерській школі теж почалась кампанія по виявленню шкідницьких елементів. Особливу заповзятливість у цьому проявляла секретар партійного осередку Чайкіна. Це вона звела наклеп на директора школи Воронянського і 23 вересня 1937 р. домоглась, щоб на партійних зборах його виключили з лав більшовицької партії, звинувативши у націоналістичних поглядах, засмічуванні викладацького складу школи класово-ворожими елементами. Завдяки « бурхливій діяльності» Чайкіної багато викладачів учбового закладу були звільнені, частина з них потрапила в енкавеевські підвали. На тих зборах Чайкіна висунула звинувачення і на адресу Бабері, стверджувала, що він «проїнятий духом і діями націоналіста Воронянського».

Тож над головою Тимофія Йосиповича згустились чорні грозові хмари. Він був дуже пригнічений, бо розумів, що невинуватиме може статися в будь-яку хвилину. Трагічні події розвивались швидко. Після арешту Воронянського обов'язки директора школи стала виконувати Чайкіна. Вона переводить Баберю з посади заступника директора на посаду завгоспа. З таким рішенням він не погоджується. Тоді вона видає наказ про звільнення Бабері. А рівно через десять днів вночі на квартиру Бабері увірвались троє у військовому одязі, зробили ретельний обшук, а потім наказали Тимофію Йосиповичу одягтися і йти з ними.

Дружина кілька разів підряд ходила до головного управління НКВС, добивалась побачення з чоловіком. Але щоразу її звідти проганяли. А наостанок один із енкавеевських на-

чальників зазвав до свого кабінету і пригрозив: «Будеш бігати сюди, то заберемо й тебе з твоїми змієнятами!» Жодної зустрічі, жодної передачі.

Якщо можна так сказати, то Бабері «пощастило», бо недовго сидів у застінках. Всього один місяць. І тільки три допити. Що йому «шив» слідчий? Нібито Тимофій Йосипович був активним учасником контрреволюційної повстанської націоналістично-фашистської організації, в яку його завербував директор Полтавського сільськогосподарського інституту Сердюк. А він в свою чергу залучав інших членів до підпільної діяльності. Зокрема, втягнув до організації директора фельдшерської школи Воронянського. Однак очної ставки останнього з Баберею на допиті не було. Враження таке, що слідство велось для форми. Звинувачення шиті білими нитками. На першому допиті Баберя відмів будь-які вигадки слідчого і винуватим себе не визнав. На другому допиті слідчий влаштує очну ставку Сердюка і Бабері, на якій директор інституту підтвердив, що він завербував Тимофія Йосиповича до контрреволюційної організації, але Баберя і на цей раз заперечував таку вигадку. Тоді слідчий вирішив добре «попрацювати», щоб той не був таким упертим. Згодом медсестра, котра працювала в управлінні НКВС, розповіла довірливо дружині Бабері, що вона приводила до свідомості її чоловіка після допиту. Він був увесь скривавлений. Після такої «обробки» на третьому допиті 13 грудня 1937 р. Баберя зізнався, що він завербований Сердюком до ворожої організації десь 5–7 вересня 1937 р., тобто за тиждень до арешту останнього. Та для слідчого це не мало ніякого значення. Головне, жертва зізналась і підписала протокол допиту. А 27 грудня 1937 р. постановою Особливої трійки УНКВС по Полтавській області Баберя Тимофій Йосипович був засуджений до розстрілу. Через два дні вирок був виконаний.

Однак, хоч комуніст Баберя і був знищений сталінськими катами, та Правда все одно не була вбита. 19 вересня 1956 р. чесний громадянин Тимофій Йосипович Баберя був реабілітований. А 18 січня 1990 р. Полтавський обком партії реабілітував його і в партійному відношенні.

Те, що мені вдалося дізнатись про життя, бойову і трудову діяльність Тимофія Йосиповича Бабері, про той жахливий період в історії нашого народу, вважав за потрібне розповісти нинішнім молодим людям, які живуть і діють в нинішній час, щоб вони пам'ятали про минуле, щоб не допустили на нашій святій землі подібної страшної трагедії.

Іван Наливайко

БАРЛЕТ

Дмитро Андрійович

1887 — листопад, 10, 1937

Проблема масових незаконних репресій, здійснених сталінською тоталітарною системою в 20–30-ті рр. минулого століття залишається актуальною, незважаючи на те, що вона знайшла вже досить широке висвітлення в науковій літературі. Із забуття повертаються десятки тисяч імен людей, які стали безвинними жертвами комуністичного режиму. Серед них слід згадати талановитого інженера та організатора виробництва, керуючого Кременчуцьким міським водопроводом Дмитра Андрійовича Барлета.

Керівником цього комунального підприємства Д.А.Барлет став у листопаді 1923 р. Протягом наступних п'ятнадцяти років очолював Кременчуцький міський водопровід і відіграв виключно важливу роль у його розвитку.

До того, як обійняти цю посаду, Барлету довелося пройти важку життєву школу. Народився він у 1887 р. у містечку Келеберда Кременчуцького повіту у родині робітника-вантажника. Закінчивши 1906 р. Кременчуцьке реальне училище, навчався в Одеському училищі торговельного мореплавства. Отримав фах судового механіка. Служив на Чорному морі у Добровольчеському комерційному пароплаванні, добре освоїв корабельні двигуни та механізми різних систем. Коли почалася революція 1917 р., і пароплавання різко скоротило обсяг перевезень, Барлету довелося влаштуватися слюсарем у Севастопольському порту. У майстернях порту працювали робітники високої кваліфікації, й спільна праця з ними дала чимало молодому механіку. Набутий досвід згодом він використав при організації слюсарних ремонтних робіт на Кременчуцькому водопроводі [1].

У 1918–1919 рр. Севастополь пережив німецьку окупацію, владу більшовиків, прихід денікінців. Кілька місяців Д.Барлету довелося прослужити червоноармійцем у караульному батальйоні місцевого гарнізону, а у часи денікінщини, не бажаючи бути мобілізованим в армію, нелегально виїхав до Туреччини. У Константинополі влаштувався другим механіком на приватний пароплав. Незабаром до Туреччини почали прибувати пароплави під триколіровими російськими прапорами з біженцями. Від них Барлет довідався, що денікінці розгромлені, й до Криму наближаються радянські війська. Не гаючи часу, він влаштувався простим матросом на невелике вітрильно-моторне судно «Лебідь», яке здійснювало рейси між Константинополем і Кримом, і прибув до Севастополя. Та виявилось, що червоним так і не вдалося захопити Кримський півострів, бо там міцно закріпилися війська білогвардійського генерала П.Врангеля. Оскільки батьки та дружина Барлета в той час перебували у Кременчуці, вирішив дістатися туди. У серпні 1920 р. із Севастополя доїхав поїздом до Мелітополя, там купив на базарі селянський одяг, непомітно перейшов лінію фронту між врангелівцями і радянськими військами, пішки добрався до Катеринослава, а вже звідти поїздом доїхав до Кременчука. З вересня 1920 р. працював техніком у комітеті державних споруд, а в березні 1921 р. – отримав місце механіка на міському водопроводі.

За короткий час освоїв водопровідну справу, і як досвідченого механіка його призначили керуючим [2].

Колектив Кременчуцького міського водопроводу зітхнув з полегшенням – нарешті керівником став технічно грамотний спеціаліст, вмілий організатор виробництва і чуйна людина. Вже пізніше, у шістдесяті роки, старий кадровий робітник О.У.Ткаченко, який працював на підприємстві з 1919 р. [3], пригадував: «У той час, коли Д.О.Барлет став керуючим водопроводу, я працював помічником машиніста. Про Барлета можу сказати тільки позитивне, оскільки він був знаючим свою роботу керівником. Він користувався великим авторитетом серед робітників; був уважним і чуйним у стосунках з людьми, з розумінням ставився до всіх запитів людей. Мене особисто Барлет навчив грамотності» [4].

Оскільки Д.Барлета в 1924 р. прийняли в члени ВКП(б), до 1930 р. він за сумісництвом був і секретарем партосередку водопроводу [5].

У 1935 р. проводився обмін партійних документів, який фактично перетворився в «чистку» КП(б)У від «шкідливих» елементів. Цим політично-репресивним заходом користувались різні нечисті на руку люди, щоб звести рахунки з своїми особистими ворогами і розчистити шлях для власної кар'єри. У комісію, яка здійснювала обмін партдокументів на Кременчуцькому міському водопроводі, прийшла заява від такого собі Р.Х.Брисалого, де він твердив, що Д.А.Барлет служив на царському флоті офіцером, бо, мовляв, мав середню технічну освіту. У заяві також писалось, що під час проведення політзанять Барлет популяризував троцькістські ідеї. Компромат викладався ще на сімох співробітників водопроводу [6].

В архівах перевіркової комісії зберігся документ на захист доброго імені Д.А.Барлета. Наводимо його повністю:

«Довідка на Д.А.Барлета.

Я, член КП(б)У з 1928 року Миргородський Марк Іларіонович, членський квиток № 1139405, працюю головою Київського обласного комітету профспілки житлово-комунального будівництва, підтверджую, що знаю тов. Барлета Дмитра Андрійовича з 1902 року. Він проживав по сусідству. Закінчив Одеське училище торгового мореплавства і плавав на пароплавах – машиністом до 1918 року. Причому підтверджую, що в період імперіалістичної війни він плавав як машиніст на пароплаві «Петро Великий». У цей період він декілька разів приїздив у Кременчук у відпустку, і мені відомо, що він не був офіцером, а був цивільним машиністом, як і до війни. У 1919 році він знову побував у Кременчуці і, як мені відомо, не служив офіцером у жодній з білих армій.

У вересні місяці 1920 року тов. Барлет Д.А. почав працювати техніком у комітеті державних споруд у Кременчуці, яким я в той час завідував, і виконував роботи по ремонту опалювання і каналізації в казармах, евакоприймальниках, госпіталях. Звільнився з роботи у березні 1921 року за власним бажанням. Підпис

Підпис члена партії тов. Миргородського М.І. засвідчую. Парторг Київського обкому профспілки житлово-комунального будівництва І.Кирющенко 11.XII.1935 р.» [7].

Того разу Д.Барлету пощастило: наклеп на нього комісія по перевірці партійних документів до уваги не прийняла і повірила свідченням М.Миргородського. Та через два роки, у розпал сталінського терору, доля Барлета склалася трагічно.

У 1937 р. за брехливим доносом на Д.А.Барлета в Кременчуцькому міськвідділі НКВС завели кримінальну справу. Її вів сам начальник міськвідділу старший лейтенант держбезпеки Б.М.Борін (Цигельман). Деяко пізніше, у 1939 р. цей енкавееєвіць за грубі порушення законності був звільнений з органів державної безпеки і військовим трибуналом військ НКВС Середньоазіатського округу засуджений до 7 років ув'язнення. Ніяких конкретних компрометуючих матеріалів на Д.Барлета Борін не мав, але в умовах масових політичних репресій та істерії шпигуноманії, яка охопила країну в 1937–1938 рр., він діяв добре відпрацьованим методом брутального фабрикування фальшивих доказів.

У серпні 1937 р. Дмитра Андрійовича було заарештовано. На його квартирі по вулиці Леніна, 68, співробітники НКВС під час обшуку вилучили креслення діючих свердловин і насосної станції, проекти буріння нових свердловин, а також приватне листування. Наступного дня на допиті Б.Борін вже звинуватив Д.Барлета в тому, що той, мовляв, збирався передати ці креслення агентам іноземної розвідки (якої саме, тоді ще енкавеесівець не придумав). Директор міського водопроводу всі ці звинувачення категорично відкидав і пояснював, що з кресленнями вдома він працював вечорами, оскільки вдень був зайнятий суто виробничо-організаційною роботою і зосередитись на технічних питаннях міг тільки на самоті. Одночасно з цим, Боріна цікавило, чи не має Барлет родичів за кордоном, чим він займався під час перебування в Константинополі, чи не проживають родичі його дружини-німкені у Німеччині тощо [8].

Врешті-решт заціпку до звинувачення Д.А.Барлета у шпигунстві знайшли. Виявилось, що в 1922–1929 рр. на Кременчуцькому міському водопроводі працював чорноробом, а потім слюсарем З.О.Єремєєв. Його дружина, полька за національністю Єремєєва-Хаузер Маріанна-Юзефа Романівна, малограмотна домашня господарка, була подругою Емми Карлівни Барлет. Потім Єремєєви переїхали до Дніпропетровська, але листувалися з Барлетами. У 1934 р. М.Єремєєва-Хаузер у листі до Дмитра Андрійовича попросила його, користуючись службовим відрадженням до Харкова, зайти до польського консула і запитати, які документи потрібні для її поїздки в Польщу. Така зустріч дійсно відбулася і тривала кілька хвилин, поки консул роз'яснив Д.Барлету, що М.Єремєєва-Хаузер має надіслати до консульства письмову заяву, і їй надішлють перелік документів, які потрібно оформити. Про все це Барлет і написав своїй знайомій. Ось цього факту для Б.Боріна було достатньо, щоб звинуватити директора водопроводу у найтяжчих державних злочинах.

На допиті 5 вересня 1937 р. слідчий оголосив Д.Барлету, що той, мовляв, є польським шпигуном і його відвідування консульства було пов'язане з координацією диверсійно-розвідувальної діяльності на Кременчуцькому «водопроводі, директором якого ви є. Вимагаю припинити брехливі відповіді». Відповідь Д.А.Барлета: «Я це заперечую».

Після цього директора Кременчуцького водопроводу піддали фізичним і моральним тортурам. До міськвідділу НКВС стали викликати співробітників підприємства, настійно «рекомендуючи» їм обмовити свого колишнього начальника. У 1962 р., коли вирішувалося питання про реабілітацію Д.А.Барлета, свої свідчення з цієї справи дав Є.П.Скоморошенко, котрий знав Барлета з 1922 р., а протягом 1930–1937 рр. був секретарем партійного осередку Кременчуцького міського водопроводу. Він, зокрема, пригадав, що на початку вересня 1937 р. його викликав до себе начальник міськвідділу НКВС Б.Борін, звинуватив у відсутності політичної пильності, бо, мовляв, не помітив біля себе шкідницької діяльності ворога народу Барлета, який нібито збирався отруїти воду міського водопроводу якимись мікроорганізмами, що привело б до масової смертності кременчужан. Коли Скоморошенко відмовився підписати сфальсифікований протокол про нібито «диверсійну роботу» Д.А.Барлета, Борін на дві доби відправив секретаря партосередку до камери, щоб той «подумав і пригадав» ворожу діяльність директора. Вдруге Є.П.Скоморошенка викликали до слідчого через місяць. «В кабінеті Боріна, – пригадавав Скоморошенко, – я побачив Барлета, який був змученим, обличчя все у синцях. Він сидів і не говорив жодного слова». Борін знову запропонував Скоморошенку дати свідчення проти Барлета, загрожуючи йому такими ж тортурами, яких зазнав останній. Не домігшись цього, енкавеесівці через два дні звільнили Є.П.Скоморошенку з-під варті, але незабаром його позбавили посади секретаря партосередку і взагалі виключили з партії [9].

Після місяця тортур Б.Борін нарешті примусив Д.А.Барлета підписати написані слідчими «визнання» про нібито шпигунсько-диверсійну діяльність. Тепер вже виходило, що Барлет завжди був ворогом радянської влади, під час громадянської війни служив добро-

вольцем у білій та петлюрівській арміях, де у 1932 р. М.Єремєєва-Хаузер завербувала його на службу до польської розвідки. Конкретні інструкції як проводити розвідувальну роботу та диверсії Барлет, мовляв, отримав у 1934 році від польського консула. Того ж року Барлет нібито передав Єремєєвій креслення свердловин водопроводу, крім того, остання приїздила до нього з Дніпропетровська, декілька разів відвідала насосну станцію і дала конкретні вказівки, як вчиняти на ній диверсійні акти (домогосподарка – спеціалісту-механіку!!!).

Разом з тим, Д.А.Барлет категорично відмовився підписувати наклепницькі свідчення проти будь-кого з робітників і службовців водопроводу, рідних, близьких, знайомих. До честі співробітників Кременчуцького міського водопроводу слід віднести те, що жоден з них не дав «викривальних» свідчень на свого колишнього директора [10].

Через декілька днів після арешту Д.А.Барлета були запроторені до Кременчуцької в'язниці також його дружина Емма Карлівна, сюди ж із Дніпропетровська етапували М.Ю.Єремєєву-Хаузер та її чоловіка З.О.Єремєєва. Проти них висунули звинувачення у шпигунстві. До речі, з архівно-слідчої справи Е.К.Барлет видно, що її жодного разу не допитували, і обвинувальний висновок щодо неї написаний тільки на основі протоколів допитів Д.А.Барлета і М.Ю.Єремєєвої-Хаузер [11].

Ніякого суду над звинуваченими не було. Їхні справи були направлені у Москву, а звітні до Кременчука надійшла виписка з протоколу Особливої наради НКВС СРСР і Генпрокурора СРСР від 29 жовтня: за ст. ст. 54-6 і 54-7 Кримінального Кодексу УРСР (шпигунство і диверсії) Д.А.Барлет і М.Ю.Єремєєва-Хаузер були засуджені до розстрілу. Емма Барлет і З.О.Єремєєв теж були засуджені до страти за тими ж статтями. Вирок виконали 10 листопада 1937 р. [12].

Діти Дмитра Андрійовича і Емми Карлівни Барлетів – Володимир, Галина й Ольга – до початку 1960-х рр., нічого не знаючи про трагічну долю своїх батьків, наполегливо зверталися до різних державних установ з проханням повідомити хоча б щось з цього приводу, але отримували в кращому випадку формальні відписки.

І тільки 5 травня 1962 р. за ухвалою військового трибуналу Київського військового округу постановою Особливої наради НКВС СРСР і Генпрокурора СРСР від 29 жовтня 1937 р. була скасована. Дмитро Андрійович Барлет був реабілітований за відсутністю в його діях складу злочину. Посмертно реабілітували також Е.К.Барлет, З.О.Єремєєва і М.Ю.Єремєєву-Хаузер [13].

Останні передвоєнні роки колектив Кременчуцького міського водопроводу лихоманила боротьба з так званими ворогами народу. 16–17 вересня 1937 р. відбулися збори Кременчуцької міської партійної організації. З доповіддю «Про боротьбу з буржуазним націоналізмом» на зборах виступив секретар Кременчуцького міськкому КП(б)У М.Шмідт. Зокрема, він спеціально зупинився на «ворожій діяльності» «шпигуна і диверсанта» Д.Барлета. Де речі, через два місяці М.Шмідт теж був «викритий» як «ворог народу» виключений з партії і заарештований НКВС [14]. А 29 вересня 1937 р. на закритих партійних зборах Кременчуцького міського водопроводу буде розглянуто питання «Про ворогів народу на водопроводі та про ворога Барлета». Збори прийняли рішення «всіма силами боротися з «барлетовщиною», а також перевірити таких товаришів, як Цвєлих, Сокірка, Шамрай, Литвинов, Янов, Ткаченко, Куксенко, Буншенко, Роговський, Забеганов, Павленко, Золотухін, Лиховоз» [15]. Мова йде про кадрових співробітників водопроводу, які попрацювали на підприємстві не один десяток років.

У звіті про роботу парторганізації Кременчуцького міського водопроводу від 9 вересня 1938 р. підбивались підсумки боротьби з «ворогами народу» Там йшлося про те, що за рік на підприємстві було викрито 11 «ворогів народу» (загальна кількість працюючих на водопроводі в той час становила 115 осіб. – О.Є.) [16].

Про атмосферу страху і підозрливості, яка панувала тоді на підприємстві свідчить такий документ:

«В партгруппу водопровода от Р.Яновой

Заявление

Ввиду того, что я узнала, что мой шурин, живущий в г. Днепропетровске, арестован по неизвестным мне причинам, по сему ставлю в известность свою партгруппу. Переписки с шурином не веду шесть лет.

Подпись» [17]

У Державному архіві Полтавської області збереглися протоколи зборів парторганізації Кременчуцького міського водопроводу за 1934–1941 рр. Як правило, збори були закритими і фрази «революційна пильність», «ворог народу» тощо зустрічаються практично у кожному виступі членів КП(б)У навіть у тому випадку, коли розглядалися суто виробничі питання.

З досвіду вивчення справ реабілітованих жертв тоталітаризму відомо, що органи НКВС, фальсифікуючи такі справи, застосовували до обвинувачених у контрреволюційній діяльності провокації, шантаж, погрози і тортури. І можна лише дивуватись мужності та стійкості тих людей, які, рятуючи власне життя, не обмовили своїх рідних, близьких, співробітників, чого від них вимагали енкавееівці. До числа таких людей належав і Дмитро Андрійович Барлет.

1. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 8726-С. – Арк. 9, 12, 14.
2. Там само. – Арк. 16.
3. Там само.
4. Там само. – Арк. 88.
5. Там само. – Арк. 90.
6. ДАПО. – Ф. П-13. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 44.
7. Там само. – Арк. 42.
8. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 8726-С. – Арк. 9, 21-23, 103.
9. Там само. – Арк. 87, 88.
10. Там само. – Арк. 35-38.
11. Там само. – Арк. 62.
12. Там само. – Арк. 80, 81, 82.
13. Там само. – Арк. 64.
14. ДАПО. – Ф. П-13. – Оп. 10. – Спр. 43. – Арк. 1; Спр. 44. – Арк. 6.
15. Там само. – Спр. 9. – Арк. 6, 8.
16. Там само. – Спр. 11. – Арк. 21.
17. Там само. – Спр. 9. – Арк. 9.

Олександр Єрмак
2007

БІЛИЙ

Володимир Васильович

жовтень, 27, 1894 — листопад, 22, 1937

Володимир Васильович Білий, педагог, вчений-етнограф, один з організаторів краєзнавчого руху, народився 27 жовтня 1894 р. у селі Костянтинівка, що на Полтавщині, в сім'ї селянина. Батько його з часом перейшов на службу до поміщицького маєтку в селі Дієвка на Катеринославщині, де і пройшло Володимирове дитинство. Надзвичайно рано у хлопчика пробудився інтерес до знань, і сім'я всіляко сприяла його зміцненню.

Після закінчення сільської церковно-парафіяльної школи В.Білий продовжив освіту в Катеринославському реальному училищі. Наступний етап – історико-філологічний факультет Київського університету, був обраний не випадково. Ще в дитячі роки В.Білий, спілкуючись з простими людьми, пройнявся щирою повагою і любов'ю до історії рідної землі, культури великого та талановитого українського народу. Захоплення фольклором, традиційною народною культурою значною мірою визначило його життєвий вибір. Після закінчення в 1920 р. відділу словесності Володимир Васильович працював на педагогічній ниві, викладав народознавство, українську мову та літературу в Переяславському педтехнікумі, а з 1922 р. – в технікумах і трудових школах Києва. Молодий педагог повністю віддавався викладацькій роботі, та при цьому його над усе вабили серйозні наукові дослідження в галузі літератури, фольклору та етнографії, якими регулярно почав займатися ще з студентської лави [1]. Дипломна робота В.В.Білого «Григорій Савович Сковорода. Життя і наука», яка стала своєрідним екзаменом на наукову зрілість, привернула до себе увагу фахівців нетрадиційністю мислення, глибиною думки і викладу та отримала високу оцінку. Працюючи у різних навчальних закладах, Володимир Васильович постійно цікавився місцевими фольклорними і етнографічними матеріалами, надсилав свої наукові розвідки до Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук. Матеріали дослідника, викликали великий інтерес вже досвідчених науковців і в 1924 р. він затверджується членом Етнографічної комісії. Ця установа, керована академіком А.М.Лободою, з моменту створення в 1921 р. розгорнула величезну роботу по збиранню і вивченню пам'яток народної творчості, фольклору, культури та побуту, без яких немислиме повноцінне та яскраве відтворення сторінок історії українського народу. Комісія мала тісні зв'язки з краєзнавчими формуваннями в різних куточках республіки, а кількість її кореспондентів нараховувала більше двох тисяч.

Влаштувавшись у кінці 1924 р. До Катеринославського краєвого музею, В.В.Білий завідує в ньому етнографічним відділом. Один з подвижників українознавства – академік Д.І.Яворницький зумів розгледіти у молодого колеги нахили до наукової роботи і запропонував йому вступити до аспірантури Катеринославської кафедри українознавства, якою завідував. У характеристиці на майбутнього аспіранта Д.І.Яворницький відзначає, що «<...> В.Білий талановита, працююча особа, добрий знавець народної та літературної мови <...> Встиг надрукувати 12 наукових праць українською мовою і підготував велику працю

«С.Д.Ніс і його етнографічна діяльність» [2]. Ще до вступу в аспірантуру В.В.Білий виголосив 16 наукових доповідей на засіданнях Комісії, а також прочитав не один десяток прилюдних лекцій на етнографічну тематику [3].

Після затвердження Укрнаукою з 1 жовтня 1925 р. аспірантом В.Білий, працюючи у новій якості, відчув необхідність глибшої спеціалізації і, врешті-решт, з січня наступного року він – аспірант кафедри мовознавства і літератури при Київському інституті народної освіти. З властивою йому наполегливістю поринув у навчання. Окрім загальнообов'язкового для аспірантів кола питань, він опрацьовував теорію і проблеми фольклору, ув'язуючи їх з практичними завданнями Етнографічної комісії. Зокрема, В.В.Білий став одним з ентузіастів у справі популяризації краєзнавства серед широких селянських мас. Перебуваючи у відрядженнях і експедиціях в сільській місцевості, вчений з щирою симпатією ставився до селян – хранителів безцінної скарбниці народних традицій і перлин фольклору, шукав кожної можливості для зустрічі з ними у щирій, невимушеній обстановці.

Редагуючи «Етнографічний вісник» ВУАН, В.В.Білий із винятковою зацікавленістю листувався з місцевими авторами, обмінювався з ними різноманітними матеріалами та знахідками, висловлював необхідні практичні рекомендації. Так, Володимир Васильович радив відомому досліднику рідного краю Я.О.Риженку продовжити працю над монографією про чумацтво на Полтавщині в XVI–XVIII ст. [4].

Свою високу кваліфікацію як етнографа В.В.Білий підтвердив численними науковими працями, опублікованими у різноманітних наукових і періодичних виданнях. Серед них найбільш помітні: «Типи сучасного села», «Міські» слова на селі», «Нові прислів'я», «До історії збірки «Южно-русские песни», А.Метлинського (1854 р.)», «Минуле етнографії на Дніпропетровщині», «Неопубліковані матеріали з «Старосвітського бандуриста» М.Закревського» та багато інших [5].

Плідна самовіддана діяльність науковця не залишалась непоміченою. З початку 1930-х рр. він обирається керівником Етнографічної комісії, членом бюро історичного циклу ВУАН. Та в цей час у стінах наукових вже з наростаючою силою розповзається чорна тінь підозри, неприязні до наукових кадрів, які стояли біля витоків українського відродження. У періодиці з'являються псевдонаукові праці на зразок статті К.О.Копержинського «Завдання марксистської етнографії і фольклористики в світлі постанов XVII партконференції і листа тов. Сталіна до редакції «Пролетарської революції» [6], які підміняли справжню науку ідеологічними штампами. З подібних позицій стан та якість роботи Етнографічної комісії, звичайно, не відповідали новим вимогам. У звіті про роботу установ історичного циклу до 15-х роковин Жовтневої революції відзначається, що в минулому «<...> комісія будувала свою роботу на засадах формалізму, буржуазного порівняльництва, подекуди – біологізму. Еклектизм – характерна риса її публікацій. Народництво і націоналістичні тенденції – на кожному кроці її діяльності» [7]. Раптом виявилось, що все, над чим роками працювали вчені-етнографи і численний загін краєзнавців, не що інше, як «ворожа» продукція.

В.В.Білий, як керівник Комісії і член бюро історичного циклу, був звинувачений в тому, що порушував норми кадрової політики – «<...> розставляв потрібних йому людей», «скупчував у себе реакційні елементи». Як науковий керівник і організатор, він нібито використовував своє становище, щоб «<...> гальмувати перебудову роботи історичних установ ВУАН і разом з тим протягувати ворожу продукцію» [8]. Звичайно, ідеологічне керівництво Академії не могло допустити, щоб такий «небезпечний» вчений працював тут і далі, тому в 1934 р. комісія радянського контролю звільнила В.В.Білого з посади старшого наукового співробітника ВУАН [9].

Це була лише прелюдія до страшного і незаслуженого кінця талановитого вченого. Смерть же постукала у двері затишної київської квартири на вул. Стрілецькій 20 червня 1937 р. У цей день Володимира Васильовича було заарештовано, у висунутому звинуваченні

говорилось, що В.В.Білий є «активним учасником української націоналістичної організації серед наукових працівників Академії наук України, яка готувала повалення Радянської влади і встановлення фашистської диктатури». Які ж злочини, на думку слідства, були на совісті Білого? «В період з 1925 по 1930 рр., працюючи в галузі етнографії, використовував друк для проведення антирадянської націоналістичної пропаганди, публікуючи буржуазні наукові роботи» [10] – записано у звинувачувальному висновку. Та вчений так і не підтвердив на допитах інкриміновану йому належність до неіснуючої контрреволюційної організації, зберігши людську гідність надто дорогою ціною [11]. Постановою трійки при Київському обласному управлінні НКВС від 14 листопада 1937 р. В.В.Білий був засуджений до вищої міри покарання, а 22 листопада о 24 годині – розстріляний [12].

1. ЦДАЖР України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 571. – Арк. 3.
2. Там само. – Арк. 9.
3. Там само. – Арк. 8.
4. Архів КДБ УРСР. – Спр. 15125-С. – Арк.36.
5. ЦДАЖР України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 571. – Арк. 2; Архів КДБ УРСР. – Спр. 58635-ФП. – Арк. 11.
6. ВР ЦНБ АН УРСР. – Ф. X. – Спр. 1868. – Арк. 21.
7. Там само. – Арк. 22-23.
8. Там само. – Спр. 1865. – Арк. 2-3.
9. Там само. – Спр. 1499. – Арк. 3; Архів КДБ УРСР. – Спр. 58635-ФП. – Арк. 17.
10. Архів КДБ УРСР. – Спр. 58635-ФП. – Арк. 33.
11. Там само. – Арк. 6, 8-9 зв., 10, 34.
12. Там само. – Арк. 36, 37.

Людмила Бабенко

БЛОХА

Федір Леонтійович

квітень, 20, 1885 — жовтень, 25, 1937

Нелегкий життєвий шлях випав на долю Федора Леонтійовича Блохи. Його біографія схожа на біографії мільйонів наших співвітчизників, які всім серцем сприйняли революцію, чесно і самовіддано працювали на ниві соціалістичного творення, щиро вірили в те, що будують найгуманніше в історії людства суспільство.

Народився Ф.Л.Блоха 20 квітня 1885 р. у селі Решетилівка на Полтавщині. Батько його, на всі руки майстер, підробляв, де міг, та прогудувати вісім дітей все ж було йому не під силу. От і привчав він змалку своє потомство до тяжкої та виснажливої праці. Рано пізнав ціну шматка хліба малий Федір. Після закінчення початкової сільської школи його віддають в найми. А коли виповнилося тринадцять, відправляють до Таганрога за робітничою спеціальністю. У великому незнайомому місті сільський хлопець не без труднощів влаштовується учнем в депо металургійного комбінату, чотири роки опановує секрети різних професій [1].

Висвячений в робітники, з мрією про пристойну роботу, Ф.Л.Блоха переїздить у Ростов, працює інструментальником, а згодом, помічником машиніста Ростовського депо Катерининської залізниці. Бурхливі революційні події, що відбувалися в цей час на півдні Росії, не могли пройти доза увагою молодого робітника. З 1904 р. він виконує доручення Донського комітету РСДРП(б), веде агітаційну роботу серед залізничників.

З перших днів революції 1905–1907 рр. Ф.Л.Блоха – на її барикадах, вступає в ряди бойової дружини, яка мужньо протидіяла військам і поліції [2]. З оперативних справ Ростовського окружного та Донського обласного жандармських управлінь довідуємося про його найактивнішу участь у політичному страйку залізничників Катерининської залізниці і збройному повстанні в грудні 1905 р. Він, зокрема, спільно з іншими товаришами активно проводив агітацію серед робітників за припинення робіт і приєднання до страйкуючих. Під час молебня в їдальні залізничних майстерень разом з однопумцями заспівав «Марсельезу» і «Варшав'янку». Подібні приклади «протизаконної діяльності» Ф.Л.Блохи були не поодинокі. За активну участь у страйку та збройному повстанні він і ще 16 робітників у січні 1906 р. були заарештовані і ув'язнені [3]. Після шестимісячного перебування в тюрмі «бунтівника» було вислано за межі Донської губернії і передано під нагляд поліції. В листопаді 1906 р. Ф.Л.Блоху призивають на військову службу, яку він відбуває в телеграфній роті гренадерського саперного батальйону в Москві. Цілком очевидно, що командування не дуже було задоволене подібним поповненням. Новоприбулого мало цікавила військова служба, зате його часто можна було зустріти на мітингах, де він розповсюджував листівки, прокламації, іншу нелегальну літературу.

Через рік, демобілізувавшись з армії по хворобі, Ф.Л.Блоха повертається в рідну Решетилівку. Трохи підлікувавшись, в 1908 р. їде в робітничу Юзівку, влаштовується машиністом

на руднику, налагоджує зв'язки з більшовицькими організаціями. Незабаром така діяльність стає відомою місцевій адміністрації. 10 січня 1910 р. його, як «політично неблагонадійного», в 24 години звільняють з роботи.

Не полишають переслідувати Ф.Л.Блоху і в Макіївці, де монтера труболиварного заводу постійно викликають до поліції, загрожують покаранням. Як пригадував пізніше Чесак, революційна діяльність Федора Леонтіївича у Макіївці відзначалася високою активністю, як запального агітатора і пропагандиста його знали на багатьох місцевих заводах і рудниках [4]. В період Лютневої революції 1917 р. Ф.Л.Блоха за дорученням Харківської ради робітничих та солдатських депутатів проводить на Макіївських заводах роботу по роз'ясненню положень робітничого законодавства, закликає трудові колективи виступити на його підтримку. Жовтень, події громадянської війни застають Ф.Л.Блоху в Решетилівці. За завданням командира партизанського загону Огія він ремонтує зброю, виконує інші важливі завдання [5].

У 1920-х – на початку 1930-х рр. Ф.Л.Блоха працював на профспілковій, господарській роботі, очолював Полтавську панчішну фабрику, механічні майстерні, виявляючи при цьому хороші здібності організатора і керівника. Як свідчать численні документи, він користувався глибокою шаною серед своїх земляків.

Федір Леонтіївич завжди любив згадувати минуле, ділитися спогадами про своїх товаришів, дуже шанував історію. Може тому він з такою радістю, хоча й не мав спеціальної освіти, погодився на пропозицію очолити Полтавський історичний архів, відомий своїми унікальними документальними колекціями. З ентузіазмом у липні 1934 р. взявся до нової роботи, сповнений творчими задумами і планами. Та реалізувати їх він так і не встиг.

Влітку 1935 р. почалися неприємності. На сторінках газети «Більшовик Полтавщини» з'явилася стаття про те, що Ф.Л.Блоха – колишній торговець і заводчик, який тривалий час вдало маскується в лавах партії. Як не доводив Федір Леонтіївич необґрунтованість подібних звинувачень, його аргументи не бралися до уваги. 2 січня 1936 р. при перевірці партійних документів Ф.Л.Блоха був виключений з партії. Серед причин цього рішення: «приховання від партії походження братів-власників чавуноливарного заводу», «викрадення з архіву компрометуючих документів», «контрреволюційна пропаганда в роки громадянської війни». Вже через кілька днів рішення щодо Ф.Л.Блохи затвердив Харківський обком КП(б)У.

Протягом 1936 р. – квітня 1937 р. справу Ф.Л.Блохи за його апеляціями двічі розглядала Комісія партійного контролю при ЦК ВКП(б) [6]. Однак, в умовах суцільного психозу, широкомасштабної кампанії по боротьбі з «ворогами народу», партійні контролери не зуміли (або просто не захотіли) об'єктивно перевірити висунуті перед Блохою обвинувачення. Інакше б вони легко переконалися, що чавуноливарний завод – це не що інше, як невеличка кустарна майстерня, в якій до революції брати Ф.Л.Блохи – Григорій, Степан та Іван – виконували, коли за гроші, а більше «за так», замовлення своїх односельців [7]. Ві ж інші «компрометуючі матеріали» були суцільною вигадкою.

Настирність Ф.Л.Блохи в пошуках правди, очевидно, комусь почала набридати. 26 квітня 1937 р. його поспішно заарештовують. Працівники міського відділу НКВС не обтяжили себе навіть тим, щоб належним чином, згідно з процесуальними нормами, оформити цей протизаконний акт. Санкція прокурора на арешт Ф.Л.Блохи була отримана лише... 27 вересня 1937 р. [8] На допитах Федір Леонтіївич, як міг, відводив небезпеку від себе, друзів і знайомих. Та незабаром, розчавлений морально і фізично, він визнав свою участь у антирадянській націоналістичній організації і в тому, що завербував до неї трьох осіб. 25 жовтня 1937 р. Особлива трійка УНКВС по Харківській області засудила «державного злочинця» до розстрілу [9].

Довго клопоталася, щоб довідатися про долю чоловіка, Марфа Михайлівна Блоха. Скільки гірких хвилин довелося пережити їй за два десятиріччя! Скільки принижень і знущань зазнала дружина «ворога народу» на цьому відтинку життєвого шляху! Вже тяжко хворою отримала вона копію постанови президії Полтавського обласного суду від 14 серпня 1957 р., в якому вирок особливої трійки УНКВС по Харківській області був визнаний незаконним [10].

1. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 3. – Спр. 15920. – Арк. 22-23.
2. Там само. – Арк. 17.
3. Там само. – Арк. 18.
4. Там само. – Арк. 19.
5. Там само. – Арк. 23.
6. Там само. – Арк. 2-3.
7. Там само. – Арк. 26.
8. Там само. – Арк. 90-92.
9. Там само. – Арк. 2.
10. Там само. – Арк. 92.

Юрій Данилюк

БОГУСЛАВСЬКИЙ

Михайло Соломонович

травень, 1, 1886 — 1937

З інформації, опублікованої в газеті «Правда» [1], громадськість довідалась про наслідки глибокого і всебічного розгляду справи так званого «Паралельного антирадянського троцькістського центру», на основі якої було засуджено цілий ряд відомих державних діячів. Серед тих, чие ім'я повернуто історії, – уродженець Полтавщини М.С.Богуславський.

Народився М.С.Богуславський 1 травня 1886 р. у робітничому Крюкові, в багатодітній родині шевця. Батько його, хоча і мав спеціальність, але не міг прогледувати велику сім'ю, яка ледь-ледь зводила кінці з кінцями. За таких умов про навчання годі було й думати, але все ж бажання хлопця, його природні здібності взяли своє. Щодня в будь-яку погоду проходив він по 6–7 верств до найближчої Кременчуцької початкової школи, наче заворожений слухав пояснення вчителя. Характерно, що бажання вчитися не залишало його протягом усього життя. Де б він не був, з ким би не спілкувався, завжди мав внутрішню потребу відшукати для себе щось нове, усвідомити незрозуміле.

На жаль, шкільна наука була недовгою. Сімейні нестатки змушували шукати заробітку. В дванадцять років М.С.Богуславський залишає рідну домівку і йде між люди. Доля привела його у Харків, де, зупинившись у рідної тітки, не без труднощів влаштувався учнем у друкарню Харківського губернського правління. Умови навчання були важкими: перші три роки працювати без заробітку, четвертий рік – 8 крб. на місяць, п'ятий – 12 крб.

Незважаючи на певні ускладнення, як згадував у своїй автобіографії М.С.Богуславський, життя його в цей період набуває нового змісту, проходить в новому, раніше не знайомому руслі.

«<...> Цілий день на роботі у типографії, де доводиться, складаючи, весь час читати, увечері знову сідаєш за книгу і за зошит і (займалися зі мною дядько і тітка), по неділях – у недільну школу, інколи навіть в театр (по топографічній контрмарці) або на лекцію у народний будинок «товариства тверезості». На жаль, це нове життя тривало недовго – близько року. Дядько, потрапивши під час роботи у типографську машину, отримав перелом

ноги. Ця обставина, позбавивши його можливості працювати і утримувати сім'ю, поставила також питання щодо можливості подальшого утримання племінника. Нужда в цьому домі ставала з кожним днем нестерпнішою. Я вирішив відправитись «на пошуки щастя у Київ» [2].

У Києві Михайлу Богуславському довелося сутужно. Працював, де міг влаштуватись, ночував у нічліжках, заробляв стільки, щоб не вмерти з голоду. Та щастя все ж посміхнулося юнакові. Через декілька місяців йому вдалося отримати місце учня складальника в одній з київських друкарень. «<...> Роки, проведені в типографії, є без усякого сумніву, – писав М.С.Богуславський, – переломним моментом в усьому моєму житті, бо тут я вперше отримав широку можливість поповнювати свою освіту, займаючись спочатку з більш грамотними складальниками типографії, а потім зі студентами, з якими жив на одній квартирі» [3].

Отримавши в 1904 р. спеціальність складальника, М.С.Богуславський повертається до Харкова. Працюючи в друкарні Харківського губернського правління, вступає в існуючу тоді напівпрофесійну організацію «Товариство взаємодопомоги друкарям Харкова», проводить за її дорученням агітаційну роботу серед робітників.

Пізніше в своїй автобіографії він зазначав: «Тут, зустрічаючись з найпередовішими робітниками, я вперше довідався про те, що перед робітниками стоїть завдання, яке виходить за поліпшення політичного і економічного становища робітничого класу, і що це можливо вирішити лише шляхом об'єднання робітників у свої класові організації – партію і профспілки» [4].

Осінь 1904 р. і майже весь 1905 р. М.С.Богуславський провів у в'язницях, куди його раз у раз відправляли за розповсюдження нелегальної літератури, іншу протизаконну діяльність. Звільнившись з в'язниці після чергового покарання, він згодом переїздить до Києва, де працює складачем підпільної друкарні. Працювати доводилося важко, до того ж постійно існувала загроза облав. Після однієї з них М.С.Богуславського висилають з Києва. Та вже незабаром молодого робітника можна було зустріти у Миколаєві за створенням першого Миколаївського робітничого кооперативу «Трудова копійка», навколо якого гуртувалися передові робітники.

В 1912 р., уникаючи переслідувань поліції, М.С.Богуславський повернувся у Кременчук, працював тут у міській друкарні, підтримував тісні зв'язки з місцевими соціал-демократами [5], які намагалися використати всі можливі легальні засоби впливу на робітників, в тому числі страхову компанію, яка набула широкого розмаху. «Таким чином, – доповідав у Полтаву жандармський ротмістр, – лікарські каси віддаються в повне розпорядження соціал-демократів, де під виглядом зборів правління каси проходять масові збори соціал-демократів, явки і приміщення для зборів перетворюються в склад партійної літератури» [6]. Головою міської лікарської каси був обраний М.С.Богуславський.

У дні Лютневої буржуазно-демократичної революції М.С.Богуславський бере найбезпосереднішу участь в організації Кременчуцької ради робітничих і солдатських депутатів, обирається товаришем голови виконкому.

Під час корніловського контрреволюційного заколоту 30 серпня 1917 р. рада прийняла резолюцію, в якій, зокрема, говорилося про необхідність створення уряду боротьби з контрреволюцією, який би спирався винятково на органи революційної демократії [7].

Важливою подією в житті міста стали вибори делегатів на II Всеукраїнський з'їзд рад. Ними були обрані від робітників – М.Богуславський, від солдатів гарнізону Й.Лукавський. Вони одержали наказ про необхідність переходу усєї влади в країні до рад і про негайне підписання жаданого миру.

Після повернення до Кременчука М.С.Богуславського обирають головою міської ради робітничих і солдатських депутатів. Його попередника на цьому посту – Г.Ф.Лапчинського

на I Всеукраїнському з'їзді рад було введено до складу першого радянського уряду України – Народного секретаріату.

Після окупації України австро-німецькими військами М.С.Богуславський був відряджений до Воронежа, виконував там обов'язки голови міської ради робітничих і солдатських депутатів. Із січня 1919 р. він знову на Україні. Після визволення Кременчука обіймає посаду голови ради, докладає багато зусиль для налагодження мирного життя.

У травні 1919 р., під час заколоту Григор'єва, голова ради особисто очолював загони, які захищали Кременчук. Відступаючи під натиском Червоної армії, григор'євці жорстоко розправлялися з місцевим населенням. У Крюкові вони знайшли квартиру, де жив батько М.С.Богуславського. Над старим знущалися: викололи очі, викрутили ноги й руки, а вже страшенно скаліченого розстріляли.

В роки громадянської війни М.С.Богуславський очолював ряд важливих ділянок радянської роботи, обирався секретарем ВУЦВКу, секретарем уряду України.

У травні 1920 р. ЦК ВКП(б) рекомендує М.С.Богуславського для роботи на транспорті, призначає його начальником політвідділу Головополітшляхів. У липні того ж року йому було доручено організацію в Москві червоних професійних друкарів, головою яких він був до 1921 р. Згодом у біографії М.С.Богуславського – велика і напружена робота у Московській раді, в якій він обіймав посаду заступника голови, одночасно обирався членом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету. Зважаючи на великий досвід роботи М.С.Богуславського, 1 вересня 1924 р. він призначається головою Малого Раднаркому.

Характеризуючи політичні погляди М.С.Богуславського, не можна обминути і такий факт його біографії. У 1927 р., разом з іншими прихильниками Л.Д.Троцького, він підписав документ, відомий в історії як «Заява 83-х». На XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. М.С.Богуславського серед 75 активних діячів опозиції було виключено з партії. Пізніше, у 1930 р., він заявив про відхід від опозиції, й був поновлений в її лавах.

Наприкінці 1920-х – першій половині 1930-х рр. М.С.Богуславський працює в Сибіру, керує плановою комісією Західно-Сибірського крайвиконкому, а в 1932 р. – Сибірмашбудом. Розв'язуючи важливі питання індустріального розвитку краю, він, очевидно, не здогадувався, що його доля вже давно визначена.

Політбюро ЦК ВКП(б) 29 вересня 1936 р. шляхом опитування прийняло постанову «Про відношення до контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських елементів». В ній, зокрема, говорилося: «Затвердити таку директиву про відношення до контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських елементів:

а) До останнього часу ЦК ВКП(б) розглядав троцькістсько-зінов'євських мерзотників, як передовий політичний та організаційний загін міжнародної буржуазії. Останні факти говорять, що ці панове скотилися ще більше вниз і їх доводиться розглядати як розвідників, шпигунів, диверсантів і шкідників фашистської буржуазії в Європі.

б) У зв'язку з цим необхідна розправа з троцькістсько-зінов'євськими мерзотниками, що охоплюють не лише заарештованих, слідство у справі яких вже закінчено, і не лише підслідних подібно Муралову, П'ятакову, Білобородову та інших, справи яких ще не закінчені, але й тих, які були раніше заслані» [8].

Подібні директиви ретельно виконувались органами НКВС. У серпні 1936 р. М.С.Богуславського заарештували, а в 1937 р. судили по процесу так званого «Паралельного антирадянського троцькістського центру». Усі підсудні були визнані винними в диверсійній і шкідницькій діяльності, крім того їх обвинувачували в шпигунстві на користь німецької та японської розвідок. М.С.Богуславський разом з Ю.Л.П'ятаковим, Л.П.Серебряковим, Н.І.Мураловим та іншими був засуджений до вищої міри покарання – розстрілу.

Пізніше, при вивченні судових та слідчих матеріалів правоохоронними органами з'ясувалося, що всі звинувачення не відповідають дійсності. Органи ОДПУ-НКВС ніяких достовірних відомостей про злочинну діяльність обвинувачених не мали.

1. Правда. — 1988. — 19 августа.
1. Деятели Союза Советских Социалистических Республик и Октябрьской революции. Автобиографии и биографии. — М., 1989. — Ч. I. — С. 37.
2. Там само. — С. 38.
3. Український історичний журнал. — 1989. — № 2. — С. 104.
4. Зоря Полтавщини. — 1989. — 30 липня.
5. ЦДІА України. — Ф. 321. — Оп. 1. — Спр. 1301. — Арк. 165.
6. Дело революции. — 1917. — 5 октября.
7. Известия ЦК КПСС. — 1989. — С. 39.

Лев Євселевський

БОРИСЕНКО

Микола Євтухович

1898 – листопад, 26, 1937

Після смерті Сталіна країна, зазнавши в роки культу особи великих і непоправних втрат, поступово почала звільнятися від льодового панциру мовчання. Тисячам ні в чому не повинних громадян повертали добре ім'я. Серед них – і нашому землякові Миколі Євтуховичу Борисенку.

Народився він в 1898 р. у селі Федорівка Карлівського району в родині хліборобів. Батько Євтух Герасимович мав мізерний шмат землі, конячину, а ще ростив восьмеро дітей: п'ятеро синів і трьох дочок. В сім'ї працювали всі. Найменший син Микола, коли трохи підріс, пішов у підпаски. З ранньої весни і аж до перших морозів доглядав сільську череду. А взимку ходив до церковно-приходської школи. Хоч нестатки й обсідали сім'ю, вирішили все ж віддати Миколу на навчання. Той виявив неабиякі здібності – грав на бандурі, мав хист до малювання і ліплення.

Закінчив сільську школу. Вчителі радили вступити до Миргородського художньо-керамічного училища, передвіщали, що з нього вийде непоганий художник. Вони навіть звернулися до земства, щоб воно виділило кошти на навчання. Довго чиновники не погоджувалися та, нарешті, зважили на прохання школи.

І ось уже Микола у Миргороді. Навчався він добре. Збереглася до наших днів його дипломна робота – ваза з барельєфами героїв повістей Миколи Васильовича Гоголя. На цьому оригінальному творі стоїть рік «1914». Ймовірно, що саме тоді Микола Борисенко успішно закінчив учбовий заклад. Чи довелося йому працювати за фахом, важко сказати. Якщо й трудився де, то зовсім мало, бо почалася світова війна.

На перших порах переважна більшість молодих людей, особливо гімназистів, студентів, учнів реальних училищ, сприйняла війну піднесено-патріотично, рвалася на фронт, щоб захищати від ворогів російську землю, православну віру і царя-батюшку. Мабуть, ця ідея захопила і юного Миколу Борисенка. Бо невдовзі він стає курсантом школи прапорщиків.

Кривава бійня розросталася з кожним днем все сильніше. У цій смертельній круговерті опинився і прапорщик Борисенко. Тому Жовтневу революцію М.Є.Борисенко зустрів сповнений сподівань, захищав проголошені нею ідеї на фронтах громадянської війни.

Відгрімилі бої братовбивчої війни. Мовчали фабричні й заводські гудки, поросли бур'янами поля, не працювали школи і лікарні.

М.Є.Борисенко з головою поринув у господарські справи. Працюючи в Полтавському губраднаргоспі, займався налагодженням роботи промислових підприємств. Вже у першій половині 1921 р. в місті стали до ладу цегельний, шкірзавод, закрійні та ливарні майстерні, олійний завод, млини і макаронна фабрика, завод «Мило», сірникова фабрика.

Незабаром М.Є.Борисенка, який добре зарекомендував себе на роботі в губраднаргоспі, призначають заступником народного комісара легкої промисловості УРСР. Разом з дружи-

ною Галиною Литвин він переїздить до Харкова – на той час столиці України. На заступника наркома республіки лягло чимало господарських справ, які вимагали свого невідкладного вирішення. На Україні, зокрема, велося будівництво не одного десятка підприємств легкої промисловості, які треба було своєчасно забезпечувати будівельними матеріалами, необхідним обладнанням. Інколи цілими місяцями не доводилося бувати дома.

У 1926 р. М.Є.Борисенка призначають торгпредом у Чехословаччині. Там він пробув майже рік – організував закупівлю за кордоном верстатів, блюмінгів, іншого обладнання для фабрик і заводів, які будувалися в країні. Це була складна і відповідальна робота, оскільки треба було не лише укласти вигідні контракти з іноземними фірмами, а й дбайливо використати державні кошти.

Після успішного виконання державного завдання Микола Євтухович повертається до Харкова. Працює на партійній та радянській роботі, а в роки першої п'ятирічки очолює республіканський трест будівельної індустрії. І знову гори справ, безперервні відрядження. Саме в цей період в республіці розгорнулося будівництво Дніпрогесу, Краматорського та Горлівського машинобудівних заводів, шахт Донбасу, сотень інших промислових об'єктів.

На початку 1933 р. Миколу Євтуховича Борисенка як здібного організатора будівельної індустрії переводять у Москву, призначають керуючим Всесоюзним трестом «Заводбуд», безпосередньо підпорядкованого Народному комісаріату важкої промисловості СРСР.

Микола Євтухович зарекомендував себе компетентним організатором і спеціалістом при будівництві таких гігантів індустрії, як «Уралмаш», Нижньотагільський вагонобудівний завод, Магнітогорський металургійний комбінат, ряду оборонних заводів. Дружина Ганна Михайлівна згодом згадувала, що в цей період чоловіка вона бачила лише на свята. І все ж, як не було сутужно з часом, М.Є.Борисенко зумів в такі напружені роки закінчити Московську промислову академію.

За успішне виконання завдань уряду М.Є.Борисенка у 1936 р. нагородили орденом Леніна, преміювали легковим автомобілем. У сімейному альбомі випадково зберігся фотознімок, зроблений у Кремлі з нагоди вручення державних нагород. У центрі фотографії – Г.К.Орджонікідзе, серед нагороджених – М.Є.Борисенко.

У вихідні і святкові дні в оселі Борисенків часто збиралися друзі, знайомі, співробітники наркомату. Микола Євтухович брав у руки бандуру і разом з Іваном Семеновичем Козловським, з яким подружився ще в Полтаві, співав українських пісень.

У середині 1930-х рр. обстановка в Москві, у країні в цілому стала тривожною, зловісною. Почалися арешти. Газети, радіо широко розповідали про викриття «ворогів народу», масові мітинги і збори, на яких таврували правотроцькістських агентів і шпигунів.

Коли в лютому 1937 р. трагічно обірвалося життя Серго Орджонікідзе, М.Є.Борисенко відразу відчув, що втратив чи не останню опору, що на нього накочується страшна чорна лава, від якої йому не врятуватися. Передчуття, на жаль, справдилося. Сталося це 23 липня 1937 р.

«П'ятдесят два роки минуло від тієї жахливої ночі, – розповідає син, Микола Миколайович Борисенко, – а мене і сьогодні проймає жах. На світанку до квартири увірвалося кілька озброєних військових, почався обшук. Потім наказали батькові збиратися. Мама щось хотіла дати в дорогу, але їй не дозволили. Тато поцілував мене і маму і стиха сказав: «Не хвилюйся, це, мабуть, помилка. Я швидко повернуся». Та більше ми його ніколи не бачили. А через кілька днів забрали маму. Я навіть не бачив, як її арештовували. Гуляв з товаришами, а коли зайшов у наш двір, до мене підійшов двірник і, погладивши по голові, сказав: «Будеш тепер у мене жити». Та я таки піднявся на свій поверх: побачив, що двері нашої квартири опечатані. Недовго жив у двірника. Прийшли якісь люди, забрали і відвезли мене в один з спецбудинків, що знаходився десь під Москвою. Таких, як я, тут було багато. Як тільки завели в приміщення, на груди одягли табличку з номером, сфотографували і взяли відбитки пальців.

Тоді я не розумів тієї принизливої процедури. Мені так було гірко на душі, що я кілька днів нічого не їв. Замість «Артека», куди мав путівку, потрапив у дитбудинок для дітей «ворогів народу».

Протягом тривалого часу Микола Миколайович не знав про долю своїх батьків. Лише наприкінці сорок п'ятого одержав лист від матері. Вона писала, що живе у селищі Кзил-Тау, що скоро закінчиться її строк, тільки не знає, чи добереться додому, бо осліпла і тяжко хвора. Цей гіркий лист і радував, і тривожив. Як тільки матір звільнили, Микола негайно приїхав у далекий Казахстан, щоб її забрати. Нарешті Ганна Михайлівна ступила на рідну полтавську землю.

У 1955 р. Микола Миколайович Борисенко звернувся з проханням у Військову колегію Верховного Суду СРСР про перегляд справ його батьків. 26 травня того ж року він одержав офіційну відповідь, що Микола Євтухович і Ганна Михайлівна реабілітовані. Стало також відомо, що Миколу Євтуховича 26 листопада 1937 р. розстріляли як «ворога народу».

В статті використані матеріали сімейного архіву М.Є.Борисенка.

Іван Наливайко

БУЖИНСЬКИЙ

Михайло Михайлович

травень, 17, 1879 – 1937

Він був винятковим трудівником, чесною, скромною інтелігентною людиною. Не цурався будь-якої роботи, хоча належав до висококваліфікованих педагогів і вихователів старої, революційної школи і таких же науковців.

Як писав у своїх анкетах Михайло Михайлович Бужинський, народився він 17 травня 1879 р. у місті Полтаві. Батько його походив із козаків, але прослужив 35 років на урядовій службі судвиконавцем Полтавського окружного суду і був зарахований до дворян. М.М.Бужинський закінчив 8 класів Полтавської першої чоловічої гімназії, яка в ті часи давала досить глибокі знання своїм вихованцям. Він володів українською, російською, французькою, латинською та грецькою мовами, на яких читав, писав, міг робити переклади. У 1900–1902 рр. навчався в Московській військовій юнкерській школі, пізніше закінчив Вищі педагогічні курси при Військовій педагогічній академії. Із серпня 1902 р. служив поручиком у 36-му Орловському піхотному полку, брав участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр., у боях з перших днів. 17 серпня 1904 р. в бою під Ляояном Михайло Бужинський був тяжко поранений, і після тривалого лікування в госпіталях через рік, у серпні 1905 р., його звільнено зовсім від військової служби як інваліда.

Із 20 жовтня 1905 р. до 1 травня 1909 р. М.М.Бужинський – вихователю і викладачу Московського кадетського корпусу. Потім повертається до Полтави і до січня 1919 р. працює викладачем та вихователем Петровського Полтавського кадетського корпусу. Мав чин підполковника [1]. Будучи виходцем із небагатої української трудової інтелігентної сім'ї, уже з молодих років він зазнав чимало труднощів, оскільки батько його помер ще в 1894 р., коли юнакові йшов п'ятнадцятий рік. Ніякої власності сім'я не мала, і квартира на Загородній, 9 була найманою. Михайло Михайлович утримував на свій скромний заробіток матір, дружину і трьох доньок.

Окрім служби в кадетському корпусі, займався громадською роботою. Був одним із засновників Полтавської губернської спілки інвалідів, її головою та організатором 1-го гу-

бернського з'їзду інвалідів у Полтаві восени 1917 р. На Полтавщині, як і по всій країні, після Лютневої буржуазно-демократичної революції все більше активізується діяльність численних політичних партій, посилюється анархія. Представник Тимчасового уряду на цьому з'їзді від імені уряду категорично вимагав озброїти всіх делегатів з'їзду і виступити на боротьбу з більшовиками. Бужинський до жодної з політичних партій не належав, був типовим представником трудової інтелігенції. Враховуючи те, що завдяки більшовицькій агітації за більшовиками йшло чимало робітників та інших бідних верств населення, він вважав за неможливе воювати проти свого власного народу. Тому на його пропозицію була прийнята резолюція – вимогу російського Тимчасового буржуазного уряду не виконувати.

Умови життя були важкі. При першому встановленні в Полтаві радянської влади, під час Гетьманщини та із зайняттям міста наприкінці листопада 1918 р. петлюрівськими військами через відсутність коштів зарплата викладачам кадетського корпусу фактично не виплачувалася або видавалася від випадку до випадку. Ціни ж на все карколомно зростали. Тому, коли з черговим встановленням на початку 1919 р. радянської влади в Полтаві, у колишньому приміщенні кадетського корпусу було відкрито 1-і Полтавські курси командного складу (червоних командирів), до роботи на яких було залучено й колишніх офіцерів, М.М.Бужинський теж став працювати там лектором. Цього йому не могли простити денікінці, які зайняли Полтаву в кінці липня 1919 р. М.М.Бужинський був відразу ж заарештований денікінською контррозвідкою і за службу в Червоній армії засуджений до смертної кари. Тільки завдяки втручанню видатного письменника-демократа В.Г.Короленка вирок смерті Бужинському було замінено на довготривале ув'язнення. Після вигнання денікінців і чергового встановлення радянської влади в грудні 1919 р. Михайла Михайловича звільнено із в'язниці.

У 1919–1920 рр. він працює діловодом та завгоспом у трудових школах Полтави, потім – в одному з підвідділів Полтавського губвиконкому, в 1922–1923 рр. читає лекції в 14-й Полтавській піхотній школі командного складу Червоної армії. Педагог, бухгалтер, діловод, секретар, інші посади. І всюди він працює на совість, з повною віддачею сил, як звик трудитися з молодих років. Був членом профспілки «Робітників освіти» («Робос»), Центрального робітничого кооперативу, Червоного Хреста, МОДРу, Товариства допомоги жертвам інтервенції. Сумлінно виконував будь-яку роботу, яку б йому не доручали.

З 1 червня 1923 р. М.М.Бужинський переходить працювати в Полтавське губернське архівне управління на посаду керуючого справами. Очоловав тоді губарх освічений представник старої інтелігенції І.Ліщина-Мартиненко, якого згодом почнуть таврувати як поміщицького сина і контрреволюціонера. Такі ж грамотні кваліфіковані спеціалісти працювали тоді і в губернському історичному архіві, завідував яким по сумісництву ректор і професор Полтавського інституту народної освіти І.Ф.Рибаков. Оскільки останньому сполучати дві керівні посади було важко, він попросив звільнити його від обов'язків директора архіву. Тимчасово виконувати цю роботу було доручено М.М.Бужинському. В той же час він продовжував виконувати роботу секретаря губарху, бухгалтера, скарбника, завгоспа, всю іншу, яка була необхідна для обслуговування установи в усіх галузях, ще й був головою місцевкому. Працював з ранку до пізнього вечора. Одержував же зарплату лише за посаду секретаря, оскільки за штатним розписом тільки дві посади були платними – секретаря та завідуючого губархом [2].

Усі характеристики 1920-х – початку 1930-х рр., що збереглися в особовій справі М.М.Бужинського в Державному архіві Полтавської області, засвідчують, що працюючи в радянських установах, він проявив себе добросовісним виконавцем усіх робіт і благонадійною людиною. В грудні 1924 р. він бере участь у роботі Всеукраїнської наради архівних працівників, що проходила в тодішній столиці України – місті Харкові. Виїждить у відрядження інспектувати і проводить велику роботу по врятуванню архівних документів

та доставці їх у Полтаву з багатьох районів округу: Карлівського, Кегичівського, Кобеляцького, Малоперещепинського, Машівського, Сахновщанського, Червоноградського (Красноградського) та інших. Його висувують як почесного представника окружного архіву на урочисте відкриття пам'ятника Т.Г.Шевченку в Полтаві. Він працює багато років без відпусток, одержуючи лише невелику грошову компенсацію. Справа в тому, що його просто ніким замінити; він виконує безплатно всю роботу, за яку іншій людині треба було б платити. До всього, ще сам ремонтує й стелажі. Тому в наказах його хвалять. А зарплата у нього не така вже й велика – 80 крб. у 1928 р. Дружина померла, найстарша донька Наталка вже вийшла заміж, на утриманні в нього теща та доньки: Ірина й Галина, учениці – одна кооперативної профшколи, друга – індустріальної. Довідка від 21 вересня 1931 р. засвідчує, що вчений архівіст Полтавського місцевого архівного управління М.М.Бужинський утримує на свої 115 крб. зарплати 80-річну тещу та доньок: Ірину – студентку Полтавського медтехнікуму і Галину – студентку Полтавського залізничного технікуму [3].

А маховик репресій у країні проти інтелігенції, проти чесних трудівників уже запущено на повний хід. 13 квітня 1932 р. з'являється наказ № 7 по Полтавському держарху, в якому читаємо, що М.М.Бужинський звільнений з посади, як «чужий елемент». У своїй заяві він заперечує це, пише, що батько його був дрібним урядовцем, а сам він чесний трудівник, розповідає про свою добросовісну роботу і на курсах червоних командирів, і в багатьох інших радянських установах та організаціях. На деякий час його поновлюють на роботі, але з початку 1934 р. проти групи полтавської інтелігенції починається нова кампанія, яка ударила й по Бужинському. Тоді він був на посаді керівника організаційно-технічного сектора архіву. Про те, в чому його звинувачують, читаємо у витязі з протоколу Полтавської контрольної комісії Робітничо-Селянської інспекції від 10 лютого 1934 р. У графі «слухали» записано, що М.М.Бужинський «у практичній своїй роботі друкував статті націоналістичного характеру в ж. «Україна» (редактор Грушевський). Мав листовні зв'язки з особами, належними до української націоналістичної контрреволюційної групи (Щепотьєв та інші), яким посилав свої статті. У звітах давав неправильні відомості, перебільшуючи виконані роботи архіву». У графі «постановили» такі ж «перли» – буквально смертовбивчі звинувачення: «За використання свого службового становища в архіві для протаскування націоналістичної контрреволюційної пропаганди через національний журнал «Україна», за тісний зв'язок з націоналістичною контрреволюцією в особі Щепотьєва та ін. Бужинського з роботи в архіві знято по 2-й категорії, заборонивши працювати в установах, зв'язаних з ідеологічною роботою» [4].

До керівництва приходять нащадки пролетарів з освітою 4 класи, незакінченими партійними курсами та партійними школами, але вже «озброєні» партійними квитками, які прагнуть будь-що вислужитися в нових умовах, не відаючи, що згодом і багатьох із них викидатимуть із життя таким же методом. А поки що, щоб «буржуазно-націоналістичний елемент» ніде не міг влаштуватися на якусь роботу, пов'язану з розумовою працею, 25 березня 1934 р. Бужинському видається довідка такого змісту:

«Довідка. Дана ця громадянину Бужинському М.М. в тім, що його на підставі наказу облрхуправи від 28.11.1934 року ч. 12 знято з роботи кероргтхсектора Полтавського ДАІ як буржуазного націоналіста, який в роботі архіву проводив буржуазно-націоналістичну лінію, та за постановку роботи, яка утрудняла використання архівних матеріалів для марксистсько-ленінської історії.

Т. В. О. директора
Ст. асистент

Глазман
Корнілич» [5].

Із вересня місяця 1934 р. Бужинському вдалося влаштуватися завідуючим складом на Полтавську термометрову фабрику. Секоти фіксують і доповідають буквально про кожен його крок, про всіх знайомих, з ким, де і коли він зустрічався, приписують йому розмо-

ви, які він ніколи не вів. А в 1936 р. наноситься черговий удар. Про це розповідає справа № 17973-С, що зберігається в архіві УСНБ України по Полтавській області, по звинуваченню гр. гр. Луценка Якова Івановича та Бужинського Михайла Михайловича за ст. ст. 54 п. 10, 196 Карного кодексу УСРР, розпочата у серпні 1936 р.

Читаємо постанову від 2 серпня 1936 р. начальника особливого відділу Полтавського міського відділу НКВС УСРР старшого лейтенанта Держбезпеки Назарова, затверджену начальником Полтавського міського відділу НКВС капітаном Держбезпеки Вепринським. Ось що тут говориться: «<...> Розглянувши матеріали про злочинну діяльність гр. Бужинського Михайла Михайловича, яка виявилася в тому, що він займався к[онтр]р[еволюційною] агітацією, спрямованою на дискримінацію постанов партії та Радвлади, вихваляв німецький фашизм і Гітлера, та вбачаючи в здійснених звинуваченнях Бужинським М.М. діяч ознаки злочинів, передбачених ст. ст. 54 п. 10 КК УСРР, постановив: на підставі 2 п. 93 ст. КПК і 108 ст. КПК розпочати по даній справі проведення попереднього слідства. Копію даної постанови направити Полтавському міському прокурору» [6].

Того ж дня Назаров пише й другу постанову, в якій наголошує, що «він, Бужинський М.М., маючи зв'язки з німцями, фашистсько-настроєними, проводив разом з ними агітацію проти заходів Радвлади, вихваляв німецький фашизм, співав фашистські пісні», а тому начальник особливого відділу знайшов, що «перебування його на волі відіб'ється на ході слідства, що звинувачений може ухилитися від суду та слідства і постановив: обрати запобіжним заходом до спроби ухилитися від суду і слідства Бужинського Михайла Михайловича утримання під вартою в тюрмі Полтавського міського відділу НКВС». 2 серпня 1936 р. М.М. Бужинського, який проживав по вул. Жовтневій, 46, кв. 27 у дочки Наталії Сазонової, котра працювала в 1-й Радянській лікарні, було заарештовано. Під час арешту вчинено обшук і відібрано: «1) Паспорт на ім'я Бужинського М.М.; 2) Копії архівних документів про організацію Тимчасового уряду та Ради робітничих і солдатських депутатів на 84 арк.; 3) Копію архівних матеріалів з історії театрів м. Полтави на 74 арк.». Після перевірки, враховуючи, що оригінали названих документів зберігаються в архіві, копії в міськвідділі НКВС знищили.

І тоді ж, у день арешту, Назаров починає допит арештованого уже не молодого людини, інваліда, хворого на склероз серця, приголомшеного обшуком, арештом, доставкою у в'язницю – тюремний підвал міського відділу НКВС. І веде допит сам начальник особливого відділу Назаров – великий мастак чинити допити і фальсифікувати справи, про що красномовно свідчать написані ним протоколи допитів. Спершу начальник власноручно заповнює анкету звинуваченого, записує все точно, що відповідає на запитання заарештований, від дати народження до складу сім'ї, де працює старша дочка Наталя, що Ірина навчається в Харківському медінституті, а Галина живе в Дніпропетровську і працює в «Медтехніці». Не забуває, звичайно, в графі «соціальне і політичне минуле» записати, що звинувачений – колишній офіцер царської армії. Потім переходить до запитань по суті:

«Запитання: «Ви знайомі з братами Яш?».

Відповідь: «З братами Яш Георгом і Вальтером я знайомий».

Запитання: «Коли ви познайомилися з ними, де і при яких обставинах?».

Відповідь: «На початку вересня 1934 року я поступив на роботу на термометрову фабрику, де працював зав. складом поліфабрикатів. З початку моєї роботи на фабриці я й познайомився з братами Яш».

Чіткі, лаконічні, конкретні відповіді. Так дійсно міг відповідати М.М. Бужинський – колишній військовий, людина небагатослівна, яка звикла до точності й пунктуальності. Далі в протоколі чітко просліджуються власні «витвори» Назарова, який приписує Бужинському те, чого останній не говорив, бо слідчий про це навіть не запитував його. Після вищезгаданої відповіді співробітник НКВС приписує Бужинському фактично свої пояснення:

«Відповідь: «Яш Георг Оттович по національності німець, німецько-підданий, працював на фабриці інструктором. Яш Вальтер Оттович, брат Георга, також німецько-підданий, працював на фабриці інструктором».

Запитання: «Що вам відомо про їх контрреволюційну діяльність?»

Відповідь: «Яш Георг критично ставився до заходів партії і Радвлади і завжди негативно ставився до діяльності в СРСР, виставляв постійно в хорошому світлі Німеччину, де, на його думку, слід було б повчитися й більшовикам. Яш Георг мав у себе дома радіоприймач, систематично від 1 до 4 години ночі слухав радіопередачі з Німеччини, після чого розповідав, що він після передачі з Німеччини знає всю правду, що відбувається за кордоном, оскільки радянським газетам не вірить, бо радянські газети все брешуть для того, щоб увести радянського читача в оману про дійсний стан речей за кордоном і конкретно в Німеччині. Одноразово розвивав думку про те, що в Радянському Союзі нічого хорошого немає, що в СРСР всюди недоліки, відсутність найелементарніших речей».

Запитання: «Які розмови вів Яш Георг в момент, коли ви бували у нього дома?».

Відповідь: «У момент відвідання мною Яш Георга ніяких конкретних антирадянських розмов не було. Яш Георг вів себе стримано, але із всієї його поведінки я робив висновок, що Яш повністю виправдовує фашизм і діяльність Гітлера».

І таких відповідей – фантазії самого Назарова – повно в цьому протоколі. В основному вони направлені проти спеціалістів німецької національності – братів Яш та інших німців, які жили в Полтаві, чи їх українських родичів, яких начальник особливого відділу прагне будь-що виставити «переконаними фашистами-гітлерівцями». Лише на останньому аркуші протоколу допиту на запитання: «Що вам відомо про розповсюдження Яш фашистської літератури і кого саме він постачав такою?» читаємо чітку конкретну відповідь Бужинського: «Фашистської літератури я у Яш не бачив і показати з цього приводу нічого не можу».

Нижче запис: «Протокол допиту читав, записано вірно, в чому і розписуюся Бужинський». А далі – хто чинив допит та підпис Назарова [7].

Той, хто допитував, мав великий досвід, добре розумів, що вимучена майже п'ятигодинним допитом хвора людина уважно прочитає перш за все анкету, перший і останній аркуші протоколу допиту, решту ж підпише уже не читаючи, не маючи й гадки про те, як фальсифіковано відповіді. Передрукований друкаркою протокол на підпис заарештованому вже не дають. А в наступному протоколі допиту від 5 серпня 1936 р. слідчий майстерно все далі розвиває свої версії про шпигунську діяльність братів Яшів (ніби навмисне забувши, що Бужинський на минулому допиті заявляв, що не знає імен інших німців та українців, знайомих Георга Яша, називав лише кілька прізвищ), записує в протокол усе нові й нові імена та прізвища. І за записами Назарова, всі вони ведуть антирадянську діяльність, ведуть шпигунську роботу на користь фашистської Німеччини, збирають відомості про промислові об'єкти Полтави. Але є окремі відповіді, які належать самому Бужинському. Вони чіткі, лаконічні. Так, Бужинський подарував Г.Яшу рукописну книгу автографів сотника Забіли та інших діячів XVIII–XIX ст. З цього приводу слідчий запитує: «Яку винагороду ви одержали за книгу автографів, подаровану Яш?».

Відповідь: «Я книгу подарував Яш і ніякої винагороди від нього не одержав».

Запитання: «Слідству відомо, що за подаровану книгу автографів ви одержали винагороду в сумі 100 карбованців».

Відповідь: «Я повторюю, що книгу я подарував Яш і ніякої винагороди від нього не одержав».

Так же категорично заперечує Бужинський, що ніяких розмов про Червону армію з Яшем він не вів. Але під пером ретивого особіста все набуває потрібного слідству вигляду і нової трактовки, що видно із обвинувачувального висновку.

Слідство тягнеться до квітня 1937 р. Зрозумівши, як слідчий сфальсифікував його відповіді у перші дні допитів і не дав підписати кожен аркуш протоколу, який він через поганий стан здоров'я не читав, М.М.Бужинський пише заяву голові спецколегії Харківського обласного суду, просить переглянути його справу, виділити йому захисника. Посилаючись на загострення хвороби серця, емфіземи легень та ревматизму, просить звільнити його під розписку про невийзд. Хоча Бужинський винним себе не визнав, та слідчий знову в своєму

висновку приписує йому сфабриковану вину. І вже 9 травня 1937 р. М.М.Бужинський разом з І.Й.Лугом та Я.І.Луценком був доставлений у Харківську змішану в'язницю. Скоро після цього помічник начальника тюрми Коробков та начальник УРО Утін звертаються в судову колегію Харківського облсуду, пишуть, що засуджені просять в найближчі дні розглянути їх справу, оскільки по відношенню до них були грубо порушені процесуальні норми.

Та протокол судового засідання спецколегії Харківського облсуду писав такий же «майстер» своєї справи, як і в Полтаві. Він фальсифікує відповіді М.М.Бужинського, приписує йому й такі слова: «Коли Яшина (читай: Яша – *В.Ж.*) було викрито як фашиста, то ті німці, намагаючись вигородити себе, оговорили мене». У той час, коли на запит прокурора Михайло Михайлович відповідає категорично: «Контрреволюційних розмов я від Яша ніколи не чув», а також заявляє, що таких свідчень, як записано слідчим, він ніколи нікому не давав і розмов, про які йдеться в протоколі із звинуваченням Яша, він ніколи не вів і не чув, а слідчий запропонував йому підписати протокол, якого він не читав.

Приписана Бужинському антирадянська агітація на суді не була доведена. Але його звинуватили в тому, що він, мовляв, знав про шпигунську діяльність братів Яшів та їх друзів (справи яких були так же сфабриковані) і не доніс про це у відповідні органи. Бужинського було засуджено на 3 роки тюремного ув'язнення із поразкою після відбуття покарання в політичних правах строком на один рік. Верховний Суд УСРР вирок залишив у силі, записавши у висновку: «Скарга Бужинського не заслуговує уваги, скоєний ним злочин доведено власними показами засудженого як на попередньому слідстві, так і в судзасіданні» [8].

Із Харківської в'язниці М.М.Бужинський вже не повернувся. Так по сфабрикованій справі було забрано ще одне життя чесного трудівника, українського інтелігента.

1. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-1505. – Оп. 1. – Спр. 308. – Арк. 1-2, 49, 59.
2. Там само. – Арк. 4-5.
3. Там само. – Арк. 9, 11-12, 15-24, 46.
4. Там само. – Арк. 61.
5. Там само. – Арк. 62.
6. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 17973-С. – Арк. 29.
7. Там само. – Арк. 30, 34-35, 98 а -106.
8. Там само. – Арк. 107-111, 233, 327, 341, 365, 368, 371, 390.

Віра Жук

БУРМІСТРОВ

Микола Андріянович

травень, 16, 1893 — жовтень, 21, 1938

Сьогодні досить важко уявити, якою насправді була ця людина, її характер, переконання, здібності, одним словом, все, що визначало її життєвий шлях. Та все ж документи, що збереглися, автобіографія, написана рукою Миколи Андріяновича, хвилюючі розповіді його дочки – Тамари Миколаївни Трегубової, спогади тих, хто знав його, дають змогу певною мірою відтворити портрет цього здібного і самовідданого фахівця, чуйної і справедливої людини.

Народився Микола Андріянович Бурмістров 16 травня 1893 р. у селі Садовці Борисоглібського повіту Тамбовської губернії в бідній селянській родині. Батько не мав ні землі, ні худоби, окрім власних мозолястих рук та п'ятьох дітей. Цілий день на поденщині, а ночами та в свята майстрував, на що мав неабиякий хист [1].

В пошуках кращої долі Бурмістрови змушені були переїхати до міста Комишні, де придбали на околиці стару, мабуть, нікому, крім них, не потрібну хатину. Микола ріс фізично міцним та досить кмітливим. Вже у дванадцять років він влаштовується на роботу в майстерню, де виготовляли ліжка. А потім – молотобійцем у кузні, кочегаром на паровому млині, мастильником на лісопилному заводі. З лісопилки ж подався до корабелів і швидко оволодів там слюсарною справою. Але хлопця постійно вабили паровози, і, коли випала нагода, Микола Бурмістров перейшов на роботу в депо Комишня. Там, доки сам сів за кермо паровоза, довелося працювати і кочегаром, і помічником машиніста [2].

Вирувала Перша світова війна, і Миколу Бурмістрова мобілізували в армію, взяли машиністом на бронепоезд. Перебуваючи в Ризі, він зустрівся з сімнадцятирічною дівчиною Казиминою Яновською. Ставши дружиною Миколи, вирішила їхати з ним у невідому їй Росію. Згодом М.А.Бурмістров розповідав своїм близьким знайомим про цю зустріч так: «Там, у Ризі, я зустрів не просто гарну дівчину, а свою долю».

В період жовтня 1917 р. та громадянської війни Микола знову на бронепоезді. Потім працював машиністом на залізниці. У вісімнадцятому році він став комуністом [3]. У цей складний для нашої історії час молодий машиніст не пасує перед труднощами. Досить рідко дово-

дилось йому бувати вдома, хоча на цей час на нього чекала не лише дружина Казимира, але й донька Таня.

Залізничний транспорт поступово оживав, вимагав нових енергійних кадрів. Тому Комишнянське депо послало М.А.Бурмістрова в Москву для навчання на робітфаці [4]. Крім навчання, доводилося ще постійно підробляти, ремонтуючи годинники, швейні машинки, щоб якось утримувати сім'ю. Після закінчення робітфаку Бурмістров вступив до Московського інституту інженерів транспорту і успішно його закінчив у 1930 р., одержавши спеціальність інженера залізничного транспорту. Вже тоді йому пропонували залишитися на роботі у наркоматі, та прагнув він до справжньої живої справи, в депо, де ремонтують паровози. Одержав М.А.Бурмістров призначення на Воронезький паровозоремонтний завод на посаду начальника технічного відділу. Згодом йому доручають очолити будівництво нового підприємства, з чим Микола Андріяннович успішно справляється. Рік працює на Уфимському паровозоремонтному заводі начальником планово-виробничого відділу, а з вересня 1934 р. по жовтень 1935 р. – на Ярославському ПРЗ на посаді технічного директора (нині: головний інженер – *І.Н.*) [6].

«Ніде більше двох років батько не працював, – пригадувала Тамара Миколаївна, друга дочка Бурмістрова. – Тільки-но поселимося, почнемо обживатися, як його наркомат ще кудись посилає налагоджувати виробничі справи. Отож дуже швидко виникла потреба їхати на один з трьох запропонованих паровозоремонтних заводів. Батько обрав полтавський, оскільки знав і дуже поважав його начальника – Андрія Васильовича Лозового. Згодом це знайомство та доводи Лозового їхати в Полтаву обернуться для батька найстрашнішими звинуваченнями в їхній змові... Жили ми на Подолі, в сірому будинку, що проти стадіону «Локомотив». Чотири кімнати мали. Я і Таня ходили до школи, а п'ятирічна Майя була вдома з мамою. Полтава нам всім сподобалася. Жити б тільки...».

На перших порах у Миколи Андріянновича ладилося на роботі все, хоч справ було і дуже багато. Завод ріс, набирив сили. Освоїли ремонт потужних локомотивів «ФД», «ИС», «СО», поступово впроваджувалися прогресивні технологічні методи праці.

Обидва керівники добре спрацювалися, жили не лише сьогоднішнім днем, а й думали про завтрашній, розробляючи проект реконструкції підприємства. У повоєнні роки саме цей проект ляже в основу реконструкції заводу. А в 1930-ті рр. підприємство нерідко лихоманило, зривалася виробнича програма, бо часто виходило з ладу старе обладнання, підводили постачальники. Однак партком заводу, міськком партії причину цього вбачали в задумах начальника, технічного директора, керівників цехів, зганяючи на них свій адміністративно-командний запал.

А коли настав жахливий тридцять сьомий і почалося масове вишукування «ворогів народу», хвиля репресій захопила і Полтавський ПРЗ. З протоколів закритих партійних зборів, засідань заводського парткому видно, як розкручувалася кампанія виявлення фактів диверсій, шпигунства, шкідництва. Град звинувачень посипався на Лозового і Бурмістрова, які нібито не тільки не викривали ворожі елементи, а навпаки, потурали їм, ставали на їх захист, бо самі не були чесними перед народом [7]. Миколу Андріянновича звільняють з посади технічного директора, а потім переміщують з однієї роботи на іншу [8].

Настав день 29 квітня 1938 р. Наближалось свято Першого травня. Завод успішно вправся з чотиримісячним завданням. В той день Микола Андріяннович одягнув святковий костюм залізничника і вирушив на роботу. Додому він більше не повернувся. Того ж ранку його заарештували [9]. Деякий час тримали в ізоляторі залізничного відділення НКВС, де вибивали з нього зізнання.

«Я кожного дня, повертаючись із школи, бігла до того осоружного будинку, де за ґратами сидів батько, – розповідає Тамара Миколаївна. – Через щілину огорожі гукала на нього, він завжди обзивався, розпитував, як мама, як в школі. А я його питала, що йому принести

на передачу. Якось, передаючи мамі брудну білизну, йому вдалося в пояс зашити цигарковий аркуш, на якому він писав, що йому пред'явлені серйозні звинувачення, але він сподівається, що слідство розбереться в його невинності».

Однак надії виявилися марними. В харківській в'язниці, куди його було направлено з Полтави, М.А.Бурмістрова остаточно доконали допитами, і він зізнався в усіх сфабрикованих злочинах: «<...> З 1936 р. по день арешту я був учасником антирадянської правотроцькістської організації, яка існувала на ППРЗ, за завданням якої проводив шкідницьку роботу під час ремонту паровозів», «<...> в антирадянську правотроцькістську організацію я був завербований у жовтні 1936 р. Андрієм Васильовичем, колишнім начальником Полтавського паровозоремонтного заводу».

А далі в тому страшному документі записано, що М.А.Бурмістров налагодив організаційні зв'язки по спільній шкідницькій роботі з Лобановим, Пресняковим, Верхолюю, Коскіним і Михайловим. Спільно вони навмисне занизили потужність верстатного обладнання в колісному цеху, спеціально проводили невдалий ремонт паровозних котлів в котельному. В складальному ж навмисне затримували ремонт паровозів. Весь час саботували виконання наказу наркома шляхів Кагановича. А на випадок війни дали завдання вивести з ладу основні верстати та 50-тонний підйомний кран, щоб зупинити роботу заводу [10].

Звичайно, ажніяк не можна було чекати на виправдання від усіх цих заподіяних «злочинів». Тому постановою виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР від 21 жовтня 1938 р. Бурмістров Микола Андріанович був засуджений до розстрілу. Того ж дня вирок був виконаний [11].

Та про все це сім'я нічого не знала. Все надіялись і чекали. Лише 23 січня 1956 р. одержали з Полтавського міськбюро загсу свідоцтво про смерть батька, який нібито помер 19 серпня 1941 р. [12]. Довгий час вірили і в цей папірець. Попередній же вирок у справі М.А.Бурмістрова за відсутністю складу злочину був відмінений Військовою колегією Верховного Суду СРСР 8 червня 1957 р. [13].

1. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 7966-С. — Арк. 14.
2. Там само. — Арк. 58.
3. ДАПО. — Ф. 15. — Оп. 37. — Спр. 161. — Арк. 51.
4. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 7966-С. — Арк. 16-17.
5. Там само.
6. Там само. — Арк. 17.
7. ДАПО. — Ф. 15. — Оп. 37. — Спр. 161. — Арк. 36.
8. Там само. — Арк. 21.
9. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 7966-С. — Арк. 8.
10. Там само. — Арк. 236-238.
11. Там само. — Арк. 242.
12. Там само. — Арк. 232.
13. ДАПО. — Ф. 15. — Оп. 37. — Спр. 161. — Арк. 46, 47.

Іван Наливайко

БУРОВ

Михайло Іванович

1888 — вересень, 1941 ?

З Віктором Михайловичем Буровим я був знайомий давно. Певно, що і багато полтавців теж його добре знали. Бо він був чудовий лікар-стоматолог. І хоч мені не один раз випадало бачитися з ним, проте я майже нічого не знав про його життя-буття. Та якось випадково, зовсім недавно, після публікації в газеті моєї статті про директора Полтавської фельдшерської школи Юхима Івановича Воронянського, який у тридцять сьомому році став жертвою сталінського свавілля, Віктор Михайлович несміливо, мовби про себе, промовив: «А ви знаєте, я теж дитя того репресивного періоду. Не одне десятиріччя носив тавро «син ворога народу». Ось так я довідався про всі ті жахливі випробування, що випали на його долю. А ще я знав, що він описав про це все в своїй автобіографічній повісті, щоб зняти затамований біль душі, котрий щемів з дитячих літ. І написав не для того, щоб її надрукувати, а щоб вона як свята реліквія, передавалася з покоління в покоління роду Бурових. Після настійного мого прохання Віктор Михайлович погодився дати почитати його спогади. Вручаючи рукопис, він зізнався: «Коли ночами писав, коли лягали на папір рядки, мені було страшно. Розумієте, не за себе, а за дітей, онуків, правнуків, які житимуть після нас. Адже в нашому суспільстві, на жаль, багато людей, котрих мучить ностальгія за «орденом мечоносців», котрі мріють про прихід нового Сталіна».

Коли читав гірку сповідь Віктора Михайловича, то мене всього пробирав мороз, від жаху холонуло серце. Тож з його дозволу я вирішив повідати нинішній молоді про трагічні події того періоду, вчинені кривавим катом, через які довелося пройти мільйонам і мільйонам радянських людей. І роблю це з однією лише метою: щоб нинішнє і прийдешнє покоління не допустили повторення всенародного геноциду новими узурпаторами.

Із сивої давнини в народі жив віками чудовий звичай: свято берегти пам'ять про своїх близьких і далеких пращурів. З покоління в покоління бережно передавалися відомості про родовід не тільки князів, графів, дворян, а й простого люду. Кожен знав і гордився своїм родовим корінням, прагнув примножити славні діяння своїх предків. Та з часу буремних пот-

расінь минулого століття почали викорчувувати свої генеалогічні дерева, а добру відвічну традицію – відносити до категорії буржуазних пережитків. Тож тепер ми всі перетворилися в своєрідних безбатченків. От і живемо, як кажуть, без роду і племені, духовно зубожілими.

І добре, що Віктор Михайлович свою автобіографічну повість, адресовану дітям, онукам і правнукам, починає саме з родовідних даних, які повідали йому бабуся і мати. І хоч деякі моменти з життя його предків загубились у вирі подій, однак, напевне відомо, що їхні корені беруть початок від простих трудових родин. Батько Віктора Михайловича – Буров Михайло Іванович, росіянин, народився в 1888 р., очевидно, в Петербурзі. Про Івана Бурова – батька Михайла – не збереглося майже ніяких даних. Окрім того, що він родом з Пензенської губернії, був майстровою людиною. Певно, перебуваючи в столиці, Іван Буров і познайомився з Ганною Миколаївною Лівановою, служницею князя Татищева. Однак, з усього видно, що їхнє сімейне життя не склалося. Мати сама виховувала сина. Після закінчення початкової школи Мишко пішов працювати на Путиловський завод. Ремісничі здібності батька, мабуть, передалися сину. Швидко він оволодів спеціальністю електрика. Серед революційно настроєних путиловців Михайло був своєю, надійною людиною. В 1916 р. він стає членом РСДРП. З радістю зустрів Жовтневу революцію, брав активну участь у поваленні Тимчасового уряду. В боях відстоював владу рад. Громадянська війна кидала його на різні фронти. У військовому квитку Михайла Бурова було два записи: «командир загону Червоної гвардії спеціального призначення» та «комісар корпусу зв'язку».

Мати Віктора Михайловича – Федора Миколаївна, полтавка. Її батько, Микола Федорович Кирнос, з діда-прадіда козацького роду. Народився і жив аж до призову в царську армію в селі Малій Рудці, що поблизу Диканьки. Він був грамотний, бо закінчив церковноприходську школу. Під час служби у Варшаві його зараховують до військово-фельдшерської школи. По завершенні навчання одержав спеціальність фельдшера. Повернувшись з армії, Микола Кирнос поселяється в Полтаві, влаштовується охоронником при банку товариства взаємного кредиту. Дітей було двоє. Старшу назвали Федорою, меншу – Степанидою. Батько подбав, щоб доньки закінчили початкову школу, навчилися читати, писати. Коли почалась російсько-японська війна, Кирноса забирають в діючу армію, де весь час фельдшерував. До Полтави повернувся Георгіївським кавалером і знову продовжував службу по охороні банку. На цій посаді він пробув аж до 1921 р., до того часу, коли банк був ліквідований.

Микола Федорович полишив Полтаву і повернувся у рідне село, де один з перших вступив у колгосп, добре трудився. Односельці часто зверталися до нього за медичною допомогою, і ніколи в ній він не відмовляв.

Після школи Федора Миколаївна самотужки оволоділа швацькою справою, навчилася досить гарно шити сукні, кофти, спідниці. Бувало, місяцями не була дома, обшивала господинь та панянок заможних полтавців. Але після революції, особливо в роки громадянської війни, заробітків не стало, тоді вона подалася в південні губернії. Незабаром опинилася в приморському місті Туапсе, де й схрестилися шляхи-дороги комісара Михайла Бурова і молодой швачки Федори Кирнос. Покохали одне одного, поєднавши назавжди свої долі.

Відгриміли бої громадянської. Федора Миколаївна умовила свого чоловіка їхати на Україну, в рідну Полтаву. Незабаром молоде подружжя Бурових прибуло сюди. В губкомі партії Михайла Івановича, більшовика з дореволюційним стажем, зустріли з відкритими обіймами. Йому запропонували директорську посаду на 29-му держмаслозаводі, що належав сільпрому. Підприємство ледве животіло. Довелось і відбудувувати, і налагоджувати виробництво продукції. На перших порах Буров на заводі і днював, і ночував. Віктор Михайлович пригадує, що в їхньому домашньому архіві довго зберігалися полтавські газети, в яких друкувалися матеріали про роботу маслозаводу, вміщувалися фотографії батька як здібного керівника підприємства.

Жили Бурови в комунальній квартирі по вулиці Паризької Комуни, 30. Це був дореволюційний двоповерховий будинок. Їхня оселя була на першому поверсі. Наприкінці вересня 1922 р. Федора Миколаївна народила сина, якого назвали Віктором. Окрім догляду за малям, домашніх клопотів, вона ще й шила знайомим, при цьому ніколи не брала навіть копійки.

Жили в злагоді. Потроху устатковувалися, обзаводилися необхідним. На роботі у Бурова справи йшли добре. Заводчани поважали його за чесність, простоту, чуйність, а сільпромівське начальство – за вмiле керівництво заводом.

Одного разу, а це було на початку 1928 р., повернувшись з роботи, Михайло Іванович заявив дружині і матері (Ганна Миколаївна постійно жила з сином і невісткою), що він вирішив їхати на будівництво Дніпровської гідроелектростанції.

За кілька днів Михайло Іванович, здавши свої справи, виїхав на будову. Влаштувавшись на роботу і одержавши кімнату (якщо можна її так назвати) в бараці, він одразу ж забрав до себе сім'ю.

Це було справді революційне подвижництво. Людина добровільно поміняла престижну посаду, хорошу квартиру в центрі стародавнього міста на необжиту «хiбару», роботу землекопа: спершу Михайло Іванович поруч з іншими копав котловани, тачкою возив землю. Тоді ніхто не думав ні про якісь вигоди, ні про заробітки, головне – бути в перших шеренгах на спорудженні гіганта енергетики першої п'ятирічки. І таких, як Буров, було тисячі й тисячі.

Через рік Михайла Бурова призначили виконробом на будівництві електростанції Запоріжжя–Дніпропетровськ. Тоді ж його сім'ю переселили з барака в селянську хатину містечка Кичкас, що стояло на березі Дніпра, вище греблі, яку зводили гiдробудівці. Згодом це селище поглинуло рукотворне море. Довелося знову перевозити свої злиденні пожитки. Тепер Бурови одержали квартиру в триповерховому будинку 6-го селища, що виросло на околиці Запоріжжя. В серпні 1929 р. Федора Миколаївна народила дівчинку, яку батьки назвали Августиною, мабуть, на честь місяця, коли вона появилася на світ. А першого вересня наступного року батько віддав Вітю в перший клас. Після здачі електростанції Михайла Івановича посилають на посаду виконроба на будівництво комбінату «Запоріжсталь». Влітку 1932 р. Бурова командували в Челябінськ на металургійний комбінат для освоєння професії металурга. Після кількомісячного стажування повернувся у свій колектив. Нові задуми, плани. І раптом, як кажуть, крутий поворот. Комуніста Бурова посилають на роботу в село, щоб поставити його на соціалістичні рейки.

Цей період життя Віктор Михайлович описав досить детально:

«Батька в січні 1933 р. призначили директором МТС, яка створена була в селі Верблужці Новгородського району Дніпропетровської області (тепер Кіровоградська). Як тільки я приїхав, мама мені сказала, що в селі страшний голод. Та потім я сам побачив ту жахливу картину. Вулиці безлюдні, а коли хтось з'являвся, то ледве переставляв опухлі ноги. Неподалік нас був дитбудинок, де жили діти, в яких померли батьки. І сьогодні, через стільки літ, перед моїми очима стоять виснажені, мов скелетики, фігурки хлопчиків і дівчаток. Одного разу я був свідком страхітливої події. До дитбудинку під'їхав віз, на якому лежав, мені здалося, мертвий чоловік, одягнений у полотно сорочку і такі ж штани. Худа, з сірим обличчям жінка, яка вела за вуздечку коня, зайшла в приміщення і через якусь хвилюк вивела звідти двох дівчаток. Я почув, як вона їм сказала: «Дітки мої, підійдіть і попрощайтеся з татом, бо, мабуть, з поля його живим не привезу». Діти гірко заплакали, підбігли до воза, ридючи, схилилися над нерухомим тілом свого батька. Що сталося далі, я вже не бачив, бо сльози залили очі, а всього мене тіпала пропасниця. Однокласник Мишко Шевченко, з котрим я товаришував по приїзді в село, схопив мене за руку і повів звідти. А по дорозі пояснив, що та тітка повезла свого чоловіка в поле, щоб там дати йому полумисок затірок, а йдучи вулицею села, він показував мені, в якій хаті лежить небіжчик. Потім розповів, що тому, хто крючком стягує трупи до ями і закидає їх землею, дають теж по мисці затірки.

Деякий час я думав, що голод охопив тільки це село, бо вдома ні мати, ні батько чомусь на цю тему майже нічого не говорили. Жили ми ощадно, однак не голодували, бо директору

МТС щомісяця видавали пайок. Крім того, батьки купили корову та пару підсвинків, тож щодня було своє молоко, а восени – і м'ясо. Мама, чим могла, допомагала сусідам, посилала посилки батьку. А я з Мишком завжди і снідав, і обідав разом. Коли ж приїхав дідусь Микола з Диканьки і розповів, що і там люди мруть з голоду, що така біда по всій Україні, я, дванадцятирічний хлопець, був зовсім спантелечений, бо ж про голод нічого не писала газета «Правда», котру ми одержували, і я регулярно її читав. Тоді я почав розпитувати батьків, чому люди не мають чого їсти. Мама відповіла, що взимку з села вивезли увесь хліб, а тато чомусь промовчав, нічого мені не сказав...

У смертельній агонії спливали останні місяці тридцять третього. Вимерлі села почали поступово оклигувати. Люди знову орали колгоспне поле, засівали його, раділи новому врожаєві. Батько теж трудився з ранку до пізнього вечора, без вихідних. Він часто їздив у Запоріжжя, щоб одержати будівельні матеріали, бо зводилися ремонтні майстерні. В МТС почали надходити перші зернові комбайни. Я ходив до школи, вчився добре, готував себе до вступу в комсомол.

У травні тридцять сьомого мені та ще п'ятьом учням нашої школи вручили комсомольські квитки. Я в цей день був, як кажуть, «на сьомому небі».

Про трагічні події, що випали на долю родини Бурових, Віктор Михайлович через багато літ розповість з протокольною точністю, бо вони для нього, ніби вчора відбулись. А сердечна рана до останніх днів кровоточила:

«На початку жовтня 1937 р., як часто і бувало раніше, мій батько поїхав у справах у Дніпропетровськ. Через три дні повернувся додому. Я помітив, що він був чимось засмучений. Коли ми обідали, тато розповів, що йому не вдалося побувати в обкомі партії, його туди просто не пустили, бо саме тоді кілька «чорних воронів» виїздило із обкомівського двору. Виявляється, в той день було заарештовано кількох працівників обкому партії, серед них і першого секретаря Хатаєвича. Вставши з-за столу, батько підійшов до вікна і довго вдивлявся на осінній шлях, покритий холодними калюжами. Я підійшов до нього і спитав: «Тату, а ти не ворог народу?» Він кілька хвилин мовчав, а потім тихо промовив: «Не знаю». Оце дурне моє запитання все життя палило вогнем мою душу.

Здавалося, над нашою сім'єю нависла грозова хмара. І ми всі чекали, що з дня на день вдасться блискавка. Увечері після роботи, батько разом з мамою перебирали домашній архів: старі газети, журнали, книги, листи, фотографії і деякі з них кидали в грубу... А 27 жовтня надвечір тато прийшов додому з трьома незнайомими. Почався обшук. У квартирі перевернули все догори дном. Що вони шукали – не знаю, взяли з собою лише кілька книг. Потім дозволили нам попрощатися з батьком. Цілуючи нас, він сказав: «Прощайте, мої рідні, мене заарештовують, але я ні в чому не винен». Батько вийшов з квартири і ніби розтанув у нічній п'їтмі. А ми всю ніч сиділи, мовби паралізовані, навіть сліз не стало. А через два дні нам наказали переселитися в напівзруйновану хату, куди ми перенесли меблі та речі, зваливши їх у купу. Добре, що мама шиттям заробляла на прожиток, тож, можна сказати, ми не голодували <...>.

Я ходив у восьмий. У класі мене ніхто ні про що не розпитував, але я відчував, що між мною і однокласниками ніби пролягла невидима стіна. А от учитель німецької мови, комсорг школи, який зовсім недавно повернувся із служби в Червоній Армії, на кожному кроці до мене прискіпувався. Бувало на якусь хвилину забуду про своє горе, пробіжусь шкільним коридором, я він тут як тут, схопить за руку і хижо закричить, щоб усі чули: «Що, продовжуєш свою підриєвну діяльність?...» Краще б він мене ударив, не так би боляче було.

Настало свято – 20-ті роковини Великого Жовтня. Вранці зібралася вся школа. Під'їхала колгоспна машина, на радіаторі якої був прикріплений портрет Ернста Тельмана – воєвдя німецьких комуністів. До мене підійшов товариш по класу і тихо не то сказав, не то запитав: «А що, Вітєу, Тельман ще не ворог народу? Але буде!». Промовив ці слова з глузливим відтінком, мабуть, у душі співчуваючи моєму горю. Потім нас повезли в центр села, де відбувся мітинг. Сільська площа, заповнена людьми, аж рябіла від портретів «батька народів» Сталіна. Мені здавалося, що це знайоме обличчя з вусами і примруженими очима весь час звернене до мене з підозрою і ніби от-от суворо запитає: «А чому тут син «ворога народу?» Після мітингу підійшов до мене комсорг школи і сказав: «Післязавтра комсомольські збори, обов'язково приходить з комсомольським квитком». Я все зрозумів. Святкового настрою мов не було. А мою дитячу душу ніби лещатами дуже-дуже здавило.

Ті комсомольські збори довіку мені не забути. Комсорг школи оголосив перше питання порядку денного: виключення з рядів комсомолу посібника ворога народу Бурова. Потім він роз-

казав про те, що директор МТС заарештований органами НКВС як ворог народу, виключений з партії, а на закінчення попросив голову колгоспу та секретаря парторганізації, які сиділи за столом президії, пояснити присутнім, які шкідницькі дії вчинив мій батько. Один з них піднявся і сказав: «Цього року на окремих ділянках вимерзла озима пшениця, бо директор МТС змушував нас сіяти її не в ті строки, які планувало правління колгоспу. Це була справжня ворожа акція». Після цих слів комсорг підсумував: «Серед нас не місце посібнику ворога народу. Хто за те, щоб виключити з комсомолу Віктора Бурова, підняти руку!». Підняли руки всі. Ця мить закарбувалася в мій пам'яті на все життя. Комсорг не сказав, а різонув: «Буров, здай комсомольський квиток!». Я піднявся, в руках моїх тремтів квиток. Я крізь сльози промовив: «Товариш Сталін говорив, що діти за батьків не відповідають. А мій тато не ворог народу». У відповідь: «Поклади квиток! Дивись, знайшлося невинне ягня!». Я повільно підійшов до столу, поклав квиток і, ледве переставляючи ноги, вийшов з класу. Як я дійшов до нашої хати, не пам'ятаю. На порозі на мене чекала мама. Вона спитала: «Виключили?». Я прошепотів: «Так» і гарячі сльози покотилися градом по моїх щоках. Вона пригорнула мене до своїх грудей. І ми довго так стояли. А листопадовий вечір сумно гудів у верхів'ях дерев.

По кілька разів на тиждень мама їздила в Новгород, де сидів тато. Вона возила йому передачі. Поверталась додому пізно увечері. Я і бабуса з нетерпінням чекали її повернення, сподіваючись почути щось для нас втішне. А одного разу мама повернулася з повною сумкою, сказала, що батька відправили в тюрму в Херсон. Обірвалась остання ниточка надії. Настала зима, а на зміну їй прийшов перший весняний місяць – березень. Одного разу приходжу зі школи додому, відчиняю двері і очам своїм не вірю – за столом сидить тато. Я закам'янів. Він підійшов до мене, поцілував, допоміг зняти пальто. Потім ласкаво мені сказав: «Аж не віриться, сину, як ти виріс за ці місяці, справжній мужчина». Батько був худий, блідий, але, здалось мені, бадьорий. А через кілька днів тато поїхав у Дніпропетровськ, де був поновлений у партії, а також одержав призначення в місто Скадовськ Херсонської області, на посаду начальника будівництва машинно-тракторної майстерні. І одразу ж виїхав туди <...>.

Поселилися ми в частині будинку, в якому розміщалася контора будови. Поряд зводилися майстерні. Батько з ранку до ночі був на будівельному майданчику, часто виїздив у відрядження вибивати будівельні матеріали, верстати та різне устаткування. Роботи йшли з великими труднощами, тому тато додому приходив знервованим. Я цілими днями пропадав на морі. В один з погожих днів серпня я прибіг з моря, щоб пообідати, і побачив, що мама вся в сльозах. «Годину тому, – сказала вона, – прийшли з НКВС і забрали його». Я впав на ліжко і, не соромлячись сліз, ридма ридав. Мама мене не втішала, розуміючи, що мені легше стане, коли я виплачусь. Наступного ранку я побачив, що мама і бабуса вкладають у вузли одяг, постіль, домашні речі. Мама пояснила мені, що вночі приходив чоловік, котрий працював з батьком, і попередив, щоб ми негайно виїхали із Скадовська, бо можуть заарештувати усіх нас. Тільки-но стемніло, за нами прибула підвода, і ми поїхали на пристань, полишивши в квартирі меблі, книги. Наступного вечора на пароплаві «Пінай» прибули в Одесу, а звідти – поїздом до Полтави. Кілька днів пожили у дідуса в Малій Рудці. Спочатку мама думала поселитися в Диканьці, де була десятирічка, і я міг би закінчити середню школу, та коли мамина сестра Степанида, яка жила в Запоріжжі, написала, щоб ми їхали до неї, на сімейній раді було вирішено, що я з бабусею поїду до тітки, а мама з Августиною поселяться в Полтаві. Згодом там вона влаштувалася на роботу на швейну фабрику. Ось так гірка доля розкидала нашу родину...».

Після довгих роздумів і вагань Віктор вирішив потайки від усіх написати листа Сталіну. Не одну ніч він продумував його зміст, кожне слово. Лист починався так: «Дорогий, любий і рідний Йосипе Віссаріоновичу! Нашу родину спіткало велике горе. Мій батько Буров Михайло Іванович, учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції, заарештований. Я думаю, що це помилка, він не міг бути ворогом народу. Він безмежно Вам вірив і любив Вас». Далі юнак описав життєвий шлях батька. А закінчувався лист такими словами: «Благаю Вас, дорогий Йосипе Віссаріоновичу, розберіться в невинності мого батька». На конверті написав адресу: «Москва, Кремль. Й.В.Сталіну». Потім Віктор довго мучився над тим, чи відправляти його рекомендованим, чи просто вкинути в поштову скриньку. Здавати лист рекомендованим він побоювався, а раптом заарештують і його, тому вирішив вкинути в поштову скриньку, що висіла на дверях пошти. Вкинув і почав з надією чекати. Але минали дні, тижні, місяці, а відповідь не приходила. Згодом зрозумів, що його лист далі Запоріжжя не пішов.

І все ж сталося нечуване: «У перших числах квітня 1939 року, – згадує Віктор Михайлович, – я одержав від мами листа. Коли відкрив його і почав читати, то застрибали рядки: вона писала, що тато вдома, що його відновили в партії, крім того, одержав він призначення в Кременчук на посаду начальника будівельної контори. Від щастя в мене текли сльози, а на душі світло, радісно. Значить, думав я, Сталін одержав мій лист і розібрався в помилковому звинуваченні тата».

Отже, вдруге Михайло Іванович Буров вирвався з лабетів катів. Як це сталося, важко зараз щось стверджувати. Можливо, він уперто не підписував інкриміновані йому звинувачення, а, ймовірно, його справа потрапляла до рук людських слідчих (були й такі в цій проклятій організації), які не намагалися робити біле чорним.

Нарешті довгождани канікули настали, і юний Буров пароплавом добрався до Кременчука. На пристані його зустрічали батько, мати, сестра. Ця зустріч закарбувалася в його пам'яті на все життя. Мешкали Бурови в одній невеликій кімнаті будинку, що стояв на розі вулиць Пушкіна й Бутиріна. П'ять чоловік, бо взяли до себе і бабусю, тулилися в крихітній оселі, однак з цим мирилися, навпаки, раділи, що зібралися всі до купи. Того літа Віктор відвідав дідуся в Малій Рудці, де провів кілька тижнів, допомагаючи йому заготовляти сіно, доглядати колгоспний сад.

Робота в будівельній конторі для Михайла Івановича не була масштабною. Його неспокійна, мобільна натура вимагала дієвості, простору, де можна було б докласти своїх сил і вміння. Отож Буров вирішив знов податись у Запоріжжя, куди кликали його знайомі, запевняючи, що він там знайде собі роботу до вподоби. То ж на початку грудня 1940 р. син проводжав батька в дорогу. «Прощаючись, – згадує Віктор Михайлович, – тато міцно обійняв мене, поцілував і сказав: «Ти тепер найстарший у сім'ї, будь уважним, допомагай мамі, бабусі, приглядай за сестричкою». Того дня на Кременчуцькому вокзалі ми розсталися назавжди».

Незабаром Буров написав листа, в якому повідомляв, що працює на Дніпропетровському алюмінієвому комбінаті у відділі постачання, живе поки що у тітки Степаниди, але начальство комбінату обіцяє цими днями виділити квартиру. А щоб дружину відпустили з швейної фабрики, де вона трудилася, він вислав довідку про переїзд сім'ї в Запоріжжя, яка давала право на звільнення її з роботи.

Але розпочалася війна. Вона по-своєму розпорядилася долею кожної людини. Однак Бурови лаштувалися в дорогу – мали полишити Кременчук. Та раптом ще один лист надійшов із Запоріжжя від тітки Степаниди, яка повідомляла про страшне горе – арешт Михайла Івановича. Це був грім серед ясного неба. І все ж ця трагічна звістка і дружиною, і матір'ю, і дітьми була зустрінуто з меншим болем, мабуть, тому, що всенародна біда була сильнішою від особистої. До того ж родина сподівалася, що це чергова помилка, і незабаром Михайло Іванович знову буде на волі.

Але й по сьогоднішній день невідомо, що сталося з ним після арешту. Розшуки Віктора Михайловича не дали певних результатів. У архіві КДБ по Запорізькій області зберігається справа на Бурова М.І., в якій зроблено запис про те, що заарештований у вересні 1941 р. був мобілізований на роботи по демонтажу металургійних заводів Запоріжжя. Ймовірно, що під час бомбардування та обстрілу міста Буров міг загинути. Однак не можна категорично відкидати і версію, що після демонтажу підприємств сталінські есесівці знищили приречених, щоб не возитися з ними. Як там не було, одне ясно: була людина і не стало, навіть сліди її загубились. А на заяву сина на ім'я прокурора Полтавської області про реабілітацію батька цього року надійшло повідомлення, що в архівах Полтавської, Кіровоградської, Запорізької областей УРСР і СРСР відомостей про судимість і місце зберігання архівної кримінальної справи Бурова М.І. перевіркою не встановлено, тому і вирішити питання про його реабілітацію прокуратура області не має можливості. Як бачимо, знищити людину було просто, а по-

вернути їй добре ім'я – величезна проблема. І все ж, думаю, рано ставити, як кажуть, хрест на долі Михайла Івановича Бурова.

Коли фашисти підступили до Дніпра, Бурови ледве вирвалися з палаючого Кременчука. Пережили окупацію в Полтаві. Точніше, не жили, а животіли. Однак не загинули. З радістю зустрічали радянських визволителів. Знову зажеврила крихітна надія. В 1945 р. Віктор Буров закінчив Полтавську зуболікарську школу, працював протезистом. Потім навчався в Київському медінституті. По закінченні повернувся до Полтави, багато літ трудився в обласній стоматполіклініці. Захистив кандидатську дисертацію. З 1989 р. і аж до своєї кончини працював на кафедрі терапевтичної стоматології Української медичної стоматологічної академії. Окрім викладацької роботи, він очолював студентський науково-виробничий кооператив. Віктор Михайлович завжди вважав себе корінним полтавцем, бо тут народився, зв'язав своє життя з медициною, тут обзавівся сім'єю, виростив і вивів, як кажуть, у люди сина і дочку.

Коли в 1962 р. помирала Федора Миколаївна – мати Віктора Михайловича, то дуже просила сина, щоб він нікому не розповідав про те, що довелось їм пережити, бо, хто його знає, може все повторитися. Страх за дітей, онуків, не полишав її до останньої миті. І все ж син після довгих роздумів взявся за перо і описав те, що довелося зазнати в ті страшні, трагічні роки, коли життя кожної людини не варте було ламаного гроша, коли в будь-яку хвилину вона могла стати жертвою беззаконня.

Сповідь Віктора Михайловича і лягла в основу моєї розповіді про гірку долю родини Бурових. А вона, мов дві краплі, схожа на долі мільйонів і мільйонів розстріляних, замучених в таборах, зведених у могили голодомором. І про це криваве лихоліття ми не маємо права ніколи забувати в ім'я тих, хто безвинно загинув, в ім'я нашого майбутнього.

Іван Наливайко

ВАЛЬЧАК

В'ячеслав Антонович

жовтень, 11, 1905 – ?

Полтава. Вулиця Леніна, будинок № 38, квартира № 10. Якщо можна назвати це помешкання квартирою. До революції багатий візник збудував конюшню, яку за радянської влади було переобладнано під житло. Тепер воно в аварійному стані. Дах, мов решето, латані-перелатані стіни цілий рік мокрі і дивно, що ще досі стоять. Ось в такій, з дозволу сказати, квартирі з повоєнних років і жив полтавець (з того часу, як він оселився в нашому місті, минуло піввіку) В'ячеслав Антонович Вальчак. За національністю – поляк. Колишній редактор польської газети «Глос млодзежі», що виходила у Харкові, а згодом – у Києві. В'язень сталінських таборів, «ворог народу». Це ганебне тавро він носив понад п'ятдесят літ. Тільки 21 березня 1990 р. його було реабілітовано, поновлено в партії.

Коли я вперше завітав до В'ячеслава Антоновича, господар зустрів мене з надією в очах, бо думав, що я з міськвиконкому і приніс втішну звістку про поліпшення його житлових умов. Довідавшись про мету мого приходу, відверто зізнався: «Мoje життя, мов довге поле колючої стерні, по якій довелось увесь час іти босоніж. Якби описати його, то вистачило б на цілу книжку. Кілька разів брався за перо, та щораз, правду кажучи, страх зупиняв мене. Був я таврований, і за таку «крамолу» мене могли знову упекти за колючий дріт, а то й розстріляти. І таке бувало. А коли правда відкрилась людям, у мене ні сил, ні здоров'я не лишилось. Тільки уві сні та в години старечих роздумів постають ті жахливі роки, бо, мабуть, до останніх днів будуть ятритись душевні рани. Хоч знаходяться тепер молодці, котрі хотіли б, щоб народ і далі не знав правди про недалеке минуле. Мовляв, досить сипати сіль на рани, звинувачувати в усіх гріхах Сталіна. Адже він знищував ворогів революції. А це – чистісінької води демагогія. Замовчування трагічних сторінок – це злочин не тільки проти світлої пам'яті тих, хто поліг від сокири сталінських опричників, а й проти нинішніх і прийдешніх поколінь. Торік я написав листа Михайлу Сергійовичу Горбачову, Генеральному секретареві партії комуністів, в якому описав, що сталося зі мною. Я не бідкався, не плакався, але сказав йому, що я був і лишаюсь

членом партії Леніна, що завжди був переконаним, що партія і її узурпатори – не одне й те ж. На партію я ніколи не був в обиді».

Я слухав В'ячеслава Антоновича і помічав, як його худі старечі плечі розправились, а в очах спалахнув яскравий вогник. Дивився на нього, і в моїй уяві поставав то завзятий юнак-комсомолец, то енергійний редактор польської молодіжної газети, то змучений, хворий на цингу табірник. За довге життя всього було. Але витерпів, вистояв.

Після першої нашої зустрічі я ще кілька разів приходив до В'ячеслава Антоновича Вальчака. І кожного разу мій журналістський блокнот поповнювався новими записами, фактами, іменами. Так і народився цей матеріал про колегу-газетяра.

Антон Войцехович і його дружина Амелія Іванівна – уродженці Варшавської губернії – в пошуках роботи переїзять у 1900 р. до Петербургу. Тямущий слюсар Вальчак влаштується на Балтійський суднобудівний завод. Хвороблива дружина вела хатні справи, доглядала первістка Генріха. А 11 жовтня 1905 р. на світ божий появився ще один синок, якого нарекли В'ячеславом, або ласкаво – Вацеком. Через два роки сім'я поповнилась донькою Юлькою. А потім народилась ще одна дівчинка, яку назвали Броніславою. В'ячеслав спочатку закінчив школу при костьолі, а після цього навчався в середньо-початковій. Та в 1918 р. помирає мати, і батько віддає дітей у дитячий будинок. Важкі були перші революційні роки: голод, холод, злидні. Коли б не дитбудинок, то навряд чи вижили б.

Дев'ятнадцятирічним В'ячеслав іде на фабрику імені Желябова. П'ять років тут він протрудився. Спочатку учнем ткача, а оволодівши професією, став вправним ткачем. Ще навчаючись у трудовій школі, в п'ятнадцять літ він вступає в комсомол, а прийшовши на фабрику, очолив цеховий комсомольський, а згодом – фабричний осередок. Тут же його приймають в жовтні 1927 р. в партію більшовиків. А через якийсь рік у числі п'ятдесяти поляків-комуністів ЦК ВКП(б) направляє Вальчака на Україну для роботи серед польського населення, що проживало поблизу кордону з панською Польщею. Так В'ячеслав опинився в Проскуріві (нині Хмельницький), де його призначили інструктором окружному комсомолу. А коли були ліквідовані округи, Вальчака обирають секретарем Волочиського райкому КСМ. «Це були цікаві, кипучі роки в моєму житті, – згадував В'ячеслав Антонович. – Весь час в роз'їздах, серед молоді, яка горіла бажанням перебудувати світ, вчилась сама і навчала інших».

У 1931 р. ЦК КП(б)У рекомендує Вальчака на посаду редактора газети «Глос млодзєжі».

Він ніколи не мріяв про редакторське крісло. Та коли в ЦК партії і ЦК комсомолу республіки запропонували йому очолити редакцію польської молодіжної газети, В'ячеслав відмовляється не став, бо вважав, що так треба. Звичайно, він не мав аніякісінького журналістського досвіду, та й освіти бракувало. Однак за плечима була середня школа, міцний робітничий гарт, певний багаж комсомольської роботи.

«Глос млодзєжі» виходила вже не перший рік в тодішній столиці України – Харкові. За цей час змінилось кілька редакторів, та й редакційний штат був нестабільним. Тож ЦК комсомолу, призначаючи Вальчака редактором, поклало на нього надію, що він згуртує колектив редакції, газету зробить авторитетною.

«Наша редакція, – пригадував В'ячеслав Антонович, – була неподалік Благовіщенського собору. Мали дві кімнати на другому поверсі якогось, здається, складського приміщення. Газета друкувалась форматом теперішньої районки, на чотирьох полосах, тиражем близько двох тисяч примірників. А от забув, тричі чи двічі на тиждень. Ой, як то було давно. Але всіх своїх співробітників добре пам'ятаю. Жили ми всі в гуртожитку. Моїм заступником був Броніслав Білевич, секретарем редакції – Михайло Сідлецький. Солідністю відзначався тільки Едвар Носкевич – наш літредактор. Він і літами був дещо старшим. Безпартійний, а ми всі – комсомолята. Окрім завідуючого сільськогосподарським відділом Тадеуша Ценжарєка, котрий був одружений на технічній секретарці редакції Станіславі Мазурківській, ми всі ще холостякували. Працювали дружно, з піднесенням».

У червні 1934 р. редакції довелося розпрощатися з Харковом, бо всі республіканські установи переїхали до Києва, який знову став столицею України. Клопотів було вдосталь. Майже всі погодились їхати на нове місце. По приїзді до Києва їх поселили в гуртожиток, редакція зайняла три кімнати по вулиці Червоноармійській, поруч з Бессарабською площею. У двох кабінетах розмістилася «Глос млодзежі», а в третьому – редакція новоствореного польського дитячого журналу «Бондзь готув» («Будь готов»). Редактором цього видання був теж В'ячеслав Вальчак. Тож на його плечі лягло подвійне навантаження. Але він ніколи не скаржився на переобтяженість, а справно тягнув редакторський віз. В цьому ж приміщенні поруч знаходилася і редакція польської партійної газети «Серп». Вальчак мав партійне доручення – був керівником і пропагандистом комсомольської школи цієї редакції. А крім того, йому доводилося дуже часто виїздити в села, де компактно проживали поляки, то з доповідями, то з лекціями, то на організацію підписки на позику. Найчастіше він бував у Мархлевському районі – своєрідному польському оазисі.

Після страшного голодомору тридцять третього наступний рік розпочався арештами видатних представників української інтелігенції. А вже після вбивства Кірова закручена Сталіним репресивна пружина стала шалено розмотуватися. Тривога, передчуття біди гадюкою заповзали у людські душі. Чорна тінь лиха лягла і на невеликий колектив «Глоса млодзежі». З ЦК частими були грізні дзвінки. Партійні функціонери знаходили в тому чи іншому матеріалі якусь крамолу. Редактор і колектив редакції були вкрай знервовані, засмукані. Такий пригнічений стан журналістів, мабуть, і призвів до тої фатальної помилки, що сталася в газеті за 17 січня 1935 р. У тексті привітання делегатів XIII Всеукраїнського з'їзду рад, адресованому ЦК ВКП(б), дорогому батьку Сталіну, в одному з абзаців були пропущені слова.

«Як завжди, підписавши газету до друку, – розповідав В'ячеслав Антонович, я взяв один примірник і подався додому. Нашвидкуруч повечерявши, вирішив перечитати сторінки. Прочитавши, вже вкотре, привітання, я мало не втратив свідомість. «Зобов'язуємося нещадно громити будь-які намагання залишків розбитих ворогів, які намагаються (оці два слова були пропущені, тому зміст подальших запевнень зазвучав крамольно) знизити єдність трудящих СРСР, шкодити будівництву соціалізму, справі світової пролетарської революції».

Стрибали рядки, слова. Я зрозумів, що та злочасна помилка – це мій кінець. Я побіг у друкарню. Тираж уже був віддрукований. Довелось всі 1700 примірників затримати. Вранці я повідомив про цей прикрий факт ЦК і управління НКВС. Я знав, якщо не зроблю сам, то про це повідомлять органи мої доброзичливці. Почались розбирання, виклики до начальства. По партійній лінії мені записали сувору догану і, звичайно, звільнили з посади. А як тільки передав редакційні справи, тепер уже й не пригадаю кому, відчув, що не сьогодні-завтра мене заберуть. Моє серце недаремно віщувало. Вночі з сьомого на восьме лютого 1935 року мене заарештували».

Довідка про обшук і арешт засвідчує, що цю акцію вчинив енкавеевіць Вовк. При цьому у Вальчака було вилучено партійний, комсомольський і військовий квитки, наручний годинник, кілька листів від сестер та друзів, один комірець, три запонки, гумку, зірочку, облігацій на суму 775 крб. та 100 крб. грошима. Якихось речових чи письмових доказів його причетності до контрреволюційної ПОВ (Польської організації військової), звичайно, при обшуку не було знайдено. Але це нічого не значило – Вальчака заарештовують і відправляють в тюрму київського управління НКВС. Почались нічні допити. Так на світ появилася слідча справа за номером 1345.

Що ж інкримінували тепер уже колишньому редактору Вальчаку? Перш за все, його змушували зізнатися, що він – активний член польської контрреволюційної організації ПОВ. Легенда, складена слідчими, була така: Вальчак, працюючи редактором, ніби в службових справах часто бував у польських національних поселеннях, де вербував нових членів для підпільної роботи. Так, в Мархлевському районі він залучив до ПОВ чималу групу комсомоль-

ців, а до штату редакції добирав своїх прихильників, які писали матеріали, пройняті ворожим духом, дописам же робісьлкорів, які сигналізували про шкідницькі дії контрреволюційних елементів, що окопались на підприємствах, колгоспах, установах, ходу не давав. Про те, що Вальчак був активним членом цієї ворожої націоналістичної організації, засвідчили на допитах Родак, Михайлов-Лапинський, Яницький-Котуцький та Клинович. Але найбільш страшним злочином, звичайно, була політична помилка, які ніби навмисне була допущена в газеті за 17 січня 1935 р.

«Допитували мене майже щоночі, – згадував В'ячеслав Антонович. – Правда, не били, але змушували по вісім-десять годин вистоювати перед слідчим. Ноги підкошувались, голова робилась важкою, з-під ніг вислизала підлога. Всі надумані звинувачення я категорично відмітав. Тоді слідчий почав викликати на очну ставку моїх колишніх співробітників по редакції. Мене прикро вразило, що всі вони свідчили проти мене».

Для київських слідчих (а їх було кілька, бо не витримували упертості Вальчака) цей поляк видався міцним горішком. Що вони не робили, які умови не ставили, а він відкидав сфабриковані звинувачення, не підписував протокол допиту. Більше року тяглося слідство. Його щастя, що то був тридцять п'ятий, а не тридцять сьомий. Та яким твердим не був Вальчак, в його слідчій справі уповноважений особливого відділу київського спецкорпусу НКВС Сіроко запише остаточний висновок, а його безпосереднє начальство в особі Самойлова – затвердить. В цьому документі буде сказано, що «хоч арештований Вальчак і не визнає себе винним, але в ході слідства встановлена його контрреволюційна діяльність і що він є соціально небезпечним, тому, керуючись постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р., слідство вважає за необхідне направити його справу в Особливу Наряду при НКВС СРСР з клопотанням про ув'язнення Вальчака в контрреволюційний табір строком на п'ять років». Це представлення було датоване 9 квітня 1935 р.

Напевне, подібних слідчих справ Особлива нарада при НКВС СРСР мала безліч. Бо тільки 2 серпня 1935 р. вона винесла вирок Вальчаку В.А. – п'ять років «табірної перековки». Але етапування засудженого знову чомусь затримувалось. Він продовжував сидіти в київських казематах. І тільки 31 травня 1936 р. Вальчака разом з іншими «ворогами народу» було відправлено в далеку, сувору Воркуту.

«Дорога на північ була довгою і тяжкою, – згадував тепер В'ячеслав Антонович. – До Архангельська везли поїздом. В кожному купе, вірніше, загратованому відсіці вагону – по дванадцять арештантів. Годували, мабуть, навмисне оселедцями. А воду давали тільки на великих станціях. Страшенно мучила спрага. Язиками лизали спітнілі шибки вікон, металеві речі. Не менші муки терпіли від вошей. В Архангельську нас пересадили в якусь захлюпану посудину, і попливли ми Білим, Баренцовим морями аж до гирла Печори. Звідти – баржею по річці. Вірите – не вірите, той пекельний шлях був устелений трупами безвинних людей. І ні сліз, ні молитов рідних і близьких. І сьогодні здригаюсь від згадки про ту страшну подорож.

У кінці липня нас таки доставили до Воркути. Ішов сніг. Тоді ще не було сучасного міста. Тундра. Болота. Вічна мерзлота. Хмари мошкари. Серед цього холодного краєвиду маячили бараки та намети, набиті табірниками. Ми тоді закладали першу шахту. Робота важка, виснажлива. Лом, лопата, тачка – ото й усі знаряддя. Годували нас так, щоб тільки не подохли. А мерло нас там сила-силенна. Холод, голод, нужда, цинга і страшенна туга за рідними місцями і близькими людьми. Ні листа, ніякісінської звістки, мов на тому світі. Чого тут не довелося побачити і пережити. Один жахливий випадок ніяк не забуду. Приправили у Воркуту партію політичних, як тоді називали, запеклих троцькістів. Говорили що їх було близько трьох тисяч. Новоприбулі в'язні поставили перед табірним керівництвом свої умови: вимагали газет, книг, журналів, а також дозволу на листування. Коли ж їхня вимога не буде задоволена, вони оголосять голодовку. У відповідь гулагівське начальство наказало всіх вигнати на май-

дан. А потім вдарили по них з кулеметів. Щось страшне і небачене то було. Скільки минуло від тоді літ, а мені часто сниться один і той же сон, ніби я серед приречених. Від жаху прокидаюсь, а серце ледь не вискочить з грудей.

«Майже чотири роки пробув у тому пеклі, – продовжував свою розповідь В'ячеслав Антонович. – Рік, що я просидів в енкавеевських підвалах, мені було теж зараховано. Отож, у березні сорокового мені видали документи про те, що я відбув свій строк. Було запропоновано вибрати місце поселення. Назвали Полтаву, Суми, Чернігів, Ніжин. Вибрав Полтаву, бо ще, працюючи в комсомолі, я гостював у полтавських друзів. І вже тоді місто на Ворсклі мені припало до душі. І хоч Полтава тепер була, так би мовити, місцем мого заслання, я їхав туди із світлою надією».

Полтава вчорашнього табірника зустріла весняним розмаєм. Перш за все Вальчак побував у обласному управлінні НКВС. Потім пішов шукати роботу. Проте, як тільки ставало відомо, що він тільки-но прийшов «звідти», враз знаходилися десятки причин, щоб відмовити. Що робити? Жити ніде. Ніч-другу перекуняв на вокзалі, де в будь-яку хвилину могли затримати за бродяжництво і знову впекти за ґрати. Довелось іти до прокурора міста, а від нього знову до управління НКВС. Тільки після тих ходінь взяли робітником на електростанцію. Дали місце в гуртожитку.

Спершу його сторонились – як-не-як «ворог народу». Ой, як нелегко людині в тридцять п'ять літ бути чужаком серед своїх. Одиноко і тужно. Та все ж знайшлася одна щира душа, яка не побоялася пов'язати свою долю з його, таврованою. Після жовтневих свят вони й побралися. Звали її Ксенією Данилівною, прізвище – Мозгова. Найняли крихітну кімнатку поблизу Ворскли. Там і зажили тихим сімейним життям.

Та не встигло відігрітись серце подружнім теплом, як гримнула війна. Наступного дня В'ячеслав Вальчак пішов у військкомат, але там дали зрозуміти, що обійдуться без нього. Ходив і вдруге – але знову сказали: поки що працюйте. Лише коли ворог підходив до Дніпра, погодилися взяти на фронт. Однак ешелон потрапив в оточення. Командування дало наказ пробиратись до своїх, хто як зможе. Десь на Чернігівщині Вальчак тяжко захворів, а як трохи оклигав, у нічні години, щоб не потрапити на фашистів, пробирався до Полтави. Коли прийшов у місто, там уже хазяйнували чужинці. Дружина ледь впізнала чоловіка – худий, змарнілий. Деякий час В'ячеслав Антонович відсиджувався дома, не працював. Але ж треба якось жити. Довелось влаштуватись теслярем у міський парк. Та недовго тут він трудився. Одного разу його примусили робити рамки для портретів Гітлера. Він категорично відмовився виконувати це доручення, а значить вимушений був полишити роботу. Тоді підробляв теслярем у людей, однак така нагода випадала не завжди. Охочих будуватись у роки війни майже не було.

А як тільки радянські війська звільнили Полтаву, Вальчак пішов воювати. Чесно воював аж до Перемоги. Цього разу доля змилювала над ним. Живий лишився, навіть не був поранений. Повернувшись з фронту, він знову пішов на своє підприємство – Полтавське управління Укрелектромонтаж. Тепер його призначили інженером по кадрах. Та донощик поінформував відповідні органи про минуле інженера. Викликали Вальчака в органи, але на цей раз не стали чіпати фронтовика. Навпаки, чомо побесідували, сказали, щоб він спокійно трудився. А пізніше він був і слюсарем, і комірником, і нормувальником і обліковцем, а наостанок – майстром. В 1970 р. вийшов на пенсію. Пенсія була мізерна – 68 крб., та якось викручувались. П'ять років тому спіткало горе – поховав дружину, лишився сам. Нестерпно важко було, але що подіеш.

«Все моє життя, – ніби підсумовуючи свою розповідь, говорив В'ячеслав Антонович, – суцільне ходіння по муках. Сам дивуюсь, що досі ще, як то кажуть, ряст топчу».

Наостанок я запитав В'ячеслава Антоновича, чи не жалкував він за газетярською справою і чи не було бажання повернутись до цієї професії. «Що й говорити, жаль було – майже п'ять

літ віддав газеті. Але для мене дорога у журналістику була закрита. Та й хто б узяв на роботу «ворога народу?» Отож, лишилося тільки читати газети, тепер це робити з кожним днем стає все важче – слабшає зір. Недавно прочитав в «Известиях» хвилюючу статтю про фронтовика Журавльова, котрий наклав на себе руки, а вірніше, вбили його бездушністю ті, для кого закони не писані. Скільки ще несправедливості на світі!»!

Лозунги довгий час застиляли нам реалії нашого життя. Ми любили хвалитись досягненнями і ніби не помічали недоліків. А їх – вдосталь. Найбільший серед них – погана соціальна захищеність. Якщо людина на схилі віку лишається без підтримки рідних і близьких, то державна допомога зведена до мінімуму. Це гірке узагальнення підтверджує гірка доля, незастишна старість В'ячеслава Антоновича Вальчака.

Невже людина, яка віддала своїй країні і молодість, і силу, і здоров'я, пройшла через тортури сталінських тюрем і таборів, зі зброєю в руках визволяла Батьківщину від фашистської нечисті, чесно трудилася аж до пенсійного віку, не заробила у своєї держави не хоромів, а звичайнісінької однокімнатної квартири зі зручностями.

«Доки молодший був, – бідкався В'ячеслав Антонович, – якимсь мирився, розумів, що не один я так живу. А як став зовсім немічним... Одне слово – дуже важко. Торік інфаркт зовім мене підкосив. Не знаю, що б я робив, коли б не було поряд Ніни Дмитрівни, жінки, яка допомагає мені».

За рік до смерті В'ячеслав Антонович таки одержав однокімнатну квартиру з усіма зручностями. Тільки б жити, але невблаганна смерть не забарилась. Більше двох років тому його не стало. Пухом йому земля!

Іван Наливайко

ВЕРХОВИНЕЦЬ (КОСТИВ)

Василь Миколайович

січень, 5, 1880 — квітень, 11, 1938

Василь Миколайович Верховинець належав до тих на диво обдарованих людей, про творчий доробок яких важко сказати, в якій саме галузі мистецтва він виявився ціннішим. Співак, хормейстер і хореограф, композитор, музичний і громадський діяч, етнограф і педагог, він, за словами М. Рильського, «був не тільки високообдарованою людиною, але й людиною неабиякої освіченості та широких культурних інтересів» [1].

Народився Василь Миколайович Верховинець (Костів) на Галичині в селі Мізунь Долинського повіту Станіславського воєводства (нині Долинського району Івано-Франківської області) 5 січня 1880 р. у сім'ї незаможного селянина. До 1924 р. був австро-угорським підданам [2].

У 12 років Василько успішно закінчив сільську школу і поїхав вчитися у бурсу при Ставропігійському інституті (Львів). Саме тут готували слухачів для духовної та учительської семінарії [3].

У 1899 р. Василь Миколайович закінчує учительську семінарію в Самборі з дипломом «городського народного вчителя» і починає педагогічну діяльність на посаді викладача співів у народних школах села Бережниця, а згодом в Угринові Калушського повіту.

З цього ж часу розпочинається нова сторінка у житті В.М.Верховинця. Він виявляє себе як неабиякий хормейстер і актор. Перейшовши до «Русько-народного театру» [4] виступає на сцені з провідними партіями в музичних постановках [5]. Василь Миколайович мав непоганий, поставлений голос (лірично-драматичний тенор), говорили, нібито він був учнем славнозвісного співака Мишуги [6].

У 1906 р. Микола Карпович Садовський організовує театр і запрошує для роботи у ньому як визначних майстрів старшого покоління, так і аматорів, серед яких був і В.М.Верховинець, якому доводиться переїхати з Галичини до Києва. В 1907 р. до трупи Садовського серед інших акторів було запрошено Є.Долю [7] – майбутню дружину В.М.Верховинця, прекрасну актрису, що виконувала ролі трагесті [8].

У театрі Садовського Верховинець натхненно працює над створенням сценічних образів. Киян чарували його тенор і майстерна гра в ролях Петра («Наталка Полтавка» М.Лисенка), Андрія («Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського), Левка («Майська ніч» М.Лисенка), Йонтека («Галька» Монюшка), Турриду («Сільська честь» Маскани) [9], Вашека («Продана наречена» Б.Сметани) [10]. Андрія («Катерина» М.Аркаса) [11]. Саме Василь Верховинець підказав Миколі Садовському думку перекласти на українську мову і поставити опери Маскани «Сільська честь» (1909 р.), Монюшка «Галька» (1910 р.) [12].

Василь Миколайович мав великий музичний хист [13] і тому, незважаючи на непогані акторські здібності, переходить на хормейстерську та диригентську роботу. Одночасно успішно закінчує теоретичний клас школи М.В.Лисенка під керівництвом професора Г.М.Любомирського [14].

Певний час він працює разом із відомим тоді хормейстером-диригентом О.А.Кошицем і серйозно готується до творчої композиторської роботи [15]. На початку 1920-х рр. на Україні широко співалися його хори «Ой, зацвіла папороть», «Він згадав», масові пісні «Ми – діти волі», «Праця єдина», «Ми – творці життя нового». Багато з них будувалося у формі бадьорих, революційне наснажених маршів [16]. Його пісня на слова В.Чумака «Більше надії, брати» набула свого часу великої популярності, оранжування народних мелодій відзначаються добрим смаком і відчуттям стилю. Відомими у свій час були такі твори: «Заграй, кобзарю», «Грими, грими, могутня пісне». Велика кількість романсів та дуетів написана Верховинцем в різні роки на слова Л.Українки, І.Франка, О.Олеся, М.Рильського, П.Тичини та інших українських поетів. За спеціальним замовленням уряду України Василь Миколайович переклав для змішаного хору (оранжував) «Інтернаціонал». Всього ж до нас дійшло понад 50 обробок українських народних пісень і танців Верховинця для хору у фортепіанному супроводі [17].

Великі досягнення Верховинця у справі хореографії. 23 листопада 1910 р. у театрі Садовського відбулася прем'єра комічної опери Лисенка «Енеїда». Особливо цікавими були веснянки карфагенянок і гопак на Олімпі [18] у постановці Верховинця. Цікавим був танець молоді біля корчми, поставлений ним же для драми І.Франка «Украдене щастя» (прем'єра 7 березня 1912 р.) [19]. Винахідливо скомпоновані і поставлені Василем Миколайович обрядові «хори веснянок» в п'єсі «Маруся Богуславка» мали винятковий успіх у глядачів. Згодом «Веснянки» з об'єднаним студентським хором виставлялись у концертах разом з «Галькою» (3 дія) та 1-ю дією «Пісень в лицах».

Навесні 1915 р. (11 квітня) Верховинець виходить із трупи Садовського і переходить до театру під керівництвом І.О.Мар'яненка [20]. В цьому колективі був хормейстером-диригентом і хореографом.

Користуючись змогою бувати у різних куточках України завдяки гастролям театру, Верховинець глибоко вивчає побут і творчість українського народу. На базі багатого етнографічного матеріалу він будує свою діяльність. У с. Кривому на Київщині при допомозі рідних Рильського ним записані танці «Роман» і «Гопак», окремі танці і співанки, у с. Шпиченця на Київщині – народні танці «Василиха», «Шевчик», «Рибка». У цьому ж селі Василь Миколайович записав українське весілля [21]. Цей запис і став його першою науковою працею (книга «Українські весілля» побачила світ у 1912 р.).

Дослідження народно-пісенної творчості Верховинець поєднує з вивченням теорії українського народного танцю. «Пісня і танець – це рідні брат і сестра. Як у пісні виливаються жарти, радість й страждання народні, так і в танці та іграх народ проявляє свої почуття... Наш народ, який одвічно зжився з чистою, незайманою природою, передає в піснях, танцях та іграх усю її незрівнянну красу» [22]. Результатом наполегливих пошуків Василя Миколайовича є праця «Українські танці» (1913 р.) [23].

На той час становище в галузі хореографії залишало бажати кращого. В.М.Верховинець говорить: «Українського балету ще не було і нема, він ще в народі як матеріал. Те, що ми до цього часу бачили на сценах, на забавах та вечірках, – це тільки слабка або погана імітація, а здебільшого еквілібристика в українській одежі під неможливо швидкий темп українського козачка» [24].

З метою створення міцної теоретичної бази для дальшого розвитку національної хореографії Верховинець пише книгу «Теорія українського народного танцю» (1919 р.). В ній він дає поради про те, як збирати танцювальний матеріал і які питання треба поставити виконавцям під час забав, танців, ігор [25]. Це було перше на Україні ґрунтовне дослідження характеру і принципу побудови української народної хореографії, дослідження, яке мало на меті створення на народній основі національного фахового балету. «Теорія українського народного танцю» витримала 5 перевидань. «Балетмейстери України користуються книгою Верховинця як джерелом для створення сценічних варіантів українських танців і вірної трактовки українського характеру як в історичних, так і в сучасних виставах» [26].

У 1923 р. публікується ще одна праця В.М.Верховинця – збірка дитячих ігор з піснями «Весняночка», в якій викладається методологія роботи з дітьми.

Незважаючи на виняткову зайнятість, Василь Миколайович приділяє велику увагу викладацькій та громадській діяльності. У 1919–1920 рр. він – лектор хорового співу на диригентських курсах при школі імені М.Лисенка; 1920–1932 рр. – керував кафедрою мистецтвознавства Полтавського інституту народної освіти, хоровою студією імені Стеценка при Музичному товаристві імені Леонтовича (Київ); у 1927–1928 рр. – був керівником хору Харківського драматичного театру [27]. Верховинець інтенсивно працює з учнями Державної вищої драматичної школи, з слухачами Українського педагогічного інституту, викладає українські народні танці в Полтавській трудовій школі імені І.П.Котляревського.

У 1927 р. за дорученням Наркомату освіти В.М.Верховинець засновує в Харкові «Червону українську мандрівну капелу» («Чумак»), яка широко популяризувала творчість радянських композиторів та великі хорові полотна світової класики. Одночасно є одним із організаторів і керівників Полтавської окружної капели.

У 1930 р. Харківський оперний театр здійснив постановку першого українського балетного спектаклю «Пан Каньовський» (муз. М.Вериківського та Ю.Ткаченка). В.М.Верховинець був запрошений балетмейстером В.Литвиненком як співпостановник цього спектаклю. У цьому ж році Василь Миколайович у Полтаві створює «Жінхоранс» – жіночий колектив театралізованого співу. Ансамбль подавав пісню, супроводжуючи її ритмічними рухами, що відтворюють певний образ, підказаний змістом твору. Це був новий оригінальний жанр театралізованої пісні, який базувався на традиції українських пісень-діалогів, ігрових пісень, танців [28]. Приїхавши до Києва, цей своєрідний ансамбль показав зовсім нову форму мистецтва – циклічний концерт. Між окремими піснями відомими артистами (В.Чистякова) читалися вірші-«зв'язки», які на пропозицію Верховинця написав Максим Рильський.

П.П.Вірський відзначав: «Здобутки створеного ним вокально-хореографічного ансамблю «Жінхоранс» – це наша класика, це яскрава сторінка в історії української хореографії. Кращі традиції «Жінхорансу» свято шанують усі танцювальні колективи України, в цих традиціях, зокрема, виховується і Державний заслужений ансамбль танцю Української РСР» [29].

У 1933–1934 рр. на Одеській кіностудії Іван Петрович Кавалерідзе працював над картиною «Коліївщина». Сюди було запрошено і Василя Миколайовича Верховинця, який керував хором, що знімався у цьому кінофільмі. Одночасно він також брав участь у зйомках фільму і як актор. За свідченням Кавалерідзе, Верховинець «<...> вніс в цю картину правдивий фольклорний матеріал: весільні пісні і народні танці» [30].

У 1936 р. Верховинець гастролював з ансамблем на Далекому Сході, де дав 60 концертів у частинах Особливої Червонопрапорної Далекосхідної Армії. Виступи «Жінхорансу» висо-

ко оцінювалися пресою. А військове командування спеціальним наказом нагородило митця грамотою [31. У березні 1936 р. після декади української пісні і танцю в Москві він був нагороджений орденом «Знак Пошани» [32].

Але не буває в житті все гаразд. Воно інколи повертається до нас темним боком у зовсім несподівані моменти. Вони наставляли для Верховинця двічі: у 1927 і 1932 рр. Тоді його заарештовували у Полтаві по звинуваченню у приналежності до СВУ, але за відсутністю доказів звільняли. У 1937 р. про нього знову згадали. 23 грудня військовий прокурор Київського військового округу Калосин затвердив постанову про арешт Верховинця, подану оперуповноваженим УДБ НКВС УРСР Хромим [33]. Верховинець звинувачувався у злочинах, передбачених статтями 54-8 і 54-11 як активний учасник контрреволюційної націоналістичної організації [34].

Після нещадних багаточасових допитів Верховинець визнає себе винним і стверджує, що у 1919 р. у Полтаві брав безпосередню участь в організації повстанського виступу проти радянської влади; була розгорнута велика робота і навіть випущені свої гроші [35]. «Приблизно в 1932 р вирішив використати автокефальну церкву з контрреволюційною метою, допомагав створювати на селах осередки контрреволюції, розгорнув масову агітацію та пропаганду. З 1926 р. діяльність проходила в контакті з СВУ» [36].

Зараз безпідставність і безглуздість цих звинувачень яскраво впадає в очі. Але тоді слідчі не зупинялися ні перед чим, щоб довести неіснуючу вину допитуваного. Внаслідок цих допитів Верховинець продовжує давати свідчення, які суперечать здоровому глузду: «У 1928 р. примкнув до існуючої у Полтаві крупної націоналістичної організації і проводив до 1932 р. велику організаційну роботу» [37].

Звинувачувальний висновок, який був затверджений 10 квітня 1938 р., свідчив: «УДБ НКВС УРСР розкрито і ліквідовано антирадянську військово-націоналістичну організацію, яка мала на меті повалення Радянської влади на Україні і встановлення фашистського ладу. Одним з активних членів цієї організації є Верховинець-Костів Василь Миколайович» [38].

Наголошувалось на тому, що Верховинець займався активною боротьбою проти радянської влади протягом 20 років її існування. Василя Миколайовича звинувачували у шпигунській діяльності на користь Польщі (1925 р.), у тому, що він нібито протягом 1928–1930 рр. відновив повстанську організацію у Полтаві і одночасно встановив зв'язок з активістами націоналістичної організації в Харкові. До цього всього додавалося те, що нібито Верховинець завербував у неіснуючі націоналістичні організації 9 осіб. Найстрашніше те, що В.М.Верховинцю було пред'явлено звинувачення у проведенні підривної роботи на культурному фронті. [39].

Виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР тогож 10 квітня в місті Києві заслухала справу Верховинця в закритому судовому засіданні без участі звинувачення і захисту і без виклику свідків. Вирок був лаконічним: «До розстрілу» [40]. Прохання Верховинця про помилування лишилось поза увагою... Вирок приведений у виконання у Києві 11 квітня 1938 р. [41].

Тривалий час правда про митця замовчувалася. Його ім'я ніби розтало в тумані, короткі рядки у журналах свідчили «жив», «працював», «помер 11 квітня». Лише 7 липня 1957 р. Спілка композиторів України звернулася до військового прокурора КВО з проханням «розглянути справу репресованого музичного діяча Верховинця Василя Миколайовича на предмет реабілітації його як чесного радянського громадянина, який нічим не скомпрометував себе ні в творчій, ні в громадській діяльності» [42].

Ухвала Верховного Суду 25 квітня 1958 р. свідчила: «Справу припинити за відсутністю складу злочину» [43].

Василь Миколайович повернув собі добре ім'я людини. Колишній же співробітник НКВС начальник 6-го відділення 4-го відділу НКВС УРСР Г.І.Коркунов, що проводив до-

пити Верховинця, 24 липня 1940 р. засуджений за необґрунтовані масові арешти невинних громадян, фальсифікацію кримінальних справ і застосування викривлених методів ведення слідства [44].

Сьогодні ім'я В.М.Верховинця знайоме широкому колу як фахівців своєї справи, так і людям, далеким від мистецтва і етнографії. Меморіальна дошка з його ім'ям встановлена на будинку Полтавського державного педагогічного університету, іменем Верховинця названо вулицю у Києві... Ім'я ж фальсифікатора кануло у небуття.

1. Рильський М. Чародій танцю // Вечірній Київ. — 1963. — 1 жовтня.
2. Архів СБУ. — Ф.П. — Спр. 47130. — Арк. 9 зв.
3. Верховинець В.М. Короткий нарис життя і творчості // В.М.Верховинець. Теорія українського народного танцю. — К., 1968. — С. 141.
4. Там само.
5. Там само.
6. Мар'яненко І. О. Сцена, актори, ролі. — К., 1964. — С. 144-145.
7. Василько В. Микола Садовський та його театр. — К., 1962. — С. 48.
8. Там само. — С. 186.
9. Верховинець В.М. Назв. праця. — С. 142.
10. Рильський М. Назв. праця.
11. Мар'яненко І.О. Назв. праця. — С. 145.
12. Садовський М.К. Мої театральні згадки: 1881—1917 рр.— Харків, 1930. — С. 90-91.
13. Мар'яненко І.О. Назв. праця. — С. 145.
14. Верховинець В.М. Назв. праця. — С. 142.
15. Мар'яненко І.О. Назв. праця. — С. 145.
16. Золочевський В.Н. Українська народна музика у творчості В.М.Верховинця // Нар. творчість і етнографія. — К., 1960. — № 3. — С. 90.
17. Там само. — С. 91.
18. Василько В. Назв. праця. — С. 68.
19. Там само. — С. 72.
20. Там само. — С. 96.
21. Рильський М. Назв. праця.
22. Верховинець В.М. Теорія українського народного танцю. — К., 1968. — С. 111.
23. Золочевський В.Н. Назв. праця. — С.90.
24. Верховинець В.М. Назв. праця. — С. 114.
25. Верховинець В.М. Назв. праця. — С. 112-114.
26. Вронський В.І. Передмова до 3-го вид. «Теорії українського народного танцю». — К., 1962.
27. Верховинець В.М. Назв. праця.
28. Золочевський В.Н. Назв. праця. — С. 91.
29. Вірський П.П. Передмова до 4-го вид. «Теорії українського танцю». — К., 1969. — С. 12.
30. Архів СБУ. — Ф.П. — Спр. 47130. — Арк. 150.
31. Золочевський В.Н. Назв. праця. — С. 91.
32. Архів СБУ. — Ф.П. — Спр. 47130. — Арк. 26.
33. Там само. — Арк. 1.
34. Там само. — Арк. 8.
35. Там само. — Арк. 18.
36. Там само. — Арк. 19.
37. Там само. — Арк. 20.
38. Там само. — Арк. 83.
39. Там само. — Арк. 88.
40. Там само. — Арк. 92.
41. Там само. — Арк. 94.
42. Там само. — Арк. 95.
43. Там само. — Арк. 161.
44. Там само. — Арк. 158.

Тетяна Васильченко

ВИРОСТКОВ

Іван Олексійович

1890 — жовтень, 15, 1937

Останні слова вироку Іван Олексійович Виrostков вже не чув. Перед очима, немовби в уповільненому кінематографі, спливали далекі, давно забуті картини життя. Пригадалося раннє дитинство, коли він у старій батьківській сорочці, що сягала ледь не до п'ят, порався разом з дорослими на невеликому, малородючому клаптику землі. Пам'ять відтворювала картини юності, освяченої подіями першої російської революції, коли селянський син в пошуках заробітку вперше прийшов у незнайомі йому досі виробничі цехи. Відтоді Іван Виrostков в усіх своїх анкетах гордо виводив – «робітник». Навіть пізніше, маючи за плечима Севастопольське технічне училище, обіймаючи ряд високих державних посад, він завжди називав себе робітником, щиро вважаючи це чи не за найвищу відзнаку.

Повіривши в ідеали, проголошені більшовиками в жовтні 1917 р., Іван Виrostков уже зрілою людиною вступив до комуністичної партії. Сталося це в 1919 р. [1], а в двадцяті роки Іван Олексійович працював на різних ділянках господарської, громадської роботи, очолював, зокрема, республіканський комітет профспілок залізничників [2], виконував ряд відповідальних доручень уряду України. В 1932 р. досвідчений працівник був рекомендований на посаду народного комісара праці УСРР, а після його реорганізації – секретарем Всеукраїнської ради професійних спілок [3], яку очолював відомий в країні діяч Михайло Євдокимович Чуvirin [4].

У січні 1935 р. І.О.Виrostков отримав призначення на посаду директора Полтавського паровозоремонтного заводу [5]. Перед підприємством – одним з головних у своїй галузі – стояло чимало важливих і надзвичайно складних завдань: активно велась технічна реконструкція заводу, виконувалися виробничі програми. Цілком зрозуміло, що цей процес не проходив, та й не міг проходити безболісно. Не обходилося без зривів, інших ускладнень, що розглядалися керівництвом Народного комісаріату шляхів сполучень, місцевими партійними та радянськими органами як прояви контрреволюційних дій прихованих класових ворогів.

За втрату «пильності» І.О.Виrostков звільняється з посади директора ППРЗ [6]. Протягом тривалого часу Іван Олексійович залишається без роботи. Раз у раз звертається до відділу кадрів Наркомату шляхів сполучень, але всі його заяви залишаються без відповіді. Нарешті допоміг старий товариш, начальник Білоруської залізниці П.М.Володимирський, який рекомендував Виrostкова на посаду інспектора, а згодом висунув заступником начальника паровозної служби дороги [7]. Однак і на цій посаді довго попрацювати Івану Олексійовичу не довелося. Всюдисущий «залізний нарком» Л.М.Каганович звинуватив його в усіх можливих і надуманих гріхах і зняв з роботи «за саботаж наказів наркома тов. Кагановича й розвал паровозного господарства на Білоруській залізниці» [8].

Вірний помічник Сталіна не зважав навіть на те, що Виrostков обіймав свою посаду лише кілька місяців, не встигнувши навіть ознайомитися з усіма ділянками роботи. Але наказ став реальністю, як і те, що витікало безпосередньо з нього.

14 серпня 1937 р. І.О.Виросткова заарештували в м. Гомелі й спецконвоем відправили до Києва [9]. Через два тижні під тиском слідства він почав давати свої перші свідчення. Визнав, що був завербований до «контрреволюційної троцькістсько-терористичної організації» начальником Білоруської залізниці П.М.Володимирським. Як не важко давалося Виросткову «зіння», совість його була чистою, оскільки останній добре знав, що його близький товариш Павло Миколайович Володимирський 25 січня 1937 р. покінчив життя самогубством, залишивши ні з чим організаторів нової політичної справи. Тиск на Виросткова посилювався. Здавалося, інколи він переходив межі людських можливостей. Розум не міг усвідомити причини такої жорстокості. Лише тому Іван Олексійович з якимось полегшенням зустрів звістку про затвердження 13 жовтня 1937 р. звинувачувальних висновків, які не обіцяли нічого хорошого.

В них, зокрема, говорилося: «На основі зібраних УДБ НКВС УСРР матеріалів, викрита і ліквідована антирадянська терористична організація правих, яка ставила своїм завданням боротьбу з партією та Радянською владою, а також підготовку терористичних актів проти керівників партії та уряду. Слідством встановлено, що арештований 14.08.1937 р. звинувачений Виростков Іван Олексійович, учасник правотроцькістської організації, був завербований у 1933 р. Чуwirиним, колишнім головою Української Ради професійних спілок <...> Використовуючи своє службове становище секретаря Української Ради профспілок, звинувачений Виростков зловмисно в 1933–34 рр. зірвав проведення профспілками ряду заходів, спрямованих на підвищення продуктивності праці, розвиток соціалістичного змагання і ударництва <...> Будучи директором Полтавського паровозоремонтного заводу НКШС, Виростков у 1935 р. проводив підривну роботу, погіршуючи якість ремонту паровозів <...> У 1936–37 рр., працюючи начальником паровозної служби Білоруської залізниці, зв'язався з Володимирським – колишнім начальником тієї ж залізниці (помер), що був учасником терористичної троцькістської організації. За його вказівками звинувачений Виростков брав участь в диверсійних актах, виводячи з ладу паровозний запас НКШС, а також невірно планував розподіл дефіцитних матеріалів між паровозними депо Білоруської залізниці, чим штучно затримував ремонт паровозів» [10].

Зламаний фізично і морально, І.О.Виростков підтвердив усі висунуті проти нього звинувачення. 14 жовтня 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР під головуванням О.Орлова засудила І.О.Виросткова до вищої міри покарання – розстрілу. 15 жовтня 1937 р. вирок було виконано [11].

У 1956 р. справа Івана Олексійовича була передана на додаткове дослідження. 24 листопада 1956 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР відмінила вирок 1937 р., а справу щодо І.О.Виросткова припинила за відсутністю складу злочину [12].

Іван Олексійович Виростков недовго працював на Полтавщині, але його перебування тут залишило добру пам'ять. Згадують про енергійного висококваліфікованого директора у колективі Полтавського тепловозо-ремонтного заводу, заводські краєзнавці збирають матеріали про його життя та діяльність.

1. Архів СБУ. – Ф.П. – Спр. 38031. – Арк. 1.

2. Там само. – Арк. 22.

3. Там само. – Арк. 21.

4. Чуwirин Михайло Євдокимович (9.01.1883–4.09.1947) – державний, профспілковий діяч. Із 1922 р. працював на Україні. З 1929 р. – голова Всеукраїнської ради профспілок.

5. Архів СБУ. – Ф.П. – Спр. 38031. – Арк. 29.

6. Там само. – Арк. 32.

7. Там само. – Арк. 7.

8. Там само. – Арк. 3 а.

9. Там само.

10. Там само. – Арк. 122–124.

11. Там само. – Арк. 130, 131.

12. Там само. – Арк. 152.

ВИСОЦЬКИЙ

Григорій Якович

лютий, 14, 1901 — жовтень, 28, 1937

Вранці 28 травня 1937 р. був арештований заступник директора цукрового заводу імені Артема, що в Чутівському районі, комуніст Григорій Якович Висоцький. Наступного дня заводська партійна організація виключила його з членів ВКП (б) як «ворога народу». Рівно через п'ять місяців він був розстріляний в харківській тюрмі. Хоч про це тільки недавно довідалися його дружина Марія Дмитрівна і син Володимир Григорович. До того ж довгі роки вони чекали, надіялись одержати вісточки від дорогої, рідної їм людини. Правда, тоді ждали кровних, близьких мільйони радянських сімей. Чимало їх ще й сьогодні сподіваються взнати істину про тих, хто був замордований, знищений у сталінських таборах і енкавєсеївських катівнях. В перші повоєнні роки Володимир Григорович куди тільки не звертався, щоб довідатись про долю батька, та марно. І лише в період хрущовської відлиги, коли партія почала реабілітацію жертв сталінської тиранії, він одержав повідомлення про те, що 28 жовтня 1958 р. (рівно через двадцять один рік після розстрілу) Військовий трибунал Київського військового округу відмінив постанову НКВС СРСР і прокурора СРСР від 22 жовтня 1937 р. і справу у відношенні Висоцького Г.Я. припинив за відсутністю в його діях складу злочину. Але тоді добре ім'я комуніста Висоцького не було відновлено. Для цього треба було чекати ще тридцять один рік. І ось зовсім недавно, 24 листопада 1989 р. бюро Полтавського обкому Компартії України реабілітувало Григорія Яковича Висоцького в партійному відношенні. Він знову, хоч і посмертно, став членом лєнінської партії. Як бачимо, який довгий шлях лежав до правди.

Коли знайомишся з справами «ворогів народу», то ще і ще раз приходиш до висновку, що в ті чорні, трагічні роки ішла не просто боротьба проти інакомислячих, противників лінії партії, а велось планове знищення кращих людей молодого Країни рад. І мета у вождя, батька народів була одна: створити обстановку страху, непевності, доносів і лицемірства з тим, щоб міцніше було сидіти на престолі йому, Тирану. Під гучні революційні гасла у криваву молотарку було кинуто квіт Вітчизни – вірних лєнінців, борців за владу рад, наукову і творчу інтелігенцію, партійні, комсомольські, профспілкові і радянські кадри, прославлений військовий комсклад, мільйони й мільйони рядових трударів нового життя. Сталінські сатрапи не милували нікого: ні чоловіків, ні жінок, ні молодих людей, ні дітей та стариків. Кожен з них в будь-яку хвилину міг потрапити в категорію «ворогів народу». Жертвами беззаконня, сталінського геноциду став і комуніст Григорій Якович Висоцький. В його діях і помислах ані крихти не було злочину чи посягань ні проти генеральної лінії партії, ні проти своєї Батьківщини. Виходець з трудового народу, він завжди, до останнього подиху був невіддільною його часткою.

Є на Полтавщині красиве стародавнє козацьке село Маячка. Ось тут 14 лютого 1901 р. в бідняцькій селянській родині Якова Феодосійовича Тєличка народився синок Гриць. В са-

манній хаті з крихітними вікнами, окрім нього, ще була купа дітей. Тоді так було в кожній сім'ї. Отже, Григорій з діда-прадіда Теличко. Висоцьким він став на початку сорокових років, коли модно було міняти імена і прізвища. Серед своїх братів і сестер Гриць виділявся і міцним здоров'ям, і природною кмітливістю. Тож батько, хоч як було скрутно, віддає його до церковно-приходської школи. Вчився хлопець на круглі п'ятірки. Швидко пролетіли чотири зими. Закінчився курс наук. Вчителі радили Якову Феодосійовичу віддати Григорія до Андріївської сільськогосподарської школи вивчитись на агронома, бо тямущий хлопець. Та й старий Теличко не проти був, але де взяти кошти. Таки знайшлася добра людина – кум, пообіцяв допомогти, бо жив заможню. І ось юнак уже в Андріївці. Подобалось йому вчитись на агронома: до всього докопувався, все його цікавило. А в думках поставала картина: безмежні поля, де стіною стоять пшениці, жита, і кожен колос дорідний, вагомий. Все це багатство – справа його рук. У кожній родині тоді буде вдосталь і хліба, і до хліба. Земля-годувальниця буде щедрою до селянина. Юнацькі рожеві мрії...

А життя було суворим, неспокійним. Революція. Громадянська війна, розруха. Село розтривожене гуде, клекоче. Одвічне питання: «Коли ж поділять землю?». За неї іде кривава боротьба. Щоб захистити її, годувальницю, бути господарем на ній, Григорій Теличко іде в Червону армію. Його шлях проліг аж на Псковщину, де він служить начальником застави. Тут, на березі Чудського озера гаряче покохали один одного, і перед новим 1925 роком вони побрались. По закінченні військової служби молоде подружжя іде на Полтавщину в Маячку. Свекор і свекруха росіянку-невістку прийняли як рідну. «Мені в них жилося краще, ніж в рідної матері», – з теплотою згадувала Марія Дмитрівна. Вчорашнього червоноармійця, кандидата в члени партії Григорія Яковича Теличка запрошують на роботу в Кобеляки (тоді село Маячка відносилось до Кобеляцького повіту), де спочатку він завідує складом борошна, а згодом очолив контору «Укрмолокопродукт». Тут, в Кобеляках, в 1925 р. його приймають в члени ВКП(б). Жили на перших порах в гуртожитку, а потім одержали квартиру в будинку колишнього церковного старости Лихваря. В 1931 р. Григорія Яковича переводять на таку ж посаду в Карлівку. Та конторські справи ніяк його не влаштовували. Селянська душа тяглась до землі. І незабаром він стає директором Федорівського радгоспу, що знаходився у Велікобурлуцькому районі Вовчанського округу. Працювати б тільки, та лихі настали часи.

Страшний голод, вчинений сталінськими функціонерами, обезлюднював цілі села. Доходило навіть до людодівства. Директор все робив, щоб якось зберегти робітників радгоспу, особливо дітей. Організував громадське харчування. Багатьох тоді виручала затірка. Боляче було дивитися Григорію Яковичу Висоцькому на пухлих людей, що приходили до нього за допомогою з довколишніх сіл.

«Повертаючись пізно увечері додому, – згадувала Марія Дмитрівна, – чоловік, тяжко зітхаючи, ділився: «Нічого не розумію, ніби й недороду не було, а люди з голоду гинуть. Уповажені викачали до зернинки. У Харкові біля хлібозаводів під відкритим небом цілі скирти сухарів, а в селах ні крихти хліба. Ніби хто навмисне чинить чорну кривду над людом. Невже товариш Сталін не відає про все це?»».

До тяжких думок додалось і домашнє горе. Померла в Харківській лікарні маленька донька Оля. Подружжя важко переживало це страшне лихо. Григорій Якович почав просити обласне начальство перевести його на роботу в рідні місця. Та те довго не погоджувалося, бо справи в радгоспі ішли добре, і робітничий колектив господарства не хотів відпускати директора. За людську доброту і вміння вести справу всі його тут поважали, любили. Врешті-решт трестівське керівництво уважило Висоцькому і перевело його на роботу в цукрокомбінат імені Артема Чутівського району. Хоч до батька і далеченько, однак довкола рідні, знайомі місця. Та й заводське селище, залізнична станція Скороходово і йому, і дружині, а найпаче синку Володі, дуже сподобались. Посада заступника директора цукрового заводу

його теж повністю влаштувала. Він як агроном, відповідав за те, щоб в радгоспі і колгоспах району вирощувались високі врожаї цукрових буряків, щоб вчасно вони були посіяні, доглянуті, викопані і відправлені на завод, на переробку. З ранньої весни і аж до перших морозів Григорія Яковича можна було зустріти в полі, на цукрових плантаціях то в одному, то в іншому колгоспі району. Об'їжджав їх сам на бричці. Любив відверто поговорити з членами буряківничих ланок, порадити чи допомогти їм чимось. Голови колгоспів і працівники МТС поважали Висоцького, рахувались з ним, бо знали, що він агроном тямущий і необдуманих і некваліфікованих вказівок нікому не дасть. Добре до нього ставився і часто радився з ним Павло Федорович Павлицев, перший секретар Чутівського райкому партії. Не раз і захищав його від заздрісників і анонімників. Та чесного партійного ватажка теж не минула трагічна доля. Працюючи вже першим секретарем Полтавського міськкому партії, його було обмовлено, арештовано і в перших числах грудня 1937 р. розстріляно.

Але фатальний час ще не настав. Сімейна біль після смерті доньки потроху загоювалася. Життєвий горизонт ніби подавав надію на ясну погоду. А тут ще «геніальні слова» рідного батька народів оптимістично надихали: «Жить стало краще, жить стало веселіше».

«Мешкали ми в хорошій, просторій квартирі заводського будинку, – згадувала Марія Дмитрівна. – Інколи я бачила з нашого вікна, як Григорій Якович в своєму кабінеті вирішував якісь справи чи бесідував з своїми співробітниками. Хоч це рідко бувало, бо не засиджувався за службовим столом. А в літню пору весь час їздив по району. Жили ми душа в душу: ні сварок, ні якихось непорозумінь. Під час цукроваріння я теж трудилася на заводі робітницею. Синок Володя ходив до школи. Було у нас і своє невеличке господарство. Тримали корову. Гарна була. Давала більше двадцяти літрів. Чоловік дуже любив молоко. Частенько забігали до нас і його товариші по роботі, щоб випити склянку-другу холоденького молока в літню спеку. Пригощала ним і районне начальство, коли те приїздило на завод. Не один раз у нашій квартирі пив молоко чи обідав уповноважений з Харкова. Пам'ятаю добре його. Краще б не пам'ятати. Прізвище його Зелений. Це він мого Гришу в ту чорну ніч арештовував», – промовила це і гірко заплакала стара жінка, ледве заспокоїв. Потім знову почала розповідати про своє господарство. Від цього вона одержувала, здавалось мені, душевне полегшення.

«Тримали ми і домашню птицю. Мали і город. Все на ньому вирощували. А яка родила картопля! Одного року накопили сто лантухів, не знали, де її дівати. Любив Григорій Іванович ранком, до роботи повозитись в корівнику, напоїти, нагодувати нашу молочницю. Або візьме сапку і на світанку прополе цілу грядку. Коли я йому говорила, що сама впораюся, він завжди пояснював, що це для нього найкраща зарядка. Отак ми й жили, коли б не той страшний травневий ранок, коли його забрали від нас назавжди».

І знову по зморшках обличчя Марії Дмитрівни покотились сльози.

А було це так. Збирався Висоцький їхати на колгоспне поле, щоб подивитись, як іде проривка посівів буряків. А тут до квартири зайшли Зелений і ще троє заводських. Григорій Якович зрозумів, що за ним, бо цього він чекав щодня. Ось уже майже два роки ішли арешти. І в районі, і в селищі то до одного, то другого приходили працівники НКВС і забирали, оголошуючи їх «ворогами народу». Обшук в квартирі проводився формально, бо Зелений не раз в ній був і знав, що шукати тут нічого. Потім Висоцького повели в заводоуправління, в його службовий кабінет, цікавитись деякими паперами, але й там чогось компрометуючого не зайшли. Дружина і син, бліді й перелякані, стояли весь час під дверима контори. Звіди Григорія Яковича повели на станцію Скороходово. Тож і вони пішли туди слідом. Поїзд щось затримувався. Зелений дозволив арештованому почекати на ослінчику в привокзальному скверіку. На Висоцькому лиця не було, але він намагався триматись і весь час заспокоював дружину і сина: «Я ні в чому не винний, в Харкові розберуться, і я повернусь додому, ти тільки не плач».

«Мені тоді було тринадцять років, – розповідає Володимир Григорович. – Піонер, активіст в школі. З татом у мене були щирі, товариські відносини. Я його дуже любив і гордився ним. Мабуть, тому, що його односельці якимось особливо поважали, бо з усіма він був рівним, ніколи і нічим не підкреслював, що він заступник директора заводу. А як здібний організатор батько був авторитетним у селищі. Часто з його ініціативи організовувались недільники по благоустрою заводської території і Скороходово. І ми, школярі, теж брали активну участь в цих заходах. Тоді ж центральна вулиця селища була обсаджена тополями. І сьогодні вони кремезні, розлогі, добре служать людям. Кілька років тому я з мамою був у Скороходово, і знову все так яскраво постало в моїй пам'яті. З якоюсь ніжною печаллю ми дивились на ряд тополь, на цей живий, зелений пам'ятник дорогій нам людині.

Побували тоді і в тому скверіку, де останні хвилини ми були з батьком. І сьогодні, через скільки літ, робиться страшно. Так чітко і зримо бачу, як підходить поїзд, як енкавееєсець наказує татові йти з ним. Останні обійми, поцілунки, сльози. Мама втрачає свідомість і падає на землю, а я не знаю, що мені робити. Мученицький образ тата закарбувався на все моє життя».

Після арешту чоловіка Марія Дмитрівна майже щодня їздила в Харків, возила передачі, але як не вмовляла тюремне начальство, побачення жодного разу не дозволили. А 28 жовтня, коли вона пішла до тюрми, передачу не взяли. Сказали їй, що Висоцького вивезли з Харкова, а от куди, їй не дозволено казати. Наступного дня вона знову оббивала пороги харківських тюрем, та так нічого і не довідалась. Однак жевріла ще надія і в дружини, і сина, що його етапували в якийсь табір і через певний час одержать від нього звістку.

Та ніколи йому не відізватись на їх плач і чекання. Бо того ж 28 жовтня 1937 р. смертельний вирок, винесений Висоцькому, був виконаний. В чому ж його вина? На неодноразових допитах змусили підписати сфабрикований протокол, де було чорним по білому написано, що Висоцький був членом правотроцькістської організації, до якої його завербував восени 1936 р. заступник керуючого Харківського цукротресту Славочинський, що він постійно займався шкідництвом на заводі. В чому ж воно полягало? Виявляється, не вживав заходів до усунення недоліків, що мали місце на підприємстві, не поспішав ліквідувати технічні неполадки на окремих агрегатах. Справді, страшний злочин. Хоч технічними питаннями ніколи не займався, бо це не входило в коло його обов'язків. Він агроном і відповідав за забезпечення заводу цукросировиною. Та хіба це мало значення для слідчого? Головне – зробити чесну людину ворогом. І це робилось масштабно, з пунктуальною точністю, а за це кати одержували хорошо платню, підвищення по службі, військові звання і нагороди.

Але життя не зупинилось, відлічувало дні, місяці, роки. Дружині і сину «ворога народу» якимось треба було жити. Не один ківш лиха довелось їм випити. Та хіба тільки їм! Таких обпалених, таврованих сімей в нашій країні було тьма-тьмуца. Після арешту Висоцького дружину і сина зразу ж виселили з квартири. Довго довелось шукати їм куток, бо ніхто не хотів брати сім'ю «ворога народу». Марія Дмитрівна влаштувалась санітаркою в Скороходівську лікарню (душевний був головлікар, не побоявся взяти її на роботу). По закінченню школи Володя Висоцький мріяв стати військовим льотчиком, їздив у Харків, але там йому відмовили по тій причині, що він син «ворога». Тоді він подався у Полтавську автотракторну військову школу – теж відмовили. А потім війна, окупація, поліцейські облави, відправка молоді в Німеччину на фашистську каторгу. Не обминула гірка доля й Володю Висоцького. В сорок п'ятому радянські війська визволили його з неволі, як і тисячу інших бранців. Три роки він служив в армії. Потім вербується на роботу в Сибір. Колима, Якутія. Згодом забирає туди і матір. Живуть в Усть-Нері Якутської АРСР. На початку шістдесятих років Володимир Григорович повертається в Україну, влаштовується на роботу в Дніпродзержинську в одну з будівельних організацій. Стає профспілковим ватажком. Працюючи, закінчує десятирічку, потім вступає на заочне навчання в Московську Вищу профшколу на відділення економіки

праці. Обзаводиться сім'єю. В 1965 р. переїздить в Полтаву, бо весь час манили рідні місця. А через рік повертається сюди з Усть-Нери і Марія Дмитрівна. Не один рік вона працювала у водолікарні. А трудилась вона все своє життя, не покладаючи рук. Міськрада надала їй однокімнатну квартиру по вулиці Пушкіна.

Володимир Григорович чимало літ трудився в обласвтоуправлінні, потім – на заводі газорозрядних ламп. Незважаючи на пенсійний вік, він і сьогодні високий, статний і досить моложавий. Марія Дмитрівна говорила мені, що син дуже схожий на свого батька. Що ж, родовід діда Якова Феодосійовича Теличка видався міцним. У Володимира Григоровича дві дорослі доньки, які теж мають свої сім'ї. Є у нього і внуки.

Розповідаючи про трагічну долю комуніста Григорія Яковича Висоцького, мені хотілось ще і ще раз нагадати всім нам про ті чорні сторінки в нашій історії, коли людина була пішаком в руках тирана, і в будь – яку хвилину він міг відібрати у неї життя. Будьте пильними, люди!

Іван Наливайко

ВОВК

Федір (Хведір) Кіндратович

березень, 5, 1847 – червень, 30, 1918

Ім'я Федора Кіндратовича Вовка, на жаль, сьогодні майже невідоме широкій громадськості. Лише окремі фахівці можуть охарактеризувати його життєвий і творчий шлях. Вчений з світовим іменем, антрополог, етнограф, археолог, народознавець, громадський діяч – такою постає перед нами ця виняткова особистість. Професор Ф.К.Вовк – це ціла епоха в історії української культури. Багаторічна наукова праця на терені українознавства сприяла не лише формуванню його як вченого, але й вивела в ряди справжніх патріотів, які крок за кроком формували національну самосвідомість в умовах нестерпного гніту царського самодержавства.

Федір Кіндратович Вовк народився 5 березня 1847 р. у селі Крячківка Пирятинського повіту, що на Полтавщині, в сім'ї відставного військовослужбовця царської армії. Серед невтомних сільських трудівників та щедрої квітучої природи пройшло його раннє дитинство. Гострий допитливий розум не залишав поза увагою будні і свята односельців, їх побут, пісні, казки та легенди. Ця дитяча зацікавленість в зрілому віці трансформувалась в глибокий професійний інтерес до етнографії.

Згодом сім'я переїхала до Ніжина, де пройшли шкільні роки майбутнього вченого. Успіхи у навчанні, захоплення природничими дослідженнями переплітались із все міцніючим тяжінням до джерела народної творчості, української літератури та історії. Глибоко запав в душу юнака травневий день 1861 р., коли в Ніжині зупинялась скорботна процесія з тілом Т.Г.Шевченка. Тоді, біля труни великого сина України, Федір Вовк поклявся самовіддано служити своєму народові, його безсмертній культурі [1].

Бажання присвятити себе науці привело в 1865 р. молодого Ф.Вовка на природниче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету. Тут він захоплюється краєзнавчими дослідженнями, відвідує молодіжні гуртки вивчення історії та культури краю. Перехід у 1867 р. на навчання до Київського університету вніс чимало змін в наукові уподобання юнака. Подаючи неабиякі надії в галузі природничих наук, зокрема хімії, Ф.Вовк

під впливом В.Б.Антоновича і М.П.Драгоманова захоплюється народознавством, повністю віддається науковим студіям з етнографії, які цікавили його ще зі шкільної лави. Федір Кіндратович виступив як один з фундаторів і найбільш активних співробітників Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, опублікував на сторінках «Записок» цього товариства ряд статей, склав програму для збирання етнографічних матеріалів [2].

Вперше дослідник авторитетно заявив про себе в 1874 р. на III археологічному з'їзді у Києві, виступивши з рефератом про українські вишивки, орнаменти та їх походження. Схвальні відгуки були стимулом для подальшої праці в цій галузі. Як здібний і самобутній дослідник Ф.К.Вовк виявив себе в галузі археології. Влітку 1875–1876 рр. у складі археологічної експедиції під керівництвом В.Б.Антоновича він виїжджав на розкопки до Київської і Волинської губерній. У 1878 р. здійснив ряд самостійних археологічних екскурсій, цікавився палеолітичними і неолітичними пам'ятками, а також місцевим фольклором Київщини та Чернігівщини [3].

Того ж 1878 р. Федір Кіндратович знайомиться з І.Франком та М.Павликом. Наслідком їх дружніх і творчих стосунків стало спільне видання протягом 1899–1905 рр. «Етнографічних збірників» та «Матеріалів до українсько-руської етнології» [4]. Краєзнавча спрямованість ранніх та наступних праць Ф.К.Вовка набувала особливого значення в умовах, коли національна політика царського самодержавства була спрямована на нівелювання української національної культури, заборону рідної мови та протидію багатомісцевим народним традиціям.

Молодому талановитому науковцю пророкували майбутнє великого вченого на рідній Україні, однак, справжнє визнання Федір Кіндратович здобуває далеко від своєї домівки, за якою завжди щиро сумував. Переслідуваний царизмом за політичну діяльність, більшу частину життя він проводить в еміграції.

Загострене почуття соціальної справедливості, постійні зіткнення з проявами національних утисків не давали змоги зосередитись на студіюванні улюблених наук. Скоро студент Ф.Вовк ближче знайомиться з ідеями українського національно-визвольного руху, демократичними поглядами найбільш передових своїх сучасників. Особливо приваблювала молодого дослідника діяльність на ниві національно-культурного відродження української нації київської Громади, що і стало однією з причин його переходу на навчання до Києва. В стінах університету Ф.К.Вовк близько зійшовся з М.П.Драгомановим, з першими українськими марксистами М.Зібером, С.Подолінським та іншими [5]. Серед революційної молоді Києва Ф.Вовк швидко здобув авторитет завдяки своїй енергійності, рішучості, неабияким організаторським здібностям. При його безпосередній участі були встановлені зв'язки між Київською і Одеською Громадами, пропагувались ідеї українофільства серед демократично настроєної інтелігенції Одеси. За дорученням організації Федір Кіндратович підтримував зв'язки і листувався з революційно-демократичними гуртками ряду міст Росії, Галичини, Буковини, спілкувався з однодумцями Відня та Женеві у справах видання нелегальної літератури [6]. Подібна громадська активність не залишилась непоміченою – прізвище Ф.К.Вовка потрапляє до реєстру Одеського департаменту поліції. Щоб уникнути суду, в 1876 р. він змушений був виїхати за кордон [7]. Місцем проживання обрав Женеву, де на той час знаходилась найбільш передова частина української еміграції. Визначальним фактором стала присутність тут М.Драгоманова, якому не без труднощів вдалося налагодити друкування української літератури, періодики. Ф.Вовк активно співробітничав в драгоманівських виданнях. Так в IV томі Женевської «Громади» вчений опублікував статтю під псевдонімом Сірко «Тарас Шевченко та його думки про громадське життя», яка стала першою докладною характеристикою громадсько-політичних поглядів Т.Г.Шевченка [8].

Федір Кіндратович був упорядником всіх дореволюційних видань Шевченківського «Кобзаря», вважав справою своєї честі участь у всіх заходах, пов'язаних з іменем великого поета.

Наприкінці 1878 р. Ф.Вовк повернувся до Києва, де встиг заснувати таємний політико-освітній гурток, підготувати втечу з київських в'язниць кількох революціонерів-народників. Серед визволених був і Антон Ляхощкий, з яким Федора Кіндратовича єднала особиста дружба [9]. Та вже наступного 1879 р. Ф.Вовк знову змушений залишити Україну, щоб не потрапити у заслання. Розлука з Батьківщиною виявилась дуже довгою і тривала майже тридцять років.

Початок нової еміграції підштовхнув Федора Кіндратовича до осмислення свого життєвого шляху, визначення планів на майбутнє. В результаті на терезах долі переважила над усе улюблена наука, сходження до вершин якої лежало через повсякденну наполегливу працю. З 1879 р. вчений проживає в різний куточках Румунії, Чехословаччини, Болгарії, Угорщини, де збирає етнографічний матеріал для своїх наукових досліджень. Працює також і у провідних наукових центрах Європи, музеях Відня, Риму, Неаполя, Флоренції, Женеви, Цюріха, вивчає етнографічні колекції та інші матеріали. В 1877 р. він переїжджає до Парижа, який став для нього містом змужніння, засвоєння високої європейської культури і визнання в науці [10]. Тут Федір Кіндратович продовжує наполегливо вивчати анатомічну антропологію, порівняльну етнографію, слухає лекції провідних французьких вчених в цих галузях, багато публікується в найрізноманітніших виданнях. Особливе місце серед його праць займають рецензії-огляди нової археологічної та етнографічної літератури, яка з'являлась в Росії. Він рецензує книги Д.Багалія, М.Біляшівського, Д.Анучина, В.Городцова, В.Антоновича, В.Ляскоронського, І.Смирнова та багатьох інших [11]. Популяризуючи досягнення російських і українських вчених-народознавців. Ф.К.Вовк вніс вагомий вклад в розвиток міжнародних наукових зв'язків кінця XIX – початку XX ст.

Закономірним підсумком насиченої наукової діяльності став захист Ф.К.Вовком докторської дисертації в 1905 р. в Сорбонні. Одночасно відшліфовувались і його педагогічні та лекторські здібності. Протягом 1901–1905 рр. вчений читає лекції з антропології, археології, етнографії у Російській вищій школі в Парижі, відкритій М.Ковалевським та І.Мечниковим. В особі Федора Кіндратовича останні знайшли доброго радника і помічника в усіх своїх починаннях. «Тих, хто знав, як скрутно жилось Вовку на чужині щодо матеріальних обставин, взагалі вражала та бадьорість і енергія, якими він тоді відзначався в науковій роботі та громадських справах», – згадував П.Стебницький, який познайомився з вченим в 1900 р. в Парижі [12].

Ім'я доктора природничих наук Ф.К.Вовка, завдяки його науковій праці, участі в наукових товариствах, стає широко відомим в світі. Зацікавились ним і в Росії. В 1900 р. він одержує запрошення до співробітництва з етнографічним відділом Російського імператорського музею в Петербурзі. На пропозицію створити в музеї відділ України вчений відгукнувся з ентузіазмом і почав систематично збирати антропологічні та етнографічні матеріали, в основному на території Галичини. Перша поїздка сюди відбулася влітку 1903 р. на запрошення Львівського наукового товариства імені Т.Г.Шевченка. У Львові Федір Кіндратович мав зустрічі з давніми друзями – І.Франком, М.Грушевським, С.Єфремовим. Останній так згадував про цю зустріч: «З надзвичайним захопленням розповідав Ф.К.Вовк про пригоди зі своєї екскурсії, особливо в горах серед гуцулів йому пощастило знайти дуже цікаві для нього, як антрополога, типи. В його кімнаті було повно паперів з записами антропологічних вимірів та етнографічного матеріалу, фотографій <...> » [13]. Всього вченому вдалось організувати п'ять експедицій. В результаті його зусиль для музею були зібрані цінні колекції з української етнографії Галичини. Буковини, Закарпаття.

Революція 1905–1907 рр. відкрила можливості для повернення Ф.К.Вовка з-за кордону. З 1905–1918 рр. він жив і працював у Петербурзі, викладав у Вищій школі Лесгафта, університеті, Археологічному інституті, а з 1907 р. – завідував етнографічним відділом Російського музею, започаткувавши створення осередку для вивчення слов'янської етнографії [14]. Величезну роботу як наукову, так і організаційну, вчений проводив у Комісії для вивчення родового складу Росії. За його участю були розроблені і розіслані в усі куточки країни спеціальні анкети, запитальники. Зібрані внаслідок цього матеріали послужили базою для глибоких наукових висновків і узагальнень. Водночас Ф.К.Вовк став одним з упорядників «Географічного нариса Російської імперії», редактором кількох наукових журналів, співпрацюючи з такими визначними вченими як П.П.Семенов-Тянь-Шанський, О.О.Шахматов, В.І.Вернадський [15]. Одним з найбільших досягнень петербурзького періоду життя Ф.К.Вовка було відкриття Мізинської палеолітичної стоянки на Чернігівщині в 1908 р. Ця подія стала відомою далеко за межами країни і викликала великий інтерес наукової громадськості. Про хід розкопок у Мізині Федір Кіндратович доповідав на наукових засіданнях у Парижі, конгресах у Діжоні, Німі та інших містах.

Професор Ф.К.Вовк підтвердив свій, високий професійний рівень захистом у 1917 р. ще однієї докторської дисертації у Петербурзькому університеті. У жовтні цього ж року він був обраний професором і завідувачем кафедрою географії та антропології Київського університету. Без вагань приймає запрошення взяти участь в організації Української Академії наук. Перебуваючи в постійному творчому пошуку, вчений практикував комплексний підхід у вивченні людини та її культури, який полягав у поєднанні методів різних наук, зокрема, антропології, археології, етнографії. Його методика створення етнографічних експозицій знайшла застосування в практиці багатьох краєзнавчих музеїв України, відкрила можливості для формування цінних колекцій не лише в провідних музеях, а й у провінційних краєзнавчих осередках [16]. Невтомний науковець мріяв на основі своєї унікальної колекції матеріалів заснувати на Україні спеціалізований науковий заклад, який би став справжнім центром народознавства. Професор Ф.К.Вовк залишив після себе значну наукову спадщину – понад 450 друкованих праць, рукописів, креслень, малюнків, більше п'яти тисяч листів та інших матеріалів [17]. Завдяки щедрому таланту і працелюбності, вчений ще за життя здобув міжнародне визнання. Його система методів, викладена на Міжнародному антропологічному з'їзді у Женеві, була визнана за еталон наукових вимірювань людини. Він мав стійку репутацію серйозного європейського вченого, користувався великою пошаною у колег.

Скромний, урівноважений, Федір Кіндратович відзначався принциповістю і високою порядністю, був вимогливим до себе та тих, хто його оточував. Але «<...> за зовнішністю витриманого, коректного європейського вченого при ближчому знайомстві розкривався типовий українець, м'якої лагідної вдачі, з великим запасом гумору, чудовий оповідач, що створював навколо себе атмосферу доброзичливості», – писав про нього П.Стебницький [18].

Особистість Ф.К.Вовка була особливо привабливою для молоді. В Петербурзькому університеті навколо нього сформувалась справжня школа. Причому, до своїх учнів Федір Кіндратович ставився як мудрий педагог – з щирою батьківською приязню, але разом з тим, і серйозною вимогливістю до їх наукової праці. Серед послідовників Ф.К.Вовка були майбутні академіки, доктори наук, професори П.П.Єфименко, С.І.Руденко, Г.Я.Бонч-Осмоловський, Д.О.Золотарьов, А.З.Носов, О.Г.Алешо та інші. З особливою вдячністю згадував прослухані лекції свого вчителя М.Я.Рудинський [19].

Після смерті вченого, яка застала його 30 червня 1918 р. по дорозі на Україну, учні Федора Кіндратовича зробили все можливе для увічнення пам'яті свого вчителя. В 1920 р. О.Г.Алешо переводить з Петрограду до Києва зібрані ним бібліотеку, колекції, наукові матеріали, на основі яких в березні 1921 р. при Українській Академії наук було відкрито Музей антропології та етнології імені Ф.Вовка. Перетворений в 1922 р. в Кабінет антропології та етнології, він

став одним з наукових центрів по розгортанню досліджень в галузі етнографії і археології, налагодив тісні зв'язки з різними установами Києва, що цікавились антропологічними дослідженнями, а також з російськими та закордонними антропологічними осередками [20]. Антропологічний відділ Кабінету брав активну участь в роботі Комісії краєзнавства при ВУАН на правах секції антропології [21].

Принагідне відзначити, що ряд місцевих краєзнавчих товариств в 1920-х рр. носили ім'я Ф.К.Вовка, як, наприклад, у містечку Лугини Коростенської округи [22]. Всеукраїнська академія наук 13 липня 1928 р. провела урочисті збори з нагоди 10-х роковин з дня смерті вченого, а восени відділи етнології і пам'ятниковий відділ Кабінету імені Ф.Вовка влаштували виставку його наукових робіт [23].

На жаль, на початку 1930-х рр., під тиском ідеологічного пресу була докорінно переглянута офіційна точка зору на вклад професора Ф.К.Вовка у вітчизняну науку. Як послідовний прихильник ідеї української державності, він посмертно здобуває ганебний ярлик буржуазного націоналіста.

Звичайно, не все в поглядах і наукових висновках Федора Кіндратовича Вовка витримало випробування часом, однак його неоціненний внесок в науку і українську культуру високо підносить добре ім'я вченого, громадського діяча, дослідника історії українського народу, вдячного сина своєї землі.

1. Україна. — 1989. — № 52. — С. 13.
2. Некролог на смерть Хв.К.Вовка // Наше минуле. — 4.2. — 1918. — С. 141.
3. Україна. — 1989. — № 52. — С. 14.
4. Некролог на смерть Хв.К.Вовка // Наше минуле. — 4.2. — 1918. — С. 141.
5. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х років вдобу тимчасових генерал-губернаторів // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX — поч. XX ст. — Кн. 1. — К., 1927. — С. 154-155.
6. Україна. — 1989. — № 52. — С. 14.
7. Рябінін-Скляревський О. — Назв. праця. — С. 160.
8. Некролог на смерть Хв.К.Вовка // Наше минуле. — 4.2. — К., 1918. — С. 141.
9. Єфремов С. Хв.Вовк про Кузьму-Ляхоцького. Зі споминів // Наше минуле. — 4.2. — К., 1918. — С.151-158.
10. Вовк Г. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847—1918). — К., 1929. — С. 6.
11. Там само. — С. 20-61.
12. Стебницький П. Спомини про Хв.К.Вовка // Наше минуле. — 4.2. — К., 1918. — С. 144.
13. Єфремов С. Назв. праця. — С. 152.
14. Скрипник Г. Етнографічні музеї України. — К., 1990. — С. 110.
15. Україна. — 1989. — № 52. — С. 15.
16. Скрипник Г. — Назв. праця. — С. 110-111.
17. Вовк Г. — Назв. праця. — С. 7-13, 15-79.
18. Стебницький П. Назв. праця. — С. 144.
19. Архів КДБ УРСР. — Спр. 65995-ФП. — Арк. 24.
20. Скрипник Г. Назв. праця. — С. 113-114.
21. Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1923 рік (з нагоди п'ятирічного існування Академії 1918—1924 рр.). — К., 1924. — С. 31-34; Звідомлення Української Академії наук за 1924 р. — К., 1924. — С. 22-27.
22. ВР ЦНБ АН України. — Ф.Х. — Спр. 2082. — Арк.1-2.
23. Пролетарська правда. — 1928. — 14 липня.

Людмила Бабенко

ВОРОНЯНСЬКИЙ

Юхим Іванович

березень, 7, 1903 — січень, 5, 1938

Все почалося із партійних зборів Полтавської фельдшерсько-акушерської школи, що відбулися 23 вересня 1937 р. Їх упередженість одразу впадає у вічі. І перше, і друге питання, що обговорювались, стосувались безпосередньо директора школи, комуніста Юхима Івановича Воронянського. Йому було пред'явлено цілу низку серйозних звинувачень. Виявляється, директор ігнорував вказівку секретаря парторганізації Чайкіної про очищення школи від соціально чужих елементів. Серед викладацького складу учбового закладу половина – «вороги народу», а Воронянський на це все дивиться крізь пальці, більше того – потурає їм. Директор постійно підтримує тісні зв'язки із запеклими націоналістами Ребром та Шатневичем, бо й сам жовтоблакитник, хоч від партії це приховав. Ще в Диканьці був активним учасником «Просвіти». А вже працюючи директором фельдшерсько-акушерської школи, став надійним співником підпільної антирадянської троцькістсько-терористичної організації, очолюваної наркомом охорони здоров'я УРСР Конторовичем.

Увесь цей «компрогат» звалили на голову Воронянського секретар парторганізації Чайкіна, котру директор не раз критикував за невідповідність, поверховість, низький рівень лекцій, які вона читала учням, та інструктор міському партії Клішко, який, з усього видно, мав завдання зробити з нього «ворога». Рішенням партійних зборів Воронянського було виключено з лав ВКП(б).

А, може, й справді Воронянський заслуговував цього? Можливо, ця людина була дволика? На словах – за радянську владу, а на ділі шкодила їй? Хто ж він, Воронянський? Син багатія? Дворянський нащадок? Виявляється, ні. Він і на тих зборах чесно говорив товаришам по партії, хто він, з якого роду-племіні. Однак, кому це потрібно було? Головне, знайти, виявити «ворога».

І все ж, думається, варто познайомитися з його біографією. Народився Юхим Іванович Воронянський 7 березня 1903 р. у Диканьці, в батрацькій родині. Сім'я була велика – одинадцять душ, з них семеро дітей. Жили на Воронянському кутку – козацькій частині Ди-

каньки – з сивої давнини. Дід Петро Степанович Воронянський мав золоті руки і, кажуть, божу іскру. Все життя будував вітряки не лише на Полтавщині, а й на Чернігівщині і Сумщині. А вже музика був: і на кобзі, і на скрипці грав чудово.

Батько Юхима – Іван Петрович теж був неабияким майстром. Кращого червонодеревника, ніж він, в Диканьці не було. Ще в юнацькі роки він столярював у Кочубеївській економії. Його талант у цій справі був помічений, і господар палацу на свої кошти послав Івана Воронянського в губернське ремісниче училище. По закінченні навчання він знову повернувся в панський маєток, де аж до революції трудився столяром. Іван Петрович, як і його батько, гарно грав на бандурі і скрипці, знав ноти і керував церковним хором, бо мав чудовий голос і диригентські здібності. А після революції, коли диканське начальство виселило попа з села, а дяк помер, віруючі вмовили Івана Петровича хоч на свята відправляти службу в Миколаївській церкві та читати молитву над покійником. І той погодився на прохання односельців. Та цей факт згодом згадають «доброзичливці» сину, коли розглядатимуть його персональну справу, звинуватять у тому, що його батько був дяком.

У Івана Петровича і Палажки Давидівни було п'ятеро синів і дві доньки. Первістком був Юхим. А потім – Михайло, Григорій, Тетяна, Петро, Марія та Іван. З них на сьогодні в живих лишилося троє. Михайло, Григорій і Петро полягли у Велику Вітчизняну, захищаючи рідну землю. Тетяна Іванівна, котрій виповнилось 92 роки, живе в Диканьці, на батьківському дворіщі, точніше влітку там, а на зиму її забирає дочка в Полтаву. Її сестрі Марії перевалило за восьмий десяток, мешкає теж у Диканьці. А Івана Івановича Воронянського тепер можна вважати корінним полтавцем. Після закінчення інженерно-будівельного інституту він увесь час трудився у Полтаві. Тепер – на заслуженому відпочинку. Має власний будиночок на вулиці Челюскіна і невеличкий садочок – вітку для душі. Його розповідь про брата Юхима доповнила мої записи, зібрані з різних джерел, про цю чесну, талановиту, людину, яку сталінські опричники позбавили життя в неповні тридцять п'ять років.

«У нашій сім'ї, – згадує Іван Іванович, – діяв неписаний закон: всі повинні трудитись, заробляти на хліб. З малих літ ми, хлопці, чабанували від Великодня аж до Покрови. За кожную вівцю господарі нам платили за сезон 50 копійок, а за ягня – 25 копійок. Дівчата порались по господарству, пряли, ткали. Отак ми й жили. Юхим, як найстарший брат, нами керував і захищав нас, бо по натурі був добрим. А вже тямущий, то й говорити нічого. Мабуть, від діда і батька все йому передалось. Він швидко навчився грати на кобзі і скрипці, та й грав так, що всі йому заздрили. Дивував нас він і здібністю малювати. Я вже не говорю, що столярював Юхим не гірше батька. З семи років його віддають до земської чотирирічної школи. Вчився легко, а з усіх предметів мав круглі п'ятірки. По закінченні два роки був учнем – підручним у батька, коли той працював столяром і різьбярем у кочубеївських мебльованих майстернях. За красиво виконані полицки для книг панської бібліотеки Юхимові було дозволено користуватись книгами. Юнак мріяв стати вчителем і вступив до Полтавського вищого початкового училища. Знімав куток на Подолі. Сестра Тетяна раз у два тижні пішки ходила з Диканьки до Полтави, приносила братові харчі».

...Це були тривожні, неспокійні роки. Полтава переходила із рук в руки: то червоні, то білі. Але навіть в цій революційній круговерті школа працювала. Уже позаду навчання, і Юхим Воронянський повертається в рідну Диканьку, де влаштовується вчителем семирічки. Тут він працював десять років. Викладав географію, історію, малювання, вів музгурток. Одночасно навчався в Полтавському інституті народної освіти. Це був період його становлення як педагога, організатора добрих починань у Диканьці і довколишніх селах. Комсомалець-активіст Воронянський разом з своїми товаришами створює лікнеп, а при клубі – драматичний гурток, який часто ставив спектаклі, і диканьчани валом валили до сільбуду. Юхим був душею просвіти, прагнув відродити українську культуру, народні звичаї. Настійно агітував і за нове, народжене революцією.

У ті роки життя в Диканьці справді вирувало. Певний час тут жили і працювали Андрій Головка, Пилип Капельгородський, відомий американський публіцист Вільямс Альберт-Ріс. Цікавий і такий факт. Учні школи під керівництвом свого учителя Ю.І.Воронянського змайстрували радіоприймач, встановили гучномовець на ринковому майдані, і люди мали можливість слухати Москву. В історичному нарисі «Диканька», вміщеному в полтавському томі «Історія міст і сіл УРСР» на двох знімках фотограф закарбував і постать комсомольця Юхима Воронянського, однак ні в тексті, ні під знімками жодного разу не згадується ім'я колишнього «ворога народу».

З 1930 р. Ю.І.Воронянський у Полтаві. Тут він читає історію, економічну географію у фельдшерсько-акушерській школі та землевпорядчому технікуму. Швидко набуває авторитету педагога й організатора. Наступного року його приймають у лави ленінської партії. Серед школи йому до серця припала одна чарівна дівчина, яку звали Любою, теж з Диканьки. Коли він запропонував їй руку й серце, вона погодилась стати дружиною. А в 1932 р. у них народилась донечка Оля. Згодом Воронянського призначають завідуючим учбовою частиною фельдшерсько-акушерської школи, а в 1933 р. – директором. За неповних чотири роки він стільки зробив добрих справ, що навіть сьогодні можна дивуватись його організаторсько-му таланту.

Школа тоді знаходилась на тому місці, де зараз Українська медична стоматологічна академія. У війну приміщення було знищене. Масивний парадний вхід вів з вулиці Шевченка. Цей учбовий медичний заклад мав свою історію, користувався доброю славою, бо готував хороших спеціалістів. Учбовий корпус, зведений ще в другій половині минулого століття, став тіснуватим. Тому Юхим Іванович за два роки господарським способом збудував дво-поверхове приміщення, де розмістились лабораторні кабінети та спортзал. Зараз тут дитяча аптека. А для учнів школи з його ініціативи було споруджено чудовий гуртожиток на розі вулиць Комсомольської і Короленка. Нині в цьому приміщенні медичне училище. В голодний 1933-й рік директор школи все робив, щоб хоч трішки полегшити матеріальне становище своїх вихованців. У 1934 р. Полтавська фельдшерсько-акушерська школа завоювала друге місце у всесоюзному змаганні вищих і середніх учбових закладів. Будучи директором, він жодного разу не брав відпустку, бо весь час займався будівництвом, забезпеченням всім необхідним школи. На хорошому рахунку Юхим Іванович був у Наркоматі охорони здоров'я республіки, зокрема у наркома Конторовича. Це йому теж поставлять у вину.

Напруженому трудовому ритму комуніста, директора школи Воронянського ті «викривальні» партійні збори поклали край. Коли він прийшов після них додому (а жили вони в крилі шкільного корпусу), то дружина Любов Миколаївна злякалась, бо на ньому лица не було. Юхим Іванович всього чекав, але такого, щоб його виключили з партії, і в гадці не мав. І за що? Тепер вся надія у нього була на міськком партії. Він ще надіявся, що там розберуться, захистять честь комуніста. Але 5 жовтня 1937 р. Полтавський міськком партії затвердив рішення партзборів школи про виключення Ю.І.Воронянського з лав ВКП(б). Енкавеевський зашморг зробив свою чорну справу. Вночі 21 жовтня Юхима Івановича забирають і починають люто вибивати фальшиві зізнання.

«Я тоді проходив виробничу практику в прикордонному селі Бельськ Полоцького району, – продовжує свою розповідь Іван Іванович. – Трудився на будівництві МТС. Тоді ж одержав від брата Юхима листа, в якому він давав мені поради, яким повинен бути молодий спеціаліст. Про свої неприємності – ні слова. Справи у мене йшли добре. Директор МТС запропонував попрацювати у нього під час моїх канікул, і я погодився. І раптом мені заявляють, щоб я залишив село і виїхав протягом 24 годин. Це мене здивувало й насторожило. А коли я приїхав у Полтаву і прийшов на квартиру до брата, то побачив вбиту горем Любов Миколаївну, яка, ридючи, сказала мені, що Юхима заарештували, і вона не знає, що їй діяти.

Кілька разів ми носили передачі. Як згадую ту жахливу картину, то й зараз пробирає мене мороз. Від будинку управління НКВС і аж до нинішнього парку Котляревського стояла людська черга. Більше доби доводилось простоювати, щоб дійти до віконця прохідної, де сидів, як правило, нахабний енкавєєсівець, який міг взяти передачу, а міг брутально вилаяти і прогнати. Та не довго ми ходили туди. На світанку 27 листопада прийшов молодик у формі на квартиру і забрав Любов Миколаївну та п'ятирічну Олю й повів в управління НКВС, ніби для того, щоб вона дала певні відомості про свого чоловіка. Насправді, то був її арешт. Тоді ж удосвіта мене розбудив черговий гуртожитку і сказав, що мене викликають в НКВС. Що ж, подумав я, настала і моя черга. Швидко одягнувся, сказав товаришу по кімнаті, куди я йду, і попросив його, що коли я не повернуся, то щоб він здав мої книги в бібліотеку. В тому страшному будинку мене провели на другий поверх і впустили в кабінет, де за столом сиділи один в цивільному, другий – у військовому одязі, а на дивані – Любов Миколаївна, пригорнувши дитя до грудей. Я перелякався, коли побачив її. Мені здалося, що вона ось-ось стане божевільною. Чоловік у цивільному уточнив мої дані, а також спитав, ким я доводжусь громадянці Воронянській. Я відповів. Тоді він поставив запитання, чи згоден я взяти дитину і відправити в Диканьку до батьків арештованої. Я пообіцяв, що все зроблю. Потім підписав якийсь папір, мабуть, розписку про те, що я взяв Олю. Коли я забирав її, то була жахлива сцена. Любов Миколаївна ридала, тикала в мої руки велику пляшку з молоком, дитина до хрипоті кричала, розуміючи, що в неї забирають маму. Не знаю, як я вийшов з того проклятого будинку, як дійшов до гуртожитку.

А потім з ранку до вечора протягом трьох днів ходив на Зінківську вулицю, щоб вловити підводу чи машину на Диканьку. Доки добрались у село до дідуся і бабусі, і я, і Оля страшенно вимучились. Там вона жила, доки не закінчила семирічку. По закінченні школи я її забрав до себе. Тут Оля поступила в м'ясомолочний технікум, вчилася добре, по закінченні одержала призначення в Миколаїв на м'ясокомбінат. Там вона пройшла шлях від майстра до головного технолога. Успішно закінчила заочно Московський інститут м'ясної промисловості. Виховала двох синів – соколів. Зараз уже на пенсії».

А що ж сталося з Юхимом Івановичем і його дружиною Любов'ю Миколаївною? Слідчий, молодший лейтенант НКВС Томін таки вибив у Воронянського зізнання в злочинах, які він нібито скоїв. Тепер у протоколі було чітко записано, що «Воронянський Ю.І. був активним учасником контрреволюційної троцькістської терористичної організації, вербував до неї інших працівників фельдшерсько-акушерської школи, створив терористичну групу з метою вбивства керівників партії і уряду». То ж за такі «ворожі дії» 4 січня 1938 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР на закритому засіданні в Харкові засудила Воронянського Юхима Івановича до вищої міри покарання – розстрілу. Наступного дня вирок було виконано.

Майже через тридцять років, у період «хрущовської відлиги» судову справу Воронянського переглянуто і за відсутністю складу злочину реабілітовано. А через п'ятдесят один рік, 16 березня 1989 р., бюро Полтавського обкому партії відновило його (посмертно) в членах партії. Так повернувся до нас Юхим Іванович Воронянський через стільки літ як чесний громадянин і незаплямований комуніст.

Коли сталінські поплічники забрали Юхима Івановича, то їм здалося, що однієї жертви замало. Тому арештували і Любов Миколаївну як дружину «ворога народу». І за це їй дали вісім років трудових таборів. В суворих краях Мордовії та Архангельської області довелося їй тягти невеличницьку лямку, щодня, щогодини терпіти наругу, злигодні табірних умов, важку рабську працю, а до всього того постійний душевний біль по невідомій долі чоловіка, крихітній донечці, нестерпна туга за рідним краєм. Але Любові Миколаївні ще й пощастило, бо кілька років трудилася в таборі медсестрою і санітаркою, допомагала в біді таким же знедоленим табірникам. Можливо, це і врятувало, не полишилась там навіки в землі північній,

як тисячі безвинних людських душ. Про жахливе табірне життя Любов Миколаївна написала мені на шести сторінках листа. Читати його моторошно і до сліз боляче.

Коли закінчився табірний строк, Любов Миколаївна повернулася на полтавську землю. Дочекалась, вистраждала той день, коли побачила кровинку свою, рідних, дорогих людей. Поселилась у Диканьці, по вулиці Енгельса, 6. Увесь час, аж до виходу на пенсію, трудилась у районній лікарні медичною сестрою. Через два роки Любові Миколаївні виповниться вісімдесят. Та не роки її доймають, а хвороби, зароблені у сталінських таборах, розбите, покалічене сімейне життя.

А от чи пам'ятають Ю.І.Воронянського в Диканьці і Полтаві? Якщо забули, то не гріх би хоч зараз згадати добрим словом про нього і в Диканському районному музеї, і в Полтавському медичному училищі, де він був директором у ті нелегкі, страшні роки. Думається, доцільно було б у приміщенні цього учбового закладу встановити портрет колишнього директора і під ним написати великими літерами: «Юхим Іванович Воронянський – безвинна жертва сталінських репресій».

Іван Наливайко

ГАВРИЛЕНКО

Микола Іванович

травень, 18, 1889 – січень, 14, 1971

У багатьох кримінальних справах по звинуваченню полтавської інтелігенції є як доказ копія протоколу допиту М.І.Гавриленка. Скільки всього існує таких копій, сказати важко. У деяких справах зустрічаються вже «копії з копій». Очевидно, для творців цієї фальшивки він був дуже важливим. Звертає на себе увагу вже перше запитання першого допиту заарештованого: «Що вам відомо про існування в Полтаві контрреволюційної групи, створеної під виглядом астрономічного гуртка?».

По суті це не запитання. Це – теза. Тут уже все сказано. Доводити, який гурток, не треба. Він антирадянський – і все. Звідки звалилася така оцінка – не так важливо. Залишилося лише назвати, хто до нього входить.

Що ж записано у відповіді від імені Гавриленка? «У 1920 році в Полтаві при краєзнавчому музеї виникла контрреволюційна група під виглядом астрономічного гуртка. Поляков Олександр довів у Наросвіті доцільність створення в Полтаві астрономічної обсерваторії. Отримавши дозвіл, залучив собі на допомогу А.Постоева і А.Романського. Навколо цього ядра утворилася група приблизно в 15 чоловік <...>».

Далі йде список членів гуртка та їх політичні характеристики. Оперуповноважений, який писав усе це, великим напруженням думки себе не утруднював. Список зроблений за принципом «на перший-другий розрахуйся». Де кожний «перший» – прихильник встановлення буржуазно-демократичного ладу, а кожний «другий» – прихильник абсолютної монархії. Так, якщо Андрій Романський записаний прихильником буржуазно-демократичного ладу, то син колишнього редактора газети «Полтавський вестник» [1] Дмитро Іваненко – прихильником монархії, викладач ІНО Олександр Побєдоносцев – буржуазним демократом. Гавриленко потрапив до монархістів, а син відомого попа Гапона Євген – до прихильників буржуазно-демократичного ладу.

Складача протоколу не хвилювало питання про те, як в одній контрреволюційній організації співіснували люди з такими діаметрально протилежними політичними цілями.

Щоправда, через чотири місяці слідства цю надто явну суперечливість усунули. Названих у протоколі осіб розсортували по контрреволюційних групах різного напрямку. При цьому, не вникнувши в попередню писанину, Євгена Гапона перетворили з «буржуазного демократа» на «монархіста-чорносотенця».

У цьому горезвісному протоколі після записів про астрономічний гурток іде запитання, на перший погляд, невинне: «Крім вашої групи, в Полтаві існували наукові і літературні об'єднання?». Відповідь: «У Полтаві, починаючи з 1922–23 років, існували такі наукові і літературні об'єднання: «Наукове Товариство при ВУАН», до складу якого входили Володимир Щепотьєв, Григорій Коваленко, Григорій Майфет, Наталія Мірза-Авакянц, Олександр Бузинний <...>». Названо 12 осіб.

Далі, наче без усякого смислового зв'язку з попереднім, запитання: «У вас є зв'язки серед мисливців і лісників? Назвіть їх». І йде список мисливців, список лісників...

Не протокол, а мережа для вилову людей. Допитуючим потрібні були люди, які якимось чином зв'язані між собою, і якомога більше. Пізніше під довільним пером вони стануть членами «української контрреволюційної націоналістичної групи» чи «контрреволюційною групою російських монархістів», одні потраплять просто в «повстанську організацію», інші...

Півроку розкручувалась справа Гавриленка під наглядом прокурора прикордонної і внутрішньої охорони УРСР Харківської області. 9 червня 1936 р. він народив найцікавішу керівну вказівку: «Гавриленка необхідно звинуватити в тому, що протягом з 1921 по 1926 роки він був активним членом к-р організації, яка ставила собі за мету шляхом повстання повалення Радянської влади, тобто ст. 54-11 <...> Вилучити зі справи старий обвинувачувальний висновок, пред'явити вказане обвинувачення і допитати по суті Гавриленка. Скласти висновок про направлення справи в Особливу Наряду. Справу оформити протягом максимум двох діб через закінчення строку слідства по справі» [2].

Темпи. Темпи в усьому, включаючи кримінальне переслідування. Що ж підганяло каральну машину? Що змушувало кидати в її топку все нові й нові жертви? Відповідь дають протоколи допитів. Як би вони не фальсифікувалися, але тією чи іншою мірою відображають якісь реальні фрагменти дійсності. Із слів заарештованих чи словами фальсифікаторів.

Ось що записано в копії протоколу допиту О.Н.Чуйкової (репресована): «На зборищах у Романського ми вели відверто контрреволюційні бесіди. Сидорук розповідав різні контрреволюційні плітки про становище на Україні, про «голод» і т. п. Ми обвинувачували керівництво партії і Радуряд у тому, що неправильною політикою в справі колективізації довели країну до згубного становища, населення голодує <...> Сидорук заявив, що на Україні повстанські настрої серед селян настільки сильні, що вони неминуче призведуть до масових стихійних повстань».

Із копії протоколу допиту викладача російської мови Д.С.Ельмановича (репресований): «Ми вважали, що населення країни перебуває у згубному становищі, і що в цьому винне керівництво ВКП(б), зокрема Сталін <...> Влада тримається на терорі населення і провокації <...> керівництво <...> знає про вороже ставлення населення до нього і тому ховається в Кремлі, ніде не показується народові».

Як бачимо, ці розмови не були контрреволюційними. Люди обговорювали становище речей, що реально склалося, висловлювали свою оцінку того, що відбувалося. А цього робити не дозволялося. Репресіям підлягала кожна самостійно мисляча людина. Це було обдурювання й обезголовлювання народу. Візьмемо, наприклад, декілька осіб, названих у протоколі допиту Гавриленка.

Андрій Романський. Полтавець Анатолій Володимирович Даценко, відомий як дослідник біографії теоретика космонавтики Ю.В.Кондратюка, і який навчався в період існування при Полтавському педагогічному інституті астрономічної обсерваторії, згадує про її керівника Романського, як про прекрасну людину з переконаннями «найбільш, найбільш радянськими»,

активного популяризатора знань. У 1919 р., після звільнення Полтави від денікінців, Романський за завдання губревкому бере активну участь у роботі по збиранню і поставці на розподільчий пункт книг із квартир і маєтків буржуазії, яка тікала разом з частинами армії Денікіна, а також приміщень, що займалися під шпиталі і військові частини. Потрібні були швидкість та оперативність, щоб врятувати книги від розкрадання і знищення. Романський діяв енергійно. На розподільчому пункті працювала головним чином молодь. Дисципліна, встановлена юним культармійцем (у лютому 1920 р. йому виповнилося 18 років), була суворою. Книги вважалися надбанням народу. Не допускалося ні розкрадання, ні втрат. Вдалося зібрати і зберегти найцінніші книжкові багатства.

Розподільчий пункт знаходився на Пушкінській вулиці, неподалік від Березового скверу. В першій половині 1920 р. туди приходив В.Г.Короленко, цікавився книгами, серед яких знаходилося чимало бібліографічних рідкостей. Володимир Галактіонович схвалював діяльність молодих співробітників пункту. Книги, зібрані ними, склали пізніше основний фонд Наукової бібліотеки. Восени 1920 р. багато книг передано в бібліотеку історичного факультету ІНО. У вересні того ж року А.Н.Романський поступив на цей факультет. Суміщаючи навчання з роботою інструктора шкільних бібліотек, з захопленням вивчав астрономію. З серпня 1922 р. завідував астрономічним кабінетом краєзнавчого музею. Проводив широку популяризаторську роботу. У 1920-х рр. виходять його статті – в журналі «Знание»: «До Південного полюса», «П'єр Симон Лаплас», «Полярний край», «Краса зоряного неба», «Нові зірки», у журналі «Мироведение»: «Астрономічні любительські обсерваторії» (опис історії створення і діяльності обсерваторії Полтавського ІНО). Обдарування Романського були різнобічні. Історик-філолог за освітою, він пише статті з астрономії, а в 1935 р. у методичному збірнику «Математика и физика в средней школе» публікує статтю «Процес кристалізації». 31 березня 1936 р. на підставі постанови Особливої наради А.Н.Романського «за участь у контрреволюційній групі» засуджено до п'яти років позбавлення волі.

Наталія Юстівна Мірза-Авакянц (уродж. Дворянська), 1889 р. н. Батько – повітовий лікар, учень Боткіна, висланий із Петербурга за зв'язок з народниками. У 1920-х рр. Н.Ю.Мірза-Авакянц – заступник директора по науковій роботі Полтавського вчительського інституту. Бере активну участь у створенні Полтавського краєзнавчого музею. Перебуває біля джерел становлення радянської історичної науки. Пише наукові праці: «Селянські повстання на Полтавщині і Харківщині 1902 року», «Українські жінки», «Нарис історії України», «Історія України у зв'язку з історією Західної Європи», «Селянські рухи на Україні 1905–1907 років». Усього нею написано близько 50 праць. Остання – «Історія Запоріжжя» – не закінчена у зв'язку з арештом. За жорстокою єзуїтською метою Наталію Юстівну за 14 днів до арешту приймали в Кремлі в числі кращої професури СРСР. На банкеті в Грановитій палаті були присутні інквізитори: Сталін, Ворошилов, Каганович. Після повернення додому чекала нагорода, але не така, на яку сподівалася. Життя Н.Ю.Мірзи-Авакянц обірвалося в 1939 р. у Лук'янівській в'язниці.

Володимир Олександрович Щепотьєв. На початку 1920-х рр. ректор Полтавського ІНО, професор. Автор численних літературознавчих праць, збирач пісенної творчості українського народу, зокрема Полтавщини. Його перу належать: «Головні теми релігійно-пісенної творчості українського народу в християнський період», «Демократичні симпатії І.П.Котляревського», «Пам'яті Лисенка», «Тарас Григорович Шевченко – національний пророк України», «Розмова про українських письменників», «Тривога над свіжою могилою Т.Г.Шевченка», «Якуб Колас – народний поет Білорусії», «Панас Мирний», «Анонімні вірші епохи революції 1905 року», «Звичаї, словесна творчість і мова (Населення Полтавщини і його побут)» та інші. 29 листопада 1937 р. В.О.Щепотьєв розстріляний за рішенням Особливої трійки УНКВС. Як показало розслідування справи, проведене в 1958 р., матеріали були сфабриковані. Протоколи допитів коректувалися після того; як були підписані обвинуваченим.

Микола Іванович Гавриленко Особливою нарадою при НКВС СРСР у 1937 р. засуджений до п'яти років тюремного ув'язнення „за к-р діяльність». Реабілітований у 1989 р. Під час допитів йому погрожували арештом сім'ї, розстрілом.

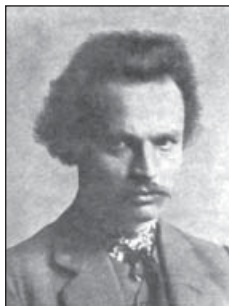
Яким він був? Колишні студенти Полтавського педінституту згадують, що цілковито був зайнятий наукою і тому здавався дивакуватим. Місяцями пропадав на природі. Його квартира була вщерть набита рідкісними книгами – все про птахів, звірів. М.І.Гавриленко був вечним-орнітологом із світовим іменем. У цій галузі йому належить близько 70 наукових праць. Дуже багату колекцію власноручно виготовлених чучел птахів, а також тисячі зібраних яєць різноманітних видів пернатих купив Харківський університет. Колишній головний архітектор Полтави Л.Вайнгорт пригадував, яким безмірно захопленим він бачив Миколу Івановича, коли той по війні спостерігав у руїнах Успенського собору небаченого на Полтавщині птаха, який існував лише в кам'янистій пустелі. Багато зробив Гавриленко і для красназвочного музею. Не забував і літературу. Люди, які цікавилися творчістю І.П.Котляревського, завжди могли відшукати у нього потрібні книги. В його бібліотеці зберігалися різноманітні видання «Енеїди».

Як unikнули репресій провідний фізик Педагогічного інституту Олександр Андрійович Победоносцев і колишній студент цього інституту Дмитро Іваненко – не відомо. Олександр Андрійовичу ми повинні бути вдячними хоча б лише за те, що він виростив і виховав чудового сина, гордість ракетобудування. Про це нагадує меморіальна дошка, встановлена на фасаді Полтавського електромеханічного коледжу, де у 1920-х рр. навчався Юрій Победоносцев.

Дмитро Іваненко став одним із основоположників теорії будови атомних ядер. Заклав основи теорії ядерних сил. Розробив теорій електромагнітного випромінювання електронів великих енергій у прискорювачах. Студенти педінституту дбайливо зберігають його лист, адресований новому поколінню викладачів і студентів, у якому він закликає, напружуючи всі сили, розвивати традиції великих співвітчизників, які заклали фундамент нашої науки.

1. Іваненко Дмитро Олексійович (1859–1943) – редактор «Полтавских губернских ведомостей», «Полтавского вестника», «Полтавского голоса», письменник.
2. Архів УСБ України по Полтавській обл. – Спр. 14862. – Арк. 87.

Василь Граб

ГАВРИЛКО

Михайло Омелянович

жовтень, 5, 1882 — жовтень, 1920

Відомий скульптор і учасник українських визвольних змагань початку ХХ ст. Михайло Омелянович Гаврилко народився 5 жовтня 1882 р. на Козацьких Хуторах поблизу села Рунівщина, тепер село Гаврилки Полтавського району.

В історію української культури увійшов як один із перших митців, у кого момент національної належності розвинувся до активної свідомості, і як один із перших вітчизняних майстрів, хто почав шукати зв'язків із мистецтвом Заходу та з українськими традиціями. Студював кераміку і різьбярство по черзі в Миргороді – в художньо-промисловій школі імені М.В.Гоголя у Опанаса Сластіона (1899–1904 рр.), у Петербурзі – в Училищі рисунка (1904–1905 рр.), у Кракові – в Академії красних мистецтв (1907–1912 рр.). Рік працював у майстерні Е.Бурделя в Парижі.

Рано звернув на себе увагу, виявивши у своїй творчості багато сили, енергії, поривів, оригінального світовідчуження. Відзначався бурхливим, не завжди врівноваженим характером. Ціле його життя – це одиссея переїздів, обшуків, арештів, втеч. Широке полотно його пригод, подане у повісті, затьмарило б не один сюжет авантюрного твору.

Поряд з творчою займався активною політичною діяльністю як член РУП, УСДРП, СВУ. З початком Першої світової війни вступив до Легіону УСС як простий вояк, а потім командир 1-ї Залізної чоти. В роки Української революції був старшиною Козацько-Стрілецької (Сірої) дивізії, скінчив життя партизаном-повстанцем.

Був людиною величезної фізичної сили. Ще учнем Миргородської школи під час відвідин могили Тараса Шевченка випадково застав там кількох польських шляхтичів і поміщиків, які «відзначали» свою екскурсію пиятикою. Михайло, покликавши на допомогу місцевих селян, розігнав пияків, або як сам висловлювався, «вигнав торгашів із храму Господня». Одного разу, знетямившись в гніві під час бою, ухопив за ноги товариша-усуса і бив ним, як довбнею, довкола себе. Умів добре промовляти. Підставою одного з конфліктів з царською владою була промова в 1906 р. на рідному хуторі, де М.Гаврилко закликав селян відібрати землю в панів та відлучити Україну від Росії.

Наука за кордоном не пригнітила його дужої романтичної індивідуальності й оригінального, живого і сильного світогляду. В основу світовідчуття клав похвалу близькості до природи і самій природі: «Треба йти в ліс або в поле, і то конче треба робити, бо людська душа відживає і не плісняє серед стоячого болота буденщини і людської плюгавості». Задовго до створення Л.Силенком РУН Віри славив Дажбога, «ясного та ласкавого, що хранить від усякої напасти», і Перуна, «що б'є громами всякого супостата». Язичницьку релігію пов'язував з найвищим почуттям динамізму. Виходив з помешкання в дощ і бурю, радіючи стихії. Будучи вояком, під час наступу міг зупинитися серед лісу, стати на пні дерева і голосно молитися до природних божеств. Уважав, що Україна має бути простою і водночас безоглядною і войовничою. Шанував Святослава Завойовника за відвагу, відкрити і сильну вдачу, непосидючість, а надто за пошану до старих богів. Носив власноруч вирізьблений із шрапнелі медальйон у вигляді голови Святослава з піднесеним угору чолом.

У сучасників інколи складалося враження, що М.Гаврилко з'явився найменше на 400 літ запізно на українській землі – таку мав у собі силу противенства і готовності до боротьби. Сам же митець почував себе приналежним до будучої України – простої, безоглядної і войовничої. Був надзвичайно відпорний на все, що чуже і неукраїнське. Не любив Заходу, закликав замість «лазити по лабіринтах пропащих в розпусті і слабоумії та слабосилії душ» повернутися до культури власних першоджерел, до язичницьких богів, етики і моралі. Вважав українську культуру однією з найбагатших в Європі, переживав, що світ не знає її. Невироблення й нескристалізованість національної культури пов'язував з чужими впливами, які викривили й покалічили українську душу.

Головні твори: «Ганнуся» (1909 р.), «Сироти», «Козак і дівчина», погруддя М.Шашкевича (1910 р.), Т.Шевченка (1911 р.), Ю.Федьковича (1914 р.), «Каменярь» (1915 р.), «Воля» (1916 р.). Найбільшим досягненням був проект пам'ятника Т.Шевченку в Києві (1910 р.) «для коханого Батька і Спасителя нашого Тараса»: грізного велета у киреї оточували внизу групи козаків і селян. Проект відразу визначився серед кращих (одержав першу премію), однак такий пам'ятник не пасував для тодішнього українського суспільства, і роботу відхилили. Так само було відхилено проект 1912 р. (друга премія). У радянські часи композиції М.Гаврилка використав московський німець М.Г.Манізер, створюючи пам'ятники Т.Шевченку в Харкові, Києві й Каневі. Але якщо у М.Гаврилка на п'єдесталі підносилися натхненний Пророк, то у М.Манізера на підвищенні стоїть більшовицький агітатор з виставленою рукою і стиснутим кулаком або ж арештант з нахиленою головою і закладеними назад руками.

Над шевченківською темою Гаврилко працював постійно. Одне з перших погрудь Кобзаря, виконане у 1908 р., було встановлено на Шевченківському вечорі в Полтаві. Того ж року скульптором були створені ще два погруддя: одне, великого розміру, для театрального будинку в Полтаві, друге, менше, – для музейної збірки В.Тарновського в Чернігові. Починаючи з 1909 р., М.Гаврилко створював моделі київського пам'ятника Кобзареві в рамках міжнародного конкурсу, першим подавши поета у всій його величі. Створив проект пам'ятника Т.Шевченку для Харкова. Виконав барельєф-медальйон та бюст для Полтавського театру (1919 р.). Встиг виконати у глині бюст на замовлення Полтавської спілки споживчих товариств (1920 р.).

Після встановлення більшовицької диктатури був приречений на муки і страту лише тому, що визнавав себе українцем і бажав добра для свого народу, творив підвалини для національного державного життя.

Наприкінці літа 1920 р. за М.Гаврилком прийшли чекісти, проте він зумів утекти і незабаром очолив антибільшовицьке повстання на Диканьщині. Був заарештований і страчений в Полтаві восени 1920 р. Способом страти був розстріл, хоча існує легенда про спалення патріота в пічці локомотива. Похований на Старому міському цвинтарі.

Олександр Білоусько

ГЕЙБО

Петро Іванович

грудень, 25, 1900 — грудень, 6, 1937

Після величезних провалів у веденні сільськогосподарського виробництва, пов'язаних з примусовою колективізацією селянства, Сталін та його оточення гарячково шукали вихід з тої безвиході, в яку самі ж завели село своєю злочинницькою політикою. Зокрема, у січні 1933 р. були створені надзвичайні органи партійного керівництва сільським господарством – політвідділи МТС і радгоспів. За задумом Сталіна, політвідділи повинні були взяти під свій тотальний контроль всі сторони економічного, політичного і культурно-побутового життя села, неухильно проводити на місцях лінію партійного керівництва.

Серед висунутих на посаду начальників політвідділів МТС був і Петро Іванович Гейбо. Його біографія мало чим відрізняється від життєпису тисяч партпрацівників, направлених у той час на село. Народився він 26 грудня 1900 р. у місті Луганську в сім'ї робітника-залізничника. Сам теж розпочав свій трудовий шлях ремонтним робітником на залізниці. В час громадянської війни був червоноармійцем, а потім з 1922 по 1933 рр. служив командиром у Червоній армії [1].

У Бригадирівський (тепер Козельщинський) район П.І.Гейбо прибув у березні 1933 р. Бригадирівська машинно-тракторна станція знаходилась у селі Лутовинівка, за чотири кілометри від райцентру. МТС ця була заснована в жовтні 1929 р., тобто однією з перших на Полтавщині. Однак стан справ на підприємстві був дуже невтішним. Тракторний парк МТС складався з 30 колісних машин «Універсал-1» та «Універсал-2», добряче зношених від невмілої експлуатації та відсутності власної ремонтної бази. Бригадирівська МТС в той час обслуговувала 40 колгоспів району. Отже, в середньому на колгосп не припадало і одного трактора. Трактористи не мали достатньої кваліфікації і, отримуючи недостатню платню, були не зацікавлені в результатах своєї праці.

Відвідуючи колгоспи зони діяльності політвідділу МТС, зустрічаючись з колгоспниками безпосередньо на полях, фермах, у літніх бригадних таборах, Петро Іванович Гейбо на власні очі побачив жахливі наслідки голоду 1933 р. Особливо вражала байдужість до навколишнього тих людей, що не померли від голодної смерті. Адже саме ці люди повинні були знайти в собі сили, щоб піднятися і засіяти поле зерном, зібрати новий врожай, нагодувати хлібом місто і село.

На працівників політвідділів покладався обов'язок вести партійно-організаційну та агітаційно-масову роботу в колгоспах і радгоспах, боротися там з «класовим ворогом». Але з перших днів своєї роботи в Бригадирівській МТС П.І.Гейбо зрозумів, що читанням вголос газет серед колгоспників та надсиланням доповідних записок у вищестоячі партійні органи стану справ у колгоспах не поліпшити. Тому, нерідко всупереч інструкціям, Гейбо займався тим, що принаймні в якійсь мірі могло сприяти зміцненню матеріально-технічної бази МТС, поліпшити становище колгоспників. Користуючись своєю, в ті часи досить високою посадою, він

наполегливо вибивав в обласних інстанціях запчастини для тракторів, обладнання для ремонтної майстерні, будівельні матеріали. Чимало зусиль довелось прикласти, щоб влаштувати у колгоспах пункти громадського харчування, літні дитячі ясла і майданчики. При МТС почали діяти курси підвищення кваліфікації трактористів, велась підготовка для колгоспів ланкових-рільників, кухарів, ветеринарних санітарів, виховательок дитячих ясел. На відміну від багатьох інших начальників політвідділів, Гейбо не прагнув поставити себе вище директора МТС, зумів встановити хороші ділові стосунки з спеціалістами, механізаторами.

Посівна та збиральна кампанії 1933 р. стали справжнім подвигом селянства України. Виснажені від голоду люди зуміли виростити багатий на той час урожай і тим самим врятувати себе і країну від нового голодомору. У зоні діяльності Бригадирівської МТС врожайність зернових виявилась однією з найвищих у Харківській області.

У травні 1934 р. ЦБК СРСР нагородив орденом Леніна групу працівників політичних відділів машинно-тракторних станцій і радгоспів. Серед удостоєних цієї нагороди був і П.І.Гейбо [2].

У листопаді 1934 р. політвідділи машинно-тракторних станцій були злиті з районними комітетами партії. Та П.І.Гейбо не порвав зв'язків з Бригадирівським районом. У грудні 1934 р. його обрали першим секретарем райкому партії, і на цій посаді він пропрацював до березня 1935 р. [3].

Важливою віхою в діяльності П.І.Гейбо стала його робота в Полтаві. Місяць пропрацював у міському партії завідуючим відділом партійних кадрів, а в кінці 1935 р. його обрали другим секретарем міському [4]. На той час міському партії здійснював керівництво не лише міськими парторганізаціями, але й сільськими з приміської смуги. Оскільки Гейбо вже мав досвід роботи на селі, перший секретар міському КП(б)У Д.К.Зозуля запропонував йому зайнятись питаннями роботи колгоспних парторганізацій. Часто буваючи в колгоспах з гучними назвами «Комінтерн», «Перебудова», імені Маркса, Гейбо бачив там повну апатію колгоспників, безгосподарність. Своїми враженнями не раз ділився з Зозулею, деякими іншими працівниками міському. Нерідко відбувались розмови з приводу причин провалів у сільському господарстві. І хоча, добре знаючи порядки в тогочасному суспільстві, зайвого ніхто не говорив і до критики сталінського керівництва справа не доходила, зміст таких розмов ретельно фіксувався у міськвідділі НКВС [5]. Крім того, було помічено, що Гейбо не виявляв належної активності у боротьбі з «ворогами народу». Відповідні сигнали стали надходити і до Харківського обкому КП(б)У.

У грудні 1936 р. П.І.Гейбо перевели на роботу в Красноград, де його обрали першим секретарем райкому партії. Здавалось би, чорні хмари, що почали нависати над його головою в Полтаві, розійшлись. Однак трапилось по-іншому. В кінці січня 1937 р. в Харківський обком партії надійшла затверджена бюро Полтавського міському КП(б)У партійно-ділова характеристика на колишнього другого секретаря міському П.І.Гейбо, де вказувалось, що той «прогледів ворогів народу» [6]. Така оцінка діяльності Гейбо по суті ставила крапку на його подальшій долі.

Вночі 19 вересня 1937 р. у квартиру Гейбо прийшли працівники Красноградського райвідділу НКВС. У присутності дружини, п'ятирічного сина та понятих провели обшук. Вилучили партквиток, орден Леніна за номером 806, орденське посвідчення [7]. Другого дня Гейбо відправили в Харків, до спецв'язниці НКВС.

Слідство йшло прискореними темпами. Проти П.І.Гейбо висунули звинувачення у тому, що він є активним учасником антирадянської організації правих, яка діяла у Харківській області. В цій справі вже було заарештовано 22 особи. Кілька з них під тортурами назвали і прізвище П.І.Гейбо. Слідчому Д.Епельбауму (в 1939 р. його розстріляли за фальсифікацію слідчих справ) залишилось тільки примусити Петра Івановича визнати свою «вину» і дати слідству свідчення проти кількох колишніх співробітників. П.І.Гейбо поставили на так зва-

ний «конвейер», допитуючи кілька днів без відпочинку. Не витримавши нелюдських знущань, він змушений був підписати зізнання і про свою участь в контрреволюційній організації, і про шкідництво, і про всі інші «гріхи», які вигадав для нього слідчий. Але в протоколах допитів слідчий зафіксував, що П.І.Гейбо не дав конкретних фактів про антирадянську діяльність інших підслідних [8].

5 грудня 1937 р. справа П.І.Гейбо була розглянута виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням одного з підручних славнозвісного Ульріха диввійськюрюриста Орлова. В протоколі судового засідання не зафіксовано час його початку і закінчення. Але, судячи з стандартного запису, що підсудний визнає свою вину і всі показання, дані на попередньому слідстві, підтверджує повністю, можна зробити висновок, що «правосуддя» завершилось протягом 10–15 хвилин. Вирок – вища міра покарання [9]. 6 грудня П.І.Гейбо розстріляли [10].

Через 20 років постановою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 23 березня 1957 р. всі безпідставні звинувачення щодо П.І.Гейбо були зняті, і його помертньо реабілітували [11].

1. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 12202. – Арк. 9.
2. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. – Х., 1971. – С. 161.
3. ДАПО. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 190.
4. Там само. – Арк. 190. – Спр. 101. – Арк. 146.
5. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 4458. – Арк. 194.
6. ДАПО. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 190.
7. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 12202. – Арк. 67.
8. Там само. – Арк. 25.
9. Там само. – Арк. 66, 67.
10. Там само. – Арк. 68.
11. Там само. – Арк. 97.

Олександр Єрмак

ГЕРАСИМЕНКО

Федір Андрійович

1895 – березень, 13, 1942

У реєстрі діячів, що залишили помітний слід у розвитку архівної справи на Україні, чільне місце належить Федорові Андрійовичу Герасименку, колишньому науковцю і директорові Полтавського крайового історичного архіву (нині – Державний архів Полтавської області). Протягом тривалого часу ім'я цього талановитого краєзнавця й архівіста залишалося практично невідомим, оскільки на ньому стояло тавро «ворога народу». Проте сьогодні, коли на решті з'явилася реальна можливість науково виважено осмислити здобутки (і, відповідно, прорахунки) наших попередників, мусимо визнати, що ця постать є справді непересічною і заслуговує не тільки на добру пам'ять нащадків, а й на пильну увагу з боку спеціалістів.

Федір Герасименко народився в 1895 р. у селі Лиман Полтавського повіту [1] (нині – Решетилівського району) у родині селянина-наймита. За автобіографічними відомостями [2], дитинство його минуло у крайніх злиднях і наймах у місцевих поміщиків Карпенка, Білаша та Кирпотенка. Проте, незважаючи на постійні нестатки, хлопцеві вдалося закінчити спершу початкову, а згодом і двокласну земську школу. Деякий час продовжити далі навчання не вдалося, оскільки доводилося думати не тільки про себе, а й про своїх батьків. І все ж, працюючи з юних літ на різних роботах (3 роки «служби хлопчиком», пізніше прикажчиком у лавці Споживчого товариства та у Соломона Столовицького на ст. Сагайдак, 1916–1918 рр. – у Всеросійському земському союзі), Федір не полишає займатися самоосвітою, а коли трапилася нагода – складає іспити за 4-й клас хлоп'ячої гімназії [3].

У 1918 р. Федір Андрійович перебирається до Полтави, де вступає до гімназії для дорослих О.Байера, а 1920 р. – до Полтавського інституту народної освіти [4]. Часи були бурхливі. Відчуваючи потреби «оновленого суспільства» в ідеологічних кадрах, він намагається (що цілком природно для молододі людини) і сам визначитися політично, проте не до кінця усвідомлює «радянську демократію», про яку так яскраво тоді розповідали більшовицькі агітатори, окремі періодичні видання. За визнанням Герасименка, період початку 1920-х рр. тривалий час для нього залишається періодом хитань між КП(б)У та Українською комуністичною

партією (УКП). Вирішальне значення в його симпатіях до останньої політичної сили відіграла тоді непевна тактика більшовиків щодо «колишніх колоній Російської імперії», і насамперед, рішення національних питань, прийнятих XII з'їздом РКП [5]. Незважаючи на те, що такий політичний вибір для майбутньої кар'єри був проблематичним, він таки в листопаді 1923 р. остаточно схилиється в бік УКП, ще легальної на той час партії.

Навесні 1923 р., після кількомісячного вчителювання, Федір Герасименко закінчує архівні курси [6] і вперше потрапляє до Полтавського губернського архіву, де починає з чорнової роботи практиканта. Як зазначалося у стислій службовій анкеті, він «пише, читає, говорить» українською мовою [7], що на той час означало не так уже й мало.

Працює молодий архівіст сумлінно й досить швидко «виявляє велике уміння орієнтуватися в архівних матеріалах». Уже в перші місяці перебування в архіві, враховуючи катастрофічну нестачу кваліфікованих співробітників, йому доручають виконувати об'ємні і водночас відповідальні роботи: він бере безпосередню участь в упорядкуванні фондів губернського земства, міської думи, совісного суду [8] та інших. Такий досвід роботи з документами виявився для нього безцінним.

Обіймаючи посаду архівіста, Ф.Герасименко виявляє й значні наукові здібності – його цікавлять, зокрема, справи, пов'язані з селянським революційним рухом на Полтавщині. Відкриваючи для себе зовсім інший світ таких ще близьких та реальних подій, він з головою поринає в роботу і, опрацьовуючи належним чином відповідні архівні документи, «виходить на люди» – пробує себе в якості лектора. Виступає не тільки перед студентами і робітниками, а й бувалими краєзнавцями. Невдовзі здібності Герасименка були помічені в колах місцевої інтелігенції і його запрошують до Полтавського наукового товариства при ВУАН. Оскільки на сторінках місцевих видань з'являються перші його дослідження (приміром: Селянство Полтавщини в революцію 1905 р. // Більшовик Полтавщини. – 1925. – Ч. 33, 34), то авторитет архівіста зростає – він стає діяльним членом бюро історичного семінару при Інституті народної освіти.

Перші неприємності у Федора Андрійовича з'являються вже у жовтні 1924 р. під час проведення чергової чистки радянських установ [9]. Тоді, після ознайомлення зі справою на службовців губернського архіву, комісія винесла суворий вердикт – зняти з роботи архіваріуса Герасименка як «антирадянського елемента» [10]. Приводом до такого рішення спричинилися політичні хитання архівіста, а головною провиною, яку закидала комісія, стала його попередня праця в Українській комуністичній партії. У той період це була дуже серйозна небезпека позбутися улюбленої роботи, адже у подібних випадках її втрачало чимало фахівців так званих політично «неблагонадійних». Тож лише клопотання старших колег-архівістів В.Щепотьєва, І.Ліщини-Мартиненка, М.Бужинського [11], неодноразові апеляції самого Ф.Герасименка до вищих інстанцій у Харкові та його терміновий вступ до лав ВКП(б) врятували ситуацію, і він залишився на своїй посаді.

Уважається, що період другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. у творчому й науковому плані стає найсприятливішим для нашого земляка. У цей період відбувається швидке кар'єрне зростання Федора Андрійовича. Протягом 1926–1930 рр. він обіймає посаду директора Полтавського крайового історичного архіву, бере участь у роботі I Всеукраїнського з'їзду архівних працівників (1926 р.), активно друкується у «Записках Полтавського ІНО», інших спеціальних фахових журналах Полтави та Харкова (за нашими підрахунками загальна кількість наукових публікацій становить близько 40). Змінивши на керівній посаді в архівній установі відомих місцевих істориків професорів І.Рибакова та В.Щепотьєва, він намагається й сам продовжити набуті традиції й утримати професійний рівень колективу. Так впродовж короткого часу в архіві було створено архівний гурток, почав працювати семінар для підвищення кваліфікації архівістів, планово почалася вестися робота з архівними кореспон-

дентами. В 1926 р. науковці архіву розпочали об'ємну роботу по складанню бібліографічного покажчика до неофіційної частини «Полтавських губернських ведомостей» за 1847–1916 рр.

Згодом, навесні 1927 р., за безпосередньої участі Федора Андрійовича, в історичному архіві було проведено курс лекцій-розмов, аби дати співробітникам новітні знання з архівознавства, ознайомити їх з відповідним законодавством [12]. Розроблені під час курсів конспекти (приміром: «Наукове, практичне та практично політичне значення архівів») згодом послужили Герасименкові основою для подальших серйозних досліджень з різних архівознавчих проблем.

Поміж інших подій того періоду, варто відзначити бодай ще одну: в 1927 р. архів тепло вітав з ювілеєм академіка Дмитра Багалія, а науковці-архівісти брали активну участь в урочистих зборах, улаштованих у Полтаві з цієї нагоди [13].

Пам'ятним для молодого директора стає 1928-й рік, коли Федір Андрійович видає одне із перших своїх спеціальних досліджень – короткий історичний нарис «До історії архівної справи на Полтавщині» (Арх. справа. – 1928. – № 5-6. – С. 64-73). Метою публікації автора було відтворення основних етапів розвитку архівної справи в регіоні та формування державних і громадських інституцій. Джерельну базу розвідки склали писемні й усні джерела, а також публікації в місцевих періодичних виданнях. Усні джерела для такого видання залучалися вперше й використовувалися за спеціальною методикою: «факти, подані спогадами, суугобо переврені». Розвиток архівної справи на Полтавщині автор пов'язував із діяльністю Полтавської вченої архівної комісії, здобутки якої він вбачав у рятуванні від загибелі архівних документів «величезної наукової вартості», популяризації архівної справи, залученні до наукового обігу унікальних архівних джерел. На думку сучасних спеціалістів, публікація Герасименка стала значним внеском у історіографію архівознавства, об'єктивно відтворивши основні етапи архівного будівництва на Полтавщині впродовж 1903–1925 рр.

Для спостережливого ока було помітно, що Федір Герасименко переймається більше науковими, ніж адміністративними справами. У партійних характеристиках кінця 20-х років ХХ ст. зберігається хоч і лаконічний, але досить промовистий запис, який підтверджує подану нами тезу: «лектор ІНО, викладає історію класової боротьби <...> Прикріплений до осередку тов-ва Авіохем, член наукового т-ва при академії тов-ва <...> Партобов'язки виконує, але до службових обов'язків ставиться халатно; замовчує халатне відношення деяких співробітників» [14]. Але попри такі «вбивчі» партійні характеристики, активність Герасименка у видавничій площині, його вміння логічно та аргументовано мислити справляють приємне враження не тільки на спеціалістів, а й на керівників. Усе частіше директора провінційного архіву запрошують до Харкова на розмови і врешті-решт наказом ЦАУ УСРР від 18 вересня 1930 р. його призначають на посаду «заступника завідача ЦАУ УСРР». Водночас на нього було покладено й інші обов'язки, як то: загальний догляд над Харківським центральним історичним архівом і Харківським краєвим архівом, завідування підвідділом підготовки архівних робітників при соціально-економічному відділі в ЗІНО; обов'язки «розпорядчика кредитами за кошторисом держбюджету, спеціальних коштів ВУРПСу та Архіву Кооперації» [15].

У Харкові попервах все складалося добре, і Герасименко продовжує займатися звичною для себе науковою роботою, тільки вже на дещо вищому рівні ніж у Полтаві. Він входить до складу Археографічної комісії при ЦАУ УСРР (наказ по ЦАУ № 16 від 15 березня 1930 р.), редколегій журналів «Радянський архів» та «Архівна справа» (1930–1931 рр.), виконує обов'язки відповідального редактора «Бюлетня Цетральної архівної управи УСРР». Під його редакцією з'являється підручник «Архівознавство» (1932 р.). Але для наукової роботи залишається все менше часу і відповідно зростають навантаження організаційно-ідеологічного напрямку: в січні 1931 р. Герасименка відправляють у тривале відрядження на хлібозаготівлі [16], а згодом включають до складу комісії по чистці апарату архівних установ м. Харкова.

Після постанови Президії НК РСІ УСРР від 30 травня 1931 р. «Про використання архівних матеріалів в роботі планово-господарських установ», у використанні архівної інформації під впливом панівної ідеології почали виразно виокремлюватися пропаганда і агітація архівними документами. Цій проблемі, зокрема, був присвячений Всеукраїнський десятиденний семінар-зліт архівних робітників на якому виступив Ф.Герасименко. Основне завдання архівного будівництва на сучасному етапі він убачав як «максимальне і активне обслуговування потреб соціалістичного будівництва». Свої міркування у цій площині він містить у статті «Про чергові завдання археографічної роботи архорганів УСРР» (Рад. архів. – 1931. – Кн. 4-5 (19-20). – С. 39-41). Взагалі тема «архівна справа соціалістичної доби» стає відтоді у фаховому журналі «Радянський архів» провідною. І публікації Герасименка визначали основні завдання архівних установ у контексті соціалістичного будівництва. У своїх статтях автор констатує необхідність переміщення центру ваги в діяльності архівів на наукову, науково-практичну, політично-освітню роботу.

Вірогідно, виконання цих та інших ідеологічних доручень відповідало більше його високій посаді, аніж бажанню Федора Андрійовича проявити себе на політичному фронті. Принаймні у громадській роботі він поводить себе досить пасивно, що відразу помітило й пряме архівне керівництво. Згідно з наказом ЦАУ УСРР від 13 травня 1931 р. Герасименкові почали виплачувати лише 1/2 ставки з його платні [17]. Та це був лише початок. Федір Андрійович, незабаром проти нього спрацьовує «міна», закладена ще у Полтаві.

Після гучного викривального процесу СВУ у реєстри «ворогів народу» потрапляло все більше представників української інтелігенції. Це були не тільки вчені, письменники, мистці, а й архівісти. Знайшли компромат, причому дуже оперативно і на колишнього полтавця. Його, зокрема, звинуватили у неприпустимих помилках, допущених у вже друківаних працях. Стратегічно-політичні промахи, на думку донощиків, були зроблені Ф.Герасименком у роботі «Документи та матеріали до селянських рухів на Полтавщині в революцію 1905–1907 рр.» (Записки Полт. інституту соц. виховання. – Т. V. – За 1929–1930 ак. рік. – Полтава, 1930. – С. 33-38). Йому закидали, що науковий апарат у роботі не відповідає сучасним ідеологічним вимогам, в ній містяться документи, які «недостатньо висвітлюють рушійні сили революції на селі», водночас у привабливому світлі згадуються прізвиська контрреволюціонерів (К.Товкача). І хоча Герасименко публічно виправдовується, кається [18], зрікається навіть посади заступника керівника ЦАУ УСРР та інших повноважень (15 лютого 1933 р. він переведений на посаду наукового робітника науково-методологічного кабінету; разом із П.А.Біликом він відповідав за методику наукової публікації документів) [19], це не допомагає. Федору Андрійовичу вдається лише відтягнути на певний час своє падіння.

Нового удару було завдано зненацька, добре розрахованою публікацією «Полтавський архів у затишку» в газеті «Більшовик Полтавщини» від 12 грудня 1933 р., де, зокрема, зазначалося, що за Герасименка крайовий історичний архів «був разсадником націоналістичної культури» й інтенсивно розробляв фонди товариства «Просвіти», просвітнього союзу «Українська культура», Полтавського губкому УКП тощо. Автор цієї войовничо-викривальної статті, сховавшись за криптонім Ол.К., закликав громадськість терміново у всьому розібратися і навести нарешті партосередкам лад поміж націоналістів-архівістів. Мов за командою, гріхи Герасименка почали згадувати й інші колишні колеги. Так, у доповідній записці наркомуну освіти УСРР В.Затонському за 1933 р. директор Полтавського держмузею Чернявський між іншим свідчив, що, будучи ще студентом ІНО, Ф.Герасименко стояв навколішки перед архієреєм [20], а це вже аж ніяк не личило керівникові такого рангу, тим більше сучасному партійцеві. Звичайно, після таких звинувачень вистояти було неможливо. За невизнання помилок у друківаних працях Герасименка виключають з партії (1934 р.), автоматично втрачає він і роботу. Наказ № 16 по ЦАУ УСРР від 28 лютого 1934 р. був цілком у дусі того часу –

«старшого наукового робітника ЦАУ – Ф.А.Герасименка, як націоналістичний елемент від роботи в ЦАУ звільнити» [21].

В 1934 р. у Ф.Герасименка відбуваються зміни в особистому житті. У нього народжується син Олег. Відчуваючи реальну загрозу, яка невідступно тепер переслідувала родину, Федір Андрійович переводить сина (аби вберегти свого єдиного нащадка) на подвійне прізвище Герасименка-Карпенка. Та цим тільки частково уберігає його від утисків долі, адже у всіх анкетах сина ім'я репресованого батька буде залишатися поряд з власним ще довгих два десятиліття (лише ціною неймовірних зусиль Олегу Федоровичу, вже після реабілітації батька, вдається здобути вищу освіту і стати провідним конструктором проектів скафандрів для виходу в космос).

Про останні роки життя нашого земляка відомо поки що небагато. Скупі архівні рядки свідчать, що на початку 1940-х рр. Федір Герасименко продовжує мешкати у м. Харкові, він змінює спеціальність і працює біологом та заступником начальника дезінфікаційної станції Харківської дільниці [22]. Та спокійного життя і тут у нього не вийшло. З початком військових дій, а саме 25 червня 1941 р., його було заарештовано органами УНКВС по Харківській області за антирадянську агітацію [23]. Вірогідно, каральні структури під час чергової чистки, передбачаючи швидке наближення фронту, намагалися залишити в місті якомога менше «неблагонадійних» та ображених. Герасименкові поспіхом було інкриміновано звинувачення за ст. 54-10 КК УРСР, після якого евакуйовано до м. Кустанай. Там він певний час перебував у тюрмі № 7 і відійшов у вічність 13 березня 1942 р. [24]. Спроби родичів розшукати його могилу виявилися безуспішними [25].

Коротка біографічна розповідь про полтавця, талановитого архівіста буде неповною, якщо не зазначимо, що постановою Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Харківській області від 21 жовтня 1958 р. слідча справа на Герасименка Федора Андрійовича за № 04806 була закрита за відсутністю складу злочину; ім'я його реабілітовано.

1. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 6452. – Оп. 1. – Спр. 2902.
2. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 102.
3. Там само.
4. ДАХО. – Ф. 6452. – Оп. 1. – Спр. 2902.
5. ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 102.
6. Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 448. – Арк. 163 зв.
7. Там само.
8. ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 101.
9. Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 98.
10. Там само.
11. Там само. – Арк. 102; 116-116 зв; 117; 100-101 зв;
12. Там само. – Спр. 615. – Арк. 9.
13. Там само. – Спр. 469. – Арк. 38.
14. ДАПО. – Ф.П-10. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 5, 10.
15. ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1081. – Арк. 87.
16. Там само. – Спр. 1289. – Арк. 3.
17. Там само. – Арк. 56.
18. Листи до редакції (П.Н.Пташинського і Ф.Герасименка) //Рад. архів. – 1931. – № 6 (21). – С. 109-112.
19. ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1289. – Арк. 56.
20. Там само. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 193. – Арк. 68.
21. ЦДАВО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1728. – Арк. 18.
22. ДАХО. – Ф. 6452. – Оп.1. – Спр. 2902.
23. Там само.
24. Там само.
25. Лист Олега Федоровича Герасименка-Карпенка від 22.10.1998 р. – Архів автора.

Бібліографія виявлених праць Герасименка Ф.А.:

- Селянство Полтавщини в революції 1905 р. //Більшовик Полтавщини. – 1925. – Ч. 33, 34.
 Вчительство Полтавщини в революції 1905 р. // 1905 рік. Профрух на Полтавщині /За ред. М.Горястова, С.Сахарова, В.Шкляра. – Полтава: Вид-во Полт. окрпрофбюро, 1926. – С. 105-117 (у співавт.).
 Страйки сільськогосподарчих робітників. – Там само. – С. 122-124.
 Бунт кріпаків Семена Кочубея в 1814 р. //Записки Полт. ІНО. – Т. IV. – За 1926–1927 ак. рік. – Полтава, 1927.

- С. 157-163.
- Документи та матеріали до селянських рухів на Полтавщині в революцію 1905—1907 рр. // Записки Полт. Інституту соц. виховання. — т. V. — За 1929—1930 ак. рік. — Полтава, 1930. — С. 33-88.
- До історії архівної справи на Полтавщині // Арх. справа. — 1928. — № 5-6. — С. 64-73.
- До історії архівної справи на Полтавщині. — Х.: ЦАУ УСРР, 1928. — 12 с.
- Полтавський краєвий історичний архів // Наше слово. — 1928. — Кн. 4.
- Полтавський краєвий історичний архів. — Х., 1928.
- Полтавський краєвий історичний архів. Список фондів // Арх. справа. — 1928. — № 8. — С. 22-39.
- Дещо про роботу окрархівів —Кременчуцького, Лубенського, Прилуцького та Роменського // Арх. справа. — 1930. — № 1(12). — С. 87-88.
- Реорганізація місцевого архівного управління і подальші завдання архівного будівництва УСРР (До ліквідації округ) // Арх. справа. — 1931. — № 4(15). — С. 22-27.
- Проблема кадрів для архівного будівництва і п/в підготовки архівних робітників при ВЗІНО. — Там само. — С. 3-8.
- Реорганізація системи архорганів в зв'язку з ліквідацією округ. — Там само. — С. 22-27.
- Дещо з життя та діяльності Полтавського краєвого істор. архіву // Арх. справа. — 1929. — Кн. 11. — С. 82-83.
- На новому етапі — лицем до соціалістичного будівництва // Рад. архів. — 1931. — № 2(17). — С. 3-10.
- До питання про перебудову системи архівних установ УСРР // Рад. архів. — 1931. — № 3(18). — С. 3-8.
- Соціалістичне будівництво і архівна справа. — Там само. — С. 32-44.
- Про чергові завдання археографічної роботи архорганів УСРР // Рад. архів. — 1931. — Кн. 4-5 (19-20). — С. 39-41.
- Нове в проблемі підготовки кадрів архівного будівництва. — Там само. — С. 25-28.
- Методологічні питання на з'їзді // Рад. архів. — 1931. — № 6(21). — С. 8-11 (у співавт).
- Листи до редакції (П.Н.Пташинського і Ф. Герасименка). — Там само. — С. 109-112.
- Архівні матеріали на службу соціалістичному будівництву / За ред. Семка С.М. — Х.: ЦАУ УССР, 1931. — 16 с.
- Архівознавство: Елементарний підручник. — Ч. I / За ред. Ф.Герасименка. — Х.: Рад. школа, 1932. — 228 с.
- Архівознавчу техніку — на рівень вимог марксо-ленінської історичної науки // АРУ. — 1932. — Кн. 3. — С. 71-83 (у співавт.).

Тарас Пустовіт
2007

ГОРОДОВЕНКО

Нестор Теофанович

листопад, 9, 1885 – серпень, 21, 1964

В історії національної музичної культури важливе місце посідає видатна постать уславленого хормейстера, педагога, громадського діяча Нестора Теофановича Городовенка. Ім'я цього великого українця, митця нелегкої долі по праву має бути записана золотими літерами у духовну спадщину українського народу.

Н.Т.Городовенка спіткала така ж доля, як і інших українських патріотів, котрі вірно служили Батьківщині, віддаючи їй весь свій Богом дарований талант, а потім змушені були через ідеологічний тиск, переслідування залишити її й померти на чужині.

Майже п'ятдесят років ім'я Нестора Городовенка було піддане забуттю і тільки з проголошенням України незалежною державою, воно було повернуте на Батьківщину, як і тисячі імен тих, хто жертвовно служив рідному народові, наближав цю вистраждану у багатовіковій борні незалежність. На багато десятиліть на Н.Т.Городовенка колишня система нависла ярлики буржуазного націоналіста, запродавця, втікача. Але пам'ять про великого українця у серцях людей жила. Для народу він був і залишився провідником національного духу, улюбленим маестро. Та, на жаль, досить тривалий період про Нестора Городовенка не можна було не тільки нічого писати, а й згадувати бодай усним словом. Коли б це трапилося, то тими, хто назвав десь публічно ім'я Городовенка, неодмінно б зайнялися відповідні органи.

Так ким же насправді був Нестор Городовенко, про якого ще за життя ходили легенди?

Він народився 9 листопада 1885 р., у селі Венслави, що поблизу Лохвиці. Всотавши дух просвітництва кінця ХІХ – початку ХХ ст., гарячу любов до знедоленого народу, із середовища якого вийшов, до української пісні, котру, за власним зізнанням, «виссав із материнського молока», Н.Т.Городовенко приніс їй світову славу. Він був і залишиться неперевершеним її інтерпретатором і популяризатором.

Ця його палка любов до рідної пісні промовляє до нас і сьогодні щемом зболеного серця, молитовними словами, сказаними Н.Городовенком у далекому 1943 р. в окупованому Львові співакам очолюваного тоді ним хору імені М.Леонтовича, під час його тріумфального кон-

церту в оперному театрі галицької столиці: «Любіть українську пісню! Думайте про неї, а Матір Божа Почаївська буде вас завжди рятувати <...> » [1].

У цих проникливих словах був весь Нестор Городовенко. Україна, її невмируща пісня, Матір Божа – ось три найголовніші для нього святині, яким він жертвовно служив усе своє нелегке творче життя, з яких постійно черпав духовну силу і міць.

Дитячі роки Нестора минули у козацькій Лохвиці. Він ріс обдарованим до музики і співу хлопцем. Батьки це помітили і віддали його до церковного хору, в якому він став навіть «вожаком» альтових партій. У церковному хорі хлопець призвичаївся до суворої дисципліни, проїнявшись духом старовини, котра супроводжувала його у рідному краї на кожному кроці. Варто зазначити, що Лохвиця, вік якої сягав часів Київської Русі, славилася своїми чудовими церковними хорами. Декоративно-художнім багатством відзначалися й її храми.

Особливо велику шану Лохвиці виявляв останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський. Своїм коштом він збудував у місті у 60-х рр. XVIII ст. величну п'ятибанну дерев'яну соборну церкву Різдва Пресвятої Богородиці. Не пошкодував кошовий і чималих грошей на внутрішнє оздоблення храму, запросивши для цього найкращих майстрів з України. Особисто контролював хід будівництва, виготовлення величного іконостасу, просив, щоб йому періодично повідомляли про це листовно на Запорожжя [2]. Кошовий отаман опікувався місцевою громадою не випадково. Існують версії про те, що у Лохвиці жили родичі Калнишевського. Вони розселилися тут на початку XVII ст., перебравшись сюди з Правобережної України.

Соборна церква у Лохвиці задумувалася Калнишевським і як пам'ятник зв'язі місцевих козаків, яку вони проявили у національно-визвольних змаганнях під проводом Богдана Хмельницького. Тому особливо пильнував за тим, щоб храм зводився з дотриманням старих козацьких традицій. На жаль, дерев'яний собор згорів від удару блискавки влітку 1797 р., а на його місці пізніше, в 1809 р., звели мурований храм у синодальному стилі. Майже весь іконостас собору вдалося врятувати; його перенесли до нового храму, але у 1936 р. войовничі атеїсти у своїй руйнівній істерії добралися і до цієї пам'ятки: розібрали собор, а також його унікальний іконостас. Перед цим вони знищили Миколаївську, Іванівську, Покровську і Спасо-Преображенську церкви славного козацького міста. Про це доводиться вкотре знову писати, щоб на прикладі Лохвиці проілюструвати ті непоправні втрати, яких зазнала національна духовна культура у добу сталінщини.

Величні храми, їхні чудові хори, мальовниче Посулля, в оточенні якого знаходилася Лохвиця, залишили глибокий слід у дитячих і юнацьких враженнях Н.Городовенка. На його музичне обдарування великий вплив мала мати – Василина Харченко, яка з юних літ зазнала гіркоти сирітства і наймицтва. Вона мала добре серце, була вродливою, гарно співала, знала багато пісень, що побутовали на Лохвиччині. Часто наспівувала над колискою сина тужливі пісні про жіночу долю, про поневіряння звабленої і покинутої дівчини. Цю драму їй довелося пережити й самій, але Василина зберегла сина і віддавала йому всю свою ніжність і материнську любов.

У Лохвиці під час гучних ярмарків збиралися кобзарі і лірники з різних куточків України. Тут мешкав один із видатних українських кобзарів Іван Кравченко-Крюківський, до якого приходили вчитися народні бояни з Полтавщини, Чернігівщини, Київщини, Катеринославщини. Вивчаючи кобзарське мистецтво Кравченка-Крюківського, до Лохвиці прокладали свої дослідницькі шляхи Філарет Колесса, Василь Горленко, Опанас Сластьон. Останній не тільки записав від кобзаря думи, пісні, а й залишив для історії його графічний портрет.

Маленький Нестор не раз слухав на соборному майдані думи і пісні кобзарів, які оспівували добу козацької вольності, героїчні подвиги пращурів у боротьбі з поневолючами. Це розширювало його національний світогляд, збагачувало духовно.

Ще у юному віці, у рідному краї Н.Городовенко міцно став на національний ґрунт, з якого вже ніхто ніколи не зміг його зіпхнути.

Великий вплив на національну свідомість Н.Городовенка мала Полтава, куди 15-річним юнаком він приїхав на навчання. За вдалим визначенням історика М.Антоновича, саме у цей період Полтава переживала свій національно-культурний ренесанс [3]. Найголовнішою подією того часу стало відкриття пам'ятника «батькові української літератури» І.П.Котляревському (1903 р.). Це свято зібрало видатних представників національної культури і вилилося у велике торжество народного духу, пробудило нові творчі сили й волелюбні устремління українців. На тих урочистостях співало кілька полтавських хорів. Не виключено, що Н.Городовенко міг бути безпосереднім учасником цієї визначної події в історії української культури.

Навчання Нестора у Полтавській вчительській семінарії дало йому багато. Тут він набув майстерності в техніці диригування хором, познайомився з досвідченими хормейстерами Іваном Різенком, Федором Попадичем, Іваном Сидоренком. Полтава та її культурно-мистецька й просвітницька атмосфера початку ХХ ст. досить благотворно вплинула на вибір Н.Городовенком широкого і водночас тернистого шляху служіння рідному народові, його пісенній культурі.

Учительська семінарія, в якій Нестор навчався з 1901 по 1903 рр., завдяки старанням її молодого й енергійного директора В.Овсієвського наповнилася українським духом і відіграла помітну роль у громадсько-культурному житті міста. Про це довідуємося з цікавих і цінних спогадів Григорія Ващенка [4]. Докладаючи великих зусиль для створення і облаштування цього навчального закладу, який готував учителів для церковно-парафіяльних шкіл під «патронатом» Синоду а, значить, мав бути надійною опорою самодержавству в його русифікаторській й імперській політиці, полтавський єпископ Іларіон (Юшенів) не сподівався, що згодом учительська семінарія наповниться українським духом і відіграватиме неабияку роль в громадсько-культурному житті міста, у революційних подіях 1905 р.

Так, після інспектування семінарії, проведеного Синодом, єпископ Іларіон невдовзі отримав від обер-прокурора К.Победоносцева обурливого листа про революційно-націоналістичні настрої серед її викладачів і учнів. А невдовзі з Петербурга до Полтави надійшов наказ про звільнення директора семінарії В.Овсієвського, викладачів С.Білоуса, Й.Жеромського й переведення їх в учительські школи на півночі Росії. На їх місце були призначені більш надійні з погляду Синоду люди.

З 1903 по 1907 рр. Н.Городовенко навчався у Глухівському вищому вчительському інституті, котрий Степан Васильченко (він також був його студентом) назвав «мужицьким університетом». У Глухові Нестор познайомився з професором хорових класів Петербурзької консерваторії, фольклористом Олександром Рубцем. Останній багато допоміг юнакові в опануванні теорією музики. На старших курсах Нестор успішно керував студентським хором, який виступав з концертами у колишній гетьманській столиці. Про студентські роки, проведені Городовенком у Глухові, дізнаємося також з публікації краєзнавця О.Ільїна, яку вдалося нещодавно виявити [5].

Невеликий проміжок часу Н.Городовенко покуштував вчительського «хліба» спочатку в невеличкому глухому селі на Лубенщині, а восени 1907 р. він приїжджає за призначенням до рідної Лохвиці, де працює вчителем у реальному училищі. Тут Нестор поринає у свою стихію – створює хор української пісні з місцевої інтелігенції і робітників, з яким виступає у народному домі. З учнів училищ міста Н.Городовенко організував чудовий хор у соборі Різдва Богородиці. У виконанні хору звучали складні композиції А.Веделя, Д.Бортнянського, П.Турчанинова. Молодий хормейстер також вивчав місцевий фольклор, записував у селах пісні, на які був багатий Посульський край.

Плідна хормейстерська діяльність Городовенка у Лохвиці збагатила розмаїте культурно-мистецьке життя повітового міста, яке славалося і місцевою напівпрофесійною театральною трупю Народного дому. Нею керував талановитий музикант і режисер Микола Дьяков. У її постановках йшли п'єси Т.Шевченка, І.Карпенка-Карого, М.Кропивницького, М.Старицького, Л.Яновської. На сцені Народного дому виступали корифеї українського театру Марія Заньковецька, Марко Кропивницький, Микола Садовський.

До речі, Лохвиця завжди була зазначена у виступах мандрівних театральних труп, які охоче приїздили сюди із Полтави, Одеси, Катеринослава, Москви, Петербурга. Це тому, що Народний дім у Лохвиці, збудований у 1901 р. при сприянні місцевого земства за проектом В.Кричевського, задумувався як театральне приміщення, в якому можна було влаштувати вистави, концерти. На той час не кожне повітове місто могло похвалитися таким гарним театром. У 1902 р. з великим успіхом у Лохвиці виступав зі своїм хором і Микола Лисенко. Тож у такій благодатній культурно-мистецькій атмосфері міста плідно розвивався і хормейстерський талант Нестора Городовенка.

У 1909 р. Н.Т.Городовенка переводять до Переяслава. Тут він теж активно взявся за хорову справу: керував хором у Вознесенському (Мазепинському) соборі, побудованому у 1695–1700 рр. коштом гетьмана, місцеву інтелігенцію прилучав до участі у хорі народної пісні.

Після Переяслава Городовенко працював в Ольгополі, що на Поділлі, на вчительських посадах. Керував завзято створеними ним тут хорами, які швидко здобули популярність.

Нестор Городовенко вийшов із гуці простого народу. Він був представником прогресивної сільської інтелігенції, яка, спонукана патріотичними пориваннями, самовіддано служила рідному народові. Городовенко, зі своєю пристрасною любов'ю до української пісні, знаходився на передньому краї просвітницького руху в Україні, доносячи рідну пісню широким масам.

Н.Т.Городовенко здобув ґрунтовну на той час педагогічну освіту, проте не уявляв свого життя без хорового мистецтва. Воно і визначило його подальшу творчу долю. Природний талант до музики, до хорового співу, розвинутий у церковному хорі, а пізніше збагачений практичним досвідом, велика працелюбність вивели Н.Городовенка у число найкращих українських хормейстерів. Великий вплив на його мистецьке зростання зробила школа Микола Лисенка, Олександра Кошиця. Олександра Рубця, Філарета Колесси, Миколи Леонтовича, Порфирія Демущького.

Буремною 1917 р. 32-річний Нестор Городовенко приїжджає до Києва. Тут він знайомиться з М.Леонтовичем, О.Кошицем, К.Стенком, П.Гончаровим. Спочатку влаштовується учителем співу в 2-й українській гімназії, а потім керує хором 5-ї піхотної школи, одночасно читаючи лекції з методики співу у Вищому інституті народної освіти. Сповнений великої творчої енергії, Городовенко у цей період керував також студентським хором університету Святого Володимира, зведеним хором київських вчителів.

Це була пора великого піднесення національного духу. Патріотично налаштована інтелігенція зрозуміла, що відкривається простір для енергійних дій, для налагодження українського культурно-мистецького життя і сповна віддавалася громадським справам. Доленосність того історичного моменту визначив М.Грушевський: «Велика хвиля настала! Впали з України кайдани, в котрі приборала її лукава політика московського царства, коли визволений великими зусиллями український народ передав в його опіку свою новоздобуту свободу! <...> Минули ті обставини, коли ми мусили виступати з петиціями, доказувати свої права навіть на культурне самовизначення, навіть на такі елементарні речі, як уживання своєї мови для своїх культурних потреб <...> » [6].

Особливо небувале культурно-освітнє будівництво розгорнулося в Україні за доби УНР. Це був надзвичайно важливий етап творення основ культурної політики Української держа-

ви. Велика увага приділялася розбудові Української автокефальної церкви, розвитку на національному підґрунті освіти, театру, музики, образотворчого мистецтва.

Саме у цей період утілюється у життя ідея заснування мандрівних капел для музично-просвітницької діяльності. Велику роль у цьому відіграла музично-хорова секція культурно-освітнього відділу «Дніпросоюзу» [7], яку очолив К. Стеценко. Продовжуючи усталену у другій половині XIX ст. просвітницьку традицію, композитори, хормейстери зважувалися на ризиковану за умов просування фронтів та отаманських загонів мандрівну концертну діяльність. Часто працюючи без оплати, ці колективи вважали таку діяльність патріотичним поклонанням і втілювали нові завдання, поставлені перед українською інтелігенцією, натхненно і навіть жертвовно.

Хормейстерський досвід Нестора Городовенка дуже знадобився в організації музично-гастрольного життя в тодішній Україні, коли закладалися основи національно-культурної політики молодій республіці. З обдарованих київських співаків, які у ті важкі роки нерідко бідували, були без роботи і без засобів для існування, наприкінці 1919 р. при «Дніпросоюзі» створюється Перша і Друга мандрівні капели. Першу (майбутню «Думку») очолив Нестор Городовенко. Другу – Кирило Стеценко.

У липні 1920 р. Перша мандрівна капела виїхала у велику концертну подорож по Лівобережній Україні, де виступила у Лубнах, Миргороді, Харкові, Ромнах, Лохвиці, Кременчуці. З капелою подорожував і письменник Степан Васильченко, якому було доручено вести щоденник її виступів. Донедавна науковцям були відомі лише кілька пожовклих аркушів машинопису цього щоденника, які зберігаються у Центральному архіві-музеї літератури і мистецтва України в Києві. В 2003 р. унікальний щоденник С. Васильченка, нарешті, став доступним для дослідників. Поряд з іншими матеріалами з особистого архіву тодішнього діяльного адміністратора капели Гната Яструбецького він був переданий його родичами до Вінницького краєзнавчого музею. Тепер довідуємося про ту незабутню для Н. Городовенка і його капелян концертну подорож значно більше, поринаючи в атмосферу тих далеких років, зафіксовану для історії талановитим словом С. Васильченка.

Письменник згадував: «Про кожен концерт можна книгу написати, а маєш змогу лише кілька сторінок у блокноті <...> Такого більше не побачиш, не почувеш ніколи. Навколо руїни, банди ворожі по закамарках бродять, а тут тобі пісня народна, наче сонячний промінь, ніби квіт-первоцвіт до сердець людських <...> » [8].

Досить успішні концертні подорожі Першої і Другої мандрівних капел, на жаль, «Дніпросоюзу» не рятували. Після приходу до влади більшовиків, ця потужна кооперативна спілка, яка багато зробила для будівництва національної культури у добу УНР, припинила своє існування.

Початок радянської доби був позначений непростою ситуацією в хоровому русі. Хоч влада більшовиків посилювалася, але серед тодішніх українських комуністів були й такі, хто вірив у революційну романтику, у кращу будучину народу й самовіддано займався будівництвом нового життя.

На пропозицію Наркомату освіти УСРР Городовенко в 1920 р. погодився очолити Державну капелу, кістяк якої склали співаки Першої й Другої мандрівних капел «Дніпросоюзу». Згодом капела одержала назву Державна українська мандрівна капела («Думка»). Якщо взяти до уваги, що основний склад Першої мандрівної капели залишився з своїм керівником, а роз'їзний характер організації її виступів закріпився за колективом назавжди, роком народження «Думки» цілком можна вважати 1919-й, а Городовенка – її засновником.

Н.Т. Городовенко рвався до роботи, до керівництва великим хором, маючи, безперечно, як і кожна творча людина, власні амбіції. Намагання випробувати свої сили у стабільному хоровому колективі при належній фінансовій підтримці тодішніх владних структур, допо-

могли Городовенкові з кожною концертною подорожжю очолюваної ним майже двадцять років «Думки» підносити на велику висоту національне хорове мистецтво, українську пісню, принести їм світову славу (після успішного виступу капели у 1929 р. у Франції). Це відзначав і Олександр Кошиць, який спеціально приїздив із Америки до Парижа, щоб побувати на концерті «Думки» [9].

Після того, як за дорученням уряду УНР, очолюваного Симоном Петлюрою, О.Кошиць у першій половині 1919 р. відбув з Республіканською хоровою капелюю у велику представницько-гастрольну подорож за кордон (після приходу до влади більшовиків додому капела не повернулася), а К.Стеценко став священником Андріївської церкви у Києві, роль Н.Городовенка, як одного із найдосвідченіших організаторів хорової справи в Україні, значно зростає.

Незважаючи на відсутність у Городовенка фахової музичної освіти, деяке несприйняття особливостей його складного характеру, манери праці зі співаками, праця Городовенка у «Думці» викликала багато схвальних відгуків. Так, відомий український диригент Микола Малько в одному із своїх листів до музикознавця, диригента Павла Маценка, обмінюючись з ним оцінками хормейстерської діяльності Н.Городовенка, писав: «<...> Його роль (роль «Думки») була величезна. В цьому його велика заслуга <...>» [10].

Незаперечною заслугою Н.Городовенка перед національним хоровим мистецтвом є те, що основний репертуар «Думки» склали твори українських композиторів, серед яких на першому місці завжди були М.Лисенко, М.Леонтович, О.Кошиць, К.Стеценко, П.Демущийкий, С.Людкевич, П.Козицький, М.Вериківський. І як не намагалася влада в тяжкій й задушливій 1930-ті рр. перетворити «Думку» на пропагандистський колектив з партійно-комуністичним обличчям, Н.Городовенко був непохитним, стійко боронив своє «дитя» від постійного адміністративного втручання, яке з кожним роком посилювалося.

Тридцять років ХХ століття в історії культурно-мистецького життя України позначені чорними смугами. Продовжувався розпочатий наприкінці 1920-х рр. наступ сталінської ідеології на національну культуру, здійснюваний репресивними методами. Відбувалася кардинальна переоцінка цінностей, пов'язана зі зміною загального політичного курсу на авторитарність та жорстку централізацію суспільного життя країни. Водночас здійснювався фронтальний наступ на хорову музику, ототожнювану з церковщиною. Нищівні ідеологічні викриття, «виловлювання» з капел хористів чи хормейстерів із сумнівним соціальним походженням (не раз піддавалася «чистці» й «Думка»), заборони апробованих концертних програм, вимоги замінити класичні твори та репертуар 1920-х рр. «актуальними» ударницькими та патріотичними одами виснажували й деморалізували учасників хорового руху, що, зрештою, призвело до масових ліквідацій професійних та аматорських капел.

То був час великого терору, коли пошук політичних ворогів мав заступити справжні причини невдач швидкісної побудови соціалізму. Терор спрямовували насамперед проти інтелектуальних сил суспільства. Після розстрілів й арештів 1934 р. і подальших судових процесів над українськими письменниками репресії поширилися й на музичних діячів. Їх жертвами стали, зокрема, популярні піснярі К.Богуславський, В.Ступницький, П.Толстяков, композитори і фольклористи В.Верховинець, Г.Хоткевич, хормейстери О.Горілій, В.Кривусів, Б.Левитський, О.Недзельницький, оперні співаки Л.Марченко, О.Щербаков, М.Донець, Н.Грабовська, диригент Д.Ахшарумов. Майже цілим складом було репресовано кобзарів Першої зразкової капели бандуристів і ряд артистів з інших кобзарських об'єднань.

Незважаючи на успішний виступ «Думки» у березні 1936 р. в Москві під час Першої декади українського мистецтва і нагородження її керівника, заслуженого артиста УСРР Городовенка орденом «Знак Пошани», у вересні 1937 р., за вказівкою НКВС його усувають від керівництва капелюю.

На ті події швидко відреагувала «Правда». Вона, зокрема, писала: «<...> «Думка» не так давно пережила творчу кризу. Буржуазні націоналісти немало потрудилися, щоб нав'язати хору формалістичні трюки. У свій теперішній приїзд (до Москви – Г.Ш.) «Думка» виступила в оновленому складі. Очолює капелу новий диригент О.Сорока (при Городовенкові він був другим диригентом капели – Г.Ш.). У порівнянні з минулим майстерність капели підвищилася, пісні стали звучати свіжіше, безпосередніше, тепліше» [11].

Городовенко вже не вписувався зі своїм українським духом в реалії дня. Він заважав здійснювати розправу над «Думкою», і його виштовхнули звідти, перекресливши всю багаторічну подвижницьку працю талановитого хормейстера і педагога на ниві національної музичної культури, якій він не раз приносив славу і широке визнання.

Система не знищила Н.Городовенка фізично, але прирекла його на болючі муки вигнання із рідної землі, які йому доведеться пережити пізніше. Над митцем нависла серйозна загроза. У будь-яку хвилину діяча могли арештувати і, в кращому випадку, відправити до табору. Існують версії, що за клопотанням Миколи Бажана Городовенка від арешту врятував Перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов, який на початку 1938 р. прибув із Москви на роботу до Києва. На деякий час Городовенка повернули до «Думки», та після проведеної НКВС у колективі великої «чистки» 1937-го, це вже була зовсім інша капела, і невдовзі Н.Городовенко залишає її назавжди.

Свою нележку, титанічну працю у «Думці» в умовах наростаючого сталінського терору, Нестор Городовенко охарактеризував так: «Охопити в стислих рядках 19-річний період всіх політичних, економічних, трагічних перипетій цієї роботи в умовах великої московської більшовицької тиранії неможливо. Матеріалу вистачило б на цілу книжку. Як змогла «Думка» в тих умовах, в тих безперервних змінах більшовицьких керівників, політичного курсу добитися звання заслуженої капели України, об'їхати з концертами всі республіки, виступити в Парижі й в усіх великих містах Франції, дати концерти в колгоспах, на шахтах, заводах, переважно конкурувати з московською та ленінградською академічними капелами, перетворитися в лабораторію, через яку поруч з безглуздими більшовицькими лозунгами-гімнами перейшли Дев'ята симфонія Бетховена, «Реквієм» Моцарта і Верді, ораторія «Пори року» Гайдна, твори Равеля, Дебюссі, Гріга та інших, не згадуючи, очевидно, багато відсотків українських народних пісень. Відповідь коротка: Москва майже весь час гралася у так звану «квітучу Україну», коли Ленінград і Москва мали дуже високого гатунку опери, театри, симфонічні оркестри, балети і хорові капели, незручно було, щоб у «квітучій Україні» все-таки і нічого не було. Для закордонних відвідувачів Києва треба було тримати таку мистецьку одиницю як «Думка», мовляв, от вам, як цвіте Україна. Далі не треба забувати, що на відповідальних посадах в наркоматах УРСР були такі українські комуністи, як Чубар, Скрипник, Любченко, Полоз, Гринько та інші. Всі вони голосно, а ще більше поза лаштунками всіляко захищали, рятували та підтримували хор «Думка». Як відомо, всі вони загинули від рук більшовицької Москви» [12].

Кілька місяців Н.Т.Городовенко залишався без роботи, майже не маючи ніяких засобів для існування. Лише наприкінці 1937 р., коли в Києві було створено Ансамбль пісні і танцю УРСР, Городовенко очолив його вокальну частину (хореографічну очолив Павло Вірський). За короткий проміжок часу Городовенко створює при Ансамблі новий хор, в який прийшла частина співаків колишньої «Думки», щоб знову бути з улюбленим диригентом. Напружена праця увінчалась успіхом, і новий колектив невдовзі вже міг конкурувати з «Думкою», що продовжувала своє існування під керівництвом О.Сороки.

Плідну працю перервала війна. Перед зайняттям німцями столиці України Городовенко разом з хором евакуйовується до Харкова, а звідти добирається на Північний Кавказ – до П'ятигорська. Проте німці прийшли й сюди. Городовенко разом зі своєю дружиною Анас-

тасією і кількома хористами з великим ризиком для життя повертається до Києва на нові бідвання. З великими труднощами йому вдається влаштуватися на роботу до Української національної капели, яка була сформована із колишніх співаків «Думки» та інших хорових колективів, що залишилися в окупованому місті. Культурно-мистецьке життя в столиці тоді налагоджувалося патріотично налаштованою інтелігенцією при підтримці ОУН. З кінця 1941 р. в умовах посилення німецького терору цю роботу було здійснювати все важче.

Керував Українською національною капелою відомий композитор і диригент Петро Гончаров; другим диригентом був Нестор Городовенко. Незабаром на сценах Києва, на радіо зазвучала рідна українська пісня в обробках О.Кошиця, П.Демущького, М.Леонтовича, К.Стеценка. З прощальним концертом Городовенко виступив у Києві у серпні 1943 р. Тоді на сцені оперного театру під його диригуванням майстерно були виконані 12 кращих духовних творів Д.Бортнянського.

Невдовзі Городовенко з дружиною і деякими співаками капели подався у невідому й сповнену тривог мандрівку на Захід. Залишив він у Києві на час визволення його Червоною армією, арешту б йому не уникнути.

Невдовзі біженці добралися до Галичини. Львів, хоч і страждав від окупантів, але громадське і культурне життя у ньому було досить розмаїтим. Українською інтелігенцією опікувала-ся Українська Національна Рада, очолювана К.Левицьким. Після раптової смерті останнього у листопаді 1941 р. турботи перебрав на себе 76-річний митрополит Андрей Шептицький.

З ініціативи Інституту народної творчості, що працював тоді у Львові, у листопаді 1943 р. створено Український національний хор, якому присвоїли ім'я М.Леонтовича. На диригента запросили Нестора Городовенка. За короткий проміжок часу він зібрав аж 70 співаків. У хорі співали не лише галичани, волиняни, а й виходці з інших місць України, насаперед, прибулі з Городовенком кияни. Хор імені М.Леонтовича з успіхом виступав у Львові та інших містах Галичини. Високу оцінку хормейстерському талантові Городовенка давали композитори С.Людкевич і М.Колесса, які відвідували виступи хору, а також були присутніми на його репетиціях.

Фронт усе ближче підступав до Львова. Почастішали бомбардування міста. Дальше перебування тут ставало небезпечним. Хор імені М.Леонтовича, капела бандуристів Григорія Китастого залишають Галичину і вирушають у невідому далеку дорогу, сповнену тривог і небезпеки. Так Нестор Городовенко опиняється спочатку у Східній Німеччині, а звідси за допомогою американських окупаційних військ перебирається до Баварії. В 1946 р. у Фюссені він створює хор «Україна», з яким подорожує містами Баварії, зачаровуючи українців, що мешкали у таборах для переміщених осіб, красою і силою рідної пісні. У Німеччині Нестор Городовенко разом із земляками – полум'яним письменником-публіцистом І.Багряним, маляром-монументалістом, істориком мистецтва, М.Дмитренком налагоджує розмаїте українське культурно-мистецьке життя. Ця цікава сторінка в його великій творчій біографії варта окремого дослідження.

За Нестором Городовенком і його співаками постійно полювала радянська контррозвідка, щоб силоміць повернути їх на «родіну», де на них чекала б одна дорога – до таборів. Тому митець змушений був змінити прізвище Городовенко на Нестеровський. Змінили свої прізвища і деякі співаки хору «Україна».

Ситуація розрядилась, коли на запрошення крайової езекутиви Українського Національного Об'єднання (УНО) Нестор Городовенко в числі кількох діячів української культури, що поневірялися у повоєнній Європі, отримав дозвіл уряду Канади переїхати на постійне місце проживання до цієї північно-американської країни. Городовенко з дружиною Анастасією поселився в Монреалі. Наприкінці 1948 р. УНО спеціально для маестро створює хор «Україна» з емігрантської молоді. За короткий проміжок часу Нестор Городовенко вже

мав великий колектив із 80 співаків. Та це були аматори, з якими необхідно було багато і терпляче працювати. Ця праця увінчалась успіхом. З цього, за словами Городовенка, «сирого матеріалу» йому вдалося створити гарний хор, котрий за голосами, особливо сопрановими партіями, не поступався колишній «Думці». За репертуаром «України», в якому було близько 500 творів українських і зарубіжних композиторів, можна судити, якого високого мистецького рівня Городовенко досягнув зі своїм новим дітищем, як багато праці він вклав у цей хор, щоб він досягнув належного мистецького рівня.

Нестор Городовенко переніс на американський континент багато хороших творів українських композиторів, в тому числі й такі, які тут ніколи не звучали. Та найбільшу перевагу він віддавав М.Лисенкові, М.Леонтовичу, О.Кошицю, К.Стеценку, П.Демущьому, В.Ступницькому, С.Людкевичу. Виступаючи з хором «Україна» у Монреалі, Торонто та інших містах Канади, Городовенко намагався підкреслити українську присутність, показати канадській публіці усе найкраще, чого досягнув його талановитий народ у царині хорового мистецтва, красою і неповторністю якого завжди вирізнялася Україна.

Ставши, як і багато інших діячів культури і мистецтва, вимушеним втікачем від сталінського терору, ностальгійно страждаючи за Батьківщиною, Нестор Городовенко в умовах нелегкого для нього у моральному плані емігрантського життя все ж таки зміг на чужині розвинути Богом даний йому талант і принести українській пісні світову славу.

В Україні ж ім'я Н.Т.Городовенка з ідеологічних причин замовчували десятиліттями, а якщо і згадували, то лише з негативними оцінками. Натомість преса української діаспори США, Канади та інших країн несла слово правди про подвижницьку мистецьку діяльність нашого земляка. Про його нелегкий життєвий і творчий шлях, невтомну багаторічну працю з хорами, громадсько-педагогічну діяльність об'єктивно писали Василь Завітневич, Марко Антонович, Григорій Китастих, Богдан Ковальський, Федір Федоренко, Ольга Сушко-Наконечна, Петро Волиняк та інші.

Прикро, але Нестор Городовенко – видатна постать в історії української музичної культури 20-60-х рр. минулого століття, сучасник М.Лисенка, О.Кошиця, М.Леонтовича, К.Стеценка, С.Людкевича, М.Колесси, М.Рильського, один з найактивніших учасників національного відродження у добу УНР, свідок важливих подій політичного й культурно-мистецького життя довоєнної України, років її окупації гітлерівцями – не залишив для нас своїх спогадів про той драматичний час, про пережите, хоча, при своїй неабиякій літературній обдарованості, міг би написати не одну книжку.

Сучасники згадують, що Нестор Городовенко дуже страждав за Україною і хотів колись повернутися додому. Але не судилося. Життя митця обірвалося після тяжкої хвороби 21 серпня 1964 р. у «Конвельесентшпиталі», що на околиці Монреаля.

На Батьківщину ім'я Нестора Городовенка повернулося на початку 1990-х рр., коли Україна здобула незалежність. Збулося пророче передбачення земляка маестро Григорія Китастих: «Віримо, що прийде час, коли й Нестор перестане бути політичним втікачем і в Україні його буде визнано, як великого майстра хорового мистецтва» [13].

Вже видано монографію про Нестора Городовенка (2001 р.), з'явилося немало публікацій у загальноукраїнській і регіональній пресі. Та, на жаль, на державному рівні заслуги видатного хормейстера, педагога і громадського діяча перед національною музичною культурою належно ще не оцінено, хоча вже минула не одна його ювілейна дата. У Києві й до цього часу немає меморіальної дошки на будинку, де працював багато років зі своєю «Думкою» її засновник Н.Т.Городовенко.

На часі вже не те, що ставити, а й практично вирішувати питання про перепоховання двох видатних митців, великих українців – Олександра Кошиця і Нестора Городовенка на Бать-

ківщині. Цим би ми виконали їх волю спочивати у рідній землі, котра дала їм велику духовну силу і талант і, яку вони ніколи не забували.

Матимемо надію, що у недалекій перспективі часу подвижницький творчий шлях Нестора Городовенка на ниві національного музичного мистецтва, якому він віддав усього себе до останку, обов'язково буде високо оцінений вдячними нащадками.

1. Із спогадів М.Сушка. — Січень 1997. — Гамільтон (Канада).
2. Шибанов Г. Унікальні пам'ятки мистецтва доби пізнього бароко з Лохвиці // Полтавські єпархіальні відомості. — Полтава. — 2004. — Ч. 10. — С. 44.
3. Антонович М. Нестор Городовенко // Новий шлях. — Вінніпег, Канада. — 1974. — 31 серпня.
4. Ващенко Г. Історія однієї школи // Визвольний шлях. — Лондон. — 1957. — Кн. 10 (46). — С. 1152.
5. Ільїн О. Нестор Городовенко — вихованець Глухівського учительського інституту // Глухівщина. — Глухів, Сумської обл. — 1997. — № 23.
6. Цит. за кн.: Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 83.
7. «Дніпросоюз» — центральний союз мережі споживчої кооперації України. Створений у Києві у травні 1917 р. Ліквідований більшовиками в 1920 р.
8. Семенко Л. Хористи: Невідомі сторінки творчого шляху Першої мандрівної капели // День. — 2006. — 26 травня.
9. Шибанов Г. Нестор Городовенко. — К.: Видавництво імені О.Теліги, 2001. — С. 88-89.
10. Пархоменко Л. Микола Малько — Павло Масенко: Діалог поза Україною // Студії мистецтвознавчі. — 2006. — Ч. 2 (14). — С. 84.
11. Михайлов М. Творчий шлях «Думки». — К., 1957. — С. 31-32
12. Шибанов Г. Нестор Городовенко. — К.: Видавництво імені О.Теліги, 2001. С. 124.
13. Китастий Г. Нестор Городовенко // Нові Дні. — Торонто. — 1994. — груд.

Георгій Шибанов
2007

ГРЕСЬ

Сергій Васильович (фото справа)

1890 – 1982

ГРЕСЬ

Володимир Васильович (фото зліва)

(отаман Гонта)

1893 – 1959

Серед ватажків повстанських загонів на Полтавщині в добу Української революції 1917–1921 рр. особливе місце займають брати Гресі – Сергій і Володимир.

Володимир Гресь народився в 1893 р. у сім'ї селянина-бідняка, потомка славних запорожців Василя Греся, в містечку Чорнухи Лохвицького повіту. До 1908 р. навчався в місцевій школі, по закінченні якої певний час працював у господарстві батька. З початком Першої світової війни добровольцем вступив до російської армії і після недовгого вишколу у 25-му запасному піхотному полку був направлений на російсько-німецький фронт, де відбував службу у 18-му Волгоградському полку. Невдовзі одержав поранення, лікувався у шпиталі. У квітні 1915 р. повернувся на фронт, де дістав ще одне поранення.

У шпиталі міста Твері Володимир екстерном склав екзамен на звання народного вчителя, а по закінченні шестимісячного навчання у Чугуївському військовому училищі одержав звання прапорщика (молодшого офіцера). З кінця 1916 р. відбував службу в 195-му запасному полку під Москвою. Там його і застала Лютнева революція, яку В.Гресь сприйняв з великою радістю і надією. Більшовицького перевороту не схвалив, з армії не дезертирував а, повернувшись в Україну, продовжив службу в 18-му запасному піхотному полку в Ромнах.

Після підписання у березні 1918 р. Берестейського мирного договору з Німеччиною і остаточного розвалу старої російської армії повернувся до батьків у Чорнухи.

29 квітня 1918 р. у Києві стався військовий переворот, в результаті якого Українська Центральна Рада була розігнана, а до влади з допомогою німців прийшов гетьман Павло Скоропадський. Він обіцяв навести порядок і лад в Україні, покінчити з хаосом і анархією та забезпечити людям спокійне життя. Повіривши цим обіцянкам, В.Гресь вступив до державної варти (поліції), але скоро переконався, що гетьманський переворот означав поновлення в Україні старих буржуазно-поміщицьких порядків і відмовився приймати присягу на вірність гетьману. Це був відкритий виклик гетьманському режимові, тому В.Гресь змушений був залишити військо, перейти на нелегальне становище і декілька місяців переховуватися в Полтаві.

Восени 1918 р. на ґрунті поразок у світовій війні у Німеччині та Австро-Угорщині почалися демократичні революції. Окупаційний режим в Україні послаб, а разом з ним захиталася і влада П.Скоропадського. Внаслідок народного повстання в листопаді до влади в Україні прийшла Директорія, яка проголосила відновлення Української Народної Республіки. В.Гресь взяв активну участь у протигетьманському повстанні і вітав відновлення УНР. Він вступив добровольцем до 32-го Сумського піхотного полку і разом з Армією УНР пройшов увесь хресний шлях боротьби за свободу і незалежність України, пізнавши і радість перемог, і гіркую поразок. Під командуванням Головного отамана С.Петлюри В.Гресь до останнього боронив Україну від більшовицьких і білогвардійських напасників і лише після остаточної поразки Армії УНР в листопаді 1919 р. повернувся до рідних країв, влаштувавшись вчителю у селі Мехедівці.

Перебуваючи в самій гушці народу, В.Гресь був свідком насильницької «советизації» України: конфіскацій, контрибуцій, націоналізацій, позасудових розстрілів ні в чому не повинних людей, грубої русифікації і наруги над будь-якими проявами українського національного життя. Все це не могло не викликати в нього відрази до радянської влади і намагання захистити свою людську і національну гідність. На початку 1920 р. у Чорнухах виникла підпільна Українська соціалістична організація, яку очолив Григорій Юрченко. До неї ввійшли Володимир Гресь, його старший брат Сергій, Володимир Запорозький, Гаврило Ващенко, Федір Полях та інші. Протягом короткого часу організація створила розгалужену мережу своїх осередків у селах Чорнухинського та інших волостей Лохвицького повіту.

Активізації діяльності підпільної групи сприяв початок польсько-радянської війни, коли С.Петлюра зробив останню спробу з допомогою поляків звільнити Україну від більшовицької диктатури і відновити Українську Народну Республіку. Члени Чорнухинської соціалістичної організації проводили усну агітацію по селах і хуторах, розповсюджували листівки і прокламації, в яких закликали українців до боротьби в ім'я незалежності України, готували зброю. Разом з тим, вони закликали місцевих комуністів і так званих активістів радянської влади не служити російсько-більшовицькому режимові. По відношенню до особливо ненависних провідників чужої влади підпільники застосовували і методи фізичного впливу. «Але і таких комуністів, – визнавав пізніше у своїх спогадах С.Гресь, – ми не вбивали, а прямо на сході селян, що підтверджували їх зло, давали по 5–10 шомполів, щоб не крали, не пили і не обижали селян. Селян ми визнавали за своїх лише середняка і бідняка, куркуль для нас був такий же ворог, як і для комуністів» [1].

Важко судити про партійну приналежність та політичні переконання Володимира Греся та його брата Сергія. Безумовно, вони поділяли політичну програму української партії комуністів-боротьбистів, тобто виступали не проти радянської влади взагалі, а були поборниками незалежної радянської України – держави з національним обличчям і українською владою. Тому в офіційних документах радянської влади чорнухинська соціалістична організація називалася «петлюрівською».

Одночасно зі створенням підпільної організації йшло формування і повстанського загону. Більшість його бійців становила сільська молодь, яка воліла краще йти до лісу, щоб захистити рідні домівки від комуністів, ніж бути гарматним м'ясом у розв'язаній більшовиками братовбивчій громадянській війні. Безпосереднє керівництво загonom взяв на себе Володимир Гресь, який 11 травня 1920 р. перейшов на нелегальне становище. Саме тоді він за старим запорозьким звичаєм прийняв нове прізвище – Гонта (за йменням одного з керівників гайдамацького повстання 1768 р.). Повстанці називали себе козаками, В.Греся – отаманом, а загін – куренем. Ідеологічну роботу в загоні здійснював брат Володимира – Сергій, вчитель за фахом. Безпосереднім приводом до початку повстання, як вказували згодом його учасники, стали грабежі селян російськими продовольчими загонами та зловживання місцевих органів радянської влади, особливо міліції, яка значною мірою складалася з кримінальних злочинців.

Влітку 1920 р. повстанці отамана Гонти перейшли до збройної боротьби з більшовицьким режимом. За рахунок притоку сільської молоді загін зріс до 250 бійців [2]. Козаки дотримувалися партизанської тактики ведення військових дій. Добре знайомі з місцевістю і маючи повну підтримку з боку селянства, вони чинили несподівані, здебільшого нічні напади невеликими групами на червоноармійські роз'їзди, міліцейські пости, органи радянської влади. Боїв із регулярними підрозділами Червоної армії, які переважали повстанців чисельністю й озброєнням, намагалися уникати. Особливим об'єктом нападів повстанців були підрозділи 64-го полку ВНУС та інші російські збройні формування, які займалися «викачкою» хліба з Лохвицького повіту.

Початок боротьби був вдалим. Повстанці без жодного пострілу роззброїли міліцію в Білоцерківці. З метою звільнення заарештованих українських патріотів планувався напад на тюрму в Лохвиці, але за браком сил від цього наміру довелося тимчасово відмовитися. Проте допоміг випадок. 16 серпня в гості до свого батька в с. Гнідинці Прилуцького повіту завітав старший слідчий Лохвицького політбюро* Онищенко, а з ним прибув і сам хазяїн «надзвичайки» латиш Міціт. Про це дізналася розвідка повстанців. Козаки Гонти без жертв і стрілянини обеззброїли і привели непроханих гостей до лісу. Вісім днів брати Гресі й козаки вели з полоненими політичні дискусії і зрештою переконали тих написати листа до голови Лохвицького повітвиконкому С.Луценка. До листа від імені Чорнухинської української соціалістичної організації була додана заява з вимогою в обмін на двох чекістів звільнити з тюрми 34 «контрреволюціонерів». Радянському керівництву повіту довелося виконати вимогу повстанців. Більше того, ознайомившись з політичною програмою повстанців, С.Луценка написав до С.Греся, якого знав особисто, коротеньку записку такого змісту: «Сергію Васильовичу! Вітаю! Думаю, ми скоро стрінемося. Ти мусиш бути з нами» [3]. Проте ні Володимир, ні його брат Сергій не пішли на співпрацю з більшовицьким режимом.

Протягом літа 1920 р. повстанці Гонти діяли в Чорнухинській, Вороньківській і Мокіївській волостях. Виявлені автором документи свідчать, що Гонта мав зв'язки із підпільною організацією, яка виникла в с. Золотонішки Кантакузівської волості Пирятинського повіту, зокрема, з представником створеного урядом УНР Головного повстанського комітету Федором Янком – колишнім старшим міліціонером і комісаром Шрамківського цукрового заводу, який порвав з радянською владою і став на шлях боротьби за волю України. Чекісти вважали його «видним місцевим українцем» і навіть одним із організаторів загону Гонти. Зв'язок із повстанцями підтримувався через Якова Тарана і Тимофія Луценка. Вже після поразки загону отамана Гонти пирятинські підпільники надавали медичну допомогу пораненим повстанцям і переховували їх [4].

Окремі скупі факти про дії загону отамана Гонти зафіксовані в документах, що дійшли до нашого часу і зберігаються у фондах Державного архіву Полтавської області. Ось деякі

* У 1920 р. функції ліквідованих повітових ЧК стали виконувати політбюро – спеціально створені відділи при повітових управліннях міліції.

з них. 11 вересня 1920 р. повстанці Гонти роззброїли в містечку Городище охорону парового млина і забрали для власних потреб 200 пудів хліба [5]. В ніч проти 3 жовтня один із підрозділів загону у кількості 15 козаків раптово напав на село Яцини і захопив із собою голову волосного комітету незаможних селян Петренка. Наступної ночі інший загін у кількості 20 козаків так само несподівано вступив до Свиридівки, де роззброїв волосну міліцію. 6 і 7 жовтня повстанці вели бій з лохвицькою караульною ротою, під час якого втратили трьох чоловік вбитими, одного пораненого а шестеро потрапило в полон. Про втрати червоних в офіційному повідомленні нічого не говорилося.

В ніч на 11 жовтня загін Гонти з метою звільнення заарештованих українських патріотів здійснив напад на Лохвицьку тюрму. Чи був цей напад успішним чи ні, в документах не вказувалося, однак зазначалося, що після нападу «бандити зникли». Того ж дня частина загону у кількості 70 козаків вела бій з лохвицькою караульною ротою, результат якого невідомий. 13 жовтня, теж уночі, 120 козаків напали на 228-й батальйон ВОХР у Мокіївській волості, а наступного дня роззброїли міліціонера і агента лохвицького кримінального розшуку [6].

19 жовтня на теренах Чорнухинської волості Прилуцького повіту з'явився загін Марусі чисельністю близько 200 шабел. На короткий час до нього приєднався і загін Гонти, але про їх спільні дії нічого не відомо. Через декілька днів кавалерійський загін Марусі так само несподівано, як і з'явився, зник, повернувшись на Чернігівщину. 20 жовтня повстанці Гонти на хуторі Худоліїв, що за п'ять кілометрів південніше Лохвиці, захопили 12 коней та побили двох червоноармійців караульної роти, які їх стерегли. Того ж дня вночі вони розгромили приміщення Ярошівської сільської ради, знищили там документи та забрали телефонні апарати.

22 жовтня протягом двох годин повстанці знову вели бій з караульною ротою лохвицької залоги. В документах радянського командування вказувалося, що бій для червоних закінчився невдало. Але вночі на допомогу караульній роті підійшов 228-й батальйон ВОХР, який дислокувався на Лохвиччині, і спільними силами на світанку 23 жовтня вони несподівано напали на табір повстанців у Козаченковому лісі. Проте спроба червоних оточити і знищити загін Гонти успіху не мала, хоч їм і дісталися деякі трофеї: 10 коней, з них 8 із саморобними сідлами, 11 гвинтівок, парокінна підвода, 5 лантухів вівса, казан для приготування їжі та 5 котелків. Чотири повстанці потрапили в полон, але решта вислизнула з оточення і, користуючись туманом, відірвалася від переслідування і зникла [7].

Оговтавшись від невдачі і перегрупувавши сили, 2 листопада о 5-й годині ранку загін Гонти вчинив напад на чорнухинську залогу, яка складалася з 2-го батальйону 64-го полку ВНУС і волосної міліції під загальним командуванням Чемоданова. Сили повстанців становили 150 бійців (за іншими даними – близько 500) при трьох кулеметах. Бій тривав майже три години, але повстанці в ньому успіху не домоглися, позаяк раптовість нападу була втрачена, і відійшли в напрямку с. Піски. В ході бою вони втратили чотирьох вбитих і одного пораненого, який потрапив у полон. Решту поранених повстанців забрали з собою. Втрати червоних становили 5 вбитих і 7 полонених, з яких 6 незабаром було розстріляно. Пізніше їх трупи виявили в яру поблизу Чорнух. Щоб посилити чорнухинську залогу і утримати містечко від нових можливих нападів повстанців з Лохвиці до Чорнух була надіслана допомога, яка складалася з міліції і загону місцевих комуністів у кількості 60 чол. під командою помічника начальника повітової міліції Мокія [8].

Після невдалої спроби захопити Чорнухи загін Гонти 8 листопада вчинив напад на Шрамківський цукровий завод у Пирятинському повіті, де повстанці забрали для власних потреб 32 пуди цукру, 25 пудів солі, 35 пудів нафти і керосину, 3 коней і друкарську машинку. Під час нападу ніяких погромів виробничих приміщень не було допущено, і завод продовжував працювати [9].

Частковий успіх не міг поліпшити морального стану більшості козаків загону Гонти, підірваного невдалою спробою захопити Чорнухи. Крім того, навіть в межах Лохвиччини

сили повстанців і червоних були далеко нерівними: 64-й полк ВНУС, який займався «викачкою» хліба з повіту, а фактично грабежем селянства, нараховував 966 червоноармійців, ще 334 бійці служили в повітовій міліції й 103 – у караульній роті. До того ж наближалася зима, і ліс уже не міг ховати повстанців, а сніг залишав сліди їх пересування.

Постійні переслідування з боку регулярних частин Червоної армії й міліцейських загонів підірвали віру повстанців у можливість перемоги над більшовиками, успіхи яких на фронтах громадянської війни були незаперечними: війна з Польщею закінчилася підписанням перемир'я, а війська барона Врангеля були розбиті і викинуті з Криму. Серед повстанців почалися незгоди: одні хотіли продовжити боротьбу навіть за несприятливих зимових умов, другі – розійтися на зимовий період по домівках і дочекатися весни, треті – взагалі припинити боротьбу за умови, що вони не зазнають переслідування з боку радянської влади. В загоні почалося дезертирство. 11 листопада з повинною до Чорнух прийшло троє повстанців, наступного дня – ще четверо зі зброєю. Представникам радянської влади вони заявили, що їм остогидло бродити лісами і переховуватися від переслідування. 14 листопада до Чорнухинського волосного виконкому було підкинута листа, в якому козаки Гонти заявляли про свою готовність здатися, якщо їм буде гарантовано життя і збереження громадянських прав. Проте місцева влада не могла самочинно дати таких запевнень.

12 грудня 1920 р. Сергій Гресь, скориставшись приїздом до Лохвиці голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітенту Г.Петровського, звернувся з проханням до голови Лохвицького повітвиконкому С.Луценка порушити перед ним клопотання про амністію всіх повстанців – козаків його куреня. Від імені Чорнухинської української соціалістичної організації С.Гресь писав, що повстанці протягом тривалого часу зі зброєю в руках боролися проти радянської влади, але останнім часом загін, «переконавшись у даремному пролитті братньої крові і приймаючи на увагу нові завдання радянської влади на Україні, що торкаються до національної української Червоної армії, українського господарського і продовольчого комісаріатів, складає зброю і бажає в своїй дальнійшій роботі йти поруч з владою рад і віддати всі свої сили на добробут рідного краю і бідного народу» [10]. Того ж дня Г.Петровський від іменні ЦВК оголосив на Лохвицькому повітовому з'їзді комітетів незаможних селян «усіх цих бандитів помилюваними».

20 грудня отаман Гонта прийняв рішення про припинення збройної боротьби проти радянської влади і добровільну капітуляцію своїх козаків на умовах амністії. 22 грудня 53 повстанці, в тому числі Володимир і Сергій Гресі, з'явилися, як заздалегідь було обумовлено, до представників радянської влади на хуторі Красна Гірка, що за 12 кілометрів від Лохвиці. Капітуляція пройшла без ексцесів. Всього до 25 грудня з лісу вийшло 75 козаків загону Гонти і 20 дезертирів. Більшість повстанців, як вони самі про це заявили, склали зброю тому, що їхні батьки або близькі родичі були заарештовані як заручники і їм загрожувала смерть. Органам радянської влади повстанці здали 42 гвинтівки, 240 набоїв до них, 6 револьверів, 2 шаблі, 2 гранати, 7 телефонних апаратів, коней і одну тачанку [11]. Із цього списку видно, наскільки слабким, порівнюючи з червоноармійцями, було озброєння загону.

Незважаючи на оголошену амністію, згідно рішення Полтавської губернської чека Лохвицьким політбюро в повіті були проведені чисельні арешти «ненадійних до радянської влади і так чи інакше замішаних або й помічених в антирадянському рухові осіб» [12]. В їх числі були й брати Гресі, заарештовані на вимогу чорнухинських комуністів. З цього приводу бюро комуністичного осередку прийняло спеціальне рішення, яке згодом було затверджене партійними зборами.

Приводом до арешту стала особиста популярність братів Гресів серед селянства та намагання місцевих більшовиків ізолювати й дискредитувати патріотів України в очах народу. Проте, незважаючи на безумовну упередженість, чорнухинські комуністи не могли заперечити порядності і чесності братів, їх великого авторитету серед селянства. В рішенні зборів говорилося (в перекладі з російської, стилістика збережена):

«Гресь Сергій користується деякою популярністю у маси і навіть авторитетом. Через свою обивательську чесність, яку неможливо окремити навіть від звичайної безчесності, очевидної для всякого навіть смертного, який зник лише логічно міркувати.

Виходячи з останнього, тобто авторитету і популярності Греся Сергія у мас і намагаючись завоювати маси і залучити їх на бік радянської влади та комуністичної партії, для бюро здається більш доцільним і більш раціональним позбавити його аудиторії, позбавити того кола, де він може черпати свої сили і де його романтичні схильності можуть розвиватися і знаходити ґрунт для росту.

Це – безкрилий орел, який має претензії на високий політ, що може розвиватися лише при наявності співчуття з боку, хоч би й незначного, дешевого кола своїх однодумців, які мимоволі можуть жити в нього надію на можливість вирости крилам у безкрилих орлів. Позбавити його цієї надії, позбавити його відповідних спільників для діла і він жалюгідний, нічого не вартий покидьок нашої гнилої інтелігенції, нашого безґрунтового учительства».

«Гресь Володимир – тупий впертий інтелігент дещо військового типу, який відомий своєю витримкою і здатністю не розгублюватися, що створило йому певну популярність у колах антирадянських і просто бандитських. Популярністю у мас він майже не користується і небезпечний для радянської влади настільки, наскільки він упертий і при своєму обмеженому мисленні, обмеженому світогляді, залишаючись прибічником старих устоїв інтелігента-недолітка, не здатний зрозуміти пролетарської психології і пролетарських інтересів, згруповуючи навколо себе сільську напівінтелігенцію» [13].

Отже, арешт братів Гресів був актом помсти чорнухинських комуністів, які не могли змиритися з тим, що ні комуністична ідеологія, ні практика будівництва «світлого майбутнього» не сприймалися українським селянством, в той час як ідеї української державності, носіями яких були Сергій і Володимир, знаходили розуміння і підтримку. Навіть з точки зору радянського права арешт братів Гресів був безпідставним, позаяк вони у відповідності з оголошеною амністією свідомо склали зброю і визнали радянську владу, наївно сподіваючись, що Україна, навіть радянська, може бути незалежною державою за умов більшовицької диктатури. Безпідставність арешту незабаром зрозуміли і представники повітової влади, тому братів Гресів було звільнено з-під варті.

Під час чергових виборів на початку 1921 р. Сергій Гресь виставив свою кандидатуру в депутати Чорнухинської волосної ради, проте і тут на заваді йому стали місцеві комуністи. Їх у Чорнухах було лише 12, здебільшого приїшлих. Вони вирішили не допустити Сергія до участі у виборах, мотивуючи тим, що він позбавлений права голосу, як «класово ворожий для радянської влади елемент». Тоді Сергій звернувся до односельців, і загальні збори виборців одностайно вирішили питання на його користь. Виборча комісія змушена була погодитися з рішенням зборів, і Сергія Греся було обрано депутатом Чорнухинської волосної ради селянських депутатів. 20 січня 1921 р. комуністичний осередок всупереч переконанню більшості своїх членів дав згоду (10 – «за», 2 – «проти») на делегування С.Греся до волосної ради, але водночас виключив з неї Костя Даниленка, Кирила Барсука і Павла Денисенка, які були обрані всупереч волі комуністів [14]. Такою в дійсності була радянська «демократія», при якій зменька комуністів диктувала свою волю тисячам українських селян-виборців. У раді С.Гресь увійшов до комісії по організації загону самооборони, створення якого передбачалося рішенням волосного виконкому від 18 травня 1921 р. [15].

Після добровільної здачі отамана Гонти рештки його загону, які не бажали йти з повинною і не вірили обіцянкам радянської влади про амністію, продовжили боротьбу проти більшовицького режиму в загонах інших отаманів, зокрема, Галайди, Чумака-Майора, Альошки-Грозного та інших. Реальної загрози для радянської влади вони вже не становили, але дошкуляли їй постійними нападами на представників місцевої влади, міліцію і радянські установи в селах Лохвицького і суміжних з ним повітів Полтавської губернії.

Доля ж самого отамана склалася трагічно. Після амністії він працював учителем у с. Ковалі, а з 1927 р. – у с. Радивонівка Остап'євського району. Перебуваючи в гущі народу, Володимир Гресь переймався його бідами і стражданнями, бачив усю згубність більшовицьких

експериментів над українським селянством в період так званої суцільної колективізації і ліквідації куркульства як класу. Як міг, він намагався послужити людям: в умовах жорстокої комуністичної диктатури доносив дітям ідеали добра, справедливості і любові до рідного краю. В січні 1929 р. патріота було заарештовано за звинуваченням у «контрреволюційній агітації» (відмові агітувати селян за вступ до колгоспів) і за постановою колегії ОДПУ ув'язнено в концтабір терміном на десять років.

Після звільнення додому не поїхав – прагнучи загубитися на безмежних просторах СРСР і уникнути таким чином подальших переслідувань, перебрався до міста Кропоткіна на Кубані, де ще зберігалися осередки українського національного життя. В 1942 р., коли Україна і Кубань опинилися під німецькою окупацією, В.Гресь повернувся до Чорнух, але на співпрацю з окупантами не пішов. Працював у системі споживчої кооперації, активно займався благодійною діяльністю, опікуючись інвалідами, сиротами, старими і німічними, брав участь у відбудові церкви і організації церковного хору.

Під час відступу німців у 1943 р. Володимир Гресь змушений був знову залишити рідні краї і переховуватися. Зрештою він повернувся на Північний Кавказ, де працював на вчительській і культосвітній роботі. Достовірних даних про його повоєнне місце проживання немає. Все своє життя В.Гресь прожив одинаком, сім'єю так і не обзавівся. Помер він у 1959 р. (за іншими даними – в 1963 р.). Похований десь на Ставропіллі.

Не менш трагічною була і доля старшого брата – Сергія. Після амністії він деякий час працював у власному невеличкому господарстві, маючи 0,55 гектари землі. В період колективізації змушений був вступити до колгоспу, але спокійно жити комуністи не дали. За традиційним звинуваченням у «контрреволюційній діяльності» протягом 1931–1933 рр. С.Греса тричі заарештовували. Щоб врятуватися від подальших переслідувань і заховатися від всевидячого ока чекістів, він змушений був залишити Україну і виїхати спочатку на Урал, згодом на Поволжжя і, нарешті, на Кубань. Останні роки жив у Краснодарі, де в 1982 р. трагічно загинув, потрапивши під колеса вантажівки. Було йому тоді 92 роки. Похований у селищі Афінському під Краснодаром [16].

1. Пугач О. Герої-повстанці 1920 року. – Полтавська Петлюріана: Матеріали П'ятих Петлюрівських читань. – Полтава, 2001. – С. 178.
2. ДАПО. – Ф.Р-1885. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 381.
3. Пугач О. Назв. праця. – С. 179.
4. ДАПО. – Ф.Р-1502. – Оп. 1. – Спр. 549. – Арк. 293-304.
5. Там само. – Арк. 223.
6. Там само. – Арк. 299.
7. Там само. – Арк. 387.
8. Там само. – Спр.94. – Арк. 4-7.
9. Там само. – Ф.Р-1631. – Оп. 1. – Спр. 361. – Арк. 125.
10. Там само. – Ф.Р-1218. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 56.
11. Там само. – Ф.Р-1885. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 18.
12. Там само. – Ф.П-113. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 56.
13. Там само. – Арк. 57-58.
14. Там само. – Арк. 2.
15. Там само. – Арк. 62.
16. Пугач О. Назв. праця. – С. 181-182.
17. Там само.

Віктор Ревезук
2007

ГРИШКО

Василь Іванович

січень, 15, 1914 – ?

Відомий політичний діяч, публіцист, літературний дослідник, критик та есеїст Василь Іванович Гришко народився 15 січня 1914 р. в місті Дубно на Волині, де тоді проходив службу батько – офіцер царської армії, виходець із селян містечка Яготина полтавської губернії (тепер – райцентр Київської області). З початком Першої світової війни Дубенщина опинилася в прифронтовій зоні, а тому мати з чотирма дітьми повернулася в рідні місця. В Яготині минуло дитинство хлопчика, там він закінчив семирічну школу.

У 1928 р. батько, як «колишній петлюрівець» (у 1918–1919 рр. служив в Армії УНР), став об'єктом репресій і вже наступного року був ув'язнений. У жовтні того ж 1929 р. опинився в ув'язненні й п'ятнадцятирічний Василь. Разом з іншими учнями-випускниками Яготинської школи-семирічки, які були дітьми переважно репресованих батьків і через це були позбавлені права на дальшу освіту, юнак висловив свій протест у формі розповсюдження писаних від руки листівок, текст яких сам укладав. У листівках містилися також «контрреволюційні петлюрівські» заклики проти розпочатої тоді владою примусової колективізації селянства. Автор листівок і більшість їх розповсюдників належали до шкільного літературного гуртка, і їх одразу ж «викрило» ДПУ. Також арештували й деяких учителів.

В ув'язненні – спочатку в слідчій тюрмі окружного відділу ДПУ в Прилуках, а потім у загальній прилуцькій тюрмі – В.Гришко перебував півроку в суворій ізоляції і під великим терором, бо справу гуртка учнів Яготинської школи ДПУ намагалось «дочепити» до відомої «справи СВУ-СУМу». Одначе зробити це слідчим не вдалося. Після закінчення судового процесу СВУ 1930 р., яготинську справу заочно розглядала так звана «трійка», яка винесла досить м'який вирок: В.Гришка, як і інших на той час неповнолітніх (16-річних), було засуджено умовно до трьох років ув'язнення, і в травні 1930 р. випущено на волю. Згодом В.Гришко описав ці події в одній із своїх «історій з історій»: «Історія моєї СВУ».

Після звільнення юнак виїхав до Харкова, де незабаром опинилася й уся зруйнована колективізацією й терором родина. Там упродовж трьох років (1930–1933 рр.) працював

на Тракторобуді – потім на Харківському тракторному заводі (ХТЗ). Сумлінному молодому робітникові вдалося «загубити» своє «контрреволюційне минуле» й «непролетарське походження», закінчити школу фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), потрапити до комсомолу під час масової «комсомолізації» ФЗУ, – і завдяки цьому та ще літературним здібностям навіть поступити на навчання: спочатку – на вечірній курс для робітників при інституті журналістики (в той час він називався УКІЖ – Український комуністичний інститут журналістики), а згодом – на літературний факультет Харківського державного університету (ХДУ).

Ще в час праці на ХТЗ В.Гришко успішно розпочав свою літературну діяльність. У серпні 1931 р. у журналі «Молодняк» було надруковано велику повість сімнадцятилітнього автора «Один з таких». Наступного року дві його повісті, написані 1931–1932 рр., було взято до друку окремою книжкою. Ця перша книжка повістей під назвою «Стик» вийшла у світ навесні 1933 р., коли автору виповнилося 19 років.

Почавши свій шлях у літературу «молодим та раннім» повістярем, Василь Гришко не збувся як «радянський письменник», бо той шлях прослався йому через роки тюрми й колимської каторги.

Саме навесні 1933-го (що був останнім роком його трирічного умовного ув'язнення) В.Гришко важко пережив враження від голоду, що відчувався і в столичному Харкові через наплив голодних селян до міста, де вони масово помирали. Це, а також репресії письменників за «український буржуазний націоналізм», самогубство М.Хвильового та М.Скрипника збудили в ньому приховані до того часу «контрреволюційні» думки й настрої. Тому відтоді В.Гришко припинив літературну діяльність і протягом наступних років уже нічого не писав і не друкував, хоч був у той час студентом літературного факультету ХДУ. Це його літературне мовчання після такого вдалого початку було для всіх незрозумілим і загадковим. Можливо, це й послужило причиною того, що за В.Гришком встановило пильний нагляд ДПУ.

На початку 1936 навчального року вже в Києві, куди в 1935 р. перевели старші курси літфаку ХДУ, В.Гришка було раптом «викрито» як того, хто «приховав своє минуле», виключено з комсомолу, а відтак і з університету. Упродовж кількох місяців він перебивався випадковими заробітками, викладаючи у школах провінційних містечок. Але у вересні 1936 р., під час відвідин родини у Харкові, його таки заарештували.

До травня 1937 р. В.Гришко перебував у спецтюрмі НКВС у Харкові та в загальній харківській тюрмі на Холодній Горі. Під час слідства його звинувачено в приналежності до неіснуючої «націоналістично-троцькістської організації студентів Харківського й Київського університетів», що нібито була частиною великого «троцькістсько-націоналістичного блоку» на чолі з Юрієм Коцюбинським та іншими заарештованими тоді керівними українськими комуністами. А позаяк ні такого «блоку», ні такої студентської організації НКВС не вдалося «змонтувати», то «справу» В.Гришка та кількох його університетських товаришів було виділено в окреме провадження і розглянуто на закритому засіданні спецколегією Харківського облсуду.

В лютому 1937 р. В.Гришка було засуджено до трьох років ув'язнення за обвинуваченням, у якому головним було те, що він, мовляв, будучи раніше засудженим умовно, шляхом фальшування «проліз» у комсомол і до університету, де мав на меті продовжувати свою «контрреволюційну націоналістичну діяльність». Таким чином НКВС фактично лише «переоформив» перше трирічне умовне ув'язнення на справжнє ув'язнення вже повнолітнього (на той час 22-річного) «ворога народу».

Термін відбував протягом 1937–1939 рр. на Колімі (район Хаттинах, приїск Штурмовой) у найсуворіший час каторжного «єжовського» режиму. За час перебування Василя на каторзі його батька було вдруге (1938 р.) заарештовано й засуджено до десятих років «без права листування», що за тодішньою секретно-ковою термінологією НКВС означало: розстріл. В Україну В.Гришко повернувся навесні 1940 р. тяжко хворим: з цингою та обмороженими

кінцівками. Поселився в Полтаві, де жила з родиною сестра. Згодом, після закінчення року поразки в правах, влаштувався на вчительську працю в російськомовній середній школі.

З початком Другої світової війни В.Гришка посилають на спорудження оборонних окопних ліній уздовж лівого берега Дніпра в районі Кременчука. Там у загальному хаосі перших місяців війни він «загубився» не лише від очей військового начальства, а й від очей полтавського НКВС, яке тоді полювало за колишніми політв'язнями.

За німецької окупації В.Гришко працював редактором і автором-диктором українських радіопередач, що транслювалися на Полтавську область, співпрацював у місцевій газеті «Голос Полтавщини», де, зокрема, друкував окремі фрагменти спогадів із часів ув'язнення, статті з критично-аналітичним розглядом української дійсності під більшовицькою владою, а також літературознавчі есе. В 1942 р. в журналі «Український засів» (Харків) надруковано його оповідання «Останній твір М. Хвильового» та було набрано до друку повість «Чорна намітка» (набір і рукопис пропали з приходом радянських військ). В цей же час (1941–1942 рр.) В.Гришко належав до підпілля ОУН. Коли німецька цивільна влада почала переслідування українських націоналістів, В.Гришко опинився під небезпекою і на початку 1943 р. залишив Полтаву, як виявилось, назавжди. Після нетривалого перебування в Києві та Рівному, а потім у Львові й на Закарпатті, він вирушив далі на Захід.

Протягом 1945–1949 рр. перебував у ДП-таборах в Німеччині. В той час активно працював у системі політичної діяльності ОУН-Б, зокрема, в розбудові та пресі Антибільшовицького Блоку Народів (АБН), в газеті «Українська трибуна» та як член Політради Закордонних Частин ОУН. Влітку 1948 р. в процесі внутрішніх дискусій В.Гришко розійшовся у поглядах з більшістю Проводу ЗЧ ОУН і вибув з Організації. Тоді ж разом з І.Багряним, Ю.Лавріненком та С.Підгайним почав співпрацювати в газеті «Українські вісті», де друкував цілими тематичними циклами свої статті на актуальні національно-політичні та ідеологічні теми. Незабаром ця співпраця привела В.Гришка до лав УРДП, у ЦК якої він від 1949 р. очолював ділянку ідеологічної праці, як провідний публіцист.

Наприкінці 1949 р. В.Гришко виїхав до США. Працював на фізичних роботах у Нью-Йорку (1950–1953 рр.) і одночасно займався громадською діяльністю: був одним з співтворців та головою ДОБРУСу (Демократичного Об'єднання Бувших Репресованих Українців з-під Советів), згодом – головним редактором газети «Український Прометей» у Детройті (1954–1955 рр.).

Від літа 1955 р. до осені 1959 р. викладав українську мову в Американській військовій школі мов у Монтерей (Каліфорнія), а здобувши в 1960 р. ступінь магістра в ділянці бібліотекарства у Каліфорнійському університеті (Берклі), в 1960–1969 рр. працював слов'янським бібліографом у Вашингтонському університеті (м. Сіетл), де також студював в аспірантурі й здобув академічний ступінь доктора філософії. Тоді ж, у 1967 р., був обраний Головою УРДП і був ним до кінця 1975 р. У 1969–1979 рр. працював політичним коментатором на радіо «Свобода» (у Мюнхені та Нью-Йорку). За це десятиліття під псевдонімом Віктор Гринько написав і передав в ефір понад тисячу десятихвилинних оглядів і коментарів на національно-політичні теми, значна частина яких була також опублікована в газеті «Українські вісті» та інших українських часописах.

В.Гришко – член Об'єднання українських письменників в екзилі «Слово» (до його самоліквідації в 1998 р.) та інтернаціонального ПЕН-Клубу в США, дійсний член УВАН. Автор книжок: «Дві російські акції – одна українська відсіч» (1951 р.), «Анти-СРСР» (1952 р.), «Малоукраїнське східняцтво» (1953 р.), «Україна сьогодні і ми» (1954 р.), «Досвід з Росією» (1956 р., англ. мовою), «Молода Україна підсоветського сорокаріччя» (1958 р.), «Хто з ким і проти кого?» (1958–1959 рр.), «Москва сльозам не вірить» (1963 р.), «Третя сила, третій шлях, третя революція» (1970 р.), «Український голокост» (1978 р., збільшена й доопрацьована англomовна версія «The Ukrainian Holocaust of 1933» – 1983 р.), «Замах на життя нації»

(1983 р.) Але більша частина його публіцистичних, літературознавчих статей, есе, розвідок та мемуарних і політологічних праць ще лишалася опублікованою в журналах, газетах і збірниках, які він сам підготував до друку книжками (в тому числі й ще не перекладений ним українською мовою англomовний текст докторської дисертації «Українсько-російська двомовність М.Гоголя та двоїстість гоголівського стилю»).

У 1999 р. Київське видавництво «Смолоскип» видало двотомну добірку поточних, переважно публіцистичних і частково мемуаристичних праць В.Гришка під назвою: «Карби часу: історія, література, політика. Публіцистика». Ці праці були друковані в газетах, журналах і видавані книжками в західній українській діаспорі протягом 1946–1995 рр. У передмові до видання В.Гришко наголосив, що розглядає цей збірник як особистий літопис архівно-історичного значення.

Сестра В.Гришка Галина (у заміжжі – В'юн) теж стала відомою громадською діячкою. Народилася 25 жовтня 1912 р. в місті Дубно. Потім проживала з родиною в Яготині. На початку 1930-х рр. її, як доньку петлюрівця, виключили з педтехнікуму. Лише після настирливих шукань, приховуючи свій соціальний стан, їй вдалося заочно здобути педагогічну освіту. Деякий час вона мешкала з родиною в Харкові, а потім оселилася в Полтаві, де знайшла працю бухгалтера. З приходом німців ініціювала створення і очолила Товариство Українського Червоного Хреста (УЧХ) Полтавщини, розгорнувши засобами цієї організації велику гуманістичну допомогу та національно-патріотичну роботу.

Після евакуації з Полтави влітку 1943 р. коротко перебувала у Львові, де співпрацювала з Українським Національним Комітетом, а потім опинилася з сім'єю в Німеччині на становищі остарбайтерів. По закінченні війни дісталася Мюнхена, де включилась в організацію та проведення акцій УЧХ. Наприкінці 1949 р. переїхала до США, довгий час працювала на фабриці в Чикаго, водночас займалася активною українською громадсько-політичною діяльністю в рамках ДОБРУСу. Померла 28 грудня 1972 р. Незадовго до смерті очолила відділ Союзу Українського Жіноцтва. У 1961 р. написала спогад-звіт «Під знаком Червоного Хреста в Полтаві 1941–1942 рр.», який вийшов друком у видавництві «Українські вісті» в Новому Ульмі (Німеччина) в 1973 р. і був передрукований в «Полтавській думці» в 1994–1995 рр.

Олександр Білоусько

ГРІНЧЕНКО

Володимир Автономович

липень, 15, 1900 — квітень, 19, 1948

Доля на перших порах була прихильною до В.А.Грінченка. Син селянина-бідняка, він зумів отримати пристойну освіту і вже на початку 1930-х рр. увійшов до кола провідних археологів та музейних працівників України. На жаль, багатьом творчим задумам та планам невтомного дослідника рідного краю здійснитися так і не судилося. Вони, як і все життя, були перекреслені незаконним арештом, а згодом і несправедливим вироком.

Народився Володимир Автономович Грінченко 15 липня 1900 р. на Диканьщині. Оспіваний М.В.Гоголем край і на початку двадцятого століття повнився численними народними легендами й оповіданнями про мужніх та кмітливих козаків, легендарну поетесу Марусю Чурай, відважних борців проти соціального і національного гніту. З вуст в уста, з покоління у покоління передавалися вони в короткі години відпочинку після тяжкої і виснажливої хліборобської праці, дозволяли хоча б на мить відійти від реальної дійсності, забути буденні турботи і кривди. А їх у житті сім'ї Грінченків було чимало. Батько з восьми років наймитував, згодом, відбувши солдатську службу, влаштувався чорноробом на залізничну станцію Полтава-Південна. Заощадивши трохи грошей, купив клаптик землі, почав господарювати. Та вийти з скрутного матеріального становища йому так і не поталанило. Як міг, допомагав батькові Володимир. В пошуках хоча б якогось заробітку змінив він не одного заможного господаря.

Надія на краще з'явилася у Грінченків у 1917 р., коли селянське питання зайняло чільне місце в програмах майже усіх політичних сил на Україні. З цією надією батько й син пережили лихоліття громадянської війни, коли жорстоке братовбивство, здавалось, не мало ніяких меж. У 1919 р. за допомогу партизанам А.С.Грінченко дістав немилосердну кару від денікінців. Внаслідок поранення Автоном Семенович надовго втратив працездатність. Однак, переборовши хворобу всупереч побоюванням близьких, став на ноги. В 1921 р. здійснилася заповітна мрія сім'ї Грінченків. Вони отримали власний наділ з поміщицької землі, щасливі засіяли зерном власну ниву [1].

Поліпшення матеріального становища батьків, впевненість у завтрашньому дні дозволили зайнятися улюбленою справою і Володимирі Грінченку. Глибоке і неперехідне зацікавлення історією привело його до Центрального пролетарського музею Полтавщини, в якому він влаштувався лаборантом археологічного відділу. В музеї на той час працювали такі відомі науковці, самовіддані дослідники рідного краю, як В.М.Щербаківський, М.Я.Рудинський, К.В.Мощенко, В.М.Верховинець, О.К.Тахтаї, М.І.Гавриленко, Ф.В.Попадиш, В.О.Щепотьєв. Разом з ними В.А.Грінченко взяв участь у комплексній історико-етнографічній експедиції в с. Ярьєски Шишацького району. Пізніше під керівництвом досвідчених археологів, зокрема, С.Я.Рудинського, він обстежував неолітичні поселення на берегах р. Псьол, проводив археологічні розвідки в Нижньому Поворсклі, Кременчуцькому та Кобеляцькому повітах [2].

Справжньою школою для майбутнього вченого стала його участь у археологічній експедиції М.Я.Рудинського, яка займалася дослідженням пам'яток черняхівської культури в урочищі Таранів Яр поблизу с. Мачухи Полтавського району [3].

Перша половина 1920-х рр. сповнена в історії Полтавського музею багатьма несприятливими, певною мірою навіть фатальними подіями. В 1924 р. за поданням органів ДПУ були звільнені провідні фахівці музею – М.Я.Рудинський, К.В.Мощенко та інші [4]. Не виключено, що подібна «перспектива» відкривалась і перед В.А.Грінченком, який не приховував своїх щирих симпатій до увільнених співробітників, особливо до свого наставника Михайла Яковича Рудинського. За порадою останнього Володимир Автономович вирішує продовжити навчання і в 1925 р. вступає до Катеринославського інституту народної освіти. Одночасно він влаштовується на роботу у місцевий історико-археологічний музей [5].

Роки, проведені в Катеринославі (з 1926 р. – Дніпропетровськ), – важливий етап у становленні В.А.Грінченка як фахівця, який завдяки підтримці, мудрому і тактовному наставництву Д.І.Яворницького увійшов до кола визнаних археологів України. Далеко не останню роль у цьому зіграла безпосередня участь молодого дослідника в Дніпрельстанівській археологічній експедиції, яка об'єднала навколо себе такі авторитети, як Д.І.Яворницький, М.О.Макаренко, М.Я.Рудинський, П.П.Смолічев та інші. Співпраця з ними стала для В.А.Грінченка виявом особливого довір'я, яке він сповна виправдав своєю наполегливою працею. Досить сказати, що в 1928–1931 рр. В.А.Грінченко керував розкопками 33 з 99 археологічних об'єктів [6].

Характеризуючи результати його роботи, академік ВУАН Д.І.Яворницький в 1932 р. писав, що вони «<...> цілком самостійні і відповідають науковим вимогам як з боку методологічного, так і описового. Під час роботи, – продовжував один з патріархів історичної науки, – В.А.Грінченко виявив ініціативу, розшукавши і дослідивши об'єкти виняткового значення (Кичкаський скарб, канцирська керамічна мануфактура та інші)» [7].

Практичні заняття археологією відкривали В.А.Грінченку широкі можливості для наукової роботи. Тому, отримавши диплом про вищу освіту, він відразу вступає до аспірантури при Українському науково-дослідному інституті матеріальної культури. Як видно з рішення пленуму УІМК від 31 грудня 1932 р., підписаного директором інституту О.С.Федоровським, В.А.Грінченко успішно виконував покладені на нього наукові плани, користувався повагою серед колег [8].

Високу оцінку отримала праця В.А.Грінченка на посаді завідуючого відділом рабовласницького суспільства Харківського історичного музею. Маючи високий рівень теоретичної підготовки, досвід практичної роботи в галузі археології та музеєзнавства, він зумів за короткий час підготувати до відкриття експозицію відділу, яка привернула увагу широких кіл громадськості. Не залишає ніяких сумнівів висновок інспектора у справах музеїв Управління мистецтв при РНК В.М.Знойка, який назвав В.А.Грінченка одним з найвисококваліфікованих музейних працівників України [9].

У зв'язку з цим цілком закономірним стало запрошення В.А.Грінченка в 1936 р. до Києва на роботу в Центральний історичний музей. Відповідно до постанови РНК УРСР від 11 вересня 1935 р. та наказу наркома освіти УРСР від 31 травня 1935 р. він створювався на базі Всеукраїнського музейного містечка як загальнореспубліканський культурно-освітній заклад.

Незважаючи на наявну базу, безцінні колекції всесвітнього значення, роботу по створенню музею доводилося розпочинати практично з нуля. В цьому Володимир Автономович переконався вже в перші дні перебування на посаді завідуючого відділом рабовласницького суспільства. В його розпорядженні не було навіть приміщення для розгортання експозицій. Експонати, передані з колишнього Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г.Шевченка, гинули в непристосованих підвалах, безповоротно втрачалися під час постійних переміщень. Серйозною проблемою ЦІМу стала комплектація штатів. Бракувало науковців,

доглядачів, інших працівників. Однак, незважаючи на труднощі, працьовитий колектив музею вже на кінець 1936 р. прийняв на зберігання і впорядкував колекції інших реорганізованих музеїв – Інституту історії матеріальної культури Академії наук УРСР, Етнографічного, Діячів АН УРСР, Всеукраїнського історичного, а також численні збірки, передані Музейним містечком, Музеєм західного мистецтва, матеріали розкопок в Ольвії за 1935–1936 рр. Значною мірою це вдалося зробити завдяки самовідданості В.А.Грінченка, який, окрім своєї основної роботи у відділі, певний час виконував обов'язки вченого секретаря музею [10].

Характеризуючи В.А.Грінченка на початку 1937 р., директор Центрального історичного музею Левкович не обминув відзначити його «здібності до глибокої науково-дослідної та організаційно-керівної роботи» [11]. З огляду на це стає зрозумілим призначення Володимира Автономовича в лютому 1937 р, виконуючим обов'язки директора музею. 11 квітня 1937 р. відповідний наказ підписав народний комісар освіти УРСР В.П.Затонський [12]. На той час наркомат вже мав змогу переконатися в компетентності В.А.Грінченка, аналізуючи його доповідні записки від 16 лютого та 18 березня 1937 р. З конкретними і обґрунтованими пропозиціями щодо поліпшення роботи ЦІМу, а також розв'язання важливих завдань музейно-будівництва в республіці в цілому [13].

З головою поринувши в роботу, В.А.Грінченко, безперечно, не чекав, що в серпні-вересні 1937 р. на сторінках газет «Пролетарська правда» та «Комсомолец України» з'являться статті, в яких він звинувачуватиметься в розпорощенні музейних експонатів, переслідуванні старих спеціалістів, зловживанні службовим обов'язком [14]. Обурений відвертою брехнею, Володимир Автономович звернувся за захистом до прокуратури м. Києва, народного суду Молотовського району міста, просив Наркомат освіти УРСР провести всебічну перевірку музею. Однак замість об'єктивного розбору викладених фактів НКО республіки визнав за доцільне 5 жовтня 1937 р. звільнити В.А.Грінченка з роботи [15].

Позбавлений улюбленої справи, безпідставно обвинувачений, В.А.Грінченко тяжко захворів – не витримало серце. Лише на початку 1938 р. він підвівся з ліжка, подав заяву з проханням прийняти на роботу в академічний інститут археології [16].

В інституті археології В.А.Грінченка призначили завідуючим фондами, доручили в стислі строки забезпечити консервацію, реставрацію, класифікацію численних археологічних знахідок. Незважаючи на відсутність належних умов для роботи, розв'язання поставлених завдань проходило досить успішно. Одночасно з цим Володимир Автономович повернувся до наукової роботи, підготував ряд цікавих розвідок про взаємозв'язки східних слов'ян і Візантії. В підготовці креслень до них В.А.Грінченку допомагала дружина – Марія Сергіївна Маринець, яка до цього ще встигала навчатися в Київському індустріальному інституті, доглядала за сином та дочкою. Здавалося, що біда більше ніколи не завітає до скромної і водночас затишної оселі Грінченків.

Сподівання однак виявилися марними. 18 квітня 1938 р. В.А.Грінченко був заарештований. Його звинуватили у контрреволюційній діяльності, участі в антирадянській націоналістичній організації, інших вигаданих вчинках та злочинах. Потягнулися довгі і виснажливі допити. До червня 1938 р. В.А.Грінченко, відкидаючи будь-які звинувачення, твердив одне: «<...> Учасником контрреволюційної організації я не був, антирадянської діяльності не проводив» [17]. Тоді слідчі почали застосовувати особливо «вишукані» методи допиту. Про них пізніше розповість сам Володимир Автономович. «В червні 1938 р., – пригадував він, – на моє прохання очної ставки з членами контрреволюційної організації, до якої включили і мене, слідчий відповів, що її я отримаю лише тоді, коли мої кістки будуть повністю потрошені, а шкіра стане суцільним мішком. Тут же він передзвонив слідчому Крещанівському і попросив у нього «махалку» <...> Через дві хвилини останній заніс до кабінету задню ніжку стільця, дав мені в зуби і запитав чи бачу я, що це таке, а також чи усвідомлюю, ще буде надалі» [18].

Важко сказати сьогодні, скільки продовжувалася подібна «обробка». Достовірних відомостей про це не знаходимо ні в протоколах допитів, ні в пізніших свідченнях В.А.Грінченка. Відомо, що Володимир Автономович підписав все, що від нього вимагали. Наприклад, на допиті 20 липня 1938 р. він визнав, що «<...> до дня свого арешту був найлютішим ворогом Радянської влади. Приєднавшись до контрреволюційного підпілля <...> активно проводив антирадянську діяльність, спрямовану проти існуючого в СРСР ладу <...>». Йому як науковцю і музейному працівнику було доручено... (?) «псувати знайдений при розкопках та іншими шляхами матеріал, який мав наукову цінність, комплектувати матеріали в музеї не за історичним, а соціальним принципом» [19].

Здавалось, справу можна було завершувати... Однак непокірний В.А.Грінченко категорично відмовився від усіх своїх свідчень. Більше того, написав відповідні заяви в прокуратури м. Києва та республіки. Справа пішла по новому колу. Слідчі знову взялися за В.А.Грінченка, його колег, знайшли такі серед співробітників інституту тих, хто погодився дати свідчення проти нього, підписати акт про його антирадянську діяльність на музейній і науковій ниві. В справі з'явилися і протоколи допитів «спільників» В.А.Грінченка – вже розстріляних на той час Т.Т.Теслі, В.М.Знойка, інші компрометуючі документи. Не вистачало головного – зізнання самого Володимира Автономовича. А той мужньо і непохитно стояв на своєму, відкидаючи всі висунуті звинувачення. Так і не отримавши, а вірніше, не вибивши нового зізнання, слідство склало обвинувачувальний висновок. З нього випливало, що з 1934 р. В.А.Грінченко був активним учасником антирадянської української націоналістичної організації, знав, що на чолі її стоять якісь високі посадові особи, розділяв їх погляди щодо колоніального статусу України і необхідності її відторгнення від СРСР, вів шкідницьку діяльність на ниві музейного будівництва [20]. Залишалось чекати вироку. Цілих вісімнадцять місяців з вірою у добро і справедливість очікував його В.А.Грінченко. Не втратив надії навіть тоді, коли отримав постанову Особливої наради при НКВС від 17 жовтня 1939 р., яка визначала йому суворе і несправедливе покарання – п'ять років виправно-трудових таборів [21]. Писав у прокуратуру, на адресу наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії, апелював до «сталінської конституції» [22]. Та всі спроби довести свою невинність виявились марними. Особлива нарада при НКВС СРСР своєю постановою від 22 жовтня 1940 р. відмовила В.А.Грінченку у перегляді його справи [23].

Про це остаточне рішення Володимир Автономович довідався, перебуваючи далеко від України. 21 грудня 1939 р. його відправили етапом до селища Канська Красноярського краю. Зберігся лист В.А.Грінченка до дружини, який він надіслав безпосередньо з етапу. Не можна без хвилювання читати рядки цього унікального за своєю моральною силою документа:

«Дорога Марусічко! Писав тобі у Ромни і на всякий випадок пишу сюди. Взагалі, доки не отримаю від тебе листа і не довідаюся, де ти будеш, буду писати на Ромни. Я живий і здоровий. Пишу з Новосибірська, прямую до Канська, віду, очевидно, завтра. Як мучусь, що не довелось побачитися 23.XII. Знаю, як ти чекала і як, очевидно, організувала виклик Світлусі і рідних. Жаль-жаль... Знаю, що турбуєшся, знаю, що ніколи не повіриш в те, що я винний. Звідси я повинен і буду звільнений. А поки що порубаємо ліс. Живи і, головне, бережи себе та діток. Всіма вами я люблюсь. І радий, що ви у мене є. Вами я живу. Ви – мій маяк. Думаю, що винесу все заради вас. Не забувайте лише ви мене. В тебе я вірю і пишаюсь тобою. Міцно цілую всіх. Ваш чоловік і батько Володимир. 3.1.1940 р.» [24].

Щирі взаємини, світла і непохитна віра один в одного допомогли Грінченкам вистояти у найважчі хвилини життя. А нелегко було їм обом.

Незважаючи на те, що у Марії Сергіївни на руках залишилось двоє дітей, відразу після арешту чоловіка її виселили з помешкання. Розпочались переслідування дружини «ворога народу» і на роботі. Її зреклись деякі «вірні» друзі і знайомі. Що ж до Володимира Автономовича, то труднощі його перебування у таборі ускладнювались хворобою серця. А на початку

1940 р. трапилась нова біда – під час вантажних робіт він потрапив під завал колод, отримав перелом ключиці, інші серйозні пошкодження...

Відбувши покарання, В.А.Грінченко не зміг повернутися на Україну – йшла війна, і таких, як він, в райони, наближені до військових дій, тоді не підпускали. Змушений був до кінця 1946 р. залишатися працювати в Управлінні табору. І лише в 1947 р. повернувся до сім'ї [25]. У Києві зустрів колишніх колег по Інституту археології, отримав запрошення на роботу. На той час в інституті якраз вирішувалось питання про розкопки пам'яток біля с. Мачухи, у дослідженні яких В.А.Грінченко брав участь ще в 1924 р. Здавалось, життя поступово входить у свою нормальну колію. Проте все було не так просто. Інструкції забороняли В.А.Грінченку та таким як він проживати у Києві. В зв'язку з цим органи внутрішніх справ відмовили вченому навіть у тимчасовій прописці в столиці України [26]. Довелося Володимиру Автономовичу, влаштувавшись в Інституті археології, в лютому 1948 р. їхати за його завданням «в м. Полтаву для вивчення археологічних матеріалів і відповідної літератури в Полтавському музеї». Попрацювати тут довго, однак, не вдалося. 19 квітня 1948 р. розкрояє серце Володимира Автономовича Грінченка зупинилося назавжди» [27].

Вже після смерті дослідника будуть зроблені реальні спроби оцінити його наукову спадщину, побачить світ цікава праця «Пам'ятка VIII ст., коло с. Вознесенки на Запоріжжі» (1950 р.) [28]. Пройдуть роки, і 18 липня 1956 р. президія Київського обласного суду прийме рішення про припинення справи В.А.Грінченка, відкине всі обвинувачення проти нього як необґрунтовані, скаже правду. про ще один з численних злочинів сталінщини.

1. Архів СБУ. – Спр. 36371-ФП. – Арк. 6, 118.
2. Супруненко А. Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 17.
3. Архів СБУ. – Спр. 36371-ФП. – Арк. 257.
4. ДАПО. – Ф.Р.- 495. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1 зв.
5. Архів СБУ. – Спр. 36371-ФП. – Арк. 262.
6. Там само. – Арк. 83.
7. Там само. – Арк. 230.
8. Там само. – Арк. 310.
9. Архів СБУ. – Спр. 40218-ФП. – Арк. 27.
10. Там само. – Спр. 36371-ФП. – Арк. 232.
11. Там само. – Арк. 200.
12. Там само. – Арк. 178.
13. Там само. – Арк. 223-229; 232-233.
14. Див.: Пролетарская правда. – 1937. – 15 августа; Комсомолец Украины. – 1937. – 9 вересня.
15. Архів СБУ. – Спр. 36371-ФП. – Арк. 115.
16. Там само. – Арк. 83.
17. Там само. – Арк. 1-5, 14-15.
18. Там само. – Арк. 148.
19. Там само. – Арк. 16, 21.
20. Там само. – Арк. 34, 35-37, 38-46, 49-54, 55-63, 88-91.
21. Там само. – Арк. 155.
22. Там само. – Арк. 142.
23. Там само. – Арк. 157-158.
24. Архів СБУ. – Спр. 36371-ФП. – Арк. 215.
25. Там само. – Арк. 244.
26. Там само. – Арк. 309.
27. Там само. – Арк. 308, 311.
28. Див.: Археологія. – К., 1950. – Вип. III.

Олексій Нестуля

ДРАЙ-ХМАРА

Михайло Опанасович

вересень, 28, 1889 – січень, 19, 1939

Опублікована 24 травня 1990 р. на сторінках «Літературної України» стаття відомого українського вченого, літературознавця М.Г.Жулинського «З фаланги вибували найкращі» привернула увагу широкої громадськості республіки. Розповідаючи про трагічну долю Михайла Драй-Хмари, автор наводить слова дружини поета Ніни Петрівни: «Мені повідомили про смерть Михайла у жовтні 1939-го, але де покоїться його тіло? Так, місце поховання досі невідоме».

Поставлене питання спонукало до пошуку, в процесі якого виявлено ряд цінних матеріалів, які дозволяють повною мірою доповнити біографію М.О.Драй-Хмари, розкрити нові, раніше невідомі її сторінки.

Михайло Опанасович Драй-Хмара народився 28 вересня (за старим стилем) 1889 р. в селі Малі Канівці на Полтавщині. Дату народження талановитого співця українського народу зберіг унікальний документ – «Свідоцтво Полтавської Духовної Консистоії» від 8 жовтня 1910 р.

Батько Михайла походив з бідних козаків, ходив на заробітки під Азов, як міг вибивався у середняки. Саме серед таких простих селян-трударів і проходило дитинство майбутнього поета, що не могло не позначитися на його поглядах, життєвій позиції. Ідеалом Михайла Драй-Хмари була боротьба за волю та кращу долю трудового народу і перш за все селян.

У 1915 р. М.О.Драй-Хмара успішно закінчив Київський університет і того ж року був відраджений до Петербурзького університету як професорський стипендіат. Це високе право давала йому золота медаль, яку він отримав від історико-філологічного факультету за свою наукову працю з слов'янознавства [1].

Столиця Російської імперії своїм зовнішнім виглядом, соціальними контрастами, вируючим культурним життям вразила Михайла. На все життя запам'яталися йому вечори за участю Сергія Єсеніна. В 1926 р. М.Драй-Хмара напише вірш «Пам'яті Єсеніна», мабуть, найкращий з усіх про російського поета. В ньому відчувається м'який подих есенінської лірики,

ритми «Анни Снегиной» [2]. Вони були близькі за світосприйнянням: «последний поэт деревни» і М.Драй-Хмара. Перший мучився від того, що не розумів, «куда несет нас рок событий». Другий висловив це трохи інакше: «Шляхів нема, немов хто витер, – а треба йти!»

Єсеніну було легше. Він був російським поетом. Його патріотизм був патріотизмом російським і не переслідувався. На патріотизмі М.Драй-Хмари стояло зловісне тавро націоналізму, через що його давив подвійний гніт. Перший внутрішній конфлікт розв'язав сам, наклавши на себе руки. Другого – вбив режим.

Мабуть, М.Хвильовий поспішив, коли в 1924 р., характеризуючи творчість Драй-Хмари, написав, що поет зрозумів революцію «на п'яту, голодну весну». Драй-Хмара набагато довше не сприймав революцію у тому вигляді, у якому вона здійснювалась, і перш за все на селі. Про це свідчать хоч би його вірші з циклу «Сліпі» (1926 р.):

Ми сонця радості не бачимо:

ми – сліпі.

Ми навіть горя не оплачемо в німій журбі.

Кривавий деспот випив очі нам

Огнем війни – і от навіки потолочено життя лани.

О світе ясний, світе радісний, ти згас навік,

А біль шалений, біль ненависний, живе – не зник! [4].

Про якого деспота йде мова? Прямої відповіді у вірші, начебто, не має. Але коли ще й це вчитається в рядки, то в звуках останніх зашелестить відповідь – це «біль...ша...вик». Неспроста поет вважається майстром алюзії.

Те, що режим прощав у 1920-х, він не міг дарувати в 1930-х. М.О.Драй-Хмара був надто помітною зіркою на українському небосхилі. Не забулось також, що в 1918–1923 рр. він працював викладачем Кам'янець-Подільського університету, ректором якого до встановлення в Кам'янці радянської влади був петлюрівський міністр І.Огієнко. Університет фігурує в протоколах слідчої справи М.Драй-Хмари як контрреволюційна націоналістична організація під проводом І.Огієнка [5].

Незважаючи на те, що поет вже зовсім по-іншому сприймає дійсність, чому сприяли поїздки на новобудови Донбасу, Дніпрогес, що зміна його поглядів відбилася у циклі віршів «Пролетарська весна» та «Соняшні марші», 5 вересня 1935 р. його заарештовують органи НКВС і ув'язнюють у Лук'янівській в'язниці Києва [6].

Півроку М.Драй-Хмару будуть тримати в одиночній камері. 8 лютого 1936 р. переведуть до камери 5/5. Звідти тричі викличуть на допити: 13, 17 і 25 лютого [7]. 13 квітня викличуть останній раз для ознайомлення з витягом з протоколу засідання Особливої наради. На звороті витягу Михайло Опанасович власноручно напише: «Постанову Особливої наради НКВС СРСР від 28.III-36 р. мені оголошено 13.IV-36 року о 16 годині 25 хвилин» [8]. Зазначеною постановою М.О.Драй-Хмарі визначалось 5 років виправно-трудових таборів. Того ж дня начальнику в'язниці надійде розпорядження: «Драй-Хмару <...> належить відправити з першим етапом, що відходить в м. Владивосток у розпорядження нач. пересильного пункту Севвостоклагу НКВС для направлення на Колиму» [9].

Наступну сторінку в житті поета відкривають карти заліку робочих днів, що зберігаються в особовій справі ув'язненого. Працював він без вихідних з 15 липня 1936 р., спочатку робітником в копальні «Партизан», а потім забійником в копальні «Нерега». Норми виконував на 115–150 відсотків. Трудові характеристики за квартали схожі одна на одну: «дисциплінований, старанний на виробництві, сумлінно ставиться до праці, давав хорошу якість роботи. До інструменту ставиться бережливо».

В січні-березні 1937 р. на М.О.Драй-Хмару були покладені обов'язки днювального. У черговій характеристиці відзначено: «ставлення до праці старанне, приміщення утримує в належному порядку. Обслуговування мас своєчасне і акуратне» [10].

Відбуваючи покарання, М.О.Драй-Хмара бере активну участь у культурно-виховній роботі, керує школою ліквідації неписьменності, викладає російську мову, веде гурток німецької і англійської мови [11]. 13 грудня 1937 р. керуючий копальнею Корольов звернувся до начальника управління робіт «Дальбуду» Майсурадзе з проханням дозволити ув'язненому Драй-Хмарі навчати його дітей, оскільки в районі копалень «Нерега» не було ні школи, ні педагогів з числа вільнонайманих [12]. Дозволили... У вільний від роботи час.

За перше півріччя 1938 р. карти заліку робочих днів чомусь немає. Залік починається аж з 13 серпня. Перед цією датою записано: «Прибув з Оротукану». Характеристика теж незвична: «До праці ставиться паразитично. До інструменту також» [13]. Що це, наклеп?

У нещодавно виданому збірнику «Михайло Драй-Хмара. Вибране» (К., 1989 р.) є вірш, який своїм змістом відрізняється від інших. Датований він 1937-м роком (інших віршів з цією датою у збірнику немає):

*І знов обвугленими сірниками
На сірих мурах сірі дні значу...*

Чому знов? Що це, новий арешт? Розгадку знаходимо в слідчій справі ув'язненого. Так, дійсно 22 квітня 1938 р. поета заарештували [14]. Не виключено, що до арешту він був якимось чином ізольований і віршем повідомляв близьких про долю, яка його чекала.

Звинуватили його в участі в антирадянській повстанській організації, що начебто існувала серед ув'язнених на Колімі, і в проведенні антирадянської пропаганди [15]. Ніяких доказів цьому в справі немає. 27 травня 1938 р. трійка УНКВС по «Дальбуду» ухвалила «<...> позбавити Драй-Хмару волі на 10 років, рахуючи строк з 27 травня 1938 р.» [16]. Такого знуцання перенести він не зміг. Наруги не витримало серце.

Зберігся акт про смерть поета. Враховуючи виняткову важливість цього документу, наводимо його повністю (тут і далі документи наводяться мовою оригіналу):

«АКТ О СМЕРТИ.

1939 года, января 19 дня, мы, нижеподписавшиеся, зав. медпунктом Верес Иван Николаевич, представитель УРЧ Круглов Александр Федорович, представитель НКВД Чиканов Н.С. составили настоящий акт о том, что з/к

1. Фамилия Имя Отчество	Драй-Хмара Мих.Афанасьев.
2. Год и место рожд.	1889. Киевская обл. Чернобаевск. р/н с. Канивцы
3. Место жительства	г. Киев Садовая 5/1
4. Национальность	украинец
5. Соцположение	служащий
6. Кем и когда осужден:	О/совещ. НКВД СССР 23/III-36 г.
7. Ст. УККРД.	Срок 5 лет.
8. Прочие приметы	нет
9. Время и место смерти:	23 ч. 15 м. в помощ. врачебного участка Устье Таежная 19/1-39 года.
10. Диагноз	
11. Причина смерти:	ослабление сердечной деятельности – порок сердца.

Зав. медпунктом	(Верес)
Представитель УРЧ	(Круглов)
Представитель НКВД	(Чиканов)

Печать «Медико-санитарное бюро гостреста Дальстрой.
Уругуканское леч. профилакт.объединение» [17].

Не менш важливим є й інший документ – «Акт о предании трупа земле», який ми наводимо нижче. Ці два документи разом з викладеними нами фактами кладуть край різним домислам і легендам, зокрема, тій, яку, спираючись на неперевірені джерела, розповів на сторінках «Літературної України» П.Василевський, і посилання якого потрапило навіть в «Українську літературну енциклопедію» [18]. В статті говориться, що поет загинув, захищаючи своїм тілом від розстрілу юнака. Легенда красива, але далека від істини. Тож повернемося до «Акту»:

«АКТ
о предании трупа земле.

1939 года января 19 дня. Мы, нижеподписавшиеся, комендант поселка Шамарин Н.Е., вещ. коптер Иванов И.И., л/староста Громадский С.С., рабочий Дергачев составили настоящий акт в нижеследующем:

19/1-39 года на основании заключения местного зав.мед.пунктом Вереса И.Н. предали труп земле умершего в 23 ч. 15 м. в палатке № 7 з/к Драй-Хмара Михаил Афанасьевич № 87293, 1889 года ст. УККРД, срок 5 лет.

Причем: труп полож. в нательном белье, похоронен на правом берегу реки «Паутовой», могила № 3, в 300-х метрах от реки, а от л/п «Г.Ларюковая» до 1-го км, головой положен на юго-восток.

О чем и составили настоящий акт.

Комендант поселка	(Шамарин)
Вещ. коптер	(Иванов)
л/староста	(Громадский)
рабочий	(Дергачев)» [19]

Невідомо, чи був з тих пір хто-небудь на могилі? Чи збереглася вона? А якщо збереглася, то чи не час перепоховати прах поета на батьківщині і віддати запізнілу шану і принести покаяння?

1. Архів СНБУ. — Спр. 48707-ФП. — Арк. 3-7.
2. Драй-Хмара М. Вибране. — К., 1989. — С. 68-69.
3. Дзюба І. «Росяні поля» М.Драй-Хмари / Драй-Хмара М. Вибране. — К., 1989. — С. 32.
4. Драй-Хмара М. Назв. праця. — С. 88.
5. Архів СНБУ. — Спр. 62245-ФП. — Т. I. — Арк. 70-97, 108-112.
6. Архів УВС Магаданського облвиконкому. — Спр. 3-14254. — Арк. 24.
7. Там само. — Арк. 6-7.
8. Там само. — Арк. 3.
9. Там само. — Спр. Р-12244. — Арк. 5-6.
10. Там само. — Спр. 3-14254. — Арк. 27-35.
11. Там само. — Арк. 27-35.
12. Там само. — Арк. 52.
13. Там само. — Арк. 32-35.
14. Там само. — Спр. Р-12244. — Арк. 1-3.
15. Там само. — Арк. 15.
16. Там само. — Арк. 18.
17. Там само. — Спр. 3-14254. — Арк. 64.
18. Василевський П. Так загинув він на Колимі // Літературна Україна. — 1989. — 26 жовтня.
19. Архів УВС Магаданського облвиконкому. — Спр. 3-14254. — Арк. 65.

Василь Граб

ДУН

Файва Нахаймович

1888 — р. см. невід.

Влітку 1920 р. московська ЧК перехопила листа, якого відправив з Полтави голова опродкому Файва Нахаймович Дун [1]. У листі виливав наболіле. Скаржився сестрі Уляні, що ніяк не може вирватись додому, бо вважається бійцем продовольчого фронту і без дозволу начальства з місця знятись не може. Принагідно повідомляв, що місцеві настрої не зовсім сприяють так званому «мирному будівництву»: «Український шлунок ніяк не може прийняти комунії і спецій радянської кухні». Звідси панування всіляких мілітаризованих і бойових працівників, будівників нової державної влади. Його меншовицька душа цього не приймає, тим більш, що кругом багато неправди, і хоч офіційні органи «Московії» переконують, що українське село начебто «вже наше», та місцеві комуністи такого не скажуть. «Тут не дуже весело, – бідкався Файва Нахаймович, – погулює батько Махно, його частини дезорганізують запілля, кожний наліт коштує нам багато життів» [2].

Лист, здавалося б, зовсім звичайний, але не так думали ті, котрі його читали. Відділ боротьби з контрреволюцією порушив проти Ф.Н.Дуна кримінальну справу. Допитали свідків, осіб, які знали Файву Нахаймовича. Поцікавились його політичними переконаннями і, врешті-решт, комісар з особливих доручень відділу Шимановський склав висновок. У ньому говорилося, що Ф.Н.Дун звинувачується ... у антисемітизмі [3]. Для такого, прямо скажемо, дивного тлумачення листа, написаного євреєм, послужили слова останнього про те, що махновці «молодці нащот жидів».

Коли основні формальності слідства виконали, справу переслали до Полтави, де Дун був відомою особою – членом міської ради депутатів і ради профспілок, а також членом колегії по ліквідації приватної торгівлі. Незважаючи на депутатський мандат, в його помешканні по вулиці Сретенській, 49, кв. 4 провели обшук. Серед паперів знайшли рукописну статтю «На рубежі», що призначалась для усної газети, бо всі небільшовицькі друковані засоби масової інформації були закриті.

Стаття напрочуд цікава своїм змістом. У ній порушені злободенні питання часу. Вона написана з соціалістичних позицій, з вірою у творчі сили робітничого класу, його свідомість і соціальну значущість. Враховуючи, що такі матеріали рідкісні, подаємо статтю повністю зі збереженням мови і стилістики оригіналу:

«НА РУБЕЖЕ

Рабочий класс Полтавщины переживает сейчас полосу «окоммунизирования» всех своих самоуправляющихся организаций, созданных долгой и упорной борьбой. Ликвидируются большие кассы и кассы безработных, сыгравшие большую роль в деле социальной помощи широким рабочим слоям. Эти пролетарские организации помимо самопомощи, служили школой самодеятельности и организованного творчества рабочего класса и в настоящий момент их по-

глощают соответствующие общегражданские учреждения здравоохранения и социального обеспечения. Рабочей кооперации – этой до сих пор свободной и независимой школы культурного и хозяйственного строительства пролетариата также привешивается казенный ярлык и превращают в советскую общегражданскую лавочку, бездушную и замирающую от истощения. Все, что есть еще живого, самодеятельного и организующего вокруг себя рабочий класс, все, что способно сплотить, одухотворить его идеей солидарности и свободного творчества, – все это убивается, приносится в жертву фанатической вере коммунистической партии в возможность немедленного социалистического строительства. И в результате сила рабочего класса расплывается, дезорганизуется, все новое заглушается, создается атмосфера инертности, безразличия, всякий уходит в свою житейскую скорлупу, в свои повседневные заботы о хлебе насущном, о пайке.

«Ударная» и «ударные группы», – вся эта сложная механика распределения жалких производственных ресурсов раскалывает рабочий класс на завидующие друг другу группы. И все это на официальном языке называется осуществлением диктатуры пролетариата, именем которого творится вся эта политика. Где же сам пролетариат? Его и не видно. От этой политики он почти весь рассосался; значительная часть его уходит из городских промышленных центров, остальная часть его теряется в общей массе советских служащих, мелкого мещанства, базарных спекулянтов, присосавшихся к советскому строю. От имени этого проблематического пролетариата молодые люди с неведомым прошлым, в френчах и кобурах творят революционную пролетарскую волю, от его имени творят они в застенках кровавое дело, расстреливая по постановлению органов призванных, якобы для борьбы с контрреволюцией. Кто они, осуществляющие акт мести, суд революционной совести? Что общего у них с рабочим классом? Кто их контролирует, кому они подчиняются и перед кем они отвечают за «судебные ошибки»?... Это никому неведомо.

Государственный революционный трибунал – суд публичный, гласный. Губчека – это якобы высшее судебное революционное святилище, кем-то освященное, безупречное. Лишь недавно один из ответственных руководителей этого «революционного святилища» за легкомысленное постановление коллегии о расстреле двух купцов, которое вызвало недовольство в центре, – смещен и объявлен в состоянии невменяемости. Как во главе этого учреждения находится другое лицо, с санкции которого за взятку расстрелян делегированный для ответственной работы член профсоюза печатников.

Спрашивается, почему взяточников не мог судить Ревтрибунал? Неужели даже представитель профсоюза не мог удостоиться суда гласного, народного? Эта возмутительная безответственная расправа в тиши ночной неведомых рабочим рыцарей Фемиды вызвала вполне естественный протест рабочих-печатников.

И за все это несет ответственность рабочий класс, понемногу отходящий от политической жизни и лишавшийся возможности хотя бы в слабой мере проявлять свою самодеятельность.

При создавшихся социально-экономических и политических условиях пролетариат исчезает, как самостоятельный класс. Профессиональные союзы постепенно отделяются от широких рабочих кругов и превращаются в канцелярии, издающие приказы, дающие своим членам право на некоторые блага. Широкие рабочие круги уstraняются от участия в работе профсоюзов, опирающихся исключительно на комслужа и фабзавкома – специалиста по части хозяйственных ходатайств о пайке и знакомств в «кругах»; часто избираются коммунисты не потому, что их убеждения разделяются избирателями, но и по той простой причине, что коммунист скорее добудет. И если нет фабзавкома и комслужа, их будут заменять общие собрания и делегаты совета, ясно, к чему может свестись этот суррогат профессионального движения, который будет служить исключительно для передачи команды сверху. Все это обезличивает рабочий класс и в условиях хозяйственной разрухи приведет к физическому и духовному его вырождению.

При таких условиях вполне обеспечен успех коммунистической партии, которая на всех съездах, безусловно, будет иметь подавляющее большинство и представители ее могут с упоением кричать о том, что есть только одна партия рабочего класса, единый выход его – коммунистическая партия; благо остальные революционеры частью «погромлены», частью полицейскими мерами, арестами, лишением свободы печати обессилены. Несчастье рабочего класса еще тем велико, что только на его инертности, безразличии и тупости отчасти растет проблематический успех коммунистической партии. Не живой душой рабочего класса, не активностью его питается она. И задача всех отдельных рабочих, еще живых, не потерявших веры в действительные идеалы рабочего класса, напрячь все силы на борьбу с инертностью, безволием и отчаянием, – самыми опасными врагами рабочего класса, превращающими его в живой труп.

Необходимо объявить решительную борьбу этому разложению в среде рабочего класса и в пораженных безвременьем и апатией массах пробудить неугасшую искру пролетарского сознания.

Одна из важнейших задач некоммунизированных, необезличенных, еще сознательных групп рабочих – это воспитание в массах здоровой, сознательной, достойной истинного революционера организованной оппозиции коммунистической партии во внутренней политике. Эта задача, выполняемая сейчас Р.С. Д.Р.П., задача очень тяжелая и ответственная, единственно допустимая при создавшихся внешних военных условиях, когда трудящимся России и Украины приходится вести беспощадную и тяжелую борьбу, полную неисчислимых жертв, с международной империалистической буржуазией. И наряду с этой задачей – полная и широкая поддержка советской власти в ее борьбе с врагами трудящихся.

К сожалению, рабочие Полтавы в общей массе не совсем правильно оценивают настоящий момент и в оппозиционности своей не отдают себе ясного отчета, ибо все те протесты, которые раздаются в последнее время на собраниях рабочих, большей частью исходят из интересов сегодняшнего дня и не выходят за пределы личных, житейских потребностей, совершенно не считаясь с общими задачами рабочего класса. Рабочий класс – класс будущего, вся его борьба должна вестись в едином направлении, конечной целью этой борьбы является переустройство общества на новых, социалистических началах. Поэтому все его разногласия с господствующей, правящей ныне партией и оппозиционное к ней отношение должны вытекать только из разного понимания путей, ведущих к этой конечной цели. Всем сознательным рабочим должно быть ясно, что если коммунисты в условиях малочисленности и неорганизованности рабочего класса и хозяйственной отсталости страны хотят привить ей коммунизм и насильственно вводят социализм, то подобные искусственные эксперименты над живой жизнью, имеющей свои законы организации и революционного развития, вредят только интересам рабочего класса, ибо в условиях разрушенного хозяйства и обнищания страны – эти эксперименты приводят к голоданию рабочего класса.

Очевидно, что в этих условиях слабый и малочисленный рабочий класс не может утвердить своей диктатуры над всеми остальными трудящимися, а, наоборот, должен заинтересовать в борьбе с контрреволюцией крестьянство и мелкую буржуазию и разделить с этим огромным большинством, с крестьянством, власть, чтобы получить от него хлеб на основе добровольного соглашения. Только в этом залог победы над внутренней и внешней контрреволюцией и над хозяйственной разрухой страны. Только путь демократии трудящихся, путь сплочения всех трудящихся спасет завоевания революции. И поскольку нынешняя власть не идет по этому пути, она толкает в объятия контрреволюции крестьянство и другие слои городского населения. И задача всех этих рабочих, которые еще не ушли от политической и профессиональной работы, которым дороги завоевания революции и будущность рабочего класса – всюду, где только возможно, организовать сознание рабочих масс этих лозунгов и призывать их к авторитетному протесту против всякой политики раскола трудящихся. Но в этой борьбе с коммунистической партией в условиях советской власти надо помнить, что у рабочего класса может быть только один достойный путь борьбы, на который мы указываем всем. Это путь организованной и сознательной оппозиции.

Лишь благодаря инертности и пассивности рабочих масс удастся коммунистической партии говорить от имени рабочего класса и в целом исказить его юлю. Несмотря на всякие манипуляции, благодаря которым коммунистической партии удастся расколоть рабочий класс и лишить его возможности творить свое общественное пролетарское дело, рабочие все же должны стремиться принимать активное участие в общественной жизни и проявлять свою волю.

Особенно теперь, во время пребывания в Советской России рабочих делегаций разных стран, важно поднять голос истинного рабочего, ясно и определенно вывить свою волю. Для этого все должны сгруппироваться вокруг старого, боевого знамени Р.С.Д.Р.П., партии, которая всегда руководила рабочим классом, и только благодаря международному развалу и разрухе страны, благодаря общему упадку интереса народных масс к общественным идеалам и в следствии гражданской войны, на время утратившей свое влияние над рабочим классом. Но недалеко тот час, когда рабочий класс прозреет и снова вернется к своему старому революционному знамени социал-демократии» [4].

Стаття перегукується з відомим інтерв'ю В.Г. Короленка кореспонденту Російського телеграфного агентства Лебеву [5]. Можна припустити, що думки Володимира Галактіоновича мали вплив на авторів статті, адже тези її підготовлені полтавським комітетом РСДРП(м),

лідером якого був зять і літературний секретар В.Г.Короленка, професійний журналіст К.І.Ляхович. Серед членів комітету знаходились й інші досвідчені журналісти, зокрема, колишній редактор газет «Наша жизнь» та «Вольная мысль» Я.М.Кругляков, колишній редактор «Известий» міста Карачаєва З.Ю.Маркман, а також активіст робітничого руху, колишній член правління Центропрофу С.І.Ігнатенко.

Конкретного автора статті Губчека встановити не вдалося. Ф.Н.Дун пояснив, що тези він отримав для опрацювання, а передав їх якийсь невідомий залізничник. Названих вище осіб довго тримали в тюрмі Губчека без пред'явлення будь-якого звинувачення, а потім запроторили у концтабори «на весь період громадянської війни» [6]. Подальша їх доля невідома.

1. Архів УСБУ. — Спр. 52094-ФП. — Т. І. — Арк. 154.

1. Там само. — Арк. 8-9.

2. Там само. — Арк. 19.

3. Там само. — Арк. 37-38.

4. Див.: Негретов П.И. В.Г.Короленко. Летопись жизни и творчества. 1917—1921. — М: Книга, 1990. — С. 111-113.

5. Архів УСБУ. — Спр. 52094-ФП. — Т. 3. — Арк. 110. Висновок слідчого Цупчрезкома з резолюцією від 28.10.1920 р. невідомої посадової особи.

Василь Граб

ЗАХАРЧЕНКО

Василь Іванович

*січень, 13, 1936

Цю людину я бачив ще в дитинстві, він був колегою і приятелем мого тата й деякий час мешкав у нас у помешканні в Кременчуці. Та я мало що про той час пам'ятав та й розумів небагато. Згодом, мені, вже як історикові, про нього розповідали батьки, а впродовж останніх років я неодноразово натрапляв у часописах на його прізвище. Правда писали про Василя Захарченка здебільшого в Києві та Черкасах [1], у Полтаві лише зрідка згадували. Тож цілком свідомо автор цього нарису вирішив виправити таку несправедливість і представити полтавцям земляка, великого патріота України, шістдесятника, члена Національної спілки письменників України, лауреата Національної премії імені Т.Шевченка, літературних премій імені А.Головка та імені Ю.Яновського.

Василь Іванович Захарченко народився 13 січня 1936 р. в селі Гутирівка Полтавського району в родині колгоспників Івана Харитоновича та Галини Кирилівни Захарченків. Початкову освіту здобував спочатку в Пальчиківській, згодом у Вітівській та Абазівській школах.

У 1953 р., закінчивши Супрунівську середню школу, хлопець відразу поступає на факультет журналістики Київського державного університету імені Т.Шевченка. Цей вибір свідчить, що Василь вже тоді мав неабиякі творчі здібності та нахил до літератури.

Щоб зрозуміти, в яких умовах формувався світогляд майбутнього письменника, відтворимо кілька епізодів бурхливого студентського буття, яке припало на пік хрущовської відлиги.

Курс, на якому навчався Василь, був незвичайним – 150 осіб (ні до цього, ні в наступні роки стільки на один курс не набирали). Такий великий набір, як казали люди обізнані, було зроблено з веління високого керівництва – набрати більше молоді з сіл, аби підготувати кадри для районних газет, які задихалися від нестачі журналістських сил. Із 150 студентів курсу більшість становили «селоки». Серед них і сільські хлопці з Полтавщини: Борис Олійник, Павло Пустовіт, Олекса Мусієнко, Микола Шудря, Василь Захарченко. Щоб якось вижити, хлопці ходили підробляти на залізничну станцію (переважно це було вночі). Збиралися кіль-

ка студентів, і цілу ніч розвантажували великі вагони, а вранці, знесилені, ледь тягли ноги до гуртожитку. Хоч і падали від втоми, зате мали свіжу зароблену чесною працею копійку. Оскільки доводилося на всьому економити, хлопці налягали переважно на картоплю та суши.

Це були плоть від плоті українські діти, які мужньо зносили моральний терор в університеті. Їм важко було навчатися, бо всі лекції (крім української літератури та мови) читалися російською мовою. Одні приймали такі «правила гри» й швидко адаптовувалися, інших – це боляче вражало і пригнічувало.

Василь Захарченко із деяким смутком згадує свої університети: «не вчили нас тоді в університеті любові до України, до рідної мови, культури, не вчили навіть історії української журналістики; на лекціях історії російської журналістики пихатий викладач-україножер говорив з презирством, що «никакой украинской журналистики вообще не было». Добрячих же манкуртів виховували з нас! Отож, якщо й стала частина випускників факультету журналістики патріотами України, то це не завдяки університету, а всупереч йому» [2].

Після обшуків, з їхнього курсу КДБ забрало студента Бориса Мар'яна, який у грудні 1956 р. дав прочитати кільком однокурсникам свої пропозиції до ЦК КПРС з метою «демократизувати, удосконалити <...> суспільство, підвищити до міжнародних стандартів життєвий рівень радянського народу». Цей рукопис складеної «Програми-мінімум» тоді нашвидкоруч прочитало лише п'ятеро Мар'янових сусідів по студентській лаві, але цього, як виявилось, було досить, щоб наступного ранку Бориса нагально викликали до університетського парткому. А згодом, після громадського цькування, київський обласний суд виніс прогнозований вирок: ув'язнити Б.Т.Мар'яна терміном на 5 років у виправно-трудових таборах без поразки в громадянських правах [3]. Іншого «селока», Вадима Пепу «забрили в солдати» і відправили в Казахстан, в ті краї, де свого часу відбував солдатчину Т.Шевченко. У Пепи, як виявилось, знайшли низку антирадянських віршів. Казали, що він їх забув на військовій кафедрі. На перших курсах навчання безслідно зникли ще два студенти [4].

Під час навчання в університеті трапився один випадок, який спонукав до тривалих роздумів. Однокурсник, з яким Василь мешкав на квартирі, побачив як Вадим Крищенко (теж однокурсник, згодом відомий поет-пісняр), читаючи в кабінеті журналістики якусь газетну статтю на політичні теми, зробив підкреслення олівцем. Невідомо, для чого він робив ті підкреслення, але пильними виказниками це було розцінено як полеміку з якимись там комуністичними положеннями статті. Василів співквартирник, тоді вже молодий ортодоксальний комуніст, доніс про це в партком, а згодом ще й доводив на комсомольських зборах, що вчинок його був шляхетним.

А ще Василеві закарбувалося в пам'яті, як проректор університету Удовиченко «вривався в читальний зал, безцеремонно наскакував на студентів, хапав до рук їхню лектуру, гортав, перевіряючи, чи не читають вони якоїсь крамоли» [5]. Отакі то були реалії тої роздутої демократичної хрущовської відлиги.

І все ж, попри небезпеку, гострі дискусії поміж студентів відбувалися часто. Хлопці, молоді, гарячі, готові були покласти голови за Україну. Їм дуже боліло те, як страждає люд, особливо на селі, як нищиться мова, культура, народні звичаї. Вони підсвідомо відчували гніт та терор, який повсякденно чинили імперські сили над Україною та відомими письменниками. Не могли миритися з тим, як манкурти глумилися над поетом Володимиром Сосюрою за його патріотичний вірш «Любіть Україну», як переслідували Максима Рильського, Ліну Костенко. Заборонена література викликала у них особливу зацікавленість. Юнаки вірили, що дух і слово славетних українців Тараса Шевченка, Михайла Грушевського, Івана Франка і сотень інших з кожним роком все більше проникатимуть у душу всього народу, з гущі якого виходитимуть тисячі нових патріотів. І, нарешті, настане час, коли вже ні катівні, ні табори Сибіру не зможуть зламати українського духу, вільнолюбного прагнення України.

В університеті Василь прагнув поповнити свої знання, збагачувався духовно. Разом із приятелями він мав змогу побувати на зустрічах з провідними українськими письменниками Олесем Гончаром, Максимом Рильським, Володимиром Сосюрою, Остапом Вишнею, Андрієм Малишком, Платоном Вороньком та іншими. Уперше в столичному театрі отримував насолоду від опер «Богдан Хмельницький» та «Тарас Бульба». Відвідував Софію і Лавру, столичні музеї, знайомився з пам'ятниками, опрацьовував унікальні писемні та друкovanі пам'ятки з публічної бібліотеки. А ще мав щастя слухати таких викладачів як В'ячеслав Кудін, професор Віденський, Василь Прожогін. Образи деякого із наставників він проніс у пам'яті через усе своє життя: викладачів німецької мови Віктора Лазні та берегині рідної мови Алли Коваль.

З їхнього університетського курсу (випуск 1958 р.) багато таки поїхали журналістами в райони і чесно працювали, стоячи на обороні українського слова [6]. А деякі – Роберт Третьяков, Валерій Гужва, Олекса Мусієнко, Іван Власенко, Дмитро Головко, Борис Олійник, Вадим Крищенко, Микола Шудря – пробилися на літературну ниву і заявили про себе книгами.

Восени 1958 р. після закінчення університету двоє випускників-журналістів – Василь Захарченко та Павло Пустовіт за розподілом прибули до Кременчука в редакцію міської газети «Робітник Кременчуччини». Швидко виявилось, що творча атмосфера в редакції була вкрай несприятливою для молоді. Парадоксально, але постійне нервове напруження створював редактор – Дем'ян Коваленко, людина обмежена, самолюбива, з задатками самодура. Він постійно бурчав на хлопців: «Ну й що з того, що ви покінчили університети? а що ви знаєте про марксизм? та нічого. А я на курсах у Москві слухав самого Поспелова» [7].

На редакційних планірках редактор газети брав червоний олівець і з якоюсь ненавистю креслив підготовлені матеріали. Особливо діставалося Василеві, бо саме його статті вирізнялися особливою задушевністю і ліризмом. Сам же редактор, крім передовиць, майже нічого не писав. А ті передовиці майже цілком склалися з тексту, запозиченого з газети «Правда», лише внизу додавався один примітивний абзац: «Як і весь радянський народ, славно трудяться і кременчужани, вносячи свою вагому лепту в будівництво світлого майбутнього». Роботу інших журналістів редактор зазвичай оцінював короткою фразою: «Ваші матеріали нічого не варті!». І демонстрував це при розподілі гонорару. За підготовлені передовиці виставляв собі 90 відсотків всього гонорару, який виділявся на номер, і тільки 10 відсотків припадали на всі інші матеріали.

Про ту задушливу редакційну атмосферу в Кременчуці Василь Захарченко згадує так:

«У газеті мені працювати було важкувато, бо по телефону, як це робили [мої колеги], я не вмів брати матеріал і за кожним рядком тюпашив на трикотажну чи тютюнову фабрики або аж на правий берег у Крюків на вагонобудівний завод. У кожен номер мені треба було дати двісті п'ятдесят рядків. Я не завжди дотягував до норми, і це мене пригнічувало. Я мотався по місту, як пес, бо телефону й далі боявся, мов дикун. Писати, правда, трохи вмів, мав нахил до ліричності, до романтизації життя. Тоді зародився рух бригад комуністичної праці, і я його особливо вподобав, став писати про ці колективи як про людей майбутнього. Щось критичне давати в газеті [редактор] Дем'ян не зважувався, був страшним перестраховальником, чіплявся до кожного живого слова, підозрюючи в цьому архаїзацію мови, що може призвести до «відриву української мови від російської». Отакий дикий побутовув тоді вислів. Як можна відірвати те, що ніколи не було й не могло бути одним цілим? У кожного редактора, як я дізнався потім, був цілий кондуїт заборонених українських слів, і редактори стояли на сторожі, не пускали їх на шпальти газет.

<...> А коли я написав передовицю на тему естетичного виховання молоді, де, говорячи про музику композиторів, попереду Чайковського поставив свого улюбленого Бетховена, Дем'ян прочитав мені полум'яну лекцію про низькопоклонство перед Заходом і змусив помінати місцями російського і німецького геніїв» [8].

Важко було хлопцеві працювати в такій обстановці. Маючи вразливу душу, Василь почував себе дуже незатишно від постійних нагінок редактора, а ще допікали безгрошів'я, бездомність, постійні приниження. Тож витримати у Кременчуці він зміг лише кілька місяців. Отримавши листа зі Сталіно (нині Донецьк) від однокурсника Михайла Овчарова, який кликав до себе в редакцію газети «Комсомолец Донбасса» (де й платили вдвічі більше), Василь не роздумував ані хвилини.

Від березня 1959 р. Захарченко працює на Донеччині, у часописах «Комсомолец Донбасса», «На будові», у видавництві «Донбасс». Тут виходить у світ його перша книжка «Співучий корінь» (1964 р.), тут його приймають до Спілки письменників України (1966 р.).

Однак і в Донбасі Василь не знайшов омріяного душевного спокою. Вразлива душа, романтик не зміг прижитися у російськомовному оточенні. Про це Василь згодом засвідчив з усією відвертістю: «Я захихався в затхлій зрусифікованій атмосфері, відчував, як міліє, пересихає моя мовна річка, як я глухну в цьому чужому російському морі». Тож через деякий час вирішив повернутися до центральної України й намітив собі для проживання міста Черкаси або Житомир.

Насамперед зв'язався з керівником Житомирської обласної письменницької організації Володимиром Канівцем і навіть восени 1968 р. їздив до нього на переговори. Канівець прийняв молодого письменника привітно, запросив до себе додому й обіцяв зробити виклик, як тільки звільниться десь місце для роботи.

Але з трудовлаштуванням у Житомирі нічого не вийшло, бо представники силових структур вже встигли попередити Канівця щодо письменника-націоналіста, який водив знайомство із «неблагонадійним» Іваном Дзюбою.

Та Василь не просто приятелював із Дзюбою. Проживаючи на Донеччині, він був його кореспондентом, допомагаючи в зборі фактичного матеріалу щодо зросійщення краю. У праці, яку готував до друку Дзюба, мали бути наведені сотні, тисячі, десятки тисяч оголошень, наказів, рішень, реклам, розкладів руху автобусів, поїздів тощо, виконаних виключно російською мовою. А ще мали бути перераховані школи україномовні й російськомовні для порівняльного аналізу по всіх областях і містах. Тож Василь, збираючи відповідну інформацію, не шкодував часу і сил. Результати були шокуючими: у Жданові, Макіївці, Горлівці, Донецьку та інших містах області не було жодної української школи!

Тоді ж, у середині шістдесятих років, В.Захарченко починає цікавитися й іншою небезпечною на той час темою – Голодомором 1932–1933 рр. Маючи журналістське посвідчення, він занотує розповіді очевидців голодомору на Полтавщині, Донеччині, Черкащині, Житомирщині, Чернігівщині. «Люди розповідали про такі жахи, про таку кричущу несправедливість, про такі звірства свого ж односельця-активіста, що серце обливалося кров'ю», – зізнавався письменник.

Упродовж років В. Захарченко створював унікальний банк даних злочинів тоталітарного режиму, хоча й сам чудово усвідомлював, що зроблені записи можуть обернутися проти нього. Зважаючи на це, він їх шифрував, удавався до езопівської мови. Тому, коли його заарештували, до матеріалів про голод так і не докопалися. Та для звинувачення слідчим органам вистачило інших нотатників, яких було ні багато, ні мало – 54.

Вже тоді для прискіпливих очей стало зрозуміло, що письменник Захарченко відрізняється від інших своїх колег. Відкинувши виробничі сюжети й ідеологічні схеми, він не прославляв партійних функціонерів, голів колгоспів, бригадирів, а писав про звичайних людей. Відтак це могло бути потрактовано, як прихований виклик системі, замаскована полеміка з партійними настановами в літературі.

У 1969 р. Василь Іванович перебирається до Черкас, де спочатку працює у часописі «Молодь Черкащини», а згодом у «Черкаській правді». Захарченко й тут інтенсивно збирає матеріали й передає їх Дзюбі через Стуса. Та це відбувалося недовго – після проведення низки

обшуків друзів арештували. У помешканні Захарченка виявили самвидав, книжку Горліс-Горського «Холодний Яр», нотатники.

Коли зібрані матеріали потрапили до рук працівників КГБ, це чомусь найбільше зачепило Черкаський обком партії, в структурах якого працював тоді журналіст. Обком сам ініціював розправу з непокірним письменником, охарактеризувавши діяльність В.Захарченка як несумісну з перебуванням у Спілці письменників. Настав час для оргвисновків.

Але щоб маховик запрацював, жертві необхідно було відбутися ще низку обов'язкових процедур: публічне приниження на всіх можливих рівнях та (в данному випадку) позбавлення письменницького звання.

Все робилося досить оперативно за усталеною схемою. Без особливих дискусій київські письменники на своєму засіданні виключили Василя Івановича Захарченка зі спілки й передали це рішення по інстанції на затвердження президії правління СПУ.

Тож, як не пародаксально, подальша доля Захарченка вирішувалася саме на засіданні президії правління СПУ 19 жовтня 1972 р. Всі подробиці цього принизливого, ганебного дійства зафіксувалися у його пам'яті на все життя [9]. Щоб зрозуміти як «клепалися» такі делікатні справи в період розвинутого соціалізму, відчуті всі тонкощі розправи та назвати осіб, причетних до цієї вишуканої екзекуції, наведемо стенограму протоколу засідання, на якому розглядалася персональна справа Захарченка [10].

«СЛУХАЛИ: Персональна справа Василя Захарченка.

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ (заступник голови правління СПУ): Товариші, правління Київської організації Спілки письменників України одностайно виключило Василя Захарченка зі Спілки письменників СРСР і просить затвердити це рішення. справа ось у чому. З Черкаського обкому КПУ надійшли матеріали до ЦК КПУ про діяльність члена СПУ В.Захарченка, не сумісну з перебуванням у Спілці письменників. Є дані, що він не тільки зберігав, але й розповсюджував антирадянські матеріали. В.Захарченко каже, що він нібито не знає, звідки в нього взялися ті видання. Мовляв, «хтось зайшов, поклав ці книжечки й пішов. Я подивився на них, а коли прийшли з КДБ, то знайшли в мене ці книжки». Звісно, це несерйозне пояснення і йому ніхто не вірить.

Василь Захарченко був інформатором І.Дзюби, якого вважає найчеснішою людиною. Він збирав інформацію негативного характеру й передавав І.Дзюбі для узагальнень. Передавав також Стусу.

Все нібито почалося з того, що, коли він став членом СПУ, до нього зайшов капітан КДБ і запропонував В.Захарченку бути освідомителем про донецьких письменників, які пишуть українською мовою, і він відмовився. Звідтоді, мовляв, КДБ не може йому цього подарувати.

Насправді ж це не так. В.Захарченко поділяв думки людей, яких ми виключили із Спілки. Зараз В.Захарченко звернувся з «жалісним» листом до Президії, в якому просить бути до нього великодушним. Але із цього листа видно, що він належав до тих, кого ми виключили із СПУ, і співробітничав з ними.

І.СОЛДАТЕНКО: У Василя Захарченка вдруге зроблено обшук і теж знайдено деякі речі «самвидаву», крім того, що було знайдено раніше.

Д.ПАВЛИЧКО: Чи є у творах Василя Захарченка якісь червоточини, які б компрометували його?

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: Є у фрагментах нового роману В.Захарченка т. зв. «негативний герой», який висловлює дуже негативні думки про Леніна. Але цей образ є позитивним, який, за задумом автора, належить до т. зв. «шестидесятників» і який викриває всіх і вся. І хоч цей твір ще не опублікований, він є, він написаний рукою Василя Захарченка.

О.МУСІЄНКО: Я п'ять років учився з Василем Захарченком на факультеті журналістики. Вчився він сумлінно, прагнув докопатися до кореня. Це цікавий чоловік, з великими потенціями. Нам здалося, що він щиро цікавиться питаннями, які його хвилюють. Згодом він і сам почав писати. Всі його книжки перечитав. Вони справили на мене гарне враження. Потім він подав збірку оповідань. І цей рукопис засвідчив, що В.Захарченко дуже цікавий письменник.

Я був вражений, почувши на правлінні Київської організації такі страшні речі про нього. Мене це буквально шокувало. Мене цікавило, як він на все це реагуватиме. Він почав крутити, викручуватися, малювати справу так, нібито хтось колись щось йому підсунув, а він і не знав, хто, що й коли. Відчувалася непевність, нечіткість, дворушництво. І поки В.Захарченко не усвідомить усієї хибності свого становища, я буду належати до тих, хто голосуватиме за виключення його із Спілки.

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: В.Козаченка і Ю.Смолича сьогодні на засіданні немає, але вони знають суть справи і згодні з такою постановкою питання. Київська організація просить Президію СПУ за-

твердити наше рішення. Хотілось би знати, яка буде думка Президії. Нехай ще хтось із товаришів виступить, щоб бути певними, що ми будемо одностайні у своєму рішенні. До цього додаю, що Черкаський ОК КПУ не зрозуміє нас, якщо ми відмінімо рішення Київської організації.

Але якщо ви послухаєте самого Василя Захарченка, ви й самі зрозумієте, що в нього подвійне дно. І ми не повинні бути нерішучими й половинчастими у своєму рішенні. Хтозна, може, він ще буде сидіти з І.Дзюбою і В.Стусом. В.Захарченко дуже жалібно пише, запевняючи, що Максим Горький поступив би гуманніше. Ми йому говорили на правлінні Київської організації: якщо він напише гарний твір, може, ми й надрукуємо. А поки що нехай буде поза Спілкою і пише собі на здоров'я. Ми невдовзі будемо й О.Бердника розглядати. Треба очищатися від таких людей. Я просив би членів Президії бути одностайними. Якщо в когось є якийсь сумнів, тоді дамо по-знайомитися з творами Василя Захарченка.

Н.РИБАК (член Президії СПУ): Це питання дуже складне й відповідальне. У мене нема сумніву щодо правильності рішення Київської організації. Особливо мене переконав виступ Олексі Мусієнка. Пояснення В.Захарченка дуже наївні. У нього вища освіта, він багато читає, але його пояснення дуже сумнівно аргументовані. На нас лежить велика відповідальність про виховання. Але про те, як йому важко було тепер, треба було думати раніше. Наївність В.Захарченка має негарний політичний присмак. Отже, я вважаю, що рішення Київської організації правильне, і я підтримую його.

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: Хтось запитував, які саме матеріали передавав Дзюбі В.Захарченко. Про церкву, яку десь знищують, про російські школи, які відкривають, а українські нібито закривають та інші цифри й факти.

М.ЗАРУДНИЙ: Коли ми приймали Василя Захарченка до Спілки, то виходили, зокрема, і з того, що він пише українською мовою, хоч живе на Донбасі, й тому всіляко підтримували його кандидатуру. Це був ніби своєрідний аванс. Але коли він сказав, що його кращим другом є Василь Стус, а Іван Дзюба – чесний і порядний чоловік, то наші симпатії, звісно, були не на його боці. В.Захарченко має вищу освіту і не такий він наївний чоловік, як удає з себе. Якби ж хоч одне слово визнання своєї вини було, а то ж – ні слова. От і ця його письмова заява має дуже ліричний і сльозливий тон. Але я думаю, що він дуже глибоко все передумав. І тому вважаю, що правління Київської організації ухвалило єдино правильне рішення.

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: В.Захарченко каже, що на Донбасі засвистують тих, хто розмовляє українською мовою. Отже, якщо немає інших пропозицій, давайте домовимось так: запросимо В.Захарченка, а зачитаю його листа і послухаємо його самого. Заперечень немає.

(До зали засідань запрошують Василя Захарченка).

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ (зачитує листа Василя Захарченка до Президії, а потім його коментує). Все це добре – і те, що треба бути гуманним, і справедливим, і совісним і т.д. В одному тільки не має рації В.Захарченко, а саме в тому, ніби правління Київської організації дуже легко вирішило справу, не заглибившись як слід, байдуже і необ'єктивно. І нічого не сказав В.Захарченко по суті. Ви ж не маленький. І ніхто вам не говорив, що ви належите до якоїсь групи. Ви просто були одностайним тих, кого сьогодні судять за антирадянську пропаганду. Вам 37 років. Ви не такий наївний, як удаєте із себе, хоч називаєте своїми найкращими друзями І.Дзюбу та В.Стуса.

Я допускаю, що у вас були «видання» «самвидаву». Могли бути. Але ж ви поясніть як слід, по-людськи, як вони до вас потрапили. Згадайте, як і скільки ви говорили з І.Дзюбою. Ви про це не подумали. Мені, звісно, шкода вас чисто по-людськи. Але ж ви звинувачуєте мене в черствості, безсовісності. Хіба ж ми вчили вас двоєдушності? Ви закликаєте нас до совісті. Ви розумний чоловік. Я вам кидаю якийсь шанс одуматись, чесно визнати свою провину і покаятись. Ви цього не хочете робити. В такому разі я буду голосувати за рішення правління Київської організації.

В. ЗАХАРЧЕНКО: Шановні товариші, я дуже вдячний, що ви ознайомилися з моїм листом. Хоч тепер я зрозумів, що він дещо запізнений. Є в ньому й елемент нестриманості, за що я дуже прошу вибачення. Якщо щось не так, сподіваюсь, ви мене підправите. Прошу також вибачити за те, що моя справа відволікає вас від основної роботи – писання книг – і змушує вас хвилюватися.

Може, мені так здалося, може, я помиляюся, але в мене склалося таке враження, що все вже вирішено, залишилося виконати формальність. Повторюю, може, це суб'єктивне враження. Але зараз, сидючи під дверима, я переконався, що вас хвилює моя доля, інакше ви б так довго не говорили й не радчилися.

Мене й обурили, й злякали ті серйозні звинувачення, що мені їх інкримінують, боцімто я належу до якоїсь ворожої організації. Як я міг належати до неї, коли, скажімо, І.Світличного я всього лише двічі бачив. Те ж саме можна сказати й про Є.Сверстюка. Та й І.Дзюбу я бачив всього 2–3 рази в житті.

Єдиний чоловік, з яким я справді дружив, – це Василь Стус. Після моїх рідних, після моєї сім'ї Стус став для мене найближчою людиною. Саме в цієї людини я навчився добра, чистоти, чесності... І можна з певністю сказати, що, коли б доля цієї людини не склалася так трагічно, це був би дуже цікавий і талановитий письменник, як, скажімо, І. Драч.

Ще в 1962 році в Одесі ми познайомилися. Пригадую, він послав свого рукописи до видавництва. Рукопис одержав дуже гарну, позитивну оцінку, але чомусь почав мандрувати з видавництва у видавництво аж доти, доки не потрапив за кордон і там був виданий. Коли я дізнався про це, то був вражений. У цьому я бачу трагізм обставин. Оце така моя належність до т. зв. «ворожого групи».

У 1971 році я був у складі наукової експедиції археологів. Був свідком того, як з могил вивозили землю на клумби. З могил, про які І.Нечуй-Левицький писав у своїй автобіографії. Тепер ці високі могили знищені. Мене це дуже вразило. От такого характеру факти, які я часто зустрічав на сторінках «Літературної України», я їй передавав І.Дзюбі.

На засіданні правління Київської організації мене звинувачували в тому, ніби я був інформатором І.Дзюби і ніби ті дані, що я йому передав, увійшли до горезвісної праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Але це не так. Тих даних у його праці немає. До того ж я на той час зовсім не був знайомий з І.Дзюбою. Отже, ці факти, що я йому давав, не розповсюджені!

Щодо книжки «Холодний Яр» Лисогорського (так у протоколи, правильно – Горліс-Горського – Т.П.) і т. зв. «самвидав». Було так: прийшов якийсь невідомий чоловік, поклав дві книжки і, нічого не сказавши і не називаючи себе, пішов. Я обіцяв прочитати, але загаявся. Я, звісно, винен, що про це нікому не сказав. Треба було зробити так, як це робив А.Ключча. Я цього не зробив, а після поїхав у відрядження. Коли до мене прийшли з КДБ, я одразу ж віддав їм ці речі. Більше ніколи нічого я не приймав і не цікавився подібними речами. Вважаю, що я винен у тому, що сам не віддав їх кому слід. Може, це була чисто людська і письменницька цікавість. Звичайно, що коли б їх прочитав, то одразу ж викинув ті писання і не розповсюджував.

На правлінні Київської організації рішення здалося мені поспішним. Мені здалося, що мене не знають. Та й сам Ю.Збанацький сказав, що ми побачилися вперше в житті. Напевно, в Донбасі була б дещо інша розмова. Бо там мене краще знають. А тут було оперативно ухвалено рішення про виключення.

Б.ЧАЛИЙ: А ви звернули увагу на ворожий тон збірки Василя Стуса, яка вийшла за кордоном?

В.ЗАХАРЧЕНКО: Я не знаю в Стуса ворожих віршів, а тієї книжки не бачив. Він лише показував скульптурний портрет, який зображено на книжці. Я не можу погодитися із звинуваченнями, ніби я займався ворожою діяльністю. Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп і не збирався мати з ними щось спільне. Ні з якими закордонними людьми я не зустрічався, нічого їм не передавав, ніколи моє ім'я не використовувалося за кордоном. Я ніколи й нічим не заплямував свого імені. Я шаную й люблю письменників Льва Толстого і Тараса Шевченка, Паустовського і Тютюнника, і Косинку... До них я приміряв своє життя і творчість. Я вважаю, що я писав і пишу з позицій соціалістичного реалізму. Мої твори побудовані на принципах партійності та народності. Мене до Спілки письменників привели не якісь там меркантильні інтереси. Мене привело тільки одне бажання: в міру своїх сил і здібностей прислужитися своєму народові. За шість років свого перебування у Спілці я не попросив жодного карбованця. Кілька разів їздив на виступи, мав за них подяки, які писалися не на моє прохання, а з власної ініціативи моїх слухачів.

Щоправда, був у Краснодарі випадок, коли хтось подзвонив в ОК КПУ, щоб припинити мої виступи. Це пояснюється тим, що коли я виступав перед шахтарями, то дехто з них просив, щоб я виступав російською мовою. Я сказав, що я український письменник і виступатиму мовою Шевченка, мовою свого народу, до того ж виступаю на Україні, на своїй батьківщині. Що ж тут ненормального? Та, певно, я злегковажив, не пішов в ОК КПУ і не з'ясував суть претензій до моїх виступів. Оця халепа наді мною висіла. Мені тоді пропонували поїхати в іншу область, але настрої у мене був погані і я відмовився їхати кудись. Потім знову виступав. Під час виступів були різні питання: і про Солженіцина, і про Кузнецова, я відповідав, думаю, що зріло, з партійних позицій.

Мені дорікали, що я не дав належної оцінки І.Дзюбі. Я й зараз стверджую і суджу цю людину по тих статтях, які публікувалися в нашій пресі. А то гарні статті, за які я вдячний І.Дзюбі. Іншого нічого про нього не знаю. Може, вам більше відомо. Але я залишаю за собою право думати так, і не даю ніякої іншої оцінки, бо нічого про нього не знаю.

І, оскільки слідство ще продовжується, я не можу назвати його ворогом. От коли суд скаже своє слово, тоді можна буде говорити по суті. Але така моя позиція розцінюється так, ніби я залявся, ніби я хочу бути героєм. Ні перед ким мені ламати комедію. Це був би якийсь фарс, а не героїство.

Я ще раз прошу повірити мені і як людині, і як письменникові в щирість моїх слів і підійти до мене найуважніше. Прошу зважити й на те, що мене виженуть з роботи, з «Черкаської правди», куди рекомендував мене ОК КПУ. Ви ж розумієте, що для периферії таке рішення сприйматиметься як закон. Це буде сигналом до оргвисновків.

На засіданні правління Київської організації мені дорікали за те, що я нікому не розповів про все це. Але все сталося так спішно, що я навіть не встиг розповісти. Я й так дещо порушив і розповів керівному складові Донецької письменницької організації. Але коли настала потреба взяти характеристику для переїзду до Черкас, то мені дали позитивну.

Я детально інформував першого секретаря обкому КПУ про все, що сталося зі мною. Мене викликали на бюро ОК КПУ. Всі тоді мене уважно вислухали і влаштували на роботу в Товариство по охороні пам'яток історії та культури.

У січні 1972 р. мені запропонували перейти працювати до газети. Але мені сказали, що ходять чутки, ніби я хочу переїхати до Полтави, і мені не рекомендували переїжджати, а просили залишитися в Черкасах.

Я ще раз прошу повірити в щирість моїх слів. Обіцяю, що вашу довіру виправдаю усім своїм життям і творчістю. Тепер по тисячі разів буду думати над кожним словом. Ще і ще раз прошу дарувати мені деяку негречність у цьому своєму останньому листі. Але вона була продиктована бажанням захистити свою честь, свою невинність. Щиро прошу залишити мене в Спілці письменників. Я виправдаю ваше довір'я.

Л.НОВИЧЕНКО (член Президії СПУ і секретар правління Спілки письменників СРСР): Про які цитати з ваших записників ішлося на правлінні Київської організації? Зокрема про Леніна?

В.ЗАХАРЧЕНКО: В мене вилучили при обшуку 54 записники і почали зачитувати з них цитати, вирвані з контексту. Звичайно ж, цитовані в такий спосіб уривки звучали дуже негарно. Я пояснював, як міг, про те, що хотів писати твір про колективізацію на Полтавщині і тому занотовував частівки та інші репліки з архівів. Коли б я знав, що їх заберуть і в такий спосіб тлумачитимуть, я б понадписував, що й для чого. А так, коли відірвано подати їх, то вони звучать не в мою користь.

І.СОЛДАТЕНКО: Ви свою позицію вважаєте активною чи пасивною?

В.ЗАХАРЧЕНКО: Дивне запитання. Адаже письменницька позиція не може бути іншою, ніж активною.

І.СОЛДАТЕНКО: Я мав на увазі ось що: коли якийсь невідомий вам чоловік приносить і кладе на стіл матеріал, невже вам байдуже було, хто, що і для чого приніс? і чого саме вам, а не комусь іншому? От з цих позицій.

В.ЗАХАРЧЕНКО: В цьому моя помилка.

І.СОЛДАТЕНКО: Ви читали працю І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»?

В.ЗАХАРЧЕНКО: Ні, не читав.

І.СОЛДАТЕНКО: А звідки ж ви знаєте, використані там чи не використані ті матеріали, що ви їх йому передавали?

В.ЗАХАРЧЕНКО: Мені переказували інші, ті, хто читав.

І.СОЛДАТЕНКО: А як ви зараз ставитесь до цієї праці?

В.ЗАХАРЧЕНКО: Щоб відповісти на це питання, треба спочатку прочитати ту працю.

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: От Івана Дзюбу виключили з СПУ, його віддано до суду. Невже вам це нічого не говорить? Десь у душі ви мене зворушили. Мені хотілося б вірити вам. Але поки що я не можу. Я тримаюся рішення правління Київської організації.

П.ПАНЧ: Ви до вступу в Спілку чим займалися?

В.ЗАХАРЧЕНКО: За фахом я – журналіст і працював у Донецькому видавництві.

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: Оті про ті виступи передлюдьми. Давня справа. Але ви й зараз викрочуетесь. Ніби всі настроєні проти вас: і КДБ, і обком партії, і слухачі. Не вірю я у вашу щирість.

В.ЗАХАРЧЕНКО: Може, я й винуватий, що поліз у полеміку.

Д.ПАВЛИЧКО: Хто видав книжку В. Стуса? Ви, як письменник і журналіст, мусили б поцікавитися цим і повісти з ним відповідну роботу. А як ви взагалі ставитесь до ідеології українського буржуазного націоналізму?

В.ЗАХАРЧЕНКО: Я не знаю, яке саме видавництво видало, але ясно, що видали буржуазні націоналісти. Своє ставлення до цього я вже сказав, що мені стало сумно і прикро. Шкода, що ця книжка вийшла не у нас. Адаже рукопис мав гарні рецензії І. Драча, Є. Адельгейма. В них говорилося, що не треба боятися Стуса, а треба видати його твори. Цього чомусь не зробили. Зате видали там.

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: А він таки одержував цю книжку?

В.ЗАХАРЧЕНКО: Не знаю. Я тільки запитав, які там вірші були надруковані

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: Ви все ж таки не відповіли чітко на запитання Дмитра Павличка.

В.ЗАХАРЧЕНКО: Я всіма фібрами всієї душі ненавиджу націоналізм, фашизм, шовінізм і т. д. і т. п. І я ніколи погано не ставився до росіян.

О.МУСІЄНКО: Ти, Василю, свого часу подавав рукописи до видавництва. Перший видали. Другий також був непоганий, але там дещо треба підчистити. Ми дали його до Комітету по пресі. Там порекомендували утриматися з ним. Тоді ми тебе з П.Гуріненком запитали, що з тобою трапилось: написав, маюкався чи що? Ти нам не сказав. Ми тобі порадили звернутися до СПУ, але ти як повівся, то тебе тільки й бачили. Ні слуху, ні духу. Ми здвигнули плечима, та й тільки.

Потім до тебе на квартиру хтось заносить якісь книжки, ти байдуже на них споглянув і навіть не поцікавився, хто, що й для чого. Дивно. Далі – Стус, за вашою характеристикою, такий, сякий, гарний, рідніше рідної мами. А в цей час Стуса судять. Як би ти повівся зі мною, якби в усіх оцих випадках я повівся так, як ти?

Л.НОВИЧЕНКО: Скажіть нам нарешті, адже ви не дитина, ви політичні науки вивчали. Ви визнаєте за собою бодай якісь політичні помилки?

В.ЗАХАРЧЕНКО: У мене такі ж самі радянські погляди, як і у всіх вас.

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: Ви аполітична людина, вірніше, удаєте з себе такого. Ніби ми тут усі діти, але тут усі політично грамотні. Вам вигідно тепер таким прикидатися.

В.ЗАХАРЧЕНКО: А я й не удаю з себе аполітика.

І.СОЛДАТЕНКО: На чому трималася ваша дружба зі Стусом?

В.ЗАХАРЧЕНКО: Стус був і залишився для мене гарною, доброю, чесною людиною...

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: Ви, товариші, бачите, що це два однакові погляди двох однакових людей, з тією різницею, що Стус уже розкрився до кінця, а Захарченко – ще ні. От і вся різниця.

В.ЗАХАРЧЕНКО: У мене глибоко радянські переконання. А те, що повисмикували з моїх записників і тлумачать, як кому хочеться, то так далеко можна зайти...

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: Все ясно. Чи є бажання дискутувати? Думаю, що досить. Ви (звертається до Захарченка) самі розправилися з собою, а не ми. Вас треба рятувати від самого себе. Я хочу вірити, що ви все це робили несвідомо. Але не можу. Якщо ви залишитеся поза Спілкою, ніякого лиха не трапиться. Пишіть, але так, щоб усі вам повірили, що не тільки на словах, а й на ділі ви такий. Тільки тоді ми до вас повернемося.

Хто за те, щоб затвердити рішення Київської організації? Одноголосно.

УХВАЛИЛИ: За антигромадську поведінку, що суперечить Статуту Спілки письменників СРСР і несумісна з перебуванням у письменницькій організації, Захарченка Василя Івановича виключити із членів Спілки письменників України».

Ясна річ, що після прийняття такого рішення подальша доля людини була вже прогнозованою, і ніщо не могло стримати пекельної каральної машини. Вже 31 січня 1973 р. Василя Захарченка було заарештовано за антирадянську діяльність за ст. 62 КК УРСР, а через кілька місяців, 26–27 липня 1973 р. Черкаським обласним судом він був засуджений на 5 років суворого режиму. Покарання відбував у концтаборі № 5 Чусовського району Пермської області. На цілих 13 років, від 1968 р. до 1982 р. його ім'я було викреслене з літературного процесу; видані раніше книжки за вказівками обллітів вилучалися з книгозбірень країни.

У 1982 р. Василя Івановича заново було прийнято до Спілки письменників. Але, як це практикувалося, ніхто перед ним не вибачився, ніхто не відшкодував йому фізичних та моральних втрат. Людина повернулася із заслання фізично хворою та духовно травмованою. Але попри моральний та психологічний тиск письменник вистояв. У середині 1980-х – на початку 1990-х рр. він немовби поспішав наздогнати вкрадений у нього час. Одна за одною виходять з друку книги: «Лозові кошики» (1986 р.), «Велика Ведмедиця» (1988 р.), «Клекіт старого лелеки» (1989 р.), «Брат милосердний» (1990 р.). За роман «Прибутні люди» в 1995 р. Василеві Захарченку було присвоєно найавторитетнішу державну відзнаку в галузі літератури – премію імені Т.Шевченка.

Реабілітовано ж Василя Захарченка прокуратурою Черкаської області було лише 9 жовтня 1991 р., після здобуття незалежності України.

У своєму нарисі автор не ставив за мету дослідження творчого доробку письменника. Та обійти його літературні заслуги було б просто несправедливо. Автор повністю пристає до думки Михайла Слабошпицького, який зазначає, що «Василь Захарченко дуже український письменник. Його сюжети – особливо з останніх двох десятиліть – сторінки випробувань саме нашого народу в несамовито тяжкому для нього ХХ столітті: голодомори, репресії, українська революція 1917–1921 рр., Друга світова війна, перші повоєнні роки... – все це наше, все це ми перейшли, втрачаючи мільйони життів. Тож теми письменника близькі й зрозумілі читачеві, бо вони вистраждані й виболені серцем. Він пише талановито, відверто й цілковито правдиво, тому-то книги його щоразу й викликають цілу хвилю обурення з боку «вчорашніх».

«Пишучи про Другу світову війну, – зізнавався згодом сам Захарченко, – [я] увійшов у цю тему не зі звичного вже офіційно-парадного, «победного» входу, а з чисто народного. Я зустрічався з багатьма ветеранами, скаліченими війною, які скромно доживали свого віку по українських селах на злидарських колгоспних пенсіях... Під час тих довірливих розмов

автор почув голос правди рядових війни, які пережили неймовірно лихо й вирвалися з нього із самою теплою душею, а не з вагонами награвованого закордонного барахла, вивезеними з поверженої Німеччини деякими великими і дрібненькими воєначальниками» [11].

Незалежність України Василь Захарченко зустрів із величезною радістю. Але це святкове відчуття досить скоро стало мати гіркий присмак. Коли минула ейфорія, стало зрозуміло, що в країні відбулася лише зміна декорацій, а при владі залишилися ті ж самі люди з радянським менталітетом. У листі до свого однокурсника Павла Пустовіта від 19 серпня 1992 р. він зізнається: «Перші місяці після 1 грудня [1991 р.] ходив не ходив, а літав от щастя. Зараз дуже тривожно й гірко, що державу не будують, а імітують це будівництво. Звідси й переважна доля лих на нашій голові. Та вірю, що в імперію вже нас не затьягнуть. Таки ж прийдуть і в Україні наші Вашингтони. А таки прийдуть» [12].

Сьогодні він не має права бути поза політикою, бо Україна перебуває на переломі. А письменник завжди звик бути на передньому плані. Його віра в Україну безмежна. Він вірить у розум простих людей, вірить у президента Ющенка, який зможе витягнути ту нещасну, гвалтовану країну з великої прірви. Він прагне підняти у школах патріотичне виховання і сам робить все можливе, щоб молодь була вже іншою.

Останні десятиліття наш земляк мешкає у Черкасах, де активно займається дослідницькою та творчою роботою. Нині у доробку Василя Захарченка 10 романів, 9 повістей, 112 оповідань, публіцистика. Але він не спочиває на лаврах, на столі письменника – нові рукописи. Роздуми автора про сенс життя, про його багатогранність, про його загадковість і доконачну непізнаність. А ще – про любов до України: «Боже, як я люблю Україну! і яке це щастя, нарешті мати право вголос, публічно сказати про це і написати...».

1. Поліщук В. Василь Захарченко: Штрихи до творчого портрета. – Черкаси: Сіач, 1997. – 55 с.; Дробний І. Різдвяна зоря письменника / Дробний І. Хата з лободи. – Черкаси, 2003. – С. 514-519.; Слабошпицький М. «Пий воду з криниці своєї»: Василь Захарченко і його проза // Літ. Україна. – 2005. – 23 черв. – С. 1, 7; 30 черв. – С. 7.; Мушкетик Ю. Знаковий документ епохи [Про роман «Довгі присмерки»] // Літ. Україна. – 2003. – 9 січ. – С. 6; Сорока М. Василь Захарченко // Пам'ять століть. – 1997. – № 2. – С. 37-38.
2. Сорока М. Василь Захарченко // Пам'ять століть. – 1997. – № 2. – С. 37-38.
3. Мусієнко О. Шістдесятники: звідки вони? // Пам'ять століть. – 1997. – № 2. – С. 15-27.
4. Автобіографічний рукопис Павла Пустовіта. – Архів автора.
5. Сорока М. Василь Захарченко // Пам'ять століть. – 1997. – № 2. – С. 37-38.
6. Про університетський курс див. також: Гайовий Гриць «Захалявне» минуле // Українське слово. – 2002. – 24-30 січня. – С. 13; Захарченко В. Білі вечори // Вітчизна. – 1997. – № 3-4. – С. 16-86.
7. Автобіографічний рукопис Павла Пустовіта. – Архів автора.
8. Захарченко В. Білі вечори // Вітчизна. – 1997. – № 3-4. – С. 16-86.
9. Там само.
10. Протокол зберігається в ЦДАЛМ. – Ф.590. – Оп.1; Друкується за: Коваль Віталій «Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп...» // Дніпро. – 1991. – № 9. – С. 162-172.
11. Захарченко В. До читача // Довгі присмерки. – К.: Акцент, 2002. – С. 6.
12. Лист Василя Захарченка до Павла Пустовіта від 19 серпня 1992 р. – Архів автора.

Тарас Пустовіт
2007

ЗЕЛЕНЦОВ

Василь Іванович

березень, 1870 – ?

Ця історія майже детективна. Вона ще раз підтверджує банальну істину про те, що рукописи не горять. Ці знайшли під скловатою влітку 1995 р., коли з дверей будинку, що по вулиці Пушкіна, 113 зняли стару оббивку. Характерний для дореволюційних часів правопис і місце схованки говорили про те, що рукописи становили якусь цінність. З огляду на це, колишній господар квартири із «секретними дверима» і давній мій приятель Анатолій Володимирович Даценко [1] запропонував мені з'ясувати, що то за рукописи, кому вони належали, і чому їх переховували у такий спосіб.

Як з'ясувалося, то був начерк промови, яку мав намір виголосити перед революційним трибуналом полтавський священик Василь Зеленцов. Вона називалася «Об изъятии церковных ценностей из православных церквей». Інших два рукописи були листами Зеленцова без адресата. В одному з них панотець писав: «Маю надію, що Бог допоможе мені отримати можливість говорити на суді багато на захист Церкви і духовенства. Але навіть якби це не збулося, все-таки я повинен потурбуватися, щоб промови мої <...> вийшли і за стіни суду подалі <...>».

Отож мета, з якою Василь Іванович Зеленцов передавав текст майбутнього виступу за межі в'язниці, нам відома. Зрозуміло, чому їх берегли. Для оточення священика його думки були дуже цінними. Важливі вони і для нас. Особливо коли ми відновлюємо правду нашої історії.

Над промовою він працював у камері «тюпроду» тобто тюремного підрозділу Полтавського відділу ДПУ. Напередодні, сповіщає Зеленцов у листі, слідчий Юхвіц повідомив його, що справу закінчено, і він береться до написання «заключення». Це займе, міркував отець Василь, днів зо три. Ось цими вільними від допитів годинами він і скористався. Можливо, при арешті у нього не відібрали Євангеліє, і панотець користувався ним у камері, бо рукопис рясніє посланнями на Святе Письмо. Ймовірно також, що досвідчений проповідник знав сокровенні рядки напам'ять. Ув'язнений розумів, що процес готується політичний. У його

особі як визначного представника полтавського духовенства будуть судити Церкву. Власне, цього, за його словами, не приховували ні слідчий Юхвіц, ні начальник Полтавського відділу ДПУ Лінде. Процесові збиралися надати широкого політичного резонансу. Приводом слугував спротив духовенства виконанню весняного, 1922 року, декрету про вилучення церковних цінностей у так званій фонд боротьби з голодом. Насправді ж шлося про те, щоб скористатися атмосферою голоду для економічного і політичного розгрому Церкви [2].

На час слідства Василь Іванович був уже далеко не молодим. Народився він у березні 1870 р. у селі Зиморово Рязанської губернії. Закінчив Московську духовну академію. З 1900 р. по 1912 р. викладав у духовних учбових закладах. Мав сан єпископа. Батько, Іван Васильович, і брат Костянтин теж були священниками [3]. Ставлення Василя Зеленцова до вилучення церковних цінностей було принциповим і непримиренним. Воно базувалося на об'єктивному аналізі ситуації, що склалася в державі, обуренні несправедливими діями радянської влади. Майбутній виступ на суді він розглядав як «морально-ідейний турнір з більшовизмом».

Судовий процес над Зеленцовим відбувся 9–11 серпня 1922 р. у залі міського музичного училища. Іронією звучать сьогодні слова газетного репортажу про появу «на естраді» складу суду. Справді, суд нагадував театральне дійство. Засідання починалися ввечері і закінчувалися опівночі. Підсудного виснажували допитами головуючого, членів трибуналу, збивали з пантелику питаннями, перебивали його відповіді, намагалися викликати до священника негативне ставлення. Але задумане не вдалося. Газета констатувала, що після засідання багатолюдний натовп не розходився, всі хотіли бачити отця Василя, намагалися підійти під благословіння, передавали хліб і фрукти [4].

Панотець поводить себе гідно. У здивованого репортера мимоволі вирвалося: «Удивительного спокою – этот Зеленцов!» Так лише здавалося, адже виголосити промову повністю він не зміг, і це не могло його не хвилювати. Наведений у додатку до цієї статті текст промови є розвитком лише другої тези наміченої Зеленцовим «Програми» виступу, що складається з чотирьох пунктів. «Програма» ставила за мету показати «гибельность для страны большевистского коммунизма». Тези «Програми» цікаві постановкою питань. Тому їх теж уводимо в окремому додатку.

11 серпня 1922 р. Василеві Зеленцову, звинуваченому в контрреволюційній діяльності, оголосили вирок: розстріл. Потім, очевидно, зважаючи на реакцію віруючих, вищу міру покарання замінили п'ятьма роками ув'язнення. У червні 1925 р. з невідомих причин достроково звільнили, і панотець повернувся до Полтави. Мешкав за адресою: вул. Загородня, 2. Служив у Святотроїцькій церкві [5].

27 серпня 1926 р. Зеленцова знову заарештували у Харкові. При священнику були: дерев'яна іконка і дерев'яний хрест, книжка «Церковне право», чайник і емальований кухоль, поштове приладдя. Мабуть, Василь Іванович зібрався в якусь далеку подорож, яка була небажаною для ДПУ. Доки йшло слідство, Зеленцова утримували під вартою в Харкові, Полтаві, а також у московській Бутирській в'язниці. «Протиправна поведінка» Зеленцова полягала в тому, що він «поучал приходивших к нему прихожан смотреть на Советскую власть, как на наказание Божие» [6]. Інших доказів вини зібрати не змогли. Тому, керуючись таємним обіжником НКЮ від 25 травня 1925 р., до Зеленцова як «організатора протирадянських настроїв» планували застосувати адмінвиселення, але за постановою Особливої наради при Колегії ОДПУ від 24 вересня 1926 р. ув'язнили на три роки до Соловецьких концтаборів, а в жовтні 1928 р. заслали до Сибіру [7]. Це був перевірений спосіб розправи з інакодумцями.

Що ж до рукописів, то їх, вірогідно, отримали з «тюрподу» Євгенія Овсієвська та Лідія Сагарда – доньки відомого в Полтаві церковного діяча, редактора офіційної частини «Полтавских епархиальных ведомостей» Миколи Яковича Уралова [8]. У період, про який іде мова, вони жили в будинку батька по вул. Пушкіна, 113 [9]. Є.М.Овсієвська мала широкі

зв'язки з духовенством. Її сестра Лідія Сагарда працювала в Полтавському губернському відділі народвіти на посаді завідувачки книжково-розподільчого пункту і була поза підозрою ДПУ. Саме в сінешних дверях її колишньої квартири виявлено рукописи. Поряд з названими документами вона залишила своє посвідчення працівника книжково-розподільчого пункту, неначе даючи ниточку для з'ясування давньої таємниці. Пізніше вона виїхала у Київ до сестри, у сім'ю композитора Левка Ревуцького. Враховуючи історичну цінність знайдених документів, їх передали на зберігання до Полтавського краєзнавчого музею.

ТЕКСТ ПРОМОВИ СВ. ЗЕЛЕНЦОВА «Об изъятии церковных ценностей»

Отношение православного населения России к изъятию советской властью из православных церквей церковных ценностей, чтобы (как сказано в декретах и других сообщениях советской властью) на эти ценности купить за границей хлеб для голодающих, – сложилось в зависимости от трех обстоятельств:

1). Первое обстоятельство – что церковные ценности для православных людей святыни; притом большинство этих ценностей святыни великие, которые ни в коем случае нельзя употреблять на обычные житейские нужды, и даже на военные нужды можно употреблять только в том случае, если война идет за веру и благочестие.

2). Вторым обстоятельством является крайнее недоверие православного населения к заявлениям советской власти, что церковные ценности пойдут только на голодающих, и отчасти другим заявлениям советской власти. В дни изъятия церковных ценностей и дни, предшествовавшие изъятию, это недоверие было очень сильным в душах православных.

3). Ужасные размеры голода на юго-востоке Европейской России являются третьим обстоятельством, определявшим отношение главной массы православных к изъятию церковных ценностей.

Христос признает религиозный голод души более страшным обстоятельством, чем голодающие желудка: «не бойтесь убивающих тело, душу же не могущих убить, но бойтесь более того, кто может душу и тело погубить в геене огненной» – религиозным голодом, говорил Христос (Мф. 10,28; Лук. 12,4), поэтому христианская церковь может отдавать на голодающих желудком только те церковные ценности, которые не являются необходимыми для богослужения.

Но и эту часть церковных ценностей, ввиду того, что они являются великой святыней, церковь может отдавать голодающим только в самом крайнем случае: только тогда, когда у правительства действительно нет никаких уже источников для помощи голодающим. Если же правительство народное еще не исчерпало других (светских) средств помощи голодающим, Христос и в богатый храм приемлет последнюю лепту вдовицы на украшение Храма, не возвращая эту лепту ей (Луки 21, 1-5). Если же все светские средства помощи голодающим правительство исчерпало, а голод еще свирепствует, тогда, наконец, вступает в силу изречение Христа: «милости хочу, а не жертвы» на украшение храма. И все необходимые для богослужения церковные ценности могут быть обращены в Фонд помощи голодающим.

Таково принципиальное отношение Православной Церкви к вопросу о помощи церковными ценностями голодающим. Советское правительство, издавая декреты об изъятии церковных ценностей на помощь голодающим, заявляло, что у государства нет других средств, кроме церковных ценностей, для покупки хлеба за границей. Православное население в громадном большинстве отнеслось к этому заявлению недоверчиво, так как, приблизительно в одно время с кампанией по изъятию церковных ценностей, правительство давало населению разрешение иметь домашние ценности в значительном количестве и разрешило торговлю ценностями. В народе говорили, что нужно бы сначала реквизировать домашние ценности у победителей в гражданской войне и у спекулянтов, а потом уж поднимать разговор о церковных ценностях.

Во-вторых, у громадных масс православного населения за первые шесть месяцев от начала голода создалось убеждение, что советское правительство недостаточно серьезно и недостаточно охотно заботится о помощи голодающим. Что такое убеждение распространено, можно сказать, по всему лицу земли нашей, об этом я знаю; но причины, создавшие такое убеждение, мне далеко не все ясны, и я буду говорить о тех только, которые для меня выбились. Именно, императорское правительство (как и правительства других стран) при сильном неурожае спешило опубликовать указ о запрещении всякого вывоза хлеба за границу а советское правительство такого указа не опубликовало доселе. Я живу в Полтаве, далеко от границы, и сам не мог наблюдать вывоза за границу хлеба. Но в течение полугода голода до меня с каждым месяцем

все сильнее доходил народный говор, что много хлеба уходит за границу из России. Так как для меня как священника затруднительно проверять правильность этой молвы, я ее не проверял. Но в марте, в мое отсутствие, мне на квартиру был передан номер полтавской газеты от 10 марта со статьей: «Кто виноват?» В этой статье приводится речь Фрильофа Нансена, сказанная за границей. Нансен указывает, что советская власть дала ему возможность подробно познакомиться с организацией помощи голодающим и что советское правительство в последние месяцы кормит 2 1/4 миллиона голодающих. К газете была приложена записка на клочке бумаги: «Полтавская губерния дала 23 миллиона пудов хлебных продуктов правительству, собранных в виде разных налогов. Где же остальной хлеб, собранный правительством?». Задумавшись над этой запиской, я сделал расчет, и оказалось, что одного полтавского хлеба, собранного правительством, достаточно для раздачи 2 1/4 миллиона голодающим по 1 ф. зерна на день в течение 10 месяцев. Таким образом, вопрос автора записки: где же остальной хлеб, собранный правительством? оказывался очень серьезным вопросом. Впоследствии я имел возможность убедиться, что цифра 23 миллиона сбора хлебных продуктов с Полтавщины – верная (в общем).

Принявши во внимание вышеприведенное, я увидел, что у меня исчезают основания считать народный говор о вывозе хлеба за границу только пустою молвою. На вопрос, куда девался собранный правительством хлеб, удовлетворительного ответа у меня не оказалось.

Принявши во внимание еще великую неспособность советской власти сохранять хлебные и овощные продукты от расхищения и от порчи, каковую неспособность свою советская власть могла бы давно исправить, если бы было у нее серьезное желание, я увидел, что против обвинения правительства в недостаточной заботливости о голодающих у меня нет возражений.

Итак, массы православного населения были проникнуты сознанием, что правительство, недостаточно заботясь о голодающих, допустило вывоз хлеба за границу, а теперь хочет покупать на церковные ценности за границей отчасти тот хлеб, который само туда продало или допустило продать.

При таких условиях, конечно, население не могло охотно отдавать свои святыни для помощи голодающим в распоряжение советского правительства, обвинявшегося народным говором в вышеуказанных винах.

Когда советское правительство в декрете об изъятии ценностей объявило, что собранные ценности пойдут исключительно на помощь голодающим и что правительство будет опубликовывать отчет об употреблении церковных ценностей, – православное население встретило это заявление правительства опять-таки с недоверием. Насколько могу судить, были главных два основания для этого недоверия. Во-первых, полное отсутствие гласности в Советской России и невозможность самому православному населению проверять отчеты, вследствие нежелания Сов. правительства допускать православное население к такой проверке. Старинная поговорка: «врет, как отчет» никогда не пользовалась такой широкой популярностью и таким широким уважением, как теперь. Во-вторых, население слишком хорошо сознает, что советскому правительству нет никакого затруднения издать после изъятия церковных ценностей новый декрет о направлении, например, половины изъятых ценностей, ввиду изменившихся государственных обстоятельств, не на голодающих, а, например, на военные потребности. К тому же, изъятие церк. ценностей происходило в начале весны, – а в это время и население уже привыкло считать войну очень возможной. К этому, наконец, надо прибавить еще народное убеждение, что большая часть сов. служащих склонны к хищению.

Между тем, если ценности в значительной части (или все) попадут не на голодающих, это было бы поруганием святынь и дало бы основание православному населению ожидать гнева Бога.

И вот в итоге этого большинство православного населения не имело желания добровольно отдать церковные ценности в распоряжение советского правительства, несмотря на заявления правительства, что употребит все ценности на пользу голодающим.

Громадное большинство православных отнеслось к изъятию церк. святынь советской властью так: у вас сила, а потому берите, сопротивляться не будем и отдадим, но согласия нашего не даем: слишком во многом мы вам не верим. Судя по газетным известиям, в некоторых местах предпочитали даже скрыть часть церк. ценностей от правительства.

Мой следователь, Юхвиц, говорил мне, что мой процесс в вопросе о церк. ценностях будет процессом, касающимся не толь ко меня, но и вообще духовенства Полтавщины. И даже добавил – «Ваше личное положение в этом вопросе будет лучшим, в мораль ном отношении, чем положение духовных лиц, которых суд будет допрашивать как свидетелей против Вас». Вот почему я считаю для себя необходимым поставить со своей стороны вопрос об изъятии церк. ценностей на принципиальную почву и превратиться на суде из обвиняемого в обвинителя совет-

ской власти. Прилагаю при сем набросанный мною текст моей речи по этому вопросу. Думаю, что добыюсь, с Божьей помощью, возможности сказать ее еще во время разбирательства. А если не тогда, то в заключение процесса в своей защитительной речи я скажу это все. Так как дело касается и духовных «свидетелей» против меня, то и передаю заранее содержание моей речи» [10].

ТЕЗИ В.І.ЗЕЛЕНЦОВА

«Программа намеченных мною идейных выступлений во время моего процесса

1). О нравственных недочетах следственного дознания о моих действиях, с точки зрения «революционной совести» и христианской совести; оценка постановки следственного дела в Ч.К.

2). Православная идеология вопроса об изъятии церковных святынь, в связи с голодом в стране; факты крайнего недоверия масс к честности советского правительства; факты, обосновывающие это недоверие.

3). Принципы религиозного первохристианского социального коммунизма и критика большевистского коммунизма как кровавой и грязной карикатуры на него; гибельность для страны большевистского коммунизма.

4). Гонение большевизма на Евангелие Христа; неспособность большевизма в теперешнем его виде к долгому господству в стране.

Для христианина Христос и Евангелие выше всего и дороже всего; вытекающая отсюда независимость Церкви от государства и принципиальное отношение церкви к политическим партиям.

Чтобы иметь возможность больше и свободнее говорить на суде, я откажусь от казенного защитника и буду защищаться сам, не столько стремясь избежать обвинения в том или ином «преступлении» (за которые мне перед Христом краснеть не приходится), сколько устраивая идейный турнир, чтобы нанести большевикам идейно-моральное поражение перед всей публикой на суде, которой они хотят собрать много.

Прошу Бога о помощи в этом последнем деле» [11].

1. Даценко Анатолій Володимирович (1914–2001) — полтавський біограф теоретика космонавтики Ю.Кондратюка.
2. Голод 1921–1923 років в Україні. Зб. документів і матеріалів. — Відп. ред. Кульчицький С.В. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 14.
3. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 2765-С. — Арк. 2, 9.
4. Рязофорная контрреволюция перед судом. Дело священника Зеленцова //Голос труда. — 1922. — № 108. — 11 августа. — С. 2. Процес висвітлювався також у №№ 107 і 109 цієї ж газети за 1922 р.
5. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 2765-С. — Арк. 2, 8, 9.
6. Там само. — Спр. 2765-С. — Арк. 2-4, 27.
7. Там само. — Спр. 2765-С. — Арк. 28, 41, 48-49.
8. Павловский И.Ф. Полтавцы иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. — Полтава, 1914. — С. 272-273.
9. За даними домової книги будинку по вул. Пушкіна, 113, м. Полтави, яка зберігалась у мешканця цього будинку Даценка А.В.
10. Текст промови виконаний чорним чорнилом, що вигоріли від часу, на 2-х аркушах паперу розміром 35 x 22,5 см. //ПКМ, на тимчасовому зберіганні.
11. Лист із «Програмою» виконаний чорним чорнилом на 3-х сторінках зведеного аркуша паперу із учнівського зошита в клітинку. Лист починається словами: «Вчера следователь Юхвиц кончил допрос меня...» Текст другого листа, який до статті не додається, виконано фіолетовим олівцем на 2-х половинках аркуша з канцелярської книги. Цей лист починається словами: «Слава Богу за все!...» і закінчується підписом: «Св. В.Зеленцов». Лист повторює думки, викладені у попередніх документах //ПКМ, на тимчасовому зберіганні.

Василь Граб
2007

ЗЕМЛЯКОВ

Яків Григорович

1887 — травень, 31, 1938

Чим завинив викладач Земляков? Таке питання виникло у зв'язку з дослідженням долі вчителів Миргородського керамічного технікуму, репресованих у 1930-х рр. Деякі справи розшукати поки що не вдалося. Що ж стосується Якова Григоровича Землякова, його архівна кримінальна справа зберігається в управлінні Служби безпеки України по Полтавській області.

Яків Григорович народився у Підмоскові. Мав багатий життєвий досвід. Всього 1917-й рік служив прапорщиком царської армії. Тоді йому виповнилось рівно тридцять, і він свідомими очима спостерігав обидві революції. Йдучи за покликанням, закінчив учительський і педагогічний інститути. Сумлінну працю на освітянській ниві підтверджували білет ударника і грамота Миргородського керамічного технікуму. Проте математик Яків Григорович мав один дуже великий недолік: любив правду і точність.

Зваженість і критичність мислення, безсторонні оцінки карколомних планів «великого перелому» викликали підозру. У 1928 р. Землякова почали переслідувати, виславши в адміністративному порядку на три роки за антирадянську агітацію [1].

Таким чином, на момент відзначення Сталінім 20-ї річниці Жовтневої революції, «повної перемоги соціалізму» і остаточної ліквідації опозиції Я.Г.Земляков мав два компромати: службу прапорщиком в царській армії і висилку за антирадянську агітацію. Отже, він ідеально підходив до якоїсь із кримінальних справ, які масово фабрикувались за вказівкою НКВС СРСР щодо посилення боротьби з ворожими елементами [2].

В основу справи, у яку «вкинули» [3] Землякова, покладені покази, які дав учитель Г.Я.Михайлець. Зайве сьогодні говорити, як вони були одержані. З цих показів випливало, що Михайлець, колишній член осередку «Української громади» та УСД-меншовиків, з початку 1920-х рр. працював у Миргороді у відділі народної освіти, де займався контрреволюційною роботою: «насаджував контрреволюційні націоналістичні кадри в клубах і театрах, крім того добирав репертуар контрреволюційного націоналістичного толку п'єс авторів Винниченка, Грінченка та ін. [4], вербував членів». Мав зв'язки з Харківським контрреволюційним підпіллям, зокрема, з письменником О.Досвітнім, і передавав у Миргород настанови підпільного центру.

Далі йде дуже важливий запис, який розкриває, власне, не рекомендації «підпільного центру», якого не існувало, а настанову зовсім іншої, дійсно злочинної організації – НКВС, співробітники якої проговорились ось цими словами: «У 1929 році я передав настанову Центру Гуглинському взяти на облік усіх ображених радвладою і повести на них ставку і розрахунок» [5].

Ображеними, звісно, були або ж повинні були бути, за думкою НКВС, «бывшие люди» – офіцери царської армії, інтелігенти, чиновники. Всі вони підлягали репресії.

До протоколів додається довідка «на лиц, проходящих по показаниям обвиняемого Михайлеца Г.Я.» [6]. У ній ми знаходимо імена письменників Олеся Досвітнього, Миколи Кулика, Остапа Вишні, Миколи Хвильового (останніх двох – з позначкою «сужден»); засуджених «по 1-й категорії», тобто до розстрілу: вчителів Коробку Степана, Бойка Семена (колишнього офіцера «старої армії», боротьбиста); засуджених «по 2-й категорії», тобто до таборів: священника Кузьменка Івана, есера Кулика Івана Гнатовича, офіцера «старої армії» Вовка Андрія Івановича. У довідці також записані імена арештованих, які знаходились на час показів Михайлеця під слідством: Перчика – вчителя, «офіцера білої армії», Личка Дениса Івановича – «есера, члена Центральної ради і ВКП(б)», Бехтера – «кулака, працівника райлікарні», Марченка Івана Семеновича – «кулака з с.Марченки», Бовкуна Василя Миколайовича з Миргорода, Оробця Григорія Петровича – «кулака», Оверка Данила Костянтиновича, Маловичка Василя Артемовича – члена УСД-меншовиків – всього 38 осіб. Очевидно, їх теж чекало підведення під «категорії». Явним «ворогом народу» виглядає у списку Стельмах Василь Михайлович, колишній вчитель, «кулак, женат на помещице».

Землякова у списку немає. Це підтверджує думку про те, що його «вкинули в общий котел». У справі є лише невелика довідка Миргородської міської ради 30 березня 1938 р. за № 01, в якій говориться, що Я.Г.Земляков тимчасово проживає в місті Миргороді, за соціальним станом службовець – вчитель, працює в Миргородському технікумі, в останній час за ним помічалося «скрытое антисоветское выступление» [7]. Слова про «скрытое антисоветское выступление» різко підкреслені червоним олівцем. Скоріше всього, така недоладна характеристика – прояв самозахисту тих, хто її дав.

На єдиному допиті 10 квітня 1938 р. Якова Григоровича примусили «зізнатись» у тому, що він у саду технікуму був завербований до контрреволюційної організації колишнім петлюрівським офіцерам Сакалом Володимиром Яковичем і одержав завдання збирати людей. «Оружие думали черпать в селах, оставшееся после гражданской войны» [8].

Фактично ніяких доказів існування в Миргороді контрреволюційної організації немає. Навіть петлюрівський офіцер Сакало В.Я. «зависає» у повітрі, і невідомо, звідки з'явилося це прізвище в справі. Але докази були не потрібні – у обвинувачувальному висновку записано: «В Миргородський РВ НКВС поступили відомості, що в Миргороді і прилеглих районах існує контрреволюційне підпілля, кероване членами антирадянських партій Маловичком Василем Артемовичем – членом УСДРП, Личком Денисом Івановичем – членом УПСР, членом Центральної Ради, Отченашем Степаном Митрофановичем – колишнім уповноваженим УСДРП, Головком Юхимом – колишнім поручиком білої армії, Бойком Семеном Гавриловичем – колишнім боротьбистом, поручиком старої і петлюрівської армії та іншими. Що контрреволюційна організація має принцип побудови військового порядку і має за мету повалення Радянської влади збройним шляхом за допомогою інтервенції з боку Німеччини і Польщі, відторгнення України від Радянського Союзу з метою реставрації капіталізму під протекторатом Польщі і Німеччини» [9].

Далі наводяться покази звинувачених і робиться висновок про те, що відомості, які поступили, повністю підтверджені опергрупою і слідством.

На підставі такого висновку 11 квітня 1938 р. Особлива трійка УНКВС по Полтавській області винесла постанову, за якою за статтями 54-10 ч.1 і 54-11 31 травня того ж року розстріляні:

Маловичко Василь Артемович, 1884 р. н., уродженець і житель м.Миргорода, працівник цегельного заводу;

Михайлець Григорій Якович, 1889 р. н., уродженець с.Толкачівка, вчитель;

Головко Юхим Васильович, 1896 р. н., уродженець і житель м. Градизька, вчитель;

Отченаш Степан Митрофанович, 1895 р. н., уродженець с. Березова Лука Петрово-Роменського району, приймач контори «Заготзерно»;

Таран Іван Васильович, 1904 р. н., уродженець с. Шарківщина Миргородського району, робітник відгодівельного пункту;

Коваленко Юхим Антонович, 1884 р. н., уродженець с. Шарківщина, робітник колгоспу;

Миколайчук Олександр Павлович, 1895 р. н., уродженець с. Слобода-Селець Житомирської області, вчитель педагогічної школи, колишній офіцер «старої армії»;

Кальний Михайло Данилович, 1889 р. н., уродженець і житель с. Великі Сорочинці, офіцер «старої армії», завлісництвом;

Муха Іван Олександрович, 1890 р. н., уродженець і житель с. Великі Сорочинці, офіцер «старої армії», вчитель;

Кравченко Іван Єфремович, 1899 р. н., уродженець с. Шарківщина, розкуркулений, чорнороб спиртзаводу;

Бокітько Фокій Хомич, 1891 р. н., уродженець с. Великі Сорочинці, колишній чиновник «старої і білої армії», секретар сільради;

Ксьонз Василь Костянтинович, 1880 р. н., уродженець і житель Миргорода, колишній член УПСР, працівник ГОРПО;

Артамонов Василь Васильович, 1880 р. н., уродженець с. Іванівки Красноградського району, житель с. Шарківщина, священник.

Разом з ними загинув і Яків Григорович Земляков [10]. Перед стратою ці люди утримувались у Лубенській тюрмі. На цьому можна було б поставити і крапку. На жаль, доводиться визнати, що мало хто прислухається до повчального голосу історії. То тут, то там лунають заклики тепер вже про суд над комуністами, розправу над «торгашами» чи ще над якоюсь категорією громадян. Знайома бацила тоталітаризму, свавілля і беззаконня «літає» у повітрі. Цей вірус багатолікий.

1. Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр. 5348-С. — Арк.53.

1. Докладніше див.: Ковтун Г.К., Войналович В.Д., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині / Реабілітовані історією. — К.-Полтава, 1992. — С. 2949.

2. «Вкинути у справу» — жаргонний вислів працівників НКВС (В.Г.). Землякова Я.Г. заарештували 25 березня 1938 р. Під арештом утримувався у Лубенській тюрмі. Місцем народження у протоколі записано с. Бобикіно, в обвинувальному висновку — с. Дибкіно Серпуховського району (Архів УСБУ по Полтавській обл. — Спр. 5348-С. — Арк. 53, 269).

3. Характерний перелік авторів націоналістичних творів. Подекуди до них в архівних справах додається прізвище М.Грушевського. Цим перелік націоналістів вичерпується. Мабуть, останні були «канонізовані» НКВС, їх імена, як «ворогів народу», можна було вживати безпомилково (В.Г.).

4. Архів УСБУ по Полтавській обл. — Спр. 5348-С. — Арк. 158.

5. Там само. — Арк. 206-207.

6. Там само. — Арк. 64.

7. Там само. — Арк. 129, 137.

8. Там само. — Арк. 258-267.

9. Там само. — Арк. 284-287.

Василь Граб

ЗЕРОВ

Микола Костьович

квітень, 26, 1890 — листопад, 3, 1937

Більше як чверть століття над ім'ям Миколи Зерова тяжіло тавро «українського буржуазного націоналіста», ще чверть століття він був наполовину реабілітований і майже невідомий широкому загалу української громадськості. А між тим Микола Зеров був відомим поетом, літературознавцем, основоположником школи неокласиків, якій належало чільне місце в українському літературному процесі 20-30-х років минулого століття, а також педагогом і авторитетним дорадником у питаннях поезії.

Ми спробуємо пройти стежками життя цього видатного митця, доля якого випала на складний час початку ХХ ст., епоху українського національного відродження і трагічно завершилася в радянському концтаборі на Соловецьких островах. Вибравши цю долю, як незворотний дороговказ, М.Зеров ніде не намагався схитрувати чи схибити, йшов чесно і прямо.

Дитинство Миколи минуло в мальовничому Зінькові на Полтавщині, де він народився 26 квітня 1890 р. у сім'ї Костянтина Іраклійовича Зерова, вчителя, згодом директора земської двокласної школи, а з 1905 р. – інспектора народних шкіл в Кролевіці на Чернігівщині. Батько походив із селян і добре знав, чого важить наука. Тому він зробив усе, щоб його діти здобули вищу освіту. З п'яти синів К.Зерова (було ще дві дочки) четверо стали відомими людьми: Дмитро – видатний ботанік, академік Академії наук УРСР; Костянтин – гідробіолог; Михайло – поет, що виступав під псевдонімом Михайло Орест. Їхня мати, Марія Яківна, походила з козацького роду Яреськів з-під Диканьки. Уже родинний побут Зерових зіткнув дві мовні стихії. В сім'ї вжитку була російська мова. Українська панувала на вулиці. Марія Яківна багато знала українських народних пісень, гарно співала їх. Із служницею також розмовляла рідною мовою. Великий вплив на національне усвідомлення М.Зерова справили зіньківський знайомий їх родини А.Лещенко і рідний дядько, материн брат П.Яресько.

Інтерес в сім'ї Зерових до літератури був величезний. Микола навчився читати в чотири роки, і світ класичного письменства залишив глибокий слід у його свідомості. Під впливом батька він також захоплювався ботанікою, географією та астрономією.

Закінчивши двокласну школу в Зінькові, Микола з 1900 по 1903 рр. навчався в Охтирській гімназії, а у зв'язку з переїздом батьків перейшов до 1-ї Київської гімназії. Навчання в гімназії співпало з роками першої російської революції, яка виокремила серед гімназистів різні політичні уподобання. Одні співчували великодержавним російським шовіністам, інші називали себе «революціонерами», маючи, проте, туманні уявлення про класову боротьбу і ще менші – про український національно-визвольний рух. М.Зеров хоч і тяжів до останніх, проте вийшов у 1908 р. з гімназії без чітких політичних переконань. Навчання в гімназії стало важливим періодом становлення літературних інтересів майбутнього поета і перекладача. Особливий вплив на нього справив учитель латині С.Трабша, в якого він навчився й обов'язкової на той час давньогрецької мови. По закінченні гімназії М.Зеров за порадою батька збирався вступати до Петербурзького університету. Конкурсний іспит з давньогрецької мови витримав, але не мав особливих надій потрапити на казенний кошт, щоб дістати стипендію, адже на 30 вакансій було більше 200 заяв. Крім того, збудований на кістках запорожців Петербург справив на романтичного юнака гнітюче враження. Тому в 1908 р. він вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Вчився легко, мав феноменальну пам'ять.

Спершу М.Зеров мав намір спеціалізуватися на вивченні історії та літератури Давнього Риму, але таких фахівців на факультеті не виявилось. Тоді він перейшов на відділ російської історії, але нудна робота над переписними книгами, якою завантажував студентів професор Довнар-Запольський, швидко відбила охоту і до цієї спеціалізації. Врешті М.Зеров, не шукаючи собі наукового керівника, вирішив зайнятися українською історіографією і почав писати курсову роботу «Літопис Грабянки як історичне джерело і літературна пам'ятка». Це була перша наукова робота, що її він виконав протягом двох років (1913–1924 рр.).

До того часу М.Зеров уже став сформованим, як на студентський вік, дослідником з чітко визначеною громадянською позицією українського патріота. З 1912 р. він починає друкувати свої статті в українському педагогічному журналі «Світло», а з наступного року – більш-менш регулярно виступав з рецензіями в газеті «Рада». Одночасно він став одним із провідних діячів Київської української студентської громади. В ній виступає з доповідями, бере участь в обговоренні літературних і політичних проблем.

У травні 1914 р. М.Зеров блискуче захистив курсову роботу, але при університеті його не залишили. Молодий науковець їде вчителювати до Златопільської гімназії. Це була глуха провінція. Єдине, що згладжувало його периферійне буття, було викладання латині, в яку М.Зеров був буквально закоханий. Перебування в затхлій атмосфері заштатного провінційного міста ставало для М.Зерова дедалі обтяжливим. Крім того, зі вступом Росії в Першу світову війну почалися гоніння на будь-які прояви українського національного життя: закриті нечисленні українські громадські організації і преса, загнані в підпілля українські політичні партії. Друкувати свої літературознавчі розвідки М.Зерову стає ніде.

Повалення в лютому 1917 р. самодержавства в Росії відкрило для України шлях до національного відродження, розвитку української мови, освіти і культури. У Києві постала Центральна Рада – представницький орган українського народу, яка стала домагатися автономії України у складі демократичної Росії. У вересні 1917 р. М.Зеров перейшов на роботу до 2-ї Київської української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства, яка щойно відкрилася. Будучи щирим українським патріотом, М.Зеров, проте, активної участі в політичному житті не брав. У гімназії він викладав латинь і секретарював у педагогічній раді, одночасно займався науковою роботою і літературною критикою.

Весь період Української революції 1917–1921 рр. М.Зеров перебував у Києві. Тут він пережив добу Центральної Ради, Директорію Української Народної Республіки, прихід денікінців і червоних військ, сваволю чека і голодне існування в холодному і поруйнованому лихоліттями війни і більшовицькими експериментами місті.

В 1920 р. сталися істотні зміни в особистому житті М.Зерова: 13 лютого він одружився з Софією Лободою. Тоді ж вирішив серйозно зайнятися науковою роботою. Прагнучи включити українську національну культуру в загальне русло культур європейських, М.Зеров наполегливо працює на перекладацькій ниві, показуючи в цій царині немало прикладів геніального відтворення поетичних шедеврів античності. Того ж 1920 р. виходять друком підготовлені ним книги – «Антологія римської поезії» та «Нова українська поезія», які стали помітною віхою в тогочасному літературному житті України. Проте влітку Микола Костьович тяжко захворів на черевний тиф. Сім'я жила голодно і бідно. Більшовицькі експерименти періоду «воєнного комунізму» призвели до розрухи народного господарства і повного паралічу економічного життя. Внаслідок закриття гімназій і університетів викладачі втратили роботу, а відтак і засоби для існування.

Щасливим випадком для М.Зерова стало запрошення до Баришівської соціально-економічної школи, директором якої був Микола Сімашкевич. У ній Микола Костьович офіційно викладав українську мову та історію, а неофіційно для бажаючих – свою улюблену латинь (цей навчальний предмет у радянських навчальних закладах був ліквідований як «непотрібний пролетаріатові»). Платня вчителям в умовах головуючої інфляції була символічною, зате її частина видавалася натурою (харчами, паливом, гасом). Завдяки цьому в умовах економічної розрухи й голоду 1921–1923 рр. сім'я Зерових змогла протриматися.

У Баришівці також працював О.Бургардт (Юрій Клен), а невдовзі прибув і В.Петров (Домонтович). Саме вони склали гурток української інтелігенції, яку чекісти запідозрили в контрреволюційній змові. Частина баришівської інтелігенції влітку 1921 р. була заарештована і відправлена до полтавської в'язниці. Тільки завдяки клопотанню В.Г.Короленка Ю.Клена та його друзів було звільнено з ув'язнення. Щаслива доля обминула тоді М.Зерова (на час арештів його не було в Баришівці). Ця подія посилила бажання молодого вченого повернутися до Києва, де поле викладацької і наукової діяльності було значно ширшим.

Нарешті, у вересні 1923 р. М.Зерова запросили на роботу професором української літератури до Київського інституту народної освіти – так за більшовиків став називатися університет Святого Володимира. Навчальний курс української літератури довелося розробляти самому, адже до революції 1917 р. такого предмету в жодному навчальному закладі Російської імперії не викладали. Попередньо молодому вченому довелося провести складну дослідницьку роботу – накреслити періодизацію, вивчити персоналії, критично осмислити концепцію дореволюційного українознавства. Історію української літератури він досліджував глибоко й широко – від часів І.Котляревського і П.Гулака-Артемівського і до перших ластівок української поезії початку ХХ ст., у зміні ідейно-стильових течій і у зв'язках з європейською літературою.

Напівголодне життя і мізерна платня змушували М.Зерова шукати заробітку і в інших навчальних закладах Києва. Одночасно він почав читати лекції у Київському кооперативному технікумі та 2-й торгово-промисловій школі, а пізніше деякий час викладав також в археологічному й лінгвістичному інститутах, залізничному технікумі, вечірньому освітянському університеті, на чисельних курсах і семінарах.

В цей час у Києві склався гурток молодих українських літераторів, які дістали назву «неокласиків». Восени 1923 р. «неокласики» влаштували серію літературних вечорів, які набрали особливого розголосу серед української творчої інтелігенції та студентства. Завдяки їм українська поезія у своїй цілності досягла західноєвропейських вершин.

Із 1923 р. М.Зеров починає виступати і як поет. В 1924 р. побачила світ його вимріяна «Камена», куди автор включив поряд із перекладами давньоримських поетів 11 своїх сонетів та 8 олександрійських віршів. Поява «Камени» засвідчила, що в українській літературі з'явився великий майстер. Авторіві на той час виповнилося 34 роки. Збірка викликала бурхливу і неоднозначну реакцію літературної громадськості. Більшість рецензентів вітала її захо-

плено, а негативні відгуки комуністичних ортодоксів мали виразно погрозувальні інтонації. Наприклад, офіціоз ЦК КП(б)У газета «Більшовик» писала: «Коротко, збірка ніяк не може бути пришита до потреб біжучого часу. Це просто незломна, «класична» упертість в обороні нікому не цікавих, далеких від життя класичних композицій з їх глиняними, китайськими батареями індивідуально-естетичної філософії. Це <...> «їхня» збірка».

Деяким офіційним рецензентам здавалося, ніби М.Зеров живе лише минулим, що він – відірваний від життя естет і його не цікавить радянська дійсність. Дійсно, його перші видані в 1924 р. літературознавчі розвідки – історико-літературний нарис «Нове українське мистецтво» та невеличка монографія «Леся Українка» – присвячені класичній українській літературі, яка відкидалася деякими комуністичними ідеологами.

1925-й рік був піком літературної діяльності М.Зерова. Продуктивність його роботи вражає. Тільки журнал «Життя й революція» в 1925 р. помістив 17 матеріалів Миколи Костьовича різних жанрів. А ще були журнальні й газетні статті, усні виступи, лекції перед студентами тощо. Взагалі перша половина 1920-х рр. була періодом найбільш плідної творчості, роками надій, породжених офіційною політикою українізації, і окриленою надією праці, роками пошуків однодумців і союзників та дискусій з опонентами на літературній ниві.

В 1925 р. почалася відома літературна дискусія, яка тривала три роки. Початок їй дала стаття Г.Яковенка «Про критиків і критику в літературі», вміщена в газеті «Культура і побут» 30 квітня 1925 р., та відповідь на неї М.Хвильового. Потужний імпульс дискусії дав диспут на тему: «Шляхи розвитку української літератури», який відбувся 24 травня 1925 р. у залі бібліотеки Всеукраїнської академії наук. В ньому взяли участь представники всіх літературних організацій Києва та письменники, які перебували поза літературними угрупованнями. Полеміка розгорнулася навколо того, якими шляхами українська література може вийти на європейський рівень. Уже визнаний на той час лідер «неокласиків» М.Зеров накреслив першочергові завдання української радянської літератури, як він їх уявляв: по-перше, осмислити і засвоїти багатства української національної культури; по-друге, пересадити на український ґрунт найвидатніші досягнення європейської класичної літератури і сучасної літератури різних народів; по-третє встановити атмосферу здорової літературної конкуренції, а не кон'юнктурного протегування. М.Зеров підкреслював: «Освоюймо джерела європейської культури, бо мусимо їх знати, щоб не залишитися назавжди провінціалами». Він бачив, що шляхи українського народу – це шляхи високої культури і європеїзму, що це основні умови українського національного відродження. Але комуністична партія курс на культурний зв'язок з Європою розглядала як антирадянський, як прагнення спрямувати Україну на шлях капіталістичного розвитку.

Позиція М.Зерова викликала бурю заперечень більшовицьких опонентів, особливо в питанні здорової літературної конкуренції, позаяк «соціалістичний реалізм» уже почав в директивному порядку утверджуватися в літературі. Наміри М.Зерова та його однодумців (М.Могілянського, П.Филиповича, Б.Антоненка-Давидовича, М.Рильського та інших) працювати на ниві українського письменства піддавалися злісній критиці з боку войовничих комуністів. Особливу лють більшовицьких керманів викликало те, що «неокласики» не сприймали комуністичної ідеології, не хотіли бути слухняними виконавцями волі ВКП(б), а стояли на позиціях розбудови української національної культури.

Під орудою Л.Кагановича була прийнята постанова червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У, з якій п'ятьом поетам-«неокласикам» приписувалося намагання «спрямувати економіку України на шлях капіталістичного розвитку». Їх творчість розглядалася як скерована «на задоволення потреб української буржуазії». Через рік у червневій постанові політбюро ЦК КП(б)У їх уже називали «буржуазними літераторами». Ця постанова ЦК, як і кожна попередня, носила директивний характер. Отже, згідно з нею, сонети М.Зерова і його пере-

клади римських поетів належало розглядати не як культурний здобуток українського народу, а як вияв непманської або куркульської ідеології.

У пресі і на зборах творчої інтелігенції почалися критичні «пророки» поетів, які переходили в злісні випадки. Звинувачення звучали, як пункти вироку. Основні претензії, які висувалися проти «неокласиків», полягали в тому, що, утверджуючи грецьке і римське мистецтво, вони тим самим протиставляли його пролетарському, не сприймали радянської дійсності, вели класову боротьбу проти пролетаріату і, як висновок, – стали ворожою силою, яку треба знешкодити. Від М.Зерова почали відхрещуватися похливі колеги і друзі, зрікалися й учні, говорячи казна-що про свого ще недавно улюбленого професора. Проте Микола Костьович продовжував активно працювати в галузі історико-літературних студій. В числі інших праць він пише передмови до творів українських письменників, з яких незабаром склалася книжка «Од Куліша до Винниченка».

Процес Спілки визволення України (СВУ) в 1930 р. став початком розправи над старою, ще дореволюційною українською інтелігенцією. На лаві підсудних опинилися С.Єфремов, М.Василенко, З.Чехівський та інші. М.Куліш і В.Винниченко були оголошені фашистськими письменниками. Серед заарештованих у зв'язку з процесом СВУ був і М.Рильський – погрозили попередження для всіх «неокласиків». М.Зерова змусили виступати «свідком» на процесі СВУ, але не заарештували. Проте становище його залишалось хистким і непевним. Як і всі українські інтелігенти, він жив під постійною загрозою арешту, в атмосфері погроз і цькування. М.Зерова позбавили можливості бути критиком, поетом, істориком літератури, редактором. Його поставили поза літературою, забрали все, окрім професури, тримали в становищі постійного нервового напруження.

13 травня 1933 р. прозвучав постріл М.Хвильового, два місяці потому так само з життя пішов М.Скрипник. Після листопадового (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б) У у всіх установах, навчальних закладах і на підприємствах пройшли відкриті партійні збори з обговорення його рішень. Відбулися такі збори і в Київському університеті. Після доповіді ректора Мельникова в числі інших виступаючих був і М.Зеров. Його виступ студенти і викладачі зустріли бурхливими оплесками, що викликало особливу лютю партійних ортодоксів. В «Пролетарській правді» з'явилася гнівна стаття Янкеля Кагана, який заховався під псевдонімом Я.Ган. В ній М.Зеров звинувачувався в тому, що свій виступ звів до формальних літературних помилок і нічого не сказав про помилки націоналістичного характеру, про те, що український націоналізм є головною небезпекою для радянської влади. Гострій і необгрунтованій критиці була піддана і партійна організація університету, яку звинуватили в політичній недалекоглядності.

Після публікації Я.Гана 10 грудня 1933 р. була прийнята постанова Київського міськкому КП(б)У, в якій говорилося, що під час партійних зборів у Київському університеті «мала місце знахобніла вилазка класово ворожих елементів – українського націоналіста професора Зерова, яка була спробою атакувати ухвали пленуму ЦК і ЦКК КП(б) і відвести удар по українському націоналізмові як головній небезпеці на Україні і тим самим роззброїти парторганізацію в її боротьбі з українськими націоналістами, що є агентурою імперіалістичних інтервентів – німецького й польського фашизму».

Позаяк партзбори не дали рішучої відсічі М.Зерову, бюро міського комітету КП(б)У ухвалило: «бюро партосередку університету розпустити. Сталінському райкому партії провести партзбори вдруге з іншим доповідачем – тов. Лібербергом». Ідеологічне цькування досягло свого апогею. Роль іуди в ньому відіграв і безбарвний учень М.Зерова П.Колесник, який регулярно писав доноси на свого вчителя і якого чекісти згодом самого приборали. Незабаром були зроблені «орговисновки». З 1 вересня 1934 р. професора М.Зерова усунули від викладання, але залишили на кафедрі для наукової роботи. Ще через два місяці його остаточно вигнали з університету.

Біда сама не ходить. В листопаді 1934 р. на долю М.Зерова випав ще один тяжкий удар: внаслідок ускладнення від скарлатини помер його єдиний десятирічний син Костик. Суспільна і особиста трагедія митця збіглися в часі. Відторгнутий владою, покинутий друзями над свіжою могилою, обливаючись сльозами, прощався М.Зеров із сином латинською мовою.

В надії знайти якусь роботу М.Зеров у грудні 1934 р. виїхав до Москви. Там його вже знали і замовили низку перекладів російською мовою для хрестоматії римської літератури. Менш як за чотири місяці він утвердився в колі московських перекладачів як проникливий стиліст і майстер російського вірша. Проте переклад українською мовою пушкінського «Бориса Годунова» вже не міг вийти під прізвиськом Зерова, а вийшов під прізвиськом Леоніда Пархарецького, який зважився на цей небезпечний крок.

28 квітня 1935 р. М.Зерова несподівано заарештували. За ґрати потрапили також П. Филипович, М. Драй-Хмара та інші. Слідчі ДПУ почали терміново «шити» справу, готуючи розправу над українськими інтелігентами середнього покоління. Їх звинуватили у приналежності до «терористично-націоналістичної групи, очолюваної проф. Миколою Зеровим», яка начебто готувала замах на Постишева, Петровського та інших більшовицьких вождів. Безглуздість звинувачення дорівнювала хіба що його трагізму. М.Зерову та його однодумцям дали по десять років далеких таборів з конфіскацією всього належного їм майна.

У Соловецьких таборах особливого призначення в першій половині 1930-х рр. порядки ще були доволі ліберальними. Крім того, М.Зерову ще й пощастило: на медичній комісії йому дали низьку групу працездатності і залишили на легких роботах всередині табору. Він працював бібліографом у табірній бібліотеці, складав звіти про проведені в таборах культурні заходи, прибирав приміщення бараків тощо. Робота не була обтяжливою і він знаходив час, щоб переглянути нові надходження до табірної бібліотеки, вивчав англійську мову, перекладав «Пісню про Гайявату» Лонгфелло і постійно працював над перекладом «Енеїди» Вергілія. Проте вже влітку 1937 р., коли режим у концтаборах став більш жорстоким, рукописи та книги забрали, і невідомо, що з ними сталося.

Постановою «трійки» управління НКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 р. М.Зерову, П.Филиповичу, М.Вороному та іншим видатним представникам української культури заочно була винесена вища міра покарання. Розстріляли їх 3 листопада 1937 р., в третю річницю похорону Костика.

Тернистий шлях М.Зерова був типовим для більшості українських письменників (крім пристосуванців) у 1930-ті рр. XX ст. Спочатку звуження кола діяльності, поступове обмеження сфери праці, відмова від оригінальної творчості, перехід до перекладацької, потім зведення всякої творчості нанівець. Крок за кроком письменники проходили свій страдницький шлях утрат, злиднів, голоду і, кінець-кінцем, смерті.

1. Брюховецький В.С. Микола Зеров / Гроно нездоланих співців. Літературні портрети українських письменників XX століття, твори яких увійшли до оновлених шкільних програм. — К., 1997.
1. Історія української літератури XX століття: У 2-х книгах. — Книга 1: 1910–1930-ті роки. — К., 1994.
2. Мисик В. Микола Зеров на півночі // Прапор. — 1990. — № 4.
3. Неборак В. Що залишилося в спадок від Миколи Зерова // Сучасність. — 1994. — № 11.
4. Оглоблин О. «Боротьба, за університет була боротьбою двох національних ідей — української та російської» (Із спогадів про М.Зерова та П.Филиповича) // Урок української. — 2004. — № 3.
5. Сверстюк Є. Гострої розпуки гострий біль // Сучасність. — 1994. — № 11.
6. Соловей Д. Голгота України // Сучасність. — 1994. — № 11.
7. Яр Славутич. Дослідження та статті. — Ч. I. — Едмонтон, 2006.

Віктор Ревезук
2007

КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ

Пилип Йосипович

листопад, 14, 1882 – березень, 31, 1938 ?

В особі видатного українського письменника, публіциста, громадського діяча П.Й.Капельгородського, як у дзеркалі, відбилися історія національних визвольних змагань, революційної боротьби трудящих за соціальну справедливість, надія і трагедія українського відродження. Його багатогранний творчий доробок до кінця ще не вивчений і не використаний, а оцінка життя і творчості, яка робилась в умовах ідеологізованої дійсності, страждає однобокістю і замовчуванням окремих фактів.

Народився Пилип Йосипович 14 листопада 1882 р. у селі Городище, тепер Недригайлівського району Сумської області. Крім нього, в бідній селянській родині виростало ще десятеро дітей. Батьки замикали малечу в хаті, «поставивши відро води та поклавши окрасць хліба, а самі – до багачів на поле, за шостий сніп», – згадував письменник у «Записках семінариста».

Після закінчення двокласної школи батько віддав Пилипка до Роменського духовного училища. Тут батько Сергія Бабакова, товариша по навчанню з села Перекопівки, познайомив Пилипа з творами «Кобзаря» Т.Шевченка, «Історією Русів», захопивши «українською крамолою». Не без впливу ідей Шевченка у юнака визрів бунт проти задушливого режиму «бурси». Він б'є вікна ненависному тирану-законовчителю і отримує «вовчий білет».

Однак під тиском родини П.Капельгородський восени 1897 р. продовжує вчитись на священика, цього разу – в Полтавській духовній семінарії. В стінах цього навчального закладу працювали прогресивні викладачі. До того ж семінарія мала чудову бібліотеку, яка нараховувала близько 5 тисяч книг різних найменувань. Тут, зокрема, зберігалось знамените Пересопницьке Євангеліє. У нелегальних гуртках семінаристи з піднесенням і захопленням вивчали праці М. Драгоманова: «Чудацькі думки», «Историческая Польша и великорусская демократия», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Вільна спілка», читали «Літературно-науковий вісник».

Розвитку національних настроїв семінаристів сприяв учитель співів Іван Миколайович Різенко, давній товариш Гордія Гладкого, автора мелодії до «Заповіту» Т.Шевченка. Пилип жадібно тягнеться до громадсько-політичного життя. Відвідує нелегальні збори Полтавської громади, слухає виступи Панаса Мирного, Олександра Русова. Друкує на гектографі заборонені твори Т.Г.Шевченка, у тому числі 350 примірників «Кобзаря», окремими примірниками – поеми «Сон» і «Марія». Разом з Сергієм Бабаковим випускає нелегальний рукописний журнал «Розсвіт». У 1901 р. знайомиться зі старшим на клас Симоном Петлюрою, який залучає його до участі в Революційній Українській Партії (РУП). Капельгородський розповсюджує листівки, газети, нелегальну літературу, написані С.Петлюрою і В.Винниченком брошури «Дядько Дмитро» та «Чи є тепер панщина».

У 1902 р. семінарста Капельгородського заарештовують і висилають з Полтави. Уникаючи переслідування, він виїжджає на Кубань, де влаштовується вчителем у с. Успенці. Поруч осіли його товариші: на ст. Смоленській – С.Петлюра, у с. Вольному – Михайло Огородній, з сестрою якого, народною вчителькою, Пилип пізніше одружується. В цих же краях переховуються і інші колишні семінаристи, члени РУП.

«Полтавські колоністи» разом з армавірськими робітниками ведуть революційну роботу. Підтримують і поширюють національну свідомість. Вивчають історію українців на Кубані. Цьому сприяють «Товариство дослідників Кубані», місцева громада РУП у Катеринодарі. П. Капельгородський знайомиться з першоджерелами часів козаччини. Немає сумніву, що він читав «Подлинные документы из Архива Кубанского казачьего войска за 1792–1795 годы», в'язку яких жандарми вилучили під час обшуку на квартирі С.Петлюри 12 грудня 1903 р. У травні 1904 р. Капельгородського знову заарештовують і висилають на батьківщину. Тут він розповсюджує прокламації з закликами: «Геть царя і міністрів!», «Хай живе конституція (виборний уряд)!», «Хай живе соціалізм!» Знову тікає на Кубань. Там у 1906 р. публікує науково-публіцистичну розвідку «Сільський пролетаріат на Кубанщині», а у 1907 р. в Києві окремою книжкою видає нарис «Українці на Кубані». Трохи раніше, у збірці поетів-початківців «Перша ластівка» (1905 р.), з'являються його твори. Надсилає вірші у часописи «Рідний край», «Літературно-науковий вісник», інші періодичні видання. Поезії мають гостре революційне спрямування. Обережні редактори виправляють їх, а відносно вірша «Не стріляй» редактор полтавського «Рідного краю» М.Дмитрієв заявляє, що він «не може піти, бо треба зберегти журнал».

Як і кожний поет, П.Капельгородський не обійшов тем краси природи і кохання. Один з таких віршів, «Будь моїм поетом...», надрукувала «Українська хата» (1909 р.). Антологія «Українська муза» (К., 1909 р.) вмістила «Хмари», «В степу ніччю»; збірник «Розвага» (К., 1908 р.) – «Мemento морі», «Весною», «Пісня кохання». Але такі теми не були характерними для революціонера-бунтаря. У цьому легко переконатись, познайомившись хоча б із збірником поезій «Відгуки життя» (1907 р.). 10 серпня 1906 р. газета «Кубань» друкує його вірш «Довольно» з закликом: «Довольно расстрелов и крови! Довольно страданий и гнета!...» Саме за революційні вірші, заклики до збройного повстання з метою повалення існуючого ладу і встановлення демократичної республіки 16 квітня 1909 р. Пилипа Капельгородського знову арештовують, ув'язнюють у Армавірській тюрмі, а 26 вересня того ж року віддають до суду. Проте під тиском демонстрацій протесту армавірських робітників суд змушений виправдати його.

В ув'язненні П.Капельгородський встиг написати повість-хроніку «Записки семінарста», цикл поезій «Із-за ґрат і мурів», оповідання «Чия провина» (останнє побачило світ лише в 1982 р. у журналі «Вітчизна»).

Після звільнення письменник перебирається до Владикавказу, де співробітничав в газеті «Терек». Бореться зі зловживаннями царської адміністрації і місцевих багатіїв, які пригнобляли корінне населення – ногайців. Зібрані матеріали про тяжкий стан населення передає

В.Г.Короленкові в «Русское богатство». Розповіді П.Капельгородського вразили Володимира Галактіоновича і ліберальних діячів Державної думи. З їх сприяння 1910 р. на загальному сході (нізамі) ногайці обрали П.Капельгородського своїм керівником. Він набирає штат співробітників і проводить ряд господарсько-економічних і соціально-побутових реформ. Добився притягнення до кримінальної відповідальності 200 каранагойських старшин, кадіїв, муллів – глитаїв, які протягом багатьох років гнобили і грабували бідняків. У ставці Тереклі-Мектеб розвів сад, провів водогін, викопав став, розпланував містечко. Склав повну історію каранагойського народу. У 1916 р. написав повість «Аш хаду» («Я стверджую») – трагедійну, високохудожню розповідь про життя і побут каранагойців, захоплюючи енциклопедію звичаєвого права, стародавніх родових відносин.

У цей період він вже визнаний літератор. У збірці «Досвітні вогні» (К., 1914 р.), його вірші вміщені серед поезій корифеїв української літератури – І.Франка, Лесі Українки, П.Грбовського.

Семирічне перебування на посаді керівника Каранагою, досягнуті успіхи у вирішенні соціально-економічних питань не могли не позначитись на свідомості Капельгородського. Він стає більш поміркованим і поділяє, вірогідно, погляди таких революціонерів-демократів, як В.Г.Короленко, який вважав, що остаточний вихід із збентеженості («смятения») лежить у тій країні, де світить законність і право. Тому, за власними словами, Жовтневу революцію «вітав (теоретично!) кількома друкованими віршами. Але практично опинився спочатку на позиціях «співчутливого спостерігача». Часом не без того, щоб гуморескою злегка колупнути».

Треба мати на увазі, що це визнання написане у 1932 р., коли вже відбувся процес у справі Спілки визволення України і розгортався фронтальний наступ на українське відродження під гаслом боротьби з петлюрівщиною. Приголомшена інтелігенція ходила, чекаючи розправи, як віл обуха. Було чого остерегатись і Пилипу Йосиповичу. Тому він затушовує неприйняття ним після жовтневого перевороту практики більшовицького державотворення.

Насправді в той час він виступив з гострим фейлетоном «Русская история от Александра Благословенного (Романова) до Николая Ленина (Ульянова)», надрукованому в кооперативному журналі «Трудовой крестьянин» (№ 16 за 1918 р.). У цьому творі Капельгородський писав, що більшовики на чолі з Леніним, який у чоботях заліз на царський престол, повели з народом нечесну гру:

*...Затеяли повсюду
Гражданскую войну.
Набили трупов груды,
Расстроили страну.
Избранных народа
Успели разогнать,
И всяческого сброда
У власти посадят.*

*Сторонники захвата
Сплоченною ордой
Готовы без возврата
Идти за новый строй.
Кровавыми клещами
Расселись по стране,
По-старому над нами
Куражатся вдвойне.
Народу рты зажаты*

*Винтовкой и штыком,
Иуды и Пилаты
Командуют кругом.
Довольные судьбою,
Лелея произвол,
Захватчики гурьбою
Всползают на престол.
Царей у нас десятки,
«Министров» – не сочтем,
Какие-то порядки
Теперь мы заведем?... [1]*

Того ж року перебіг революційних подій привів П.Капельгородського на Україну. Тут письменника радо зустріли друзі, з якими він мріяв про національне визволення. Капельгородського призначають директором організованої ним Лубенської української гімназії. Коли місто зайняли денікінці, він вийшов на чолі демонстрації гімназистів з національним прапором в руках. За це був заарештований і відпущений лише на поруки товариша Михайлова. Мабуть, з міркувань конспірації і з метою продовження революційної боротьби в іншій іпостасі, П.Капельгородський приймає сан єпископа української автокефальної церкви, яким пробує лише місяць, до приходу військ Центральної Ради. Як прибічник УНР і однодумець соціалістів-революціонерів, підтримує петлюрівський рух.

Якщо вірити виписці з донесення Лубенського окрвідділу ДПУ, з якого взята ця інформація, в 1921 р. П.Капельгородський у цьому русі «розчарувався» і у нього «намітився перелом у бік радянської влади». Він прилучається до комуністів [1].

Очевидно, на Капельгородського, як і на багатьох колишніх прибічників Центральної Ради, негативно вплинула її непослідовна політика. У свій час це визнав і В.Винниченко: «Ми були демократичним Урядом. То правда. І щиро демократичним. Але це не заважало тому, що вся система економічного й соціального життя лишалась суто буржуазною. В той час, як більшовики іменно цю систему ламали, руйнували, нищили, ми її всіма силами оберігали <...> Ми засліплено гадали, що <...> віддані нам до того проїняті самим національним чуттям, що будуть іти за нами, в яку б соціальну «пакість» ми їх не вели, аби вона мала жовто-блакитний прапор». Подібні думки у 1928 р. П.Капельгородський втілить у художніх образах повісті «Непорозуміння».

Лубенський період Пилип Йосипович згадував так: «Тут, у Лубнах, добросумлінно захопився вивчати політграмоту й нові соціальні зрушення, щоб визначити в їх і своє місце (про це – див. спогади в «Літературному ярмарку», книга 7: «В своїй хаті – чужа правда, і сила, і воля»). Мабуть, цю політграмоту незабаром засвоїв досить задовільно, бо вже в 1920 році повітревком призначив мене на редактора «Вістей ревкому».

Призначенню і засвоєнню політграмоти передували арешт і перевірка на благонадійність в Лубенському відділі ДПУ. Від репресії врятували широкі зв'язки з революціонерами різних напрямків, у тому числі з комуністами-боротьбистами, колишньою лівою частиною українських соціалістів-революціонерів. Певну роль зіграло й те, що в газеті «Терек» співробітничав з С.М.Кіровим, який був тепер одним з визначних більшовицьких вождів.

У 1924 р. Пилип Йосипович – секретар і заступник редактора газети «Червона Лубенщина». Того ж року переїздить до Полтави, де стає співробітником газети «Більшовик Полтавщини».

Лише за п'ять перших років роботи в редакції ним опубліковано більше п'ятисот фейлетонів і двісті сатиричних віршів, переважно з селянського побуту («Літературна енциклопедія», 1931 р.). У літературно-художньому журналі «Наше слово» друкує нариси з історії

українського письменства, в «Глобусі» (№ 18 за 1928 р.) вміщує дослідження «Полтавські письменницькі могили». На жаль, багато творів П.Капельгородського у бібліотеках шукати марно. Немає і повної бібліографії його доробку.

Письменник «проникливого соціального погляду», як характеризує його «Історія української культури» (К., 1964 р.), не міг не бачити, у яке пекло вела народ сталінська політика. За бадьорою тарабарщиною в цілому досить невибагливих віршів періоду індустріалізації та колективізації, проступають подекуди дивні, на перший погляд, образи:

*Бурує край новими силами
В руках колишніх злидарів
І над братерськими могилами
встають високі димарі.
(«Індустрія»)*

Важко прогнати думку про те, що таке саме спостереження висловив репресований поет Валеріан Поліщук: «Нові заводи стоять на розорених хатах наших селян». Високі димарі над могилами – це образ сталінського крематорію. Схоже, що у іншому вірші – «МЮД» поет передає не свої почуття, а «радянський хміль» комсомольців. Неможливо повірити в його радість з намірів «Дніпро загагати припинити». Чомусь від бравих рядків «МЮДу» стає моторошно. Поезія П.Капельгородського цього періоду, як і інша творчість, потребує свіжого перегляду літературознавців.

Настає 1932-й рік. За плечима – піввіку життя. Час підвести підсумки. Пилип Йосипович робить це у статті «1902–1932», яку замість передмови вміщує у «Вибраних творах», випущених у Полтаві з нагоди 30-річчя його літературно-громадської діяльності,

«Не знаю, – ділиться він своїми роздумами, – що маю відповісти на суді перед радянською громадськістю на запитання: скажіть, підсудний, що робили ви цих років, як письменник?» Згадка про суд не фігуральна. Це те, що психологи називають обмовленням, проговором. Письменник відчуває загрозу, можливість стати перед судом. Тому наводить непомірно велику цитату з характеристики від редакції, у якій наголошується на його розриві «з народницьким та націоналістичним минулим», підкреслюються заслуги в боротьбі «за радянську будову». Готуючи до друку вибране, наново переписує розділ «Записок семінариста», де описувалась його спільна діяльність з С.Петлюрою, А.Лівицьким, К.Товкачем, М.Шеметом, іншими діячами національно-визвольного руху. «При світлі нових матеріалів» побіжно дає цим діячам негативну оцінку. Все ж таки залишає згадку про зустріч з С.Петлюрою і порівняння його обличчя з обличчям Григорія Сковороди (у «Творах» П.Капельгородського, виданих у Києві в 1961 р., це порівняння вилучено). В ювілейному виданні 1932 р. Пилип Йосипович вміщує три речі: «Записки семінариста», «Аш хаду», «Непорозуміння». Цими вибраними творами звітує перед читачем.

Саме в цей час по Україні смертельним поступом рухається голодомор. Як завідуючий селянським відділом, відділом сільського господарства, земельних справ обласної партійної газети, П.Капельгородський, безперечно, мав широку інформацію про продовольчий стан на Полтавщині. Секретар обкому партії Р.Терехов у записці в ЦК КП(б)У доповідав: «У ряді сіл на ґрунті голоду є випадки захворювання і смерті. В с. Федорівка на початку посівної кампанії вмерло 80 чоловік. У травні – 36 чоловік. Більшість сімей цього села лежать пухлими. У с. Горби вмерло 11 чоловік від голодування, в с. Глобине – 2 чоловіки і в С.Бориси від не додання – 91 чоловік (всі бідняки) <...>»

Голодомору передувала драконівська колективізація. Тисячі селянських сімей насильно вивезли на Північ. Чи міг не бачити цього письменник-демократ П.Капельгородський? Звісно, бачив. Але він вже не той, хто з юнацькою запальною необережністю кидається на бари-

кади. Його призначення – доскіпливий аналіз «реконструктивної доби, класової боротьби, колгоспного будівництва, індустріалізації («1902–1932»)). Він не тільки письменник-борець, він письменник-мислитель, письменник-учений. У 1932 р. окремою книжкою видає роман «Шурган» – високохудожню панораму рушійних сил громадянської війни, безцінний підручник соціальної психології найрізноманітніших класів, верств, прошарків, груп, окремих осіб. Роман має неперехідне пізнавальне значення. Він допомагає розібратись і в сучасних подіях, зокрема, в Чечні. Адже саме тут, на Північному Кавказі, відбувались основні дії роману. Письменник примушує задуматись над багатьма питаннями, зробити належні висновки. В наступні роки видає роман «Артезіан» (1934 р.) і, частково, «Оборону Полтави» (1938 р.).

На цей час багато його товаришів по перу вже репресовані. Капельгородський до пори уникав цієї участі. Але сталінський грейдер методично й поступово нівелював дорогу до храму Сатани. 19 березня 1938 р. Пилипа Йосиповича на його квартирі в Полтаві за адресою: вул. Кірова, 24 заарештували співробітники обласного УНКВС і ув'язнили в полтавській тюрмі. Підставою для арешту слугували сфальсифіковані матеріали про те, що він, начебто, разом з літераторами Григорієм Майфетом, Петром Ванченком, Олександром Ковінською і іншими (репресованими по сфабрикованій справі боротьбистів у 1935 р.), входив до складу керівної ради військово-повстанської націоналістичної організації. Розправа була вчинена швидко. Через два тижні, 5 квітня 1938 р., Особлива трійка УНКВС по Полтавській області винесла постанову про розстріл всіх 22-х заарештованих по ст. 54-10, ч. 1 та ст. 54-11 КК УРСР. Згідно з довідками про виконання постанови звинувачених розстріляли у травні 1938 р. Довідки про розстріл Пилипа Йосиповича Капельгородського у справі немає. Його допитували один раз, 31 березня 1938 р. Звинуватили у написанні поеми «Цар Горох», вірша «Брат», який оцінювався енкавеевцями як антирадянський, колишніх зв'язках з С.Петлюрою. Можна з упевненістю припустити, що 56-річний письменник, який пережив страхіття царської і денікінських тюрем, не виніс жорстоких тортур сталінської катівні, і до травня не дожив. Отже, датою смерті слід вважати дату допиту, останню звістку про письменника, борця, громадянина.

Дані про його смерть у 1942 р., як і безліч їм подібних – це чергова фальсифікація. Органи, які у 1950-х рр. займалися реабілітацією жертв «сталінських репресій», (а всі, знищені по справі, реабілітовані у 1957 р. Полтавським облсудом), ще не визріли до повної правди і діяли за інерцією. Висилаючи довідки сім'ям загиблих з невірною датою, маскували злочин, здійснений системою, всенародною трагедією – війною.

Будемо сподіватись, що наша молода держава здійснить ідеали демократії, справедливості і правди, за які боровся Пилип Капельгородський.

1. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 3365-С. – Т. I. – Арк. 26-27.

КАПУСТЯНСЬКИЙ

Іван Назарович

вересень, 18, 1894 — листопад, 24, 1937

Лише 43 роки відміряла доля Івану Назаровичу Капустянському, та скільки він встиг зробити на цьому короткому відрізку життя. Знадобилися десятиріччя, щоб творча спадщина цієї напрочуд талановитої людини стала надбанням народу, а його ім'я зайняло почесне місце в когорті провідних діячів української науки і культури.

І.Н.Капустянський народився 18 вересня 1894 р. у селі Ракити Кременчуцької округи в сім'ї дяка. За наполяганням батька закінчив Лубенську духовну школу і в 1909 р. поступив до Полтавської семінарії. Чи мріяв він стати священиком і піти в життя протореною батьківською стежкою? Мабуть, ні, оскільки в 1912 р. залишає семінарію і поступає на мовне відділення Ніжинського історико-філологічного інституту. Тут початкуючий дослідник під керівництвом професорів Г.А.Іллінського та В.І.Резанова виконує свою першу наукову роботу «Описание говора крестьян, населения с. Ракит Полтавской губернии Хорольского уезда с приложением записи песен и сказок». На думку фахівців, вона повністю заслуговувала на публікацію [1]. Водночас І.Капустянський робить свої перші кроки в галузі літературознавства, публікуючи в 1913 р. в «Нежинском голосе» статтю, присвячену 75-річчю пам'яті І.П.Котляревського.

Після закінчення інституту в 1916 р. І.Н.Капустянський призначається викладачем російської мови у Сквирську гімназію, але приступити до роботи йому так і не вдалося. Вже в серпні того ж року його по мобілізації направляють у Київське військове училище, а звідти в званні прапорщика – ротним офіцером на Південно-Західний фронт.

З піднесенням зустрів Іван Назарович події Лютневої революції. Без тіні сумніву доводив він своїм товаришам, що «<...> влада повинна бути республіканською, соціалістичною» [2].

Після демобілізації у квітні 1918 р. він приїздить до Києва і влаштовується на лекторські курси при Міністерстві народної освіти уряду гетьмана Скоропадського. Опанувавши під керівництвом І.Огієнка і Ф.Сушинського курс методики викладання мовознавства, отримує

призначення в м. Сміла, де читає лекції вчителям Черкащини і Чигиринщини. Дещо пізніше він викладає українську і німецьку мови в Семенівській гімназії на Полтавщині [3].

1 січня 1919 р. Міністерство народної освіти затверджує його професорським стипендіатом при Київському університеті [4]. Наставники пророкували молодому досліднику велике наукове майбутнє, однак розгорнути в той час свою роботу в умовах політичної нестабільності йому так і не вдалося. У квітні 1919 р. Іван Назарович переїздить до Прилук, викладає історію української літератури в місцевому народному університеті, очолює повітовий комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини. За його ініціативою було засновано повітовий музей Прилуччини, відкрито музейний заклад у колишньому маєтку графа Галагана у с. Сокиринці [5].

Самовідданий дослідник рідного краю, він доклав багато зусиль для збереження української національної культурної спадщини. Зокрема, в місцевому часопису «Гасло» була опублікована його стаття «Вивчайте архіви Прилукщини», в якій розкривається виняткове значення документальних колекцій для збереження історичної пам'яті народу. Глибокою зацікавленістю, щирою стурбованістю за долю української культури позначені й інші статті Івана Капустянського, опубліковані на сторінках «Прилуцької правди» та «Известий Прилуцкого исполкома» [6].

Наступний етап в житті та діяльності І.Н.Капустянського пов'язаний з Полтавою. Влітку 1921 р. він призначається головою губернського Комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи. Діяльність Івана Назаровича на цій відповідальній посаді ще вимагає свого ґрунтовного вивчення. Та вже сьогодні ми можемо з впевненістю сказати, що саме йому зобов'язані збереженням багатьох нерухомих пам'яток, музейних колекцій, безцінних витворів українського мистецтва.

Велику та багатогранну пам'яткоохоронну роботу І.Н.Капустянський поєднує з викладацькою. Допитлива студентська аудиторія була його справжньою стихією. Лекції Капустянського, що відзначалися глибиною думки, винятковою ерудицією, користувалися широкою популярністю серед студентів історико-філологічного факультету Полтавського інституту народної освіти, слухачів губпартшколи, учительських курсів, найрізноманітніших семінарів. Спілкуючись з молоддю, талановитий педагог постійно радив черпати духовну наснагу з глибин багатовікової народної мудрості, чистих джерел української культури. З цією метою І.Капустянський організовує при Центральному Пролетарському музеї Полтавщини кабінет фольклору та мови і протягом певного часу керує його роботою.

Тема української культури є домінуючою в публіцистичному доробку Капустянського. Зокрема, на сторінках місцевих газет «Вісті», «Пролетарська освіта», «Червоний юнак» він публікує «Програму до збирання діалектичних матеріалів», цікаві фольклорні розробки, статті, присвячені Г.Сковороді, Т.Шевченку та іншим [7]. Людина неспокоїної вдачі, Капустянський прагне в своїй діяльності об'єднати кращі творчі сили Полтавщини, згуртувати їх для вирішення культурних завдань. Так, його незгасаюча енергія, великий досвід знадобилися при організації Полтавської філії Спілки селянських письменників «Плуг» [8].

У липні 1923 р. І.Капустянський переїздить до Харкова, де вступає до аспірантури при кафедрі мовознавства. Попереду у нього чимало цікавих експедицій, наукових знахідок та відкриттів. Влітку 1924 р. Капустянський відвідує Чернігів, знайомиться з рукописами Т.Г.Шевченка, копіює їх для кафедри. Праці дослідника на ниві шевченкознавства не залишилися не поміченими фахівцями. Зокрема, В.Коряк пропонує йому поступити позаштатним працівником в інститут імені Т.Г.Шевченка. Одночасно в полі зору І.Н.Капустянського знаходяться питання українського фольклору, літературознавства. Так, в альманасі «Плуг» він вміщує статтю «Соціальна пісня на українському ґрунті», яка в 1924 р. вийшла окремою книжкою. В часописі «Селянська правда» веде відділ «Що читати?», де публікує близько 20 рецензій. Друкується також в журналах «Шляхи освіти», «Знання», «Вісті», «Плужанин»

та інших, де подає переклади статей з російської, французької та німецької мов, знайомить читачів з такими розвідками, як «Рукописні матеріали 1-го держ. музею української старовини імені В.Тарновського» («Червоний шлях». – 1925. – № 1-2), «Рукописи Гоголя в Полтавському музеї» (Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1924–1925. – Кн. 5).

Помітним явищем в літературознавстві стала книга І.Н.Капустянського «Валеріан Поліщук: спроба характеристики творчості з портретом, автографом і автобіографією поета та бібліографічним покажчиком», що вийшла в серії «Українська критична бібліотека» (1925 р.). В ній зроблено докладний аналіз творчості талановитого українського майстра слова [9]. Цікавими є й інші літературознавчі праці нашого земляка [10].

Наприкінці 1920-х рр. І.Н.Капустянський затверджений науковим співробітником інституту імені Т.Г.Шевченка. Під керівництвом В.Коряка веде семінар з історії радянської літератури для аспірантів [11]. Науковій громадськості запам'яталися його змістовні доповіді в інституті імені Т.Г.Шевченка та Будинку літератури імені В.Блакитного. Серед них – «Методика збирання діалектичних матеріалів», «Методика вивчення індивідуальної мови письменника», «Мова В.Поліщука», «Гумор, його засоби і жанри», «Мова байок Глібова» та інші.

Багато особистих зусиль вчений докладає для становлення музею-заповідника на могилі Кобзаря, проводить тематичні екскурсії, бере безпосередню участь в оформленні експозицій. Як не прикро, але саме ця діяльність Івана Назаровича викликала найбільше нарікань як з боку органів політичного керівництва, так і офіційної науки. Комісія Київської філії інституту імені Т.Г.Шевченка безапеляційно засуджує і знімає експозицію музею, звинувативши її авторів у голому об'єктивізмі та інших «гріхах».

Подібне рішення не могло не вплинути на подальшу долю І.Н.Капустянського. Його поступово відлучають від наукової роботи, переводять на скромну посаду екскурсовода при інституті імені Т.Г.Шевченка, а в липні 1933 р. і зовсім звільняють як сина дяка [12], що не має нічого спільного з марксизмом.

Після цього І.Н.Капустянський ще близько півтора року працює викладачем в школах Харкова, читає лекції на підготовчих курсах Харківського технологічного інституту. 25 грудня 1934 р. його заарештовують. Тримають спочатку в спецкорпусі № 1 обласного управління НКВС, а 16 березня 1935 р. переводять до Києва [13].

Звинувачення в «приналежності до контрреволюційної організації, що проводила роботу, спрямовану на організацію терористичних актів проти керівництва партії і Радянської влади», Капустянський не визнав. На слідчих документах він написав: «Я заявляю, що мій арешт розглядаю як бажання органів влади здійснити червоний терор у відповідь на вбивство тов. Кірова. 7.01.35» [14]. Категорично не погодився він з оцінкою своїх численних праць як антирадянських. «В моїх літературних працях, – писав він у своїх свідченнях на допиті 11 березня 1935 р., – ніколи я свідомо не допускав націоналістичних помилок. Мої літературні роботи друкувалися не лише в журналі «Плуг», а й в газетах «Комуніст» та інших» [15].

Звинувачували Капустянського також в націоналістичному оформленні музею Т.Г.Шевченка та пропаганді ідей М.Хвильового [16]. Знайшлися пильні ідеологічні вартові, які засвідчили, що Іван Назарович «підтримував ідеї Миколи Хвильового, часто виступав за чистоту української мови, вільний розвиток української національної культури» [17].

На основі цих та інших звинувачень 3 червня 1935 р. Особлива нарада при НКВС СРСР ухвалила: «Капустянського Івана Назаровича за контрреволюційну діяльність ув'язнити у виправно-трудоному таборі терміном на 5 років, рахуючи термін з 25.12.34 р.» [18].

Приблизно через два тижні його відправили через Петропавлівську в'язницю у віддалене відділення «Карлагу», куди він прибув 30 липня 1935 р., а звідти на підставі розпорядження ГУЛАГу за № 51404 від 6 листопада 1935 р. – в «Ухтпечлаг» м. Чиб'ю [19].

В таборі Іван Капустянський працює лісорубом, рахівником, робітником тракту Усть-Вим-Чиб'ю [20]. Біда підступила непомітно. 23 листопада 1937 р., працюючи на тракті, він

застудився, захворів і наступного дня помер в лазареті табірному пункту Ронча-5 біля міста Чиб'ю [21]. Його поховали 25 листопада 1937 р. в сосновій домовині «...головою на восток, на два метра глибиною, вдоль тракта Усть-Вым-Чиб'ю, на 800 метрів от тракта по правую сторону. К левой ноге привязана бирка с надписью К. И. Н. от роду 43 года. На могилу поставлен такой же знак, о чем составлен настоящий акт в семи экземплярах» [22]. Так трагічно обірвалося яскраве, неспокійне життя.

21 червня 1989 р. І.Н.Капустянський повністю реабілітований [23]. Настав час повернути читачам його твори, безцінну красеннавчу спадщину вшанувати пам'ять цієї людини на Батьківщині.

1. Архів УСБУ по Харківській області. — Спр. 027736. — Арк. 5, 16, 17, 55/1, 55/2.
2. Там само. — Арк. 16.
3. Там само.
4. Там само.
5. Збірник, присвячений 35-річчю музею. — Т. I. — Полтава, 1928. — С. 290-291.
6. Архів УСБУ по Харківській області. — Спр. 027736. — Арк. 55/3.
7. Там само. — Арк. 18, 55/3.
8. Ротач П. Капустянський І.Н. //Українська літературна енциклопедія. — Т. 2. — 1990. — С. 406.
9. Суходуб З. Автопортрет у просторі і часі //Дзвін. — 1990. — № 1. — С. 133.
10. У 1925 р. опублікував статті: «Нова українська революційна художня проза» («Шляхи освіти», Кн. 4-6); «Літературна організація «Гарт і Плуг» («Радянська освіта», Кн. 7); «Поет життєвої динаміки В. Поліщук» («Червоний шлях», № 8-9); «Українська журналістика в 1925 р.» («Шляхи освіти». Ч. 9); «Село в боротьбі за культуру» («Робоча освіта». Ч. 11, 12); «В полум'ї першої революції» («Знання». Ч. 47, 48); «Революційне минуле і факти письменства» («Народний учитель», Ч. 5); «П. Панч» («Плужанин», Ч. , 1); рецензію на «Українську мову» О. Синявського («Шляхи освіти», Кн. 8); бібліографію: Жовтень у літературі («Народний учитель», Ч. 44, 48); революція 1905 р. на Україні («Знання», Ч. 47-48, 49-50). У 1926 р. видав статті: «Писатель — борец за угнетенных» [І. Франко] («Знання», № 24); «Яків Качура», «Елланова проза і сатира» («Плужанин», Ч. 10, 11); «Дм. Загул» («Народний учитель». Ч. 45). У 1927 р. видрукував новознайдене оповідання Ол. Кониського «Кат» («Культура і побут». Ч. 5); статтю «Вольтер і його сатиричні романи» («Гарт». Ч. 4-5); рецензію на роботу Г.Майфета «До характеристики творчості П. Тичини»; видав томи 1-2 повного зібрання творів Л.Глібова.
11. Архів УСБУ по Харківській області. — Спр. 027736. — Арк. 17, 55/3.
12. Там само. — Арк. 17, 19, 20.
13. Там само. — Арк. 1, 48.
14. Там само. — Арк. 15.
15. Там само. — Арк. 18.
16. Там само. — Арк. 42-47.
17. Там само. — Арк. 38.
18. Там само. — Арк. 54.
19. Архів МВС Комі АРСР. — Спр. 510-П-37-«АО». — Арк. 1, 14-16.
20. Там само. — Арк. 20-27.
21. Там само. — Арк. 28, 31.
22. Там само. — Арк. 30.
23. Архів УСБУ по Харківській області. — Спр. 027736. — Арк. 59.

Василь Граб

КАРПОВЕЦЬ

Іван Васильович

січень, 7, 1899 – 1963

Коли Івану Васильовичу Карповцю у листопаді 1934 р. у Харківському облвиконкомі запропонували очолити Кобеляцьку машинно-тракторну станцію, він прийняв цю пропозицію без особливого ентузіазму, хоча від посади і не відмовився [1]. До того І.В.Карповець вже побував на станції і ознайомився там з станом справ. А вони були невтішними. МТС заснували ще в 1931 р., але матеріально-технічна база підприємства формувалась надзвичайно повільно. П'ять десятків зношених колісних «Універсалів» та кілька парових молотарок – ось і весь технічний потенціал. Не було власної ремонтної бази, низькою залишалася і кваліфікація механізаторів. Більшість з них мали за плечима лише один–два класи початкової школи та чотиримісячні курси рульових, і звичайно, вправно працювати на таких складних машинах, як трактори, не могли. Техніка часто виходила з ладу, а звідси і заробітки трактористів залишались низькими. Нерідко рядовий колгоспник на польових роботах отримував значно більше. Це в свою чергу породжувало плінність механізаторських кадрів. За рік склад працюючих оновлювався на 30–40 %.

Як керівник І.В.Карповець мало чим відрізнявся від покоління «червоних директорів» двадцятих–тридцятих років. Народився в 1899 р. у селищі Крюкові Кременчуцького повіту в сім'ї робітника. У дванадцятирічному віці почав працювати на Кременчуцькій тютюновій фабриці, а в 1914 р. перейшов на роботу в Крюківські вагонні майстерні. В грудні 1917 р. вступив у Червону гвардію. Брав участь у громадянській війні, командував ескадроном 9-ї армії. Після поранення в 1922 р. був демобілізований і повернувся у Крюківські вагонні майстерні. Працював там помічником майстра. Далі – профспілкova робота. З 1933 по 1934 рр. працював завідувачим відділом Кременчуцької міської ради. Звідси і направили його директором МТС [2].

За два роки роботи на директорській посаді І.В.Карповець встиг зробити чимало. Його ділові якості, вміння працювати з людьми розкрилися повною мірою. У Кобеляцькій МТС були споруджені ремонтні майстерні, склади паливно-змащувальних матеріалів. Користуючись своїми давніми зв'язками з Крюківським вагонобудівним заводом, де колись сам працював, І.В.Карповець влаштував на його базі підготовку робітників-ремонтників для машинно-тракторної станції. У цехах заводу на замовлення МТС виготовлялись також деякі найбільш дефіцитні деталі для тракторів. Постійно дбав директор і про виробниче навчання трактористів, комбайнерів. Внаслідок цього стала краще використовуватись техніка. В 1935–1936 рр. Кобеляцька машинно-тракторна станція вперше працювала рентабельно [3].

Спочатку діяльність нового директора отримувала підтримку з боку керівництва Кобеляцького району. Але після того, як І.В.Карповець виявив принциповість і виступив проти некомпетентного втручання відповідальних працівників райкому партії у господарські справи підприємства, ставлення до нього різко змінилось. На директора МТС почали

збирати компрометуючі матеріали. Наслідки не забарилися. І.В.Карповця звинуватили у зв'язку з «ворогом народу», колишнім директором Крюківського вагонобудівного заводу Н.Й.Клочком і у квітні 1938 р. виключили з партії [4]. А незабаром керівники району вдалися до послуг органів НКВС. В ніч з 27 на 28 травня 1938 р. І.В.Карповця під плач старої матері, дружини і дванадцятирічного сина було заарештовано [5].

П'ять місяців з дня на день чекав у камері Полтавської спецв'язниці Іван Васильович зустрічі з слідчим, який би конкретно пояснив, у чому його звинувачують по отій страшній 54-й статті Кримінального кодексу УРСР. Та працівники управління НКВС не поспішали. Чи то були зайняті іншими невідкладними справами, а може, й самі не мали уявлення, де відшукати докази ворожої діяльності ще одного «троцькіста».

Нарешті розпочалися допити. І.П.Карповець категорично заперечував свою причетність до нібито створеної Н.Й.Клочком терористичної троцькістської організації. Проходив місяць, другий, третій... До допитів підключається начальник відділу Полтавського обласного управління НКВС Чернявський. Останній не задавав багато запитань, а відразу ж запропонував написати під диктовку слідчого, що Іван Васильович знає про контрреволюційну діяльність секретаря Оргбюро ЦК КП(б)У по Полтавській області К.Т.Топчія. За це обіцяли негайно звільнити з-під варти. Коли І.В.Карповець не погодився на цю підлоту, почалися тортури [6].

Через деякий час слідчі висунули нове звинувачення. На цей раз вже мова йшла про іншу правотроцькістську організацію, яка нібито існувала в Кобеляцькій МТС під керівництвом начальника політвідділу машинно-тракторної станції М.І.Тростянецького. Той нібито на допиті визнав, що І.В.Карповець був активним членом цієї організації. Як виявилось, ніяких свідчень проти нього Тростянецький не давав. За сфальсифікованими звинуваченнями у троцькізмі М.І.Тростянецького засудили до восьми років виправно-трудогих таборів, де у січні 1939 р. він і загинув [7].

Почалась нова серія допитів із застосуванням засобів «фізичного впливу». Врешті-решт І.В.Карповець змушений був підписати написане слідчим зізнання у правотроцькістській діяльності. «У бесідах з Тростянецьким я висловлював сумніви у правильності політики партії у справах сільського господарства, що зародились у мене ще в роки боротьби партії з троцькізмом. Я був проти розвитку важкої промисловості і вважав, що в першу чергу потрібно дбати про сільське господарство і легку промисловість» [8].

Коли слідчий поклав це «зізнання» на стіл начальнику відділу Чернявському, той тільки поморщився: «Ти що, неробо, списав їх з «Короткого курсу історії ВКП(б)?» Це тільки там такими словами звинувачують троцькістів. А де бодай хоча б один доказ шкідництва, терору? іди і працюй далі».

Повернувшись до кабінету, слідчий швидко накидав на папері нові «докази» вини І.В.Карповця. Тепер вже виходило, що в 1937 р. завдяки шкідницькій діяльності колишнього директора МТС з ладу було виведено 47 тракторів. У решти тракторів під час весняних польових робіт відмовляли коробки швидкостей, диференціали. У колгоспах «Півний шлях» і «Червоний степ» комбайни нібито косили недозрілий хліб. Подумавши, слідчий дописав, що Карповець до того ж й не дбав про розвиток стахановського руху. Тепер залишалось лише знайти виконавців цих шкідницьких дій та свідків, які б підтвердили вину І.В.Карповця. Було опитано десятки робітників і службовців Кобеляцької машинно-тракторної станції, але ті, вказуючи на окремі прорахунки директора у веденні господарчих справ, відмовлялися вважати його шкідником. Підготовлений технічною експертизою акт про шкідницьку діяльність І.В.Карповця був складений настільки незграбно, що слідчі сумнівались, чи варто його взагалі прилучати до справи. Коли ж Івана Васильовича став допитувати представник прокуратури, він 1 лютого 1939 р. «підвів» слідчих, категорично відмовившись від своїх зізнань, і заявив, що дав їх під тортурами [9].

Довго гортав надіслану йому з Полтавського облуправління НКВС справу по звинуваченню Карповця Івана Васильовича за статтями 54-7 та 54-11 Кримінального кодексу УРСР прокурор відділу по спецсправах Прокуратури УРСР Москаленко. Навіть йому, людині, яка скріплювала своїм підписом сотні сфабрикованих справ, була зрозуміла вся безглуздість звинувачення директора МТС у шкідництві. Єдине, що зміг прокурор на основі слідчих документів, так це погодитись з приналежністю І.В.Карповця до правотроцькістської організації «Що стосується контрреволюційної шкідницької діяльності звинуваченого, – відзначив він, – то в цій частині звинувачення конкретних доказів вини у справі немає. Акт перевірки роботи І.В.Карповця не конкретний, і в ньому фактів шкідництва, на основі яких можна було б направити справу до суду, немає» [10].

Оскільки справа викликала серйозні сумніви, її вирішили не передавати до суду, а «довірити» Особливій нараді при НКВС СРСР, яка не дуже зважала на формальності. І вже у листопаді 1939 р. начальник Полтавської в'язниці отримав протокол № 35 засідання Особливої наради від 11 жовтня 1939 р., яким визначалась доля І.В.Карповця: «За участь в антирадянській організації та шкідництві ув'язнити у виправно-трудоий табір терміном на п'ять років, вважаючи термін з 27 травня 1938 р.» [11].

У дійсності «п'ятирічка» обернулась дев'ятьма з половиною роками перебування у північних концтаборах, бо в 1943 р. І.В.Карповцю «навісили» ще один п'ятирічний термін ув'язнення. Сповна відчув він на собі сталінську «виправну» систему. Тільки непохитна віра в перемогу добра і справедливості та міцне здоров'я дозволили вийти з ГУЛАГу живим.

Наприкінці 1946 р. І.В.Карповця звільнили з-під варти, і він повернувся до рідного Крюкова, влаштувався на роботу, знайшов куток для сім'ї. Та органи НКВС не залишили його поза своєю пильною увагою. В лютому 1949 р. новий арешт і нова постанова Особливої наради. На цей раз – безстрокове заслання до віддалених місцевостей Красноярського краю [12].

Після довгих поневірянь І.В.Карповець в 1955 р. вийшов на волю. 2 листопада того ж року постановою президії Полтавського обласного суду він був реабілітований [13].

Доля виявилася більш милостивою до І.В.Карповця, ніж до мільйонів інших репресованих. Його не розстріляли, не умертвили в сталінських катівнях. В ув'язненні, виправно-трудоих таборах та на засланні Іван Васильович провів «всього лише» п'ятнадцять років. Після звільнення йому судилось прожити на волі ще сім.

1. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 3. – Спр. 15116. – Арк. 11.
2. Там само.
3. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 2940-С. – Арк. 157.
4. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 3. – Спр. 15116. – Арк. 12.
5. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 2940-С. – Арк. 4.
6. Там само. – Арк. 158.
7. Там само. – Арк. 173-174.
8. Там само. – Арк. 9.
9. Там само. – Арк. 110.
10. Там само. – Арк. 185.
11. Там само. – Арк. 136-137.
12. Там само. – Арк. 184.
13. ДАПО. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 15116. – Арк. 13.

Олександр Єрмак

КЛЯЗНИК

Олександр Іванович

липень, 29, 1885 — травень, 29, 1938

У 1920–1930-х рр. у Полтавському сільськогосподарському інституті в кабінеті правничих дисциплін працював Олександр Іванович Клязник. Студенти залюбки слухали його лекції. Поважали за те, що він міг дати відповідь з будь-якого юридичного питання. Майже кожного року в «Записках» вузу з'являлися його роботи, а дослідження «Юридична природа колективних господарств» (1928 р.) та «Юридична природа с.-г. спеціальних кооперативів» (1929 р.) вийшли окремими томами. Кооперування автор розглядав як «реальний і цілком певний засіб піднесення та поліпшення добробуту бідняцько-середняцьких господарств».

Як прихильник добровільності кооперування селян О.І.Клязник негативно сприйняв сталінські заходи з насильницької колективізації на селі. Так само до цих заходів поставилось і його оточення: господарники, юристи, літератори. Давнім приятелем Клязника був відомий письменник, завідувачий відділом сільського господарства обласної газети «Більшовик Полтавщини» Пилип Капельгородський. Вони не раз обговорювали тяжкий стан, у якому опинилося українське село в результаті варварської політики розкуркулення, насильницької колективізації та спланованого голодомору, їх погляди не становили таємниці для НКВС.

П.Й.Капельгородського заарештували 17-го, а О.І.Клязника 19-го березня 1938 р. З анкети для арештованого дізнаємось, що О.І.Клязник народився 29 липня 1885 р. у селі Радьківка Чернігівської губернії. З 1904 р. належав до українських соціал-демократів, мав вищу освіту, на момент арешту займав посаду педагога-методиста Полтавського педагогічного інституту, безпартійний [1].

Із матеріалів справи впливає, що начебто О.І.Клязник разом із П.Й.Капельгородським, а також літераторами Ю.З.Жилком, Ф.Є.Злиднем, директором педінституту Онісінім, юрисконсультами Свечніковим, Поліловим та іншими входив до керівництва військово-повстанської націоналістичної організації – паралельного відгалуження ліквідованої в 1935 р. аналогічної антирадянської організації, до якої входили, зокрема, літератори Григорій Майфет, Петро Ванченко, Олександр Ковінька [2].

По справі звинувачувалось 22 особи. Закінчили її за якихось два тижні. По суті це була кривава розправа над колишніми учасниками «Просвіти», членами української соціал-демократичної партії та боротьбистами.

До речі, звинувачуючи Клязника в націоналізмі, йому нагадали про зв'язки з Миколою Міхновським. З останнім він начебто познайомився завдяки викладачам Полтавського педагогічного інституту та завідувачому навчальною частиною радгоспу «Гігант» Петренкові-Ткаченку. Звертає на себе увагу запис у протоколі допиту Клязника від 31 березня 1938 р. про те, що Міхновський «в 1927 году расстрелян» [3]. Чи не обмовка це слідчого НКВС? Адже і сьогодні поміж дослідників точаться суперечки з приводу достовірності самогубства засновника українського націоналізму, якого у 1924 р. знайшли повішеним у Києві, в саду будинку,

де він мешкав [4]. Можливо, слідчий знав, що Міхновського ліквідували, але не знав, яким чином.

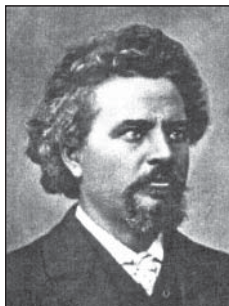
5 квітня 1938 р. Особлива трійка УНКВС по Полтавській області на підставі ст. 54-10 ч. 1. ст. 54-11 КК УРСР винесла постанову про розстріл усіх 22-х звинувачених, із конфіскацією їх майна. Олександра Івановича не стало 29 травня 1938 р. [5].

У 1957 р. справу переглянули і постановою президії Полтавського обласного суду припинили за недоведенням пред'явленого звинувачення [6]. Фактично його ніхто й нікому не пред'являв. Справа проведена з ганебним порушенням усіх вимог судочинства.

В грудні того ж року до правоохоронних органів звернувся син О.І.Клязника – Віталій Олександрович, який на той час мешкав у Москві. Він прохав повідомити, де утримується його батько. Йому офіційно відповіли: «Клязник Александр Иванович в 1938 году был осужден на 10 лет ИТЛ и, находясь в заключении, умер 11 марта 1941 года от склероза сердца» [7]. Це було не що інше, як приховування злочину, здійсненого системою.

1. Архів УСБ України по Полтавській обл. – Спр. 3365-С. – Т. 1. – Арк. 10.
2. Там само. – Т. 2. – Арк. 543.
3. Там само. – Т. 2. – Арк. 346.
4. Голобуцький О. Микола Міхновський / ОУН: минуле і майбутнє. – К.: Фондація імені О. Ольжича, 1993. – С. 22.
5. Архів УСБ України по Полтавській обл. – Спр. 3365-С. – Т. 2. – Арк. 558, 559.
6. Там само. – Т. 3. – Арк. 307-317.
7. Там само. – Т. 4. – Арк. 99, 100.

Василь Граб

КОВАЛЕНКО

Григорій (Грицько) Олексійович

лютий, 5, 1868 — грудень, 15, 1937

Суспільні катаклізми двадцятого століття, у яких і сліпо, і свідомо руйнувалися людські долі, нівечилася пам'ять, рвався живий зв'язок поколінь, захопили у свій вир і цю людину, віддаливши її від нас ніби на значно більшу, ніж шість з половиною десятиліть, відстань. Тож не пізнавши історії – не збагнути й буття та внутрішнього світу цієї оригінальної, виповненої духовно, але призабутої постаті.

Григорій Олексійович Коваленко народився 24 січня (за новим стилем – 5 лютого) 1868 р. у присілку Липняки Переяславського повіту Полтавської губернії (територія теперішнього райцентру Баришівки Київської обл.). Селянський хлопець, він, за власним свідченням, зростав у «козачій родині, де не переривалася стара козацька традиція, освіта, культура. Діди й батьки були любителями і знавцями церковної науки і української поезії». Дід доброю українською мовою написав свою автобіографію, яка зберігалася і перечитувалася його нащадками [1]. Здавна у сім'ї трималася, не переводячись, і традиція малярства.

По закінченню Грицьком Баришівської народної школи старший брат – учитель, який опікувався 14-літнім хлопчиком, віддав його до Полтавської фельдшерської школи. Ще в дитячих літах закорінені і початки національної та громадянської свідомості. Слова Коваленка про Панаса Мирного «<...> в тій великій книзі, в «Кобзарі», знайшов талановитий хлопець найкращого собі порадника-учителя» [2] можна безпомилково адресувати і йому самому.

Скінчивши навчання у Полтаві, Г.Коваленко зголосився до праці земського фельдшера у своєму повіті. Медицина, біологія, інші природничі науки та їхня популяризація відтоді стали не лише його заняттям, а й щасливо знайденим покликанням, однією із головних справ життя.

П'ять років фельдшерування по селах Переяславщини були також заповнені інтенсивною самоосвітньою працею у царинах не лише свого фаху, а й історії, літератури, етнографії, малярства. Одночасно Г.Коваленко передавав науку сільській молоді, допомагав селянам у

громадських справах. А тому скоро дочекався адміністративних утисків, потрапив під слідство [13].

«Завзялися на мене сили хоч дрібні, та уїдливі, наче мухи в Спасівку. Поки я не втручався у громадські справи, вони мовчали, і я міг спокійно працювати, учти тих, хто хотів учитися і т. д. Не до вподоби було їм, що я з ними не п'ю горілки і не потураю на їхні витребеньки, та се нічого. А як узялися ми до ревізії громадської каси, тоді полетіли доноси до всякого начальства», – засвідчив переяславський народовець у оповіданні «Вишнівська справа» [4], яке, на нашу думку, цілком можна вважати автобіографічним.

Ці обставини, а також нестримне бажання вчитися далі змусили Грицька Олексійовича переїхати до Москви. Восени 1890 р. він влаштувався фельдшером до клініки Московського університету. Водночас п'ять академічних років студював у цьому навчальному закладі як вільний слухач. Його наставником був відомий історик літератури, професор М.І.Стороженко. Але це не завадило 1897 р. Коваленкові публічно виступити із критикою цього метра, коли той приписав Т.Шевченкові авторство вірша «Слав'янам», в якому апологетизувався російський царизм [5], Г.Коваленко довів, що це твір Миколи Костомарова. У науковій дискусії, що розгорілася з цього приводу, нашого земляка підтримав І.Франко [6].

Взагалі Григорій Олексійович упродовж усього життя принципово стояв на тому, що істина дорожча від особистих стосунків і вища навіть визнаних авторитетів. Його лист від 14 вересня 1899 р. засвідчує різку, але відкрито висловлену оцінку праці Бориса Грінченка про І.Котляревського, хоча її автором він був багато чим зобов'язаний, зокрема, і можливістю після років мандрів знову влаштуватися в Україні. «У Вашій книжці є немало правдоподібних вигадок белетристичних. Я думаю, що в тих пунктах се вже не біографія, а белетристика, вигадка, або ж, як казав небіжчик проф. М.П.Драгоманов (про Ваші ж, здається, подібні писання), – брехня» [7], – писав йому Коваленко. Після цього їхні взаємини поспувалися, хоча не важко здогадатися, що він міг передбачити це заздалегідь. Однак, свідомо не пішов на компроміс навіть із однією з найзначніших в українському письменстві і рухові фігур, а одночасно – і з власним сумлінням.

Перша ж опублікована праця Грицька Коваленка з'явилася у Москві в 1891 р. Це етнографічна розвідка, присвячена українській народній медицині. Стаття «Про народну медицину у Переяславському повіті Полтавської губернії» побудована на матеріалах, зібраних самим автором. Проте вона містить не лише опис фактів, а й деякі наукові узагальнення, пов'язані із характеристикою народного світогляду, уявлень про природу і життя, на прадавнє, дохристиянське походження яких справедливо вказує дослідник [8]. Г.Коваленко підкреслював, що навіть у земській, побудованій на наукових засадах, медицині більшість місцевого населення – селян «бачить не раціональне мистецтво, а теж галузь містичну, знахарську» [9]. Що ж до самого знахарства, то Коваленко, розкриваючи його різноманітні прояви, подав і своєрідну типологію знахарів [10].

Із названим дослідженням тематично споріднене й ще одне, теж опубліковане у московському журналі «Етнографическое обозрение» того ж року [11]. Обидві статті зафіксували такі риси народного життя, побуту та уявлень, які для сучасних учених через об'єктивні причини вже не приступні. А тому їхня наукова вартість навіть виросла з плином багатьох десятиліть. Втім, це стосується цілого ряду Коваленкових етнографічних студій, яких він не полишав аж до 30-х рр. ХХ ст. [12]. Його народознавчі праці вирізняються ще і майстерними авторськими ілюстраціями, які мають і певну самоцінність.

Навіть перебуваючи далеко від України, в Саратовській губернії, він не проминув нагоди зайнятися вивченням мовно-пісенної культури тамтешніх українців, переселенців з Батьківщини. Коваленкова думка: «Рідко доводиться знаходити звістки про життя земляків наших в місцевостях, віддалених від осередку; можна подумати: наших людей уже немає, що вони вже винародилися всі. Та ось, хоч рідко, знаходимо певні докази, що земляки наші там ще єсть,

що живуть, ще не втратили своєї натури, бо, мабуть, не така вже слаба натура українська, як се може здаватися» [13], – хіба ж загубила свою актуальність, пройшовши через межі трьох століть?

Надзвичайно оригінальною за змістом є праця Г.О.Коваленка, присвячена особливостям українського народного житла – хати. Характерно, що у ній дослідник знову піднімається над описовістю і завдяки своїм кругозору та фаховій обізнаності доходить значущого культурологічного висновку: «Вся історія культури значною мірою є історія культурних запозичень. Але поряд з нею існує й інший процес – переробка запозичень у відповідності до власних смаків і потреб кожного народу, який розвивається більш або менш вільно» [14].

Досліджуючи генезу українського стилю спорудження жител, автор спирався не лише на власне етнографічні матеріали, які подекуди він навіть зафіксував графічно [15], а й на дані, здобуті археологами, зокрема професором В.Городцовим [16]. Зацікавлення археологією теж не один раз давало поштовх науково-пошуковій роботі Григорія Олексійовича. Воно спричинилося до його участі у роботі кількох археологічних експедицій на території Полтавщини. Як результат, до нашого часу дійшли його креслення археологічних пам'яток, малюнки окремих знахідок. Так, йому належать уточнені плани знаменитого Більського городища на Ворсклі [17], а також повне і чітке зображення предметів не менш відомого Малоперещепинського скарбу [18], які до цього часу кочують по сторінках багатьох наукових і популярних видань, залишаючись, як правило, анонімними.

Своєрідністю теми та її розгляду відрізняється і ґрунтовна розвідка дослідника, присвячена відображенню криниць у народній міфології [19]. У ній автор також успішно застосував комплексний підхід до вивчення пам'яток матеріальної та духовної культури свого народу. За культом криниць Г.Коваленко розгледів цілий комплекс світоглядних, здебільше сакральних, уявлень не лише східних слов'ян, але й інших етносів, зокрема греків, германців, фракійців. В цьому контексті особливо масштабним і цікавим видається такий його висновок: «Знаходимо надзвичайну близькість українських мітичних переказів, культових обрядів, присвячених Криниці-Діві, з античними грецькими мітами й святами, зокрема, з Елевсинськими святами і з мітом про Кору. Чи це належить до спільної спадщини індоєвропейської пракультури, чи це утворили пізніші (але не дуже давні) культурні взаємини, – це скажуть нам наші дальші досліді» [20].

Одним із провідних Коваленкових зацікавлень була літературна творчість і літературознавство. Від самого початку вони набули виразного національного спрямування, хоча це в умовах поліційного шовіністично-імперського режиму дуже утруднювало публікацію їх вислідів і постійно наражало Г.Коваленка на неприємності. Щоправда, свої перші та й чимало наступних публічних кроків на літературному поприщі він зробив за допомогою галицьких, непідвладних російській цензурі, видань. При цьому виявив себе як автор поезій, оповідань, нарисів, рецензій, літературознавчих есеїв та публіцистичних статей, а також малюнків, почавши пам'ятного йому 1891-го року співпрацю зі львівським журналом «Зоря», одним із редакторів якого був І.Франко.

У «Зорі» були надруковані Коваленкові драматичні поеми «Зоя» (1892 р.), віршоване оповідання «Настя» (1895 р.), нарис «Григорій Квітка-Основ'яненко (1893 р.)». Від 1898 р., коли у Львові започаткувався «Літературно-науковий вісник», художні твори, літературознавчі розвідки Грицька Коваленка стали регулярно виходити у світ на сторінках цього чи не найповажнішого на зламі двох століть українського журналу. Серед них праці про І.Котляревського, Є.Гребінку, окремі оповідання і поетичні твори. Серед останніх – драматична поема «Зрада», присвячена мазепинству [21]. У перші роки ХХ ст. письменник і літературознавець друкувався також у журналах «Киевская старина», «Дзвінок», українських збірниках, альманахах і книжках-декламаторах (хрестоматіях) «Хвиля за хвилею», «Дубове листя», «Вік», «Розвага», «Багаття», спеціально пишучи чимало творів для дітей та юнацтва.

Торкаючись, бодай побіжно, літературної, наукової і громадської діяльності Г.О.Коваленка, у ній важко не виокремити ще одного річища, в яке він спрямував колосальні зусилля і велику частину відведеного йому долею часу, та й без перебільшення, у якому знайшов і одне із своїх покликань. Мова йде про просвітницько-популяризаторську працю Григорія Олексійовича. Саме у ній найбільше реалізувалися потенції його позитивістсько-народницького світогляду, з якого поставала незмінна протягом всього віку життєва позиція: нехай невеликими масштабом, зате живими і конкретними справами повсякчас сприяти культурному, моральному і громадському поступові свого народу, який у душі великого мислителя М.П.Драгоманова бачився йому, перш за все, «мужичою нацією». Про свої здібності і досягнення на цьому шляху Г.Коваленко заявив українському загалові досить рано, співробітничавши із 1894 по 1897 рр. з Б.Д.Грінченком у справі видання книжок для народного читання. Хоча став на цей шлях громадського служіння і жертвності ще в юнацькі роки, працюючи сільським фельдшером. Саме у названих щойно роках побачили світ його книжечки, у яких він у дохідливій, зрозумілій навіть неписьменним селянам формі, що, як правило, прибирала вигляду оповідань із їхнього життя, доносив до різних поколінь медично-гігієнічні знання, поборював народну темряву стосовно різних хвороб і навіяних ними забобонів: «Від чого вмерла Мелася», «Клопіт в селі Біляшівці (оповідання про сифіліс)», «Чума на людях». У цей період вийшла і перша збірка його оповідок на морально-етичні теми «Правдиве слово та інші оповідання» (1896 р.).

Того ж таки 1896-го року, завершивши медичну кар'єру фельдшером у с. Лопухівці Аткарського повіту Саратовської губернії, Г.Коваленко за допомогою Бориса Грінченка та Іллі Шрага [22], перебрався до Чернігова, де дістав посаду спочатку діловода, а потім – помічника секретаря Чернігівської міської управи.

У Чернігові Г.Коваленко увійшов до гуртка письменників, що становив основу нелегальної Чернігівської української Громади, яка своїм походженням сягала вже ледь не на півстоліття у минуле. Найвидатнішими особами в цьому нечисленному гурті національної інтелігенції були Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Володимир Самійленко [23]. Українське оточення сприяло поглибленню демократизму і щирої відданості українській справі у світогляді молодого письменника та дослідника, детермінувало не лише його мистецьку, а й ідейно-політичну заангажованість. Щоправда, сам він надто скромно оцінював свою роль в громадсько-літературному житті. В 1901 р., бідкаючись, що цензура повторно заборонила видання укладеного ним «Літературного календаря», Грицько Коваленко писав своєму тезкові і товаришу по праці Г.А.Коваленку-Коломацькому: «А я вже, знаєте, гадав, що се буде моя спеціальність на ціле життя, бо за щось велике не візьмуть, а се саме по мені: трохи літератури, трохи науки, трохи ілюстрацій – от і все» [24]. А вже підійшовши до творчого обрію, він одержав визнання своїх численних здобутків Всеукраїнською Академією наук в особі її неодмінного секретаря А.Ю.Кримського, який підкреслював значення його 40-річної «довгої, видатної, енергійної і висококорисної науково-літературної й громадської праці українського письменника» [25].

Ще одним, хоч і тісно пов'язаним з переліченими, вибудованим на тих же світоглядові і громадянській позиції для Григорія Олексійовича було й амплуа історика України. Його книга «Оповідання з української історії» (Полтава, 1906 р.), за власним свідченням, була «перша по сей бік кордону (з Австро-Угорщиною – *О.Ю.*) історія, видана українською мовою» [26]. «Оповідання» мали щонайменше три видання, допрацьовувалися автором, ставши підручником для початкових класів українських загальноосвітніх та фахових шкіл від 1917 р. [27]. А ширший посібник «Українська історія» витримав сім видань (чотири з них у 1917–1919 рр., а останнє – в 1993 р.). Вартісність цієї книги зумовлена не лише дуже популярним за формою і науковим за змістом викладом, численними ілюстраціями (частково виконаними автором власноруч), а і тим, що вітчизняна історія розглядається у контексті всесвітньої. Історія для автора – це, перш за все, наука про розвиток цивілізації та культури [28].

Прийшовши в українську літературу на початку 90-х рр. позаминулого століття, Григорій Коваленко, без перебільшення, перетворив художню творчість на справу всього свого життя. Безперечно, що вона була серед його улюблених занять, хоч і її він розглядав, будучи переконаним народником-українофілом, як форму виконання свого інтелігентського обов'язку перед народом. Це, в свою чергу, безпосередньо позначалося і на тематиці, і на ідеях, і на художньо-естетичному змісті його творів. Ще в дореволюційний час здебільшого молодші колеги по перу, у тому числі С.Черкасенко, М.Шаповал (Сріблянський) досить різко і небезпідставно критикували деякі з них, виходячи насамперед із естетичних критеріїв оцінки мистецтва. Більшовицька критика теж аж ніяк не шанувала їх, здебільшого просто ігноруючи, проте зовсім з інших, політико-ідеологічних причин. Крім уже названих у цьому тексті, було б доречним хоч би згадати жанри і назви деяких із творів, адже це теж говорить дещо про їхнього автора. Отже, це збірка оповідань «Жарти життя» (1911, 1917 рр.), п'єси-одноактівки «Колядники» (1917 р.), «Ворожка» (1917 р.), «Яцько та Стецько» (1922 р.). Вони, як правило, побудовані на багатому етнографічному матеріалі, зібраному автором. Більшість художніх творів Г.Коваленка, особливо прозових, мають реальні, взяті із життя сюжети. Характерна спільна риса – присутність тонкого народного гумору, іронії, а іноді й викривального сарказму. «Часом веселими книжками швидше можна прихилити людей до української літератури, ніж чим іншим» [29], – ця авторова думка певним чином пояснює деяку запрограмованість його художніх засобів.

І все ж якщо зараз, на відстані багатьох десятиліть, белетристика Коваленка справляє враження художньо-утилітарного продукту, хоч і означеного неповторним відбитком своєї епохи, то його популярні літературознавчі статті і книжки видаються значно вагомішим авторським здобутком. Гадаю тому, що внутрішньо в особистості Коваленка дослідник все-таки брав гору над митцем. Із під його пера вийшли окремими брошурами дослідження про життя та творчість І.Котляревського (1898 р.), Є.Гребінки (1898, 1912 рр.), Г.Квітки-Основ'яненка, М.Кропивницького. Особливу увагу привертають книжки «Григорій Сковорода» (1919 р.) і «Панас Мирний. Посмертна згадка» (1920 р.), в основу яких покладено багатий, ретельно відібраний, а часом і унікальний, бо видобутий із власного досвіду і вражень (як у праці про П.Мирного), логічно осмислений матеріал.

Тут, очевидно, виявився популяризаторський хист Г.О.Коваленка. А що цей хист талановито заявляв про себе в царинах, дотичних до зовсім різних наук, свідчить лише про багатогранність і водночас цілісність зацікавлень і світоглядних позицій, підпорядкованій одній zasadі – позитивному перетворенню природи, суспільства і, перш за все, самої людини.

В цьому контексті можна розглядати і його роботу над посібником, який не мав аналогів в українській навчальній літературі – «Анатомія і фізіологія людини в популярнім огляді», що виходив трьома виданнями (1918, 1923 і 1929 рр.) та іншими науково-популярними книжками, не виключаючи і деяких праць на суспільно-історичну тематику. Серед останніх виділяються книги: «Про кріпацьку неволю, як вона настала і як зникла» [30] та «Людина і громада» [31]. Про ідейне демократичне спрямування і непримиримість до існуючих суспільних відносин першої книги свідчить хоч би те, що не встигнувши увійти в обіг, вона зазнала утисків царської цензури і конфіскації. У другій, він за власним визнанням, «систематично викладає початки наукового, позитивного світогляду, котрий можна назвати системою соціологічного ідеалізму» [32]. Ясно, що мова йде про основи позитивізму. Взагалі соціологічний аспект, який полягав у аналізі існуючих і пошукові нових, більш відповідних меті прогресивного розвитку, форм суспільного зв'язку, поєднує ці обидві роботи.

З осені 1905 р. і вже до останніх днів Грицько Олексійович жив і працював у Полтаві. Він переїхав туди, діставши посаду секретаря міської управи, яку обіймав до липня 1917 р. Окрім того, мав безліч громадських обов'язків, важкий і невдячний тягар яких клав собі на плечі з власної волі. Правив цей тягар терпляче, хоч і важко повірити, щоб завжди з охотою. Крім на-

уки, природи, літератури, малярства дуже любив свою дружину, сина та доньку і вельми до-
рожив сімейним затишком. Тому в нечасті години перепочинку із задоволенням працював у
себе на садибі, ходив за власноручно посадженим та виплуканим садом. Пов'язаний переважно
неформальним, ідейним зв'язком із десятками інших свідомих українців, організований і
енергійний Григорій Олексійович іноді все ж змушений був перепрошувати своїх численних
кореспондентів за перерви у листуванні, щиро зізнаючись: «Трудно написати, особливо за
моїм нікольством нещасним, що я маю багато обов'язків та ще й окрім того беруся за багато
діл» [33].

У ту сувору, і як він розумів, доленосну, добу Г.Коваленко зовсім не був аполітичним чин-
ником. Вірний своїм чернігівським традиціям, він увійшов у Полтаві до Старої української
Громади, яка існувала ще з початку 60-х рр. XIX ст. – з часів О.Строніна і О.Кониського, а в
1906 р. стала одним із провідних осередків новоствореної Української радикально-демокра-
тичної (спочатку – Української демократичної) партії. Як один із перших і активних діячів
цієї партії, Коваленко вів велику роботу, пов'язану з виборами до Першої Державної думи
Росії в 1906 р., був обраний до губернської колегії виборщиків [34]. Він дбайливо, наскільки
міг, надавав допомогу українським депутатам думи [35].

У цей же період Г.О.Коваленко став біля витоків журналу «Рідний край», першого в Над-
дніпрянщині українського громадсько-політичного, літературного і наукового часопису.
Його початкове число вийшло 6 січня (за новим стилем) 1906 р. у Полтаві. Фундаторами
журналу були письменники Панас Мирний та Григорій Коваленко, адвокат та громадський
діяч Микола Дмитрієв, який тоді очолював Полтавську Громаду. Обов'язки відповідальних
редакторів журналу взяли на себе Коваленко і Дмитрієв, а видавця – власник видавництва
«Книгарня Г.Маркевича» та електродрукарні Григорій Маркевич.

Патріотичну позицію цих ентузіастів віддзеркалювала вже назва видання. У візії рідного
краю їм бачилася не тільки Полтавщина, а вся Україна, де і в Галичині, і в Наддніпрянщині
набирала потуги ідея всеукраїнської єдності і соборності.

Перше число часопису відкривалося віршем «До сучасної Музи» Панаса Мирного, суго-
лосним настрою наступової української інтелігенції:

*З слова живого скуй самопали
Й з ними між люди іди!*

Далі йшов своєрідний маніфест: «Тисячі і мільйони людей уже встало боротися за вільність,
і вже не оживе старий, розвалений лад, не встане деспотизм, хоч нехай як його підпирають
усі темні сили. Ми живемо в такий важливий, слушний час, якого ми не знали вже 250 літ,
відколи за гетьмана Богдана Хмельницького, пішли під руку московського царя <...> Тепер
ми можемо, як всі візьмемося до праці, надолужити все, що проспали за довгі літа».

Всі співробітники «Рідного Краю» працювали, не полишаючи службових посад, але пос-
тійно ризикуючи їх втратити через свою громадську діяльність. Щодо Панаса Мирного, то
він, як згадував Г.Коваленко, у редакційній роботі «прийняв жваву участь з самого почат-
ку, взяв на себе фактичне редагування тієї частини матеріалу, що належала до поезії і белет-
ристики. І сам давав до того часопису свої твори». Так у в першому числі «Рідного краю»
П.Мирний вмістив фантазію «Сон», у № 8 за 9–10 березня 1906 р., повністю присвяченому
Т.Шевченкові, оповідання «Пригода з «Кобзарем». Не полишав він це видання і надалі.

Та як редактору найбільше доводилося спочатку працювати Григорію Коваленкові. Сам
він згадував: «Тоді ще дуже мало було людей, щоб уміли писати доброю мовою (українською
– О.Ю.)» Через те доводилося самому працювати надзвичайно. За першу половину 1906 року
писав усі передовиці, огляди політичних подій, також для кожного номера статті наукові.
До останніх, зокрема, належали «Оповідання з української історії». А серед публіцистичних

виступів на політичну тему привертають увагу його «Листи до селян», надруковані в січні-лютому 1906 р. У них дохідливо роз'яснювалися особливості і переваги демократичного устрою і проводилася ідея народоправства в Росії.

Зі сторінок «Рідного краю» лунав і власний голос представників найбільш упослідженого стану – українського селянства. Ідея федеративного устрою Росії, автономії України і широким національних прав для українців чітко проступали з інших матеріалів, у тому числі і редакційних, опублікованих у часопису в 1906 р. Вони цілком відповідали політичній заангажованості редакторів у середовище створеної восени 1904 р. Української демократичної партії невдовзі реорганізованої в Українську радикально-демократичну партію (УРДП). У зв'язку з цим радикал-демократи відкрито виступили на політичній арені під час виборів до Першої Державної думи Росії на початку 1906 р. і, зблокувавшись з російськими кадетами (до яких були вельми подібні в загальнополітичних питаннях за винятком національного), зуміли навіть провести до думи своїх представників. «Рідний край» став, по суті, неофіційною трибуною УРДП. Ця партія, а з нею і часопис, опікувалися послами-українцями в думі, намагалися їх згуртування в групу за національною ознакою <<...> Та група була і озивалась в думі. Історичним фактом зостанеться й те, що по українському обзивалися на зборах першого нашого парламенту українці-селяни полтавець Онацький та інші», – підсумовувала цю роботу Олена Пчілка, активна авторка, а потім і редактор журналу. «Рідний край» регулярно друкував підготовлені Г.Коваленком звіти про засідання Державної думи, особливу увагу, зрозуміло, приділяючи виступам українських депутатів. Його матеріали передавалися їм в руки для політичного орієнтування і пропаганди української справи [36].

Вже самі імена авторів (окрім вже згаданих), які співпрацювали з часописом, багато про свідчать: Леся Українка, І.Нечуй-Левицький, А.Кашенко, Ганна Барвінок, Л.Старицька-Черняхівська, С.Черкасенко, М.Кропивницький. «Рідний край» знайомив читачів з молодими П.Тичиною, Х.Алчевською, І.Огієнком, П.Капельгородським, О.Островським, О.Ярещенком.

Та над тижневиком, щойно він з'явився на світ, почали купчитися темні хмари ворожості можновладців і українофобів. Число 26 за 12 листопада 1906 р. було останнім, яке офіційно редагували Г.Коваленко і М.Дмитрієв разом. Того ж місяця Коваленкові довелося залишити посаду відповідального редактора, а згодом і стати через гостроту і правдивість часопису перед судом. «Судові справи скінчилися штрафом», – згадував він [37].

Та й після цього не покладав рук. У 1908 р. заснував у Полтаві видавництво «Рідна хата», а 1913 р. – перший на Великій Україні науково-популярний журнал з питань медицини, гігієни та природознавства – «Життя і Знання». Це видання набуло справедливого визнання у широких колах народу. Але з початком Першої світової війни у вересні 1914 р., як і всі інші українські газети та журнали, було заборонене владою. А його редактор після трусу заарештований і кинутий до в'язниці [38]. Щоправда, не надовго.

Після лютого-березневого революційного зриву 1917 р. Грицько Коваленко знову перебував у центрі українського національно-громадського життя міста. Він увійшов до Комітету українських поступових партій та організацій, був обраний до міської української просвітньо-лекційної комісії, став «дійсним народним лектором». Весною 1917 р. Коваленко закономірно увійшов до групи засновників знаменитої Полтавської Просвіти, від імені якої виступав на I Всеукраїнському з'їзді «Просвіт» у вересні 1917 р. у Києві.

У липні 1917 р. Коваленка обрано до Полтавської міської думи за списком українських демократичних організацій, основу якого склали члени УРДП. Один із однопартійців, Віктор Андрієвський згадував, як Коваленко принципово боронив українські інтереси від натиску членів російських партій, в тім числі й більшовиків на засіданнях думи. Так, на антиукраїнський випад одного із гласних, більшовика, закамуфльований фразами про інтернаціоналізм, завжди дуже спокійний і коректний Коваленко зреагував несподівано різко:

«Знаєте, який громадянин найбільше підходить під таку характеристику, що й батьківщини не має, або має її там, де його ліпше годують, – громадянин, що тільки й дбає про те, аби кишка йому була повна? – Отакого «громадянина» я годую в хліві – там його батьківщина, бо їсть добре!».

На зауваження В.Андрієвського: «Що Ви, Григорію Олексійовичу, боронь Боже, почуть. Оце так определили. Що якби таке блюзнірство виголосити десь на якимсь «Інтернаціоналі»? Та за таке блюзнірство правовірні Вас на шматки рознесли б...» Коваленко відповів: «Нехай! Я, слава Богу, не «правовірний», то й говорю по щирості, що думаю, бо не ховаю своїх справжніх думок за дурною балаканиною» [39]. З патріотичних українських позицій він також не раз публічно виступав у Полтаві і за денікінської окупації.

Та у радянські часи письменник і громадський діяч змушений був дедалі більше обмежувати свою багатогранну діяльність. В 1920-ті рр. з художнього доробку він зрідка друкував лише твори для дітей та ще науково-популярні брошури. Неопублікованими лишилися історичний роман «Юрко Соколенко», повісті на теми історії «Дажбожі діти», «Над Десною», фантастичний твір «Мірея» [40].

Від 1917 р., залишивши секретарювання у міській управі, Г.О.Коваленко працював інструктором позашкільної освіти Полтавського повіту, потім викладачем, директором, знову викладачем Полтавського фельдшерсько-акушерської школи, з якої сам колись вийшов у широкий світ. Втішався живописом, етнографічними аспіраціями, садівництвом. Полюбляв поспілкуватися із країнами, особливо ж з молоддю, допомагаючи різноманітними консультаціями, порадами, літературою із своєї багатющої бібліотеки. Щоправда, з часом змушений був обмежувати себе у зустрічах і контактах, бачачи, що коїться з українськими не лише політичними, а й культурними діячами, вченими, із багатьма з яких він підтримував зв'язки десятки років.

Але органи ОДПУ-НКВС пильно тримали його на оці, накопичуючи необхідний «компрогат» проти старого «українця», що безперечно значило «націоналіста» за більшовицьким розумінням.

У 1936 р. було остаточно вирішено за відпрацьованою схемою прилучити Г.Коваленка до «контрреволюційної націоналістичної організації», яку планувалося незабаром «викрити». При цьому була врахована його дійсна участь на початку 1920-х рр. в організації та роботі Полтавського наукового при ВУАН товариства разом із такими «стовпами українського буржуазного націоналізму» як В.Щепотьєв, М.Рудинський, Н.Мірза-Авакянц, Г.Майфет та іншими.

Письменника заарештували 20 серпня 1937 р., а перший допит було запроотокольовано аж 1 грудня 1937 р. Але і на ньому Грицько Коваленко відмів звинувачення, які накидав йому оперуповноважений 4-го відділу управління НКВС по Полтавській області Шмигельський, дрижачою, ще донедавна вправною, рукою письменника і маляра, поставивши лише свій підпис на протоколі. Більше допитів не було.

Незважаючи на те, що ніяких реальних доказів участі його в цій вигаданій «організації» та зізнань самого Коваленка слідчі так і не представили, Особлива трійка УНКВС по Полтавській області на засіданні 4–5 грудня 1937 р. ухвалила: «Коваленко Григорія Алексєєвича – <...> расстрелять». Вирок було виконано 15 грудня 1937 р. [41].

Митець, науковець і громадянин, Г.О.Коваленко ще за життя пройшов не через один упереджений суд. А суд правдивий лишився за нащадками. «Останній суд» – для кожної людини – це людський суд по смерті, остання громадська оцінка» – наголошував свого часу сам Григорій Олексійович [42] і, напевно, мав таки рацію.

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 134. – Спр. 85. – Арк. 1.
2. Коваленко Г. Панас Мирний. Посмертна згадка. – Полтава, 1920. – С. 7.
3. ІР НБУ. – Ф. 134. – Спр. 85. – Арк. 2.

4. Коваленко Г. Вишнівська справа. Листи з архіву урядника Корнія Кудляя (Оповідання) / Коваленко Г. Жарти життя: Оповідання. — Черкаси, 1917. — С. 94.
5. Славянам. Недрукована доси поезія Тараса Шевченка // Зоря (Львів). — 1897. — № 22. — С. 432-433; Коваленко Г. Чи справді Т.Шевченко написав вірші «Славянам»? — Там само. — С. 438-439.
6. Науменко В. О стихотворении «Славянам», приписываемому Т.Г.Шевченко // Киевская старина. — 1898. — № 7. — С. 103; Стороженко Н. Письмо к редактору Киевской старины о стихотворении «Славянам». — Там само, 1899. — № 10. — С. 123-125; Франко І. Чи справді Т.Шевченко написав вірш «Славянам?» // Зоря. — 1897. — № 23. — С. 455-456.
7. ІР НБУ. — Ф. 1. — Спр. 32484. — Арк. 1.
8. Коваленко Г. О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губернии // Этнографическое обозрение (Москва). — 1891. — № 2. — С. 141-149.
9. Там само. — С. 141.
10. Там само. — С. 146-147.
11. Коваленко Г. К народной медицине малоруссов // Этнографическое обозрение. — 1891. — № 4. — С. 169-183.
12. Ротач П. Григорій Коваленко (100 років від дня народження) // Народна творчість та етнографія. — 1968. — № 5. — С. 63-64.
13. Коваленко Г. Щедрівки в Саратовській губернії // Зоря. — 1894. — № 24. — С. 526.
14. Його ж. Некоторые черты украинского стиля в связи с вопросом о происхождении украинской хаты // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. — Вып. 9. — Полтава, 1912. — С. 89.
15. ІР НБУ. — Ф. 278. — Спр. 5072. — Арк. 1; Спр. 5073. — Арк. 1,2; Спр. 074. — Арк. 1-3.
16. Коваленко Г. Некоторые черты украинского стиля... — С. 104-109.
17. Там само. — С. 81.
18. Зарецкий И.А. Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Там само. — С. 188, 207.
19. Коваленко Г. Криниця в народній мітології // Записки Полтавського наукового при Всеукраїнській Академії Наук Товариства. — Вип. II. — Полтава, 1928. — С. 17-39.
20. Там само. — С. 39.
21. Коваленко Г. Зрада: Драматичний епізод у трьох актах із початку XVIII віку // Літературно-Науковий Вісник (Львів). — 1904. — № VI. — С. 234-237.
22. ІР НБУ. — Ф. III. — Спр. 37441. — Арк. 1; Спр. 37442. — Арк. 1, 2.
23. Коцюбинський Ю. Слово про Грицька Коваленка (До 100-річчя з дня народження) (Машинопис) // ІР НБУ. — Ф. 274. — Спр. 308. — Арк. 23.
24. ІР НБУ. — Ф. 134. — Спр. 47. — Арк. 7.
25. Цит за: Ротач П. Григорій Коваленко // Комсомолец Полтавщини. — 1968. — 23 січня.
26. ІР НБУ. — Ф. 134. — Спр. 47. — Арк. 7.
27. Коваленко Г. Передмова / Коваленко Г. Оповідання з Української історії для початкових шкіл. — Черкаси, 1918. — С. 3.
28. Його ж. Українська історія. Оповідання з історії України від найдавніших до нових часів з вступним словом про Всесвітню історію — К., 1912. — С. 13-14.
29. ІР НБУ. — Ф. 1. — Спр. 34131. — Арк. 2.
30. Коваленко Г. Про кріпацьку неволю, як вона настала і як зникла. — К., 1911.
31. Його ж. Людина і громада. — К., 1912.
32. ІР НБУ. — Ф. 134. — Спр. 85. — Арк. 3.
33. Там само. — Ф. 134. — Спр. 47. — Арк. 7.
34. Від Полтавської громади Української Демократичної партії (радикально-демократичної) // Рідний Край (Полтава). — 1906. — 31 березня (ст. ст.) — С. 1-2.
35. ІР НБУ. — Ф. 134. — Спр. 85. — Арк. 2.
36. Там само.
37. Юренко О. «Не боячись ніякої сили, ніякого лиха...» До 90-річчя заснування журналу «Рідний Край» // Літературна Україна. — 1996. — 22 лютого.
38. ІР НБУ. — Ф. 134. — Спр. 85. — Арк. 2.
39. Андрієвський В. З минулого (1917 рік на Полтавщині). — Берлін, 1921. — С. 121-122.
40. Ротач П. Вирок: не пам'ятати // Криниця (Полтава). — 1992. — № 1. — С. 16.
41. Архів Управління СБУ по Полтавській обл. — Спр. 20899. — Арк. 4-46.
42. ІР НБУ. — Ф. 209. — Спр. 47. — Арк. 1.

Олександр Юренко

КОВАЛІВ (КОВАЛЬОВ)

Левко Борисович

грудень, 18, 1894 – жовтень, 26, 1937

У трагедії України 1920–1930-х рр. знайшла відображення трагічна доля мільйонів її синів та дочок. А серед них – і Левко Коваліва, особистості, незаслужено обійденої нашими істориками, проте винятково яскравої та неординарної.

Левко Борисович Ковалів народився 18 грудня 1894 р. у Харкові. Невдовзі його батьки переїхали до Петербурга, де батько, Борис Олександрович, виходець із збіднілих дворян, працював на скромній посаді техника електростанції. А мати – Алла Львівна, дочка адвоката, високоосвічена, інтелігентна жінка, активно займалась громадською діяльністю в Петербурзькому народному університеті та різних жіночих організаціях. Коли Левкові виповнилось 8 років, батьки розлучились [1]. Ця обставина примусила його змалку дбати про себе.

З дитячих років виявились у хлопця різнобічні нахили. Пізніше він писав: «По закінченню середньої школи й маючи здібності до природничих та точних наук, я вступив у 1913 році на технічний відділ Київського комерційного інституту, де мав на меті спеціалізуватись в хімічній технології, але революційна робота відволікала мене від закінчення вищої освіти» [2]. Отже, ще в юності визначились дві найсильніші пристрасті, дві наймогутніші його стихії: наука і політична діяльність.

У 1912–1913 рр. в ряді міст України, а також у середовищі української інтелігенції, переважно студентів, Москви та Петербурга виникають нелегальні революційно-демократичні гуртки, члени яких заявляють про себе як українських соціалістів-революціонерів. Київський комерційний інститут, де у цей час навчався Левко Ковалів, був також одним з осередків руху українських есерів [3]. За спогадами одного з визнаних есерівських лідерів України М.Шаповала, діяльність цієї групи спочатку «виявилась у бурхливій критиці дрібно-буржуазного «народництва» і виробленні програм політичного, культурного і господарського максималізму» [4].

Під час Першої світової війни Київська організація помітно виділяється поміж інших. Вона, зокрема, організовує нелегальне видання першого партійного органу – журналу «Боротьба» [5]. Серед його співробітників поряд з М.Ковалевським, С.Полонським, С.Єфремовим був і Л.Ковалів [6].

З самого початку політичної діяльності йому був властивий радикалізм у поглядах. Один з тогочасних лідерів Київської групи українських есерів Микола Ковалевський згадував: «На Київській конференції нашої партії в кінці червня 1914 р. <...> (українські соціалісти-революціонери власне партією ще не були – *О.Ю.*) виявилось, що в нашій організації існує <...> ліворадикальна течія. До цієї ліворадикальної течії належав видатний молодий український революціонер Лашкевич, який потім під час війни був засуджений у Києві на кілька років каторги, Левко Ковалів, дуже здібний публіцист і одночасно винахідник і механік, та Леонард Бочковський, який походив з Уманщини з польсько-української родини. Ця ліва течія піддавала критиці основні пункти нашої програми і висувала на перший план російську формулу соціалізації землі, хоча в національно-українських справах була ця течія ще радикальніше за нас і висувала без жодних застережень суверенність українського народу як найближче завдання революційної боротьби» [7]. Програма ж Київської групи 1915 р. ґрунтувалась на принципі національно-територіальної автономії [8].

Радикалізм у національному питанні однак не завадив Коваліву і його однодумцям займати в той же час інтернаціоналістську позицію, виступати за поразку російського імперіалізму у світовій війні [9]. В січні 1915 р. Левко Ковалів був серед учасників з'їзду українських соціалістичних організацій у Москві. Там йшлося про об'єднання українських соціал-демократів і есерів в одну соціалістичну партію. Хоча згоди з цього питання досягнуто і не було, але саме тоді представники українських соціалістів-революціонерів М.Шраг, М.Ковалевський, М.Полоз, Л.Ковалів зробили реальний крок до створення своєї партії [10].

Обравши шлях революційної боротьби з існуючим ладом і змушений через це залишити інститут, Левко працює лаборантом дослідної лабораторії Київського товариства професорів та викладачів хімії «Фізико-хімік», а також в рентгенівських кабінетах різних військових госпіталів. Ця праця не просто давала йому шматок хліба, а й відповідала нахилам та уподобанням молодій людині. Він використовував кожну нагоду, аби вчитись самотужки, набуваючи знань під керівництвом професорів М.П.Дукельського, О.М.Зарубіна, П.Я.Харченка, О.М.Яницького [11].

Влітку 1915 р., невдовзі після виходу перших випусків журналу «Боротьба» та публікації кількох прокламацій, охранка натрапила на слід Київської організації українських есерів [12]. Це не лише припинило випуск нелегальної літератури, а й поставило під загрозу арешту найбільш активних членів організації [13]. Тому є всі підстави вважати, що Левко Ковалів, так само, як і Микола Ковалевський, в цей час переїздить до Полтави і влаштовується на посаду інструктора кооперативу Полтавського губернського земства.

Роботі в кооперативному русі українські соціалісти-революціонери надавали винятково значення, «визначаючи, що кооперація є рух класовий і для демократичних верств є одною з форм боротьби з пануючою буржуазною верствою» [14]. Разом з тим вона давала і непогане прикриття їхній нелегальній діяльності.

Працюючи в Полтаві, Л.Ковалів, певно, як і його товариш М.Ковалевський [15], не поривав зв'язків з Київською групою. Проте остання, в тому числі її активісти з Комерційного інституту, були під пильним оком жандармів [16], що значно утруднювало роботу і перешкоджало будь-яким контактам.

Після повалення самодержавства політична і громадська діяльність Левка Коваліва помітно активізувалась. Він став одним із фундаторів Української партії соціалістів-революціонерів, установчий з'їзд якої відбувся 4–5 квітня 1917 р. у Києві. Л.Коваліва було обрано товаришем голови з'їзду і одним із 9 членів першого ЦК партії [17]. Характерно, що «провід-

на роль випала на долю молодняка, який організував перший з'їзд <...> і з якого склався перший ЦК УПСР. Цей провідний молодняк УПСР був талановитий і дуже активний, але політично мало вироблений» [18].

Сама партія, об'єднуючи представників різних верств українського селянства та інтелігенції, була строкатою за своїм складом. Не маючи чіткої політичної програми, вона являла собою досить аморфну, хоча і численну масу. Тому дуже скоро в її рядах почали вирізнятися різні політичні течії і групи. Поміж них найбільш помітною була ліва – інтернаціоналістична, з відносно чіткою політичною позицією. Вона мала порівняно невелику чисельність, але була достатньо активною і складалась майже виключно з представників лівобережних організацій – Харківщини і Полтавщини. Звідси ще одна її назва – «лівобережці». Левко Ковалів був одним з лідерів «лівобережців». Його однодумцями і товаришами в цей період стали Андрій Заливчий, Роман Матяш, Наум Калюжний, Микола Литвиненко [19].

Згуртуванню лівих в УПСР сприяла проведена 30 травня – 2 червня 1917 р. в Полтаві Лівобережна конференція партії. Про позицію її учасників свідчать такі пункти прийнятої постанови: «1) Національне питання розв'язується нами як одна з проблем соціальної програми. 2) Тільки з повним знищенням соціального гніту може бути цілком знищена національна неволя» [20]. Отже, «ця течія не особливо полягала на національному моменті в революції, висуваючи на перше місце соціально-економічний» [21].

На конференції було обрано Лівобережне бюро УПСР, а Левка Коваліва введено до його складу [22]. Виступаючи на загальнопартійній конференції, що відбувалась 3–6 червня 1917 р. в Києві [23], від імені «лівобережників-інтернаціоналістів» Ковалів піддав різкій і аргументованій критиці ЦК партії за її блок з буржуазними партіями в Центральній Раді. «Тому зовсім не дивно, – заявив він, – що російська демократія ставиться до нас вороже, бо ми йдемо разом з українською буржуазією». Виступаючий застеріг партію від самостійництва [24].

Розуміючи завдання своєї партії в першу чергу як поліпшення становища українського селянства, що становило в той час понад 80 відсотків усього населення України і особливо його трудових верств, Левко Ковалів прагнув досягти цього не лише через партійну роботу, а й працюючи в установах, що мали безпосереднє відношення до проведення аграрної політики. Він був певний час помічником губернського комісара Полтавщини [25]. В 1917 р. йому довелося також чимало попрацювати товаришем голови земельної управи Полтавської губернії [26]. Губернський земельний комітет і його виконавчий орган – земельна управа були створені в другій половині червня 1917 р. згідно з постановою Тимчасового уряду для врегулювання земельних відносин і виникаючих на їх ґрунті непорозумінь «в межах діючих законоположень і постанов Тимчасового Уряду».

Робота в земельній управі сприяла розумінню Л.Ковалівим усієї глибини і складності завдань революції на Україні, послужила зміцненню зв'язків Полтавської губернської організації УПСР та її комітету, головою якого він був [27], з селянськими масами. Головним для селянства в революції було розв'язання земельного питання. В той час середній розмір земельного наділу на особу чоловічої статі становив на Україні 1,75 десятини, а на Полтавщині й того менше – 1,5 десятини [28]. Малоземелля оберталось для сільської бідноти голодом і злиднями.

На початку липня новостворений губернський земельний комітет, йдучи назустріч вимогам безземельного і малоземельного селянства, ухвалив рішення про примусову передачу в ряді випадків землі в оренду селянам, а також встановив тверді орендні ціни. Інші його постанови теж відповідали інтересам бідноти, зокрема, про примусову передачу сільськогосподарського реманенту (в тому числі тяглової сили) в оренду, оплату найманої праці у великих господарствах під час жнив натурою за бажанням працюючих тощо [29].

Незадоволені такими діями комітету, одним з керівників якого був Л.Ковалів, великі полтавські землевласники писали головнокомандуючому Південно-Західним фронтом генералу Л.Корнілову: «Постановами цими комітет незаконно позбавив землевласників і орендарів доходу і права розпоряджатися своєю землею та інвентарем. У власників відбирають землю, худобу, хліб, сіно <...> Становище дуже серйозне <...> Настійно просимо вжити спішних заходів для відміни постанов, ухвалених губернським земельним комітетом [30]. Генерал Корнілов та міністри Тимчасового уряду, не вагаючись, стали на захист великих землевласників. Їхні накази практично скасовували радикальні заходи Полтавського і інших земельних комітетів. Крім того, почалось судове переслідування працівників губернської земельної управи [31].

Все це змусило Полтавський земельний комітет звернутися безпосередньо до Тимчасового уряду з проханням підтвердити його постанови і як можна скоріше законодавчим шляхом вирішити земельне питання. З цією метою 23 серпня 1917 р. Л.Ковалів виїхав до Петрограду, де 25 серпня взяв участь у засіданні 3-ї сесії Головного земельного комітету [32]. Ця місія не увінчалась успіхом, але її невдача допомогла Коваліву остаточно зрозуміти те, що вірно підмітив В.І.Ленін: «У тому то й полягає самообман соціалістів-революціонерів, що вони допускають і поширюють думку, ніби такі перетворення <...> можливі без повалення панування капіталістів <...>» [33].

Усвідомлюючи себе послідовним революційним демократом, Левко Ковалів великого значення надавав Всеросійським і Українським Установчим зборам. Як один з авторитетних діячів УПСР і керівник українських есерів на Полтавщині, він доклав багато зусиль для підготовки виборів і сам балотувався в члени Всеросійських зборів [34].

Слід відзначити, що в ході виборної кампанії між Полтавським комітетом і керівництвом ЦК УПСР виник конфлікт. Центральний комітет і, зокрема, його голова Микола Ковалевський намагався утворити на Полтавщині, де вплив партії був чи не найсильнішим на Україні, блок на виборах з Селянською спілкою – масовою організацією селянства, формально позапартійною, в якій, проте, домінував вплив УПСР [35]. «Лівобережці» ж, і зокрема Полтавський комітет на чолі з Ковалівим, дотримувались іншої думки. Вони вважали, що партія повинна будувати свою політику на соціалістичних класових принципах, а «Селянська Спілка не є політичною партією, але також не є чисто класовою організацією. Вона об'єднує в собі багато елементів безпартійних і несоціалістичних» [36]. В зв'язку з цим лідери «лівобережців» розцінювали об'єднання списків із Спілкою на виборах неприпустимим.

Після вивчення цього питання ЦК УПСР змушений був визнати правомірність позиції Полтавського губернського комітету партії і його голови Л.Коваліва, а «Микола Миколаєвич Ковалевський, який за його власним неофіційним, але дуже влучним виразом «вчинив дебош у Полтаві», виступивши проти Полтавського Губ. Комітету Партії, мусив скласти з себе обов'язки голови та вийти із складу Центрального Комітету» [37].

Полтавський комітет УПСР прийняв рішення про блок під час виборів з російськими есерами, які, до речі, в цей час виношували плани об'єднання з УПСР в одну партію, щоб таким чином поширити свій вплив в масах [38]. Незважаючи на всі труднощі передвиборної боротьби, три кандидати цього блоку були обрані членами Всеросійських Установчих зборів, в тому числі і Левко Борисович Ковалів [39].

Жовтень 1917 р. став віхою політичної біографії Л.Коваліва, і в цьому зв'язку необхідно окремо сказати про його відносини з більшовиками.

Добрі стосунки Полтавських організацій УПСР і РСДРП(б) склались ще задовго до збройного повстання в Петрограді. Один з членів керівництва полтавських більшовиків Сметанич писав: «В той же час ліві с.-р. і українські с.-р. були настроєні вельми революційно і, за виключенням окремих принципових питань, були завжди солідарні з більшовицькою фракцією» [40] і таким чином нерідко забезпечували більшовикам успіх. Пізніше, на відміну

від більшості соціалістичних партій і груп, ліві українські есери-інтернаціоналісти схвально зустріли звістку про повалення Тимчасового уряду.

У грудні 1917 р. Левка Коваліва було делеговано до Києва на I Всеукраїнський з'їзд рад, а при відкритті з'їзду обрано до його президії [41]. Наприкінці 1917 р., коли проходив з'їзд, серед лівого крила українських соціалістичних партій інтенсивно йшов процес диференціації, розколу по лінії ставлення до переходу влади в руки рад, визнання необхідності поглиблення революції, надання їй соціалістичного характеру.

Один з провідних більшовицьких діячів того періоду на Україні Г. Лапчинський з цього приводу зазначав: «<...> Поміж уесерів і уесдеків було вже чимало товаришів, що до Центральної Ради починали ставитися критично і схилилися рішуче до нашої платформи – «всю владу Радам», але остаточній консолідації з нами їм заважала цілковита відсутність у нас ясного розуміння національного питання, відірваність наша від національно-визвольного процесу» [42].

Тому коли на I з'їзді рад співвідношення сил склалось не на користь більшовиків, і вони змушені були перенести роботу до Харкова, то, за словами Г.Лапчинського, Левко Ковалів і інші «ліві українські есери (майбутні боротьбисти) до нас тоді не прилучилися, хоча й цілком стояли вже на радянській платформі, вони думали, що їм пощастить розкласти ту масу, що залишилась на боці Центральної Ради, вони залишились у Києві й працювали самостійно» [43].

До речі, необхідно зазначити, що Л.Ковалів не був членом Центральної Ради, як про це говориться в поки що єдиному енциклопедичному виданні, що дає довідку про нього, – опублікованій в Парижі-Нью-Йорку у 1959 р. «Енциклопедії Українознавства» [44].

Революційний шлях Левка Коваліва не був простим і рівним, як і сам розвиток української революції. На початку 1918 р., коли почалася боротьба за владу між петроградським Раднаркомом та першим радянським урядом України – Народним секретаріатом, з одного боку, і Центральною Радою, з іншого, Л.Ковалів продовжував займатися політичною діяльністю на Полтавщині. Як пригадував Г. Лапчинський, «в самій Полтаві <...> негайно після того, як туди вступило муравйовське військо, виник гострий конфлікт між місцевою радою, де найвпливовішими були українські есери – «лівобережники» на чолі з Леонардом Бочковським, Левком Ковальовим та Миколою Литвиненком. Роздратована нетактовним поведінням військового командування, що претендувало розпоряджатися в місті, місцева рада, власне, виконком, ухвалила резолюцію, що на Полтавщині єдиною владою є Ради робітничих та селянських депутатів, що мають здійснювати програму Жовтневої Революції, що Українська Центральна Рада є ворог революційних робітників та селян українських, але в той же час стосунки з ЦВК України та Народнім Секретаріатом в цій резолюції залишились нез'ясовані; полтавці ставилися до «Харківського» уряду скептично.

Абсолютно не розуміючи всіх відтінків місцевих політичних взаємовідносин, Муравйов викликав до свого вагону членів виконкому, нагримав на них, наказав арештувати найбільшовицьку українську частину з них і загрожував її розстріляти. Лише протест з боку більшовиків та російських лівих есерів запобіг такому експесу, але керівники «лівобережників» після цього визнали себе змушеними відійти від роботи й покинути Полтаву» [45].

Негативним фактором, що заважав плідній співпраці Л.Коваліва та його товаришів – майбутніх боротьбистів з більшовиками, консолідації їх навколо єдиного радянського центру на Україні, була муравйовщина у Києві, де вони в цей час перебували. Під час неї у вогні «червоного терору» загинуло чимало невинних людей [46]. Як писав згодом В.Затонський: «Можливо, та навіть, напевно, постраждали неповинні – у такому ділі всякого буває. Так розстріляно українських есерів, по суті гарних хлопців, які тільки-тільки врятувались від розстрілу, що його підписав Грушевський» (тобто вироку, ухваленого їм Центральною Радою – О.Ю.). З кожним із них Левка Коваліва немало зв'язувало – і погляди, і спільна боротьба,

і пошук шляхів розвитку революційного процесу на Україні, і щира дружба. Серед розстріляних червоногвардійцями був його близький друг Леонард Бочковський, страчений лише тому, що у нього знайшли червоний квиток члена Центральної Ради, складений українською мовою. За словами Г.Лапчинського, в його особі «Україна втратила одного з найвизначніших революціонерів, що раніше ще, ніж офіційно це зробила більшовицька Полтавська організація, почав виступати з гаслом «всю владу Радам» і поставив усесерівській організації питання про злиття з більшовиками ще влітку 1917 року» [47].

Такий перебіг подій, різні підходи до реалізації завдань революції, різне бачення її перспектив для України на певний час відштовхнуло ліве крило в УПСР, а також значну частину тих суспільних верств, які йшли за ним, від більшовиків.

Під час «слідства» у сфабрикованій органами ОДПУ-НКВС справі про «контрреволюційну боротьбистську організацію» в 1934–1935 рр. ці коливання були поставлені у провину Л.Коваліву і його товаришам: «Ліве крило українських есерів на чолі з Шумським, Полозом, Ковальовим, Блакитним і іншими організаційно залишалось в партії українських с.-р. навіть в момент збройної боротьби Центральної Ради проти Радянської республіки, в момент придушення арсенальського повстання, приходу німців і австрійців» [48].

Формально це було дійсно так, але ще на III з'їзді УПСР (листопад 1917 р.) в партії виявився розкол і йшла відкрита боротьба між крайньою правою і крайньою лівою течією, одним з лідерів якої був Левко Ковалів. А організаційно розкол було оформлено на IV з'їзді УПСР, що проходив нелегально в умовах гетьманського режиму і німецької окупації. Помітну роль на ньому відіграв Л.Ковалів. Єдність лівих на з'їзді дала змогу провести необхідний склад Центрального комітету. До нього увійшов і Левко Ковалів [49]. Як зазначав І.Майстренко: «ЦК через кілька днів оповістив, що розпускає УПСР і розпочинає нову реєстрацію членів, відповідних політиці ЦК. Так рухнула величезна партія української революції» [50].

Відомий політичний діяч і історик КП(б)У М.М.Попов так оцінював значення IV з'їзду УПСР: «Розколовши українську партію есерів і зорганізувавши окрему партію боротьбистів, ліве крило партії, безумовно, зробило цим велику послугу українській революції» [51].

Після IV з'їзду боротьбисти (так стала зватись тепер УПСР за назвою свого центрального органу – газети «Боротьба» і свого гасла: «Борітеся – поборете!») залишились невеликою групою, але ЦК, в якому працював Левко Ковалів, на інше і не розраховував. Із «375000 членів, яких налічувалось в партії під час Центральної Ради» [52], на осінь 1918 р. залишилось «600-700 членів – кількість надзвичайно мала, але <...> розкидана сіткою по Україні» [53].

В часи гетьманщини і німецької окупації України, конспіруючись навіть у межах своєї партії під прізвиськом «Гебарет» і маючи фальшиві документи на ім'я Вовкогона, Ковалів виконував обов'язки Головного емісара ЦК, виступаючи про людське око, як лояльний гласний Полтавської міської думи. В кінці 1918 р. він постає як «товариш Леонід», – представник київської групи «Боротьба», член нелегальної Київської ради робітничих і солдатських депутатів, а згодом і член її виконкому [54].

В листопаді 1918 р. ЦК УПСР визначив курс партії на боротьбу за «встановлення класової диктатури Рад Робітничих і Селянських Депутатів, за утворення чергового інтернаціоналу і всесвітню соціалістичну революцію». Було визнано також необхідним організацію негайного класового збройного повстання на Україні і переходу влади в руки робітництва та біднішого селянства, організованого в Ради депутатів» [55].

І це не було лише декларацією. Піднявши повстання, боротьбисти зуміли повалити гетьманську владу в ряді міст і округ (Полтава, Житомир). Але незважаючи на це, до державного стерня прийшла Директорія, оголосивши себе верховною владою на Україні. В період панування Директорії, як і гетьманщини, Левко Ковалів, працюючи в київському підпіллі, здобув авторитет у революційних колах, в тому числі серед більшовиків, з якими боротьбисти у Києві підтримували тісні контакти. Тому не випадково, що відразу після встановлення

радянської влади у Києві 6 лютого 1919 р. Левка Коваліва було обрано членом виконкому Київської ради разом з Гнатом Михайличенком та Панасом Любченком [56], а 7 лютого, при утворенні виконкомом відповідних відділів, Л.Ковалів і Г. Михайличенко увійшли до колегії Київської ЧК [57].

Разом з багатьма членами своєї партії, яка з березня 1919 р. стала іменуватися УПСР (комуністів), проголосивши необхідність «в цілях збереження єдності пролетарського фронту встановити найтісніший контакт і координацію праці» з КП(б)У [58], Л.Б.Ковалів енергійно працював в справі розбудови радянської влади на Україні. На III Всеукраїнському з'їзді рад (березень 1919 р.) він був обраний членом Центрального виконавчого комітету [59]. Фракція боротьбистів у ВУЦВК в 1919 р. була нечисельною, але її члени часто демонстрували свою відмінну від більшовицької позицію в питаннях національно-державного будівництва. Виходячи з ідей суверенності України, боротьбисти домагалися створення її реальних засад. В той же час вони виступали за військово-політичний союз радянських республік, єдність їх дій по захисту завоювань революції.

Вітчизняній історіографії, що протягом десятиріч перебувала під впливом ідеологічного та політичного догматизму, така позиція боротьбистів, всіяко спотворена, давала привід звинуватити їх в націоналізмі та контрреволюційності.

Про несправедливість подібних тверджень свідчить внесений 14 червня 1919 р. Л.Б.Ковалівим від фракції УПСР (комуністів) на розгляд ВУЦВК проект декларації про об'єднання радянських республік. Попри ультрареволюційну з погляду сьогодення фразеологію, яка, до речі, була притаманна й більшовикам, в проекті висловлювалось твердження, що національне – не рудимент минулого, а об'єктивний прогресивний чинник суспільного розвитку, органічно поєднаний з революцією. Виступаючи за єднання радянських республік, від імені своєї партії Левко Ковалів заявив, що формою їх об'єднання має бути не унітарна держава, а «Федерація Радянських Республік <...> з інтернаціональним федеральним <...> керуючим органом, закладеним з представників найвищих Радянських органів влади сполучених республік – дієвим інтернаціоналом правлячого пролетаріату» [60].

Проте участь Коваліва у радянському будівництві в цей період була недовгою. Влітку 1919 р., як відзначав голова виконкому Комінтерну Г.Зінов'єв, «вимучена, розтерзана, скривавлена, знесилена Україна стала віч-на-віч з ордою царських катів, що насувалася на неї, очолюваної генералом Денікіним. Над Україною було піднято триколірний прапор царського гніту, великоруського пограбування і влади багатіїв» [61].

Коли білогвардійське нашествя докотилось до Києва, Левкові Коваліву разом з двома іншими членами Центрального Комітету Української Комуністичної партії (боротьбистів) (назва боротьбистської партії з серпня 1919 р.) – Михайлом Полозом та Григорієм Гриньком довелося виїхати до Москви для виконання завдання, якому в їхній партії надавалось колосального значення – встановити контакти з Комінтерном і домогтися прийому УКП(б) в його члени. З цією метою ЦК боротьбистів утворив своє Закордонне бюро (Політико-зовнішній відділ ЦК), до якого увійшли Полоз, Гринько і Ковалів. Ними «<...> було виконано це доручення і подано до Бюро інтернаціоналу докладний меморандум, копії якого передано також видатнішим діячам Комунізму т. Леніну, Бухаріну, т. Зінов'єву й іншим» [62].

Л.Ковалів, М.Полоз і Г.Гринько зустрічались з багатьма діячами III Інтернаціоналу і РКП(б) в Москві і Петрограді, інформували їх про становище на Україні, висловлювали і відстоювали свої погляди на перспективи розвитку української революції і комуністичного руху. Особливої ваги вони надавали зустрічам з В.І.Леніним. Перебуваючи в Москві у вересні-жовтні 1919 р. Левко Ковалів разом із своїми товаришами готував також випуск органу Закордонного бюро – журналу «Український комуніст» російською і українською мовами. Вийшов один його номер – в листопаді 1919 р.

Зустрічі в Москві, увага до українських питань вселяли надію на успіх місії членів Закардонного бюро, але вдома на них чекала партійна робота. Тому М.Полоз і Л.Ковалів наприкінці жовтня 1919 р. повертаються на Україну. В цей час боротьбистський ЦК базувався у Житомирі, з якого було вибито денікінців. Підтримуючи зв'язки з партійним підпіллям і партизанськими формуваннями, Л.Ковалів займається справами партії разом із Іваном Косачем та Олександром Шумським, редагує газету «Пролетарська боротьба», що стала в цей час центральним органом партії, сам виступає на її сторінках.

Публіцистика Левка Коваліва з різних причин є маловідомою сторінкою його біографії. В тому числі і через його звичку друкуватись під псевдонімами. Напевне, саме його ім'я стоїть за псевдонімом, яким підписано статтю-памфлет «Мандрівниця», вміщений в одному з номерів «Пролетарської боротьби». За гостротою стилю, масштабністю, досконалістю викладу і співзвучністю псевдоніма вгадується особистість Левка Борисовича.

Викриваючи спекуляції на національних почуттях різними політиками, автор зазначає: «Так утворилось сучасне становище, у якому «українська національна ідея», загубивши колишню невинність, пішла торгувати собою на великі бульвари міжнародної та внутрішньої політики й ночеє ніні з тим, хто дорожче дає. Рідко який з політичних проводирів обходиться без її послуг» [63].

Керівництво боротьбистів в цей час очікувало змін у національній політиці РКП(б)–КП(б)У на Україні, намагалось зав'язати стосунки з тими елементами цієї партії, які теж стояли на засадах незалежної Української Радянської Республіки – зокрема з групою федералістів. Це простежується в тексті привітання, направленою від імені ЦК УКП(б) Л.Ковалівим, М.Полозом та О.Шумським, учасником Гомельської наради КП(б)У в листопаді 1918 р. [64].

У грудні 1919 р. Левко Ковалів знову в Москві. Йому, Гринькові і Полозу належало довести до кінця справу боротьбистів у Комінтерні і вирішити з керівництвом більшовиків питання про те, як має бути організована радянська влада на Україні після звільнення її від Денікіна. 12 грудня 1919 р. між представниками обох партій відбулись переговори. ЦК КП(б)У представляли Х.Г.Раковський та С.В.Косіор, ЦК УКП(б) – Л.Б.Ковалів і Г.Ф.Гринько.

Від імені свого ЦК Ковалів поставив питання про паритетне представництво більшовиків і боротьбистів у надзвичайному органі, який до повного відновлення радянської влади на Україні мав бути її урядом, – Всеукраїнському революційному комітеті. В ході переговорів, звернувши увагу партнерів на те, що «необхідно враховувати всі реальні моменти», він чітко виклав позицію боротьбистів: «Загальна постановка політики, яка не поведе за собою створення економічного і військового центру на Україні, буде фікцією, безплідною для революції. При такому становищі найбільше, про що можна вести мову, – це відновлення того співвідношення партій, яке було в уряді до залишення України. Тоді, звичайно, не важливе і чисельне співвідношення в Ревкомі» [65].

Відмовившись спочатку підписати угоду з більшовиками, оскільки вони не погодились на паритетне представництво боротьбистів у Всеукрревкомі, а виділили їм лише одне з п'яти місць [66], Ковалів все ж через декілька днів, 17 грудня, разом з Гриньком поставили свої підписи під цим документом [67], взявши на свою партію зобов'язання виконувати положення вже прийнятою більшовицькою частиною ревкому маніфесту [68]. І справа не в тому, що вони не зуміли провести намічену раніше лінію. В рамках переговорів, як видно з документів, Л.Ковалів і Г. Гринько ніскільки не поступалися керівникам КП(б)У. Однак вони не могли не рахуватись з реаліями і перш за все силою більшовиків, тверезо оцінюючи можливості обох партій. На це в наш час звернув увагу доктор філософських наук Ф.М.Рудич, який писав: «<...> Становище правлячої партії з усіма прерогативами влади (уряд, армія, суд, преса і т. д.) давало більшовикам значні переваги у відносинах з іншими партіями, що стояли на ґрунті визначення Радянської влади. І треба сказати, що КП(б)У не завжди утримува-

лась від спокуси використати цей арсенал. <...> Ці відносини носили характер верховенства більшовиків» [69]. Такий результат переговорів змусив Л.Б.Коваліва звернутися з листом до партії, в якому він виклав свої погляди на поточний момент і завдання УКП(б).

Звертаючи увагу на перепони, що стоять на шляху суверенності України, Левко Ковалів писав: «<...> Міцна ще інерція верхів, і це об'єктивно зрозуміло. Історичні ілюзії, породжені епохою «диктатури російської культури», викоринюються не так легко. Повноліття опікуемого викликає болючий процес в опікунів. А історії не одуриш <...> Зміст моменту полягає в тому, що український пролетаріят має нарешті виступити головним чинником української революції» [70]. Далекий від фальшивого оптимізму, глибоко розуміючи драматизм становища революції і комуністичного руху, Ковалів прагнув донести до товаришів по партії свої вистраждані і розважливі переконання, підкреслюючи необхідність єдності революційних сил.

Незабаром партію боротьбистів і Левка Коваліва як її повноважного представника спіткала ще одна невдача: виконком Комінтерну відмовив УКП(б) у членстві в III Інтернаціоналі. Керівництво Комінтерну з самого початку переговорів з боротьбистською делегацією не приховувало, що «вважає своїм обов'язком домагатися того, щоб у кожній країні існувала лише одна комуністична партія, що включає всі комуністичні сили», і буде домагатись цього і на Україні [71]. Так що справа, з якою прибув в Росію Л.Ковалів, була приречена.

В цей час Ковалів зазнав великого особистого горя. Від'їжджаючи вдруге до Москви, він, напевно, ще не знав, що трагічно обірвалося життя найближчої йому людини – дружини Клавдії, яка залишилась у боротьбистському підпіллі в Києві. При підготовці до повстання вона була схоплена і розстріляна денкінською контррозвідкою [72]. Іван Майстренко стверджував, що Клавдія Ковальова була найвидатнішою жінкою у боротьбистському русі [73]. Він же згадував, що взимку 1920 р., «виступаючи перед полтавськими боротьбистами, Ковалів справляв враження стомленої, психологічно вичерпаної людини», і пов'язував це із загубленням дружини [74].

Але Майстренко водночас помиляється, відзначаючи, що після того, як Всеукраїнська конференція УКП(б) в березні 1920 р. ухвалила рішення про розпуск партії та організований вступ боротьбистів до КП(б)У, «Ковалів до КП(б)У не пішов і залишився безпартійним» [75]. Сам Левко Борисович свідчив: «В 1920 році, разом з партією УКП (боротьбистів) я влився в КП(б)У, і мені як одному з організаторів внутріпартійного перевороту в УПСР був зарахований стаж в 3-го червня 1918 р.» [76]. М.М.Попов в «Нарисі історії Комуністичної партії (більшовиків) України» – одній з найбільш об'єктивних книг з історії КП(б)У – відзначав, що в особі боротьбистів «<...> КП(б)У здобула чималі кадри працівників, що не тільки володіли українською мовою, а й були зв'язані з українськими масами» [77].

Повною мірою це стосувалось і Левка Коваліва, якому після входження до більшовицької партії доручались відповідальні державні пости. В лютому 1921 р. його було призначено заступником народного комісара закордонних справ – членом Раднаркому УСРР. Пропозицію про його призначення вніс Х.Г.Раковський [78], з яким Ковалів не раз мав до цього сутички. Очевидно, Раковський добре знав, кого він рекомендував собі в заступники, адже, незважаючи на невдачі боротьбистів, Ковалів у 1919–1920 рр. виявив не лише мистецтво дипломата, а й риси талановитого політичного діяча. Оскільки Х.Раковський суміщав посаду наркома закордонних справ з діяльністю Голови Раднаркому України і був дуже переобтяжений справами, то усією практичною роботою НКЗС керував в основному Левко Ковалів.

Про довір'я до Л.Коваліва з боку тогочасного більшовицького керівництва свідчить і те, що у лютому 1921 р. Президія ВУЦВК призначила його головою слідчої комісії у «справі членів УПСР». Процес над ними відбувся того ж 1921-го року, але, як видно з його матеріалів, Ковалів ні в підготовці суду, ні в його проведенні участі не брав.

На V Всеукраїнському з'їзді рад (лютий-березень 1921 р.) Ковалів був обраний членом ВУЦВК [79], але вже в листопаді того року Левко Борисович несподівано для багатьох подав заяву про вихід з КП(б)У, що означало одночасно і звільнення з посади заступника наркома. Безумовно, що мотиви цього кроку були значно складнішими, ніж він сам пояснював це, вказуючи на бажання присвятити себе науці, навчанню та своїм хворобливим станом. Після виходу з партії і звільнення від роботи в Раднаркомі Левко Ковалів «переїхав до Києва, дещо підлікувавшись, почав працювати в Цукротресті у науковому відділі, а також в газеті «Більшовик», журналі «Глобус» і газеті «Пролетарська правда» [80].

В 1922 р., зацікавившись фототехнічними процесами, він поступив до лабораторії наукового відділу Сортонасінневого управління у Києві, де працював над фотографічним протоколюванням методів селекційної роботи на різних станціях, а також займався різними галузями технічної фотографії (репродукцією, мікрофотографією, орвохроматизуванням платівок тощо).

Крім того, Левко Борисович брав активну участь в науковому й культурному житті, обирався членом правління ряду науково-технічних і мистецьких товариств і об'єднань.

Як видно, його наукові інтереси були надзвичайно різносторонніми. Це підтверджує зокрема його захоплення радіо. В 1925–1926 рр. він, повернувшись до Харкова, очолював Українську філію товариства «Радіопередача» [81]. В 1926 р. Л.Ковалів мав намір вступити до аспірантури і був навіть зарахований на навчання, та з невідомими нам причин аспірантом він став лише в 1930 р. Спочатку вивчав фізичну хімію в науково-дослідному інституті хімії в Харкові під керівництвом професора Мухіна, а після його смерті був направлений до Москви, де в фізико-хімічному інституті імені Карпова як аспірант навчався і працював до кінця 1933 р. Після закінчення аспірантури Л.Ковалів отримав посаду старшого хіміка в штаті цього інституту, на якій і працював до арешту [82].

Вище вже доводилось говорити, що відомостей про життєвий шлях Левка Борисовича Коваліва залишилось вкрай мало. І все ж спробуємо хоча б частково відтворити його образ, спираючись на спогади рідних, товаришів по партії, державній та громадській роботі.

Як згадує єдина, що залишилася з близьких родичів Л.Б.Коваліва, його племінниця Т.В.Ковальова, він був звичайної зовнішності, середнього зросту з чорним волоссям, носив пенсне. Але його зовнішність гармоніювала з немовби природженою інтелігентністю. Л.Б.Ковалів мав великі, енциклопедичні знання, цілком закономірно вважався фахівцем у різноманітних галужах досліджень. У своєму зверненні до наркома освіти він скромно писав: «Не маючи диплому вищої школи, я в порядку самоосвіти набув собі знання, що їх хоч і не можна вважати за систематичні, але в цілому відповідають знанням, що їх дасть закінчення ВУЗу» [83], а в анкеті про знання мов: «1) російську нарівні з рідною; 2) англійську – досить вільно; 3) німецьку – читаю книжки; 4) французьку, польську – трохи балакаю» [84]. За словами Ю.Смолича, Ковалів годинами з крейдою в руках, не відходячи від дошки, що висіла в його помешканні, міг пояснювати математичні теорії [85]. «Винятково обдарована людина, – говорить І.Майстренко, – Ковалів був математиком, шахістом, маляром. Його знамениті ілюстрації «безпредметного стилю» до «Блакитного роману» Г.Михайличенка вражали оригінальністю, психологічним змістом і дуже пасували до твору. Дивлячись на ці ілюстрації, можна було уявити зміст самого роману. Про Коваліва мені розповідав колишній член ЦК УПСР (боротьбістів) Вячеслав Лашкевич <...> Лашкевич казав, що коли Ковалів говорив на засіданні ЦК, напрошувалось брати олівець і записувати» [86].

Окрім цього, слід сказати, що Левко Ковалів в 1928–1929 рр. у Харкові разом із М.Бажаном, О.Вишнею, О.Слісаренком, Ю.Смоличем, М.Йогансенем редагував популярний серед читацького загалу «Універсальний журнал» – «УЖ». Сам іноді друкувався на його сторінках [87] і разом із О.Слісаренком вів рубрику «П'ять хвилин розумової гімнастики – щодня», виступаючи під псевдонімом Ліо-Кі [88].

Юрій Смолич у спогадах про Марка Йогансена писав: «Левко Ковалів – найближчий Марків задушевний друг, людина напрочуд організована в усій своїй теж вельми різноманітній діяльності <...>» [89].

Попри обдарованість, Коваліву органічно були властиві чесність, порядність, скромність. Займаючи високу посаду заступника наркома, він, а разом з ним і молодший його брат Володимир, також співробітник НКЗС, відмовились від щомісячної премії, яка нараховувалась всім працівникам наркомату у розмірі заробітної плати [90].

Та машина тотального терору, набираючи обертів на Україні в першій половині 1930-х рр., не спинялася перед людськими чеснотами. Дотягнулись її щупальці і до Левка Коваліва, який тоді жив і працював у Москві. За сценарієм авторів справи «боротьбистської підпільної контрреволюційної організації» Коваліву відводилась роль учасника терористичної контрреволюційної групи, що нібито діяла в столиці СРСР і готувала терористичний акт проти Сталіна. Інші члени групи начебто проводили терористичну діяльність у Києві, Харкові, Полтаві [91]. Задум тих, хто фабрикував цю справу, був чітко втілений в матеріалах «слідства» і «суду». Зокрема, у звинуваченні йшла мова про намір членів організації повалити радянську владу на Україні і створити натомість буржуазну республіку [92].

Підтвердженням таких звинувачень мало бути боротьбистське минуле «членів контрреволюційної організації», хоча далеко не всі вони були в минулому членами УКП(б). Але для «сталінських правників» це не було суттєвим.

Левка Коваліва арештували 5 листопада 1934 р. в Москві «як члена контрреволюційної повстансько-терористичної організації ОУН, що очолював терористичну групу організації і безпосередньо керував підготовкою терактів проти партії і радянської влади» [93].

Проте Левко Борисович рішуче відкидав усі висунуті проти нього звинувачення. Співробітникам ОДПУ – НКВС так і не вдалося його зломити і добитись зізнання, хоч вони вправно проробляли це з іншими.

Ковалів тримався до останнього і на судилищі (бо судовим процесом цей справжній фарс назвати не можна), яке проходило 27–28 березня 1935 р. у Києві під головуванням горезвісного В.Ульріха. Незважаючи на те, що Л.Ковалів не визнав своєї провини, вирок був стандартним: 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Далі – Бамлаг, куди він потрапив разом із земляком – О.Ковінькою [94]. Олександр Іванович через 21 рік повернувся до Полтави, а Левко Ковалів залишився в чужій землі назавжди. У відповідності з постановою трійки УНКВС по Далекосхідному краю він був засуджений до вищої міри покарання. Вирок виконано 26 жовтня 1937 р.

Трагічна доля і рідних Л.Б.Коваліва. Вже після війни загинув у засланні його молодший брат Володимир. Синів Марка і Леонарда, 20-річних хлопців, спіткав той же кінець, що й батька, – розстріл. Уціліла лише мати – Алла Львівна. Уже після війни старістю тулилася вона по давніх знайомих в Києві, поки з їх допомогою не прийняли її в будинок-інтернат, де й згасло її життя на початку 1950-х рр.

І нібито й сліду живого від героя цього нарису не залишилось, і місця в нашій історії не знайшлося. Але «історію не одуриш», – казав Левко Ковалів...

1. Архів СНБ України. – Спр. 36546 ФП. – Т. 3. – Арк. 12, 77-77 зв.

2. ЦДАЖР України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 3394. – Арк. 6.

3. Архів СНБ України. – Спр. 36546 ФП. – Т. 3. – Арк. 12.

4. Майстренко І. Боротьбизм. Сторінка в історії українського комунізму (англ. мовою). – Нью-Йорк. – 1954. – С. 35-36.

5. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 463. – Арк. 72.

6. Майстренко І. Назв. праця. – С. 37.

7. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 182.

8. ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 58. – Арк. 117.

9. Архів СНБ України. – Спр. 36546 ФП. – Г. 3. – Арк. 12.

10. Майстренко І. Назв. праця. – С. 37-38.

11. ЦДАЖР України. – Ф. 116. – Оп. 12. – Спр. 3394. – Арк. 3, 6.

12. ЦДІА України. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 456. — Арк. 39, 58.
13. Ковалевський М. Назв. праця. — С. 194.
14. «Боротьба». — 1917. — № 12. — 8 травня. — С. 6.
15. Ковалевський М. Назв. праця. — С. 197.
16. ЦДІА України. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 56. — Арк. 58, 72, 79, 80.
17. «Боротьба». — 1917. — № 1. — 1 травня. — С. 6-7.
18. Майстренко І. Назв. праця. — С. 48.
19. Слинко І. Петр Слинко. Матеріали к биографии //Летопись революции. — 1923. — № 3. — С. 85.
20. «Селянська Спілка» (орган Полтавської Губерніяльної Ради Селянських депутатів). — 1917 р. — 7 вересня.
21. Майстренко І. Назв. праця. — С. 61.
22. «Боротьба». — 1917. — 10 листопада. — С. 19.
23. «Селянська Спілка» — 1917. — 31 серпня.
24. Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К.: 1978. — С. 132-33.
25. Архів КПУ. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 16, 29, 30.
26. «Боротьба». — 1917. — 10 листопада. — С. 19.
27. «Дело социалиста-революционера» (орган Полтавского губернского Комитета Партии Социалистов-Революционеров). — 1917. — 3 ноября.
28. Меморандум Украинской Коммунистической партии (боротьбистов) Исполнительному комитету III Коммунистического Интернационала. //Украинский коммунист. Орган Зарубежного бюро ЦК УКП(б). — № 1. — С. 23.
29. «Селянська Спілка». — 1917. — 7 вересня.
30. Рубач М. А. Назв. праця. — С. 35.
31. «Селянська Спілка». — 1917. — 7 вересня.
32. Там само.
33. Ленін В.І. Замітки публіциста //Повне зібрання творів. — Т. 34. — С. 104.
34. ДА ПО. — Ф. 1066. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1.
35. Соболев М. Вибори до Всеросійських та Українських установчих зборів на Полтавщині //Літопис революції 1931. — № 3 (48). — С. 54-55.
36. «Боротьба». — 1917. — 3 вересня. — С. 10.
37. Дело социалиста-революционера (Полтава). 1917. — 30 листопада.
38. ДАПО. — Ф. 1057. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9-10.
39. «Известия Полтавского Совета революции». — 1917. — 18 грудня.
40. Сметанич. Полтава перед «Октябрем» //Летопись революции. — 1924. — № 3 (8). — С. 64.
41. «Народна Воля». — 1917. — № 175. — 19 грудня.
42. Лапчинський Г. 3 перших днів Всеукраїнської Радянської влади (Спогади) //Летопись революции. — 1927. — № 5 (26). — С. 62.
43. Там само. — С. 64.
44. Енциклопедія Українознавства. — Словникова частина 3. — Париж-Нью-Йорк, 1959. — С. 1066.
45. Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 р. До боротьби за перемогу Жовтня //Літопис революції. — 1928. — № 2 (29).
46. Мельгунов М.П. Красный террор в России 1918—1923. — М., 1990. — С. 94-95.
47. Лапчинський Г. Боротьба за Київ. — С. 214.
48. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП. — Т. 8. — Арк. 37.
49. Майстренко І. Назв. праця. — С. 67-71, 95.
50. Там само. — С. 91.
51. Попов М. М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. — Х., 1929. — С. 174.
52. «Нове життя» (орган Полтавського губерніяльного комітету УПСР (комуністів). — 1919. — 21 березня.
53. «Боротьба» (орган ЦК УПСР). — 1918. — Ч. 57. — 27 грудня.
54. Архів КПУ. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 62, 64, 66, 67, 106, 111.
55. «Боротьба» — 1918. — 27 грудня.
56. Там само. — 1919. — 8 лютого.
57. «Киевский коммунист» (орган Киев. Обл. и Гер. Ком. Коммун. Партии (большевиков) на Украине). — 1919. — 8 февраля.
58. «Нове життя» (Полтава). — 1919. — 21 березня.
59. III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенографічний звіт. — Харків. Видання Центрального архівного управління УСРР. — 1932. — С. 220.
60. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 31.
61. Зиновьев Г. К рабочим и крестьянам Украины // Коммунистический Интернационал (орган Исполкома Коминтерна). — 1919. — № 7-8. — С. 1123.
62. «Пролетарська боротьба» (видавець — Житомирська міська організація УКП(б). — 1919. — 6 листопада.
63. «Пролетарська боротьба». — 1919. — 6 грудня.
64. Там само. — 1919. — 27 листопада.
65. Архів КПУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 101. — Арк. 2.
66. Там само.
67. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 217.
68. Там само. — Спр. 29. — Арк. 12.
69. Рудич Ф. М. КП(б)У и другие политические партии: партнерство или противоборство? // Коммунист Украины. — 1991. — № 3. — С. 77.
70. Ковалів Л. До всіх організацій, комітетів та окремих членів партії (Лист до Партії члена ЦК Л.Коваліва) / — М., 1919. — С. 4.

71. «Коммунистический Интернационал». — 1919. — № 7-8. — С. 112.
72. «Киевлянин». — 1919. — 20 листопада.
73. Майстренко І. Назв. праця. — С. 319.
74. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій, Альбертський Університет. — 1985. — С. 124.
75. Там само.
76. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП. — Г. 3. — Арк. 12.
77. Попов М. М. Назв. праця. — С. 225.
78. ЦДАЖР України. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 333.
79. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Х., 1932. — С. 130.
80. Архів СНБ України — Спр. 36546-ФП. — Т. 3. — Арк. 12-зв.
81. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 3394. — Арк. 6.
82. Архів СНБ України. — Спр. 36546 ФП. — Т. 3. — Арк. 13.
83. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 3394. — Арк. 6.
84. Там само. — Арк. 5.
85. Смолич Ю. Розповідь про неспокій. Дещо з книги про двадцять і тридцять роки в українському літературному побуті. — Ч. 1. — К., 1968. — С. 111-112.
86. Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 124.
87. Ковалів А. ЦеО. // Універсальний журнал. — 1929. — № 5. — С. 41-44; Його ж: Японсько-китайська гра го // Універсальний журнал. — 1928. — № 2. — С. 104-108.
88. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). — К., 1969. — С. 481.
89. Смолич Ю. Назв. праця. — С. 161.
90. ЦДАЖР України. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 80. — Арк. 123.
91. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП. — Т. 6. — Арк. 57.
92. Там само. — Т. 8. — Арк. 36.
93. Там само. — Арк. 77 зв., 75.
94. Там само. — Арк. 22.

Олександр Юренко

КОЗЛОВ

Микола Антонович

1890 — жовтень, 17, 1938

Ймовірно усю ніч, ажно світанку, у казематі, набитому жертвами свавілля, писав на колінах свою заяву колишній голова Хорольського райвиконкому, член бюро райкому партії Микола Антонович Козлов, бо під заявою стоїть його розмашистий підпис «Козлов» і дата «17-X-38». А писав він її голові Військової колегії. З того часу минуло понад шістьдесят чотири роки. Але й сьогодні цей документ приреченого, коли його читаєш, викликає жах, леденить душу...

Ні, це не звичайна заява, котру доводиться писати в ту чи іншу службову інстанцію, це — щира сповідь чесного громадянина, непохитного комуніста, якого в будь-яку хвилину кати відправлять на ешафот. І в цієї людини ще жевріла хитка надія, ще не згасла остання віра до тих, хто вершить його долю. Ця заява (точніше лист на кількох сторінках) пройнята криком душі, болем людського серця. Ще й не раз перечитую цей документ, і переді мною постає образ Миколи Антоновича, бачу його муки і надлюдську силу волі.

Свій лист — заяву до сталінського сатрапа Козлов починає так: «Прошу розглянути мою заяву, в якій я подаю автобіографію і своє соціальне походження.»

Життя його було нелегким, довелося з малих літ ковтнути чималий ківш лиха. Народився Микола Антонович Козлов у білоруському селі Малі Ужинки Новогрудського повіту Мінської губернії, в бідняцькій родині тесляра. Ані клаптя ґрунту, ні худобини. Батько, хоч і заробляв якусь копійчину, часто залишав її у шинку. Не завжди окраєць житняка був на їхньому столі, виручала бараболя. У п'ятнадцять років Микола полишає батькову хату і вирушає на заробітки в поміщицькі фільварки. Трудився юнак чорноробом на лісозаготівлях, прокладав шосейки, будував мости, але хлопцю за непосильну роботу платили копійки. Постійно голодний, в обношеній одежині. Став учнем у одного власника майстерні, аби навчитися ковальській та слюсарній справі. Та хазяїн не стільки навчав хлопця професії, скільки тримав попихачем по господарству за миску юшки. Не витримав трьох років, втік від такої «школи». Та все ж дечому навчився, бо він мав від роду хист до ремісництва. І знову Микола батракує в поміщицьких економіях, ремонтує сільськогосподарський реманент, працює в кузнях. Отак і переходив від одного маєтку до другого...

Ще у 1912 р. Микола втратив і батька, і матір, а в 1914 р. його разом з братом цар погнав в окопи Першої світової війни. Брат склав голову, а Миколу куля обминула. У сімнадцятому, коли скинули самодержцзя, він разом з однополчанами залишив фронт. Ті, хто мав домівку, пішли землю відбирати у поміщиків, а Микола Козлов, не маючи ні кола, ні двора, подався на Донбас. Влаштувався слюсарем в депо, влився в робітничий колектив, який піднявся на боротьбу проти власників шахт, капіталістів-багатіїв. Революційна хвиля захопила колишнього білоруського наймита, вчорашнього фронтовика. Три роки з гвинтівкою в руках відстоював владу рад, бився з біляками і бандитами, які вперто не бажали віддавати ні свої

капітали, ні привілеї. У розпал громадянської війни, у 1919 р., Микола Антонович Козлов стає комуністом.

«За увесь час перебування у лавах партії, – пише він у своїй останній заяві, – я ніколи не мав ніяких стягнень, був дисциплінованим членом партії, бо партія мене навчила, виховала, і я зростав у партії. Я цінував партію понад усе, бо партія більшовиків зробила з мене людину. І я завжди захищав чистоту рядів партії <...>»

Комуніст Козлов був активним бійцем партії. І яку йому роботу не доручили б, він старався виконати її сумлінно, з робітничою гарантією, чого це йому не коштувало б. І хоч від трьох класів церковно-приходської школи не густо було знань, та займався самоосвітою, постійно дружив з книжкою, не соромився признатись у тому, чого не знав, попросити допомоги у товаришів. Мабуть, за цю відвертість і щирість, його простоту, люди поважали, цінували. Про своє ставлення до роботи, до справ, що вершилися в країні, Козлов у своїй заяві напише досить-таки наївно просто: «за 20 років існування Радянської влади я був лише один раз, у 1933 році, у тарифній відпустці. Усе боявся, що робота залишиться не виконаною в період моєї відсутності».

Микола Антонович, певно, мав рацію, коли так оцінював свою діяльність. Роки то були напружені, складні. Розруха, полишена революцією, громадянською війною, відбудова народного господарства, колективізація, страшний голод, що забрав у могилу стільки людських душ, – усе це треба було пройти, пережити більшовику Козлову. Напевне, не все добре розумів, що діялось в країні, але вірив, як і всі, що труднощі закономірні, що до світлого майбутнього йдуть правильним шляхом, накресленим «вождем народів». І кожне слово його, найріднішого Батька, сприймалося на віру...

І все ж, думається, Микола Антонович Козлов був людиною поміркованою, а за характером – доброю, простою, і до чужого горя був чуйним, бо з малих літ зазнав і грубощів, і зневаги сильніших. Працюючи головою Хорольського райвиконкому, він вмів знаходити з людьми спільну мову, налагоджувати добрі стосунки. У селах, на хуторах району, де Козлов часто бував, старався зустрічатись з рядовими колгоспниками, цікавився їхнім життям, чим міг, допомагав тим, хто потребував цього. Миколу Антоновича добре знали селяни в найглухішому селі, поважали за людську простоту.

Коли у мене зайшла розмова з головою партійної комісії при обкомі компартії України І.Д.Луцано про колишнього голову райвиконкому М.А.Козлова (саме тоді я збирав матеріали про нього), той повідав мені досить-таки нерядову деталь. «Готуючи історичний нарис про Хорол до полтавського тому «Історія міст і сіл УРСР», – розповів Іван Дмитрович, – я з газет того періоду довідався, що Микола Антонович був делегатом VIII Надзвичайного з'їзду рад і від імені хорольців проголосував за Конституцію СРСР. І хоч тоді, коли готувалась книга, Козлова у партійному відношенні ще не було реабілітовано (цього довелося чекати ще двадцять два роки), однак я, тодішній працівник районної газети, на свій, як кажуть страх і ризик вирішив подати цей факт у нарисі». А от М.А.Козлов у своїй заяві на ім'я голови Військової колегії Верховного Суду СРСР чомусь не написав про те, що він був делегатом з'їзду рад у 1936 р. Думається, що через свою виняткову скромність не бажав випинати власну персону.

Мешкали Козлови в Хоролі, по вулиці Карла Маркса, 63. Жили дуже скромно, навіть бідно. Простий стіл, металеві ліжка, кілька звичайнісіньких стільців та етажерка з книгами – оце й усі меблі. Не виділялись Козлови і своїм одягом, ходили в такому, як і всі в Хоролі. Дружина Миколи Антоновича – Євдокія Федорівна була неграмотною жінкою. Дочка шахтаря, а до заміжжя й сама трудилася на шахті, вона з малих літ жила в злиднях і нестатках. На рік усього була молодшою від чоловіка. І характером, і манерою дуже схожа була на Миколу Антоновича. Можливо, це їх єднало. Була доброю дружиною і люблячою матір'ю. На її жіночих плечах лежала турбота про чоловіка і дітей. Їх було двоє: син Володя, інвалід з дитинства,

і дев'ятирічна донька (на жаль, її ім'я не вдалося мені встановити). Через сімейні обставини Євдокія Федорівна не мала можливості трудитись, вистачало їй домашніх клопотів. Микола Антонович, хоч як був завантажений службовими справами, завжди знаходив хвилину, щоб допомогти дружині, побути з дітьми.

Його, напевно, найдужче гнітило, коли сидів у камері, те, що сім'я лишилась без батьківської підтримки. Тому і в тій останній заяві він виливав своє хвилювання за долю родини. «В сім'ї ніхто не працює, – писав він, – бо на руках хворої дружини вісімнадцятирічний глухий калічний син і малолітня дочка. Майна ніякого не мають, жили тільки з моєї платні...» Можливо, приречений надіявся розжалобити сталінських сатрапів, щоб зглянулися на те, що сім'я лишилась без годувальника. Свята наївність! Людське життя в ті страшні часи нічого не важило, бо йшло масове знищення молодих, енергійних, переконаних будівників нового суспільства. Плановий геноцид здійснювався в країні в ім'я возвеличення тирана, заради покори «людей – гвинтиків». Чи зрозумів Козлов хоч в останні хвилини чорну підступність «вождя народів»? Думається, що ні. Бо в своїй заяві він не відмітає сфабриковані слідчим звинувачення, фактично погоджується з наклепом, мотивуючи свою «провину» малограмотністю.

Ймовірніше всього, що Микола Антонович так і не розгадав закулісні криваві дії керівництва обласного управління НКВС, яке, справно, виконуючи вказівку згори, робило з чесною людиною «ворога». Він брав на себе вину тому, що непохитно вірив партії, її керманічу – Сталіну, вони для нього – взірць честості й справедливості. І коли писав заяву, то теж вірив, що ті, хто вирішуватиме його долю, не вчинять кривду.

Одного він не міг знати, що все було визначено заздалегідь. Начальник обласного управління НКВС Волков його прізвище вніс у список небезпечних «ворогів народу», яких треба було знищити. А постать голови райвиконкому надавала вагу діям енкавеевських опричників. План знешкодження «ворога народу» Козлова здійснювався блискавично, мов по нотах.

3 Полтави до Хорола 3 червня 1938 р. прибув лейтенант держбезпеки Мірошніченко, а наступної ночі він разом з тимчасовим начальником Хорольського райвідділу НКВС, молодшим лейтенантом держбезпеки з'явився на квартирі Козлова, де було проведено повальний обшук, а потім арештували Миколу Антоновича. Що ж було знайдено у голови райвиконкому? Речових компрометуючих доказів – жодного. Та їх і не могло бути у чесною людини. Вилучили у Козлова партквиток, посадове посвідчення, паспорт, профспілковий та військовий квитки, 4 фотокартки, записну книжку, ручку, олівець, гребінець, портсигар, кишеньковий годинник, складний ніжик, гаманець, столярну рулетку та 9 карбованців і 75 копійок – ось які страшні речі мав «небезпечний ворог»! А на світанку 4 червня 1938 р. М.А.Козлова відправляють у Полтаву, кидають у підвальну камеру управління НКВС. Не чекаючи закінчення слідства, через три дні первинна партійна організація райвиконкому виключає Козлова з лав ВКП(б). Того ж дня секретар Хорольського райкому партії Борисенко збирає засідання бюро РК КП(б)У, на якому затверджується рішення первинної парторганізації про виключення з членів партії М.А.Козлова; його також виводять з членів бюро і членів пленуму райкому партії.

А тим часом у приміщенні облуправління НКВС на нічних допитах слідчий монотонно, бузувірськими методами вибиває з Козлова зізнання у несконених злочинах, в усіх гріхах, які можна вигадати. І свого сталінський опричник, лейтенант держбезпеки Поляков добивається. У звинувачувальному висновку від 8 жовтня 1938 р. він чорним по білому запише, що Козлов – активний учасник антирадянської військово-повстанської терористичної організації, що діяла на Полтавщині. Очолював її нібито спеціальний обласний військово-повстанський штаб, який формував бойові загони в містах і районах. Керівництво організації встановило тісний зв'язок з польськими військовими агентами. Мета організації: з початком війни розгорнути збройні виступи повстанців проти радянської влади. У 1935 р. Козлов нібито налаго-

див зв'язок з керівником штабу Лубенського повстанського загону Куликом, якого теж було арештовано, і той на допиті зізнався. Вже ніби тоді Микола Антонович увійшов до складу цього штабу і проводив активну роботу по створенню бойових загонів. А в 1936 р. Козлов уже був членом обласного штабу, до якого також входили колишні командири есерівських партизанських загонів Огій, Матяш, Решетнюк, Федорченко, Мачинський та інші. (В ті страшні роки вони теж розділили гірку долю Козлова). А щоб злочини приреченого були ще вагомішими, слідчий пришиває Миколі Антоновичу звинувачення у тероризмі проти керівників ВКП(б) і радянського уряду. Ось тепер він повністю тягнув на статті 54-2, 54-8 та 54-11 Карного кодексу УРСР.

Того фатального дня 17 жовтня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР на своєму закритому судовому засіданні іменем Союзу Радянських Соціалістичних Республік оголосила Козлову Миколі Антоновичу безапеляційний вирок – розстріл з конфіскацією майна, що йому належало. Того ж дня вирок виконали.

У судовій справі М.А.Козлова зберігається довідка, яка засвідчує акт його розстрілу в м. Полтаві 17 жовтня 1938 р. Страшний документ! Від нього і сьогодні дихає смертю. То був не суд, а свавільна розправа над безвинною людиною, чесним комуністом.

А за кілька хвилин до того ганебного суду Микола Антонович з надією закінчував свою заяву такими ширими словами: «<...> Я хочу жити і тільки жити, працюючи фізично, а я можу трудитися, бо маю хорошу кваліфікацію слюсаря-інструментальника, монтажника і т. д. Я даю суду чесне слово як робітник, що виправдаю себе на роботі, буду корисним громадянином нашого радянського суспільства і в будь-яку хвилину на заклик партії і Радянської влади стану на захист інтересів трудящих, не пошкодую життя».

Вірогідно, що цю заяву – душевний крик чесної людини – ніхто з членів Військової колегії тоді навіть не читав, її просто підшили до судової справи приреченого.

Через двадцять два роки, 26 березня 1960 р., коли Правда почала настійно стукати в наше серця, Військова колегія Верховного Суду СРСР, вже в новому складі, переглянула справу Козлова М.А. від 17 жовтня 1938 р. і посмертно реабілітувала його за відсутністю складу злочину. У громадських правах його було поновлено. А от в партійному відношенні на його імені ще довго лишався ярлик «ворога народу». Та все ж Правда і на цей раз взяла верх. Постановою бюро Полтавського обкому компартії України від 21 грудня 1989 р. чесного комуніста було повернуто до лав лєнінської партії.

Невмолимий біг часу зробив свою справу... Загубились сліди членів сім'ї Козлова. Що сталося після арешту чоловіка з дружиною Євдокією Федорівною, сином Володимиром і дев'ятирічною донькою, невідомо. Одна тепер надія на старожилів Хорола, можливо, їм відома доля цієї сім'ї? Давайте спільно допишемо цей сумний нарис в ім'я чесної, безвинної людини.

Іван Наливайко

КОЛОТИЛО

Михайло Кузьмич

1904 – ?

Його доля, як і доля мільйонів чесних радянських людей, розчавлена сталінськими жорнами репресій. Нікого в ті трагічні роки не обминула «увага» вождя і його опричників. Партійці і безпартійні, робітники і селяни, інтелігенти і військові, чоловіки і жінки, молоді і літні, підлітки і навіть діти у будь-який час могли стати «ворогами народу». Ніхто не був гарантований, що його, безвинного, не посадять, не влаштують допит з тортурами, не зашлють у сибірські нетрі, не викреслять із списку живих.

Про одного із тих, хто пройшов через репресивне пекло, хто на собі відчув «караючий меч» сталінізму, але вистояв, не зневірився в ленінській правді, за яку боровся все своє життя, вирішив написати, повідати широкій громадськості нашого краю. Однак, готуючи цей матеріал, я зіткнувся з багатьма «білими плямами», не висвітленими сторінками його трагічної долі. І все ж сподіваюсь, що цю розповідь, можливо, доповнять ті, хто знав чи працював разом з цією сміливою людиною.

Його прізвище – Колотило, ім'я – Михайло, по батькові звали Кузьмичем. До арешту у вересні 1938 р. працював першим секретарем Лубенського райкому партії. Був членом Харківського обкому, обирався делегатом XIII з'їзду КП(б)У.

Біографія Колотила звичайнісінька, схожа на біографії багатьох трударів від землі, яких революція покликала до активного будівництва нового ладу. Народився у 1904 р. у селі Дунинівка на Полтавщині (нині Драбівського району Черкаської області) у бідній, безземельній селянській сім'ї. Кузьма Колотило, батько Михайла, постійно бідував, батракував у поміщиків. У хаті ніколи в достатку не було ні хліба, ні до хліба. З одинадцяти років за окраєць житняка Михайло іде до багатіїв у найми пасти худобу. Так би все життя йому гнути спину на чужих, як і батьку, діду, прадіду, коли б не революція. Весь світ перевернувся. Все прийшло в рух. Між новим, незвіданим, і старим, віджилим, точилась безкомпромісна боротьба. Юнак залишає домівку і влаштовується на роботу на залізничній станції Драбове. Тут одержує перше робітниче загартування. Але селянського хлопця постійно манить поле, і він влаштовується на роботу в Петрівський радгосп. А коли батько одержав наділ землі, повертається в рідне село, до хліборобської праці. Однак перші ази політичної освіти, здобутої в робітничому осередку, дали добрі сходи. Михайло без вагань вступає в комсомол, а невдовзі Драбівський райком комсомолу посилає його уповноваженим по роботі серед молодих наймитів. Швидко стає улюбленцем сільської комсомолії. Колотило обирають членом райкому комсомолу. А потім служба в Червоній армії. Спочатку навчається у полковій школі в Полтаві, згодом сам готує молодих червоноармійців у Пирятині. Тут Михайло вступає в ленінську партію.

По закінченню армійської служби Прилуцький окружком партії направляє Михайла Колотила в Пирятинський район, де його обирають головою комітету незаможних селян і заступником голови райвиконкому. Обіймаючи дві нелегкі посади, він постійно перебуває

в роз'їздах по селах і хуторах, у клопотах і турботах, допомагаючи селянам налагоджувати сільське господарство району. Були і погрози, і постріли з бандитських обрізів, та Колотило не схибив ні в чому, і біднота завжди була на його боці, постійно одержував від неї підтримку. З дорученням окружкому справився добре. Тому в січні 1931 р. відділ кадрів ЦК КП(б)У посилає його на роботу в Крим завідуючим оргвідділом Ялтинського райкому партії.

Справ на М.Колотила навалилось стільки, що тільки встигав: добір партійних кадрів, зміцнення партійних осередків, підготовка документів, виступи перед комуністами і безпартійними – всього не перелічиш. До того ж треба було викроювати час для самоосвіти, бо за плечима лише початкова школа. Виручала матінка-ніч – до світанку сидів за книжками. Хотілось самому до всього докопатись, розібратись у будь-якому питанні, бо завжди був з людьми, які ждали правильних рішень, ґрунтовних відповідей. Однак розумів, що самотужки не оволодієш фортецю знань. Тож, коли у грудні 1933 р. Михайлу Кузьмичу запропонували поїхати на навчання в Харківський Комуністичний університет імені Артема, він одразу ж погодився і був щасливим до нестями. З головою поринув у студентське життя, надолужуючи те, що інші одержали в шкільні роки. Серед слухачів університету виділявся активністю, вмінням працювати з людьми. Його обирають ватажком курсової партійної організації.

Мов один день для М. Колотила пролетіли три роки навчання. Після успішного закінчення університету в 1936 р. ЦК ВКП(б) рекомендує його першим секретарем Лубенського райкому партії. Тут для нього відкривалось широке поле партійної діяльності. Місто росло, ставали до ладу нові промислові підприємства, заклади освіти і культури, оновлявся і набирив темпи розвитку залізничний транспорт. Більшість колгоспів району вже міцно стали на ноги після страшних голодних років, коли цілі села вимирали. Потроху зростали врожаї зернових, технічних і овочевих культур. На трудовні колгоспники почали одержувати хліб. Та ще залишалося чимало колгоспів, де не зводили кінці з кінцями, де була страшенна бідність і запустіння. Тож треба було допомогти їм вибратись із злиднів. Перший секретар райкому добре знав село, його психологію, настрої, насущні питання. Тому цілими тижнями пропадав у відсталих колгоспах, роз'яснював, підказував людям, агітував їх, щоб ті повірили в свої сили. Часто сільські питання виносились на засідання бюро райкому партії.

Дружина Надія рідко бачила свого чоловіка дома та розуміла, що сімейна ідилія не для її Михайла, бо й сама в усьому схожа була на нього. На першому плані – громадські справи, а домашні – відкладались на старість. Вона, теж комуніст з 1926 р., закінчила Харківський Комуністичний університет імені Артема, читала політекономію в Лубенському педагогічному інституті. Бойова активістка, володіла неабияким ораторським хистом, тому часто виступала з лекціями і бесідами в робітничих колективах, у селах району.

Посада першого секретаря райкому партії, та ще такого великого, як Лубенський, для Михайла Кузьмича була почесною й відповідальною. Він всього себе віддавав роботі. Жив не тільки сьогоденням, а й перспективою. Мріяв здійснити ряд задумів, та одне його тривожило, не давало зрозуміти, чому в країні розпочались масові арешти «ворогів народу», хоч для такої жакливної кампанії не було ніяких причин. Що це так, був твердо переконаний. І не вірив у шкідницькі дії партійців і безпартійних, про які галасливо писали газети, говорилось на мітингах. Та, коли були арештовані два члени бюро райкому Шариков і Лищанко, Колотило зажадав від начальника Лубенського відділу НКВС, щоб той доповів на засіданні бюро, за що вони взяті, й у чому їх провина. Звинувачення, як виявилось, були надуманими, упередженими і фальшивими. Члени бюро вказали начальнику відділу НКВС на його нечесність і незаконні дії, суворо попередили, що не допустять свавілля. Більше того, перший секретар вирішив особисто побути на допиті цих комуністів. Переконавшись, що вони ні в чому не винні, зажадав, щоб їх відпустили.

Партійна і громадянська мужність Колотила обійшлася йому трагічно. Вночі 16 вересня 1938 р. першого секретаря Лубенського райкому партії Михайла Кузьмича Колотила ареш-

товують як співучасника антирадянської правотроцькістської організації і піддають покаранню до п'яти років виправних трудових таборів. Через вісім днів після арешту Лубенський райком партії виключає його з лав партії як «ворога народу». Не помилювали сатрапи і дружину. Від неї зажадали, щоб вона зреклаься свого чоловіка, більше того, засудила його ворожі дії. Коли ж та відмовилась, її виключили з партії, позбавили роботи, створили нестерпні умови для життя. Постійні знущання, зневага, переслідування, невідома доля чоловіка, переживання не могли не позначитись на здоров'ї жінки. Швидко згоріла вона. Про смерть дружини Михайло Кузьмич дізнався в травні 1941 р. з листа, що надійшов у табір від комуністів Дашковського й Богатирьова.

А Колотило всі ці роки тягнув лямку виправного табору. Єжовсько-беріївська зграя «перевиховувала» його голодом, холодом, тортурами, непосильною працею, вибиваючи з серця віру і правду. Та все ж Михайла Кузьмича не полишала надія на те, що страхітлива пора мине, візьме верх істина. Він двічі звертався листом до ВКП(б), в якому доводив безпідставність звинувачень, сфабрикованість його антипартійних дій. Листи віддавав адміністрації табору, яка запевняла, що відправить адресату. Згодом він переконається, що його заяви залишаються в таборі, їх просто нікуди не посилали. В роки війни неодноразово звертався до керівництва табору з проханням послати його на фронт, але «ворогу народу» в цьому відмовили.

У Лубни Михайло Кузьмич Колотило повернувся у вересні 1946 р. Більшість знайомих комуністів не відвернулись від нього, навпаки, подбали про працевлаштування. Але знаходився й такі, які з підозрою дивилися на колишнього «ворога». Про відновлення в партії (а для нього це питання було рівноцінне життю) залишилось тільки мріяти, навіть найщиріші друзі нічим допомогти не могли. І лише після XX з'їзду КПРС, коли повівало весняною відлигою й почалася реабілітація жертв сталінізму, Колотило в липні 1956 р. звернувся із заявою в ЦК КПРС, в якій виклав суть своєї справи, описав жахи допиту в Полтавському управлінні НКВС, фабрикацію і підтасовку фактів, хід ставок віч-на-віч з лжесвідками і тими, хто «признався» в усіх антипартійних гріхах і злочинах. Читаєш копію цієї заяви, котру Михайло Кузьмич, можна сказати, кров'ю писав, і проймає всього морозом, болем відлунює в серці від тих ексекцій, коли людина нічого не значила.

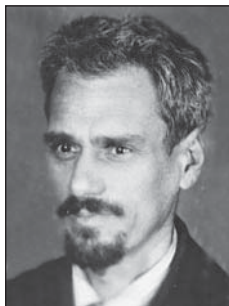
Щоб хоч приблизно уявити методи роботи НКВС, досить навести кілька уривків із заяви Колотила:

«Всю ніч знущались, заставляли мене підписати заздалегідь підготовлений протокол, в якому говорилось, що Ільєвська Параска Іванівна, яка до мене працювала секретарем Лубенського райкому партії, завербувала мене в контрреволюційну організацію... «Навіщо ви це робите? Кому ви служите? Навіщо ви обдурюєте партію?» – спитав я у слідчого. У відповідь той ударив мене по голові. Кров залила обличчя, але обтертись не дозволив. Вранці 18 вересня 1938 року прийшов на допит начальник обласного управління НКВС Волков. Я стояв перед ним закривавлений. «Ну, як, підписав?» – запитав він у слідчого. «Ні, – відповів той. – Очевидно, Ільєвська його не влаштовує». «Тоді дайте більш солідну особу. А як себе веде?» «Говорить, що ми обдурюємо партію». Волков, мов звір, ринувся до мене і з усієї сили вдарив в обличчя. Що було потім, не знаю. Прийшов до пам'яті ввечері у підвалі на мокрій цементній підлозі, весь закривавлений. Піднятись не міг, всього мене тіпало...». «Через три доби мене витягли нагору і знову почали допитувати. «Ну що? Будеш упиратись? Руки відруб'ємо раніше, ніж уб'ємо – запам'ятай це», – сказав Волков. Потім додав: «Знай, своїх ти вже не побачиш». І почав читати новий протокол, в якому Ільєвської не було, а замість неї стояло прізвище Бобровникова, колишнього секретаря Харківського міськкому партії. «Я цієї людини не знаю і підписувати наклеп не буду», – заявив я. Волков схопився із стільця і погрожує крикнув: «Підписуй! Не підпишеш Бобровникова, підпишеш, що тебе Постишев завербував!». Так продовжувалось два місяці. Я вже був зовсім без сили. Таким мене відвезли у тюрму особливого режиму, під назвою «Кобиляцька». У грудні 1938 року без суду, за рішенням Особливої наради при НКВС СРСР вивезли в один із таборів Сибіру».

Та ні жорстокість допиту виродків типу Волкових, ні табірні знущання і приниження людської гідності не вбили в Колотила віру в партію, у світлі і чисті її ідеї. Правда, нарешті, перемогла. Президія Полтавського обласного суду своїм рішенням від 15 вересня 1956 р. відмінила постанову Особливої наради НКВС від 17 листопада 1939 р., справу у відношенні Колотила припинила за відсутністю в його діях складу злочину. Відмінено було також рішення Лубенського РК КПУ від 23 вересня 1938 р., Колотила поновлено в членах партії з квітня 1928 р.

Усе своє життя Михайло Кузьмич Колотило трудився так, що ставились до нього з повагою і захопленням. Не цурався будь-якої роботи. Вважав, що партієць повинен бути там, де важче, де інші можуть спасувати. Ніколи не вимагав для себе ніяких привілеїв. Не любив розповідати про свої страждання. Відзначався винятковою скромністю. Після повернення з таборів Михайло Кузьмич дванадцять років віддав вирощуванню лісів, озелененню неугідь, працюючи в Пирятинському і Комишнянському лісництвах. Потім його призначають головою Пирятинського харчокомбінату – три роки він трудився тут. Але здоров'я все частіше підводило його. Довелось попросити легшу роботу. Ще майже сім років трудився в Пирятинській ПМК-4 у відділі кадрів. І весь час комуністи колони обирали Колотила своїм вожаком. Протягом чотирнадцяти років Михайло Кузьмич був членом партійної комісії при Пирятинському райкомі партії. При розгляді персональних справ комуністів був чуйним і справедливим, ніколи не гарячкував, старався, як кажуть, десять разів відміряти, а потім уже «різати». Обирався депутатом міської ради. Для всіх був взірцем чесності й принциповості.

Іван Наливайко

КОНДРАТЮК

Юрій Васильович

(справж. – ШАРГЕЙ Олександр Гнатович)

червень, 21, 1897 – 1942

У Полтаві, на вулиці Срітенській (зараз Комсомольська) 21 червня 1897 р. народився Олександр Гнатович Шаргей, знаний як Юрій Васильович Кондратюк. Наукова діяльність Ю.В.Кондратюка відома у ближньому і дальньому зарубіжжі. Рішенням Міжнародного астрономічного союзу його іменем названо кратер на зворотному боці Місяця. Ім'я вченого носить також одна з малих планет-астероїдів під № 3084, відкрита кримським астрономом М.С.Черних. Міжнародна академія астронавтики рекомендувала внести ім'я Ю.В.Кондратюка у список 78 вчених світу, представлених для включення в Міжнародний зал космічної слави. Іменем Ю.В.Кондратюка названі вулиці у Москві, Києві, Полтаві, Новосибірську, багатьох населених пунктах Кубані, Алтаю, де він працював.

Із Полтавою пов'язано близько 20 років життя Ю.Кондратюка. Ще будучи гімназистом, у 1914 р. Юрій написав свій перший науковий рукопис, де зумів обґрунтувати пропозиції, що згодом стали пріоритетними в освоєнні навколосемного простору. Розроблений 17-літнім юнаком проект увійшов в історію космонавтики, як «траса Кондратюка». Юний полтавець обґрунтував, що для виходу людини на поверхню великих небесних тіл слід використати посадочно-злітний модуль, який відокремлюється від космічного корабля, що залишається на навколопланетній орбіті. На 10 років раніше від К.Е.Ціолковського Ю.В.Кондратюк висунув ідеї: багатоступінчатої ракети та вертикального її підйому; створення міжпланетних орбітальних баз – «причалів», де є все необхідне для тих, хто стартує в космос або повертається на Землю; автоматизації стабілізації польоту та управління космічним кораблем. Ці ідеї були реалізовані в американській програмі «Аполло». Історія не знає такого прикладу, коли юнак, майже хлопчик, зробив такий вагомий внесок в науку.

У 1916 р. Юрій із срібною медаллю закінчив гімназію і вступив на механічне відділення Петроградського політехнічного інституту, але вчитися не довелося. В листопаді 1916 р. його

призвали на дійсну військову службу і направили в школу прапорщиків при Петроградському юнкерському училищі. Саме тут він написав останні сторінки полтавсько-петроградського рукопису, який ліг в основу виданої ним за свій кошт у 1929 р. книги «Завоювання міжпланетних просторів», але, замість визнання, зазнав репресії.

Життя Ю.В.Кондратюка ставить вічну проблему взаємовідносин вченого і держави, тобто сили вільної наукової думки і сили політичного примусу. У період, на які припали роки життя Ю.В.Кондратюка, держава була не лише далека від вчених, але й вела запеклу війну проти них. Здійснювалось це у формі кримінального переслідування. Справу порушили і проти Ю.В.Кондратюка. Розслідувалась вона у Новосибірську економічним відділом Повноважного представництва ОДПУ по Західно-Сибірському краю. Тут розміщувалась і крайова контора «Хліббуд», працівники якої стали об'єктом зацікавленості чекістів. Головним «фігурантом» справи став Павло Кирилович Горчаков, що очолював технічне керівництво будівництва зерносовищ. Проектування зосереджувалось у його помічника, механіка Юрія Васильовича Кондратюка. Той у досить стислі терміни розробив проект елеватора нового, так званого «сибірського типу», довівши його переваги перед канадськими зерносовищами, що споруджували раніше.

Забігаючи наперед, наведемо Кондратюкову аргументацію на допиті 8 серпня 1930 р.: «Основна результативна різниця між канадським і сибірським типами елеваторів ємністю 1600 тонн за проектами 1929 року полягає в значно меншій вартості останнього (100 тис. проти 150 тис. крб.). За інших рівних умов з урахуванням установлення в сибірському елеваторі сибірського ж обладнання, за рахунок скорочення потреби найбільш дефіцитних матеріалів, – за одночасно більшої оперативної потужності його в частині відвантаження і застосування більш зручного і дешевого способу прийому зерна – вагонетками» [1].

Замість швидкого впровадження проекту центральні інстанції всіляко гальмували його, знаходили несуттєві або й неіснуючі дефекти, адже винаходи Кондратюка підривали престиж правління Союзхліба. Ховався за цим і корисливий інтерес.

Відділ робітничо-селянської інспекції Сибкрайвиконкому звернув на це увагу, відмітивши «гальмо з боку Правління Союзхліба до впровадження в життя цінного винаходу механіка Кондратюка, корців* і норій** нової конструкції, що дають збільшення продуктивності норій на 72 %, і недопустиме зволікання Правління Союзхліба в подачі певного висновку щодо розробленого районним інженером Горчаковим і механіком Кондратюком проекту Сибірського типу елеватора-мехкомори з механічною засипкою зерна в завальні ями, що дає здешевлення на 39 % проти проекту Правління і великі переваги щодо ефективності експлуатації» [2]. Колегія СибРСІ просила НК РСІ РРФСР накласти на винних стягнення [3].

Це рішення прийняте 27 вересня 1929 р., за кілька місяців до початку кримінальної справи. Дата ця важлива. Вона визначає історичні рамки не тільки кримінального процесу, але й процесів, що протікали в політичному житті країни. Саме в цей час, після організованої ДПУ в 1928 р. «шахтинської справи» звичайним, рутинним явищем стали звинувачення у шкідництві.

Тотальне пригноблення і переслідування породжувало нездорову атмосферу страху, вакханалію доносництва, масовий психоз. Не встояв перед його натиском і Горчаков. 19 листопада 1929 р. в листі, направленому до Новосибірського відділу ДПУ, він звинувачував «Сибполводсоюз» у невиконанні договірних зобов'язань по забезпеченню будматеріалами і просив притягнути його керівництво до кримінальної відповідальності за систематичне шкідництво. Однак через кілька місяців скаржник сам потрапив у переробку.

15 травня 1930 р. уповноважений ОДПУ Кузнецов виніс постанову, у якій говорилось, що «Горчаков викривається в злочині за ознаками, передбаченими ст. 58-7 КК, виявленими

* Корець – ківш.

** Норія – ковшевий підйомник.

в тому, що, перебуваючи членом к-р злочинної організації, він здійснював шкідництво, спрямоване на зрив будівництва елеваторів, а звідси, як наслідок, і хлібозаготівель» [4].

П.К.Горчакова заарештували за день до винесення постанови. Про методи розслідування розповідають його записки дружині, вилучені контролерами ізолятора і прилучені до справи:

«<...> Болить голова. Казенного досі нічого не їм, дають тричі кип'яток, 200 гр. хліба і чашку супу, звичайно, судячи з тих, що сидять без передачі, цього не вистачає їм і вони напівголодні. Перші дні я сидів у самотності без прогулянок, а потім перевели у маленьку камеру на 3-й ліжка для чотирьох, і попервах я спав на підлозі, тепер влаштувався краще, якщо не брати до уваги мільйонів блошиць, з якими борюся, але нічого вдіяти не можу <...> Прогулянка в день – 15 хвилин, а весь інший час – у залізній клітці, задушливій і жакливій, з постійним наглядом <...> Спочатку ввесь жах був у тому, що мене без перерви викликали 20 ночей на допити, і я розстроїв нерви і втратив сон. Допит, звичайно, починався об 11 годині вечора і закінчувався о 6 ранку... Декілька днів було, коли викликали і вдень і вночі, але тоді допекли мене до живого <...> 24.VI» [6].

Незважаючи на нелюдські умови існування в камері, інженерна думка Горчакова продовжувала жити, залишаючись тим джерелом, звідки ув'язнений черпав життєві сили. Знайшовши цікаву інформацію, він поспішає повідомити дружині: «В газеті «Известия» за 7 липня оголошено конкурс на перевантажувач з барж. Потрібно дістати газету, і Ю.К. при проектуванні нашого пересувного елеватора мати на увазі і цей для конкурсу, тому що ідея одна й та ж. Дивись же, простеж за цим проектом, скажи Юр.К., що це важливо, що я придумав багато. Тільки про це не треба нікому казати і взяти патент <...> 11.VII.» [7].

До питання про пересувний елеватор він повертається неодноразово. Хвилюється за долю проекту і за те, щоб Кондратюк не передав його комусь (записки від 16 і 23 липня). Він, певно, сподівається, що проектом зацікавляться вищі інстанції, й автора звільнять для роботи над його реалізацією. Але ці надії були марні. Скрізь і всюди панує дух «тоталітарного ідіотизму» [8]. Замість очікуваного звільнення П.К.Горчакова переводять із задушливої камери у смердючу самотню в сирому підвалі, не випускають на прогулянки, позбавляють читання, не дають виносити і мити парашу. Він доведений до відчаю: «Господи, – читаємо в записці від 25 липня, – який жах бути безвинним і настільки в цій установі почувати себе беззахисним» [9].

Садисти добились бажаного: 1 жовтня 1930 р. Горчаков визнав себе винним «у причетності до контрреволюційної шкідницької організації», назвав ряд осіб «виконавців шкідницької діяльності», у тому числі й Кондратюка [10].

Від Горчакова добивались докладних відомостей про Юрія Васильовича, але він, на щастя, нічого не знав. Так він і писав 21 червня в записці, що до дружини не дійшла: «На щастя, я нічого не знаю, де його рідні, хто вони, куди він витрачає гроші, і, нарешті, хто він? Його залишать на волі, вірогідно, тимчасово або на другу чергу».

Юрія Васильовича заарештували до зізнання Горчакова у шкідництві. Хід справи був вирішений заздалегідь. Слідом за Кондратюком почалися арешти інших працівників. 27 листопада Новосибірське ПП ОДПУ заарештувало головного інженера Запсибрад-колгоспбуду Курова П.В. і виконроба «Хліббуду» Беляєва В.Г. [12], 3 грудня – виконроба Лучиніна П.О. [13], 4 грудня – виконроба будівництва елеватора в м. Камні Аксьонова Т.В.» [14]. В «Анкеті для заарештованих і затриманих з зарахуванням за ОДПУ», складеній 30 липня 1930 р., Юрій Васильович повідомив про себе вигадані відомості, ніби він походить з Луцька Волинської губернії, народився у 1900 р., закінчив сім класів гімназії, вчився у школі в Луцьку до 1918 р., потім працював мастильником, механіком. Одинок, «пом. райінжа» Сибконтори «Хліббуд» [15].

Враховуючи справжню біографію, Юрій Васильович обрав слушну позицію. Якби слідство докопалося, що він не Кондратюк, а Шаргей Олександр Гнатович, 1897 р. н., уродженець Полтави, мобілізований у 1919 р. до денікінської армії [16], не зносити б йому голови.

Такі відомості надали б, безперечно, особливого значення усій так званій «шкідницькій організації», були б доброю підтримкою в руках фальсифікаторів, підсилили б звинувачення не тільки проти Кондратюка, але й проти всіх його колег.

Зараз видається дивним, що у справі зовсім немає ніяких відомостей, які б позитивно характеризували Юрія Васильовича. Невже співробітники економічного відділу не знали, що перед ними видатний учений? Адже саме у Новосибірську в січні 1929 р. вийшла його наукова праця «Завоювання міжпланетних просторів». Невже не знали про його листування з К.Е.Цюлковським, В.П.Ветчинкіним, Н.А.Ринінім, Я.І.Перельманом та іншими відомими вченими?

Юрій Васильович записок подібно Горчакову не залишив, але знущання щодо нього, без сумніву, нічим не відрізнялись від описаних колегою. Судячи з протоколів, Кондратюка допитували 2, 5, 8, 10 серпня [18]. Він категорично відкидав усі звинувачення: «На поставлене мені запитання про шкідництво, яке виявилось в елеваторному будівництві Сибіру, можу сказати, що в тій частині елеваторного будівництва, яка мені добре відома, <... за моїм твердим переконанням – шкідництва не було» (протокол допиту від 2 серпня 1930 р.) [19]. Причини зриву будівництва Кондратюк, в основному, назвав ті ж, що й Горчаков: запізнення з призначенням місця споруд, невчасна висилка центральними органами проектною документації обладнання, брак робочої сили тощо. Крізь сухі рядки протоколів постає жива, творча людина.

Характерний щодо цього протокол його допиту від 5 серпня 1930 р. Наведемо його зі скороченнями:

«На питання про шкідництво, що виявилось у будівництві мехкомор за вочевидь непридатними проектами Правління «Союзхліб», повідомляю таке: наскільки мені відомо, думка про необхідність механізації колишніх наркомпродівських комор <...> виникла під час відвідування алтайської гілки інженером Правління – Сивохінім у зв'язку з будівництвом елеватора 1927 р. <...>».

Тоді й піднялося питання про необхідність механізації, причім у задачу механізації ставились лише засипка зерна у силоси з прийомки <...> Чому завдання механізації не було поставлене ширше – не знаю.

У 1928 р. нам доручили механізацію двох клюквенських комор Союзхліба, ємністю кожна у 100 тис. пудів, за проектом, що надіслано з Правління Союзхліба <...>».

Проект був надто невдалий, зважаючи і на дорожнечу обладнання, і на експлуатацію, і, знову таки, на цілковиту неповноту даного ним розв'язання питання (зовсім не передбачена зручність прийняття). Цей проект ми відкинули, обидві комори об'єднали в одну і, застосувавши до нього принцип механізації 1927 року, баштові відпускні силоси та прийняття вагонетками, і обладнавши його лійкоподібними днищами, отримали вже зовсім задовільну елеваторну одиницю.

<...> Вважаю, що невдалість проектів, що надсилалися нам із Москви <...> походила від невміння підійти до цієї нової тоді задачі і відневміння дати що-небудь нове, вище за американські стандарти, які вар'ювалися на різні лади» [20].

На допиті 8 серпня Кондратюк із гіркотою констатує, що «усякі нововведення взагалі і скрізь, звичайно <...> зустрічають з боку спеціалістів більш або менш завзяту протидію» [21].

Так сталося і з його проектом елеватора сибірського типу. Крім новизни, опір викликало те, що він підривав престиж Правління «Хліббуду», яке висловлювало з цього приводу багато заперечень, перераховуючи малосуттєві дефекти елеватора і водночас замовчуючи його переваги [22].

Актами шкідництва з боку Кондратюка на слідстві назвали винайдення підшипника з кріпленням одним болтом, застосування без випробування транспортера з бортиками, транспортера зі стрічкою, що перекидається на ходу, і круглого транспортера [23]. На думку інженера Новікова, справа з проектуванням «поставлена надзвичайно погано, тому що раніше керівництво було зосереджене в руках Кондратюка, який не вів ніяких записів і відміток, а тримав все у себе в голові» [24].

Ось, власне, і всі звинувачення. Вони свідчать лише про те, що Кондратюк був сміливим експериментатором, відразу запроваджував винаходи в практику, займаючись їхнім удосконаленням у процесі експлуатації. Слідство не встановило, та й не намагалося з'ясувати, чи мав він експериментальну базу, кошти і час для експериментів.

Закінчилась справа раптово, як і почалася. Ніхто навіть не спромігся скласти звинувачувальний висновок. Це підтверджує думку про те, що так зване розслідування було частиною політичної кампанії проти технічної інтелігенції, необхідність якої обгрунтував Сталін, зокрема, у виступах на Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р., а також на нараді господарників 23 червня 1933 р. [25] 10 травня 1931 р. за постановою Колегії ОДПУ на підставі ст. 58-7 КК РРФСР Кондратюка, Курова, Беляєва і Аксьонова ув'язнили на три, а Горчакова і Лучиніна – на п'ять років до сибірського концтабору [26].

До місяця ув'язнення Кондратюк відбув з діагнозом «неврастенія помірного ступеню» [27]. Далося ознаки нервово перенапруження.

Подальша його доля, як і доля товаришів, визначалася тим, що без інженерно-технічних спеціалістів країна жити не могла. Політика «розгрому» вела у глухий кут. До ЕКО ОДПУ почали надходити доповідні про те, що будівництво страждає через «відсутність керівного технічного персоналу» [28].

Під тиском обставин Колегія ОДПУ змінила міру покарання. 18 листопада 1931 р. Кондратюка висилають до Західного Сибіру «для роботи на підприємствах Союзхліба і Хліббуди» [29], а 27 квітня 1933 р. взагалі достроково звільняють від висилки з «прикріпленням для роботи до Наркомтяжу з використанням у Харкові» [30].

Тоді ж таке саме рішення прийнято і щодо Горчакова [31]. Причиною звільнення послужив новий проект невтомних винахідників – потужна вітроелектростанція.

Проект виявився настільки цікавим і оригінальним, що Центральна енергетична рада наркомату важкої промисловості звернулася в ОДПУ з листом, у якому, зокрема, говорилося: «З огляду на повну новизну і оригінальність цілого ряду конструкцій, запропонованих в проєктах, присутність авторів при їх розгляді є безумовно необхідною. Тому ЦЕР при Головерного просить не відмовити в продовженні дозволу інженерам Горчакову і Кондратюку, авторам одного з найбільш цікавих і багатобічючих проєктів, на перебування їх у Москві до кінця експертизи, тобто до 1/4 ц. р.» [32]. Лист датовано 3 березня 1933 р.

Подібні клопотання Головерного направляло, вірогідно, й раніше, бо справа зберігає декілька підписок Горчакова і Кондратюка, у яких вони зобов'язувались покинути Москву після закінчення термінів дозволу на перебування в столиці. Одна з підписок має такий вигляд: «Я, що нижче підписався, гр. Кондратюк Ю.В., прибулий із м. Новосибірська згідно даного мені дозволу при посвідченні від 21/8.32 за № 015 на в'їзд в Москву зі строком по 22/12-32 даю цю підписку ОДПУ в тому, що по закінченні вказаного строку зобов'язуюсь виїхати за місцем проживання в м. Новосибірськ. Тимчасово проживаю по Нижньотишинській, 7, кв. 4 у Дзюби, 7/ХІ.1932 р.» [33].

Наркомат важкої промисловості приділяв постійну увагу проєкту. І не дивно: вперше в СРСР розроблялась вітроелектростанція потужністю 2–2,5 тис. квт. До цього потужність таких станцій не перевищувала 100 квт [34]. Робота мала значення величезної державної ваги. Головерного просило керівництво ОДПУ про продовження відряджень, бо «<...> буде потрібне особисте пояснення автора проєкту, яким є інж. Кондратюк» [35].

На цьому кримінальна епопея закінчується. Горчакова і Кондратюка прийняв Орджонікідзе, який дуже зацікавився справою та їх долею, а згодом направив до Харкова для спільної з інститутом Променергетики роботи над проектом потужних вітросилових установок і просив інститут надати спеціалістам необхідну допомогу.

В подальшому Ю.В.Кондратюк проектував ВЕС на 12 тис. квт, подібної якій за потужністю немає в світі й донині.

Боротьба Ю.В.Кондратюка і П.К.Горчакова за вітроенергетику, вірогідно, потребує ще свого вивчення. Їх доповідні, що збереглися в колишньому ЦДАНГ СРСР, кричать, воляють до уряду звернути увагу на ефективність використання вітру:

«В цій галузі народного господарства, у порівнянні з дореволюційним минулим, коли працювало близько 200 000 селянських вітряних млинів, ми пішли назад. Вітроенергетика може відіграти величезну роль в зрошенні, меліорації, бути їх базою, і яку величезну роль може відіграти вітровикористання в умовах соціалістичного планового господарства нашої країни, що володіє величезними посушливими площами і яка знаходиться в періоді індустріалізації сільського господарства» – доповідають вони запискою заступнику голови РНК Чубарю В.Я. 3 червня 1936 р. і пропонують створити Комітет по вітровикористанню при Раді народних комісарів СРСР [36].

З глибоким жалем Кондратюк і Горчаков констатують, що розпочате у 1936 р. будівництво КримВЕС через рік було законсервоване. Рокову роль відіграла в цьому передчасна смерть куратора вітроенергетики Серго Орджонікідзе. Як часто трапляється в умовах командно-адміністративної системи, справа живе, доки живий опікуючий її адміністратор. Проект небаченої за потужністю ВЕС так і не був здійснений.

З гіркотою стукають винахідники в глуху стіну байдужості:

«Течуть роки, течуть радянські гроші, <...> у повітрі з вітром проносяться мільярди невикористаних кВт-годин, а в цей час справа промислового вітровикористання повзе і спотикається так, що <...> важко навіть уловити – рухається вона вперед чи зовсім топчеться на місці <...> Кожний рік зволікання дає нам величезні паливні і транспортні втрати» [37].

Проминули роки, але і зараз слова звучать не менш актуально, ніж піввіку тому.

Незважаючи на очевидні заслуги Ю.В.Кондратюка та П.К.Горчакова перед Вітчизною, абсурдність і безпідставність звинувачення у шкідництві, обидва ще довгі роки стояли на обліку як колишні державні злочинці. Лише 26 березня 1970 р. судова колегія Верховного Суду РРФСР своїм визначенням, у зв'язку з протестом Генерального прокурора СРСР Р.Руденка, припинила справу відносно всіх репресованих по ній осіб «за відсутністю складу злочину» [38].

У доповідній, прикладеній до протесту Генерального прокурора, повідомляється про те, що Горчаков П.К. помер в Москві 21 грудня 1954 р., а Кондратюк Ю.В. загинув у 1942 р. на фронті в рядах народного ополчення [39].

1. Архів УМБР по Новосибірській обл. – Спр. 14305. – Т. 1. – Арк. 152.

2. Там само. – Т. 1. – Арк. 496.

3. Там само. – Т. 2. – Арк. 7.

4. Там само. – Т. 1. – Арк. 1.

5. Там само. – Т. 1. – Арк. 2.

6. Там само. – Т. 1. – Арк. 26-30.

7. Там само. – Т. 2. – Арк. 291.

8. Троцький Л. Сталін. – М.: Терра, 1990. – Т. 2. – С. 268.

9. Архів УМБР по Новосибірській обл. – Спр. 14305. – Т. 2. – Арк. 291.

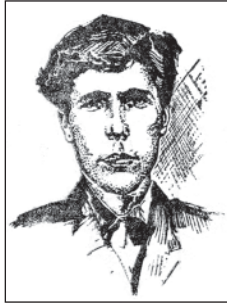
10. Там само. – Т. 1. – Арк. 43 (аркуш із записом зізнання 01.IX.1930 р.).

11. Куров Петро Васильович, 1883 р. н., уродженець м. Зарайська. У 1913 р. закінчив Петербурзький технологічний інститут. Технічний директор (головний інженер) ЗапСибколгоспбуду. Вітав Лютневу революцію. Бачив у ній полегшення для народу. – Там само. – Т. 1. – Арк. 63.

12. Беляев Василь Григорович, 1894 р. н., уродженець м. Калуги. Закінчив технологічний інститут. Старший ви-

- конроб контори «Хліббуд». — Там само. — Т. 1. — Арк. 4.
13. Лучинін Петро Олександрович, 1888 р. н., уродженець м. Пермі. Закінчив 4 класи Пермської гімназії. Виконроб контори «Хліббуд». — Там само. — Т. 2. — Арк. 5.
 14. Аксьонов Тимофій Васильович, 1891 р. н., уродженець Новосибірська. Закінчив інститут інженерів шляхів сполучення. Виконроб контори «Хліббуд». — Там само. — Т. 1. — Арк. 7.
 15. Там само. — Т. 1. — Арк. 6.
 16. Даценко А.В. Всього 104 сторінки // Наука і культура. Україна. — К., 1988. — Вип. 22. — С. 165.
 17. Даценко А.В. Життя в творчому горінні. — К., 1986. — С. 28, 31.
 18. Архів УМБР по Новосибірській обл. — Спр. 14305. — Т. 1. — Арк. 139-143, 146-149, 152-153, 155-161.
 19. Там само. — Т. 1. — Арк. 139.
 20. Там само. — Т. 1. — Арк. 146-149.
 21. Там само. — Т. 1. — Арк. 153.
 22. Там само. — Т. 1. — Арк. 153.
 23. Там само. — Т. 1. — Арк. 91-92; Т. 2. — Арк. 318-319.
 24. Там само. — Т. 1. — Арк. 318.
 25. Сталін Й. Нова обстановка: нові завдання господарського будівництва // Сталін Й. Питання ленінізму. — М.: Держполітвидав-Політліт, 1952. — С. 376.
 26. Архів УМБР по Новосибірській обл. — Спр. 14305. — Т. 1. — Арк. 420-421.
 27. Там само. — Т. 1. — Арк. 418. — Акт медосвідчення.
 28. Там само. — Т. 2. — Арк. 411.
 29. Там само. — Т. 1. — Арк. 427.
 30. Там само. — Т. 2. — Арк. 435.
 31. Там само. — Т. 2. — Арк. 436.
 32. Там само. — Т. 2. — Арк. 442.
 33. Там само. — Т. 1. — Арк. 452. Дзюба — близький знайомий П.К.Горчакова.
 34. Там само. — Т. 1. — Арк. 447. Лист Головенерго.
 35. Там само. — Т. 1. — Арк. 453.
 36. ЦДАНГ СРСР. — Ф. 613. — Оп. 1. — Спр. 8.
 37. Там само. — Ф. 613. — Оп. 1. — Спр. 8. Доповідна від 20.06.1938 р.
 38. Архів УМБР по Новосибірській обл. — Спр. 14305. — Т. 1. — Арк. 472.
 39. Там само. — Т. 1. — Арк. 471.

Василь Граб

КОСЕНКО

Олександр Дмитрович

березень, 19, 1904 — листопад, 18, 1937

Краєзнавча література про Полтавщину подає дуже мало відомостей щодо Олександра Дмитровича Косенка. В нарисі В.Н.Жук «Великі Будища» полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР» лише одним реченням сказано, що в цьому стародавньому селі народився радянський письменник О.Д.Косенко, який у 1920-х рр. друкувався на сторінках полтавських газет і журналів «Робітник», «Більшовик Полтавщини», «Наше село», а також харківських видань, обирався секретарем об'єднання полтавських письменників [1].

Дещо доповнили біографічні відомості стаття літературознавця П.Ротача, а також матеріали періодичної преси. Зокрема, в газеті «Більшовик Полтавщини» від 6 лютого 1932 р. вміщено стисле повідомлення такого змісту: «4 лютого цього року в Полтаві утворено оргбюро Співки радянських письменників, до якого увійшли такі товариші: Рогач (МПК), Я.Донський, Ол.Косенко, Кравченко (Теодор Орісіо), С.Кокоть, Гладилін та Ю.Циганенко. Головою оргбюро обрано тов. Косенка, секретарем – тов. Кокотя <...> » [2].

Хто ж він, О.Косенко? Дослідження архівних джерел, спілкування з його товаришами, спогади дружини – Антоніни Степанівни Ярошенко дозволили крок за кроком висвітлити трагічну долю талановитого поета, публіциста, педагога.

Олександр Дмитрович Косенко народився 19 березня 1904 р. у селі Великі Будища Зіньківського повіту (зараз Диканського району) в бідняцькій селянській родині, де на всю сім'ю (а була вона чималою) взимку водилися лише одні чоботи, та й ті латані-перелатані. А їхня хата, чи не найгірша в селі, швидше нагадувала землянку.

Революційні події 1917 р. розбухали міста і села, і чотирнадцятирічний хлопчина з головою поринув у коловерть подій. Відвідував просвітянський гурток, яким керував сільський учитель Костенко. Після вигнання деніківців Олександр Косенко подався в Опішню, щоб поступити в професійно-технічну школу. Навчаючись тут, він потроху підробляв, переписуючи папери в різних місцевих установах.

Важко зараз стверджувати, чи закінчив Олександр Косенко Опішнянську профтехшколу, чи полишив її. Відомо, що в 1923 р. він навчається в Полтавському педтехнікумі, а потім – в Полтавському інституті народної освіти, який успішно закінчив у 1927 р. Збулась його заповітна мрія стати вчителем. І ось він уже в Біликах, де спочатку працює рядовим учителем, а згодом завідує школою.

Це був досить активний і помітний період у його житті. Справи в школі йшли добре. Учні не лише вивчали традиційні предмети, а й оволодівали певними професіями. При школі працювали майстерні, де навчали дітей слюсарювати, шити одяг. Та справжньою гордістю школи був трактор. Можна було спостерігати, як на подвір'ї школи і хлопці, і окремі дівчата вчилися водити «сталевого коня».

Шкільне життя постійно вирувало. Часто організовувались літературні вечори, на які учитель запрошував письменників. Косенко щиро дружив із Мате Залкою, Олександром Ковінькою, які не раз бували в нього на квартирі. Він їм читав свої вірші, нариси, уважно вислуховував їхні поради.

Ще навчаючись в інституті, Косенко стає членом творчого об'єднання «Плуг». Уже тоді його пісні звучали в сільбудах, виконувались шкільними хоровими колективами. «Навчаючись у 7-й Полтавській трудовій школі імені Т.Г.Шевченка, – згадує поет Микола Пойдеменко, – наш учитель співів Андрій Павлович Тимчинський навчив нас співати пісню Олександра Косенка «Гей, у нашому селі», музику до якої написав відомий композитор Василь Миколайович Верховинець».

З Біликами пов'язані найважливіші події в житті О.Д.Косенка. Саме тут зіткнулися долі Олександра, і миловидної сільської дівчини Антоніни Ярошенко. 29 серпня 1929 р. їхні чисті, світлі стосунки були зміцнені свідомством про одруження [3].

В 1929 р. О.Д.Косенка призначають інспектором-методистом окружного відділу народної освіти. Одночасно працює викладачем у партшколі. Деякий час він ще живе у Біликах, а потім переїздить до Полтави. В 1932 р. Олександр Дмитрович перебуває на посаді завідувачого міським відділом народної освіти. Трудився на цьому місці недовго. Редактор «Більшовика Полтавщини» Яків Донський добився, щоб міським партії направив Косенка на роботу в редакцію. І ось він уже завідує партвідділом газети. З головою поринув у журналістську і літературну діяльність. Крім щоденних подач матеріалів у номер, О.Д.Косенко наполегливо трудиться над підготовкою і редагуванням літературно-художнього збірника «З рихтувань будови», науково-популярного додатку до газети «Більшовик Полтавщини» – альманаху «Наше слово».

Часто О.Д.Косенко виступав на літературних вечорах, організованих в учбових закладах, фабрично-заводських колективах міста. А говорив він запально, логічно, переконливо, вмів щирим словом заворожити будь-яку аудиторію. «Коли Олександр Косенко робив вступне слово на літературних вечорах, – згадував поет Федір Гарін, – нас, молодь, він, фігурально кажучи, брав у полон, завжди ми йому гаряче аплодували. По натурі він був щирим, добрим, відкритим, компанійським. До того ж начитаний, ерудований. Мабуть, через ці його людські якості полтавські письменники й обрали О.Д.Косенка своїм творчим ватажком».

У 1933 р. Олександра Косенка забирають з редакції на роботу в міським партії, де він спочатку завідує агітмасовим відділом, а потім стає інструктором по селу. Його обирають членом бюро міським партії. Партійна робота вимагала чимало сил, енергії і часу. Для книг і творчих поривань залишались ночі. Саме в нічні години народжувались палкі вірші. Скільки їх загинуло, і скільки збереглося у коловерті трагічних подій – залишається невідомим.

1934 р. для О.Д.Косенка став початком фатальних подій, що шалено розкручувались при допомозі різних анонімок, заяв «доброзичливців», заздрісників. А тут ще почалися арешти діячів культури, яких звинувачували в українському буржуазному націоналізмі, правотроцькізмі, інших мислимих і немислимих гріхах.

Гірка доля не обминула й Олександра Дмитровича. Районна комісія по чистці партії виключає його з членів ВКП(б) за «націоналістичні погляди, втрату класової пильності і нещирість» [4]. Звісно, з роботи в міськкомі його увільнили. Косенко працює деякий час у профкомі трикотажної фабрики, продовжуючи відстоювати своє чесне ім'я. Але «ідейні борці» продовжували чорну справу, раз у раз підкидаючи нові компромати. Косенко розуміє, що зашморг навколо нього затягується все тугіше і тугіше.

Особливо нависла загроза після загадкового вбивства С.М.Кірова, коли по країні почалися повальні арешти. І Косенко приймає рішення полишити Полтаву, щоб не поставити під удар дружину і доньку. Сподівався скоро повернутися, бо думав, що безпідставні репресії – це справа рук нечесних людей, і партія врешті-решт покладе їм край. Та про це не сказав нікому ні слова, навіть дружині. Тому Антоніна Степанівна не знала нічого певного про подальшу долю Олександра Дмитровича.

А склалася вона трагічно. Після закінчення короткотермінових курсів О.Д.Косенко працює черговим на залізниці у Харкові. Усвідомлюючи, що не сьогодні-завтра його заарештують, полишає і Харків. Влаштується на роботу викладачем середньої школи для дорослих на станції Красний Лиман Донецької області.

Але перехитрити НКВС не вдалося. 30 жовтня 1937 р. О.Д.Косенка заарештовують. На допитах, застосовуючи незаконні методи ведення слідства, домагаються зізнання в тому, що він – активний учасник української антирадянської націоналістичної групи, яка ставила за мету створення диверсійних одиниць на залізничному транспорті, підготовку терористичних актів, проти керівників партії і радянського уряду і навіть збройного повстання під час війни [5].

Трійка НКВС по Донецькій області 15 листопада 1937 р. відповідно до статей 54-8, 54-9, 54-11 Кримінального кодексу УРСР засудила Косенка Олександра Дмитровича до вищої міри покарання – розстрілу; 18 листопада вирок був виконаний. Косенку тоді виповнилося 33 роки [6].

Думається, варто в справі О.Д.Косенка відмітити одну суттєву деталь. Заповнюючи анкету заарештованого, у графі «сімейний стан», він написав, що сім'ї в нього немає, оскільки добре знав, що сталінські сатрапи не пошкодують ні доньку, ні дружину.

А Антоніна Степанівна Ярошенко все чекала і чекала чоловіка. Сумувала за батьком і донька. Куди тільки вони не звертались, щоб довідатись про долю Олександра Дмитровича, але безрезультатно. І тільки на початку 1964 р. одержали повідомлення про те, що 19 грудня 1963 р. президія Донецького обласного суду відмінила постанову «трійки» і реабілітувала О.Д.Косенка за відсутністю складу злочину [7].

1. Жук В.Н. Великі Будища. – Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К., 1968. – С. 314.
2. Більшовик Полтавщини. – 1932. – 6 лютого.
3. ДАПО. – Ф 15. – Оп. 37. – Спр. 219. – Арк. 38.
4. Там само. – Арк. 41.
5. Там само. – Арк. 32.
6. Там само. – Арк. 27, 28.
7. Там само. – Арк. 33.

Іван Наливайко

КОЦЕГУБ

Іван Артемович

червень, 30, 1894 — жовтень, 31, 1937

На загальних зборах, які у вересні 1959 р. відбулись у колгоспі імені Кірова села Лютенські Будища Зіньківського району, представник райвиконкому проінформував колгоспників про посмертну реабілітацію Коцегуба Івана Артемовича. Підвівшись, щоб вшанувати пам'ять земляка, присутні ніяк не могли пригадати щось про цю людину. Між тим мова йшла про одного з засновників і керівників місцевого колгоспу. У свій час було зроблено все, щоб люди забули про свого односельця. Лише через кілька десятиріч потомственному хліборобу повернули його чесне ім'я.

У вересні 1937 р. начальник Зіньківського райвідділу НКВС одержав від свого керівництва з Харкова наказ заарештувати громадянина І.А.Коцегуба за звинуваченням у створенні націоналістичної збройної повстанської організації. 28 вересня з Зінькова до Лютенських Будищ спорядили відповідний наряд співробітників районного відділу. Хоча оперативників і попередили, що вони «беруть» небезпечного державного злочинця, ні бойової зброї, ні вибухівки в нього не знайшли. Єдиним трофеєм став старий мисливський дробовик. Вранці наступного дня Коцегуба під конвоєм відправили до Харкова [2].

Ув'язнений в спецкорпусі обласного управління НКВС, Іван Артемович ще і ще раз перебирав у пам'яті основні віхи свого життя. Народився 30 червня 1894 р. у Лютенських Будищах. Батько був бідняк з бідняків. Мізерний земляний наділ у півдесятини не міг прогодувати велику сім'ю. Єдиним можливим засобом до життя залишалась праця у наймах. Закінчивши початкове земське училище, дванадцятирічний Іван почав гнути спину на місцевих куркулів, а коли ледь виповнилось п'ятнадцять років, він разом з батьком вже наймався на заробітки в поміщицьких економіях Катеринославської губернії. З початком Першої світової війни Івана мобілізували на фронт. Служив у 272-му Гдовському полку.

Жовтнева революція застала І.А.Коцегуба членом полкового революційного комітету. Повернувшись у 1918 р. додому, Іван Артемович не міг залишитись осторонь бурхливих подій. У квітні 1919 р. він потрапляє у Червону армію. Командував ротою 395-го Пластунського полку, воював з денікінцями. У березні 1920 р. повернувся по хворобі у Лютенські Будища, де селяни обрали його членом волвиконкому [3].

Неспокійним виявилось життя І.А.Коцегуба і після запровадження непу. Йому запропонували працювати у Зіньківському лісництві об'їждчиком, а це була робота не з легких. Боротьба з порубниками лісу коштувала життя не одному лісникові та об'їждчику. З 1926 р. зайнявся хліборобством, очолив земельну громаду. А в 1927–1933 рр. І.А.Коцегуб обіймав посаду голови Лютенсько-Будищанської сільської ради. В 1934 р. колгоспники сільськогосподарської артілі «Ленінський шлях» обрали його своїм головою [4].

Незважаючи на гучну назву, це господарство, створене у 1931 р., вважалось чи не найвідсталішим у Зіньківському районі. До І.А.Коцегуба головами правління тут побува-

ло вже троє. Роки його головування випали на той час, коли село поволі заліковувало рани, завдані примусовою колективізацією, розкуркулюванням, голодомором. В 1934–1937 рр. колгоспники збудували свиноферму, корівник. Врожайність зернових культур досягала 85–90 пудів з гектара, що за тих часів вважалося великим досягненням. Поступово почала збільшуватись вартість трудовдя колгоспника, у людей з'явилась якась надія на поліпшення свого становища.

Та в 1937 р. поповзли Лютенськими Будищами тривожні чутки про загадкові нічні арешти кількох односельців. У січні «взяли» завгоспа колгоспу К.Я.Ніценка. Обвинувачення висунули стандартне – троцькіст (через шість місяців його звільнили з-під арешту за браком доказів) [5]. А 15–18 лютого у Зінькові відбувались закриті збори райпарторганізації. Питання слухалось одне – про посилення політичної пильності. І ось тут хтось із присутніх заявив, що І.А.Коцегуб, будучи головою колгоспу, пригрів біля себе ворога народу К.Я.Ніценка. Тут же прийняли рішення про політичне недовір'я І.А.Коцегубу. А через декілька днів бюро Зіньківського райкому КП(б)У виключило його з членів партії. Автоматично позбувся він і посади голови. У цей важкий для свого колишнього керівника час 12 колгоспників артілі «Ленінський шлях» виявили громадянську мужність і звернулись до Харківського обкому КП(б)У з проханням переглянути рішення райкому про виключення І.А. Коцегуба з партії [6]. Однак незабаром його заарештували.

До виклику у слідчу камеру Іван Артемович плекав надію, що органи розберуться у непорозумінні, і він повернеться до своєї сім'ї, знову порине в улюблену хліборобську справу. Вночі 17 жовтня 1937 р. І.А.Коцегуба викликали на перший і останній допит. Слідчий запитав, чи знайомий він із завідуючим районним земельним відділом М.Наливайком. І після ствердної відповіді оголосив: «Нам відомо, що 1932 р. ви були Наливайком завербовані у націоналістичну повстанську організацію, яка ставила за мету повалення Радянської влади і відокремлення України від Радянського Союзу. Вам було поставлене завдання створити бойовий загін і з цією метою залучити в організацію якомога більше колгоспників з Лютенських Будищ» [7].

І.А.Коцегуб категорично відмовився від цих звинувачень. І тоді до камери конвоїри під руки втягли закривавлену людину, в якій з великим трудом І.А.Коцегуб упізнав М.Наливайка. На запитання слідчого, чи вербував він І.А.Коцегуба в антирадянську організацію, той щось нерозбірливо пробурмотів. Оформили протокол очної ставки [8]. Коли і після цього І.А.Коцегуб відмовився дати потрібні слідству свідчення, його почали катувати. Через кілька годин у напівпритомному стані Іван Артемович підписав уже складений слідчим протокол допиту, де йшла мова про те, що він визнає себе за члена націоналістичної повстанської організації [9].

25 жовтня 1937 р. Особлива трійка УНКВС по Харківській області без участі підсудного за десять хвилин процедури прийняла рішення – Коцегуба Івана Артемовича розстріляти [10]. Ще через п'ять днів вирок було виконано.

1. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 37. – Спр. 222. – Арк. 3.
2. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 6029-С. – Арк. 3-6.
3. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 37. – Спр. 222. – Арк. 32-33.
4. Там само.
5. Там само. – Арк. 34.
6. Там само. – Арк. 5.
7. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 6029-С. – Арк. 29.
8. Там само. – Арк. 13.
9. Там само. – Арк. 12.
10. Там само. – Арк. 18.

КРИВИНСЬКА

Любов Леопольдівна

1887 – 1979

КРИВИНСЬКА

Марія Леопольдівна

1887 – 1969

В архіві Управління СБУ по Полтавській області зберігається декілька справ на осіб, близьких до сім'ї В.Г.Короленка. З матеріалів цих справ видно, що органи ДПУ-НКВС постійно «опікали» після смерті письменника його рідних та друзів. І в цій статті йдеться про долю сестер Кривинських Любові Леопольдівни і Марії Леопольдівни, чії життєві стежки тісно переплелися з родиною Короленка.

Сестри-близнючки Любов і Марія Кривинські народилися 1887 р. в Полтаві у сім'ї адвоката-єврея. Батьки зробили все можливе, аби доньки отримали хорошу освіту. Після гімназії Марія навчалася на природничому факультеті Вищих жіночих курсів в Одесі, а потім в Агрономічному інституті в Санкт-Петербурзі. Любов теж закінчила в Одесі Вищі жіночі курси, оволодівала професією лікаря. Через важку хворобу (туберкульоз кісток) завершити навчання на медичному факультеті у повному обсязі не вдалося. Тому довелось обмежитись складанням екзамену на середнього медичного працівника-фельдшера [1].

Період навчання Кривинських в Одесі збігся у часі з першою російською революцією 1905–1907 рр. Як і багато інших курсисток, сестри Кривинські поринули в бурхливе політичне життя. Читали соціал-демократичну літературу, відвідували мітинги. Сестер Кривинських не приваблював політичний екстремізм більшовиків, їм більше імпонувала меншовицька еволюційна програма. Проте, на відміну від Марії, яка в 1917 р. офіційно вступила до РСДРП(м), Любов залишалася безпартійною, хоча і співчувала меншовикам [2].

Закінчивши навчання, Марія за фахом не працювала, а займалась переважно політичною та громадською діяльністю. У 1911 р. була вислана з Одеси в адміністративному порядку за участь студентських заворушеннях. Коли почалася Перша світова війна, М.Л.Кривинська працювала завідуючою статистичним відділом «Єврейського центрального комітету допомоги біженцям – жертвам війни» у Полтаві, Саратові, Петрограді. З квітня по жовтень 1917 р. вона – секретар у Петроградській раді робітничих і солдатських депутатів. З листопада 1917 р. по квітень 1919 р. працювала у заснованому М.Горьким просвітницькому товаристві «Культура і свобода», не пориваючи зв'язків з партією меншовиків. Як член партії РСДРП(м) була заарештована Петроградською ЧК, але за браком «активної

контрреволюційної діяльності» звільнена з-під варти. Щоб не наражатися на небезпеку, Марія переїхала до сестри в Полтаву.

Полтавський період життя і діяльності Марії Кривинської розпочався у квітні 1919 р., коли вона стала завідувати господарчою частиною Полтавської «Ліги порятунку дітей». Саме спільна робота у цій гуманітарній організації і зблизила Марію з Володимиром Галактіоновичем Короленком і його сім'єю. До 1922 р. М.Кривинська була членом Полтавського комітету РСДРП(м), поширювала журнал «Социалистический Вестник», іншу літературу. Після того, як у 1922 р. меншовицька організація в Полтаві була розгромлена від активної політичної діяльності відійшла [3].

Любов Кривинська після здобуття освіти в Одесі повертається до Полтави. Тут вона підтримує зв'язки з доньками В.Короленка Софією та Наталією. Остання була її подругою-однокласницею ще з гімназичних років. Дружні стосунки склалися у Л.Кривинської і з чоловіком Наталії – відомим меншовицьким діячем К.Ляховичем. Добре йшли у Любові Леопольдівни справи і у фаховій сфері. Вона працювала операційною сестрою у міській лікарні, де користувалася повагою як кваліфікований спеціаліст. У 1921 р. більшовики заарештували К.І.Ляховича та запроторили його до в'язниці. Там у спільній камері Ляхович захворів на тиф. Смертельно хворого зятя Короленка звільнили з ув'язнення, а через декілька днів К.І.Ляхович помер. Ця подія остаточно підірвала здоров'я В.Г.Короленка, для котрого Костянтин Іванович був не тільки родичем, але й соратником по громадській діяльності. В останні місяці життя Короленко потребував постійної медичної опіки, і сім'я письменника запросила Любов Леопольдівну стати доглядницею хворого. До самої смерті Володимира Галактіоновича Любов Кривинська перебувала біля ліжка помираючого, ліками, чуйністю, лагідним словом полегшуючи йому останні дні життя [4].

Тим часом органи ДПУ Полтавської губернії не обходили сестер Кривинських своєю пильною увагою. Вперше Марію Леопольдівну затримали у справі меншовицької організації у березні 1921 р., але через два тижні з-під варти звільнили. Вдруге її заарештували у серпні 1924 р. [5]. Цього разу уникнути ув'язнення не вдалося, хоча турбота з боку сім'ї Короленка значно полегшила становище Марії. У постанові Особливої наради при комісії ОДПУ від 10 жовтня 1924 р. вказується, що за контрреволюційну діяльність М.Л.Кривинську засуджено на 3 роки ув'язнення в концентраційному таборі, але «беручи до уваги її хворобливий стан, вислати в Марійську область на той же термін» [6].

Друзі не залишили М.Кривинську в біді. З Москви та Полтави надходили листи у різні вищі урядові інстанції та керівникам ОДНУ з клопотанням пом'якшити Кривинській режим заслання. Дружина О.М.Горького Катерина Пешкова, яка в той час очолювала організацію «Допомога політичним ув'язненим», надіслала до Президії ОДПУ 30 грудня 1924 р., листа такого змісту:

«В.Р.Менжинському

Вами было обещано задержать Кривинскую Марию Леопольдовну в Краснококшайске. Она поселена в деревне Пахомово в нескольких верстах от Краснококшайска. Кривинская страдает болезнью сердца с тяжелыми сердечными припадками. Просьба перевести её из деревни в город, где бы ей могла быть оказана необходимая медицинская помощь. Кривинская за последнее время перенесла вновь два тяжелых припадка.

Екатерина Пешкова» [7].

До листа змушені були дослухатись. Менжинський наклав резолюцію: «Тов. Дерibas. Кривинскую отправит в город». В свою чергу начальник секретного відділу ДПУ Дерibas доручив своєму секретарю: «Напишите в Краснококшайск, чтобы они не своевольничали. Раз мы условились оставить её в городе – следовательно не ихнего ума дело это отменять» [8].

Велику допомогу отримала М.Кривинська від сім'ї Короленків. Відомо, що Софія Володимирівна спеціально приїздила до неї в Краснококшайск, надсилала туди ліки, грошові пе-

рекази, продуктові посилки. Вдова В.Г.Короленка Євдокія Семенівна теж направила декілька листів з клопотанням до властей змінити режим перебування Кривинської на засланні. Зокрема, 9 квітня 1925 р. вона написала голові ДПУ УСРР В.Балицькому:

«Прошу разрешить М.Л.Кривинской, члену и другу нашей семьи, приехать в Полтаву на летние месяцы. В состоянии её здоровья появились тревожные симптомы, которые внушают серьёзные опасения. Между тем выехать к ней в Краснококшайск я не могу по состоянию моего здоровья. Поэтому я очень прошу дать ей возможность приехать в Полтаву для лечения её болезни» [9].

Керівництво ДПУ УСРР в особі начальника секретного відділу К.Карлсона теж змушене було зважити на прохання Євдокії Семенівни. У своїй супровідній записці до листа, направленою в ОДПУ, Карлсон писав: «Ходатайство гражданки Короленко просим удовлетворить, сделав в данном случае некоторое исключение из общих правил». [10]. Врешті-решт М.Кривинській дозволили провести літо 1925 р. серед рідних та близьких у Полтаві. Теплий помірний клімат Полтавщини, добре організоване лікування у водолікарні дозволили Марії Леопольдівні істотно поліпшити стан свого здоров'я.

Перебуваючи у Краснококшайську, Марія Кривинська була душею колонії політичних засланців. Вона чим могла допомагала своїм товаришам, особливо у підготовці документів про апеляцію, написанні різних скарг, протестів тощо. Користуючись деякими пільгами, які ще мали засуджені за політичними звинуваченнями до кінця 1920-х рр., Кривинська налагодила регулярне листування з політ'язнями, що перебували в інших політизоляторах та місцях заслання, розподіл матеріальної допомоги серед товаришів по біді, морально підтримувала ослаблих фізично та духовно. Звичайно, те, що колишня меншовичка не піддавалась «перековці», викликало невдоволення депеушників. Ось витяг з характеристики на неї, складеної співробітниками ДПУ Марійської області (цитуються дослівно, із збереженням стилю. – *О.Є.*):

«За время прибытия в ссылку – в Маробласти Кривинская М.Л. своей антисоветской деятельности ничуть не утратила, и активно ведет работу среди всей ссылки, в смысле проведения бесед и собраний <...> Имеет колоссальную переписку. В течение времени не покидала связи и с политссылными, находящимися в иногородних местностях. Получает в среднем не менее 8–10 писем в день и сама отправляет столько же». І, нарешті, у характеристиці робиться висновок: «Исходя из вышеизложенного, полагал бы: Кривинской М.Л. как совершенно не исправленному элементу, враждебно относящемуся к Соввласти и ВКП(б), срок ссылки продлить или же запретить проживание во всех центральных районах СССР» [1].

Ця рекомендація була врахована. Ще Кривинська перебувала на засланні, а вже Особлива нарада при Колегії ОДПУ своєю постановою від 23 вересня 1927 р. заборонила їй проживання у столиці, промислових центрах Російської Федерації та в Україні [2]. Тридцять років складають для Марії Леопольдівни суцільний ланцюг з ув'язнень і заслань. Вироки, як правило, виносились короткотермінові, але являли собою в комплексі систему, за якою хвора жінка волі практично не бачила.

Що стосується Любові Леопольдівни, то хоча вона і перебувала під постійним наглядом органів як «соціально-ворожий елемент», але прямих каральних санкцій до неї спочатку не вживали. У листопаді 1937 року, коли маховик сталінських репресій набрав нових обертів, Л.Л.Кривинську заарештувало УНКВС Полтавської області. Яких тільки звинувачень не висували проти неї: створення на початку 1930-х рр. у Полтаві підпільної меншовицької організації, шпигунство, диверсії, антирадянська агітація, поширення ворожої літератури (дала прочитати у військовому госпіталі, де в той час працювала, якомусь лікарю книгу В.Г.Короленка) [13].

Слідчих особливо цікавили стосунки Любові Кривинської з рідними Короленка. У хід пішов агентурний матеріал, накопичений енкавесівцями протягом багатьох років. Зокрема, Кривинській нагадали, що в 1930 р. у будинку Короленка кілька місяців проживала сім'я розкуркулених селян, і Євдокія Семенівна та Наталія Володимирівна допомагали їм продуктами харчування, грошима, одягом [14].

Вважаючи, що компромату на Любов Кривинську зібрано більш ніж достатньо, співробітники НКВС направили її справу в Полтавський обласний суд. На підставі сфальсифікованих матеріалів слідства судова колегія в кримінальних справах Полтавського облсуду 14 березня 1939 р. засудила Л.Л.Кривинську до 6 років ув'язнення [15].

Та сім'я Короленків не залишила медсестру в біді. За клопотанням С.В. та Н.В.Короленків до Верховного Суду УРСР була подана аргументовано складена досвідченим адвокатом касаційна скарга. Справу Л.Л.Кривинської перевірила Прокуратура УРСР. Прокурор, який здійснював перевірку, дійшов висновку, що «як на досудовому, так і судовому слідстві вини Кривинської в проведенні контрреволюційної агітації не встановлено <...> Немає конкретних даних і про участь її у контрреволюційній організації» [16]. Під тиском неспростовних доказів невинності Л.Л.Кривинської, навіть в умовах тогочасної атмосфери страху перед органами держбезпеки судді з Верховного Суду УРСР скасували вирок Полтавського облсуду і знов направили справу на дослідження [17].

Моральний авторитет покійного В.Г.Короленка та його сім'ї був настільки сильним, що ще раз подавати справу в суд проти близької їм людини енкавесівці не наважились. За наказом заступника наркома внутрішніх справ УРСР Б.Кабулова Л.Кривинську репресували позасудовими методами [18].

17 листопада 1939 р. Особлива нарада при НКВС СРСР прийняла рішення про заслання Л.Л.Кривинської в Казахстан строком на три роки [19]. Враховуючи, що Кривинську заарештували на початку листопада 1937 р., фактично їй потрібно було перебувати на засланні лише один рік. І знову з Полтави до Москви надходить лист такого змісту :

«Прокурору Союза ССР Тов. Панкратьеву М.Н.
Евдокии Семеновны и Софии Владимировны
Короленко Полтава, ул. Короленко, д. №1

Заявление

По сообщению Спецотдела Прокуратуры СССР, Особым совещанием при НКВД СССР в ноябре 1939 г. осуждена к высылке в Казахстан сроком на три года с зачетом предварительного заключения с ноября 1939 г. Кривинская Любовь Леопольдовна, издавна проживавшая у нас в гор. Полтаве и друг нашей семьи.

В свое время Кривинская, работавшая в качестве медицинской сестры и отдавшая всю свою жизнь этому делу, оказала нам громадную помощь в уходе за тяжело больным тогда Владимиром Галактионовичем Короленко, моим мужем.

Поэтому мы обращаемся с просьбой к Вам облегчить положение осужденной Кривинской Любови Леопольдовны и, учитывая, что, согласно решения Особого Совещания ей оставлен один год свободной высылки после зачета предварительного заключения, разрешить ей выехать из Полтавы к месту постоянного жительства указанного органами НКВД не по этапу, а свободно.

Эта просьба вызывается также и тем, что Кривинской 52 года, она калека, хромая, так как в молодости болела туберкулезом. Теперь туберкулез обострился и она больна.

Убедительно просим разрешить Кривинской Л.Л. свободный проезд к месту высылки.

По поручению Е.С.Короленко
и С.В.Короленко
Н.В.Короленко» [20].

Прокурор зробив «милість» – дозволив хворій літній жінці їхати у казахстанську глухомань не під вартою у в'язничному «столипині», а вільно, у звичайному вагоні.

Пізніше на долю сестер Кривинських випало ще чимало поневірянь. Після тривалої розлуки вони знову зустрілись у далекому уральському місті Свердловську, де в часи воєнного лихоліття в евакуації перебувала сім'я Короленків. Потім знову довелося розлучитися. Померла Марія Леопольдівна Кривинська 1969 р. у Полтаві. Любов Леопольдівна пережила її на десять років. Поховані сестри в одній могилі на центральному кладовищі міста Полтави. Реабілітовані рішенням Полтавської облпрокуратури від 30 січня 1990 р. [21].

Історія життя Марії Леопольдівни та Любові Леопольдівни Кривинських є не тільки гірким докором сталінській тоталітарній системі, але й прикладом безкорисливої вірності, самопожертви і гуманізму.

1. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 2956-С. – Арк. 5, 6.
2. Там само. – Спр. 5088-С. – Арк. 19.
3. Там само. – Арк. 19-24, 40.
4. Там само. – Спр. 2956-С. – Арк. 194.
5. Там само. – Спр. 5088-С. – Арк. 40.
6. Там само. – Арк. 54.
7. Там само. – Арк. 91.
8. Там само.
9. Там само. – Арк. 64.
10. Там само. – Арк. 60.
11. Там само. – Арк. 96.
12. Там само. – Арк. 91.
13. Там само. – Спр. 2956-С. – Арк. 91-93.
14. Там само. – Арк. 66.
15. Там само. – Арк. 89.
16. Там само. – Арк. 91, 92.
17. Там само. – Арк. 94.
18. Там само. – Арк. 104.
19. Там само. – Арк. 189.
20. Там само. – Арк. 194.
21. Там само. – Арк. 195.

Олександр Єрмак
2007

КРИВОРОТЧЕНКО

Михайло Григорович

1892 – після 1934

На сторінках журналу «Краєзнавство» кінця 1920-х – початку 1930-х рр. можна було зустріти статті, замітки, присвячені важливим питанням розвитку краєзнавства на Україні, дослідження історії міст і сіл, промислових і сільськогосподарських підприємств, пам'яток історії і культури [1]. Їх автор М.Г.Криворотченко був одним з організаторів та керівників Українського комітету краєзнавства, стояв біля витоків відродження краєзнавства в перше повоєнне десятиріччя.

Михайло Григорович Криворотченко народився в 1892 р. у містечку Зінькові Полтавської губернії в інтелігентній сім'ї, яка відіграла винятково важливу роль у формуванні світогляду юнака, його політичних уподобань, культурних нахилів. Батько Михайла – місцевий вчитель – помер, коли синові ледь виповнилось 10 років. Мати, інвалід з дитинства, дочка викладача гімназії, звичайно, не могла прогодувати родину з семи осіб, не кажучи про те, щоб дати дітям пристойну освіту. І все ж всі молодші Криворотченки навчалися, оскільки як діти педагогів мали для цього необхідні пільги [2].

Працювати Михайло почав дуже рано. Вже в тринадцять років, поробивши власні уроки, він поспішав до заможного сусіда-чоботаря, якого навчав грамоти і допомагав йому у роботі. В п'ятнадцять років юнак навчався і працював у місцевого богомаза Кияшка, дуже шанованого в усій окрузі. За дорученням останнього Михайло виконував живописну, позолотну роботу, різноманітне різьблення. Заняття цим розвинуло його естетичні смаки, виховало повагу майбутнього краєзнавця до історії та культури рідного народу.

Ще в юнацькому віці, як вважав сам М.Г.Криворотченко, він у найпростіших, «дитячих» формах став на шлях революційної боротьби. За дорученням свого старшого товариша есера М.Незнамова він розклеював листівки, розносив за конспіративними адресами заборонену літературу. В 1908 р. Михайло познайомився з марксистською літературою, яку діставала йому мати через народовольця Дем'яновського. Своєрідним пасивним протестом молодої людини проти існуючих порядків стала відмова від Романівської стипендії, яка належала дітям вчителів, а також допомоги благодійних товариств. З юнацьким максималізмом Михайло вважав подібні форми підтримки для себе неприпустимими.

В 1910 р. М.Г.Криворотченко вступив до Московського вищого технологічного училища. Там він все більше і більше поринав у вир політичних подій, брав участь у діяльності українського земляцтва, товариств «Кобзар» та «Слов'янська культура», активно співробітничав з Громадою, російським міжпартійним студентським бюро.

В 1913 р. Михайло Криворотченко жив у Полтаві, працював фахівцем з питань статистики губернського земства. Користуючись можливістю частих роз'їздів, він розповсюджував в губернії революційну літературу, проводив бесіди з місцевим населенням.

Роком пізніше Криворотченко продовжував навчатися у Харківському технологічному інституті. У великому промисловому місті він також не залишається осторонь різноманітних громадсько-політичних організацій. Енергійний, цілеспрямований, він береться за створення «Юнацької спілки», що об'єднувала революційно настроєну молодь різної політичної орієнтації. 15 квітня 1915 р. М.Криворотченко був обраний головою виконкому цієї організації, в якій стали переважати українські соціалісти-революціонери та еседеки. Арешти членів спілки, що згодом послідували, практично припинили її діяльність. Сам же М.Криворотченко врятувався втечею до Москви, а пізніше – до Ростова.

Лютнева буржуазно-демократична революція покликала Михайла до Москви, де він зближується з партією українських соціал-демократів, зокрема, з Винниченком та Різницьким-Пісоцьким. За дорученням партії 5 квітня 1917 р. їде до Полтави, активно включається в роботу місцевої організації УСДРП.

Незважаючи на близькість М.Г.Криворотченка з партією РСДРП(б), в цей час до неї він не вступив. Не останню роль в цьому, як вважав він сам, зіграли безчинства Муравйова в Полтаві та невизначеність позиції більшовиків в українському питанні. В період австро-німецької окупації М.Г.Криворотченко перебуває у підпіллі на Полтавщині, підтримує зв'язок з місцевими більшовиками. Тоді ж він вступає до лав РСДРП(б).

Перші роки радянської влади М.Г.Криворотченко працює на культурному фронті, у Харківському видавничому бюро, Харківському та Київському губернських відділах народної освіти. У 1920 р. Криворотченка спіткали неприємності. За участь у групі федералістів, яка разом з боротьбистами відстоювала ідею утворення самостійної Української комуністичної партії, його було виключено з рядів РКП(б). Після цього М.Криворотченко довго не міг знайти роботи, перебиваючись випадковими заробітками. Тимчасово працював в редакції «Вістей», редагував окремі видання, читав лекції у Бердянському агрономічному педагогічному технікумі.

Нарешті, у листопаді 1921 р. досвідченого культурно-освітнього працівника наказом Народного комісаріату освіти України було призначено директором новоутвореного у Харкові Соціального музею. Йому також доручалось розробити загальну концепцію музейного будівництва на Україні.

Аналізуючи погляди М.Г.Криворотченка щодо питань музейного будівництва, не можна не відзначити, що вони характеризуються надмірною ідеологічною переважаністю, ігноруванням функцій музею по пропаганді національної історії та культури. Внаслідок цього Михайлу Григоровичу далеко не завжди вдавалося знаходити спільну мову з такими видатними і визнаними фахівцями, як Ф.І.Шміт, Б.К.Пилипенко та іншими. Постійні непорозуміння врешті-решт призвели до того, що М.Г.Криворотченко змушений був залишити Соціальний музей і зосередитись на роботі по створенню республіканського координаційного краєзнавчого органу. Такий орган – Український комітет краєзнавства – був утворений на першій Всеукраїнській краєзнавчій конференції, яка відбулася 25–28 травня 1925 р. Ця конференція, як говорилося в «Зверненні до всіх краєзнавчих організацій УСРР та АМСРР», була «першою спробою виявити краєзнавчі сили УСРР, зробити перший підсумок досягнень, здобутих уже в краєзнавчій роботі, з'ясувати умови роботи та перспективи її, об'єднати краєзнавчі сили України і, нарешті, планувати їх дальшу роботу <...> Конференція показала силу і життєвість краєзнавчого руху на Україні <...>» [3].

Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція обрала Український комітет краєзнавства, до складу якого увійшли М.І.Яворський (голова), М.Г.Криворотченко (заступник голови), А.А.Лазаріс (відповідальний секретар), а також відомі вчені республіки Д.І.Багалій, О.І.Яната, В.Г.Гериневич, С.В.Рудницький, діячі культури С.В.Пилипенко, О.П.Довженко та інші.

За короткий час Український комітет краєзнавства став справжнім штабом краєзнавчої роботи в республіці, що об'єднував різноманітні організаційні форми дослідження рідного краю. Серед них:

1. Краєзнавчі гуртки при школах (до 300), селянських будинках і хатах-читальнях, музеях, будинках освіти, «вільні» гуртки – не зв'язані ні з якою установою.
2. Краєзнавчі товариства районні, округові (в 15 округових центрах).
3. Наукові товариства, що провадять суто краєзнавчу роботу, або що у них ця робота посідає переважне місце (Луганськ, Шепетівка, Запоріжжя, Житомир).
4. Комісії краєзнавства (Київська, при УАН та її філія в Одесі).
5. Кабінети краєзнавства (Вінниця – при філії Всеукраїнської Бібліотеки; Черкаси – при музеї; Миколаїв – при інституті народної освіти).
6. Бюро краєзнавства (Проскурів – педтехнікум).
7. Краєзнавчий семінар (Київ – будинок освіти),
8. Краєзнавчі музеї (Маріупольський, Коростенський, Уманський і ряд інших) [4].

Винятково важливим стало рішення Українського комітету краєзнавства про видання журналу «Краєзнавство», про роботу УКК серед національних меншостей, розробку необхідних краєзнавчих програм, посібників тощо [5].

На жаль, на початку 1930-х рр., в умовах жорстокого наступу на політику українізації краєзнавство поступово почало згортатися, а його активні діячі стали жертвами незаконних репресій. Були, зокрема, репресовані практично всі члени Українського комітету краєзнавства, більшість керівників краєзнавчих організацій на місцях.

Не обминула лиха доля і М.Г.Криворотченка. 10 лютого 1934 р. він був заарештований [6]. Не випадково в слідчих документах фігурувала його діяльність в Українському комітеті краєзнавства. Під диктовку фальсифікаторів справи М.Г.Криворотченка визнавав: «З 1925 р., працюючи в Українському комітеті краєзнавства, не провів партизації апарату в центрі і на місцях та вивів краєзнавчу роботу з-під партійного контролю. Я тим самим дав ганебну можливість націоналістичним елементам використати краєзнавчий рух на Україні для консолідації своїх сил і скористатися краєзнавчими організаціями на місцях для проведення активної контрреволюційної роботи» [7].

В звинувачувальних документах М.Г.Криворотченку ставились в провину колишня участь в УСДРП, політична діяльність в молоді роки. На основі цих та інших сфабрикованих документів М.Г.Криворотченка постановою судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 9 квітня 1934 р. був засуджений до п'яти років виправно-трудових таборів [8]. Дальша доля людини для нас невідома.

1. Криворотченко М. Чергові завдання Українського Комітету Краєзнавства // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 2–5; Його ж: Чергове завдання. До обліку краєзнавчих об'єктів // Там само. – 1928. – № 2-3. – С. 1-4; Його ж: Організаційні форми краєзнавчого руху // Там само. – № 5. – С. 1-5; Його ж: На порозі третього року // Там само. – 1930. – № 1-5. – С. 1-3 та інші.
2. Криворотченко М. Г. Моя біографія // Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 32966. – Арк. 7-33 зв.
3. ЦДАЖР України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8594. – Арк. 60 зв.
4. Криворотченко М. Організаційні форми краєзнавчого руху // Краєзнавство. – 1928. – № 5. – С. 1.
5. ЦДАЖР України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8594. – Арк. 33, 38, 40, 40 зв.
6. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 32966. – Арк. 3.
7. Там само. – Арк. 22.
8. Там само. – Арк. 50.

Юрій Данилюк

КУДРИЦЬКИЙ Євген Михайлович

лютий, 18, 1894 – ?

Впродовж десятиліть існування радянської влади в Україні поняття «український «буржуазний націоналізм», «український сепаратизм» були невід’ємними складовими здійснюваної національної політики. Остання мала забезпечувати монолітність багатонаціональної держави – СРСР, що згідно з більшовицькою доктриною, повинно було стати запорукою побудови комуністичного суспільства. Вульгаризоване трактування цих понять та їх широке застосування у карально-репресивній практиці більшовицького режиму зламало долі мільйонів українських патріотів, у першу чергу представників наукової і творчої інтелігенції. Серед них був і Євген Михайлович Кудрицький. Період його трудової діяльності у Полтавському педагогічному інституті співпав з посиленням репресій у республіці кінця 30-х років ХХ ст.

До гіпертрофованих масштабів зростає роль Державного політичного управління (ДПУ) (з 1934 р. – Головного управління державної безпеки) НКВС. Спецслужби мали величезний вплив на партійно-державний апарат через надання йому всебічної інформації і нерідко формували певні тенденції державної політики. Так, циркулярні листи «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 р. та «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р., які були підготовлені в Секретному відділі ДПУ, орієнтували місцеві органи влади в питаннях про «сутність, історію і тактику українського сепаратизму», а також висували конкретні завдання, що їх мали розв’язувати органи ДПУ. Зазначаючи, що «новий національний курс» після ХІІ з’їзду ВКП(б) зробив неможливим продовження збройного спротиву більшовицькій владі, документи наголошували, що українські націоналісти перенесли вістря своїх зусиль на «культурний фронт», використовуючи легальні можливості для протидії. У складі Секретно-політичного відділу ДПУ, створеного 4 квітня 1931 року, існував спеціальний 2-й відділ, який займався «українською контрреволюцією», в тому числі і «наркоматом освіти з усіма його органами». У 1937 р. у 500 разів порівняно з 1934 р. зростає кількість притягнутих до карної відповідальності по «буржуазно-націоналістичних угрупованнях» [1].

У цій політичній атмосфері доля Є.М.Кудрицького виявилася фактично приреченою на суворі випробування. Загальна істерія навколо питання загрози націоналізму та боротьба з залишками українізації робили небезпечною для життя галузь його професійної діяльності – викладання української мови у педагогічному вузі.

Євген Михайлович Кудрицький народився 18 лютого 1894 р. у містечку Коростишів Житомирської області в родині вчителя. Середню освіту здобув у Житомирській другій гімназії, вищу – в Київському університеті (відділ класичної філології історико-філологічного факультету). У 1917 р. розпочав педагогічну діяльність, спочатку на курсах вечірнього профуніверситету, а з 1918 р. – в середніх школах міста Житомира викладачем української та латинської мов. У 1919 р. місцеву вчительську семінарію було реорганізовано в педагогіч-

ний технікум, і Є.М.Кудрицький викладав у ньому українську мову і літературу до 1928 р., поки не був запрошений у Житомирський інститут соціального виховання. Впродовж 1931 – 1933 рр. він – викладач мовознавчих дисциплін у Запорізькому педагогічному інституті профосвіти і одночасно – керівник кафедри мовознавства. У 1933 р. Є.М.Кудрицький розпочинає науково-педагогічну діяльність у Полтавському педагогічному інституті, про що свідчить копія наказу наркома освіти від 22 вересня 1933 р., згідно з яким «тов. Кудрицького переведено до Полтавського педінституту доцентом мовознавства». Фрагментарні архівні дані [2], матеріали слідчої справи [3], коротка біографічна довідка та згадки у контексті історії філологічного факультету [4] складають уявлення про нього як цілісну особистість з розвиненим почуттям власної гідності, стійкою системою моральних цінностей, талановитого педагога і вченого-дослідника. Як зазначав він сам, найбільшу фахову зацікавленість становила історія української мови. У цьому напрямі розвивалися й наукові пошуки, хоча більшість статей і розвідок довоєнного періоду залишилися у рукописах, зокрема «До питання про походження української мови», «До питання про розвиток української літературної мови 40 – 60-х років XIX ст. (Шевченко, Куліш)», «Значення М.П.Старицького у розвитку української літературної мови в 70 – 80-х роках XIX ст.», «До питання про формування стилів української літературної мови в 70-х роках XIX ст.». На часі були проблеми марксистсько-ленінських принципів методології у науці та освіті, про що свідчить тематика різноманітних семінарів, зборів, засідань кафедри тощо. Один з виступів доцента Кудрицького мав назву «Енгельс і питання мовознавства». Євген Михайлович знав грецьку, латинську, англійську, німецьку, французьку, польську, російську мови, вирізнявся глибокою ерудованістю, інтелігентністю, чим викликав роздратування певної частини пролетарсько-селянського студентського загалу та окремих колег [5].

Призначення Є.Кудрицького в Полтавський педінститут співпало з «викриттям скрипниківського ухилу» в Народному комісаріаті освіти. Наркома Миколу Скрипника звільнили з посади, а за рішенням загальних зборів НКО у лютому 1933 р. розпочалася чистка кадрового складу наркомату. Новопризначений перший секретар ЦК КП(б)У П.Постишев на червневому пленумі 1933 р. наголошував, що «наркомосвіта і вся система органів освіти на Україні» виявилася ділянкою «найбільш засміченою шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами», «шкідники в наркомосвіті розставили своїх людей по всій системі органів освіти». Розгорнута у пресі критика стосувалася насамперед нового українського правопису, який нібито «відривав українську наукову термінологію від інтернаціональної», вихолощував «спільне для української і російської мови». Боротьба з «українським націоналізмом» набирала обертів.

Посилення репресій та боротьба з проявами націоналізму в республіці не обминули й педінститут. Під арешт потрапили його директор І.Онисін та викладачі П.Колясинський, П.Маслик, О.Панкрат'єв. Це був сигнал до початку цькування оточення опального керівника, яке мало засвідчити перед партійно-державними структурами класову пильність і більшовицьку принциповість нового керівництва вузу. Кудрицький не випадково був об'єктом осуду й таврування. У 1929 р. він уже підлягав арешту в зв'язку зі справою СВУ і впродовж місяця перебував під слідством, але був звільнений і наступного ж дня повернувся до викладацької роботи. Однак, як зазначав пізніше у бесіді заступник наркома освіти, «ця темна пляма у житті» компрометувала його «як викладача інституту», робила уразливим щодо політичної благонадійності. З іншого боку, видавалися підозрілими будь-які ділові стосунки з репресованим колишнім директором. Навіть відзначення Євгена Михайловича дирекцією і профспілковою організацією інституту «як відмінника учбового процесу», винесення подяки і грошової премії в сумі 245 крб. (наказ № 37 від 3 липня 1936 р.) спрацювало проти нього.

Виконання безпосередніх професійних обов'язків викладача кафедри української мови, принциповість Кудрицького в оцінюванні знань студентів послужили підставою для розгляду на зборах «інститутського активу» 19–20 вересня 1937 р., на яких були присутніми 500 осіб. Сигналом до скликання зборів стала стаття «Націоналістичне кубло в Полтавському педінституті», опублікована в газеті «Соціалістична Харківщина». Вона закликала «врешті покласти край діям розпоясавшогося троцькістсько-бухарінського буржуазно-націоналістичного охвістя». Секретар парткому у своєму виступі звинуватив Є.М.Кудрицького вкупі з деканом мовно-літературного факультету Самійленком, колишнім директором Онісіним, завідувачем кафедри Москаленком, як таких, хто «навмисно розвалили роботу факультету і 40 % випускників не витримали державних іспитів».

Ще до зборів ряд студентів, які отримали незадовільні оцінки, звернулися в партком інституту з скаргою на неякісне викладання курсу сучасної української мови. Вони звинувачували Є.М.Кудрицького в тому, що нібито він приходив на лекції непідготовленим, відмовлявся розтлумачувати матеріал на їх прохання, упереджено ставився до студентів-активістів тощо. «Зловісна роль» Кудрицького полягала також і в тому, що він, не погоджуючись з низькою якістю підготовки майбутніх вчителів-словесників, запропонував не допускати до державних іспитів студентів, які в контрольному диктанті припускаються більше трьох помилок. Доповідач підсумував свою оцінку так: «Кудрицький, цей взяв собі за метод провадити свою націоналістичну ворожу роботу на мовному фронті, викривляючи навмисно по-ворожому і те, що творили студенти». Правда, вже після звільнення з посади з'ясувалися деякі причини низької успішності студентів, до яких Євген Михайлович не був причетним. У 1935–1936 навчальному році до Полтавського інституту були переведені шість груп студентів 2-го курсу історичного та економічного факультетів Кременчуцького, Лубенського, Черкаського та Сумського педагогічних інститутів і технікумів на 3-й курс мовно-літературного факультету. З представлених при переведенні екзаменаційних відомостей видно, що курс української мови вони раніше не вивчали і в новому вузі їх знання з мови не перевірялися.

З різкою критикою опального викладача рідної мови виступали й інші учасники зборів. Взявши слово, педагог спробував захистити себе та розставити крапки над «і»: «Минулого року у вересні була методологічна помилка, яку я допустив у читанні своїх лекцій. Цю помилку я засудив і зараз цієї помилки не забуваю. Я чув ряд заперечень щодо моїх помилок. Я чую докори лише від студентів 4-го курсу, які говорять, що на лекції я приходжу непідготовленим. Я дуже перевантажений, читаючи по 12 лекцій в день. Товариш «Х» (з етичних міркувань тут і далі прізвища викладачів і студентів не називаються – Л.Б.) вказує мені, що я сказав: «Вороги, чи як ви їх там величаєте». Насправді я говорив так: «Збірник «Синтаксичні вправи», де написано ім'я ворога народу Кулика та Первомайського, але за останнього ще немає ніяких відомостей».

Вочевидь, виступ потонув у несхвальній реакції залу і президія зборів позбавила оратора слова, записавши до протоколу: «За замазування своїх помилок тут же на зборах активу й ухиляння від видимих обвинувачень, поданих у газеті «Соціалістична Харківщина», й зокрема тут виступаючими товаришами, слова, за постановою загальних зборів, Кудрицький позбавляється». У заключному виступі секретаря парторганізації у зневажливому тоні наголошувалося: «Наші завдання полягають у тому, щоб всі сили спрямувати на викорінення шкідницької діяльності Онісіних, Самійленків, Крупеннікових, Кудрицьких і других у нашому інституті» (в оригіналі протоколу прізвища написані з малої літери – Л.Б.).

Викорінення стало доконаним фактом уже через тиждень. У службовій характеристиці зазначалося, що, пропрацювавши на посаді викладача української мови з 1932 по 1937 рр., Євген Михайлович «звільнений за наказом № 122 від 26.09.1937 р. за протягування ворожо-націоналістичних поглядів, за неодноразове застосування ворожих прикладів, що подавалися студентам під час лекцій з української мови».

Підсиленню вакханалії цькування сприяла опублікована 10 січня 1938 р. в газеті «Більшовик Полтавщини» невелика стаття «Вороже кубло в Полтавському педінституті» за підписом трьох студентів-комсомольців, де знову в числі «ворогів» згадується Кудрицький.

Деморалізуючим ударом по педагогічному колективу стала довідка комісії міськкому КП(б)У «про наслідки перевірки роботи секретаря партійної організації Полтавського педінституту». Члени комісії рекомендували розпустити партком, позаяк він «не забезпечив керівництво парторганізацією <...>, де довгий час працювали вороги і не були викриті». До складу ворогів були залічені ледве не всі викладачі і співробітники вузу на чолі з його директором І.М.Онисіним. Звертає на себе увагу брутальний характер та безапеляційна тональність документу, автори якого дозволяють образливі випадки на адресу викладачів. Так, фізика Гаутерманса називають «фашистом», астронома Язева – «лжевинахідником», звинувачуючи останнього в тому, що за його рекомендацією в інститут приймається на роботу «піаністка Горovenко – дружина диверсанта» тощо. Є.Кудрицького звинувачують за «протаскування націоналізму у викладанні», а декана філологічного факультету Самойленка – «за протаскування контрреволюційних прикладів, таких як «армія», «банда», «орда», «міліціонер», «поліція», «держиморда». Пильні й необтяжені знаннями з філології партійні чиновники, очевидно, ці приклади сриймали як синонімічний ряд, а не антоніми. Довідка, текст якої становить дев'ять сторінок машинопису, перекреслювала здобутки колективу педінституту і ставила його під удар системи [6].

Упереджене ставлення та несправедливе звільнення спонукали скривдженого викладача звернутися із заявою до заступника наркома освіти УРСР Льовшина з проханням розібратися у його справі. Автор заяви додав до неї характеристику за підписом завідувача кафедри А.Москаленка, у якій відзначається високий теоретичний рівень викладання курсів історії української мови та сучасної української мови, довідку, що засвідчує його прикріплення до Київського державного університету для роботи над кандидатською дисертацією, тези з теми дослідження «Процес формування української літературної мови середини XIX сторіччя: лексика, граматики, мовна теорія і практика П.Куліша», а також вказав, що «свою наукову і академічну роботу тісно пов'язував з громадською, завжди працюючи на виборних посадах». Результатом вивчення комісією обставин звільнення стала всього лише словесна еквілібристика у формулюванні наказу № 2131: «<...> звільнити як невідповідаючого вимогам Полтавського педінституту». Повторне звернення з проханням про поновлення на роботі у грудні цього ж року керівництво інституту відкинуло. Наркомат освіти направляє Є.М.Кудрицького на посаду виконуючого обов'язки доцента кафедри української мови Київського педінституту, де склалася критична кадрова ситуація – не репресованим лишився тільки один викладач. Попрацювати тут вдалося всього 3 місяці.

Тим часом у Полтаві, з призначенням на посаду начальника обласного управління НКВС О.Волкова, без достатніх агентурних та слідчих матеріалів фабрикувалися нові гучні кримінальні справи по викриттю організованого і розгалуженого «націоналістичного підпілля», які потребували фігурантів. Є.М.Кудрицький не випадково опинився у полі зору полтавських чекістів, беручи до уваги створену йому репутацію «буржуазного націоналіста».

9 квітня 1938 р. 4-й відділ Управління державної безпеки Полтавського облуправління НКВС приймає постанови про початок слідства у справі Кудрицького та запобіжний засіб щодо його утримання в тюрмі з формулюванням: «<...> є активним учасником антирадянської націоналістичної організації, за завданням якої проводить антирадянську діяльність». Приїзд Євгена Михайловича до сім'ї, що залишилася проживати в Полтаві, 2 травня був використаний для його арешту. Вивчення матеріалів архівно-слідчої справи Кудрицького переконує, що це була типова штучно сфабрикована справа, побудована на показаннях свідків, які часто оперують випадковими непереконливими фактами, почувши про них від інших,

не будучи знайомими особисто з обвинувачуванним. На допитах слідчі вперто домагалися визнання обвинуваченим належності до «військово-повстанської націоналістичної організації», застосовуючи методи морального і фізичного тиску і не володіючи бодай найменшими доказами провини; Кудрицький категорично відкидав безглузді звинувачення.

Які ж факти, зафіксовані в протоколах, використовувалися проти Кудрицького? Вони, до речі, проливають світло на передумови влаштованої у 1937 р. обструкції і наступного звільнення. Колеги і студенти, залучені до слідства як свідки, вказували, що на заняттях він приводив приклади словотворення за допомогою суфіксів «ізм», «іст», «ина» – фашизм, фашист, націоналізм, націоналіст, скрипниковщина (інших ніхто назвати не зміг), зводив наклеп на радянську дійсність фразою: «Робітники-будівельники не мають житла», вихваляв капіталістичний лад: «Немає кращої в світі країни, ніж Франція» (як виявилось, ці слова належали іншому викладачеві), рекомендував студентам заборонену літературу репресованих авторів та поширював її (однак, на той час їх прізвища ще не були вилучені з навчальних програм, а книг катастрофічне не вистачало). Окремі протоколи при зіставленні є абсолютно ідентичними, хоча допитувалися різні свідки – при О.Волкові набула поширення практика масового складання «липових» протоколів аби прискорити доведення справи до завершення.

19 липня 1938 р. слідство завершується ухвалою постанови про направлення справи Кудрицького на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР, але вона повернулася на додаткове розслідування у грудні цього ж року. Було враховане його прохання: для спростування брехливих звинувачень з'ясувати ряд моментів, зокрема, розшукати студентів, які навчалися на 3-му курсі у 1936 р. і додати до справи їх конспекти з «фатальними суфіксами» та тези до теми дисертаційного дослідження нібито націоналістичного змісту, провести очну ставку з колишнім директором Онісіним, долучити документи, що характеризують позитивно трудову діяльність тощо. Проте для слідства це була звичайна процесуальна формальність, тому що оперуповноважений 2-го відділення 4-го відділу УДБ УНКВС Савельєв зробив висновок, що зазначені студенти закінчили вуз у 1937 р., «тому виявити і долучити будь-які конспекти неможливо; запросити матеріали від комісії НКО УРСР неможливо, так як це пов'язано з затягуванням слідства з одного боку і відсутністю необхідності для слідства з іншого боку; неможливо також долучити до справи показання Онісіна або допитати його у справі Кудрицького, так як Онісін засуджений за антирадянську діяльність». Отже, доля людини мало важила в інтересах слідства, до того ж вона вже була фактично визначеною. Про це свідчить один цікавий документ у справі – довідка про стан здоров'я Кудрицького, видана начальником санчастини УНКВС: «Ув'язнений Кудрицький інфекційних захворювань не має і за станом здоров'я може бути направлений в будь-яке місце Радянського Союзу. Має правосторонню пахову грижу, яка цьому не перешкоджає». Відкривалася реальна перспектива поповнити шеренги працюючих політв'язнів на ударних новобудовах Півночі чи Далекого Сходу.

У звинувачувальному висновку від 11 січня 1939 р. констатувалося: «<...> на території Полтавської області викрита і ліквідована антирадянська націоналістична військово-повстанська організація, яка готувала збройне повстання проти Радянської влади з метою її повалення <...> Розслідуванням встановлено, що Кудрицький є учасником антирадянської повстанської організації, ліквідованої УДБ ПОУ НКВС в 1938 році <...> ». Справа передавалася до Полтавського обласного суду, вирок якого виявився надзвичайно суворим, незважаючи на абсурдність звинувачень та відмову підсудного визнати себе винним – 10 років виправно-трудова таборів і 5 років уразення в політичних правах.

Є.М.Кудрицький вирішив продовжити боротьбу за справедливість і, як це не парадоксально, переміг у боротьбі з системою. Подання першої касаційної скарги до Верховного Суду УРСР закінчилося переглядом справи і висновком, що «Неправильна кваліфікація злочину Кудрицького вплинула на обрання для нього надмірно суворої міри покарання, ізо-

лювати його від суспільства на такий довгий строк немає потреби». 26 квітня 1939 р. попереднє покарання замінили на 4 роки таборів і 2 роки утримання в правах. Наступна касаційна скарга була адресована вже Верховному Суду СРСР. Велику наполегливість виявив адвокат звинувачуваного Рижков, а М.І.Степаненко, покликаючись на спогади відомого вченого-мовознавця М.І.Жовтобрюха, вказує, що рятівницею стала дружина Олександра Михайлівна, яка їздила в Москву на прийом до К.Є.Ворошилова. Останній дав розпорядження втрутитися у розгляд скарги. В ухвалі Судової колегії у кримінальних справах Верховного Суду СРСР від 26 січня 1940 року нарешті акцентувалася увага на формалізові слідства і надуманості звинувачень. Попередній вирок скасовувався, справа за відсутністю складу злочину припинялася, а Євгена Михайловича належало звільнити з-під варти. Проте постановою слідчого відділу про звільнення вийшла аж 3 липня 1940 р. У документі полтавські чекісти змушені були визнати: «Перевіркою матеріалів слідчої справи встановлено, що злочини, які інкримінуються Кудрицькому за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР слідством не доведені, а тому рішення Колегії Верховного суду СРСР є правильним».

У контексті дослідження долі репресованого вченого і педагога варто заакцентувати увагу на найбільш широко вживаних статтях Карного кодексу УРСР щодо представників інтелігенції. Сумну палому першості тримала стаття 54-10, ч. 2, що передбачала покарання за «антирадянську агітацію і пропаганду». Як правило, вона застосовувалася разом зі статтею 54-11, яка карала за «організовану контрреволюційну діяльність». У сукупному застосуванні вони дозволяли виносити вирок від 5 років виправно-трудоих таборів з наступним утриманням у політичних правах і аж до вищої міри покарання. У практиці карально-репресивних органів середини – другої половини 1930-х рр. мало місце й застосування статей 54-8 («терористична діяльність») та 54-12 («недонесення про антирадянську діяльність»).

Заслуговує на увагу також питання про форми репресій, яких зазнавала науково-педагогічна інтелігенція, та критерії їх визначення. Репресії перших двох десятиліть радянської влади мали системний характер, тому відзначалися неабиякою різноманітністю. Якщо відштовхуватися від словникового тлумачення поняття «репресія» як покарання, утиски, що їх використовує влада для збереження встановленого порядку в державі, то, на наш погляд, репресіями слід вважати ідеологізоване втручання у зміст навчальних дисциплін, встановлення тотального стеження за поведінкою, висловлюваннями та взаєминами викладачів, спекулятивне використання громадської думки для тиску на особистість, звільнення з роботи за підозрою в політичній неблагонадійності, за політичні переконання, членство в дореволюційних культурно-освітніх чи громадсько-політичних організаціях, а то й просто звільнення з такою мотивацією: «за читання троцькістської літератури», «за прояви в роботі націоналізму», цькування та моральний остракізм у колективі, партійні чистки за класовою і політичною ознаками, виключення з партії, шельмування на масових зібраннях тощо.

Педагоги були позбавлені стабільності у своїй професійній діяльності, необхідної з огляду на її специфіку, що видно на прикладі Є.М.Кудрицького. Знайомство з анкетами демонструє досить строкату картину місць роботи, тривалість якої внаслідок вимушених хпереміщень подекуди становить один-два роки, а то й кілька місяців.

Вважаємо, що до жертв репресій слід зарахувати не лише тих, хто давав свідчення на допитах, як звинувачуваний, але й значну кількість свідків. Ця категорія опинялася в стані заручників – відмова надавати потрібну слідчим інформацію оберталася, як правило, загрозою власній безпеці. Часто свідки навіть не здогадувались, що незначні подробиці особистого життя або професійної діяльності підозрюваного трактувались слідчими у потрібному їм контексті [7].

Неминуче постає питання про відповідальність більшовицької партії за розгортання і ескалацію в галузі освіти терору, позаяк він здійснювався під безпосереднім контролем партійних органів та за їх вказівками. Так, тодішній начальник міського відділу освіти С.О.Данішев

свідчив: «У перших числах березня 1935 року я був викликаний у міськком КП(б)У до політичного секретаря Олефіра, який передав список вчителів і запропонував мені зняти цих учителів з роботи як націоналістів <...> Таких учителів було близько 50 осіб». Звільнивши на виконання вказівки міськкому вчителя Я.Постольника, Данішев пояснював: «Конкретних фактів націоналістичних проявів Постольника як викладача не було відомо, а в наказ я це мотивування включив, керуючись тим, що з чуток він за переконаннями петлюрівець і двічі арештовувався за звинуваченнями в націоналізмі» [8].

Отже, роки «великого терору», який знекровив ряди освітян, стали для Євгена Кудрицького і його родини тяжким випробуванням.

У вересні 1940 р. Євген Михайлович повертається до викладацької роботи у Полтавському педінституті, успішно працює над дисертацією, робить доповіді з окремих її розділів на засіданнях кафедри, готується до здачі кандидатських іспитів. Та на заваді науковій праці стали війна і окупація. Як пояснює він сам, вчасно евакуюватися не встиг, оскільки дозвіл на виїзд отримав занадто пізно – 17 вересня. Разом із сім'єю довелося працювати на громадському дворі у с. Бречківка, створеному німецькою окупаційною владою. Щоб покращити матеріальні умови сім'ї, у січні 1942 р. погодився зайняти посаду керівника відділу мистецтва в міській управі, а пізніше – інспектора господарських справ у відділі освіти. «З німецькими або пронимецькими службовими колами не мав близьких дружніх зв'язків і всіляко уникав їх на якому б то не було ґрунті,» – вказував у одному з документів Є.М.Кудрицький.

Після відновлення навчального процесу в 1943 р. викладач з багаторічним стажем призначається виконуючим обов'язки завідувача кафедри української мови, про що клопотав перед Наркоматом освіти директор інституту Ф.Редько. На цій посаді він перебував до 1946 р.

З часом Євген Михайлович Кудрицький повернувся на свою батьківщину – до Житомира, де працював на викладацькій роботі до кінця свого життя, користувався заслуженим авторитетом у наукових філологічних колах республіки. Полтавський період, сповнений тяжких випробувань, принижень, завданих політичним режимом, не зламав духу, прагнення до творчої праці, не змусив відмовитися від улюбленої справи та спілкування з молоддю, яка, як і її вчитель, мала непереборну любов до рідної мови.

1. Реабілітовані історією. – К.-Полтава, 1992. – С. 21
2. Особова справа Кудрицького Є.М. // Архів Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.
3. Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 639-С.
4. Бабенко Л.Л., Соколова С.В. Історична довідка про факультет української філології // Наукові записки: Серія філологічна. – Полтава, 1994. – С. 4-21; Степаненко М.І. Учені-філологи Полтавського педагогічного інституту // Там само. – С. 28.
5. Бабенко Л. Політичні репресії в Полтавському педагогічному інституті в 1920–1930-х роках // Слов'янський збірник. – Вип. 5. – Полтава: Слов'янський клуб, 2006. – С. 252-253.
6. Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 3047-С. – Арк. 11-20.
7. Бабенко Л. Політичні репресії... – С. 252-253.
8. Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 5179-С. – Т. 4. – Арк. 239.

Людмила Бабенко
2007

КУДРЯ

Данило Євменович

грудень, 9, 1885 – після 1934

Життя та діяльність Данила Кудрі належать його епосі. Вони, як і його час, були далекі від спокою, мали чимало крутих поворотів і живились виром розбурханої багатомільйонної людської стихії. На них лежить відбиток непримиренних суперечностей, жорстокої боротьби, суворих реалій його доби.

Народився Д.Є.Кудря 9 грудня 1885 р. на хуторі Березівському, розташованому між селами Рунівщиною і Войнівкою Полтавського повіту. Батько Данила – Євмен Кудря походив з козаків, мав заможне селянське господарство, що, звісно, сприяло одержанню освіти дітьми, а в майбутньому привело до лиха – розкуркулення, після чого він і мати Данила в 1930 р. померли.

Дітей в сім'ї було шестеро – п'ять синів і донька. В 1904 р., коли почалася російсько-японська війна, Данило, досить таки романтично настроений, йде добровольцем до 33-го Єлецького піхотного полку спочатку рядовим, а згодом одержує чин прапорщика.

В 1906–1908 рр. юнак навчався в Казанському піхотному училищі, а після його закінчення, одержавши звання підпоручика, знову потрапив до свого полку [1].

Саме на цей, перший період військової служби Кудрі і припадає початок його занять політикою. В 1908 р., коли Єлецький полк, в якому служив молодий підпоручик, стояв у Полтаві, він через свого товариша, прапорщика Нікітіна, що згодом став діячем Тимчасового уряду, встановлює зв'язки з полтавською групою соціалістів-революціонерів. Данилові як селянину за походженням припала до душі есерівська програма. Згодом знову ж таки через Нікітіна він знайомиться з українськими соціал-демократами. З 1908 р. почалася і партійна робота Кудрі, яка зводилась в основному до агітаційних форм. Проводив він її серед солдатів і селян.

В 1910 р. після звільнення в запас Данило Кудря вступив до Київського політехнічного інституту на агрономічний відділ, де навчався чотири роки. Здобуваючи фах агронома, Данило намагався займатись і політичною самоосвітою. Цьому сприяли деякі його знайомства, як, наприклад, з російським соціал-демократом-меншовиком Поповим [2].

З початком Першої світової війни, восени 1914 р., Д. Кудря був мобілізований на фронт. Його призначають на посаду командира 114-го транспорту 11-го стрілецького корпусу, а з початку 1916 р. – як досвідченого офіцера – послідовно командиром роти і батальйону в 10-му Заамурському полку 41-го стрілецького корпусу.

Треба сказати, що Данило Кудря не раз виявляв відвагу й уміння воювати, за що був нагороджений орденами Анни 4-го, 3-го і 2-го ступенів, Станіслава 3-го і 2-го ступеня, Володимир 4-го і Георгія – 4-го (солдатського) ступеня.

Кудря, будучи демократом за переконаннями, гаряче вітав повалення самодержавства і з перших днів Лютневої революції брав активну участь у виборних військових організаціях Південно-Західного фронту, де воював.

В час, коли під впливом революційного руху демократичні зміни торкнулися і життя армії, на фронтах, в тому числі й Південно-Західному загострилось питання відносин між солдатами і офіцерами [3]. Значна частина офіцерства не бажала йти ні на які поступки «нижнім чинам».

Авторитет же Кудрі серед солдатів ґрунтувався не на його званні штабс-капітана, а в першу чергу на особистих якостях, які значною мірою розкрилися саме на фронті. Тому його відразу ж обирають до полкового комітету, через тиждень – головою дивізійного комітету, а ще через два тижні – головою корпусного комітету 41-го стрілецького корпусу.

В умовах легалізації діяльності політичних партій Д.Кудря повертається і до активної політичної роботи в есерівській фронтовій організації. Його обирають головою есерівського комітету корпусу. Слід відзначити, що тодішня есерівщина була досить строкатою за складом, еклетичною в політиці та ідеології й найбільш масовою поміж політичних партій і рухів.

Чимало з офіцерів, керуючись кон'юнктурою, примикали до есерів. Серед них був навіть полковник Оберучев, командуючий Київським військовим округом [4]. Таких же, як Кудря, що давно підтримували зв'язок з партією, було порівняно небагато, і вони, як правило, виділялись на загальному тлі. Тому Д.Кудря увійшов в контакт з відомими есерівськими діячами: Савинковим, Лівшицем, Сухомлином, хоча позицію займав, за його словами, ліву вже з перших днів Лютневої революції. Справедливо було б відмітити, що Кудря в цей час коливався між оборончеством і інтернаціоналізмом. Він став одним з організаторів братання з австрійськими солдатами. На I з'їзді представників армій Південно-Західного фронту, що проходив у травні 1917 р. у м. Кам'янці-Подільському, всупереч есеро-меншовицькому блоку, який провів резолюцію про підтримку Тимчасового уряду, а значить і продовження війни [5], Д.С.Кудря виступив за її негайне припинення. За це його позбавляли слова, погрожували виключенням з партії. А напередодні безславного червеневого наступу російських військ в корпус до Кудрі особисто приїздили О.Керенський і Б.Савинков і в розмові з ним вдавались до умовлянь і погроз, пропонуючи йому перейти в табір оборонців, не сіяти антивоєнні настрої в солдатських масах» [6]. Знаючи, що наступ провалиться, він звернувся до солдатів з словами: «Я проти війни, я за братання, але раз фронтовий з'їзд вирішив наступати, раз сусідні полки йдуть, ми не повинні їх зрадити і теж підемо в бій» [7].

Під час корніловського заколоту Кудря активно протидіяв встановленню військової диктатури, як голова корпусного комітету перебрав владу в корпусі і за своєю ініціативою повів з німецьким командуванням на своїй ділянці фронту переговори про перемир'я [8].

В жовтні 1917 р. в Києві він зустрівся з С.Петлюрою і В.Винниченком. Ця зустріч змусила його змінити погляд на українізацію військ, якої він спочатку не підтримував, вважаючи, що це послаблює «революційний фронт». С.Петлюра запропонував Кудрі повернутись у війська помічником комісара фронту, що представляв при його штабі Центральну Раду і Генеральний секретаріат. Працюючи в фронтовій раді, до якої входив і комісар Певний – майбутній отаман армії УНР, Д.Кудря мав часті суперечки з ним, зате близько зійшовся з представниками українського національного руху в армії, що належали до партій українських соціал-демократів і українських есерів. Розширення і поглиблення революційного процесу з одного боку, а з іншого – консолідація української демократії, кроки Центральної Ради, що, за словами одного з керівників більшовицьких організацій України того часу Е.Й.Квірінга, «від одного універсалу до іншого все більше лівіла» [9] до української державності, визначали позицію «українців» (так називали членів українських соціалістичних партій) Південно-Західного фронту. Один з їхніх лідерів Безсало на надзвичайному з'їзді армій фронту в листопаді 1917 р. заявив: «Українці <...> по питанню про владу мають певну думку. Коли був

Керенський – ми боролись з ним, а буде Криленко – ми будемо боротись з Криленком <...> будемо боротись з усіма, хто буде проводити централістичні думки. Якщо Верховний Головнокомандуючий буде визнаний Радою, то і його визнаємо.

До тих пір, коли більшовики не стояли при владі, ми, українці, йшли з ними пліч-о-пліч, але коли вони стали при владі – ми з ними ніяк не можемо домовитись <...> Раніш більшовики визнавали цілком вірним наше прагнення до федерації. Очевидно, двохсотлітнє повітря Петрограда, централізму вплинуло на більшовиків і на Леніна, як на Петра Великого.

Чому вони Фінляндії також не заявляють, що влада повинна належати раді робітничих, солдатських і селянських депутатів? а нам вони це кажуть в той час, коли у нас є свій уряд – Рада» [10].

Співзвучною цій заяві була і діяльність Данила Кудрі. Сам він свідчив про неї в органах НКВС так:

«Через фронтову раду я провів постанову про <...> введення виборних засад. Незабаром мене обрали і головнокомандуючим Південно-Західного фронту.

Я видав наказ про демобілізацію фронту і видавав посвідчення цілим полкам з дозволом повертатись на батьківщину. Переконали в необхідності проведення соціальної революції на Україні власними силами, я не лише говорив про це озброєним солдатам, що йшли з фронту, а й став на шлях активної боротьби з більшовиками» [11].

Після повалення Тимчасового уряду наприкінці 1917 р. загострилася боротьба за владу на Україні. Це протиборство було перенесено і у війська найбільшого фронту Росії – Південно-Західного, що простягнувся більше, ніж на 600 км від Білоруського Полісся до Румунії, а особового складу на кінець жовтня 1917 р. мав 1685,4 тис. чол. [12].

Створені після жовтневого збройного повстання в Петрограді військово-революційні комітети армій і фронтовий ВРК, проводячи більшовицьку лінію, протидіяли політиці українізації частин фронту та підпорядкування їх Центральній Раді, яка, проголосивши III Універсалом Українську Народну Республіку [13], намагалась встановити свій лад і у військах, що перебували на території України. Генеральний секретаріат надав своїм представникам на Південно-Західному фронті надзвичайні повноваження [14] і поставив вимогу військово-революційним комітетам передати свої повноваження створеним його емісарями федеративно-національним комітетам.

Конфронтація привела до захоплення українськими частинами штабів армій і фронту, арешту багатьох членів ВРК [15].

Війська 41-го стрілецького корпусу під проводом Д.Кудрі розгромили більшовицький ВРК Особливої армії в Рівному і заарештували його голову О.І.Єгорова – згодом маршала Радянського Союзу [16].

Після того, як наприкінці січня 1918 р. Центральна Рада була позбавлена влади радянськими військами, Кудря, не поділяючи її бажання боротись з більшовиками, все ж погодився виконувати запропоновану головою Ради народних міністрів (нова назва уряду Центральної Ради) В.Голубовичем роботу по демобілізації військ фронту, відхиливши пропозицію більшовиків про перехід на їх бік [17].

За гетьманщини, перебуваючи разом з деякими своїми товаришами-фронтівиками в підпіллі, Данило Кудря встановив тісні стосунки з боротьбистами – новою революційною партією, створеною на базі лівого крила українських есерів. В період Гетьманщини для політично організованої української інтелігенції був характерний поділ на дві течії: легальну і нелегальну [18].

Не випадково радикалізм поглядів Кудрі зблизив його з лівими українськими есерами-боротьбистами, що відкололись від своєї легальної партії і, за словами Винниченка, «гостро виступали проти тих есерів і есдеків (соціал-демократів – О.Ю.), що вступали в переговори з німцями, з гетьманщиною, з руською буржуазією» [19].

Наприкінці ж 1918 р. – на початку 1919 р., в період Директорії, боротьбисти в Києві, де був в цей час і Д.Кудря, мали тісні контакти з більшовиками [20] т . Після вступу до Києва радянських військ Д.С.Кудря офіційно зареєструвався в партії боротьбистів на перших же легальних зборах, хоча боротьбистом вважав себе ще з 1918 р. [21] Незабаром Кудря з немалим ризиком для себе дістався до Вінниці, де знайшла собі пристанище Директорія УНР.

За його словами, він пропонував її голові Винниченку знову вступити в переговори з Радою Народних Комісарів про замирення, але той прямої відповіді на цю пропозицію не дав [22], очевидно, будучи зневіреним в успіхові цього починання, адже підписання договору з урядом РРФСР було напередодні зірвано [23].

В лютому 1919 р., після зайняття Червоною армією Києва, Кудря зустрівся з А.Бубновим, одним з керівників київських більшовиків, головою більшовицького облревкому, який сказав: «Нам відоме ваше минуле, ваш виступ проти більшовиків на фронті, ваша підпільна робота, настрої. Я пропоную вам працювати з нами». Погодившись з цією пропозицією, Данило Кудря як спеціаліст з військової справи став одним з організаторів Київських губернського і окружного військкоматів, а децю згодом йому доручили посаду начальника військово-господарського управління Київського військового округу, на якій він перебував до травня 1919 р. [24]

Та робота Д.Кудрі в радянських органах в цей час не була просто послідовною зміною епізодів його життя. Вона проходила на тлі і в тісному зв'язку з соціально-політичними процесами того часу на Україні, зокрема, із міжпартійними взаєминами в радянському таборі. Визнавши українських есерів-боротьбистів за радянську партію, більшовики не бачили підстав ділити з ними владу. І лише труднощі, з якими зіткнулась РКП(б)–КП(б)У на Україні в 1919 р., і спущена з цих причин директива ЦК РКП (б) [25] змусили ЦК КП(б)У надати місця в Раднаркомі України представникам Української партії соціалістів-революціонерів-боротьбистів (комуністів) [26]) (з серпня 1919 р., партія стала зватись Українською комуністичною партією (боротьбистів) – УКП(б) – О.Ю.). У відповідності з цим боротьбисти дістали посади народних комісарів юстиції і освіти, заступників наркомів внутрішніх справ і продовольства, заступника голови Вищої ради народного господарства [27]. Боротьбистам було також надано місця наркома фінансів та заступника голови Всеукраїнської ЧК [28].

Кудря був висунутий ЦК своєї партії заступником народного комісара продовольства України.

Цікаву думку з цього приводу висловив І.Майстренко, підкресливши, «що наркомати, якими керували боротьбисти, практичної ролі тоді не відігравали, крім освіти, де треба було спинити нестримну хвилю русифікації, Наркомпроду, де можна було затримувати грабіж України <...> » [29]. Просто назвавши посаду, на якій затвердив у травні Всеукраїнський центральний виконавчий комітет Кудря – заступник народного комісара продовольства, – це ще нічого не сказати про його роботу, про її характер. Між тим, саме продовольча справа була стрижнем політики радянської влади на Україні в 1919 р., як зрештою і в інші періоди.

Під час VIII з'їзду РКП(б) в березні 1919 р. Ленін звертається письмово до О. Шліхтера, наркому продовольства України: «... Чи одержали Ви на Україні директиву ЦК (про 50 мільйонів пудів хліба – О.Ю.) до 1.VI)? <...> Якщо не підвезете <...> – ми пропадемо всі» [30].

Один з дослідників і досить визначний провідник політики радянської влади на Україні в той час В.Качинський писав: «Оскільки ж місто, робітники і Червона армія потребували продовольства, оскільки голодуючі центри РРФСР теж не могли залишатись без хліба – українське село повинно було йти на жертви і віддавати всі свої вже щонайсильнішим чином порозтягувані в період німецької окупації запаси без відповідної заміни товарної компенсації. Зробити це без граничного напруження, без найбільших ускладнень і колосального опору не лише заможних, але й частини бідняків село, природньо, не могло» [31].

Як свідчить В.Качинський далі: «Досвід РРФСР не залишав ніякого сумніву в тому, що українське село більш ніж холодно віднесеться до політики викачки хліба для потреб міст. Сам факт організації радянської влади ніскільки не полегшував це вирішення продовольчого питання. Так це і цілком ясно. Середняк цю владу в 1919 році «прийняв» – поскільки-постільки. Заможний же селянин був проти неї і підкорявся їй лише із страху перед репресіями. А між тим утримувачами хліба були як раз ці дві групи селянства, незаможник же сам потребував як продовольства, так і посівного матеріалу. При таких умовах без прийняття спеціальних заходів було важко розраховувати на широку продовольчу допомогу містам і Червоній армії» [32].

О.Шліхтер, що здійснював безпосереднє керівництво продполітикою на Україні, в цьому зв'язку відзначав: «При таких умовах фактична заготівля продовольчих продуктів на засадах хлібної монополії могла б проводитись в рамках наміченого радянського владою плану лише при наявності достатніх кадрів збройної сили» [33].

На засіданні ВУЦВК 12 квітня 1919 р. Шліхтер обґрунтовує невдачі Наркомпроду нестачею досвідчених і чесних продовольчих працівників і невикористанням способу примусової розверстки хліба на селі. Тут же приймається декрет про продовольчу диктатуру [34].

Отже, з призначенням Данила Кудрі заступником О.Г.Шліхтера радянська продовольча політика на Україні цілком окреслилась у своїх основних рисах. Ставлення партії боротьбистів до неї не було однозначним, але не було і відверто ворожим, як це стверджує дехто з дослідників боротьбизму [35].

Звичайно ж, боротьбисти, будучи ближчими до українського селянина-середняка, ніж більшовики, не могли беззастережно сприймати таку лінію їх політики, та вона суперечила і їх баченню розвитку української революції.

Але треба було мати ще й таку рішучість, як у Кудрі, щоб практично відразу після свого приходу до Наркомпроду 17 травня 1919 р. подати до його колегії доповідь, де він висловив твердження, що організація органів диктатури – комбідів і продовольчих комітетів суперечить політиці радянської влади. Він вимагав відмінити тверді ціни, усунути комбіди від продовольчої роботи, а заготівлю проводити через кооперацію [36].

Зрозуміло, що його пропозиції не могли бути прийнятими, хоч вони і були цілком обґрунтованими, адже сам О.Шліхтер згодом зазначав, що «українське селянство не мало ніякої схильності відкривати свої комори і для радянської влади поза тими нормами вільного товарообміну, до яких споконвіку звикло: за пуд хліба – 1 ситець на сорочку» [37].

Радянська влада ж могла забезпечити тоді за визначенням Шліхтера товарний обмін з селянами не більше ніж на 10 копійок – на 1 крб. зданого хліба. І вихід був один – застосування вже згаданих «спеціальних засобів», проти чого фактично і подав свій голос Д.Є.Кудря. Якоюсь мірою від цього застерігав і дехто з членів більшовицького керівництва – К.Ворошилов [38], А.Йоффе [39]. Важливу роль в забороні вільної торгівлі і в цілому в формуванні політики більшовиків по відношенню до села відігравала, користуючись виразом М.О.Спиридонової, «диктатура Теорії» – прагнення (яке, за визнанням Леніна, не завжди відкрито висловлювалось) безпосередньо перейти до соціалізму. В результаті дрібнобуржуазна стихія, основним носієм якої було селянське господарство, перетворилась для більшовиків у головного ворога соціалізму [40].

Сам Кудря, знаючи українське село, не без підстав вважав, що треба було зробити все можливе, щоб поставити хлібозаготівлю на далеко міцніший економічний ґрунт, і що справа полягала не лише в нестачі товарів, а й у незадовільній роботі самих продорганів, чого не запечував і Шліхтер. Для поліпшення справи, говорив Данило Євменович, «робітники повинні контролювати продоргани» [41], бачучи, як новоявлена радянська бюрократія енергійно посідала там місця.

В липні 1919 р. Раднарком України відряджає Д.Кудря до Одеси своїм уповноваженим на півдні України по реалізації урожаю [42].

Урожай 1919-го року був надією радянської влади. Як повідомляли газети, «по точному обрахуванню урожай по всій Україні дасть 1 мільярд 100 мільйонів пудів хліба. Така величезна кількість хліба дасть змогу Україні виділити немалу кількість голодуючій Півночі» [43] (тобто Росії – *О.Ю.*). Але організувати збір цього багатого врожаю в умовах інтервенції Антанти, наступу білогвардійців і петлюрівців при численних внутрішніх труднощах виявилось надзвичайно складно. Доводилось використовувати для цього робітничі загони [44] і військові підрозділи [45].

Але цим далеко не вичерпувались труднощі, які мусив переборювати Данило Кудря, виконуючи свою відповідальну місію на півдні України. Просте транспортування хліба і інших продуктів здійснити було неймовірно важко через антирадянські збройні напади григор'євців і махновців. В самій Одесі орудував горезвісний Мишко Япончик, що «не випускав з міста маршрута з продовольством без відповідного викупу, при чому вимогливість його підвищувалась по мірі запізнення у виконанні його ультиматуму» [46].

Але ще в тяжких умовах довелось працювати Д.Є.Кудрі з кінця серпня 1919 р. – після окупації денікінцями Одещини.

Він залишився в окупованій Одесі для керівництва підпільною роботою своєї партії [47]. Безумовно, що в цей грізний для рад час Червона армія гостро потребувала умілих і досвідчених командирів, до яких належав і Кудря. Але більшовики не довіряли боротьбистам значних командних посад [48], остерігаючись зміцнення їх позицій в армії. Необхідно також зазначити, що більшовицьке і боротьбистське підпілля існували окремо. Не приймаючи пропозицій боротьбистів про співробітництво, Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило, на відміну від своєї позиції по відношенню до партій лівих есерів (донедавна російських), «Поалей-Ціон» (єврейська робітнича соціал-демократична партія – *О.Ю.*) – не підтримувати боротьбистів в організації підпілля [49]. Боротьбистське підпілля в окремих містах, як, наприклад, у Києві, було досить сильним, а в Одесі значно слабшим.

Один з авторів журналу «Літопис революції» писав про нього: «Організація боротьбистів була квола, вона гуртувала навколо себе невеличку кількість членів. Більшовицький партійний комітет з ними організаційного зв'язку не мав, відбувалися лише періодичні наради, на яких обмінювалися відомостями» [50].

Саме неналагодженість цього зв'язку приносила значну шкоду підпільній роботі і більшовиків, і боротьбистів. Один з організаторів більшовицького підпілля скаржився в Зафронтве бюро ЦК КП(б)У – орган по керівництву партійною роботою в тилу ворога: «<...> У нас зараз відсутні вказівки про наші відносини до українців всіх видів і течій» [51].

В доповіді про стан Одеської організації в Зафронтбюро відзначалось, що «військовий відділ не вдається поставити, нема досвідчених організаторів і керівників» [52]. Здавалось би, що і тут Данило Кудря міг стати в пригоді, але міжпартійні чвари, прорахунки більшовицького керівництва стали цьому на заваді. Проте він не сидів, затаївшись, а діяв, встановлюючи зв'язки, налагоджуючи нелегальну роботу не лише в Одесі, а й Миколаєві, Херсоні та інших містах [53].

Після звільнення України від денікінських військ Кудря був направлений ЦК УКП (боротьбистів) до Харкова одним з керівників губкому УКП(б). Він відразу встановив контакт з більшовиками, зокрема з М.Л.Рухимовичем.

В цей час сам він виявляв бажання вступити до КП(б)У, говорив про це з Д.Мануїльським, проте той рекомендував Кудрі вести роботу по організованому вступу в КП(б)У всіх боротьбистів [54]. Незважаючи на цілком лояльну позицію Д.Кудрі по відношенню до більшовиків у цей час, їхні відносини з боротьбистами як партією були напруженими. Обидві

партії прагнули до політичного домінування на Україні, до завоювання мас. Тому часто між ними виникали конфліктні ситуації.

Так трапилось і в Харкові. Губком КП(б)У відмовився надати місця боротьбистам в губревкомі, як це робилось по всій Україні. Губком боротьбистів у відповідь посилив критику політики КП(б)У, в тому числі і на сторінках свого органу «Пролетарська правда». Після втручання ЦК обох партій при активній участі Д.Кудрі обидва губернські комітети дійшли згоди. Представники від УКП(б) були допущені в ревкоми та їх апарати [55].

Після того, як в березні 1920 р. Всеукраїнська конференція боротьбистів прийняла рішення про «необхідність утворення єдиної комуністичної партії на Україні через об'єднання з КП(б)У і «ухвалила організовано влитися в Комуністичну партію більшовиків України» [56], Данило Кудря теж вступив до більшовицької партії.

ЦК Компартії України восени 1920 р. направив його на роботу до Галицького революційного комітету – тимчасового органу радянської влади, створеного у Східній Галичині. Данило Євменович очолював його продовольчий відділ [57].

Надалі життя Кудрі було пов'язано з різною господарською і керівною роботою і не мало вже так багато яскравих епізодів, як в 1917–1920 рр.

З 1922 р. він працював заступником голови правління Українбанку [58], в середині 1920-х рр. очолював колектив Харківського інституту механізації і електрифікації сільського господарства [59], перебував на керівній господарській роботі в Дніпропетровську [60], а потім тривалий час, аж до свого арешту був директором всеукраїнської контори Сільгоспбанку [61].

Досить цікавим моментом видається його зустріч з В.Винниченком в 1920 р., після того, коли той, повернувшись з еміграції на Україну, був призначений заступником голови Раднаркому. За словами Кудрі, Винниченко сказав йому про себе, що знає: «Його використовують як авторитет, а потім викинуть» [62].

Після встановлення диктатури Сталіна, з початку 1930-х рр. на Україні почалось посилене переслідування тих, хто коли-небудь належав до інших, окрім більшовицької, партій. Керівництво ВКП(б)–КП(б)У посилено розмахувало в цей час жупелом українського буржуазного націоналізму, агентами якого було оголошено колишніх боротьбистів, хоча ще в 1926 р. Й.В.Сталін у листі «Тов. Кагановичу та іншим членам Політбюро ЦК КП(б)У» зазначав: «Не можна цькувати колишніх боротьбистів їх минулим. Треба забути про те, що вони мали певний час за собою гріхи – у нас немає людей безгрішних. Треба їх залучати до партійної роботи, як унизу, так і вгорі, безумовно і обов'язково» [63].

Але дії політичного керівництва СРСР і України в 1930-ті рр. мали прямо протилежний цій декларативній настанові характер. В зв'язку із вбивством С.М.Кірова в 1934 р. ОДПУ було сфабриковано справу «підпільної контрреволюційної боротьбистської організації». Саме по звинуваченню в участі у цій ніколи не існуючій організації 13 грудня 1934 р. був заарештований у Києві Д.Є.Кудря [64]. Слідство було коротким. У звинувачувальному висновку Кудрі і ще 16 заарештованим у цій справі інкримінувалась «належність до контрреволюційної боротьбистської організації, що готувала повалення Радянської влади на Україні, створення незалежної буржуазної української республіки», а також підготовку «терористичних актів проти керівників Радянської влади і Комуністичної партії» [65].

Відзначалось, що «для здійснення терористичних завдань підпільною боротьбистською організацією були створені терористичні групи в Москві, Києві, Харкові і Полтаві, що проводили практичну підготовку терористичних актів» [66].

В сценарії цієї заздалегідь спланованої, але не театральної, а дійсної життєвої трагедії багатьох людей Д.Є.Кудрі відводилась важлива роль члена керівного центру організації [67]. Вирок він та інший «член проводу» С.Семко-Козачук одержали дещо м'якший від інших – 7 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Решта п'ятнадцять осіб – по 10 років [68].

Але, як виявилось, це не мало ніякого значення, бо повернутись з ГУЛАГу не вдалось майже нікому, в тому числі й Данилу Кудрі. Такою була його доля.

1. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФЛ. — Т. 2. — Арк. 268.
1. Там само.
2. Голос Фронта (орган Исполнительного комитета Юго-Западного фронта). — 1917. — 14 септєбря.
3. Голос Фронта. — 1917. — 22 септєбря.
4. Великий Жовтєнь і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний. Довідник. — К., 1987. — С. 429.
5. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП. — Т. 2. — Арк. 270.
6. Там само.
7. Там само. — Арк. 271.
8. Квиринг Э. Екатеринославский Совет и октябрьская революция // Летопись революции (журнал Истпарта ЦК КП(б)У). — 1922. — № 1. — С. 38.
9. Голос Фронта. — 1917. — 21, 23 септєбря.
10. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП. — Т. 2. — Арк. 277.
11. Великий Жовтєнь і громадянська війна на Україні. — С. 428.
12. Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. — 1917. — 23 листопада.
13. Голос Фронта. — 1917. — 22 септєбря.
14. Большевистские военно-революционные комитеты. Сборник документов и материалов. — М.: Госполитиздат, 1957. — С. 462-465, 486-488.
15. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП. — Т.2. — Арк. 277.
16. Там само. — Арк. 278.
17. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Марець 1919 р. — грудень 1919 р. — Ч. III. — К., Політвидав України, 1990, — С. 72.
18. Там само. — С. 73.
19. Рафес М. Два года революции на Украине. (Эволюция и раскол «Бунда»). — М.: Государственное издательство, 1920. — С. 134-135.
20. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП. — Т.2. — Арк. 279.
21. Там само. — Арк. 282.
22. Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — С. 216-230.
23. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП. — Т.2. — Арк. 284.
24. Архів КПУ. — Ф. 1. — Спр. 20. — Арк. 3.
25. Там само. — Арк. 10.
26. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 17.
27. Майстрєнко І. Боротьбизм. Сторінка в історії українського комунізму (англ. мовою). — 1954. — С. 192.
28. Там само.
29. Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 50. — С. 269-270.
30. Качинский В. Земельная политика Соввласти на Украине в 1919 году // Літопис революції. — 1929. — № 1 (34). — С. 8.
31. Там само. — С. 11.
32. Шлихер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году // Літопис революції. — 1928. — №2 (29). — С. 107.
33. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9 — Арк. 5 зв.-6.
34. Клинтух Ю.Ф. Крах идеологии и политики мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. — К., 1971. — С. 27.
35. Архів КПУ. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 2.
36. Шлихтер О. Назв. праця. — С. 104.
37. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 6.
38. ЦДАЖР України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 30.
39. Лєонов С.В. Советская государственность: Замыслы и действительность (1917—1920 гг.) // Вопросы истории. — 1990. — № 12. — С. 37.
40. Пролетарська правда (орган Парткому Харківщини Української Комуністичної партії (боротьбистів). — 1920. — 24 сїчня.
41. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП. — Т. 2. — Арк. 286.
42. Борьба (орган Одесского комитета Партии лєвых социалистов-демократов (борьбистов). — 1919. — 16 липня.
43. ЦДАЖР України: — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 27.
44. Качинський В. Назв. праця. — С. 39-40,
45. Шлитхтер А. Назв. праця. — С. 106.
46. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП. — Т. 2, — Арк. 287.
47. ЦДАЖР. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 53.
48. Там само.
49. Бредіс Є. Партійне підпілля в Одесі за денікінщини // Літопис революції; — 1930. — 1930. — № 3-4 (42-43).
50. КП(б)У за денікінщини. Матеріали і документи // Літопис революції — 1929. — № 5-6 (38-39). — С. 281.
51. Там само. — 1930. — № 7(40). — С. 234.
52. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП. — Т. 2. — Арк. 287.
53. Там само.
54. Пролетарська правда. — 1920. — 15 сїчня; Боротьбист (орган Полтавського губкому УКП(б). — 1920.
55. Боротьбист (Полтава). — 1920. — 26 березня.
56. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП. — Т. 2. — Арк. 309.
57. Там само. — Арк. 301.

58. Там само. — Арк. 310.
59. Там само. — Арк. 325.
60. Там само. — Арк. 310.
61. Там само. — Арк. 317.
62. Панчук М.І. «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми / Маршрутами історії: — К.: Політвидав України, 1990. — С. 224.
63. Архів СНБ України. — Спр. 36546-ФП.— Т. 1. — Арк. 51.
64. Там само. — Т. 8. — Арк. 36.
65. Там само. — Арк. 72.
66. Там само. — Арк. 27.
67. Там само. — Арк. 28 зв.

Олександр Юренко

КУЛИК

Григорій Іванович

листопад, 9, 1890 – серпень, 24, 1950

Кілометрів за двадцять від Полтави, якщо їхати по харківській трасі, розташоване село Куликівка Полтавського району. До 1940 р. воно називалося Парасковіївка. Сліди цього найменування досі залишилися в назві невеликого полустанку приміських поїздів харківського напрямку. Назва ж села була змінена у зв'язку з тим, що поблизу нього на хуторі Дудниковому 9 листопада 1890 р. у бідній селянській родині народився майбутній Маршал Радянського Союзу Григорій Іванович Кулик.

Після смерті батька і одруження старших братів, які незабаром відділилися, Григорію з матір'ю залишилося лише півдесятини землі. Взявши позику в банку, вони прикупили ще дві десятини. На цих «угіддях» Г.Кулик і господарював до призову в 1912 р. на службу до російської армії. Тут він пережив бурхливі події початку ХХ ст.: масові селянські бунти і заворушення 1902 і 1905–1907 рр. У 1905 році був присутнім на процесі, де його старшого брата за участь у страйку засудили до тюремного ув'язнення. Тоді ж Г.Кулик, як писав пізніше в автобіографії, зійшовся з революційно налаштованою сільською молоддю, приймав участь у таємних зібраннях, переховував нелегальну літературу. Перебуваючи на службі в царській армії, Григорій Іванович вступив до революційної організації, яка не мала чітко визначеної політичної програми, але боролася проти самодержавства. Уже будучи заступником наркома оборони СРСР, він зізнався: «Якщо зараз спитати мене, що це була за організація, меншовицька чи есерівська, просто затрудняюся правильно відповісти, позаяк в політиці я на той час дуже погано розбирався <...> В 1914 році з відправкою на фронт я будь-який зв'язок з революціонерами до Лютневої революції втратив. Проте це не значить, що, перебуваючи на фронті, я не проводив революційної роботи серед солдат. Ненависть до царського самодержавства, до капіталістів, офіцерів і попів я солдатам завжди прививав, і це пізніше виявилось при виборі мене головою солдатського комітету» [1].

До армії Г.Кулик встиг закінчити початкову школу, а тому грамотного і фізично здорового сільського хлопця направили служити в артилерію, де він пройшов шлях від рядового

бійця до старшого фейєрверкера (старшого унтер-офіцера). Лютнева революція 1917 р. стала Григорія Івановича в окопах Першої світової війни, і він одразу ж був утягнутий у круговерть революційних подій. Солдати вибрали його головою солдатського комітету батареї, потім – дивізіону, бригади і дивізії. Вони ж послали Г.Кулика делегатом на з'їзд солдатських комітетів Західного фронту, де він пристав до більшовиків. У червні 1917 р. Г.Кулик брав участь в агітації проти організованого Керенським наступу на російсько-німецькому фронті, за що був заарештований, але невдовзі звільнений під тиском солдатів [2].

Після більшовицького перевороту у жовтні 1917 р. стара російська армія розвалилася, і разом з тисячами дезертирів Григорій Іванович залишив фронт і повернувся додому. Влада в Україні вже була в руках Центральної Ради, яка користувалася підтримкою більшості українського народу. Українську революцію майбутній Маршал Радянського Союзу не зрозумів і не сприйняв. Служба в царській армії вибила з нього залишки національної свідомості і гідності.

Наприкінці 1917 р. більшовицька Росія розпочала першу інтервенцію проти Української Народної Республіки. Коли на початку січня 1918 р. червоні війська під командуванням Муравйова захопили Полтаву, Г.Кулик добровільно вступив до одного з червоногвардійських загонів. Під тиском тридцятитисячного угруповання червоних військ Центральна Рада змушена була залишити Київ і відійти на Правобережну Україну. 27 січня 1918 р. вона підписала мирний договір з Німеччиною та Австро-Угорщиною, згідно якого війська Центральних держав зобов'язувалися надати їй збройну допомогу в боротьбі з більшовицькими окупантами. Відступаючи перед австро-німецькими й українськими військами, російські більшовицькі загоны, а разом з ними і місцеві червоногвардійські формування, відходили до Донбасу. Там Г.Кулик разом із своїм загonom влився до 5-ї радянської армії, якою командував К.Ворошилов. Незабаром нашого земляка призначили начальником артилерії цієї армії. Витіснені з України червоні війська зуміли прорватися через Дон, який повстав проти більшовиків, до Царицина. Під час оборони міста Григорій Іванович познайомився зі Сталінім і це пізніше відіграло вирішальну роль у його подальшій військовій кар'єрі.

Після Царицина К.Ворошилов командував 10-ю та 14-ю радянськими арміями, а Г.Кулик залишався в цих формуваннях незмінним начальником армійської артилерії. Під керівництвом К.Ворошилова він брав активну участь у розгромі протибільшовицького повстання отамана Григор'єва в 1919 р., за що одержав свій перший орден Червоного Прапора. Після поранення Г.Кулика було призначено начальником Харківського гарнізону і губернським військовим комісаром. Перебуваючи на цих посадах, він жорстоко придушував будь-які прояви українського національно-визвольного руху. Так, скориставшись сваркою між селянами, що виникла через якогось «кабанця», Г.Кулик із загonom міліції вчинив наїзд на своє село Парасковіївку і заарештував десятьох селян та двох вчительок, відвіз до харківської чека, де їх піддали жорстоким тортурам, змушуючи зізнатися в неіснуючій контрреволюційній організації [3].

Після утворення в кінці 1919 р. Першої кінної армії, якою командував С.Будьонний, а членом реввійськради був К.Ворошилов, Григорія Івановича призначили в ній начальником артилерії. За заслуги в боях проти Денікіна, білополяків і Врангеля він був нагороджений другим орденом Червоного Прапора, а на честь ювілею оборони Царицина – третім.

Коли закінчилася громадянська війна, Г.Кулик деякий час служив начальником артилерії Північно-Кавказького військового округу, потім навчався у Військовій академії. Коли ж у 1925 р. К.Ворошилов став головою Реввійськради СРСР і народним комісаром у військових та морських справах, Г.Кулика було призначено заступником голови Військово-промислового комітету Вищої ради народного господарства, а згодом – начальником Артилерійського управління РСЧА.

У середині 1930-х рр. військова кар'єра Г.Кулика загальмувалася. Деякий час він командував Московською Пролетарською дивізією, потім навчався на Особливому факультеті Військової академії імені Фрунзе і майже п'ять років командував 3-м стрілецьким корпусом. Причину затримки у військовій кар'єрі пояснити важко. Можливо, дальшому просуванню по службі завадили його родинні зв'язки з «класово ворожими елементами». Справа в тому, що перша дружина Григорія Івановича була дочкою заможного селянина (за більшовицькою термінологією – «куркуля»), і йому навіть довелося рятувати тестя від розкуркулення. Одержавши догану від Центральної контрольної комісії ВКП(б) за зв'язок з «експлуататором», Г.Кулик розлучився з жінкою. Друга дружина – Кіра Іванівна не відзначалася особливою цнотливістю і ще більше зіпсувала послужний список червоного командира. Її батько, граф Сімович, деякий час був предводителем дворянства і служив у царській контррозвідці, за що був розстріляний чека в 1919 р. Така ж доля спіткала і двох братів Кіри Іванівни. Її мати і дві сестри емігрували з СРСР, а третя сестра неодноразово заарештовувалася органами НКВС. Друзі і знайомі радили Г.Кулику порвати стосунки з такими родичами, але він був упертим. Справа закінчилася тим, що влітку 1939 р. енкавееєсівці схопили Кіру Іванівну прямо на вулиці, відвезли на Лубянку і там розстріляли. Григорій Іванович нічого не знав про це, особисто звертався до Берії з проханням розшукати зниклу дружину, але той лицемірно заявляв, що її розшукує вся міліція СРСР і колись обов'язково знайде.

Будь-кого, хто мав ворожих до радянської влади членів сім'ї, в роки «великого терору» чекала б неминуча розправа, але Григорія Івановича рятували могутні покровителі – Сталін і Ворошилов. «Т. Сталін, – писав Г.Кулик комуністичному диктаторові. – з другої половини 37 року я маю тавро шкідника <...> Я точно знаю, що випущені з тюрми командири змушувалися органами НКВС дати на мене свідчення, що я шкідник. Я знаю, що мене навіть хотіли зробити німцем, що я не Кулик, а німець, закінчив німецьку військову школу і засланий в СРСР як шпигун» [4].

Отож, до середини 1930-х рр. Г.Кулик великої військової кар'єри не зробив. З образою він говорив знайомим, що Тухачевський, Єгоров, Уборевич та інші «розумники» зневажали його за селянське походження і малоосвіченість, всіляко гальмували просування службовою драбиною. Проте в 1937-му настав його час. Після повернення з Іспанії, де він під ім'ям «генерала Купера» в якості радника воював з франкістами, Кулик був прийнятий Сталіним і призначений начальником Головного артилерійського управління (ГАУ) Червоної армії. Прикметно, що на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) Г.Кулик спочатку відмовлявся від такої високої посади, але під тиском Сталіна і Молотова погодився.

У червні 1937 р. на засіданні Військової ради при Наркоматі оборони СРСР обговорювалося питання про «воєнно-фашистську змову» в Червоній армії. І тут новопризначений командарм 2-го рангу Г.Кулик відігрався на своїх недругах у вищому керівництві збройних сил СРСР повною мірою. Він гаряче доводив, що не мав нічого спільного з колишніми офіцерами російської армії, які його постійно утискували, називаючи бездарністю, фейерверчком тощо. Уборевича Г.Кулик назвав боягузом, Якіра і Гамарника – мерзотниками, Корка – дурнем у військовій справі. Під час цього виступу він показав себе перед присутніми грубою і малоосвіченою людиною з непомірними особистими амбіціями. Проте саме такі люди, які протягом тривалого часу перебували в тіні, в період «великого терору» 1930-х рр. дістали шанс висунутися і зробити швидко кар'єру. До категорії «висуванців» належав і Григорій Іванович Кулик.

Проте перебуваючи на посаді керівника ГАУ, він зважився, як на той час, на надзвичайно сміливий крок. Справа в тому, що апарат Наркомату оборони СРСР, як і все командування Червоної армії, сильно постраждало від політичних «чисток» (було знищено більше 42 тис. чол. командного складу) і гостро потребувало кваліфікованих військових спеціалістів. Боездатність Червоної армії була підірвана, і це добре розумів Г.Кулик, якого підтримали комісар

Головного артилерійського управління Савченко, начальник Автобронетанкового управління Д.Павлов та його помічник П.Алілуєв (брат дружини Сталіна). Вони запропонували написати листа на ім'я наркома оборони про необхідність припинити репресії в армії. Переляканий К.Ворошилов навіть відмовився читати цей документ і наказав авторам забрати його назад. Проте автори переробили своє послання і направили його особисто Сталіну. В ньому вони висловили стурбованість з приводу масових «чисток» в Червоній армії, які підривали її боєздатність [5]. Після цього П.Алілуєв раптово помер, два інших автори записки були репресовані протягом 1941–1942 рр., Кулик – пізніше. Але все це було попереду.

Головне артилерійське управління працювало в тісному контакті з оборонною промисловістю, відповідало за розробку, випробування і налагодження виробництва нових видів озброєнь – гармат, мінометів, стрілецької зброї тощо. Тому начальник ГАУ повинен був мати ґрунтовні інженерні знання і неабиякі організаторські здібності, Григорію Івановичу ж такі якості не були властиві. Співробітникам ГАУ довелося звикнути до нових методів керівництва, головними з яких були образи, залякування і ненормативна лексика. До речі, такі (сталінські) методи керівництва були властиві і для інших керівників, так що Г.Кулик не був у цьому плані винятком.

Некомпетентність свого «шефа» до певної міри намагалися виправити його заступники Грендалі і М.Воронов. Останній (пізніше – Головний Маршал артилерії) згадував: «Г.І.Кулик був людиною малоорганізованою, перебільшував свої можливості, вважав свої дії непогрішними. Часто було важко зрозуміти, що він хоче, чого домагається. Кращим методом своєї роботи він вважав тримати в страхові підлеглих. Улюбленим його висловом при постановці завдань було: «тюрма або ордена» [6].

У січні 1939 р. Г.Кулик піднявся ще на одну сходинку у військовій кар'єрі: його призначили заступником наркома оборони СРСР з одночасним присвоєнням військового звання командарма 1-го рангу. Літом цього ж року Г.Кулика відрядили в район Халхін-Голу, де радянські війська вели бої з японцями, але цей вояж виявився невдалим: Г.Жуков не потерпів втручання в командування військами, і Москва його в цьому підтримала.

Напередодні агресії Радянського Союзу проти Фінляндії Г.Кулика разом з начальником артилерії Миколою Вороновим і начальником політуправління Червоної армії Левом Мехлісом послали до Ленінграду з метою надання практичної допомоги в підготовці наступної війни. Командуючому Ленінградським військовим округом К.Мерецкову було дано наказ спланувати наступ так, щоб досягнути повного успіху у війні з Фінляндією протягом перших 10–12 днів, що було явно нереально. Проте ніяких заперечень високе московське начальство не сприймало.

Чим закінчилася війна з Фінляндією і яких жертв Червоній армії вона коштувала, добре відомо. Втрати Червоної армії вдєсятеро перевищували втрати Фінляндії. Радянський Союз був виключений із Ліги Націй і опинився в повній міжнародній ізоляції. На березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1940 р. дії Г.Кулика були піддані нищівній критиці з боку Й.Сталіна, але, незважаючи на це, Григорію Івановичу було присвоєне звання Маршала Радянського Союзу і Героя Радянського Союзу (маршальські звання одержали також С.Тимошенко і Б.Шапошников) [7].

1940-й рік став вершиною військової і політичної кар'єри Г.Кулика. Він мав три ордени Леніна, три ордени Червоного Прапора і золоту зірку Героя Радянського Союзу, став членом ЦК ВКП(б) – вищого політичного органу СРСР, заступником наркома оборони і депутатом Верховної Ради СРСР. Влітку цього ж року він відвідав Полтаву і виступив на урочистій сесії обласної ради. Згідно рішення останньої на честь маршала село Парасковіївка було перейменоване на Куликівку.

Радянсько-німецьку війну Г.Кулик зустрів на посаді заступника наркома оборони СРСР. Уже 22 червня 1941 р., тобто в перший день війни, Й.Сталін наказав маршалам

Б.Шапошникову і Г.Кулику виїхати на Західний фронт, розібратися в оперативній обстановці і організувати контрнаступ радянських військ. В.Шапошников залишився в штабі фронту, а Г.Кулик виїхав у розташування 10-ї армії і зник. Із Москви до штабу Західного фронту йшли сердиті розпорядження знайти Маршала Радянського Союзу. Г.Кулик об'явився лише в липні 1941 р., причому зумів переконати Й.Сталіна, що потрапив в оточення, з якого ледве вибрався.

У вересні 1941 р. Верховний направив Григорія Івановича на Ленінградський фронт, призначивши командуючим 54-ю окремою армією, яка мала завдання прорвати блокаду Ленінграда і відновити його сполучення з «великою землею». Проте наступальні дії армії успіху не мали, і незабаром Г.Кулика відкликали до Москви.

Восени 1941 р. особливо тяжка ситуація склалася в Криму. Головна військова база СРСР на Чорному морі – Севастополь був блокований німцями з суші, а дивізії 51-ї армії, які мали прийти на виручку оточеним зі сходу, відступали в керченському напрямку. Командуючий Чорноморським флотом і радянськими військами в Криму віце-адмірал Г.Левченко доповідав у Ставку, що в обох формуваннях залишилося по 200–350 бійців, не вистачало гвинтівок і кулеметів, не кажучи вже про важке озброєння. В цих умовах для організації оборони Керчі уповноваженим Ставки Верховного Головнокомандуючого був посланий Г.Кулик. Він мав суворий наказ Й.Сталіна: Керч утримати щоб то не було. Але місія не була підкріплена ні людськими, ні матеріальними ресурсами.

Прибувши 11 листопада 1941 р. до Керчі, Г.Кулик побачив повну дезорганізацію фронту. В місті панувала паніка, розгубленість і нерозбериха, сотні дезертирів залишали позиції і намагалися врятуватися на кубанському боці Керченської протоки. Маршал спробував навести елементарний порядок в обороні, але його накази падали в порожнечу. Не маючи відповідних сил і засобів, він не міг змінити ситуацію на фронті на користь Червоної армії. Будь-хто на його місці теж не зміг би цього зробити. Два полки резерву, які Г.Кулик ще міг перекинути з Таманського півострова до Керчі, не могли врятувати ситуацію. До того ж, вони були недостатньо озброєні. Тому Г.Кулик наказав їм не переправлятися, а зміцнити оборону узбережжя Тамані, а захисникам Керчі протягом двох днів залишити місто і евакуюватися на кубанський бік. Таким чином, всупереч наказу Сталіна Керч була здана німцям, після чого оборона Севастополя ще більше ускладнилася. Допомоги оточеному місту можна було чекати тільки з моря. Через декілька днів радянські війська залишили і Ростов. З його втратою німцям відкрилася дорога на Північний Кавказ і Кубань. Це мало фатальні наслідки для Г.Кулика і командування радянськими військами в Криму. Наприкінці листопада 1941 р. віце-адмірала Г.Левченка заарештували, а 25 січня 1942 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила його на десять років позбавлення волі. На суді він визнав себе винним, але показав, що за здачу Керчі не менша вина лежить і на Г.Кулику, який не зумів організувати оборону міста. Пояснень маршала Сталін не прийняв. Всі його дії по обороні Керчі були розцінені як злочинні. Почалося слідство, в ході якого виявилися чисельні зловживання і аморальна поведінка Г.Кулика: пияцтво з розпустою, розтрата державних коштів на власні потреби тощо. Зокрема, протягом жовтня-грудня 1941 р. він узяв з Краснодарського військторгу товарів для власних потреб більш як на 85 тис. крб. і спеціальним літаком відправив їх сім'ї у Свердловськ. Серед них були 50 ящиків мандаринів, 200 пляшок коньяку, 25 кілограм паюсної ікри та інше. Багато продуктів було відправлено і на московську адресу Г.Кулика [8].

І все ж Григорій Іванович відбувся порівняно легко: йому зберегли життя і свободу. 6 лютого 1942 р. постановою Державного Комітету Оборони справа була передана до суду. Верховний Суд СРСР позбавив Г.Кулика звання Маршала Радянського Союзу, Золотої Зірки Героя Радянського Союзу та інших державних нагород. Крім того, він був також знятий з посади заступника наркома оборони і виведений із складу членів ЦК ВКП(б) [9]. Проте уже в квітні 1943 р. завдяки клопотанню високих покровителів він був призначений командую-

чим 4-ю гвардійською армією, яка під час битви на Курсько-Орловській дузі вела успішні бої на лівому фланзі Воронежського фронту. Водночас Г.Кулику було присвоєне звання генерал-лейтенанта.

9 вересня війська 4-ї гвардійської армії звільнили від німців Котельву, а 21 вересня – Опішне. Звідти бійці побачили величезні стовпи диму палаючої Полтави. Щоб не допустити подальшого нищення міста, Г.Кулик всупереч наказу представника Ставки Г.Жукова, кинув на Полтаву 5-у гвардійську повітрянодесантну дивізію, підрозділи якої захопили аеродром, м'ясокомбінат і Київський вокзал Полтави.

Це самоуправство обійшлося Куликові дуже дорого. Командуючий військами Степового фронту І.Конєв поскаржився Г.Жукову, що Г.Кулик перешкодив йому одноосібно взяти «город русской славы». Г.Жуков, який недолюбливав экс-маршала, повідомив Сталіна. Г.Кулика було негайно знято з командування 4-ю гвардійською армією і надано незначну посаду в наркоматі оборони СРСР – заступника начальника Головного управління формування і комплектації військ [10].

Таке рішення не влаштувало Г.Кулика. Він почав скаржитися, що його незаслужено понизили на посаді, позбавили командування військами і урядових нагород. Образа гнітила його. Як і слід було очікувати, ці розмови стали відомими вищому керівництву СРСР. 12 квітня 1945 р. Григорія Івановича відсторонили від роботи «за бездіяльність». Його викликав до себе заступник голови комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) М.Шкірятов і звинуватив колишнього маршала в тому, що він веде недостойні члена партії розмови. Г.Кулика звинувачували також у тому, що на початку 1945 р., коли радянські війська вже вступили на територію Німеччини, Г.Кулик привіз звідти п'ять легкових автомобілів та двох племінних корів, незаконно використовував червоноармійців при будівництві власної дачі під Москвою. Крім того, в Криму він привласнив державну дачу разом з майном (меблями, посудом тощо), а для її охорони поставив червоноармійця з прикордонного загону. Відомо, що «самозабезпечувалися» й везли «трофеї» з Німеччини й інші радянські воєначальники, але, на відміну від Кулика, вони не були в опалі.

Через тиждень рішенням партійної комісії Г.Кулик був виключений з партії як морально й політично розкладена людина. Усунення з посади і виключення з партії потягло за собою і нове пониження у військовому званні – до генерал-майора. Григорія Івановича призначили служити подалі від Москви – заступником командуючого Приволзьким військовим округом. Це був останній дзвіночок, якого він, на свою біду не почув [11].

Приволзьким ВО тоді командував генерал-полковник В.Гордов, який теж вважав себе ображеним. У штабі округу служили ще декілька генералів, невдоволених Верховним Головнокомандуючим, який начебто недооцінив їх заслуги на війні. Вони критикували нове військово-керівництво країни, яке прийшло до влади після усунення з посади головнокомандуючого сухопутними військами СРСР Г.Жукова, скептично оцінювали досягнення колгоспного ладу, говорили про масову бідність радянських людей, хабарництво і окозамилювання. Можливо, вони й підозрювали, що їх розмови прослуховуються, але не надавали цьому значення.

Наприкінці 1940-х рр. відомство Л.Берії почало розкручувати так звану справу «ображених». Це був час, коли по закінченню радянсько-німецької війни сталінське керівництво почало знову закручувати «ідеологічні гайки». В Радянському Союзі розгорнулася безпрецедентна за масштабами кампанія шельмування всіх, хто, на думку властей, припускався ідеологічних збочень. Почалися гоніння на генетику і кібернетику, які були оголошені «буржуазними лженауками», переслідування «українських буржуазних націоналістів», «безродних космополітів» тощо. Сфабрикована відомством Л.Берії «ленінградська справа» закінчилася розстрілом відомих радянських державних і політичних діячів. Знищена була і частина керівного складу військово-повітряних сил СРСР.

Незабаром «змовники» з Приволзького військового округу були відправлені у відставку, а потім заарештовані. Виступаючи на закритому судовому засіданні, яке відбулося 24 серпня 1950 р., Г.Кулик заявив: «Мої зізнання, зроблені на попередньому слідстві, є брехливими і одержані від мене незаконними методами слідства, від яких я повністю відмовляюся». Незважаючи на таку заяву, підсудні були визнані винними і засуджені до смертної кари. В той же день вирок було виконано [12].

Ось так склалася доля экс-Маршала Радянського Союзу Г.Кулика: за керченську трагедію 1941 р., в якій загинули тисячі радянських солдат і офіцерів, він був позбавлений маршальського звання і урядових нагород, але залишився на волі, а за підозрілі бесіди в тісному колі однодумців втратив життя, Сталін високо підніс Г.Кулика на вершину військової ієрархії, він же його і знищив.

Військоваколегія Верховного Суду СРСР 11 квітня 1956 р. реабілітувала Григорія Івановича Кулика за відсутністю складу злочину, а у вересні 1957 р. президія Верховної Ради СРСР своїм указом посмертно відновила Г.Кулика у званні Маршала Радянського Союзу і Героя Радянського Союзу.

1. Рубцов Ю. Маршалы Сталина. От Буденного до Булганина. — М., 2006. — С. 346.
2. Военный энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 83.
3. Ревежук В., Кочерга Н. В.Г.Короленко в Полтаві. — Полтава, 2006.
4. Рубцов Ю. Назв. праця. — С. 347.
5. Волкогонов Д. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина. — М., 1996. — С. 314.
6. Рубцов Ю. Назв. праця. — С. 349.
7. Военный энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 86.
8. Турченко С. Дело «обиженных». За что был расстрелян маршал Кулик? //Труд. —2005. — 27 октября.
9. Приказ Народного комиссара обороны СССР 2 марта 1942 года //Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 8. — С. 117.
10. Коваленко М. Кто ж визволяв Полтаву? Трагедія полтавського маршала //Голос Гетьманщини. — 2006. — Ч. 1 (4).
11. Турченко С. Дело «обиженных». За что был расстрелян маршал Кулик? //Труд. —2005. — 27 октября.
12. Там само.

Віктор Ревежук
2007

КУРЕДА

Гаврило Тарасович

(отаман Чорний)

березень, 25, 1987 – листопад, 8, 1926

Гаврило Тарасович Куреда народився 25 березня 1987 р. у селі Борисівка Дем'янівської волості Переяславського повіту Полтавської губернії (нині це село ввійшло до складу міста Переяслава-Хмельницького). Його батько, Тарас Овсійович, працював дорожнім майстром, а мати – Марія Романівна (дівооче прізвище Циганок), уродженка Березані, куховарила у панів. Гаврило був четвертою дитиною в сім'ї (всього в ній було шестеро дітей – Василь, Олександр, Євдокія, Варвара і Марія).

Через матеріальну скруту в сім'ї Г.Куреді з великими труднощами вдалося закінчити гімназію, а на початку Першої світової війни – короткотермінову школу прапорщиків, по закінченні якої його відразу ж направили на російсько-німецький фронт. В російській армії майбутній отаман дослужився до штабс-капітана. В часи Української революції 1917–1921 рр. воював у Армії УНР. В одному з боїв був контужений, внаслідок чого страждав конвульсіями голови. За даними радянської військової агентури Г.Куреда був середнього росту брюнетом.

На шлях збройної боротьби з більшовицьким режимом Г.Куреда став на початку 1920 р., коли Україна вже була окупована російською Червоною армією. Розгортанню повстанського руху на Полтавщині сприяв спільний наступ польсько-українських військ на Правобережну Україну та чисельні агенти Головного отамана Симона Петлюри, які направлялися на Лівобережну Україну для розгортання протибільшовицької боротьби в радянському заплілі. В одному з радянських документів говорилося, що навесні до Драбівської волості Золотоніського повіту прибув «агент Петлюри», який проводив антирадянську агітацію серед селян і формував з них партизанські загони.

Перший повстанський загін Г.Куреді організував у Хоцьківських лісах, що за 25–30 км від Переяслава. На той час там уже діяли загони Усика і Марусі, які разом налічували не більше сотні бійців і особливої активності не проявляли. Частина з них приєдналася до загону Г.Куреді, якого повстанці стали називати отаманом Чорним. Більшість вояків загону складали дезертири, тобто юнаки, які ухилялися від служби в Червоній армії. У липні 1920 р. Чорний захопив містечко Гельмязів. Під час нападу одного міліціонера було вбито, трьох захоплено в полон, решта розбіглася. Церковними дзвонами повстанці скликали мітинг, на якому закликали селянську молодь не йти служити до Червоної армії, а приєднуватися до повстанців, щоб разом «бити жидів, кацапів, поміщиків і рятувати Україну» [1].

Як офіцер-фронтвик, Чорний намагався створити з повстанців, більшість яких не мала уявлення про військову службу і навиків володіння зброєю, регулярну військову части-

ну, поділивши їх на взводи і роти. Створене було і керівне ядро загону – Повстанська рада, до складу якої ввійшли колишні офіцери російської армії та вчителі, які користувалися авторитетом серед селян.

Влітку 1920 р. загони отаманів Чорного, Марусі, Безрукого, Карабута і Голого на короткий час об'єдналися. Їм на допомогу з правого берега Дніпра підійшов холоднорський загін отамана Гонти чисельністю близько 100 чол. Золотоніські повстанці встановили також зв'язок з отаманом Калебердою і домовилися координувати свої дії в боротьбі з більшовиками.

Калеберда – малограмотний селянин-бідняк, односелець Чорного. В роки Першої світової війни був мобілізований на російсько-німецький фронт, де сприйняв ідеї більшовизму про будівництво безкласового і соціально однорідного суспільства. За радянської влади деякий час обіймав посаду Золотоніського повітового військового коменданта. Будучи прибічником радянської влади за переконанням, він у той же час залишався щирим українським патріотом і виступав проти однопартійної більшовицької диктатури в Україні.

На шлях збройної боротьби з комуністичним режимом Калеберда став після того, коли у квітні 1920 р. була ліквідована українська партія боротьбистів. Його загін налічував більше 300 піхотинців при чотирьох кулеметах і діяв разом із отаманом Чорним на теренах Веремівської, Жовнинської, Лялінської і Великобурицької волостей [2].

У червні 1920 р. в урочищі Орлове поблизу села Матвівки Худоліївської волості Хорольського повіту зібралися десятки дезертирів і почали думати, за що і проти кого боротися. Після нетривалої дискусії одностайно вирішили почати боротьбу проти комуністів, «за свою рідну Україну». З Орлового повстанці вирушили до Горошиного, де в цей час стояв загін Калеберди і приєдналися до нього. Туди ж підійшли й інші селянські загони. Незабаром в Горошиному зібралося майже 1500 повстанців, але більшість із них не мала вогнепальної зброї й набоїв. Вирішили йти до Золотоніського повіту на з'єднання з найбільш відомим у тих краях отаманом Чорним, але в селі Мохнич зазнали поразки рід регулярних частин Червоної армії, які рухалися на польський фронт. В цьому бою отаман Калеберда був тяжко поранений і помер, а повстанці розійшлися по болотах і дніпровських плавнях. Одні з них залишилися в Іркліївській волості, інші – у Великобурицькій та по берегах Сули, решта приєдналися до загону Чорного. Частина повстанців Калеберди очолив Динька – «петлюрівський офіцер», як його називали в радянських документах.

Влітку 1920 р. у придніпровських волостях Полтавської губернії повсюдно були розігнані виконкоми сільських рад і комітети незаможних селян. На противагу органам радянської влади у звільнених від більшовиків селах виникли за визначенням чекістів «ради самостійників». По селах розповсюджувалися листівки із закликом до повстання проти комуністів [3]. У вересні в Золотоноші був оголошений стан облоги. Місцева радянська влада панічно повідомляла до Полтави, що сил для боротьби з повстанцями вона не має і просила терміново надіслати на допомогу не менше 500 червоноармійців.

28 вересня 1920 р. до Гельмязева для вилучення хліба за продрозкладкою прибув російський продовольчий загін у кількості 40 чол., набраних, як говорили селяни, з «московської обжорки», і розташувався у приміщенні сільського виконкому. Про його прибуття стало відомо отаманові Чорному, і вже наступного дня рано вранці посаджений на підводи повстанський загін оточив і обстріляв волосний виконком. Під час бою трьох продармійців було вбито, а решта здалася. Непрошених гостей повстанці роззброїли, роздягнули і відпустили з наказом не приходити більше в Україну з лихими намірами. Повстанці, за версією більшовиків, хотіли спалити і волвиконком, але збіглися люди, і загасили пожежу. Тому повстанці обмежилися тим, що знищили телефонні апарати, документи волвиконкому та міліції і зникли так само раптово, як і з'явилися [4].

Успіхові повстанців Чорного у боротьбі з більшовицьким режимом сприяла їх підтримка з боку місцевого населення та національно-патріотичного підпілля, яке існувало в багатьох

містах і селах Полтавщини. Так, підпільну організацію в селі Золотонішки Кантакузівської волості Пирятинського повіту створили послані Головним повстанським комітетом Федір Янко та «Микола» (його прізвище невідоме). До неї відразу ж пристали вчителі Сергій Федькович, Володимир Цесельський, Сергій і Яків Тарани та інші. Через Якова Тарана та Тимофія Луценка підпільники встановили зв'язок з отаманом Чорним. З допомогою двох повстанців з його загону вони вбили відомого своїм жорстоким ставленням до селян міліціонера Харитона Дворка, після чого зникли. Чорний підтримував також зв'язок з переяславським підпіллям, викритим чекістами в 1923 р. Звідти він одержував зброю, медикаменти, розвідувальні дані, а також поповнення людьми. Для боротьби з повстанським рухом радянське командування змушене було направити значні сили Червоної армії, які рухалися на польський фронт. Між хуторами Озерище і Хоцький вони зіткнулися із загonom Чорного, який за даними радянської військової розвідки налічував більше 500 чол., але мав лише три кулемети. Бій для червоних був невдалим, і вони відступили. Проте успіх повстанців був тимчасовим. У них відчувалася гостра нестача боєприпасів.

У ніч на 4 жовтня чекісти з допомогою провокаторів схопили одного з відомих організаторів повстанської боротьби в Золотоніському повіті отамана Карабута разом з його ад'ютантом Грековим, який координував свої дії з Чорним. Вже наступного дня згідно рішення президії повітового виконкому і політбюро вони були розстріляні. Одночасно чекісти провели чисельні арешти націоналістичного підпілля, яке поставляло розвідувальні дані та зброю отаманам Чорному, Драному і Марусі. У Золотоніші за підозрою у зв'язках з повстанцями були заарештовані також сім бійців караульної роти і командир Всеобучу. Це була відчутна втрата для повстанців, яка, проте, не привела до згортання протибільшовицької боротьби.

Згідно даних радянської агентури, у загоні Чорного на початку жовтня 1920 р. налічувалося більше 300 чол. Ядро загону складали 60 повстанців-вершників, решта – місцеві селяни. Частина з них мешкала вдома і до зброї бралася лише за наказом отамана під час збройних акцій проти червоних. Тому склад загону постійно змінювався: одні приходили, інші залишали його, тому що не хотіли далеко відриватися від своїх осель, тим паче, що наближалася зима. Серед повстанців хибувала дисципліна, відчувалася гостра нестача зброї і набоїв, часом проявлялися антисемітські настрої.

9 жовтня поблизу села Коробівки раптовим нападом Чорний захопив у полон взвод червоноармійців, який займався «викачкою» хліба у селян. Червоноармійців повстанці роззброїли, роздягнули і відпустили. Через декілька днів поблизу того ж села повстанці напали на загін міліції, яка супроводжувала підводи з відібраним у селян хлібом. Двоє міліціонерів встигли втекти, а шістьох затримали. Їх теж роззброїли, роздягнули до білизни і відпустили з наказом більше не служити радянській владі. Хліб частково повернули селянам, частково забрали для потреб загону.

Щоб ввести в оману радянське командування і відірватися від переслідування, Чорний розділив свій загін на декілька підрозділів, які діяли в різних волостях Золотоніського та сусідніх з ним повітах. 14 жовтня один із них захопив 35 возів із сіном, яке було вилучене в селян для потреб Червоної армії. Червоноармійці, які супроводжували обоз, опору не чинили, тому їх лише роззброїли і роздягнули. Інший підрозділ Чорного, яким командував його брат, вчинив напад на Безпальчевський волосний виконком і знищив його документи та телефон.

В кінці жовтня 1920 р. у Переяславському повіті з'явився загін отамана Левченка, який з боями пройшов з Кобеляцького повіту через всю Полтавщину. 30 жовтня поблизу села Хоцьки він об'єднався із загonom Чорного, який знаходився на той час у Прохорівській волості. Згідно повідомлень органів радянської влади повстанські загони обох отаманів налічували разом більше 500 штиків і 250 шабель. Незабаром до них приєднався і невеликий

загін Кашкалди. Повстанці намагалися блокувати рух на залізницях, що з'єднували Правобережну Україну з Харковом та Донбасом і тим самим допомогти Армії УНР, яка, притиснута до Збручу і зраджена своїми союзниками-поляками, вела нерівну боротьбу за волю України з Червоною армією.

1 листопада загони Чорного і Левченка зайняли село Піщане, перервавши перед цим телефонний зв'язок із Золотоношею. Рота червоноармійців, що знаходилася в селі, не прийнявши бою, втекла до повітового центру. У Піщаному повстанці вбили трьох радянських службовців, які не встигли сховатися. В Золотоноші зчинилася паніка, радянські установи готувалися до евакуації, адже повстанці знаходилися за 10 кілометрів від міста. Наступного дня, реально оцінивши сили противника, загони відійшли до Богодухівки. Проти них були послані регулярні частини Червоної армії і загони чекістів. В районі Чепілки–Жорнокліївки їм вдалося наздогнати повстанців і нав'язати бій за не вигідних для останніх умов. Під тиском 65-го полку Червоної армії повстанці відійшли до Великого Хутора і там розійшлися: отаман Чорний спільно із загоном Лошуна пішов у напрямку Гладківщини Переяславського повіту, а Левченко через Миколаївку повернувся до Хорольського повіту.

З настанням осінніх холодів активність загону Чорного помітно знизилася. Частина повстанців розійшлася по домівках і перейшла на нелегальне становище, багато загинуло в боротьбі, але ядро загону збереглося. 19 листопада повстанці Чорного зазнали поразки від переважаючих сил Червоної армії, втративши в бою 21 вбитого, але розгрому уникнули. Становище їх ускладнилося тим, що вивільнені з польського фронту війська червоних буквально заповнили Україну, намагаючись ліквідувати внутрішній фронт боротьби з більшовизмом. 6 грудня один з підрозділів Червоної армії настиг у Прохорівській волості загін Чорного, але зустрів серйозний опір і змушений був відступити, залишивши на полі бою кулемет і стрічки з набоями [5].

На кінець 1920 р. в окремих селах Полтавщини, як і всієї України, були створені комітети незаможних селян, які мали стати опорою більшовицького режиму, комуністичні осередки, групи співчуваючих радянській владі і звичайних «сексотів», головним чином з числа амністованих повстанців. З їх допомогою чекісти затримали командира другої сотні (прізвище невідоме) та голову Повстанської ради в загонах Чорного – жителя хутора Безбородьки Безпальчевської волості Григорія Підгаєцького [6]. За вироком Полтавського губернського ревітрибуналу їх обох розстріляли.

З настанням весни 1921 р. дії повстанських загонів активізувалися. У березні в Переяславському повіті селянські повстання охопили 13 волостей. В них діяли дрібні загони чисельністю від 10 до 80 чол. Найбільшим з них чекісти вважали загін Чорного-Лошуна, який налічував близько 75 піхотинців. Представники радянської влади відзначали широку підтримку його загону населенням. Цим пояснюються тривалі дії загону на порівняно обмеженій території, центром якої були Хоцьківські ліси та навколишні села і хутори. Повстанці діяли майже виключно ночами, уникаючи боїв з частинами Червоної армії, загонами чекістів та міліції, які обсіли села Полтавщини.

Саме в цей час комуністичний уряд УСРР, виконуючи накази з Москви, намагався будь-що вичавити з українського селянства хліб, не зупиняючись при цьому перед таким варварським методом, як взяття заручників. Якщо село виконувало продрозкладку менше, ніж наполовину, то взятих з числа «куркульського елементу» заручників тримали в Переяславському ДОПРі (Будинку примусових робіт) доти, доки вона не буде виконана повністю. Заручників брали навіть під час весняних польових робіт, коли робоча сила особливо була потрібна на селі, чим підривали основи сільського господарства і викликали величезне невдоволення серед селянства [7].

Останнє документальне підтвердження дій загону Чорного авторові вдалося знайти в повідомленні Переяславського повітового виконкому від 20 червня 1921 р., в якому гово-

рилося, що під час бою в селі Хоцьки повстанці втратили двох убитих, 12 полонених і два кулемети [8].

Після декількох поразок від червоних військ Чорний розпустив рештки свого загону і якийсь час переховувався у вірних людей, а потім вирішив емігрувати за кордон. З цією метою він приїхав до Києва, де мав зустрітися з представниками національно-патріотичного підпілля, які б допомогли йому перейти кордон з Польщею, але на вулиці Фундукліївській його було заарештовано. Як з'ясувалося пізніше, його зрадив Самсон Плющ, односелець, який працював у Комарівці вчителем, був особисто знайомий з Чорним і користувався його довірою.

Спочатку Чорного засудили до страти, але потім вирок було замінено на 10 років ув'язнення, яке він відбував у Лук'янівській тюрмі в Києві. У вересні 1925 р. отамана було амністовано, і він повернувся додому. Але жити йому залишалося недовго. У тюрмі Чорний захворів на сухоти і на волю його випустили тоді, коли хвороба вже була в останній стадії. Помер Гаврило Тарасович Куреда (Чорний) 8 листопада 1926 р. Такою була доля відомого отамана Переяславського краю [9].

1. Державний архів Полтавської області (далі –ДАПО). – Ф.Р-1503. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 60 зв.
2. Там само. – Ф.Р-2289. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 196.
3. Там само. – Спр. 7. – Арк. 22.
4. Там само. – Спр. 2. – Арк. 195 зв.
5. Там само. – Спр. 6. – Арк. 108.
6. Там само. – Арк. 14.
7. Колибенко О., Недбайло В. Отаман Чорний (Г.Т.Куреда). – Полтавська Петлюріана // Матеріали III Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 5 листопада 1994 р. – Полтава, 1996. – С. 174.
8. ДАПО. – Ф.Р-1503. – Оп. 1. – Спр.35. – Арк. 400.
9. Колибенко О., Недбайло В. Назв. праця. – С. 176-177

Віктор Ревезук
2007

КУШНІРЕНКО

Віра Платонівна

1892 — 1976

У музеї Полтавського сільськогосподарського інституту є стенд, присвячений пам'яті репресованих викладачів. Близько двадцяти прізвищ у далеко не повному скорботному списку. Серед них і прізвище фітосоціолога Віри Кушніренко.

Віра Платонівна Кушніренко народилася в місті Гути, нині Богодухівського району Харківської області [1] в інтелігентній сім'ї. Батько, Платон Кушніренко, походив із дворян, служив телеграфістом, помічником начальника пошти і телеграфу в Харкові. Мати, Лідія Дмитрівна, до одруження вчилася на Вищих Бестужевських курсах. У 1885 р. за зв'язок з народниками вислана на батьківщину. Разом із Ганною Сицянюк і роменською подругою Ганною Галківською керувала просвітою в харківських робітничих гуртках [2]. Провідну роль у центральному гуртку відігравав брат Лідії – Ювеналій Мельников, який пізніше очолив основний марксистський гурток у Києві [3]. Ось у такому оточенні виросла і виховалась Віра Платонівна Кушніренко. Вищу освіту здобула в Петербурзі на Стебунських сільськогосподарських курсах. Під час навчання підтримувала зв'язок з відомим революціонером Авелем Єнукідзе [4].

Спостереження за соціальною боротьбою спонукали до уважного вивчення конкуренції в рослинному світі. Провідником на цьому шляху став професор В.Н.Сукачов [5], пристрасний популяризатор, експериментатор і дослідник боротьби за існування між рослинами. Своїм учням професор пояснював, що соціальну термінологію: «сообщество», «общественная жизнь растений», «социальные явления в растительном мире» тощо вживає тому, що до неї звикли і що не придумали такої, яка більше відповідала дійсності [6]. Інший професор – В.М.Любищенко [7] пропонував використати досліди над рослинами і тваринами, щоб краще зрозуміти людське суспільство: «Общественная жизнь вовсе не есть привилегия человека. Она представляет мировое явление, одинаково важное для всех живых существ. В основе этого явления лежат чисто биологические законы» [8].

Здобувши ґрунтовні знання, Віра Платонівна поступила на роботу в департамент землеробства, але жовтневий переворот вніс корективи в її плани. В листопаді 1917 р. вона прибула на Полтавщину, в родинне гніздо батьків. Тут, у с. Куземин Зіньківського повіту разом з сестрою Наталією організувала і очолила вищу початкову школу, а також бібліотеку, драмгурток, хор, деякий час керувала місцевою «Просвітою». Активну участь у творенні нового життя брали і батьки. Для сім'ї це обернулося трагедією: денікінці, що наскочили в село, розстріляли матір [9].

У 1924 р. Віру Платонівну запросили до Полтавського агрокооперативного технікуму, що стрімко розбудовувався. Вона передала будинок у розпорядження сільради і з усією жагою палкої натури полинула до улюбленої справи.

На Полтавщині Кушніренко започаткувала перші геоботанічні дослідження, згуртувала біля себе кращих ботаніків та ґрунтознавців, студентів і провела обстеження луків та сіножатей басейну річки Ворскли [10]. Результати фітосоціологічних дослідів оприлюднила в ряді наукових праць. Надавала агротехнічну допомогу хатам-лабораторіям області.

Висновки фітосоціологів, зокрема про корисність для розвитку рослин певного ступеню соціального взаємодіяння [11], не подобались тим, хто сповідував ідеї Сталіна. За ідеологічної заангажованості ці висновки потрактовували як протягування «теорії рівноваги», співіснування і взаємодії соціалістичного і капіталістичного секторів у народному господарстві [12].

На Всесоюзному ботанічному з'їзді (1928 р.), інших зібраннях ботаніків Вірі Платонівни довелося обороняти науковий напрямок від нападок, вульгарних звинувачень у начебто наростанні в творах фітосоціологів «буржуазної класовості». Врешті-решт її змусили опублікувати відкритий лист і статтю в журналі «За марксистсько-ленінське природознавство» (1932. – № 2-3) з осудом фітосоціологічної школи. Публікації приурочили до обговорення листа Сталіна редакції журналу «Пролетарська культура», який зобов'язував на критиці хиб виховати нові кадри науковців. Звичайно, носіями недоліків мали виступати спеціалісти старого ґарту. Настала так звана «лисенківщина».

Змушена критикувати колег, В.П.Кушніренко вказувала на деякі методологічні хиби, зокрема, на неприпустимість отождоження людського суспільства з іншими біологічними спільнотами. Запропонувала відмовитись від «антропоморфної термінології» і на основі марксистсько-ленінської філософії опрацювати основні настанови в науці про рослинне вкриття. Натякнула на можливу заміну назви «фітосоціологія» на «фітоценологія». Останнє визначення напрямку згодом увійшло у вжиток. Та це вже не змогло врятувати ні її, ні школу.

20 серпня 1937 р. Віру Платонівну заарештував Полтавський міськвідділ НКВС. У постанові про порушення кримінальної справи прокурор міста вказав, що Кушніренко є членом контрреволюційної есерівської організації і проводить контрреволюційну діяльність.

Але справжніми причинами ув'язнення були інші. Напередодні арештували її чоловіка Чернявського Д.Я., працівника Наркомзему України, «за зв'язь з врагами народу бывшим Наркомземом Моисеенко и Хатаевичем» (секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. – В.Г.). Кількома днями раніше арештували колег по роботі в Полтавському сільськогосподарському інституті: директора І.Сердюка, професора Д.Поручикова, Ю.Хоментовського. Заарештували і давнього друга Віри Платонівни Авеля Єнукідзе, скинувши попередньо з посади секретаря президії ЦВК СРСР. З Єнукідзе Віра Платонівна неодноразово зустрічалась у Москві і Харкові, у 1919 р. він надав їй матеріальну допомогу, завдяки йому вона отримала мандат і пропуск на XVII з'їзд ВКП(б). У невідданому протоколі допиту, що є, вірогідно, заздалегідь підготовленою довідкою, записано: «Из ВКП(б) исключена в 1937 г. за связь с врагом народа Енукидзе».

Кушніренко пригадали також, що вона походить з дворян, що керувала «Просвітою», що на секції наукових працівників, яку очолювала, «всячески пыталась смягчить обвинения против профессора Поручикова», заарештованого НКВС, що на кафедрі ботаніки, якою завідувала, «ставила близких себе по классу людей» – дворянку Кривкович, що дала позитивну характеристику виключеному з партії націоналісту Балажу тощо [13], крім того, належала до «класово ворожої» школи фітосоціологів.

Два роки В.П.Кушніренко утримували в Полтавській «змішаній тюрмі». Очевидно хотіли використати для якогось великого й гучного процесу, якими рясніли ті літа. Тому слідство рухалося мляво. Про ув'язнену надовго забували, і щоб якось скрасити тяжкі тюремні будні, вона вишивала. Наглядачі і це зафіксували у своїх документах. Із них дізнаємось, що це була картина ріки з різноманітними рослинами на різних рівнях її берега.

Нарешті, 29 червня 1939 р. Полтавський обласний суд виніс вирок за статтями 54-10 ч. 1 та 196 Кримінального кодексу про позбавлення волі на 5 років у виправно-трудовах таборах

віддалених місцевостей Радянського Союзу і обмеження в правах на 2 роки. Кваліфікація злочину така: «У викладанні дисциплін протаскувала буржуазно механістичні теорії, намагаючись внідрити студентам, що капіталізм розвивається» [14].

Віра Платонівна вирок оскаржила. Цього разу Феміди дозволили проявити справедливість. Ухвалою Кримінальної колегії Верховного Суду України від 29 вересня 1939 р. касаційну скаргу задовольнили, вирок скасували як безпідставний і справу провадження закрили [15].

Але на цьому її біди В.П.Кушніренко не закінчилися. З початком війни вдруге позбавили волі чоловіка. Знову за вигаданим звинуваченням – «підбирали» колишніх репресованих. Вона написала клопотання про звільнення на ім'я Л.П.Берії. Марно. Лист лише підшили до справи, і по всьому [16].

Післяевакуації на схід Віра Платонівна працювала в Курганському сільськогосподарському інституті. Оpubлікувала близько 40 робіт [17]. Дістала визнання. Нагороджена орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями СРСР. Це була особистість великого творчого натхнення і особистої мужності.

1. Архів УСБ України по Полтавській обл. – Спр. 452. – Арк. 3.
2. Перазич В.Д. Ю.Д.Мельников. – М.: Інститут історії партії, 1930. – С. 56; Перазич В.Д. Ювеналій Мельников і харківський робочий кружок // Летопись революции. – 1923. – № 3. – С. 108-115.
3. Петров Ф.Н. 65 лет в рядах Ленинской партии: Воспоминания. – М.: Госполитиздат., – 1962. – С. 9.
4. Архів УСБ України по Полтавській обл. – Спр. 452. – Арк. 17.
5. Кушніренко В. До редакції журналу «За марксистсько-ленінське природознавство» // За марксистсько-ленінське природознавство. – 1932. – № 2-3. – С. 180.
6. Там само.
7. Любименко Володимир Миколайович (1873–1937) – видатний учений, фахівець в багатьох галузях ботаніки, дійсний член Академії наук України.
8. Кушніренко В. За марксистсько-ленінську лінію в геоботаніці // За марксистсько-ленінське природознавство. – 1932. – № 2-3. – С. 38-39.
9. Архів УСБ України по Полтавській обл. – Спр. 452. – Арк. 17-18, 157.
10. Полтавський сільськогосподарський інститут. Історична хода і творчість (до 75-річчя від заснування). – Полтава, 1995. – С. 7.
11. Кушніренко В., Хоментовський Ю., Кулик М. До питання про вплив гущини посіву на розвиток та мінливість рослинного індивідууму // Записки Полтавського сільськогосподарського політехнікуму. – Полтава, 1928. – Т. II. – № 2. – С. 40.
12. Сталин И. К вопросам аграрной политики в СССР: Речь на конференции аграрников-марксистов 27 декабря 1929 г. / Сталин И. Вопросы ленинизма. – М.: Госполитиздат, 1952. – С. 307-308.
13. Архів УСБ України по Полтавській обл. – Спр. 452. – Арк. 3, 15, 19-23.
14. Там само. – Арк. 145-146.
15. Там само. – Арк. 167-168.
16. Архів УСБ України по Полтавській обл. – Спр. 3374-С. – Арк. 57, 69.
17. 17. Наибольш значущі: Полезные и вредные дикорастущие растения учебно-опытного хозяйства Курганского сельскохозяйственного института. – Курган: Красный Курган, 1949. – 239 с.; Собирайте семена лучших дикорастущих кормовых трав. – Курган: Красный Курган, 1950. – 112 с.; Методическое пособие по сбору семян дикорастущих трав. – Курган: Красный Курган, 1970. – 22 с. – [Соавт. Т.Д.Шарина].

Василь Граб

ЛАПЧИНСЬКИЙ

Георгій Федорович

квітень, 20, 1887 — вересень, 8, 1937

Після Лютневої революції 1917 р. хвиля революційного піднесення докотилася і до Кременчука. Ніякі запобіжні заходи місцевої влади не змогли зупинити наростаючий революційний порив. Зранку 4 березня застрайкували всі підприємства Кременчука, відбулися багатолюдні мітинги та демонстрації. Спеціально організовані робітничі групи обеззброювали жандармів, відправляючи їх у в'язницю. Увечері 4 березня місцеві органи самодержавства припинили практично своє існування.

На заводах і фабриках, у гарнізоні Кременчука 4–6 березня проходили вибори представників до ради робітничих та солдатських депутатів. Головою виконкому міської ради було обрано більшовика Георгія Лапчинського [1].

Георгій Федорович Лапчинський народився 20 квітня 1887 р. поблизу Петербурга в родині військового лікаря. Батько помер, коли хлопцю ледь виповнилось чотири роки. Вихованням сина опікувалась мати – випускниця петербурзьких педагогічних курсів.

У 1906 р. Георгій блискуче закінчив 12-ту Петербурзьку гімназію, а в 1911 р. з дипломом 1-го ступеня – юридичний факультет Петербурзького університету. Друзі пророкували йому місце в сенаті. Однак кар'єра царського чиновника мало приваблювала талановиту молоду людину.

Ще у гімназії Георгій брав найактивнішу участь у революційному русі, вступив у «Північний Союз» учнів середньої школи. А в жовтні 1905 р., після виходу соціал-демократів з «Північного Союзу» і утворення середньо-шкільної організації, був обраний до складу її міського і Виборзького районного комітетів [2]. Сам він писав, що «з 1905 р. незмінно перебував у лавах Російської Соціал-Демократичної Робітничої Партії (займаючи у ній більшовицьку позицію)» [3].

Навчаючись в університеті, Г.Лапчинський активно працював у соціал-демократичній групі. Він проводив революційну пропаганду серед робітників, співробітничав з нелегаль-

ними профспілковими організаціями, був одним з організаторів підпільного Петербурзького Центрального бюро профспілок.

У фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції СРСР зберігається довідка департаменту поліції Петербурга, яка свідчить, що Лапчинського заарештували під час ліквідації соціал-демократичної групи. В ході обшуку поліція знайшла у нього листи й журнали з протоколами засідань професійного товариства, інші важливі документи, зокрема, близько десяти прокламацій, випущених Центральним бюро профспілок Петербурга [4]. Переважна більшість з них була написана Георгієм Лапчинським [5].

Листівки розповсюджували не лише на фабриках і заводах Петербурга, а й за його межами. В доповіді департаменту поліції говорилось, що «за відомостями Петербурзького охоронного відділення Лапчинський є організатором Центральної соціал-демократичної групи профробітників» [6]. Рішенням особливої наради при департаменті поліції Петербурга 22 грудня 1912 р. Г.Ф.Лапчинський за причетність до РСДРП був висланий під гласний нагляд поліції в Іохімсталь, але й там він, встановивши зв'язки з соціал-демократичною організацією, продовжував вести революційну боротьбу.

З весни 1914 р. Г.Ф.Лапчинському було дозволено оселитися в місті Ново-Георгієвську Херсонської губернії, де він, займаючись адвокатською практикою, підтримував тісні зв'язки з місцевою соціал-демократичною групою, а також з соціал-демократичними організаціями міст Олександрії й Кременчука.

У 1906 р. Г.Ф.Лапчинський, переїхавши разом з дружиною і двома дітьми до Кременчука, працював тут у підпільній об'єднаній організації РСДРП. Його поява в місті значно поживила діяльність соціал-демократичної організації, сприяла зростанню політичної свідомості робітничого класу.

Квартира Г.Ф.Лапчинського перетворилась у явку кременчуцьких соціал-демократів, які постійно, як з'ясувалось пізніше, знаходились під пильним наглядом поліції. Серед її документів після перемоги Лютневої революції був знайдений план квартири Лапчинських та схема зовнішнього нагляду з характеристиками тих, хто сюди приходив. Революція порушила плани поліції, яка ретельно готувала арешт господаря квартири та його частих «гостей».

Великим революційним досвідом Г.Ф.Лапчинського, його впливовістю пояснюється те, що саме йому з березня по грудень 1917 р. у поворотний для історії час було довірено очолювати Кременчуцьку раду робітничих і солдатських депутатів. За безпосередньою участю голови при раді були створені продовольча, судова, конфліктна, виборча, освітянська та інші комісії. Кошти на утримання виконавчого комітету давали головним чином робітники, які щомісяця добровільно вносили по 20 копійок на користь ради.

Одним з найважливіших заходів ради стало введення на підприємствах міста 8-годинного робочого дня, організація дієвого контролю в усіх органах міського самоврядування, державних установах. При сприянні міської ради формувалися профспілкові організації, які послідовно виступали на захист інтересів робітничого класу.

Необхідно відзначити, що кременчуцька організація РСДРП в березні–квітні 1917 р. ще не займала визначеної позиції щодо Тимчасового уряду та перспектив розвитку революційних подій. У спогадах про цей період своєї діяльності Г.Ф.Лапчинський у 1927 р. писав: «Повсякденна практика нашої роботи, здавалося б, мусила остаточно призвичаїти нас до думки, що не може бути, принаймні на цій революційній стадії, іншої революційної влади, окрім влади радянської. Але насправді було зовсім не так. Усі ми були ще надзвичайно далекі від розуміння, що революція приведе до диктатури пролетаріату. Ми надто довго, як соціал-демократи, готувалися до того моменту, коли всенародна революція повалить царя, після чого неминуче має, мовляв, народитися буржуазна республіка з установчими зборами, парламентом, демократичним місцевим самоврядуванням» [7].

На І губернському з'їзді рад, який відбувся в Полтаві у травні 1917 р., Г.Ф.Лапчинського було обрано членом губвиконкому і делеговано на Демократичну нараду. Після створення самостійної більшовицької організації Лапчинського обирають до складу міського комітету РСДРП(б). Вже 4 жовтня за його пропозицією збори більшовиків прийняли резолюцію, яка визнавала ради єдиною владою в країні [8].

Жовтневі події 1917 р. у Петрограді змусили кременчуцьких більшовиків різко змінити тактику, підпорядкувати її головному завданню – взяти владу у свої руки.

«Я особисто яскраво згадую, як гостро я відчував і в собі ту зміну, коли виступив вперше після перевороту в «демократичній» міській думі, до якої я був обраний демократичним головою, і після її спроби протестувати з приводу петербурзьких подій безапеляційно заявив, що я, як представник єдиної в місті влади (я був одночасно головою Ради), не дозволю ніякого виступу проти робітничо-селянського уряду», – писав згодом Г.Лапчинський [9]. У ці напружені дні Георгій Федорович вів роботу за розширення впливу ради, займався організацією червоногвардійських загонів, народної міліції, забезпеченням населення Кременчука продовольством, підтриманням громадського порядку.

Та незабаром він став учасником боротьби за владу не лише в міському, а й у всеукраїнському масштабі. Після повалення Тимчасового уряду цю боротьбу на Україні повели між собою Центральна Рада і більшовики та керовані ними ради. Причому становище не лише Центральної Ради і її партій, а й іншої сторони було вельми драматичним. Це віддзеркалювалося і в особистій позиції, поглядах Г.Лапчинського. Він свідчив: «<...> Напередодні І Всеукраїнського з'їзду Рад більшість із нас, тодішніх активних співучасників революційної боротьби за пролетарську справу на Україні, дуже далекі були від справедливого розуміння, як будувати радянську Україну, а дуже багато й зовсім не мали щодо цього закінчених поглядів <...> в той момент, коли йшлося в першу чергу про те, щоб розколоти старе та побороти всякий опір з його боку, проблеми будівничі відходили на задній план. І це також, не сприяло тому, щоб уявити собі чітко, якою мусить бути нова держава на руїні колишньої імперії. Здавалося нам тоді, що національне питання лише ускладнює завдання, лише відсуває увагу трудящих од основного – від революційно-руйнацької роботи та від боротьби з контрреволюцією» [10].

Такі підходи дали знати про себе і на І Всеукраїнській нараді (обласному з'їзді) більшовиків на початку грудня 1917 р. в Києві, учасником якої був Г.Ф.Лапчинський. Йому довелося головувати на нараді і кілька разів виступати в дебатах.

На думку деяких дослідників, багато українських більшовиків були «не в змозі зрозуміти сформульовану Леніним істину, що ставлення до націоналізму пригніченої нації з боку пролетарської партії повинно бути зовсім іншим, ніж до націоналізму великодержавного». Інша ж течія, представники якої складали меншість, вважали, що партії необхідно «врости в національний ґрунт, стати українською, місцевою партією, не бути чужаками, «москалями», пришельцями» [11].

Сам же Лапчинський, хоча і заявляв, що визначаючи принцип самовизначення націй, більшовики повинні визнавати федеративну республіку на місці колишньої імперії і не допускати ніякого національного гніту [12] визнавався потім у спогадах, що він, як і більшість на нараді (з'їзді), був надто далекий від розуміння національної проблеми на Україні [13]. Як і більшість інших учасників наради, він не поділяв ленінського положення про те, що революція мусить носити соціалістичний характер і привести до встановлення диктатури пролетаріату, і погоджувався з твердженням Є.Б.Бош, що в цьому відношенні «Ілліч впадає в ересь» [14]. Не бачаючи ще необхідності у виділенні більшовиків на Україні в окрему партію, він підтримував ідею створення крайової парторганізації, пропонуючи назвати її «РСДРП – Український союз комуністів» [15]. Коли ж нарада прийняла рішення про об'єднання більшовиків України в одну крайову організацію під назвою «РСДРП (більшовиків) – Соціал-демократія України» і створення її керівного органу – «Головного Комітету Соціал-демократії України»

– тобто першого всеукраїнського більшовицького партійного центру, Г.Лапчинський був обраний його членом [16] серед інших визначних працівників партії. Правда, сам «Головний комітет виявився мертвонародженим» [17]. Г.Ф.Лапчинський був делегатом і I Всеукраїнського з'їзду рад, що відкрився в грудні 1917 р. у Києві, а потім разом із його більшовицькою частиною переїхав до Харкова, де виголосив від її імені заяву про зрив з'їзду Центральною Радою і протест проти нього.

Коли ж було ухвалено продовжити роботу I з'їзду в Харкові, то він виступив на ньому з доповіддю «Про владу на Україні», закликаючи робітників, селян і солдатів «негайно взяти на себе справу активної боротьби з Радою (Центральною Радою – Л.Є., О.П.), оголосити її позбавленою влади і створити негайно центр Радянської влади на Україні в особі Центрального Виконавчого Комітету Рад <...>» [18].

На I з'їзді рад України Георгія Лапчинського було обрано членом Всеукраїнського центрального виконавчого комітету – ВУЦВК [19]. Він був серед тих, хто створював Українську радянську державу і її органи влади та управління. Умови, в яких велась ця робота, надзвичайно ускладнювались багатьма факторами, починаючи з протистояння із Центральною Радою та її урядом – Генеральним секретаріатом і закінчуючи побутовою невлаштованістю, відсутністю житла, приміщення для роботи. Так Георгій Федорович згадував про переїзд делегатів I з'їзду рад із Києва до Харкова: «В тісних, брудних вагонах третьої класи, в переїзку зі сторонніми пасажирами, не маючи місця не тільки спати, а інколи й сидіти, їхали перші носії найвищої радянської влади української <...> Стомлені надмірною нервовою працею минулого тижня – ба й низки останніх місяців, <...> куняючи після безсонних ночей, мерзючи від грудневої холоднечі, бо декотрі з нас проти близько зими не мали й теплої одягу (так, у Є.Б.Бош не було нічого крім літньої англійської блузки, і я дав їй свого светру)» [20]. <...> До цього ще додавались недоброзичливість харківських більшовиків, їх скептичне ставлення до всеукраїнської радянської влади.

Після створення ВЦВК він 14–17 грудня 1917 р. виділив зі свого складу перший радянський уряд України – Народний секретаріат у складі 13 народних секретарів. Лапчинського було призначено народним секретарем – керуючим справами Народного секретаріату [21]. На пропозицію Г.Лапчинського та В.Люксембурга посада голови уряду не вводилась зовсім, усім секретарям були надані однакові права, а погодження роботи окремих відомств та представництв Народного секретаріату зовні було надано керуючому справами [22].

Ще у 1920-ті рр. відзначалось, що Г.Ф.Лапчинський був серед найактивніших членів уряду [23], а він сам свідчив: «<...> За короткий час ми почали набувати певного досвіду в державній роботі, а головне – звикати до своєї «міністерської ролі», що спочатку була для нас дуже незвичайна, і нам самим інколи здавалося, що все це «не насправді» [24]. Та стрімкий перебіг подій, розвиток боротьби за владу на Україні не дали Лапчинському надовго зосередитись на роботі у ВУЦВК та радянському уряді України. Коли 19 січня 1918 р. Народний секретаріат довідався, що червоногвардійські загони Муравйова, які рухались із Харкова, відбили у військ Української Центральної Ради Полтаву і мають намір просуватись далі у бік Києва, він направив до червоного війська двох своїх членів – Г.Лапчинського та Ю.Коцюбинського, щоб проводити «його політику в місцевостях, звільнених од дрібнобуржуазної влади, допомагати місцевим радам налагоджувати державний апарат, а також політичне керувати виступами Муравйова, що дуже погано розумівся на специфічних умовах радянської влади на Україні» [25].

На Лапчинського, що не був новачком у революції і роботі серед мас, прикре враження справляло військо, в якому він мав представляти радянський уряд України і бути політичним комісаром – «<...> вояки, зокрема матроси, увішані всякою зброєю, інколи п'яні із специфічною брудною лайкою після кожного слова. Лише згодом на ділі стало цілком ясно,

що для тієї епохи таке сполучення справжнього героїзму, відданості пролетарській справі і зовнішньої розбещеності й грубості бурхливої стихії є неминуче явище» [26].

Правда, Георгій Федорович ледве сам не став жертвою цього дивного поєднання, коли в Люботині його й Коцюбинського мало не розстріляв муравйовський комендант, прочитавши їхні мандати від «Всеукраїнської Ради» (з'їзду рад України), і вважаючи, що це одне й те ж саме, що й Центральна Рада [27].

Лапчинський брав участь у поході Тверського загону Муравйова на Кременчук і практично мирному взятті міста, далі був серед військ, що наступали на Київ. Разом із Ю.Коцюбинським він мав певний вплив на головнокомандуючого М.Муравйова і відіграв не останню роль у поході на Київ, де в цей час робітники підняли збройне повстання проти Центральної Ради. Після 5-денного гарматного обстрілу місто було зайняте. Г.Лапчинському довелось стати і свідком масового червоного терору в Києві, що вперше був застосований в ході революції на Україні.

Його міркування над цими фактами свідчать про радикальну зміну ним поглядів на шляхи розвитку революції. Вважаючи, що загальна кількість жертв наступу на Київ 1500–2000 чол. – не така й велика порівняно з втратами, яких зазнали повсталі в січні того ж 1918 р. київські робітники, Лапчинський відзначав: «Але терористичний ефект од п'ятиденного обстрілу, а потім од суто класової помсти революційного війська, що вигнало з Києва Центральну Раду, був такий дужий, що серед міщанської київської людності та серед обивательських шарів по цілій СРСР споглади про «жахливі муравйовські дні» У Києві набрали суто легендарного розміру. Але в моїй пам'яті співучасника й свідка цих подій вони завжди зберігаються як цілком нормальна й доцільна форма революційного терору» [28].

Невдовзі, коли Народний секретаріат переїхав до Києва, Г.Ф.Лапчинський знову повернувся до роботи, як керуючий його справами. Та під тиском німецько-австрійських військ радянський уряд переїздить до Полтави, Катеринослава, а потім – Таганрога. На початку березня 1918 р. після реорганізації Народного секретаріату, ВУЦВК поклав на нього, крім вищезгаданої роботи в уряді, ще й обов'язки «народного секретаря по соціальному забезпеченню» [29].

За короткий період, коли Г.Ф.Лапчинському довелося віч-на-віч зіткнутися з проблемами національно-державного і партійного будівництва на Україні, стати безпосереднім учасником боротьби різних політичних і соціальних сил в умовах суворой тогочасної дійсності, великих змін зазнали і його погляди. В більшовицькій партії в 1918–1919 рр. не було повної єдності в цих питаннях.

Сам Георгій Федорович відносив себе до тих представників меншості, які «щиро переконалися в необхідності докорінної перебудови бувшої Російської імперії і рухаючись уперед під впливом почуття обов'язку перед країною <...> приходили до усвідомлення, що Україна є окремим і цілісним територіально-національно-економічним організмом» [30].

Тому на Таганрозькій партійній нараді 19–20 квітня 1918 р., де обговорювались питання подальшої організації і роботи більшовиків України, Г.Лапчинський разом із В.Шахраєм, М.Скрипником та іншими висловився за створення на Україні самостійної комуністичної партії, що не підлягала б РКП, підтримуючи з нею зв'язки через Комуністичний Інтернаціонал, і пропонував назвати її «Українська Комуністична Партія» [31]. Останнє якраз свідчило, на думку дослідників, що для Лапчинського і тих, хто з ним солідаризувався, питання про самостійність більшовицької партії на Україні було, очевидно, питанням принциповим, питанням, яке вони поєднували головним чином з питанням національним [32].

Після того, як радянська влада на Україні в 1918 р. була задушена австро-німецькою окупацією, Георгій Лапчинський з травня по листопад 1918 р. працював у Наркоматі закордонних справ РРФСР у Москві [33], а після повалення Директорії Української Народної Республіки знову повертається на Україну. Він одночасно займає посади голови Чернігівського

губревкому, уповноваженого Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України, завідуючого губернським відділом управління та юстиції [34], дещо пізніше – секретаря ВУЦВК [35]. Г.Лапчинський у цей час надіявся, що розбудова радянської державної організації на Україні вестиме до її самостійності, тим більше, що в 1919 р. Українська Радянська Республіка здобула більше атрибутів суверенності, ніж у перший період радянської влади на Україні.

«Але дуже скоро вже довелось переконатися в марності цих надій. <...> Нестримно централізаторська політика московського центру, що зводив нанівець всю самостійність місцевих органів <...> русотяпство, заповнення всього радянського і партійного апарату покидьками з великоросійського центру дезорганізували країну, позбавили її будь-якої можливості чинити опір контрреволюції з середини і зовні ледве не призвели до краху революції у Великоросії» [36]. Лапчинський намагався знайти силу, яка б протистояла такому становищу. Тому з літа 1919 р. він солідаризувався з українськими більшовиками, що угрупувалися в Києві навколо члена ЦК КП(б)У П.Слинька. Виходячи з умов української дійсності, ця група ставила за мету оздоровлення політики партії, перетворення її в незалежну від РКП. Восени ж 1919 р., приїхавши у Москву у відпустку по хворобі з Чернігівщини, де він був головою ради оборони Новгород-Сіверського району, Г.Лапчинський встановив зв'язок з Поповим, Ландером та іншими більшовиками, що евакуювалися з України під час наступу Денікіна і поділяли подібні погляди [37]. Згодом вони дістали назву «групи федералістів», бо відстоювали об'єднання радянських республік на засадах повної рівноправності – їх федерацію.

Повернувшись на Україну, в Житомир, який був вільний від денікінців, Лапчинський і його однодумці виступають ініціаторами проведення партійної наради, яка мала б розробити подальші шляхи розвитку Компартії України і української соціалістичної державності. При цьому слід мати на увазі, що радянська влада в цей час була лише в частині повітів Волині, Чернігівщини та Київщини, а її всеукраїнські вищі органи – ВУЦВК і Раднарком – припинили існування взагалі. Центральний Комітет КП(б)У теж був розпущений ЦК РКП(б).

Нарада, що задумувалась Лапчинським як партійна конференція, була скликана Волинським губкомом партії та створеною ним комісією, до складу якої входив і Георгій Федорович, в м. Гомелі наприкінці листопада 1919 р. У ній брало участь небагато партійних і радянських працівників, та серед них були і відомі на Україні В.Затонський, Д.Мануїльський, С.Косіор, Ю.Коцюбинський, В.Порайко та інші [38].

Лапчинський виступив на нараді з доповіддю про радянське будівництво на Україні, висловившись у ній за суверенність Української Радянської Республіки. Проте особливо гостро дебатовалась доповідь Д.Мануїльського про завдання партії. В резолюції по ній, ухваленій більшістю, відзначалось: «Першочерговим завданням українського уряду є здійснення повного військового і економічного об'єднання Радянської України з Радянською Росією».

Г.Лапчинський у своїх тезах про партійне будівництво, висунутих як контрпропозиції по цій доповіді, наполягав на тому, щоб «всі комуністичні сили на Україні об'єдналися в одну партію – Українську комуністичну партію більшовиків». На його думку, комуністи повинні були рішуче порвати з успадкованим від часів царизму «презирством до всього місцевого, національного, з поглядом на Україну не як на самостійну країну, населену одним із найзначніших по своїй чисельності європейським народом, а як на придаток до Росії, колонією якої вона увесь час дійсно була» [39].

Ці пропозиції не були прийняті, але певною мірою все ж таки вплинули на учасників наради. Тому Лапчинський вважав, що єдиним результатом наради було визнання, що однією з головних причин помилок і невдач більшовиків є відсутність дійсного, а не фіктивного урядового центру та недостатня самостійність центру партійного.

Офіційна історіографія ще у 1920-ті рр. вважала головним результатом Гомельської наради жорстоку поразку «федералістів», відносячи, між іншим, до числа їх основних помилок те, що вони «орієнтувались виключно на внутрішні сили української революції» [40].

Та, незважаючи на невдачі, Георгій Лапчинський і його однодумці відстоювали свої позиції й надалі. У перші місяці 1920 р. Георгій Федорович перебував на радянській роботі у Києві, був членом Київського губпарткому. Він та інші федералісти підготували тези з викладом своїх поглядів на хід та перспективи партійного і радянського будівництва на Україні в той час і в березні 1920 р. винесли їх на конференцію КП(б)У. Однак, конференція засудила цей документ і позицію його авторів. Лапчинський же за «дезорганізаторську роботу» був позбавлений на три місяці права займати відповідальні партійні і радянські посади [41]. Однак група федералістів продовжувала вести роботу в середині КП(б)У. Під час IV Всеукраїнського з'їзду рад (травень 1920 р.) у Харкові члени групи провели кілька таємних нарад з деякими його делегатами, на підтримку яких вони розраховували. На останній із них, що проходила в помешканні Лапчинського за участю 10–12 осіб, він і його товариші М.Криворотченко, Є.Кас'яненко (псевдонім Ларик) довели до учасників підготовлений ними документ – «циркуляр» з викладом своїх поглядів. Як свідчать матеріали спеціальної комісії ЦК КП(б)У, на цій нараді було створено оргбюро в складі 5 осіб, як центр групи. Воно мало також завдання скликати конференцію федералістів та їх прихильників [42]. Однак низка обставин, в тому числі і відсутність повної єдності серед федералістів, стала на заваді цим намірам [43].

Діяльність групи федералістів суперечила нормам партійного життя РКП(б) та КП(б)У, як її складової частини, і в першу чергу партійній дисципліні, що вимагала повного підкорення більшості.

Проте Г.Ф.Лапчинський вважав, що мав право думати і чинити інакше. За його словами «обов'язком кожного пролетарського революціонера є втілення перш за все в свідомість робітничих мас тих поглядів на способи їх звільнення, які він вважав вірними» [44]. Він також відкрито висловлював думку, що у разі незгоди з більшістю, можлива організація однодумців навколо себе. «Як старий партієць, я не уявляю інших методів, хоча зараз багато хто вважає, що партійна дисципліна може зв'язувати членів партії по відношенню до їх поведінки в партії» [45], – зазначав він.

Вичерпавши можливості проводити свою лінію в партії; наприкінці травня 1920 р. Лапчинський подав заяву про вихід з КП(б)У [46]. Між тим, ще раніше він звертав свій погляд у бік опозиційних більшовикам Української комуністичної партії (боротьбистів) – УКП(б) та Української комуністичної партії – УКП. 11 липня 1920 р. в органі ЦК УКП газети «Червоний прапор» було опубліковано лист Георгія Лапчинського, в якому він аргументував свій вихід з більшовицької партії і заявляв, що переходить до Української комуністичної партії, наголошуючи: «Партія ця намагається провести в життя ті принципи Радянської України, які я увесь час відстоював, будучи членом КП(б)У <...>».

Лапчинський також вказував на умови виходу з тупикової політичної ситуації, яка, на його думку, склалась в той час на Україні. В зв'язку з цим він знову закликав до створення самостійної Української комуністичної партії, яка б входила до III Інтернаціоналу нарівні з Російською комуністичною партією. Звертав увагу на необхідність створення самостійних профспілкових, кооперативних, молодіжних та інших центрів в межах України, а також. – радянського уряду України, який би мав всю повноту влади в усіх галузях управління і діяв в усіх необхідних випадках, перш за все в питаннях оборони і господарського будівництва, в повній згоді і на точно визначеній основі з урядами інших радянських республік [46]. ЦК КП(б)У 6 липня 1920 р. виключив Лапчинського й Криворотченка з партії [47].

Ведучи боротьбу за свої погляди і переконання, Г.Ф.Лапчинський вважав при цьому неприпустимим вдаватись до насильства і будь-яких «непартійних методів» [48].

Проте ЦК КП(б)У звернувся за допомогою до органів ЧК. 16 липня 1920 р. його співробітниками було зроблено обшук у Лапчинського, а його самого заарештовано і припроваджено до Харківської ЧК для допитів. Їх наслідком був висновок слідчого Іваненка: «<...> Я вважаю провину гр. Лапчинського в роботі по розколу партії доведеною, а тому

вважаю необхідним гр. Лапчинського, як шкідливого для Радянського будівництва вислати в Москву» [49].

Політбюро ЦК КП(б)У 26 липня 1920 р. погодилося з цим і запропонувало Надзвичайній комісії вислати Лапчинського за межі України, що і було слухняно виконано в перших числах серпня 1920 р. При цьому Лапчинського змусили навіть дати підписку, що він не повернеться на Україну. Правда, це було ще не заслання, а лише вислання до Москви [50]. В грудні 1920 р. ВУЦВК, до складу якого ще не так давно входив Георгій Федорович, розглянув клопотання ЦК УКП, членом якого Лапчинського обрали до вислання, про надання йому права проживати на території УСРР [51].

Після одержання дозволу Лапчинський повертається на Україну, активно працює в УКП. Втім, і в цій партії він займає особливу позицію, наближаючись до опозиції «демократичного централізму» в РКП(б) на чолі з Т.Сапроновим. Як згадував один із активістів УКП І.Майстренко, за це Лапчинського критикували лідери партії, а він іронічно називав їх «неофітами», тобто неофітами ортодоксального комунізму [52].

Згодом, можливо, під впливом політики українізації, яку він сприймав дуже схвально, Г.Ф.Лапчинський відійшов від УКП і в 1926 р. був поновлений у КП(б)У [53].

Незабаром Георгія Федоровича направили на дипломатичну роботу, призначивши генеральним консулом СРСР у Львові, що належав тоді до Польщі, Слід відмітити, що працюючи там, Лапчинський завоював собі велику популярність серед західноукраїнської інтелігенції і сприяв створенню в її середовищі течії «совітофілів» [54], що потім обернулося проти нього під час слідства в «справі» належності до «Української військової організації»,

Сучасні дослідники здебільшого аналізують політичні погляди, державну діяльність Георгія Лапчинського. Між тим, необхідно звернути увагу і на суто людські якості його особистості. Високоосвічений, обдарований, він мав глибокі знання з різних галузей, вільно володів латинською, давньогрецькою, французькою, німецькою, англійською мовами. Читав літературу в оригіналах. Працюючи на Україні, досконало вивчив мову її народу, робив переклади з німецької та інших мов на українську. Перебуваючи в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. на дипломатичній роботі, вивчав польську та іспанську мови.

Життя та діяльність Г.Ф.Лапчинського були тісно пов'язані з Україною, яку він щиро любив, захоплювався її народом, історією та культурою. Важливим, на наш погляд, є його особисте визнання: «Я так тісно і органічно пов'язаний з будівництвом Радянської України з перших її кроків і так глибоко переживав її труднощі» [55].

Проте останні роки життя Г.Ф.Лапчинський працював в Алма-Аті. На Україну повернутися йому не дозволяли. Та і сам він розумів, що з такою біографією, як у нього, арешту на Україні не минути. Однак, уникнути репресій Лапчинський не зміг і в Казахстані.

В 1935 р. Георгія Федоровича було заарештовано. Його обвинуватили в тому, що, начебто він належав до націоналістичної «Української військової організації» і в 1929 р., перебуваючи на посаді консула СРСР у Львові, організовував зустрічі її активних членів.

Г.Ф.Лапчинський обвинувачення не визнав, категорично і аргументовано відхиляв одне за одним твердження слідчих. Тому, незважаючи на всі старання, єдине, що змогло слідство винести на Особливу нараду при НКВС СРСР – це звинувачення в незаконному зберіганні зброї [56]. Вирок – заслання до Магадана, в бухту Нагаєво, копальня Нереча. Там, у засланні, в 1937 р. знову був заарештований і 8 вересня цього ж року Судовою трійкою при НКВС Далекосхідного краю засуджений до страти. 16 жовтня 1937 р. вирок було виконано.

Постановою президії Магаданського обласного суду від 29 червня 1956 р. вирок Особливої наради при НКВС СРСР щодо Г.Ф.Лапчинського було скасовано, а справу його припинено за відсутністю складу злочину.

В 1960-х рр. ім'я Г.Ф.Лапчинського з'являється на сторінках історичної літератури, його портрети експонуються в центральних республіканських та місцевих музеях. Однак, на по-

чатку 1970-х рр., в умовах чергової кампанії проти «націонал-ухильництва», особа Лапчинського знову стає предметом політичних інсинуацій. Пригадавши колишні погляди Георгія Федоровича, політичне керівництво республіки зараховує його в реєстр «небажаних історичних діячів». І знову замість глибокого критичного аналізу його переконань, великої та багатогранної діяльності – довгі роки незаслуженого забуття.

Лише сьогодні, коли історична правда стає нашою життєвою необхідністю, коли ми крок за кроком відтворюємо забуті сторінки вітчизняної історії, Георгій Федорович Лапчинський повертається до нас. Віримо, що повертається назавжди.

1. Лапчинський Г. З перших днів всеукраїнської Радянської влади // *Летопись революции* (журнал Истпарта ЦК КП(б)У). – 1927. – № 5 (26). – С. 51- 52.
2. Дионин С. Революционная молодежь в Петербурге 1897–1910 гг. – Л., 1926. – С. 81.
3. Лапчинский Г. Письмо в редакцию // «Червоний Прапор» (орган Центрального Комітету Української комуністичної партії). – 1920. – 11 липня.
4. Цветков-Просвещенский А.К. Между двумя революциями (1907–1916 гг.). – М., 1957. – С. 33, 52.
5. Там само. – С. 52.
6. Там само. – С. 32.
7. Лапчинський Г. З перших днів всеукраїнської Радянської влади. – С. 52.
8. Дело революции (орган Кременчугского Совета раб. и солд. депутатов). – 1917. – 5 октября.
9. Лапчинский Г. З перших днів всеукраїнської Радянської влади. – С. 54.
10. Там само. – С. 47-48.
11. Шрейбер С. К протоколам первого всеукраинского совещания большевиков // *Летопись революции*. – 1926. – № 5 (20). – С. 56.
12. Областной съезд РСДРП(б) (Первое всеукраинское совещание большевиков) // *Летопись революции*. – 1926. – № 5 (20). – С. 78.
13. Лапчинський Г. З перших днів всеукраїнської Радянської влади. – С. 59.
14. Там само. – С. 60.
15. Областной съезд РСДРП (б-ков). – С. 81.
16. Там само. – С. 82.
17. Шрейбер С. Назв. праця. – С. 63.
18. Всеукраинский съезд Советов // *Літопис революції*. – 1928. – № 1 (28). – С. 279, 282.
19. ЦДАЖР України. – Ф. І. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 28.
20. Лапчинський Г. З перших днів всеукраїнської Радянської влади. – С. 65–66.
21. ЦДАЖР України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 4, 6.
22. Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат (Спогади) // *Літопис революції*. – 1928. – № 13 (28). – С. 164.
23. С.Ш. Из истории Соввласти на Украине. О первом Всеукраинском съезде Советов и Первом Советском Правительстве Украины // *Летопись революции*. – 1924. – № 4 (9). – С. 175.
24. Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. – С. 172.
25. Там само. – С. 175.
26. Там само. – С. 174.
27. Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 р. (До боротьби за перемогу Жовтня) // *Літопис революції*. – 1928. – № 2 (29). – С. 210.
28. Там само. – С. 219.
29. Бош Е.Б. Год борьбы. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 253.
30. Лапчинский Г. Письмо в редакцию.
31. Там само.
32. Фрід Д. Таганрозька нарада // *Літопис революції*. – 1928. – № 4(31). – С. 39.
33. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 0-21939. – Арк. 14.
34. Боротьба трудящих Чернігівщини за владу Рад (1918–1919). – Чернігів, 1957. – С. 218.
35. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 0-21939. – Арк. 14.
36. Лапчинский Г. Письмо в редакцию.
37. Лапчинский Г. Гомельское совещание. (Воспоминания) // *Летопись революции*. – 1926. – № 6 (21). – С. 40-41.
38. Там само. – С. 447.
39. Там само. – С. 45-48.
40. Там само. – С. 50.
41. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 0-21939. – Арк. 13.
42. Там само.
43. Там само. – Арк. 17.
44. Лапчинский Г. Письмо в редакцию.
45. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 0-21939. – Арк. 17 зв.
46. Лапчинский Г. Письмо в редакцию.
47. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 0-21939. – Арк. 16 зв.
48. Там само. – Арк. 17.
49. Там само. – Арк. 1, 2, 14-18.
50. Там само. – Арк. 19-21.

51. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 91.
52. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1985. — С. 157.
53. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. — К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. — С. 303.
54. Майстренко І. Назв. праця. — С. 158.
55. Архів Кременчуцького історико-краєзнавчого музею. — С. 176.
56. Архів КДБ при РМ Каз. РСР. — Спр. 03927. — Арк. 38.

Лев Євселевський, Олександр Юренко

ЛЕВЧЕНКО

Андрій Іванович

1897 – березень 1923

Андрій Іванович Левченко народився на хуторі Гречаному Кишеньківської волості Кобеляцькими повіту в селянській родині (зараз це місце затоплене Дніпродзержинським штучним водоймищем). Після успішного закінчення гімназії в 1914 р. поступив добровольцем до російської армії. Згодом закінчив військове училище в Києві, дістав звання підпоручика і служив у кавалерійському полку, який перебував у складі Південно-Західного фронту. В 1917 р. пов'язав свою долю з українською армією, з якою пройшов увесь хресний шлях боротьби за волю України. У жодній із політичних партій А.Левченко не перебував, але поділяв програму партії українських лівих есерів (згодом – комуністів-боротьбистів). У документах чека він значився як «лютий петлюрівець», чоловік років тридцяти, брюнет.

Повернувшись на початку 1920 р. до рідної домівки, А.Левченко влаштувався на роботу до мобілізаційного відділу Кобеляцького повітового військового комісаріату, водночас займався створенням підпільної повстанської організації та налагодженням зв'язків із повстанськими загонами, що діяли на теренах повіту. Після невдалого штурму повстанцями Кобеляк в ніч на 15 червня у місті почалися повальні обшуки і облави з метою виявлення співучасників нападу. А.Левченку вдалося уникнути арешту і перейти на нелегальне становище.

Спираючись на вцілілих підпільників, А.Левченко в липні 1920 р. підняв повстання проти більшовиків. Його загін швидко зростає за рахунок селянської молоді, яка не бажала брати участь у братовбивчій громадянській війні на боці більшовиків, та дрібних повстанських загонів. Так, в Озерах до А.Левченка приєднався загін Овдієнка (200 піхотинців і 70 кавалеристів), а в Царичанці – загін Самарського (120–150 чол.). Ідеалом повсталих була Українська Народна Республіка, а надією – українська армія на чолі з С.Петлюрою [1].

Протягом серпня-вересня 1920 р. у селах повіту велася активна протибільшовицька агітація, проходила мобілізація молоді і коней. Повстанці А.Левченка діяли головним чином в районі сіл Переволочної–Мишуриноного Рогу–Царичанки–Озер–Бригадівки, а 1 жовтня вирушили в напрямку Полтави. В рейді взяло участь близько 600 піхотинців і 150 кавалеристів при чотирьох кулеметах. З'єднання мало добре поставлені тилову і санітарну служби, але відчувався брак зброї і набоїв. Ядро з'єднання склали повстанці, які йшли з Левченком із Кобеляцького повіту. Решта – постійно змінювалася: одні повстанці гинули в боях, інші – відсівалися по дорозі, бо не хотіли відриватися від рідних місць. Разом з тим, склад з'єднання постійно поповнювався за рахунок селянської молоді і дезертирів з Червоної армії.

Від Малої Перещепини з'єднання А.Левченка повернуло на Решетилівку, яку з боєм здобуло 4 жовтня, але після невдалого бою з 262-м полком 30-ї дивізії Червоної армії, в якому

повстанці втратили 15 чол., залишило село і через Говтву та Хорішки вступило на терени Хорольського повіту. Дізнавшись, що червоні залишили Решетилівку, повстанці 11 жовтня знову зайняли її й перебували там протягом трьох днів. Другу половину жовтня з'єднання оперувало на теренах Хорольського та Лубенського повітах. Уникаючи боїв з переважаючими силами кременчуцького гарнізону, які постійно переслідували повстанців, вони весь час міняли місця свого перебування. Завдяки підтримці місцевого населення повстанці мали точні дані про пересування червоних військ і робили напади на радянські установи та червоноармійські частини головним чином ночами, коли їх не чекали, а вдень переховувалися по ярах і хуторах.

В ніч на 21 жовтня загін А.Левченка, який за радянськими даними налічував 300 штиків і 200 шабель напав на Семенівку Хорольського повіту, де захопив склади і зсипний пункт, куди продзагони звозили вилучений у селян хліб. Захоплене збіжжя і частину майна повстанці роздали селянам [2].

30 жовтня в районі Хоцьків Переяславського повіту А.Левченко на короткий час об'єднався із загоном отамана Чорного (Гаврила Куреди), який перебував на той час у Прохорівській волості. Згідно повідомлень радянської військової розвідки об'єднаний загін налічував 500 штиків і 250 шабель. Незабаром до них приєднався і невеликий загін Кашкалди. Повстанці намагалися блокувати рух на залізницях, які проходили через Київ і з'єднували Правобережжя України з Харковом та Донбасом і тим самим допомогти Армії УНР, яка, будучи притиснутою до польського кордону, вела нерівну боротьбу з більшовиками за волю України.

1 листопада 1920 р. загони Левченка і Чорного зайняли село Піщане, де вбили трьох радянських службовців. Рота червоноармійців, що стояла в селі, бою не прийняла і втекла до Золотоноші. В місті зчинилася паніка, радянські установи готувалися до евакуації. Наступного дня, реально оцінивши сили червоних, загони відійшли до Богодухівки. Проти них були послані загони чекістів і 65-й полк Червоної армії. В районі села Чепілки-Жорнокліївки, що за 30 кілометрів на південний схід від Переяслава, їм вдалося наздогнати повстанців і нав'язати бій на невідгнаних для останніх умовах. Під тиском регулярних частин Червоної армії повстанці відійшли до Великого Хутора і там розійшлися: отаман Чорний спільно із загоном Лошуна залишився на Переяславщині, а А.Левченко через Миколаївку повернувся до Хорольського повіту.

Щоб ввести в оману радянське командування, повстанці діяли в різних напрямках і невеликими загонами, які пересувалися на конях і возах. Так, 5 листопада в селі Горошино несподівано з'явилися 23 вершники із загону А.Левченка і повідомили селянам, що під командою отамана перебуває більше чотирьох тисяч повстанців. В цей же день частина загону разом із штабом перебувала в селі Христинівці Золотоніського повіту, а основні сили – в Буримці Лубенського повіту [3].

Щоб уникнути оточення регулярними частинами Червоної армії, які поверталися з польського фронту, загін А.Левченка швидким маршем пройшов через Миргородський повіт і вступив на терени Полтавського. 7 листопада повстанці несподівано увірвалися до Великих Будищ, де спалили приміщення волосного виконкому, вбили його голову Швеця і старшого міліціонера Лещенка. 11 листопада вони були вже в Опішні. Судячи з офіційних радянських документів, вони розігнали волосний виконком, спалили його документи і пограбували декілька сімей «радянських службовців», які не встигли поховатися. В Опішні повстанці також перехопили великий транспорт із хлібом, який із Зіньківського повіту рухався до Полтави, і роздали його місцевим жителям [4].

З настанням зимових холодів навколо повстанців А.Левченка все тугіше стягувався зашморг червоних каральних загонів. 13 листопада вони мали бій із загоном чекістів імені Троцького, під час якого втратили близько 40 чол., але відірвалися від переслідування і ви-

рушили до Хорольського повіту. В ніч на 14 листопада А.Левченко перейшов залізницю поблизу станції Сагайдак і вирушив у напрямку Білоцерківки, але довідавшись, що там зосереджені значні сили червоних, знову повернувся до Полтавського повіту. 20 листопада повстанці досягли Матвіївки, але наступного дня поблизу хутора Млини їх наздогнав кінний маневрений загін міліції під командою І.Федорченка. Повстанці перебували в цей час на відпочинку і, застукані зненацька, кинулися тікати. І хоча людські втрати були незначними (двоє вбитих), червоні захопили канцелярію штабу, 15 коней, 30 гвинтівок і 4 сідла.

Намагаючись відірватися від переслідування, загін А.Левченка, рухався майже без відпочинку, весь час міняючи напрямки. Люди страждали від холоду, недосипання і недоїдання. Швидкість руху багато в чому залежала від погоди, яка весь час змінювалася, морози і сніг чергувалися з відлигою і непролазною грязюкою. Крім того, повстанці були обтяжені обозом з пораненими і хворими. Не вистачало набоїв, особливо кулеметних стрічок. З Полтавського повіту довелося знову повернутися до Хорольського.

В обідню пору поблизу хутора Варварівки, що неподалік від Білоцерківки, А.Левченка наздогнав загін Полтавської ЧК під командою Лякса. Після запеклого бою, який тривав до ночі, втративши 26 чол. вбитими, повстанці відірвалися від переслідування і без відпочинку вирушили за маршрутом Остап'є–Буняківка–Говтва. В ніч на 27 листопада вони вступили до Федорівки. Після кількох годин перепочинку А.Левченко рано вранці, коли ще не світало, залишив село, але неподалік хутора Відерівки, поблизу Великих Кринок, його загін потрапив під удар червоноармійських частин кременчуцького гарнізону. В цих умовах А.Левченко прийняв єдино правильне рішення: розбитися на дрібні групи і пробиратися до Кобеляцького повіту.

Після повернення до рідних місць отаману потрібно було лише декілька днів, щоб зібрати своїх вцілілих побратимів. Оперативні повідомлення радянського командування свідчать, що на початку грудня 1920 р. в загоні А.Левченка вже налічувалося понад 100 чол., які мали на озброєнні гвинтівки, бомби і кулемети. 2 грудня після тривалого бою вони розбили кобелячківський загін комнезамівців і того ж дня увечері вчинили напад на Озеряни, де стояв ескадрон червоних. Напад був настільки несподіваним, що червоноармійці навіть не встигли осідлати коней. Повстанцям дісталось 30 коней і це багато в чому вирішило питання маневреності загону. Проте вже наступного дня загін А.Левченка в районі сіл Мотринь–Каленики зіткнувся з переважаючими силами червоних і, не прийнявши бою, зник.

У грудні 1920 р. радянське командування декілька разів повідомляло про розгром загону А.Левченка, проте ці повідомлення виявлялися передчасними. За несприятливих зимових умов повстанці за наказом отамана розійшлися: частина відійшла до Новомосковського повіту, а А.Левченко з частиною загону – на правий берег Дніпра. На Полтавщину він повернувся лише 15 лютого 1921 р.

Користуючись тимчасовим згасанням у зимову пору повстанського руху, радянська влада посилила вилучення хліба в селян. У лютому 1921 р. Кобеляцький повіт було оголошено ударним щодо виконання продрозкладки. Для цього були залучені два полки 7-ї Володимирської стрілецької дивізії, продзагони комнезами і частини чека. Примусове вилучення хліба перетворилося на звичайне пограбування селян радянською владою. У звіті Полтавського відділення ДПУ про дії червоноармійців говорилося, що «пограбування жителів, наскоки і здирства у кавалерійських частинах <...> стали звичним явищем» [5].

На початку травня 1921 р. за наказом Головного повстанського комітету у Львові А.Левченко одержав мандат на формування загонів у 14-му повстанському районі, куди ввійшли окремі повіти Полтавської і Кременчуцької губерній. Тут були закладені підпільні повстанські осередки за системою «бойових п'ятірок». Одному з найближчих соратників А.Левченка Петру Погорілому Головний отаман С.Петлюра присвоїв військове звання полковника і видав мандат на формування Першого повстанського Кобеляцького полку.

Зв'язок між повстанцями та урядом УНР на вигнанні підтримувався через зв'язкових Антона Кішку та Семена Мигуля.

Піднесенню протибільшовицької боротьби на Полтавщині сприяв рейд махновських загонів, які наприкінці травня – на початку червня 1921 р. пройшли через губернію. Загін А.Левченка, який складався з 120–150 шабель, поблизу Решетилівки на короткий час приєднався до махновців, але через ідеологічні розбіжності відійшов від них. Протягом весни-літа 1921 р. загопи отаманів А.Левченка і П.Погорілого вели боротьбу в Кобеляцькому і Костянтиноградському повітах Полтавської та Новомосковському повіті Катеринославської губернії. Їх тактика полягала в тому, щоб уникаючи боїв з переважаючими частинами Червоної армії, завдавати раптових ударів окремим її підрозділам, а в разі небезпеки розсіюватися на дрібні загопи і відриватися від переслідування.

12 липня роз'їзд червоних виявив повстанців А.Левченка поблизу Нехворощі. Піша розвідка захопила у передового загону повстанців кулемет, але вчасно підоспіла основна частина загону розбила червоноармійців і повернула зброю. Відстрілюючись, червоні втекли до Маячки. Під час цього бою було поранено двох повстанців і вбито семеро червоноармійців. На допомогу регулярним частинам Червоної армії були послані загопи комнезамівців, які не являли собою якоїсь реальної військової сили, але переважали повстанців чисельно. Щоб уникнути оточення, А.Левченко, маючи 70 шабель і одного кулемета, через Соколову Балку пішов на Дашківські хутори і далі – на Кишеньку. Його переслідували два батальйони КНС і піший підрозділ 55-го полку 7-ї Володимирської стрілецької дивізії з двома кулеметами, але безуспішно [6].

Зважаючи на те, що повстанці користувалися підтримкою більшості селянства, радянське командування в липні 1921 р. розпочало переговори з А.Левченком. Цьому сприяла оголошена IV Всеукраїнським з'їздом рад амністія повстанцям і перехід від продовольчої розверстки до менш обтяжливого для селянства продовольчого податку. Для налагодження контакту з А.Левченком були послані представники невеликого загону Кукші, які нещодавно разом з отаманом перейшли на бік радянської влади.

Переговори розпочалися 5 серпня через посередництво Дениса Погорілого. В них взяли участь з боку А.Левченка Петро Погорілий, а з боку червоних – два уповноважених Кременчуцької і один – Полтавської губернської чека. Повстанці висунули умови: звільнити від червоних військ охоплені повстанням волості (Кишеньківську, Солошинську, Царичанську, Китайгородську та інші), припинити переслідування повстанців на час ведення переговорів, розпочати обмін заручниками з обох сторін, для зв'язку з іншими повстанськими загонами гарантувати А.Левченку недоторканість і вільне пересування. У свою чергу радянське командування поставило повстанцям ультиматум: до 9 серпня 1921 р. скласти зброю. У випадку відмови боротьба буде вестися до повного знищення всіх противників комуністичного режиму [7].

Як і слід було очікувати, переговори ні до чого не привели. Червоні використали їх для перегрупування і концентрації своїх сил навколо охоплених повстанням районів. Військові дії відновилися.

18 серпня підрозділи 55-го полку оточили ліс, в якому перебував загін П.Погорілого. Користуючись перевагою в живій силі і озброєнні, їм вдалося завдати відчутної поразки повстанцям. Згідно повідомлення червоного командування, під час бою було вбито 7 і захоплено в полон 9 повстанців, з яких п'ятьох розстріляли на місці, одного відправили до концтабору і трьох, як насильно мобілізованих до загону, відпустили додому [8].

25 серпня в пообідній час загону особливого призначення Харківського військового округу і міліції Новомосковського повіту за півтора кілометри від Царичанки вдалося оточити близько 50 повстанців А.Левченка. Бій тривав до самої ночі. Червоні повідомили, що

під час операцій вони зарубали 26 чол., в тому числі і А.Левченка, але і на цей раз їх повідомлення не підтвердилося. З настанням темряви повстанці зникли.

Вдруге загін А.Левченка, який постійно поповнювався за рахунок селянської молоді, був оточений двома ескадронами червоних поблизу села Бабайківки в сосновому лісі. Червоні цілий день обстрілювали ліс, випустивши по ньому 25 кулеметних стрічок і кинувши 67 бомб, в результаті чого спалили всі дерева, але оборону загону здолати не змогли. На допомогу червоним прибув загін міліції з Маячки. Разом вони пішли в атаку. Підпустивши їх близько, повстанці дали залп з гвинтівок, від якого двох кавалеристів було вбито і трьох поранено. Дістали поранення і три міліціонери. Наступ червоних захлипнувся, а між тим наступила ніч. На другий день, не зустрівши опору, червоні вступили до лісу, але знайшли там лише 7 трупів повстанців і трьох коней.

Через декілька днів до Маячки прибув взвод червоноармійців у кількості 30 чол., який у степу відбився від свого полку. Побачивши кавалеристів, що наближалися до села, вони прийняли їх за червоний ескадрон і з радістю вибігли назустріч, але то виявився загін А.Левченка. Повстанці розвернули тачанку з кулеметом і пішли в атаку, під час якої шістьох червоноармійців і одного міліціонера зарубали, решта – втекли до села, а потім вирушили до Кобеляк, шукаючи там порятунку, але по дорозі їх зустріли повстанці і зарубали ще шістьох.

В середині вересня за шість кілометрів від Кишеньки повстанці напали на загін міліції. При цьому трьох міліціонерів було вбито, одного поранено і одному вдалося втекти. Тоді ж до рук повстанців потрапив комісар військово-дорожнього загону і два співробітники особливого відділу 7-ї Володимирської дивізії, яких роззбрóили, роздягнули і відпустили.

Восени 1921 р. із 21 волості Кобеляцького повіту в 17 радянська влада була ліквідована і вони перебували під повним контролем повстанців. Навіть в самих Кобеляках представники радянської влади не почували себе в небезпеці, 2 вересня П.Погорілий з декількома повстанцями захопив у передмісті Кобеляк голову волосного виконкому і голову комнезаму, але з невідомих причин відпустив їх на волю. В ніч на 18 вересня повстанці знову вчинили зухвалу акцію в Кобеляках. На цей раз вони захопили в полон начальника озброєння і декількох червоноармійців 56-го полку 7-ї Володимирської дивізії, вивели їх за місто і розстріляли. У зв'язку з ним, командир дивізії Бахтін наказав заарештувати командира полку Зоммера і комісара цього ж полку Жмаченка. Всьому складові повітової військової наради була оголошена сувора догана [9].

Восени 1921 р. у більшості волостей Кобеляцького повіту були розгромлені партійні і радянські установи, знищені їх документи, розігнані комнезами і продовольча міліція. Повстанці перешкоджали вивезенню продовольства з Кобеляцького повіту, вже охопленого голодом, до Росії, захищали селян від пограбування з боку радянської влади та знищували найбільш ненависних їй провідників. Так, були вбиті голови Бродщанського, Озерського і Ляшківського волосних виконкомів.

Документи, що потрапили до рук чекістів, свідчили, що зимовий похід 1921 р. Ю.Тютюнника на Київ був скоординований з повстанцями А.Левченка, які мали перерізати залізничне сполучення в районі Кременчука та зірвати мости через Дніпро [10]. Проте здійснити цей намір не вдалося, тому що з настанням осінніх холодів повстанський рух пішов на спад, а отаман А.Левченко після тяжкого поранення поблизу станції Галечина протягом тривалого часу лікувався і відійшов від керівництва повстанським рухом. Лише наприкінці 1921 р. після одужання він почав готувати нове загальне повстання в південних повітах Полтавської та Кременчуцької губерній.

Згідно наказу Головного повстанського комітету у Львові в підпорядкування А.Левченка переходили повстанські загони Кобеляцького, Новомосковського і Верхньодніпровського повітів, очолювані отаманами П.Погорілим, Івановим, Шулікою, Петрашем і Біло-

крисою, – загалом більше 200 чол. Об'єднаний загін дістав назву «Запорізька Січ» і став центром селянського повстання. За наказом А.Левченка були виготовлені печатки повстанського полку з гербом УНР. Штаб повстанців розміщувався на хуторі Гречаному і підтримував зв'язок з Головним повстанським комітетом та урядом УНР на еміграції, а також повстанськими загонами на Київщині та українським патріотичним підпіллям у Кременчуцькій, Катеринославській і Чернігівській губерніях.

В новорічну ніч 1922 р. на хуторі Дашківці повстанці вбили двох міліціонерів, а в Чорбівці перехопили групу міліціонерів, які супроводжували заарештованих селян до Кобеляк: міліціонерів вони вбили, а селян врятували від розправи. На Різдво в церкві Дашківки повстанці відслужили молебень за своїми загиблими побратимами і дали клятву на вірність незалежній Україні. Таємна агентура чека сповіщала, що повстанці були одягнуті в українське національне вбрання, а на їх башликах була вишита аббревіатура «У.Н.Р.» Того ж дня повстанці знищили документи Чорбівського, Бродщанського, Сокольського та деяких інших сільських виконкомів.

9 січня загін повстанців під командою А.Левченка став до бою з кавалерійською розвідкою 56-го полку. Не витримавши натиску, червоні кавалеристи через Бродщанську і Маячківську волості тікали до Кобеляк. Їх до самого міста переслідували 12 кінних і більше сотні піших повстанців. В Кобеляках терміново була оголошена мобілізація комуністів, по тривозі підняли особливий загін Полтавської губернської чека і 56-й полк Володимирської стрілецької дивізії [11].

Незважаючи на голод, який в 1921 р. охопив південь Полтавщини, продовольчий податок із селян стягувався з неймовірною жорстокістю. Радянська влада тут вперше застосувала такий згодом виправданий метод боротьби з українським селянством, як терор голодом.

Доведені до відчаю селяни бралися до зброї, поповнюючи ряди повстанців. Найближчим помічником А.Левченка був Яків Колісник, в минулому поручик російської армії, за політичними переконаннями – лівий український есер-боротьбист. Ідеологічну роботу в загонах здійснював завідуючий відділом народної освіти Орлицької волості Семен Мигула – член Української комуністичної партії.

Різні люди, як за політичними переконаннями, так і за майновим та суспільним становищем, брали участь у протибільшовицькій боротьбі, але всіх їх об'єднувала одна мета – боротьба за волю України. Так, селянин Антін Твердохліб разом із сином Іваном та дочкою Степанидою друкували і розповсюджували листівки із закликом до повстання, голова комнезаму Ілько Твердохліб переховував повстанців, начальник Кишеньківської волосної міліції попереджав повстанців про підготовку каральних операцій проти них. Колишній червоноармієць Кость Пархоменко був у повстанців скрипалем, а Наум Клименко, Іван Лях і Олексій Каченко постачали повстанцям зброю. Студентка медичного факультету Київського університету Марфа Бридж лікувала поранених повстанців, в тому числі і Левченка. Антоніна Городецька після закінчення Кобеляцької гімназії працювала у фінансовому відділі повітвиконкому і допомагала повстанцям медикаментами і харчами. Ірина Погоріла, дружина отамана Петра Погорілого, зі зброєю в руках воювала в загонах повстанців, була щирим патріотом України. Свою непохитну волю в боротьбі за незалежність вона викарбувала як клятву татуюванням на руці: тризуб і напис «У.Н.Р.»

Проте підняти широкомасштабне повстання на півдні Полтавщини не вдалося, тому що підпільна організація була викрита за допомогою підсланих чека провокаторів. Протягом 18–26 січня 1922 р. у Кобеляцькому повіті були проведені поголовні облави, під час яких загинули брат А.Левченка Федір, заступник отамана Іларіон Бережан, начальник штабу повстанців Корній Гречан. Чекісти заарештували також трьох членів повстанського штабу, чотирьох сотенних командирів і 198 рядових повстанців та учасників протибільшовиць-

кого підпілля [12]. Під час п'ятнадцятигодинного бою в селі Солошине Озерської волості загинули отаман Петро Погорілий, його помічник Стешенко і четверо повстанців. Під час відступу загону загинуло ще двоє, але решта повстанців, скориставшись сніжною бурею, зникла.

Каральні акції проти повстанців проводила 7-а Володимирська стрілецька дивізія та загони чекістів під командою «особоуповноваженого» ВУЧК Максимовича. З метою викоринення повстанського руху 17 лютого 1922 р. кобеляцька повітова військова нарада оголосила військове становище в Кустолівській, Бродщанській, Дашківській, Сокільській, Озерській і Кобеляцькій волостях. Жителі сіл і хуторів були обкладені натуральним податком і гужовою повинністю по заготівлі і вивезенні дров. Лише протягом одного тижня червоноармійці 56-го полку забрали в селян 13 329 аршин полотна, 533 ряден, 111 рушників, 497 подушок, 579 пар білизни, 40 пудів печеного хліба, 104 пуди картоплі тощо [13].

Протягом лютого 1922 р. у Кобеляцькому повіті було заарештовано ще близько 400 чол., яких чекісти підозрювали в причетності до підготовки повстання, вбито під час проведення облав 25 повстанців і вилучено два кулемети, 94 гвинтівки, 74 обрізи, 33 револьвери, 21300 набоїв, а також телефонні апарати, друкарські машинки, прокламації і відозви. Тоді ж чекісти розкрили і підпільну організацію українських патріотів у Кобеляках, яка підтримувала зв'язок з А.Левченком. До неї входило 15 осіб [14]. А.Левченку з групою повстанців вдалося уникнути арешту і перейти на правий берег Дніпра.

Позасудові розправи над учасниками протибільшовицького підпілля і повстанцями здійснював польовий військовий трибунал 7-ї Володимирської стрілецької дивізії, повітова військова нарада, якій було надано право «застосовувати в окремих випадках вищу міру покарання», та повітова «політрійка» у складі секретаря парткому КП(б)У М.Мотузки, голови повітвиконкому Д.Сердюка, командира 56-го полку Костянтиновича і «особоуповноваженого» ВУЧК К.Максимовича. За їх вироком протягом лютого 1922 р. було розстріляно 114 чоловік, а в березні – ще 37.

Незважаючи на терор і репресії, протибільшовицька збройна боротьба продовжувалася. У травні 1922 р. президія Кобеляцького повітвиконкому змушена була визнати, що «політичний бандитизм у Кобеляцькому повіті ще не викоринений. Хоча знищені найголовніші його організації, але, розсіявшись на дрібні групи, рештки політичних банд зробилися важковловимими і продовжують своє існування» [15]. Протягом 1922–1923 рр. на півдні Полтавщини діяли загони отаманів «петлюрівського забарвлення»: Андрушки (Якова Андрушенка), Премудрого Соломона, Василя і Андрія Бондаренків, Кіприча, Вовка, Мартинця, Пасічного та інших.

А.Левченко навесні 1922 р. перебрався до Катеринослава, але вже 4 травня у Полтаві була одержана телеграма про його затримання: чекісти випадково впізнали його на вулиці. Наприкінці лютого – на початку березня 1923 р. у Полтаві відбувся судовий процес над уцілілими учасниками кобеляцького підпілля, повстанцями і тими, хто врятувався від розправи комуністів раніше. До суду було притягнуто близько 40 осіб. Повстанці на суді трималися мужньо, не приховували своїх переконань і не розкаювалися. Під час судового процесу над ними полтавські патріоти-підпільники розповсюджували серед жителів міста листівки в підтримку А.Левченка та його спільників у боротьбі за незалежність України.

Судовий процес тривав більше тижня і висвітлювався у місцевій періодичній пресі. До розстрілу були засуджені Андрій Левченко, Іван Перепелиця, Дмитро і Степан Гречани, Василь Поліно, Семен Мигуля, Іван та Ілько Твердохліби; 14 чоловік дістали різні строки ув'язнення, а решту звільнили з-під варти [16].

1. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.П-113. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 3.

2. Там само. – Ф.Р-2989. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 3.

3. Там само. – Спр. 6. – Арк. 16.

4. Там само. — Ф.П-7. — Оп. 1. — Спр. 52-а. — Арк. 50.
5. ГПУ. Отчет о полугодовой деятельности (январь-июнь 1922 г.). — Харьков, 1922. — С. 79.
6. ДАПО. — Ф.Р-1503. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 247.
7. Там само. — Арк. 349.
8. Там само. — Оп. 2. — Спр. 13. — Арк. 25.
9. Там само. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 183.
10. Там само. — Спр. 84. — Арк. 56.
11. Там само. — Ф.Р-1631. — Оп. 1. — Спр. 382. — Арк. 5.
12. Там само. — Ф.Р-1503. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 28.
13. Там само. — Спр. 84. — Арк. 210.
14. Там само. — Спр. 35. — Арк. 28.
15. Там само. — Спр. 55. — Арк. 47.
16. Голос труда (Полтава). — 1923. — 9 березня.

Віктор Ревезук
2007

ЛИСЕНКО

Корній Якович

1876 — квітень, 9, 1938

ЛИСЕНКО

Афанасій Корнійович (на фото)

1903 — березень, 13, 1942

Нині на цьому бугрі ростуть вищі за людину бур'яни та гуляє вітер. З кожним роком у селі залишається все менше корінних мешканців: старі відходять у вічність, а їхні нащадки не дуже з великою охотою залишаються жити на землі своїх предків. Тож село пустіє, лише частково поповнюючись за рахунок різних переселенців із близьких і далеких країв. Ці приїзжі люди навіть і не здогадуються, що колись на цьому кутку віками жили представники хліборобського роду Лисенків, поливаючи потом землю, збираючи копійку до копійки, щоб купити ще один шмат тієї землі, яку потім ділили між своїми доньками і синами. Так повторювалося роками і десятиліттями, аж поки не прийшла більшовицька колективізація.

Коли я буваю на цьому місці, в мене виникає думка: «Це ж як потрібно було любити землю, щоб при дилемі земля або життя, зробити вибір на користь першої. Вибір, який у подальшому стане фатальним. Нині багато доводиться чути про ефективного і добросовісного власника на землі. Якби ж то можна було повернути тих власників, що знищили тоді, в далеких уже 1930-х. Не шуміли б замість пшениців на полях кількадеметрові бур'яни». При цих думках у мене, лисенківського нащадка, серце стискає біль.

Рід Лисенківський – дуже давній малобудищанський рід. Віками вони мешкали на цій землі. А прізвище Лисенко було колись дуже поширеним у нашому селі. Свій родовід по лисенківській лінії мені вдалося прослідкувати майже від початку XIX століття, а міг би за-

зирнути і глибше, коли б не боротьба більшовиків із церквою. Адже свого часу при Різдво-Богородичному храмі зберігалися метричні книги від початку 1740-х рр. [1]. Мої предки по батьковій лінії – козаки Лисенки протягом століть були вільними хліборобами в Малих Будищах. Це, зокрема, прапрапрадід Семен Лисенко (рр. н. і см. невід.), прапрадід Яків Семенович Лисенко (1846–1933), прадід Корній Якович Лисенко (1876–1938). Окрім того, що вони любили землю і трудилися на ній, Лисенки шанували Бога. Ще Яків Лисенко був заможним господарем у Малих Будищах, то ж всіляко підтримував церкву. Зокрема, ще на початку 1880-х рр. він разом з іншими заможними господарями села допоміг збудувати дім для священика. Як свідчать «Полтавские Епархиальные Ведомости» за 1882 р.: «4-го вересня парафіянам Різдво-Богородичної церкви, села Малих-Будищечок, Зіньківського повіту, козакам: Адаму Герасименку, Якову Лисенку, Пилипу Шираю і церковному старості Павлу Пічці, а в їх особі і всім парафіянам Мало-Будищанським, за забезпечення парафіяльного священика зручним пристойним приміщенням наказано оголосити від імені Його Високопреосвященства пастирську вдячність і благословення» [2].

Місце, де жили Лисенки, легендарне в прямому значенні слова. Справа в тім, що за однією з легенд село наше, Малі Будища, назву свою отримало від шатра (намета, будки) в якій мешкали три козацькі сім'ї, прибулі з півдня. Корінні на той час жителі села стали називати прибулих «будянами», тобто такими, що мешкають у будці. А мешканці сусідніх поселень і корінних мешканців стали прозивати «будянами». А село отримало назву Мала Будочка, Мала Будичечка, а згодом Мала Будищечка, Малі Будищечки [3]. Місцем, де багато століть тому поселилися прибулі з півдня, був пагорб, де пізніше мешкали Лисенки. І хто знає, можливо і самі Лисенки були нащадками тих переселенців із півдня.

Мій прапрадід Яків Семенович Лисенко помер голодного 1933-го, будучи 87-річним старцем. За кілька років до цього, на початку колективізації і розкуркулення, місцеві сільські активісти-голодранці буквально викинули його на сніг у люті «крещенські» морози зі своєї хати, разом із сім'єю найменшого сина Дмитра (серед них троє малолітніх дітей), який жив із батьком [4]. А хату розібрали. В 33-му помер і Дмитро Якович Лисенко та його маленький син Іван. Нелегка доля випала Дмитру Лисенку. За словами його старшої доньки, Галини (1927 р. н.): «Мій батько – нещасний, хоч і багатенький був. Ну нещасний. Довго служив, тоді ж армія велика була. А тоді додому іти – австро-германська війна. І він на тій війні та й попав до німця у плен. І десять год пробув у тому ж плену» [5]. Повернувшись додому, Дмитро Якович одружився, народилося дві доньки і син, але довго пожити не довелося. Насунула нова біда – насильницька більшовицька колективізація і розкуркулення. Це нещастя не обминуло і сім'ю Дмитра Лисенка. Причина – відмова вступати до колгоспу. Холодної зими, як згряя круків, налетіла на господарство Дмитра Яковича бригада місцевих активістів на чолі з головою сільської ради Монькою. Повигонили всіх на мороз, а хату почали розбирати. «Сімнадцять душ на хаті було. І кричать, було кажуть мама, із хати: «Не впусіть ніхто, хай змерзні!». І крещенськими святками, по морозі. Так за шо? За те шо батько трудився. І ото дивись. В армії був, тоді в плену. Прийшов, там ожинивсь, годів п'ять пожив і ото таке. Нещасний. Мученик. Страшне врем'я було», – згадувала Галина Дмитрівна Лисенко [6].

Ще перед розкуркуленням на Дмитра Лисенка як і на інших місцевих заможних господарів наклали план по хлібозаготовлі. Все, що міг, він віддавав. Його донька згадувала: «Ото ж визивали у сільраду оцих жи куркулів, вивозити на Сібір. Ну й визвали. «Сидять, – кажуть мама, – багато їх». А батько тіки поріг переступив, а вони [активісти – В.М.] й кажуть: «Оцього чоловіка одпустіть, він нам усе оддав». Так оддав жи, не було й за шо жити» [7].

Важко нині гадати, але можливо б, якби виселили Дмитра Лисенка у Сібір, то і залишився б живий, як його рідний брат Лука, який, бачачи трагічну долю своїх братів і батька, покинув все своє господарство і втік разом із сім'єю у Алтайський край.

Після вигнання з хати Яків Семенович Лисенко пішов жити до старшого сина Корнія. Його онука Галина Лисенко згадувала: «Ну мені отого діда шкода. Як таки на старість вигнати з хати. Уже він не ходив, а шкріб. Ну розумієш уже він ні ноги не підніме, нічого. Старий жи. А мама й каже: «Ну йдіть уже он до Корнія, ше ж його не займають». Це ж нас самих первих. Ше ж Корнія не займали» [8].

Дмитра Лисенка з сім'єю на деякий час приютили сусіди, а потім вони перебралися на Яремівку – куток Опішнього, звідки була родом Дмитрова дружина. Там і понині самотньо стоїть невеликий хрест на могилі, де покояться жертви більшовицького голодомору Дмитро Якович Лисенко і його зовсім маленький синок Ванько.

Знову звертаюся до страшних спогадів Галини Лисенко: «У такому ми жили, що не дай Боже, аби ніхто не дожидав отак жити. Їсти ж нічого, то ото дасть тітка стакан пшона, то мама та поки зваре, попробує ж чі солоне, чі яке воно. А він же маленький Ванько, отак держиться за кровать, за бильце та : «От тляця не мати, сама їсть, а мені не дає». І два годи хлопчикові було. Тепер є вже такі великі діти шо не балакають, а то ж було невелике дитя і ото балакало харашо: «Тляця не мати, сама їсть, а мені не дає». Вона ж поки звари його, попробувати ж треба. Умер. Тоді було нікого й не допросишся ями викопати. Та дядько Михайло, це вже мамин зять – сестрин чоловік, та викопали яму, там воно таке під ліском, а тепер той лісок розтой, розрубили його, розчистили. І ото шо накідаю я могилку – корови розіб'ють. І ото й хрестик там такий уже поганенький. І ото вони там удвох. Уперед жи батько умер, а тоді Іван. Так дядько Михайло підкопав отак під бік. У рогожу загорнули. І батька, і... Не було ж нічого» [9].

Згодом дійшла черга і до Корнія Лисенка. Його також було розкуркулено і розпродано на торгах у 1930 р., хату активісти розібрали, довелося будувати і жити в землянці. За «злісне невиконання» твердого державного податку Корнія Яковича було засуджено на три з половиною роки на початку 1930-х рр.

Афанасій Корнійович Лисенко, онук Якова Лисенка, перед колективізацією вже відійшов від батька і господарював окремо. За невиконання сплати обов'язкових державних податків його господарство було розпродане, а самого Афанасія Лисенка засудили на два з половиною роки позбавлення волі.

Окрім синів Корнія, Луки і Дмитра у Якова Семеновича Лисенка було і кілька дочок. Одна із них, Клавдія вийшла заміж у хутір Хижняківку за гончаря Якова Павловича Пічку. Її також не обминула лиха доля. Свекор, Павло Пічка, був відомим і заможним малобудівничанським гончарем. Він разом із моїм прапрадідом Яковом Лисенком згадується у «Полтавських Епархиальних Ведомостях» серед тих достойників, які зробили найбільший вклад у будівництво священницького будинку на початку 1880-х рр. Яків Пічка успадкував все краще в гончарстві від батька. Слава про нього як вмілого майстра ширилась далеко за межі хутора. Відомо, наприклад, що до Якова Пічки наприкінці 1920-х рр. приводили учнів з Опішненської керамічної промислової школи, щоб вони на власні очі побачили роботу справжнього майстра [10].

З початком колективізації господарство Пічок у Хижняківці було розкуркулене і розпродане. З усієї сім'ї після голодомору 1932–1933 рр. залишилася лише одна донька та син. Сам господар, донька та дружина Клавдія – померли [11].

30 липня 1937 р. Миколою Єжовим, тогочасним наркомом внутрішніх справ генкомісаром державної безпеки, був підписаний оперативний наказ № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів», що мав гриф «цілком таємно». Він став сигналом до ще більшого розширення масштабів політичних репресій у СРСР. У наказі, зокрема, зазначалося:

«Матеріалами слідства по справах антирадянських формувань встановлюється, що в селі осіла значна кількість колишніх куркулів, раніше репресованих, тих які заховалися від репресій, тих

які втекли із таборів, заслання і трудселищ. Осіло багато в минулому репресованих церковників і сектантів, колишніх активних учасників антирадянських військових виступів. Залишилися майже незайманими в селі значні кадри антирадянських політичних партій <...>

Як установлено, всі ці антирадянські елементи є головними призвідниками всякого роду антирадянських і диверсійних злочинів <...>

Перед органами державної безпеки стоїть завдання – найбезпощаднішим способом розгромити всю цю банду антирадянських елементів, захистити трудящий радянський народ від їх підлої підривної роботи проти основ радянської держави.

У зв'язку з цим наказую – 5 серпня 1937 року у всіх республіках, краях і областях почати операцію з репресування колишніх куркулів, активних антирадянських елементів і кримінальних злочинців» [12].

Згідно з наказом репресіям, зокрема, підлягали:

«1. Колишні куркулі, які повернулися після відбуття покарання і які продовжують вести антирадянську підривну діяльність.

2. Колишні куркулі, які втекли із таборів і трудселищ, а також куркулі, які сховалися від розкуркулення, які ведуть антирадянську діяльність.

3. Колишні куркулі і соціально небезпечні елементи, які перебувають у повстанських, терористичних і бандитських формуваннях, які відбули покарання, які заховались від репресій або втекли із місць позбавлення волі і відновили свою злочинну діяльність.

4. Члени антирадянських партій <...>

5. <...> найбільш ворожі і активні учасники козако-білогвардійських повстанських організацій, фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань <...>.

Всі куркулі, карні злочинці та ін. антирадянські елементи, які репресуються розбиваються на дві категорії:

а) до першої категорії відносяться всі найбільш ворожі з перерахованих вище елементів. Вони підлягають негайному арешту і після розгляду їх справ трійками – розстрілу;

б) до другої категорії відносяться всі інші, менш активні, але все ж ворожі елементи. Вони підлягають арешту і ув'язненню в табори на термін від 8 до 10 років, а найбільш злісні і соціально небезпечні із них ув'язненню на ті ж терміни в тюрми за ухвалою трійки» [13].

Афанасій Корнійович Лисенко був арештований 7 вересня 1937 р., тобто через місяць після виходу сумнозвісного указу М.Єжова, за звинуваченнями у проведенні контрреволюційної агітації. На той момент він працював теслею в опішненській артілі «Художній керамік» [14].

У довідці, підписаній керівництвом артілі головою Євдокимом Середою та партгором Федором Різником, зазначалося (мова оригіналу збережена):

«Справка

Дана органам Н.К.В.Д

Від артілі художній керамік на гром. Лисенка Офанасія Карповича мешканця села М-Будищ батко його був розкуркулений він жив окремо від батка теж був засуджений за невиконання державних зобов'язань і відбував кару поступів на роботу в артілі худ керамік 1936 р. 2 го червня працював в артілі плотником не хотів участувати ні на яких зборах і політ гуртках у вигляді пасивності він вів розлагателну роботу серед артілщеків артілі «Художній керамік» і зривав підписку на позику оборони країни в чім і свідчатця

Голова арт. /підпис/

партгор /підпис/» [15].

У довідці, виданій Малобудищанською сільською радою, зазначалося (мова оригіналу збережена):

«Справка

Дана ця гр. Лисенко Опанасу Корнієвичу про те що батько Корній мав до рев. 40 га землі, коней 2 шт. волів 1 пару корів 2 шт. був хлібороб власник, мав найману працю. Син Корнія Опанас Корнієвич жив до рев з батьком. мав коней 2 шт 1 корову вівці свині і т. д. до 20 шт. участво-

вав із слов селян теж у організ. хлібороб. власників, допомагав білим під час вступу диникина в Опішнянський р-н. Судився за невиконання хлібопоставки в 1935 році і засуджений був на 2 роки позбавлення волі, що і відбував в межах України. Відбувши кару і повернувшись до с. Малі Будища, Лисенко Опанас Корнієвич зацікавився агітацією проти к-пу говорючи, що к-п нічого гарного не дасть, крім того, що ти обнищєш, бо хліба на трудодень не получиш в такій мірі, щоб прогодував ти свою сім'ю, а колись, то було позичиш у дядька пуд, відробиш його, а коли треба то й ще можна позичити. Лисенко Опанас зацікавився організацією церковників, які ще й ідосі ходять вимагають церкву. Сельрада вважає, що така людина як Лисенко Опанас в цілому не наша, не Радянська і як член суспільства не може бути, ця людина підлегла буржуазії і цю людину держати в селі небезпечно, що с/р і стверджує.

Голова с/р Каша» [16].

Через чотири дні після арешту, 11 вересня 1937 р., було проведено перший допит Афанасія Лисенка. Слідчим задавалися питання про соціальне походження батьків заарештованого, про його майнове положення до революції, про родичів, які служили у білій армії, про репресії яким піддавався Афанасій Лисенко та його рідні. І лише 19 вересня 1937 р. було проведено допит свідків [17].

Як свідки були допитані троє мешканців с. Малі Будища. Всі вони члени колгоспу «ХІ-річчя КНС» і члени сільради, свого часу брали активну участь у колективізації. Серед звинувачень, адресованих Афанасію Лисенку, були такі: «В час окупації німецькими військами України був активним учасником у знущанні селян бідняків і радянських активістів і організації хліборобів-власників», «в час перебування білих армій Денікіна мав тісний зв'язок із контрреволюційною армією», «агітував протів колективізації», «мав зв'язок із братом, який служив у білій контрреволюційній Деніківській армії», «навмисно зривав державні зобов'язання, за що господарство було розпродане», «агітував, що в колгосп іти не треба, бо там ви самими хазяїнами не будете, а будете рабами, що колгосп, це грабунок селян», «сміявся, знущався і погрожував колгоспникам, говорив «хай організують колгосп і відбирають землю, а коли повернеться наша влада, то в моєму лісі хватить лубків і гілля, щоб повішати вас», «вороже настроєний протів існуючого радянського ладу» та інше [18].

23 вересня 1937 р. було проведено повторний допит заарештованого:

«Обвинувачений Лисенко, слідству відомо про те, що ви займалися контрреволюційною пропагандою, говорили, що в недалекому майбутньому спалахне війна і в цій війні буде поразка Радянського Союзу. Скажіть, ви говорили це?»

Я цього не говорив.

Скажіть обвинувачений Лисенко ви говорили серед населення про те, що колгосп всерівно скоро розвалиться – потрібно зарані виходити. Ви говорили це?»

Цього я не говорив» [19].

У заключній постанові Опішнянського районного відділення НКВС за підписом начальника, молодшого лейтенанта держбезпеки Тимченка, зокрема, зазначалося:

«В Опішнянське Райвідділення НКВС поступили дані про те, що Лисенко Афанасій Корнійович при білих видавав всіх, хто співчував Радянській владі. Брат його приймав участь в арешті і розстрілі 3-х червоноармійців, після чого втік із білими. Під час колективізації Лисенко Афанасій Корнійович, будучи вороже налаштованим до існуючого ладу, вів антирадянську пропаганду протів організації колгоспів, погрожував колгоспникам, пророкував про переворот влади.

В 1932 році його майно було продане за злісне невиконання податку і був засуджений на 2 1/2 роки позбавлення волі.

В 1937 році вів контрреволюційну агітацію, опошляв міроприємства партії і уряду.

Арештований у зв'язку з цим і допрошений Лисенко Афанасій Корнійович у своїх показаннях відкидає пред'явлене йому обвинувачення, однак показаннями свідків Ващенко, Ширай, Остроушко викривається в контрреволюційній діяльності.

Вважаючи злочини Лисенка Афанасія Корнійовича за признаками ст.54-10 ч.1 КК УРСР в проведенні контрреволюційної діяльності доведеними показаннями свідків

Постановив:

Слідчу справу по звинуваченню по ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР Лисенка Афанасія Корнійовича представити на розгляд Судової Трійки при Харківському Облуправлінні НКВС по 2-й категорії» [20].

29 вересня 1937 р. цю справу було розглянуто на засіданні Особливої трійки. У виписці із протоколу № 15 зазначалося:

«Слухали: 99. Справу №3001 Опішнянського РВ НКВС по звинуваченню: Лисенка Афанасія Корнійовича, 1903 року народження, уродженця с. Малі-Будищі Опішнянського району Харківської області, куркуля, розкуркуленого, в 1932 році засудженого за невиконання державних обов'язань до 21/2 років, до арешту працюючого в артілі теслюю. По ст. 54-10 ч.1 КК УРСР

Постановили: Лисенка Афанасія Корнійовича ув'язнити в табір на десять років, рахуючи термін з 7 вересня 1937 року» [21].

Спочатку Афанасій Лисенко відбував покарання в Бурятії, в місті Улан-Уде. Підстави говорити про це дає заява про перегляд справи, яка зберігається в його кримінальній справі. Цитую мовою оригіналу:

«У.С.С.Р.

Верховному

Прокурору

От заключонного В.С.Ж.Д. Город Улан-уде 1 отделение Колона №7 от Лысенка Афанасия Корниевича.

Заявление.

Мой арист 7 сентября 1937 года Опишнянским Р.Н.В.Д. Миня обвиняли по трём вопросам Как будто бия говорил в масах? Чтобы хлопотали за церкву.

Як будто я говорил против колхоза.

Чтобы выписуваляся из колхоза.

Невидомый вопрос точно я немогу розьяснит в том что когда то било время проходили немцы як будто бы я виступав за ихню организацию такого нипомлю потому что я бил несовешено летний таких приступлений сомной нибувало.

1937 года 29 сентября сужден Харьковской тройкой Н.К.В.Д. статьи 54 пункт /10/: 10 лет № л/д. 66/797.

В том что я непринимал никакого учатия приступление немцев. Я неучатувал с немцами, я бил принят в Красную Армию могут доказат таки свидетели села Малых Будещечёк Опишнянского района Полтавской Области Иван Аликсандрович Пошывайло, Мыхайло Савич Дядечко, Кырыло Степанович Гергель. Никаких агитацией за церкву і против колхоза, я не приизводел выше указанные [обви]нение предъявленные напрасно. И есле будет <...> присутетвии то все пункты обви <...>.

Автому прошу пирисмотреть моё дело и о наслідках оповастьтъ мне. Город Улан-уде 1 отделение Колона № 7. Проситель Лисенко Афанасий Корнийович.

1939 года. 19/VI

Место жителства

Полтавская Област

Опишнянский район

Мало-Будыщанской С./р.

Лисенко Афанасий Корниевич

Прошу оповистьтъ про наслідки мойй жыни.

Полтавської Область Опишнянский района Попивской С./р.

Лисенко Явдокии Романовне» [22].

У липні 1939 р. скаргу в Прокуратуру СРСР направила дружина Афанасія Лисенка, Євдокія Романівна. Вона просила опротестувати рішення по справі її чоловіка і повторно розглянути обласним судом.

Влітку 1940 р. було допитано двох свідків із тих, які давали показання в 1937 р. та четверо нових, один із яких на початку 1930-х рр. працював головою сільської ради в Малих Буди-

щах. Останній, зокрема заявив, що Афанасій Лисенко «злісно ставився до сплати державних податків, за що його господарство було продане». «В справі контрреволюційної діяльності, яку проводив громадянин Лисенко проти колгоспного будівництва і міроприємств радвлadı мені нічого невідомо. В чому полягала контрреволюційна діяльність Лисенка Панаса Корнійовича і хто може це ствердити я сказати не можу».

В показаннях трьох інших нових свідків звучало, зокрема, слідує: «Лисенко П.К. до сплати держподатків ставився вороже, внаслідок чого господарство його було продане, але в якому році я не пам'ятаю», «щоб приймав участь у банді, в катуванні людей у період перебування німців я не знаю», «в справі контрреволюційної агітації, яку б проводив громадянин Лисенко Панас Корнійович мені нічого не відомо», «щоб займався Лисенко контрреволюційною агітацією, агітував проти колгоспного будівництва, виступав на зборах, я особисто не чув і не знаю, хто може ствердити його контрреволюційну діяльність я не знаю», «як видавав Лисенко співчуваючих радвлadı білобандитам я не знаю», «також не знаю яку участь приймав Лисенко в справі катування селян в час перебування німців», «чи займався Лисенко контрреволюційною агітацією проти колгоспного будівництва і міроприємств радвлadı, щоб виступав він на зборах і погрожував тим, що в його лісі хватить дубків, щоб вившати актив я особисто цього не чув, а також не можу сказати, хто може ствердити його контрреволюційну діяльність. Мені лише відомо, що він був вороже настроєний проти колективізації, а також злісно ставився до сплати державних обов'язкових податків, за що господарство його було ліквідоване як злісного неплатника податків» [23].

Один із свідків, допитаних в 1937 р., на допиті 1940 р. дещо змінив свої показання. Він зокрема зазначав, що Афанасій Лисенко «злісно ставився до сплати державних обов'язкових податків, за що його господарство також було продане у 33-му чи 34-му році», «старший брат його перебував у банді Денікіна, який невідомо де перебуває й зараз». Що стосується проведення Лисенком контрреволюційної агітації, то на цей раз відповідь свідка була негативною: «В справі контрреволюційної агітації, яку проводив громадянин Лисенко мені нічого невідомо. Хто може ствердити його контрреволюційну діяльність я сказати не можу. Чи видавав Лисенко партизан, кому і коли саме, я також сказати не можу» [24].

Але один із свідків, передопитаних у 1940 р., все ж твердо дотримувався звинувачень, висунутих на адресу Афанасія Лисенка у 1937 р.: «Господарство його декілька раз продавалось за несплату державних обов'язкових податків і в 1933 р. було продано хату». «Щоб видавав Лисенко будь-кого банді я особисто не бачив і не знаю, але мені відомо, я особисто чув, <...> що Лисенко видав банді «Бея» у 1920 році громадян Герасименка Романа Панасовича, Оленича Олександра Юхимовича і Герасименка Якова Григоровича, з яких 2-х було забито, а Герасименко Я.Г. утік». При цьому посилення на отримання цієї інформації робилися на свідка, який свідчив проти Лисенка в 1937 р., а в 1940 р. виїхав у Алтайський край, а тому перевірити цю інформацію було неможливо. Свідок також говорив, що «мені відомо, що громадянин Лисенко П.К. на початку колективізації 1929–1930 рр. виступав на зборах проти колективізації. Він говорив, що колгоспи існувати не будуть, радянська влада через колгоспи грабує селян-колгоспників, що колгоспи це є закабалення бідняків і середняків. Він також говорив: «Нехай відбирають землі. Хіба не вернеться наша влада. В моєму лісі хватить дубків і гілок, щоб вившати вас». У слові «вас» треба розуміти актив і представників влади, які працювали по колективізації». При цьому свідок стверджував, що ці його слова зможуть підтвердити дві особи, в тому числі колишній голова сільради. Однак, як видно зі справи, названі люди цих слів не підтвердили. На закінчення допиту свідком було зазначено: «В справі сплати державних податків Лисенком, то Лисенко завжди до сплати податків ставився вороже і коли його визивали в сільраду, то він говорив: «Я не розщитаюсь за податки ніколи тому, що радвлadı поставила такі рамки, що розщитатись неможна ніколи» [25].

За результатами проведеної перевірки була прийнята постанова від 24 серпня 1940 р., у якій, зокрема, говорилося:

«Т[имчасово] в[виконуючий] о[бов'язки] помічника облпрокурора по спецсправах Науменко, розглянувши у порядку нагляду кримінальну справу по обвинуваченню Лисенка Панаса Корнійовича за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР,

Знайшов:

У вересні місяці 1937 р. <...> був арештований Лисенко П.К. <...>

Дружина обвинуваченого Лисенко – Лисенко Євдокія Романівна подала скаргу Прокурору Полтавської області, в якій просить переглянути справу у порядку нагляду.

У процесі перегляду додатковою перевіркою і матеріалами справи виявлено, що Лисенко проводив контрреволюційну агітацію <...>.

Свідок Ващенко також ці епізоди підтверджує при додатковій перевірці від 31.VII.1940 р. <...>.

Таким чином, к/р діяльність Лисенка А.К. матеріалами справи повністю встановлена.

А тому і на основі вищевикладеного і керуючись ст. 360 КПК УРСР,

Постановив:

Скаргу Лисенко Євдокії Романівни залишити без задоволення, про що повідомити їй.

Наглядове провадження по справі припинити.

Слідсправу направити у 1-й спецвідділ Полтавського облуправління НКВС для зберігання в архіві» [26].

Очевидно, до літа 1941 р. Афанасій Корнійович Лисенко відбував покарання в м.Улан-Уде. Потім його перевели у Печорлаг НКВС. Там він перебував у селищі Абесьь Комі АРСР з 19 липня 1941 р. Помер 13 березня 1942 р. [27].

Більше ніж через двадцять років після смерті Афанасія Лисенка, його дружина, Євдокія Романівна 14 листопада 1963 р. направила прокурору Полтавської області скаргу. У ній вона писала:

«Мій чоловік Лисенко Афанасій Корнійович, 1903 р. народження працював у Опішнянському керамічному заводі в якості майстра. У вересні 1937 р. він був арештований органами, в той час НКВС.

Згодом я із його листа взнала, що він був засуджений без зазначення терміну міри покарання, але відбував він міру покарання в Комі АРСР.

До початку Великої Вітчизняної війни я мала з ним переписку, а потім переписка припинилась, він перестав відповідати на мої листи і я втратила з ним зв'язок.

З тих пір пройшло дуже багато часу, і я про долю свого чоловіка нічого не знаю.

Крім того я вважаю, що він і засуджений був невірною, так як він не здійснював ніякого злочину.

Прошу Вас перевірити правильність засудження мого чоловіка, крім того в'яснити місце його знаходження, а якщо його немає в живих, прийняти міри до того, щоб я отримала документи про його смерть» [28].

Після отримання цієї скарги, з Прокуратури Полтавської області 29 листопада 1963 р. на ім'я начальника УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Полтавській області був направлений лист наступного змісту:

«Направляється архівно-кримінальна справа № 10192 по звинуваченню Лисенка Афанасія Корнійовича для перевірки <...>

За постановою Особливої Трійки УНКВС по Харківській області від 29 вересня 1937 р. по ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР Лисенко Афанасій Корнійович ув'язнений у табір на 10 років.

Арештований Лисенко А.К. 7 вересня 1937 р. за відсутності доказів злочинної діяльності його, чим допущене грубе порушення соцзаконності.

Винуватим себе Лисенко не визнав, обвинувачення йому побудоване на неконкретних і неправдивих показаннях свідків: Ващенко, Ширая, Остроушка, допитаних більш чим через 10 днів після арешту Лисенка.

У зв'язку з поступившою заявою жінки засудженого Лисенка Афанасія Корнійовича, необхідно перевірити об'єктивність даних ними показань.

Допитайте других осіб, які добре знають Лисенка Афанасія Корнійовича і які можуть його охарактеризувати.

Справу з матеріалами перевірки і Вашими висновками прошу направити в Прокуратуру Полтавської області» [29].

У січні 1964 р. було проведено допит двох свідків, які давали показання у 1937 та 1940 рр., а також двох нових. Один із них, свідок В., зокрема, заявив: «Наскільки мені відомо сам Лисенко Афанасій Корнійович червоноармійців і радянських активістів не видавав і в їх розстрілі участі не приймав. Сам Лисенко Афанасій Корнійович у період громадянської війни участі в політбандах не приймав і зв'язку з політбандитами не підтримував. Його старший брат правда служив у деніківській армії. <...> В 1937 р. він органами радянської влади був арештований, але що послужило причиною його арешту, я не знаю. У будь-якому разі мені про його ворожу радянській владі діяльність нічого невідомо. Особисто я сам за ним ніякої антирадянської діяльності ніколи не помічав і з його боку я ніколи не чув яких-небудь антирадянських розмов, висловлювань чи проявів незадоволення радянською владою і міроприємствами, які нею в той час проводилися. Від самих односельчан я також не чув про те, що Лисенко Афанасій Корнійович займався антирадянською діяльністю. <...> В 1937 р. я по його справі в якості свідка не допитувався, однак, невдовзі після його арешту мене викликали в Опішнянське РВ НКВС, де і запропонували підписати раніше написаний протокол допиту, а коли я спробував не погодитися зі змістом зачитаного мені протоколу про нього, то мені пригрозили арештом після чого я і підписав запропонований мені протокол допиту. Я ще раз заявляю, що про антирадянську діяльність Лисенка Афанасія Корнійовича мені нічого не відомо і я його в цьому ніколи не викривав. Представлений мені прокол допиту від 20.9.37 р. дійсно підписаний мною при обставинах про які я показав вище, однак показання як вони записані в цьому протоколі і які мені прочитані, я в даний час не тільки не підтверджую, але категорично їх відкидаю, оскільки записані вони не з моїх слів і дійсності не відповідають. Протокол допиту від 20.9.37 р. був складений раніше без допиту мене і я його підписав лише тому, що змусили під загрозою арешту. Чи допитувався я по його справі в 1940 році в даний час я не пам'ятаю. Представлений мені протокол, допиту від 31.07.1940 р. підписаний мною і я добре прослухав записані в ньому показання, по суті яких заявляю слідуюче: в даний час я також заперечую їх, оскільки вони не відповідають дійсності, так як я ні від кого не чув і сам не знаю, щоб Лисенко Афанасій Корнійович видавав політбанді «Бея» в 1920 р. Герасименка Р.П., Оленича А. і Герасименко Якова. Я також ніяких розмов і висловлювань, в тому числі і проти колективізації, від Лисенка Афанасія Корнійовича ніколи не чув. Чому невірно записані мої показання в протоколі допиту від 31.07.40 р., я пояснити не можу» [30].

Зроблю невеликий коментар до вищенаведених показань свідка. За більш ніж десятирічний період досліджень, мені як досліднику довелося вивчити багато справ репресованих. Між собою ці справи багато в чому подібні, і це не дивно, адже фабрикація їх здійснювалася репресивною системою за відпрацьованим сценарієм. Практично одні й ті ж люди зустрічаються в якості «свідків» у кількох справах по тому чи іншому населеному пункту. Як правило, ці люди були активними учасниками колективізації, членами сільради, активістами, деякі з них працювали за завданням органів, вистежуючи «ворогів народу». Тобто вибір їх як свідків з боку репресивних органів був не випадковим. Зі зміною історичних епох, зокрема настанням так званої «хрущовської відлиги», лише одиниці з них на перевірочних допитах мали мужність підтвердити те, що говорили років двадцять тому, чи визнати, що вони були сексотами, тобто працювали, як вони говорили, «за завданням органів». Як правило вчорашні браві свідки починали викручуватися, іноді досить примітивно. Пояснення просте – це тоді, в часи ежовщини чи беріївщини вони були героями, старанно викриваючи «ворогів соціалізму».

А в часи реабілітації, зокрема в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр., героями вже ставали відправлені не без їх участі на той світ, вчорашні «вороги народу». Але ж у селі завжди все і про всіх знають: і про «ворогів народу», і про їх «викривачів», і про тих, хто забирав останню зернину в 33-му. Як співалося в одній популярній у 1950-х рр. пісні: «От людей на деревне не спрятаєся, нет секретов в деревне у нас». Повернусь до вищенаведених свідчень одного мого земляка, громадянина В., за 1964 р. Читаєш їх, і дійсно спочатку виникає бажання повірити, що він підписав протокол 1937 р. з примусу слідчого і що цей протокол був завчасно написаний слідчими. Такі випадки траплялися. Але в подальшому в мене виникають питання. Як людина, пам'ятаючи добре, що в 1937 р. вона по справі не допитувалася, що протокол в 37-му вона підписала вже готовий і з примусу, не пам'ятає чи допитувалася вона в 1940 р. А прослухавши протокол допиту за 1940-й рік, не може пояснити чому невірно записані її показання, визнаючи свій підпис під ними. Хоча вони ідентичні показанням за 37-й рік. Виходить і цей протокол був записаний раніше і підписаний з примусу? Але чому ж тоді троє нових свідків, допитаних також в 1940 р., знаходять мужність ні в чому не обвинувачувати Афанасія Лисенка, свідок Ш. від своїх свідчень 1937 р. фактично відмовляється, а свідок В. вперто і в 1940 р. повторює обвинувачення, сказані ним у 37-му. Хоча тоді вже не було на своїх посадах ні наркома Єжова, ні начальника обласного НКВС Волкова. То, можливо, справа не в погрозах з боку енкавесівців, не в системі яка все це породжувала, а значною мірою і в порядності її чи іншої людини.

Свідок Ш., передопитаний в 1964 р., заявив про Афанасія Лисенка:

«У період громадянської війни він був ще молодим і по-моєму в політбанді не приймав участі, зв'язок з бандитами не підтримував. <...> Про його антирадянську діяльність мені нічого невідомо. У будь-якому випадку мені особисто не доводилось за ним помічати якої-небудь ворожої радянській владі діяльності і з його боку я ніколи не чув яких-небудь антирадянських розмов, висловлювань чи проявів незадоволення радянською владою і міроприємствами, які в той час нею проводилися. Я також ні від кого із односельчан не чув про те, що Лисенко Афанасій Корнійович займався антирадянською діяльністю. <...> Уточнюю свої показання і ще раз заявляю, що про антирадянську діяльність Лисенка Афанасія Корнійовича мені нічого не було відомо. І викривати його в цьому коли-небудь я не міг. Я в даний час не пам'ятаю чи допитувався я по його справі в якості свідка коли-небудь, але якщо і допитувався, то я не міг його викривати у ворожій діяльності, так як про це мені нічого не було відомо. Зачитаний мені протокол допиту від 19.9.37 р. на якому стоять мої підписи (я підписи добре роздивився), я добре прослухав і по суті записаних в ньому показань заявляю наступне. Показання в протоколі допиту від 19.9.37 р. записані не з моїх слів і я їх в даний час категорично заперечую, так як я ніколи не чув від Лисенка Афанасія Корнійовича яких-небудь антирадянських розмов, в тому числі і не чув тих його розмов проти колгоспів, про яких сказано в зачитаному мені протоколі. <...> Чи допитувався я по його справі в 1940 р я не пам'ятаю. На представленому мені протоколі допиту від 31.07.40 р. стоїть мій підпис, однак я не пам'ятаю, щоб мене допитували. Зачитані мені показання із протоколу допиту від 31.7.40 р. я добре чув і заявляю наступне: в основному вони вірні і я їх підтверджую, однак не підтверджую лиш в тій частині, що стосуються його відношення до держзобов'язань і в тій частині, що ніби то його брат був у Денікінській армії, як він відносився до виконання держзобов'язань мені невідомо, і його брата я навіть не знав і не знаю, і тому не можу стверджувати чи служив його брат у Денікінській армії. Чому неточно були записані мої показання в 37 р. і в 40 р. я пояснити не можу» [31].

Ще у 1939 р. у своєму клопотанні про перегляд справи Афанасій Лисенко у переліку осіб, які б могли підтвердити його невинуватість, називав ім'я Івана Пошивайла. В 1940 р. його не допитували, оскільки його не було в селі. Він по плановому переселенню вибув у Алтайський край із групою односельчан, а потім повернувся. В січні 1964 р. було допитано і його. Іван

Пошивайло, зокрема, зазначав: «Лисенка Афанасія Корнійовича <...> я знаю добре. Він мені одногодок. <...> Мені про його ворожу радянській владі діяльність нічого невідомо. Я особисто сам за ним ніякої антирадянської діяльності не помічав і з його боку я ніколи не чув яких-небудь антирадянських розмов, висловлювань чи проявів незадоволень радянською владою і міроприємствами, які проводилися нею в той час. Я також ні від кого із односельчан не чув про те, що Лисенко Афанасій Корнійович займався антирадянською діяльністю. <...> Як житель села, він ні чим від других односельчан не відрізнявся. Разом з ним я проходив всеобуч при Заїченському воєнкоматі в 1920 році. Я в Радянській армії не служив, а також не служив і Лисенко Афанасій Корнійович» [32].

У висновку від 31 січня 1964 р., який був складений слідчим, що проводив перевірку по справі Афанасія Лисенка, зокрема, зазначилося:

«Додатковою перевіркою, проведеною за вказівкою органів прокуратури в 1964 р., встановлено, що Лисенко Афанасій Корнійович в 1937 р. був засуджений безпідставно, а тому постановою Особливої Трійки від 29 вересня 1937 р. відносно його і всі наступні рішення по справі підлягають відміні, а сама справа – припиненню по п. 2 ст. 213 КПК УРСР зі слідуєчих причин.

Арештований Лисенко Афанасій Корнійович за відсутності на день арешту доказів його злочинної діяльності.

Лисенко Афанасій Корнійович, як це видно із обвинувачувального висновку, звинувачувався у тому, що він будучи вихідцем із куркульського середовища населення, проводив контрреволюційну агітацію.

Дане обвинувачення базувалося на показаннях, допитаних в 37 році свідків: Ващенко, Ширай і Остроушко, які дали суперечливі показання про ніби-то ворожу діяльність, яку проводив обвинувачений.

При перевірці справи в 40 р. передопитаний свідок Ващенко, підтвердив свої показання за 37 р., тоді як свідок Ширай від своїх показань за 37 р. відмовився, а знов допитані свідки: Діденко, Педченко, Гергель, Чуприна яких-небудь фактів антирадянської діяльності з боку засуджено не навели.

На допиті в 64 р. свідок Ващенко заявив, що 37 р. він не допитувався, а лише підписав раніше написаний від його імені протокол допиту на арештованого Лисенка Афанасія Корнійовича, а знов допитані свідки Пошивайло, Вервиченко також ніяких фактів ворожої діяльності з боку Лисенка Афанасія Корнійовича не навели.

Таким чином, підставою до засудження Лисенка Афанасія Корнійовича послужили неконкретні показання свідків, які в ході розслідування перевірені не були і нічим не підкріплялись.

На основі викладеного, вважав би:

Архівно-слідчу справу № 10192 по обвинуваченню Лисенка Афанасія Корнійовича з матеріалами додаткової перевірки і даним висновком направити на розгляд в установленому порядку прокурору Полтавської області» [33].

6 лютого 1964 р. виконуючим обов'язки прокурора Полтавської області у порядку нагляду був направлений протест в президію Полтавського обласного суду. У ньому, зокрема, говорилося:

«Таким чином перевіркою встановлено, що засуджений Лисенко Афанасій Корнійович безпідставно, справа на нього підлягає припиненню. На основі викладеного і, керуючись ст. 25 Положення про прокуратурний нагляд у СРСР, –

прошу

Постанову Особливої Трійки УНКВС по Харківській області від 29 вересня 1937 року по відношенню Лисенка Афанасія Корнійовича відмінити і справу на нього припинити за недоведенністю обвинувачення» [34].

Лисенка Афанасія Корнійовича реабілітували посмертно 19 лютого 1964 р. Постановою президії Полтавського обласного суду [35]. У ній, зокрема, зазначалося:

«У протесті в.о. прокурора Полтавської області <...> ставиться питання про відміну вищезазначеної постанови і припинення справи провадженням за недоведеністю обвинувачення. <...>

Таким чином, перевіркою встановлено, що засуджений був Лисенко безпідставно, і справа по відношенню його повинна бути припинена.

Керуючись Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19-го серпня 1955 року Президія

Постановила:

Протест в.о. прокурора Полтавської області задовільнити. Постанову особливої трійки УНКВС по Харківській області від 29 вересня 37 року по відношенню Лисенка Афанасія Корнійовича відмінити і справу провадженням припинити за недоведеністю пред'явленого йому обвинувачення» [36].

Корній Якович Лисенко був затриманий Опішнянським районним відділенням НКВС через сім місяців після арешту сина Афанасія 4 квітня 1938 р. Його звинувачували у приналежності до контрреволюційної військово-повстанської організації і проведенні антирадянської агітації [37].

У довідці, виданій 5 квітня 1938 р. Малобудищанською сільською радою зазначалося (мову оригіналу збережено):

«Справка-Характеристика.

Дана ця на Лисенка Корнія Яковича про те, що він мав після революції 41 десятину землі, будинок, клуню, комору, хлів, мав 2 шт. корів, 1 пару биків, та 2 шт коней. із молодняка якто телята, вівці до 20 шт. свиній 5 шт. та 2 свиноматки завжди. Після революції Лисенко Корній учавствовав у організації хліборобів собствеників. Під деникинщини був активним шпигуном по відношенню до червоної армії цебто ходив по селу, видивлявся і прислухався що говорять сім'ї черв. партизанів, а потім розказував деникинцям, а деникинці брали сім'ї партизан і знущалися над ними, аби ті признавалися, де партизани ховаються. Син Лисенка К. Як. Іван Корнієвич із бандою диникина утік за кордон, де зараз Лисенко Корній як батько має зв'язок із своїм сином із за кордону. Під час колективізації Лисенко Корній агітував колгоспників проти колгоспів він говорив, що у колгоспі ніколи не буде скілько хліба, як колись у мене у «поганенького хазяїна» бо вони невміють його пахати і ви усі поздыхаєте з голоду. Лисенко заядлий був і єсть церковник, він в 1937 р. обурював масу проти весняної посів кампанії де вкупі з ним селяни приходили до с/р і вимагали відкрити їм церкву, а у к-п на роботу, нехотіли іти це було якраз перед 1 травня (тут же совпала і релігійна паска) Лисенка продавали в 1933 році за злосне невиконання політично-господарських кампаній і жив він у землянці, але із за кордону йому син присилав допомогу і зараз він має свою хату яку в 1937 р. поставив. Дочку його Ганну Корнієвну в 1937 р судили за спекуляцію, яка і зараз нею займається. Другого його сина в 1937 р. Опішнянські органи НКВС із'яли як ворога народа, якого засуджено на 8 рок. сім'я неблагонадійна.

голова с/р. Каша» [38].

Під тиском слідства Корній Лисенко на допиті 6 квітня 1938 р. оговорив себе і визнав винним у проведенні контрреволюційної агітації і приналежності до контрреволюційної організації:

«Скажіть ваше соціально-майнове положення до і після революції?».

Я по соціальному положенню до і після революції куркуль, господарство моє розкуркулене в 1930 році. В 1931 році був засуджений на 3,5 роки за невиконання державного податку.

Ви маєте зв'язок із закордоном і з ким?».

Я мав переписку до 1930 року з моїм сином, який втік із білими за кордон і знаходиться в Болгарії.

Ви звинувачуетесь у приналежності до контрреволюційної організації. Скажіть чи визнаєте ви себе винуватим у цьому?».

Так, визнаю себе винуватим у приналежності до контрреволюційної організації, в яку був залучений у 1933 році.

Ким і за яких обставин?».

В контрреволюційну повстанську організацію я був завербований попом Rogozjanskим, який проживав у селі Батьки Опішнянського району. Rogozjanskий знав мене як куркуля, вороже на-

лаштованого до радвледи; так я йому неодноразово висловлював свої контрреволюційні погляди, у розмові розпитував мене де знаходиться мій син за кордоном, що він пише мені; коли я йому казав, що в минулі два роки листів із закордону не мав, то Рогозянський сказав, що вони скоро прийдуть знову, у недалекому майбутньому буде війна, в якій радвлета зазнає поразки, і що нам потрібно об'єднатися і допомогти скинути радвлету на Україні. Коли я одобрив його пропозицію, то Рогозянський мені сказав, що існує сильний повстанський загін, який уже веде підготовку до військового повстання, яке з його слів призначене до початку оголошення війни, і запропонував вступити в цей загін, на що я погодився.

Які завдання практичного характеру ви отримували від Рогозянського і що робили?».

Мені було дане завдання бути готовим до виступу і вести контрреволюційну агітацію серед населення, особливо віруючих.

Ви проводили вербовку контрреволюційних повстанських загонів?

Ні, вербовку я не проводив і завдання я такого не отримував.

Яка мала зброя у вас і учасників контрреволюційної організації?».

У мене ніякої зброї немає, чи є зброя у учасників контрреволюційної організації, я не знаю» [39].

Свідками по справі проходили два місцеві активісти, один із них уже згадуваний по справі Афанасія Лисенка, свідок В. та голова сільради. Від їх імені на адресу Корнія Лисенка звучали такі звинувачення: «В 1918 він, Лисенко Корній, був організатор хліборобів-власників, а в 1919 році приймав участь у каральному загоні Денікінської влади, разом із сином в цей період часу знущально ставився до місцевого активу села». «В момент еміграції Денікінської армії він, Лисенко, з сином Іваном емігрувався, але незабаром повернувся додому, а син і в даний час знаходиться в еміграції, у Болгарії, з яким він, Лисенко, вів переписку». «Лисенко Корній в 1929–30 роках під час розвороту колективізації вів агітацію серед селян направлену на підриг колективізації». «Говорив: «У колгоспах життя не буде, це є вічне рабство, яке веде до загибелі». «Лисенко Корній Якович 12 грудня 1937 року під час виборів у Верховну Раду СРСР мені говорив, що вибори проходять неправильно, тому що партія і радянська влада вибирає в Верховну Раду людей не здібних керувати країною, не письмених, бувших наймитів, ці вибори потрібно зірвати і тоді б ми вибрали своїх людей, досвідчених і освітчених, які уміють керувати країною». «12 січня 1938 року в клубі Лисенко роздивився портрети вождів уряду і тут же говорив, звертаючись до портрета С.М.Кірова: «Ех голова твоя, не умів керувати, туди тобі й дорога, а всі інші підуть за тобою. Потрібно б тут прикрашати портретами, тих людей, які за нас голови положили, от як наприклад Любченко – це була наша людина, та тільки помилився в тому, що виявив себе, потрібно було йому працювати втиху, поки ми б допомогли на селах». «Говорив, що нехай Сталін зі своїми комуністами не думає господарювати в Радянському Союзі, бо скоро прийде час, що їх будуть вішати». «Я сам перший повісив би Сталіна, а потім комуністів». «Під час опублікування постанови партії і уряду про випуск позики на зміцнення обороноздатності країни Лисенко говорив, що ця позика не потрібна, а коли знадобиться сила захищати країну, то ми візьмемо зброю і будемо захищатися проти комуністів. Вихваляв ворога народу Тухачевського й Якіра, говорив, що хороші були керівники та не зуміли зробити задуману справу, їх розстріляли, тільки тому, що вони не вгодили Сталіну, але Тухачевський і Якір були люди, які хотіли зробити для радянського народу хороше життя». «Він, Лисенко, у січні місяці 1938 року біля кооперативу у розмові з колгоспниками говорив про майбутню війну і висловлював: «В цьому році буде війна неминуха, як би не хотіли радянські комуністи, ну їм прийде теж тікати в Чорне море, для них там місце приготовано. В цій війні поразка безумовно буде Радянській державі і коли керівництво приймуть іноземці, то тоді буде життя веселе, нам повернуть все майно, розграбоване комуністами, колгоспів не буде і будемо жити як і колись» [40].

За задумом енкавесівців, які фабрикували справу, по якій проходив і Корній Якович Лисенко, так званий контрреволюційний повстанський загін мав охоплювати своєю дією територію кількох сусідніх районів Полтавської області, зокрема Опішненського, Диканського, Котелевського. Тож і люди, які проходили по цій справі були мешканцями кількох

районів, а їх кількість сягала понад 60 осіб. Всі вони були засуджені засіданням Особливої трійки УНКВС по Полтавській обл. до розстрілу. Вирок виконувався протягом, двох днів: 27–28 травня 1938 р. Справа має більше півдесятка томів і сотні сторінок.

Наведу виписку із протоколу № 19 від 9 квітня 1938 р., що стосується мого прадіда:

«Слухали: 142. Справу № 4099 Полтавської Міжрайопергрупи, по обвинуваченню Лисенка Корнія Яковича, 1876 року народження, уродженця і жителя с. Мала Будища Опішнянського району Полтавської області, українця, гром[адянина] СРСР, б/п, куркуля, до арешту без певних занять.

По ст. ст. 54-10 ч. 1 і 54-11 КК УРСР.

Постановили: Лисенка Корнія Яковича розстріляти. Майно, яке належить особисто Лисенку конфіскувати» [41].

Лише 4 квітня Корнія Лисенка було арештовано, а вже 9 квітня трійка винисла йому вирок. Цікаво поглянути на дати, які стоять на протоколах допитів свідків: 6, 8 і 10 квітня. Тобто третього свідка допитували вже після того, як вирок уже було винесено.

У довідці, за підписом секретаря Особливої трійки НВВС зазначалося:

«Лисенко Корній Якович, 1876 року народження, за постановою Особливої Трійки УНКВС по Полтавській області від 9 квітня 1938 року, протокол №19, засуджений до розстрілу. Вирок приведений до виконання 27–28 травня 1938 року» [42].

Менше ніж через 20 років після розстрілу, Корнія Яковича Лисенка та інших осіб, що проходили по одній справі з ним, було реабілітовано. Цьому передували перевірки по кожному із засуджених, допити «старих» і нових свідків. Також у середині жовтня 1956 р. допитували і свідків із Малих Будищ. Один із передопитаних, свідок В., зазначав:

«За що Лисенко К.Я. був арештований у 1937 році я не знаю, але думаю що за невиконання твердого завдання в період колективізації і за те, що в період громадянської війни син Лисенка К.Я. пішов разом із денікінцями. Про антирадянську діяльність Лисенка К.Я. мені нічого невідомо і я не чув. У присутності мене ніяких антирадянських висловлювань я не чув». На запитання слідчого, чи допитувався він по справі Лисенка К.Я., свідок відповів: «Так, допитувався в той час, коли був уже арештований Лисенко К.Я. Тоді по виклику я з'явився в органи НКВС м. Опішню, де співробітник мене спитав, чи знаю я Лисенка К.Я. Коли я відповів, що такого громадянина знаю, він мені запропонував підписати заготовлений до мого приходу протокол, що я і зробив. Однак протокол мені не зачитувався і що в ньому було відображено – не знаю». Після цього слідчий заявив: «Зачитується Вам протокол допиту від 10 квітня 1938 року, в якому відображено ряд фактів антирадянської агітації з боку Лисенка К.Я. і який підписаний вами. Підтверджуєте ви дані показання?» Послідувала відповідь: «Протокол допиту від 10 квітня 1938 року мені зачитаний, однак відображені в ньому показання я категорично заперечую і не підтверджую, так як вони видумані і таких показань я не давав. Як я уже свідчив, даний протокол допиту я підписав при тих обставинах, про які свідчив вище. Факти антирадянської агітації з боку Лисенка К.Я., які відображені в протоколі допиту від 10 квітня 1938 року – мені не відомі. Я як і раніше стверджую, що про антирадянську діяльність Лисенка К.Я. мені нічого не відомо» [43].

Інший свідок П., передопитаний в 1956 р., заявляв: «До арешту, приблизно в 1936 році, він (Лисенко К.Я. – В.М.) проживав по місцю народження і займався господарством на своїй присадибній ділянці землі. В період колективізації, він за несплату твердого завдання репресувався, причому продавалося його господарство. Думаю, що і в 1936 році він арештовувався за несплату твердого завдання. <...> В період громадянської війни в бандах участі не приймав. Про антирадянську діяльність Лисенка К.Я. мені нічого невідомо і я не чув. У моїй присутності ніяких антирадянських висловлювань він не допускав». На запитання слідчого, чи допитувався він коли-небудь по справі Лисенка К.Я., свідок відповів: «Ні. По справі Ли-

сенка К.Я. я ніколи не допитувався». На що слідчий заявив: «Зачитується Вам протокол допиту від 6 квітня 1938 року, в якому ви показали ряд фактів антирадянської діяльності Лисенка К.Я. Підтверджуєте ви свої показання?» «Протокол допиту від 6 квітня 1938 року мені зачитаний, однак відображені в ньому показання про куркульке походження Лисенка К.Я., його причастність до бандитів у період громадянської війни й антирадянської діяльності останнім часом, я не підтверджую, так як вони не відповідають дійсності і таких показань я не давав. За яких обставин я підписав даний протокол, я не пам'ятаю, ну у всякому разі він мені не зачитувався. Я як і раніше стверджую, що про антирадянську діяльність Лисенка К.Я. мені нічого невідомо,» – такою була відповідь свідка [44].

Два нових свідки, зокрема, зазначали про Корнія Лисенка, що він за походженням «із куркулів, але сам він вважався середняком», і що їм «про антирадянську діяльність Лисенка Корнія Яковича нічого невідомо». Один із них, ще зауважив: «Крім того я пам'ятаю, що Лисенко К.Я. був зовсім неписьменним чи малописьменним» [45].

Корнія Яковича Лисенка було реабілітовано ухвалою Військового трибуналу Київського військового округу від 1 лютого 1957 р. [46]. У моєму приватному архіві зберігається копія цього документа, отриманого мною в 1997 р., із Військового суду Центрального регіону України, обсягом 6 сторінок. Наведу його зміст частково:

«Ухвала № – 1868/0-56

Військовий трибунал Київського військового округу

У складі:

Головуючого полковника юстиції Захарченко

і членів: підполковника юстиції Сиротенко і підполковника юстиції Мамонтова

розглянув на засіданні від 1-го лютого 1957 року

протест військового прокурора КВО по справі:

Рогозянського Афанасія Семеновича, 1866 року народження;

Олійник Моісея Михайловича, 1893 року народження;

Ландарь Івана Кириловича, 1888 року народження;

Панченко Олексія Івановича, 1897 року народження;

Жижка Григорія Михайловича, 1876 року народження;

Яковенко Митрофана Никифоровича, 1893 року народження;

Міщенко Степана Івановича, 1896 року народження;

Самойленко Трохима Єлисейовича, 1869 року народження;

Самбурського Моісея Романовича, 1869 року народження;

Ковалевського Олександра Михайловича, 1893 року народження;

Воронянського Андрія Васильовича, 1901 року народження;

Різниченко Макара Карповича, 1892 року народження;

Нечипоренко Павла Миколайовича, 1899 року народження;

Колодка Петра Аврамовича, 1897 року народження;

Карпенко Степана Матвійовича, 1885 року народження;

Міняйло Василя Григоровича, 1908 року народження;

Пишненко Григорія Микитовича, 1902 року народження;

Костенко Семена Івановича, 1888 року народження;

Хмелик Никифора Яковича, 1915 року народження;

Додонова Івана Степановича, 1888 року народження;

Рубана Сергія Івановича, 1896 року народження;

Галагана Йосипа Омеляновича, 1891 року народження;

Декань Федора Тимофійовича, 1900 року народження;

Троян Сергія Івановича, 1896 року народження;

Назаренко Андрія Сидоровича, 1900 року народження;

Гнида Федора Іларіоновича, 1895 року народження;

Мотрій Андрія Павловича, 1873 року народження;

Глущенко Пантелеймона Максимовича, 1897 року народження;

Височина Григорія Полікарповича, 1896 року народження;

Голуб Леонтія Івановича, 1914 року народження;

Конотопа Якова Дем'яновича, 1900 року народження;
 Серга Петра Остаповича, 1885 року народження;
 Медяник Юхима Івановича, 1903 року народження;
 Твердохліб Антона Савича, 1899 року народження;
 Уманець Мини Павловича, 1883 року народження;
 Дейнека Кіндрата Якимовича, 1879 року народження;
 Донець Івана Платоновича, 1905 року народження;
 Міщанина Прокопа Григоровича, 1896 року народження;
 Северина Дмитра Харитоновича, 1898 року народження;
 Хоролець Якіма Семеновича, 1878 року народження;
 Шарун Дмитра Івановича, 1880 року народження;
 Панченко Леонтія Васильовича, 1899 року народження;
 Ємець Марка Федоровича, 1872 року народження;
 Пронь Миколи Васильовича, 1900 року народження;
 Чуб Андрія Івановича, 1906 року народження;
 Микитенко Юхима Павловича, 1914 року народження;
 Кучер Івана Григоровича, 1905 року народження;
 Зубенко Григорія Миколайовича, 1892 року народження;
 Зливко Миколи Михайловича, 1907 року народження;
 Олійник Петра Дорофійовича, 1886 року народження;
 Ващенко Івана Дмитровича, 1892 року народження;
 Криворучко Семена Степановича, 1905 року народження;
 Жукова Олексія Федоровича, 1871 року народження;
 Панченко Григорія Івановича, 1909 року народження;
 Хмелик Леонтія Никифоровича, 1901 року народження;
 Лисенко Корнія Яковича, 1876 року народження;
 Кривоколіска Петра Антоновича, 1888 року народження;
 Гринь Петра Калениковича, 1905 року народження;
 Олійника Тимофія Дорофійовича, 1892 року народження;
 Соляника Бакума Івановича, 1895 року народження;
 Олійника Костянтина Дорофійовича, 1893 року народження,
 засуджених 9-го квітня 1938 року Особливою трійкою УНКВД по Полтавській області за ст.ст.54-10 ч.1, 54-11 КК УРСР до розстрілу кожного, з конфіскацією майна.

Заслухавши доповідь тов.Сиротенко і висновок пом.військового прокурора КВО майора юстиції Трохимова, який підтримує протест, установив:

Рогозянський, Олійник, Ландарь, Жижка, Міняйло, Хмелик та інші засуджені за те, що були учасниками контрреволюційної військово-повстанської організації, яка ставила своєю ціллю повалення Радянської влади і відторгнення України від СРСР і реставрацію капіталізму.

У протесті зазначається, що засуджені перераховані вище особи безпідставно.

Так, обвинувачення всіх засуджених побудовано на їх показаннях, в яких вони, визнаючи себе винуватими, викривали один другого, однак ці показання суперечливі і непереконливі. <...>

У процесі додаткової перевірки в 1956 році встановлено, що у відповідних органах ніяких достовірних даних про існування антирадянської, військово-повстанської організації, крім показань осіб, що проходять по справі, немає.

Ряд передопитаних і допитані нещодавно свідки <...> показали, що їм нічого невідомо про здійснення ким-небудь із тих, що проходять по справі якого-небудь антирадянського злочину <...>, а допитані під час перевірки свідки <...> показали, що розслідування справи в 1938 році велося необ'єктивно, з порушенням вимог закону, що протоколи допитів фальсифікувалися <...>

З урахуванням викладеного у протесті ставиться питання про припинення справи на Рогозянського, Олійник, Ландарь і других за відсутністю в їх діях складу злочину.

Перевіривши матеріали справи, а також згоджуючись з доводами, приведеними у протесті і керуючись ст. 346 п. 1, 347 КПК УРСР

Ухвалив:

Постанову Особливої трійки УНКВД по Полтавській області від 9-го квітня 1938 року по відношенню (далі йде перелік усіх репресованих по цій справі. — В.М.) <...> відмінити і справу про них провадженням припинити, за відсутністю в їх діях складу злочину. <...>

Після цього доньці Корнія Лисенка, Ганні Лисенко, було вручено довідку в якій говориться:

«Справа по звинуваченню Лисенко Корнія Яковича, 1876 року народження, переглянута військовим трибуналом Київського військового округу 1-го лютого 1957 року.

Постанова Особливої трійки УНКВД по Полтавській області від 9-го квітня 1938 року по відношенню Лисенко Корнія Яковича відмінено і справу про нього проводженням припинено за відсутністю складу злочину.

Зам.голови військового трибуналу КВО
полковник юстиції І.Захарченко» [48].

Знайомлячись зі справою свого прадіда Корнія Лисенка, мені вдалося натрапити на один документ, фрагменти якого хотів би навести у цій статті. Вони наглядно ілюструють як діяла тогочасна каральна більшовицька система, як фабрикувалися справи.

«Оглядова довідка
по архівно-слідчій справі № 981732
по звинуваченню колишнього начальника УНКВС по Полтавській області
Волкова Олександра Олександровича.

20 липня 1941 року Військовою Колегією Верховного Суду СРСР засуджений по ст. ст. 58-1 а, 58-7, 58-8 і 58-11 КК РРФСР Волков Олександр Олександрович до ВМН — розстрілу.

16 жовтня 1941 року вирок по відношенню Волкова приведений до виконання.

Волков судом визнаний винуватим у тому, що він з 1936 року був активним учасником заговорщицької організації, яка діяла в системі органів НКВС СРСР.

За завданнями керівництва заговорщицької організації проводив ворожу діяльність, яка виразилася в безпідставних масових арештах, у фальсифікації слідчих матеріалів, у створенні не існуючих контрреволюційних формувань і приміненні незаконних методів слідства.

Як видно із протоколу допиту Волкова від 10 травня 1939 року Полтавським УНКВС під керівництвом Волкова, за участі працівників УНКВС підлеглих йому <...> створювались фіктивні справи про німецьких резидентів з великим охопленням заарештованих і з виходом за межі Полтавської обл. <...>

Крім зазначених фіктивних справ як великих, були створені дрібні справи <...>

Волков посвідчив:

« <...> Повинен відмітити, що активну роль у створенні фіктивних справ керівника міжрайопергрупи м. Полтава відігравав Зель, який приміненням насилля, вимагань отримав у районах такі показання, які переважали основні, значно їх роширюючи у охоплюванні людьми <...> ».

<...> Як видно із справи по звинуваченню Волкова, він коректував протоколи допитів обвинувачених <...>, коли вони ще не були допитані, а потім добивався через підлеглий йому апарат учинення підписів на протоколах від обвинувачених, які винувати себе ні в чому не визнавали.

Потім під впливом працівників УНКВС і незаконних методів ведення слідства, обвинувачені давали один на одного вигадані показання» [49].

Цією статтею я хочу вшанувати пам'ять мого прадіда, українського селянина з віковичними землеробськими традиціями, корінного малобудищанина Корнія Яковича Лисенка у рік 130-ї річниці від дня його народження, пам'ять його сина Афанасія Корнійовича Лисенка, та пам'ять десятків інших колишніх мешканців населених пунктів сучасної Малобудищанської сільської ради Зінківського району, які стали безвинними жертвами політичних репресій більшовицького тоталітарного режиму в 1930-х–1940-х рр. Моя мрія – написати і видати регіональний збірник «Реабілітовані історією», який би увібрав по-можливості найширшу інформацію про осіб, які народилися або на час арешту мешкали в хуторах Безруки, Гармаші, Хижняківка та в селах Глинське, Малі Будища (сучасна територія Малобудищанської сільської ради). Це потрібно не лише для вшанування пам'яті цих людей, а в першу чергу

для нинішніх і прийдешніх поколінь, як засторога від повторення подібних жажів у майбутньому.

На закінчення хочу згадати поіменно моїх земляків – жертв політичних репресій, імена яких вдалося встановити на даний час:

Байрачний Семен Андрійович, Безрук Демид Іванович, Безрук Сергій Тимофійович, Бей Онисія Михайлівна, Галич Павло Олексійович, Галушка Василь Андрійович, Галушка Трифон Павлович, Гарбуз Платон Степанович, Гармаш Захарій Григорович, Гахович Яків Артемович, Гнида Федір Іларіонович, Діхтяр Андрій Іванович, Добряк Федір Федорович, Заліський Василь Семенович, Звагольський Харитон Корнійович, Зубенко Ілля Гурович, Капиніс Митрофан Антонович, Киричок Мефодій Петрович, Колодка Петро Аврамович, Кононенко Максим Григорович, Костенко Марко Пантелеймонович, Костенко Омелян Захарович, Кошман Тихін Васильович, Лисенко Афанасій Корнійович, Лисенко Корній Якович, Лисенко Трохим Свиридович, Лободовський Платон Костянтинович, Лугова-Гнатевська Ганна Андріївна, Луговий Митрофан Федорович, Майструк-Волинець Сергій Іванович, Масюк Кузьма Артемович, Мокляк Василь Денисович, Мокляк Феоктист Семенович, Мокляк Юхим Денисович, Ожог Онаній Герасимович, Ожог Стефан Іванович, Ожог Ярема Герасимович, Онищенко Лаврентій Андрійович, Орленко Марко Кононович, Павленко Олександр Михайлович, Пічка Іван Павлович, Тацюк Демид Омелянович, Тацюк Захар Григорович, Тацюк Олександр Григорович, Тацюк Олександр Панькович, Тацюк Панько Григорович, Терлецький Андрій Олександрович, Холоша Зіновій Леонтійович, Черевань Іван Григорович, Черевань Костянтин Петрович, Черевань Яків Андрійович, Ширай Гордій Семенович, Ширай Леонтій Акимович, Ширай Олександр Олександрович.

Їх реабілітувала сама історія. Вічна їм пам'ять.

1. Михайлец И. Село Малыя Будищечки (Историко-статистический очерк) // Полтавския Епархиальныя Ведомости. Часть неофициальная. – Полтава: Типография наслед. Н.О.Пигуренко, 1887. – № 12. – С. 446.
2. Распоряжение Епархиального Начальства // Полтавския Епархиальныя Ведомости. Часть официальная. – Полтава: Типография Н.Пигуренко, 1882. – № 18. – С. 379.
3. Михайлец И. Село Малыя Будищечки (Историко-статистический очерк) // Полтавския Епархиальныя Ведомости. Часть неофициальная. – Полтава: Типография наслед. Н.О.Пигуренко, 1887. – № 12. – С. 443-444.
4. Зі спогадів жительки смт. Опішне Галини Дмитрівни Лисенко, 1927 р. н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Зі спогадів опішнянського гончаря Івана Архиповича Білика, 1910 р. н. // Приватний архів Віктора Міщанина.
11. Там само.
12. 30 июля 1937 года нарком Внутренних дел СССР Николай Ежов подписал приказ, положивший начало массовым репрессиям в Советском Союзе // Факты. – 2000. – 29 июля. – С. 13.
13. Там само.
14. Довідка стосовно Лисенка Опанаса Корнійовича з Управління СБУ в Полтавській області від 19.04.1997 р. // Приватний архів Данила Міщанина.
15. Кримінальна справа Лисенка Афанасія Корнійовича № 11434-С // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само.

27. «Архивная справка» стосовно Лисенка Афанасія Корнійовича з архівного відділу Управління виправно-трудових закладів Міністерства внутрішніх справ Республіки Комі від 13.05.1998 р. // Приватний архів Віктора Міщанина.
28. Кримінальна справа Лисенка Афанасія Корнійовича № 11434-С // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
29. Там само.
30. Там само.
31. Там само.
32. Там само.
33. Там само.
34. Там само.
35. Довідка стосовно Лисенка Афанасія Корнійовича з Полтавського обласного суду від 2.04.1997 р. // Приватний архів Данила Міщанина.
36. Кримінальна справа Лисенка Афанасія Корнійовича № 11434-С // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
37. Довідка стосовно Лисенка Корнія Яковича з Управління СБУ в Полтавській області від 19.04.1997 р. // Приватний архів Данила Міщанина.
38. Кримінальна справа Лисенка Корнія Яковича №3771-С // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
39. Там само.
40. Там само.
41. Там само.
42. Там само.
43. Там само.
44. Там само.
45. Там само.
46. Довідка з Прокуратури в Полтавській області стосовно Лисенка Афанасія Корнійовича та Лисенка Корнія Яковича від 25.03.1997 р. // Приватний архів Віктора Міщанина.
47. Ухвала Військового трибуналу КВО від 1.02.1957 р. (копія) // Приватний архів Віктора Міщанина.
48. Кримінальна справа Лисенка Корнія Яковича № 3771-С // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
49. Там само.

Віктор Міщанин
2007

ЛИЧМАН

Тимофій Якович

січень, 1, 1899 — червень, 9, 1938

Перше, що кидається у вічі, коли знайомишся з матеріалами архівно-слідчої справи Тимофія Яковича Личмана, – це перелік страшних злочинів, що були інкриміновані організованій ним націоналістичній контрреволюційній групі, до якої входило ще сімнадцять зінківчан. Як стверджується, ця підпільна організація ставила за мету виключно глобальні завдання: відторгнення України від СРСР, систематичне проведення диверсійно-шкідницьких актів у сільському господарстві, активне шпигунство на користь іноземних розвідок, постійну антирадянську агітацію серед населення району [1]. І разом з тим – відсутність будь-яких доказів, фактів, документів, свідків.

Та все ж об'єктивне, неупереджене вивчення біографії керівника контрреволюційної групи, його життєвого і трудового шляху, політичних переконань, взаємовідносин з людьми, що працювали поруч, дає всі підстави вважати, що ця людина ні в помислах, ні в діях ніколи не була злочинцем і ні в чому не завинила ні перед народом, ні перед своєю совістю.

Домівка столяра Якова Прокоповича Личмана мало чим відрізнялась від тих, що знаходилися на правому березі річки Ташані, де проживали в основному ремісники Зінькова. Хіба що чисельністю своїх мешканців: старий Личман і його дружина Ганна мали чотирьох синів і стільки ж дочок. Землі своєї не було, тому майже цілий рік змушені були ходити на поденщину, щоб прогодувати і одягти сім'ю.

Саме у цій наймитській родині 7 січня 1899 р. і народився хлопчик, якого батьки назвали Тимошем. Ріс міцним і ставним. З малих літ навчився грати на скрипці, мав чудовий голос і слух. Сусіди радили батькові віддати сина до школи. І незважаючи на те, що родина ледве зводила кінці з кінцями, Тимофію все ж поталанило – його відводять до церковно-приходської школи. По її закінченні на кошти земства Тимофія як дуже здібного учня направляють у Зінківське реальне училище. Свій трудовий стаж Тимофій Личман розпочав учителем у початковій школі села Комиші Груньського району. Саме тут він виявив неабиякі організаторські здібності серед сільської молоді. Почала активно діяти хата-читальня,

запрацював хороровий гурток, вечорами односельці сідали за книги та зошити. І все робилося з ініціативи молодого вчителя. У цій же школі працювала миловидна дівчина Катря Жур, яка після закінчення Зіньківської жіночої гімназії була направлена сюди на роботу. Невдовзі молода колега Тимофія Личмана стала йому дружиною [2]. Згодом Т.Личмана призначають завідуючим Грунською семирічною школою. За короткий строк він зумів зробити школу зразковою. Окрім шкільних справ проводив значну активістську роботу серед населення [3].

У 1932 р. Тимофія Яковича призначають директором Зіньківської середньої школи № 1, де він пропрацював майже чотири роки, виявивши справжній освітянський талант. Зумів підібрати здібний учительський колектив, який не тільки давав добрі знання своїм вихованцям, а й прищеплював їм трудові навички. Школа мала свій сад і город, за якими доглядали самі учні. Зібраний урожай реалізовували населенню райцентру, а також використовували для шкільного громадського харчування. Шанували тут і фізичну культуру. Своїми силами побудували стадіон, де регулярно проводилися спортивні змагання, активну участь в яких брав і сам директор. Рівень виховання дітей, всього учбового процесу Зіньківської середньої школи № 1 ставили в приклад іншим не лише свого району, а й Харківської області та республіки. З багатьох шкіл сюди приїздили вивчати й запозичувати досвід. Часто і Тимофія Яковича запрошували на освітянські наради, семінари, що проходили в Полтаві, Харкові, Києві. Розповідав він про те, як учительський колектив, застосовуючи макаренківську педагогічну систему, добивається високих показників у навчально-виховному процесі [4].

Зміна у виробничій біографії Тимофія Яковича Личмана сталася у 1935 р. Його призначали завідуючим районним відділом народної освіти [5]. Тепер на плечі Личмана лягли турботи про всі школи Зіньківського району, і він не пасував перед труднощами. Постійно працював над собою, вивчав і запозичував усе нове, що народжувалось в школах країни. Їздив навіть у Москву, щоб познайомитись із досвідом столичних шкіл. Там особисто зустрічався з Надією Костянтинівною Крупською, слухав її поради. Після арешту Тимофія Яковича Катерина Титівна написала Крупській два листа, в яких повідомляла про страшне горе, що навалилось на їхню родину. Надія Константи́нівна не забарилась з відповіддю, писала, що усією душею співчуває і розділяє лихо сім'ї, вірить, що Тимофій Якович чесний громадянин, а його арешт – це надуманий злочин підлих людей.

Личмани жили, віддаючи себе праці на освітянській ниві. Підросли і два сини – Олександр і Борис. Тимофій Якович не сидів у службовому кабінеті, їздив по району. Колеги вбачали в ньому вимогливого керівника, та водночас справедливу, пряму, чесну, душевно щедру людину. Вмів вислухати, порадити, поспівчувати. І все було б добре, коли б не тривожні звістки про арешти у Зінькові та селах району. Як правило, людей забирали вночі, а потім на зборах колективів їх оголошували «ворогами народу». Про це ж досить галасливо повідомляли газети, радіо. Коли було арештовано кількох учителів, Тимофій Якович поїхав до Полтави з надією довести у відповідних установах необґрунтованість таких свавільних дій Зіньківського районного відділу НКВС. Та поїздка ця нічого не дала. Можливо, навіть, прискорила арешт самого Личмана.

Наступила неділя 4 січня трагічного 1938-го року. Саме ішли шкільні канікули. Тимофій Якович зібрався було на полювання, коли прийшов посильний і повідомив, що необхідно терміново прибути до районного керівництва. Додому Личман вже не повернувся. У камері райвідділу НКВС він просидів до кінця лютого. Разом з ним були заарештовані ще 17 осіб – Дьяконенко, Мирошніченко, Цюпа, Новак, Рябушко, Мусієнко, Сухар, Влох, Сивоконь, Педоренко, Телегон, Богацький, Удовиченко, Данило і Михайло Поткевичі, Сухорада, Фенько. На них було сфабриковано справу як на учасників підпільної націоналістично-контрреволюційної організації. Жорстокі тортури змусили всіх їх визнати себе винними в тому, чого вони ніколи не робили [6].

Катерина Титівна, будучи вагітною, робила все можливе, аби захистити чоловіка, довести його невинність. Та марно. Лише один раз дозволили їй десятихвилинне побачення з Тимофієм Яковичем у присутності начальника райвідділу НКВС. Як мужньо не тримався, а, прощаючись, він стиха проговорив: «Я не витримаю тортур. Надіюсь на Полтаву».

До обласного центру Личмана направляють наприкінці лютого. Кілька разів Катерина Титівна їздила відвозити передачу чоловіку. Та в останніх числах червня передачу не прийняли, пояснивши, що його вивезли з Полтави, але куди, не сказали. Насправді ж ще 27 березня 1938 р. постановою Особливої трійки УНКВС Личман Тимофій Якович був засуджений до вищої міри покарання – розстрілу [7], а 9 червня вирок виконано [8]. Але про це Катерині Титівні не було повідомлено. Тому і мала надію, що чоловік живий і згодом подасть про себе звістку.

Та минули роки... Тільки в середині 1960-х вона отримала свідоцтво про те, що Тимофій Якович Личман помер у 1944 р. від гангрені легень. Такі фальшиві документи в той період було за правило видавати рідним тих, хто був знищений в період репресій. Рівно через двадцять років Військовий трибунал Київського військового округу, детально вивчивши справу Личмана та інших, що входили в «контрреволюційну групу», відмінив постанову Особливої трійки УНКВС по Полтавській області від 27 березня 1938 р. За відсутністю складу злочину [9].

1. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 5005-С. – Т. 1. – Арк. 308.
2. Там само. – Арк. 7.
3. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 3. – Спр. 16021. – Арк. 2.
4. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 5005-С. – Т. I. – Арк. 10.
5. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 3. – Спр. 16021. – Арк. 2.
6. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 5005-С. – Т. I. – Арк. 3,4.
7. Там само. – Арк. 319.
8. Там само. – Арк. 338.
9. Там само. – Т. 2. – Арк. 400.

Іван Наливайко

ЛОЗОВИЙ

Андрій Васильович

1897 – березень, 25, 1938

Читаючи нарис про Полтавський тепловозремонтний завод, виданий харківським видавництвом «Прапор» у 1971 р. [1], так і не знаходимо в ньому прізвища того, хто протягом 1936–1937 рр. очолював колектив цього промислового підприємства. Настав час розповісти правду і про цю чесну людину, здібного керівника, хорошого спеціаліста, щоб ті, хто з ним колись працювали (а їх лишилося вже не так і багато), і сьогоднішня трудова зміна знали істину, щоб не загубився його добрий слід в історії заводу.

Андрій Васильович Лозовий народився в 1897 р. у селі Копанка Воронежської губернії у небагатій багатодітній селянській родині. Батько вмів читати й писати, тому всіляко прагнув дати освіту і своїм дітям. По закінченні чотирирічної школи Андрій пішов на заробітки, виконував найрізноманітнішу роботу. Та все ж саме тоді йому таки вдалося оволодіти заповітною слюсарною справою.

Як і багато інших його ровесників, двадцятирічний юнак з головою поринає у бурхливі події жовтня 1917 р. стає на бік більшовиків. У вересні 1919 р. Шахтинський повітовий комітет партії приймає його до лав РКП(б) [2].

Після закінчення громадянської війни, в умовах мирного часу, країна приступила до відбудови народного господарства, вчорашні червоноармійці – бійці і командири – засіли за підручники. Андрій Лозовий успішно закінчує робітфак, а потім вступає до Московського інституту інженерів транспорту. Отримавши диплом, А.В.Лозовий призначається начальником виробничого відділу Воронежського паровозоремонтного заводу. За короткий час молодий інженер стає душею не лише свого відділу, а й всього заводського колективу. Тут Андрій Васильович активно домагається застосування кращих зарубіжних, зокрема, японських методів ремонту локомотивів, які тоді широко впроваджувались в системі тресту паровозоремонтних заводів. Освоєння передової технології принесло досить відчутний ефект. Пізніше керівництво тресту переводить Лозового на роботу до Муровського паровозоремонтного заводу, де він теж вмів справляється з поставленим перед ним завданням, агітуючи і переконуючи

противників прогресивних методів у їх доцільності та ефективності [3]. В роки розгулу репресій органи НКВС звинуватять в шкідництві і шпигунстві не лише ініціаторів, але й виконавців так званої «японізації». Але це буде дещо пізніше...

У 1933 р. А.В.Лозовий прибув до Полтави, де за розпорядженням Наркомату шляхів сполучення призначається технічним директором паровозоремонтного заводу [4]. Через деякий час сюди приїздить і вся його сім'я – дружина Єлизавета Олександрівна, троє дітей – Дмитро, Володимир і Роза.

Надзвичайно комунікабельний за характером Андрій Васильович швидко і безболісно влився в новий трудовий колектив, отримав підтримку своїх ініціатив від начальника заводу Івана Олексійовича Виросткова, який високо цінував технічну компетентність А.В.Лозового.

Про виробничі звершення ППРЗ, важливі ініціативи його керівників писала не лише місцева, а й центральна преса, їх ставили в приклад іншим колективам промислових підприємств. До Полтави досить часто приїжджали численні делегації для вивчення досвіду роботи. А на підприємстві справді панувала творча атмосфера. Розростався завод, міцнів колектив, на порядок денний виносились нові, масштабніші завдання.

Найскладніші й найневідкладніші проблеми керівництво підприємства намагалось вирішувати безпосередньо на місці. Наприклад, коли відчутною стала нестача пневматичного інструменту, комсомольці інструментального цеху при підтримці й допомозі Андрія Васильовича, який роздобув для них креслення, енергійно взялися за справу, незабаром виготовили комплект необхідних інструментів.

Значну допомогу паровозоремонтники надавали іншим полтавським підприємствам. Так, заводу «Метал» імені Постишева (зараз турбомеханічний) вони виготовили і передали кілька вагранок. Пізніше, коли Андрія Васильовича будуть виключати з партії, йому нагадають цей випадок і звинуватять у зловживанні службовим становищем. А тоді за подібну шефську допомогу своїм колегам лише дякували [5].

Полтавські паровозоремонтники успішно впоралися з виробничою програмою тридцять п'ятого і першого кварталу наступного року. Постановою ЦВК СРСР від 4 квітня 1936 р. Андрій Васильович Лозовий був нагороджений орденом «Знак Пошани» [6]. У серпні того ж року Лозового призначили начальником ПРЗ [7]. Окрилений такою відзнакою, він почав активно втілювати в життя свій давній задум – проводити реконструкцію заводу. Отримавши згоду на цей захід з боку керівництва тресту, А.В.Лозовий швидко переконав у його доцільності й життєвій необхідності інженерно-технічний склад і передових робітників заводу. «Ідеєю реконструкції ми всі жили, – згадував Анатолій Михайлович Якубов, який тоді працював головним енергетиком заводу. – Ми вірили, що вона під силу нам, бо коли за щось брався Лозовий, то справу доводив до кінця».

Та на порозі став страшний 37-й рік, і планам цим не судилося реалізуватися. Реконструкцію ППРЗ на кілька років зірвали повальні арешти на заводі, шпигуноманія, що охопила колектив, підозра та звинувачення відносно самого начальника. Виявилось, що А.В.Лозовий «розвів» сімейність, підлабузництво, мав тісний зв'язок з «ворогами народу» – троцькістами Лисюченком, Золотарьовим, Томленовим, не боровся з класово ворожими елементами, які вели шкідницьку роботу в буксово-ремонтному, ливарному, складальному цехах, сам підготував креслення на виготовлення кілець Рязанова, зменшивши міліметраж, що призводило до зниження потужності паровозів, затіяв у ворожих цілях реконструкцію заводу тощо [8]. Незважаючи на те, що усі ці звинувачення не підтверджувалися ні фактами, ні розрахунками, вони стали головними «аргументами» для виключення Лозового з членів ВКП(б) на засіданні парткому, а 13 липня – на закритих загальнозаводських партійних зборах. Наступного ж дня, 14 липня 1937 р. це рішення буде затверджене на бюро Полтавського міськкому партії [9].

І все ж це був тільки початок цілої низки каральних заходів. 29 липня 1937 р. нарком шляхів сполучення Л.М.Каганович видає наказ про зняття А.В.Лозового з посади начальника Полтавського паровозоремонтного заводу [10]. Того ж дня він письмово звернувся до наркома внутрішніх справ Єжова, в якому повідомив про те, що Лозовий підтримував тісні зв'язки з японським шпигуном Томленовим (до арешту – головний інженер тресту паровозоремонтних заводів), виконував вказівки, займався шкідництвом на ППРЗ, тим самим «розвалив» роботу заводу, а також... проживає в будинку, де мешкає німець Озенбрюг, якого відвідують іноземці. А закінчив свого листа Каганович тим, що запропонував НКВС термінового заарештування Лозового [11].

Відповідні дії з боку НКВС не забарилась. Вже 6 серпня 1937 р. співробітником органів НКВС у присутності понятих було вчинено обшук у службовому кабінеті і на квартирі А.В.Лозового. Конфісковано військовий та профспілковий квитки, орденську книжку і орден, журнал «Більшовик», мисливську рушницю – і абсолютно нічого компрометуючого, що могло б фігурувати як речові докази шпигунської діяльності. Однак того ж дня Лозового заарештовують і відправляють до Харкова. Дружина і діти тоді востаннє бачили свого чоловіка і батька [12].

Почалися методичні, жорстокі допити. Сімнадцять діб Андрій Васильович мужньо тримався, відкидаючи будь-які звинувачення слідчого, а потім не витримав. Найбільш дієвим засобом «впливу» на його психіку стала погроза вчинити репресії над членами сім'ї, що примусило А.В.Лозового підписати протокол допиту, в якому факти від початку до кінця були сфабриковані.

25 березня 1938 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР згідно з статтями 54-8, 54-9, 54-11 КК УРСР винесла А. В. Лозовому немилосердний вирок: розстріл з конфіскацією всього особистого майна. І як завжди в таких випадках, постанова мала безапеляційну кінцівку: «Вирок остаточний, оскарженню не підлягає і на основі постанови ЦВК СРСР від 01.12.34 р. належить негайному виконанню» [13]. Тож і цей вирок над начальником ППРЗ був здійснений у відповідності з існуючими правилами.

Лише через 19 років Андрію Васильовичу Лозовому було повернуто чесне ім'я. Військова колегія Верховного Суду СРСР на засіданні від 8 липня 1957 р. відміняє вирок відносно А.В.Лозового, а справу щодо нього припинить за відсутністю складу злочину [14].

1. Див.: Полтавский тепловозоремонтный завод имени А.А.Жданова: Очерк. – Харьков, 1971. – 175 с.
2. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 3. – Спр. 15731. – Арк. 65.
3. Там само. – Арк. 21.
4. Там само. – Арк. 43.
5. Там само. – Арк. 9.
6. Там само. – Арк. 61.
7. Там само.
8. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 4565-С. – Т. 1. – Арк. 158-159.
9. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 3. – Спр. 15731. – Арк. 1.
10. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 4565-С. – Т. 1. – Арк. 11.
11. Там само. – Арк. 13-14.
12. Там само. – Арк. 5.
13. Там само. – Арк. 236.
14. Там само. – Арк. 238.

Іван Наливайко

ЛЯТОШИНСЬКИЙ

Микола Володимирович

грудень, 7/20, 1897 – 1967

Миколі Володимировичу Лятошинському належить почесне місце серед істориків-краєзнавців Полтавщини, хоча його творча спадщина маловідома. Не дивно: впродовж довгих років наукові праці М.В. Лятошинського не друкувалися. На щастя, його рукописи з історії нашого краю збереглися. Вони містять цікаві подробиці з архівних джерел і створюють Миколі Володимировичу заслужену репутацію вдумливого дослідника.

Необхідно передусім коротко змалювати життєвий та творчий шлях краєзнавця. На цьому шляху було чимало невдач, зумовлених об'єктивними обставинами, що не дало йому змоги досягти наукових ступенів, на які він мав повне право. Але вклад Лятошинського у вивчення історії Полтави значний, і він заслуговує на вдячну пам'ять полтавців.

Микола Володимирович Лятошинський народився 7/20 грудня 1897 р. в Москві. Його батько, Володимир Леонтійович, працював земським лікарем, мати Юлія Олексіївна (в дівоцтві – Лукічова) була швачкою. У 1901 р. батько помер від висипного тифу, заразившись ним під час епідемії на Волині. По смерті батька Микола з матір'ю мешкали в Москві, мати отримувала пенсію за батька, підробляла на життя шиттям, прагнула дати синові добру освіту. Протягом 1915–1918 рр. Микола навчався у Московському комерційному училищі, по його закінченні майже рік працював робітником-сортувальником на агрокладі Центропродкому Московсько-Казанської залізниці. З травня по серпень 1919 р. перебував у лавах Червоної армії, звідки був демобілізований по хворобі. Рік навчався у Житомирському педагогічному інституті на історичному факультеті. У серпні 1920 р. повернувся добровольцем до Червоної армії, служив переписувачем у військових шпиталях до 1923 р. і був звільнений у зв'язку з хворобою. Замешкав у Полтаві. Поневірявся безробітним, перебивався тимчасовими заробітками. У квітні 1926 р. Лятошинського, за його заявою, зараховано на посаду архівіста до Полтавського окружного архівного управління [1].

Тут доречно буде сказати декілька слів про стан архівного будівництва на Полтавщині в ті часи. Діяльність Полтавської Вченої Архівної Комісії (ПВАК) почала згасати вже з 1917 р.

За словами професора В.Щепотьєва, тому сприяло напівофіційне становище комісії, що зв'язувало її з старим урядом і участь в Комісії старого панства, занепад інституцій, які давали грошову доплату, організація Наукового-Українського Товариства, що перетягло до себе чимало сил із комісії. Усе це й призвело до того, що 1919-й рік був останнім у її житті [2]. Поруч із ПВАК з 1917 р. діяв при Полтавському губернському громадському комітеті так званий «політичний архів», на основі якого згодом розгорнув свою діяльність Центральний історичний архів Полтавщини. В серпні 1922 р. було утворене Полтавське губернське архівне управління (губарх), а сам архів перейменовано в Історичний архів при губарху, як складову частину останнього. Період 1920-х рр. характеризується розгортанням діяльності архівних органів по врятуванню першоджерел, концентрацією історичних документів під наглядом архівних органів. Саме в цей період у підпорядкування губарху були передані документи ряду дореволюційних установ, а саме: Полтавського цивільного губернатора, Полтавського губернського правління, Полтавського губернського присутствія та інших. Восени 1925 р., у зв'язку з ліквідацією губернії і переходом на триступеневу систему управління, було ліквідовано губернські установи, зокрема губарх. Всі його органи перейшли до новоствореного Полтавського окружного архівного управління (окрарх). Історичний архів також перейшов до окрарху [3].

Ось до Полтавського окружного архівного управління й було зараховано Миколу Володимировича Лятошинського в квітні 1926 р. Працював він по впорядкуванню архівних документів. Згодом перейшов на роботу безпосередньо до Полтавського крайового історичного архіву (саме так з 1926 р. називався архів при окрарху). Працював помічником вченого архівіста, вченим архівістом, навчався у Полтавському інституті соціального виховання на історико-економічному відділі [4]. Архів розбуджує у Миколи Володимировича потяг до наукової роботи. У 1922 р. він пише «Історичний нарис територіального складу Полтавщини», який було опубліковано в «Історико-географічному збірнику ВУАН» (т. III, 1929 р.). В журналах «Архівна справа», «Радянський архів», «Архів Радянської України» Лятошинський публікує статті з теорії та практики архівної справи [5].

Після закінчення Полтавського інституту соціального виховання Микола Володимирович прагне вступити до аспірантури науково-дослідного інституту Української культури. У листі, надісланому дирекцією Полтавського державного історичного архіву до вищезгаданого інституту, зазначалось: «Держістарх з свого боку висував та висуває яко кандидата на аспіранти згаданого наукового співробітника т. Лятошинського, яко людину, що безперечно має природній нахил до науково-дослідної історичної роботи» [6]. В аспірантурі йому було відмовлено: «На В/запитання про кандидатуру т. Лятошинського до аспірантури вже раз відповідали. Повідомляємо вдруге, що кандидатура до аспірантури не зовсім підходить (освіта, вік та інші об'єктивні показники)» [7]. Невдача з аспірантурою пригнічує Миколу Володимировича.

Ускладнюється і становище на роботі – його переводять на посаду завархівосховищем, дирекція непомірно розширює коло його обов'язків, все менше часу залишається для наукової праці. Як видно з документів, Лятошинський був людиною принциповою, з розвиненим почуттям власної гідності, не вважав за потрібне догоджати начальству. Виникає конфлікт, і Микола Володимирович подає заяву про звільнення. З 1935 по 1937 рр. він змушений був працювати коректором 3-ої Полтавської поліграффабрики. Робота не задовольняє його, і в 1937 р. він переходить до Полтавського краєзнавчого музею на посаду лаборанта, але досить швидко стає науковим співробітником, завідувачим відділу феодалізму. Одночасно навчається в Харківському педагогічному інституті на історичному факультеті. Війна перериває роботу, навчання: у вересні 1941 р. він тяжко захворів. Видужавши, Лятошинський продовжує працювати в музеї. До військової служби був визнаний непридатним. По закінченні війни Микола Володимирович завершив навчання, а з 1974 р. перейшов працювати до Полтавського

інституту інженерів сільськогосподарського будівництва. У цьому інституті він пропрацював до пенсії на посаді архіваріуса. Помер у 1967 р. [8]. По смерті Лятошинського його друга дружина Марія Данилівна Сірик (перша Ганна Семенівна Павловська померла в 1945 р.) передала до держархіву Полтавської області краєзнавчі матеріали Миколи Володимировича.

Творчий спадок краєзнавця складають декілька рукописних праць, а саме: «Династи та адміністратори Полтавщини XI–XX ст.: Історико-хронологічне дослідження», «Короткий історичний нарис місцевості та будівель, де пізніше (1930 року) було організовано Полтавський інститут інженерів сільськогосподарського будівництва (XVII–XX ст.)», «Полтава. Нарис археологічний та історичний», «Герби міста Полтава» (Геральдичне дослідження). Цей комплекс праць краєзнавця практично невідомий дослідникам. Вони складають 9-й опис «Колекції документів особового походження з історії Полтавщини (ф. р-8831)». Всього до опису включено 12 справ. Крім вищезазначених, дві справи мають біографічний характер: рукопис біографії Лятошинського, написаний дружиною, його фото (ф. р-8831, оп. 9, спр. 11, 12) та дві рецензії на роботи з історії Полтави.

За формою ці документи поділяються на рукописні, машинописні з авторською правкою, друквані. Найбільшим за об'ємом є рукопис «Полтава. Нарис археологічний та історичний» (ф. р-8831, оп. 9, спр. 7, 8, 9). Частина розділів передрукована, зроблена авторська правка. Починається рукопис описом неоліту на середньому Поворсклі, завершується характеристикою життя міста в першому десятилітті XX ст. Основна частина рукопису – це опис життя Полтави протягом майже восьми століть. Автор намагається охарактеризувати природне середовище, в якому виникло і розбудовувалося місто, прослідкувати зміни, які відбувались в його устрої, показати розвиток господарчого, духовного життя полтавців. Періоди описані нерівномірно. Головна увага краєзнавця звернена на XIX ст.

Микола Володимирович досить докладно описує зростання Полтави в зазначений період. Широко використовує статистичні дані про склад населення, видатки бюджету, порівнює архітектурні плани міста за різні роки. Характеризуючи місцеві органи державного управління і підвідомчі їм установи, дослідник не забуває назвати громадські, добродійні організації, згадує навіть товариство велосипедистів та денний притулок Товариства сприяння фізичному вихованню дітей, які діяли наприкінці XIX ст. у Полтаві. Цікавими видаються пояснення назв кутків і вулиць міста. В окрему справу підшитий список джерел та літератури, використаних при написанні нарису. М.Лятошинський не датував свої праці, бо, напевне, неодноразово їх допрацьовував, тому хронологічні рамки написання нарису з історії Полтави можна визначити межами 1929–1967 рр. В умовах тоталітарного режиму автор, який прагнув побачити свої праці надрукованими, міг давати узагальнення, характеристику подій лише з позицій марксизму-ленізму, тому вищезазначена робота хвибує схематизмом теоретичних відступів. Нарис цінний систематизацією, концентрацією фактичного матеріалу.

Варто також сказати декілька слів про працю М.В.Лятошинського «Герби міста Полтави» (ф. р-8831, оп. 9, спр. 6). У ній описані полтавські герби за період від XIV до початку XX ст. Краєзнавець подає опис герба, схематичне його зображення, характеризує історичні умови виникнення, вказує першоджерела та літературу своїх геральдичних досліджень. «Династи та адміністратори XI–XX ст. Полтавщини» (ф. р-8831, оп. 9, спр. 4) – це, за визначенням самого автора, «Історико-хронологічне дослідження», своєрідний іменний покажчик управителів території нашого краю від переяславських князів до полтавських губернаторів. Він включає реєстри князів переяславських, київських, курських, старост черкаських та переяславських, козацьких полковників, хронологічні переліки київських, новоросійських, катеринославських, полтавських губернаторів тощо. У поясненнях автор застерігає, що інколи дата правління визначалась ним методом співставлення декількох джерел, тому можливі неточності в межах одного року. До праці додається список літератури та джерел.

Лятошинський уважно слідував за краєзнавчою літературою, і коли в 1963 р. виходить довідник С.О.Данішева, Л.С.Вайнгорта, С.М.Німчина «Полтава. Путівник для туристів» він уважно вчитує роботу і пише замітку про авторські помилки (ф. р-8831, оп. 1, спр. 2).

Невтомно працюючи на ниві краєзнавства, М.В.Лятошинський не лише виявив обширний фактичний матеріал з історії Полтави, а й намагався його систематизувати, написати літопис міста. В його працях накопичено чимало цінних, достовірних свідчень, вони створюють фундамент для повного і всебічного вивчення історії міста. На жаль, працею цього сумлінного, безкомпромісного трудівника на краєзнавчій ниві не зацікавились офіційні установи того часу, в який випало жити цій чесній людині. Таке байдуже ставлення до нього прискорило смерть М.В.Лятошинського. Рукописи дослідника необхідно переглянути і кращі з його праць віддати до друку.

1. Архів Полтавського інженерно-будівельного інституту. — Спр. 4195. — Арк. 4-5.
2. Герасименко Х. До історії архівної справи на Полтавщині // Архівна справа. — 1928. — № 5-6. — С. 65-66.
3. Там само. — С. 69.
4. ДАПО. — Ф. Р-1505. — Оп. 1. — Спр. 367. — Арк. 62.
5. Там само. — Арк. 62 зв.
6. Там само. — Арк. 48.
7. Там само. — Арк. 53.
8. Там само. — Ф. Р-8831. — Оп. 9. — Спр. 11. — Арк. 1.

Зінаїда Яненко

ЛЯХОВИЧ

Костянтин Іванович

серпень, 6, 1886 — квітень, 16, 1921

К.І.Ляхович увійшов до історії революційного руху як лідер полтавських меншовиків. Тому, на відміну від більшовицьких ватажків, його біографія замовчувалася.

Народився Костянтин Іванович 6 серпня 1886 р. [1] у місті Острог Волинської губернії [2]. Його батько, Іван Ілліч, якийсь час мешкав у селі Аврамівка Хорольського повіту Полтавської губернії [3], був гласним Хорольського повітового земства [4], а потім жив у селі Півнева Гора поблизу Острога, де орендував млин. Можливо, через те, що дядько Костянтина, Григорій Ілліч, працював управителем в економії Пологи Миргородського повіту, а брат і сестра теж жили на Полтавщині (Микола служив у Хорольській земській управі, а Анастасія вчителювала в с.Кибинці Миргородського повіту) [5], він не поїхав з батьком в Острог, а залишився у Полтаві, де в 1904 р. закінчив Олександрівське реальне училище [6].

Напередодні революції Полтава була місцем заслання політично неблагонадійних осіб, переважна більшість яких сповідувала соціалізм. Захопився цією ідеєю і Костянтин. У колі його знайомих жваво обговорювались проблеми громадського життя, панувала атмосфера передчуття кардинальних соціальних зрушень. Він приятелював з Олександром Імшенецьким, юнаком з демократичними поглядами, сином Я.К.Імшенецького – майбутнього депутата Державної думи першого скликання [7]. А другом і товаришем по революційній боротьбі партії РСДРП(м), до якої Костянтин офіційно належав [8], була дочка письменника-демократа В.Г.Короленка Софія [9].

Родини Імшенецьких і Короленка радо приймали на своїх квартирах засланих, які проходили тут свої збори. Бував на них і висланий на Полтавщину як політичне неблагонадійний видатний економіст М.Туган-Барановський [10]. Юний Костянтин, вірогідно, не лише слухав оцінку вченим марксової теорії, а й уважно вивчав його праці: «Теоретические основы марксизма», «Очерки из новейшей истории политической экономии социализма», що з 1901 р. друкувалися в журналі «Мир Божий». Ідеї М.Туган-Барановського та їх еволюція відбива-

ються в програмних положеннях соціал-демократів (меншовиків), у їх декларації, яку згодом оголосить Костянтин Іванович і деякі ідеї якої ще й до сьогодні не втратили актуальності.

Протягом 1905–1909 рр. Костянтина Івановича за революційну діяльність неодноразово притягали до судової відповідальності [11].

У 1905-му він був заарештований за те, що 26 грудня в Костянгинограді на мітингу в народному домі «высказывал суждения, возбуждающие к неплатежу податей и неисполнению воинской повинности, а также к ниспровержению существующего государственного строя» [12].

Після звільнення в травні 1906 р. продовжував партійну діяльність під безпосереднім керівництвом лідера полтавських меншовиків Арона Сандомирського [13]. Підтримував тісні зв'язки з соціал-демократами Харківського університету, при обшуку у яких 6–7 серпня 1908 р. знайшли його записку, підписану партійним псевдо «Константинов», з проханням дістати паспорт для нелегала [14]. Його звинуватили в тому, що він є членом РСДРП – партії, яка «ставила за мету зміну шляхом збройного повстання встановленого суспільного ладу на соціалістичну організацію суспільства з скасуванням інституту приватної власності і капіталістичного ладу взагалі», зберігав соціал-демократичну літературу, зокрема, відозву комітету про збір пожертв на користь соціал-демократичних депутатів Державної думи другого скликання, постанову Центрального комітету РСДРП про роботу в профспілках [15]. За скоєне підлягає суду за ч. 1 ст. 102 і ч. 1 ст. 126 Кримінального уложення, але через тяжку хворобу «оставлен впредь до выздоровления в квартире писателя Владимира Короленко» [16].

За будинком В.Г.Короленка поліція встановила нагляд, а коли Костянтин Іванович одужав, його відправили до Харкова, де 23 жовтня 1909 р. Харківська судова палата винесла вирок про довічне заслання до Сибіру. Костянтин Іванович це рішення оскаржив, і до закінчення справи його ув'язнили в полтавську тюрму, пізніше як хворого на серце, під вартою помістили на лікування в Полтавську богадільню. 16 грудня 1909 р. з допомогою друзів він здійснив вдалу втечу [17] і сім років потому провів за кордоном як політемігрант. Працював журналістом соціалістичних газет, закінчив історичний факультет університету в Тулузі (Франція) [18].

У 1914 р. до Костянтина й доньки Софії (яка стала дружиною Ляховича), приїздив В.Г.Короленко. Костянтин Іванович допомагав Володимиру Галактіоновичу збирати матеріали для публіцистичних праць, став справжнім другом письменника [19].

До Полтави Ляхович повернувся 25 травня 1917 р. [20]. Робітники відразу ж обрали його до міської ради робітничих і солдатських депутатів. З протоколів засідань ради Ляхович постає як досвідчений організатор, тверезий, виважений політик: виступає проти засмічення порядку денного другорядними питаннями, бореться проти незаконних конфіскацій, позасудових арештів, дезертирства, турбується про забезпечення міста продовольством, обстоює єдність революційних сил. Закликаючи до злагоди між партіями, попереджує, що «роз'єднаність губить революцію» [21]. Під час обрання Комітету по охороні революції його ім'я серед тих, за кого від робітників подано найбільше голосів (засідання від 28 серпня 1917 р.) [22].

Більшовицький переворот у Петрограді К.І.Ляхович засуджує як «безглузду і авантюристичну витівку змовників» (засідання від 26 і 30 жовтня 1917 р.). Переконає, що: «<...> За два тижні до обрання Установчих зборів ми не можемо ні визнати, ні слідувати за Петроградським Всеросійським з'їздом, тому що це було б з нашого боку злочинно перед народом, революцією і країною». Він стверджує, що «лінія Леніна ні на що не може спиратися <...> Треба ізолювати себе від безумної спроби. Для уникнення розколу треба відмежуватись і довести країну до Установчих зборів» [23].

Із скупих рядків анкети дізнаємося про його діяльність в цей час:

«<...> в) до октябрьской революции 1917 года – в городе Полтаве, был членом горсовета и исполкома, был заведующим Центральным историческим архивом.

г) с октябрьской революции до ареста – с 1919 года частью находился в Полтаве, до 20 года в Севастополе. Был членом президиума горпроф. и с декабря 1920 г. в Полтаве членом горсовета и секретарь писателя т. В.Г.Короленко.

д) что делал при Деникине – частью в Полтаве был зав. отделом культуры и искусства и членом правления Совпрофа». (Протокол допиту від 19 березня 1921 р.) [24]

Пункт «в» анкети потребує деякого уточнення. Після Лютневої революції передова інтелігенція організувала Політичний архів при Полтавському губернському громадському комітеті. Костянтин Іванович став його завідувачем [25]. Документи цього архіву лягли в основу Центрального історичного архіву Полтавщини. КЛ.Ляхович через журнал «Нова школа» та інші часописи звернувся до громадськості за допомогою по збиранню історичних документів і рукописів. За його участю створено відділ по збереженню і систематизації документів, що мали відношення до революційно-національного руху на Полтавщині, врятовано багато цінних матеріалів [26]. А про його роботу у відділі культури голова Полтавського губвиконкому Я.Н.Дробніс писав, що Ляхович, «жертвуючи всім, часто з опасностью для жизни, собирав в сокровищницах все то, что можно было спасти из хаоса разрушения и разгрома» [27].

Костянтин Іванович входив також до товариства любителів природи, яке ставило завданням консолідацію наукових і громадських сил, створення в Полтаві центру наукової роботи. Програма, зокрема, передбачала, щоб кожна школа стала не лише осередком освіти, але і центром наукових досліджень прикладного характеру. Статут товариства написав видатний вчений-геохімік В.І.Вернадський, який мешкав на той час у Полтаві [28].

На початку весни 1918 р. Полтаву зайняли німці і гайдамаки. У юнкерському училищі, де розмістився штаб, почали катувати запідозрілих у більшовизмі. Костянтин Іванович як гласний міської думи підготував текст наказу, підписаного військовою владою, про те, що «усякі підбурювання однієї частини населення проти другої до насильства, погромів і грабунків, від кого б вони не походили, так само, як і самочинні обшуки, арешти і тим більше самосуди будуть припинятись самим рішучим чином з усією суворістю військового часу». Він неодноразово викривав знущання, вчинені над невинними мешканцями Полтави, на засіданнях думи і в газеті «Свободная мысль» [29], у якій співробітничав. За це 24 липня (ст. ст.) його арештували і відправили до концтабору у Брест-Литовський край [30]. Від загибелі врятувала революція у Німеччині. Разом із звільненими політв'язнями 25 листопада 1918 р. він повертається у Полтаву [31].

Місто поперемінно переходило в руки ворогуючих сторін. Разом з В.Г.Короленком КЛ.Ляхович захищав людей від репресій, врятував від загибелі не одне життя. Робітники знову обрали його депутатом міської ради. Виступи, які відрізнялись різкою прямою, створили йому широку популярність. Навіть більшовики, політику яких він засуджував, поважали КЛ.Ляховича як чесного і відкритого противника. Неабияку славу він здобув боротьбою проти застосування смертної кари [32]. Полтавська організація РСДРП з цього приводу 16 червня 1920 р. прийняла відповідну резолюцію, яка була розіслана правлінням усіх профспілок міста.

Керована КЛ.Ляховичем організація РСДРП вела активну пропагандистську роботу, маючи широкий вплив на маси. У стислому вигляді позиція соціал-демократів була відбита в декларації, яку Костянтин Іванович оголосив на першому пленарному засіданні міської ради 19 грудня 1920 р. 30 грудня її опублікувала місцева газета «Известия» (№ 174) [33].

Уповноважений губернської ЧК по нагляду за політичними партіями доповів про виступ і зміст декларації керівництву. Ось її основні положення:

«В галузі політичній. Розширення виборчого права в Ради. Забезпечення вільного голосування і агітації друкованою та усною. Позбавлення Рад права виключати депутатів за політичними мотивами.

Кожен закон не повинен вступати в силу без обговорення і прийняття ЦВК. Скасування комітетів неможливих селян.

Реорганізація ревтрибуналів на основі виборності суддів усіма трудівниками. Передача ревтрибуналам всієї справи по боротьбі з контрреволюцією. Відмова від терору як системи керівництва, негайне припинення безсудних розправ, варварського інституту зручників і адміністративних арештів. Відміна смертної кари. Відміна будь-яких незалежних від суду органів слідства і розправи по ЧК.

Позбавлення всіх партійних установ і осередків будь-яких прав державного керівництва і членів партії будь-яких матеріальних привілеїв.

Спрощення бюрократичного апарату шляхом місцевого самоврядування.

Широке національне самовизначення і, особливо, надання найширшого самоуправління Україні, козачим областям і Сибіру.

В галузі економічній. Відмова від явного і прихованого насадження сільськогосподарських комун. Закріплення за селянами землі, що знаходиться фактично в їхньому володінні.

Скасування загороджувальних загонів, відновлення приватної торгівлі товарами першої необхідності, зокрема, продуктами харчування.

Допущення приватного капіталу у велику промисловість для здешевлення виробництва.

Поступова передача дрібної промисловості кооперативам або старим власникам чи новим підприємцям за умови, що вони відновлять або організують виробництво.

Відмова від призначення і іншого втручання у внутрішнє життя кооперації.

Підвищення тарифів заробітної плати в державних підприємствах і встановлення мінімуму плати для приватних підприємств.

Професійні спілки приймають безпосередню участь в регулюючих установах; вони є органами представництва пролетаріату і у цій своїй діяльності користуються повною незалежністю від державних органів» [34].

Як видно, Костянтин Іванович і очолюваний ним комітет РСДРП виступали за розблокування завалів на шляху ринкових відносин, прагнули дати простір для вільного руху товарів і коштів.

Більшовики уважно стежили за опозиційними силами і в необхідних випадках вдавалися до репресивних заходів.

Майже всі активні члени полтавської організації РСДРП були арештовані протягом 16–21 березня 1921 р. [35]. До числа ув'язнених потрапив і Костянтин Іванович. Прохання В.Г.Короленка про залишення К.І.Ляховича, з огляду на його хворобу, під домашнім арештом, залишили без задоволення [36]. Проте ЦК РКП(б) не хотів пов'язувати арешти меншовиків з ім'ям всесвітньо відомого письменника. Ситуацію довелося виправляти голові «Цупчрезкому» В.М.Манцеву. Він надіслав до Полтави термінову телеграму. «Одержанням цього негайно звільніть утриманих у вас під арештом гр. Ляховича і Кривинську [37] згідно з постановою Політбюро ЦВК КПУ. Повідомте, у чому вони звинувачуються» [38].

Губчека виправдовувалось: «Повідомляємо, що гр. Ляхович і Кривинська були заарештовані відповідно до телеграми вашої про арешт активних членів угодівських партій» [39].

Наказ Манцева про звільнення К.І.Ляховича надійшов занадто пізно. У тюрмі Костянтин Іванович захворів сипним тифом. 8 квітня 1921 р. Ляховича з-під арешту звільнили [40]. 9 квітня перенесли з тюрми додому, в будинок В.Г.Короленка. Володимир Галактіонович сподівався на краще, але непоправне сталося: в ніч на 16 квітня Ляхович помер.

Похорон, який відбувся 17 квітня, вилився в могутню демонстрацію. В ній взяли участь близько 20 тис. полтавців, переважно робітників. З Харкова прибув лідер меншовиків Сандомирський. Керував процесією меншовик Владовський, працівник губернської ради профспілок. На прапорі комітету РСДРП присутні читали: «Вічна пам'ять борцєві, що боровся проти смертної кари, за революцію, за соціалізм» [41].

Губпартком почав гасити розбурхані пристрасті. З тюрми випустили частину арештованих, а ув'язнених соціал-демократів 20 квітня вивезли до Харківської в'язниці. Слідчий столичного ЧК, розглянувши матеріали справи 27 квітня 1921 р., зробив такі висновки: Пол-

тавська організація РСДРП має сильний вплив на робітничу масу, частина якої йде за соціал-демократами. З метою оздоровлення робітничого класу Шинкаревського – ув'язнити в концтаборі до особливого розпорядження; Гольденберга, Ходос, Володарського, Карлінського, Курбатова, Силенчука, Могилевського Іллю – ув'язнити в політизоляторі. Інших як неактивних – звільнити [42].

У доповідній начальнику політвідділу ВУЧК окремо зазначалося: «Зі смертю гр.Ляховича Полтавську організацію можна вважати обезголовленою. За винятком гр.Гольденберга, Силенчука, Карлінського і Курбатова, переважна більшість членів полтавської організації РСДРП за своїм політичним вихованням і практичним застосуванням меншовицьких ідей не становить собою серйозної сили. Вони занадто молоді і «політично істеричні», щоб у процесі своєї діяльності не дискредитували свою партію» [43].

Так фактично була припинена діяльність Полтавської організації РСДРП, лідером якої був палкий борець за правове демократичне суспільство Костянтин Іванович Ляхович.

1. Архів Служби безпеки України (далі Архів СБ України). – Спр. 52094 – Ф.П. – Т. 2. – Арк. 51.
2. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА). – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 458. – Арк. 19.
3. Там само. – Арк. 20.
4. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. – Полтава, 1903. – С. 3.
5. ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 981. – Арк. 8.
6. Там само. – Спр. 458. – Арк. 19.
7. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 3359-С. – Арк. 3,9.
8. Архів СБ України. – Спр. 52094 – Ф.П. – Т. 2. – Арк. 73.
9. Негретов П.И. В.Г.Короленко. Летопись жизни и творчества. 1917–1921. – М.: Книга, 1990. – С. 193.
10. Нестуля О.О. До характеристики громадського руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. на Полтавщині (автобіографія Я.К.Імшенецького) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1997. – Ч. 1-2. – С. 44-45.
11. Архів СБ України. – Спр. 52094. – Ф.П. – Т. 2. – Арк. 51.
12. ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1 – Спр. 458. – Арк. 5.
13. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 138. – Оп. 1.– Спр. 459. – Арк. 1-51.
14. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 3.
15. Там само. – Спр. 458. – Арк. 10.
16. Там само. – Арк. 6.
17. Там само. – Арк. 9-18.
18. Архів СБ України. – Спр. 52094. – Ф.П. – Т. 2. – Арк. 51, 73.
19. Миронов Г. Короленко. – М., 1962. – С. 320-322.
20. Негретов П.И. Назв. праця. – С. 21.
21. ДАПО. – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 47-49, 58-83, 102, 125-126.
22. Там само. – Арк. 139.
23. Там само. – Арк. 182-191; Данішев С.О. Великий Жовтень на Полтавщині (1917 р. – березень 1918 р.). – Харків, 1969.
24. Архів СБ України. – Спр. 52094 – Ф.П. – Т. 2. – Арк. 73.
25. Герасименко Ф. До історії архівної справи на Полтавщині // Архівна справа. – 1928. – № 5-6. – С. 66.
26. Нова школа. – 1918. – № 3. – С. 46.
27. Дробнис Я.Н. Пролетариат и искусство // Известия Полтавского губисполкома и Полтавского губернского комитета Коммунистической партии. – 1919. – № 57. – 27 апр.
28. Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини / Упорядник Супруненко О.Б. – Полтава, 1992. – С. 13-15, 17.
29. Негретов П.И. Назв. праця. – С. 72; Короленко С.В. Книга об отце. – Ижевск, 1968. – С. 312-313.
30. Короленко С.В. Книга об отце. – С. 317; Архів СБ України. – Спр. 52094 – Ф.П. – Т. 2. – Арк. 51.
31. Негретов П.И. Назв. праця. – С. 85.
32. Короленко С.В. Назв. праця. – С. 336-337.
33. Негретов П.И. Назв. праця. – С. 183.
34. Архів СБ України. – Спр. 52094. – Ф.П. – Т. 2. – Арк. 185-189.
35. Архів СБ України. – Спр. 52094. – Ф.П. – Т. 2. – Арк. 51-52, 88-113, 119.
36. Там само. – Арк. 53.
37. Кривинська Марія Леопольдівна (1887–1982), активний член РСДРП, близька знайома В.Г.Короленка.

38. Архів СБ України. – Спр. 52094 – Ф.П. – Т. 2. – Арк. 78.
39. Там само.
40. Там само. – Арк. 81.
41. Там само. – Арк. 178-199. .
42. Там само. – Арк. 212-215.
43. Там само. – Арк. 200.

Василь Граб

МАЗАНЬКО

Панас Кирилович

1889 — травень, 25, 1938

Семенівська трагедія – по-іншому цей злочин, скоєний навесні 1938 р. опричниками НКВС, не можна назвати. Сорочинська трагедія 1905 р., яку так гнівно затаврував великий російський письменник Володимир Галактіонович Короленко, за своєю жорстокістю стократ поступається Семенівській. Тоді над повсталими жорстоко розправлявся царський жандарм Філонов, для якого всі вони були безправним бидлом, людьми другого сорту. Цього разу чорну справу вчинили представники радянської влади планово, масштабно над тими, хто робив революцію, захищав, відстоював у борні свою рідну владу. Чинився сталінський геноцид над народом, який будував соціалізм.

Те, що відбулося в Семенівському районі на початку тридцять восьмого, було типовим для всієї країни. Масові арешти, тортури, вибивання зізнань, відправки за колючий дріт таборів, конфіскація особистого майна і нескінченні розстріли невинних людей. Поголовне знищення під лозунгом: «Очистимо радянську землю від ворогів народу!».

До цієї м'ясорубки потрапило і 78 жертв із Семенівського району. В слідчій справі за номером 105813 записано, що Кременчуцька міжрайонна оперативно-слідча група знешкодила на території колишнього Кременчуцького округу військово-повстанську підпільну організацію, що була побудована за принципом бойових армійських з'єднань. У Семенівському районі, зокрема, діяли бойові одиниці, укомплектовані білогвардійськими офіцерами, петлюрівцями, куркулями, політбандитами. Далі зазначалося, що ця військово-контрреволюційна організація ставила за мету здійснювати збройні виступи в тилу Червоної армії під час інтервенції фашистських держав із наступним відокремленням України від СРСР та реставрацією на її території капіталізму. Звинувачення, як бачимо, справді страшні. Однак навіть поверхове знайомство з матеріалами справи викликає сумнів у вірогідності злочинних намірів цих, так би мовити, знахабнілих контрреволюціонерів. Відсутні конкретні факти їхніх дій, речові докази, документи, не стикаються дати вербування членів підпільної організації. Більше того, військові бойові одиниці у своєму розпорядженні не мали навіть заіржавілого нагана, не кажучи вже про якусь іншу зброю.

І хоч усі звинувачення, докази слідчих, вибиті зізнання арештованих були білими нитками шиті, однак постановою Особливої трійки УНКВС по Полтавській області від 7 квітня 1938 р. всі 78 осіб згідно зі статтями 54-10, ч. 1, 54-11 Карного кодексу УРСР були засуджені до розстрілу. А 25 травня вирок виконано.

Серед розстріляних був і комуніст Панас Кирилович Мазанько. Його біографія, життєвий шлях чи не найповніше характеризують склад учасників так званої підпільної повстанської організації. Народився Панас Кирилович у 1889 р. у селі Родзянки (нині Веселий Поділ) Хорольського повіту в бідній селянській родині. Окрім старої саманної хати та перекошеної повітки, Кирило Мазанько нічого не мав. Ні поля, ні худобини, зате в оселі було семеро дітей,

які щодня просили їсти. От і гнув батько спину цілий рік у поміщицькій економії, щоб прогдувати та сьак-так одягти чималеньку сім'ю. Підросли діти і теж ішли у найми. З малих літ і Панас заробляв собі шматок житняка. Одну чи дві зими ходив до школи. Навчився хоч поганенько читати, писати. А підріс – пішов разом із батьком панам хліб вирощувати, їхній достаток примножувати. Потім – служба в царській армії, окопи Першої світової війни.

Жовтнева революція застала Мазанька в Києві, де він служив у телеграфному батальйоні. І всією душею, всіма помислами він прийняв її. Його обирають до складу ради робітничих та солдатських депутатів міста Києва. Він активно допомагає більшовикам устанавлювати радянську владу, бере участь у робітничих та солдатських мітингах, повстанні робітників заводу «Арсенал». Після переходу влади до Української Центральної Ради повернувся у рідне село. Та тільки, як кажуть, переступив поріг батьківської хати, як петлюрівці мобілізували його до свого війська. На збірному пункті в Хоролі побув лише кілька днів і при першій нагоді втік разом із кількома односельцями. Переховувався в болотах, аж поки не прогнали петлюрівців. Цей факт Мазаньку нагадають при виключенні його з партії в тридцять шостому і в тюремних застінках при допитах. Письмові й усні заяви тих, хто з ним тікав із збірного пункту і переховувався в болотах, не брали до уваги. Петлюривець – і край!

А тоді, в перші роки радянської влади, Панас Кирилович і гадки не мав, що йому приклеять цю налішку, бо все робив, не шкодуючи ні сил, ні здоров'я, щоб влада трудового люду міцніла. В 1919–1920 рр. він – член Веселоподільського волосного виконкому, працює секретарем комітету незаможних селян. Наступного року очолює сільську раду, а коли селяни в 1923 р. заснували колгосп «Наш шлях», то обрали його своїм головою. На перших порах колективні господарства (а вони, як правило, були карликовими) організовувались, об'єднувались і розпадались. Тому деякий час Мазанько трудився в буряковому кооперативному товаристві, а в 1931 р. він знову головує в колгоспі с. Тарасівки. В 1932 р. Панас Кирилович стає комуністом. І того ж року його обирають головою Веселоподільської сільської ради, згодом він очолює Вербківський сільвиконком. Та одвічного хлібороба постійно манила земля. Йому стократ було легше орати поле, засівати, збирати врожай, аніж із паперами справу мати, керувати людьми, справно виконувати директиви «згори». Певний час йому щастило трудитися на рядових роботах у колгоспі. Але райком партії знову посилає Мазанька на посаду голови сільради то в Брусове, то у Веселий Поділ. Працював на совість, будуючи соціалізм. Жителі сіл його поважали, бо був з усіма рівний, старався чимось допомогти вдовам, самотнім старим людям, багатодітним сім'ям. Після голоду села поволі почали оживати, і Панас Кирилович радів навіть найменшим спільним успіхам. Тільки б жити. Та поповзли чутки про арешти, про «ворогів народу». Хіба міг подумати, що незабаром і його зроблять ворогом...

Все почалося 7 червня 1936 р., коли Панаса Мазанька викликали на бюро Семенівського райкому партії і наказали покласти на стіл партквиток. Не розуміючи, в чому його провина, він стояв, мов закам'янілий. Йому пояснили, що його виключили з членів ВКП(б) за нещирість: адже приховав при вступі в партію, що він служив у петлюрівців. Панас Кирилович намагався переконати членів бюро, що це так, але ті й слухати не хотіли.

Дочка Мазанька, Любов Панасівна Воскобойникова, ось як згадувала про те, що сталося тоді: «Коли тато повернувся додому з райкому, страшно було глянути на нього. Очі запали, руки тряслися, не міг слова сказати. Мама ледве допиталась. Ми, діти (а нас було аж дев'ятеро), принишкли, перестали гратися, бо ми всі дуже любили тата. Я тоді, пригадую, в четвертий клас ходила. В школі, мені здавалося, всі якось по-іншому на мене дивилися. Кілька днів тато нічого не їв, тільки жадібно воду пив, жага мучила. З голови сільради його теж звільнили. Тоді він пішов на роботу в колгосп «Розгорнутим фронтом». Коли ми лягали спати, тато сідав за стіл і довго щось писав. Одного разу вранці на конверті я прочитала: «Центральному Комітету КП(б)У, тов. Косіору». Скільки минуло літ, а цей конверт і досі у мене перед очима. А от щоб він одержував від когось листа, не пам'ятаю».

Збігав березень тридцять восьмого. 25 числа Панас Кирилович пішов на роботу, але до дому не повернувся. Із Семенівки працівники НКВС відвезли його в Кременчуцьку слідчу тюрму. А через два місяці і два дні він, як і інші 77 семенівців, був розстріляний.

Переді мною список цих невинних людей. Колгоспники, робітники, спеціалісти сільського господарства, продавець крамниці. Навіть ті, хто за станом здоров'я чи з інших причин не працювали. Вожаком цього «підпільного війська» був Іван Олексійович Карой, до арешту – старший агроном кременчуцької контори «Держсортфонд». На допиті йому інкриміновано кілька контрреволюційних злочинів, зокрема куркульське походження, членство в есерівській партії, службу в петлюрівській і денікінській арміях. А головне – він був начебто помічником командира підпільного повстанського полку, що діяв на території Кременчуцького округу. Жодне звинувачення нічим не підтверджувалося. Більше того, в протоколі слідства простежуються дивні неув'язки. Так, 6 березня 1938 р. Карой на допиті заявив, що в контрреволюційну організацію він був завербований Петром Яковичем Ковалем наприкінці або на початку квітня 1938 р., а сам він був заарештований ще 21 січня того ж року. Такі, з дозволу сказати, неточності зустрічаються в багатьох протоколах допитів. Слідчі й не старалися звести кінці з кінцями.

Згодом, у 1958 р., коли переглядалася справа учасників військово-повстанської підпільної організації, знову було допитано 60 свідків із Семенівського району. Всі вони заявили, що в 1938-му їх без допиту слідчі змушували підписувати чисті бланки протоколів або, якщо і допитували, то їхні свідчення тоді не записувались і протоколи допиту не зачитувалися. З цього можна зробити висновок, що справи заарештованих фабрикувалися так, як було вигідно працівникам НКВС.

Ще і ще раз перечитую імена тих, хто потрапив до цього чорного списку, хто безвинно був розстріляний у травні 1928 р. Сьогодні, думається, варто назвати їх поіменно. Ось вони (окрім згаданих вище): Павло Григорович Мартиненко, Микита Гаврилович Васецький, Тимофій Іванович Головань, Нил Федорович Нікітенко, Василь Григорович Ревунов, Микола Петрович Левченко, Петро Якович Сурмач, Семен Петрович Чечуйко, Петро Кузьмич Шамрай, Іван Йосипович Удод, Микита Тимофійович Головань, Федір Іванович Ярина, Юхим Нилович Малохатько, Феодосій Іванович Ромашко, Павло Мусійович Донець, Микола Дем'янович Науменко, Гаврило Гаврилович Чеберяка, Олександр Іванович Махно, Єлисей Мусійович Личман, Семен Макарович Нікітенко, Архип Трохимович Кабачок, Іван Григорович Серченко, Сергій Петрович Ярина, Петро Корнійович Птушка, Михайло Карпович Доценко, Григорій Васильович Гаркун, Петро Якимович Яременко, Микита Миколайович Логвиненко, Микола Якович Погребняк, Пантелеймон Якович Максак, Гаврило Григорович Черненко, Василь Андрійович Слета, Іван Михайлович Мороз, Михайло Григорович Серченко (напевно, брат Івана Серченка), Трохим Васильович Богдан, Мефодій Петрович Бабенко, Сергій Юхимович Кривець, Іван Андрійович Кудря, Сергій Макарович Гончаровський, Аврам Климович Коваль, Григорій Іванович Коваль, Дмитро Павлович Касянич, Михайло Іванович Золотаренко, Павло Захарович Ярина, Архип Платонович Тимченко, Андрій Микитович Штомпель, Олексій Гаврилович Байбуза, Панас Олександрович Корула, Кузьма Хомич Демидченко, Яків Андрійович Таран, Іван Петрович Тур, Терентій Дмитрович Хвостенко, Лаврентій Костянтинів Швидь, Йосип Юхимович Олефір, Василь Іванович Юрченко, Овдій Панасович Байбуза, Олексій Пантелеймонович Іващенко, Іван Павлович Чередник, Семен Дмитрович Удовиченко, Іван Тихонович Коваленко, Степан Васильович Чуйко, Микола Трохимович Удод, Василь Якович Вихренко, Олексій Омелянович Кудленко, Іван Миколайович Малак, Мина Онуфрійович Гончаренко, Дмитро Іванович Кисіль та Карпо Іванович Кисіль (теж, мабуть, брати), Тимофій Семенович Лозицький, Яким Кузьмич Шабала, Василь Степанович Костяний, Іван Карпович Рябич, Андрій Федорович Сухненко, Іван Йосипович Багранець, Григорій Васильович Пritула.

Публікуючи список розстріляних по цій сфабрикованій справі, я наперед прошу вибачення у рідних і близьких безвинних людей за можливу неточність у прізвищах та іменах, бо писалися вони слідчими російською мовою, точніше – «суржиком».

Сімдесят вісім осіб. Усі вони були знищені в розквіті сил. Сімдесят вісім страшних людських трагедій. Адже ярлик «ворога народу» приклеювали не лише на тих, хто потрапив у сталінські застінки, але довгі роки це ганебне клеймо носили і члени їхніх сімей. І тільки в грудні 1958 р. президія Полтавського обласного суду, розглянувши протест прокурора області, відмінила постанову Особливої трійки УНКВС по Полтавській області від 7 квітня 1938 р., і всіх 78 чоловік реабілітували (посмертно). Так було повернуто добре ім'я цим ні в чому не винним людям.

Лише через тридцять літ постановою бюро Полтавського обкому Компартії України від 22 червня 1989 р. Панасові Кириловичу Мазаньку було повернуто чесне ім'я комуніста. Можливо, не стільки для нього, як для нас живих. Щоб завжди пам'ятали, що правду ніколи нікому не вбити.

Іван Наливайко

МАЗЛАХ (РОБСМАН)

Сергій Михайлович

1878—1937

«Україна може бути лише самостійною! Повірте, іншого виходу немає. І в сьому нічого ні поганого, ні шкідливого немає. Для України, розуміється. Для робітничо-селянської України, розуміється. Як і для Савітської Росії – ми так гадаємо. а не для єдиної і неділимої Росії Мілюкових, Родзянок, розуміється. Але ж на всіх не угодиш!» [1]. Ці рядки із книги, написаної багато десятиліть тому, у них – її головна ідея, що не втратила свого значення і наприкінці двадцятого століття. Назва книги «До хвили (Що діється на Вкраїні і з Україною?)». Відразу після виходу у світ у 1919 р. книга стала рідкістю, розійшовшись в Україні і поза її межами. За книгою полювали, її вилучали, нищили, забороняли, замовчували. За висловлені відкрито думки авторам довелося розплачуватись все життя. Правда, доля відміряла його кожному з них по-різному. Василь Шахрай був страчений денікінцями на Кубані того ж таки 1919-го року, а для Сергія Мазлаха трагічним став 1937-й рік. Минуле Мазлаха – а книга «До хвили» була чи найзначнішим моментом у ньому – пригадали підручні Єжова, готуючи його знищення.

З тих пір про нього майже не згадувалося, неначе морок історичного небуття поглинув його назавжди. Але зараз є не лише можливість, а й необхідність розповісти про цю людину.

Сергій Михайлович Робсман (прізвище Мазлах було взяте з метою конспірації після повернення з еміграції у 1907 р. [2]) народився в 1878 р. у селі Іванівка на території нинішнього Антрацитівського району Луганської області [3].

Ще в юності Сергієві, що походив з інтелігентної єврейської родини, відкрилася несправедливість соціального та національно-державного устрою, існуючого в Росії. Внутрішнє заперечення цього ладу привело його до соціал-демократичної організації, членом якої він став ще в 1899 р. Вважав з тих пір себе більшовиком.

Впродовж усього життя доля готувала Мазлахові чимало крутих поворотів, кидала його з одного місця на інше.

З 1901 по 1904 рр. Сергій служив у царській армії, а у березні 1904 р. став політичним емігрантом, виїхавши до Швейцарії [4], де перебував до серпня 1907 р., займаючись партійною роботою. Там само він здобув і вищу освіту, навчаючись у Бернському і Женевському університетах [5]. Слід відзначити, що освіченість далеко не формального типу була однією з характерних рис особистості Сергія Мазлаха. Він досконало володів фахом учителя, статистика, журналіста [6]. Окрім української та російської, знав ще французьку, німецьку, італійську, англійську, латинську і грецьку мови [7].

Про передреволюційний період свого життя Сергій Михайлович згадував: «<...> Протягом 10 років до лютневої революції я, повернувшись із еміграції, в якій перебував близько 4 років, жив нелегально в різних місцях Росії під чужим, зрозуміло, прізвищем» [8]. З 1907 по

1911 р. він учителював, а з серпня 1911 до 1917 року був службовцем Полтавської губернської земської управи, одночасно працюючи в партійному підпіллі [9].

Після Лютневої революції 1917 р., коли Полтавська об'єднана організація РСДРП (на окремі більшовицьку і меншовицьку організації вона поділилася у вересні 1917 р.) вийшла з підпілля, Сергій Мазлах відігравав у ній одну із головних ролей. Він, як і інші старі полтавські більшовики, у перші місяці після повалення самодержавства рахувався з чисельною перевагою в організації меншовицьких елементів, вважав, що ті поступово перейдуть на більшовицькі позиції [10], та й, бачення розвитку революції у формі мирного поступового процесу на деякий час давало змогу співпрацювати полтавським більшовикам з іншими соціалістичними партіями та групами. Мазлах як один із кращих публіцистів серед соціал-демократів за дорученням організації виступав у пресі, займався редакторською роботою.

За його словами, «чим далі внутрішнє життя організації ставало напруженішим, лінія більшовиків все більше випрямлялася, мова їх ставала впевненішою і різкішою, конфлікти в середині організації перестали лякати навіть нерішучих» [11]. С.М.Мазлах був активним провідником цієї лінії.

Так, у дні липневої кризи і відомих подій у Петрограді, що її знаменували, на екстреному засіданні виконкому Полтавської ради робітничих та солдатських депутатів він першим вніс пропозицію про «взяття влади Радою і встановлення її зв'язку з Петроградською Радою» [12]. У дні корніловського заколоту як член виконкому Полтавської ради С.М.Мазлах брав участь у створенні «Комітету охорони революції» для протидії заколотникам [13], став одним із ініціаторів масової антикорніловської демонстрації, проведеної у Полтаві 15 серпня 1917 р. під демократичними антивоєнними гаслами. Він наполягав, щоб у ній брали участь і війська гарнізону [14]. Це сприяло поширенню на них впливу революційної демократії. Наприкінці червня – початку липня 1917 р. Сергій Мазлах брав безпосередню участь у кампанії, якій різні політичні сили, що діяли у Полтаві, надавали великого значення – виборах до міської думи. Він був обраний її гласним [15], а потім і членом виконавчого органу думи – міської управи, очоливши її торгово-промисловий відділ [16]. Мазлах користувався значним впливом серед полтавських робітників. У червні 1917 р. під час страйку друкарів він рішуче виступив на підтримку страйкуючих, заявивши, що «навіть розоренню одного власника друкарні слід віддати перевагу перед викиданням на вулицю цілого ряду робітників». Незабаром його було обрано головою правління профспілки полтавських друкарів [17].

Відстоюючи їх інтереси і ведучи серед них політичну роботу, Сергій Михайлович завоював собі великий авторитет серед робітників друкарень. Не випадково майже через два роки, вже будучи в «опалі» у більшовицького керівництва України і знову зустрівшись з друкарями, він розповідав: «Був у робітників. Щира, глибока радість. Коли заікнувся, що, може бути, в Полтаві не залишусь, мені заявили: «Постановимо всією спілкою, щоб Ви лишилися в Полтаві. Ви член нашої спілки і повинні будете підкоритися» [18].

Звертає на себе увагу те, що при всій марксистській ортодоксальності Мазлаха, переважаний класового підходу в його діяльності, в 1917 р. він все ж займав відмінну від багатьох провідних більшовицьких працівників позицію у національному питанні.

За словами одного з лідерів української революції В.Винниченка, «основою, вихідним пунктом відношення української демократії того часу до всіх явищ і проблем було національне визволення України» [19]. Як підкреслював він сам, становище організації Російської соціал-демократичної партії (більшовиків) «на Полтавщині, в серці України, де все російське було абсолютно дискредитовано царсько-поміщицьким режимом і одна назва «російський», «російська» викликало цілковите недовір'я, що підтримувалося усією поведінкою Тимчасового Уряду», було досить складним.

Тому Мазлах і його товариші змушені були відмовитися від копіювання лінії у національному питанні російських більшовиків, що абстрактно проголошували на словах право націй на самовизначення, часто гальмуючи його практичну реалізацію.

Коли ж полтавські більшовики звернулися за роз'ясненням лінії партії в національному питанні на Україні до свого ЦК, то ніякої конкретної відповіді не одержали.

Пряма агітація нерозривної єдності Росії і України сприймалася масами як заперечення автономії і самостійності України, підтримка колоніальної політики Росії на Україні. «Ця українська кон'юнктура диктувала нам орієнтацію на Центральну Раду в тому розумінні, що ми, не заперечуючи необхідності існування українського урядового центру, вимагали від неї революційних актів, критикуючи її нерішучість і половинчастість», – писав Сергій Михайлович [20].

На вже згаданій антикорніловській демонстрації у Полтаві місцеві більшовики підтримали гасло: «Хай живе самовизначення націй, автономна Україна і Генеральний секретаріат – (уряд Центральної Ради – *О.Ю.*)!» [21]. Така позиція допомагала іноді полтавським більшовикам знаходити спільну мову з деякими організаціями і групами українських соціалістичних партій. Зокрема С.М.Мазлах разом з іншими більшовицькими представниками впродовж кількох місяців, починаючи з червня 1917 р., вів переговори про об'єднання із українськими соціал-демократами. Хоча ці переговори не були доведені до кінця, вони, на думку Мазлаха, «далеко краще забезпечували лінію партії і єдність на ділі, ніж «революційні і єдині слова «каторинославців» – (представників течії, яка практично ігнорувала національне питання і мала домінуючий вплив серед більшовиків України – *О.Ю.*)» [22].

А в Полтавській раді напередодні жовтня 1917 р. досить слабка і малочисельна більшовицька фракція користувалася підтримкою українських соціалістів-революціонерів [23].

Але керівники полтавських більшовиків повною мірою все ж не розуміли необхідності всіх революційно-демократичних сил. Зробити це їм часто заважали вузько класовий підхід, суто більшовицька нетерпимість, віра у непогрішимість марксизму і претензії на виключне право у його трактуванні, поширенні, втіленні у життя. С.М.Мазлах теж не був чужий такій лівосектантській позиції, яка перетворювала у фікцію всі конструктивні зусилля, а у найбільш відповідальні моменти штовхала більшовиків до повного політичного монополізму, узурпації влади. «Блок з іншими «соціалістичними» партіями необхідний, це об'єднає демократію і т. д., – визнавав він. – Але «не так склалось, як ждалось». Більшовики рішуче відкидали будь-який блок з «соціалістичними» партіями, хоча формально велися переговори, влаштувалися засідання тощо. Ні тов. Дробніс, ні я, ні тов. Шахрай, ні тов. Вагранська, ні тов. Свистун не схильні були до таких обіймів з «соціалістичними партіями». Та і як могли ми мати таку схильність, коли деякі із нас вважали, що вся ця комедія зовсім зайва і відволікає увагу робітничої маси в сторону демократизму, парламентаризму, в той час, як на черзі стоїть питання про владу Рад, диктатуру пролетаріату, і лише про це може йти мова» [24].

Не дивно тому, що коли наприкінці серпня 1917 р. більшовики у Полтаві організаційно порвали з меншовиками і створили свій власний комітет, то С.М.Мазлах був обраний його головою [25].

Мазлах добре розумів, яке значення в складній політичній боротьбі має преса і став ініціатором і організатором видання першої більшовицької газети на Полтавщині – «Молот» [26]. Нарада представників більшовицьких комітетів Полтавської губернії в листопаді 1917 р. визнала цю газету губернським більшовицьким органом і вирішила при першій можливості зробити її випуск щоденним [27].

До редакційної колегії газети увійшли, крім Мазлаха, що був редактором, В.Шахрай і В. Ауссем [28]. Дружина В.М.Шахрая – Оксана Іванівна згадувала: «В час роботи над газетою виникла і зміцніла велика особиста дружба між Василем Матвійовичем і Сергієм Михайловичем (Шахраєм і Мазлахом – *О.Ю.*). С.М.Мазлах в 1917 р. був одним із найбільш ерудова-

них керівників більшовицької організації у Полтаві. Він був добрим пропагандистом і організатором і дуже добре володів пером.

У своїй спільній роботі вони немовби доповнювали один одного. В.М.Шахрай виступав як агітатор і трибун, С.М.Мазлах – як організатор і практик, що проводив у життя конкретні завдання партії в галузі економіки і культури» [29]. Цією творчою співдружністю багато в чому пояснювалося те, про що розповідав у 1922 р. Мазлах: «Газета мала величезний успіх. І зараз ще деякі товариші, згадуючи її, знаходять, що газета не мала собі рівних» [30].

Жовтень 1917 р. поклав початок новому періоду у політичній біографії Сергія Мазлаха. Звістка про жовтневий переворот у Петрограді не викликала чогось подібного у Полтаві, зате стала предметом бурхливого обговорення у Полтавській раді та її виконавчому комітеті. Зважаючи на родії у Петрограді і виходячи з можливості переходу всієї влади в руки Рад, виконком Полтавської ради разом з губернським виконавчим комітетом рад утворили губернську революційну раду (Раду революції) надзвичайний і вищий орган влади в губернії. Як зазначалося у постанові про його створення, «безпосереднім завданням Революційної Ради є підтримання повного спокою і порядку в місті і губернії, а також об'єднання можливостей проведення передвборної кампанії по виборах до Установчих Зборів» [31].

Цей орган складався із представників міського та губернського виконкомів рад, соціалістичних партій, Селянської спілки, губернського земельного комітету, військ гарнізону. Як представник міської управи до його складу увійшов С.М.Мазлах. Його було обрано і членом президії Ради революції [32].

Рада революції безпосередньо влади в свої руки не брала, хоча фактично усунула від неї губернського комісара Тимчасового уряду [33], незважаючи на те, що спочатку він сам був введений до складу цього органу. Але завдяки енергійним діям її президії, зокрема В.Шахрая і С.Мазлаха, було зірвано спробу виступу юнкерів Віленського військового училища і уникнуто кровопролиття у Полтаві [34].

Слід відмітити також, що в ті дні Полтавська рада робітничих і солдатських депутатів та її виконком висловили повну підтримку Центральній Раді [35]. Мазлах на засіданні виконавчого комітету 31 жовтня 1917 р. підтримав резолюцію: «Виконком вітає Українську Центральну Раду в її прагненні спільно з революційними органами взяти владу в свої руки для боротьби із контрреволюцією і буде працювати в повному контакті з Крайовим комітетом по захисту революції при Центральній Раді» [36].

Проте подальший перебіг подій показав, що це було наміром, а не реальною політикою. Незабаром почалася конфронтація між більшовицькими радами і Українською Центральною Радою, викликана боротьбою за владу на Україні, що переросла у війну. Цей період яскраво висвітлив суть більшовизму, увінчав його горезвісним апофеозом – муравйовщиною.

Зрозуміло, що і С.Мазлах не міг, та й не бажав, залишатися поза бурхливим виром тих подій. У другій половині січня 1918 р. до Полтави вступили червоні загони М.Муравйова, які згідно постанови щойно створеного у Харкові Центрального виконавчого комітету рад України мали встановити радянську владу у місті та губернії. Але Муравйов не тільки змусив відступити війська Центральної Ради, а й розігнав Полтавську раду, виконком якої під впливом українських есерів-«лівобережців» не визнав ні більшовицького харківського уряду, ні Муравйова як «головнокомандуючого». У цій ситуації полтавські більшовики, одним з керівників яких був Мазлах, «не визнаючи ніяких компромісів і ніяких реформ», заявили, що українські есери і групи інших соціалістичних партій, які не підтримали муравйовських методів встановлення радянської влади, є саботажниками. Більшовики і ліві есери, використовуючи такий аргумент, як червоногвардійські багнети, оголосили, що виключно вони є «революційною демократією», і провели перевибори Полтавської губернської ради [37]. Була проведена і реорганізація органів виконавчої влади. При цьому С.М.Мазлаха було призначено губернським комісаром фінансових справ [38]. Сам же Сергій Михайлович зізнавав-

ся: «У фінансах я розумів стільки, скільки в єгипетських ієрогліфах чи китайській грамоті». Чотири дні Мазлах знайомився з банківською справою, а потім видав наказ, який «вводив значні нововведення в діяльності банків». Банківські службовці погодилися з усіма його пунктами, крім 13-го, що загрожував їм ревтрибуналом [39]. Першочергові розпорядження губкомісара фінансових справ стосувалися упорядкування грошового обігу, встановлювали видачу грошей з банківських рахунків громадянам без усяких обмежень [40].

Наприкінці лютого 1918 р. в Полтаві відбувся губернський з'їзд рад. С.М.Мазлах брав активну участь у підготовці і роботі з'їзду. В цей час запаморочення від успіхів у боротьбі за владу на Україні змінювалося у лідерів більшовиків усвідомленням грізної небезпеки – німецько-австрійської навали, що стрімко насувалася на Україну. Проте вони вірили, що відступ революції – тимчасове явище і вона скоро переможе не лише в Росії й Україні, а й у інших країнах, і ладні були будь-якими засобами роздувати її криваву пожежу. Саме таким духом просякнута відозва до пролетаріату і громадян, написана і запропонована С.М.Мазлахом губернському з'їзду рад і під аплодисменти прийнята його більшістю. Безперечно, що цей документ відображав погляди Мазлаха, його бачення розвитку революційного процесу: «Увесь хід нашої революції створює такі умови боротьби, коли революційні Росія і Україна вогнем і мечем повинні впроваджувати всюди і скрізь Радянську владу <...> І все, що стає на їх шляху, повинно бути зметено з лиця землі.

Революційна війна не може обмежитися вигнанням військ, підкуплених капіталістами і поміщиками всіх країн. Цю війну треба перенести в інші країни, де стражденні трудові маси зустрінуть наші революційні війська з привітом і радістю» [41]. Цікаво, що у своїх спогадах 1922 р. майже ці самі слова Сергій Михайлович приписував уже згаданому М.Муравйову [42].

У складі партійно-радянського керівництва Полтавщини, займаючи посаду губернського комісара фінансових справ. Мазлах працював до 22 березня 1918 р., а потім, як і більшість полтавських більшовиків, рятуючись від наступу кайзерівських військ, разом із сім'єю, за його словами, «емігрував» до Саратова. Перебуваючи там до кінця лютого 1919 р., працював на державній роботі. Він був завідувачим Саратовським українським підвідділом Українського відділу Народного комісаріату РРФСР у справах національностей, а також головою губернської колегії «Полонбіжу», підпорядкованого цьому відомству [43]. Ця інституція займалася справами полонених і біженців Першої світової війни, серед яких було багато українців. Саратовський «Полонбіж» допомагав своїм підопічним влаштуватися на роботу, вів політичну роботу серед колишніх військовослужбовців австро-угорської армії і біженців з України. Для них видавалася і відповідна література [44].

Тим часом у більшовицькому середовищі йшли процеси, що привели до утворення Комуністичної партії (більшовиків) України – КП(б)У, яка фактично стала територіально-обласною організацією Російської комуністичної партії (більшовиків). Такі засади будови партії не відповідали поглядам Мазлаха і його найближчого товариша В.Шахрая, що після роботи в першому радянському уряді України – Народному секретаріаті теж опинився в Саратові. «Вихідні точки відправлення глибоко відрізнялися, а психологічні передумови грали тут теж немалу роль, – писав С.М.Мазлах. – «Саратовські» українські більшовики, що приїздили в Москву для обміну думками з товаришами, стояли на зовсім іншій точці зору» [45].

Все це відіграло суттєву роль у тому, що Шахрай і Мазлах поставили себе немовби поза новоствореною КП(б)У. На її першому з'їзді, певно, саме їм докорялось «розкошування на Волзі» в час, коли в партії йде напружена робота [46].

Але не ці суперечки складали суть діяльності Сергія Мазлаха у саратовський період. Головним було те, що вдалині від України він намагався виконати завдання, яке мало величезне значення не лише для політиків того часу, а і в наступні десятиліття. С.М.Мазлах разом із

В.Шахраєм зробили спробу побачити глибинний зміст складних і бурхливих процесів, які відбувалися на Україні, досягнути характер і перспективи української революції.

Об'єктивний погляд на ці проблеми змусив Шахрая і Мазлаха звернутися до національного питання на Україні. Досвід революції показав, що воно стало водорозділом в стані революційних сил.

За свідченням одного з провідних більшовицьких діячів на Україні в той період В. Ауссема, значна частина більшовиків, що працювала на Україні, не лише ігнорувала національне питання, а й просто заперечувала «наявність України і українського народу, відмінних від Росії і росіян».

Є.Бош, в 1917 р. фактично лідер більшовиків на Україні, «страждала тією хворобою, яка нині відома під іменем великодержавного ухилу» [47]. Займаючи люксембургянські позиції у національному питанні (на основі принципів, висунутих Р.Люксембург), Є.Бош, близький до неї Г.П'ятаков і багато інших партійних керівників не вважали за потрібне звертати увагу на український національний рух. Подібний підхід був характерний і для харківських більшовиків [48].

Те ж саме стосувалося настроїв більшої частини пролетаріату України. Наприклад, за словами В.Затонського в Катеринославі «основна пролетарська маса просто не розуміла, при чому тут національне питання, для чого здалася якась Україна» [49]. Не випадково саме носіїв подібних поглядів Василь Шахрай і Сергій Мазлах вважали своїми основними опонентами. Вони підкреслювали, що згадана «катеринославська точка зору» є офіційною і комуністів України, і Тимчасового Уряду (радянського Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України, створеного наприкінці 1918 р. – *О.Ю.*)» [50].

Свою позицію Мазлах і Шахрай висловили у книзі «До хвилі». Власне, автори увесь час іменували її брошурою через невеликий обсяг (близько сотні сторінок). Безпосередньо над книгою вони працювали місяць: з 15 грудня 1918 р. по 14 січня 1919 р., а видана вона була тиражем 10000 примірників у лютому того ж року [51]. Друге видання цієї знаменитої брошури було здійснено в 1962 р. в Нью-Йорку видавництвом «Пролог» з ініціативи і за участю українського вченого і публіциста в еміграції Івана Майстренка.

У вступній статті до цього видання він підкреслював: «Треба вважати, що основним автором праці «До хвилі» був Шахрай» [52]. У передмові до іншої книги – «Документи українського комунізму», до якої увійшли уривки праці Мазлаха і Шахрая, І.Майстренко теж висловив цю думку. Проте з ним не можна погодитися у плані того, що Мазлах «тільки підписався як один із авторів книги, справжнім автором якої був Шахрай» [53]. Про деякі події, конкретні випадки у книзі мова йде від імені Мазлаха, хоча прямо на це не вказується. Окрім того, на його плечі лягла основна робота по випуску книги у світ, її розповсюдженню через Саратовський підвідділ в українських справах. Підписуючись же під ідеями В.Шахрая, С.М.Мазлах брав відповідальність за них і на себе, стверджуючи їх як свої власні думки (що в той час дійсно було так).

Звертаючи погляди до своєї Вітчизни, В.М.Шахрай і С.М.Мазлах розуміли, що «на Україні відбуваються великі події», що «Україна переживає <...> одну з найбільших трагедій, яких вона зазнала чимало на своєму віку» [54], попереджаючи читачів, що не вільні самі від українських почувань, на відміну від «катеринославців», «які вважають себе вмістилищем «чистого інтернаціоналізму», «чистого соціалізму», «чистого комунізму». Водночас вони підкреслювали, що об'єктивність вимагає керуватися не почуваннями і ідеологічними догмами, а реаліями життя, фактами [55]. Саме той факт, що Україна є такою самою країною, як Росія, як Німеччина, як Франція, як Італія чи Англія, виставляють автори книги аргументом у полеміці з тими, хто, починаючи з монархістів і закінчуючи головою Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України Х.Раковським, проповідували російський великодержавний шовінізм. Подібно до інших країн, Україна «має не тільки «право» (що теоретично

не заперечували більшовики – *О.Ю.*), а й бути на ділі такою ж самостійною, як і вони» [56]. С.Мазлах і В.Шахрай не схильні були видавати бажане за дійсне. Тому під самостійністю України вони розуміли не її декларування, а насамперед утвердження її державності, конституювання її як державно-політичної одиниці. Що цей процес іде вперед, хоч повної самостійності Україна ще не досягла, було очевидним для них [57].

Причому вони розглядали досягнення самостійності як волю українського народу, вважаючи саме народ головним суб'єктом національно-державного будівництва.

Маючи на увазі проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки та її самостійності, В.Шахрай і С.Мазлах писали: «Український народ, українська нація визначилася, висловила свою волю» [58]. Привертає увагу те, що автори говорять не про класові, а про національні інтереси, звертаються до категорії «народ», яка не була в пошані у марксистів.

В цьому ж контексті вони підходять до характеристики українського національного руху. Полемізуючи із своїм товаришем по партійній роботі І.Куликом, який, виражаючи офіційні більшовицькі погляди, поспішив затаврувати український рух як буржуазний, В.М.Шахрай і С.М.Мазлах проаналізували його соціальну основу, вказуючи, що її склали селяни, кустарі-ремісники й інтелігенція, тобто верстви, які самі зазнавали експлуатації і утисків [59]. Вони підтримали твердження Центральної Ради, що пануючі кола на Україні – не українці. Промисловість в руках буржуазії російської, єврейської, французької, торговий капітал, а також величезна сила аграрної буржуазії складається з поляків і українців, які давно зовуть себе «руськими». Так само адміністративні посади в руках неукраїнців» [60]. Саме ця неукраїнська буржуазія разом з поміщиками виступали проти самовизначення України, за «єдну і неділиму» Росію. Таким чином, для авторів книги «До хвилі» характерне бачення єдності національно-визвольного характеру українського руху з глибоким демократичним струменем, його прогресивною соціальною направленістю. В цьому зв'язку В.Шахрай і С.Мазлах підкреслювали: «Вирішення національних рухів є одно: повна демократія. А повна демократія означає організацію національних держав, незалежних самостійних держав» [61].

Не зраджуючи реальному сприйняттю тогочасної дійсності, Шахрай і Мазлах звертали увагу і на ті сили, що протистоять прогресивному процесу самовизначення українського народу, становленню його державності. Піднімаючись над вузькокласовим, заідеологізованим підходом, вони відносять до цього табору монархістів, кадетів, меншовиків, російських есерів і «комуністів України» – тобто більшовиків.

Час давав авторам книги «До хвилі» незаперечні аргументи для цього: «Революція в жовтні і війна між Ц. Радою і більшовиками зразу викликала страшену ворожнечу й здивувала і обурила українські маси. Виходить, більшовики брехали, виходить, більшовики не гірші вороги, як і кадети, як і меншовики» [62]. У своїй праці Василь Шахрай і Сергій Мазлах виступають не лише як дослідники історичного процесу, а як і політики. що мають перед собою конкретну мету. Цією метою для них була перемога соціалізму на Україні. Шлях до неї вони бачили в усамостійненні України, пов'язуючи надію на її досягнення із створенням самостійної Української Комуністичної партії, вважаючи партію більшовиків чужою українському національному ґрунту. «Українська Комуністична партія (більшовиків) – (а саме під грифом цієї неіснуючої партії вийшла книга – *О.Ю.*) – <...> повинна бути, <...> щоб повести боротьбу за дійсно самостійну, дійсно незалежну Україну, в якій українське робітництво і селянство будуть панамі не тільки в прокламаціях Директорії, а й на ділі» [64], – зазначали автори. Слід відмітити, що вони, ставлячи питання: «Чи можлива незалежно від Росії Україна?», аналізували різні його аспекти і в першу чергу економічний, не зраджуючи матеріалістичному розумінню історії. В цій площині лежали і контраргументи проти державної самостійності України з боку «католинославної точки зору» типу такого: «Тек-

стильна промисловість України перебуває в початковому стані <...> Нафту може дати лише Росія і ліс також <...>».

На це автори книги зауважували: «Ми певні, що російські поміщики і капіталісти багато краще знають смак «продукційних сил», що об'єднували Росію і Україну. І коли діло дійде до економічного обґрунтування їх стремління до відродження «єдиної і неділимої» Росії, то вони розведуть таку «марксистську» філософію, що «катеринославці» перед ними скажуться просто-напросто великоруськими дрібними буржуа, лавочниками, котрі ледве можуть упоратися зі своєю крамничкою».

Автори брошури підкреслювали, що ці зв'язки при всій їх міцності – зв'язки колонії і метрополії. «Буває так, що «економічні зв'язки», «продукційні сили» викликають не політичне об'єднання, а політичне відокремлення», – додають вони [65].

Ведучи полеміку із своїми ідеологічними супротивниками по всьому фронту, відстоюючи право українського народу самому вершити свою долю, В.Шахрай і С.Мазлах відмічали, що він має свою багату історію, культуру, традиції, і це теж робить його гідним власної державності. У відповідь на псевдо-інтернаціоналістичні випадки більшовицьких ортодоксів, котрі не знали і не бажали всього цього, вони писали: «Ви лаєте Ц. Раду. А чи знаєте ви, що Ц. Рада має великий історичний послуг? а чи знаєте ви, що М.Грушевський, який «видумав» Україну, є великим ученим? а чи знаєте ви, що В. Винниченко є великим, чудесним, талановитим письменником, котрим могла би пишатися кожна література? а чи знаєте ви, що у М.Грушевського, В.Винниченка можна багато чому навчитися тоді, як у «катеринославців» віють вітри» [66].

Вінцем гострополемічного твору В.М.Шахрая і С.М.Мазлаха є їх безпосереднє звернення до В.І.Леніна. Автори відмічають, що ця брошура написана головним чином для нього [67]. І це не було риторичною заявою. Відразу після виходу книги Мазлах особисто відправив Леніну два її примірники. Книга була надіслана і до редакції «Известий ВЦИК» [68]. Шахрай і Мазлах бачили, що постать Леніна стоїть за всією політикою більшовицької партії і радянської Росії, політики, що призвела до краху українського суверенітету. Вони викликали його на політичну дискусію, вимагали чітко визначити ставлення до «українського питання», до позиції керівництва КП(б)У, повного об'єднання Росії і України, яке воно відстоювало. В.Шахрай і С.Мазлах, неодноразово звертаючись до його творів, все ж робили Леніну закид, що теоретичні розробки з національного питання, які він зробив раніше, залишаються абстракцією, не підкріпленою практикою, особливого ставлення до України. «Т. Ленін! Погляньте круг себе: скільки політичного розврату. Т. Ленін, то се ж наслідки тої політики, яку ведуть в національному питанні Совітська Росія, ведете ви! А ся політика не має ні руля, ні вітрил і йде, як Бог на душу положить». Серед запитань, звернених до вождя більшовизму, було й те, яке автори книги багато разів задавали собі: «Чи можна лишатися членами РКП і відстоювати самостійність України?» [69].

Володимир Ілліч не дав їм відповіді на це питання. На нього відповіли вони самі, але кожен по-своєму.

«До хвилі» була однією з перших книг, написаною і випущеною більшовиками українською мовою. Це дуже ускладнило її видання, тим більше, що воно відбувалось далеко від України, в часи, коли не те що друкарського шрифту, а й правопису українського не було.

Не стільки, можливо, написанням, скільки виходом у світ брошура була зобов'язана С.М.Мазлахові, його енергії, організаторському і адміністративному хисту.

Зрозуміло, що книга відразу ж дістала далеко не однозначні оцінки. Проте, як виявилось, вона не лише обслуговувала нехай і гострий, але скороминучий політичний момент (про що говорить її назва).

Майже через 50 років після того, як вона потрапила до рук перших читачів, Іван Майстренко писав:

«Праця Сергія Мазлаха і Василя Шахрая «До хвилі» є досі неперевершеним по силі аргументації твором українського комунізму, що з марксо-ленінських позицій обґрунтовує українське радянське самостійництво. <...> Ця праця стала теоретичною основою усіх течій українського комунізму – боротьбистів, укапістів, федералістів у КП(б)У, персональних виступів О.Шумського, М.Хвильового, М.Скрипника, М.Волобуєва та інших» [70].

Але при тому, що авторами прозріливо розкрито значення національної ідеї, її роль в суспільно-політичному бутті і зроблений блискучий конкретно-історичний і соціально-політичний аналіз її розвитку і втілення в життя на Україні в 1917–1918 рр., їх погляди характеризуються певною суперечливістю. Далекосяжність ідей книги обмежується комуністичним обрієм, намаганням виростити комунізм на українському ґрунті, підвести його постулати під закономірності національно-державного розвитку. Проте, як видно, Шахрай і Мазлах не були комуністичними догматиками, сприймали марксизм творчо, а відчуття соціально-політичної реальності змусило їх повертати свої погляди і в бік демократичного руху – антиподу комуністичного імперіалізму, виводячи їх таким чином на історичне роздоріжжя.

Після відновлення на Україні радянської влади на початку березня 1919 р. Сергій Мазлах повернувся на Батьківщину. Разом з Василем Шахраєм він сподівався тут відстоювати свої погляди і проводити їх у життя. На допиті в органах держбезпеки в 1937 р. Сергій Михайлович свідчив, що і після повернення в 1919 р. на Україну вважав, «що політика, яку проводить на Україні ЦК КП(б)У по національному питанню, не вірна. Наша спроба, – говорив він, – тобто моя і Шахрая здійснити вплив для того, щоб змінити цю політику в тому напрямі, в якому ми виклали це питання у виданій нами брошурі «До хвилі» привела до виключення мене і Шахрая з партії» [71]. Про це під рубрикою «чорна дошка» повідомила газета «Комуніст» – орган ЦК КП(б)У. У постанові ЦК КП(б)У від 9 березня 1919 р. говорилося, «<...> за дії, спрямовані проти робітничо-селянської революції, їм забороняється займати які б то не було пости в Радянських установах» [72].

Крім того, С.М.Мазлахові і В.Шахраю згідно постанови ЦК було запропоновано залишити Україну. Книга «До хвилі» вилучалася [73]. Але Мазлах не був деморалізований цим. Очевидно, що він і Шахрай, старі більшовики, не визнавали новоствореного ЦК Комуністичної партії, склад якого з липня 1918 р. встиг помінятися кілька разів. Вони, іронізуючи, називали керівників КПУ «хлоп'ятами без штанців», відзначаючи, що не «чекали від них такої дурниці». С.М.Мазлах вважав, що виключення з партії має позитивне значення, вказуючи, що воно знімає з нього і Шахрая відповідальність за політику КП(б)У, її невміння працювати і вчити цьому інших. Крім того, це створювало їм і їх книзі немалу популярність, викликало співчуття серед товаришів, у партійних «низах». Сергій Михайлович відзначав, що після цього в березні 1919 р., зустрічаючись в Харкові з учасниками III з'їзду рад України, знаходив підтримку своєї позиції. «Нове, приємне, цікаве. Сміливість думки їх вражає відразу. Задумується надзвичайно багато з них. Питання поставлене ребром», – ділився він враженням від цих зустрічей. В Харкові Мазлах і Шахрай залишили кілька сот своїх брошур [74].

А у Полтаві їх із захопленням вітали старі товариші, місцеві робітники. Сергій Михайлович, глузуючи з партійної верхівки, що намагалася вислати його з України і складалася з людей, які фактично Україну ніколи не визнавали, задавав їм питання: «Де починаються і де закінчуються межі Української республіки? Адже для вас України не існує, є лише слово Україна. Дозвольте мені Полтаву вважати російським містом і дайте мені спокій» [75].

Але він не давав спокою собі сам. Спроба політичної нейтралізації його і Шахрая не змусила відразу відмовитися від поглядів і намірів. Він вирішив відстоювати свою позицію, «працювати і зміцнювати Радянську владу». У листі до дружини, яка з дітьми ще залишалась у Саратові, Сергій Михайлович ділився думками: «Звісно, страшного тут нічого немає. Логічно розмірковуючи і роблячи відповідні висновки із становища, яке склалося, я по-

винен би перейти тимчасово на нелегальне становище і продовжувати посилену роботу по організації могутньої і сильної Української Комуністичної партії. А ґрунт для цього є і дуже серйозний. Майбутнє за цією партією» [76].

Та це залишилося лише думками і намірами. Коли слідчі НКВС восени 1937 р. вимагали від Мазлаха зізнання в українському націоналізмі і антипартійній діяльності, він категорично відкидав ці звинувачення, підкреслюючи, що далі цих настроїв справа не пішла [77].

Березень–квітень 1919 р. був ґранню у політичній діяльності Сергія Мазлаха, а можливо, і в його поглядах. Повернувшись в Полтаву, він зазнав психологічного впливу багатьох факторів, серед яких не останню роль відіграла туга за сім'єю. Мазлах зізнався, що заради неї йому хочеться залишити всі справи. В той же час він вирішив не робити ніяких кроків без Шахрая [78]. А той після переїзду на Полтавщину затримувався вдома в Пирятинському повіті, а потім став учителювати по селах.

Певно, що і старі товариші, які очолювали партійно-радянську роботу на Полтавщині, схилили Мазлаха до співробітництва. Тому вже з березня 1919 р. він на керівній господарській роботі. Працював у губернських продовольчих органах, очолював губстатбюро [79].

Через два місяці після виключення з КП(б)У по його апеляції рішення ЦК було переглянуто, і він був поновлений в партії [80].

У серпні 1919 р. під час наступу на Україну Денікіна Сергію Михайловичу довелося знову евакуюватися із сім'єю, на цей раз до Казані. А повернувшись 1 січня 1920 р., він працював на керівних посадах у Полтаві. Його було обрано членом президії [81], а потім членом бюро [82] губкому КП(б)У. Він був членом колеґії губкому партії по роботі серед профспілок, а також очолив видавничий відділ партійного комітету і редакцію органу – газети «Власть Советов» [83].

Працювати часто доводилося в екстремальному режимі, адже продовжувалась громадянська війна. Перебуваючи в тилу, С.М.Мазлах відчував на собі її подих.

У січні 1920 р. його було призначено головою губернської надзвичайної комісії по боротьбі з тифом, який нищив багато людей. На цій посаді він діяв рішуче і енерґійно, залучаючи до справи лікарів, радянських працівників. У його першому наказі говорилося: «Всіляка спроба ухилитися від участі в цій боротьбі з боку осіб, які мають до цієї справи пряме відношення за своїм фахом, буде розглядатися як контрреволюційна дія» [84].

Звертає увагу на себе те, що в цей період С.М.Мазлах знову виступає як здібний публіцист у пресі. Та його ідейна позиція у цей час уже нічим не відрізнялась від офіційної. Навпаки, Сергій Михайлович докладав чимало сил і уміння для її ствердження. Він виступає з гострими статтями проти Української комуністичної партії (боротьбистів), що прагнула стати альтернативою КП(б)У, і проти меншовиків [85]. Так, він гнівно закидав боротьбистам: «Що несе партія боротьбистів у маси? Що вона проповідує? Вона несе проповідь незадоволення Радянською владою, проповідь помилок Радянської влади, проповідь шовінізму. «Хлоп'ята без штанців» із лав боротьбистів не можуть зрозуміти того великого історичного процесу, який от уже скоро три роки розвивається перед очима всього світу» [86].

Мазлах різко змінив свої погляди й на питання державного будівництва на Україні. Вже не ведучи мови про її самостійність, він підтримував такі заходи по ліквідації її решток, як, наприклад, уведення на території республіки законів РРФСР на початку 1920 р. [87]

Товариші по партії в той нелегкий час потурбувалися про сім'ю Сергія Михайловича, його чотирьох дітей, що ще не повернулися з евакуації.

Так, 30 січня голова губревкому і губпарткому Полтавщини Я.Дробніс телеграфував до Казані в губком РКП: «Полтавський Губревком і Губпартком переконливо просять вас прийняти якомога дієвішу участь у наданні всемірної допомоги сім'ї товариша Мазлаха. Просимо негайно видати їй 12000 карбованців, які сьогодні висипаються вам поштою» [88].

З травня 1920 р. С.М.Мазлах працював на Донбасі. Він займав посади заступника голови Донецького губвиконкому та завідуючого губернським статистичним бюро [89]. І.Майстренко також пише, що Мазлах редагував у цей час губернську газету «Кочегарка» [90].

У 1922–1923 рр. він працював у ЦК КП(б)У, а в 1923–1924 рр. очолював велику торговельну організацію «Донбасторг», управління якої містилось у Харкові [91].

Дружина В.М.Шахрая, згадувала: «В ті неймовірно тяжкі роки він зміг при цій установі організувати видавництво, яке випускало 2 журнали: «Господарство Донбасу», що висвітлював на своїх сторінках економіку краю, і науково-популярний пропагандистський журнал «Знання» (на російській і українській мовах). До участі в цих журналах він залучив кращі наукові сили тодішнього Харкова. В журналі «Знання», наприклад, вміщували свої наукові і популярні статті такі модні тоді професори, як астроном Барабашов, біохімік Палладій, біолог Рижков, фізик Хотимський та інші» [92].

Спеціаліст у галузі статистики і здібний адміністратор, Сергій Михайлович Мазлах був організатором Центрального-статистичного управління України [93], а з квітня 1924 р. став його керуючим [94].

У квітні 1925 р. Центральний виконавчий комітет рад України ввів Мазлаха до складу Ради Народних Комісарів республіки з правом ухвального голосу [95] – тобто він став членом уряду. На IX Всеукраїнському з'їзді рад його було обрано кандидатом у члени ВУЦВК [96].

Під керівництвом С.М.Мазлаха ЦСУ УСРР провело ряд заходів по вивченню і обліку продуктивних сил України, зокрема у 1925 р. – перепис дрібнокустарної промисловості в республіці [97]. З березня 1926 р. він працював членом колегії Наркомату освіти України, очолюючи управління Профтехосвіти [98]. У вересні 1926 р. С.М.Мазлаха було затверджено членом колегії Наркомату робітничо-селянської інспекції України [99].

Іван Майстренко писав про післяреволюційний період життя С.М.Мазлаха: «Після виходу друком книжки «До хвили» Мазлах ніде більше не виступав в обороні ідей цієї праці, ні в яких ухилах в партії участі не брав. Хоча був у добрих відносинах з «ухильниками». Також розмовляв українською мовою, що серед старих більшовиків було явищем рідким» [100].

У 1930-ті рр. Сергій Михайлович працював у Москві в органах державного управління СРСР. Остання його посада – начальник управління обліку і звітності Комітету заготівель при Раднаркомі СРСР [101]. І мало хто знав про злами лінії його життя, про його драматичні колізії. Та він і сам, спостерігаючи, як чорніють хмари на обрії суспільно-політичного життя країни, як його задушливу атмосферу розтинають гromи і блискавиці політичних репресій, волів не повертатися до періоду перших років революції.

Проте почуття небезпеки не давало надії, не підказувало виходу із смертельного кола, що поволі замикалося навколо нього.

На початку серпня 1937 р. його було заарештовано. Слідчим доручили добитись від Мазлаха зізнань про участь у «контрреволюційній організації правих». Але С.М.Мазлах не визнавав висунутих звинувачень. Тоді 20 листопада 1937 р. помічник-начальника 4-го відділу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР старший лейтенант держбезпеки С.Зубов пред'явив Мазлахові свідчення заарештованих Антіколя і Клейнера. Останній зокрема «зізнався»: «Мазлах мені відомий як учасник контрреволюційної організації правих, і крім того, український націоналіст».

«Незаперечним доказом» для слідства був згаданий лист Сергія Михайловича до дружини, де він висловлював намір організувати самостійну Українську компартію. Його ж роз'яснення не бралися до уваги [102], бо провина була визначена заздалегідь, як і сама доля Сергія Мазлаха, доля багатьох тисяч радянських інтелігентів...

1. Мазлах С., Шахрай В. До хвили. (Що діється на Україні і з Україною?). – Саратов, 1919. – С. 83.

2. Мазлах С. Октябрьская революция на Полтавщине // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 130.

3. ЦДАЖР України. – Ф. І. – Оп. 11. – Спр. 1474. – Арк. 1.
4. Там само. – Арк. 3.
5. Там само. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 4570. – Арк. 2.
6. Там само. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1474. – Арк. 3.
7. Там само. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 4570. – Арк. 2.
8. Мазлах С. Назв. праця. – С. 130.
9. ЦДАЖР України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1474. – Арк. 3.
10. Мазлах С. Назв. праця. – С. 126.
11. Там само. – С. 127.
12. ДАПО. – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8.
13. Мазлах С. Назв. праця. – С. 132.
14. ДАПО. – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20-27.
15. Данішев С.О. Великий Жовтень на Полтавщині (1917 р. – березень 1918 р.). – Харків, 1969. – С. 83.
16. Архів КПУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 88.
17. Мазлах С. Назв. праця. – С. 131.
18. Архів КПУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 128. – Арк. 6.
19. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 – грудень 1919. – К., 1990. – Ч. II. – С. 28.
20. Мазлах С. Назв. праця. – С. 126-127.
21. ДАПО. – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 27.
22. Мазлах С., Шахрай В. Назв. праця. – С. 90.
23. Сметанич. Полтава перед Октябрем // Летопись революции. – 1924. – № 3 (8). – С. 64.
24. Мазлах С. Назв. праця. – С. 130.
25. Мазлах С. Назв. праця. – С. 134.
26. Архів КПУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 185.
27. «Молот» (орган Полтавського комітета РСДРП). – 1917. – 13 декабля.
28. Мазлах С. Назв. праця. – С. 134.
29. Архів КПУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 186.
30. Мазлах С. Назв. праця. – С. 134.
31. ДАПО. – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 183.
32. «Известия Полтавского Совета революции». – 1917. – 20 ноября.
33. «Народна воля». – 1917. – 17 листопада.
34. Архів КПУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 89.
35. ДАПО. – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 106.
36. Там само. – Арк. 191.
37. «Вісти Ради» (газета Полтавської Ради Робітничих, Вояцьких та Селянських Депутатів). – 1918. – 4 лютого.
38. Там само. – 12 лютого.
39. Мазлах С. Назв. праця. – С. 140.
40. «Вісти Ради». – 1918. – 12, 13 лютого.
41. Там само. – 27 лютого.
42. Мазлах С. Назв. праця. – С. 139.
43. ЦДАЖР України. – Ф. І. – Оп. 11. – Спр. 1474. – Арк. 4.
44. Архів КПУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 213.
45. Мазлах С. Назв. праця. – С. 142.
46. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 5–12 июля 1918 года. Протоколы. – К., 1988. – С. 24.
47. Ауссем В. Евгения Бош // Летопись революции. – 1925. – № 2 (11). – С. V.
48. Лапчинський Г. 3 перших днів всеукраїнської Радянської влади. Спогади // Летопись революции. – 1927. – № 5 (26). – С. 55.
49. Затонський В. Із спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 4(37). – С. 141.
50. Мазлах С., Шахрай В. Назв. праця. – С. 35.
51. Архів КПУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 44.
52. Майстренко І. Про книгу «До хвилі» та її авторів / Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною? – 2-е вид. – Нью-Йорк, 1967. – С. 11-12.
53. Документи українського комунізму. – Нью-Йорк, 1962. – С. 13.
54. Мазлах С., Шахрай В. Назв. праця (1-е вид.). – С. 18.
55. Там само. – С. 25.
56. Там само. – С. 74.
57. Там само. – С. 58.
58. Там само. – С. 64.
59. Там само. – С. 43.
60. Там само. – С. 54.
61. Там само. – С. 47.
62. Там само. – С. 63.
63. Там само.
64. Там само. – С. 89.
65. Там само. – С. 38.
66. Там само. – С. 94-95.
67. Там само. – С. 96.
68. Архів КПУ. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 46-47.

69. Мазлах С., Шахрай В. Назв. праця (1-е вид.). — С. 96-101.
70. Майстренко І. Назв. праця. — С. 9.
71. Архів КПУ. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 128. — Арк. 5.
72. «Коммунист» (орган Центрального и Харьковского комитетов Коммунистической партии (большевиков) Украины). — 1919. — 12 марта.
73. Архів КПУ. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 128. — Арк. 7.
74. Там само. — Арк. 6-7.
75. Там само. — Арк. 6.
76. Там само. — Арк. 7.
77. Там само. — Арк. 4-5.
78. Там само. — Арк. 7-8.
79. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1474. — Арк. 4.
80. Там само. — Спр. 231. — Арк. 71, 81.
81. «Власть Советов» (орган Полтавского Губернского Военно-Революционного комитета и Полтавского Губ. комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины). — 1920. — 31 января.
82. ДАПО. — Ф. 9032. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 21.
83. «Власть Советов». — 1920. — 31 января.
84. Там само. — 22 января.
85. Там само. — 10, 23, 27 января.
86. Там само. — 24 января.
87. Там само. — 31 января.
88. ДАПО. — Ф. 1865. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 17.
89. ЦДАЖР України. — ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1474. — Арк. 4.
90. Майстренко І. Назв. праця. — С. 9.
91. ЦДАЖР України, — ф. 39. — Оп. 11. — Спр. 1474. — Арк. 4.
92. Архів КПУ. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 231. — Арк. 186-187.
93. Там само.
94. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1474. — Арк. 4.
95. Архів КПУ. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 231. — Арк. 55.
96. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків, 1932. — С. 234.
97. ДАПО. — Ф. Р-363. — Оп. 1. — Спр. 370. — Арк. 256.
98. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 4570. — Арк. 6.
99. Там само. — Арк. 4.
100. Майстренко І. Назв. праця. — С. 10.
101. Архів КПУ. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 128. — Арк. 2.
102. Там само. — Арк. 1-5.

Олександр Юренко

МАЗУР

Павло Павлович

1903 – березень, 16, 1938

«Сповідь з того світу» – це свідчення Павла Мазура, вирок щодо страти якого не був доведений до кінця. Павла Павловича розстрілювали у 1937-му році у період масового знищення радянських громадян. Але він вижив. Вижив ніби спеціально для того, щоб словами очевидця розповісти про злочин, обставини якого відтворюють зазвичай на підставі непрямих свідчень [1].

Після повторного арешту і допиту Мазура розстріляли знову. Між тим слово не вбили, воно залишилося і звучить тепер як вирок бездушній тоталітарній системі.

Мазур Павло Павлович народився 1903 р. у бідній білоруській селянській родині в селі Перетоки Мирської волості Новоградської губернії, що у той час знаходилася під юрисдикцією Польщі.

У 1924 р., не бажаючи служити у польському війську та з надією на краще життя, нелегально перейшов на територію СРСР. Затриманий прикордонниками, близько двох місяців провів у в'язниці. Після звільнення працював слюсарем на залізничній станції Ясинувата. У 1927 р. вступив до лав ВКП(б), згодом закінчив радпартшколу, інститут партійних кадрів, працював пропагандистом райпарткомів, а з весни 1937 р. завідував Чутівським відділом народної освіти на Полтавщині [2].

Саме цього року, 11 серпня, нарком внутрішніх справ М.Є.Єжов видав наказ № 00485, згідно з яким 20 серпня необхідно було почати широку операцію, спрямовану на повну ліквідацію місцевих осередків сфабрикованої Польської організації військової (ПОВ) [3], у тому числі заарештувати перебіжчиків із Польщі, незалежно від часу переходу їх у СРСР [4].

На 1 листопада 1937 р. в Україні по так званій польській лінії заарештовано 19030 осіб, із них близько 5000 засуджено по першій категорії [5]. Згодом наказ № 00485 поширили на представників інших національностей, які потрапили до СРСР з-за кордону [6]. Такими діями напередодні війни влада намагалася ліквідувати можливих шпигунів і диверсантів із числа перебіжчиків, посіяти шпигуноманію, ізолювати радянський народ від зовнішнього світу.

Виконуючи наказ, начальник Чутівського районного відділення НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Проглядов [7] 22 серпня 1937 р. виніс постанову про початок розслідування кримінальної справи Мазура П.П.

Його виключили з партії «за засмічення педагогічних кадрів» і «протидію вилученню контрреволюційної літератури». Під цим же приводом і заарештували. «Контрреволюційною» визнали брошуру «Против ликвидаторов и отзовистов», видану в 1927 р. з грифом «секретно» і, за словами слідчого, «насичену матеріалами з теорії ворогів народу Зінов'єва і Троцького» [8].

У постанові про початок розслідування причина арешту викладена інакше. У ній мова йде про те, що «Мазур П.П., будучи постійним жителем Польши, в 1924 г. польськими раз-

ведувательними органами был нелегально переброшен на советскую сторону в целях организации и проведения контрреволюционной, шпионско-разведывательной и диверсионной работы» [9].

Павла Павловича спочатку утримували в камерах Чутівського райвідділення УНКВС, потім у Полтавській тюрмі. 22 листопада 1937 р. з нього вибили зізнання про те, що він перейшов кордон за завданням польської розвідки. «Я должен был проводить шпионскую работу», – заявив він, однак доповнив: «Официально меня никто не вербовал» [10].

Справу «в порядке приказа № 00485» направили на розгляд наркома внутрішніх справ СРСР Єжова. На підставі постанови Єжова та прокурора СРСР Вишинського від 7 грудня 1937 р. про розстріл приступили до виконання вироку [11]. Ось як про це розповів Мазур П.П.:

«14.12 (14 грудня 1937 р. – В.Г.) примерно в 9 часов вечера меня в числе других 10 человек арестованных вызвали из камер тюрьмы и на а/м отправили нас всех в ОУНКВД, и всех посадили в подвальное помещение тюрьмы в одну камеру; часа через 2 по одному стали быстро вызывать, и никто больше в камеру не возвращался. Меня вызвали 6-м или 7-м по очередности и отвели в комендатуру к дежурному. От дежурного коменданта меня дежурный милиционер провел через весь коридор здания ОУ и завел меня в темный коридор; там неожиданно меня с обеих сторон взяло 2 человека об руки и через двор отвели в другое помещение, в котром находилось 4 человека, из них 3 военных, а 4-й был одет в штатской одежде. Один из этих 4 человек спросил мою фамилию, имя и отчество и почему я следователю не говорю правды. После этого меня отвели шага на два и предложили стать на колени, что я и выполнил, и сразу же сзади мне в затылок был произведен выстрел, но я остался живым, т. к. пуля попала в левую сторону шеи. Я лежал, притворившись, около других расстрелянных. Через некоторое время всех расстрелянных, в т. ч. и меня, погрузили на грузовую машину и отвезли на кладбище [12]. Я лежал у борта с правой стороны машины и сверху меня лежало еще 2 расстрелянных; яма оказалась с правой стороны, и для выгрузки расстрелянных открыли правый борт. В процессе выгрузки трупов я упал с машины и покотился под машину; через несколько минут, убедившись, что меня никто не заметил, я подлез к задней оси машины, влез на нее и руками держался за заднее запасное колесо, и приспособился так, что свободно мог ехать. В скорости машина тронулась, и я тоже уехал в город. В ОУ, когда въезжать во двор, имеется двое ворот; как только машина въехала в первые ворота (всегда открыты) и дала сигнал, чтобы дежурный открыл вторые ворота, я принял такое положение, чтобы упасть, что я и осуществил.

Меня никто не заметил, и я ушел в город и много блудил; на окраине города я постучался к одному гражданину, который мне открыл, у которого попросил материал для перевязки. На вопросы этого гражданина, я ответил, что на меня напали двое бандитов, раздели и побили. Адрес и фамилии этого гражданина я не знаю.

В этот же день я вечерним рабочим поездом уехал на ст. Кочубеевку и явился в с. Н.Кочубеевку к родным моей жены Бутенко Арсентию Антоновичу, и там находилась моя жена Надежда Арсентьевна и ее мать Мария. Всем им я правдиво полностью рассказал, что со мной произошло. Опасаясь возможного обнаружения, я 16.12 выехал в Донбасс на шахту им. Ворошилова к своей сестре Марии, которая замужем за Мироновым Михайлом Яковлевичем. Миронову, сестре Марии и ее дочери я до точности рассказал все то, что произошло, и у них оставался до 5.02.38 по день моего ареста.

Моя сестра Мария Миронова обо всем этом рассказала своей соседке Писаренко Вере Ивановне, которая меня лично об этом переспрашивала».

Ця розповідь зафіксована в протоколі допиту Мазура П.П. в УНКВС по Донецькій області від 11 лютого 1938 р. [13]. Названих у ньому осіб, очевидно, також спіткала лиха доля.

Про арешт «приговореного к ВМН и бежавшего из Полтавы при погребении его» начальник УНКВС повідомив заступника наркома НКВС УРСР. Він також просив прискорити висилку виписки з постанови особливої наради про розстріл Мазура П.П. «так как задерживается приведение приговора в исполнение». Така «турбота» викликана, вірогідно, тим, що камери були переповнені. А начальник Дзержинського райвідділення УНКВС клопатався про винесення подяки уповноваженому міліції, який проявив винахідливість при за-

тримці Мазура. Отже, піклувалися про що завгодно – лише не про людяність. Із переписки з'ясовується, що Мазура П.П. не помітили на кладовищі, бо він «выпал с машины под брезент» [14], яким застеляли дно кузова і вкривали трупи.

16 березня 1938 р. Павла Мазура розстріляли в місті Сталіно [15]. Реабілітований посмертно на підставі ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1986 р. [16].

1. Вінниця: злочин без кари (документи, свідчення, матеріали про большевицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938-х роках). – К.: Воскресіння, 1994.
2. Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 13033-С. – Т. 1. – Арк. 11-12.
3. Реабілітовані історією. – Київ-Полтава: Рідний Край. – 1992. – С. 36.
4. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 347-349.
5. Реабілітовані історією. – С. 23.
6. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Назв. праця. – С. 176.
7. Проглядов К.Г. у 1938 р. арештований по сфабрикованій справі як учасник троцькістської терористичної організації (Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 127816). Тоді ж арештована і Проглядова Т.Г. як дружина «активного учасника а/с правотроцькістської організації» (Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 119-С).
8. Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 13033-С. – Т. 1. – Арк. 26-27; Т. 2. – Арк. 1.
9. Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 13033-С. – Т. 1. – Арк. 1-2.
10. Там само. – Арк. 33.
11. Там само. – Арк. 36-38.
12. Трупи ховали на Старому полтавському цвинтарі (В.Г.).
13. Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 13033-С. – Т. 1. – Арк. 16-19.
14. Там само – Т. 1. – Арк. 1, 2, 23.
15. Там само – Т. 1. – Арк. 24.
16. Там само – Т. 1. – Арк. 40.

В. Граб
2007

МАЙСТРЕНКО

Іван Васильович

серпень, 28, 1899 — листопад, 18, 1984

На Україні ім'я Івана Васильовича Майстренка відомо лише вузькому колу фахівців. Між тим, його непересічна життєва та політична доля, наукова та публіцистична спадщина заслуговують на значно більшу увагу.

І.В.Майстренко народився 28 серпня 1899 р. в містечку Опішне Зіньківського повіту Полтавської губернії. Його батьки належали до заможного прошарку: батько був монополістом державної винної крамниці, а мати походила з багатого селянського роду. В сім'ї було дев'ять дітей – Іван якраз був по середині – п'ятим. Оточення, в якому пройшли його дитинство і юність, – складність і своєрідність того періоду на зламі двох епох, помітно вплинули на формування життєвої позиції Івана Майстренка.

Ще з тих часів через усі драматичні колізії життя, через складний калейдоскоп своїх поглядів і переконань він проніс любов до України, до рідного краю. Трагічного 1937-го року, перебуваючи під арештом у харківській тюрмі, Майстренко написав рядки, які йшли від його серця:

*Опішне, Опішне, шляхи Полтавщини
І шведські могили, й історії дим,
Іван Брюховецький, Петро Дорошенко,
Трагічний Мазепа, страшний Лебедин.*

*Замріяне Ворскло, столітні діброви,
Сумна порожнеча старих городищ,
Внизу Слобожанщини далі вітрові
Відносять у безвість сліди бойовищ.*

*Блукають в люхах неоплакані тіні.
Миңулого жертви і жертви нові,
А хмари несуться і блискавки сяють
І кличі над степом летять бойові [1].*

Початок біографії Майстренка, проте, був досить ординарним. У 1914 р. напередодні Першої світової війни він закінчив Опішненську п'ятирічну школу і вступив до Великосорочинської учительської семінарії імені Гоголя. В семінарії Іван стає учасником підпільного українського юнацького гуртка соціалістичного спрямування. Гурток цей був суворо законспірований, «бо не тільки за гурток, але й за знайдену в когось українську книжку виключали з семінарії» [2]. Підпільний гурток і семінаристів входив до соціалістичної Юнацької спілки, розгалуженої по середніх і професійних школах Полтавщини. Організатором гуртка в Сорочинцях був Андрій Заливчий, земляк Майстренка, що став згодом одним з лідерів партії боротьбистів і видатною постаттю в Українській революції,

Після повалення самодержавства, з поширенням на Україні національного руху, 17-річний Іван Майстренко втягується у вир подій політичного та національно-культурного життя. Разом з групою селян він організовує культурно-освітнє товариство «Просвіта» в селі Малі Будища під Опішним, а потім і в рідному містечку. Значний вплив на нього в цей час справили Йосип Гермайзе, відомий діяч Української соціал-демократичної партії, з яким Іван познайомився під час приїзду з семінарії додому. Як він сам згадував, у цей час у нього «було ще багато дитячо-юнацького» [3]. Та реалії того бурхливого часу не робили на це особливої похибки.

В перші місяці після лютого 1917 р. про себе широко заявила Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) [4]. В Опішному Майстренко став одним з організаторів місцевої групи УПСР та тісно пов'язаною з нею Селянської спілки.

Партія українських есерів – в 1917 р. найчисленніша з політичних сил, що діяли на терені України. Разом з тим, українські есери в цей час були досить аморфною і сирою масою. Більшовиків в Опішному в 1917 р. були одиниці. Лише під зиму 1918 р. солдати з фронту принесли більшовицькі ідеї.

В 1917 р. по впливу на селянство, що складало понад 80 відсотків населення України, УПСР переважала інші партії, що добре помітно було і на Полтавщині [5].

Іван Майстренко закінчив учительську семінарію в 1918 р. майже одночасно з німецькою окупацією та встановленням гетьманської влади на Україні. Такий розвиток подій, а також, за свідченням самого Майстренка, знайомство з більшовицькою літературою, зокрема, деякими працями Леніна, зробили його палким прихильником радянської влади і штовхнули на шлях боротьби з окупантами та режимом Скоропадського [6]. В Опішному він розповсюджує звернені до селян листівки, в яких викривалась антинародна політика гетьманського уряду. Потрапивши на роботу в село Драбинівку Кобеляцького повіту на Полтавщині на посаду лектора-бібліотекаря, продовжив цю справу. Саме тут Іван встановлює зв'язки з підпільною організацією українських соціалістів-революціонерів боротьбистів (лівою течією УПСР, що в травні 1918 р. виділилась в окрему партію) [7], чий осередок базувався у Нових Санжарах. В листопаді 1918 р. Майстренко стає учасником повстання проти гетьмана і німців у Кустолівській волості на Кобеляччині. Воно було одним з перших на Лівобережній Україні, хоча повстанський рух незабаром став масовим і повстанцям, під проводом боротьбистів, вдалося навіть звільнити Полтаву [8].

Після повалення влади Директорії на Кобеляччині І.Майстренка обирають головою Драбинівської сільради та членом Кустолівського волосного ревкому, а згодом – волвиконкому. Наприкінці 1918 р. він – делегат Полтавського губернського селянського з'їзду, який проходив в умовах, коли у Полтаві ще була влада Директорії, та Майстренко активно виступив проти неї. 19-річний Іван був чи не наймолодшим делегатом з'їзду [9].

Революційна діяльність, перспективи будівництва нового життя повністю захопили в цей час Івана Майстренка. Приставши до Кустолівського осередку українських есерів-боротьбистів, він з великим завзяттям працює на посаді керівника волосного відділу народної освіти і з головою пірнає у громадсько-політичне життя повіту. Не випадково в червні 1919 р.

Майстренка делегують на Всеукраїнський з'їзд волосних виконкомів [10]. Через багато років у своїх спогадах Іван Майстренко напише: «Там я, 19-річний юнак вперше побачив політику у великому республіканському масштабі» [11].

Захопившись революцією, І.Майстренко в той же час ще не мав власної твердої політичної позиції. «Фанатик, ідеаліст і мрійник» [12], він ідейно хитався між різними революційними партіями і течіями. Влітку 1919 р. працює в кобеляцькій організації Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів), яка в цей час знаходилася під впливом Ніни та Іллі Хмелевцевих. Це подружжя російських більшовиків довгий час перебувало в еміграції в Женеві, а в 1917 р., потрапивши до Кобеляк, відійшло від РСДРП(б) і зблизилось з боротьбистами. Вклавши у боротьбистську стихію багато від марксизму, Хмелевцеві відстоювали одночасно ідею створення незалежної Української Комуністичної партії і незалежної Української держави, в якій ця партія повинна була боротися за перемогу соціалістичної революції. Тому Кобеляцький комітет боротьбистів ще в 1919 р. з ініціативи Н.Хмелевцевої обрав назву Кобеляцького повітового комітету Української комуністичної партії.

З наступом денікінських військ І.Майстренко був призначений політкомісаром партизанського полку Кобеляцького повітового виконкому, на чолі якого стояв боротьбист Олекса П'ятенко – один з ватажків повстання проти гетьмана і німців на Полтавщині, талановитий бойовий повстанський командир, що загинув того ж таки 1919 р. [14] Під натиском денікінців полк з боями відступив на правий берег Дніпра, де з'єднався з 3-м Галицьким корпусом Армії УНР, який стояв фронтом проти білогвардійців. Полк увійшов на деякий час до складу Галицького корпусу під назвою «Бригада полтавських повстанців» [15]. Майстренко ж за завданням кобеляцького комітету УКП, що містився при штабі «Бригади полтавських повстанців», був направлений через фронт для встановлення політичних зв'язків із боротьбистським підпіллям у Києві, а згодом і у Полтаві. Зазначимо, що сам герой цього нарису писав: «У денікінському підпіллі боротьбисти були найсильнішою радянською партією на Україні. Вони мали могутні партизанські відділи» [16].

Ця думка частково підтверджується і документами Зафронтового бюро ЦК КП(б)У – органу, що керував підпільною діяльністю більшовицьких організацій України проти денікінців [17].

Встановлюючи зв'язки з боротьбистським підпіллям в окупованих денікінцями Києві, а потім Полтаві, І.Майстренко не раз ризикував життям. А одного разу, потрапивши до рук білогвардійців, лише випадково залишився живим [18], що, до речі, викликало підозру на слідстві у його справі в 1937 р. [19].

Після визволення Полтавщини від білогвардійських військ Майстренко повертається до Кобеляк. Тут він створює нову організацію Української комуністичної партії (боротьбистів) (таку назву партія обрала з серпня 1919 р.) і стає головою її комітету. Всього організація налічувала близько 50 чол. [20]. І.Майстренко, який в цей час взяв собі псевдонім Іван Далекий, веде активну політичну роботу: налагоджує випуск боротьбистської газети, виступає на різних представницьких зборах і, як видно з документів, користується популярністю і впливом у масах.

Як свідчать документи, І.Майстренко брав активну участь у роботі селянської конференції Кобеляцького повіту, яка відбулася 25 лютого 1920 р. Він був і співдоповідачем із першого питання порядку денного – про сучасний момент і кілька разів виступав у дебатах. Його виступи були спрямовані на підтримку радянської влади, Червоної армії, союзу з Радянською Росією, викриття «шовіністичного, контрреволюційного» характеру петлюрівщини [21].

На Кобеляччині, як і в інших районах України, боротьбисти активно працювали на ниві радянського будівництва, співробітничали з більшовиками в органах влади. Представники кобеляцької організації боротьбистів також увійшли до повітового ревкому – вищого органу влади у повіті [22].

При цьому необхідно звернути увагу на деякі особливості відносин більшовиків і боротьбистів у період, що настав після визволення України від денікінців, тобто наприкінці 1919 р. – в перші місяці 1920 р. Боротьбисти вважали і називали себе комуністами, мали угоди про співробітництво з більшовиками, виступали за комуністичну революцію і диктатуру пролетаріату, але в той же час розходились з більшовиками з багатьох важливих питань, зокрема в питанні проведення національної політики на Україні. Боротьбисти виступали за абсолютну рівноправність України і Росії при повній незалежності України. Так само, як і більшовики, прагнули до політичної гегемонії і заявляли, що саме їх партія є дійсним і головним виразником інтересів трудящих мас України. Зрозуміло, що це вело до різкої взаємкритики, політичної конфронтації і боротьби цих двох партій.

Не дивно, що і сам Іван Майстренко в ряді принципових питань мав розходження з більшовиками і гостро критикував їх. Так, на зборах членів волосних і селянських ревкомів Кобеляцького повіту в лютому 1929 р. «після скінчення промови співдоповідача з дозволу зібрання виступив з промовою представник від УКП (боротьбистів) тов. Далекий, який звинувачував КПУ в неправдивій політиці на території України, що стало причиною повстання і розвитку контрреволюції на чолі з Денікіним, і закликав селянство прислухатися до провідів революції (тобто боротьбистів – *О.Ю.*), щоб не зруйнувати її, а закріпити» [23].

Однак, незважаючи на таку позицію, після саморозпуску УКП (боротьбистів) І.Майстренко в березні 1920 р. вступає до більшовицької партії, обіймає посаду заступника голови повіткому КП(б)У – керівника відділу роботи на селі, а на першому повітовому з'їзді рад у квітні 1920 р. його було обрано до складу повітового виконкому, що утворив президію з трьох осіб, до якої увійшов І.Майстренко, ставши секретарем повітового виконавчого комітету [24]. В травні 1920 р. він був делегований на IV Всеукраїнський з'їзд рад [25]. Проте, це не означало, що він твердо і непорушне став на політичну платформу КП(б)У. Перебуваючи під впливом ідей теоретиків українського націонал-комунізму В.Шахрая, А.Річицького, влітку 1920 р. Майстренко разом з більшістю керівництва повітової парторганізації Кобеляччини виходить з КП(б)У і вступає до Української комуністичної партії – УКП, що утворилася в січні 1920 р. [26]. Прагнучи брати якомога більшу участь у роботі своєї партії, а також під тиском несприятливих обставин, що склались навколо нього в зв'язку з виходом з КП(б)У, Майстренко переїздить до Харкова. Тут він стає активним працівником УКП, працює секретарем редакції газети «Селянська біднота», яку очолював Михайло Яловий – згодом один з фундаторів Вільної академії пролетарської літератури – ВАПЛІТЕ. В цій же газеті працював і провідник українського футуризму Михайло Семенко. В грудні 1920 р. І.Майстренко був направлений ЦК УКП на Донбас для ведення партійної роботи [27].

Слід відзначити, що Українська комуністична партія на той час хоч і невелика по кількості, була серйозним політичним опонентом КП(б)У. Укапісти (так називали членів УКП), вважали, що єдиним органічним представником комуністичної революції на Україні може бути тільки партія, що виросла з українського суспільного процесу, з боротьби українського народу не тільки за соціальне, а й національне визволення. «Такою партією якраз і є, доводили укапісти, УКП, а не КП(б)У [28]. Вони наполягали на тому, щоб зв'язок Росії і України мав не форму федерації, а союзу двох самостійних і незалежних Радянських республік» [29].

На життєвому шляху Івана Майстренка, як і в його політичній біографії, було немало поворотів. Наприкінці 1921 р., повернувшись до Харкова, під впливом переходу до непу, він виходить з УКП, позаяк вважав нову економічну політику єдиним виходом для революції, а основні сили проводу УКП – якраз навпаки [30].

В 1923 р., навчаючись у Харківському інституті народного господарства, коли в цій партії виділилась так звана Ліва фракція, що стояла ближче до більшовиків (до таких взаємин її схиляла політика українізації, яку КП(б)У почала проводити після XII з'їзду РКП(б) (1923 р.), І.Майстренко увійшов до складу фракції і активно проводив її лінію, спрямо-

вану на самоліквідацію УКП і входження її членів до складу КП(б)У, що і було здійснено в 1925 р. [31].

На схилі літ І.Майстренко писав: «Особисто про себе можу сказати, що я побував у всіх течіях комунізму в Україні: серед боротьбистів, у КП(б)У, у фракції федералістів (група Лапчинського) в КП(б)У, УКП, нарешті, знову в КП(б)У. Мені пізніше було соромно за таку юнацьку мінливість. Але тепер я вважаю, що інакше й не могло бути. Я шукав, говорячи мовою Винниченка, всебічного визволення українського народу – національного й соціального» [32].

Після закінчення інгоспу і повернення до лав КП(б)У, ЦК партії направляє І.Майстренка працювати до редакції газети «Селянська правда», згодом за дорученням ЦК він їде на Донбас, працює у Вукоопспілці, а після переходу на українську мову органу ЦК КП(б)У газети «Комуніст» – керівником її економічного відділу [33]. Майстренко не лише за посадою, а й за переконанням бере активну участь у проведенні політики українізації. Немало для нього в цей час, та і надалі, важили особисті взаємини з багатьма діячами українського відродження. Проведення політики українізації вимагало висунення національних кадрів на її ключові ділянки. Тому в 1929 р. і. Майстренко був направлений до Одеси заступником редактора окружної газети «Одесские известия» і відіграв значну роль у творенні на її базі, по суті, нової української газети [34]. Нею стала «Чорноморська комуна» – орган Одеського окружного КП(б)У, окривкомкому і окрпрофради.

Вихід її першого номера у серпні 1929 р. став подією великого політичного, громадського й культурного значення не лише в житті Одеси, а й усієї України [35].

Українізацію «Одесских известий» вітали ЦК КП(б)У, ВУЦВК, редакції газет «Правда», «Известия», «Комуніст», «Вісті ВУЦВК» і багато інших, численні українські діячі, письменники, трудові колективи і організації, а також ЦК Компартії Німеччини, її газета [36].

Іван Майстренко, працюючи в Одесі, немало зусиль доклав до того, щоб «Чорноморська комуна» стала «міцним знаряддям у перетворенні Одеси» з осередку русифікації краю, як імперіалістичної політики царського уряду <...> на промислове місто, на культурний осередок на Україні» [37]. Газета була, звісно, дітищем свого часу і відбиваючи складні суспільно-політичні процеси, сама зазнавала їх впливу. Це було видно в публікаціях Майстренка [38].

Чимало особистих зусиль доклав І.Майстренко до того, щоб на сторінках «Чорноморської комуни», одеської вечірки – «Вечерних известий», а також інших видань популяризувались твори українських поетів і письменників, зокрема В.Сосюри. Будучи головою художньо-політичної ради українського драматичного «Театру революції», сприяв тому, що на сцені театру ставились п'єси Миколи Куліша, інших талановитих українських авторів.

У квітні 1931 р. і. Майстренка було відкликано з Одеси до Харкова і призначено заступником директора Всеукраїнського комуністичного інституту журналістики (ВУКІЖ) з одночасним затвердженням професором і завідуючим кафедрою журналістики цього вузу [39]. Бюрократизація громадсько-політичного життя, вже не поодинокі хвилі репресій, дедалі зростаюча диктаторська влада Сталіна і його оточення, розгром українізації і особливо голод 1932–1933 рр., що став національною трагедією України, справили величезне враження на І.Майстренка, сприяли формуванню у нього протестантської позиції. Протест цей був тоді глухим, виявлявся у формі внутрішнього спротиву режиму і його політиці, в тому, що у своїх лекціях по зарубіжній літературі у ВУКІЖі він проводив досить помітні паралелі з сучасністю, намагаючись таким чином відкрити очі студентам на все, що відбувається у країні.

Широкомасштабні кампанії по виявленню «ворогів», їх цькуванню і репресіях проти них набирають вже з початку 1930-х рр. в Україні неабиякого розмаху. Насамперед їх жертвами ставали різного роду опозиціонери, люди, які в минулому входили до небільшовицької партії. А саме до них належав І.Майстренко. Не випадково в 1933 і 1935 рр. робляться інспіровані органами ДПУ спроби під час чергових чисток виключити його з ВКП(б). Це автоматично

кидало людину під жорна репресій, які набирали обертів. Вночі 15 грудня 1936 р. Івана Майстренка було заарештовано органами НКВС [40].

Весною 1937 р., після закінчення «слідства» по сфальсифікованій справі, його було засуджено за статтею 54-10 Карного кодексу УРСР (контрреволюційна агітація) до 4 років ув'язнення у виправно-трудових таборах, але по етапу в Сибір відправлено лише весною 1938 р. Майстренко не заперечував проти подібного «стандартного» обвинувачення, розуміючи, що це значно краще, ніж повторне слідство і суд, що в той час нерідко закінчувались розстрілом [41]. І.Майстренко потрапив до Томсько-Асінського виправного табору неподалік станції Тайга Томської області. Порівняно невеликий строк табірної заслання (а до нього було зараховано і півтора роки харківської тюрми), можливо, врятував Майстренкові життя. В грудні 1940 р. він був звільнений.

Приїхавши до міста Слов'янська, де мешкали його дружина і син, не без труднощів влаштувався працювати економістом на ще недобудований завод «Машчормет» [42].

З початком Великої Вітчизняної війни І.Майстренко не потрапив на фронт, бо мав за собою «політичну» статтю Карного кодексу та ще й поразку на 2 роки в правах. Не евакуювавшись з своїм заводом, він залишився разом з 15-річним сином у Слов'янську.

Голод, що прийшов услід за німецькою окупацією, та страх переслідування за уявні зв'язки з партизанами погнали взимку 1941 р. І.Майстренка разом з сином Левком, а також його друга, відомого тепер за кордоном літературознавця Г.Костюка, до Києва. Як репресований радянською владою, І.Майстренко одержав помешкання і роботу [43]. Він став інспектором по цінах міської управи. Становище жалюгідного прислужника окупаційної влади, духовна роздвоєність – адже І.Майстренко пориваючи з усім радянським, намагався виправдати це інтересами українського народу, а з іншого боку добре розумів, що нацистська окупація – це зло для України, гнітюче давили на нього. Влаштувавшись на посаду директора капели бандуристів у Києві, в 1942–1943 рр. їздив з нею по Україні, Німеччині, виступаючи перед радянськими невільниками-«остарбайтерами», працював у пресі, яку видавали німці для цих людей.

Розуміючи, що дороги на Батьківщину, яку визволила Червона армія, йому немає, І.Майстренко перекочує до Німеччини, де й зустрічає кінець війни. В післявоєнний час, опинившись в американській окупаційній зоні, він втягується в політичну діяльність українських емігрантів і стає одним з організаторів Української революційно-демократичної партії (УРДП), а після її розпаду увійшов до керівництва так званої лівої УРДП разом з Подоляком, М.Турчмановичем, Б.Левицьким, Р.Паладійчуком, М.Стиранкою і редагував її місячник «Вперед» (1949–1960 рр.) [44].

Слід зазначити, що хоча УРДП, а згодом і ліва УРДП, об'єднували ліве крило української еміграції в Західній Німеччині, але їх програма будувалась на неприйнятті існуючого в СРСР політичного режиму і ставила собі за мету боротьбу проти «сучасного російського імперіалізму». В одній з програмних статей, вміщених у журналі «Наша боротьба» в 1947 р., І.Майстренко писав: «Ми <...> боремось за розмежування в свідомості мас більшовизму, і за сполучення правдивої політичної демократії і здобутків революції» [45]. Логічно продовжуючи цю лінію, уже наприкінці життя він підтверджував свої погляди: «Я гордий з того, що в свої вісімдесят років не правію, не «протверезуюся», як усякі старі, а навпаки, далі шукаю нових шляхів на базі розвитку подій в СРСР. Сьогодні я заперечую усі течії соціалізму й комунізму, які існують у світі, бо вони є продуктами переджовтневої, або перших років жовтневої революції. Програма боротьби за визволення людини від усякої експлуатації буде створена тільки на базі підсумків розгромленої сталінізмом (більшовизмом) народної революції в СРСР» [46].

В еміграції Іван Майстренко був широко відомий як вчений і публіцист. Богдан Кравченко, директор Канадського інституту українських студій, вважає: «Нема сумніву, що це

був один з найвидатніших публіцистів в українській еміграції» [47]. І.Майстренко написав багато статей на політичні, економічні, соціальні й історичні теми. Багато з них підписано різними псевдонімами: Бабенко, Далекий, Корсун, Радченко, Гребінка, Август, Котляр. Його перу належить і ряд книг. Деякі з них використані при написанні цього нарису і на них є посилання в його тексті. Крім цього вийшли: «Більшовицький бонапартизм» – англійською мовою, «Брежнєвська доктрина» – німецькою, «Кризові процеси в советській економіці» – українською, «Національна політика КПРС» – російською. Під його редакцією, крім згаданих уже «Документів українського комунізму», вийшла праця «Російські соціал-демократи і національне питання Л.Рибалки-Юркевича». З робіт вченого спеціалістам відомі на Україні лише одиниці, та і їх офіційна історична наука зустріла «в штихи».

Дослідженням питань політики не обмежувалась багатогранна і складна діяльність Івана Майстренка, що був і талановитим педагогом. Багато років він працював професором Українського технічно-господарського інституту (УТГІ) в Мюнхені, редагував «Бюлетень УТГІ», а з 1979 р. до останніх років життя був його ректором. Цей вищий навчальний заклад з часу свого заснування (1932 р.) підготував тисячі висококваліфікованих фахівців різних галузей економіки, здебільшого українців за походженням [48].

Помер Іван Майстренко 18 листопада 1984 р. Життєвий шлях його, як бачимо, був непростим, драматичним і проліг через кілька великих історичних епох. А відтак неможливо дати йому однозначну і просту оцінку. І тому закінчити хочеться словами канадського українознавця Богдана Кравченка: «Майстренко не соромився свого політичного минулого, свого ходіння від «партії до партії». Він шукав шляхів до розв'язання національного і соціального питання; єднання національного і соціального аспекту в одній революційній динаміці. Його поразка в цьому відношенні була не тільки особистою трагедією. Ця поразка теж уособлює трагедію цілої Української революції. Проте, на відміну від величезної більшості репресованих українських (і не українських) соціалістів, Майстренко не вважав себе жертвою соціалізму, а навпаки, вважав сталінський режим зрадником соціалізму й організатором нового експлуататорського устрою та нового національного поневолення неросійських народів. Можемо не поділяти поглядів Майстренка, але варто прислухатися до його голосу, бо він представляє погляди однієї з центральних українських політичних течій цього століття» [49].

1. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985. — С. 4.
2. Там само. — С. 14.
3. Там само. — С. 20.
4. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 562.
5. Коротенко В. За землю і волю // Полтавський вісник. — 1991. — № 3.
6. Соболев М. Вибори до Всеросійських та Українських установчих зборів на Полтавщині // Літопис революції. — 1931. — № 3 (48). — С. 48-53; Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 33-38.
7. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. — С. 64.
8. Лазорський В. З повстанського руху на Полтавщині // Літопис революції. — 1930. — № 2 (41).
9. Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 49-51.
10. Великий Жовтень і-громадянська війна на Україні. — С. 122.
11. Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 55.
12. Майстренко І. Боротьбизм. Сторінка в історії українського комунізму (англ. мовою). — Нью-Йорк, 1954. — С. 157.
13. Там само. — С. 195-198.
14. ДАПО. — Ф.Р. — 1865. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 49 а.
15. Лисовик О., Огий Я., Матяш К. Красный рейд // Летопись революции. 1926. — № 1 (16). — С. 143.
16. Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. — Ч. 1. — Нью-Йорк: Вид-во «Пролог». 1967. — С. 88.
17. КП(б)У за денікінщини (Матеріали й документи) // Літопис революції. — 1930. — № 1 (40). — С. 224.
18. Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 107-113.
19. Там само. — С. 112.
20. Майстренко І. Боротьбизм... — С. 286-287.
21. ДАПО. — Ф.Р. — 1865. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 49-49 зв.
22. Там само. — Арк. 12 зв.
23. Там само. — Арк. 56.
24. Вісті Кобеляцького повітового виконкому. — 1920. — 11 квітня.
25. Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 135.
26. ДАПО. — Ф. 9032. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 1, 4.

26. Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 146-148, 158-159.
27. Документи українського комунізму. — Нью-Йорк: Вид-во «Пролог». 1962. — С. 45-49.
28. Майстренко І. Сторінки з історії... — Ч. 1. — С. 93.
29. Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 175-177.
30. Там само. — С. 185-192.
31. Там само. — С. 195.
32. Там само. — С. 197-215.
33. Там само. — С. 222.
34. Чорноморська комуна. — 1929. — 1 серпня.
35. Там само.
36. Саліулін Ф. Крок за кроком // Чорноморська комуна. — 1929. — 1 серпня.
37. Майстренко І. Нова доба // Чорноморська комуна. — 1929. — 7 листопада.
38. Майів. Лицарі звірячого націоналізму // Чорноморська комуна. — 1929. — 27 листопада.
39. Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 251-252.
40. Там само. — С. 259-262.
41. Там само. — С. 263-269.
42. Там само. — С. 316-326.
43. Там само. — С. 335-338.
44. Енциклопедія українознавства — Париж -Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1962. — Словникова частина 4. — С. 1435.
45. Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 391.
46. Там само. — С. 406.
47. Там само. — С. X.
48. Енциклопедія українознавства. — Словникова частина 4. — С. 1435; Словникова частина 9. — С. 3439-3440.
49. Майстренко І. Історія мого покоління. — С. X.

Олександр Юренко

МАЙФЕТ

Григорій Йосипович

серпень, 1, 1903 – вересень, 15, 1975

Григорій Йосипович Майфет, син службовця і народної вчительки, народився в місті Ромни 1 серпня 1903 р. Закінчив Полтавську гімназію імені Сковороди (1920 р.). Потім навчався в Полтавському інституті народної освіти на фізико-математичному факультеті. Одночасно слухав лекції відомого літератора і мистецтвознавця В.О.Щепотьєва. Це і визначило його покликання.

Літературну діяльність Г.Майфет почав з 1925 р., опублікувавши в журналі «Музика» роботу «Дані красного письменства про вплив музики на людину в освітленні рефлексології». З того ж року починає займатися в аспірантурі, пише статті «Матеріали до характеристики творчості П.Тичини» (1925 р.), «Англійські переклади з Шевченка» (1927 р.), «З уваги до теорії перекладу» (1928 р.), «З уваги до теорії роману», «Т.Шевченко в французькій інтерпретації» (1929 р.), «А.П.Чехов – новеліст» (1934 р.) та інші. В 1928–1929 рр. виходить з друку фундаментальна двотомна праця Г.Майфета «Природа новели», мета якої, за словами автора, «лабораторно-критичним шляхом сприяти підвищенню якості літературної продукції» [1].

Влітку 1929 р. Майфет знайомиться з Мирославом Ірчаном. Зацікавившись творчістю останнього, готує дисертацію «Творчість Мирослава Ірчана», яку успішно захищає в січні 1930 р. Ця робота частково друкувалася в 1929 р. у журналі «Червоний шлях».

Десятки літературознавчих праць Г.Майфета, статті, присвячені Ю.Яновському, М.Рильському, О.Досвітньому, В.Вражливому та іншим, публікувалися в журналах «Червоний шлях», «Плужанин», «Життя й революція», «Молодняк» [2].

Григорій Йосипович підтримує зв'язки з відомими вченими, культурними діячами свого часу: вченим-орнітологом М.Гавриленком, етнографом, художником і поетом Н.Онацьким, листується з С.Цвейгом. Теплі, сповнені високої духовності стосунки зв'язують його з М.Зеровим [3], М.Драй-Хмарою. Влітку 1927 р. вони разом відпочивали

в Криму, відвідали могилу Степана Руданського. В пам'ять про ці відвідини М.Драй-Хмара присвячує Майфетові і М.Зерову вірш [4].

Над усе Майфет любив Україну. Себе називав українцем. Коли ж М.Гавриленко зауважив, що він більше швед, ніж українець, відповів: «Це по лінії батька я швед, а так я зжився з Україною і полюбив її. Це глибоко симпатична й цікава країна. А мистецтво народу не може не полонити і не привернути на бік України чутливої і не зачерствілої душі інтелігентної людини, що виросла на Україні» [5].

Патріотичні почуття Майфета, розуміння ним вимог часу увійшли в непримириме протиріччя з планами «вождя всіх народів», що розпочав процес «викорінення України з України».

Як цей період сприймався Григорієм Йосиповичем, розповідають протоколи слідства у його справі в 1951 р. «Весною 1933 року на Україні був голод, що супроводжувався великою кількістю жертв. У Полтаві було виявлено людоїдство. На початку травня застрелився український письменник Микола Григорович Хвильовий. У некролозі з приводу його смерті говорилося: «не вистачило революційного гарту» в тому смислі, що Хвильовий, будучи членом партії, не зрозумів ходу подій, що відбувалися, і не вистояв у боротьбі з труднощами. Через місяць застрелився колишній нарком освіти Микола Олексійович Скрипник <...> Вказані обставини <...> сприяли моїм тяжким переживанням і настроям. Картини голоду, звістки про загибель Хвильового, обдарованого, талановитого письменника, діяли на мене у вищій мірі гнітюче. Цьому сприяли безглузді і злонавмисні чутки про те, що Радянський уряд начебто вирішив передати Україну Німеччині і з цією метою викачав з України шляхом так званих зустрічних планів увесь хліб і, по можливості, більшу кількість населення шляхом голоду. До цього додавалися звістки про виявлення людоїдства і, нарешті, арешт великої партії українських письменників 20 листопада 1933 року.

Створювалося враження, що Україні взагалі кінець, кінець всьому. <... Я в своїй літературній діяльності переслідував завдання формалістичні, тобто навчання у майстрів мистецтва зарубіжно-європейських і російських класиків. Об'єктивно ж ця моя літературна діяльність не йшла в розріз з установками дискусії Хвильового і, як кажуть, «лила воду на її млин». Таким чином, у своїй літературній роботі я приєднувався до групи Хвильового, хоча формально ніколи не був членом його літературних угруповань» [6].

Ці страшні враження, а потім неправий суд на довгі роки сформувавши його ставлення до влади, привели до висновку про те, що «УРСР задовго до фашистської агресії стала жертвою сталінського геноциду» [7].

Немає сумніву і в тому, що, наводячи цитату з Л.Гінзбурга у праці, присвяченій Стефану Цвейгу, він мав на увазі не лише гітлерівський режим: «Сила тупості й людиноненавистництва в тому, щоб возвеличувати нездарність. У насадженні всієї цієї нудоти – свій резон і своя мета: вбити думку, живе почуття, причавити людину, довести її до такого отупіння, щоб вона перетворилася на бездумний, немислячий автомат. <...> Кожен, хто наважувався висловити бодай слово хоч би й суто професійної критики, піддавався образам, цькуванню і легко міг опинитися у концентраційному таборі» [8].

Григорія Йосиповича заарештували 5 грудня 1934 р. До арешту він працював лектором історії і літератури і музики Полтавського педінституту.

27–28 березня 1935 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР на підставі ст. ст. 54-8 і 54-11 КК УРСР засудила його до 10 років позбавлення волі. Майфета визнали винним в участі у антирадянській терористичній організації. Учасниками її начебто були також письменники М.Хвильовий, С.Пилипенко, І.Капустянський, Ю.Яновський, В.Підмогильний, М.Бажан, М.Куліш, В.Ванченко, О.Ковінька, Г.Епік та інші [9].

Спочатку його відправляють на будівництво Біломоро-Балтійського каналу, потім на вугільні шахти Печори. У важких, нелюдських умовах таборів Григорій Йосипович залишається вірним своєму покликанню. Підустілкою чобота зберігатиме вірші співтаборника Василя Труша-Коваля, опубліковані тепер разом з теплими словами Майфета про поета в першому випуску збірника «Поезія» за 1989 р.

Весною 1946 р., коли вже чекала довгождана свобода, Г.Майфета примусово затримали у ненависному таборі ще на чотири роки «за вільним наймом». Коли ж минув і цей термін, здійснили жахливий «юридичний» трюк: порушили кримінальну справу по обвинуваченню в тому ж самому, за що вже поглумилися в 1935 р. 9 червня 1951 р. Особлива нарада НКВС СРСР ухвалила: «Майфета Г.Й. зіслати в Комі АРСР під нагляд» [10]. Оскільки Григорій Йосипович із Комі не виїздив, то його там і залишили. Працював на електростанції. Жив на квартирі електромонтера електростанції судоремонтних майстерень Григорія Васильовича Козича, у будинку 30 по вулиці Свободи міста Печори. Під час обшуку у Майфета вилучили «різні записи на блокнотах, зошитах і окремих аркушах, всього на одній тисячі триста семидесяти семи аркушах». На жаль, що це за записи, ми, мабуть, вже ніколи не дізнаємось. Ті, хто їх вилучив, не могли та й не хотіли оцінити зміст текстів, і вони загубилися. Речей як таких Григорій Йосипович не мав. Залізне старе ліжко, старий матрац і ковдра. Всі гроші витрачав на книги. Багату бібліотеку, близько трьох з половиною тисяч книг, подарував Київському літературному архіву-музею [11].

Після смерті Сталіна слідчим управлінням КДБ при Раді Міністрів УРСР по справі Майфета і інших було проведене додаткове розслідування, і 4 серпня 1956 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР вирок 27–28 березня 1935 р. відмінила і справу припинила за відсутністю складу злочину [12]. У 1965 р. Майфета поновили в списках членів Спілки письменників УРСР.

Після реабілітації він багато і плідно працює. Пише роботи «Ст. Цвейг. Поїздка в Росію: переклад тексту і коментар», «Нетерпляче серце: Обличчя і голос Ст. Цвейга», мемуарні цикли «Епітафії» та «Новели неволі», «Тріо Чайковського», супровідний текст до фортепіанного циклу «Пори року», «Поезія і правда Великого вальсу», перекладає оповідання Рільке, пише спогади про П.Тичину, рецензує книгу Г.Тютюнника «Зав'язь», збірку С.Жураховича «Дерево під вікном», роман М.Будника і О.Рогатченка «Заремба», пише десятки кінорецензій тощо [13].

Та все це не відволікає його від важких думок, пов'язаних з пережитим, з наростанням негативних тенденцій застійного періоду. Він оцінює його як шлях до повернення страшного минулого і, йдучи вслід за Цвейгом, досліджує причини і філософію самогубства. Знаходить відповідне стану Цвейга (і своєму) у Акселя Мунте: «Безсоння не вбиває людину, якщо вона сама себе не вбиває, хоч саме воно часто стає причиною самогубства. Та в будь-якому випадку воно вбиває радість життя, підточує сили, наче вампір, висмоктує кров з кісток і мозку. Ночами воно примушує людину пам'ятати те, про що вона прагне забути в здоровому сні, а вдень змушує забувати те, що вона хоче пам'ятати» [14].

Тяжко хворий Г.Майфет 15 вересня 1975 р. обриває своє життя.

Поховали його на міському кладовищі Печори [15].

*У чужині, на диких цвинтарях
Оселя має наш бездомний геній...*

Полтавські краєзнавці бережуть пам'ять про Григорія Йосиповича Майфета. На жаль, будинок, у якому він жив у Полтаві по Першотравневому проспекті, знаходиться в аварійному стані і, очевидно, не підлягає реставрації. Зате на подвір'ї росте дуб-велетень, свідок Майфе-

тової долі. В Полтаві є дуб Шевченка. То хай буде і дуб Майфета, як пам'ять про велику людину і роки сталінських репресій, які ніколи не повинні повторитися.

1. Майфет Гр. Природа новели. — ДВУ. — 1929. — С. 4.
2. Ротач П. Був такий критик — Григорій Майфет // Літературна панорама. — 1989. — С. 238-241.
3. Ротач П. Полтава їжитья на видноколі // Зоря Полтавщини. — 1990. — 23-24 жовтня.
4. Драй-Хмара М. Вибране. — К., 1989. — С. 116.
5. Граб В. Трагедія Григорія Майфета // Зоря Полтавщини. — 1990. — 2 серпня.
6. Там само.
7. Майфет Гр. Захалявна поезія Василя Труша-Коваля / Поезія. — Вип. 1. — К., 1989. — С. 158.
8. Майфет Гр. Нетерпляче серце // Всесвіт. — 1988. — № 11.
9. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 5179-С. — Т. 5. — Арк. 107-108.
10. Там само. — Арк. 107-108.
11. Лудніков А. Спогади про Г.Й.Майфета // Молода гвардія. — 1988. — 14 жовтня.
12. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 5179-С. — Т. 5. — Арк. 107-108.
13. Ротач П. Був такий критик — Григорій Майфет // Літературна панорама. — 1989. — С. 242-243.
14. Майфет Гр. Нетерпляче серце // Всесвіт. — 1988. — № 11, 15; Лудніков А. Назв. праця.

Василь Граб

МАКАРЕНКО

Микола Омелянович

лютий, 4, 1877 – січень, 4, 1938

Любителям історії відомий термін «роменська культура». В науковий обіг увів його археолог М.О.Макаренко [1] після досліджень древніх поселень поблизу міста Ромни. Та не лише цим він знаменитий. У спадок нащадкам вчений залишив багато праць з археології, мистецтвознавства [2]. Найбільш відомі з них «Художественные сокровища Императорского Эрмитажа» (Пг., 1916 р.), «Музей мистецтв Української Академії Наук» (К., 1924 р.), «Маріупольський могильник» (К., 1933 р.). Приділив він увагу і книзі, написавши роботу «Орнаментация української книга XVI–XVIII вв.» (1926 р.).

Трагічно склалася доля Миколи Омеляновича. Для узурпації влади, встановлення особистої диктатури Сталіну і його зграї необхідно було не тільки вбити розум, а й пам'ять народу. Такою пам'яттю в значній мірі слугували музеї, їх наукові кадри. Репресії відносно них розгортались за такими ж стереотипними схемами, як і проти керівних кадрів промисловості, командного складу РСЧА, літераторів та інших категорій радянської інтелігенції. Кримінальна справа Макаренка не є винятком. Підставою для її заведення прислужилися виписки із сфальсифікованих свідчень ряду осіб, установчі дані яких у справі відсутні.

Від імені якогось Гордєєва, що начебто дав свідчення 13 січня 1934 р., у справі записано: «<...> В Киеве был наимоощный блок музейных к-р ячеек при Лаврском музейном городке <...> Киевские музейные к-р ячейки увязывались персонально через Куринного [3] с ячейкой Всеукраинского Археологического комитета при ВУАН (академик Новицкий, Макаренко, позднее Козубовский)».

Микола Омелянович не випадково потрапив у цей сфабрикований протокол. Він не приховував свого негативного ставлення до політики, що проводилась у ті роки в галузі культури. «Излишне нервно высказывался против сноса Петропавловской церкви (б. Доминиканского костела) на Подоле <...> резко выразил свой протест против сноса этой церкви перед представителями военных властей, которые должны были строить на том месте другое здание», – свідчив позаштатний співробітник Всеукраїнського Археологічного комітету Л.Д.Дмитров.

Разом з великою групою радянських вчених, у тому числі академіками С.Єфремовим, М.Грушевським, він підписав колективного листа з приводу самогубства-протесту завідуючого відділом етнографії Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г.Шевченка в Києві Д.М.Щербаківського, виступив з різкою звинувачувальною промовою на його похороні. У колективному листі висловлювалась думка про те, що причиною самогубства професора є «удушливая атмосфера мелкого интриганства, бессовестная травля честных работников, бюрократическое равнодушие к судьбам людей в учреждениях».

Обстановку, що панувала у музейній справі на Україні, він характеризував професору Б.Є.Петрі в листі, копію якого виявлено в «справі Макаренка». Адресат – відомий сибірський археолог, у 1937 р. безпідставно звинувачений у зв'язках з німецькою і англійськими розвідками. Копія листа до нього слугувала в справі Макаренка характеристикою поглядів звинуваченого, його опозиційного відношення до заходів влади. Ця опозиційність у тому вигляді, який вона мала в листі, була достатньою для висновку про антирадянські настрої вченого, а відтак і про те, що М.О.Макаренка необхідно ізолювати від суспільства.

Опозиційні погляди Миколи Омеляновича призвели до того, що у 1934 р. його на 3 роки вислали за межі України. Знаходячись у Казані, в бесідах з висланими ділиться своїми думками про обстановку в країні, про тяжке становище радянської інтелігенції, лави якої все більше рідшають, про зубожіння науки.

Його звинувачують у систематичному розповсюдженні наклепницьких вигадок і на підставі постанови Особливої наради при НКВС СРСР від 21 серпня 1936 р. ув'язнюють у виправно-трудовий табір на 3 роки. Утримувався в трудколонії № 2 М.Томська, де в грудні 1937 р. за сфабрикованою справою про участь у кадетсько-монархістській повстанській організації заарештований, а 4 січня 1938 р. розстріляний за постановою трійки УНКВС по Новосибірській області.

Обставини «Справи Макаренка», а також його лист до Б.Є.Петрі вперше оприлюднені на науково-практичній конференції, присвяченій 70-річчю Роменського краєзнавчого музею, що проходила в Ромнах у листопаді 1990 р. [4]. За збігом обставин саме в той час газета «Известия» опублікувала інформацію про те, що в травні 1979 р. весняним паводком із крутого берега під Колпашевим Томської обл. вимиті оголені трупи людей, розстріляних і закатованих в застінках НКВС тут в епоху сталінських репресій. Тоді за наказом «згори» до берега підігнали теплоходи і розмивом знищили сліди злочину [5].

ЛИСТ М. МАКАРЕНКА [6]

«Иркутск, Б.Э.Петри, Киев,
Макаренко Н., Левашовская, 17-а

Дорогой Барнгард Эдуардович.

Давно получил Ваше послание с приложением Ваших работ. Спасибо большое. Глубоко виновен за медлительность с ответом. Так всегда бывает: собираешься написать подробно, следовательно много, не находишь соответствующего времени и откладываешь все далее и далее. Наконец, сегодня решил, что этому откладыванию и конца не будет, надо написать. Предварительно я послал Вам кое-что из своих работ. Боюсь, что язык Вам совершенно непонятен будет, вызовет у Вас улыбку, а книги, как ненужный хлам, будут у вас балластом. Серьезно работать почти не приходится, размениваешься на вещи, вызванные потребностью текущего момента. А момент этот в нашей жизни никак не соответствует серьезным занятиям. Вам я почти завидую, Вы работаете в возлюбленной области, среди необходимого вам материала. Пишете, что имеете аудиторию, словом, все, что необходимо. Вот всего этого лишен ваш почорный слуга.

Позвольте, однако, надоесть Вам своей болтовней. В 1919 году я выехал из СПб. в командировку на Украину. Тут меня захватило движение – украинизация. Вы знаете, я сам украинец. Казалось тогда, что действительно я могу быть полезным родине. Не подавая в отставку в Эрмитаже, я просто после окончания времени командировки, остался здесь. Избрали меня

в 1919 году приват-доцентом Киевского Уни-та (Поноч С.) с поручением читать обязательный курс украинской археологии.

Далее Украинская Академия наук избрала меня директором своего музея (бывш. собр. ХАНЕНКО). Целый ряд иных учреждений повесили мне на плечи. Работы за четыре года я выдержал столько, что уж теперь мне кажется такая нагрузка страшной. Круглый год работаешь как вол. Ни одного лета я не знал отдыха. Было время и именно тогда, когда по полгода не платили, я читал в шести-семи высших учебных заведениях. Архитектур. Институт, Политехникум, высших женских курсах, Академии художеств, Музыкальном институте ЛЫСЕНКО, Университете, Консерватории, читал курсы: украинской археологии, общий курс истории культуры, всеобщ. искусства, курс украинского искусства и друг. Все занятая семинарского характера с частными группами слушателей различных учебных заведений при Музее Академии Наук. Словом, с 1919-22 г. в буквальном смысле слова голодал и сидел зимой в одной комнате при одном, двух градусах тепла. Все лекции велись в помещении при нуле. Если бы вы видели, как мы тогда одевались и вообще на что походили. Работу в эти годы, как видите, вел я не за деньги. Идея заставляла меня расходовать все мои силы, не хвастаясь, я должен сказать, что в сделанном мною за это время было много хорошего. Теперь бы и с самой лучшей оплатой за такой труд я не выполнил бы и половины того, что тогда было сделано без оплаты, единственно по соображениям идейно-национальным.

Наступил так называемый «НЭП». Кое-что я и сам покинул, из многих учреждений меня благородным или неблагородным образом выжили. Наконец наступает 1925 год, самый тяжелый для меня. В этом году. по мановению волшебной или во всяком случае невидимой палочки, объявлено гонение на директоров музеев Украины. Вначале предали суду ЭВОРНИЦКОГО [7] (Екатеринослав, музея), предъявив чудовищные обвинения. Затем директора Полтавского музея – РУДИНСКОГО [8], далее только сместили основателя и устроителя Киевского музея – БЕЛЯШЕВСКОГО [9] наконец, принялись за меня и также предали суду. Последним смещен и не пред. суду – директор Черниговского музея – ШУГАЕВСКИЙ [10].

С тем поступили мягче всего. РУДИНСКОГО судили и оправдали. Дело об ЭВОРНИЦКОМ прекращено и он восстановлен в прежней должности. Со мной тянется скоро уже два года. На моем месте директора сидит никакого отношения не имеющий к музею коммунист. После меня предан суду директор Одесского музея ДЛОЖЕВСКИЙ [11]. Возмутительная, наглая ложь, возмутительное обращение. Абсолютное отсутствие каких-бы то ни было данных, кроме единого желания водворить на месте свое лицо, коммуниста. Остались нетронутыми лишь заведующие мелкими уездными музеями. Все это было бы неудивительным, ибо надо не знать, с кем имеешь дело, но в моем деле удивило меня отношение тех, для кого я работал. При всей ясности дела Украинская Академия Наук, которой я отдал столько сил и в ведении которой состоял, не ударила палец об палец для облегчения моей участи, как сделали это Екатеринославские деятели для ЭВОРНИЦКОГО или для ДЛОЖЕВСКОГО. Лишь теперь в Академии Наук, когда всем видна подкладка дела, начинают стремиться выяснить.

Мне было обидно такое отношение, как и вообще всего украинского общества, правда, загнанного, забитого, трусливого и не самостоятельного. Теперь я только оценил его по достоинству. Ведь, право, ни на медный грош нет в них того, что называется чувством собственного достоинства. Привыкли за две сотни лет действовать и быть в подчинении другого. То чувство человека, что хранилось и так проявилось у украинца в XVII веке, теперь исчезло без следа, а на его месте стала гнетущая боязнь и безграничное терпение. Что хочешь с ним делай, он вытерпит. Целый год (1925-й) и снова голодал, не имел абсолютно никаких служб, занятий.

Лишь с начала 1926 года я получил приглашение занять кафедру в Одесском политехникуме. Проголодавшись и протрившись с идеей музейного строительстве, так мне близкой и украинской (ибо Одесса – интернационал), я дал согласие, т.б., что мне предложено было две ставки 17 разряда. Но так как я еще состою под следствием, то должен был попросить разрешения на переезд. Вот тут-то и произошла свойственная украинцам комедия. Явились два представителя от Археолог. Комитета Акад. Наук и заявили просьбу – не выпускать меня из Киева, так как для них человек я весьма необходимый. С одной стороны – не дают физической возможности жить, а с другой – «необходимый человек», которого терять не желаю.

Теперь живу пока тем, что читаю лекции в Художественном институте (Бывш. Академия Художеств). Нормальная работа нарушена. Музейный материал киевских музеев недоступен – с одной стороны потому, что сидят в них коммунисты – мои злейшие враги, с другой – заниматься там невозможно, так как по поводу каждой вещи, с какой бы хотел заниматься, нужно писать особое заявление, что не всегда бывает приятным.

В настоящий момент я серьезно думаю о том, куда бы направить себя. Остаться здесь – не улыбается. Да и работы, по-видимому, никакой. Нельзя же чтение лекций считать своей основной работой. Было бы кому. В университете давно не читаю. Да и наши университеты превращены в проходные дворы, где занимаются чем угодно, но не наукой.

По объему знаний наши университеты теперь уже – ИНО (Инст. Народного Образования) – «Институт народної Освіти» – соответствует прежним учительским институтам.

Уничтожены все те предметы, от которых хоть немного пахнет наукой. Вы можете не верить такому общему утверждению. Но вот вам факт. Два года тому назад восстановлен мой курс (читает его ДАНИЛЕВИЧ) [12] первобытной культуры. Так какой же рекомендован курс-пособие? – НИКОЛЬСКОГО признан трудным, который с такой подготовкой, которую имеют наши студенты, не будет усвоенным. ОБЕРМАЙЕР – прямо недопустим (слишком трудный) и рекомендованным остался курс КУДРЯВЦЕВА. Это, если помните, популярное изложение для сельских школ или бывших городских школ. Еще один факт: на днях к ректору явились студенты с жалобой на одного из наших лучших математиков за то, что он читает им, студентам, то, что они не понимают. В чем же дело. «Он говорит. «Бином-Ньютона», а не поясняет, что это такое». На это им сказали, что объяснение этого термина дается в предыдущих курсах трудовой школы или профшколы. А в ответ получили: «а если мы не знаем».

Мой Ор [13], между прочим, этой весной оканчивает трудовую школу. Сдается взрослым совсем. Но и до сих пор не выбрал дороги, по которой надто направлять свои мысли. Археологом не хочет быть. Интересуется философией, но теперь в наших учебных заведениях такая дисциплина изгнана. В России еще есть.

На Украине, так богатой памятниками, нет ни одного учебного заведения, где бы читался курс археологии. Это предмет контрреволюционный. Был Археологический институт, его закрыли. Академия Наук возбудила ходатайство об открытии. Долго молчали, наконец ответили: «Предлагается впредь не возбуждать ходатайства об открытии Археологич. Института». Коротко, но ясно. Вы можете теперь себе представить, в лапах каких мудрецов находится культура. Вы оптимист. Я же окружен такими вопиющими фактами, что от оптимизма давно нет никакого следа.

Радуюсь за Вашего Олега. Шлю ему свои поцелуи и лучшие пожелания. Иной привет получит он позже через несколько дней. Любви Илларионовне, я и моя жена Анастасия Сергеевна, шлем искренние пожелания, а если бы она собралась с силами и черкнула бы пару слов, то и глубокую благодарность.

Искр. Ваш Н.Макаренко».

1. Народився Микола Омелянович Макаренко 4 лютого 1877 р. в селі Москалівці Перекопівської волості Роменського повіту на Полтавщині. Бібліографія його праць подана в книзі: Макаренко Д.О. Микола Омелянович Макаренко. – К., 1992. – С. 151-160.
2. Курінний Петро Петрович (1894–1972) – український археолог, музеєзнавець і пам'яткоохоронець. Про нього: Супруненко О. Передмова / Проф. д-р Петро Курінний. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994.
3. Граб В.И. Дело Н.Е.Макаренко // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. – Суми-Ромни, 1990 – С. 29-31.
4. Известия – 1990. – 23 нояб. – № 325.
5. Не вскрыть, а скрыть // Известия. – 1990. – 23 нояб. – № 325. – Стр.3.
6. Архів СБУ. – Спр. 61278-ФП. – Арк. 99-102. Лист написано взимку (січень-лютий) 1927 р.
7. Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940) – видатний український історик, археолог, етнограф, фольклорист, лексикограф, письменник, академік АН України (з 1929 р.). З 1902 р. завідував Музеєм історії археології імені О.М.Поля. сучасний Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д.І.Яворницького.
8. Рудинський Михайло Якович (1887–1958) – видатний український археолог, організатор науки і пам'ятко-охоронної діяльності, доктор історичних наук, учений секретар і зав. відділом ІА НАН України, в 1922-1924 р. – директор Центрального пролетарського музею Полтавщини.
9. Біляшівський Микола Федорович (1867–1926) – відомий український археолог, етнограф, музеєзнавець, академік АН України.
10. Шугаєвський В.Г. – чернігівський археолог і нумізмат, директор Чернігівського етнографічного музею.
11. Дложевський Сергій Степанович (1889–1930) – відомий одеський археолог, етнограф і музеєзнавець, директор Одеського історико-археологічного музею.
12. Данилович В.Е. (1872–1936) – історик і археолог, професор Київського університету й Інституту червоної професури.
13. Орест – син М.О.Макаренка, трагічно загинув 28 серпня 1927 р.

Василь Граб

МАКАРЕНКО

Павло Якович

січень, 24, 1898 — жовтень, 1, 1938

Ім'я однофамільця уславленого педагога А.С.Макаренка – Павла Яковича Макаренка мало що говорить навіть науковцям Полтавського педінституту, хоча ця людина в свій час користувалась повагою колективу вузу як сумлінний, закоханий у викладацьку роботу працівник. Справа в тому, що в розквіті творчих сил життєвий шлях П.Я.Макаренка обірвала енкавеесівська куля. Зробили все, аби пам'ять про нього назавжди була похована у секретних архівах.

Народився П.Я.Макаренко 24 січня 1898 р. у містечку Опішне на Полтавщині у сім'ї кустаря. Малописьменні батьки Павла добре розуміли, що тільки освіта дасть змогу їх сину «вийти в люди», і тому доклали всіх зусиль, щоб він вступив до гімназії і навчався там протягом шести років. У 1916 р., коли юнакові ледве виповнилось вісімнадцять років, його мобілізували в царську армію. Йшла Перша світова війна, на фронті катастрофічне не вистачало молодших офіцерів, і тому випускників гімназій негайно направляли у військові училища і школи, де вони після короткострокового навчання отримували перше офіцерське звання [1].

На початку 1917 р. прапорщик П.Я.Макаренко вже побував на російсько-австрійському фронті командиром взводу Кустанайського піхотного полку. Під час відомого Брусилівського прориву Павло Якович потрапив у полон і близько року поневірявся у німецькому таборі для військовополонених [2].

Весною 1918 р., коли влада в Києві перейшла до гетьмана П.Скоропадського, представники адміністрації з дозволу німецького командування вели в таборах для військовополонених агітацію серед офіцерів-українців за вступ до 2-ї дивізії січових стрільців. Щоб швидше повернутися в Україну, П.Я.Макаренко дав згоду служити в цій дивізії хорунжим. Та коли звільнені військовополонені офіцери прибули у місто Ковель, де дислокувалась новосформована дивізія, чимало з них, зокрема і П.Я.Макаренко, відмовились брати участь у братовбивчій громадянській війні. Цих офіцерів обеззброїли, відправили до Києва і демобілізували [3]. В 1919–1920 рр. П.Я.Макаренко зумів уникнути служби у петлюрівських, денкінських і червоних військах.

Після громадянської війни П.Я.Макаренко кілька років учительював у с. Кованчик Полтавського району у початковій школі, виявив неабиякі педагогічні здібності і в 1926 р. був направлений на навчання до Полтавського інституту соціального виховання [4].

П'ять найкращих років життя П.Я.Макаренко віддав справі підготовки учительських кадрів. Він читав лекційний курс теоретичної педагогіки, вів семінарські заняття зі студентами, узагальнював кращий педагогічний досвід учителів Полтавщини, готував до захисту кандидатську дисертацію. Пізніше Ольга Петрівна Ракович, яка працювала інспектором навчальної частини інституту, пригадувала, що П.Я.Макаренко «як людина був тихий,

спокійний, працелюбний. Багато уваги приділяв своїй роботі». Декан філологічного факультету у 1950-х рр. Іван Трофимович Чирко, який навчався разом з П.Я.Макаренком, а потім працював з ним в інституті, теж характеризував свого колегу як надзвичайно талановитого науковця [5].

П.Я.Макаренко став однією з мільйонних жертв кривавої сталінської вакханалії. У червні 1938 р. він був заарештований органами НКВС за сфальсифікованим звинуваченням у причетності до антирадянського Російського загальновійськового союзу (РЗВС). Підставою для цього стала його служба прапорщиком у царській армії. І хоча слідчі не мали жодних доказів вини П.Я.Макаренка, за рішенням Особливої трійки управління НКВС по Полтавській області 1 жовтня 1938 р. його розстріляли [6].

Через дев'ятнадцять років, у серпні 1957 р., справа П.Я.Макаренка була переглянута в судовому порядку і його посмертно реабілітували [7]. З прекрасної людини і педагога нарешті зняли презирливе тавро «ворога народу».

1. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 714834. — Т. 1. — Арк. 34.
2. Там само. — Арк. 37.
3. Там само. — Арк. 39.
4. Там само. — Арк. 40,41.
5. Там само. — Т. 2. — Арк. 135-138.
6. Там само. — Т. 1. — Арк. 525, 526.
7. Там само. — Т. 2. — Арк. 455.

Олександр Єрмак
2007

МАНДИК

Максим

† серпень, 13, 1922

Максим Мандик народився в селі Мала Загрунівка Зіньківського повіту в селянській родині. За переказами, його сім'я походила з давнього козацького роду, в якому з покоління в покоління передавалися спогади про козацькі часи і героїчне минуле України. В родині любили й шанували народні обряди, звичаї й традиції.

У роки Першої світової війни М.Мандика мобілізували до царської армії і він мусив воювати за чужі імперські інтереси. Повернувся до рідної домівки, коли в Києві вже постала Центральна Рада і для українського народу відкрилася можливість стати господарем на своїй землі. Та не судилося М.Мандикові разом із молодою дружиною мирно сіяти хліб і ростити дітей. Тричі на Україну чинили інтервенцію російські червоні війська і наприкінці 1919 р. остаточно встановили радянську владу на Полтавщині. Разом із чужою владою прийшла на Зіньківщину продрозкладка, реквізиції, конфіскації, сваволя ЧК. А коли більшовики ліквідували українську партію боротьбистів, яка користувалася найбільшим авторитетом серед селянства, загальне невдоволення більшовицьким режимом переросло у масові повстання. Найбільше з них влітку 1920 р. очолив Левко Христовий, який під час наступу на Гадяч об'єднав розрізнені повстанські загони у селянську армію, чисельністю кілька тисяч чоловік. Приєднався до Л.Христового і загін М.Мандика, який складався головним чином із селян Зіньківського повіту. Більшість із них не мала вогнепальної зброї і в наступ на Гадяч ішла озброєна ціпами, косами й кілками [1].

Після розгрому основних сил Л.Христового М.Мандик продовжував вести боротьбу самостійно, лише на короткий час вступаючи в контакти з іншими повстанськими отаманами. Його загін діяв у Зіньківському та частково Миргородському повітах. Повстанці боронили селян від нападів російських продовольчих загонів, зривали мобілізацію до Червоної армії, розганяли створені більшовиками комнезами і органи радянської влади. Під час раптових нападів гинули як повстанці, так і ті, хто став до співпраці із більшовицьким режимом.

Липневої ночі 1920 р. раптовим нападом повстанці М.Мандика розгромили в Бірках російський продовольчий загін, який грабував місцевих селян і змусили рештки продармійців втекти до Зінькова. У день більшовицького свята – захоплення влади в Петрограді – загін Мандика чисельністю близько 30 чол. несподівано напав на Романівку, де повстанці знищили канцелярію сільської ради, розігнали міліцію та забрали продукти та одяг у їх сімей [2]. Разом із загоном Бобра повстанці М.Мандика здійснили декілька нападів (у листопаді 1920 р. і січні 1921 р.) на Велику Павлівку.

Якщо влітку 1920 р. загін М.Мандика нараховував понад сотню повстанців, то взимку – 20–30 чол. Переважно це була сільська молодь 19–20 років, яка не бажала брати участь у розв'язаній більшовиками братовбивчій громадянській війні і, щоб уникнути мобілізації до Червоної армії, йшла до лісу, де зі зброєю в руках боронила рідні домівки від каральних загонів червоних.

Повстанці М.Мандика користувалися повною підтримкою місцевого населення, яке забезпечувало їх одягом, продуктами харчування та повідомляло розвідувальні дані про пересування червоних військ. Помічник начальника Зіньківської повітової міліції Гречковський своєчасно попереджав М.Мандика про підготовку каральних експедицій проти повстанців. Зв'язковими в нього були уродженці Бірок Ганна Чирка та Пирлик. 22-річна Ганна Руденко таємно збирала гроші для повстанців, нерідко їздила до Полтави за медикаментами і зброєю для них [3].

Швидкий злет і такий же розгром ненавчених і недостатньо організованих та озброєних повстанців Л.Христового показав, що у відкритому бою з регулярними частинами Червоної армії повстанцям не вистояти. Тому М.Мандик обрав тактику партизанської війни невеликими, але мобільними загонами, і вона себе виправдала. Незважаючи на чисельні каральні експедиції, його загін тривалий час був невловимим. Із загонами інших отаманів М.Мандик об'єднувався лише на короткий час, спільно протидіючи червоним військам.

Як і більшість повстанців, М.Мандик довгий час вагався між прагненням продовжити боротьбу за свободу і незалежність України і можливістю співіснувати з радянською владою. Невпевненість у перемозі і постійний червоний терор стосовно родин учасників протибільшовицьких повстань змусили його взимку 1921 р. здатися представникам радянської влади. Розпочата проти нього кримінальна справа була тимчасово закрита. Проте ядро загону М. Мандика кількістю 12 чол. збереглося. Командування ним тимчасово взяв на себе уродженець Великопавлівської волості Юхим Судь. Повстанці перебралися до лютенських лісів і встановили зв'язок із загоном Л.Христового.

Протягом нетривалого перебування вдома М.Мандик переконався, що українському селянинові за умов радянської влади не вижити і знову взявся до зброї. 4 березня 1921 р. його повстанці вбили двох агентів Зіньківського політбюро, а 16 березня роззброїли 7 червоноармійців, яких потім відпустили, але з собою забрали 9 їх коней [4]. Це дало змогу озброїти частину дезертирів, які беззбройними прийшли до лісу, і посадити групу повстанців на коней, що зробило загін маневренішим.

У березні 1921 р. загін М.Мандика зріс до 30 бійців. Як і раніше, вони діяли на територіях Миргородського і Зіньківського повітів. У ніч на 17 березня повстанці вчинили напад на поштове відділення у Кирило-Ганнівці, де забрали 31215 крб., убили голову і секретаря Порскалівського комнезаму і червоноармійця, який спробував чинити опір (5). Через декілька днів вони напали на хутір Семиреньки Савенківської волості і розігнали там представників радянської влади.

З настанням літа склалися сприятливіші умови для повстанської боротьби. Разом із тим вести боротьбу проти більшовицького режиму ставало все складніше. Крім міліцейських загонів на Зіньківщині, як і повсюдно по Україні, із селян, яким радянська влада добавила землі, були створені озброєні загоони комітетів незаможних селян, перекинуті з Росії

продзагони та 61-й полк 7-ї Володимирської стрілецької дивізії. І все ж боротьба тривала. На Зіньківщині, крім Мандика, діяли загони Антоненка і Топчія (по 20–25 повстанців), Мясоти (20 бійців), Турчина (15), Бея (15) та декілька ще дрібніших.

Якщо окремі ватажки повстанських загонів, що склалися переважно з дезертирів, переховувалися в лісах і особливій активності не виявляли, то М.Мандик діяв рішучіше, нападаючи на міліцейські пости, червоноармійські застави і сільські органи радянської влади. 19 червня його загін вчинив раптовий напад на Бірки, де обстріляв приміщення міліції. Не встигла міліція прийти до тями, як Мандик того ж дня вчинив напад на Загрунівку і розігнав там сільський виконком. Через декілька днів М.Мандик об'єднався із загоном Турчина. Спільними силами вони атакували вночі гарнізон червоних у Лютенці, але міліція і комнезамівці відбилися [6].

Влітку 1921 р. Зіньківщину буквально заповнили загони міліції, підрозділи Червоної армії і війська внутрішньої охорони. 15 липня поблизу Малої Загрунівки в заплавах і болотах Груні загони М.Мандика і Л.Христового були оточені частинами 7-ї Володимирської дивізії та маневреною групою полтавської міліції К.Матяша і в нерівному бою зазнали поразки. Л.Христового було вбито. Радянське командування встигло відрепортувати і прозагибель М.Мандика, але, як виявилося, передчасно [7]. Отаман врятувався і продовжив боротьбу. 4 серпня 1921 р. з метою звільнення заарештованих заручників, яких вели до Зінькова, у лісі поблизу Великої Загрунівки він атакував каральний загін, яким командував начальник Зіньківської міліції. Напад був невдалим: під кулеметним огнем повстанці відступили.

Короткі й уривчасті повідомлення, що збереглися в документах Полтавського обласного державного архіву, не дають повного уявлення про масштаби народної боротьби проти більшовизму, зокрема, й дій загону М.Мандика, але переконливо свідчать, що вони були причиною неабиякого клопоту для радянської влади.

Тактика повстанців в умовах нової економічної політики (непу) зводилася до саботажу всіх рішень радянської влади, включаючи й відмову сплачувати продподаток. 9 вересня 1921 р. М.Мандик разом із двома повстанцями ходив по хатах у Великій Загрунівці і агітував селян, враховуючи їх злиденне становище, не віддавати хліб радянській владі, а залишати його собі. Наступного дня він знову з'явився у селі і закликав селян саботувати виконання продподатку, погрожуючи в противному разі зіпсувати молотарки [8].

Для координації дій регулярних частин Червоної армії, міліції і чекістів у їх боротьбі проти повстанців влітку 1921 р. на Зіньківщину прибув уповноважений Всеукраїнської чека К.Максимович. З його ініціативи 15 червня Зіньківська повітова військова нарада для боротьби з повстанським рухом вжила низку заходів, які передбачали взяття заручників, конфіскацію майна і виселення з місць постійного проживання сімей повстанців та осіб, які так чи інакше пов'язані з ними. Заможних селян («куркулів»), які підтримували повстанців, належало розстрілювати на місці [9].

На виконання цього рішення частина жителів Бірок, включаючи й сім'ю М.Мандика, була переселена до Зінькова, а їх майно конфісковане. Чекісти заарештували й рідного брата Максима Мандика Гната, який невдовзі помер, не витерпівши моральних і фізичних страждань. В селі розмістили гарнізон 64-го полку 7-ї Володимирської стрілецької дивізії кількістю 50 чол. Для боротьби з повстанцями залучили також команду 410-го полку, загін місцевої кінної міліції та загони з Охтирського, Лебединського і Богодухівського повітів.

Враховуючи нову політичну ситуацію, що склалася в Україні у зв'язку з переходом до непу, настрої селянства, більшість із якого вже змирилася з існуванням радянської влади і втому від багаторічної боротьби з нею, у М.Мандика знову з'явилася думка припинити боротьбу і здатися. У вересні 1921 р. він надіслав листа на ім'я голови Бірківського волосного виконкому, в якому наголошувалося, що «у нас одна ідея, але різні дороги» і запропонував розпочати переговори про можливість здачі зброї на умовах оголошеної більшовицьким урядом

України амністії повстанцям. Переговори були тривалими і напруженими, адже М.Мандик довгий час був непримиренним ворогом більшовицького режиму, представники якого жадали помсти, а отаман намагався зберегти життя і свободу своїм повстанцям. Нарешті компроміс був досягнутий. 11 жовтня 1921 р. начальник Зіньківської повітової міліції повідомив до Полтави, що загін М.Мандика кількістю 18 чол. добровільно склав зброю. Разом із ними здалися і троє повстанців із загону Антоненка.

Роззброєних повстанців відправили до Полтавської губернської чека. Шантажем і погрозами їх змушували «спокутувати вину» перед радянською владою, тобто стати секретними співробітниками («сексотами»). У іншому випадку їм погрозували розстрілом. Альтернативи не було. В числі інших М.Мандик змушений був погодитися на співробітництво з чекістами. Для цього його відправили у розпорядження Гадяцького ДПУ. Проте М.Мандик не став катом свого народу. На початку березня 1922 р. він кинув останній виклик радянській владі... Убивши уповноваженого Полтавського губернського ДПУ, отаман утік до лютенських лісів. Протягом короткого часу М.Мандик зібрав уцілілих повстанців («справжніх головорізів», як їх називали у своїх повідомленнях чекісти) і знову став на шлях безкомпромісної боротьби із більшовицьким режимом [10].

Розраховувати на нову амністію М.Мандику вже не доводилося. Прощаючись востаннє з родиною, М.Мандик взяв на руки свою дворічну донечку і сказав: «Якщо ми всі поляжемо, не переможемо, то ти, моя дитино, працюватимеш все життя з раннього ранку до пізньої ночі. Багато працюватимеш, але тяжко житимеш і голодуватимеш, бо будеш сиротою». Неначе знав отаман, що живим додому вже не повернеться. Передані матір'ю перед смертю слова батька дочка М.Мандика Марія пам'ятала все життя.

З поверненням М.Мандика до лісу органи радянської влади на Зіньківщині охопила паніка. Командування 60-го полку і уповноважений Полтавського ДПУ по Гадяцькому повіту отримали наказ за будь-яку ціну виявити і знищити повстанців [11]. На їх розшук були мобілізовані сільські комнезами, міліція і численні «сексоти». Проте завдяки підтримці населення і постійній зміні місць базування повстанцями чекісти довго не могли виявити їх. Здійснюючи постійні, здебільшого нічні напади на виконкоми сільських рад і міліцейські пости, повстанці Максима Мандика уникали зустрічей із регулярними частинами Червоної армії та загонами чекістів.

Навесні 1922 р. М.Мандик встановив зв'язок із невеликим загonom отамана Сибіряка (7 чол.) і спільними силами вони вкотре розгромили Бірківський волвиконком, знищили документи, що стосувалися збору продовольчого податку, телефон, а потім розійшлися.

У загоні М.Мандика на початку травня 1922 р. налічувалося 16 посаджених на вози піхотинців і 8 кінних повстанців. В ніч на 12 травня вони вчинили напад на Дібрівський кінний завод, що на Миргородщині, де забрали декілька породистих коней і вирушили до Лохвицького повіту, сіючи на своєму шляху паніку серед представників радянської влади [12]. У кінці травня загін М.Мандика знову повернувся на терени Гадяцького повіту.

В оперативних міліцейських повідомленнях вказувалося, що на початку червня повстанці М.Мандика побували в Баранівській волості Миргородського повіту і повернулися в район Бірок, де була їх основна база, але перебували там недовго. Щоб уникнути небажаної зустрічі з карателями, загін перейшов дорогу Гадяч–Зіньків і тимчасово перебазувався у веприцькі ліси. 6 червня повстанці вчинили напад на Книшівський волосний виконком, де знищили документи, що стосувалися сплати податків, забрали 40 млн. крб. Викликаний із Гадяча каральний загін чекістів разом із міліцією почав прочісувати ліси, що прилягали із південного сходу до Гадяча. 17 червня їм вдалося натрапити на слід повстанців. Під час перестрілки одного з них було вбито, решта відірвалася від переслідування, але міліція захопила табір загону, де знайшла деякі запаси продуктів та особисті речі повстанців [13].

Загін М.Мандика знову повернувся у лютенські ліси – Бірківську і Ковалівську волості. Там серед повстанців у котрий раз виникла гостра розмова про перспективи подальшої боротьби з радянською владою. Одні з них, які не сподівалися на амністію і воліли краще загинути зі зброєю в руках, ніж здатися на милість комуністам, хотіли продовжити боротьбу; інші – переконані в її безнадійності, хотіли здатися. В числі останніх був і М.Мандик. Не останню роль в такому рішенні відіграв арешт його сім'ї, яку тримали як заручників у Зінькові.

5 серпня 1922 р. М.Мандик із групою повстанців прийшов у Лютенку і віддав себе до рук уповноваженого губернського ДПУ Антонова. Рештки його загону розділилися на дві групи: одна під орудою помічника отамана Василя Яцуна залишилася в Лютенській волості, інша – очолювана пораненим Іваном Пушком, – пішла в ліси Бірківської волості. Для їх ліквідації чекісти хотіли залучити і М.Мандика. В такий спосіб він мав спокутувати свою провину перед радянською владою і врятувати своє життя. Операція по ліквідації загону Василя Яцуна, який базувався в урочищі Дубина неподалік Лютенки була призначена на 13 серпня. Стати на шлях зради своїх побратимів, навіть ціною порятунку власного життя, М.Мандик не зміг. Коли карателі почали прочисувати ліс, М.Мандик спробував обеззброїти і вбити «уповноваженого по боротьбі з бандитизмом» (прізвище його в документах не вказується – *В.Р., Н.К.*), але інший чекіст, який вчасно підоспів, завадив цьому. Тоді М.Мандик спробував втекти, але був застрелений у спину [14].

Залишки загону М.Мандика продовжували діяти до кінця 1922 р. Частина повстанців приєдналася до загону Василя Довгого, який базувався в районі Романівки і Ковалівки. Василя Яцуна в кінці вересня чекісти затримали на станції Гоголево. У жовтні цього ж року під час облави загинув і отаман Єрмак Пушко [15]. Одного з помічників М.Мандика – Тимофія Савитка під час облави чекісти затримали в урочищі Дубина. Під час арешту в нього вилучили карабін, наган і 103 набої. Проте в Гадяцькому повіті все ще продовжували боротьбу з радянською владою загони отаманів Тягла (20–24 повстанці), Коваля-Крупського (10–12 чол.) та інших.

Після загибелі Максима Мандика жителям Бірківської волості, які були виселені за зв'язки з повстанцями, дозволили повернутися до рідних домівок, крім сімей Мильченка і Хоменка, чії сини продовжували боротьбу з комуністичним режимом. Заарештовану дружину М.Мандика відправили до Полтавського губернського ДПУ [16]. Пізніше їх донька Марія, щоб дістати змогу навчатися й уникнути репресій, змушена була змінити своє дівоче прізвище на Ландик, але в селі її всі продовжували називати Марія Мандичка (у заміжжі вона мала прізвище Яременко). Померла Марія Максимівна в 1998 р.

1. Державний архів Полтавської області. – Ф.Р-1502. – Оп. 3. – Спр. 232. – Арк. 63.
2. Там само. – Ф.П-7. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 28.
3. Там само. – Арк. 359.
4. Там само. – Ф.Р-1503. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 22.
5. Там само. – Р-3872. – Оп. 1. – Спр. 559. – Арк. 162.
6. Там само. – Ф.Р-1502. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 8.
7. Там само. – Ф.Р-1218. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 6.
8. Там само. – Ф.Р-1503. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 95 зв.
9. Там само. – Ф.Р-127. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 10.
10. Там само.
11. Там само. – Ф.Р-1885. – Оп. 1. – Спр. 155-а. – Арк. 72.
12. Там само. – Ф.Р-1631. – Оп. 2. – Спр. 44. – Арк. 239.
13. Там само. – Арк. 235.
14. Там само. – Спр. 79. – Арк. 109.
15. Там само. – Оп. 1. – Спр. 367. – Арк. 67 зв.
16. Там само. – Ф.Р-127. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 20 зв.

Віктор Ревезук, Надія Кочерга
2007

МАНЬКО

Терентій Титович

жовтень, 28, 1904 – жовтень, 17, 1938

Зберігся лист колишнього директора Полтавського інституту сільськогосподарського будівництва Терентія Титовича Манька Генеральному секретареві ЦК ВКП(б) Сталіну, датований 30 листопада 1937 р. В ньому він звертається до «вождя народів» з останньою надією знайти справедливість і захист від неперевіраних наклепницьких звинувачень. На кількох сторінках автор листа, ні в чому не криючись, дає звіт «рідному батьку» за кожен крок, починаючи з дитячих літ, кожен помисел свого життя. Він нещадно бичує себе за те, що в студентські роки прочитав «жахливу» книжку «лютого ворога народу» Троцького «Моя жизнь», і свою провину не раз визнавав і таврував на партійних зборах, пленумах, активах. Це був для нього суворий урок. Після того ні на йоту ніде не схибив від генеральної лінії партії. Та знайшлися обмовники, які промахи і недоліки його директорської діяльності (до того ж всього дворічної) із студентської лави до керма вузу кваліфікували як шкідницькі дії. За це його виключили з партії, позбавили будь-якої роботи.

Читаєш цей лист і думаєш про ті трагічні роки. «Геніальний вождь» тисячами знищував безвинних, а його жертви звертались до нього з проханням захистити від свавілля, бо вбачали в ньому вірець правдивості й партійної чесності. Відмітаючи наклепницькі звинувачення, доказуючи свою партійну чистоту, Терентій Титович одночасно і в листі «вождеві», і в заяві в партколегію картав себе за те, що не доглядив, не викрив своєчасно «ворогів народу», які діяли в інституті і в міськкомі партії, де раніше працював. І лише згодом, коли вже сам сидів у підвальній камері управління НКВС, зрозумів весь трагізм того часу, переконався, що переважна більшість «контрреволюціонерів» – це чесні, ні в чому не винні перед радянським ладом люди.

Протягом двох днів – 8 і 9 жовтня 1937 р. – була вирішена доля комуніста і директора вузу: його виключили з партії і зняли з посади. А 20 листопада в газеті «Большовик Полтавщини» з'явилась кореспонденція під гучним заголовком «До кінця викорчувати вороже охвістя», в якій повідомлялось, що в Полтавському інституті сільськогосподарського будівництва довгий час орудувала зграя шкідників-контрреволюціонерів, яку очолював сам директор

вузу Манько. Далі йшов перелік працівників інституту, які чинили чорні дії, все робили, щоб зірвати підготовку кадрів для соціалістичного сільського господарства, розвалювали учбовий процес, проводили різні махінації з дипломами і державними коштами. В кінці замітки автор з гордістю констатує, що нарешті зграю ворогів викрито, однак в інституті ще лишилось вороже охвістя. Тож необхідно викорчувати його якнайшвидше. І знову наводилися прізвища людей, яких треба негайно позбутись.

Звичайно, таке сенсаційне повідомлення газети зробило жахливу справу. І в інституті, і в місті (до речі, полтавці і жителі довколишніх сіл Манька добре знали) тепер на нього дивились, як «на ворога народу», бо люди міркували так: газета даремно таке не напише.

Нині навіть важко уявити, що діялось на душі у Терентія Титовича, яких мук і страждань довелось пережити в ці осінні дні тридцять сьомого. Він ніяк не міг збагнути, чим завинив перед партією. Його донька – Галина Терентіївна Манько, з якою я недавно зустрівся, розповідала:

«Пригадую, а мені тоді було чотирнадцять років, батько страшенно змінився, схуд, мов після хвороби, більше мовчав, про щось думав, хоч раніше завжди був веселим, балакучим. Помічала, що часто й вночі він не спав, до ранку над якимись паперами сидів, писав, нервував, рвав написане, потім знову подовгу писав. Жили ми в інститутському будинку по вулиці Короленка 2. Коли батька звільнили з посади директора, зразу ж нас переселили в підвальну квартиру цього будинку. Це теж боляче вразило його. Одного разу я почула, як він мамі говорив, щоб вона не журилась, бо доб'ється правди. А то витягав із шухляди свій дипломний проект і цілими днями просиджував над ним. Його директором призначили ще до закінчення інституту. Навіть у такі тяжкі дні не полишав думку про захист диплому».

У ті лихі осінні ночі, про які згадує Галина Терентіївна, її батько писав листа «рідному, дорогому» Сталіну, в якому виливав свій біль, доводив свою непохитну вірність «вказівкам вождя», сподіваючись, що той захистить його від наклепів і обмов. Та не знав Манько, що його кореспонденція не буде відправлена до Москви, її перехоплять вірні опричники і підшиють в сфабриковану справу «ворога народу».

Окрім листа Сталіну, він звертається із заявою в партколегію при уповноваженому КПК при ЦК ВКП(б) по Харківській області, в якій переконливо виклав суть своєї справи. Партколегія 17 січня 1938 р. розглянула заяву Манька і надіслала її для перегляду в Полтавський міськком партії. А 3 березня на бюро міськкому після детальної перевірки Манька відновлюють в партії, бо не підтвердились його «ворожі» вчинки, однак записують йому сувору догану із занесенням в особову справу. Питання про роботу не було вирішено. Про рішення бюро газета нічого не повідомила, тож ярлик «ворога народу» не був вирашений з комуніста. Тому він знову письмово звертається 5 березня і 25 травня 1938 р. в Комісію партійного контролю при ЦК ВКП(б) про повну його реабілітацію, відновлення доброго імені.

Але ежовські сатрапи вирішили довести Маньку, що вони не помиляються. На світанку 22 червня 1938 р. його арештовують. Галина Терентіївна і сьогодні до дрібниць пригадує, як все це було.

«Прокинулась від гуркоту в двері, – розповідає вона. – Батько пішов відчиняти, з ним до кімнати зайшли двоє у формі і наш сусід, якого покликали понятим. Почався обшук. Перевернули все, що було в оселі, рилися у книгах, батькових паперах. Мати і бабуся гірко плакали, а батько, мов з хреста знятий, стояв і заслонував їх. Надворі стало вже видно, коли батька забрали і повели. Скільки минуло років, а я, мов зараз бачу його: блідий, але не роздавлений, бо не відчував за собою провини. То була остання мить, яка назавжди вкарбувалась у моїй пам'яті. Цього саме дня батько повинен був іти в інститут захищати свою дипломну роботу. А тепер ця папка з його викладками і розрахунками зберігається у мене як свята, найдорожча реліквія.

Потяглись чорні, страшні дні. З острахом закінчила семирічку. Вирішила поступити в медичний технікум. Мама, бабуся і я часто носили передачу батькові, який сидів у камері

управління НКВС. Але нічого про нього не знали, ніякої звістки не одержували. Надіялись, що живий, бо приймали передачу. Десь на початку вересня я пішла з бабусею, передачу черговий взяв і нам сказав, щоб на другий день прийшла мати. Коли ж вона пішла, то додому не повернулась, її теж арештували. Мене з бабусею переселили в старенький інститутський будиночок, що знаходився на Першотравневому проспекті. Як ми жили, навіть тепер важко уявити. Однак в технікум я таки поступила, закінчила його у сорок першому. Важко було, дуже важко, на мене дивились, як на дочку «ворога народу». Маму відпустили напередодні нового, 1939 року. Згодом розповіла, що коли сиділа у в'язниці, її змусили написати батькові листа, в якому вона повідомляла, що живуть добре, вона працює, а донька вчиться в технікумі. Така фальсифікація з листом слідчому, мабуть, потрібна була для того, щоб схилити батька підписати і визнати всі ті звинувачення, які йому були сфабриковані. Бо невдовзі після цього, 17 жовтня 1938 року Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила батька до розстрілу як учасника антирадянської право-троцькістської терористичної організації».

Вірогідність цієї версії підтверджується також актом комісії інституту, датованим 13 жовтня 1938 року, про розгляд матеріалів і фактів шкідницької діяльності колишнього директора інституту Манька Т.Т. Акт, по всьому видно, дуже був потрібний репресивним органам. Коли його читаєш, то диву даєшся, як могли члени партії, які добре знали Манька, працювали разом з ним, підписати цей білими нитками шитий документ.

Одинадцять пунктів звинувачень і всі надумані, підтасовані. Навіть добрі справи, зокрема, створене директором проєктне бюро, що діяло при інституті і виконувало замовлення підприємств, організацій, підсобне господарство в Яківцях, яке забезпечувало продуктами вузівську їдальню, кваліфікувалися шкідницькими діями. Я не називаю авторів цього ганебного документа. Дехто з них і сьогодні в доброму здоров'ї. Важко зараз робити якісь висновки чи докоряти їх за малодушність, бо то були страшні часи: не підпишеш наклеп і сам станеш «ворогом». І все ж думається, що цих людей і через багато літ повинна мучити совість.

Збираючи матеріал про Терентія Титовича Манька, зустрічаючись з людьми, які працювали з ним чи знали його, я раз у раз переконувався, що він був неординарний, більше того, талановитий, здібний організатор, справжній лідер колективу. Старший викладач кафедри будівельної механіки інженерно-будівельного інституту Яків Хаскилевич Майліс з особливою теплотою і захопленням згадував про свого однокурсника, а потім директора вузу Манька:

«Ми навчалися в одній групі. В основному хлопці були з Полтави, так би мовити, міські, а Терентій – сільський, з Мачух. Та нам було далеко до нього. Особливо добре йому давались математика і креслення. Був справжнім комуністом, вожаком студентів, володів він якоюсь душевною силою, що, мов магніт, притягала до себе людей. Мабуть, ця характерна особливість відіграла роль при прийнятті рішення призначити Манька директором інституту ще до захисту дипломної роботи і одержання спеціальності. Можу сказати, що він дуже багато зробив для вузу за ті два роки, що обіймав посаду директора. Більшість викладачів і студентів поважали і любили його. Але були й такі, які заздрили йому і де тільки могли підставляли ніжку».

Думається, що не зайвим буде хоч тезисно розповісти, хто ж такий Манько, про його походження, життєвий шлях. Народився Терентій 28 жовтня 1904 р. (за старим стилем) у с. Мачухи, в родині селянина-незаможника. Батько після повернення з російсько-японської війни довго хворів на сухоти, а потім помер. Малому Терентію тоді було всього шість років. З семи літ – з ранньої весни і до пізньої осені пастухував, мав на харчі деяку копійчину. Зате взимку ходив до школи, бо так хотілося стати письменним. Навчання давалось легко. По закінченні школи дванадцятирічний хлопчина хотів поступити до ремісничого училища, але вчителька, як не билась, щоб виклопотати для нього земську стипендію, нічого не змогла зробити. Довелось іти у волосну управу «за старшого, куди пошлють»: волосному начальству носив

горілку та оселедці, переписував різні оповіщення. За все це йому платили два карбованці і 30 копійок на рік.

Жовтнева революція круто повернула життя юнака. Він їде до Полтави, де влаштовується переписувачем податкової канцелярії, стає членом профспілки. Потім працює в районному продовольчому комітеті, що знаходився в Абазівці спочатку статистом, а згодом завідувачим бюро скарг. Після ліквідації райпродкому Терентія Манька обирають членом президії Абазівського волвиконкому, на посади завідуючого земельним відділом, відділом освіти та заступником голови волосного виконавчого комітету. Тут же у червні 1921 р. він стає комуністом. Після закінчення ним чотиримісячної губпартшколи, Манька обирають секретарем Абазівського волпартосередка. Серед абазівських дівчат йому до серця припала Поліна Сирота (на жаль, прізвище відповідало долі дівчини, бо була круглою сиротою і виховувалась в дитячому будинку), з якою і пов'язав своє життя. Протягом 1923–1924 рр. комуніст Манько направлявся у ряд районів Полтавської округи на посаду райфінінспектора. Згодом трудиться в Полтавському окрфінвідділі та окрпарткомі. В 1930 р. в рахунок парттисячі його рекомендують на навчання в Полтавський Інститут сільськогосподарського будівництва. Майже п'ять років для нього були найщасливішими в житті, бо з дитячих літ мріяв поринути у світ книг, здобути звання інженера. Незадовго до захисту дипломної роботи його відкликають з інституту в апарат міськкому партії на посаду заступника завідуючого культпропвідділу, а 26 серпня 1935 р. призначають директором інституту.

Слухаю розповідь Галини Терентіївни про коротке життя свого батька (розстріляли його у тридцять чотири роки) і ніяк не можу відірвати погляд від фотопортрета, що висить на стіні невеликої затишної кімнати, молодій людини з правильними рисами обличчя, високим чолом. На рамці прикріплена маленька табличка, на якій викарбовано: «За чуткое товарищеское отношение, за подлинное большевистское руководство т. Манько Т.Т. от выпускников строительного института. Полтава, 1936. 3. 6.». Дивлюсь на портрет, а в моїй уяві постає інший образ, відтворений жакливою розповіддю теж колишнього «ворога народу» Олексія Володимировича Рошинського:

«У той страшний жовтень тридцять восьмого доля нас звела в сімнадцятій камері, – згадував він, – колишнього директора і його студента. Спочатку Терентій Титович мав, можна сказати, пристойний вигляд, та з кожним допитом, коли слідчі вибивали зізнання, на очах мінявся на гірше. Страшенно схуд, під очима хворобливі синці, все обличчя заросло волоссям. Але найбільше він страждав від двох фурункулів на спині, які постійно ятрились, бо ніхто і гадки не мав їх лікувати. А під кінець жовтня, увечері, його і ще чотирьох камерників забрали і більше їх я не бачив. Ми догадувались, що їх «пустили в расход», бо так повторювалось часто».

Галина Терентіївна тремтячими руками показує мені рішення Військової колегії Верховного Суду від 21 вересня 1957 р., яким було скасовано вирок від 17 жовтня 1938 р. у відношенні Манька Терентія Титовича за відсутністю складу злочину. Бюро Полтавського обкому Компартії України у серпні 1958 р. відмінило рішення Полтавського міськкому партії від 23 червня 1938 р. і поновило його в партії (посмертно).

Добре ім'я Терентія Титовича Манька відновлене і в стінах Полтавського Національного технічного університету, де він колись навчався і був його директором. В університетському музеї можна познайомитися з деякими матеріалами про його життєвий шлях, побачити фотографію цього чесного керівника вузу.

Прощаючись з Галиною Терентіївною, яка повідала про те лихо, що випало на їхню родину, я ще раз дивлюсь на портрет Терентія Титовича і ще раз переконуюсь, як схожа дочка на батька, а внук – Сергій Олександрович Манько – копія діда. Значить, життя продовжується. І правда, як би не робили її кривою, стає пізно чи рано все ж правдою.

Іван Наливайко

МАСЛИК

Порфирій Порфирійович

листопад, 6, 1887 — травень, 29, 1938

Про значну частину викладачів Полтавського педінституту, що працювали в 1920–1930-ті рр., ми тепер можемо довідатися тільки з поживклих сторінок архівно-слідчих справ, які лише недавно стали доступними для дослідників. А між тим, ці викладачі зробили вагомий внесок у підготовку кадрів учителів у один з найскладніших періодів функціонування вузу. Серед них потрібно добрим словом згадати і Порфирія Порфирійовича Маслика, який майже двадцять років плідно працював у інституті.

Народився П.П.Маслик 6 листопада 1887 р. в Полтаві [1]. Батько його був учителем народних шкіл. Саме він заклав у душу свого сина любов до освітянської справи, до точних наук, навчив бачити за сухими математичними формулами справжню поезію логічної завершеності людської думки. Далі було навчання в гімназії, де захоплення математикою переросло у тверде переконання, що ця наука повинна стати справою всього життя.

Наступний етап його біографії був пов'язаний із фізико-математичним факультетом Київського університету Святого Володимира. Наполеглива робота по вивченню комплексу складних математичних дисциплін забирала практично весь час, однак Порфирій ніколи не стояв осторонь бурхливих подій суспільного життя. Спочатку це була участь у студентських сходках, робота у просвітницьких організаціях, а коли почалася перша російська революція, він включився у політичну боротьбу. З чисельних політичних партій, які розгорнули легальну чи напівлегальну діяльність після царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., П.П.Маслику найбільш імпонувала програма Української соціал-демократичної партії. Формально не будучи членом УСДРП, він проте активно співпрацює в її організаціях: поширює листівки серед робітників Києва, часто буває на мітингах і демонстраціях, вступає у диспути, відстоюючи платформу українських еседеків [2].

Політична діяльність молодого математика не лишилася поза увагою адміністрації університету і поліції. П.П.Маслика кілька разів заарештовували, щоправда, прямих доказів про його революційну діяльність у царської охоранки не було, і тому до суду справа не дійшла.

Після закінчення університету П.П.Маслик викладав математику в гімназіях та інших середніх навчальних закладах. Саме тут яскраво виявилися його педагогічні здібності, бо викладати алгебру і геометрію в класичних гімназіях, де на першому плані були гуманітарні дисципліни, виявилось нелегко. Та недовго довелося працювати на освітянській ниві. У 1914 р. розпочалася Перша світова війна, і П.П.Маслик був мобілізований до лав царської армії. Брати участь у бойових діях йому не довелося, бо він був призначений чиновником військового відомства і займався питаннями статистичного забезпечення матеріально-технічного постачання військ – у військовій статистиці знання математика стали в пригоді [3].

Після демобілізації з російської армії в кінці 1917 р. П.П.Маслик переїздить до рідної Полтави, бере участь в українізації шкільної освіти, стає помітним діячем «Просвіти». Незважаючи на складні умови громадянської війни, коли влада в Полтаві кілька разів переходила з рук у руки, Порфирій Порфирійович не полишав педагогічної роботи в гімназіях і школах міста.

А коли в 1919 р. йому запропонували стати викладачем математики в Полтавському учительському інституті, радо погодився. З цього часу його життєвий шлях був пов'язаний з викладацькою роботою у педагогічному вузі.

У двадцять роки в Полтавському інституті соціального виховання, як і в цілому по Україні, відбувався процес українізації. На всіх кафедрах впроваджувалася українська мова викладання наукових дисциплін, ішов пошук принципів і форм народної педагогіки. Викладачі математики не обмежувалися своїми фаховими інтересами, а теж жваво цікавилися проблемами української мови, літератури, етнографії. П.П.Маслик постійно спілкувався з видатним українознавцем професором Володимиром Олександровичем Щепотьєвим, з викладачами Олександром Тихоновичем Бузинним, Віктором Семеновичем Воропаєм. І хоча це спілкування обмежувалося українознавчими інтересами, органи ДПУ зафіксували його і пізніше використали в своїх репресивних цілях [4].

Утвердження в кінці 1920-х рр. сталінської тоталітарної політичної системи позначилося розгортанням масових репресій проти національно свідомих верств інтелігенції. У 1929 р. В.О.Щепотьєв, О.Т.Бузинний та В.С.Воропай буж заарештовані у справі так званої Спілки визволення України. До П.П.Маслика тоді черга ще не дійшла [5].

У тридцять роки найбільш яскраво розкрився педагогічний та організаторський талант П.П.Маслика. Він по праву вважався одним із найдосвідченіших фахівців на фізико-математичному факультеті. Оскільки в селах Полтавщини катастрофічно не вистачало вчителів фізики і математики, було вирішено створити, окрім стаціонарного ще й заочний фізико-математичний факультет (щось на зразок сучасного заочного відділення). Деканом цього факультету призначили П.П.Маслика. Два роки пропрацював він на цій посаді, прагнучи організувати підготовку студентів-заочників таким чином, щоб їхні теоретичні і методичні знання відповідали тогочасним вимогам. На вершині творчого злету діяльність викладача П.П.Маслика була обірвана раптовим арештом. 16 квітня 1938 р. співробітники УНКВС по Полтавській області зробили обшук у його квартирі по вулиці Комсомольській і забрали П.П.Маслика з собою. Відтоді дружина Марія Іванівна та донька Катерина вже ніколи не побачили свого чоловіка і батька [6].

П.П.Маслик «проходить» по сфальсифікованій енкавееєвцями справі та званої «військово-повстанської націоналістичної контрреволюційної організації, що являла собою відгалуження від викритої органами НКВС контрреволюційної організації України». «Полтавську організацію» слідчі з УНКВС «сформували» швидко, заарештували 20 інтелігентів міста і безпідставно звинуватили їх у тому, що вони, мовляв, прагнули повалити в Україні радянський лад та відродити капіталізм. Далі все йшло по відпрацьованій схемі: один-два допити із застосуванням тортур, коли підслідчий не хотів підписувати протокол із фальшивими «зізнаннями», складання звинувачувального висновку, Особлива трійка, що без участі прокурора, адвоката і навіть самого підсудного вирішувала його долю і, нарешті, куля в потилицю чергового «ворога народу». Слідчі вимагали, щоб П.П.Маслик оббрехав ще когось із складу викладачів чи студентів педінституту, але він цього не зробив. За постановою Особливої трійки при УНКВС по Полтавській області від 5 квітня 1938 р. П.П.Маслик та інші заарештовані у цій сфальсифікованій справі були засуджені до розстрілу. 29 травня того ж року вирок виконали [7]. Помертна реабілітація викладача математики відбулася в 1957 р. За відсутністю складу злочину.

1. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр.3365-С. — Арк.423.
2. Там само.
3. Там само. — Арк. 424.
4. Там само. — Арк. 424-425.
5. Там само. — Арк. 553.
6. Там само. — Арк. 423.
7. Там само. — Арк. 597.

МЕШКО

Оксана Яківна

січень, 30, 1905 — січень, 2, 1991

Оксана Мешко – одна з найвизначніших особистостей українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття, людина, чий громадський неспокій, завзяття і особиста мужність були рушієм боротьби за права людини і права української нації. Народилася вона 30 січня 1905 р. у містечку Старі Санжари поблизу Полтави в незаможній селянській, колись козацькій родині, яка уникла покріпачення і зберегла свій нескорений дух.

Колишнє сотенне містечко Полтавського козацького полку за часів України–Гетьманщини мало давні вільнолюбиві традиції. На початку ХХ століття в ньому налічувалося більше 10 тис. жителів. П'ять церков височіли своїми дзвіницями на п'яти горбах поблизу мальовничої Ворскли. Під час російської революції 1905–1907 рр. у містечку склався гурток українських патріотів, який полтавський повітовий справник Згура у донесеннях до губернатора називав «українофільською бандою». До складу гуртка входили вчитель Микола Ільяшевич, священник Андрій Геращенко, організатор кооперативних товариств Яків Стенька, фельдшер Макаренко, волосний писар Рибась та інші. Вони були організаторами нелегальних селянських зібрань, на яких закликали до ліквідації самодержавства і вимагали автономії для України, поширювали підпільну літературу революційного змісту, намагалися провести українізацію церковно-приходської школи, заснували український народний хор і музично-драматичний гурток, влаштовували українські національні свята тощо. Активна громадянська діяльність «українофільського гуртка», члени якого користувалися незаперечним авторитетом серед односельців, не могли не вплинути на формування світоглядних переконань Оксани Мешко та її родини.

Дитинство Оксани Мешко припало на роки Першої світової війни, Української революції 1917–1921 рр. і встановлення більшовицького режиму в Україні. Її батька, відомого садовода Якова Мешко, в числі інших односельців комуністи взяли заручником («відповідальником») і за невиконання волостю продовольчої розкладки розстріляли в 1920 р. на Холодній горі в Харкові. Старший брат 17-річний Євген Мешко, активний учасник «Просвіти», вою-

вав у повстанському загоні отамана Івана Біленького і загинув у Булановому лісі поблизу Старих Санжар. Рештки родини комуністи вигнали з рідного дому, реквізували худобу і все більш-менш цінне майно. Сестри Віра і Катерина та брат Іван розбрелися по світу.

Оксані вдалося здобути середню освіту в Полтаві, а в 1927 р. вступити на хімічний факультет Інституту народної освіти в Дніпропетровську. Попри кількаразове виключення за «соцпоходження» і поновлення, не маючи ні стипендії, ні гуртожитку, їй все ж вдалося закінчити вуз. В 1930 р. Оксана вийшла заміж за Федора Сергієнка, колишнього члена Української комуністичної партії, остаточно ліквідованої більшовиками в 1925 р. Декілька разів чоловіка заарештовували, і дружина місяцями оббивала пороги радянських бюрократичних установ, домагаючись його звільнення. Щоб уникнути подальшого переслідування, Ф.Сергієнко мусив залишити Україну і виїхати на одну з «будов соціалізму» на Урал. З двома малолітніми синами, Євгеном і Олесем, та хворою матір'ю О.Мешко залишилася бідувати самою.

В часи «великого терору» 1930-х рр. були заарештовані дядьки О.Мешко: Олександр Янко – колишній політкаторжанин і член Української Центральної Ради та Дмитро Янко, а також двоюрідний брат Євген Мешко, а її саму звільнили за скороченням з посади молодшого наукового співробітника в науково-дослідному інституті зерна. Радянсько-німецька війна застала О.Мешко в Тамбові, куди вона разом із синами переїхала до чоловіка. Там під час німецького бомбардування загинув її 11-річний старший син Євген.

У травні 1944 р. О.Мешко разом із молодшим сином Олесем повернулася до матері в Дніпропетровськ. Незабаром інвалідом повернувся з війни і чоловік, а з 1946 р. з Рівненщини приїхала старша сестра Віра Худенко, а з нею і нова біда. Сестрин син Василь, до війни студент, потрапив до німецького полону, звідти втік і вступив до Української повстанської армії, де був політичним референтом в одній із повстанських округ. По війні був репресований радянською владою. Заарештовані були невістка і чоловік Віри Худенко, а сама вона, одинока і безпомічна, мусила шукати притулку у сестри.

Оксані Яківні знову довелося оббивати пороги репресивних органів радянської влади. Турботи про сестру (матір повстанця) і вирішили її власну долю. 19 лютого 1947 р. серед білого дня на Львівському майдані в Києві О.Мешко заарештували чекісти і звинуватили в намірах разом із сестрою вчинити терористичний акт на першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова. Звинувачення було безглуздом, але 21 день її безперервно допитували, вимагаючи потрібного зізнання, не давали спати, але зламати не могли. Через сім місяців Особлива нарада при МДВ СРСР заочно винесла сестрам вирок: по десять років виправно-трудоих таборів.

Не останню роль в арешті і ув'язненні Оксани Мешко і Віри Худенко відіграла та обставина, що їх сестра Катерина в роки радянсько-німецької війни була активною учасницею українського національно-патріотичного підпілля в Дніпропетровську, згодом очолювала обласний провід ОУН у Волошиловграді, а з кінця 1943 р. – Волинську мережу красивого проводу ОУН. Разом із своїм чоловіком Омеляном Логушем (псевдо «Іванів») вона за завданням керівництва ОУН-УПА організувала Першу конференцію поневолених народів Східної Європи і Азії, що відбулася 21–22 листопада 1943 р. В оприлюднених матеріалах конференції Катерина Мешко фігурує під псевдонімами «Озерська» і «Верещак». Катерина Мешко – учасниця Великого Збору Української Головної Визвольної Ради. Керівництвом ОУН-УПА була делегована за кордон. З 1949 р. мешкала в Нью-Йорку, брала участь в діяльності Української робітничої спілки.

В концентраційному таборі на Ухті Оксана Мешко працювала в сільськогосподарській зоні, а в Іркутських таборах біла каміння на будівництві. Після смерті Й.Сталіна її, як недужу, випустили з концтабору, але залишили на засланні. Лише влітку 1956 р. її реабілітували і після одержання паспорта дозволили повернутися до Києва на попереднє місце роботи

в обласпозживспілці. Мати О.Мешко на той час уже померла і була похована на Байковому цвинтарі, а син Олесь бився з нуждою і хворобами в кімнатці площею 4,5 квадратних метри. Як реабілітований, міська влада надала їй кімнатку на 12 квадратних метрів.

Хрущовська «відлига» вселила надію на лібералізацію комуністичного режиму у жменьки вцілілої української патріотичної інтелігенції старшого покоління і породила нове явище в суспільно-політичному житті СРСР – шестидесятників.

Після виходу на пенсію О.Мешко відвідала своє рідне містечко Старі Санжари і вжахнулася тим змінам, які сталися там за роки радянської влади. Всі п'ять церков, збудоване на кошти громади приміщення «Просвіти», водяні млини на Ворсклі і вітряки були зруйновані. Село обезлюділо, молодь повтікала до міст на «будови комунізму». Запустіння і безвихідь панували всюди. На старому цвинтарі Оксана Яківна вклонилася могилам своїх предків і повернулася до Києва з наміром включитися до активного громадського життя, настільки це було можливо в умовах радянської влади. Тут вона проявила свій рідкісний дар будити інтерес і енергію, тривожити серця і сумління людей, спонукати їх до активних дій, розворушувати байдужість і дрімоту, підносити рівень культури і освіти.

Протягом 1963–1969 рр. О.Мешко легально чи напівлегально займалася культурно-просвітницькою діяльністю: влаштовувала літературні ранки і вечори в школах і клубах промислових підприємств та науково-дослідних установ, пропагувала українську книгу і пісню, виступала ініціатором відзначення ювілеїв видатних діячів української культури. Навколо неї гуртувалися небайдужі до української справи люди. Тим часом партійні й каральні органи СРСР спільними силами почали пильнувати кожний крок «особливо небезпечної» маленької, худенької, невгамовної бабусі, чинили перепони на шляху до спілкування з людьми, але її громадянську діяльність під статтю радянського Кримінального кодексу про «антирадянську агітацію і пропаганду» поки що не підводили.

А між тим, «відлига» відійшла в минуле разом із М.Хрущовим. У 1965 р. було заарештовано 21 шестидесятника. У відповідь на арешти з'явилися протести до вищих партійних і державних інституцій, великого розголосу набув полемічний трактат І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», до підготовки якого був причетний і син О.Мешко – Олесь Сергієнко. В 1966 р. його заарештували на 15 діб, а відтак виключили з медичного інституту. У зв'язку з арештом відомого дисидента Валентина Мороза в 1971 р. в помешканні О.Мешко на Верболозній, 16 кадебісти зробили перший трус, але господарку не заарештували.

Справжній погром творчої української інтелігенції з подачі першого секретаря ЦК Компартії України М.Шелеста розпочався на початку 1972 р. Приводом послужив арешт громадянина Бельгії Ярослава Добоша, якого звинуватили у зв'язках з українськими дисидентами. 12 січня в один і той же час у Києві, Львові, Івано-Франківську і Черкасах були проведені чисельні арешти. За ґратами опинилися І.Світличний, В.Чорновіл, Є.Сверстюк, Олесь Сергієнко та інші. Граблі чекістів вигрібали з України все чесне, мужнє, патріотичне. Олесь Сергієнко спочатку карався на суворому режимі на Уралі, а потім, як невинуватий, у Володимирській тюрмі для особливо небезпечних політичних в'язнів.

22 травня 1972 р., коли Оксана Яківна несла до пам'ятника Т.Шевченка квіти, кадебісти затримали і її. Почалися безкінечні обшуки, виклики до КДБ, що супроводжувалися погрозами і провокаціями. Найбільше хвилювали її не допити і ймовірність арешту, а доля хворого на сухоти сина. «Здавалося, після 1972 року, – писав відомий в'язень сумління В.Овсієнко, – у порожньому, духовно розгромленому Києві не залишилося жодної живої, не зломленої, не забрудненої в багно каяття чи отреченства душі». І все ж у місті ще залишилося декілька не зламаних фізично і духовно людей, яких згодом назвуть сумлінням нації. Серед них – Оксана Мешко, або як її називали шанобливо, «бабуся Оксана», Вони вела відчайдушну війну з цілим полчищем прокурорів, суддів, кадебістів, слідчих і «стукачів», відстоюючи

громадянські права в'язнів сумління, добрим словом підтримувала сім'ї заарештованих, а часом організовувала і матеріальну допомогу для них.

Саме тоді Оксана Мешко розпочала активну правозахисну і політичну діяльність. Повз її увагу не пройшла жодна мить життя сина в неволі. Факт за фактом вона розгортала картину не просто кричущих порушень радянських законів, а страшного і жорстокого свавілля. Протести, запити і скарги Оксани Яківни були довершені за стилем, пристрасні і переконливі, ґрунтувалися на знаннях законів і підзаконних актів. Вона адресувала їх республіканським, союзним і міжнародним інстанціям. Це були блискучі зразки правозахисної публіцистики.

У квітні 1975 р. керівники європейських країн, США і Канади підписали в Гельсінкі Заключний акт Конференції з безпеки і співробітництва в Європі, до якого були включені і «гуманітарні статті» про захист прав людини, свободу інформації та пересування, але радянська компартійна олігархія розцінила їх як суто декларативний захід. І все ж, спираючись на норми міжнародного права, які публічно визнало керівництво СРСР, дисиденти зробили спробу легально відстоювати своє право на інакодумство. Дисидентський рух, таким чином, перетворювався на правозахисний.

У травні 1976 р. на скликаній академіком А.Сахаровим у Москві прес-конференції для західних журналістів було оголошено про утворення Групи сприяння виконанню Гельсінських угод, зокрема «гуманітарних статей» Заключного акту. Такі ж групи виникли в окремих республіках СРСР. Ідея створення Української Гельсінської групи (УГГ) належала письменнику-комуністу Миколі Руденку. З нею він прийшов до О.Мешко, яка разом з О.Бердником підтримала її, але зауважила, що УГГ має бути не філією Московської, а цілком самостійною українською правозахисною організацією. 9 листопада 1976 р. М.Руденко оприлюднив Декларацію про створення УГГ і перший її меморандум. Лише десять сміливців (Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Левко Лук'яненко, Ніна Строката та інші) зголосилися вступити до цієї правозахисної організації. О.Мешко була старшою від усіх за віком і тому члени УГГ горнулися до неї, як до матері, називали її по-старовинному паніматкою або козацькою матір'ю. Члени УГГ підписали Декларацію власними іменами і подали адреси з тим, щоб підкреслити свій намір діяти виключно на легальних засадах.

Головним завданням УГГ ставила збирання і оприлюднення фактів порушення громадянських прав людини в Україні. В той же час комуністичний режим, щоб приховати свої злочини, почав переслідувати правозахисників, не зупиняючись перед мерзенними провокаціями. Уже в 1977 р. більшість членів УГГ було заарештовано. На волі залишилося трое: І.Кандиба під наглядом у Пустомитах Львівської області, Н.Строката – теж під наглядом у Тарусі Калузької області (обоє без права виїзду) і О.Мешко – фактично одна на волі, як більмо в оці КДБ. Тому вся координація діяльності правозахисної організації лягла на її плечі. Вона працювала з надією у здавалось би безнадійній ситуації, працювала тому, що не могла змиритися з комуністичним режимом, проти якого бунтувала душа. У період арештів 1980-го року (так званий «олімпійський призов») і повсюдних обшуків у середовищі української інтелігенції, коли все принишло і чекало кари, О.Мешко займала непримиренну позицію, боролася зі стражами комуністичного режиму як уміла і як могла. Вона підтримувала контакти майже з усіма правозахисними організаціями в Росії та в інших республіках СРСР.

Протягом перших двох років діяльності УГГ кадебісти зробили в Оксани Яківни дев'ять трусів, декілька разів у неї перекопували городець біля хати, шукаючи «крамолу». У будинку навпроти влаштували спостережний пункт з апаратурою нічного бачення. Всіх, хто приходив на Верболюзну, 16 або затримували, або встановлювали негласний нагляд. Часом «бабуся Оксана», ідучи на важливі зустрічі або несучи для оприлюднення матеріали УГГ, щоб уникнути «хвостів», вибиралася з будинку через вікно. Коли ж нічого з собою не мала, то демонстративно скинувши окуляри, сідала в автобус і їхала у своїх стравах. Часом автобус у дорозі зупиняли переодягнуті кадебісти і висаджували жінку: добирайся, бабо, додому, як знаєш.

Жити доводилося під постійним наглядом і тиском, але Оксана Яківна не зламалася і продовжувала боротьбу на захист прав людини і українській нації. Її не брали з огляду на вік. Тому вона, як той козак на Журавлісі, приймала всі удари каральних органів СРСР на себе. Меморандуми, декларації, інформації УГГ про стан з правами людини в Україні ставали відомими в усіх країнах – учасниць Гельсінської наради. Їх розсилали через посольства або нелегальними шляхами. Радіостанції світу передавали ці матеріали в ефір і вони ставали відомими для світової громадськості, а УГГ – знаною у світі. Зібрані матеріали підписувалися так: «Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. Вірно. Мешко». Тобто Оксана Яківна підписувала їх як секретар УГГ. Щоб не накликати біду на друзів, які допомагали їй у збиранні компроментуючих правлячу верхівку СРСР матеріалів (Ю.Литвина, В.Стуса, М.Гориня та інших), О.Мешко всю відповідальність брала на себе.

О.Мешко пильно охороняла чистоту групи, надто пильно перевіряючи кожного кандидата на участь в ній. І це було виправдано. Лише один член УГГ (О.Бердник) покаявся після п'яти років ув'язнення, ще один емігрував (В.Маленкович), четверо загинули з неволі (О.Тихий, Ю.Литвин, В.Марченко, В.Стус), один наклав на себе руки перед арештом (М.Мельник). Усього в УГГ за 12 років існування перебувала 41 особа, 39 з них були ув'язнені, на страсному їх рахунку понад 550 років неволі у в'язницях, концтаборах, «психушках», на засланні.

Протягом тривалого часу українське КДБ не спішило заарештовувати О.Мешко. Якось було незручно садити за ґрати жінку давно пенсійного віку, яка нещодавно перенесла інфаркт, а до того ж через свою правозахисну діяльність була відомою у світі. Були й інші мотиви. Як реабілітована, Оксана Яківна не могла «законним» чином бути позбавлена волі. Закон зобов'язував суд у рахунок можливого нового покарання зараховувати невинно відбутий раніше термін (8,5 років ув'язнення і один рік заслання). Причому, рік ув'язнення прирівнювався до трьох років заслання. Отже, навіть засудивши на максимальний термін О.Мешко, її мусили б негайно звільнити.

Щоб обійти букву закону і усунути Оксану Яківну з громадсько-політичного життя, українське УДБ вирішило зробити її психічно хворою і помістити до психіатричної лікарні на примусове лікування. До того ж, трапилася слушна нагода. Перший секретар ЦК Компартії України В.Щербицький напередодні «Олімпіади-80» вирішив очистити Київ і всю Україну від злодіїв, волоцюг, повій та ... дисидентів. О.Мешко примусово доставили до республіканської психіатричної лікарні і помістили в корпус для буйних, тяжко хворих пацієнтів. 75 днів вона перебувала в лікарні. Лише після чисельних скарг до вищих партійних і радянських інстанцій консилиум лікарів попри тиск з боку КДБ змушений був визнати Оксану Яківну психічно здоровою і відпустити. Проте на волі вона перебувала недовго. 12 жовтня 1980 р. в неї знову вчинили трус: перевіряли шафи, столи, простукували стіни, підлогу, перекопували землю в огороді. Як завжди, нічого не знайшли і поїхали пізньої ночі. Але вже наступного дня без дотримання будь-яких формальних юридичних процедур її заарештували і відвезли до республіканського КДБ, а звідти – знову на судово-медичну експертизу до все тієї ж республіканської психіатричної лікарні, де Оксана Яківна захворіла на запалення легенів.

75-річна хвора бабуся представляла неабияку загрозу для комуністичного режиму, а тому кадебісти вчинили ще одну спробу зробити її психічно хворою і відправити на примусове лікування, де вона мала сидіти довіку. Проте і на цей раз лікарі визнали її психічно здоровою, а значить осудною. Тому О.Мешко відвезли до слідчого ізолятора КДБ, де вона пробула три місяці. Щоб морально зламати вперту правозахисницю, її по двічі на день викликали на допит і вона часто залишалася без тюремної вечері, підсаджували до камери «стукачів», заважали спати, але бажаних для кадебістів протоколів Оксана Яківна не підписала і нікого не обмовила.

На Різдвяні свята 1981 р. відбувся закритий суд, про який не повідомили навіть родичів О.Мешко. «Захищав» її призначений КДБ адвокат. Як небезпечну злочинницю, Оксану Яківну під час судового процесу стерегли аж дві охорони: міліцейська і кадебістська. На третій день закритого суду зачитали вирок, який займав 12 сторінок тексту. Згадувалося в ньому і про С.Петлору, і про С.Бандеру, і про УПА. Складалося враження, що за тими злочинами, які інкримінували старій і німецькій бабусі, стоять цілі покоління борців за незалежність України. Як і слід було очікувати, кара була визначена заздалегідь: півроку таборів і п'ять років заслання за «ведення антирадянської агітації і пропаганди».

Після завершення суду Оксану Яківну помістили до лікарні Лук'янівської в'язниці, потім до слідчого ізолятора КДБ і лише в кінці березня 1981 р. відправили тюремним вагоном на Холодну гору в Харкові. Тут, на українській Голгофі, раніше загинув її 42-річний батько. Через неї пройшли небіж Василь Худенко і зять Михайло Худенко, дядьки Олександр Петрович і Дмитро Петрович Янки.

Щоб не допустити спілкування з іншими в'язнями, О.Мешко помістили в карцері у підвалі – невеликій, холодній, сирій і ледь освітленій камері, яка не опалювалася. Крім металевих нар і голих дощок в ній нічого не було. Три дні Оксана Яківна від холоду не могла заснути. Кликкала і стукала в металеві двері, але ніхто не підходив. Лише тричі на день через невелике віконце ув'язненій давали хліб, кип'яток і якусь бурду. Після відвідання лікаря Оксану Яківну, нарешті, перевели до камери для пересильних. Почалося очікування етапу, але конвой відмовлявся брати слабку і легеньку, як пір'їнка, 75-річну бабуся: боялися, що помре в дорозі. А між тим, перебувати далі в пересильній камері не було змоги. На настійні прохання Оксани Яківни якийсь начальник етану зважився все-таки забрати її. Деякий час вона перебувала у Свердловській пересильній тюрмі, а потім у Красноярській, де захворіла. Майже непритомну, на носилках О.Мешко помістили до тюремної лікарні, позаяк ходити вона вже не могла. Там без огляду лікаря їй давали якісь пігулки від кров'яного тиску, але вони згубно впливали на зір. Все ж вижила попри всі страждання.

108 днів тривав етап, і тільки 3 липня 1981 р. пароплавом з Ніколаєвська-на-Амурі О.Мешко прибула до Аяну – Богом забутого якутського селища на березі Охотського моря, до того ж з обмеженим правом виїзду, і змінила там свого сина Олеса Сергієнка, термін заслання якого закінчувався. Протягом трьох місяців, доки тривала навігація, він відремонтував дерев'яну хатину, нарубав дров на довгу зиму і наносив води у бочки. Якутська хата сама по собі невелика, але має великі сіни для зберігання палива і запасів води, позаяк снігові бурани взимку заносили її в рівень з дахом. 18 жовтня останнім пароплавом О.Сергієнко відплив на материк, і Оксана Яківна залишилася зимувати сама.

З листів О.Мешко з Аяну постає моторошна картина боротьби за життя старої і самотньої в чужому світі політичної засланки в заметеній снігами хатині. Заметілі були такими довготривалими, що вбогу хатину засипало снігом по самий дах, і Оксана Яківна по декілька днів не могла вийти з приміщення. Були випадки, коли вітер обривав лінії електропередач і хага залишалася без світла. Лише дим, що йшов із димаря, свідчив, що Оксана Яківна ще жива і тоді добрі люди звільняли хатину від снігового полону, щоб в'язень сумління могла дістатися до магазину чи до лікарні. Снігів було так багато, що відкидати його часом не було змоги, і тоді Оксана Яківна прокопувала і протоптувала тунель від дверей свого помешкання до вулиці.

Самотність і журба гнітили. Від розпуки можна було здуріти, але силою волі О.Мешко змушувала себе не піддаватися песимізму, в міру сил працювала фізично, а звернення до Бога додавало душевного спокою і надії на торжество справедливості. Довгими зимовими ночами линула думкою в Україну, згадувала минуле. Підтримували і друзі. Листи надходили зі Львова, Києва, Москви і української діаспори з-за кордону. Всі вони перлюструвалися цензурою КДБ і тому не завжди доходили до адресата.

На 1800 жителів Аяна О.Мешко була єдиною жінкою, яка з політичних мотивів відбувала заслання, тому постійно, крім міліції, за нею стежили двоє кадебістів, які в селищі мали свій службовий пункт. Щоб нацькувати на Оксану Яківну місцевих жителів, вони розповсюджували брехливі плітки, начебто вона відома «бандерівка» із Західної України, яка вбивала червоноармійців. Підводило і здоров'я. Залишившись практично без медичної допомоги, Оксана Яківна перенесла в Аяні ще два інфаркти, які пізніше виявили лікарі в Австралії.

Звільнилася О.Мешко 5 листопада 1985 р., відбувши сповна весь термін заслання. В СРСР на той час вже почалася «перебудова», проголошена М.Горбачовим на квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС. Гласність і демократизація, як складові «перебудови», сприймалися громадянами з подивом і недовірою, але поступово в суспільстві і свідомості людей відбувся певний злам. Вітерець свободи ламав усталені стереотипи, люди переступали межу страху.

До Києва О.Мешко повернулася ледь живою, але згодом зібралася з силами, і її хата знову відчинилася для гнаних і переслідуваних. Вона знову будила, заохочувала до громадської роботи людей. Ніяк не могла вона примиритися з тим, що навколо стільки народу скніє в чергах і в бездіяльності, а на громадській і культурно-освітній ниві завжди бракує рук. Оксана Яківна, здається, не пропустила жодного мітингу чи вечора, де лунало вільне слово. Період заслання на Аяні згадувала з гумором: «Я там була, як на курорті. Сама дрова на зиму заготовляла, сама сніг відкидала, – я нині загартована. І вправи йогів щоранку на березі Охотського моря робила.»

Враховуючи стан здоров'я Оксани Яківни, українське земляцтво в Австралії, яке підтримувало її в роки заслання, організувало в 1988 р. виклик на лікування й оплатило дорогу за океан. Кагебісти охоче дали дозвіл на виїзд за кордон і побажали, що було б краще, якби вона звідти і не повернулася. «Я опинилася в середовищі, – згадувала пізніше О.Мешко, – де люди вільно говорили все, що думали, не оглядаючись, чи при цій людині можна говорити, чи ні. Я буквально заразилася, перейнялася волею».

Виступаючи в Австралійському парламенті, О.Мешко зробила об'єктивну доповідь про суспільно-політичне становище в СРСР і стан справ з правами людини в Україні. Вона переконувала австралійців у невідворотності змін і лібералізації комуністичного режиму в СРСР, позаяк багато хто в цьому сумнівався. Після Австралії, де їй зробили операцію на очах, Оксана Яківна на запрошення свого небожа Юрка Логуша переїхала до Нью-Йорку і через 12 років зустрілася із засновником УГГ Миколою Руденком та його дружиною Раїсою, висланими свого часу з СРСР. Мала вона чисельні зустрічі і з українською діаспорою у США та взяла участь у роботі Світового конгресу Вільних Українців. Майже рік О.Мешко мандрувала по світові, популяризуючи українську ідею.

В Україну Оксана Яківна повернулася, коли горбачовська «перебудова» вступила в стадію мітингів і страйків, коли Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод з ініціативи Л.Лук'яненка перетворилася на Українську Гельсінську спілку. О.Я.Мешко стала членом її координаційної ради, була також одним з організаторів першої української політичної партії – Української Республіканської партії і, як найстарша серед дисидентів, відкривала її установчий з'їзд.

Перетворення УГС на Українську Республіканську партію не лише ліквідувало монополію комуністичної партії на владу, радикалізувало діяльність Народного Руху України за перебудову, але й створило правозахисний вакуум в Україні. Тому в червні 1990 р. О.Мешко виступила ініціатором поновлення діяльності громадської правозахисної організації і створила Український комітет «Гельсінкі-90». До нього ввійшли (не як представники політичних партій чи громадських організацій, а виключно як приватні особи) члени УРП, «Зеленого світу», студентських організацій та позапартійні, до яких Оксана Яківна ставилася з особливою прихильністю, позаяк комітет «Гельсінкі-90» мав стояти над партіями. Вона наполяг-

ла на тому, щоб головою комітету став позапартійний філософ Василь Лісовий, у минулому політ'язень, а сама погодилася бути лише його заступником, хоча залишалася душею комітету до останніх днів. Свого особистого безпритульного життя О.Мешко наче й не помічала, бо домівкою її завжди була вся Україна.

Коли восени 1990 р. почався перший загальноукраїнський страйк студентів на Майдані Незалежності, до них із солідарності приєдналося і багато українських патріотів, які вже давно вийшли із студентського віку. В їх числі почала голодування і 85-річна О.Мешко разом із своїми побратимами-дисидентами: Миколою Горбалем, Василем Овсієнком, Юрієм Бадзьо, Юрієм Костенком та іншими. Голодування їй давалося взнаки, вона була дуже блідою, але усміхалася, щоб підбадьорити інших, і намагалася триматися невимушено, хоча ходити їй вже було важко. З великими труднощами все ж вдалося умовити Оксану Яківну припинити голодування і залишити Майдан.

У грудні 1990 р. О.Мешко відчула себе зле. Живучи самотньо, мусила брати ціпок і так виходити з дому. Була слизота, а тут на біду, в крамниці в неї вкрали ціпок, що його була поставила в кутку. Оксана Яківна по дорозі додому впала, стався черговий інфаркт. Декілька днів вона не приходила до тями, але й за коротких проблисків свідомості вже не спроможна була говорити. 2 січня 1991 р. на 86-му році життя перестало битися її, здавалося, невтомне серце. Вмерла, як жила, – в дорозі, з повною ношею невідкладних справ.

Все життя О.Мешко жила однією ідеєю: вільна Україна. Ця ідея давала їй натхнення перенести неймовірні муки, торттури і злигодні. Оксана Яківна була рухливим нервом українського національного життя, супутником і вірним другом тих, хто беріг честь українського імені в роки ганьби і духовного занепаду. Багатьом вона була ніби другою матір'ю, яка підтримує, жаліє, але не плаче, – козацькою матір'ю. За мірою винесених ударів, за надлюдською витривалістю вона – людина виняткова навіть на тернистих дорогах української Голгофи. Її життя – це не героїзм у бою, а подвиг щоденний і довголітній.

Чим далі неблаганний час відділяє нас від дня смерті Оксани Мешко, тим виразнішою зіркою вимальовується вона на українському небосхилі провісницею нашої незалежності, до котрої їй не судилося дожити всього декілька місяців, – як Мойсееві ступити на Землю обітовану.

1. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки 20 ст.) – К., 2000.
2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – К., 1995.
3. Новітня історія України (1900–2000): Підручник. – К.: Вища школа, 2000.
4. Оксана Мешко. Свідчу. Записав Василь Скрипка. – К., 1996.
5. Оксана Мешко, козацька матір. До 90-ліття з дня народження. – К., 1995.

Віктор Ревезук
2007

МИХАЙЛІВ

Юхим Спиридонович

жовтень, 15/27, 1885 — липень, 15, 1935

Юхим Михайлів... Талановитий художник і мистецтвознавець, самотній поет і публіцист, вдумливий педагог і невтомний дослідник історико-культурної спадщини... Такою яскравою, багатогранною, напрочуд колоритною постаттю він увійшов в літопис української національної культури.

Вже в 1920-ті рр. творчість Ю.С.Михайліва викликала широкий громадський інтерес. Свідченням цьому – змістовні праці про життєвий шлях і доробок митця, опубліковані Г.Й.Майфетом, Є.Кузьмінім, М.І.Жуком, М.О.Макаренком та іншими [1]. На жаль, вони маловідомі сьогодні навіть фахівцям, оскільки протягом кількох десятиріч ім'я Ю.С.Михайліва, як і його подвижницька діяльність, були незаслужено та невинувато забуті. Окремі згадки на сторінках узагальнюючих видань ажніяк не вичерпували усієї глибини цієї обдарованої натури [2]. Лише в кінці 1980-х рр. як в нашій країні, так і за кордоном з'являється ряд наукових, науково-популярних робіт, присвячених Ю.С.Михайліву [3]. Однак і вони, на наш погляд, є лише вступом до великої і важливої теми.

Юхим Спиридонович Михайлів народився 15(27) жовтня 1885 р. в містечку Олешки Таврійської губернії в сім'ї майстра корабельної справи. На громадські кошти навчався спочатку в Олешківській міській школі (1892–1896 рр.), а потім в Херсонському реальному училищі. Персональну стипендію від Херсонського земства талановитий юнак отримав і для продовження освіти в Строгановському художньо-промисловому училищі в Москві (1902–1906 рр.). Однак спеціальність художника-кераміста, отримана після закінчення училища, мало відповідала його прагненням і нахилам. З раннього дитинства Юхима Михайліва вабив дивосвіт живопису. Саме тому восени 1906 р. він вступає до Московського училища живопису, скульптури й архітектури.

Мрія не зрадила юнака. Його вчителями і наставниками стали видатні російські живописці В.О.Серов, С.О.Коровін. Водночас, як справедливо відзначають біографи Ю.С.Михайліва, навчання, у цих видатних митців дало йому, перш за все, витончену техніку живопису, хоча душею він більше тяжів до чимось загадкової творчості М.К.Періха, Б.Є.Борисова-Мусатова [4].

Успадкувавши кращі традиції світового мистецтва, Юхим Михайлів щиро вболівав за українську культуру, намагався пропагувати її багатовікові традиції. Він, зокрема, брав найактивнішу участь в діяльності Московського українського земляцтва, яке прагнуло донести до москвичів філософські роздуми Григорія Сковороди, закличне слово Тараса Шевченка, перлини українського театрального та музичного мистецтва [5].

Після закінчення училища класний художник першого ступеня Ю.С.Михайлів у 1910 р. був призваний на службу до царської армії, яку проходив спочатку в Катеринославі, а згодом – у Севастополі. На щастя, військова служба не змогла відлучити митця від улюбленої

справи. Завдяки піклуванням поета Т.Романченка та відомого історика Д.Яворницького Юхиму Михайліву було дозволено взяти участь в художньому оформленні музею імені О.Поля, проведенні досліджень в галузі традиційної народної культури [6].

Демобілізувавшись в 1913 р. з армії, Ю.С.Михайлів поринає у вир творчого життя: ілюструє часописи «Новь», «Детское чтение», «Українська хата», займається літературною діяльністю [7].

Творчі плани Ю.С.Михайліва порушила Перша світова війна. Вже в липні 1914 р. він був мобілізований до Діючої армії і після закінчення школи прапорщиків у Полоцьку направлений на фронт. Тут йому довелося сповна випити гірку чашу війни. Контузія, складна операція... Лише піклування рідних повернули його до життя, яке він не мислив собі без живопису. Написані в роки війни картини «Музика водоспадів», триптих «Україна», «Булава» стали важливим етапом у творчості митця [8] і відображають глибокі роздуми художника про долю України, її минуле і майбутнє.

Ю.С.Михайлів зустрів Лютневу революцію (яка, як йому здавалось, відкривала широкі перспективи для вільного розвитку України), сповнений надій і сподівань. В зв'язку з цим зовсім не випадковим в біографії художника здається нам його обрання до ради солдатських депутатів. Влітку 1917 р. від українських національних частин 7-ї стрілецької дивізії він був делегований на II Всеукраїнський військовий з'їзд, скликаний за постановою Центральної Ради [9].

У Києві здібному і високоосвіченому офіцеру була запропонована робота в адміністративних установах, а згодом – в департаменті мистецтв Міністерства освіти уряду Центральної Ради [10]. У департаменті на той час працювали такі відомі культурні діячі, як М.Ф.Біляшівський, В.Г.Кричевський, Ф.Л.Ернст та інші. Їх зусиллями було підготовлено ряд проектів, спрямованих на піднесення української національної культури. Однак окупація України австро-німецькими військами, перехід влади до уряду гетьмана П.Скоропадського стали на перешкоді їх реалізації, викликали протест серед прогресивно настроєної інтелігенції.

Своє ставлення до гетьманського уряду висловив і Ю.С.Михайлів, який залишив Київ і виїхав до Миргорода. У вересні 1918 р. на базі художньо-промислової школи коштом Полтавського губернського земства тут було відкрито Художньо-керамічний інститут. Директором його запросили В.Г.Кричевського, а учителем креслення і нарисної геометрії – Ю.С.Михайліва. «Учитель креслення і нарисної геометрії Юхим Спиридонович Михайлів, – читаємо ми в документах інституту за грудень 1918 р., – служить з 1 жовтня 1918 року, православної віри, закінчив училище Живопису, Скульптури і Зодчества у Москві, платні одержує 7380 карбованців на рік».

Архівні матеріали засвідчують, що Ю.С.Михайлів досить активно включився в організацію навчального процесу інституту. Педагогічна рада обрала Ю.С.Михайліва в комісію по комплектації інститутської бібліотеки. Працював він також в комісії по організації курсів для тих, що не були зараховані до інституту, але бажали опанувати секрети професії. Працюючи творчо, зі знанням справи, Ю.С.Михайлів досить швидко здобув авторитет серед студентів та викладачів. Свідченням цьому – протокол засідання педради від 17 жовтня 1918 р., на якому розглядалось питання про вибори представника до ради інституту. «З поданих 17 записок, – читаємо в протоколі, – Ю.С.Михайлів одержав більшість записок і через те вважається обраним представником до складу Ради інституту» [11].

У Миргороді молодий викладач солідаризується з тими силами, що виступають проти панування гетьманського режиму, бере участь в діяльності Комітету повстанців, очолюваному лівим есером М.Проскурою. Після повалення гетьманської влади у Миргороді Ю.С.Михайлів на кілька днів був навіть призначений комісаром міста [12].

На початку 1919 р. Ю.С.Михайлів повертається до Києва. З документів Художньо-керамічного інституту довідуємося, що вже 15 березня 1919 р. до цього учбового закладу надійшов підписаний ним як керівником підвідділу художньо-промислових та інструкторських шкіл при Комісії мистецтва та національної культури проект реформи художньо-промислових шкіл [13].

В 1919 р., вже перебуваючи у Києві, Ю.С.Михайлів вступає в Українську комуністичну партію (боротьбистів). Він виконує відповідальні доручення керівництва партії, а в період денікінської окупації Києва в своєму помешканні по вул. Срітенській, 10 утримує явку боротьбистського підпілля.

Підтримував Ю.С.Михайлів ідею злиття УКП (боротьбистів) з КП(б)У, однак членом більшовицької партії він так і не став, поринувши з головою в мистецьку та громадську діяльність [14]. В 1920 р. Ю.С.Михайлів входить до художньої ради Академії мистецтв, викладає в Київському вищому інституті народної освіти імені Драгоманова, бере участь в реорганізації Київського художнього училища в художньо-промислової школи, яку сам і очолює [15].

З винятковою відповідальністю ставився Ю.С.Михайлів до своєї діяльності в гуртку творчої інтелігенції, створеному за ініціативою відомого українського художника Г.І.Нарбути. Члени гуртка (П.Г.Тичина, Л.С.Курбас, П.О.Козицький та інші) прагнули пізнати і осмислити витоки українського національного мистецтва, визначити шляхи його дальшого розвитку.

В процесі невимушеного обміну думок, взаємного спілкування народжувалось чимало цінних ініціатив по пропаганді культурної спадщини українського народу. Серед них – безцінний доробок композитора, диригента, культурного діяча М.Д.Леонтовича, трагічна загибель якого в 1921 р. боєм відізвалась в серцях представників інтелігенції України. Вражений сумною звісткою, Ю.С.Михайлів згуртує навколо себе провідних діячів культури Києва, з ініціативи яких уряд республіки 19 листопада 1921 р. приймає спеціальну постанову «Про вшанування пам'яті українського композитора Миколи Леонтовича» [16]. Водночас В.М.Верховинець, П.О.Козицький, Л.М.Ревуцький, М.І.Вериківський, Д.М.Ревуцький та інші заснують музичне товариство імені М.Д.Леонтовича, яке очолює Ю.С.Михайлів.

З активною пропагандою української національної культурної спадщини пов'язана і його діяльність як голови Київського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмис). Очоливши комітет в серпні 1920 р., Ю.С.Михайлів вже до кінця року залучив до співробітництва в ньому таких відомих учених, як Д.М.Щербаківський, М.О.Макаренко, І.В.Моргілевський, Ф.Л.Ернст, через раду вчених губкопмису об'єднав у справі збереження історико-культурної спадщини українського народу багатьох інших провідних діячів науки і культури [17]. Сьогодні не може не викликати захоплення їх самовіддана праця на цій ділянці культурного будівництва. В умовах розрухи, при мізерних асигнуваннях, яких часто не вистачало навіть на виплату заробітної плати співробітникам, губкопмис розгорнув роботу по обліку музейних цінностей, пам'яток мистецтва, архітектури, археології. В багатьох випадках саме піклування співробітників губкопмису і особисто Ю.С.Михайліва зберегло їх від руйнувань [18].

В 1922 р. після реорганізації органів охорони пам'яток Ю.С.Михайлів залишає губкопмис і зосереджується на творчій і педагогічній роботі. До осені 1923 р. він очолює Київський художньо-індустріальний технікум, а згодом керує майстернею художньої обробки тканини в профшколі [19]. Вдумливий педагог, він умів знайти підхід до кожного учня, допомагав розкритися справжнім природним обдаруванням своїх вихованців. Разом з ними Ю.С.Михайлів і сам постійно звертався до першовитоків української культури, її кращих пам'яток, якими був так багатий Київ. «Так пізнавали ми потроху колишню велич України, – згадував один з випускників профшколи М.Дмитренко, – так прищеплювалась нам любов до наших архитворів, і саме ця любов умів дати нам перший учитель-митець Юхим Михайлів» [20].

В середині 1920-х рр. Ю.С.Михайлів багато і наполегливо працює як художник. Він створює такі цікаві полотна, як «За завісою життя», «Чайка», «Гільйотина», «Старе і нове», «Прометей», «Сум Ярославни», «Повний місяць» та ряд інших, в яких з повною силою розкрився непересічний талант митця. Свідченням його широкого визнання стало обрання Ю.С.Михайліва головою Київської філії Асоціації художників Червоної України (АХЧУ), яку він очолював з 1923 по 1929 р. Помітним явищем у культурному житті республіки стала і участь Ю.С.Михайліва у всесоюзній та республіканських виставках [21]. «Надзвичайно сильний у пастелі з деяким ухилом до символізму художник Ю.С.Михайлів, – відзначалось, наприклад, у рецензії на Всеукраїнську художню виставку 1927 р. – Його «Натюрморт» насиченістю, кольором та вирішенням об'ємно-просторових завдань є класичною річчю» [22].

В цей період набуває широкого розмаху і мистецтвознавча діяльність Ю.С.Михайліва, який виступив з цікавими розвідками з питань народних художніх промислів, статтями і монографіями про творчість Г.І.Нарбути, М.І.Жука, Л.В.Позена [23].

В полі зору Ю.С.Михайліва як мистецтвознавця і художника постійно знаходилась Полтавщина з її природою, багатотисячними історичними і культурними традиціями. З особливою теплотою він завжди згадував про своє перебування у Миргороді, приїздив сюди на етюди, цікавився творчістю місцевих художників. З надзвичайною приязню ставився він до полтавця Г.Й.Майфета – по суті першого біографа і популяризатора творчості митця. Напевне саме тому в 1928 р., не вагаючись, прийняв запрошення на посаду завідуючого Полтавськими курсами інструкторів народної творчості [24]. Як згадувала дружина художника, він енергійно приступив до роботи. Вже незабаром відбулася виставка робіт його учнів [25]. У іншій виставці, організованій полтавськими художниками, взяв участь і сам Ю.С.Михайлів.

В Полтаві Ю.С.Михайлів працював недовго. Внаслідок тертя з місцевими партійними та радянськими органами він був змушений повернутись до Києва.

Останній період життя і творчості художника відзначався особливою складністю та драматизмом. І хоча він продовжував працювати в АХЧУ, брав участь у виставках, давав приватні уроки малювання – все це не приносило відчутного задоволення. Поступово його творчість і громадська діяльність ставали об'єктом огульної критики з боку представників офіційного мистецтва, наштотували на нездоланні труднощі. Схильність живописця до символізму, самотність його творчості розцінювались як вияв буржуазного формалістичного мистецтва. Так, в статті С.Томаха та Є.Холостенка з промовистою назвою «Проти націонал-демократичної і трюцькітської контрабанди на образотворчому фронті» Ю.С.Михайлів був віднесений до представників «буржуазно-ідеалістичного фронту, нацдемівщини, формалізму, попівщини <...>» [26].

Подібні політичні оцінки обумовили подальшу долю художника. 27 березня 1934 р. Ю.С.Михайлів був викликаний в ДПУ, де його звинуватили в приналежності до контрреволюційної антирадянської «Української військової організації». Слідство тривало недовго. Здебільшого воно ґрунтувалось на свідченнях інших осіб, заарештованих у справі УВО. Читаючи кримінальну справу Ю.С.Михайліва, не можна позбутися враження, що й сам слідчий не дуже-то вірив у провину художника, а лише пунктуально виконував отримане доручення. Однак, незважаючи на це, вже 31 березня постановою Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР йому було винесено вирок – 3 роки заслання в Північний край [27].

На початку травня Ю.С.Михайлів виїхав до Котласа. Заспокоюючи дружину, обіцяв, що скоро повернеться, сподівався на допомогу своїх друзів. Мабуть, не вірив, що прощається з Україною назавжди...

У Котласі Ю.С.Михайлів оселився в робітничій родині, влаштувався на роботу декоратором у клуб, продовжував малювати, писати вірші, мріяв про повернення до рідних. Однак доля склалася інакше: фронтова контузія, колишня тяжка операція, перебування

в незвичному кліматі далися взнаки. Хвороба почала прогресувати. Довідавшись про це, Галина Олександрівна Михайлівна за будь-яку ціну намагалася звільнити хворого чоловіка від покарання. Розпродавши частину майна, художні колекції, вона збрала необхідну суму для поїздки в Котлас. Однак, не маючи паспорта і відбуваючи адміністративне покарання, не змогла здійснити свого задуму. Врешті-решт їй вдалося умовити поїхати до Котласа і поклопотатися за звільнення чоловіка своєю знайому. Та все це було запізно. Єдиний дозвіл, який вдалося отримати, це дозвіл на похорон. 15 липня 1935 р. Ю.С.Михайлівна не стало [28]. Обірвалося велике, красиве і талановите життя, сповнене щирої любові до України і її народу. Митець пішов, та залишилися картини, наукові праці, дійшли до сучасників і його пророчі слова: «Як би вам у житті не доводилося, вічно пам'ятайте про ваш Отчий Дім, про вашу рідну Батьківщину».

1. Кузьмин Є. Юхим Михайлів // Життя і революція. — 1928. — № 11; Майфет Г. Творчість Ю.С.Михайліва // Червоний шлях. — 1928. — № 4; Макаренко М. Київські художники // Глобус. — 1927. — № 3.
2. Історія українського мистецтва. — К., 1967. — Т. 5. — С. 16, 29, 30, 48, 69, 70, 154, 156; Нариси з історії українського мистецтва. — К., 1966. — С. 179.
3. П'ядик Ю. Його називали українським Чурльонісом // Літ. Україна. — 1988. — № 52; Його ж: «Пішов у путь шукати слави» // Україна. — 1988. — № 20; Його ж: Згадаймо це ім'я: Юхим Михайлів // Вітчизна. — 1988. — № 5; Юхим Михайлів. Його життя і творчість. 1885—1935. — Нью-Йорк-Лондон-Париж-Торонто, 1988.
4. Майфет Г. Назв. праця. — С. 212.
5. Наш шлях: життя з Юхимом Михайлівим. Спогади Ганни Михайліві // Юхим Михайлів. Його життя і творчість. 1885—1935. — С. 77—79.
6. Там само. — С. 80; Майфет Г. Назв. праця.
7. П'ядик Ю. «Пішов у путь шукати слави». — С. 12.
8. П'ядик Ю. Згадаймо це ім'я: Юхим Михайлів. — С. 202.
9. Архів СНБ України. — Спр. 33410-ФП. — Арк. 9.
10. Наш цілях: життя з Юхимом Михайлівим. — С. 85-86.
11. ДАПО. — Ф. 837. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 73, 82, 87, 95, 97; Спр. 38. — Арк. 1, 6; Спр. 39. — Арк. 37; Спр. 40. — Арк. 101, 108.
12. Архів СНБ України. — Спр. 33410-ФП. — Арк. 9 зв.
13. ДАПО. — Ф. 837. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 100, 106; Спр. 38. — Арк. 29.
14. Наш шлях: життя з Юхимом Михайлівим. — С. 87; Архів СНБ України. — Спр. 33410-ФП. — Арк. 9 зв.
15. П'ядик Ю. Згадаймо це ім'я: Юхим Михайлів. — С. 203.
16. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр.: 36. документів. — К., 1959. — Т. 1. — С. 136.
17. ДАКО. — Ф.Р. — 4156. — Оп. 1. — Спр.6.— Арк. 103.227; Спр. 7. — Арк. 120.
18. Там само. — Спр. 5. — Арк. 8.
19. П'ядик Ю. Назв. праця. — С. 203.
20. Дмитренко про Михайліва // Юхим Михайлів: його життя і творчість. 1885—1935. — С. 71.
21. П'ядик Ю. Назв. праця. — С. 203-204.
22. М. К. Асоціація художників Червоної України (АХЧУ) // Рад. мистецтво. — 1928. — № 6. — С. 5.
23. Михайлів Ю. Георгій Нарбут // Життя і революція. — 1926. — № 10; Його ж: Шляхи української кераміки // Там само. — № 11—12; Його ж: Нове різьбярство України // Там само. — 1929. — № 12: Сучасна графіка // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 3 та ін.
24. П'ядик Ю. Назв. праця. — С. 204.
25. Наш шлях: життя з Юхимом Михайлівим. — С. 97.
26. Літературна газета (Харків). — 1932. — 27 лютого.
27. Архів СНБ України. — Спр. 33410-ФП. — Арк. 9-12. 16.
28. Наш шлях: життя з Юхимом Михайлівим. — С. 98-102.

Олексій Нестуля

МІХНОВСЬКИЙ

Микола Іванович

березень, 19, 1873 — травень, 4, 1924

У плеяді діячів національно-визвольного руху вихідців з Полтавщини фігура М.І.Міхновського стоїть особно. Йому не судилося пережити широкого суспільного визнання, особистого тріумфу, який випадав на долю інших. Швидка популярність його серед певної частини української інтелігенції, що прийшла до Міхновського з брошурою «Самостійна Україна», в середовищі вчорашніх однодумців незабаром зробила з нього ідейного конкурента. Загальне визнання швидко змінилося відчуженням і незрозумінням. Все своє життя Міхновський залишався для них небажаним, незручним, і навіть небезпечним. Глуха, непроникна стіна оточувала його. Заклики і аргументи відкидалися, перекручувалися і осміювалися.

В суспільстві наполегливо формувалась думка про Міхновського як про людину «амбітну, особистість з обмеженими обряями, запального і нестійкого, насамперед шовініста», чи просто божевільного [1].

І сьогодні навколо імені М.І.Міхновського залишається чимало загадкового, неясного, суперечливого. Навіть дата його народження, а точніше число, достеменно невідоме. В різноманітних документах вказується принаймні дві дати – 10 та 19 березня 1873 р. Лише нещодавно, після ретельного аналізу різноманітних джерел, уточнення та порівняння подій сучасному досліднику Ф.Г.Турченку вдалося встановити, що найвірогідніше народився він 19 березня (31 березня за новим стилем) 1873 р. [2].

Міхновські походили з давнього козацького роду Лівобережної України, який бере свій початок з середини XVII століття [39]. У реєстрі Війська Запорозького 1649 р. серед понад 40 тис. прізвищ зустрічається Міхновський. Але у реєстрі занотовані також Міхненко (у тому числі у Прилуцькому полку, в адміністративних межах якого знаходилося рідне село Миколи Міхновського Турівка*), Махненко, Махновський [4]. Не виключено, що одне з цих прізвищ трансформувалося у прізвище Міхновський.

* Адміністративна підпорядкованість Турівки неодноразово змінювалася. Вона перебувала у складі Пирятинського, а потім Прилуцького повіту Полтавської губернії. Нині Турівка досить велике село Згурівського району на сході Київської області.

Дід Миколи, Іван Міхновський, та батько, Іван Іванович, були священиками. Як свідчив добрий приятель М.Міхновського В.Андрієвський, автор першої присвяченої йому монографії, батько Миколи «свої проповіді виголошував тільки українською мовою, не зважаючи на сувору заборону російської цивільної й духовної адміністрації» [5].

Слід відзначити, що дитинство Миколи проходило у досить сприятливій на той час духовній атмосфері. Його батько був добре знайомий з поміщиком Миколою Маркевичем – українським патріотом, ученим, музикантом, меценатом. Іван Іванович прищепив своїм дітям любов до українського, шанобливе ставлення до національних традицій і звичаїв. Крім родини, на формування світогляду Миколи Міхновського впливали романтичні образи козацької минувшини, про які він дізнався з творчості Миколи Гоголя, Дмитра Стороженка, Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненки, Івана Нечуя-Левицького, Тараса Шевченка, пісні та перекази, поширені в селянському середовищі.

З навчанням у Прилуцькій гімназії у житті Миколи Івановича Міхновського розпочався новий етап. Тут він вперше пережив серйозний внутрішній конфлікт. Це був період найбільших утисків і заборон російського царизму щодо української мови, переслідування національної культури. Проте міцно закладені в дитинстві національно-патріотичні підвалини виховання не змогли знищити жодні адміністративні заходи імперської влади. Міхновський створив у Прилуцькій гімназії українську громаду [6]. На відміну від більшості представників української інтелігенції, яка за таких обставин зрікалася національних ідеалів, ставала на шлях конформізму, в кращому випадку зберігаючи лояльне ставлення до свого національного середовища, Міхновський до кінця життя залишався справжнім українським патріотом, самостійником.

По закінченні у 1891 р. гімназії, він вступив на юридичний факультет Київського університету Святого Володимира. Київський період життя знаменував переосмислення здобутих у дитинстві та пошук нових суспільних орієнтирів, кристалізацію національного світогляду. Навчання в університеті співпало з активізацією громадівського руху, переходом певної частини його членів від культурно-освітницької до політичної діяльності. Міхновський не міг залишатися осторонь суспільно-політичних процесів. В університеті він став членом української студентської громади. До її складу входили відомі в майбутньому діячі українського визвольного руху Євген Тимченко, Олександр Черняхівський, Людмила Старицька-Черняхівська, Іван Стешенко та інші [7].

Серед членів громади був і Віталій Боровик – засновник підпільної молодіжної організації «Братство тарасівців». З 1891 р. вона діяла у Харкові. Завдяки зусиллям Боровика місцеву філію «Братства» було створено у Києві. Переважна більшість дослідників активним членом київської організації братства вважає Миколу Міхновського. За відсутності документальних джерел, важко стверджувати наскільки така інформація відповідає дійсності. Адже вступ до братства був дуже обмежений і потребував спеціальної рекомендації. До того ж 19-річний юнак, яким був на той час Микола, навряд чи міг відігравати визначну роль у цій конспіративній організації. Можна лише припустити, що Микола Міхновський був членом «Братства тарасівців» і, найвірогідніше, його міг привести туди старший брат Гаврило. Як зазначали сучасники, Гаврило добре знав багатьох членів київської студентської громади і мав серед них беззастережну репутацію свідомого українця, самостійника.

У травні 1897 р. провідні тарасівці на кошти українського патріота, цукрозаводчика В. Сиришенка роз'їхалися по Україні для «роботи політичної». За словами С.Козуба, який дізнався про це від одного з членів Братства – М.Коцюбинського, Микола Міхновський був відряджений на Лівобережжя [8].

Тарасівці створювали осередки організації або підпорядковані їй групи за місцем свого колишнього проживання. Так, у 1896 р. у Лубнах було створено молодіжний гурток, який

місцеве громадянство слушно називало «дітьми Шемета»*. Він займався розповсюдженням забороненої літератури, яку один з братів – Володимир Шемет доставляв з київського складу до рідного міста [9]. До цього гуртка був причетний і Микола Міхновський – як один з організаторів або добре обізнаний радник. Відтоді, де б він не знаходився, доля назавжди зв'язала його з родиною Шеметів та рідною Полтавщиною. З нею пов'язані яскраві сторінки його професійної та громадсько-політичної діяльності.

Того ж року подібна організація виникла у Прилуках – на батьківщині Міхновського. «Головним порадиником прилуцького гуртка» Олександр Лотоцький називає студента Київського університету, Миколиного племінника Василя Совачова. Цей факт дає підстави говорити про ймовірну причетність до нього не лише близьких родичів, а й самого Міхновського.

Водночас останній, намагаючись відгородити молодь від традиційного впливу українофільства, часто виступав з гострими критичними публікаціями на сторінках галицьких часописів [10]. Потім ці видання нелегально потрапляли у Підросійську Україну і розповсюджувалися членами різних українських молодіжних організацій і гуртків, у тому числі й тарасівцями. Простежуючи у другій половині 1890-х рр. канали розповсюдження нелегальної літератури з-за кордону, російська поліція зафіксувала поїздки з цією метою до Галичини й Миколи Міхновського [11]. Він став ключовою фігурою у поширенні підпільних видань серед молоді, відігравав водночас і ключову роль в «Братстві тарасівців» [12]. Цей напрямок роботи Міхновський продовжував виконувати у Всеукраїнській загальній організації, до складу якої корпоративно увійшов гурток тарасівців.

Поруч з відповідальними й вкрай ризикованими нелегальними акціями він брав найактивнішу участь у різних проектах культурно-освітньої діяльності. В умовах репресій і заборон в Російській імперії Міхновський вважав необхідним перенести осередок «культурно-політичної справи» до Галичини. На території Західної України українці мали більше прав і свобод. Тут діяла конституція, працював австрійський парламент. З парламентської трибуни українські діячі могли захищати свої права, відстоювати національні інтереси. Тут активно проводилася видавнича й культурно-освітня робота.

В Галичині, яка стала, за словами сучасників, українським П'ємонтом, Міхновський сподівався реалізувати величезний проект – видання українською мовою своєрідної енциклопедії українознавства під назвою «Русини з початком ХХ століття». Як свідчать публікації в західноукраїнській пресі та його листи до Івана Франка, Михайла Грушевського, Бориса Грінченка тощо, він хотів залучити до цієї роботи визначних українських письменників, діячів науки і культури, спеціалістів Наддніпрянщини і Західної України.

В 1898 р. в українських колах з'явився ще один проект, метою якого було відкриття в Галичині українського університету. Серед причетних до цієї справи осіб жандармські чиновники називали ім'я М. Міхновського. Його вважали співавтором «Відозви з питання про заснування українського університету», підготовлену разом з Борисом Грінченком. Ці проекти не було реалізовано. Проте наслідки роботи по їх підготовці мали величезний вплив на український національний рух.

З початком 1899 р. закінчується київський період життя Миколи Міхновського. Основною причиною переїзду до Харкова сучасники і пізніші дослідники біографії Міхновського вважають його невдалий любовний роман з дружиною свого патрона – власника адвокатської контори у Києві Фурмана. До особистої драми долучилися неприємності в суді та розрив стосунків з деякими впливовими членами «Братства тарасівців», зокрема, О. Кониським та Є. Тимченком. Це був період глибокої внутрішньої кризи, вихід з якої він шукав у рідній Турівці.

* Йдеться про трьох братів, Сергія, Володимира та Миколу Шеметів, які були свідомими українцями, самостійниками, тісно пов'язані громадськими і особистими справами з Миколою Міхновським. Володимир Шемет став членом української громади у першій Державній Думі. Сергій разом з Міхновським організував у 1917 р. в Лубнах Українську демократично-хліборобську партію.

Але це була не єдина причина від'їзду Міхновського з Києва. З другої половини XIX ст. Київ перестає відігравати провідну роль в українському національному русі. Тут перебувала переважна більшість найавторитетніших та найвпливовіших українофілів – П.Житецький, В.Антонович, О.Кониський, В.Науменко, М.Старицький. Вони продовжували відстоювати аполітичні, культурницькі методи роботи, які вже стали певним анахронізмом, унеможливаючи активну політичну діяльність молоді. До того ж посилювалися внутрішні конфлікти в українському середовищі, спричинені особистою неприязню та амбіціями окремих лідерів. Не байдужий до цих подій, Міхновський відверто став в обороні тих, хто відстоював активні, рішучі, радикальні методи боротьби. Він вступив у конфлікт із своїми «вчителями», через що й сам зазнав гострої критики з боку ідейних опонентів.

Микола дуже боляче сприймав те, що відбувалося навколо. Яскравим свідченням тому є його лист до Бориса Грінченка. «Ах! Коли б ви знали, писав Міхновський, – яка тут брудота у сім чудовім граді Київі. Інтриги, плітки, злість і ненависть панують серед нашого суспільства. І то мають бути патріоти!» [13].

Оговтавшись від неприємностей, він знов опинився у гущі подій. У 1899 р. на запрошення Дмитра Антоновича Міхновський переїхав до Харкова. Його як і решту радикально налаштованої молоді, столиця Слобожанщини приваблювала більше ніж Київ. Харків був вільний від впливу українофілів, він був великим студентським центром. Тут було чимало друзів, знайомих, однодумців, особливо полтавчан, відомих по гуртку «дітей Шемета». Тут були сприятливіші умови для занять політичною діяльністю.

На той час Міхновський, незважаючи на молодий вік, став відомим громадсько-політичним діячем, переконаним самостійником. Він здобув також визнання в усьому регіоні як прекрасний адвокат. Виступав захисником у «процесі Алчевського», довівши, що співробітники мільйонера, який покінчив життя самогубством, не є злодіями. Відновлення адвокатської практики зблизило його з селянами. Після аграрних виступів у Харківській і Полтавській губерніях розпочалися судові процеси над селянами. Саме вони стали основними клієнтами Миколи Міхновського, який за це отримав прізвисько «Адвокат голодранців». Всупереч ustalеній практиці вести засідання російською мовою, Міхновський завжди добивався ведення судового процесу рідною для селян українською.

Він досить швидко нав'язав контакти з представниками різних прошарків українського суспільства. З його приїздом до Харкова поживалося громадсько-політичне життя. Уже на початку 1900 р. під його проводом харківська студентська громада влаштувала святковий концерт, присвячений столітньому ювілею поеми І.П.Котляревського «Енеїда». До участі в ньому залучили професора Харківського університету М.Ф.Сумцова, українську театральну трупу Кропивницького, що тоді гастролювала у Харкові, співака Івана Алчевського [14].

Міхновський активно включився в роботу Харківського товариства поширення в народі грамотності, добивався зняття заборон з української мови. Він підтримував найтісніші зв'язки з відомими у Харкові членами української громади. Серед них – Христина Данилівна і Христина Олександрівна Алчевські (мати і донька), відомі вчені, професори вищих навчальних закладів Харкова – мовознавець М.Сумцов, ботанік А.Зайкевич, фізик М.Пильчиків, правознавець М.Максимейко, художники С.Васильківський, Шпажицький.

Але найважливіше те, що Міхновський одержав у Харкові широку студентську аудиторію, яка стояла в опозиції до старших українофілів і прагнула до активних політичних дій, а саме – створення національної політичної партії.

За словами Ю.Колларда, «Міхновський став ідеологом української думки в Харкові, дуже цікавився молоддю й зробився зв'язковим між тією молоддю і старшим українським громадянством <...> Його вплив на українське громадянство був колосальний <...>» [15].

У січні 1900 р. четверо членів Харківської студентської громади – заснували Революційну українську партію (РУП). Роль Міхновського у створенні партії до кінця нез'ясована. Су-

часники залишили з цього приводу суперечливі дані. Аналіз фактів дозволяє говорити про безпосередню причетність Міхновського до цього процесу. Хоча членом партії він не був. В.Андрієвський пояснює це тим, що у Миколи Івановича були певні розбіжності з її фундаторами Дмитром Антоновичем і Михайлом Русовим. На їх замовлення він написав програму партії «Самостійна Україна».

Ще до появи цього документу Міхновський проголосив основні його ідеї на святкуванні роковин Тараса Шевченка в Полтаві, а потім у Харкові в лютому того ж року. Яскраві враження справило на сучасників свято в Полтаві. Для участі в ньому приїхали гості з Харкова, у тому числі Д.Антонович, Л.Мацієвич і М.Міхновський. Промова Міхновського, виголошена перед аудиторією в 60 осіб, була схвально сприйнята молоддю, особливо, коли її автор обґрунтовував необхідність збройної боротьби за права українського народу. Люди старшого покоління сприйняли її скептично чи навіть з іронією. Почувши про «бомби», Олександр Русов, який стояв на аполітичних позиціях, навіть з сарказмом спитав: «Що це за офіцер артилерії?» [16].

«Самостійна Україна» була неоднозначно сприйнята українським суспільством. Серед переважної більшості членів РУП згодом більш популярними стали ідеї соціалізму. На адресу Міхновського посилалися звинувачення в тому, що він не розуміє об'єктивних процесів в Україні і нав'язує їй нереальний шлях. Критики стверджували, що незалежна Україна була неможлива з огляду на економічні, так звані «жолудкові» (тобто шлункові) фактори. Його звинувачували і в тому, що його брошура була позбавлена соціально-економічної перспективи. Ідеями «Самостійної України» не зігріється жоден селянин. Така Україна хороша хіба що для українського панства та інтелігенції» [17].

Водночасу «Самостійної України» було чимало прихильників. Серед них С.Томашівський, І.Франко, Р.Стефанович, Д.Донцов та інші.

Того ж року Міхновський написав від імені РУП «Відкритий лист до міністра внутрішніх справ Сіпягіна». Лист був реакцією української молоді на заборону міністра зробити на пам'ятнику Івану Котляревському, відкриття якого готувалося в Полтаві, надпис українською мовою. Написаний в дусі «Самостійної України», він містив історичні аргументи, які доводили спроможність українців «скинути панування чужоземців». Лист був досить популярним. Непрямо про це свідчить і те, що часто потрапляв до рук поліції під час обшуків та арештів українського громадянства.

Суперечливі оцінки «Самостійної України» в українському суспільстві, в тому числі і в лавах РУП, свідчили про подальшу кристалізацію двох основних течій – соціалістичної та національної, і неминучій розкол партії.

На межі 1901–1902 рр. у Харкові виникла Українська народна партія. Микола Міхновський відіграв вирішальну роль у її формуванні. До складу новоствореної партії увійшла націонал-радикальна частина РУП та ті, хто не мав жодного відношення до партії, але своїм ідеалом вважав створення самостійної Української держави. Вони об'єдналися навколо брошури «Самостійна Україна». Головним осередком діяльності УНП був Харків. Саме тут перебували найактивніші представники самостійницької течії українського руху. До керівного ядра партії належали крім Миколи Міхновського інженери Сергій та Олександр Макаренки, банкір Євген Любарський-Письменний, студенти Григорій та Василь Шевченки, студент Ветеринарного інституту Олександр Степаненко, інженер Михайло Базькевич.

Партія проводила активну пропагандистську роботу серед різних категорій населення Харкова. Незабаром після утворення УНП на базі однієї з харківських їдалень було створено своєрідний клуб прихильників національного відродження, так звану «українофільську їдальню». У доповідній записці на ім'я харківського поліцеймейстера від 14 березня 1903 р. з цього приводу говорилося, що «общество <...> только именем столовой будет прикрывать место сходок украинофилов (поліція часто називала українофілами всіх причетних до ук-

раїнського національного руху осіб – Т.Г.) для рішення всевозможних вопросов социального характера. Этим же обществом решено для усиления средств на свои нужды устраивать платные вечеринки, лотереи и прочее <...> Во главе стоит Александр Федорович Степаненко <...> Руководит же всеми делами общества лицо небезызвестное в Харькове – присяжный поверенный Николай Иванович Михновский, квартира которого служит местом «сбирок» и тайным архивом запрещенных книг <...>» [18].

Потрапити до «їдальні» можна було лише за особистою протекцією студентів Ветеринарного інституту Олександра Степаненка, Миколи Шараєва, Гаврила Блинова, Калинова та Струменка. Студенти майже щоденно збирались там для обговорення соціально-економічних і політичних питань. Деякі з них брали активну участь у поширенні нелегальної літератури. Крім Харкова, відчутний вплив гурток мав у Полтаві. За повідомленням начальника Полтавського охоронного відділення від 20 квітня 1903 р., студент Ветеринарного інституту В.М.Яновський часто приїжджав з вантажем заборонених книг у Полтаву до відомої відділенню М.М.Якубовської. Іншого члена гуртка О.Ф.Степаненка звинувачували у розповсюдженні в 1902 р. на хуторі Левченки Кременчуцького повіту чуток про розподіл землі, а також розпалювання серед селян ворожнечі проти «панів» [19].

У серпні 1903 р. в Полтаві відбулося свято з приводу відкриття пам'ятника І.Котляревському. На урочистих зборах, які проходили в Народному домі імені Гоголя, серед інших промовців мав виступати М.Міхновський. Однак, коли дійшла його черга прочитати привітальну адресу, він передав міському голові В.П.Трегубову пусту течку без привітання, мотивуючи свій вчинок тим, що останній заборонив виступати українською мовою. Дії Міхновського зустріли оплески присутніх і послужили початком демонстрації. Аналіз документів дає підстави зробити припущення, що Микола Міхновський діяв у Полтаві відповідно до плану групи українських націоналістів з числа членів РУП і УНП.

З початком російсько-японської війни Міхновський став ініціатором всеукраїнської акції протесту. Вона не відбулася через зраду одного з членів РУП, проте набула характеру анти-воєнної агітації УНП. Текст листівок від імені партії з антивоєнними закликами за стилем і формою говорить, що їх автором був Міхновський [20].

Іноді на політику царизму в Україні він і його прихильники відповідали демонстрацією сили. Про це, зокрема, свідчать спроби воєнізованої організації «Оборона України», яка виникла в 1903 р. у складі УНП, здійснити підрив пам'ятників Пушкіну у Харкові та царського у – Полтаві. Стосовно останнього, спроба вдалася лише частково – пам'ятник був дуже пошкоджений, але не знищений [21]. Міхновський свідомо йшов на організацію вибухів, сподіваючись, привернути увагу найбільшої кількості людей до ідеї самостійності України, будити в українців відчуття належності до великого народу з славним минулим, сприяти росту їх національної свідомості. [22].

Важливе місце він надавав розробці теоретичних підвалів УНП. В 1902–1904 рр. були написані і поширені в Наддніпрянській Україні в сотнях примірників брошури, відозви, статті «Робітницьке свято Першого травня», «Робітницька справа у програмі УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП» «Десять заповідей УНП», зміст яких пізніше було узагальнено у виданій у Львові в 1906 р. програмі партії.

З початком революції 1905–1907 рр. Міхновський наполегливо шукав можливостей для об'єднання УНП з партіями ліберально-демократичного спрямування – Українською демократичною та Українською радикальною. Цю спробу було здійснено в червні 1905 р. на з'їзді українських партій у Полтаві. Сучасники і пізніші дослідники вбачали в цьому відмову Міхновського від ідей незалежності і перехід його на позиції автономії України. Разом з тим існує альтернативна думка, згідно з якою Міхновський завжди розглядав автономію як необхідний етап для здобуття повної незалежності.

Намагаючись поширити свої ідеї в середовищі українських робітників, які відчували на собі вплив російських та українських соціал-демократів, УНП вирішила створити робітничі організації народної партії (УРОНП). Збереглися свідчення того, що самостійники прагнули створити і власну Селянську організацію партійного типу. Наприкінці 1905 р. із закликом гуртуватися в Українську селянську партію зверталися найближчі соратники Міхновського Микола і Володимир Шемети. З цього приводу проводилась певна організаційна робота. Мабуть, на цю організацію спирався Володимир Шемет, коли зробив спробу підняти лубенських селян на збройне повстання (так звана Лубенська республіка). Коли він із братом за це потрапив до в'язниці, його адвокатом виступив Міхновський.

У 1905 р. Микола Міхновський за допомогою Миколи Шемета організував видання часопису «Самостійна Україна», перший і єдиний номер якого побачив світ у Львові у вересні 1905 р. Найважливішим документом, опублікованим у «Самостійній Україні», був проект конституції України – Основного Закону Самостійної України – Спільки народу українського, складений групою членів УНП. А.Жук вказує на те, що проект зародився у так званій «лубенській групі»: «тою групою були <...> брати Шемети при участі Миколи Міхновського, який у своїх починах у першій лінії притягав до участі свого найближчого товариша й однодумця, Володимира Шемета, з його меншими братами Сергієм та Миколою. Кому саме належало авторство «Основного закону» – трудно сказати. Приписується він Міхновському, але не треба виключати й Володимира Шемета» [23].

В основу проекту УНП поклала принцип повної самостійності України з федеративним устроєм. За формою правління Україна мала стати президентською республікою, де влада президента обмежувалася виконавчими функціями. Законодавча влада належала б двопалатному парламенту – Раді представників і Сенату.

Активна робота проводилася Міхновським по підготовці періодичних видань на Великій Україні. Найближчі друзі й однодумці Володимир і Микола Шемет при підтримці Лубенської української громади пішли на самочинний випуск української газети «Хлібороб», яка вийшла явочним порядком у Лубнах в грудні 1905 р. Формально редактором газети значився Микола Шемет, фактично ці функції виконував Володимир Шемет, але ідейно-політичний напрямок видання визначався Миколою Міхновським. Сергій Шемет писав, що часопис «Хлібороб» видавався при діяльній співпраці Міхновського. Після припинення випуску «Хлібороба» Микола Міхновський і Микола Шемет (за іншими даними, М.Міхновський і С.Макаренко [24]) за допомогою катеринославського українофіла Володимира Хріннікова перенесли видання газети до Катеринослава, де під назвою «Запоріжжє» і за редакцією Дмитра Яворницького 23 лютого 1906 р. вийшов лише один номер.

Того ж року Міхновський налагодив видання у Харкові часопису «Слобожанщина», який спіткала та сама участь, а у 1912 р. почав виходити часопис «Сніп».

Разом зі своїми однодумцями в 1906 р. він включився у передвиборчу кампанію до Державної думи. За свідченням В.Андрієвського, який брав активну участь в агітації на користь українських кандидатів, одного разу Міхновський навіть таємно прибув із Харкова до Полтави на збори виборщиків-селян і виступив перед ними із закликом обирати кандидатів української орієнтації. Виступ Міхновського був яскравий, емоційний і зрозумілий селянам та сприяв волевиявленню на користь кандидатів українсько-кадетського блоку [25]. Серед них колишній член партії та найближчий соратник Міхновського Володимир Шемет, який, для прикриття самостійницьких поглядів, формально виступив від новоствореної Української радикально-демократичної партії.

З поразкою революції посилювалися утиски з боку царизму, унеможливлювалася легальна робота партій, в першу чергу національних. Частіше проводилися обшуки і арешти, до підозрюваних застосовувалися жорсткіші заходи покарання, в тому числі й смертна кара. Українські партії змушені були відмовитись від політичної діяльності, об'єднавшись в лавах То-

вариства українських поступовців (ТУП) – безпартійної організації. Вона виникла у 1908 р. Самостійники на чолі з Міхновським репрезентували в ТУП націонал-радикальне крило.

Поодинокі факти свідчать про те, що в роки реакції діяла строго законспірована організація самостійників на чолі з Міхновським. Один із сучасників подій – Володимир Доленко, до революції 1917 р. український громадський і церковний діяч, потім в'язень радянських тюрем, а після Другої світової війни в еміграції засновник Українського національно-демократичного союзу й Української селянської партії – Союзу Соборних земель України, стверджував, що у вересні 1908 р. він став членом уже діючої організації самостійників «Перший курінь» і залишався в її лавах до лютого 1917 р. Керівником її був Міхновський, а його правою рукою Дідусенко [26]. В повідомленнях поліції також говорилося про український гурток «міхновщина» [27], який діяв у Харкові в 1912 р. Ще одну подібну інформацію залишив у своєму щоденнику 25 листопада 1911 р. Євген Чикаленко. Відомий громадсько-політичний діяч, сучасник подій вказував на те, що в Харкові навколо Міхновського з'явилася купка «самостійників», але їх свої ж засміяли [28]. Можна припустити, що в період між двома революціями дійсно існувала строго законспірована самостійницька організація на чолі з Міхновським.

В умовах реакції він разом зі своїми однодумцями брав участь у різних організаціях культурно-освітнього характеру, зокрема, українському відділі при Харківській громадській бібліотеці, Харківському товаристві імені Квітки-Основ'яненка, комісії по відкриттю пам'ятника композитору М.Лисенку; заснував «Третє харківське товариство взаємного кредиту» – по-суті, український банк, займався видавничою діяльністю, «Міхновський, як один з найактивніших громадян, <...> всюди брав на себе ініціативу і пускав в рух так чи інакше українське діло» – писав про нього в одному з своїх листів до В.Євтимовича С.Шемет [29].

У цей період відбулася еволюція світогляду М.Міхновського, яка спричинила його поступове відчуження і остаточний розрив з УНП. Він припав на роки Першої світової війни. Микола Іванович відійшов від народницьких ідеалів, все більше схилився до консерватизму. Ця еволюція ґрунтувалася на розумінні того, що для здобуття державної незалежності України є недостатньою участь в національно-визвольному русі лише демократичних верств нації, в першу чергу українських селян і робітників. На сторінках «Снопа» він наголошував, нація складається з багатьох соціальних шарів, якщо в якогось народу їх немає, то це не нація, а етнографічна маса. Саме брак української національної буржуазії, на його думку спричинив поразку національних сил під час виборів до IV Державної думи. Звідси висновок – «слід українізувати буржуазію».

Крім адвокатської практики та громадсько-політичної роботи його все більше цікавить економічне життя, яке при тіснішому знайомстві з підприємцями Слобожанщини і Донбасу справило на Міхновського глибоке враження. Після поразки першої революції він робить спробу прилучитися до підприємництва – разом з М.Біленьким купив маєток, а з підприємцем Ільєнком взяв участь в організації соляного промислу. Завдяки Міхновському обидва його компаньйони включилися до національного життя.

Напередодні і на початку Першої світової війни в настроях Міхновського все відчутніше проявлялась виваженість і поміркованість поглядів відносно позиції України у війні та ставлення її до воюючих сторін. Дехто з його опонентів стверджував, що Міхновський став «роялістом» і не приховував «лояльних ухилів» в бік Росії. Може скластися враження, що Міхновський був безпринципною людиною, яка часто міняла погляди в залежності від обставин. Певною мірою пролити світ на справжні мотиви його поведінки може знайомство з документальними джерелами, зокрема, публікаціями на сторінках його дітища «Сніп» та текстом Універсалу УНП від 21 січня 1913 р., автором якого вважають Міхновського [30]. В цих документах аналізуються можливі наслідки для України перемоги у війні Австро-Угорщини. Його логіка ґрунтується на тому, що для України наслідки

її будуть невтішними. При тодішньому співвідношенні сил перемога не буде повною та супроводжуватиметься кардинальною трансформацією самої імперії Габсбургів. Відсоток австрійського населення різко зменшиться, а польський вплив значно посилиться. Правобережна Україна, Поділля і Волинь розділять долю Галичини. Утвориться нова Австро-Угро-Польська держава, відновиться історичний ворог України – Річ Посполита. На думку Міхновського більше шансів для розв'язання українського питання залишатиметься тоді, коли всі українські землі будуть об'єднані в єдиній державі. За тих конкретно-історичних умов це була Росія.

Представники іншої частини українського суспільства на відміну від Міхновського і його однодумців схилилися до перемоги Австро-Угорщини і поразки Росії. Мабуть, ці розбіжності в поглядах і стали основною причиною його відмови від співпраці з членами Центрального інформаційного комітету у Львові, який пізніше перетворився на СВУ.

З початком війни Міхновського було мобілізовано на Північний фронт, а невдовзі як військового юриста переведено до Києва, де зосереджувалось керівництво ТУП. В грудні 1914 р. як один з лідерів цієї організації він начебто відвідав Чикаленка і докоряв йому за те, що керівництво ТУП не спромоглося послати до царя делегацію, яка б заявила про лояльність українців до Росії. «Якби це було зроблено, то правительству не вважало б усіх українців зрадниками, не закривало б преси, й можна було б ждати полегшення» [31].

Міхновський служив у Київському окружному військовому суді в ранзі поручика. Він зумів налагодити добрі стосунки з київським генералітетом, вищими судовими інстанціями, і йому вдалося зберегти життя не одному солдату, звинуваченому у дезертирстві, саботажі чи порушенні військової субординації [32].

Можливо тоді, співпрацюючи з національно зорієнтованими офіцерами російської армії, у тому числі з полковником Пількевичем і поручиком Л.Ганом, які у 1917 р. брали участь в організації українізованих військових частин, у нього зародився план утворення в майбутньому українського війська – однієї з основних заповунок незалежної держави.

Цей план він намагався реалізувати навесні 1917 р. Серія виступів Міхновського перед військовими у Києві завершилася створенням Клубу імені П.Полуботка та Українського військового організаційного комітету на чолі з полковником Глинським. До складу комітету увійшли полковник Волошин, сотник Ган, прапорщик В.Павелко і поручик М.Міхновський. Першочерговим своїм завданням Комітет вважав організацію українського війська.

Однак вже перші кроки в реалізації цих рішень наразилися на серйозну протидію з боку провідників Української Центральної Ради. Побоюючись зіпсувати стосунки з Тимчасовим урядом і недооцінюючи роль власної армії, вони піддали нещадній критиці дії Міхновського і його однодумців. Основним аргументом М. Грушевського та В.Винниченка була впевненість, що армія потрібна «мілітаристам» і «поміщикам», «українському народу армія не потрібна», йому, в кращому випадку, «потрібна народна міліція». На засіданні УЦР В.Винниченко назвав спроби самостійників «міхновщиною», і висловив сподівання, що «це явище цілком часове».

Однак масовий український національний рух в армії примусив опонентів звернутися до політичних реалій. На відміну від Міхновського, який добивався створення регулярної армії, українські революційні демократи оптимальним варіантом для України вважали її українізацію. Під цим вони розуміли формування у складі російської армії під командуванням і контролем її офіцерів окремих військових частин з переважно українським складом. Це мала бути «напівармія» для досягнення «напівсуверенітету» України – автономії.

Міхновський і його однодумці з Клубу імені П.Полуботка розробили план організації полку, запропонований вищій військовій раді. Всупереч заборонам, в середині квітня на Си-

рецькому полі було оголошено про створення «Першого Українського козачого імені гетьмана Богдана Хмельницького полку», а невдовзі було створено Другий Український козачий полк імені гетьмана П.Полуботка.

В очах УЦР полуботківці «виявлялися непотрібним, небажаним, навіть шкідливим елементом». Позбавлені моральної підтримки, вони натикалися одночасно й на матеріальні труднощі: голод, відсутність одягу та взуття, складний санітарний стан. Це все спричинилося до подій, які сталися 4–5 липня 1917 р., і відомі як «виступ полуботківців».

Члени Військового клубу імені П.Полуботка – Міхновський, Лук'янов, Павелко та деякі члени Генерального Комітету та Центральної Ради – Горемика та інші ввійшли в порозуміння з старшинами полку і прийняли рішення про виступ, який відбувся за чітко складеним планом. Він охоплював не тільки Київ, а й всі міста в Україні, де знаходилися українські військові частини, що перебували під впливом самостійників.

Намагаючись нейтралізувати вплив самостійників, опоненти не завжди діяли коректно. З метою дискредитувати ініціатора першого Українського військового з'їзду у Києві, який відбувся 6–8 травня 1917 р., і найбільш вірогідного його голову – М.Міхновського, Грушевський навіть вдався до його фізичного відсторонення. Як свідчив у своїх «Спогадах» П.Скоропадський, «Петлюра боячись впливу Міхновського, переконав тодішнього командувача Київським військовим округом приборати з Києва Міхновського <...> у якусь армію». Сам Міхновський був впевнений що його висилка з Києва на Румунський фронт була узгодженою акцією російського командування й українських есдеків Винниченка та Петлюри [33].

В Україну він повернувся пізньої осені. Його давні приятелі брати Шемети восени 1917 р. заснували на Полтавщині Українську демократично-хліборобську партію (УДХП), до складу якої Міхновського було прийнято заочно. Основні положення програми партії були йому близькі та зрозумілі. Тому Міхновський прагнув поширити вплив УДХП не лише на Полтавщині, а й за її межами.

Хлібороби-демократи взяли участь у передвиборчій кампанії до Всеросійських Установчих зборів. Вони виступили на Полтавщині у складі списку № 11 «Національно-республіканських партій і організацій». Це був єдиний на всю Україну самостійницький список. Першим у списку стояло прізвище Міхновського. Він не потрапив до Всеросійських Установчих зборів, оскільки список № 11 отримав незначну кількість голосів.

З наступом радянських військ Міхновський продовжував перебувати на Полтавщині, де потрапив під пильний нагляд більшовиків, але йому вдалося уникнути репресій.

Навесні 1918 р. Міхновський повертається до Києва. Після приходу німців роль партії швидко зростає. Міхновського обирають секретарем київського губерньського осередку партії. Разом з іншими членами УДХП він сподівається виправити політичний курс Центральної Ради, який значно полівішав. Та спроби залишаються марними.

Критикуючи Центральну Раду, Міхновський не підтримував ідеї знищення республіканського ладу і встановлення право-консервативного режиму з опорою на «Союзы земельних собственников». Саме «Союзы земельных собственников», а точніше їх курс на відновлення «єдиної і неділимої» та неприйняття ідеї суверенітету України, були основною перешкодою для порозуміння самостійників з П.Скоропадським. Коли Міхновський дізнався про підготовку до повалення Ради, він звернувся до соціалістів-революціонерів з пропозицією провести реконструкцію уряду і таким чином ліквідувати кризу. Передбачалося розпустити Раду і передати владу комітетові з 30 чол., у якому соціалістів повинно бути не більше 20 %, скасувати закон про соціалізацію землі, скласти новий діловий кабінет та вибрати диктатора, а через 6 місяців зівзати парламент, якому передати владу. В цілому вдалося дійти згоди по всіх положеннях. Каменем спотикання стало питання про кандидатуру диктатора [34].

З приходом П.Скоропадського до влади хлібороби-демократи сподівалися добитися від гетьмана призначення М.Міхновського Головою Ради Міністрів. За свідченням В.Андрієвського, 28 квітня в конфіденційній розмові в помешканні Шеметів у Києві П.Скоропадський поінформував про підготовку перевороту, який мав статися наступного дня, і попросив підтримати «Союзы» або зайняти нейтралітет в обмін на призначення Міхновського прем'єр-міністром в гетьманському уряді.

Кандидатура Міхновського як можливого керівника уряду розглядалася також серед соціалістів. Якщо довіряти щоденнику Є.Чикаленка, то В.Винниченко умовляв одного з приятелів Миколи Івановича якнайшвидше привезти до Києва Міхновського, з тим, щоб він став до влади. Основним аргументом на користь такого рішення було сподівання В.Винниченка, що Міхновський «хоч національну державу нашу збереже, а за соціальний бік ми з ним потім поборемося» [35].

Після перевороту події розвивалися за іншим сценарієм. Замість голови уряду Міхновському було запропоновано посаду особистого радника гетьмана – «бунчужного товариша», від чого той відмовився. Д.Донцов згадував, що Міхновського весь час розглядали як одного з можливих кандидатів від українських партій у новому складі уряду. Микола Іванович разом зі своєю партією став в опозицію гетьманській владі. Спільно з іншими невдоволеними політикою гетьманського кабінету партіями він взяв участь у створенні Українського національно-державного союзу. Міхновський та його однодумці домагалися від гетьмана формування уряду з членів українських партій.

Попри невдоволення гетьманським курсом, УДХП схилилася до порозуміння з правими силами і не підтримала ідеї антигетьманського повстання. Для повалення гетьманського влади ліві соціалістичні партії увійшли до Українського Національного Союзу. Коли повстання стало неминучим, представники УДХП виступили з ініціативою примирення сторін. Вони також шукали підтримки у союзного командування в Одесі. Міхновський склав меморіал, у якому закликав Антанту вплинути на гетьмана в напрямку зміни його політики на українську і державницьку. Цього не сталося.

Спроби мирного розв'язання конфлікту були вичерпані. В листопаді 1918 р. УНС проголосив утворення Директорії. Вона була представлена лівими соціалістичними партіями і проводила свою внутрішню та зовнішню політику виключно в інтересах цих партій.

З приходом до влади Директорії УДХП сподівалася на співпрацю. Представники партії зверталася до уряду УНР, пропонуючи свої послуги в боротьбі з більшовизмом і прагнучи застерегти його від надмірно лівого курсу. Директорія демонстративно відмовилася від співпраці з ними та рештою несоціалістичних партій. Політика влади прискорила перехід правих партій до опозиції. На відміну від своїх партійних колег Міхновський не вірив у порозуміння з членами Директорії та перейшов до конкретних дій.

За дорученням партії він вступив у переговори з командиром Запорозького корпусу П.Болбочаном про поповнення його війська добровольцями-хліборобами. Не виключається версія, що УДХП розраховувала використати Болбочана для встановлення режиму воєнної диктатури і ліквідації анархії. Ця місія закінчилася невдало. Міхновський захворів на плямистий тиф і потрапив до лікарні, а Болбочана за наказом С.Петлюри заарештували.

Останні роки життя Міхновського пройшли на Кубані. Він займався педагогічною діяльністю, брав участь у проведенні політики українізації. Окремі сторінки біографії, пов'язані з громадсько-політичною діяльністю, довелося, аби не викликати підозри у більшовицької влади, приховати. Багато його учнів стали вчителями і з захопленням згадували про Міхновського.

Але невдовзі над Міхновським згустилися хмари. Він скаржився на те, що противники українізації чинять опір роботі. Його становище погіршилося і стало небезпечним. Дехто з партійних чиновників закидав йому зв'язок в минулому з С.Петлюрою та П.Скоропадсь-

ким. Міхновського звинувачували в тому, що він не є членом РКП(б) та що як завідувач педтехнікуму довів до того, що всі говорять українською мовою і відмовляються спілкуватися з росіянами, якщо ті не знають української. Восени 1923 р. Міхновський залишив роботу і невдовзі переїхав до Києва. Перші оптимістичні враження змінилися розчаруванням і песимізмом. Напевно Міхновський шукав можливості виїхати за кордон.

З приїздом до Києва він потрапив у поле зору міліції і в квітні 1924 р. був заарештований прямо на вулиці. Існує думка, що Міхновського заарештували за підозрою у причетності до Братства української державності (БУД) – підпільної організації, яка діяла у Києві з 1920 р. на чолі з С.Єфремовим і ставила завданням відновлення незалежності України. БУД було зв'язане з іншими містами України і закордонними еміграційними центрами [36]. Працівники ГПУ викликали М.Міхновського для бесід, після одної з яких він наступного дня повісився. Це сталося 4 травня 1924 р. у саду біля помешкання В.Шемета.

Штрихидо політичної біографії М.Міхновського зайвий раз переконують в тому, наскільки це складна і неординарна постать. Своїми поглядами та поведінкою він не вписується у звичні стереотипи і оцінки. Міхновський випереджав час і його без перебільшення можна вважати пророком. Тому нічого дивного в тому, що за життя він опинився в атмосфері відчуження і самотності, залишався «білим круком», або ж як влучно називала цих людей Олена Теліга «з когорти лицарів абсурду».

1. Геращенко Т.С. Микола Міхновський у спогадах і оцінках його сучасників // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2000. – Вип. IX. – С. 54-70.
2. Турченко Ф.Г. «Микола Іванович Міхновський: життя і слово». – К.: Генеза, 2006. – С. 27-29.
3. Кривошія В. Родовід Міхновських // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. – К., 1996. – С. 144-149.
4. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 179.
5. Андрієвський В. Микола Міхновський (нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. – 1974. – № 4. – С. 589.
6. Там само.
7. Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори: Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. – К., 2000. – С. 804-805.
8. Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві тарасівців». – Коцюбинський М. Твори. – Т. 7. – Листування (1886–1906) / За ред. С.Козуба. – Харків-Київ, 1930.
9. Центральний державний історичний архів (м. Київ) (ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 850. – Спр. 47. – Арк. 1.
10. Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. – Кн. V. – Відень, 1924–1925. – С. 6.
11. ЦДІАК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Ч. 1. – Спр. 26. – Арк. 110-122.
12. Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал – 1999. – № 5. – С. 40; № 6. – С. 62.
13. Невідомі документи про Миколу Міхновського (Вступна стаття, підготовка документів до друку та примітки Сергія Квіта) // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 94-95.
14. Коллард Ю. Спогади юнацьких років. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП). – Торонто, 1972. – С. 51.
15. Там само.
16. Антонович Д. Пам'яті старого самостійника // Календар «Дніпро» на 1937 рік. – Львів, 1937. – С. 118, 119.
17. Молода Україна. – 1900. – Кн. 10. – С. 239, 241.
18. ЦДІАК. – Ф. 304. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 6, 6 зв.
19. Геращенко Т.С. Місце ролі самостійників в українському національному русі (кінець XIX ст. – початок 1918 р.): Дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1993. – С. 92.
20. Молода Україна. – 1900. – Ч. 9-10. – С. 239, 241.
21. Українська партія самостійників-соціалістів (УНП). – Відень; Київ, 1920. – С. 50.
22. Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9, 10. – С. 87.
23. Книш З. Конституція України в проєкті «Української народної партії» // Книш З. Так перо пише. – Торонто, 1965. – С. 98-106.
24. Чабан М. Газета «Запоріжжє» (1906 р.) – перше українське видання на Катеринославщині // Українська періодика: Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення на восьмій Всеукраїнській науково-теоретичній конференції. Львів, 24–26 жовтня 2003 р. – Львів, 2003. – С. 58.
25. Там само.
26. З листів про Миколу Міхновського // Календар «Нового шляху». – 1978. – Торонто, Онтаріо, 1978. – С. 68.
27. ЦДІАК. – Ф. 705. – Оп. 2. – Спр. 103. – Арк. 20 зв.; Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1947. – Арк. 38.
28. Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. – Нью-Йорк, 1955. – С. 241-242.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. м. Київ (ЦДАВОВ України). – Ф. 1876. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 1.

30. Квіт С. Дмитро Донцов: Ідеологічний портрет. — К., 2000. 0 С. 117.
31. Чикаленко Є. Спогади. — С. 489.
32. Мірчук П. Микола Міхновський. Апостол української державності. — Філадельфія, 1960. — С. 54.
33. Чикаленко Є. Щоденник: У 2-х тт. —Т. II. 1918—1919. — К., Темпора, 2004. — С. 52.
34. Там само.
35. Там само.
36. Павлушкова Н. Спілка визволення України й Спілка Української Молоді //Юрій Семенко, Наталя Павлушкова. — Мюнхен-Київ, 1999. — С. 35.

Тетяна Геращенко
2007

МОЩЕНКО

Костянтин Васильович

1876 – 1963

Костянтин Васильович Мощенко належав до тієї плеяди українських інтелігентів, чиї імена лише сьогодні виходять із забуття, повертаються на сторінки наукових та популярних видань. Репресований у 1930-ті рр., К.В.Мощенко опинився в 1944 р. у Німеччині, де й помер в 1963 р. Все це й обумовило щільну завісу мовчання навколо його імені. І хоча сьогодні ситуація докорінно змінилася, розшукати через п'ятдесят років матеріали про життя та діяльність цієї людини зовсім нелегко.

Особливо мало відомостей про дитячі та юнацькі роки К.В.Мощенка. Зокрема, відомо, що народився він 1876 р. у місті Суми і вважав себе вихідцем з простої української селянської сім'ї, яка й прищепила йому любов та повагу до національної історико-культурної спадщини, сторінок минулого народу України. Відомо й те, що здобувши освіту в Сумському реальному училищі, юнак поступив до Казанської художньої школи, навчався в Петербурзькій Академії мистецтв, Львівському політехнічному інституті, де нарешті отримав вищу освіту за фахом художника-архітектора [1].

На 1904-й рік К.В.Мощенко працював в технічному відділі Київського губернського земства. Тоді ж познайомився і близько зійшовся з директором Київського музею старовини та мистецтва М.Ф.Біляшівським. Разом вони готували до відкриття на базі музею унікальну на той час Першу Південноросійську виставку. К.В.Мощенко навіть оселився на квартирі М.Ф.Біляшівського, щоб мати можливість віддавати більше часу музейним справам [2]. Для Костянтина Васильовича це була справжня школа, яка залишила помітний слід в його біографії, наклала відбиток на всю подальшу діяльність [3].

В серпні 1906 р. К.В.Мощенко виїхав до Полтави. Захопившись питаннями етнографії, виявленням, дослідженням та охороною пам'яток, він без вагань прийняв запрошення Полтавського губернського земства на роботу в музей. «Прийнявши цю, пропозицію тимчасово, – писав пізніше К.В.Мощенко, – я не думав присвячувати музейній роботі ціле життя, бо фах мій був інший, але я сам ще не знав тоді, що музейна бацила, яку прищепив мені М.Т. (Мико-

ла Теодосович Біляшівський – *О.Н.*), така сильна». Однак, у самого М.Ф.Біляшівського подальша доля учня, здається, сумнівів не викликала, В грудні 1906 р. в листі до К.В.Мощенка останній писав: «Ну, а тепер від щирого серця поздоровляю Вас. Тримайтеся міцно – Ви знайшли таке діло, що може захопити Вас на все життя – се ж діло для рідної країни» [4].

Слова учителя виявилися пророчими. Близько двадцяти років свого життя віддав К.В.Мощенко музею Полтавського губернського земства; Саме з іменем талановитого народознавця пов'язане становлення його етнографічного відділу. Костянтин Васильович розпочав роботу з наукової обробки та класифікації етнографічної колекції К.М.Скаржинської, передано відомою колекціонеркою своїм землякам у 1906 р. Якщо врахувати, що з 20000 експонатів майже половину становили етнографічні матеріали, то можна уявити наскільки складним було це завдання [5]. До того ж, його необхідно було, виконувати одночасно з переміщенням аналогічних експонатів з приміщення Земства до просвітницького будинку імені Гоголя, в якому за порадою М.Ф.Біляшівського розташувались етнографічний, історичний та церковний відділи музею. Завдяки винятковій працездатності К.В.Мощенка вже в 1908 р. експозиції вищеназваних відділів були розгорнуті, а на початок 1910 р. завершилась в основному каталогізація їх фондів [6]. Як зазначалось у звіті музею за 1910 р., це дало можливість дати етнографічній колекції загальну оцінку, визначити найбільш цінні експонати. Водночас, проведена робота поставила на порядок денний інше важливе завдання – поповнення етнографічних матеріалів, оскільки прядіння, ткацтво, шиття, обробку металів, старовинний український побут вони відображали недостатньо [7]. В зв'язку з цим К.В.Мощенко розробив програму, до реалізації якої приступив вже в 1920 р. Так, він здійснив експедицію по селах губернії, зібравши за короткий час 216 етнографічних матеріалів: 20 рушників, 8 килимів, 12 зразків вишивки, тощо [8].

Близько двох місяців Костянтин Васильович провів в експедиціях на території Кременчуцького, Полтавського, Зіньківського, Гадяцького, Кобеляцького повітів. В результаті до фондів музею в 1911 р. надійшов 271 експонат – переважно вишивки, тканини, різьблення по дереву [9]. Наступного року в Лубенському, Хорольському, Миргородському, Зіньківському, Кобеляцькому повітах етнограф виявив і придбав для музею 389 експонатів. Ще через рік його знахідки в Полтавському, Зіньківському, Миргородському, Кременчуцькому, Золотоніському, Роменському повітах були не менш вагомими – 689 предметів народного побуту, кустарно-ремісничих виробів. Як відзначав у 1913 р. директор музею М.Ф.Ніколаєв, «колекції історико-етнографічного відділу зросли майже вдвічі за декілька років, завдяки збиранню хранителем цього відділу під час спеціальних поїздок <...> по губернії. Дві великі красиво влаштовані зали в просвітницькому будинку, в яких виставлені лише найбільш типові предмети, досить яскраво свідчать про багатство цих відділів» [10].

З початком Першої світової війни, пригадавав пізніше М.Ф.Ніколаєв, «<...> завідуючому історико-етнографічним відділом <...> довелося скоротити число експедицій і відмовитися від придбання речей громіздких». Однак і в 1914 р. завдяки зусиллям К. В. Мощенка етнографічні фонди музею збагатилися на 315 експонатів [11].

Збирання етнографічних пам'яток – важливий, проте далеко не єдиний напрямок діяльності К.В.Мощенка в дореволюційні часи. Значну увагу приділяв музейник науковій обробці матеріалів, вдосконаленню системи їх каталогізації. В 1912 р. ним, зокрема, була проведена нова інвентаризація колекції К.М.Скаржинської, яка дозволила з'ясувати цілий ряд питань. Цього ж року К.В.Мощенко здійснив задуману ним раніше фотофіксацію найбільш цінних предметів. Чимало особистого часу дослідника Полтавщини займало вивчення пам'яток рідного краю, організація тимчасових виставок, які протягом 1910–1913 рр. оглянуло близько 30 тис. відвідувачів [12].

Вже до революції діяльність К.В.Мощенка стала широко відомою на Полтавщині. Наукова та культурна громадськість високо цінувала його знання, досвід, виняткову самовід-

даність на ниві збереження та дослідження національно-культурної спадщини краю. Тому не випадково, коли влітку 1917 р. у Полтаві був утворений Комітет охорони пам'яток, саме К.В.Мощенко обирають його головою. Незважаючи на відсутність підтримки з боку органів влади як Тимчасового уряду, так і Центральної Ради та гетьманського режиму, в 1917–1918 рр. Комітет відіграв помітну роль у збереженні історико-культурної спадщини Полтавщини.

Дещо пізніше, у кінці 1918 р., за ініціативою Комітету розгорнуло діяльність Українське наукове товариство досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Серед його засновників і активних співробітників був і К.В.Мощенко. Після відновлення радянської влади Полтавщині в січні 1919 р. він разом з іншими членами Товариства виступив з ініціативою створення відповідного державного органу, який би піклувався про збереження історико-культурної спадщини краю – губернського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва (губкопмису). Розроблений науковцями проект його структури та план роботи в лютому 1919 р. був затверджений Полтавським губвиконкомом, а К.В.Мощенко увійшов до складу колегії новоутвореного пам'яткоохоронного органу.

Першим реальним заходом Полтавського губкопмису стало обстеження покинутих буржуазією чиновниками садиб, маєтків, квартир, виявлення залишених напризволяще предметів визначної історико-культурної цінності [13].

Активною та цілеспрямованою була пам'яткоохоронна діяльність К.В.Мощенко і в наступні роки. Разом з І.Н.Капустянським, М.М.Бокієм, Г.П.Демочком, І.Ф.Рибаковим, В.М.Щербаківським, М.І.Сагардою, В.М.Верховинцем, В.О.Щепотьєвим та П.С.Поставним вчений знову працює у складі колегії губкопмису, виконує ряд її відповідальних доручень [14]. Наприклад, в 1922 р. йому разом з О.К.Тахтаєм та М.Я.Рудинським довелося взяти участь в проведенні експертизи науково-історичної та культурної цінності речей культу, вилучених з ризниць Полтавщини у фонд боротьби з голодом [15]. Хід та результати цієї роботи засвідчують звіти, що збереглися в Державному архіві Полтавської області. Так, в третій декаді липня 1922 р. експерти провели огляд цінностей, вилучених з церков Прилуцького, Лубенського, Зінківського повітів. При цьому з 40 пудів представлених речей до Центрального пролетарського музею Полтавщини було передано експонатів загальною вагою 2 пуди. Пізніше, за рекомендацією фахівців, до сховища музею надійшло ще 5 пудів культових виробів з дорогоцінних металів, які не підлягали утилізації [16]. Довідавшись про результати експертизи, голова губкопмису І.Н.Капустянський відзначав, що кампанія по вилученню церковних цінностей була для музею «найбільш видатною подією 1922 р. <...> Вона дала силу матеріалу, який надзвичайно збагатив церковно-археологічними речами етнографічний відділ <...>» [17].

Робота в губкопмисі вимагала від К.В.Мощенко високої ерудиції, певної орієнтації в різних галузях знань. Ось тут і знадобився його досвід як архітектора та етнографа, здатного мати свій власний погляд на широке коло питань. Не обходилась без Костянтина Васильовича і розробка відповідних загальних пам'яткоохоронних програм, і вирішення долі конкретних пам'яток. Авторитетне судження вченого було враховане при визначенні шляхів збереження Покровської церкви, збудованої коштом П.Калнишевського у Ромнах і перенесеної до Полтави в 1908 р. Вилучена у релігійної общини, залишена без постійного догляду, вона поступово почала руйнуватися. Зваживши на це, К.В.Мощенко у 1921 р. виступив за повернення храму віруючим на основі оренди. Він же ретельно слідкував за дотриманням всіх пам'яткоохоронних пунктів орендної угоди [18].

Якою б великою та багатогранною не була пам'яткоохоронна діяльність К.В.Мощенко, основні його наукові та професійні інтереси лежали в площині музейної роботи, яку він не припиняв навіть в неспокійні роки революції та громадянської війни. Впорядковані ним до 1920 р. збірки вже самостійного, етнографічного музею, зазначав Я.О.Риженко, «настільки зросли, що їх без сумніву, можна було поставити на одне з перших місць на Україні» [19].

Коли в листопаді 1920 р. вони були вліті до Центрального пролетарського музею Полтавщини (ЦПМП), то без труднощів склали основу його історико-етнографічного відділу з підвідділами: історичним, славетних полтавців, українського селянського побуту, панського побуту, народознавства, промислового мистецтва, фольклору й мови, хорово-музичним та ткацтва з майстернею. Відділ очолив К.В.Мощенко, який залучив до науково-дослідної та експозиційної роботи В.О.Щепотьєва, Ф.Попадича, В.М.Верховинця, багатьох інших знавців етнографії Полтавщини [20]. На їх різнобічну допомогу Костянтин Васильович спирався, керуючи музеєм українського народного мистецтва, утвореним в приміщенні просвітницького будинку імені М.В.Гоголя після вивезення звідти до ЦПМП етнографічних експонатів [21].

Незважаючи на свою завантаженість музейними справами, К.В.Мощенко встигав працювати і у Полтавському науковому товаристві, яке в 1924 р. увійшло до складу установ Всеукраїнської Академії наук. На одному з прилюдних його засідань краєзнавець виступив з доповіддю «До архітектури панських будинків на Полтавщині» [22]. Він також підготував ряд інших наукових розвідок [23].

Як в роботі, так і в житті Костянтин Васильович завжди діяв згідно з своїми переконаннями, не боявся відверто висловлювати свою, нехай і відмінну від інших точку зору. В одній з робіт вчений, наприклад, піддав критиці архітектуру громадських будівель у селах Полтавщини (сільських рад, шкіл, лікарень, селянських будинків). «Ми б дуже помилилися, – писав К.В.Мощенко, – якби сподівалися в цих будівлях бачити виявлення місцевого характеру архітектури. В той час, коли не тільки кожна хата носить на собі ознаки мистецької творчості, а й другорядні господарські будівлі, кінчаючи сажем для свиней, носять її. сліди і всі разом дають багатий матеріал для студювання українського стилю, якраз ці найголовніші в селі будівлі громадські вражають відсутністю якоїсь оригінальності місцевого характеру і просто естетики» [24].

В 1924 р. К.В.Мощенко категорично виступив проти рішення Полтавської губполітосвіти про передачу до ЦПМП збірок музею українського народного мистецтва, що привело б до ліквідації цього самобутнього і популярного серед полтавців закладу [25]. Не побоявся з приводу музею піти на відкритий конфлікт з органами політосвіти губернії, відмовивши їм в виділенні музейних експонатів для місцевого театру [26].

Не приховував Костянтин Васильович і своїх релігійних переконань – належав до общини віруючих української автокефальної церкви. Ні для кого не були таємницею і політичні погляди його молодості – в роки Першої світової війни Мощенко стояв на позиціях «самостійників», не виключаючи можливості відокремлення України від самодержавної Росії, завоювання власної державності, навіть шляхом переходу під протекторат до Австро-Угорщини [27].

Під впливом революцій 1917 р., подій громадянської війни політичні погляди К.В.Мощенка, безумовно, зазнали суттєвих змін. Свідченням тому стала участь науковця у роботі цілого ряду радянських установ. В той же час Костянтин Васильович не приховував і незадоволення деякими заходами органів радянської влади на Полтавщині. Як результат – в кінці 1920 р. К.В.Мощенко був звинувачений в контрреволюційній діяльності і заарештований органами ЧК. Проте слідство, яке велось в Полтаві і Харкові, доказів такої діяльності не знайшло, і на початку 1921 р. Мощенко був звільнений з-під арешту.

На жаль, справа цим не закінчилась. В березні 1924 р. голова Полтавського губвиконкому О.Сербиченко звернувся до завідуючого губернським відділом народної освіти з листом, в якому пропонував висловити міркування «відносно фільтрації і звільнення ряду співробітників» музею. Разом з листом надсилались матеріали органів ДПУ на відповідні кандидатури, в тому числі, і на К.В.Мощенка, який характеризувався, як «антирадянський елемент».

Подібна характеристика давалась К.В.Мощенку і в акті обстеження Центрального пролетарського музею Полтавщини інспектором художнього відділу губвно від 19 травня

1924 р. К.В.Мощенко, вказувалось в акті, – «завідуючий історико-етнографічним відділом, людина за своєю науковою цінністю, наскільки я зміг визначити, сама посередня, зате щиро і глибоко ненавидить Радянську владу і все революційне, найбільш відданий помічник М.Рудинського і готовий в будь-який момент віддати своє життя за політику Рудинського». В «політиці» ж М.Я.Рудинського, тодішнього директора музею, інспектора не влаштувало те, що він заперечував проти використання наукових співробітників як екскурсоводів, наполягаючи на необхідності створення спеціального штату останніх. Це й послужило підставою для висновку іспектора про необхідність зняття з роботи ряду співробітників музею, як «саботажників соціалістичного будівництва». «Беручи до уваги, – писав він, – принцип комуністичної програми, за яким всі наукові і культурно-художні джерела і фактори, що знаходяться на території СРСР, повинні бути суворо підпорядковані справі революції і соціалістичного будівництва, тобто робота і діяльність їх повинна принести максимальну користь революційно-політичній і культурній освіті трудящих мас СРСР <...> необхідно сказати, що робота музею під керівництвом Рудинського не лише не відповідає вищезначеним вимогам революційної освіти, але прикриваючись «науковістю» саботує ці вимоги <...> Тому я вважаю за необхідне Рудинського і К^о усунути від музею».

На початку жовтня 1924 р. таке ж рішення прийняла і губернська комісія по чистці радянських установ. Були, зокрема, звільнені з музею Михайло і Євгенія Рудинські. Що ж до К.В.Мощенка, то губкомісія вирішила зняти його з роботи «як антирадянський елемент, матеріально забезпечений». Коли ж Костянтин Васильович спробував було опротестувати це рішення, 6 листопада 1924 р. губкомісія підтвердила його знову [28].

Відавши близько двадцяти років свого життя роботи в Полтавському музеї, К.В.Мощенко болісно переживав розлуку з ним. І хоч без роботи не залишився – читав лекції з архітектури в Полтавському індустріальному технікумі – відчутного задоволення вона не приносила [29]. Добре, що на допомогу прийшли друзі – М.Я.Рудинський, який з 1925 р. став вченим секретарем Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, відомий мистецтвознавець, співробітник Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г.Шевченка в Києві Д.М.Щербаківський, з яким Костянтин Васильович познайомився ще в 1905 р. За їх пропозицією К.В.Мощенко в травні 1925 р. переїхав до Києва, де отримав змогу продовжити роботу в музейних закладах [30].

З червня 1925 р. він очолив відділ станкового живопису Всеукраїнського музейного містечка (ВММ) у Києво-Печерській лаврі [31]. Тут особливо багато зусиль відавав розшукам, реставрації та організації експозицій пам'яток давньоукраїнського мистецтва. Зокрема, помітним явищем в культурному житті Києва другої половини 1920-х рр. стала організована К.В.Мощенком виставка старовинних ікон Лаврського музею [32].

В липні 1926 р. К.В.Мощенка запросили очолити також відділ народного мистецтва Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г.Шевченка [33].

Прагнучи поповнити експозиції відділу новими матеріалами, Костянтин Васильович неодноразово виїжджав у різні, часом найвіддаленіші райони України. Особливу ж увагу приділяв дослідженню пам'яток народного мистецтва Поділля. З цією метою в 1926 та 1927 рр. організував спеціальні наукові експедиції, що дали багатий матеріал з історії народного житлового будівництва, килимарства, писанок Поділля [34]. Близько 500 зразків народного мистецтва – переважно кераміки, килимів, різблення по дереву, – було придбано К.В.Мощенком під час його експедицій у 1929 р. на Поділля та Полтавщину [35]. Цього ж року він організував виставку зразків народного мистецтва Поділля, яка привернула увагу громадськості [36]. У Всеукраїнському історичному музеї імені Т.Г.Шевченка Костянтин Васильович керував підготовкою аспірантів, в 1928 р., окрім своєї основної роботи у відділі народного мистецтва, очолював історико-побутовий відділ, виконував обов'язки директора музею. Не менш напружено працював К.В.Мощенко і у Всеукраїнському археологічному комітеті, дійсним членом

якого став у липні 1925 р. [38] Цей авторитетний заклад Всеукраїнської Академії наук, що здійснював вищий науковий догляд і дослідження пам'яток історії та культури, неодноразово звертався до послуг К.В.Мощенка.

Так, в серпні 1925 р. президія ВУАКу доручила йому вжити заходів для охорони і збереження старовинного палацу в м. Яневі на Поділлі. Вже 26 серпня вона заслухала звіт К.В.Мощенка про результати його поїздки до Янева. Як з'ясувалось, місцеві органи влади санкціонували руйнування досить цінного архітектурного комплексу – замку, обнесеного подвійними стінами з баштами і ровом з перекидним містком.

Припинивши нищення пам'ятки, К.В.Мощенко, однак, не обмежився цим. Ознайомившись з загальним станом охорони історико-культурної спадщини на Поділлі, він дав конкретні поради щодо його поліпшення. Президія ВУАКу схвалила і пропозиції К.В.Мощенка про необхідність прийняття Вінницьким окрвиконкомом розпорядження, що забороняло б руйнування старовинних будинків без санкції місцевого музею [39].

В вересні 1925 р. К.В.Мощенко, разом з Ф.Л.Ернстом, М.Я.Рудинським, П.П.Курінним та іншими увійшов до комісії фахівців по перевірці стану Володимирського собору у Києві. В ході обстеження собору було виявлено цілий ряд серйозних пошкоджень. З метою їх термінового усунення вчені домоглися створення Київським окрвиконкомом спеціальної комісії по визначенню переліку ремонтно-реставраційних робіт у соборі. Поряд з відомими науковцями і культурними діячами О.В.Кобелевим та І.В.Моргілевським, інженерами П.К.Голубятниковим і В.С.Безсмертним до складу комісії увійшов і К.В.Мощенко. 6 жовтня 1925 р. він поставив свій підпис під актом обстеження собору, в якому відзначались заходи по заживленню шрамів від розривів снарядів у верхньому нефі і куполах собору, реставрації його унікального живопису, тощо [40]. Надзвичайно ретельно виконував він і інші доручення ВУАКу.

Зокрема, на початку листопада 1925 р. президія ВУАКу доручила К.В.Мощенку разом з М.О.Макаренком скласти список найвизначніших пам'яток Полтавщини [41]. 20 січня 1926 р. пленум ВУАКу заслухав доповідь К.В.Мощенка про загрозливий стан Кловського палацу (архітектор І.Г.Шедель), який згідно з рішенням Київської міськради почали розбирати на будівельні матеріали. Пленум ухвалив надіслати телеграму протесту проти дій київських «будівельників» до Наркомату освіти республіки і створити комісію, яка б визначила невідкладні заходи по врятуванню цієї цінної пам'ятки архітектури. До комісії увійшли В.О.Осьмак, О.В.Кобелев, І.В.Моргілевський і К.В.Мощенко. Лише їх самовіддана боротьба проти геростратівського рішення міськради врятувала палац від руйнування [42].

Ще не закінчилась справа з Кловським палацом, а в середині лютого 1926 р. К.В.Мощенко вже отримує нове доручення ВУАКу: оглянути трапезну Братського монастиря і встановити, чи не загрожують пам'ятці розпочаті там будівельні роботи [43].

В 1926–1927 рр. К.В.Мощенко доклав чимало особистих зусиль для реставрації напівзруйнованого будинку по Хрещатицькому провулку № 8-а, у якому в 1846 р. жив Т.Г.Шевченко. Коли ж виділених Київським окрвиконкомом та міськрадою на впорядкування будинку коштів не вистачило, К.В.Мощенко разом з іншими представниками наукової і творчої інтелігенції Києва своїми особистими заощадженнями сприяв збереженню пам'ятки – пам'яті про великого сина українського народу. Він же, спільно з В.Г.Кричевським, без будь-якої винагороди здійснював ремонтно-реставраційні роботи в будинку [44].

Подвижницька діяльність К.В.Мощенка на ниві дослідження і охорони пам'яток, музеєзнавства вже на середину 1920-х рр. висунула його ім'я в коло провідних вчених України. Не випадково, коли на початку 1926 р. розпочалася підготовка до Всеукраїнської музейної наради, саме К.В.Мощенку було доручено підготувати тези доповіді, проект резолюції і практичні рекомендації щодо однієї з найважливіших проблем, винесених на нараду – про стан музейної техніки на Україні та перспективи її розвитку [45]. Так само не було випад-

ковістю і включення на початку 1927 р. К.В.Мощенко, поряд з такими відомими вченими як Д.М.Щербаківський, М.О.Макаренко, Ф.Л.Ернст, до складу республіканської експедиції по дослідженню пам'яток мистецтва на території Дніпрельстану [46].

Добре відомим було ім'я К.В.Мощенко і серед діячів творчого цеху республіки. Він входив до архітектурної секції Асоціації художників Червоної України (АХЧУ) [47]. Використовував результати досліджень народної архітектури, народної творчості при розробці власних архітектурних проектів, ескізів орнаментів на керамічних виробках, тощо. Своєрідним підсумком діяльності Костянтина Васильовича в цій сфері творчості стала його участь у Всеукраїнській художній виставці, присвяченій 10-річному ювілею Жовтневої революції. На виставці було показано 22 роботи К.В.Мощенко. Серед них проекти будинків для робітників і службовців, повіток, виставочного павільйону, їдальні та інших будівель, розроблені К.В.Мощенко для Гадяцької дослідної станції (тут за його проектами було побудовано до 10 об'єктів) [48]; ескізи малюнків на тканинах, на керамічному посуді, ескізи художнього розпису груби і різьблених дверей з мисником, інтер'єру їдальні, святкового оформлення зали; виконані в стилі металопластики декоративне блюдо, скринька тощо [49].

В 1920-х – на початку 1930-х рр. Костянтин Васильович підтримував тісні творчі контакти з багатьма відомими художниками України. Так, в 1932 р. разом з А.Бацулою, Ф.Івасюком, В.Касіяном, С.Мироновим, Ф.Красицьким, В.Кричевським та іншими він взяв участь в оформленні ювілейної виставки музею діячів науки та мистецтва при ВУАН [50].

Однак, на той час сам К.В.Мощенко змушений був залишити музейну ниву. На рубежі 1920–1930 рр. в умовах політики нівелювання національних особливостей народів СРСР, заперечення правомірності існування етнографії як самостійної науки, почали звужуватися етнографічні дослідження та експедиції наукових закладів і музеїв, а наукові студії в царині мистецтва стали ототожнюватися з буржуазним націоналізмом, українським сепаратизмом, тощо. Все це не могло не позначитись на долі К.В.Мощенко. Розпорядженням Упрнауки НКО республіки від 13 березня 1930 р. дирекції Всеукраїнського музею містечка пропонувався звільнити К.В.Мощенко з роботи, поклавши виконання обов'язків завідуючого відділом станкового живопису на М.М.Чорногузова. Обговоривши 19 березня 1930 р. це рішення, наукова колегія ВММ спробувала було опротестувати його. Вона мотивувала свою позицію тим, що К.В.Мощенко, як фахівець широкого профілю, не лише керував роботою відділу станкового живопису, а й допомагав формуванню та розміщенню інших відділів [51]. Однак, зусилля колег Костянтина Васильовича по музею були марними. В листі Наркомату освіти України до ВММ від 25 квітня 1930 р. підтверджувалось розпорядження Упрнауки [52]. Щоправда, К.В.Мощенко залишався на посаді завідуючого відділом народного мистецтва в Київському історичному музеї. Зустрічаємо його прізвище і в проекті штатного розкладу цього музею на 1930–1931 рр. [53]. Однак, для К.В.Мощенко проект реальністю так і не став. У вересні 1930 р. його звільнили і з історичного музею [54].

Етнограф і музейний працівник за покликанням, К.В.Мощенко з вересня 1930 р. йде працювати за своєю фаховою спеціальністю художника-архітектора до Київського агрокомбінату, а згодом – на Київську кінофабрику [55]. Лише в липні 1932 р. йому вдалося влаштуватися на посаду, яка потребувала також знань з етнографії та музейної справи – архітектора щойно відкритих Всеукраїнських художньо-реставраційних майстерень. К.В.Мощенко очолив цех реставрації пам'яток архітектури. По суті ж, був його єдиним співробітником. Незважаючи на це, як видно із звіту майстерень, лише за 1932 р. по цеху архітектури було складено картковий каталог архітектурних пам'яток Києва, спільно з Київською крайовою інспектурою охорони пам'яток культури оглянуто Софійський собор і Андріївську церкву, намічено плани реставраційних робіт цих пам'яток. Була також проведена робота по підготовці до реставрації будинку гаупвахти та порохового льоху – пам'яток історії XVIII ст., будинку декабристів. К.В.Мощенко спільно з пам'яткоохоронцями самовіддано боровся проти руйну-

вань садиби Миколи І, печер Києво-Печерської лаври, будинку колишньої Духовної академії на Подолі та інших. Поринаючи повністю в роботу, він прагнув зрушити «із мертвого шляху ігнорування справи реставрації пам'яток архітектури» [56].

Чи думав він, захищаючи пам'ятки, що вже невдовзі сам потребуватиме захисту? 22 листопада 1933 р. К.В.Мощенко був заарештований співробітниками Київського обласного управління ДПУ. Під диктування слідчого, що вів справу К.В.Мощенка, життя та діяльність пам'яткоохоронця-етнографа набували послідовної злочинної спрямованості. «Працюючи з 1906 р. в музеях. – «зізнався» К.В.Мощенко, – завжди підкреслював державну самостійність України, використовуючи музей як засіб націоналістичною виховання <...> демонструючи могутність української культури, її славне історичне минуле». Вже в 1920 р. К.В.Мощенко, начебто, вступив до створеної Д.М.Щербаківським контрреволюційної організації музейних працівників, до якої входили також Ф.Л.Ернст, В.Є.Козловська, П.П.Курінний, М.Я.Рудинський, В.М.Зуммер, С.А.Таранушенко та ряд інших відомих співробітників музеїв України. Їх контрреволюційна ворожа діяльність, зокрема, полягала в затушовуванні питань класової боротьби в експозиціях та виставках музеїв. Так, К.В.Мощенко звинувачувався в тому, що очоливши відділ станкового живопису в Лаврському музеї, «замість того, щоб показати ікони як знаряддя затемнення класової свідомості трудящих і використати цей відділ для антирелігійної пропаганди, організував цей відділ, як зразок «чистого» українського мистецтва». На формування «сепаратистських тенденцій у відвідувачів» начебто, була спрямована і діяльність К.В.Мощенка в історичному музеї, «де експонати селянського мистецтва підбиралися не за класовим принципом, а лише за художньою цінністю». Незважаючи на те, що К.В.Мощенко підписав усі протоколи допитів і «зізнав», навряд чи сам запам'ятав те, що підсовував слідчій.

На думку ж слідчого, у нього було достатньо «фактів» для того, щоб довести належність К.В.Мощенка ще й до контрреволюційної організації російських та українських фашистів, що ставила за мету повалення збройним шляхом радянської влади і встановлення фашистського ладу на Україні. У звинувачувальному висновку він запропонував кваліфікувати дії К.В.Мощенка згідно з статтями 54-2 і 54-11 КК УСРР, засудивши його до трьох років концентраційних таборів. Судова трійка колеги ДПУ України, яка розглядала 26 лютого 1934 р. справу К.В.Мощенка, виявилась, проте, більш «великодушною». Вона прийняла рішення вислати його на три роки до Казахстану, направивши до місць заслання без варті [57].

Сьогодні зрозуміла надуманість «справи» К.В.Мощенка. Однак, досі так і невідомо як відбув він покарання, де жив і працював до війни, чому і як залишив Батьківщину, як жив за її межами. І все ж, зараз, абсолютно достеменно відомо, що життя К.В.Мощенка, принаймні, до того страшного дня 22 листопада 1933 р., повністю належало українському народу, якому він служив натхненно і щиро.

1. ЦДАЖР України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 5158. – Арк. 3.
2. Мощенко К. Академік Микола Біляшівський як музейний робітник // Український музей. – Збірник перший. – К., 1927. – С. 3.
3. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К., 1989. – С. 39.
4. Мощенко К. Назв. праця. – С. 5.
5. Скрипник Г.А. Назв. праця. – С. 31; Супруненко О.Б. Археологічне зібрання К.М.Скаржинської // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 89, 101, 106.
6. Отчет о естественно-историческом музее Полтавского губернского земства за 1908 год. – Полтава, 1909. – № 2; Отчет по естественно-историческому музею Полтавского губернского земства за 1910 год. – Полтава, 1911. – С. 3.
7. Там само. – С. 9.
8. Там само.
9. Отчет по естественно-историческому музею Полтавского губернского земства за 1911 год. – Полтава, 1912. – С. 7.
10. Ежегодник естественного-исторического музея Полтавского губернского земства. 1913 год. – Полтава, 1915. – № 2. – С. 6, 52.
11. Ежегодник естественного-исторического музея Полтавского губернского земства. 1914–1915 гг. – Полтава,

1917. — № 3-4. — С. 4-57.
12. Отчет... — Полтава, 1911. — С. 13; Отчет... — Полтава, 1912. — С. 10.; Ежегодник естественного-исторического музея Полтавского губернского земства. 1912 год. — Полтава, 1913. — № 1. — С. 49; Ежегодник... — Полтава, 1915. — № 2. — С. 8.
13. Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. VII.
14. Державний архів Полтавської області. — Ф.Р — 3154. — Оп. 2. — Спр. — 4. — Арк. 7.
15. Там само. — Ф.Р. — 1503. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 77.
16. Там само. — Ф.Р — 495. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1, 2, 3.
17. ВР ЦНБ АН України. — Ф.Х. — Спр. 19007. — Арк. 6.
18. Державний архів Полтавської області. — Ф.Р-1503. — Оп. 1. — Спр. 1031. — Арк. 115.
19. Риженко Я. Збірки з історії етнографії, мистецтва та промисловості // Збірник. — Том 1. Присвячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928. — С. 63.
20. Риженко Я. Полтавський державний музей (Історичний нарис) // Збірник. — Том 1. — С. 7-8.
21. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 5158. — Арк. 3.
22. Записки Полтавського наукового при Всеукраїнській академії наук товариства. — Полтава, 1928. — Вип. 2. — С. VII. 1
23. Див.: Мощенко К. Нарис матеріального побуту (Полтавщини) // Збірник. — Том. 2. Полтавщина. — Полтава, 1927. — С. 341-355.
24. Там само. — С. 348.
25. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 5158. — Арк. 4.
26. Скрипник Г. А. Назв. праця. — С. 164.
27. Николаев В. Ф. Далекое прошлое. Страницы автобиографии. Дочери на память, а внукам от деда. Ноябрь 1989 // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. — Спр. 11 1565. — Арк. 108.
28. Державний архів Полтавської області. — Ф.Р-495. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 112-114; Спр. 8. — Арк. 111, 120; Спр. 11. — Арк. 1; Спр. 12. — Арк. 11.
29. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 5158. — Арк. 4.
30. Архів КД Б України. — Спр. 61277 ФП. — Арк. 18.
31. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 5158. — Арк. 4.
32. Архів КДБ України. — Спр. 61277 ФП. — Арк. 19.
33. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 5158. — Арк. 4.
34. Там само; ВР ЦНБ АН України. — Ф. 279. — Спр. 888. — Арк. 20.
35. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1509. — Арк. 19.
36. Архів КДБ України. — Спр. 61277 ФП. — Арк. 19.
37. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 3426. — Арк. 13, 18, 31.
38. ВР-ЦНБ АН України. — Ф. 279. — Спр. 904. — Арк. 17.
39. НА ІА АН України. — Ф. ВУАК. — Спр. 36. — Арк. 55, 58-59.
40. Там само. — Спр. 19. — Арк. 34-35; Спр. 36. — Арк. 61; ВР ЦНБ АН України. — Ф.Х. — Спр. 34772. — Арк. 1.
41. НА ІА АН України. — Ф. ВУАК. — Спр. 62. — Арк. 37.
42. Там само. — Спр. 84. — Арк. 4-5.
43. ВР ЦНБ АН України. — Ф. 279. — Спр. 888. — Арк. 6.
44. Червоний шлях. — 1927. — № 6. — С. 43; Глобус. — 1930. — № 5. — С. 74-75, ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 5158. — Арк. 4.
45. Там само. — Оп. 6. — Спр. 8903. — Арк. 104.
46. ВР ЦНБ АН України. — Ф. 279. — Спр. 888. — Арк. 19.
47. Історія українського мистецтва: В 6-ти томах. — К., 1967. — Т. 5. — С. 19.
48. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 5158. — Арк. 4.
49. Каталог Всеукраїнської ювілейної виставки (10 років Жовтня). — Харків-Київ-Одеса, 1927. — С. 37-39.
50. ВР ЦНБ АН України. — Ф.Х. — Спр. 30886. — Арк. 20.
51. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 6135. — Арк. 25.
52. Там само. — Оп. 9. — Спр. 1491. — Арк. 6.
53. Там само. — Спр. 1509. — Арк. 17.
54. Архів КДБ України. — Спр. 61277 ФП. — Арк. 19.
55. Там само.
56. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 528. — Арк. 36.
57. Архів КДБ України. — Спр. 61277 ФП. — Арк. 4, 18, 19, 22-24, 32-34, 36-40.

Олексій Нестуля

НАВРОЦЬКИЙ

Олександр Іванович

1898 – ?

24 червня 1941 р. в Полтаві, у квартирі по вулиці Комсомольській, 32 співробітники НКВС заарештували керівника оркестру Будинку піонерів Олександра Івановича Навроцького [1]. Це був третій арешт. Вперше він знаходився під слідством у 1920 р., вдруге – у 1932-му. Обидва рази тримали в ув'язненні по два місяці. Перший раз – «за знайомство з контрреволюційними особами», другий – «за виконання нерадянської музики» [2]. Обидва звинувачення навіть для тих, хто їх висунув, виявились досить невдалими, занадто дикими з точки зору права, тому, не знайшовши більш вагомих доказів вини, його відпустили.

В 1941-му вирішили зшити справу більш цупкими нитками, і хоча об'єктивно звинувачувати не було в чому, у висновку все ж таки записали: «займався антирадянською діяльністю, проводив антирадянську агітацію на зрив міроприємств партії і Радянського уряду, вихваляв фашизм, стверджуючи, що фашизм – гарна форма правління, тобто здійснив злочин, передбачений ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР» [3].

Справжня ж причина арешту крилася зовсім в іншому. О.І.Навроцький знаходився на обліку НКВС як неблагонадійний і у зв'язку з особливим станом – оголошенням гітлерівською Німеччиною війни – підлягав вилученню. Саме тому у висновку зроблено наголос на начебто його фашистські симпатії.

Не чекаючи рішення по справі, Олександра Івановича етапували далеко за межі України. Куди саме, можна дізнатися з виписки із протоколу Особливої наради при НКВС СРСР від 3 жовтня 1941 р.: «Навроцького Олександра Івановича за антирадянську агітацію ув'язнити у виправно-трудоий табір строком на п'ять років, рахуючи строк з 24-го червня 1941 року». Виписка завірена печаткою УНКВС по Куйбишевській області з відміткою: «Татар-Сеураллаг. № 9/10-72333 от 14/XI-41» [4]. А це означає, що людина відбувала покарання ще до прийняття офіційного про це рішення.

Взагалі стає моторошно від того, що якісь невідомі анонімні особи давали оцінку «неблагонадійній». Право якої цивілізованої країни знає таке? та й, взагалі, чи може вписуватись така категорія в якусь праву? Це сваволя.

Тавро неблагоннадійності на сім'ю Навроцьких поставила ще царська влада. Батько, Іван Васильович, з початку століття сповідував соціалізм. Брав активну участь у створенні в Полтаві і Кременчуці нелегальної друкарні. За революційну діяльність, яку проводив у 1900–1906 рр., його вислали в Архангельську губернію, а у 1908 р. ув'язнили на два з половиною роки у Вологодській тюрмі [5]. Туди й рушила за ним дружина Августа Миколаївна разом з малим Сашком. Оселилися поруч з тюрмою. По вихідних виглядали батька у колоні арештантів, яких водили до церкви.

Іван Васильович був освіченою, культурною людиною, добре грав на бандурі і хотів придбати її для сина, але у крамницях Вологди такого інструменту не знайшов, тому подарував російську балалайку. Навчив грати сина. Сам грав, наспівуючи, але переважно сумні пісні: «Ой, Морозе, Морозенку...», «За Сибіром сонце сходить...» «Мабуть, саме ці пісні і послужили згодом для звинувачення Олександра Івановича у виконанні «нерадянської музики» [6]. Мати теж вчила Сашка народним українським пісням. Музика припала хлопцеві до душі, стала справою усього життя. Це захоплення ще більше зросло, коли до Вологди завітав відомий російський композитор, музикант і популяризатор народних інструментів Василь Васильович Андреев. Він тісно спілкувався з членами міського товариства любителів народної музики, Вологодським самодіяльним оркестром балалаечників, учасником якого був Олександр. Василь Васильович багато розповідав про історію народних інструментів, захопив Олександра їх колекціонуванням. Олександр Іванович вважав В.В.Андреева своїм вчителем.

Після революції сім'я повернулася до Полтави. Олександр продовжив навчання у реальному училищі, але свого захоплення музикою не полишав, грав в оркестрі народних інструментів Воронеля, а на бандурі – в капелі бандуристів. Крім того, конструював свої інструменти. В співавторстві з харківським майстром С.П.Снігірьовим з'явилися: балалайка-бас, балалайка-альт, балалайка-тенор. Особливою гордістю О.І.Навроцького стала виготовлена ним одинадцятиструнна гітара з двома грифами.

Олександр Іванович мав величезний емоційний потенціал. Його енергії не було меж. Подив бере, коли знайомишся з переліком музичних колективів, які він створив і якими керував: ансамбль пісні і танцю паровозоремонтного заводу, дитячий оркестр промкооперації, дитячий струнний гурток клубу промкооперації, домро-балалаечний оркестр промкооперації, оркестр народних інструментів індустріального технікуму, оркестр народних інструментів при політосвіті...

І все б, здавалося, йшло добре, якби нова влада не продовжила ту ж саму політику, проти якої за царизму боровся батько. А він не міг змиритися з порядками, що запроваджували більшовики, і ті, в свою чергу, порушили проти нього кримінальну справу. Приводам послужила доповідна старшого інформатора Губчека. Ось що він написав у своїй цидулці:

«Записка в 4-ю групу 1920 г. августа 6 дня.

Прошу выписать ордер на арест гр. Навродского Ивана Васильевича, проживающего по Жандармской ул. № 11, Марусенко Андрея Устимовича и Кравченко Антона Ивановича, как лиц, подрывающих устои Сов. власти и препятствующих строительству и агитации против Сов. власти. Дополнительный материал будет дан особо.

Старший информатор Полт. Губчека.
Подпись» [7].

Звинувачення якогось інформатора було достатньо для арешту. Ні доказів ніяких не потрібно, ні санкції судової влади.

Той же інформатор надав «слідству» і «дополнительный материал» у вигляді власноручно складеної характеристики:

«Явный петлюровец. В предприятия держит себя невозможно, на собраниях произносит возмутительные речи в духе желтоблагитого.

Ст. інформатор
Подись» [8].

«Невозможная» поведінка І.В.Навроцького проявилася у тому, що він на загальних зборах профспілки у Робітничому палаці виступив з промовою про те, що робітники лише тоді не будуть голодними, коли відкриють ринки і дозволять вільний привіз продуктів, або відкриють кооперативну торгівлю. Про це повинна попиклуватись радянська влада [9].

Сказаного вистачило, щоб Івана Васильовича під конвоєм відправити до Харківської губернії з клеймом: «меншовик». Лише завдяки численним клопотанням людей, які добре знали його і писали, що він «до цих пір залишився вірним пролетарській революції», Івана Васильовича наприкінці осені 1920 р. випустили на волю «як безпартійного» [10], але царське тавро «неблагонадійного» поновили. Тепер воно прилипло також і до сина, адже він грав «не-радянську музику».

Відбувши в 1940-х рр. незаслужене покарання, Олександр Іванович працює на Уралмаш-заводі, у Верхньо-Тавдинському будинку культури Будинку піонерів Свердловської області. Створений ним тут у 1948 р. оркестр народних інструментів через три роки налічував більше 80 учасників, користувався величезною популярністю і за вказаний час дав близько двохсот концертів. В його репертуарі твори Моцарта, Чайковського, українських композиторів. Разом з солістами і хором О.І.Навроцький підготував оперу М.Лисенка «Наталка Полтавка» [11].

Талановитий і чуйний педагог, Олександр Іванович зумів багатьом учасникам прищепити гарячу любов до музики, виховав цілу плеяду керівників музичних гуртків. З далеких колгоспів поспішала молодь на репетиції».

Збереглися численні фотокартки, де він зображений серед своїх вихованців. Молоді, натхненні обличчя. А ось фотокартка, де він знятий окремо. Музикант сидить у власній квартирі. Тонкі пальці завмерли на бандурі. Над головою – портрет Кобзаря, любовно прибранний рушниками. Нижче – Тарас Бульба усміхається в заломленій набік смушевій шапці. Все яскравіше вишивкою, барвами: і сорочка на музикантові, і квартира. Так, наче повіяло теплим полтавським вітром. Тільки не весело чомусь козакові з бандурою... Очі музиканта сповнені болем, тривоги, питання... На звороті – коротке звернення до друга, що підтримував Навроцького все життя – Андрія Микитовича Кононенка: «Друже, як бачиш, знов взявся за бандуру, як колись в 1916–1919 рр., та голос у мене не дуже <...> Правда, трохи гірший за Козловського. Урал. Свердловськ. 1950 р.».

В 1959 р. Олександра Івановича нарешті реабілітували. Та ще довгі десять років батьківщина не приймала його – не давали квартири. Пісню не пускали в свою хату.

1. Архів УСБ України по Полтавській області. – Спр. 6959-С. – Арк. 10-11 (Навроцький О.І. народився в Полтаві 1898 р.).
2. Там само. – Арк. 15-16.
3. Там само. – Арк. 24-25.
4. Там само. – Арк. 27.
5. Архів СБ України. – Спр. 520941-ФП. – Т. 3. – Арк. 14-15.
6. Щев 1970-хрр. пісню про Кармалюка «За Сибіром сонцесходить» деякі ідеологи розцінювали як націоналістичну, антирадянську. Приводом для цього слугували слова пісні: «Повернувся я з Сибіру, та не маю долі /Хоч, здається, не в кайданах, та все ж не на волі».
7. Архів СБ України. – Спр. 520041-4П. – Т. 3. – Арк. 1.
8. Там само. – Арк. 12.
9. Там само. – Арк. 15.
10. Там само. – Арк. 110.
11. Советская музыка. – 1954. – № 11.
12. 200 концертів //Тавдинский рабочий. – 1951. – № 56.

Василь Граб

ОГІЙ

Яків Родіонович

жовтень, 8/21, 1891 — липень, 13, 1937

На крутозламі історичних епох український народ піднімав із своїх глибин на гребінь політичного життя талановитих людей, які мали достатньо віри, сил і вміння, щоб вести за собою інших. Це повною мірою стосується селянського сина з Полтавщини Якова Огія.

Його батьківщина – нині не існуючий хутір Огіївка поблизу села Сухинівки Кобеляцького повіту, де у бідняцькій сім'ї він народився 8/21 жовтня 1891 р. [1]. (В деяких документах, офіційних повідомленнях зазначається, що Я.Р.Огій народився в 1892 р. Але документи, заповнені ним власноручно, дають підставу автору вважати, що датою його народження є 21 жовтня 1891 р.).

Освіту Яків, як він сам казав, одержав «домашню» – тобто ніякої, самотужки вивчившись грамоти. Йому, наділеному допитливим розумом, в дитинстві і юності мріялося про навчання, та життя повертало ці думки в інший бік – як заробити на шматок хліба. Тож і працював він ще змалку у наймах, а потім, оволодівши ремеслом чоботаря і шевця, гнув спину на цій нелегкій роботі [2].

З 16 років довелось йому батракувати у поміщиків і куркулів у степах Катеринославщини та Таврії. Ще підлітком Яків, не витримавши найманого рабства у поміщика, утік від нього. За самовільне залишення роботи його піддали адміністративному арешту. В 1912 р. Я.Огія переслідувала поліція як організатора вбивства чеченця, що охороняв поміщика. Сам він згадував свою юність: «Ідеологічне виховання я одержав в степах у куркулів і поміщиків, на пристанях Азовського моря у купців та капіталістів» [3].

Поневіряння та злидні не зламали цю вольову і обдаровану людину. Волелюбний козацький дух – чи не єдина спадщина Якова Огія – штовхає його до активного спротиву будь-якому гнобленню. Тому навесні 1917 р., почувши заклик «Борітеся – поборете!» щойно утвореної Української партії соціалістів-революціонерів, увійшов до її складу [4]. Про більшовиків же у селах Полтавщини за свідченням газети «Молот» – органу Полтавського комітету РСДРП(б) – практично не мали уявлення аж до кінця 1917 р. [5].

З ростом майже два метри, атлетичною статурою, з красивим мужнім обличчям і густим темним чубом, Яків однак приваблював людей до себе не тільки зовнішністю. Особисті якості, в першу чергу, організаторський хист, невгамовний революційний запал, швидко зроби́ли його однією з чільних постатей у політичному житті повіту. Серед українських есерів, різних за своїм складом і переконаннями, він стояв на найлівіших позиціях, як прихильник рад. Я.Огій був одним із організаторів Кобеляцької об'єднаної ради робітничих, солдатських та селянських депутатів. Як її представник він виступав на з'їзді рад Полтавщини в липні 1917 р. [6].

Революційність Огія привела його до лав боротьбистів – лівої течії українських есерів, цю виділили у самостійну партію в травні 1918 р. В часи гетьманщини і німецької окупації він вів підпільну роботу, піднімав селян на боротьбу проти буржуазно-поміщицького режиму.

Виконуючий обов'язки Кобеляцького повітового старости В. Кублевич 24 липня 1918 р. зазначав у своїй постанові, що під час волосного сходу у с. Бродщині, зібраному для оголошення грамоти гетьмана П.Скоропадського, було допущено обрання головою сходу Якова Огія, який «разом з Порфирієм Твердохлібом виголошували запальні промови, закликали народ не визнавати влади Пана Гетьмана, дозволяли собі різко критикувати зміст грамоти, озброювали народ проти німецьких властей <...>»

Виходячи з цього і вважаючи, що Огій і його спільники є більшовиками, та те, «що Яків Огій зник і до цього часу не розшуканий», Кублевич постановив: «Після затримання віддати Огія до німецького військово-польового суду» [7].

Яків Огій очолив збройне повстання проти гетьманщини та німців у с. Попівці Кобеляцького повіту, що почалось одним з перших на Полтавщині. Як він сам згадував, повстанці успішно відбили два наступи німецьких загонів, і це викликало загальний ентузіазм селян [8].

А незабаром Огій, діючи у контакті з Полтавським підпільним повстанським комітетом, створив партизанський загін і очолив його бойові дії проти окупантів та режиму Скоропадського. За це німці спалили його хату, до неприємності побили стару матір, а самого Якова засудили до смерті, та не могли справитися ні з загоном, ні з його командиром [9].

1919-й рік був особливим у долі Якова Огія. Він став роком незлічених випробувань, майже постійного смертельного ризику, але разом з тим і високого злету, приніс йому визнання і велику славу в народі.

В опублікованих у 1926 р. спогадах, одним із авторів яких він був, зазначалося: «Ще до появи денікінських військ на території Полтавщини тт. Огію, Сердюку, Кондратку і Сагайдаківському було доручено організувати окремий партизанський загін. Загін повинен був лишитися в тилу Денікіна. На протязі приблизно 10 днів загін був організований і під командуванням тт. Огія і Сагайдаківського був направлений на передові позиції в напрямку Карлівка–Костянтиноград» [10].

Про становище на тій ділянці фронту можна судити з повідомлення Бюро української преси для В.І.Леніна: «Ми утримуємо Костянтиноград. На Харківському напрямі продовжуються запеклі бої Богодуховим. Північний схід Полтави відтісняє наші частини. Почалась евакуація Сум. Полтави повідомляють кепське постачання армії продовольством. Нема взуття, спорядження» [11].

Під тиском білих загін Я.Огія відступив на правий берег Дніпра, де влився до складу іншого партизанського формування, створеного на Кобеляччині, яким командував Олекса П'ятенко (Герашенко), колишній офіцер царської армії, людина виняткової відваги. І керівництво, і бійці не бажали відступати за межі України, тому партизанське з'єднання під назвою «Бригада полтавських повстанців» увійшло до складу III Галицького корпусу Армії УНР, що стояв фронтом проти Денікіна на Київщині і підлягав Петлюрі [12].

Проте серед командування бригади не було єдності у політичних переконаннях. Її командир О.П'ятенко входив до так званої «Кобеляцької організації Української Комуністичної

партії» (хоча сама партія з'явилась у 1920 р.), а Огій, за словами І.Майстренка, що теж був у складі з'єднання, «малописьменний колишній наймит, але дуже талановитий організатор, стояв ближче до більшовиків» [13].

Тому Огій разом із емісарами ЦК Української комуністичної партії (боротьбистів) Олександром Лісовиком та Костем Матяшем, що прибули із Києва для нелегальної роботи в тилу петлюрівських військ, приймає рішення залишити позицію Галицького корпусу і, прорвавши денікінську лінію фронту, рушити рейдом по ворожих тилах, піднімаючи населення на повстання. Так почався «червоний рейд» полтавських партизанів, або як їх називав сам Яків Родіонович – «лівобережних низових козаків» [14]. Керівники рейду згадували потім: «Петлюрівське командування надіслало свої частини нас затримати. Та було вже пізно, оскільки наші частини вже підтягнулися до Сквири і готові були для відсічі. У Сквирі створили штаб в такому складі: т. Лісовик – загальне керівництво, зовнішні зносини; т. Матяш – військовий керівник, оперативна частина; т. Огій – заступник Матяша і політичний комісар; т. Сніпко – начальник артилерії; т. Скрипка – командир кінного полку» [15].

Захопивши Канів і переправившись на Лівобережжя, партизанське з'єднання «Лівоберук» (так ще називало його командування) несподівано для білих з'явилося на Полтавщині. На плечах їхніх роз'їздів партизани увірвались до Хоролу і захопили його. Яків Огій, призначений комендантом, підтримував сувору дисципліну серед бійців і необхідний порядок у місті. Вилучивши разом із О.Лісовиком із місцевої скарбниці 5 млн. крб., необхідних для розрахунку з селянами за продукти і спорядження, вони видали усім місцевим службовцям платню на два місяці вперед і залишили кошти на господарські витрати [16].

Незабаром партизани пробілися до Полтави. Про становище в місті і губернії свідчить «повідомлення товариша», надіслане через лінію фронту для членів ЦК КП(б)У: «Настрій населення Полтави пригнічений. В місті стоїть офіцерський загін, із якого комплектуються каральні загони. По Полтавській губернії таких загонів розіслано до 15. Грабунки й насильства звичайне явище, причому грабунками займаються не лише рядові козаки, але і командний склад» [17].

Ватажки партизанів згодом згадували: «Штаб вирішив самого міста не брати, бо утримати його довго не вдалось би, а якомога більше дезорганізувати білих і підбадьорити полтавських робітників». Бої на околицях міста розпочалися 11 жовтня 1919 р.

«З часів Карла XII Полтава не переживала такої канонади. За 2 дні випущене було по Полтаві до 1500 снарядів» [18], – засвідчують очевидці. На другий день повстанцям удалось увірватись до самого міста. Яків Огій, що мало не загинув у бою, потрапивши під вогонь ворожого кулемета, писав через кілька місяців: «Підійшовши до Полтави, я розумів, що ми є нервом для денікінської армії, а тому наше завдання було паралізувати ворога. Коли ворог зібрав усі свої сили, щоб нас розбити, то ми спокійно відступили від Полтави <...>» [19].

Далі маршрут з'єднання Лісовика – Матяша – Огія через Кобеляки, які воно захопило відразу, проліг на Катеринославщину.

Тим часом денікінська офіційна газета «Русь» 15 жовтня 1919 р. хвалилася: «Вжиті рішучі заходи для ліквідації банд, що діють на території Малоросії. В Київській області банд мало <...> Дещо складніше справа в районі Полтавської області. Тут діють банди найбільші, наприклад, банда Шуби, яка недавно другий раз увірвалась до Полтави і протримала її два дні (11–12 жовтня) в своїх руках. (З'єднання завдало ударів так раптово, що денікінці навіть не знали точно, хто його очолює, і плутали із загоном Шуби – О.Ю.). З Полтави бандити були вибиті 13 жовтня вранці. Шуба утік. З ліквідацією банди Шуби слід чекати успіху в Полтавському районі <...>» [20].

Між тим партизанське з'єднання «Лівоберук» незабаром дало знати про себе на Катеринославщині. Тут до його складу влився ряд невеликих місцевих загонів, серед яких були

більшовицькі й лівоесерівські, очолювані Чухраєм, Орленком-Артисевичем, Цуриком. Чисельність партизанів під командуванням О.Лісовика, К.Матяша, Я.Огія сягала 5 тис. чол. при доброму озброєнні, в тому числі артилерії. А згодом до складу з'єднання увійшла і партизанська бригада І.Лантуха [21].

Із з'єднанням, домагаючись його підпорядкування, встановили зв'язки Зафронтбюро ЦК КП(б)У [22] (орган знаходився у Москві, а потім у Серпухові і керував роботою більшовицьких організацій у тилу білих на Україні), Полтавський підпільний губревком [23], Реввійськрада і Голоштаб повстанських радянських військ Лівобережної України. Останній вимагав від командування з'єднання, коли Махно повів наступ на зайнятий денікінцями Катеринослав з півдня, вдарити по білих з півночі [24]. В кінці листопада 1919 р. під Нижньодніпровськом повстанці зіткнулись із значними і відбірними силами білих під командуванням генерала Слащова: двома кавалерійськими і двома піхотними полками.

«Розпочався жорстокий бій, що точився цілу добу, на початку з перемінним успіхом, а потім денікінцям пощастило нас оточити, – згадував один із партизанських командирів Орленок-Артисевич. – Становище склалося недобре, а тут почались суперечки комскладу. Командир загону тов. Матяш, член штабу тов. Лісовик та інші човнами поїхали до Катеринослава для переговорів з Махном (як пригадуємо, з приводу хворих та зброї). Маса розглядала їхній від'їзд як утікання, і це мало негативний вплив на настрої партизанів <...> На чолі усієї групи став тов. Огій [25].

Сам Яків Родіонович писав про той бій: «Здавалось, що діло партизан після півтора місяця тяжкої боротьби загине, але козаки духом не впали і з великою енергією під командою моєю і хороброго товариша Скрипки нам вдалось атакою на протязі 4-х годин прорвати обхід (оточення – *О.Ю.*) без втрат. Цим проривом нам вдалось здобути патронів і знищити один добровольчеський (денікінський – *О.Ю.*) батальйон» [26]. Із загонів, які вивів із оточення Я.Огій, була утворена 2-а повстанська бригада під його командуванням. Комбригу не бракувало авторитету в досить-таки строкатому як. За складом, так і за ідеологією партизанському середовищі. Сам виходець із «низів» народу, він відмічав у цьому зв'язку: «Більшість повстанців йшло за особами, а не за ідеєю» [27].

В грудні 1919 р. бригада Огія вела бої з білогвардійцями на Полтавщині. Як і два місяці тому, вона, раптово підійшовши до Полтави, завдала ударів ворогу на її околицях і змусила його відступити. 13 грудня місто було звільнене. «Ми, яко партизани, маючи досить холоднокров'я, в Полтаву вступати не спішили, – зазначав Я.Р.Огій. – Цим часом підійшло регулярне військо Червоної Армії, і коли в Полтаві збилась маса війська, почались позорні явища – грабунки, я не вважав можливим ганьбити чесних партизан і вивів бригаду в Мачухи (село неподалік Полтави – *О.Ю.*)» [28]. Як видно, боєздатність і дисципліна серед партизанів Огія була значно вищою, ніж у багатьох регулярних частинах. Це підтверджують і документи Кобеляцького ревкому за той же період [29]. Стає зрозумілим, чому серед народу була такою високою популярність партизанського командира. В лаконічному повідомленні полтавської газети «власть Советов» від 16 грудня 1919 р. про мітинг з нагоди визволення міста говорилося:

«Особливо рельєфно серед ораторів виділялася фігура командира 2-ї повстанської бригади комуніста тов. Огія. Зморений, хворий від впертої революційної боротьби з ворогами Радянської Влади. 5 місяців тернистого шляху в тилу Денікіна, безперервна боротьба, життя в лісах і болотах, лише з вірою в перемогу жив цей борець за Радянську владу, в хвилину життя важкого надихав він своїх товаришів. Увесь довгий шлях від Полтави зколесив загін повстанців під керівництвом т. Огія. Багаточисельна аудиторія зустрічає і проводить т. Огія громом аплодисментів, що переходять в овацію» [30].

Сам же Я.Р.Огій не вважав можливим ні для себе, ні для свого з'єднання спочивати на лаврах. Вже через кілька днів 2-а повстанська бригада розпочала бої за Кременчук, які тривали безперервно цілий тиждень і закінчились взяттям міста [31].

Звичайно, у вирі громадянської війни на Україні далеко не все підходило під чіткі, здавалось би, викладки партійних документів, і сам Яків Огій був далеко не простою і однорозмірною постаттю. Сформований як непересічна і сильна особистість народною стихією, він не боявся її, а завжди перебував серед неї, живився її енергією, хоч і не терпів анархії і безладдя. Активний учасник революції і громадянської війни Ф.В.Попов свідчив, що в 1919 р. Я.Огій обстоював самостійність Української радянської республіки, необхідність створення її власних збройних сил, вказуючи, що Червона армія і її комісари нерідко діють тут, як окупанти. Відхід партизанів разом із регулярним військом з території України він вважав її зрадою [32].

У більшовицькому середовищі Я.Огія сприймали далеко не однозначно. Як згадував один із членів партійно-радянського керівництва Полтавщини Сметанич, «<...> були чутки та розмови про те, що Огій із своїм загonom виступав проти Червоної Армії» [33]. Тому Полтавський губком КП(б)У змушений був через газету «Власть Советов» 17 грудня 1919 р. заявити: «Я.Огій є відповідальний партійний працівник, що працював над організацією повстанських загонів і керував ними, діючи в повному контакті з ЦК Комун. Партії (більш.) Губпартком вважає, що т. Огій своїм листом (до редакції газети «Власть Советов», опублікований 16 грудня 1919 р. – О.Ю.) цілком розвіяв ті провокаційні чутки про діяльність як т. Огія, так і його загону» [34].

Слід відзначити, що Я.Огій був прихильником влиття повстанських загонів до складу регулярних частин [35]. Дещо по-іншому дивилось на це тогочасне партійно-радянське керівництво України. 23 листопада 1919 р. В.Затонський у розмові з представником Й.Сталіна з штабу Південного фронту заявив: «Тепер підтримка партизанщини в тій чи іншій формі помилка, яку не можна пробачити, якщо не злочин. <...> Влиття партизанів в діючі на Україні полки при сучасних умовах зовсім неприпустиме. Знайте, що підтримувати повстання в тилу Денікіна нема рації» [36]. а у січні 1920 р. Всеукрревком ухвалив: «Ліквідація професійного українського партизанства є <...> питання життя і смерті для України. Діючим на українській території військовим частинам найсуворіше заборонено приймати до свого складу партизанські загоны і навіть окремих добровольців. Всі партизанські загоны повинні бути негайно роззброєні, ті, що чинитимуть опір, повинні бути знищені» [37].

Яків Огій же 1 січня 1920 р. через губернську газету звернувся до селян і робітників Полтавщини, застерігаючи їх від оманливого спокою, який неможливий в час, «коли доля революції ще не вирішена до кінця. Дякуючи повстанням партизан і героїзму Червоної Армії нам доводиться вільно святкувати революційний новий рік.

Товариші селяни і робітники! Всі до зброї, всі в Червону Армію на зміцнення здобутих прав працюючих» [38].

Але у контексті зазначеного вище зрозуміло, чому самого автора цих закличних рядків, який виріс до рівня визначного командира і військового організатора немалого масштабу, не допустили до Червоної армії.

Втім, йому знайшлося досить роботи і на Полтавщині, де гостро давалась взнаки нестача радянських кадрів, тісно зв'язаних з масами. На початку січня 1920 р. Всеукрревком затвердив Я.Р.Огія головою Решетилівського волосного ревкому [39]. А на початку березня його направляють до Кобеляцького повіту для організації виборів до рад і виконання обов'язків голови повітової виборчої комісії [40].

Вести справу радянського будівництва в рідному повіті Огієві доводилось у складному, а нерідко, здавалось би, і безнадійному становищі при своєрідних настроях населення.

Про них свідчать доповіді з місць на зборах волосних і сільських ревкомів повіту 23 лютого 1920 р.:

«Ляшківська волость. Відношення населення до Радянської влади прихильне і вороже до слова «комуніст».

Кустоловська волость. До Радянської влади селянство відноситься прихильно <...> До комуні – вороже.

Ново-Санжарська волость. Відношення населення до Радянської влади або таємно вороже, або байдуже. На сходи зовсім не збирається і дивується (певно: дивиться – *О.Ю.*) на Радянську владу, як на скоро минушу.

Орлицька волость. Осередок комуністів із людей нечесних, які втручаються в роботу ревкому <...> Відношення дуже прихильне до Радянської влади і вороже до комунізму» [41].

Окрім того, на території повіту був поширений бандитизм. Серед ватажків і членів озброєних формувань були і вчорашні партизани. Дехто з них прикривався ім'ям Я.Р.Огія.

Так, на цих же зборах членів ревкомів представник від Велико-Кобеляцької волості доповідав: «Поширений бандитизм. Діє загін Назаря Писаренка, який має зв'язок з Огієм». А представник Вовчеріченської волості: «Писаренко має документ Огія на право формування частин Полтавського куреня» [42].

Та, незважаючи на труднощі, Я.Р.Огій діяв рішуче, ініціативно. Він повідомляв до губернської виборчої комісії: «<...> В Хорошківській волості селяни в більшості відмовляються від виборів до Ради і виганяють інструкторів. А тому вибори мною припинені. Ревком (а його якраз і мала змінити рада – *О.Ю.*) продовжуватиме свою працю» [43].

І все ж багато в чому завдяки наполегливості, організаторським здібностям та знанню місцевих умов Огія вибори в повіті в цілому були проведені успішно. А 5 квітня 1920 р. на повітовому з'їзді рад його самого обрали до складу повітвиконкому [44]. Незабаром він став і його головою та головою повіткому КП(б)У [45].

Іван Майстренко розповідає про життя-буття Я.Огія у цей час: «З Огієм, ми, як старі партизани й колишні боротьбисти, жили дружньо і мешкали в одному будинку. В чудесному особняку на головній вулиці в саду було конфісковано для нас три кімнати. В одній мешкав Огій, у другій я з кимось із колишніх боротьбистів, третя була ніби «гостинна». Їли ми в голодних ідальнях і тільки іноді голови волостей привозили нам з повіту сала та ще чогось кальорійного» [46].

Твердо стоячи за радянську владу і соціалізм, Огій був далекий від думок, що більшовицька лінія в усьому відповідає його вистражданим ідеалам. Навесні – влітку 1920 р. він зазнав сильного ідейного впливу новоствореної Української комуністичної партії – УКП, яка намагалася поставити марксизм на міцний національний ґрунт. До УКП схилилось і багато інших керівних працівників повіту. Через це Полтавський губком КП(б)У поставив Кобеляцьку повітову парторганізацію на перше місце серед «неблагополучних». У його звіті за липень 1920 р. відзначалось:

«Верхівку організації складала група колишніх боротьбистів на чолі з Далеким (І.Майстренком – *О.Ю.*). Головою Виконкому і Парткому був тов. Огій, котрий особливо висунувся в денікінський час своїми партизанськими діями.

Ця публіка, через силу мирячись з дисципліною, яка вводиться зараз, а також не відрікшись зовсім від боротьбизму, увесь час шукала «хибності в загальній політиці партії», вела підпільну руйнівну роботу, що вилилась в форму колективно до УКП. Взагалі перейшло чоловік 20 з лишком, в тому числі і Огій <...>» [47].

Та через кілька місяців – у жовтні Я.Р.Огій повернувся до більшовицької партії. Не вважаючи хитання відступництвом, він справами доводив відданість радянській владі і закликав до цього інших [48].

В 1921 р. Я.Р.Огія було призначено завідуючим земельним відділенням Роменського повіту [49].

З липня 1922 р. Я.Огій працював головою повітового (потім окружного) виконкому у Краснограді (тепер Харківська обл.) [50].

Як зазначалося у газеті «Більшовик Полтавщини», він «настільки проявив себе у роботі, що повіту за акуратне виконання усіх податків (тодішніх планів – *О.Ю.*) вручено орден Трудового Червоного Прапора» [51]. Із жовтня 1924 р. Огій – голова виконкому Полтавської округи [52], а з березня 1925 р. – Роменської [53].

Як згадували очевидці, Яків Родіонович завжди був серед людей, знаходив для них потрібне слово, а «слухали його уважно, з захопленням, бо навіть найскладніші питання висвітлював просто й доступно, живою, пристрасною мовою» [54].

З 1927 р. Я.Р.Огій працював на керівній господарській роботі. Був головою Українського центру цукрокооперації, згодом – центру тваринницької кооперації «Добробуту» [55].

В лютому 1932 р. його призначено начальником Вінницького облуправління, а з травня 1933 р. до квітня 1935 р. він був заступником наркома землеробства України з питань тваринництва [56].

На всіх посадах Огій працював з властивою йому енергією, вдумливістю, самовіддачею. Наполегливо займався самоосвітою, а іноді випадала нагода повчитись і на курсах [57].

Неодноразово Я.Огія обирали до складу ВУЦВК, делегатом всеукраїнських і всесоюзних з'їздів Рад, в тому числі й І з'їзду рад СРСР у 1922 р. [58].

Як завжди, Яків Огій залишався доброзичливим до людей, не дивився на них з висоти своєї посади. Він дуже любив дітей і не лише власних – доньку Ларису й сина Анатолія, а допомагав сиротам з дитячих будинків, іноді йдучи для цього навіть на «зловживання», що було використано проти нього у «справі» 1935-го року [59].

А сам із своєю сім'єю жив скромно, у далеких від розкоші умовах. Носив шинелю й чоботи, маючи єдиний костюм для свята. Донька Лариса Яківна згадує, що двері їх квартири ніколи не закривалися для людей, що часто приходили і приїздили в різних справах, а надто для бойових товаришів Огія – колишніх червоних партизанів. Іноді вся його зарплата йшла на їх матеріальну підтримку. Дехто був зобов'язаний йому і порятунком від незаконної розправи у лихоліття 1920-х – 1930-х рр.

Як самотня, талановита, дуже популярна серед селянства особистість, Яків Огій з його волелюбною вдачею, здатністю до критичного мислення становив потенційну загрозу для тоталітарного режиму і його прибічників на Україні, органічно не вписувався в касту нової радянської бюрократії. Тому хвиля політичних репресій, що супроводжувала наступ сталінської диктатури в 1934–1935 рр., швидко докотилася до нього. Давній товариш Огія Іван Майстренко згадував про ті роки: «То були часи нищення всіх відомих в українському народі українських діячів, в тому числі й українських комуністів. Особливо старанно нищило ДПУ ватажків червоних партизан часів громадянської війни. Сталін боявся, що вони очолять партизанські повстання проти колективізації» [60].

2 серпня 1935 р. у Києві розпочався процес у так званій «справі колишніх працівників конярського Наркомзему». Перед найвищим судом УСРР постало 30 чол., у тому числі – 29 різного рангу працівників конярської галузі. Серед них були і замішані у кримінальних злочинах, хабарництві, розкраданні, шахрайстві. Але цей суд був зручною нагодою для розправи з Огієм, що фігурував як «головний обвинувачений» [61]. Ще напередодні, 15 червня 1935 р., очевидно, по «сигналу» із органів НКВС, Центральна контрольна комісія КП(б)У виключили його з партії. Попереднє, а згодом і судове слідство, яким керував голова Найвищого суду Железнодорожський, державне звинувачення, що підтримували заступник генерального прокурора України Бенедиктов і прокурор Наркомюсту УСРР Розенберг, доклали немало зусиль, аби шляхом перекручування і фальсифікації, тиску добути потрібні «фак-

ти», які б підходили під заздальгідь розроблену схему, щоб довести особисту причетність Я.Огія до злочинів і різного роду порушень – а відтак і його самого зробити злочинцем. Слід відмітити, що дехто із підсудних звалював свою провину на Огія, а суд охоче підхоплював ці зізнання.

Республіканська газета «Вісті», посилаючись на обвинувачувальний висновок, повідомляла: «Огій притягав до конезакупних організацій класово чужих людей – торгівців, баришників, куркулів та колишніх офіцерів, підтримував систему крадіжок, звільняв з роботи тих, хто спробував викрити ці злочини. Не тільки знав Огій про хабарі, а й сам одержав двох породистих жеребців, які були продані за 10 тис. крб.» [62]. (Суд відмітав те, що гроші за розпорядженням Я.Огія були передані дитячим будинкам [63] – *О.Ю.*).

Звинувачення, висунуті проти Я.Р.Огія, мали досить чіткий політичний характер. Прокурор Бенедиктов підкреслював, що «класові вороги, скориставшись з настанови Огія – притягувати до апарату конезаготівлі диверсантів і баришників – перетворили конезаготівельну систему на своє «кубло», а сама справа працівників конеуправління – ланка загального ланцюгу надзвичайно загостреної класової боротьби, опору класово-ворожих сил проти бурно ростючого соціалізму» [64].

Але «головний обвинувачений», визнавши, що недопрацював з кадрами і цим самим зробив «політичне упущення в роботі», заперечив свою участь у розкраданні, хабарництві, намагався довести суду, що заступник наркома, будучи дуже завантаженим, не міг знати всіх деталей роботи окремих управлінь [65]. Та свідчення Я.Огія залишилися поза увагою упереджених суддів. Він отримав по ст. 100 ч. 1 Кримінального кодексу УСРР п'ять років позбавлення волі (максимальна міра покарання по цій статті) [66]. Як відзначили у листі до Генерального прокурора СРСР у лютому 1962 р. ветерани революційного руху громадянської війни, добиваючись реабілітації Якова Огія: «Ми переконані в тому, що судовий процес 1935 р. над Огієм Я.Р. був початком його знищення в 1937 р. і тому став складовою частиною судового процесу 1937 р.» [67].

А в лютому 1937 р. у колонію на Херсонщині, де Огій відбував «покарання», по його душу знову прибули оперпрацівники. 22 лютого оперуповноважений 4-го відділу Управління державної безпеки НКВС України Гречихін розпочав нову «справу» – із заздальгідь заданим висновком: «Огій є активним учасником контрреволюційної терористичної організації правих» [68]. У хід був пущений брехливий донос на Я.Огія, зроблений співробітником органів НКВС Коляєвим [69].

4 березня 1937 р. на допиті, який проводив лейтенант держбезпеки Левін, Я.Огій у відповідь на вимогу зізнатися у своїй участі в «організації правих» заявив: «Я ні в якій організації не брав участі і про таку не знаю. Винним у висунутому проти мене звинуваченні себе не визнаю». Проте 10 квітня слідчі домоглися свого – Огій засвідчив:

«Визнаю себе винним в належності до організації правих, в якій перебував з 1930 по 1934 рік». Своїми «спільниками» «визнав» заарештованих наркома землеробства України Одинцова, керівних господарських працівників, переважно з Наркомзему: Скалигу, Гонтаря, Гаврилова, своїх колишніх бойових товаришів О.Лісовика, К.Матяша. Важливим доказом для слідства стало також його свідчення:

«В бесіді зі мною Одинцов повів розмову про важке становище, яке створилось на селі. Він говорив також, що селянство голодує, що сильно скоротилось поголів'я худоби, що зовсім підірвана сільськогосподарська база і сільське господарство опинилося в тупику. Висловлюючи своє незадоволення становищем у країні, Одинцов заявив, що важке становище на селі склалося в результаті невірної політики партії, зокрема в питанні колективізації, яка проведена занадто поспішно» [70].

Важко сказати з певністю, що викликало «зізнання» Я.Огія: випробувані в застінках ОДПУ-НКВС методи їх добування чи просто усвідомлення власної причетності, як і інших

«учасників організації», та бажання прискорити розв'язку. Та вона особливо і не забарилася. 13 липня 1937 р. в Києві Військова колегія Верховного Суду СРСР у складі диввоєнюриса Ричкова (голова) і бригадоєнюрисів Зиринова і Козловського без усякого судового слідства, на підставі звинувачувального висновку, затвердженого М.Рогинським і заступником наркома внутрішніх справ УРСР І.Івановим, засудила Я.Р.Огія до розстрілу. Вирок було виконано негайно [71].

Його рідні про це нічого не знали, хоч репресії не обминули їх. У жовтні 1937 р. заарештували дружину Якова Родіоновича – Ганну Петрівну і згідно постанови Особливої наради при НКВС СРСР вислали на 6 років до Магадану [72]. «Подбали» і про дітей, які залишились сиротами. Дочку Ларису було припроваджено до дитячого будинку в Башкирію, а потім у м. Куйбишев. Лариса Яківна згадує, що умови в цих спецзакладах для дітей «ворогів народу», які «не відповідали за своїх батьків», були створені такі, що їх «вихованці» – а практично теж в'язні, мріяли про переведення до тюрми. Перед війною, врешті не витримавши такої «турботи» про себе, вона втекла до Харкова і з'явилась в управлінні НКВС, після чого 17-літній дівчині знайшли роботу на одному з підприємств міста.

В жовтні 1937 р. був виключений з партії і звільнений з армії «за зв'язок з братом» молодший брат Якова Огія – Митрофан, комісар військового будівництва у м. Кам'янець-Подільському, який 17-річним хлопцем прийшов у партизанський загін до брата [73]. Г.П.Огій писала 5 травня 1956 р. М.Хрущову, що в 1955 р. її як дружину репресованого позбавили роботи в промартілі імені Клари Цеткін у Решетилівці – тій самій, яку Яків Огій визволяв двічі у 1919 р., де був головою ревкому в 1920 р. Гіркотою сповнені рядки листа: «Допустити, що Огій, бідняк із бідняків, що все своє свідоме життя віддав справі робітничого класу і найбіднішого селянства, справі пролетарської соціалістичної революції, після того, як було уже цілком вирішено питання «хто кого», коли були цілком переможені в нашій країні всі і всілякі експлуататори, був ворогом народу, зрозуміло ж, не можна» [74].

Але ще дуже багато зусиль довелося докласти генералу Петру Якимовичу Діброві, що після Перемоги був військовим комендантом Берліна, а свого часу, за власним визнанням, «під його Огія керівництвом в 1918 р. одержував бойове хрещення у віці 16 років. Він для мене в боротьбі за Батьківщину служив прикладом мужності і хоробрості» [75], до реабілітації Якова Родіоновича. Вирок 1937 р. був відмінений Військовою колегією Верховного Суду СРСР 13 травня 1957 р. [76]. А повної реабілітації Якова Родіоновича вдалося домогтися 9 квітня 1962 р. Вона була здійснена Судовою колегією Верховного Суду СРСР [77]. Разом з П.Я.Дібровою свій голос за це подали О.І.Буценко, Р.Я.Терехов, С.Л.Козюра, А.І.Багранська, В.А.Упирь, К.П.Кока, Г.Е.Рубан, І.Н.Бабич та інші [78].

І через десятиліття, повертаючись до трагічної долі Якова Огія, вдивляючись із сьогодення в його непересічну постать, думаєш: «Він же був так потрібен Україні...».

1. ЦДАЖР України. – Ф. І. – Оп. 11. – Спр. 1774. – Арк. 4; ДАПО. – Ф.Р-363. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 2, 5.
2. Там само.
3. Науковий архів Полтавського державного краєзнавчого музею. – Спр. 05-29. – Арк. 1.
4. ЦДАЖР України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1774. – Арк. 4.
5. «Молот» (орган Полтавського комітета РСДРП). – 13 декабря.
6. ДАПО. – Ф. 1057. – Оп. 7. – Арк. 5.
7. ДАПО. – Ф.Р – 1505. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 59-60.
8. Огій. За Радянську Владу. (З історії революційної боротьби на Полтавщині) // «Більшовик Полтавщини» (орган Полтавськ. Губвиконкому, Губкому КП(б)У, Губради Профспілок та міської Ради). – 1924. – 12 грудня.
9. Діброва П. Боєць за владу Рад // «Зоря Полтавщини» (орган Полтавського обкому Компартії України, Полтавської обласної Ради депутатів трудящих). – 1963. – 23 лютого.
10. Лисовик О., Огій Я., Матяш К. Красный рейд (Из истории красной партизанщины) // Летопись революции. – 1926. – № 1 (16). – С. 142.
11. ЦДАЖР України. – Ф. 17738. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

12. Майстренко І. Боротьбизм. Сторінка в історії українського комунізму (англ. мовою). — Нью-Йорк, 1954. — С. 198.
13. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1985. — С. 82.
14. Огій Я. Лист до Редакції (Діло партизанщини лівобережних низових козаків) // *Власть Советов* (орган Полтавського Губернського Комітета КПУ). — 1919. — 16 грудня.
15. Лисовик О., Огій Я., Матяш К. Назв. праця. — С. 144.
16. Там само. — С. 146-147.
17. Архів КПУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 20.
18. Лисовик О., Огій Я., Матяш К. Назв. праця. — С. 148.
19. Там само. — С. 148-150.
20. Архів КПУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 150.
21. Лантух Й. Из истории гражданской войны на Екатеринославщине (1919) // *Летопись революции*. — 1926. — № 2 (17). — С. 157.
22. Лисовик О., Огій Я., Матяш К. Назв. праця. — С. 147.
23. КП/б/У за денікінщини // *Літопис революції*. — 1929. — № 5-6 (38-39). — С. 294.
24. Лантух Й. Назв. праця. — С. 57.
25. Лантух Й. Червоні партизани в денікінському запіллі 1919 року // *Літопис революції*. — 1930. — № 2 (41). — С. 184.
26. Огій Я. Лист до Редакції...
27. ДАПО. — Ф. 1865. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 22 зв.
28. Огій Я. Лист до Редакції...
29. ДАПО. — Ф. 1865. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 22 зв.
30. *Власть Советов*. — 1919. — 16 грудня.
31. КП(б)У за денікінщини. — С. 295.
32. ДАПО. — Ф. 240. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 11.
33. Сметанич. Із спогадів про громадянську війну й перші кроки будівництва Радвлади на Полтавщині (1919—1920 рр.) // *Літопис революції*. — 1930. — № 5 (44). — С. 241.
34. *Власть Советов*. — 1919. — 17 грудня.
35. ДАПО. — Ф. 1865. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 22 зв.
36. Архів КПУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 23. — Арк. 8-9.
37. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 230.
38. *Власть Советов*. — 1920. — 1 січня.
39. *Власть Советов*. — 1920. — 14 січня.
40. ДАПО. — Ф. 1865. — Оп. 1. — Спр. 193. — Арк. 4, 7, 12.
41. ДАПО. — Ф. 1865. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 57.
42. Там само.
43. ДАПО. — Ф. 1865. — Оп. 1. — Спр. 193. — Арк. 4.
44. Там само. — Арк. 9.
45. Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 134.
46. Там само.
47. ДАПО. — Ф. 9032. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 4.
48. «Известия Полтавского Губернского Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Селянских и Красно-армейских Депутатов». — 1920. — 6 октября.
49. ДАПО. — Ф. 240. — Оп. 2. — Спр. 457. — Арк. 12.
50. ДАПО. — Ф. 1503. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 46.
51. ДАПО. — Ф. 240. — Оп. 2. — Спр. 457. — Арк. 12.
52. ДАПО. — Ф. P-2068. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 90.
53. Кириченко Ф. Завжди на передовій // «Колос» (орган Кобеляцького райкому КП України та районної ради депутатів трудящих Полтавської обл.). — 1977. — 25 грудня.
54. Там само.
55. Науковий архів Полтавського державного краєзнавчого музею. — Спр. 05-29. — Арк. 5.
56. Архів СНБ України. — Спр. 47037 ФП. — Арк. 6, 10.
57. ДАПО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 109.
58. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків: «Пролетар», 1932. — С. 174, 194, 375.
59. ДАПО. — Ф. 240. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 13.
60. Майстренко І. Історія мого покоління. — С. 191.
61. «Вісті Центрального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів Української Соціалістичної Радянської Республіки». — 1935. — 3 серпня.
62. ДАПО. — Ф. 240. — Оп. 2. — Спр. 457. — Арк. 26.
63. Вісті ЦВК. — 1935. — 11, 12 серпня; ДАПО. — Ф. 240. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 43.
64. Вісті ЦВК. — 1935. — 15 серпня.

65. Там само. — 1935. — 12 серпня.
66. Науковий архів Полтавського державного краєзнавчого музею. — Спр. 05-29. — Арк. 6, 14.
67. Там само. — Арк. 10.
68. Архів СНБ України. — Спр. 47037 ФП. — Арк. 1.
69. ДАПО. — Ф. 240. — Оп. 2. — Спр. 457. — Арк. 26, 80; Архів СНБ України. — Спр. 47037 ФП. — Арк. 7-12.
70. Там само. — Арк. 219, 228.
71. Науковий архів Полтавського державного краєзнавчого музею. — Спр. 05-29. — Арк. 13.
72. Архів СНБ України. — Спр. 47037 ФП. — Арк. 231.
73. ДАПО. — Ф. 240. — Оп. 2. — Спр. 456. — Арк. 1-4.
74. Архів СНБ України. — Спр. 47037 ФП. — Арк. 232.
75. Науковий архів Полтавського державного краєзнавчого музею. — Спр. 05-29. — Арк. 8.
76. ДАПО. — Ф. 240. — Оп. 2. — Спр. 457. — Арк. 15.
77. Науковий архів Полтавського державного краєзнавчого музею. — Спр. 05-29. — Арк. 13-14.
78. Там само. — Арк. 9-12.

Олександр Юренко

ОНАЦЬКИЙ

Никанор Харитонович

грудень, 8, 1874 — листопад, 23, 1937

Кожний сюжет з біографії Никанора Харитоновича Онацького міг би стати основою для хвилюючого нарису. За ними – і вируючі політичні пристрасті, і самовіддана праця на ниві української культури, і радість визнання, і гіркі, ні з чим не зрівняні хвилини розчарування.

Народився Н.Х.Онацький 21 грудня 1874 р. на хуторі Хоменки Гадяцького повіту в родині селянина-середняка. З ранніх років виявив неабиякий хист до малювання, вражаючи дорослих своїм не зовсім дитячим сприйняттям оточуючого світу. В 1886 р. поступив на навчання до Одеського художнього училища, а після його успішного закінчення в 1903 р. – Петербурзької Академії мистецтв.

Вишуканий Петербург приваблював Никанора Онацького не лише своїм винятковим становищем в культурному житті Росії, цілим сузір'ям видатних митців. На зламі віків тут, як і по всій країні, вирували справжні політичні баталії. Не обійшли вони стороною і Н.Х.Онацького.

В 1906 р. Н.Х.Онацький поступає викладачем у Лебединську чоловічу і жіночу гімназії. Поліції стає відома й інша сторона його діяльності, що полягала у створенні нелегальних політичних революційних гуртків, розповсюдженні забороненої літератури [1].

Перше десятиріччя ХХ ст. було у творчому відношенні надзвичайно плідним для Н.Х.Онацького. В цей період він глибоко і зацікавлено вивчає побут і звичаї українського села, друкє невеликі розвідки в часописі «Рідний край», робить ескізи своїх майбутніх живописних полотен. Глибину і самобутність таланту Никанора Онацького як художника переконливо засвідчила Перша українська артистична виставка в Києві в грудні 1911– січні 1912 рр., на якій було представлено 15 його картин. Серед них: «Хата біля Тарасової гори» (написана під враженням поїздок до Канева в 1909–1911 рр.), «Циганський табір», «На тирлі», «У жнива», «Похмурий день», «Вітряк» та інші [2].

З 1913 р. Н.Х.Онацький працює в Сумах, викладає малювання в реальному училищі, веде курси географії, малювання і креслення в Сумському кадетському корпусі [3]. Як видно, це

ніскільки не заважає йому займатися живописом, брати участь в різноманітних художніх виставках. Зокрема, на Першій виставці картин місцевих художників експонувалось близько 50 його робіт [4].

Бурхливі події 1917 р. захопили і Никанора Онацького. В цей період він активно співпрацює з Українською партією соціалістів-революціонерів, налагоджує діяльність партійного осередку в м. Суми [5].

Пізніше, розчарувавшись в есерівських програмах, Н.Х.Онацький відійшов від УПСР, зосередився на науково-педагогічній та іншій творчій роботі.

В 1920-х – на початку 1930-х рр. Н.Х.Онацький незмінно викладає в учбових закладах Сумщини. Серед них Сумські радянські командні курси РСЧА, військова школа (зараз Вище Червонопрапорне командне артилерійське училище імені М.В.Фрунзе), педтехнікум, а після його реорганізації – педагогічний інститут [6].

Виняткова роль належить Н.Х.Онацькому в розгортанні культурного життя на Сумщині. Своєрідним незгасаючим вогнищем культурного життя в краї став створений у 1920 р. з ініціативи Никанора Харитоновича історико-художній музей, яким він керував протягом одинадцяти років [7]. Ті, хто цікавився культурним життям на Україні, не могли не помітити нарис Н.Х.Онацького «Сім років існування Сумського музею», написаний з великим знанням справи, усвідомленням неперехідного значення культури минулого для духовного розкріпачення людини [8].

На 1 жовтня 1925 р. в музеї налічувалось 10279 експонатів. Серед них: 6416 стародруків, безцінні полотна І.Рєпіна, Л.Боровиковського, В.Серова, старовинні козацькі парсуни Полуботків, Апостолів, інші унікальні пам'ятки. Чимало експонатів було відшукано безпосередньо Н.Х.Онацьким. Особливу цінність мали офорт Т.Г.Шевченка «У шинку» («Приятелі»), «Кобзар» з дарчим написом поета та інші [9].

Поповненню музейних експозицій, поглибленому вивченню рідного краю служили археологічні експедиції на Сумщині за участю провідних археологів України. Одна з них була проведена 20 серпня – 6 вересня 1926 р. спільними зусиллями Миколи Макаренка, Сільвестра Магури, Никанора Онацького. В результаті напруженої роботи було розкопано близько 20 курганів, здійснене натурне обстеження ряду археологічних пам'яток на околиці Сум. З тих часів у дочки Н.Х.Онацького – Наталії Никанорівни збереглися три фотокартки батька, майстерно відзняті Миколою Омеляновичем Макаренком [10].

Необхідно зазначити, що дослідження археологічних пам'яток Н.Х.Онацький проводив як разом з іншими науковими працівниками, так і самостійно, отримавши повноваження на це від Всеукраїнського археологічного комітету, Українського комітету охорони пам'яток культури.

Наслідком багаторічної наукової роботи дослідника рідного краю стала публікація ряду цікавих розвідок, що привернули увагу широкої громадськості. Зокрема, не втратили свого значення такі праці, як «Старовинні кахлі Сумщини», «Українська порцеляна», «Мезигірський фаянс», «Українське гутне скло» тощо [11].

Подібне зацікавлене ставлення до української національної культури не залишилось поза увагою органів ДПУ, які вбачали в цьому рецидиви українського буржуазного націоналізму. На фоні таких фактів особливого політичного забарвлення набувала і колишня участь Н.Х.Онацького в акціях УПСР. Все це дало привід для переслідування, цькування вже немолодої людини. Від нього вимагали публічного каяття, визнання своїх минулих ідейних збочень. Мабуть, думаючи більше про власний спокій, ніж про власну гідність, Никанор Харитонович іде на цей не легкий для нього крок. В 1929 р. сумська газета «Плуг і молот» публікує його заяву:

«З 1905 року, беручи участь у визвольному русі, ідеологічно я близько стояв до народницьких угруповань і після лютневої революції 1917 року був одним з активних організаторів партії

українських соціалістів-революціонерів в м. Суми. Подальший розвиток революції і громадянської війни переконав мене, що політика партії УПСР не відповідає інтересам пролетаріату (покликали німців на Україну, боротьба з Радянською владою), і тому я вийшов з названої партії, порвавши з нею як ідеологічні, так і формальні зв'язки. З того часу я незмінно працюю в галузі радянської культури й освіти (чотири роки в Червоній Армії) і визнаю, що лише Комуністична партія є дійсним і єдиним провідником пролетаріату і що лише під її керівництвом суспільство досягне соціалізму» [12].

На якийсь короткий час заява приносить жаданий результат. Н.Х.Онацького більше не турбують, дають можливість нормально працювати на культурній ниві. А це чи не найбільше хвилювало Никанора Харитоновича. В той час, наприклад, він був особливо занепокоєний долею неповторних архітектурних пам'яток XVIII ст. – Покровської та Воскресенської церков. Спираючись на поради відомого мистецтвознавця С.А.Таранушенка, його практичну допомогу, Н.Х.Онацький розробляє свої конкретні пропозиції по збереженню названих пам'яток, їх найбільш раціональному використанню [13].

В листопаді 1933 р. Н.Х.Онацький переїздить до Полтави, де йому було запропоновано організувати і очолити відділ етнографії місцевого музею [14]. Наскільки складною і небезпечною була ця справа і які трагічні наслідки готувала вона для вже визнаного музейного працівника, свідчить довідка оперуповноваженого Полтавського міськвідділу ДПУ (стилістику документа збережено повністю).

«Для того, щоб були зрозумілі вчинки і настрої Онацького, слід сказати про значення етнографії на Україні. Справа в тому, що етнографія як наука про чисті етнічні одиниці була використана як зброя для збудження націоналізму та ще, мабуть, в дусі фашизму на Україні і на Кавказі, особливо в Грузії. Такий напрям етнографічних відділів був помічений Всесоюзним Наркомпросом, і вони були фактично ліквідовані ще в 1931 році. Однак у новій схемі музеїв на Україні відділ етнографії залишився повністю і його лише замаскували новою назвою «Відділ феодалізму».

Як приклад феодалізму-етнографізму може бути Харківський історичний музей, буквально заповнений українським шовіністичним матеріалом, замазаним якимось написом у дусі марксизму. Якщо на тому ж написі з зворотного боку дати націоналістичний напис, то вийде наймахровіший український фашистський музей. Вся справа в оберті цих написів. Речі і так говорять самі за себе. В такому ж дусі проводитиме реорганізацію й Онацький.

Справа в тому, що всі вишивки, всі керамічні вироби, різьба та інше в умілому розміщенні показуватимуть і підкреслюватимуть етнічну відокремленість України і для хоч трішки настроєної романтично голови даватимуть поживу національної відокремленості.

ЯкбудерозміщуватиОнацький, покаже майбутнє. Зараз він пробує влаштувати виставку вишивок. Викликаючи на периферії інтерес у окремих одиниць до питань етнографії, Онацький може, не створюючи ніяких організацій, зробити готовий кадр шовіністичної української інтелігенції, готовий при першому зручному випадкові вийти на арену, як з полум'я «фенікс» [15].

Подальші події передбачити було неважко. У вересні 1937 р. Н.Х.Онацького заарештували і 23 листопада розстріляли за постановою Особливої трійки при УНКВС. Всупереч усім слідчим матеріалам у обвинувачувальному висновку вказувалось, що він був «завербований полтавським націоналістом Майфетом у контрреволюційну націоналістичну організацію, яка готувала кадри для збройного повстання в країні» [16].

Про взаємовідносини між Онацьким і Майфетом у справі також є один важливий документ, який повністю суперечить обвинуваченню. З нього довідуємось, що Н.Х.Онацький прагнув перетворити музей у справжній центр дослідження історії й культури українського народу. Мріяв залучити до цієї роботи і талановитого поета та літературознавця Григорія Майфета, пропонував йому посаду бібліотекаря:

«Я дуже хотів би попрацювати в музейній бібліотеці, – говорив Г.Й.Майфет, – та боюсь іти в музей. Він до цього часу вважається шовіністичним вогнищем. З моїм здоров'ям, якщо

я потраплю до ДПУ, я не витримаю. Тепер черга вже за вами, молодими українськими інтелігентами». Як у воду дивився.

1937-й рік повністю перекреслив заслуги Никанора Харитоновича Онацького. Криваву риску під його неспокійним талановитим життям підвели сфабриковані слідчим обвинувачувальні висновки. Та за неблаганною логікою історії фальсифікатора чекала не краща доля. Невдовзі після завершення справи Н.Х.Онацького оперуповноважений, що займався нею, і сам був репресований на підставі вигаданих матеріалів щодо його шпигунської діяльності на користь Польщі та участі в антирадянському троцькістському угрупуванні, яке нібито існувало в стінах Полтавського міськвідділу НКВС. Коло замкнулося.

1. Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр. 15820-С. — Арк. 14.
2. Ткаченко Б. Никанор Воскреслий //Україна. — 1988. — № 35. — С. 12.
3. Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр. 15820-С. — Арк. 14.
4. Ткаченко Б. Назв. праця. — С. 12.
5. Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр. 2859-С. — Арк. 31-38.
6. Там само. — Спр. 15820-С. — Арк. 14.
7. Там само.
8. Ткаченко Б. Назв. праця. — С. 12.
9. Там само. — С. 12-13.
10. Магура Т.І., Звагельський В.Б., М.Макаренко і С.Магура // Вивчення історичної і культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. — Суми-Ромни, 1990. — С. 38-39.
11. Ткаченко Б. Назв. праця. — С. 12.
12. Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр. 2859-С. — Арк. 27.
13. Там само. — Арк. 5-7.
14. Там само. — Арк. 7-8.
15. Докладніше див.: Граб В.І. «Ворожий етнос» //Зоря Полтавщини. — 1990. — 5 січня.
16. Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр. 2859-С. — Арк. 46-49.

Василь Граб

ОНІСІН

Іван Максимович

жовтень, 19, 1887 – 1942

В історії Полтавського державного педагогічного університету є чимало трагічних сторінок, апогей яких припадає на сумнозвісні тридцять років минулого століття, коли на повну силу запрацювала безжална машина сталінського тоталітарного терору, жертвами котрої стали десятки викладачів і студентів. Про сумну долю цих людей відомо поки що вкрай мало, переважно зі скупих рядків слідчих справ, що збереглися в архіві Управління СБУ в Полтавській області. Це стосується і ректора Полтавського педінституту Івана Максимовича Онісіна, котрий обіймав цю посаду в 1935–1937 рр. і якого теж не оминули незаконні репресії.

Народився майбутній ректор 19 жовтня 1887 р. у селі Дмитрівці Скопінського повіту Рязанської губернії. Його батьки – селяни-середняки – дали синові хорошу на той час освіту. Іван у 1908 р. закінчив Рязанську вчительську семінарію і відтоді все його життя пов'язане з педагогічною діяльністю. Молодий учитель до революції працював у двокласних сільських школах Рязанщини. Потім з 1918 по 1927 рр. був інспектором дитячих будинків у місті Херсоні, інспектором загальноосвітніх шкіл Південної залізниці в місті Харкові [1].

З вересня 1927 р. розпочинається полтавський період життя і праці Івана Максимовича. Тоді його призначили завідувачем школи робітничої молоді і на залізничній станції Полтава. У 1929–1933 рр. він завідував робітничим факультетом Київського інституту шляхів сполучення в Полтаві, а в 1933–1935 рр. – навчальною частиною Полтавського інженерно-будівельного інституту. Обіймаючи ці посади І.М.Онісін не припиняв і викладацької роботи. Він зарекомендував себе серед освітян міста грамотним, досвідченим педагогом із 27-річним стажем роботи у загальноосвітній і вищій школі. У 1931 р., будучи завідувачем робітфаку, вступив до КП(б)У.

Ті обставини, що Онісін отримав учительську освіту, мав багаторічний педагогічний стаж і був членом партії стали визначальними при призначенні його 21 березня 1935 р. директором Полтавського педінституту [2]. До роботи ставився сумлінно. Набагато пізніше, в 1956 р., коли вирішувалася справа про реабілітацію І.М.Онісіна, слідчий УКДБ в Полтавській області допитав кількох викладачів, котрі свого часу працювали разом з Онісінім. Ось деякі уривки з протоколів допиту.

І.Т.Чирко, декан історико-філологічного факультету: «Будучи директором інституту, І.М.Онісін до роботи ставився добросовісно, правильно організовував навчальний процес, брав активну участь у громадському житті вузу, часто виступав перед студентами із доповідями, які були політичне витриманими. Від нього я ніколи не чув якихось антирадянських висловлювань».

С.О.Березюк, старший викладач кафедри фізики: «Онісін був хорошим організатором навчального процесу і господарником, турботливо ставився до студентів і викладачів. Під

час його роботи був проведений ремонт навчального корпусу, підсобних приміщень, організоване громадське харчування, студенти мали гуртожиток, а більшість викладачів – квартири. Педінститут був на хорошому рахунку в наркоматі освіти України» [4].

С.О.Данішев, старший викладач кафедри історії: «І.М.Онісін як викладач і адміністратор зарекомендував себе у колективі педінституту тільки з позитивного боку. Росіянин за національністю, він будь-яких симпатій до українського націоналізму не виявляв» [5].

П.К.Падалка, завідувач кафедри літератури: «Директор багато уваги приділяв дослідницькій роботі, при ньому надавались наукові відрядження викладачам до Москви, Києва, Харкова» [6].

За дворічний період роботи на посаді директора І.М.Онісін не раз ставав на захист викладачів і студентів, яких безпідставно звинувачували в націоналізмі, троцькізмі та інших «смертних гріхах». Досить часто йому доводилося бути у відрядженнях у Києві, де в НКО УРСР «вибивав» додаткові кошти на ремонтні роботи, на студентські стипендії.

Мешкав І.М.Онісін із сім'єю в невеликій квартирі при навчальному корпусі (вул. Крупської, 2). Дружина – Олександра Пилипівна працювала інспектором заочного відділу педінституту. Тут же навчався і син Сергій. Здавалося б, все в його житті складалося гарно, але поступово над головою Івана Максимовича почали збиратися темні хмари.

Все почалося з анонімок, які в умовах суцільної підозрливості, що панувала тоді в суспільстві, були звичайним і навіть бажаним для влади явищем. До Полтавського міськкому КП(б)У надходили листи, де невідомі «добродійники» повідомляли про ворожу, шкідницьку діяльність директора. А далі все пішло за добре відпрацьованою схемою: для перевірки роботи директора педінституту І.М.Онісіна була направлена комісія міськкому партії, яка ретельно збрала всі плітки і вигадки про нього, при цьому від викладачів і студентів вимагали давати неправдиву інформацію про керівника вузу.

Висновки комісії були категоричними, хоча й явно вигаданими: «У педінституті в 1936 році орудувало кубло буржуазних контрреволюціонерів націоналістів-троцькістів, яке проводило підлу зрадницько-шкідницьку роботу під безпосереднім керівництвом директора Онісіна». Які ж конкретні злочини інкримінувались І.М.Онісіну? Їх виявилось чимало. Набір студентів на перший курс педінституту в 1937 р. за планом становив 240, а фактично набрали 269, до учительського інституту – відповідно 90 і 105 осіб. Все це, мовляв, було зроблено для того, щоб викликати невдоволення студентства, бо зараховані понад план першокурсники не отримали стипендій. Директор приймав на стаціонар випускників педшкіл і тим самим навмисно збільшував дефіцит учительських кадрів в області. До того ж була допущена перевитрата коштів на наукові відрядження викладачів. Отже, робила висновок комісія, у наявності неприховане шкідництво. А що стосується політичного обличчя директора інституту, то він його повністю розкрив, нібито заявивши на лекції, що «Бухарін і його прихильники були хорошими хлопцями» [7].

Всіх цих, по суті безглузких, звинувачень було достатньо, щоб 17 вересня 1937 р. бюро Полтавського міськкому КП(б)У виключило І.М.Онісіна з партії «за шкідницьку роботу як українського буржуазного націоналіста і посібника троцькістів». Онісіна і його дружину негайно звільнили з роботи, а сина виключили з педінституту [8].

Три місяці І.М.Онісін поневірявся без роботи, а в кінці грудня 1937 р. його заарештували. Ніяких речових доказів «злочинної діяльності» Онісіна знайти не вдалося, але співробітникам НКВС вони не дуже були й потрібні, бо в час вакханалії беззаконня шляхом фізичних і моральних тортур з людини можна було вибити зізнання у будь-якому злочині.

У чому тільки не звинувачували І.М.Онісіна слідчі облуправління НКВС! Стверджували, що він був членом контрреволюційної націоналістичної організації, яку очолював директор Полтавського сільськогосподарського інституту І.В.Сердюк, що готував терористичний акт проти голови Верховної Ради СРСР М.І.Калініна і створив для цього в педінституті гру-

пу своїх однодумців у складі викладачів Є.М.Кудрицького, П.П.Маслика і воєнкерівника О.О.Панкратьєва. Навіть ставили Онісіну у вину те, що він на одній з лекцій розповідав про здобутки в розвитку освіти та досягнення в цій справі колективу педінституту. Це теж нібито робилося навмисно, аби приспати революційну пильність студентів [9].

17 жовтня 1938 р. у Полтаві відбулась виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду Союзу РСР під головуванням дивізійного військюриса А.Орлова, котрий уславився жорстокістю винесених ним вироків. Під час закритого судового засідання, яке відбувалось без участі прокурора й адвоката (тривало воно з 15 год. 35 хв. до 15 год. 50 хв.), І.М.Онісіна визнали винним як учасника антирадянської української націоналістичної терористичної організації і засудили за статтями 54-7, 54-8, 54-11 Кримінального кодексу УРСР до 15 років ув'язнення з ураженням у політичних правах на 5 років та з конфіскацією всього особисто належного йому майна [10].

Відбував покарання колишній ректор у гулагівських таборих у місті Магадані Хабаровського краю. Останнього листа від нього дружина отримала у серпні 1940 р., потім листування припинилось. І тільки в 1956 р. Олександра Пилипівна отримала довідку про те, що її чоловік помер у 1942 р. в місцях ув'язнення [11].

За визначенням Військової колегії Верховного Суду Союзу РСР від 1 вересня 1956 р. вирок ВКВС СРСР від 17 жовтня 1938 р. щодо Івана Максимовича Онісіна за знов відкритими обставинами був скасований і його справу припинено за відсутністю складу злочину [12].

1. Архів УСБУ в Полтавській області . – Спр. 3047-с. – Арк. 5.
2. Там само. – Арк. 15, 16.
3. Там само. – Арк. 140.
4. Там само. – Арк. 155.
5. Там само. – Арк. 145.
6. Там само. – Арк. 146.
7. Там само. – Арк. 11.
8. Там само. – Арк. 10.
9. Там само. – Арк. 90, 92.
10. Там само. – Арк. 128.
11. Там само. – Арк. 138, 139.
12. Там само. – Арк. 199.

Олександр Єрмак, Василь Лобурець

ОСЬМАК

Кирило Іванович

квітень, 27 / травень, 9, 1890 — травень, 16, 1960

«15 липня 1944 р. відбулися вибори Голови Президії УГВР, членів Президії УГВР, Голови Генерального Секретаріату УГВР, Генерального Судді УГВР та Генерального Контрольного УГВР. Урочиста тиша запанувала на залі нарад, коли Голова Президії УГВР став перед Головою Великого Збору УГВР, поклав руку на український державний герб та почав повторяти слова присяги <...> Це присягав Президент України перед усім українським народом <...>* ».

Довгий час залишалось загадкою, кого саме мав на увазі Головнокомандувач Української Повстанської Армії Тарас Чупринка, він же Роман Шухевич? Про кого згадував з пошаною, описуючи історію виникнення Української Головної Визвольної Ради (УГВР), що проголосила себе підпільним Українським парламентом у Карпатах, у далекому від непрошеного ока місці, в липні 1944-го року?

Сам Шухевич загинув у бою 5 березня 1950 р. в селі Білогорща біля Львова. А як склалася доля того, кого він назвав Президентом України? Хто він і яким був його життєвий шлях? Ім'я було відоме – Кирило Іванович Осьмак. Писали, що він був киянином, найстаршим за віком серед членів УГВР і що помер у Владимирській тюрмі в Росії. У 8-му томі «Літопису Української Повстанської Армії» (Львів, 1992 р.) читаємо: «Немає офіційного повідомлення про смерть Кирила Осьмака й досі властиво нічого не написано про нього, хоча він займав у структурі УГВР один з найважливіших постів – був президентом УГВР».

Свого часу мені першому поталанило опрацювати чимало унікальних документів і матеріалів у Державному архіві Служби безпеки України у Києві, що стосуються Кирила Осьмака. Поштовхом до цього стала випадкова зустріч на одній з київських книжкових презентацій з дочкою Осьмака Наталією Кирилівною, яка, виявляється аж до початку 1990-х рр. жила під іншим прізвищем. Вона запитала, чи не хотів би я написати про її батька. Ясна річ, особа Осьмака, тоді ще невідома широкому загалу, мене як дослідника надзвичайно зацікавила. На-

* Генерал Тарас Чупринка. До генези Української Головної Визвольної Ради // Бюро інформації УГВР, 1948, число 2). – Цит. за: Визвольний шлях. – 1994. – № 7. – С. 782.

слідком цього інтересу стала низка публікацій. З часом з'явилися присвячені йому статті (переважно «патріотично»-публіцистичні). У виданнях, присвячених діяльності УГВР, також йдеться чи згадується про різні аспекти діяльності Осьмака.

Народився Кирило Іванович Осьмак 27 квітня / 9 травня 1890 р. на Полтавщині в містечку Шишаки (сам Осьмак називав його Шишак) Миргородського повіту. Батько, Іван Юхимович Осьмаков, походив з міщан Курської губернії. Мати, Тетяна Андріївна Власенко, козацького роду. Родина Осьмаків була багатодітною: Кирило, наймолодший із синів, був п'ятим хлопчиком. Була ще й донька Анна. Перед ними народилися п'ятеро дітей (три дівчинки і два хлопчика), які померли від епідемії тифу.

Батько був письменним (передплачував газети), прагнув дати освіту дітям. Кирило після закінчення Шишацької народної школи вчився в Миргороді, в повітовій школі (1902–1906 рр.), а потім – у Полтавському Олександрівському реальному училищі (1908–1910 рр.). Як згадувала сестра Анна, вона не завдавала матері клопотів, а от Кирило її непокоїв: «Вона почала спостерігати: під впливом українського театру Саксаганського за участю великих корифеїв української сцени (Садовського, Заньковецької, Кропивницького, братів Тобілевичів), а також тих студентських демонстрацій, які відбувалися в Києві, Москві та інших містах, формувався світогляд брата. Уже його тягло до тюремних murів, уже він, спостерігаючи, знав, у які години ночі перевозять в'язнів із тюрми до арештантської роти. Звук кайданів залишав болючий слід в його юному серці. Він тоді вже переживав трагедію життя великого українського поета Тараса Шевченка. Перебуваючи влітку в Шишаках, він був цілком під впливом «бурсака», вихованця духовного училища Віктора Бугаєвського, сина дяка місцевої церкви».

Сестра абсолютно точно зауважила: саме в цей час формувався світогляд Осьмака, розуміння того, що Україна має власну історію, культуру, традиції. Власне, задля цього і сам він працюватиме все своє подальше життя, яке приготує йому чимало випробувань.

А поки що на часі були випробування іншого роду: «состязательные экзамены» до Московського сільськогосподарського інституту. У 1910 р. Кирило успішно склав їх. Мине час, і його доскіпливо розпитають процей період життя. На допиті 3 серпня 1939 р., відповідаючи на запитання про репресії до 1917 р., він зазначив: «У 1911 році адміністративно висланий Московським градоначальником за межі Московської губернії за розповсюдження нелегальної літератури».

Прочитую далі протокол того допиту:

«Запитання: До якої партії Ви належали у 1911 р.? За чієм дорученням Ви розповсюджували тоді нелегальну літературу? Де Ви одержували цю літературу? З якою метою Ви розповсюджували літературу?»

Відповідь: Я в той час не належав до будь-якої партії, доручення не мав ні від кого та розповсюджував літературу за власним переконанням, придбавши її в книжкових магазинах як легальні книжки. Я мав на меті таким чином піднести культурний рівень населення.

Запитання: Звідки у Вас виникло таке прагнення?

Відповідь: Прагнення це у мене з'явилося в результаті моєї участі в гуртках самоосвіти в реальному училищі міста Полтави».

Проб'є лиха година, і Осьмак переконається, що та «репресія» московського градоначальника була децишею у порівнянні з тим, чим «обдарує» його «соціалістична демократія». Та він про це навіть не здогадувався, як не здогадувалася і слухачка Петроградських Бестужевських курсів Марія Василівна Юркевич, з якою він одружився 11 січня 1916 р. Вони думали про майбутнє, про довге подружжя життя, були щасливі. Саме такими назавжди залишилися на світліні 1916 р., ще не знаючи, що готує їм доля.

У грудні того самого року Кирило перериває навчання і вступає на службу з постачання армії в Міністерство землеробства, а наступного 1917 р. молоде подружжя переїздить до

Києва. Тут Осьмак став до служби в губернському земстві. Він працював спеціалістом по свинарству.

Лютнева революція 1917 р. надала потужний імпульс політичному життю в Україні. Не стояв осторонь і Кирило Осьмак. Його політичні симпатії були на боці Української Центральної Ради. «Я, – згадував він пізніше, – був членом Центральної Ради першого періоду, тобто до 1 квітня 1917 року <...> Я був від службовців губернського земства». Однак і в подальшому він мав відношення до Української Центральної Ради: з липня 1917 р. працював керівником відділу з видання сільгосплітератури у Генеральному секретаріаті землеробства.

У жовтні 1917 року в журналі «Рілля» (співредактором цього «хліборобсько-кооперативного ілюстрованого часопису» був Осьмак) з'явилась його публікація (яку він підписав псевдонімом «К.Шишацький») під назвою «Нове життя на Україні». Невеликий за обсягом, цей матеріал важливий для розуміння тодішньої політико-ідеологічної позиції її автора. «З того часу, – підкреслювалося в матеріалі, – як Україна приєдналася до Московщини, воля нашого народу через «одновірне» Московське правительство, а в деякій мірі і через народ московський, потроху зникала, аж поки зовсім не вмерла. Треба було багато віри в живі народні сили, щоб боротися проти страшного всесильного ворога. Але тяжка боротьба цілих поколінь не минула дарма: в цій році Україна вільно зітхнула». Далі Осьмак закликав всіляко підтримувати Генеральний секретаріат у його починаннях. Лише тоді «ми здобудемо собі таку волю, якої нам треба, і спекаємося непрощених опекунів з Петрограду».

Після гетьманського перевороту Осьмак взяв участь у триденному страйку, за що поплатився: звільнили з роботи. До кінця 1918 р. працював у Всеукраїнській спілці земств, водночас завідував редакцією журналу «Вістник громадської агрономії». Формально він не належав до жодної з політичних партій, але фактично симпатизував Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР), мав друзів з-поміж її активних діячів, бував як гість на її форумах.

Коли до влади прийшла Директорія, знову відновлюється Міністерство землеробства, а Осьмак працює в ньому. Та працювати довелося недовго, оскільки тогочасна політична і військова обстановка була надто швидкоплинною. З приходом денікінських військ Осьмак вступив до Центральної сільськогосподарської кооперативної спілки (Централ), де завідував відділами селянського будівництва і видавничим. Тут він працював (з перервами, коли тимчасово довелося повертатися на рідну Полтавщину) до 1923 р.

Надзвичайно цікавою і відповідальною для нього була ще одна ділянка роботи, якою він почав займатись з квітня 1922 р. Саме тоді його затвердили головою Термінологічного бюро Сільськогосподарського наукового комітету України. Бюро готувало до видання словник української сільськогосподарської термінології, взявши за основу рукописний словник агронома О.Яблоновського, його матеріали з літературних та (що особливо цінно) з народних джерел. Бюро класифікувало понад 40 тис. термінів. Було організовано мережу спеціальних кореспондентів (переважно з учнів та студентів), які займалися збиранням термінів, сказати б, з народних уст. Осьмакові дуже подобалась ця робота, тим більше, що поруч працювала його дружина, філолог за фахом.

На початку 1925 р. його запросили до Інституту української наукової мови Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Тут, уже як редактор відділу сільськогосподарської термінології, він продовжив розпочате. До речі, 1930 р. у «Віснику Інституту української наукової мови» (випуск 2) кілька разів згадується ім'я Кирила Осьмака, хоча сам він був тоді вже за межами України.

А почалося все з того, що 6 березня 1928 р. його заарештували в Києві. Вже 21 березня того ж року він написав заяву слідчому Київського окружного відділу ГПУ, в якій намагався довести безглуздість висунутих проти нього обвинувачень. Не важко здогадатися, що йому серед іншого приписували «шкідництво» в сільському господарстві, оскільки режим прагнув

саме на рахунок старої інтелігенції списати всі деструктивні наслідки власної політики колективізації.

Кирило Осьмак відкидає обвинувачення, 5 червня 1928 р. апелює до прокурора, який нагляд за діяльністю ГПУ: «Мені запропонували признатися, що я вів якусь антирадянську роботу. І цього разу уповноважений ГПУ не підпер свого закиду ніякими даними бодай у загальній формі. Я ж, не почувавши за собою жодної провини, зрозуміло, не мав змоги задовольнити бажання уповноваженого Київського окрввідділу ГПУ. Після цього, а саме 14 квітня ц. р., уповноважений ГПУ заявив мені, що справу мою в Києві закінчили і передають матеріали справи разом зі мною до центру. Того ж дня мене повезли до Харкова <...> Аж до останнього моменту тут, у Харкові, допиту мені не було. Отже, виходить, що хоч минуло вже три місяці мого ув'язнення, але я все ще не знаю, що саме є причиною позбавлення мене волі».

Про цю причину він так і не довідається, як, напевно, так і ніколи не дізнався, що його вписали до «контрреволюційної організації» правих українських націоналістів у цукровій кооперації – агентурна справа «Трест». Саме за цією сфабрикованою справою постановою Колегії ОГПУ від 24 вересня 1928 р. засудили велику групу української технічної та наукової інтелігенції. В ній був і Кирило Осьмак, якому заборонили на три роки мешкати в шести великих містах (Київ, Харків, Москва та інші).

Вибравши місцем осідку Курськ (і то не випадково: все-таки Україна неподалік) Осьмак виїхав туди в жовтні 1928 р. і продовжив роботу над словником сільськогосподарської термінології. На якусь мить він повірив, що вся його дуга «справа» завершилась. Та невдовзі зрозумів, що це була лише ілюзія. Система «діставала» його, не вибачаючи «націоналістичного» минулого і слідуючи одній із комуністичних аксіом: органи не помиляються.

Його скромна особа стала предметом пильної уваги спочатку в ГПУ УСРР, а потім і в Москві, в ОГПУ СРСР. 18 листопада 1929 р. був підготовлений «Меморандум про гр. Осьмака К.І.» за підписом начальника Секретного відділу (СВ) ГПУ УСРР Валерія Горожанина і начальника 2-го відділення СВ Бориса Козельського, головних «режисерів» резонансного політичного процесу у справі Спілки визволення України (СВУ). Вони зробили з Осьмака учасника цієї «контрреволюційної організації». Ось як це обґрунтовувалося в згаданому документі:

«При ВУАН було кілька осередків СВУ. Одним з таких осередків був так званий ІНАРАК (Інститутська асоціація робітників активістів) при Інституті Української Наукової Мови <...>

Осьмак Кирило Іванович до висилки був редактором сільськогосподарського відділу при Інституті Української Наукової Мови.

За свідченнями члена керівної п'ятірки СВУ Дурдуківського і активних членів СВУ Холдного, Туркала, Кривенка (насправді йдеться про М.Кривинюка. – *Ю.Ш.*) та інших, Осьмак до свого арешту був членом СВУ і брав активну участь в організаційній діяльності ІНАРАК.

Осьмакові давалися відповідальні доручення щодо проведення організаційного впливу в Інституті, на його квартирі інколи проводились організаційні збори ІНАРАКу. Осьмак на засіданнях завжди відстоював необхідність поглиблення конспірації.

Після висилки Осьмака на засіданнях ІНАРАКу робились грошові збори на користь родини Осьмака».

25 листопада 1929 р. Валерій Горожанин і начальник Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР Ізраїль Леплевський надіслали спеціального листа до начальника Секретного відділу ОГПУ СРСР, в якому знову йшлося про Осьмака. Але тепер впливові чекісти чомусь дійшли висновку, що не слід Осьмака проводити по справі СВУ, а необхідно «поставити про нього питання на особливій нараді при Колегії ОГПУ і ув'язнити його в концтабір».

Так і вчинили. 2 березня 1930 р. Кирила Осьмака з Курська перевезли до Москви. Тут він безуспішно намагався довести, що не брав участі в СВУ, про існування якої дізнався з пові-

домлень офіційної преси. 7 березня 1930 р. він спробував пояснити співробітникові Секретного відділу ОГПУ Соловійову і те, що нічого не знав про ІНАРАК в тому вигляді, як це зобразили чекісти. Ось уривок з його пояснень: «З метою налагодження організаційної діяльності ІУНМ, за ініціативою директора Холодного, з жовтня або листопада 1927 р. практикувались приватні наради активних працівників інституту, які збирались на приватних квартирах у Холодного, Гладкого, Дубровського, Туркала, в тому числі двічі і у моєму помешканні <...>

В приватних нарадах брали участь ті активні працівники інституту, які однаково бажали налагодити організаційну працю інституту, ввести робочий порядок, звільнитись від кустарщини в методах термінологічної роботи і добитись фактичного керівництва роботами інституту його Президією».

Як бачимо, Осьмак був доволі відвертим і не приховував сам факт проведення зустрічей, але він пояснював їх справжнє призначення. Та ніякі пояснення не допомогли. Не дивлячись на невизнання провини, його визнали винним. 23 березня 1930 р. оголосили вирок (3 роки концтабору з відбуттям в «Севлаге»), і вже в квітні він був у таборі, в'язні якого будували залізницю Пінюг-Сиктивкар. Там Осьмак працював агрономом, влаштовував серед лісів городи, парники, теплиці тощо. Згодом його перевели в управління таборів «Усть-Вымь» Комі АРСР, де він працював головним інженером таборів.

Наприкінці 1931 р. йому вдалось добитися заміни табірною ув'язнення трьома роками адміністративної висилки. Він повинен був їхати до Вологди, але попросив, щоб його залишили у Сиктивкарі в Комі АРСР. Це вдалось зробити, і він працював керівником приміського господарства при Коміспоживачспілці.

Влітку 1932 р. до нього приїхала дружина і троє їхніх дітей – Ляля, Олег і прийомна донька Валентина. Згодом діти поїхали, а Марія Василівна (Зірка, як він її називав) залишилася до його звільнення, працювала у Держплані Комі АРСР. Наприкінці 1934 р. вони виїхали до Московської області, де Осьмак з 1935 р. до літа 1936 р. був директором овочевого радгоспу імені Ілліча в Солнечногорську, згодом – директором зернорадгоспу імені Кагановича в Зарайську. Звільнений за скороченням штатів, він переїздить до села Катіно Горловського району Рязанської області і до січня 1938 р. працює в колгоспі агрономом. До нього приїздить дружина з доньками та її родичі.

Божевілья «великого терору» і «ежовщини» торкається своїм смертельним крилом родини Осьмаків. Ще до цього, у вересні 1936 р., вони пережили трагедію – від тифу помер син Олег, студент 2-го курсу Московського інституту шкіряної промисловості. Марія Василівна вкрай важко перенесла це горе, яке відбилося на її психіці. Аж ось несподівано нове випробування, яке сам Осьмак згодом описував так: «До Катінської школи прислали за навчителя одного людоїда (Колдєєва Олександра Михайловича), який швидко з'їв і посадив директора школи, а його самого призначили за директора.

Він, яко парторганізатор, панував скрізь, також і в колгоспі. 20 грудня 37-го року він провів на засіданні правління колгоспу ухвалу про позбавлення мене посади агронома, без пояснення причин. Того таки дня він разом з правлінням колгоспу виїхав до Горлова і там здав ціле правління установі безпеки. Швиденько туди пішло і все керівництво району. Одночасно згаданий людоїд почав ширити провокаційні плітки проти Марусі. Маруся губилася в цих страхолюдних обставинах. Мої умовляння триматися на дусі не допомагали».

А далі почалося найжахливіше. Під пресом морального терору двічі Марія Василівна намагалася покінчити життя самогубством. Двічі чоловік рятував її (вийняв із зашморгу, не дав отруїтись), одвіз у Рязань до психіатричної лікарні. Тим часом Колдєєв домовився з районним керівником НКВС Голубєвим, і 29 січня 1938 р. Осьмак опинився за ґратами. Цього разу його обвинувачували в підготовці терористичного акту проти «вождя народів» і в антирадянській агітації проти майбутніх виборів до Верховної Ради СРСР. Наприклад, згаданий Колдєєв свідчив, що нібито йому особисто Осьмак заявляв: «Я незадоволений сталінською

політикою. Я раніше належав до боротьбистів на Україні і нині цієї політичної течії ні на що не проміняю. Сталін, хоча й веде жорстоку боротьбу проти всіх течій, але переможцем буде не він, а інші – наші люди. Він знищує людей із світовою популярністю, але це йому дешево не обійдеться. У нас, в тому числі і в мене, повинне бути одне завдання: якби дістатися Кремля та вбити Сталіна». Ще один свідок на прізвище Лепіхін нібито почув від Осьмака таке: «Ми скоро в країні влаштуємо революцію, під час якої в першу чергу будуть знищені комуністи і чекісти».

Ідіотизм такого роду «висловлювань» ігнорувався, хоча було зрозуміло: за умов тотального доносителства Осьмак навряд би міг дозволити собі роздавати цитовані оцінки та ще й вербалізувати «терористичні» задуми. «Обвинувачення», ясна річ, не підтвердяться, будуть зняті, й Осьмака звільнять в лютому 1940 р. Та сталося це занадто пізно. Довідавшись про арешт чоловіка, Марія Василівна повернеться з Рязані у Катіно. 5 листопада 1938 р. слідчий Шмаков викликав її на допит, який виявився для неї нестерпним душевним аутодафе. 11 листопада вона кинулася під маневровий паровоз на великій вузловій станції Кремлево. Жінці одрізало ноги і вона вмерла від втрати крові.

Осьмак, як засвідчують документи, вперто і послідовно боровся за те, щоб довести відсутність будь-якої провини з боку своєї дружини і з свого боку. Він апелював до різних інстанцій, переконливо показуючи безглуздість висунутих обвинувачень. 11 липня 1939 р. з в'язниці у місті Скопін він написав листа до тодішнього наркома внутрішніх справ Радянського Союзу Лаврентія Берії, який у листопаді 1938 р. змінив на цій посаді Миколу Єжова. «На допиті, – писав, зокрема Осьмак, – я можу подати матеріал, що повністю викриває Колдеева, як наклепника і винуватця загибелі моєї дружини <...> Громадянине народний комісар! Я прошу ретельного розслідування усієї моєї справи, я прошу направити мою справу до суду».

І от стався несподіваний поворот долі: всі організатори фальшивої справи Кирила Осьмака фактично слідом за ним були заарештовані, а з Колдеевим і Голубевим йому по черзі довелося навіть сидіти в одній камері в Скопинській в'язниці. 22 лютого 1940 р. заступник прокурора Рязанської області у спецсправах Овчинников підписав постанову про звільнення Осьмака. Після звільнення він двічі їздив на могилу Марії Василівни. Можемо лише здогадуватися, про що він думав, але напевно саме тоді остаточно вирішив боротись проти системи, яка так вперто і безглуздо нівечила життя його та його близьких.

Після короткого перебування на Чернігівщині (тут він недовго працював завідуючим підсобним господарством в Качанівському санаторії) в січні 1941 р. Осьмак повертається до Києва, де працює плановиком у місцевому цукротресті. Спочатку, як він сам потім згадував, не хотів повертатися, щоб бути ніби ближче до загиблої дружини, але під час відвідин доньок у Києві (в лютому-березні 1940 р.) потягло на Україну, «ближче до всього рідного». Тут він вдруге одружився, з Людмилою Устимівною Богдашевською, попрохавши перед тим дозволу своїх дітей. У грудні 1941 р. у Лялі та Валентини з'явилась сестра Наталя.

Коли почалася війна, Осьмак вже твердо знав, що в тил не поїде. «Я, – пояснював він цей крок, – завжди мріяв про самостійну Українську державу, а тому, залишившись на окупованій території, плекав надію, що німці в цьому напрямку муситимуть щось зробити, якщо не зовсім Україну зроблять самостійною, то хоча б дадуть можливість українцям об'єднатися так, як цього вони захотять».

Ці ілюзії розвіялися дуже швидко. Нацисти не просто не хотіли чути ні про яку самостійну Україну. Вони розгорнули терор не тільки проти комуністів, а й проти націоналістів. Створивши і очоливши з жовтня 1941 р. бюро Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації і ввійшовши до очолюваної професором Миколою Величківським Української Національної Ради в Києві, Осьмак поза тим починає жити, сказати б, подвійним життям, поступово і рішуче втягуючись у протинацистські дії.

Розстріл німцями бургомистра Києва В.Багазія, розгін Української Національної Ради, інші каральні акції – все це підштовхує його насамперед до більш тісного контакту з антинацистським націоналістичним підпіллям. При цьому з літа 1942 р. він був зв'язаний з бандерівським крилом ОУН. Осьмакові було доручено організовувати і керувати пропагандистською роботою серед інтелігенції міста Києва. Насамперед він прагнув до того, щоб пояснити тим, хто ще мав якісь ілюзії, сутність окупаційного режиму. Він пише хронікальну довідку про розправу нацистів над українським населенням у Білій Церкві та Сквирі, листівку «Злочини німецьких загарбників на Україні», «До збройної боротьби» та інші матеріали, за авторство яких можна було поплатитися життям. Разом з тим Осьмак готує низку пропагандистських матеріалів, що розкривають природу комуністичного режиму: «Україна – колонія Москви», «Колектив як засіб поневолення українського селянства», «Покладаймося на власні сили», «До збройної боротьби» та інші. Ці матеріали великими тиражами розповсюджувались в Києві та насамперед в Західній Україні.

Багато думав Осьмак і про розпорошеність всіх тих політичних сил, які вели боротьбу за визволення України від будь-якого поневолення. В травні 1942 р. він пише декларацію «В єднанні сила нації», в якій закликає всі національно-патріотичні сили об'єднатись, пропонує створити загальнополітичну організацію «Спілка української державності», яка б керувала визвольною боротьбою. Власне, це був перший варіант, своєрідна «чернетка» тих документів, які Осьмакові доведеться готувати в процесі створення УГВР.

Від керівництва ОУН безпосередньо контактував з Осьмаком «Володимир». Справжнє ім'я цієї людини Мирослав Прокоп, за його вказівками Осьмак готував доповіді, статті, інші матеріали, що використовувались для підготовки і виховання ОУНівських кадрів. Восени 1942 р. на одному з нелегальних зібрань було вирішено створити спеціальні агентурні групи, які б збирали відомості про дії німців проти українського населення. Тоді «Володимир» поінформував присутніх про те, ще в серпні 1942 р. центральний провід ОУН дав вказівку проводити серед селян агітацію за викрадення у німців посівного і фуражного зерна, запропонував взятися за організацію сільських озброєних боївків, які згодом мали перерости в масову озброєну силу для здобуття самостійної Української держави.

Ці та багато інших прикладів такого роду засвідчують, що діяльність українського націоналістичного підпілля, зокрема, в Києві, мусить стати предметом неупередженого аналізу професійних істориків. Поза сумнівом, в цьому аналізі можуть стати у великій нагоді факти з біографії Кирила Осьмака, документи з його справи.

Наприкінці 1943 р. він зустрівся з митрополитом Андреем Щептицьким, який, зокрема, докладно розпитував його про стан українського національного руху на Сході України. Щептицький згадав про те, як російське самодержавство в 1914–1915 рр. висилало українських священників з Галичини і що так само діяла більшовицька влада в Західній Україні у 1939–1940 рр. Вони розмовляли довго, а наприкінці зустрічі Осьмак попросив благословення «на подальшу мою патріотичну діяльність», й одержав його.

В той час (з вересня 1943 р.) він був вже в Західній Україні. В одному із узагальнюючих службових документів МВД СРСР у 1953 р. коротко, але виразно буде дано характеристику цього етапу в його житті:

«...» Під псевдонімом «Псельський» розгорнув оунівську роботу серед населення західних областей України. Виступав з антирадянськими доповідями. Тоді ж ним було написано звернення до греко-католицького духовенства, в якому Осьмак закликав активізувати боротьбу з Радянською Армією, яка наступала. Разом з тим Осьмак брав участь в організації збройних сил УПА.

За завданням головного «проводу» ОУН в травні 1944 р. він написав проекти «Платформи» та «Універсалу» «Української Головної Визвольної Ради» – «УГВР».

В липні 1944 р. в лісі біля села Лужок-Горішній Турківського району Дрогобицької області за ініціативою головного проводу ОУН бандерівців було скликано Великий збір, на якому пред-

ставниками всіх націоналістичних організацій було вирішено створити для боротьби з радянською владою, за відторгнення України від Радянського Союзу об'єднаний орган українських націоналістів – «УГВР», затверджено Платформу та Універсал цього органу, обрано альтернативний уряд, до складу якого Осьмак увійшов як «президент УГВР».

І справді, створення УГВР було втіленням ідеї, яку постійно сповідував Осьмак, ідеї про необхідність об'єднання всіх українських політичних сил. В принципі потреба верховного політичного керівництва вже стояла перед Проводом ОУН і Головним командуванням УПА. Зокрема це питання розглядалося на 3-му Надзвичайному Великому Зборі ОУН в серпні 1943 р., але тоді не було прийнято остаточне рішення. Різні фактори завадили цьому. Осьмак був одним з тих з тих, хто весь час нагадував про необхідність прийняття такого рішення. Саме цю ідею він обстоював перед «Володимиром» (а через нього перед керівництвом ОУН-бандерівців) у Львові навесні 1944 р., а пізніше, в червні того самого року, – на засіданні ініціативного комітету по створенню УГВР. Ці свої думки Осьмак поклав в основу проєктів принципово важливих документів УГВР (які згодом були прийняті) – Платформи і Універсалу. У першому з них так визначались цілі і завдання УГВР:

- «1. Об'єднати й координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшевицького і німецько-гітлерівського імперіалізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави.
2. Визначувати ідейно-програмові напрями визвольної боротьби українського народу.
3. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державності і створення органів незалежної державної влади на Україні.
4. Репрезентувати, як верховний всеукраїнський центр, сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і за кордоном.
5. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше всенародне представництво».

По своїй суті створення УГВР знаменувало відродження традиції державотворення доби національно-визвольної боротьби українського народу у 1917–1921 рр. Традиції, насильницьки перерваної, але не знищеної. В процесі роботи в архіві мені вдалося віднайти кілька надзвичайно цікавих і важливих документів, що стосуються УГВР. Один з них, про який, здається, ще ніколи не згадувалось, має назву «Єдине політичне керівництво Соборної України». Він зберігся у справі Кирила Осьмака з грифами «Сов. секретно. Перевод с украинского» і являє собою оцінку Великого збору, на якому було створено УГВР. Ось уривок з цього документу у зворотньому перекладі з російської мови:

«В середині 1944 р. завершилась на Україні історична подія: на Великому Зборі створилась Українська Головна Визвольна Рада – об'єднання і провід всіх національно-визвольних сил українського народу на всіх рідних землях і за кордоном <...>

Свою боротьбу <...> УГВР прагне вести в союзі з усіма поневоленими народами Європи і Азії, які борються за своє визволення і визнають право України на політичну незалежність. Зокрема, УГВР прагне до урегулювання і до мирного співжиття з всіма сусідами України на принципі обопільного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу».

Ще один віднайдений у справі Осьмака документ є по суті стенографічним записом Великого Збору УГВР. Ще й дотепер є загадкою, хто ж саме зробив цю стенограму і передав органам комуністичної держбезпеки. Це надзвичайно цікаве запитання з огляду на обмежене коло учасників Збору. Запис цей досить великий за обсягом (72 сторінки). Тут знаходимо серед інших ім'я Осьмака, який виступав під псевдом «Горянський». Ось уривок з його виступу також у зворотньому перекладі з російської мови:

«УГВР – справа надзвичайно важлива. Що маємо в нашій боротьбі – віру у власні сили.

УГВР зобов'язана свої завдання виконати, використовуючи всі можливості для досягнення нашого ідеалу <...>

У внутрішньому становищі: все життя повинно бути підпорядковане УГВР. За кордоном необхідно провести величезну роботу. Еміграцію примусити працювати для нашої справи. Зсунути з мертвої петлі.

Все повинно бути підпорядковано в інтересах нашої збройної боротьби.

УГВР повинна поставити справу так, щоб на кінець війни ми мали сформовану власну державу».

Зрозуміло, цей конспективний запис не може передати всі нюанси і зрештою самий характер виступу Осьмака, але він дозволяє зрозуміти його позицію і зміст виступу.

Запис засвідчив, що він брав участь і в дискусії при обговоренні проектів документів УГВР. Нарешті в записі зафіксовано момент обрання Осьмака Президентом УГВР:

«Вільшинська. На президента УГВР – Горянський.

Одноголосно».

Послідовники чекістів з МДБ дізналися про це обрання, але до відомостей про самого Кирила Осьмака їм довелося йти дуже довго. Я був вражений, коли вперше перечитуючи томи справи, заведеної на Кирила Івановича 1944 р., помітив, що після його арешту 13 вересня 1944 р. і аж до 25 серпня 1947 р. (майже три роки!) він водив манівцями гебістів, цупко тримаючись версії: ніякий він не Осьмак, а Іван Пилипович Коваль, 1888 р. н., з Тернопільщини, який мешкав у селі Дорожів Дублянського району Дрогобицької області, котрий, як записано у постанові на арешт від 18 вересня 1944 р., «в останніх числах серпня 1944 р., пробираючись разом з обласною боївкою з Карпат у село Дорожів через лінію фронту Червоної Армії, був поранений». Щоправда, вже в цій постанові було зазначено: «Приховує своє справжнє прізвище і місце народження».

І він таки добре і довго приховував. Як пояснювала мені Наталя Кирилівна Осьмак, однією із головних причин було те, що її батько боявся за свою сім'ю і тільки через три роки, гадаючи, що його близьким людям допомогли виїхати або законспіруватися, він назвав своє справжнє ім'я. Як вже зазначалося, трапилось це лише в серпні 1947 р., коли він почав давати свідчення як Кирило Іванович Осьмак, а не як «Коваль».

А ось хронологія розвитку його справи. Заарештований 13 вересня 1944 р. в селі Дорожів Дублянського району Дрогобицької області. В серпні 1945-го його справу направляють на розгляд Особливої наради при МВД СРСР. 9 вересня 1946 р. Військовий прокурор військ МВД СРСР повертає її на дослідження. Його продовжують допитувати, влаштовують упізнання його свідками, які були допитані раніше.

15 січня 1947 р. його справа надходить до слідчої частини МГБ УРСР. Саме тоді встановлюють, що Коваль Іван Пилипович, за якого видавав себе Осьмак, уродженець села Цеблова Сокальського району Львівської області, навесні 1944 р. помер.

У 1946–1947 рр. були допитані свідки, які вказали, що Осьмак є одним з керівних діячів ОУН. Дехто з них підтверджував це і на очних ставках з ним. Він заперечував ці свідчення. І тоді для встановлення особи Осьмака 28 квітня 1947 р. з ИТЛ (исправительно-трудовой лагерь) Томської області через МВД СРСР викликали Михайла Онуфрійовича Фарило (псевдо «Рубань»), засудженого на 20 років каторжних робіт. Саме його згадували свідки як такого, що зв'язаний з Осьмаком. Фарило свідчив, що знав Ковалья як члена Крайового Проводу ОУН «Псельського» і що восени 1944 р. особисто був причетний до організації спроби звільнити Ковалья з-під арешту.

На допиті 21 серпня 1947 р. Фарило розповів про те, що від члена Дрогобицького обласного проводу ОУН «Марка» йому стало відомо про створення УГВР і про те, що «Псельсь-

кий» був обраний Головою УГВР. Характерно, що не тільки Фарило, а й інші свідки не могли назвати справжнє ім'я Осьмака, наприклад, провідний член Закордонного Представництва УГВР Василь Остапович Охримович, хоча в момент його допиту (20 жовтня 1952 р.) працівники держбезпеки знали, хто такий Осьмак. Ось уривок з протоколу допиту Охримовича: «Учасники зібрання обрали старого-східняка, прізвища його зараз не пам'ятаю, президентом УГВР <...>».

Сам Василь Охримович у травні 1951 р. був скинутий з американського літака з метою підпільної роботи в Україні. Був керівником ОУН Карпатського краю. Одержав військовий ступінь майора-політвиховника УПА. 6 жовтня 1952 р. був захоплений як «агент американської розвідки, який прибув для здійснення терористичної, диверсійної та шпигунської роботи», а в травні 1954 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР засуджений до страти (і страчений).

Не зміг ідентифікувати Осьмака ще один в'язень – Олександр Андрійович Луцький, колишній керівник Української Національної Самооборони (УНС), один з керівних діячів ОУН і керівник УПА «Захід-Карпати». Він лише засвідчив, що до УГВР увійшли представники із східних областей України, а головою УГВР «було обрано особу, яка походила зі східних областей України».

Збереглася «Справка об имеющих в деле наиболее существенных показаниях свидетелей в отношении Осьмака К.И.», в якій відбито процес з'ясування його особи. З цього документу випливає, що в 1947 р. Осьмака впізнали під час очних ставок або за фотокарткою особи, які зустрічались з ним раніше, а серед них його односельці А.Старчук, А.Ніколаєнко, Ю.Щекотін, його прийомна донька Валентина Володимирівна Орлова, інші його родичі.

Зокрема Валентина Орлова (з 1924 до 1931 р. вона мала його прізвище, а потім повернула своє) свідчила, що в період нацистської окупації Києва «стало зрозуміло, що Осьмак є українським націоналістом, бо мені доводилось від нього чути, як він висловлювався, що Україна повинна бути самостійною державою і що для цього є всі передумови».

Однак потреба «викривати» Осьмака згодом відпала, оскільки він почав розповідати про своє минуле, не приховував того, що був Президентом УГВР. Щоправда, далеко не про все він розповідав відверто і працівники держбезпеки весь час перевіряли його свідчення. 11 листопада 1947 р. було навіть підготовлено «Справку о ложных показаниях, которые дал арестованный Осьмак Кирилл Иванович», яку склав начальник слідчої частини МГБ УРСР підполковник Цепков. Ось уривок з цього документу:

«Він свідчив: <...> Що по місту Києву ним було завербовано 11 учасників ОУН як утримувачів конспіративних квартир, зокрема Титаренко Наум, Бокитько Марія, Сулинич Віра, Коваленко Іван та ін.

Перевіркою встановлено: Що вказані особи в м. Києві не мешкали, а по вул. Великій Підвальної № 15, де, як свідчив Осьмак, мешкала Бокитько, в період німецької окупації розміщувалася райуправа, а не помешкання для житла».

Для прискорення зізнань Осьмака на нього чинили тиск. 20 серпня 1947 р. він написав начальникові внутрішньої тюрми МГБ УРСР заяву:

«20 серпня 1947 року оглошую голодування. В останні два тижні слідство застосувало до мене багато репресивних заходів (биття, позбавлення сну та ін.), що унеможливило моє існування, тому я змушений іти на надзвичайний засіб протесту аж до смерті через голодування. Не причину голодування, поки не буде задоволено такі мої вимоги:

1. Не застосовувати відносно мене при слідстві биття та позбавлення нормального сну.
2. Прискорити слідство у справі мене і визначити найближчий термін розгляду справи у суді.
3. Дати мені шпитальне лікування, харчування та відпочинок, щоб направити моє здоров'я, якому слідство завдало страшної шкоди.

Отсю мою заяву у відписі прошу переслати Генеральному прокурору УССР».

Та не тільки фізичний тиск чинили на нього. У камеру до Осьмака підсадили негласних співробітників МГБ, які систематично надавали звіти про його поведінку, настрої, розмови (ці свідчення також збереглися). При цьому цей співкамерник всіляко «співчував», психологічно підштовхував Осьмака до того, щоб останній давав свідчення, «полегшував» власну долю. До речі, ці регулярні повідомлення співкамерників Осьмака цікаві не лише тим, що вони віддзеркалюють технологію роботи працівників держбезпеки, а й слугують джерелом інформації про конкретних осіб, як цю технологію використовували. Наприклад, у повідомленні від 25 серпня 1947 р. мовиться:

«Коваль І.П. дав мені точне описання слідчого капітана Гузєєва, додавши, що це головний «кат», далі описав слідчого капітана Зацітіна, пояснивши, що це «кат № 2», який дає вказівки слідчому Гузєєву. Далі, сказав Коваль, йде інквізитор – полковник чи підполковник Цепков або Цепков <...> який на моїй справі хоче заробити кар'єру, а вказані раніше слідчі діють під його орудою <...> А четвертий – це генерал, він же заступник міністра Єсипенко <...> Ось це ті, які будуть винуватцями в моїй інквізиції і ви повинні запам'ятати їхні прізвища <...>».

У повідомленні від 10 грудня 1947 р. зафіксовані такі слова Осьмака:

«<...> Лише найрепресивнішими заходами вони добились від мене зізнання, хто я насправді. У справі мого зізнання як кат найбільшу роль відіграв Зацітін своїми «фізичними здібностями».

До речі, з початком хрущовської «відлиги» тим працівникам держбезпеки, які «працювали» з Осьмаком, довелось звітуватися, чому вони застосовували до нього методи фізичного тиску. Але все для них минуло без наслідків, оскільки йшлося про українського націоналіста і оскільки органи, як правило, не «здавали» своїх працівників, хіба що найбільш одіозних.

В травні 1948 р. справу Кирила Осьмака, а також Таїсії Автономовни Коваленко (до речі, її сестра Галина Коваленко була дружиною відомого поета Євгена Плужника) і Музи Олександрівни Тарасової, яких обвинувачували в націоналістичній діяльності та у зв'язках з Осьмаком, передали на розгляд Особливої наради при МГБ СРСР. Рішенням цієї наради 10 липня 1948 р. Кирила Осьмака «за участь в контрреволюційній банді українських націоналістів і активну керівну контрреволюційну націоналістичну діяльність» засудили до 25 років тюрми. 14 серпня 1948 р. йому оголосили це рішення.

Нині можна уточнити, сказати б, тюремну географію Осьмака. 15 листопада 1944 р. нарком держбезпеки УРСР Сергій Савченко дав розпорядження направити слідчу справу на «Ковалю»-Осьмака в оперативну групу НКГБ УРСР у Львові. Туди 28 листопада 1944 р. відправили і Кирила Івановича. 10 січня 1947 р. Осьмак був етапований з внутрішньої тюрми Управління МГБ Дрогобицької області до внутрішньої тюрми МГБ УРСР в Київ. З 19 червня 1948 р. його утримували у тюрми № 1 Управління МВД Київської області, а після винесення вироку відправили в Росію, до Владимирської тюрми.

У 1955 р. співробітники КГБ допитали його дружину Людмилу Осьмак (Богдашевську). Вона свідчила, що вони були знайомі ще з 1922–1923 рр. Надзвичайно цікаво читати цей протокол допиту, з якого важко було зрозуміти справжню роль К.Осьмака в оунівському русі, його зв'язки тощо. Як тільки могла, Людмила Устимівна в той момент боронила свого чоловіка. Ось уривок з протоколу її допиту:

«Запитання: Що Вам відомо про зв'язки Вашого чоловіка з учасниками ОУН і його націоналістичну діяльність після від'їзду з м. Києва?»

Відповідь: Про зв'язки мого чоловіка з учасниками ОУН та про його націоналістичну діяльність після від'їзду з м. Києва мені також нічого не відомо.

Запитання: Де нині знаходиться Ваш чоловік Осьмак Кирило Іванович?

Відповідь: Мій чоловік Осьмак Кирило Іванович засуджений і відбуває покарання в м. Владимирі. Про це мені відомо з листів чоловіка. Де і коли він був затриманий, я не знаю.

Запитання: Де знаходяться особи з «Сільського господаря», які відвідували Вашого чоловіка в м. Києві?

Відповідь: Це мені не відомо.

Запитання: Чим займався Ваш чоловік, працюючи у товаристві «Сільський господар» в місті Києві та м. Стрий?

Відповідь: Що саме робив мій чоловік, працюючи в «Сільському господарі», я не знаю. Що це за організація, я також не знаю».

У 8-му томі «Літопису УПА» у вступі можна прочитати про те, що співробітники тодішньої радянської держбезпеки не знали, кого заарештували, а тому й не використали Осьмака в своїй пропаганді проти українського визвольного руху.

Зробімо деякі уточнення. По-перше, як ми вже переконалися, гебісти знали, з ким мають справу (після зізнань Осьмака), а по-друге (і це найголовніше), Осьмак не дозволяв себе використати для гучних пропагандистських акцій. Ба більше, у в'язниці № 2 Управління МВД Владимирської області, де він був ув'язнений, не приховував своїх націоналістичних переконань, хоча, як засвідчують документи, з ним вперто та послідовно «працювали».

В червні 1953 р. з санкції керівництва МВД СРСР Осьмака привезли з Владимирської тюрми до Москви, до тодішнього союзного МВД. Зроблено це було, як зазначалося в одному з документів, «з метою оперативної обробки і вивчення можливості використання у заходах по розкладанню націоналістичного підпілля на Україні та оунівських центрів, що знаходяться за кордоном <...>».

Однак «використати» Осьмака не вдалось. Автори згаданого оперативного документу подавали це так:

«Спроба переконати Осьмака в тому, що ОУН є найлютішим ворогом українського народу, не принесла позитивних результатів, а на зроблену йому пропозицію посприяти в боротьбі проти ОУН заявив, що він був і залишається ідейним українським націоналістом і радше готовий піти на смерть, ніж погодитись на участь в заходах, спрямованих проти ОУН та її діяльності».

Все це переконало гебістів в тому, що безперспективно вербувати Осьмака, а тому вони вважали за необхідне направити назад до тюрми, «запропонувати УМВД Владимирської області організувати активну внутрішньокамерну агентурну розробку Осьмака», а також «орієнтувати МВД УРСР на встановлення й розробку родинних та організаційних зв'язків Осьмака, що знаходяться на Україні».

Ось одне з повідомлень співкамерника Осьмака (від 18 липня 1955 р.):

«Він залишається дотепер переконаним націоналістом, прибічником цілком самостійної, незалежної України, проти будь-якого єднання з Росією, вважаючи, що Росія пригнічує Україну <...> Він дуже сумує, що не має надії побачити свою дружину і дочок*. Осьмак говорить, що життя віддав своєму українському народові, за щастя якого боровся – це було й залишається метою його життя».

Перебуваючи у Владимирській тюрмі, Кирило Осьмак розпочав боротьбу за власну реабілітацію, прагнучи довести, що він не зробив нічого, за що заслуговував би такої жорсткої кари, спростовував обвинувачення, які йому приписувались. Однак «соціалістична законність» була політично селективною. Навіть і в часи вже згаданої хрущовської «відлиги», коли для доль мільйонів «зеків» багато що змінилося, система залишалася безжальною до Осьмака. Ось датована 15 липня 1957 р. відповідь із Головної військової прокуратури СРСР:

* Дочка Ляля була в УПА і загинула. А В.Орлова, як розповідала мені Наталя Осьмак, до кінця свого життя була «ангелом-хранителем» її та Л.Богдашевської-Осьмак.

«Прошу оголосити ув'язненому Осьмакові Кирилові Івановичу, 1890 р. н., уродженець Полтавської області, що його заяви з ЦК КПРС і Президії Верховної Ради СРСР надійшли для розв'язання по суті в Головну військову прокуратуру.

Заяви Осьмака К.І. розглянуті.

Підстав для застосування до нього Указу Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни» не віднайдено.

Помічник Головного військового прокурора, полковник юстиції Колобков».

Мине багато часу і офіційно буде підтверджено те, що спонукало Кирила Осьмака боронити власну гідність, доводячи, що він не скоїв ніяких злочинів проти власного та інших народів. В листопаді 1994 р. у «Висновку за матеріалами архівної карної справи № 51279», затвердженому заступником Генерального прокурора України, генерал-майором В.Мельником, буде записано:

«<...> Немає доказів участі Осьмака у вбивствах, пограбуваннях та інших насильницьких акціях проти населення».

У 1957 р. Осьмак тяжко захворів. Саме тоді він написав своєрідний заповіт – лист до доньки Наталі. Ось цей зворушливий документ, в якому – інтонація і характер автора:

«Кохана, люба Донечко! Найдорожча Наталочко! Моє останнє і повсякчасне побажання тобі бути завжди здоровою, розважною і розумною. Навчись завжди поважно працювати для загального добра. Люби свій край, люби Україну і в житті міцно тримайсь заповітів Великого Кобзаря. Завжди пам'ятай про маму, про її здоров'я та добробут. З останнім віддихом буду згадувати про тебе. Не з своєї вини не зміг допомогти тобі дійти до ліпших умов життя, коли б ти могла провадити широку працю. Бажаю тобі просторого й широкого життєвого шляху. Цілую щирим батьківським цілунком. Твій увесь татусь».

Доля відвела йому ще три роки життя. Він помер 16 травня 1960 р. Після 15 років, 8 місяців і 3 днів ув'язнення. В 1994 р. К.Осьмак був офіційно реабілітований Генеральною прокуратурою України («як безпідставно репресований у 1948 р.»), а на початку 1995 р. – Прокуратурою Харківської області за свої арешти у 1928 і 1930 рр.

Проте напевно найкращою реабілітацією буде правда про Кирила Осьмака, його повернення в історію України бурхливого ХХ століття.

Юрій Шаповал
2007

ПАВЛИЩЕВ

Павло Федорович

грудень, 2, 1898 — грудень, 8, 1937

Біографія Павла Федоровича Павлищева була типовою для покоління партпрацівників 1930-х рр. Народився 2 грудня 1898 р. у місті Павлограді на Дніпропетровщині. Батьки його були селянами-бідняками, що мешкали в околиці міста. Після навчання у повітовому училищі П.Ф.Павлищев кілька років опановував професію шевця, перебуваючи фактично на становищі наймита. Потім сам працював у майстерні. Після революції, в роки громадянської війни служив у Червоній армії. Там у 1920 р. вступив до комуністичної партії [1]. Після демобілізації у 1920-ті рр. працював на різних низових посадах в радянському апараті Катеринослава і Харкова. З 1928 р. П.Ф.Павлищев – відповідальний працівник ВУЦВК, а в 1930–1932 рр. – помічник голови ЦВК УРСР Г.І.Петровського [2]. Робота у ЦВК збагатила Павла Федоровича Павлищева вмінням спілкуватись з різними верствами населення, оперативно розв'язувати найскладніші службові справи.

З кінця 1932 р. П.Ф.Павлищев перейшов на роботу в Харківський обком КП(б)У, де працював заступником завідуючого відділом партійних кадрів, а в 1935 р. його обрали першим секретарем Чутівського райкому партії [3]. У тридцять роки Чутівський район перетворився в один з основних виробників цукру на Полтавщині. З кожним роком нарощували свої виробничі потужності цукрові заводи в Іскрівці та Скороходові, зростали площі плантацій під цукровий буряк. П.Ф.Павлищеву та іншим райкомівцям доводилось докладати чимало зусиль для агротехнічного навчання членів ланок по вирощуванню цукристих. Багато часу забирало шляхове будівництво. Для вивезення буряку з плантацій на цукрові заводи потрібно було тримати ґрунтові шляхи в належному стані, а оскільки грейдерної техніки практично не було, доводилось мобілізувати на шляхові роботи тисячі колгоспників, вести серед них відповідну роз'яснювальну роботу. Та найбільш неприємними для секретаря були кампанії чергової чистки партії та обміну партдокументів. У райком партії надходили десятки підписаних і анонімних заяв, у яких повідомлялось, що той чи інший комуніст під час громадянської війни був у білих чи в петлюрівських військах, займається шкідництвом, антирадянською агітацією тощо. Як правило, ці наклепи при перевірці не підтверджувались, однак вони кидали тінь на чесних людей, створювали атмосферу недовіри і підозрливості.

П.Ф.Павлищев в міру своїх можливостей намагався боротись з брехливими доносами, нерідко цим самим наживаючи собі заклятих ворогів. Так, в 1935 р. він одержав заяву від начальника політвідділу тваринницького радгоспу «Лозоватка» Кецельмана на директора цього господарства В.Ф.Кондратьєва зі звинуваченнями останнього в шкідництві: навмисне не видає робітникам платню, щоб викликати їх невдоволення, через своїх підручних організує падіж свиней. У заяві Кецельман пропонував терміново скликати бюро райкому і виключити В.Ф.Кондратьєва з партії та віддати під суд [4]. Щоб розібратись у цій справі, П.Ф.Павлищев сам приїхав у радгосп, детально ознайомився з станом справ на фермах, мав

бесіди з робітниками і спеціалістами. Зібравши після цього загальні збори колективу радгоспу, він вказав на прорахунки у веденні господарства, порадив, як їх найшвидше усунути. Разом з тим П.Ф.Павлищев запропонував Кецельману припинити збирати компромат на директора та інших працівників, а більше займатись своїми прямими службовими обов'язками. Кецельман змушений був підкоритися секретареві, але з того дня він затаїв ненависть до Павлищева і тільки чекав свого часу, щоб тому помститися.

Весною 1937 р. П.Ф.Павлищев пішов на підвищення. 30 квітня VI Полтавська міська партійна конференція обрала його першим секретарем міськкому КП(б)У [5]. На XIII з'їзді Компартії України (27 травня – 3 червня 1937 р.) Павлищева також обрали членом ЦК КП(б)У [6].

На посаді першого секретаря міськкому П.Ф.Павлищеву довелося попрацювати всього п'ять місяців. Робота міськкому велась у край тривожній обстановці. Майже не було дня, щоб перший секретар не одержував повідомлення про арешт когось з працівників міськкому партії чи кількох рядових комуністів. Двадцятий рік Жовтневої революції і останній рік другої сталінської п'ятирічки проходили під зловісний акомпанемент багатотисячних мітингів, на яких приймалися резолюції з вимогою смерті для чергових «ворогів народу». П.Ф.Павлищеву і самому доводилось брати участь у цих санкціонованих зверху політичних акціях. І не підозрював він того, що кожний його виступ на подібних зібраннях дуже ретельно фіксується.

Справа полягала в тому, що начальник політвідділу радгоспу «Лозоватка» нарешті дочекався свого часу і направив до ЦК ВКП(б) листа – тепер вже не тільки про шкідницьку діяльність В.Ф.Кондратьєва, але і про потурання йому В.Ф.Павлищева. Донос Кецельмана направили з ЦК для реагування у Харківський обком КП(б)У. З Харкова до Полтави негайно виїхав інструктор обкому для проведення партійного розслідування справи П.Ф.Павлищева. В атмосфері загальної підозрілості розслідування велось вкрай тенденційно. У доповіді про П.Ф.Павлищева, написаній для бюро обкому, інструктором робився висновок, що П.Ф.Павлищев, обіймаючи посаду першого секретаря Чутівського райкому партії, не вів боротьби з контрреволюційними елементами, всіляко прикривав їх. Далі П.Ф.Павлищеву ставилося у докір те, що і в Чутіві, і в Полтаві він не встановив належних «ділових» стосунків з відділами НКВС, недостатньо активно таврував троцькістів і «правих» на зборах, нарадах та конференціях [7]. І хоча прямих звинувачень у конкретній антирадянській діяльності щодо П.Ф.Павлищева не висувалось, бюро Харківського обкому КП(б)У 23 вересня 1937 р. прийняло таке рішення: «Павлищева П.Ф. як ворога народу з партії виключити і санкціонувати органам НКВС його арешт» [8].

Арештували П.Ф.Павлищева ще до цієї «санкції», 20 вересня 1937 р. [9] Звичайно, тогочасному начальникові Харківського управління НКВС Л.Й.Рейхману (в 1940 р. він був розстріляний за фабрикацію слідчих справ) було замало обкомівського звинувачення П.Ф.Павлищева у потуранні ворогам народу. Адже його можна було представити керівником ще однієї розгалуженої контрреволюційної організації. Саме ця версія і була закладена в основу слідства.

Слідчий Б.К.Фрей (в 1956 р. його засудили за застосування незаконних методів слідства) сфабрикував справу П.Ф.Павлищева відповідно до енкавеесівських канонів того часу. Під тортурами П.Ф.Павлищев 2 жовтня 1937 р. підписав протокол допиту, де йшла мова про те, що він, мовляв, став на політичну платформу правої опозиції ще в 1930 р., будучи помічником голови ЦВК УРСР. Тоді ж вступив до складу добре законспірованої організації правих, що діяла в апараті ЦВК. У травні 1936 р. після зустрічі з першим секретарем Харківського обкому КП(б)У М.Н.Демченком знову відновив свою шкідницьку діяльність. Фрей намагався представити П.Ф.Павлищева керівником чисельної підпільної організації в Чутівському районі, який розставив своїх людей на всі відповідальні партійні і радянські посади. Одно-

часно з П.Ф.Павлищевим заарештували понад десять чоловік. «Провина» підслідним інкримінувалась, враховуючи їх посаду чи професію. Наприклад, завідуючого шляховим відділом Чутівського райвиконкому І. Мирного звинувачували в тому, що він, будучи завербованим П.Ф.Павлищевим до підпільної організації, зірвав будівництво шляху до Іскрівського цукрового заводу та мосту через річку Коломак, внаслідок чого, мовляв, транспортування цукрових буряків з плантацій на переробку затрималось на кілька тижнів. Завідуючого райземвідділу О. Я. Мизика відповідно звинуватили в тому, що він не дбав про підживлення добривами посівів буряка і тим самим свідомо знижував врожайність цукристих. Трохи більше часу пішло у Фрея на те, щоб придумати вину для О.О.Зайця, інструктора райкому партії. Врешті-решт звинувачення проти нього висунув таке: П.Ф.Павлищев дав О.О.Зайцю завдання проводити політичну агітацію серед трудящих Чутівського району таким чином, щоб продуктивність їх праці знижувалася на 20 % [10].

Оскільки для підтвердження ворожої діяльності П.Ф.Павлищева та інших підслідних ніяких доказів, окрім їх власних свідчень, не вимагалось, слідство йшло швидко. У справі П.Ф.Павлищева підшивались все нові викривальні матеріали. Обвинувачувальний висновок щодо Павлищева був підписаний 25 листопада 1937 р. [11], а 7 грудня 1937 р. відбулося закрите засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР. За 15 хвилин трое військових юристів без участі прокурора і адвоката, без виклику свідків винесли вирок – вища міра покарання [12]. Наступного дня П.Ф.Павлищева було розстріляно [13].

Так трагічно обірвалося життя ще однієї з численних жертв сталінської репресивної системи. 12 жовтня 1957 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР зняла з П.Ф.Павлищева (посмертно) брехливі звинувачення в антирадянській діяльності [14].

1. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 4458-С. – Арк. 22.
2. ДАЛО. – Ф. 15. – Оп. 37. – Спр. 244. – Арк. 26.
3. Там само.
4. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 4458-С. – Арк. 43.
5. Більшовик Полтавщини. – 1937. – 1 травня.
6. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 37. – Спр. 244. – Арк. 23.
7. Там само. – Арк. 3-6, 6 зв.
8. Там само. – Арк. 2.
9. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 4458-С. – Арк. 21.
10. Там само. – Арк. 72, 76-78, 148.
11. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 4458-С. – Арк. 164.
12. Там само. – Арк. 170-171.
13. Там само. – Арк. 172.
14. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 37. – Спр. 244. – Арк. 25.

Олександр Єрмак

ПАДАЛКА

Іван Іванович

листопад, 15, 1894 — липень, 13, 1937

Сьогодні, коли ми, наче дбайливі господарі, збираємо і вивчаємо все краще, що існувало в нашій історії та культурі, особливу увагу привертає безцінна спадщина «школи Михайла Бойчука», яка ознаменувала собою цілу епоху в українському та світовому образотворчому мистецтві, відкрила і ствердила імена Тимофія Бойчука, Оксани Павленко, Василя Седляра, Сергія Колоса, Софії Налепинської-Бойчук та багатьох інших.

Особливе місце серед цієї славної когорти митців посідає Іван Падалка, творчість якого вражає глибиною задумів, справжнім народним колоритом, жанровим розмаїттям. Біографи І.І.Падалки цілком обґрунтовано звертають увагу на багатство його техніки. Художник залюбки працював у темпері, вдавався до олії, гуаші, туші. Полюбляв дереворит, володів літографією, різав на лінолеумі. Водночас своїм першим фахом митець не без підстав вважав монументальний живопис, в якому він зумів сказати своє, притаманне лише йому слово [1].

Іван Іванович Падалка народився 15 листопада 1894 р. у селі Жорнокльови Золотоніського повіту на Полтавщині (нині Черкаська область). Ті дев'ять з половиною десятин батькової землі не могли прогодувати численну хліборобську сім'ю Падалок. Тому діти, а їх, крім Івана, було ще семеро, з дитинства звикли до тяжкої, виснажливої праці, наймитували в панській економії, наймалися на роботу до цукроварні.

Доглядати Івана в сім'ї було особливо нікому. А щоб якось забавити малого, йому замість іграшок давали крейду, якою він з задоволенням писав на печі по черені, помазаному жовтою глиною. Як згадує сестра художника Уляна Горбань, малювати Іван навчився раніше, ніж ходити [2].

Початкову освіту І.І.Падалка отримав в церковно-приходській і дворічній міністерській школі. Його природний дар до малювання не залишився непоміченим. Вчитель не раз радив батькові віддати хлопця на навчання до художньої школи. Та матеріальне становище сім'ї не давало можливості про це навіть мріяти. І все ж доля усміхнулася Іванові. Зачарований талантом юнака поміщик Лісаневич поклопотався за нього. Отримана від земства стипендія

гарантувала сину селянина навчання в Миргородській художньо-промисловій школі імені Гоголя.

Навчання у Миргороді приваблювало майбутнього митця, який вважав його початком своєї фахової освіти. Однак завершити навчання не вдалося. «Пробувши в цій школі з 1909 по 1913 рік, – пригадував пізніше у своїй автобіографії І.І.Падалка, – у кінці 1912 р. я був звільнений, як значилося у протоколі, за «атеїзм». Насправді, крім атеїзма, були тут і організовані виступи проти адміністрації та педагогів, і шкільний страйк, особливо за читання української газети «Рада», що виходила ще з 1905 року» [3].

Після звільнення з школи І.І.Падалка майже півроку працював у майстернях при Полтавському етнографічному музеї, де виготовлялися копії українських килимів. Зароблені гроші, а також допомога батьків дозволили йому продовжити навчання у Київській художній школі, до якої він був зарахований у вересні 1913 р. Ось як характеризує цей період свого життя сам художник: «Маючи невелику допомогу від батьків (для цього було продано частину землі), а також від товаришів, які були же на посадах, я пробув у школі до 1917 року. Під час роботи в школі і свої успіхи в мистецькій роботі я одержав дві «похвали совета», а також був переведений з самого молодшого натюрморту до портретного класу, що рахувалося вищою нагородою» [4]. Високу активність виявив І.І.Падалка при організації учнівської виставки в лютому 1915 р., подавши на неї 13 своїх робіт. Серед них ілюстрації до казок, творів Т.Г.Шевченка: ескіз килима та етюд [5]. Не полишав своєї улюбленої справи І.І.Падалка і під час канікул, підробляючи у кустарних майстернях Полтавського губерніяльного земства виготовленням ескізів українських стильних меблів.

В лютому 1917 р. молодий митець опинився у самому вихорі еволюційних подій, брав участь в організації студентської міліції, діяльності ряду громадських організацій і об'єднань. Навчання у школі :же мало цікавило його – душа тяжіла до чогось більш високого і досконалого.

В кінці 1917 р. І.І.Падалка вступив до Української Академії мистецтв, обравши майстерню відомого вже на той час художника Михайла Бойчука. «Коли я вперше познайомився з його роботою (М.Л.Бойчука – *В.В.*) і з ним, то мене осяяла щаслива думка, що Бойчук і є той майстер, який навчить мене робити картини – прекрасні, як материні килими <...> » [6]. Цікавим, на наш погляд, є також і інше визнання художника, який підкреслював: «Ясна річ, що найбільше на мене позначилось моє навчання у проф. Бойчука, але тому я дуже вдячний, бо ті речі, що були для мене якимись нереальними, незрозумілими в мистецтві, якимись музейними речами, зробилися для мене більш приступними, зрозумілими, живими речами. За це я йому дуже вдячний» [7].

Навчаючись в Академії, І.І.Падалка бере участь у створенні цілого ряду творів монументального живопису, що стали визначним явищем в історії українського образотворчого мистецтва. Цікавою за задумом стала робота по оздобленню Київського оперного театру декоративними та тематичними панно до Всеукраїнського з'їзду волосних виконавчих комітетів, здійснена в 1919 р. колективом художників у складі М.Л. і Т.Л.Бойчуків, С.Г.Колоса, І.І.Падалки та інших. На думку фахівців, це була перша за своїм масштабом спроба здійснення засобами живопису монументальної пропаганди на Україні [8].

У мистецтвознавчі хрестоматії увійшла також інша не менш визначна робота по розпису Луцьких казарм у Києві, проведена з ініціативи Народного комісара України у військово-морських справах М.І.Подвойського. Розписи клеєвими фарбами, виконані І.І.Падалкою («Ідуть на роботу»), Т.Л.Бойчуком («Селянин веде коня») та іншими, були надзвичайно близькими до народного живопису, асоціювали з відомими творами українського мистецтва: портретами, стародруками, народними картинами, фресками [9].

Українські народні мотиви простежуються і в графічних роботах І.І.Падалки цього періоду. В зв'язку з цим привертають увагу зокрема його спільно виконані з Т.Л.Бойчуком ілюстрації до дитячого збірника «Барвінок», виданого 1919 р.

Після закінчення Академії у 1920 р. І.І.Падалка направляє на стажування до Миргородського художньо-керамічного технікуму, де протягом 1920–1921 рр. викладає живопис. Одночасно завідує майстернею художніх іграшок, створеною Софією Налепинською-Бойчук. У Миргороді талановитий художник мав чимало своїх послідовників, які згодом разом з ним переїжджають у Межигір'я під Києвом, де в цей час була організована художньо-керамічна школа.

Праця в Межигір'ї протягом 1921–1925 рр. стала одним з найбільш плідних періодів в житті і творчості І.І.Падалки. Окрім численних декоративних робіт, гравюр, художником разом з іншими учнями М.Л.Бойчука було здійснено оформлення павільйону України на Всеукраїнській сільськогосподарській виставці 1923 р. у Москві. Монументально-декоративні композиції розкривали тему єднання робітничого класу і селянства.

У формуванні позиції митця, його творчого кредо важливу роль, відіграла діяльність Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ), заснованої у 1925 р. Вона об'єднувала митців різноманітних напрямків і творчих уподобань. До складу АРМУ входили такі відомі майстри, як М.Л.Бойчук, В.Ф.Седляр, Є.В.Холостенко, С.М.Прохоров, М.Г.Бурачек, О.В.Хвостенко-Хвостов, Б.М.Кратко, Г.С.Теннер, В.І.Касіян, М.П.Глуценко та багато інших.

Протягом тривалого часу діяльність АРМУ оцінювалась односторонньо, через призму притаманних їй суперечностей. Разом з тим не можна заперечувати, що ця мистецька організація сприяла консолідації творчих сил, дальшому розвитку і збагаченню українського образотворчого мистецтва.

На рубежі 1920–1930-х рр. творчість І.І.Падалки стає відомою далеко за межами України. Його самобутні, глибоко народні твори експонуються на численних всесоюзних та міжнародних виставках. Їх географію в узагальненому вигляді подає в своїй статті С.І.Білокінь [10]:

Рік 1928. Травень-жовтень – Кельн (Міжнародна виставка).

Рік 1929. Квітень-червень – Амстердам, Вінтертур (Швейцарія).

Рік 1930. Березень-квітень – Стокгольм, Осло, Данціг (виставка графіки, рисунку, плакату й книжок). Червень – Венеція, Цюріх, Берн (XVII Міжнародна виставка мистецтва). Липень – Берлін. Жовтень-листопад – Відень. Жовтень – Лондон, Кембрідж, Оксфорд, Манчестер, Ліверпуль.

Рік 1931. Лютий-квітень – Цюріх, Берн, Женева, Базель. Лютий-березень. – Прага. Травень-серпень – Париж (Міжнародна виставка «Мистецтво книги»).

Рік 1932. Травень – Японія (виставка сучасного мистецтва). Червень – Венеція (XVIII Міжнародна виставка мистецтва). Червень-серпень – Цюріх.

Рік 1933. Березень-квітень – Варшава. Травень – Копенгаген.

Життя І.І.Падалки обірвалося на високій ноті, у самому розквіті сил. В умовах сталінської політики «загальної уніфікації» будь-яке інакомислення, навіть у мистецтві, будь-яка національна самобутність розглядалися як серйозні ідеологічні збочення. З погляду на це передбачити долю М.Л.Бойчука і його найближчих учнів було не важко.

29 вересня 1936 р. І.І.Падалку було заарештовано. До 10 жовтня, незважаючи на безперервну обробку досвідчених слідчих, він мужньо тримався на допитах, заперечував всі надумані звинувачення. Потім не витримав. Зламався. Наче уві сні проходили перед ним друзі, колишні учні, ті, з ким ще вчора його єднала велика дружба. Розчавлений морально і фізично, підписував, не читаючи, все, що підносили йому слідчі. Не думав про майбутнє, впевнений в тому, що життя скінчилось.

13 липня 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила І.І.Падалку як «учасника націонал-фашистської терористичної організації, що ставила за мету відторгнення Ук-

раїни від СРСР та реставрацію капіталізму» до вищої міри покарання – розстрілу. В той же день вирок було виконано [11].

Через два десятиріччя, 1 лютого 1958 р., Військова колегія Верховного Суду СРСР знову повертається до справи І.І.Падалки і визнає її від початку до кінця сфальсифікованою працivниками органів НКВС. Художника буде повністю реабілітовано. Добре ім'я повернеться і до дружини І.І.Падалки – Марії Яківни Пасько, котра постановою Особливої наради при НКВС СРСР в 1937–1945 рр. як «соціально-небезпечний елемент» відбувала покарання далеко від рідної домівки [12].

Мине час, і ім'я видатного українського художника Івана Падалки увійде до всіх хрестоматій і підручників. Його твори займуть почесне місце в експозиціях національних музеїв і галерей. Вони завжди нагадуватимуть нам, сучасникам, про майстра, життя якого без останку було віддане служінню українському мистецтву.

1. Білокін С.І. На свято до Івана Падалки //Жовтень. – 1987. – № 7. – С. 116.
1. Горбань І.І. Мій брат – наш художник. Спогади про Івана Падалку //Вітчизна. – 1990. – № 3. – С. 194.
2. Літературна Україна. – 1990. – 12 липня.
3. Там само.
4. Білокін С.І. Назв. праця. – С. 113.
5. Там само. – С. 114.
6. Там само.
7. Історія українського мистецтва: В шести томах. – Т. 5. – К., 1967. – С. 58.
8. Белічко Ю.В. Українське радянське мистецтво періоду громадянської війни. – К., 1980. – С. 32.
9. Білокін С.І. Назв. праця. – С. 117.
10. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 014860. – Арк. 6, 20, 220-222.
11. Архів СНБ України. – Спр. 46293-ФП. – Арк. 288.

Віктор Войналович

ПАНКРАТЬЄВ

Олексій Сергійович

лютий, 10, 1893 – листопад, 29, 1937

У довгому списку викладачів та студентів Полтавського державного педагогічного інституту, незаконно репресованих за політичними звинуваченнями, є ім'я військового керівника О.С.Панкратьєва. Його доля є в якійсь мірі типовою своєю трагічністю як жертви тоталітарної системи.

Народився Олексій Сергійович Панкратьєв 10 лютого 1893 р. у невеликому, повітовому містечку Гдов Санкт-Петербурзької губернії, що в той час швидше нагадувало велике село, бо більшість його мешканців займалися веденням сільського господарства. Батько Олексія теж належав до хліборобського стану, хоча його господарство було надто малопотужним. Дві десятини землі та одна конячина – цього, звичайно, було недостатньо, щоб прогодувати сім душ сім'ї. Тому доводилось батькові та старшим синам займатися і рибальством, і кустарними промислами, і батракувати. Але таки вдалося батькам влаштувати на казенний кошт навчатися до гімназії наймолодшого сина Олексія. Щоб не платити за навчання, Олексію потрібно було завжди показувати найкращі знання та зразкову поведінку. У старших класах він займався репетиторством. Саме в цей час у нього і виявився нахил до педагогічної професії. Після закінчення гімназії Олексій став сільським учителем [1].

Та вчителювати довелося недовго. Почалася Перша світова війна, і в 1915 р. Панкратьєва мобілізували до царської армії. Як особу з середньою освітою, Олексія направили до Петрограда у школу прапорщиків. Після шестимісячного навчання новоспеченого прапорщика з маршовою ротою направили на позиції. Два роки проведені в окопах, важкі бої під Ригою, де погано озброєні бійці взводу гинули десятками від німецьких куль і снарядів, відбилися на політичній свідомості молодого офіцера. Він зненавидів збанкрутілій царський режим і радо вітав звістку про Лютневу революцію та відречення від престолу імператора Миколи II. Далі Панкратьєв поринув у бурхливий вир революційних подій, став членом полкового солдатського комітету, був свідком липневих та жовтневих подій у Петрограді [2].

На початку 1918 р. у зв'язку з розпадом старої царської армії О.Панкратьєва демобілізують. Він повертається до рідного Гдова, мріючи про мирну вчительську працю. Та вже в листопаді 1918 р. Олексій отримує повістку про мобілізацію до Червоної армії. Більшовики, приступивши до деформування регулярного війська, не могли обійтися без кадрових офіцерів, і тому тисячі колишніх військовослужбовців царської армії поза їх волю змушені були брати участь у братовбивчій громадянській війні [3].

Сім років тривала служба Панкратьєва у Червоній армії. Важкі бої на різних фронтах, тиф, голод, холод – усе це довелося спізнати червоному командирові. Послужний список Олексія Сергійовича зафіксував різні командні посади – командира роти, батальйону, полку, бригади. Комісари не раз пропонували бойовому командирові вступити до РКП(б), та для нього вже стало очевидним, що з більшовиками йому не по дорозі. Після відомих

кронштадських подій Панкрат'єв вступає до невеликої партії анархістів-комуністів, вважаючи, що вона найповніше виражає інтереси селянства і є ворогом будь-якої диктатури. У 1923 р. йому запропонували служити в прикордонних військах. Оскільки ці війська були підпорядковані ОДПУ, обіймати командні посади там не могли члени інших партій, окрім більшовицької. Тому Панкрат'єву довелося написати заяву про розрив з анархістами, хоча ідеї анархізму його приваблювали й пізніше [4].

Не випадково, що під час обшуку і арешту в 1937 р. енкавеесівці вилучили в нього три книги П.Кропоткіна [5].

Прослуживши два роки на посаді заступника начальника Алупкінського прикордонно-го загону, О.Панкрат'єв у 1925 р. був демобілізований. Місцевий військкомат направив колишнього комбрига на хорошу (з матеріальної точки зору) посаду завідуючого військовим санаторієм у місті Алупці. Та ця робота мало приваблювала Панкрат'єва. І коли один із його знайомих запропонував Олексію Сергійовичу переїхати до Полтави та стати науковим співробітником краєзнавчого музею, той із радістю прийняв цю пропозицію [6].

З 1927 р. О.Панкрат'єв працює у Полтавському краєзнавчому музеї, де міцні позиції посідала група національно свідомих науковців, зокрема, Я.О.Риженко, М.І.Гавриленко та інші. Саме вони пробудили у росіянина Панкрат'єва любов до української історії, етнографії, природи. У страхітливі 1932–1933 рр. Олексій Сергійович, перебуваючи у відрядженні, пов'язаному із пошуками етнографічних експонатів для музею у селах Полтавщини, на власні очі побачив голодомор, викликаний більшовицькою колективізацією сільського господарства. Саме тоді Панкрат'єв серйозно задумався над тим, що приніс народу комуністичний режим, встановленню і зміцненню якого у свій час він сприяв.

У 1934 р. Олексій Сергійович влаштувався на роботу у Полтавський педагогічний інститут викладачем військових дисциплін (за тогочасною термінологією, «військовим керівником»). Працювати зі студентами йому було неважко, бо військову справу він знав добре, міг послатися на свій багатий бойовий досвід. З колегами по роботі теж у нього склалися добрі стосунки. Особливо зблизився він із викладачем літератури і музики Г.Й.Майфетом, бував у нього на квартирі, користувався книгами з його бібліотеки, зокрема видатними на той час томами «Історії України-Руси» М.С.Грушевського. Та дружба ця тривала недовго – у грудні 1934 р. Г.Майфета заарештували і незабаром за «антирадянську агітацію» засудили до 10 років позбавлення волі [7].

У 1937 р., коли безжална репресивна машина сталінського тоталітаризму набрала повних обертів, прийшла черга і до О.С.Панкрат'єва. 2 вересня 1937 р. на квартири Панкрат'євих, що мешкали по вулиці Франка, 9, з'явилися співробітники НКВС. Відтоді дружина та двоє малолітніх дітей більше не побачили свого чоловіка і тата.

Слідчі Полтавського облуправління НВС майже два місяці незаконними методами психологічного і фізичного «впливу» вибивали з О.С.Панкрат'єва зізнання в тому, що він, мовляв, належав до антирадянської націоналістичної організації, ідейним натхненником якої був професор В.О.Щепотьєв, збирався висадити динамітом міст через Ворсклу, займався пошуком зброї для здійснення терористичних актів тощо. Врешті-решт Олексій Сергійович змушений був підписати протокол «визнання» у всіх сфальсифікованих звинуваченнях.

Постановою Особливої трійки УНКВС Полтавської області від 17–19 листопада 1937 р. О.С.Панкрат'єв, як і десять інших звинувачених, у тому числі і В.О.Щепотьєв, був засуджений за статтями 54-10 ч. 1 і 54-11 КК УРСР до розстрілу з конфіскацією майна. Через десять днів вирок виконали. Постановою президії Полтавського обласного суду від 5 липня 1958 р. Олексія Сергійовича Панкрат'єва було повністю реабілітовано [8]. З його рідних

у живих лишилася на той час тільки онука. Вона й отримала повідомлення про трагічну долю свого дідуся, про повернення йому доброго імені.

1. Архів УСБУ в Полтавській області. — Спр. 5179-С. — Т. 1. — Арк. 159.
2. Там само. — Арк. 346, 350.
3. Там само. — Арк. 350.
4. Там само. — Арк. 351.
5. Там само. — Арк. 158.
6. Там само. — Арк. 350.
7. Там само. — Арк. 350-351.
8. Там само. — Т. I. — Арк. 158, 352-356; Т. 2. — Арк. 427, 428; Т. 3. — Арк. 69.

Олександр Єрмак
2007

ПАРХОМЕНКО

Володимир Олександрович

1880 – 1942

Яскраву сторінку вітчизняної історіографії становить творча спадщина Володимира Олександровича Пархоменка. Сфера його наукових інтересів охоплювала широке коло проблем давньої історії України. Він створив чимало оригінальних наукових праць, присвячених, зокрема, питанням виникнення та початкових етапів розвитку Київської держави, утвердження християнства на Русі, взаємовідносинам останньої з кочівниками Північнопричорноморських степів тощо. Надзвичайно плідною була його діяльність і на ниві історичного краєзнавства.

Володимир Олександрович походить із родини провінційного полтавського священика. Очевидно, завдяки сімейному вихованню у нього рано прокинувся інтерес до церковної історії. Так, свою першу працю краєзнавчого характеру він присвятив постаті Константинопольського патріарха Серафима, який останні роки свого життя провів на Полтавщині [1]. На підставі архівних матеріалів вчений підготував і в 1910 р. опублікував нарис історії Переяславсько-Бориспільської єпархії (1733–1785 рр.) [2]. У цій праці він зумів відтворити широку панораму церковного і суспільно-політичного життя Лівобережної України XVIII ст.

Згодом В.О.Пархоменко звертається до витоків церковного життя на Україні. Його вабить проблема розповсюдження християнського віровчення у давньоруському суспільстві під час правління у Києві княгині Ольги та князя Ярополка [3]. Свої студії вчений узагальнив у виданій 1913 р. у Полтаві книзі «Начало християнства на Русі». Вона привернула увагу науковців країни й принесла її автору широке визнання. Так, академік О.О.Шахматов у своєму листі до В.О.Пархоменка від 1 жовтня 1913 р. писав: «Прочитав Вашу книгу з великим інтересом <...> Не маю сумнівів в тому, що у Вас великий науковий талант» [4]. Від того часу між ними зав'язалось жваве листування. Свою думку щодо згаданої праці О.О.Шахматов оприлюднив і на сторінках популярного часопису – «Журнала Министерства Народного Просвещения» (1914. – № 8. – С. 333–354).

О.О.Шахматов постійно радив своєму молодому колезі «пошукати можливості для спокійної праці у якому-небудь науковому центрі» [5]. Однак такої можливості не виявилось, і сповнений творчих сил і задумів вчений переїздить на Кавказ, де йому запропонували посаду викладача історії у Тифліському учительському інституті. Незважаючи на певну віддаленість від наукових центрів, Володимир Олександрович активно продовжує займатися дослідницькою роботою. Починаючи з 1913 р. він постійно друкується в такому авторитетному виданні тогочасної Російської Академії наук, як «Известия Отделения русского языка и словесности» (ИОРФС). Серед численних публікацій, розміщених на сторінках цього видання, найпомітнішими були такі його статті, як «Три центра древнейшей Руси», «К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега», «Русь в IX в.» та інші. Водночас окремі праці вченого виходили у різноманітних місцевих виданнях.

З перемогою Лютневої революції вчений переїздить на Україну. Тут з вересня 1917 р. по грудень 1918 р. він працює директором української гімназії в Каневі. Пізніше обирається приват-доцентом Київського університету по кафедрі російської історії. Наприкінці 1918 р., уникаючи кар'єри в різних урядових установах Директорії, Володимир Олександрович переїздить до Полтави, а звідти, разом з дружиною, до Криму. При підтримці О.Маркевича – голови місцевого історичного товариства В.О.Пархоменко обирається приват-доцентом Таврійського університету й виконує обов'язки діловода Кримського Міністерства народної освіти (в уряді Вітцера-Никонова).

Довідавшись про створення Кубанського політехнічного інституту, В.О.Пархоменко їде на Кубань, де його було зараховано на кафедру російської історії цього усього закладу. Весною 1921 р. йому запропонували посаду професора Археологічного інституту в Петрограді й співробітництво в новоутвореній Академії історії матеріальної культури. Однак на прохання дружини він вирушає до Києва, погоджується працювати науковим співробітником Всеукраїнської Академії наук і одночасно професором Інституту народної освіти.

Здавалось, що ось і настав омріяний спокій й час для нормальної творчої праці. Вчений з головою поринає у вир наукового життя, що поступово відроджувалось у Києві. Він читає лекції в ІНО, виступає з доповідями на засіданнях Візантіологічної комісії та в Історичній секції Михайла Грушевського. Під керівництвом академіка Ф.І.Шміта Володимир Олександрович плідно працює у складі Софійської комісії ВУАН, завдання якої полягало у вивченні безцінної пам'ятки – Софійського собору. Помітною подією в науковому житті України стала публікація у 1924 р. монографії В.О.Пархоменка «У истоков русской государственности (VIII–XI в.в.)». Ця книга своєрідно підсумувала багаторічні дослідження автора проблеми формування Давньоруської держави з центром у Києві.

Відкидаючи провідну роль варягів у створенні підвалин Давньоруської держави, вчений, певною мірою, все ж недооцінював рівень соціально-політичної зрілості східного слов'янства, стверджуючи, що слов'яни нібито запозичили у хозар витоки своєї державності [6]. Утворення Київської Русі він розглядав як наслідок боротьби південно-східних слов'ян з їх південно-західною групою. В результаті цієї боротьби, вважав В.О.Пархоменко, південно-східна група слов'ян вийшла із хозарського Приазов'я, утвердилася у Середньому Подніпров'ї, закріпивши за цією областю назву Русь [7]. Очевидно, далеко не всі положення і висновки цієї праці зберегли свою актуальність до наших днів. Проте в цілому книга витримала перевірку часом й зараз користується попитом серед науковців.

Свої студії початкової історії державності у східних слов'ян Володимир Олександрович продовжує і надалі. Так, у 1925 р. Держвидав України видає його нову працю «Початок історично-державного життя на Україні». Як зазначається у авторській передмові, «<...> тут подається не лише проста переробка поданого раніше матеріалу, а й чисто наукові доповнення <...> щоб справді відокремити з самого початку історію України від історичного життя решти східного слов'янства». Племенами, що згадуються на сторінках давньоруських літописів,

були древліяни, уличі й тиверці. Сучасний стан розвитку науки дає, на наш погляд, підстави вважати, що первісними носіями протоукраїнського етносу були середньодніпровські поляни, частково, уличі та сіверяни. Культурно-територіальні групи згаданих слов'янських племен були генетично споріднені із старожитностями так званої пеньковської археологічної культури, яку більшість дослідників зараз ототожнює з антами стародавніх авторів. Як і в ряді своїх попередніх робіт, В.О.Пархоменко і в цій праці недооцінює рівень соціального та економічного розвитку давньоруського суспільства. Так, процеси його феодалізації він відносив до XII–XIII ст., помилково вважаючи, що «ця феодалізація виникла на ґрунті зменшення торговельних інтересів і занепаду торговельних шляхів та була наслідком непевності і неорганічності державної організації на Україні, що не зуміла об'єднати в єдине ціле різні елементи населення і утворити справжню, об'єднуючу на великі простори східноєвропейської низини, адміністрацію і відповідних їй князів-державців» [9]. З точки зору сучасної науки феодальні відносини у давньоруському суспільстві утверджуються у IX–X ст., а наступні століття в її історії були часом розвинутого етапу феодальної формації з притаманною для нього формою політичної надбудови.

Як бачимо, перша половина 1920-х рр. була для професора В.О.Пархоменка у науковому відношенні дуже продуктивною. Та наприкінці 1924 р., відчуваючи певні матеріальні труднощі, він взяв в Академії відпустку і на рік переїхав до Полтави на роботу в Інститут народної освіти. Тут, у березні 1925 р. він несподівано довідався, що на його посаду в Академії зарахована Н.Д.Полонська-Василенко. Володимир Олександрович спробував порозумітися з С.Єфремовим і А.Кримським, від яких залежало його повернення на роботу до Києва, однак наштовхнувся на стіну глухої байдужості. Відтак Володимир Олександрович переїздить до Дніпропетровська на роботу в Інститут народної освіти.

Крім педагогічної діяльності, тут вчений займається новою для нього темою – дослідженням проблеми взаємовідносин Русі з кочівниками. В різних часописах з'являються його статті, присвячені історії стародавніх мешканців українського степу [10]. Важливим вкладом В.О.Пархоменка у дослідження цієї проблематики було те, що проблему взаємовідносин Київської Русі з кочівниками він розглядав не тільки і не стільки через призму безперервних війн. Найбільш рельєфно він сформулював своє бачення цих взаємин у підготовленій 1929 року для збірника «Полуднева Україна» статті «Степовики нашого півдня X–XIII ст.»: «Взагалі наш степ за X–XIII століття не був лише ворогом старої Русі – України, «нешастьям» нашої історії, не був лише руйнівним, він мусив дещо дати і позитивного в загальну скарбницю історії України, як передатчик, до певної міри, економічних та культурних впливів Кавказу та Сходу цього часу, бо через степ не можна ж було від моря до Києва чи перескочити, чи перелетіти. Повного відриву степу від життя України цього часу не було і не могло бути і в X–XIII ст.» [11]. Вчений готує до друку монографію «Русь і степ», рукопис якої, на жаль, не зберігся до наших днів.

В цей період В.О.Пархоменко бере активну участь у роботі краєзнавчого за своїм характером Дніпропетровського наукового товариства при ВУАН, почесним головою якого був академік Д.І.Яворницький, а в 1927 р. очолював це товариство. Водночас з березня 1926 р. В.О.Пархоменко керує семінаром з історії України, організованим ним в Інституті народної освіти. На семінарі розглядалися проблеми походження українського козацтва, діяльність Б.Хмельницького, І.Мазепи, колонізації Степової України, а також висвітлювались питання місцевої історії.

Мирний і відносно спокійний темп життя вченого зовсім несподівано для нього перервався. 30 вересня 1929 р. В.О.Пархоменка було заарештовано по звинуваченню у приналежності до так званої Спілки визволення України. На допиті, що розпочався того ж дня, вчений категорично заперечував свою участь у політичних організаціях і заявив, що навіть не чув про існування таких організацій у Києві й Львові. «Не вважаю себе винним ні в якій антиурядовій

політичній діяльності» [12]. Від нього вимагали свідчень на С.Єфремова, якому за сценарієм органів ОДПУ відводилась роль одного з найголовніших керівників «націоналістичного підпілля». Проте треба віддати належне В.О.Пархоменку, який відверто заявив, що не вважає останнього активним антирадянським діячем.

Тим часом 12 жовтня 1929 р. Дніпропетровським відділенням ДПУ були підготовлені документи, які на основі матеріалів попереднього слідства начебто доводили, що «<...> гр. Пархоменко перебував в антирадянській організації, яка ставила собі за мету послаблення радянської держави і збройну боротьбу з нею. Прилучившись до цієї організації, гр. Пархоменко згуртував навколо себе викладачів і студентів вузів, виховуючи їх в шовіністичному дусі боротьби з радянською владою <...> Встановлював зв'язки з українськими емігрантськими колами, підтримуючи їхні заходи, спрямовані на боротьбу проти Української радянської соціалістичної республіки» [13]. Звісно, не доводиться навіть говорити про абсурдність цих звинувачень. Так, «зв'язки з українськими емігрантськими колами» виявлялись у тому, що Володимир Олександрович написав до Праги листа колишньому міністру гетьманського уряду, відомому історичу Дмитру Дорошенку з проханням надіслати на Україну його монографію «Українська історіографія».

У листопаді 1929 р. слідство розгорталось в іншому напрямку. Тепер В.О.Пархоменка звинувачували у приналежності до автокефального братства. Викладаючи церковну історію у богословській школі Києва у 1922 р., він нібито навіював своїм вихованцям ідеї автокефальності церкви на Україні. Однак від звинувачення у симпатіях вченого до автокефальної церкви довелося відмовитися, оскільки з'являється «зізнання» С.Єфремова, який показав, що професор В.О.Пархоменко з 1927 р. брав діяльну участь в організації Спілки визволення України і був головою її Дніпропетровської філії.

Незважаючи на різке погіршення стану здоров'я вченого, він рішуче відхиляє пропозицію слідчого, який запропонував йому каяттям полегшити свою долю. Володимир Олександрович звертається з листом до Дніпропетровського прокурора з проханням призначити лікарську комісію, яка б засвідчила стан його здоров'я, і прискорити слідство у висунутих проти нього звинуваченнях. Та слідчий Антонюк продовжує вперто домагатись «зізнань». Головним аргументом він виставляє свідчення С.Єфремова, який стверджував: «Центр інтелігентської групи СВУ в Дніпропетровському складався з мене, В.О.Пархоменка і Л.Є.Бідної й існував до останнього часу» [14]. Під час чергового допиту В.О.Пархоменко відкидає ці звинувачення і у відчай письмово звертається до голови ДПУ УСРР з проханням призначити іншого слідчого у його справі. Водночас, 2 січня 1930 р. він пише листа С.Єфремову. У ньому є такі рядки: «Прохаю Вас, як чесну і порядну людину, яким я Вас знав весь час <...> написати мені, коли саме ми з Вами розмовляли про СВУ, з приводу чого Ви мене рахували членом СВУ й чому Ви вважаєте мене за активного діяча цієї організації?» [15]. Та зламаний фізично і морально, С.Єфремов вже був іншою людиною. Він власноручно написав своєму колезі таку відповідь: «<...> Нагадую Вам, що в кінці 1927 р., незадовго до обрання Вас головою Наукового товариства, я говорив з Вами в ДІНО про програму цієї організації і мав Вашу згоду на вступ до неї» [16]. Цим було поставлено останню крапку у справі В.О.Пархоменка.

8 січня 1930 р. йому було пред'явлено «звинувачувальний висновок», в якому доводилась його приналежність до підпільної контрреволюційної організації, що ставила собі за мету збройне повстання і відновлення буржуазного ладу на Україні. 28 січня 1930 р. «трійка» при Колегії ДПУ УСРР визнала В.О.Пархоменка винним і засудила його до десяти років концтаборів. Хтозна, чи дожив би до кінця терміну ув'язнення літній професор з підірваним здоров'ям, якби не постійні клопоти його сестри Ольги. Своім вправним вчительським почерком вона писала численні листи на адресу різних високих інстанцій з одним проханням – звільнити брата. І сталося диво. Постановою виїзної трійки ОДПУ Ленінградського Військового округу від 6 червня 1933 р. Пархоменка В.О. як інваліда було достроково звіль-

нено з ув'язнення [17]. Він їде на лікування в Сочі, а потім переїздить до Ленінграда, де йому навіть вдалося влаштуватися на роботу в Академію наук.

Та сили вченого вже вичерпалися. Наприкінці 1930-х рр. він опублікував всього кілька статей та рецензій у центральних наукових часописах країни. Його заповітною мрією було опублікувати завершену незадовго до арешту книгу «Русь і степ». Однак, незважаючи на всі клопотання перед органами НКВС, рукопис, вилучений під час арешту, так і не вдалося повернути...

Останнім випробуванням для В.О.Пархоменка стала війна. У блокадному Ленінграді життя поступово залишає його і 1942-й рік став останнім в біографії вченого.

Світле ім'я В.О.Пархоменка було офіційно реабілітовано тільки 17 червня 1989 р. Проте гадаємо, що найкращим вшануванням пам'яті відомого українського історика стало б перевидання його праць. Чимало з них автор не зміг опублікувати за життя, а ті, що опубліковані, давно вже стали бібліографічною рідкістю. Варто подбати й про встановлення меморіальних знаків у Смілі, де він народився, а також у Полтаві та Дніпропетровську, де тривалий час працював.

1. Пархоменко В.А. Патриарх Константинопольский Серафим II, умерший и погребенный в Лубенском Спасо-Преображенском монастыре. — Полтава, 1908. — 8 с.
2. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733—1785 гг.). В связи с общим ходом малороссийской жизни того времени: Опыт церковно-политического исследования. — Полтава, 1908. — 98 с.
3. Див.: Пархоменко В. А. Древнерусская княгиня святая равноапостольная Ольга. — К., 1911. — 26 с.; Його ж: Христанство в Киевской Руси при Ярополке, брате Владимира Святого. — Харьков, 1913.
4. ІР НБУ. — Ф. Х. — Спр. 17901. — Арк. 6.
5. Там само. — Арк. 7.
6. Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII—IX вв.) — Л., 1924. — С. 40.
7. Там само. — С. 57.
8. Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні. — К., 1925. — С. 3.
9. Там само. — С. 28.
10. Див. напр.: Пархоменко В.О. Про культуру тюрків нашого степу ІХ—ХІІІ ст. //Східний Світ. — 1928. — № 3/4. — С. 307—309; Пархоменко В.О. Русь, степ та варяги //Наукові записки Дніпропетровського наукового товариства. — 1929. — Т. 1.
11. ІР НБУ. — Ф. Х. — Спр. 17907. — Арк. 8-9.
12. Архів УСБУ по Дніпропетровській області. — Спр. П-22306.— Арк. 26.
13. Там само. — Арк. 31.
14. Там само. — Арк. 213.
15. Там само. — Арк. 237.
16. Там само. — Арк. 238.
17. Там само. — Арк. 240.

Василь Ричка

ПЕТЛЮРА

Симон Васильович

травень, 10/22, 1879 – травень, 25, 1926

Однією з найвизначніших і водночас найсуперечливіших постатей доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., а також і сьогодення є Симон Васильович Петлюра. Як слушно зауважив відомий сучасний дослідник М.Рябчук, С.Петлюра, з одного боку, є класичним (принаймні потенційно) національним героєм, «життя якого, чи, власне, «життє», відповідає хрестоматійній кемпбелівській моделі – сепарація від буденного світу (від журналістики – до «великої» політики), проникнення до джерела якоїсь надприродної сили («ініціація» через прилучення до народних мас, до національної ідеї та очолення національно – визвольної боротьби), і, врешті, життєствердне повернення (через мученицьку смерть від рук чекістського агента й наступне воскресіння у вдячній пам'яті нащадків)» [1]. Але, з іншого боку, С.Петлюра, як мало хто з українських «культурних героїв» був тривалим об'єктом інтенсивної й планомірної дискредитації – «і то не лише за допомогою ідеологічно-пропагандистського промивання мізків, а й засобами щонайбрутальнішого терору» [2]. Відтак його особа залишається й досі доволі контроверсійною, міфологізованою, ніби втілюючи в собі всю світоглядну амбівалентність українського посткомуністичного суспільства та його зорієнтованість на протилежні взаємовиключні цінності. [3]

Вищезазначене важливе з огляду на формування через персоніфіковані образи-взірці діячів різних епох обличчя держави. Український соціолог В.Тихонович доречно підкреслив необхідність формування у масовій свідомості «референтних персоніфікованих образів-зразків, що слугують компонентами ідентифікаційного процесу» [4]. Один із лідерів Української Центральної Ради, голова Директорії УНР, Головний Отаман Армії УНР С.Петлюра став складовою українського національного міфу, символом українського національно-державного руху, своєрідно уособлюючи Українську революцію, пов'язані з нею спроби побудови та збройного захисту Української Народної Республіки (УНР).

Сучасна Українська держава є продовженням державотворчого процесу ХХ століття. Для гідного вшанування видатних діячів УНР та Західно-Української Народної Республіки

(ЗУНР) Указом Президента України від 16 травня 2005 р. передбачено впродовж 2005–2009 рр. провести загальнодержавні заходи з відзначення керівників державного будівництва УНР та ЗУНР, серед яких ім'я славетного полтавця – Симона Петлюри [5].

Уперше урочисте вшанування пам'яті земляка-героя відбулося в Полтаві у 1992 р. [6]. Однак ім'я головного отамана й далі, з одного боку, глорифікувалося, з іншого, – підлягало тотальному паплюженню. Навіть сьогодні воно викликає неоднозначні оцінки, палкі дискусії, має своїх апологетів і відвертих ворогів.

Контroversійність в оцінках постаті С.Петлюри відзначав його сучасник, колишній ад'ютант головного отамана Ф.Крушинський: «Одні кажуть, що Симон Петлюра був у нашій боротьбі уособленням найчистішого патріотизму, втіленням найкращих змагань і символом найбільшої відданості провідному ідеалові. Був представником і прапором справжніх сподівань і стремлень народу. Інші кажуть, що С.Петлюра був злим духом нашої визвольної боротьби й причиною всього нещастя, ледве не інспіратором самої поразки. А ще інші кажуть, що С.Петлюра був звичайнісіньким чоловіком, уродженим на рядовика, а не на провідника, людиною, яку випадково революційна хвиля винесла на чоло руху, котрого ця людина не творила й котрого не вміла відчутти, не вміла відчутти великого наказу хвилі, а тому й не потрапила зробити щось корисне для своєї доби, та не є ні великою, ні славною <...> Та історичні постаті не з'являються для того, щоб їм кадити, чи проклинати їх, ні!.. Вони з'являються в першу чергу для того, щоб збільшити ваш досвід, поширити світогляд та стати зразком і прикладом: одні – зразком і прикладом, як треба чинити, а інші – зразком і прикладом, як не треба чинити на службі Вітчизні і народів» [7].

Метою даного нарису є інтерпретація основних концептуальних положень широкого спектру історіографічного доробку петлюріани. Нами зроблено спробу на основі аналізу історіографії відтворити суспільно-політичний образ Симона Петлюри, простежити основні етапи його діяльності, виокремити найважливіші ідеї, якими він керувався в процесі державотворення.

Першопочатково окреслимо історіографічні підходи в розвитку проблеми. Основу бібліографічних узагальнень петлюріани було закладено ще в 1977 р. [8]. За підрахунками В.Верстюка, лише в бібліографічному покажчику «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)» С.Петлюрі відведено понад 130 позицій [9].

Систематизований комплексний аналіз історіографії життєвого шляху та діяльності С.Петлюри у 1917–1926 рр. уперше подав С.Литвин [10]. Акцентуючи увагу на найсуперечливіших історіографічних оцінках, прискіпливо аналізуючи їх, дослідник прагнув уникнути історичної симплістики, ревізуючи чимало з багатьох традиційних постулатів щодо особистості Петлюри, зокрема щодо відсутності у нього військових здібностей; помилковості українізації; провини за нестворення української збройної сили та за поразку в першій більшовицько-українській війні; помилковості антигетьманського повстання і доцільності братися за зброю; легітимності його владних повноважень; диктаторства і узурпації влади; відповідальності за поразку національно-визвольних змагань; помилковості Варшавського договору; причетності до єврейських погромів в Україні тощо. Автор зауважує, що уже з 1920-х рр. сформувалися два протилежні історіографічні напрямки: радянський і державницький український.

У радянській історіографії петлюріана започаткована публіцистичними статтями В.Блакитного (В.Елланського), М.Кольцова, Б.Козельського, В.Скоровстанського (В.Шахрая) [11], з переважно різкими випадками як проти Петлюри, так і очолюваного ним руху. Значний фактичний матеріал містять свідчення діячів, які безпосередньо впливали на хід подій або були їх очевидцями. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. було видано ряд збірників спогадів та документів і матеріалів. Серед них – спогади безпосередніх учасників подій, а пізніше – членів урядів радянської України В.Антонова-Овсієнка, Є.Бош,

В.Затонського, А.Іванова, Г.Лапчинського та інших [12]. Однак намагання виправдати політику більшовиків, прикрасити дійсність підштовхнуло авторів до свідомого перекручування подій. Крізь призму цих праць проходить підкреслено-вороже ставлення до національно-визвольних змагань українського народу, як до контрреволюційного руху, що увійшов у суперечність з «високими» інтересами пролетаріату. Такий тенденційний підхід не тільки позначився на якості цих праць, але й створив перешкоди для ідентифікації справжнього характеру української національно-визвольної боротьби і практично унеможливив їх використання для дослідницької роботи.

Другий вимір репрезентований головним чином творами української еміграції. Проте в ньому виокремлюється декілька напрямків, насамперед УНР-івський, у якому домінує неприкрита апологетика Центральної Ради, Директорії та власне Петлюри. Розвиток української історіографії життя і діяльності Петлюри суттєво відрізнявся від радянської. Його особистість формувалася за межами СРСР – в іншому методологічному середовищі, в іншому ментальному світі.

«Генераторами» власне українського напрямку історіографії визвольних змагань 1920-х рр. стали переважно їх учасники. Однак на результати висновків істориків-українознавців суттєво впливали політичні пристрасті, які вирували серед емігрантських діячів. Спогади цих людей нерідко різко протилежно пояснювали здобутки і прорахунки різних урядів та лідерів часів революції. Належність істориків до різних політичних угруповань та їх концептуальне співчуття щодо позицій лідерів чи, навпаки, несприйняття цих позицій яскраво виявлялись і в наукових працях. Супротивні сторони безапеляційно і некритично перекладали одна на одну повну відповідальність за поразку в боротьбі або за невдачі внутрішньої політики [13]. Однак і сьогодні у виданнях української діаспори немає єдності поглядів на місце і роль Петлюри в історії.

Якісно новий етап дослідження доби національно-визвольних змагань окреслюється з початку 1990-х рр. [14], коли новітнє українське відродження викликало підвищений інтерес і до постаті С.Петлюри [15]. Полтавське крайове об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» 26 серпня 1992 р. вперше організувало в Полтаві науковий форум «Петлюрівські читання» [16]. Значний внесок у петлюріану зробили в останні роки історики В.Верстюк, С.Литвин, В.Сергійчук, І.Срібняк, А.Ткачук, Ю.Шаповал та інші [17].

Зрозуміло, що ключ до розуміння перебігу подій та еволюції світоглядних уявлень дає відтворення реальних фактів біографії. Симон Васильович Петлюра народився 22 травня 1879 р. в сім'ї Василя та Ольги (уроджена Марченко). Батько мав невеликий візницький промисел. У родині росло четверо синів і п'ятеро доньок. У корінні Петлюр тісно переплелися та поріднилися козацька й православна традиції [18]. В.Січинський говорив про Полтавщину, що тут, «навіть у часи найлютішої російської навали збереглася народна свідомість передусім у зовнішніх виявах та етнографічних ознаках, і коли інші міста Придніпровської України протягом XIX століття швидко обмоскалювалися, – Полтава гідно боролася проти чужих впливів <...>». Як підкреслює В.Верстюк, українська стихія виходила далеко за межі родинного гнізда, панувала в передмісті і в самій Полтаві: «На відміну від українських промислових центрів, помітно зрусифікованих, Полтава зберігала українське обличчя» [19].

Після здобуття початкової освіти (чи то в парафіяльній школі, чи то в земському училищі) Симон з 1895 р. навчався в духовній семінарії. Остання, незважаючи на русифікаторську політику, все ж мала ряд викладачів-українофілів. Петлюра був одним із найактивніших учасників учнівського хору, який виконував безліч українських пісень. Симон не лише співав, але й грав на скрипці, опановував мистецтво диригування, виявляв хист до шкільних вистав, які влаштовувалися учнями до різних церковних свят. У 1898 р. в духовній семінарії виникла «українофільська» громада, до складу якої входив Симон [20]. За спогадами Патріарха Київського і всієї України Мстислава (Степана Скрипника), викладачі, незважаючи

на «мазепинство» Петлюри, вважали його за майбутнього стипендіата духовної академії і навіть пророкували йому професорську кафедру [21]. Однак доля скерувала Симона Васильовича на зовсім інший шлях.

У 1901 р. Петлюру виключили з духовної семінарії. Офіційним приводом було виконання хором семінарії забороненої кантати М.Лисенка «Б'ють пороги». Проте причини мали глибший характер: за спогадами сучасників, С.Петлюра у старших класах семінарії захопився політичною діяльністю і став членом таємної соціал-демократичної організації [22].

Влітку 1901 р. вже виключений із семінарії С.Петлюра брав участь у Всеукраїнському студентському з'їзді, що відбувся в Полтаві. Навесні наступного року він був одним із організаторів виступу учнів семінарії, які вимагали скасувати систему шпигунства, звільнити наглядців, змінити програму навчання, ввести до неї українознавчі предмети. Рятуючись від неминучого арешту, С.Петлюра разом із приятелем та ідейним однодумцем П.Понятенком восени 1902 р. виїхав на Кубань [23]. Зовсім недовго він жив із приватних уроків, які давав у Катеринодарі, а потім знайшов роботу в експедиції члена-кореспондента Російської АН Ф.Щербини, який займався впорядкуванням архівів кубанського козацтва. На Кубані С.Петлюра не полишав революційної діяльності. Разом із П.Понятенком, М.Ткаченком, С.Ерастовим, К.Безкровним він заснував там осередок РУП – Чорноморську вільну громаду, яка розгорнула практичну діяльність. У грудні 1903 р. С.Петлюру разом із П.Понятенком заарештували. До початку весни він був ув'язнений, а потім випущений під грошову заставу, яку вніс батько, продавши останню десятину лісу.

С.Петлюра повернувся в Україну, недовго перебував у Києві, де близько зійшовся з М.Поршем, а восени 1904 р. з паспортом на ім'я С.Тагона виїхав до Львова, де тоді містився закордонний комітет РУП та видавався партійний часопис «Праця». У грудні С.Петлюра взяв участь у конференції РУП, згодом ставши активним діячем партії.

У Львові впродовж 1905 р. він редагував партійний часопис «Селянин». Під час перебування у місті він познайомився і тісніше зблизився з багатьма українськими галицькими діячами, як-то: М.Грушевський, І.Франко, В.Гнатюк, був співробітником у «Літературно-науковому віснику», «Записках НТШ», «Волі», відвідував лекції підпільного українського університету.

У грудні 1905 р. в Києві і Полтаві відбувся II з'їзд РУП, який спричинився до зміни назви партії на УСДРП та хвали її програми. С.Петлюру було обрано до ЦК УСДРП. «Есдеківський дух» С.Петлюри повною мірою реалізувався в новому партійному виданні – щотижневій газеті «Слово» (він став її офіційним редактором).

Для більшості тогочасних українських революційних діячів був надзвичайно характерний дуалізм політичних орієнтирів. Симон Петлюра – переконливий вірець еволюції соціал-демократичного діяча революційного напрямку до діяча національно-державного. Саме внаслідок такої еволюції й стала можливою та історична роль, яку він відіграв як Головного Отаман війська УНР та Голова Директорії.

Після поразки революції 1905–1907 рр., протягом подальшого десятиліття С.Петлюра пережив період глибокого внутрішнього осмислення суспільних процесів, що зумовило вагомі світоглядні зміни, розширило його освітній, культурний і політичний кругозір, розширило масштаби громадсько-політичної діяльності. Ці зрушення стали помітними вже напередодні Першої світової війни, коли С.Петлюра разом із О.Саліковським заходилися видавати в Москві журнал «Украинская жизнь» (1912–1917 рр.). Трансформації, що відбулися з С.Петлюрою, вразили його сучасника – С.Єфремова: «Коли я вступив із ним уже 1912 року в редакції «Украинской жизни», я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинувся, занехаяв свої колишні витівки».

Із пересічного бухгалтера і журналіста С.Петлюра на час Першої світової війни, за свідченням М.Грушевського, перетворився на визначного провідника московської української

громади. Ще яскравішу, можна сказати – пророчу, характеристику за того часу дала йому людина прихильна, але стороння для українського руху. «Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра – видатний редактор, патріот, громадський діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда, Петлюра – безмірно вищий за те, що про нього думають. Він – з породи вождів, людина з того тіста, що колись, у старовину, закладали династії, а за нашого демократичного часу стають національними героями <...>. Буде він вождем народу українського. Така його доля», – так характеризував С.Петлюру академік Ф.Корш. Отже, на час Першої світової війни у світогляді С.Петлюри сталися великі зрушення в бік національного. Українська визвольна боротьба стає його політичним кредо, а в характері виявляються ознаки сильної особистості. Належало тільки чекати сприятливих обставин, за яких нагромаджений потенціал міг бути повністю використаний.

У 1915 р. С.Петлюру було мобілізовано на Західний фронт, де він обіймав посаду заступника уповноваженого Союзу земств.

Для такого типу людей, як С.Петлюра не могло бути благодатнішого часу за революційний. Падіння самодержавства, революційно-демократичні зміни в країні застали С.Петлюру на фронті. У квітні 1917 р. він виступив ініціатором та організатором проведення в Мінську українського з'їзду Західного фронту, на якому було створено Українську фронтову раду під головуванням С.Петлюри.

Нова віха життєвого шляху Симона Петлюри пов'язана з національно-визвольними змаганнями 1917–1921 рр. Важливою подією в політичній кар'єрі діяча став I Всеукраїнський військовий з'їзд (5–8 травня 1917 р.) в Києві. С.Петлюра був однією з провідних постатей з'їзду, входив до його президії, головував на декількох засіданнях, виголосив низку промов, запропонував найважливіші резолюції, був обраний до складу Українського військового комітету (став його головою). А вже 9 травня він уперше брав участь у роботі Центральної Ради, обговорював на третій загальних зборах питання відрядження до Тимчасового уряду української делегації. Таким чином, якщо до весни 1917 р. С.Петлюра був відомий здебільшого у вузькому колі партійної, революційної інтелігенції, то від часу військового з'їзду він став публічним політиком, а його ім'я – одним із символів українського національно-визвольного руху.

Політична воля С.Петлюри, його організаційні здібності, відданість українській справі виразно виявилися в процесі підготовки і проведення II Всеукраїнського військового з'їзду (5–10 червня 1917 р.). Очевидно не випадково 15 червня Симона Петлюру обрали до складу Генерального секретаріату Центральної Ради, в якому він посів місце генерального секретаря військових справ. На цій посаді С.Петлюра прагнув не допустити остаточного розвалу армії, анархії в її лавах, вживав заходів для забезпечення фронту військовим спорядженням, продовольством, дбав про українізацію військових частин, налагоджував контакти з командувачами Південно-Західного та Румунського фронтів. Водночас із турботами про збереження боєздатності старої армії та її реорганізацію він багато зусиль докладав до оборони України від більшовицької агресії, неодноразово інформував Генеральний секретаріат про зростання більшовицької небезпеки. На жаль, серед керівного складу уряду не було однастайності з багатьох питань, зокрема і в питаннях військового характеру. Пояснюючи славу і авторитет Петлюри, історик, державний і громадсько-політичний діяч періоду революції О.Шульгін зазначав: «Петлюра та його армія були «лицарями абсурду», але цей «абсурд» навіки закріпив в українських серцях наші універсали та проголошення Української Народної Республіки» [24]. 18 грудня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату було оприлюднено і прийнято заяву С.Петлюри про відставку з посади генерального секретаря. Як зауважує В.Верстюк, причини її в джерелах та літературі залишилися недостатньо з'ясованими: «Пrawdopodobно, що С.Петлюра вдався до відставки тому, що не мав достатньої підтримки з боку голови Генерального секретаріату» [25].

Після відставки С.Петлюра виїхав на Лівобережжя, де створив Український гайдамацький Кіш Слобідської України (останній разом із Січовими стрільцями відіграв головну роль у придушенні січневого більшовицького виступу на заводі «Арсенал»).

С.Петлюра негативно поставився до запрошення Центральною Радою німецьких та австрійських військ в Україну, тому участі в роботі УЦР навесні 1918 р. не брав. Проте він розумів, що, незважаючи на те, чи було зроблено запрошення, чи ні, німці все одно взяли б під свій контроль Україну.

У квітні 1918 р. С.Петлюра дав згоду балотуватися на голову Київського губернського земства і був обраний головою не лише його, а й Всеукраїнського союзу земств. На чолі українських земців він послідовно перебував в опозиції до режиму П.Скоропадського. Тому 27 липня 1918 р. був заарештований і звинувачений у підготовці антиурядового заклоту. З-під арешту він звільнився 13 листопада 1918 р.

Того самого дня діячами Українського національного союзу, що об'єднав опозиційні режимові гетьмана П.Скоропадського політичні партії та громадські організації, була таємно створена Директорія – орган для підготовки і керівництва антигетьманським повстанням в Україні. Очолив Директорію В.Винниченко, а до складу її ввійшли С.Петлюра, Ф.Швець, П.Андрієвський, А.Макаренко. На платформі антигетьманського повстання як єдиного об'єднавчого гасла створилася широка політична коаліція, яка прийшла до влади у грудні 1918 р. Але невдовзі виявилось, що така коаліція не має не лише спільного плану, а й принципового бачення державотворчого процесу в УНР.

І.Мазепа свідчив, що в січні 1919 р. ніхто не знав, якою є політика Директорії. Саме тому на київській державній нараді представники корпусу Січових стрільців запропонували встановити замість Директорії військову диктатуру у складі тріумвірату – С.Петлюри, Є.Коновальця та А.Мельника. Проте підтримки така пропозиція не мала [26].

Тим часом ситуація в Україні ускладнювалася зовнішньополітичними обставинами, висадкою в південних портах військових контингентів Антанти та наступом із півночі військ більшовицької Росії. Внаслідок таких обставин на початку лютого настала цілковита криза української політичної системи. Широка коаліція політичних сил виявилася нежиттєздатною. Уряд В.Чехівського пішов у відставку. ЦК УСДРП та ЦК УПСР 9 лютого 1919 р. відкликали із уряду і Директорії своїх представників. Від державної роботи відійшли чільні політичні діячі УНР М.Грушевський, В.Винниченко, М.Шаповал. Скориставшись цією директивою, В.Винниченко залишив Директорію і виїхав за кордон.

Принципово іншим було рішення С.Петлюри. Він 11 лютого звернувся до ЦК УСДРП з листом, в якому писав: «Виходячи з того, що сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі сили творчі нашого краю повинні взяти участь у державній праці, не вважаю для себе можливим ухилитися од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу, перед Батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці. З огляду на це я тимчасово виходжу зі складу членів Укр. С.-Д. партії». Вихід С.Петлюри із УСДРП засвідчив завершення еволюції його світогляду в бік національно-державної ідеї. До партії він більше не повертався. Українська соціал-демократія втратила одного зі своїх лідерів, зате Україна знайшла послідовного борця за її державну незалежність.

Демісію Петлюри з партії, на думку С.Литвина, можна кваліфікувати як справжній патріотичний вчинок, на який здатні тільки сильні особистості. Звичайно, в ім'я інтересів партії необхідно було відійти від державної політичної діяльності. Але коли Петлюра постав перед дилемою: або залишатися речником партії, або йти на службу потребам державного будівництва, він обрав друге. «У цей час уже можна було передбачати (і Петлюра, безумовно, це розумів), – стверджує дослідник, – що боротьба має мало шансів на успіх. Залишатися при державному кермі ставало ані легко, ані безпечно» [27]. Можна погодитися з тим, що попри

все Петлюра усвідомлено взяв на себе цей обов'язок, і подальше продовження боротьби дало українській нації величезні наслідки духовно-морального плану. Для Петлюри головним завданням стало збереження національної державності будь-якою ціною.

Як підкреслював І.Мазепа, «коли дальша організована українська боротьба ще довший час не припинялася, то найбільша заслуга в цьому належить Петлюрі <...>» [28]. Від цього часу саме Симон Васильович вирішальним чином впливає на весь хід подій і не поступається своєю роллю лідера визвольної боротьби.

Згадуваний С.Литвин зауважив, що в історіографії побутує думка про одноосібне керівництво державою С.Петлюри від лютого 1919 р. [29]. Справді, з 11 лютого український уряд було прийнято називати «урядом Петлюри», а більшовики ще з грудня 1918 р. вживали термінологію «петлюрівці», «петлюрівська Директорія», «армія Петлюри» або просто «Петлюра», замість Україна чи український уряд. «Однак слід уточнити, – зазначає автор, що після демісії В.Винниченка з голови Директорії Петлюра обійняв цю посаду не відразу <...> Насправді Директорія прийняла рішення про черговість головування і рівність повноважень усіх її членів» [30].

13 лютого 1919 р. Директорія призначила новий уряд УНР на чолі з безпартійним С.Остапенком. До його складу ввійшли представники трьох партій: соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників та народних республіканців. Ці політичні сили орієнтувалися на демократичні засади, на боротьбу з більшовиками і досягнення порозуміння з країнами Антанти, особливо сподіваючись на Францію.

Однак очікуваного поліпшення політичного становища ні в Україні, ні навіть у Директорії ця зміна уряду не спричинила. До того ж серед суспільного загалу ширилися більшовицькі настрої, то був час найбільшого полівння мас. Уряд Остапенка, орієнтуючись на Антанту, не спромігся навіть задекларувати свою програму. Поміж тим спостерігалось наростання опозиційних настроїв, свідченням чого може слугувати створення в березні 1919 р. Комітету Охорони Республіки під головуванням екс-прем'єра уряду УНР В.Чехівського.

У самій Директорії С.Петлюрі протистояв тандем П.Андрієвського та Є.Петрушевича, який був уведений до складу Директорії 12 березня 1919 р. як представник Західної Облaсті УНР. Протидія С.Петлюрі виявилася в тому, що в лютому він не був обраний головою Директорії. Натомість було винесено ухвалу про черговість головування всіх членів Директорії на її засіданнях. До того ж, щоб ослабити вплив Петлюри на армію, Директорія 24 лютого запровадила спеціальною постановою посаду наказного отамана, який здійснював безпосереднє керівництво армією УНР, тоді як за головним отаманом залишалося загальне керівництво. Соціалісти-самостійники, як свідчить І.Мазепа, «проводили агітацію за передачу Петрушевичеві головування в Директорії, а отаману Оскілкові, <...> який командував Північною групою, обов'язків головнокомандуючого українською армією. Як на мотиви цього, вказувалося на те, що, мовляв, Петлюра, як людина некомпетентна у військових справах, головним чином завинив невдачі на українському фронті».

Соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники та народні республіканці і далі стояли за орієнтацію на Антанту та за збереження старого курсу уряду, тоді як С.Петлюра переконався в тому, що така політика веде Україну в глухий кут, відриває Директорію від народних мас. Скликана 6 квітня в Рівному чергова державна нарада не спричинилася до порозуміння правих і лівих. За ініціативи С.Петлюри й А.Макаренка уряд С.Остапенка 9 квітня був відправлений у відставку, а натомість сформовано уряд під керівництвом соціал-демократа Б.Мартоса.

Однак формування соціалістичного уряду, його Декларація про основні засади не стали платформою консолідації українських сил, а навпаки ще більше загострили суперечності всередині Директорії, яка перестала збиратися повним складом. Більше того, склалося ста-

новище, за якого існувало начебто дві Директорії: Петлюра, Макаренко і Швець перебували у Рівному та Здолбунові, а Андрієвський і Петрушевич – у Станіславі.

Доволі непрості умови роботи Директорії ускладнювали виступи правої опозиції (П.Андрієвський, Є.Архипенко, Л.Цегельський) з метою усунення від влади С.Петлюри та уряду Б.Мартоса. 29 квітня було здійснено спробу державного перевороту внаслідок виступу командувача Північною групою військ УНР, члена УПСС, отамана В.Оскілка. І.Мазепа смисл цього заколоту визначив дуже лаконічно: «Це був бунт проти Петлюри як провідної особи в українській боротьбі» [31].

Виступ Оскілка підірвав і без того критичний стан фронту. Директорія і уряд УНР змушені були 5 травня залишити Здолбунів і Рівне та евакуюватися до Радивилова. У подальшому внутрішні суперечності між українськими силами, які вели до хаосу в державному управлінні, складність ситуації на фронті та необхідність централізованого управління бойовими діями таки спонукали Симона Петлюру вжити заходів до концентрації влади у своїх руках. Для цього 7 травня 1919 р. Кабінетом Народних Міністрів був ухвалений і Директорією УНР затверджений «Закон про склад Директорії Української Народної Республіки», а 9 травня С.Петлюру було обрано головою Директорії.

Як зазначив В.Верстюк, загалом Директорія, як колективний демократичний орган вищої влади, не виправдала свого призначення та підтвердила істину про те, що демократія миттєво не народжується в полум'ї революції. Набагато вагомішою за колективний орган влади виявилася постать одного його члена – голови Директорії, Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри. 1919-й рік зробив його незаперечним лідером українського національно-визвольного руху, об'єднавчим символом нації [32].

Рік 1917-й не був роком Симона Петлюри. Він його високо підняв, зробив членом Центральної Ради, головою Українського генерального військового комітету, членом Генерального секретаріату. Року 1918-го та особливо 1919-го революція вийшла далеко з берегів мітингової політичної діяльності, її поступ визначався не стільки деклараціями й резолюціями, скільки збройною силою, безпосередньою участю в революційних подіях широких народних мас. «Для керівництва такими масами потрібен був не так інтелектуал, як людина, виповнена силою національної ідеї, глибокою вірою, переконанням в остаточну перемогу ідеї української державності, тобто харизматичний лідер. Саме таким і був Симон Петлюра», – висновок автор.

На наше переконання, саме 1919-й рік яскраво демонструє широкий спектр характеру та поведінки С.Петлюри. Питання про його харизматичність залишається нерозробленим українською історіографією. Ціла низка фактів свідчить про сильну особистість Головного отамана. Як людина толерантна і навіть м'яка, він часто вагався у прийнятті рішень, але водночас у найскладніші періоди боротьби він виявляв мужність, витримку, рішучість і волю. Відомий громадський і політичний діяч періоду Гетьманату В.Андрієвський виокремлював надзвичайну силу переконання, тверду вдачу, а найголовніше – кипучу енергію і завзяття, з яким Петлюра ставився до справи [33]. У своїх спогадах, оцінюючи таку непохитність позиції Петлюри, його сучасник, професор права А.Яковлів вважав, що «необхідно з подивом зазначити і належно оцінити твердість і відданість Петлюри інтересам держави серед хаосу думок, порад, фантастичних проєктів реконструкції влади, взаємних обвинувачень, боягузств, зрад і т. д.» [34]. Зважимо, що йдеться про поведінку особи на тлі і в умовах війни.

У результаті несприятливих обставин та військових невдач уряд і армія УНР у листопаді 1920 р. були змушені емігрувати. Найбільша частина української державно-політичної еміграції опинилася на території Польщі, значні осередки еміграції склалися в Румунії, а також у Празі, Парижі, Берліні.

Відповідно до закону УНР від 12 листопада 1920 р. «Про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» у Польщі почав діяти Де-

ржавний Центр УНР в екзилі, до складу якого входив еміграційний уряд УНР на чолі з Головою Директорії і Головним Отаманом військ УНР С.Петлюрою.

З кінця 1920 р. для С.Петлюри розпочався останній, еміграційний період життя. Він був короткий, всього шість неповних років, але насичений організаційною та аналітичною роботою, коли чимало зусиль С. Петлюра докладав для об'єднання і координації діяльності всієї української еміграції, залагодженню суперечок партійного та особистісного характеру. Поєднуючи політичну діяльність з публіцистикою, Петлюра залишався на чолі визвольного руху. Тогочасні документальні свідчення підтверджують, що ім'я Петлюри продовжувало залишатися символом для патріотів України [35].

У листі до прем'єр-міністра уряду УНР А.Лівицького від 28 листопада 1920 р. С.Петлюра зазначав: «Опинившись в умовах перебування на чужій території, правительству не повинно ліквідувати ні себе, ні своєї державної роботи, а, навпаки, вжити всіх заходів до скріплення свого становища й зміцнення тих кроків, яких воно повинно вжити в інтересах майбутнього відновлення праці на теренах України» [36].

У 1923 р. він написав і опублікував окремою брошурою досить об'ємну працю «Сучасна українська еміграція та її завдання», в якій подав розгорнутий план майбутніх дій. При цьому Голова Директорії умовно виділив дві основні групи завдань: до першої належав комплекс певних заходів політично-дипломатичного характеру, що мали своєю метою зацікавити долю УНР світовою громадськістю; до другої Головний Отаман зараховував заходи з реорганізації армії та уряду, а також «консолідацію всіх сил громадянських в суцільне й однолітє ціле, перейняте однаковим розумінням державних потреб і почуттям обов'язку перед Державою». Він пропонував урядові інформувати впливові кола Європи про українську справу, постійно шукати з цими чинниками ділову мову, скрізь, де можна маніфестувати своє національне ім'я, говорити про Україну.

Разом із тим, С.Петлюра наголошував: «Нам треба засвоїти нарешті, що лише шляхом довгої упертої боротьби нація наша здобуде собі належне місце в міжнародних відносинах <...>». Усвідомлюючи складність зовнішньополітичного чинника для подальшої долі України, голова Директорії застерігав: «<...> Отой нахил до блискавичних орієнтацій на ту чи іншу міжнародню політичну орієнтацію є у нашого громадянства скоріше доказом його державної легковірності та невихованості, як показником дозрілості і освіченості в питаннях, зв'язаних з установленням питомої ваги української держави в тих чи інших комбінаціях і орієнтаціях» [37]. «Очевидно, починаючи з цієї пори, – зауважує С.Литвин, – Петлюру слід розглядати як першого українського політика, що найбільш послідовно відстоював європейський вектор розвитку України. У цьому сенсі можна вести мову про Петлюру – першопрохідця в цивілізовану Європу» [38].

С.Петлюра сприяв популяризації української культури у світі, дбав про створення українських культурних і науково-дослідних закладів за кордоном, визнаючи ці сфери найважливішими для національного розвитку. Спільно з провідними діячами українського національно-церковного руху, що опинилися на еміграції, С.Петлюра сформулював цілісну концепцію національного церковного будівництва [39]. Він наголошував на важливій ролі Української Церкви «як актуального чинника в національному українському рухові взагалі» [40]. При цьому Симон Петлюра стверджував: «Я думаю, що українська автокефальна церква головою своїм повинна мати *власного* патріарха, як цілком логічне завершення її ієрархічної архітекτονіки і еволюції нашої національної думки, нашої національно-церковної ідеології» [41].

Однак насамперед голова Директорії УНР вважав за необхідне розібратися в причинах невдачі визвольних змагань. Як писав Симон Васильович 1922 р. в одному з листів до генерала-хорунжого М.Удовиченка, для нього «почався вже суд історії». Цей суд полягав у тому, щоб відтворити об'єктивну картину того, що сталося. На думку С.Петлюри, вже 1917-й

рік – рік початку революції – виявив ряд недоліків в організації нації, зокрема – відсутність достатньої кількості тих елементів, «хто чорною роботою державною уміє творити певні реальні цінності». Серед політичної еліти переважали «або фантасти, або демагоги, або наївні люди, що вірили в силу резолюцій». Серед політичних сил не існувало єдності, партійні інтереси переважали національні. С.Петлюра, аналізуючи початки національно-визвольного руху, підкреслював його аморфність, неорганізованість, коли «кожен молодець на свій образець думав», а основна маса «не знала чого вона хоче, за що боротись буде». Характеризуючи позицію окремих учасників подій національно-визвольних змагань, Головний Отаман з боєм зауважував, що «вони не можуть зрозуміти великої ідеї будівництва нашої держави, не можуть збагнути, як тяжко вести її вперед, якої обережності, розважності треба додержуватись, щоб провести її серед лабіринту неформленої волі народу, складних обставин міжнародного характеру і неповаги до тих, хто оддає їй і свій мозок і душу свою».

Але досвід боротьби не був марним: «Мені здається іноді, – писав Петлюра, – що, воюючи за самостійну Україну на Україні, часом при «неутралітеті» самого українського народу, ми, як ті біблейські жиди, лише в цих войовничих митарствах врешті пізнали самих себе, пізнали, чого ми хочемо і за що боремось». [42].

Несуголосність українських політичних дій, на думку С.Петлюри, виростала з ґрунту невиробленості державної ідеології, неформленості волі народу. Між тим, незважаючи на глибокі й вагомі внутрішні національні проблеми, С.Петлюра, передбачаючи «ще деякі нові ускладнення в реалізації нашої державної ідеї», не втрачав «ні віри, ні надії на те, що ідеал нації буде здійснений». «Справа здобуття Української Держави – це справа цілої нації української, а не якоїсь класи її чи партії, – наголошував Петлюра, – от через що порозуміння, согласованість усіх чинників громадянських і співпраця їх є умовою, без додержання якої ми ніколи своєї мети державної не досягнемо» [43].

Пізнавши гіркоту поразок і втрат, аналізуючи пройдений шлях нелегкого процесу державотворення в умовах національно-визвольних змагань, перебуваючи в еміграції, Петлюра залишався прихильником і палким захисником ідеї української державності: «В українську державність ми віруємо, українську державність ми ісповідуємо, – в її неминучості ми переконані. Для нас вона є до певної міри живою реальністю, бо ідею її ми носимо в серці, бо її духом, потребами овіяне все життя» [44].

Велично і життєствердно звучать слова славетного сина Полтавщини: «Ти переможеш, Великий Народе-Мученику, і переможеш не для того, щоб підбивати під себе чужі, не наші землі. Ти переможеш для спокійного будування могутньої Держави Української, для щасливої праці покоління майбутніх» [45]. С.Петлюра, який не тільки вірив, а й самовіддано працював на всіх теренах діяльності, реалізуючи своє покликання, пророкував: «Україна, як самостійна Держава, стане реальністю, як в житті народу нашого, так і перед широким світом» [46].

Поєднання в потужній постаті Симона Петлюри ідеї самостійної Української держави з ідеєю демократичною витворює саме той синтез вартісних орієнтацій, який є сьогодні надзвичайно важливим і глибоко актуальним. Під проводом С.Петлюри український народ мав в означений період свою державність, що стало важливим здобутком національно-визвольної боротьби. І хоч у силу багатьох причин боротьба зазнала поразки, набутий досвід став джерелом, з якого наступні покоління черпали віру в державність. Боротьба за її здобуття, хоч і в інших формах, після падіння УНР практично не припинялась. Ім'я ж С.Петлюри стало загальнонаціональним символом. Він був не тільки виразником прагнень мас, а їх організатором, «не виявом доби, а її творцем» [47].

«Петлюра взяв на себе відповідальність за долю повсталі нації, показав відданість, вірність, у яку повірив народ <...> Слово «петлюрівщина» означало національну заангажованість і вірність до кінця», – підкреслив Є.Сверстюк [48]. Недарма найбільші недруги української самостійної державності назвали визвольний процес України ХХ століття «пет-

люрівщиною». Дуже нелегко відмити, очистити, відкрити для себе заново справжню велич історичної постаті, яку радянська ідеологія таврувала найбрутальнішими епітетами: «ворог українського народу», «кат», «запроданець», «погромник», «жовтоблакитник».

Академік Національної Академії наук України, голова Європейського відділу Наукового товариства імені Т.Шевченка в Парижі Аркадій Жуковський підкреслив: «Сьогодні, з перспективи майже трьох чвертей століття, якими малими, невірними і облудними були оцінки, програми і директиви колись визначних державних діячів! Лише шлях Петлюри був виправданий. За ним пішла більшість сучасників, а згодом – пізніші генерації. На нього взорувалися українські дисиденти, промотори Руху опору. Його перебрали творці відновленої незалежності України. План Петлюри починає знаходити свою реалізацію в добрих починах сучасної української державності» [49].

С.Петлюру слід розглядати як першого українського політика, що найбільш послідовно відстоював європейський вектор розвитку України. Сучасна політика самостійності й європейської орієнтації України є продовженням політики С.Петлюри.

Йому належить концепція державної структури України – самостійної, соборної, демократичної, правової республіки. Ця політична парадигма, програма та ідеологія відповідають потребам і основним інтересам української нації.

Кожна історична постать органічно пов'язана з добою, в якій вона жила і творила. Сьогодні прийшов час дослухатися до слів Симона Васильовича Петлюри:

«Очевидна річ, що і в оцінці моєї персони Ви повинні бути правдивим: що було чи є в моїй особі, в моїй діяльності негативне, те треба так і оцінити, не замазувати, а на світло денне витягти. Коли Ви знайдете щось в моїй діяльності доброго слова варте, то і тут будьте вірним правді, своїй власній совісті. Не прибильшуйте, але і не зменшуйте» [50].

Нині є актуальними якісне переосмислення, повноцінний обрис політичної величі, культурної, інтелектуальної вивершеності постаті Симона Петлюри, вивищення і пошанування жертовної й мужньої діяльності Головного Отамана військ УНР, Голови Директорії. Відкриття нових сторінок його багатогранної діяльності для української справи сприятиме очищенню в народній свідомості справжнього обличчя великого поборника української самостійності, який здолав складний ідейний шлях від українського автономізму до ідеї державної незалежності України. Симон Петлюра пройшов еволюцію, яка судилася його поколінню: від марксистських соціалістичних гуртків до національного будівництва на демократичних засадах, органічних ладів українського життя. Будучи учасником національно-будівничого процесу, він не стояв осторонь ні партійно-політичних, ні соціальних, ні культурно-мистецьких проблем. У вирі соціальних подій він зміг визначити провідні напрямки в українській національній справі, був їх активним провідником, а згодом – найвищим керівником та організатором на чолі революційно здобутої державності України.

Євген Маланюк слушно зазначив: «<...> Там, де немає пошани до визначних особистостей, не може витворитись традиція, що грає таку велику роль в вихованні Нації, в накресленні її історичних завдань і шляхів» [51].

Український патріот, людина стійких політичних переконань з неабиякими організаторськими здібностями – Симон Васильович Петлюра – зазнав звичної для геніїв долі – передбачувати силою інтуїції те, до чого значно пізніше дійде сила думки, знання та суспільного розвитку.

1. Рябчук М. Петлюра і «петлюрівщина» у постсовєтському дискурсі // Сучасність. – 2005. – № 4. – С. 120.

2. Там само.

3. Див.: Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К.: Критика, 2003. – С. 11-52.

4. Тихонович В. Україна як суб'єктивна соціальна реальність // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 147.

5. Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки: Указ Президента України від 16 травня 2005 року // Полтавська Петлюріана: Матеріали сьомих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2004 року. — Полтава, 2005. — Ч. 6. — С. 3-4.
6. Петренко О. «На майдані біля церкви» // Зоря Полтавщини. — 1992. — 12 травня.
7. Крушинський Ф. Герой української легенди (Спогади ад'ютанта) // Пам'ять століть. — 1999. — № 3. — С. 108.
8. Піскун В. Симон Петлюра // Берегиня. — 2006. — № 3. — С. 10-11.
9. Верстюк В.Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 125.
10. Литвин С.Х. Симон Петлюра 1917—1926 роках. Історіографія та джерела: Монографія. — К.: «Аквілон-Прес», 2000. — 464 с.
11. Див.: Винниченко проти Петлюри: 36 статей / Редагував і дав передмову В. Блакитний (Еланський). — Х.: Всеукр. вид-во, 1920. — 40 с.; Кольцов М. Петлюровщина. — Петроград: Госиздат, 1922. — 43 с.; Ковельський Б. Шлях зрадництва і авантюри (петлюрівське повстанство). — Х.: Держвидав України, 1927. — 148 с.; Скоростанський В. Революція на Україні. 2-е изд. — Саратов, 1919. — 151 с.; Правда про Петлюрівські брехні. (Написав М.Кр.). — Б.М.: Вид-во підпільн. орг. Волині, 1920. — 12 с.
12. Див.: Из истории Октябрьской революции в Киеве: Воспоминания участников. — Х.: Госиздат Украины, 1927. — 123 с.; Антонов-Овсienko В. Записки о гражданской войне. Воспоминания: В 4-х т. — М.-Л.: Госиздат, 1928—1933. — 297+297+350+343 с.; Бош Е. Год борьбы. 2-е изд. — К., 1990. — 447 с.; Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине (апрель 1917 — до немецкой оккупации). — М.-Л., 1925. — 271 с.; Затонський В. Уривки із спогадів про українську революцію. — Х., 1926; Його ж: Україна 1919 (сказання о Гражданской). — М., 1987; Іванов А. Центральна Рада і Київська рада в 1917—1918 роках // У дні Жовтня. — К., 1987; Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 року // Літопис революції. — 1928. — № 2. — С. 209-219; його ж: з перших днів Всеукраїнської радянської влади // Літопис революції. — 1927. — № 5-6. — С. 46-66.
13. Детальніше див.: Литвин С. Симон Петлюра у 1917—1926 роках. Історіографія та джерела... — С. 9-17.
14. Див.: Бевз Т., Веденєєв Д. та ін. Українська революція і державність. — К., 1998. — 206 с.; Верстюк В., Грицак Я. У вогні війни і революції // Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX—XX століття: Навч. посібник. — К.: «Генеза», 1996. — С. 102-165; Копиленко О. «Сто днів» Центральної Ради. — К.: Україна, 1992. — 204 с.; Кульчицький С. Як вирішувалося «українське питання». Чи була радянська Україна в 1917—1922 рр. незалежною? // Політика і час. — 1994. — № № 9-12; Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні. 1917—1920 рр. — Х., 1996. — 120 с.; Солдатенко В.Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 — квітень 1918 рр.) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 5. — С. 38-51; № 6. — С. 26-40; № 7-8. — С. 24-39; № 12. — С. 42-59; його ж: Українська революція. Концепція та історіографія. — К., 1997. — 412 с.; Його ж: Українська революція: концепція та історіографія (1918—1920 рр.). — К., 1999. — 508 с.
15. Історик-архівіст З.Яненко проаналізувала роль місцевої преси Полтавщини 1990—2005 рр. в усвідомленні місцевим людом правди про Симона Петлюру. Див.: Яненко З. Петлюріана на сторінках місцевої преси Полтавщини // Полтавська Петлюріана. — Ч. 6. — С. 321-327.
16. Проведення «Читань» стало традиційним. За результатами конференції видаються матеріали — «Полтавська Петлюріана». Див.: Полтавська Петлюріана: Матеріали Других Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 року. — Полтава: ОДГВ «Полтавський літератор», 1993. — 92 с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали Третіх Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 5 листопада 1994 року. — Полтава: «РІК», 1996. — 208 с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали Четвертих Петлюрівських читань. — Полтава: Полтавське обласне об'єднання Всеукраїнського т-ва «Просвіта» імені Т.Шевченка «Просвіта», 1999. — 160 с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали П'ятих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2001 року. — Полтава: Полтавське обласне об'єднання Всеукраїнського т-ва «Просвіта» імені Т.Шевченка «Просвіта», 2001. — Ч. 4 — 216 с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали Шостих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 22 серпня 2002 року. — Полтава: Полтавське обласне об'єднання Всеукраїнського т-ва «Просвіта» імені Т.Шевченка «Просвіта», 2003. — Ч. 5. — 272с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали Сьомих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2004 року. — Полтава: Полтавське обласне об'єднання Всеукраїнського т-ва «Просвіта» імені Т.Шевченка «Просвіта», 2005. — Ч. 6. — 352 с.]
17. Верстюк В. Симон Петлюра і Директорія // Сучасність. — 1997. — Ч. 6. — С. 55-64; його ж: Харизматичність Петлюри // У 70-річчя паризької трагедії 1926—1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. — С. 133-146; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріани. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. — 640 с.; Сергійчук В. Національний міф про Петлюру в світлі нових документів // Там само. — С. 41-48; Його ж: Невідомі документи великого державника України // Пам'ять століть. — 1999. — № 3(18). — С. 6-50; Його ж: Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів. (Інститут досліджень модерної історії України, Фундація імені Симона Петлюри, Філадельфія, США). — К.: Козаки, 1996. — 122 с.; Його ж: Погроми в Україні: 1914—1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. — К., 1998. — 544 с.; Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919—1920 років // Симон Петлюра та українська національна революція: 36 праць Другого конкурсу петлюрознавців України / Упоряд. та передмова В. Михальчука. — К.: Вид-во «Рада», 1995. — С. 137-164; Його ж: Польська доба Симона Петлюри. 1920—1923 роки // У 70-річчя паризької трагедії 1926-1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри / Упоряд. В. Михальчук і Д. Степовик — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. — С. 187-199; Ткачук А. Патріарх Мстислав на Симон Петлюру // Пам'ять століть. — 1999. — № 3(18). — С. 100-107; Його ж: Симон Петлюра (політична і культурна діяльність до 1917 року) // Він з когорти вождів. Збірник. — К.: Дніпро, 1994. — С. 126-147; Його ж: Симон Петлюра. Політичний портрет // Київська старовина. — 1993. — № 1. — С. 39-53; № 6. С. 60-70; Шаповал Ю. Вбивство Симона Петлюри: нова інформація для роздумів // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. — Фастів: «Поліфаст», 1999. — С. 69-79.

18. Детальніше див.: Мокляк В. Матеріали до родоводу Петлюр // Полтавська петлюріана. — Вип. 4. — С. 20-32. Про родину Петлюр див. також: Лошицький О., Коротенко В. «...Некоторые политические мелочи, характерные для Полтавы» (Документи Державного архіву СБУ про родину Петлюр) // Полтавська Петлюріана: Матеріали Четвертих Петлюрівських читань. — Полтава, 1999. — Вип. 3. — С. 147-153; Патріарх Мстислав про Симона Петлюру // Українське слово. — 1999. — 13 травня. — Ч. 18-19. — С. 12; 20 травня. — Ч. 20. — С. 12; Розстріляти за постановою ЦК ВКП(б): Документи про арешт і розстріл сестер та небожа Симона Петлюри — Петлюри Феодосії Василівни, Петлюри Марії Василівни, Скрипника Сильвестра Івановича / Публ. В. Пащенко // Київська старовина. — 1993. — № 1. — С. 54-72; Пащенко В. Родинне коріння Петлюр умертвленне... — К., 1994. — 45 с.; Симон Петлюра та його родина: до 70-річчя його трагічної загибелі: Документи і матеріали / Упоряд. та передм. В. Михальчука. — К.: Вид-во «Рада», 1996. — 320 с.; Стовба О. Матеріали до роду Петлюр // Український історик. — 1979. — № 1-4 (61-64). — С. 69-78.
19. Верстюк В.Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125 річчя від дня народження) // Укр. іст. журн. — 2004. — № 3. — С. 113.
20. Пустовіт Т., Коротенко В. Семінарист Микола Гиря (До історії створення Полтавської громади Револьюційної Української Партії) // Полтавська Петлюріана: Матеріали третіх Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 5 листопада 1994 року. — Полтава: «РІК», 1996. — С. 77-78; Пустовіт Т., Наконечна Л. Іван Рудичів — перший директор бібліотеки імені С.Петлюри в Парижі // Там само. — С. 107-108.
21. Серпневий Т. Петлюра — семінарист у спогадах сучасників // Полтавська Петлюріана: Матеріали сьомих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2004 року. — 2005. — С. 81-82; Пустовіт Т. Симон Петлюра: (Полтавський період) // Він з когорти вождів (Кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри). — К.: Дніпро, 1994. — С. 7-41.
22. Коротенко В., Пустовіт Т. Симон Петлюра і Полтавщина (Добірка архівних документів) // Полтавська Петлюріана: Матеріали других Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 року. — Полтава: ОДГВ «Полтавський літератор», 1993. — С. 13-15.
23. Іванис В. Симон Петлюра — президент України. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 16-19.
24. Цит. за: Ротач П. Незастаріла стаття Олександра Шульгина // Полтавська Петлюріана: Матеріали Шостих Петлюрівських читань ... — Полтава, 2003. — Ч. 5. — С. 30.
25. Верстюк В.Ф. Симон Петлюра: Політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Укр. іст. журн. — 2004. — № 3. — С. 119.
26. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції: 1917—1921: В 3-х тт. — Т. 1. — С. 156.
27. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. — С. 239.
28. Мазепа І. Україна в огні... — Ч. 1. — С. 139.
29. Див., наприклад: Солдатенко В. Українська революція: концепція історіографія (1918—1920 рр.). — К., 1999. — С. 39.
30. Литвин С. Симон Петлюра у 1917—1926 роках: Історіографія та джерела. — К.: «Аквілон-Прес», 2000. — С. 177.
31. Мазепа І. Україна в огні... — Ч. 1. — С. 183.
32. Верстюк В.Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Укр. іст. журн. — 2004. — № 3. — С. 122.
33. Серпневий Т. Петлюра-семінарист у спогадах сучасників // Полтавська Петлюріана. — Ч. 6. — С. 83.
34. Яковлів А. До питання про легітимність уряду УНР // Тризуб. — 1928. — Ч. 43(149). — С. 7: Цит. за: Литвин С. Симон Петлюра у 1917—1926 роках... — С. 202.
35. Яненко З. «Настрій селян петлюрівський...» (Документи Державного архіву Полтавської області про повстанський рух селян на Полтавщині в 1920—1922 рр.) // Полтавська Петлюріана: Матеріали II Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 р. / Упоряд. П.П.Ротач. — Полтава: ОДГВ «Полтавський літератор», 1993. — С. 47-52; Сергійчук В. Національний міф про Петлюру в світлі нових документів // У 70-річчя паризької трагедії 1926-1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. — С. 41-48.
36. Симон Петлюра: Статті, листи, документи. — Т. 1. — Нью-Йорк: УВАН у США, 1956. — С. 394-395.
37. Петлюра С. Лист до Ніковського // Симон Петлюра. Статті... — С. 217.
38. Литвин С. Симон Петлюра... — С. 343; його ж: Суд історії. — С. 459.
39. Див.: Симон Петлюра. Статті, листи, документи / Упоряд. В.Сергійчук. — Т. 3. — К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1999. — С. 388.
40. Петлюра С. Лист до В.Кедровського // Симон Петлюра. Статті / Упоряд. та авт. передм. О.Климчук. — К.: «Дніпро», 1993 — С. 304.
41. Петлюра С. З листа до І.Огієнка // Там само. — С. 213.
42. Петлюра С. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка // Там само. — С. 227.
43. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання // Там само. — С. 240-241.
44. Петлюра С. Розпочинаючи видання... // Там само. — С. 309.
45. Петлюра С. Народе український! // Там само. — С. 231.
46. Петлюра С. Розпочинаючи видання... // Там само. — С. 309.
47. Штуль-Жданович О. Симон Петлюра — творець епохи // Мета. Український місячник. — К.: Філадельфія, 1992. — Ч. 5. — С. 9.
48. Свєрстюк Є. Гуманітарійна чолі української держави // Полтавська Петлюріана: Матеріали шостих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 22 серпня 2002 року. — Полтава, 2003. — Ч. 5. — С. 3.
49. Полтавська Петлюріана: Матеріали IV петлюрівських читань. — Полтава, 1999. — Число 3. — С. 6.
50. Петлюра С. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка // Симон Петлюра. Статті... — С. 221.
51. Маланюк Є. Євген Мешковський // Полтавська Петлюріана. — Ч. 6. — С. 113.

ПЕТЛЮРИ РОДИЧІ

сестри Феодосія та Марина, небожі Сильвестр, Андрій та Валер'ян Скрипники

† 1937

Вбивши 25 травня 1926 р. руками французького громадянина родом із Смоленська С.Шварцбарта Симона Петлюру, тоталітарна система в СРСР завдання мінімум виконала – знищила фізично найпопулярнішого лідера у боротьбі за незалежність України. Проте залишилися його ідеї, думки, родина. Із знищенням перших було важче. А ось із родичами. Їх черга прийшла у кривавому 1937-му...

... Ветлікаря Дмитрівського району Чернігівської області Андрія Скрипника заарештували 14 липня. Причиною для арешту стали родинні зв'язки із С.Петлюрою (племінник. – *В.П.*) та надумана участь у контрреволюційній організації, проведення шкідницької діяльності у галузі тваринництва шляхом поширення інфекції анемії серед коней [1].

Цього ж дня у Ромнах заарештували ще одного племінника С.Петлюри – Валер'яна Скрипника, діловода ветеринарної бактеріологічної лабораторії, котрий «спільно із своїм братом Скрипником А.І., працюючи в галузі ветеринарії, проводить шкідницьку роботу, спрямовану на знищення кінського поголів'я шляхом невжиття заходів проти розповсюдження інфекційної анемії, а також висловлює настрої про помсту радянській владі за свого дядю Петлюру» [2].

Підставою для арешту братів стало свідчення однієї з працівниць Роменської ветлікарні про «контрреволюційні погляди, розмови та погрози на адресу радянської влади, про помсту за С.Петлюру».

Інших доказів антирадянської діяльності на момент арешту братів не було. Це, до речі, красномовне свідчення, що розправа із родиною Петлюр була самоціллю. Але ж «докази» треба знайти! І тоді приходить думка про контрреволюційну організацію ветеринарних працівників. Слідчі і створили її, досить хутко об'єднавши три самостійні справи.

Безумовно головним «контрреволюціонером» був А.Скрипник, 1904 р. н., безпартійний, батько двох доньок, закінчив Харківський ветеринарний інститут.

Знайомлячись із протоколами допитів, помічаєш, як намагалися слідчі загнати його на слизке. 16, 19 та 21 липня 1937 р. А.Скрипник заперечив свою приналежність до контрреволюційної організації. Але і слідчі виявили наполегливість, вбачаючи його ворожість навіть у другорядних фактах.

У слідчих залишалася надія, що тривале перебування у тюремних застінках розв'яже язик «контрреволюціонеру». Але надія так і не справдилася. На очній ставці 27 листопада він востаннє заперечив свою участь у націоналістичній організації. Більше А.Скрипник слідчих не цікавив.

Вирок йому був заготовлений свідченнями інших «співучасників», котрі дали те, що від них вимагалось. Б.Куницин на очній ставці 27 листопада, наприклад, свідчив, що в антирадянську організацію його завербував А.Скрипник у 1935 р., провівши кілька попередніх бесід, в яких картав владу і уряд. Неодноразово, за словами Б.Куницина, він заявляв, що від ветеринарних працівників багато що залежить. Тому їм слід об'єднуватися. Наближається війна, а у зв'язку з цим ветеринарам необхідно спільною підривною роботою сприяти у підготовці ґрунту для повалення радянської влади із наступним утворенням самостійної Української республіки. У Польщі докладають чимало зусиль по згуртуванню українських сил на чолі з Коновальцем та Левицьким. Він підтримує тісні контакти з емігрантськими колами. Тоді ж А.Скрипник начебто сказав, що існує антирадянська організація ветеринарних працівників, назвавши кілька прізвищ та запропонувавши вступити до неї Б.Куницину. Останній дав згоду. Шкідницьку діяльність А.Скрипника підтвердили своїми «щиросердними зізнаннями» і інші свідки.

До речі, сценарій вербування А.Скрипником «контрреволюціонерів» досить примітивний: одна чи кілька попередніх бесід на антирадянські теми і пряма пропозиція співпрацювати, на що ті погоджувалися.

Такими ж неаргументованими виявилися звинувачення, пред'явлені молодшому брату – Валер'яну Скрипнику, якого у березні 1929 р. виключили із Полтавської профмедшколи за родинні зв'язки із Симоном Петлюрою. Спроби поновитись у школі виявилися марними. У 1934 р. він приїхав до м.Ромни, де тоді мешкав брат Андрій, і влаштувався діловодом у ветбаклабораторію. 14 липня 1937 р. його заарештували. На 6 допитах слідчі вимагали підтвердження версії про належність до контрреволюційної організації, встановлювали контакти з родичами, які проживали у Польщі, вишукували зв'язки з «ворогами на Чернігівщині». Після 6 серпня В.Скрипника слідчі більше не чіпали.

По третій справі проходив Б.Куницин, який засвідчив, як уже зазначалося, що в організацію контрреволюціонерів його завербував А.Скрипник у 1935 р.

На кінець листопада 1937 р. звинувачувальний висновок був готовий. У ньому наголошувалось, що на Чернігівщині викрита і ліквідована контрреволюційна націоналістична шкідницька організація ветеринарних працівників, котра ставила за мету шляхом шкідництва у системі тваринництва підірвати економічну міць Радянського Союзу і підготувати основу для повалення радянської влади в Україні із наступним створенням націоналістичної Української держави. Керував «контрреволюціонерами» А.Скрипник. 2 грудня Особлива трійка Чернігівського облуправління НКВС винесла вирок: А.Скрипника та ще одного співника – розстріляти, решту 9 ув'язнити на 10 років кожного. Реабілітували їх у 1956 р. Дожити до цього щасливого часу вдалося не всім. У таборах загинув і Валер'ян Скрипник.

... Полтавські енкавеезівці у відловлюванні «ворогів» із родини Петлюр дещо запізнилися. Його рідного небожа – Сильвестра Скрипника, колишнього православного священика, заарештували 6 серпня 1937 р. Його притягували до відповідальності за те, що проводив контрреволюційну роботу і був племінником С.Петлюри, а брат Степан Скрипник (колишній патріарх УАПЦ Мстислав. – *В.Л.*) перебував за кордоном.

29 жовтня 1937 р. заарештували Петлюру Федосію Василівну, а 13 листопада – Петлюру Марину Василівну. У матеріалах слідства підкреслюється, що їх батько був великим власником, використовував найману працю. Це, на думку слідчих, і зумовило ненависть їх до влади робітників і селян.

Вони втрьох і склали основу «контрреволюційної організації» церковників, яку в 1937 р. Полтавське обласне управління НКВС розкрило і знищило. У чому ж звинувачувалися «контрреволюціонери»?

У постанові Полтавської обласної прокуратури від 29 жовтня про арешт Феодосії Петлюри сказано, що вона «антирадянськи настроєна, проживає разом з своєю сестрою Мариною,

її квартира є місцем зборища антирадянського елементу. Вона доводиться сестрою відомого отамана Симона Петлюри і підтримує зв'язок із своїм племінником Скрипником, який служив у петлюрівській армії, нині знаходиться у Польщі». М.Петлюри інкримінувалося те, що «квартира її є місцем зборища біснுவатих і антирадянських елементів» [3]. В останні роки дід Феодосії перетворився «у збіговисько для антирадянського елементу і черниць, котрі мешкають у її будинку по 2–3 роки, серед яких Петлюра висловлює контрреволюційні настрої, вихваляє Симона Петлюру як видатного українського діяча і захисника українського народу» [4]. Подібні оцінки давалися і Марині Петлюрі.

Проти Сильвестра Скрипника свідчила одна з працівниць трикотажно-прядильної фабрики, яка заявила, що він байдуже ставиться до виконання службових обов'язків. Мовляв, працюючи приймачем пряжі, він зменшував вагу, що створювало умови для крадіжки зі складу необлікованої продукції, очевидно, і самим С.Скрипником.

На допиті 1 листопада на пропозицію слідчого визнати після 3 місяців допитів свою вину С.Скрипник заявив: «Я припиняю відмежовуватися від звинувачень, переконавшись у безнадійності власною поведінкою на слідстві приховувати свою контрреволюційну діяльність. Я визнаю себе винним у тому, що є активним учасником антирадянської націоналістичної організації церковників, в яку був втягнутий у 1929 році».

У чому ж полягала ворожа українському народові діяльність заарештованого? На одному з допитів С.Скрипник свідчив, що він виходець із сім'ї великого власника. З малих років виховувався в церкві. Під впливом одного з архієреїв погляди Сильвестра остаточно оформилися у контрреволюційному дусі. Він став священником і був направлений у с. Жоржівка Шишацького району, де активно включився у боротьбу проти радянської влади, особливо в питаннях зриву хлібозаготівель, протидії колгоспному будівництву та антирелігійній пропаганді.

Оскільки церкву незабаром закрили, то С.Скрипник змушений був переїхати в с. Перещепино Новосанжарського району, де його одразу ж стали обробляти у контрреволюційному дусі, залучати до нелегальних зборів куркулів, церковного активу.

Священик швидко зрозумів, що в селі також діє контрреволюційна організація, якій, щоправда, не вдалося належним чином розгорнути практичну роботу, бо через 4 місяці всіх «контрреволюціонерів» заарештували. Очевидно, свідчить С.Скрипник, «бажаючи зберегти для контрреволюційної діяльності, учасники організації у Перещепино мене не видали і таким чином я через три місяці органами ДПУ був звільнений, але повернувшись у Перещепино, змушений був припинити контрреволюційну роботу, боячись провалу».

Три роки С.Скрипник був ополченцем у Владивостоці. Після повернення у 1934 р. на Полтавщину зайняв посаду священника в с. Перещепино, але не зміг розгорнути контрреволюційної роботи, оскільки соціальна база контрреволюції була ліквідована, у церкві «залишилися із віруючих лише бабки».

«Приїжджаючи у Полтаву, – продовжував «зінання» С.Скрипник, – я заходив до своїх тіток Марини Василівни та Феодосії Василівни. У них я відводив душу, висловлюючись разом з ними у контрреволюційному дусі. Тітки мої, як і раніше, вороже ставились до існуючого ладу» [5].

16 листопада 1937 р. слідчі провели по одному допиту сестер, організувавши водночас і очні ставки із свідками. Феодосія Петлюра визнала свою вину, заявивши, що її будинок став пристанищем для зборів антирадянських елементів, що вона висловлювалася у контрреволюційному дусі на адресу радянської влади за те, що «більшовики із Москвою пограбували Україну, довели її до злиднів, голоду та смерті, і ми піддаємося цим мукам», вихваляла Симона Петлюру [6].

Стійкіше трималася на допиті Марина Петлюра, не визнавши провини. Щоб переконатись у цьому, наведемо витяг із протоколу допиту 16 листопада:

«Запитання: Ваш будинок є пристанищем і притулком антирадянських елементів, серед яких ви проводили контрреволюційну роботу?»

Відповідь: Так, дійсно, у моєму будинку мешкають особи із антирадянським минулим..., але контрреволюційної роботи серед них я не проводила.

Запитання: Ви вихваляли брата Симона Петлюру і говорили, що він бажав для України хорошого життя, що він хотів зробити Україну самостійною республікою, але трапилось інакше, більшовики перемогли обманом і український народ тепер нещасний.

Відповідь: Симона Петлюру я не вихваляла і антирадянського висловлювання з мого боку не було.

Запитання: Ви є активною церковницею і у зв'язку із закриттям церкви ви заявили: «Більшовики як тирані віру господню зневажили, не дають вільно помолитися».

Відповідь: Активною церковницею не являюсь, і на адресу більшовиків у зв'язку із закриттям церков не висловлювалась.

Запитання: У період продовольчих труднощів в Україні (голодомору 1932–1933 рр. – В.П.) ви висловлювали свої антирадянські настрої і вихваляли Симона Петлюру.

Відповідь: Антирадянських настроїв я не висловлювала, а Симона Петлюру я не раз вихваляла, доводячи його геніальність» [7].

16 листопада 1937 р. з'явився звинувачувальний висновок, а вже 17–19 листопада Особлива трійка при Полтавському облуправлінні НКВС винесла вирок: за контрреволюційну діяльність, родинні зв'язки із Симоном Петлюрою всіх трьох розстріляти. 19 листопада вирок виконали.

Отже, і полтавські енкавеезівці зробили чорну справу. Щоправда, виконувати завдання довелося тяжче, ніж чернігівським колегам. Важко зрозуміти, чому це була організація церковників.

Очевидно, виходячи із вимог і вказівок ДПУ, назва організації змінювалася, то на «антирадянський троцькістсько-зіновіївський паралельний центр у Полтаві», то на «контрреволюційно-фашистську організацію» тощо. Із документів видно, яких зусиль довелося докласти слідчим, щоб сфабрикувати справу на родичів С.Петлюри, а зуміли сфабрикувати справу всього на трьох безпосередніх родичів. Та і доказами, як і у чернігівській справі, стали написані самими слідчими зізнання Сильвестра Скрипника, які тортурами вдалося у нього вибити, а також наведеними притягнених свідків слова і вислови, які начебто належали Феодосії та Марині Петлюрам «антирадянського змісту». Але і цього вистачило, щоб винести їм смертні вирoki. У 1989 р. Ф.Петлюра, М.Петлюра та С.Скрипник були реабілітовані.

1. Архів Управління Служби безпеки України по Чернігівській області. – Спр. 3811 – Ф.П. – Арк. 2.

2. Там само. – Арк. 152.

3. Архів Управління СБУ по Полтавській області. – Спр. 13259-С. – Арк. 11, 12, 14.

4. Там само. – Арк. 7.

5. Там само. – Арк. 29-34.

6. Там само. – Арк. 49-50.

7. Там само. – Арк. 50.

Володимир Пащенко
2007

ПОКАМІСТОВ

Олексій Олексійович

1900 – ?

Трудова біографія родини Покамістових нерозривно пов'язана з робітничим Крюковом і передусім із Крюківськими вагонними майстернями. Ще на початку століття, переїхавши з тихих, затишних Сум, переступив поріг прохідної підприємства Покамістов-старший. З тих пір понад два десятиріччя зв'язав він своє життя за заводським гудком. Опанувавши найпоетаємніші секрети столярного ремесла, О.Покамістов прищепив любов до цієї, як він вважав, найголовнішої професії і своєму сину Олексію. Спостерігаючи за його вправними руками, внутрішньою зосередженістю в роботі аніскільки не сумнівався – буде майстром.

Однак доля розпорядилася інакше. Вже змалку Покамістов-молодший виявив неабиякий хист до навчання, багато читав, цікавився технікою. Сімейна рада без вагань підтримала Олексія в його бажанні вчитися далі. В 1922 р. О.О.Покамістов успішно закінчив Харківський інститут інженерів залізничного транспорту і отримав направлення в Крюківські вагонні майстерні. Роботу на виробництві молодий талановитий інженер поєднував з викладанням у школі фабрично-заводського учнівства, яка готувала фахівців для вагонних майстерень. З травня 1924 р. він очолив учбову частину школи, взяв на себе обов'язки по організації навчального процесу, виробничої практики, зміцненню матеріально-технічної бази закладу. В 1925 р. в школі вже навчалася 227 учнів.

Та справжньою стихією інженера, безперечно, було виробництво. На Крюківські вагонні майстерні покладалися великі надії, перед ними ставилися важливі завдання. Зокрема, в 1927 р. одночасно з ремонтом вагонів в майстернях розпочалась підготовка до випуску унікальних на той час і таких необхідних країні 16-тонних критих товарних вагонів. В розв'язанні пов'язаних з цим технічних питань найактивнішу участь брав О.О.Покамістов.

В лютому 1930 р. Рада праці й оборони СРСР прийняла рішення про підпорядкування вагонних майстерень безпосередньо Вищій раді народного господарства СРСР і створення на їх базі потужного вагонобудівного заводу. З 1932 р. прискореними темпами розпочалася

реконструкція підприємства. В цей же час було налагоджено виробництво першого в СРСР чотирьохосного напіввагону вантажопідйомністю 60 тонн [1].

Важливі і відповідальні завдання покладалися на складальний цех, який на початку 1930-х рр. очолив О.О.Покамістов. Якщо в 1935 р. з конвейєра підприємства мало зійти 1800 напіввагонів, то в 1936 р. їх кількість повинна була зрости більше, ніж втричі.

Цілком очевидно, що нарощування темпів випуску продукції було пов'язане з низкою труднощів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру: не вистачало кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників, часто підводили суміжники, порушувалися заплановані поставки металу. Щоб вийти з такого становища, нерідко доводилося замінювати профіль металу, працювати в три зміни, порушувати численні інструкції Народного комісаріату шляхів сполучень СРСР.

Мине зовсім небагато часу і все це буде кваліфікуватись слідством як навмисна шкідницька діяльність О.О.Покамістова. А поки що, в січні 1936 р. його як здібного організатора, висококваліфікованого фахівця було затверджено головним інженером заводу, нагороджено за особистим поданням наркома важкої промисловості СРСР Г.К.Орджонікідзе легковим автомобілем.

На посаді головного інженера Крюківського вагонобудівного заводу Олексій Олексійович працював недовго. Вже 3 серпня 1937 р. було видано ордер на його арешт. Розпочалися важкі і виснажливі допити. Перше звинувачення, яке йому було пред'явлене, полягало в тому, що нібито за його розпорядженням з метою організації аварії на залізничному транспорті випускалися неякісні вагони. Але це звинувачення легко було спростувати. Якби аварії відбувалися з вини вагонобудівників, то, згідно положенням, в кожному окремому випадку мали бути і акти з позначенням номерів вагонів. А таких документів в розпорядженні слідства не було.

За існуючими в кінці 1930-х рр. правилами, справі О.О.Покамістова необхідно було надати політичного забарвлення. Тому інженера звинуватили в приналежності до антирадянської право-троцькістської організації, в яку його завербував директор заводу, ветеран партії Н.І.Клочко.

Від Покамістова вимагали зізнання в усіх існуючих і не існуючих гріхах, та він твердо доводив свою невинність. Про те, як велося слідство, він напише Генеральному прокурору СРСР у своєму листі від 9 листопада 1939 р., розкаже, як протягом серпня–вересня 1937 р. його цілодобово допитували, не даючи ніякого відпочинку і сну. Як довели його до безтями, примусивши врешті-решт підписати протокол, вигаданий слідчим Аверкіним [2].

У справі інженера Покамістова допитувались десятки свідків. Були серед них і ті, хто не витримав тиску, давши неправдиві свідчення. Разом з тим, на захист головного інженера стали його найближчі колеги по роботі. Інженер С.І.Свирчков, який прийняв у Олексія Олексійовича цех, без будь-яких вагань заявив: «Про Покамістова нічого компрометуючого не знаю. Не пам'ятаю такого випадку, щоб Покамістов давав мені розпорядження або вказівки, які б викликали сумнів» [3].

11 січня 1938 р. О.О.Покамістов отримав повідомлення про закінчення слідства. Ознайомившись з ним, він написав: «Контрреволюцією, шкідництвом не займався» [4]. Внаслідок цього слідство продовжувалось ще до 17 жовтня 1938 р. доки справа нарешті не потрапила до суду. Однак і там Олексій Олексійович не отримав ні розуміння, ні підтримки. Про те, як проходив цей судовий фарс, він писав до президії Верховного Суду СРСР: «Голова суду задав лише одне питання, чи визнаю я себе винним. І коли я відповів, що не визнаю себе винним і намагався подати суду свою заяву, то встиг тільки сказати, що звинувачення не відповідає дійсності, як був перерваний головою суду» [5]. І це не випадково, адже у сталінських служителів Феміди всі вирокі виносились заздалегідь. Не став винятком і цей

випадок. Свідченням тому був вирок – 15 років позбавлення волі з відбуттям покарання в таборах особливого режиму, а також наступною поразкою в правах строком на 5 років.

Після смерті Сталіна в липні 1953 р. О.О.Покамістов звернувся із заявою про перегляд своєї справи. Однак слідчі управління МВС не дуже себе переобтяжували перевіркою справи. Зробивши висновок, що провина Покамістова повністю доведена матеріалами слідства, вони відмовили у перегляді раніше прийнятого рішення [6]. Тож свої 15 років таборів Олексій Олексійович повністю відміряв у добре всім відомому «Норильськклазі».

Звільнившись з-під варти, він жив на поселенні в с. Мутахівка Красноярського краю, працював на лісоповалі у Тасивському ліспромгоспі.

10 березня 1955 р. О.О.Покамістов звертається до вищого політичного керівництва країни, шукає у нього захисту і справедливості. Врешті-решт його справа була піддана всебічній перевірці. Сумнівів не було – вирок Військової колегії підлягав відміні.

Після реабілітації Олексій Олексійович побував у Кременчуці, відвідав рідний завод, зустрівся з колишніми товаришами по роботі. Але залишитись тут назавжди він так і не зміг. Надто важкими були думки і спогади.

1. Вагонобудівник (Кременчук). – 1935. – 28 листопада.
2. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 3057-С. – Т. 1. – Арк. 206.
3. Там само. – Т. 2. – Арк. 271.
4. Там само. – Т. 1. – Арк. 207.
5. Там само. – Т. 2. – Арк. II.
6. Там само. – Т. 1. – Арк. 328.

Лев Євселевський

ПОЛІЩУК

Валер'ян Львович

жовтень, 1, 1897 — жовтень, 9, 1937

Переглядаючи архівні кримінальні справи 1930-х рр., звернув увагу на матеріали відносно Івана Івановича Омельченка. Вчитель, родом із села Великі Солонці Новосанжарського району, він був розстріляний за постановою Особливої трійки НКВС по Харківській області 8 грудня 1937 р. В основу звинувачення покладені свідчення колишнього приятеля про те, що він був другом письменника Валер'яна Поліщука, мав книжку з дарчим написом автора, захищав його на одному з студентських мітингів у Харкові, де розбиралась шкідливість творів письменника, казав, що Поліщук змальовує життя на Україні правдиво, а не спотворює його, як про це пише преса [1].

Прочитавши таке, схотілося більше дізнатися про письменника, захищаючи творчість якого, людина наклала життям. Оскільки Поліщук теж був репресований, вдалося розшукати відповідну кримінальну справу. Там знайшов його автобіографію, власноручні покази. Для бібліофілів і науковців ці матеріали, на мою думку, безцінні. Отже, вчитаймося у скорботні сторінки, писані митцем перед загибеллю.

Народився Поліщук у 1897 р. у сім'ї селянина-бідняка у селі Більче Боремельської волості Дубенського повіту на Волині. Закінчив сільську двокласну школу, вчився у Луцькій гімназії, заробляючи на навчання репетиторством. У 1917 р. поступив до Петроградського інституту цивільних інженерів. Щоб було з чого жити, й тут працював вантажником, контролером на продовольчих складах «Сельдяной Буян». У дні Жовтневої революції з кількома товаришами взяв склади під своє керівництво, і стали вони продовольчою базою озброєного пролетаріату. Весною 1918 р., перебуваючи у рідному селі, займався розподілом поміщицьких земель, передавав їх селянам.

У 1918–1919 рр. жив переважно у Катеринославі, неодноразово заарештовувався гетьманцями, петлюрівцями, денікінцями... Врятував лише авторитет переслідуваного літератора і книжечка катеринославського журналу «Січ» з першою його поемою «Сказання давнєє про те, як Ольга Коростень спалила». В цей же період у газеті «Республіканець» видруковано

декілька ліричних віршів і статтю, спрямовану проти вбивць Карла Лібкнехта і Рози Люксембург.

З приходом у Катеринослав Червоної армії поступає на службу до бібліотечного відділу губнаросвіти, публікує в «Известиях» статтю «Драгоманов, як провозвісник влади Рад». З 1920 р. вдається до активної діяльності. Бере участь у виданні збірників «Гроно», «Вир революції», працює і друкується в журналах «Шлях мистецтва», «Червоний шлях», входить до групи пролетарських письменників «Гарт», редагує журнал «Авангард». У 1934 р. здає до друку великий роман «Завзятий вік». «Всього за свій літературний шлях, – відзначає він у автобіографії, написаній під час слідства і датованій 3 січня 1935 р., – я написав і надрукував близько сорока книжок художніх творів, у яких в міру мого розуміння і сил виспівував ідеї Рад».

Під час арешту у Поліщука вилучили записні книжки, де окремі нотатки і записи визнали контрреволюційними, описали в протокол і завдяки цьому вони збереглися. По них видно, що письменник болуче переживав процеси, що відбувалися на селі, не міг змиритися з насильницькою колективізацією.

«Хочете загубити масу, яка з Вами йде – підкладайте примусовість під її бажання і вона їх розірве й розтратить, як динаміт трощить камінь. (Зірве з себе, як тісну одж.)».

«Було б скучно і небезпечно, коли б світ раптом почав шукати шляху для свого розвитку в одній якійсь системі, що цього досі немає і, очевидно, ніколи не буде» [2].

«З дурного розуму адміністраторів вона в'їдається в тіло суспільства гострою бідю. Так примусова колективізація <...> обернулась у нещастя мільонів. 12.V.1930 р.».

Не зрікається він цього і на допитах, причому покази виражають спокійною правдою викладу: «Якщо здійснювана індустріалізація була мені по нутру і я про неї щиро писав, наприклад, у книжці про Донбас, то в той же час картина голоду, який я вважав наслідком неправильної політики, повне знищення куркульства, знімали ці настрої і я казав Вржливому, що нові заводи стоять на розорених хатах наших селян. Цей настрій <...> у мене вилився в декількох новелах і між ними «Ховрашок».

Гостро вразили Поліщука самогубства Хвильового і Скрипника, про це він теж говорить відверто: «Мені було дуже боляче. Я їх жалів як людей, які не тільки кожний по-своєму очолювали національно-культурну політику на Україні, але я вважав, що при посередництві цих людей такі безпартійні, як я, спілкуються з партією. Але я вважав також, що в світі нема нічого незмінного і тому треба продовжувати свою роботу. Особисто я заглибився після цього в роботу над своїм романом і реальність життя для мене стала немов би неприємним сном, а образи творчості стали реальністю. Період після смерті Скрипника був для мене самим інтенсивним по творчій лінії, чому товариші мої страшенно дивувались. Фактично це була втеча від реальності у світ фантазії».

На питання слідчого про відношення до національної політики, яку проводив ЦК КП(б)У в період 1933–1934 рр., відповів: «Для себе я знаходив можливим творчо працювати, тобто мати право на існування, як представник українського народу у літературі. Я вважав, що життя зробить завжди потрібні поправки, і що все влаштується <...> Деукраїнізаторські явища, які почали прориватися подекуди, я вважав лише хитанням політичного маятника у національному питанні на Україні, і тому мирився з ними, хоча і відносив їх до неуваги ЦК, до проявів великодержавного шовінізму».

Важко чигати протоколи допитів «свідків звинувачення», адже ці свідки були частиною того літературного середовища, що оточувало Поліщука [3]. Жити у такому середовищі, вочевидь, було не просто. Ось як звинувачував поета редактор видавництва «Радянська література» Новицький: «Поліщук після вигнання білогвардійців і зміцнення радянської влади на Україні виступив з рядом туманного, замасковано-націоналістичного характеру

віршів, у тому числі «Дума про Бармашиху» та інші, які дали привід критику Коряку В.Д. проголосити цього поета «Гомером революції», а замаскованим націоналістам – рекламувати його як поета радянського». Зазначимо, що критика наших днів визнає прийнятну передовими ідеями часу, революційним настроєм епохи «Думу про Бармашиху» кращим твором Поліщука 1920-х рр.

Заступник головного редактора одного з журналів, свідок Олесич так оцінив творчість Поліщука:

«Кого вихваляє В.Поліщук? Кому створює славу творців літератури? Він просто вихваляє усіх шкідників, націоналістів, починаючи від Зерова, Єфремова і закінчуючи рядом тепер виявлених контрреволюціонерів. У статті «Розквіт української літератури» Валер'ян Поліщук пише: «Такі письменники, як Франко, Л.Українка, Винниченко, Коцюбинський, Кобилянська, Стефаник, Олесь, Філянський можуть стати поряд кращих письменників світової літератури, особливо коли взяти на увагу, що їхня творчість сповнена своєрідних українських національних образів, характерів і літературно-художніх прийомів <...>». У Поліщука цінність літератури Радянської України полягає якраз у тому, проти чого ми боремось – націоналізму <...> Автор підкреслює значення української літератури якраз у тому, що вона «сповнена своєрідних українських національних образів».

Зовсім зрозумілу сучасному читачеві оцінку Поліщуком творчості класиків української літератури Олесич трактував у душі мракобісця 1930-х рр.

Покази свідка Горбаня дають окремі штрихи характеру Поліщука, його поглядів:

«Я пригадую, як сяяв В.Поліщук після відомого диспуту про шляхи літератури у домі Блакитного, де М.А.Скрипник у своєму виступі згадав про «Авангард», як організацію, побудовану по правильному принципу. Це не заважало В.Поліщуку, як і багатьом іншим письменникам, ставитись до виступів М.Скрипника по питаннях літератури з легкою іронією. Скрипник, мовляв, зібрав до себе на нахлбучку увесь письменницький актив, як самодур-поміщик кріпаків. Вчить їх, як треба хазяйнувати, хоч сам, можливо, з трудом відрізняє жито від пшениці.

Я особисто до Поліщука відносився з симпатією. Подобався його живий, жвавий характер. Що ж стосовно його творів, то вони мені в загальній масі рішуче не подобались, здавались тяжкими, надуманими. Мені здавалось, що достатньо відповідає дійсності малюнок, який висить у домі Блакитного: гори книг, на яких видно назви збірників Поліщука «Радіо в житах» та інших. Гори ці гризуть пацюки, і біля гір в невимушеній позі стоїть В.Поліщук. Підпис під малюнком із Шевченка: «Не для людей тієї слави, / Мережані та кучеряві / Мої вірші складаю я, /Для себе, братія моя».

Ось у таких умовах доводилось жити і творити новатору, експериментатору, одному з полум'яних зачинателів молодого української літератури, автору першої в українській поезії поеми «Ленін», написаної раніше В.Маяковського, С.Єсеніна, Д.Бедного, М. Горького... Знаменно, що радянський період творчості білоруського поета Янки Купали починається перекладом «Інтернаціоналу» і поеми «Ленін» Валер'яна Поліщука.

Спробуємо дати відповідь на питання, чому безмежно відданий соціалістичній революції, В.Поліщук став жертвою репресій? У другій половині 1920-х рр. за ініціативою ЦК КП(б)У почався процес, який отримав назву українізації. Україна, ставши радянською, вперше отримала можливість вільного розвитку своєї національної культури. При Політбюро ЦК була створена комісія по українізації, до складу якої ввійшли видатні партійні і державні діячі (Чубар, Скрипник, Шумський та інші).

Політика національного відродження відіграла позитивну роль у розвитку всіх засад культури українського народу. Однак вона не співпадала із поглядами Сталіна на завдання національної політики і була в його очах тотожна петлюрівщині. Тож він і дав вказівку по вести з нею боротьбу. Члени комісії Політбюро ЦК КП(б)У по українізації були репресовані. На ліквідацію «петлюрівщини» був кинутий апарат НКВС.

Вини, як такої, в української інтелігенції не було, репресувати ні за що, тому почалася масова фабрикація кримінальних справ на членів неіснуючих контрреволюційних організацій. Справа Валер'яна Поліщука приклад тому. Наведу тільки витяг із одного протоколу. Невеликий за обсягом, він характеризує цілковито методи й цілі фабрикації:

«Харківське керівництво блоку вирішило провести теракта над Постишевим і Чубарем <...> Для здійснення терактів намічені наступні терористичні трійки: Пилипенко, Панченко, Десняк – об'єкт Чубар; Остап Вишня, Досвітний і Слісаренко – організують замах на Постишева <...> В якості резерву виділені Валеріан Поліщук, Антоненко-Давидович, Підмогильний <...> Постишева повинен був убити Остап Вишня <...>».

Коментарі тут зайві.

1. Архів УСБУ по Полтавській обл. – Спр. № 8192-С по обвинуваченню Омельченка 1.1.
2. Далі В.Поліщук занотує: «Богданов безперечно видатний філософ сучасності...» і дає позитивну характеристику останньому в протиположності лідерам компартії. Розглядаючи цей запис у контексті попереднього, можна з упевненістю стверджувати, що мова йде про Богданова Олександра Олександровича (1873–1928) – економіста, філософа, політ діяча, вченого-природознавця. У своїй праці «Всеобщая организация науки-тектология» розглядав закриті і відкриті системи, і визначив, що закриті системи приречені на деградацію; вказав причини, що спонукають системи до раптової перебудови.
3. Щирими друзями В.Поліщука були Іван Капустянський та Валер'ян Підмогильний, обвинувачений по одній з них справі.
4. В бесідах з В.Підмогильним вони піддавали критиці національну політику комуністичної партії, зокрема, згортання українського культурного процесу, загальний занепад українізації, навіть у тих установах, які спеціально займалися українською культурою (видавництвах та ін). Непокоїли їх русифікаторські тенденції, гостра боротьба в пресі проти українського націоналізму і відсутність боротьби з великодержавним російським шовінізмом, якого начебто не помічали. У них виникло побоювання, що переведення столиці до Києва може призвести до затухання українського культурного процесу в Харкові і в подальшому – до послаблення зв'язків Харкова з загальноукраїнським центром.
5. Ці бесіди, – зазначав В.Підмогильний, – мали «несистемний», «ковзаючий» характер і зазвичай закінчувались тим, що «треба писати, працювати, дати для української радянської літератури все, що можливо при наших здібностях» (Архів СБ України. – Спр. 36546 – ФП. – Т. 5. Власноручний додаток В.Підмогильного до протоколу допиту від 24 грудня 1934 р.

Василь Граб

ПОЛОЗ

Михайло Миколайович

грудень, 23, 1891 — листопад, 3, 1937

Оперативному співробітнику Секретно-Політичного відділу ОДПУ Едельману на цей раз не пощастило. Раптово увірватися в квартиру так і не вдалося, оскільки обидва входи до неї були закриті на запобіжники. Двері відкрив сам господар – член ЦВК СРСР Михайло Миколайович Полоз. Звістку про арешт зустрів спокійно, мовчки спостерігав за обшуком. Лише один раз, коли працівники ОДПУ виявили знахідку «винятково (державного значення) – туристичну карту Берліна, він щиро, якось по-дитячому, розсміявся: «Сподіваюсь, ви не будете мене звинувачувати у підпалі рейстагу» [1].

Відчувалося, що до обшуку і арешту Михайло Миколайович готувався. Будь-які документи, що могли вплинути на долю інших товаришів, були повністю знищені. Абсолютно пусті шухляди столів, шаф виводили оперативників з рівноваги, але нічого вдіяти вони не могли. Прощаючись з матір'ю дружини, вголос, так, щоб чули усі присутні, сказав: «Ну, сподіваюсь, справа з'ясується, можливо, не скоро, але ще побачимось» [2]. Хоча в це, очевидно, він й сам не особливо вірив. Знав, не міг не знати, що вже десятки його товаришів були заарештовані і притягнуті до кримінальної відповідальності. Добре розумів, що ця брудна, наскрізь фальшива гра скерована вищим політичним керівництвом країни і спрямована проти колишніх укапів, боротьбистів, есерів, есдеків та інших. В розрізі цього слід сприймати і арешт М.М.Полоза 12 січня 1934 р. [3].

Протягом тривалого часу ні московським, ні згодом київським слідчим не вдалося вирвати у цієї мужньої людини необхідні свідчення. На виснажливих нічних допитах, очних ставках він вперто твердив: «Ні в яких організаціях не був, ніякої контрреволюційної роботи не вів». Лише в березні побачила світ підписана ним заява. В ній зокрема говорилося: «Після тривалої і надзвичайно болісної боротьби з собою, з останніми залишками того брутального, що було у мене і що привело мене в камеру внутрішньої в'язниці, я вирішив зробити цю заяву Колегії ДПУ УСРР.

Вже в 1920 р., вступаючи в партію більшовиків, значна частина верхівки боротьбистів і я в тому числі вступили в неї нещиро, не для чесної роботи в її лавах, а навпаки, з метою підриву її з середини, з метою захоплення влади в свої руки і здійснення своїх націоналістичних завдань – відриву України від Радянського Союзу і перетворення її в «незалежну» буржуазно-демократичну республіку» [4]. Важко сказати, скільки душевних мук довелось пережити М.М.Полозу, щоб підписати цей сфабрикований, компрометуючий себе і друзів документ. Невже зірвався, не витримав, хоча мужність була чи не найголовнішою рисою цієї людини?

Народився Михайло Миколайович Полоз 23 грудня 1891 р. у місті Харкові. Батько його, за походженням дворянин, був службовцем акцизного відомства. Михайло після закінчення початкового і семикласного реальних училищ навчався в університеті імені Шанявського у Москві, а згодом – у Петровсько-Розумовській сільськогосподарській академії.

Навчання аніскільки не перешкоджало його громадській діяльності. Вже в п'ятнадцятирічному віці М.Полоз став на нелегкий і небезпечний шлях революційної боротьби. В 1906 р. вступив до Харківської учнівської спілки соціалістів-революціонерів. В 1908 р., після провалу цієї організації, він був заарештований і ув'язнений [5]. Навчаючись у Москві, М.Полоз тісно співпрацював з московською організацією УПСР, був делегатом двох з'їздів цієї партії.

З початком Першої світової війни М.М.Полоз пішов добровольцем в армію. Після закінчення льотної школи його, льотчика-винищувача, у чині прапорщика було направлено на румунський фронт.

Лютнева революція 1917 р. кинула М.М.Полоза у вир бурхливих політичних подій. Він, зокрема, обирається до складу Всеукраїнського військового комітету, представляє УПСР в Центральній Раді. В 1918 р., під час наступу частин Муравйова на Київ, Михайло Миколайович був заарештований і в числі десяти членів Центральної Ради за зв'язок з більшовиками засуджений до розстрілу [6]. Лише випадок допоміг йому уникнути вироку [7].

При розколі УПСР М.М.Полоз входив до лівого її крила, яке пізніше трансформувалося в УКП (боротьбистів). Під час гетьманщини за завданням ЦК партії боротьбистів перебував у підпіллі, в тому числі на Полтавщині. Зокрема, разом з Блакитним він брав безпосередню участь у підготовці збройного повстання проти гетьмана у Полтаві. За денікінщини був направлений до Москви як голова Закордонного бюро ЦК партії боротьбистів [8].

Після входження боротьбистів в 1920 р. до КП(б)У Михайло Миколайович займав ряд відповідальних державних та господарських посад. Так, він входив до Президії Уккранднаргопсу, очолював постпредство УСРР у Москві, представляв республіку у Раді праці й оборони, керував Народним комісаріатом фінансів, Держпланом УСРР, виконував обов'язки Голови адміністративно-фінансової комісії при Раднаркомі України [9]. На М.М.Полоза покладалися обов'язки керівника Укрповітряшляху, який закладав підвалини цивільної авіації в республіці [10].

Буде не зайвим навести цікаве свідчення про М.М.Полоза українського письменника Остапа Вишні:

«З Михайлом Миколайовичем Полозом я зустрічався у Харкові в редакції газети «Вісті ВУЦВК», де він часто бував. В той час він працював Наркомфіном УСРР.

М.М.Полоз для нас, співробітників газети, був в той час керівним, авторитетним, усіма нами шанованим товаришем.

Як полум'яного патріота, енергійну і ділову людину я узнав М.М.Полоза під час боротьби громадськості (1926–1927 рр.) проти монополії в Радянському Союзі авіаційної німецької фірми «Дорнье-Комета», пасажирські літаки якої заповнили тоді наші молоді цивільні повітряні шляхи. Палким захисником фірми «Дорнье-Комета» на Україні був начальник Укрповітряшляху Юнгмейстер.

В цей час радянський авіаконструктор Олексій Костянтинович Калінін, талановитий авіаконструктор-комуніст, випустив свій багатомісний пасажирський літак К-5. Радянська громадськість повела боротьбу проти «Дорнье-Комети» і проти Юнгмейстера, за впровадження на повітряних шляхах Радянського Союзу вітчизняних літаків К-5, серійне виробництво яких розпочав Харківський авіазавод, де працював О.К.Калінін. Радянська громадськість перемогла. Літаки «Дорнье-Комети» були вилучені з радянських повітряних шляхів, і їх місця зайняли еліпсокрилі красені, наші радянські літаки К-5.

На чолі радянської громадськості в цій боротьбі стояв М.М.Полоз» [11].

На думку О.Вишні, така людина, як Полоз, не могла бути нещирою в своїх словах і вчинках. І все ж, як «з'ясували» слідчі. ОДГІУ, виявляється, могла. Розгалуженим слідчим апаратом активно проводилась фабрикація документів, спрямованих на дискредитацію як боротьбистів, так і представників інших політичних партій. Дозволимо собі дещо довге, але вкрай необхідне цитування свідчень економіста М.С.Волобуєва, того самого, що поруч

з «хвильовізмом», «шумськізмом» уособлював собою «волобуєвщину», вигадану тогочасними ідеологічними керівниками як буржуазно-націоналістичну течію в розумінні економічних процесів.

«Слідство в моїй справі вів Соколов. Звинувачували мене в причетності до контрреволюційної боротьбистської організації. Спочатку я з гнівом відкинув це звинувачення, підкреслюючи, що боротьбистом я ніколи не був і ніяких контрреволюційних злочинів не здійснював, а винен лише перед партією в своїх ухильницьких поглядах, від яких я давно відмовився. Спроби впливати на мене заборонаю сну і загрозою смертного вироку були безрезультатними <...> В цей же час один з співробітників ДПУ УСРР, прізвище його не пам'ятаю, але він займав більш високу посаду, ніж Соколов, заявив мені нібито від імені ЦК КП(б)У, що партія чекає від мене допомоги у розгромі боротьбистів та інших буржуазних націоналістів шляхом їх дискредитації, хоча б при цьому я повинен був взяти на себе неіснуючу провину <...> Перебуваючи в той час в тяжкому стані і вкрай психічно пригнічений, я піддався на цю провокацію і почав підписувати протоколи допитів з вигаданими свідченнями. При цьому в протоколи заносилися прізвища осіб, яких я взагалі не знав, а також перераховувались нібито складені мною документи і інструкції, платформи та інші, яких в дійсності ніколи не існувало. Оскільки ні в кого з заарештованих у цій справі нічого подібного на ці вигадані документи, нібито написані мною, виявити, звичайно, було неможливо, слідчий Соколов запропонував мені продиктувати друкарці ДПУ УСРР текст нібито складеної мною програми боротьбистів» [12].

Незважаючи на всю надуманість звинувачень, постановою судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 4 червня 1934 р. М.М.Полоза було засуджено до десяти років виправно-трудова таборів [13]. Та це був лише перший акт злочинної драми. В Соловецьких виправно-трудова таборах М.М.Полоза на основі оперативних матеріалів без попереднього розслідування рішенням Особливої трійки УНКВС Ленінградської області від 9 жовтня 1937 р. було засуджено до розстрілу 3 листопада 1937 р. Там, на Соловках, вирок було виконано [14].

Про все це рідні Полоза в кінці 1930-х рр. навіть не здогадувались. Лише в умовах політичної відлиги 8 жовтня 1956 р. дочка М.М.Полоза Рада Михайлівна звернулася до голови Комітету партійного контролю при ЦК КПРС М.М.Шверника з проханням з'ясувати долю батька, відновити його чесне ім'я [15]. Уважно проаналізувавши всі наявні слідчі матеріали, свідчення друзів та колег, Військовий трибунал Київського військового округу на своєму засіданні 8 березня 1957 р. відмінив постанову судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 4 червня 1934 р. і справу щодо М.М.Полоза припинив за відсутністю складу злочину [16].

В стислому нарисі немає можливості повною мірою розкрити політичне обличчя М.М.Полоза, його яскраву, хоч і дещо суперечливу біографію. Впевнені, що це ім'я в нашій історії ще чекає на свого справжнього дослідника.

1. Архів СНБ України. — Спр. 39030. — Ф.П. — Арк 20.
2. Там само. — Арк. 21.
1. Там само. — Арк. 1.
2. Там само. — Арк. 53-54.
3. Там само. — Арк. 39.
4. Там само: — Арк. 130.
5. Там само. — Арк. 107.
6. Там само. — Арк. 130.
7. Там само. — Арк. 131.
8. Там само. — Арк. 7.
9. Там само. — Арк. 177-177 зв.
10. Там само. — Арк. 149-150.
11. Там само. — Арк. 124.
12. Там само. — Арк. 128.
13. Там само. — Арк. -126.
14. Там само. — Арк. 193.

ПОЛОЦЬКИЙ

Олександр Аркадійович

1886 – ?

Ім'я Олександра Аркадійовича Полоцького сьогодні, на жаль, мало кому відоме на Полтавщині. Між тим цей щедрий, оспіваний Гоголем край був для нього не просто «малою Батьківщиною», невичерпним джерелом спогадів і думок. Тут серед простих трудівників він осягнув всю глибину і велич народної мудрості, вічно відкритої для добра і відверто непримиримої до будь-якої кривди.

Полоцький О.А. народився в 1886 р. у селі Великі Сорочинці Миргородського повіту в заможній єврейській сім'ї. Його батько – висококваліфікований хімік, протягом тривалого часу працював на Веприцьких цукроварнях. Набуті з роками сімейні заощадження дозволили Олександрові отримати хорошу освіту на той час.

Протягом 1897–1905 рр. юнак навчався в Охтирській гімназії, а після її успішного закінчення вступив на перший курс математичного факультету Харківського університету. Однак математика, як з'ясувалося пізніше, мало приваблювала Олександра. Тому без будь-яких вагань у 1907 р. він перейшов до Харківського технологічного інституту. Завершити навчання не вдалося.

У 1910 р. члена Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) Олександра Полоцького за активну революційну діяльність виключили з інституту без права вступу до інших вищих учбових закладів. А згодом відправили на три роки в заслання у Вологодську губернію. Лише в грудні 1913 р. Олександр повернувся до Харкова, де не без труднощів влаштувався на роботу в банк. Одночасно він напівлегально навчався у Комерційному інституті.

Особисті плани і задуми Олександра порушила Перша світова війна. У 1916 р. його мобілізували на військову службу. Жорстоке обличчя війни, гостра політична боротьба, що розгорнулася навколо неї, відіграли виняткову роль у формуванні світоглядних переконань майбутнього державного діяча. Демобілізувавшись з армії по хворобі в лютому 1917 р., О.А.Полоцький приїздить на Полтавщину. Тут він опинився у самому вирі революційних подій. Широка ерудитія, вміння спілкуватися з людьми, орієнтуватися в тогочасній супереч-

ливій політичній ситуації сприяли зростанню його авторитету серед населення. Свідченням цього стало обрання О.А.Полоцького головою Гадяцького повітвиконкому, а також делегатом Всеукраїнських Установчих зборів від Української партії соціалістів-революціонерів. Характеризуючи політичні позиції О.А.Полоцького, слід відзначити, що в УПСР він входив до того її крила, яке пізніше, в травні 1918 р., організаційно оформилось в партію боротьбистів.

У грудні 1917 р. за рекомендаціями своїх однодумців по партії О.А.Полоцький відмовився від мандата делегата Всеукраїнських Установчих зборів і їде до Харкова. Після встановлення радянської влади в цьому великому промисловому центрі України він доклав чимало зусиль для налагодження діяльності радянських та господарських органів, окремих підприємств і організацій.

Під час австро-німецької окупації українських земель, Директорії О.А.Полоцький за дорученням ЦК партії боротьбистів брав участь в організації партизанських загонів та підпільних груп. За часів денікінщини його діяльність стала відомою білогвардійській контррозвідці. Арешту і ув'язнення уникнути не вдалося. Звільнившись з в'язниці, через кілька місяців Олександр Аркадійович довідався про трагічну загибель батька, вбитого петлюрівцями «за співробітництво з червоними».

У 1920-х рр. О.А.Полоцький очолював відповідальні ділянки роботи у фінансових органах України, призначався членом колегії Народного комісаріату зовнішньої торгівлі, головою правління Укрбанку, заступником керуючого Держбанком у Харкові. В 1925–1928 рр. за дорученням уряду України працював у банківських установах за кордоном.

Яскравою сторінкою в діяльності О.А.Полоцького стала його праця на ниві української культури. Протягом 1928–1931 рр. він обіймав посаду заступника народного комісара освіти УСРР, опікувався роботою музеїв, органів охорони пам'яток, інших культурно-освітніх закладів. Виняткової уваги надавав О.А.Полоцький завданням збереження історико-культурної спадщини. За його безпосередньою участю було сформовано Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), залучено до його роботи кращі наукові та творчі сили республіки. До складу Комітету увійшли такі провідні вчені, діячі культури, як Д.І.Яворницький, В.П.Бузескул, І.В.Моргілевський, Й.Гермайзе, М.Г.Бурачек, В.М.Зуммер та інші [1]. Очолюючи ж цей авторитетний громадський орган О.А.Полоцький просив відомого письменника, державного і громадського діяча І.Ю.Кулика [2].

Навіть за короткий час своєї діяльності УКОПК провів велику і різнопланову роботу по розробці законодавчих та нормативних пам'ятко-охоронних актів, виявленню та реєстрації історико-культурних пам'яток. Уже на час Першого пленуму УКОПК, що відбувся 12–13 травня 1929 р., на обліку в Народному комісаріаті освіти перебувало 562 пам'ятки республіканського значення, в тому числі: 347 – архітектури, 101 – археологічних, 89 – історико-революційних і меморіальних [3].

Свою принципову позицію протиставив О.А.Полоцький спробам поставити на конвейєр в кінці 1920-х рр. продаж за кордон унікальних речей старовини і мистецтва. Оскільки широко розгорнути закупки антикваріату у населення Держторг так і не зміг, уряд СРСР, щоб отримати заплановану кількість валюти, прийняв рішення про організацію продажу за кордон експонатів музеїв. Зокрема, Україні доводився план відправити на експорт музейних пам'яток на величезну, як на той час, суму – 1 млн. крб.

Заступник наркомату освіти УСРР О.А.Полоцький, який дізнався про це рішення, перебуваючи у відрядженні в Москві, був шокований не лише розмахом запланованого варварства, а й тим, що, як зазначав він у телеграмі до М.О.Скрипника, «вимагають основні, кращі колекції». Олександр Аркадійович просив терміново опротестувати прийняте урядом країни рішення [4].

Звичайно, зробити це було нелегко. Єдине, що могли протиставити культурно-освітні працівники республіки авторитарному рішенню уряду країни, це, по суті, саботувати його

виконання. Незважаючи на неодноразові суворі нагадування, основна маса відібраних на експорт речей довгий час залишалася на місцях в експозиціях і фондах музеїв.

Подібні приклади в діяльності О.А.Полоцького, підлеглих йому культурно-освітніх установ непоодинокі. Саме вони дали підставу для переміщення Олександра Аркадійовича з Наркомосу УСРР на іншу роботу. Зокрема, в 1931–1933 рр. О.А.Полоцький виконує обов'язки радника повноважного представництва в Празі, з 1933 р. по травень 1934 р. – заступника народного комісара легкої промисловості України. Останнім рядком в його трудовій біографії стала недовгочасна робота на посаді керуючого Укркниготоргу.

4 грудня 1934 р. у справі так званої «контрреволюційної боротьбистської організації» були заарештовані: О.А.Полоцький, М.П.Любченко, Г.Д.Епік, В.Л.Поліщук, С.М.Семко-Козачук, Ю.П.Мазуренко, Д.Є.Кудря, Л.Б.Ковалів, М.Г.Куліш, В.П.Вражливий-Штанько, В.П.Підмогильний, Є.П.Плужник, А.С.Панов, В.Ф.Штангей, П.З.Ванченко, Г.Й.Майфет, О.І.Ковінька – всього 17 осіб.

В обвинувачувальному висновку, затвердженому 20 лютого 1935 р. наркомом внутрішніх справ УСРР В. А. Балицьким, вказувалось на приналежність звинувачених «до контрреволюційної боротьбистської організації, що готувала повалення Радянської влади на Україні, створення незалежної буржуазної Української республіки, готувала терористичні акти проти керівників Радянської влади і Комуністичної партії» [5].

Не можна не погодитися з В.Пристаєм та Ю.Шаповалом, які вважають, що історію фабрикації «справи боротьбистів» неможливо правильно зрозуміти поза контекстом розпочатого Сталіним у 1932–1933 рр. послідовного наступу на ленінську політику «коренізації», у тому числі «українізації» [6]. Свідчення тому – фабрикація справи так званої «Української військової організації» (УВО), яка скалічила долю близько 150 чол.

Логічним продовженням надуманої «справи УВО» стала «справа боротьбистів», яка ставила за мету скомпрометувати колишніх боротьбистів, довести їх нещирість у момент входження в КП(б)У. Як вказувалося в обвинувачувальному висновку, «та частина боротьбистської партії, яка увійшла в КП(б)У з дворушницькими цілями, фактично зберегла всередині КП(б)У свій боротьбистський ЦК і периферійні кадри <...> Завдяки захопленим позиціям в радянському і партійному апараті як в УСРР, так і в повпредствах за кордоном боротьбистська підпільна організація всемірно сприяла перекиданню на Радянську Україну закордонної частини есерівського ЦК, його есерівських кадрів, контрреволюційних елементів галицької воєнщини – членів УВО.

Поряд з перекиданням старих контрреволюційних кадрів в УСРР підпільна боротьбистська організація провела значну роботу по створенню нової контрреволюційної зміни в різних радянських, господарських і науково-культурних установах, особливо ж на фронті літератури і мистецтва.

Значною мірою за участю підпільної боротьбистської організації формувалась та націонал-фашистська ідеологія, що стала знаменом всіх відкритих контрреволюційних націоналістичних виступів Хвильового, Шумського, Волобуєва» [7].

Цитований нами сфальсифікований юридичний документ від початку до кінця ґрунтувався на особистих зізнаннях заарештованих. А як добувалися такі зізнання, засвідчили в ході додаткового розслідування в середині 1950-х рр. О.І.Ковінька та Д.Є.Кудря, які проходили разом з О.А.Полоцьким по одній справі. Вони заявили, що ні в яких антирадянських організаціях не перебували. Д.Є.Кудря стверджував, що свідчення про приналежність до антирадянської організації він не давав, а О.І.Ковінька підкреслив, що змушений був обмовити себе в силу застосування до нього незаконних методів ведення слідства [8].

Цілком очевидно, що не без підстав колишні працівники НКВС УСРР Пустовойтов, Прокураков, Грушевський, Гордон та інші, які брали участь у розслідуванні цієї та інших справ,

у 1957 р. були притягнуті до кримінальної відповідальності за фальсифікацію слідчих справ та застосування незаконних методів ведення слідства [9].

Сфальсифіковану справу боротьбистів розглянула 27–28 березня 1935 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням В.В.Ульріха. Вирок щодо О.А.Полоцького – 10 років ув'язнення з конфіскацією майна. До різних термінів позбавлення волі були засуджені інші 16 осіб [10].

Лише 4 серпня 1956 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР відмінила вирок від 28 березня 1935 р. і припинила справу за відсутністю складу злочину.

1. Акуленко В. Великий злам. Від охорони до нищення пам'яток // Пам'ятки України. – 1989. – № 2. – С. 33.
2. ЦДАЖР України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9386. – Арк. 368.
3. Дубровський В. В. Історично-культурний заповідник та пам'ятники України. – Харків, 1930. – С. 57; ЦДАЖР України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 48. – Арк. 304.
4. ЦДАЖР України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8905. – Арк. 1.
5. Архів СНБ України. – Спр. 36546-ФП. – Т. 8. – Арк. 36.
6. Радянська Україна. – 1991. – 19 січня.
7. Архів СНБ України. – Спр. 36546-ФП. – Т. 8. – Арк. 39-41.
8. Там само. – Спр. 38460-ФП. – Арк. 157-158.
9. Там само. – Арк. 158.
10. Там само. – Спр. 36546-ФП. – Т. 8. – Арк. 27-28 зв.

Юрій Данилюк

ПОНЯТЕНКО

Прокіп Дмитрович

листопад, 2/14, 1877 — грудень, 24, 1971

Після падіння УНР по-різному склалися долі тих людей, які брали участь у становленні самостійної Української держави в 1917–1921 рр. Не всі вони опинилися в еміграції, а з тих, що залишилися в Україні, не всі були виловлені чекістами-більшовиками і знищені. Саме до таких діячів належить Прокіп Дмитрович Понятенко, земляк і друг Симона Петлюри. Вони співпрацювали на політичному терені ще з юних літ, а потім і в період Української Народної Республіки.

Відомості про життя і діяльність П.Д.Понятенка досі залишаються обмежені, хоча й були спроби їх поширити і вивести з тіні утаємниченості. Наша розвідка є першою спробою звести до купи те, що пощастило надбати з небагатьох джерел, заповнивши таким чином деякі «білі плями» в біографії цієї майже загадкової постаті, що мала дотичність до боротьби за незалежність України.

Прокіп Дмитрович Понятенко народився в Полтаві, за даними дочки, 2/14 листопада 1877 р. (за даними В.Верстюка – 1/13 листопада 1878 р.), у багатодітній козацькій родині, де батько кравцював, а мати випікала хліб на продаж. Вуличне прізвисько матері було Стояниха, звідси один із псевдонімів Понятенка – Стоян. За деякими джерелами, Прокіп навчався в Полтавському повітовому училищі, але, можливо, це була семінарія. До цієї думки схиляє нас належність Понятенка до таємного гуртка семінаристів, куди входили С.Петлюра та П.Капельгородський. Селянські заворушення на Полтавщині в 1902 р. були підтримані передовою молоддю, зокрема семінаристами, і коли влада вдалася до переслідувань і арештів молодих людей, Прокіп Понятенко з товаришами, щоб уникнути репресій, подався на Кубань. У місті Катеринодарі він бере участь в діяльності «Товариства шанувальників вивчення Кубанської області», виступає на його засіданнях з доповідями на громадсько-політичні теми («Вплив І.П.Котляревського на національне відродження суспільства», 1903 р.), пише статті й рецензії на теми національного питання, театрального життя, посилаючи їх до Києва і Львова. Продовжуючи роботу в Революційній Українській Partії (РУП), Прокіп потра-

пив під пильний нагляд поліції. З квітня 1903 р. начальник Кубанського жандармського управління доносив відповідній установі в Полтаві, що П.Понятенко перебуває під наглядом і того ж числа вибув на Великодні свята до батька за адресою: Полтава, Малий Козачий пров., власний будинок.

У 1904 р. П.Д.Понятенко одружився з М.П.Родіоною і виїхав з нею в подорож за кордон – до Перемишля і Львова. За відомостями доньки Галини Прокопівни, після повернення батьків в Україну, вони недовго жили в містечку Березань Переяславського повіту, а потім переїхали до Києва. Як інформував часопис «Рідний край», у 1906 р. Понятенко планував видавати в Петербурзі «Голос робітника», але цей план не здійснився. Водночас у Києві він разом з В.Винниченком та Ів.Личком започаткував видавництво «Дзвін». Тоді ж таки С.Петлюра, П.Понятенко та М.Порш – усі полтавці – заснували в Петербурзі місячник соціал-демократичного спрямування «Вільна Україна», в якому Прокіп Дмитрович друкував статті з робітничого питання. Журнал проіснував недовго, після цього Понятенко переходить до «Ради», де виступає як публіцист і репортер. У 1912 р. у київському видавництві «Зоря» виходить його 68-сторінкова книжка «Культура, національність та асиміляція в їх взаємних стосунках». І хоча названа праця була сприйнята неоднозначно – А.Товкачевський, наприклад, оцінив її як «неоригінальну» – (Українська хата. – 1912. – Ч. 1), але саме в ній автор протестує проти утисків української мови і застерігає щодо шкідливих наслідків насильницького нав'язування російської. З цього приводу він писав: «Для суспільства <...> нав'язування чужої мови має наслідком не поширення останньої, а зростання дикого жаргону, в якому однаковою мірою спотворюється і рідна мова, і мова асиміляторів, і що ближчі ці мови, то дивовижніші спотворення-жаргони <...>». Не важко здогадатися, що йдеться про згубний для української мови суржик, який у наш час набув особливо загрозливого поширення.

Актуально звучать і заключні рядки праці П.Понятенка, який писав: «Ігнорування, а тим більше боротьба з національними елементами гальмує поступальний розвиток, асиміляція забиває джерела, якими живе загальнолюдська культура, з денаціоналізацією того чи іншого суспільства людство втрачає оригінальну творчу культурну силу. Наш загальний висновок про значення національного моменту у творчості і культурному житті такий: шлях до загальнолюдського лежить крізь національне». Ця важлива проблема не вирішена й до цього часу і набирає важливого (згубного!) значення однаково для обох мов – української і російської.

У 1913 р. П.Понятенко видає книги: «Національність в освітленні законів спадковості (Біологічно-соціологічна справа)» та «Кум-мірошник, або сатана в бочці» (під псевдонімом П.Дмитренко).

Живучи в Києві, Понятенко підтримує дружні стосунки з родиною Б.Грінченка, своїм земляком І.Стешенком, С.Єфремовим, Є.Чикаленком, з акторами театру М.Садовського. Актори цього театру І.Мар'яненко та Є.Хуторна стали хрещеними батьками його доньки Галини. Про цей період Єлизавета Хуторна згадувала в листі від 9 липня 1970 р.: «Я вступила на сцену в 1906 р. в Полтаві, де М.К.Садовський організував свій театр. В 1907 р. ми вже грали в Києві, і там я познайомилась з сім'єю П.Д.Понятенка. Коли в цій родині народилась Галина, тепер Янцевич, ми з Іваном Мар'яненком були запрошені як хрещені батьки – Галині було тоді три роки. П.Д.Понятенка я шанувала як порядну, чесну людину. Він часто зі своєю дружиною бував у нашому театрі <...>».

Українська революція застає П.Д.Понятенка в Києві. Прокіп Дмитрович – поміж активних діячів національного відродження. Відомо, що 7 квітня 1917 р. на вечірньому засіданні Центральної Ради він, обраний від Чигиринського повіту, виголосив реферат на тему: «Заступництво інтересів національних меншостей», у якому торкнувся проблеми національних меншин, що мешкали в Україні, зокрема й питання про захист їхніх прав (Доповідь П.Понятенка на засіданні Центральної Ради // Украинская жизнь. – 1917. – № 3-6. – С. 177.), а 20 липня 1917 р. від імені Генерального секретаріату робить доповідь про біженців.

У період Української революції 1917–1921 рр. Понятенко працює на досить відповідальній державотворчій роботі: обіймає посаду товариша генерального секретаря внутрішніх справ, директора канцелярії МВС УНР, є представником УНР в Катеринодарі. За Директорії УНР він – член дипломатичної місії УНР у Варшаві...

Після падіння УНР Прокіп Понятенко з невідомої причини залишився на Батьківщині, хоча розумів, що піддає себе небезпеці з боку більшовицької влади. Обставин його життя в цей час ми не знаємо. Але, гадаємо, не випадково він повертається на Кубань, де переховувався від царизму в молоді роки. За словами Г.П.Янцевич, цей від'їзд стався 1923-го року. На Кубані він не виявляє себе ні в літературній, ні в громадсько-політичній сферах, а стає скромним бухгалтером у кредитовій спілці «Кубселькредсоюз», згодом – на лікєро-горілчаному заводі. Він настільки законспірується, що навіть донька Галина, котра в дитинстві була оточена видатними постатями української культури, не знала про колишні літературні заняття батька. В його великій бібліотеці в Краснодарі вона бачила маленьку книжечку з національного питання, підписану П.Дмитренком, але навіть не здогадувалася, що автор – її батько. Вигнаний війною з Краснодару, він добирається до Полтави, тут працює бухгалтером в якійсь установі, але як тільки повернулася колишня влада, виїжджає до Казахстану, оселяється у віддаленому Гур'єві, де й помирає 24 грудня 1971 р. від невиліковної хвороби шлунку.

У 1970 р. нам вдалося розшукати в Краснодарському краї дочку Понятенка Галину Прокопівну (нар. 1905 р.). Вона розповіла наступне: «Все своє життя батько був скромним службовцем-бухгалтером, але був дуже обдарованою людиною, мав гарний тенор і добре співав та ліпив, любив книжки з політекономії, національного питання, прекрасно знав класиків українських, російських, а також і західних. Він змалку прищепив своїм дітям любов до літератури і мистецтва». На жаль, як вона зауважувала, після батька не залишилося жодних документів. В 1942 р. під час війни загинула його книгозбірня, за якою він до кінця життя шкодував. Поза сумнівом, були в нього й архівні документи, пов'язані з його журналістською, літературною, службовою та громадсько-політичною діяльністю. Адже він листувався з багатьма діячами української культури, письменниками, митцями, з редакціями газет і журналів. Г.П.Янцевич писала, що залишилася вдячна батькові за те, що водив її малою до театру, де виступали в різних ролях корифеї української сцени. Вона пам'ятала, як семирічною дівчинкою клала квіти на домовину Миколи Лисенка...

На жаль, обставини радянського часу (боротьба проти «буржуазного націоналізму») не дозволили Галині Прокопівні написати нам всю правду про Татка (так вона називала батька і писала з великої літери) – вона ж не знала, що за людина цікавиться її батьком. Та ми не сумніваємось, що знала вона всю правду про його минуле.

Як видно з кореспонденції П.Д.Понятенка «Полтава – рідне мені місто» («Рада». – 1910. – 1 жовтня. – № 222.), він пам'ятав і любив свою батьківщину, приїздив до рідної хати. Йому хотілося, щоб у Полтаві активізувалося громадсько-культурне життя, а не було так глухо, як це він спостеріг після десятирічної розлуки. Тоді, в 1910 р., Понятенко оглянув усі історичні пам'ятки міста, вклонився занедбаній могилі Котляревського, відвідав музей на полі Полтавської битви, створений І.Ф.Павловським, з прикрістю зауваживши, що про Петра І музей мав достатньо матеріалів, а про Мазепу і його сподвижників не було майже нічого. З почуттям невдоволення залишив він Полтаву.

Минули десятиліття. Під час німецької окупації добрався Прокіп Дмитрович до своєї сестри Марії Дмитрівни Дудніченко і в її родині перебув тривожний час. У 1960-х рр. ми познайомилися з подружжям Дудніченків, але й від сестри не отримали жодного натяку про брата, ніби його й не існувало. Тепер все це неважко пояснити. Коли б Прокопа Дмитровича Понятенка викрили як «петлюрівця», «націоналіста», «єфремівця», діяча УНР, то зрозуміло, якої долі він би зазнав. А на Кубані почувався певний час у безпеці.

Можна лише здогадуватись, які переживання мав він відтоді, як з України почали надходити відомості про суди над його колегами і знайомими, про репресії і розстріли, а загалом і про геноцид його рідного народу. П.Д.Понятенко зумів вижити і не потрапити до диявольської січкарні сталінсько-беріївського режиму лише тому, що вчасно заховався в мушлю скромної бухгалтерської посади, обірвавши будь-який зв'язок з рідними і знайомими, «замкнувши» пам'ять про все те дороге, що було осяяне мріями про самостійну Україну.

Джерела до біографії П.Понятенка:

1. Автобіографія П.Понятенка. — ЦДІА (м. Львів). — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2085. — Арк. 137-138.
2. Верстюк В., Осташко Т. Українська Центральна Рада. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 147.
3. Дей О.І. Словник українських псевдонімів. — К., 1969. — С. 520.
4. Демиденко Т. Прокіп Понятенко у громадсько-політичному русі початку ХХ століття // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Полтава, 1998. — С. 44-47.
5. Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині (за архівними матеріалами 1901—1905 років) // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст. Київ: Держвидав, 1928. — Кн. ІІ. — С. 283-320. (ДАПО. — Ф.Р-8805. — Оп. 1. — Спр. 57).
6. Известия Общества любителей изучения Кубанской области. — Вып. 6. — Екатеринодар, 1913. — С.334.
7. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897—1906. — Торонто: Срібна Сурма, 1972. — 223 с.
8. Коротенко В., Пустовіт Т. Симон Петлюра і Полтавщина (добірка архівних документів) // Полтавська Петлюряна. Матеріали других Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 р. — Полтава: ОДГВ «Полтавський літератор», 1993. — С.13-26.
9. Листи Г.П.Янцевич (Понятенко). — 1970. — Приватний архів П.Ротача.
10. Прохода В. Симон Петлюра. — Новий Ульм, 1968. — С. 9-10.
11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х тт. — К.: Наукова думка, 1996—1997.

Бібліографія П.Понятенка:

1. Понятенко П. Значіння рідної мови для поетичної творчості Шевченка. — К.: Зоря, 1911. — 18 с.
2. Понятенко П. Культура, національність та асиміляція в їх взаємних стосунках. — К.: Зоря, 1912. — 68 с.
3. Понятенко П. Національність в освітленню законів спадковості (Біологічно-соціологічна розправа). — К.: Зоря, 1913. — 128 с.
4. Дмитренко П. Кум-мірошник, або сатана в бочці. — К, 1913.
5. Вимираючі лопарі [на Кольському півострові] // Літературно-науковий вістник. — 1904. — Т. 28. — Ч. ІІ. — С. 230-231.
6. Г.Новоторжский. Национальный вопрос, автономия и федерация (Рецензія) // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. 37. — Ч. ІІ. — С. 375-379.
7. Згадка про батька славянофільства [А.С.Хомяков] // Літературно-науковий вістник. — 1904. — Т. 26. — Ч. ІІ. — С. 191 (Хроніка).
8. «Земля»: Вістник Подільського Губерніяльного Земельного Комітету. Винниця, 1918 (Рецензія) // Літературно-науковий вістник. — 1918. — Т. 70. — С. 189-190.
9. К.Маркс в національнім питанні // Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. 43. — 256-272.
10. «Карі очі, брівки чорні...» // Літературно-науковий вістник. — 1901. — Т. 13. — Ч. І. — С. 12. Підп.: П.Дмитренко.
11. Кубанець [Квасницький Ю.]. От Екатеринодара до Мечетинской (Рецензія) // Літературно-науковий вістник. — 1918. — Т. 71. — С. 158-159.
12. М.Я. Лазерсон. Национальность и государственный строй (Рецензія) // Літературно-науковий вістник. — 1919. — Т. 75. — С. 183-186. Підп.: П.Дмитренко.
13. Моя кохана // Літературно-науковий вістник. — 1918. — Т. 71. — С. 261-263. Підп.: Хома Брут.
14. Н.Абрамович. Просвіта на селі (Рецензія) // Літературно-науковий вістник. — 1919. — Т. 75. — С. 188-189. Підп.: П.Дмитренко.
15. «На серце камінь навалився...» // Літературно-науковий вістник. — 1901. — Т. 13. — Ч. І. — С. 121.
16. «О Слово! Чому ти не ллешся...» // Літературно-науковий вістник. — 1901. — Т. 13. — Ч. І. — С. 121.
17. Один із курюнів російського життя [заборона книжок Некрасова в бібліотеці імені Некрасова] // Літературно-науковий вістник. — 1904. — Т. 26. — Ч. ІІ. — С. 196 (Хроніка).
18. Перед новими шляхами: думки з приводу війни // Літературно-науковий вістник. — 1917. — Т. 67. — С. 142-149; Т. 68. — С. 313-318.
19. Пляшка // Літературно-науковий вістник. — 1919. — Т. 73. — С. 261-263.
20. Р.Тагор. Садовник (Рецензія) // Літературно-науковий вістник. — 1918. — Т. 70. — С. 188-189.
21. Український театр // Літературно-науковий вістник. — 1902. — Т. 17. — Ч. ІІІ. — С. 20-21. Підп.: С.Є., Д.Д-ко і П. Дмитренко.
22. Українські драматичні трупи // Літературно-науковий вістник. — 1903. — Т. 24. — Ч. ІІ. — С. 67 (Хроніка). Підп.: Дмитренко.
23. [Коротко про журнал *Ukrainische Rundschau*] // Вільна Україна. — Петербург. — 1906. — Ч.3. — С.122. (в рубриці «Бібліографія»). Підп.: П.П.
24. Восьмигодинний робочий день в Англії // Вільна Україна. — Петербург. — 1906. — Ч. 4. — С.83. (в «Хроніці»). Підп.: П-ко П.
25. [Короткий огляд книг: Г.Лагардель. Пролетариат и милитаризм во Франции и Бельгии. Стр. 30, ц. 8 коп., изд. библиотеки «Разсвет», 1906 г., Петербург; Гастон Мок. Армия в демократическом государстве. Стр. 302,

- ц. 70 коп., изд. Горской, Киев] // Вільна Україна. — Петербург. — 1906. — Ч. 5-6. — С. 152-153. (в рубриці «Бібліографія»). Підп.: П-ко П.
26. [Короткий огляд книг: Дикштейн. Хто с чоґо живе? Стор. 29, ціна 5 коп.; Полуботок. 8 годин праці! Стор. 13, ціна 2 коп.; Ф.Д. «Всенародна Установча Рада». Стор. 30, ціна 8 коп.] // Вільна Україна. — Петербург. — 1906. — Ч. 4. — С. 76-77. (в рубриці «Бібліографія»). Підп.: П-ко П.
 27. [Короткий огляд книги В.П. Колобасва. Забастовки и заработная плата. Харьков, 1905 г. Стр. 35, ц. 10 коп.] // Вільна Україна. — Петербург. — 1906. — Ч. 4. — С. 75-76. (в рубриці «Бібліографія»). Підп.: П-ко П.
 28. [Короткий огляд книги К.Легиен. Профессиональное движение в Германии. Стр. 32, ц. 7 коп., изд. Кипера, Одесса] // Вільна Україна. — Петербург. — 1906. — Ч. 5-6. — С. 153. (в рубриці «Бібліографія»). Підп.: П-ко П.
 29. Міжнародній з'їзд горноробочих // Вільна Україна. — Петербург. — 1906. — Ч. 5-6. — С. 159. (в «Хроніці»). Підп.: П-ко П.
 30. Мілітаризм, постійне військо і міліція // Вільна Україна. — Петербург. — 1906. — Ч. 5-6. — С. 87-104. Підп.: Понятенко П.
 31. Огляд закордонного життя: I. Алґесіраська конференція. II. Обопільні услуги. III. Катастрофа в Курієрі. IV. Страйк шахтарів у Франції. V. Страйк шахтарів в Сполучених Штатах. VI. Конгрес робітничих партій в Англії. VII. Побіда англійського пролетаріату // Вільна Україна. — Петербург. — 1906. — Ч. 4. — С. 60-72. Підп.: Понятенко П.
 32. Огляд закордонного життя: I. Відгуки першомайських демонстрацій. II. Вибори в Франції і нові перспективи. III. Конфлікт між королем і народом Швеції. IV. Палата лордів на шляху народу. V. Борець за волю і добробут ірландського народу Майкель Девіт // Вільна Україна. — Петербург. — 1906. — Ч. 5-6. — С. 141-150. Підп.: Понятенко П.
 33. Відгук [на ст. Гр.Нашого «Обоє краці»] // Світло. — 1914. — № 7. — С. 35-39. Підп.: П.П.
 34. Культура, національність та асиміляція // Світло. — 1912. — № 2. — С. 14-29; № 3. — С. 48-62. Підп.: Понятенко П.
 35. Не-фел'етон: (Із щоденника вчителя) // Світло. — 1914. — № 7/8. — С. 87-91. Підп.: Хома Брут.
 36. Военні суди // Слово. — 1907. — 22 верес. — № 20. Підп.: П.
 37. Чиншове право й законопроект Державної Думи про його знищення // Слово. — 1908. — 2 берез. — № 9.
 38. Чиншове право й законопроект Державної Думи про його знищення // Слово. — 1908. — 9 берез. — № 10 (закінч.).
 39. Жаботин [Допис] // Слово. — 1908. — 3 серп. — № 31. Підп.: Суліма Гордій М.
 40. Законопроекти про заведення загальної освіти в Росії // Слово. — 1908. — 7 груд. — № 49.
 41. Законопроекти про заведення загальної освіти в Росії // Слово. — 1908. — 14 груд. — № 50 (закінч.).
 42. Доклад П.Понятенка на засіданні Центральної Ради // Украинская жизнь. — 1917. — № 3-6. — С. 177.
 43. В поїзді // Рада. — 1910. — 23 верес. — № 215. Підп.: П.П.
 44. Полтава — рідне мені місто // Рада. — 1910. — 1 жовтня. — № 222. Підп.: П.П.
 45. Вражіння з подорожі (в гостях у мануйлівських товаришів-просвітян) // Рада. — 1910. — 3 жовт. — № 223. Підп.: П.П.

Листи і поштівки:

1. П.Понятенка до М.С.Грушевського (12 листів за 1899, 1908, 1910—1912 рр.) // ЦДІАУ. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 701.
2. П.Понятенка до І.Стешенка з Катеринодара від 22 травня 1903 р. // Інститут рукописів НБУ імені В.Вернадського. — Ф. III. — № 63802.
3. П.Понятенка до С.Єфремова // Інститут рукописів НБУ імені В.Вернадського. — Ф. 317. — № 1120.
4. П.Понятенка до Б.Грінченка (без дати) // Інститут рукописів НБУ імені В.Вернадського. — Ф. III. — № 39185.
5. П.Понятенка до Б.Грінченка (без дати) // Інститут рукописів НБУ імені В.Вернадського. — Ф. III. — № 39186.
6. Панства Понятенків до Грінченків (без дати) // Інститут рукописів НБУ імені В.Вернадського. — Ф. III. — № 39188.
7. М.Понятенко до Б.Грінченка від 14 вересня 1909 р. // Інститут рукописів НБУ імені В.Вернадського. — Ф. III. — № 39187.
8. М.Понятенко до М.Грінченка // Інститут рукописів НБУ імені В.Вернадського. — Ф. III. — № 43616-43624.
9. Вітальна телеграма П.Понятенка з нагоди відкриття пам'ятника Котляревського у Полтаві (1903 р.) // Інститут рукописів НБУ імені В.Вернадського. — Ф. I. — № 11387.
10. Вітальна телеграма П.Понятенка М.Заньковецькій від 15 січня 1908 р. // Інститут рукописів НБУ імені В.Вернадського. — Ф. III. — № 51806.
11. Телеграма від родини Понятенків родині Русових у зв'язку з кончиною Ол.Русова // Украинская жизнь. — 1915. — № 11-12. — С. 156.
12. Лист Бориса Мартоса до Прокопа Понятенка в Полтаву від 7 вересня 1943 р. // Держархів Полтавської області. — Ф.Р-4091. — Оп. 1. — Спр. 1552.

Листи Г.П.Янцевич до П.П.Ротача.

Оригінали. Архів Петра Ротача.

«02.06.1970. Кримськ

Шановний Петро Петрович!

Дуже і дуже почуваю себе винуватою перед Вами і прошу вибачити мені, що не відповіла Вам зразу на Вашого листа від 31.03.70. Я важко хворіла і довго була в Краснодарі в лікарні. Я і зараз почуваю себе негаразд, але вже дома і більш-менш рухаюсь.

Отже, мій Татко Понятенко П.Д. народився 14 листопада /н. с./ 1877 р. в Полтаві, в хаті своїх батьків, що стоїть і зараз по вул. К.Цеткін № 29, а тоді це був 2-й Козачий провулок.

Татко був дійсно талановитою людиною. На жаль, ні його малюнки, ні скульптури не збереглися. Любив він малювати аквареллю краєвиди і архітектурні пам'ятники. Був у нас макет Кремля, Андріївського собору. Дуже хороші орнаменти komponував П.Д. для вишивання та мережки.

На Кубань ми приїхали в червні 1923 р. Працював батько старшим бухгалтером в Кубселькредсоюзі, а потім на лікєро-водочному заводі. В Казахстан виїхав разом з дружиною і пасинком під час евакуації. Батько дуже любив читати твори Т.Г.Шевченка, Б.Д.Грінченка [1] (з небіжчиком він товаришував; а з дружиною Б.Д. Марією Миколаївною [2] були дуже близькі відносини у всієї нашої родини), Шолохова М., дослідження по історії Греції, Риму, України, а також твори з історії мистецтва, поетів П.Тичину та М.Рильського, випишував журнал «Україна» [3]. В свій час в Києві був близькою знайомий з деякими артистами трупи М.Садовського [4], зокрема, нар. артистами СРСР. І.О.Мар'яненко [5] був моїм хрещеним батьком, а хрещена мати – засл. [ужена] артистка УРСР Хуторна Є.О. [6], яку Ви може пам'ятаєте по Полтаві. Зараз вона живе в Запоріжжі. Ніяк тільки не зрозумію, чому я нічого не знаю про літературні вправи П.Д.

Якщо у Вас є щось нове, то прошу написати.

Всього найкращого. З пошаною. Г. Янцевич».

«02.07.1970.

Шановний Петро Петрович!

Знову я затримала відповідь, на цей раз причина радісна – поява нової онуки Галочки і всі клопоти, пов'язані з пильнуванням маленької та невістки після повернення з пологового будинку. Зараз уже невістка одужала, маленькій завтра місяць, вони стали спокійніше і мені стало легше.

Ви правильно пишете, що мій Татко був в 1903 р. в Катеринодарі, тут він познайомився з моєю мамою Радіоною М.П., в 1904 р. вони побралися, шлюбна подорож була до Перемишля та Львова, потім короткий час вони жили в містечку Березань Переяславського повіту Київської (помилка, треба: Полтавської – Т.П., П.Р.) губ., а потім в Києві – спочатку по вул. Трьохсвятительській № 20, пом. 2, а потім – Маріїнсько-Благовіщенській № 129, пом. 3. Скільки я пам'ятаю себе, стільки пам'ятаю, що у них бували М.М.Грінченко, а ми бували у неї, мене дуже любила її мама Ганна Іванівна, я знала багачко віршів, байок і кажуть, добре декламувала, навіть в Клубі «Родина» [7] (мабуть, в 1912 чи 1913 р. декламувала на святі «По діброві вітер віє»; пам'ятаю, що мені подарували Кобзаря).

Також з самого раннього дитинства пам'ятаю свого хрещеного батька Івана Олександровича Мар'яненка, ми з ним «товаришували». Я дуже любила, коли він співав, на піаніно грала мама або І.Д.Личко [8]. Бачила багато вистав з його участю і дуже вдячна своїм батькам, що вони не боялися показати мені, семи-дев'ятирічній дівчинці, «Безталанну», «Циганку Азу», «Жидівку-вихрестку», «Дві сім'ї», ів яких я бачила корифеїв української сцени. Також любила я хрещену маму Є.О.Хуторну. Мешкає вона в м. Запоріжжя-55, вул. Дзержинського № 67, кв. 12. Я була в неї в 1962 і 1967 рр. Їй уже за 80 років, але вона ще бадьора, пам'ять світла. Звичайно, на пенсії, але проводить громадську роботу. Заслуж. актриса УРСР, нагороджена вищою урядовою нагородою орденом Леніна. Я її вже питала про літературні вправи П.Д.Понятенка, але вона відповіла, що їй нічого не відомо.

Товаришами мого дитинства були: Вітя Черкасенко, син С.Черкасенка [9], Оля Русова, онука професора О.О.Русова [10] (похорони його грандіозні я хороше пам'ятаю, було це в 1915 р.), онуки В.Б. Антоновича [11] Михайло (Марик) [12] та Марина (Ляля) Антоновичі, сини Ф.П.Матушевського [13] Юрій, Борис, Василько. Бував батько у Є.Х.Чикаленка [14] і його дружини Ю.М. На Різдво у нас завжди колядував хор під регенством О.М.Лисенка, М.В.Лисенка я добре пам'ятаю. Також пам'ятаю похорон, холодний осінній день, мене підіймає хтось на руки, і я кладу на труну хризантеми.

Бачите, дитинство у мене було хороше, а з переїздом на Кубань (дуже поважали і любили татка, але цього йому не дарували). Все кануло в Лету. Тут були тільки знайомства у батька по спільній праці: Безкровний А.А., Білінов І.І., правда ще Пелипейко Г.М., викладач історії в педагогічному технікумі, інституті, та Г.В.Ротар, директор української середньої школи, вдова соціал-демократа.

Листувався П.Д.Понятенко з І.О.Мар'яненком, І.Д.Личком, Ю.О.Квасницьким (працював бухгалтером в Цукротресті, помер в Києві в 1966 р.), з зятем Дудніченком Д.А.

Дуже прикро, що немає ні книжок, ні рукописів – то все пов'язане з війною.

Якщо я Вам написала щось для Вас цікаве, то рада.

Пригадую, в книжковій шафі тоненьку брошуру, автор П.Дмитренко, щось про національне питання [15].

З пошаною до Вас і Вашої родини. Г.П.

Ви питали про фотографії Татка, могу віддати перезняти, якщо є потреба».

1. Грінченко Борис Дмитрович (псевдонім Вартовий, В.Чайченко, Б.Вільхівський, Л.Яворенко; 1863–1910) – письменник, громадський і педагогічний діяч, публіцист, фольклорист, мовознавець. З 1902 р. мешкав у Києві, редагував з доручення київської Громади «Словар української мови». В 1906 р. співробітник газети «Громадська думка», редактор журналу «Нова Громада»; голова київської «Просвіти». В 1905 – засновник Української Радикальної Партії, що 1906 злилася в Українську Демократичну Радикальну Партію.
2. Грінченко Марія Миколаївна (псевдонім М. Загірня, уроджена Гладіліна; 1863–1928) – письменниця, перекладач, мовознавець. Авторбагатьох популярних брошур і книжок для народу, численних перекладів із чужих мов. Від 1919 р. працювала як член Комісії словника української живої мови УАН.
3. «Україна» – українознавчий науковий часопис. виходив у Києві. Вперше з'являється в 1907 р. за ред. В.Науменка (4 тт., у 12 кн.) як продовження «Киевской старины». Видавці прагнули зберегти традиції попереднього видання і стати видавчим органом Українського наукового товариства у Києві. Припинило своє існування у зв'язку з рішенням УНТ видавати науковий орган – «Записки Українського наукового товариства». Видання поновлено в 1914 р. і виходило до 1930 р. (з перервами 1915–1916, 1919–1923 рр.). Виходив під загальною редакцією М.Грушевського як тримісячник 1914–1924 рр., двомісячник 1925–1930 рр. Загалом вийшло 46 книг (10 у 1914–1918 рр., 36 у 1924–1930 рр.). У 1924 р. після повернення М.Грушевського з еміграції видання відновилося як орган історичної секції ВУАН.
4. Садовський Микола Карпович (справж. прізвище – Тобілевич; 1856–1933) – український актор, режисер, театральний діяч, письменник. Брат І.Карпенка-Карого, М.Садовської, П.Саксаганського. Грав у трупах Г.Ашкаренка, М.Кропивницького, М.Старицького, керував власними та іншими трупами. В 1905–1906 рр. – директор і режисер Руського народного театру у Львові. Разом з М.Заньковецькою в 1906 р. заснував у Полтаві мандрівну трупу, яка в 1907 р. стала першим українським постійним стаціонарним театром у Києві – Театром М.Садовського. В 1921–1923 рр. очолював Руський театр товариства «Просвіта» в Ужгороді. В 1926–1932 рр. разом з П.Саксаганським виступав у різних театральних трупах. Знявся у головній ролі у фільмі «Вітер з порогів» («Останній лоцман», 1929 р.).
5. Мар'яненко Іван Олександрович (справж. прізвище – Петлішенко; 1878–1962) – український актор, режисер, педагог, народний артист СРСР (з 1944 р.). Сценічну діяльність розпочав у 1895 р. в Києві в трупі свого дядька – М.Кропивницького, де працював до 1898 р. Грав у трупах О.Суслова, Ф.Волика, Театрі М.Садовського. В 1915–1916 рр. очолював товариство українських акторів, у 1917 р. – директор і режисер Національного зразкового театру, в 1918 р. – актор Державного драматичного театру, в 1919–1923 рр. – комісар Першого театру Української Радянської Республіки імені Т.Шевченка. В 1923 р. вступив до мистецького об'єднання «Березіль», де працював до 1958 р. Викладав в Київській музично-драматичній школі М.Лисенка та Музично-драматичному інституті. Професор (з 1946 р.).
6. Хуторна Єлизавета Олексіївна (справж. прізвище – Островерхова; 1886–1980) – українська актриса, заслужена актриса УРСР (з 1951 р.). Грала в театрі М.Садовського, працювала в театрах Ромен, Одеси, Донбасу, Полтави та інших. У 1942–1957 рр. – в Житомирському (з 1944 р. – Запорізькому) українському музично-драматичному театрі.
7. «Родина» – культурно-просвітницька інституція національного спрямування, що стала наступником українського клубу в Києві, діяла з грудня 1912 р. До клубу входили українські письменники, вчені, громадські діячі. З початком Першої світової війни клуб було закрито.
8. Личко І.Д. – біографічні дані зібрати не вдалося.
9. Черкасенко Спиридон (1876–1940) – письменник драматург, педагог. З 1895 р. учителював переважно на Донеччині (1899–1908 рр.). На замовлення Міністерства освіти УНР (1917–1918 рр.) складав читанки і букварі для українських шкіл. З 1919 р. перебував на еміграції у Відні, де редагував шкільні підручники. З 1929 р. мешкав поблизу Праги.
10. Русов Олександр Олександрович (07.02.1847–08.10.1915) – український земський статистик, етнограф, громадський діяч. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Ще під час навчання в університеті був членом Старої громади. Кілька років працював викладачем гімназії у Києві, займався етнографією та видавничою діяльністю. Неодноразово виїжджав на навчання за кордон. У 1878–1880 рр. працював у Ніжинському земстві. В наступні роки керував оціночно-статистичною роботою в Херсонській і Харківській губерніях, у 1893–1898 рр. розробляв економічний баланс Чернігівської губернії, в 1899–1902 рр. завідував статистичним бюро Полтавського губернського земства, організував подвірний перепис Полт. губернії та оціночний опис її повітів і міст. Автор понад 50 праць.
11. Антонович Володимир Боніфатієвич (18/30.01.1834, за іншими даними 1830, с. Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії – 08/21.03.1908, Київ) – історик, археограф, археолог, професор історії в Київському університеті Святого Володимира, головний редактор видань «Временной комиссии для разбора древних актов», фундатор історичного товариства Нестора-Літописця в Києві, організатор археологічних з'їзтів на Україні. Автор багатьох праць з історії України.
12. Антонович Михайло Дмитрович (20.11.1910, Флоренція – 1954, Колима) – історик. Син Дмитра та Катерини, брат Марка Антоновичів, онук Володимира Антоновича та Катерини Антонович-Мельник. Закінчив історичний та географічний факультети Берлінського університету. В 1936–1941 рр. – науковий працівник Українського наукового інституту в Берліні, доцент Віденського університету, член Українського історико-філологічного товариства у Празі, де видруковував історичні розвідки та праці. У післявоєнний період опинився на терені СРСР, репресований.
13. Матушевський Федір Павлович (29.06.1869, Сміпа – 21.10.1919, Афіни) – громадський діяч, дипломат, публіцист, правник, член Центральної Ради. Один з лідерів «радикальної» частини УДРП, ТУП, УРДП, УПСФ.

- Співпрацював із галицькими часописами, журналами «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», кооперативним часописом «Комашня» та іншими. В 1906 р. став редактором першої української щоденної газети «Громадська думка» (згодом «Рада»).
14. Чикаленко Євген Харлампович (09.12.1861, с. Перешори Ананіївського пов. Херсонської губ.– 20.06.1929, Подебради, Чехія) – громадський діяч, публіцист, меценат (засновник українських газет «Громадська думка» та «Рада»); член Центральної Ради.
 15. Вірогідно, тут мається на увазі одна з праць Прокопа Понятенка. Приміром: Культура, національність та асиміляція в їх взаємних стосунках. – К.: Зоря, 1912. – 68 с.; Національність в освітленню законів спадковості (Біологічно-соціологічна розправа). – К: Зоря, 1913. – 128 с.

Тарас Пустовіт, Петро Ротач
2007

ПОРАЙКО

Василь Іванович

жовтень, 12, 1888 — жовтень, 25, 1937

У виданій у 1981 р., книзі «Нариси історії Полтавської обласної партійної організації» це прізвище згадується лише один раз: «<...> новообраний губком КП(б)У очолив В.І.Порайко» [1]. Хто ж, він і звідки, чому саме його полтавські більшовики на губернській партійній конференції в жовтні 1920 р. ввели до складу губкому, поставили на чолі своєї організації? Про це жодного слова. Не згадується також і про те, що В.І.Порайко був водночас і головою губвиконкому, до складу якого він ввійшов ще в травні 1920 р.

Василь Іванович Порайко народився 12 жовтня 1888 р. в селі Усе над Прутом Снятинського повіту Східної Галичини в селянській родині. В 1914 р. закінчив юридичний факультет Львівського університету. В 1908–1914 рр. був членом Української радикальної партії. З більшовиками пов'язав свою долю в 1918 р. Відомо також, що він брав участь у роботі Галревкому, був уповноваженим по реорганізації Галицької армії. В травні 1920 р. приїхав до Полтави і почав працювати, як вказувалось вище, в губвиконкомі і губпарткомі.

17 червня 1921 р. секретар ЦК КП(б)У Д.З.Лебідь надіслав до Полтави телеграму, в якій говорилося: «Рахуючись з тим, що Поділля набуває першорядного значення для успіху будівництва всієї республіки у внутрішньому відношенні і відношенні найближче розташованої до кордонів губернії, ЦК КП(б)У вирішив вважати роботу по зміцненню і організації Радянської влади на Поділлі найважливішим завданням, а тому відрядити на посаду голови губревкому Поділля Порайка. В Полтаву замість Порайка відрядити Пахомова, запорізького голову губвиконкому. Від'їзд Порайка повинен бути після передачі справ Пахомову» [2].

В.Порайко деякий час ще залишався на роботі в Полтаві. 2 серпня 1921 р. він як голова губпарткому і губвиконкому разом з секретарем губнаркому, головою губчека, губернським військовим комісаром і начальником міліції підписав циркулярного листа до місцевих організацій, в якому йшлося про взаємовідносини між ними, відмічалися недоліки в цій справі. «Партійні організації, – говорилося в листі, – нерідко присвоюють собі функції адміністративної і військової влади, що виражається у втручаннях в їх розпорядження, в ареш-

тах і ув'язненнях різних осіб, знятті і переміщенні співробітників цих суворо централізованих установ <...>» [3].

Два роки працював Василь Іванович на Поділлі. У червні 1923 р. він переїхав до Харкова, одержавши призначення на посаду голови Української спілки кустарно-промислової кооперації. В 1930 р. його призначають заступником голови Ради народних комісарів Української СРР.

Він відав питаннями будівництва, експлуатації шляхів, комунікацій та деякими іншими. Зустрічаючись з головою Раднаркому П.П.Любченком, В.І.Порайко відзначив, що темами їх розмов неодноразово були питання національної політики. П.П.Любченко скаржився на напруженість обстановки, говорив про те, що з України повисилали багато невинних людей, що на багатьох ділянках немає справжніх українців, які б глибоко і всебічно знали історію українського народу, його культуру.

Подібні настрої керівного ядра України, безумовно, не могли не залишитись поза увагою сталінського керівництва, яке і без того визначило курс на всебічне викорчовування українських національних кадрів. 13 серпня 1937 р. В.І.Порайка заарештували як «активного учасника антирадянської націоналістичної організації». Менш ніж через два тижні слідчі вивили з нього зізнання і так звану «щиросердну» заяву на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР. Василь Іванович змушений був визнати в ній існування розгалуженої антирадянської організації, яка прагнула до відриву України від СРСР, назвати її учасників. Це були, головним чином, вже заарештовані й частково страчені колишні члени партій боротьбистів, укапівців, соціал-демократів-незалежників, інших політичних партій і груп, що діяли свого часу на Україні. Уважне знайомство з листом переконує в тому, що він від початку до кінця був написаний під диктовку слідчих. Про це свідчать численні дописки, виправлення тощо [4]. Відчувається, що цей лист був терміново потрібний, а часу на його переписання не вистачало.

Сьогодні документально доведено, що подібної організації на Україні насправді не існувало. Між тим, саме їй приписали і поширення націоналістичних ідей, і підготовку націоналістичних кадрів через наукові, учбові заклади, письменницькі організації. Антирадянська і націоналістична робота учасників міфічної організації нібито прикривалася гаслами українізації, курсом на відродження України. Пізніше до цих звинувачень додалися інші. Зокрема, слідству «стало відомо», що націоналістична організація ставила своїм практичним завданням утворення повстанських осередків, комітетів тощо. Однак і цього виявилось замало. Слідчі всілякими шляхами збирали «докази», компрометуючі матеріали на керівних працівників України. Згодилося навіть те, що аж ніяк не свідчило про антирадянську націоналістичну роботу. Наприклад, у протоколі допиту одного з співробітників Раднаркому від 14 липня 1937 р. читаємо: «Весною 1935 р. мені зателефонував Порайко і попросив особисто принести йому в Раднарком матеріали про поточні рахунки колгоспників по областях. Я зайшов до нього і передав ці дані. Ознайомившись з ними, Порайко сказав: «Принесені вами дані є кращою ілюстрацією невірної політики партії на селі. Провідні по хлібу області (Дніпропетровська і Одеська) мають найбільш низькі грошові прибутки і колгоспники отримують копійки. В цих умовах, при підвищеній натуроплаті, важких податках, самообкладенні в позиках, нічого дивуватися, Що ми йдемо до розорення колгоспників» [5]. Подібна відвертість В.І.Порайка – свідчення глибокого розуміння справжнього становища у сільському господарстві республіки.

Слідство у справі В.І.Порайка тривало недовго. В обвинувальному висновку говорилося про те, що він у 1934 р. був завербований до української націоналістичної терористичної організації і навіть названо прізвище того, хто це зробив – Юрій Михайлович Коцюбинський. Ми уважно переглянули справу Ю.М.Коцюбинського і встановили, що В.І.Порайка він не тільки не вербував, а навіть і не називав у своїх «зізнаннях». Але для слідства це не мало значення, бо коли готувався й затверджувався цей обвинувальний висновок, Ю.М.Коцюбинського

не було серед живих, за вироком Військової колегії Верховного Суду СРСР 8 березня 1937 р. він був розстріляний [6].

Щодо обвинувачень на адресу В.І.Порайка, то чого тут тільки не було: і шкідницька діяльність в промисловості й сільському господарстві, і те, що він один з керівників антирадянської націоналістичної терористичної організації на Україні, яка за мету ставила насильницьке повалення радянської влади на Україні і встановлення фашистського ладу, і безпосередні зв'язки з представниками іноземних держав, на допомогу яких орієнтувалась організація, і проведення, починаючи з 1920 р., саме тоді, коли В.І.Порайко працював на Полтавщині, шпигунської діяльності на користь розвідувальних органів Польщі та Німеччини, і активна участь у розширенні складу організації шляхом вербування до неї нових людей, і підготовка низових осередків на випадок збройного повстання, і блокування з троцькістською організацією та обговорення з нею питань боротьби проти партії шляхом терору [7].

24 жовтня 1937 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР розглянула на закритому засіданні справу В.І.Порайка і визначила йому вищу міру покарання – розстріл, який наступного дня був виконаний.

...Минуло 19 років. 3 вересня 1956 р. Генеральний прокурор СРСР р. А. Руденко затвердив висновки, зроблені під час перегляду справи і порушив перед Військовою Колегією Верховного Суду СРСР питання про її перегляд. 26 березня 1957 р. остання відмінила вирок від 24 жовтня 1937 р. [8].

1. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. – Х., 1981. – С. 97.
2. ДАПО. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 11.
3. Там само. – Спр. 13. – Арк. 48.
4. Архів СНБ України. – Спр. 40215-ФП. – Арк. 25.
5. Там само. – Арк. 97.
6. Там само. – Спр. 38485-ФП. – Т. 1. – Арк. 291.
7. Там само. – Спр. 40215-ФП. – Арк. 229.
8. Там само. – Арк. 237.

Євген Складенко

ПРИМОЛЕННИЙ

Андріян Матвійович

1897 – 1943

Помережені чорнильними рядками зошити та аркуші паперу доносять з минулого селянську долю з її радісними сподіваннями, гіркими розчаруваннями та пекучими болями. Немов розгортається химерно вишитий червоними і чорними нитками рушник, видобутий із давньої скрині.

«Хлібороб» – гордо писав про себе Андріян Примоленний. З діда-прадіда ніс він це звання. Народився в селянській родині у 1897 р. у селі Свиридівка Лохвицького повіту. Щоб здобути омріяну землю, у 1918 р. вступив до першого полку червоних козаків В.М.Примакова.

«Пам'ятаю: чергував я контролером на телефонній станції, – писав він пізніше в спогадах. – По дорозі їхали верхи мало схожі на кіннотників люди. В одних були сідла, інші сиділи просто на мішках, треті й без цього обходилися. Обмундирування теж чи не найрізноманітніше: смугасті кепки, піджаки, селянські свитки, в деяких гусарські мундири і червоні шаровари. Це був найперший загін червоних козаків, хоча й називався полком, а по чисельності не досягав і ста чоловік <...>».

Разом з червонцями пішов і наш лохвицький загін <...> Були ми, лохвицькі, досить безладним зібранням селянських молодих хлопців. Військовій справі вчилися відступаючи. Воєнна спаяність, деяка дисципліна трималися лише на усвідомленні, що на наші села йде нещадний ворог і необхідно протистояти його наступу. По дорозі до нас вливалися добровольці, їх ні про що не розпитували. Хочеш воювати – йди. На тобі гвинтівку, коня діставай сам. Багатьох ми не знали ні на прізвище, ні на ім'я, а лише потім члени загону перезнайомилися один з одним» [1].

Після закінчення громадянської війни Андріян Примоленний повернувся в рідне село Свиридівку. І там червоного козака, немов Андрія, сина Тараса Бульби, заслїпила врода Євгенії Терешкевич, дружини колишнього багатого в Лохвицькому повіті поміщика. Забувши про все, одружився з нею.

Однак людьми вони виявилися зовсім різними. Та й не любов то була у колишньої паночки, а холодний розрахунок. Життя не склалося. Андріян поїхав учитися на робітфак до Харкова, але хвороба і необхідність утримувати німецьких батьків не дозволили закінчити навчання. На початку 1924 р. А.М.Примоленному довелося знову повернутися в Свиридівку. Уривки з його щоденника [2] і відтворюють нам дні полтавського села далеких 1920-х рр., радощі і сумніви тих, хто оновлював там предковичний устрій:

«14 грудня 1923 року.

Наша розмова вчора в автомобілі не минула марно. Комкор переконав мене вступити в партію і обіцяв поручитися за мене як партієць.

«Ну, пиши заяву, – наказав. – Ось тобі папір, ось чорнило, а поки що мені не заважай. Я зайнятий».

Я взяв папір і пішов у номер представництва. Що ж писати? Багато чого хотілося висловити про своє життя. Та хіба все скажеш? Написав найголовніше. Приніс Примакову. Він прочитав, потім узяв олівець і хотів писати поручення прямо на папірці із заявою. Але потім відсунув і написав на іншому, чистому.

Увечері ми розпрощались. Разом із Климом щиро побажали йому підправити своє здоров'я і швидше повертатися в корпус. Він подякував і ми розлучились, міцно потиснувши руки.

Зробивши усі необхідні справи у спілці, зареєструвався на біржі праці як безробітний член Спілки Робземлісу...

22 березня 1924 року.

Чи давно по Свиридівці розгулювали Морози, Щербакови, Линьови, Саловські, Ольшанські з компаніями, які п'яні вривалися до мирного жителя і вимагали самогону. Всі пішли з арени і лише одні сумні спогади про них лишилися: у кого корову забрали, чи ще щось... Вони в той час були «цар і бог», як вони самі висловлювались, а тепер пішли в перекази, пройшовши попередньо ревтриби і тюрми із застосуванням амністії. Ці люди вмерли для села, революція, пройшовши важку стадію кризи, починає входити в певні рамки державного будівництва.

29 травня 1924 року.

Орючи ниву за кладовищем, задивився на захід: сонце було якесь червонно-багряне і, здається, світилося неприємним, жорстким промінням. Весь травень сухий і вітряний. Поля висихають і жовтіють, рослини розпускаються повільно. Усе в природі таке сиротливе, що серце охоплює страх: «Невже нас чекає засуха, а з нею голод і мор?»

26 червня 1924 року.

Бідний мій щоденник! Місяць я не заглядав до нього. І коли б нічого було б писати, а то й подій вистачало. Тільки біда – ніколи. Минулої неділі ми з Онистиною (друга дружина А.М.Примоленного – авт.) побралися. Подробиць описувати немає часу. Головне – і вона, і батьки її погодилися не вінчатися, що для мене величезний плюс, і тепер мені здається, що ми з нею живемо давним-давно. Ось і тепер Тіма через плече заглядає в зошит: «Що ти там пишеш?..»

13 липня 1924 року.

Останні мої новинки: став дійсним членом комітету незаможних селян і обраний його представником у землевпорядній секції, тобто під час нарізання землі завжди маю бути побіля землеміра. Ще обраний до президії ради хати-читальні. Мені робота в комнезамі подобається. Учора просидів там до пізнього вечора.

14 грудня 1924 року.

Забуваю тебе, мій друже-щоденнику. Скільки пережито за час, що минув, скільки прочитано і скільки опісля вражень лишилося, які, на жаль, не потрапили на твої сторінки. Наприклад, про «Хроніку чотирьох поколінь» Соловйова, про твори Сенкевича. Із великим хвилюванням читав Л.Толстого. А днями закінчив «Звичайну історію» Гончарова. Дуже мені сподобалося, і досі лишаюся під глибоким враженням вимовлених там життєвих істин.

Моє життя таке ж мішурне, як і взагалі. Всюди нестатки – в матеріальному, духовному і фізичному значенні. Труд, труд, труд. Щоденні турботи, дрібниці і чвари. Коротше, боротьба за існування. Не боротися – значить не жити. А в боротьбі не без ран. Ось хоча б і таке, як у мене з моєю колишньою дружиною, з якою я, мов дурень, навіть ставав під вінець. Взагалі ж то на гадці я тоді мав, клянусь тобі, мій щоденнику, зробити фурор, здивувати все село і околицю. Та годі про це. Тепер у мене інша сім'я. Тут мене поважають, всі слухають із задоволенням, люблять і радіють, коли приходжу з поля.

17 грудня 1924 року.

Учора ввечері пройшла генеральна репетиція. Завтра спектакль «Останній день Паризької комуни». Мене рада хати-читальні уповноважила бути відповідальним розпорядником. Думаю, спектакль повинен пройти успішно, адже готували його досить довго. Мені доручили також намалювати афіші. Отож, треба зараз піти в школу взяти паперу.

29 квітня 1925 року.

Наше господарство оповив густий і важкий смуток. У неділю батько поїхав у Лохвицю на ярмарок, мав намір купити пару коліс для воза. Ну, придбав усе те, а тоді розходився і став міняти коня, і виміняв. Та такого <...> страшно глянуть! Каліка на всі чотири ноги і на додачу із запалом. Набита кістками шкура та й годі. Сварка, плачі. Що робити? Ніхто ради не дасть. Так сьогодні він поїхав у Луку. Повернувся під чаркою. Випив з радощів, що обміняв того коня на іншого. А цей – ще гірший. Худючий! Одні кістки.

Поїхав він ним на баштан, повіз картоплю. А кінь упав і вже не підвівся. Таке горе, велике і непоправне! Чим тепер будемо орати? Що ми без коня? Як без рук...

23 травня 1926 року.

Ще зранку так тепло і повітря таке чисте, приємне, що думається, мов тих бурь і морозів не було ніколи. Пройшли вони, як сон. Там, під ямами тепер пролізла і зеленіє молоденька травичка, розпустила листя бузина.

Так і життя наше. Бурі, страждання, жахи промайнули. І в душі – весна, воскресли надії на радісне майбутнє. А ще додає мені сил і бажання до праці моя донечка Оля. Хочеться зробити все, на що здатен, для неї, для її кращого життя.

29 лютого 1929 року.

Сьогодні надзвичайно важлива для мене подія: Коля, синок, сказав слово, схоже на «тато». Пишу оце, а вони з Олею сидять удвох на столі і сопуть, заважають.

Цікава річ з'явилася на обрії села. Голова сільського товариства взаємодопомоги Богословський купив радіо. І тепер наша Свиридівка може зразу ж знати всі події, що відбуваються у світі.

3 травня 1930 року.

Перед початком першотравневого мітингу всі зібралися біля контори созу. Під'їхав трактор комуни імені Фрунзе з причепленою гарбою. Посадили у неї школярів і поїхали. За ними соз пішов рядами, єдиною дружною колоною. Дивився я на неї, і радість переповнила серце. Так, що аж плакати хотілося. Чи гадав хто тоді, у 18-му, в окопах, що буде отак. Чи я, власне, думав? Якраз в цей самий час 12 років тому я підставляв свої груди під ворожі кулі на Дону, під Новочеркаськом і під Кривлянкою.

Мені треба було виступати. Але серце так билось, що я від щастя не міг навіть спокійно стояти. В голові дзвеніло і співало: «Ми пе-ре-мог-ли! Ми пе-ре-мог-ли!» Пригадав своїх червоних козаків – Руссема, Коцюбинського, Оксану, Багинського, всіх – і живих нині, і загиблих.

На мітингу зробив доповідь. Потім виступили ще промовці. Хор проспівав «Вн жертвою пали» та «Інтернаціонал». Комунари деякі скинули шапки, деякі взяли під козирок. Хлопчик, який коло мене стояв, був без картуза, але теж узяв під козирок.

30 вересня 1930 року.

На засіданні комнезаму питання стояло про визначення землі на куркульському виселку в Довжику. Це явище, якого-зроду ніколи не було і, мабуть, ніколи не буде, бо вирядить чоловіка на зиму в Довжик, це зовсім не з приємних. Припустимо, навіть була б хата у якого-небудь з цих злочасних куркулів, так і то. А коли робити нову або копати землянку, то швидше з нього виховаєш не чесного громадянина, а справжнього бандита.

Взагалі, зараз таке робиться, що колись будуть із нього сміятись, що те було невірно. Ну, а поки начальство є, доти його й треба боятися. Ну, определено, контрреволюція. А це ще додатковий план по реалізації позики і додатковий план по хлібозаготівлі. Ну, тепер і хлібозаготівля пропала, і великі перебої будуть в роботі».

На цьому щоденник обривається. Часи настали страшні – голодоморні 32-й і 33-й. Було що писати: таке творилось. Але спробуй-но. Як прочитає хто щоденника та донесе, то хтось на де опинишся. Та й не виключено, що гірке розчарування спіткало колишнього червоного козака, сільського активіста, не за такі порядки він проливав свою кров, не за таке світле майбутнє боровся. До того ж і сімейні клопоти забирали багато часу, як не як, а мав трое дітей.

В 1938 р. хвиля масових арештів докотилася й до Свиридівки. Надалі вже про нашого селянського героя оповідає не його щоденник, а сторінки судової справи № 5210-С [3]. Потрапив він у жорстоку сітку, вигадану й сплетену НКВС України. В республіці начебто існувала українська націоналістична контрреволюційна повстанська організація, а на місцях діялі її широко розгалужені осередки. В Лохвицькому районі керівником осередку для надання особливої значимості визначали самого начальника районного відділу НКВС Таруца. Під його керівництвом діяло кілька груп. Одну з них буцімто очолював директор дитбудинку в с. Лука М.І.Лук'яненко. До складу цієї групи був занесений і свиридівський селянин Андріян Примолений.

На допитах Лук'яненко зізнався у своїй «підступній контрреволюційній діяльності» і розкрив усіх своїх «спільників». Серед них і А.М.Примоленого. На перших допитах Андріян Матвійович вперто заперечував усі звинувачення і не називав нікого, з ким мав злочин-

ний «зв'язок». Але потім таки зламався і повністю визнав, що він був учасником української націоналістичної повстанської організації, що одержував від Лук'яненка завдання вербувати нових спільників, в разі воєнних дій влаштовувати диверсії на залізниці.

У справі підшиті різні документи, які нібито підтверджують контрреволюційне нутро заарештованого. Так, у довідці сільради пригадується, що його батько, хоч і середняк, але мав 6 десятин землі, хату, клуню, вітряк, коня, корову; що він у свій час був одружений з поміщицею Терешкевич. В показаннях свідків фігурують примітивні вигадки типу:

«Було підозріння на громадянина Примоленого в побитті вікон у школі», «він хвалився, що в нього закопана огнестрельна зброя, а саме 300 патронів, наган, гвинтівка», «він так намалював колгоспника у стіннівці, що й дивитися на нього не хочеться», «написав вірш про свій колгосп, де говориться, що в артілі дуже брудні й розбиті дороги, а це – наклеп, направлений на дискредитацію колгоспів». Оце й усі «докази та факти».

13 лютого 1939 р. відбулося засідання Військового трибуналу Харківського військового округу під головуванням бригадного військового юриста Романовського. Він не утруднював себе розглядом, заслуховуванням, які ж конкретні провини допустили підсудні. Вирок був швидким, коротким та суворим: А.М.Примоленого позбавити волі на 10 років без конфіскації майна.

Майже через 10 років Військова колегія Верховного Суду СРСР переглянула це рішення, відмінила вирок і припинила справу за відсутністю складу злочину. Однак пізно, Андріян Матвійович не витримав табірних поневірянь і в 1943 р. його не стало.

Так і скінчив орати та ростити свою життєву ниву хлібороб Андріян Примолений.

1. Червоное казачество: Сборник. — М., 1969. — С. 56.
2. Щоденник А.М.Примоленого// Краєзнавчий музей с. Свиридівки Лохвицького району Полтавської області.
3. Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр. 5210-С.

Валентин Посухов

ПУКАСЬ

Логвин Степанович

жовтень, 16, 1880 — квітень, 13, 1938

8 жовтня 1931 р. Полтавський оперативний сектор ДПУ звернувся до Особливої наради при колегії ОДПУ за рішенням про ув'язнення громадянина Пукася Логвина Степановича [1].

Хто ж він такий, Логвин Степанович Пукась, і в чому завинив перед державою? А його основна провина полягала в тому, що він безмежно вірив ідеалам, проголошеним більшовицькою партією, щиро сподівався, що породжені нею трагічні події – це справа рук «віровідступників», нечесних і непорядних людей.

Народився Л.С.Пукась 16 жовтня 1880 р. у селі Красногорівка колишнього Красноградського повіту Полтавської губернії. Ріс у багатодітній сім'ї. В 1893 р. закінчив початкову земську школу. З восьми років наймитував у куркулів та поміщиків. Постійні приниження, образи, побої настроїли хлопця проти експлуататорів, яких батько називав не інакше, як собаками [2].

Гнаний боротьбою за існування, об'їхав Крим, Кавказ, Закавказзя. Випадково довідавшись, що є «щасливий куток, де немає багатих, бідних, а всі рівні», влітку 1909 р. прийшов у толстовську комуну «Криниця», яка розташовувалась поблизу м. Сочі. Жив там деякий час, поглинаючи море книжок. Велике враження справив на юнака приїзд до комуні видатного російського письменника-гуманіста Л.М.Толстого, запам'яталися його прості і задушевні слова про багатство людської природи, рівність, любов до ближнього [3]. З ними і пішов у далекий та невідомий йому світ. Працював за наймом на Кубані, у Маріуполі, Поті. В Києві Логвин Пукась швидко зближується з передовим студентством, знайомиться і спілкується з прогресивно мислячою українською інтелігенцією [4].

В 1905 р. Л.С.Пукась повертається на Полтавщину. Вступає в організацію Української соціал-демократичної робітничої партії, розповсюджує літературу, організовує осередки УСДРП в селах Селещина, Кирилівка, Красногорівка [5]. Спійманий «на гарячому» каральним загоном в жовтні 1908 р., предстає перед Харківською судовою палатою, яка засуджує його до восьми років заслання у Сибір. Там, у невеликому поселенні Усть-Кум Киренського

повіту Іркутської губернії влітку 1909 р. знайомиться з К.К.Брешко-Брешковською – однією з фундаторів партії соціалістів-революціонерів, яку з любов'ю і не без підстав називали «бабусею російської революції».

Спілкуючись з представниками різних політичних партій і течій, Л.С.Пукась спостерігає розбрід в їх лавах, нечіткість політичних позицій і програм. Вагаючись, він врешті-решт пристає до соціалістів-революціонерів, та вже скоро пориває з ними, вважаючи есерівські лозунги і дії занадто галасливими. Поступово зближується з більшовиками.

З перемогою Жовтневої революції Л.С.Пукась бере участь в налагодженні діяльності органів радянської влади, проводить у життя перші її декрети. В роки громадянської війни перебуває на її барикадах, працює в підпіллі, організовує партизанський загін, кілька разів заарештовується білогвардійською контррозвідкою. В 1919–1922 рр. він обирається головою Шаргульського, Тулонського повітових ревкомів, очолює ряд інших важливих ділянок роботи. В лютому 1920 р. вступає до лав РКП(б) [6].

У 1923 р. Л.С.Пукась повертається на Полтавщину. До 1927 р. працює на партійній та радянській роботі: заступником голови Котовського райвиконкому, секретарем райпарткому, завідувачим райсільбудом, інструктором газети «Більшовик Полтавщини» [7].

І раптом... заявляє про свій вихід із партії. Їде в рідне село. Шукає заспокоєння в простій селянській праці.

Та неспокійні думи крають серце. Скорботними рядками виливаються вони на папері:

*Тяжко! Темрява ночі окутала душі
І диха туманом сумління,
Зникають завчасно стремління,
Не жити, а присмикатися мушу.
Тривогу під спокій ховати,
Натхнення топтати у бруді,
Підхалимську пісню співати,
Але порятунку шукати у згубі... [8]*

Зрозуміло, що подібні рядки могли народитися лише після великого душевного зворушення, невимовне тяжких переживань. А це, як довідемося з документів, не обминуло Логвина Степановича. Перед нами – протокол засідання партійної колегії Полтавського окружного комітету КП(б)У від 1 грудня 1927 р:

«Слухали справу Пукася Логвина Степановича, 1880 року народження. Селянин, бідняк, який нічого не має <...> Обвинувачується в антипартійній діяльності».

Провина Пукася, як видно з документів, полягала в тому, що він «одержав і розповсюдив опозиційну літературу». Яку конкретно – у протоколі не вказано [9]. На щастя, у персональній справі Л.С.Пукася ця «опозиційна література» збереглася. На розгорнутих аркушах з учнівського зошита в клітинку віддрукований на машинці текст. Два примірники одного й того ж документа [10]. Важко передати наш подив і водночас радість від цієї знахідки. Перед нами – відомий «Лист до з'їзду» В.І.Леніна!

Він озакладений за існуючою традицією «Заповіт Леніна» і є другою частиною «Листа до з'їзду», продиктованого Володимиром Іллічем 24–25 грудня 1922 р., з додатком, записаним 4 січня 1923 р.

Як відомо, у цьому документі йдеться про заходи, які пропонує В.І.Ленін для збереження єдності партії і чистоти її рядів. У ньому також даються влучні і обґрунтовані характеристики провідним діячам комуністичної партії і радянської держави. «Заповіт» записаний, очевидно, зі стенограми [11], оскільки містить декілька незначних різночитань з текстом «Листа до з'їзду», опублікованим в 45-му томі Повного зібрання творів В.І.Леніна [12].

Як показує аналіз, ці різночитання несуттєві. Вони ніяким чином не вплинули на зміст ленінського документа. Тому можна з певністю твердити, що на Полтавщині «Лист до з'їзду»

був відомий ряду партійних та радянських керівників майже за 30 років до публікації його у відкритій пресі, тобто до 1956 р., коли він з'явився в 9-му номері журналу «Коммунист».

Ленінський «Лист до з'їзду» розповсюджував не лише Логвин Степанович. З цього приводу у тому ж 1927 р. притягався до партійної відповідальності і колишній чекіст, член ВКП(б) А.І.Юдкіс. Як і Л.С.Пукась, він не зізнався, від кого і за яких умов отримав ленінський документ, гнівно заявивши: «Методи боротьби сталінців нечувані в історії нашої партії і ведуть до розколу. Уникнути розколу необхідно <...> Вважаю недоцільним перебування Сталіна в ЦК, тим більше Генсекретарем. Заявляю, що ні до якої фракції я не належу, твердо і відверто дотримуюсь ленінських більшовицьких поглядів» [13].

Допитуваний під час партійного слідства Л.С.Пукась сказав: «Радянські і партійні бюрократи забруднюють ленінізм, порушують і топчуть заповіді Ілліча, діють на користь сталінізму. Партійна бюрократія відчула під собою твердий ґрунт, хоче остаточно укріпити свої позиції і стати гегемоном партії» [14].

Обурений до глибини душі допитом з приводу розповсюдження ленінського «Листа до з'їзду», іншими негативними рисами партійного життя, які свідчили, на його думку, про загнивання партійної верхівки («бюрократизм, аристократизм, комчванство та казенщина»), Логвин Степанович подає заяву в окружну контрольну комісію з викладом власної принципової позиції, а потім зовсім виходить з партії.

«Заявляю, – пише Л.С.Пукась в партійні органи, – що від ленінської лінії я не відмовлюсь, хоча б довелося заплатити за це своїм життям. Вважаючи себе членом партії ленінців, я думаю, що сталінська група веде розкольніцьку політику, дискредитує на сторінках преси опозицію лише за те, що вона розходиться з іншими в окремих принципових питаннях. Таке цькування я вважаю випадком далеко не нормальним та ганебним і знаю, що коли в майбутньому ЦК проводитиме таку лінію, це стане згубним для нас усіх. Я думаю, що більшість помиляється так само, як, можливо, з окремих питань помиляється й опозиція, ці помилки будуть визнані і лінія буде виправлена <...> Тоді настане в партії мир, який дасть можливість і надалі проводити роботу, розпочату в 1917 році Комуністичною партією під керівництвом В.І.Леніна...» [15].

Зазнавши незаслужених нападок внаслідок незалежності суджень і поглядів, Л.С.Пукась не замикається в собі, продовжує жити нормальним життям, бере активну участь в роботі Полтавського відділення Товариства політкаторжан і зсильнопоселенців. Мешкаючи в Красній Гірці, Логвин Степанович часто приїздить у Полтаву, відвідує своїх товаришів – колишніх політкаторжан, обговорює з ними пекучі життєві проблеми, ділиться своїми враженнями. «Сталін продав партію контрреволюціонерам. Це факт, проти якого жоден чесний більшовик не суперечить. Зараз Радянська влада напередодні переходу в руки контрреволюції», – констатує він [16].

На початку 1930-х рр. на Л.С.Пукася в ДПУ надходить заява, що він начебто захищає глитаїв, засуджує політику комуністичної партії. Висновки не забарились. Вже влітку 1931 р. він викладає свою точку зору на довгих і виснажливих допитах:

«Партія, що керує робітничим класом і працею селян, повинна бути чуйною, гнучкою та незалежною і, крім того, підходити до вирішення будь-яких практичних питань на підставі широкої партійної демократії.

Будь-яке затискування й тенденційне нав'язування веде партію до розколу, по-друге, сприяє розвитку партійної бюрократії, і, що найгірше, ідею перетворює в догмат <...>

Колективізацію на 100 процентів я вважаю можливою лише тоді, коли фізичну працю замінить машина. Примусова праця в колгоспах і на деяких підприємствах сприяє розвитку антикомуністичного руху в робітничих та селянських масах. Розмовляв я на цю тему з політкаторжанами, зокрема з Дяченком, Смолічанським та іншими.

За моїм глибоким переконанням, політика, яку проводить Сталін, колективізація та індустріалізація – згубні, оскільки взяті великі темпи, селянство затиснуте і робітник недоідає.

Сам я ніяк не можу змиритися з розкуркулюванням, коли сотні сімей та їхні діти приречені на год-лод та вимирання. Це мій особистий погляд на речі та політику, яку проводить Сталін <...>» [17].

Підсумовуючи свій життєвий шлях, Л.С.Пукась писав:

«Останнім часом я замкнувся в собі і, незважаючи на те, що іноді відчував біль у серці, не реагував у голос, а переживав його сам <...> Я став відчувати в собі душевний розлад і розчарування. Почуваю себе безсилим щось зробити на користь трудящих, а тим більше показати шлях, і вирішив, що не при мені це почалося, не при мені й закінчиться.

У минулі роки я щогодини ставив своє життя під сумнів й усіма фібрами душі прагнув боротьби за знедолених робітників. За долі тих, хто так само, як і я, випив гірку чашу страждань, безправ'я і приниження. Зараз я не можу вести тієї роботи, яка була покладена на мене Комуністичною партією і Радвладою, <... > залишаю цю почесну місію іншим.

Пройдений мною тернистий шлях вважаю закінченим, а тому прошу залишити біля улюбленого сімейства в надії, що прийдуть на зміну п'ятеро і віддадуть своє життя на користь всесвітньої революції» [18].

На прохання Логвина Степановича не зважили, заслуг перед революцією до уваги не взяли. На підставі постанови Особливої наради Колегії ОДПУ СРСР і згідно зі ст. 54-10 КК УРСР 12 листопада 1931 р. Л.С.Пукася спецконвоєм відправили у розпорядження Повноважного представництва ОДПУ по Середній Азії, де він повинен був перебувати у засланні три роки [19].

Відбувши покарання, Л.С.Пукась з 1934 р. живе в Полтаві, працює в робітничій артілі. Однак вже 9 березня 1935 р. його знову заарештовує Полтавський міськвідділ НКВС. Л.С.Пукась звинувачується в контрреволюційній троцькістській діяльності, яка полягала в тому, що він вів щоденник, в якому висловлював свою незгоду з політикою керівництва партії,

21 червня 1936 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР за контрреволюційну діяльність без кваліфікації дій за статтями КК УРСР Пукась Л.С. був позбавлений волі на 5 років у виправно-трудовах таборих. Покарання відбував у горезвісному «Севвостоклагі» НКВС. Там і помер 13 квітня 1938 р.

15 листопада 1988 р. справа Л.С.Пукася припинена Полтавським обласним судом «за відсутністю складу злочину».

1. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 12332-С. – Арк. 3.
2. ДАПО. – Ф. 4. – Оп. 2. – Спр. 8111. – Арк. 9.
3. Там само. – Арк. 1.
4. Там само. – Арк. 10.
5. Там само.
6. Там само. – Арк. 11.
7. Там само. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 4221. – Арк. 25; Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 12332-С. – Арк. 5.
8. ДАПО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 4621. – Арк. 30-31.
9. Там само. – Арк. 25.
10. Там само. – Арк. 7-8.
11. Там само. – Арк. 7.
12. Ленін В.І. Лист до з'їзду / Повн. збір. тв. – Т. 45. – С. 345.
13. ДАПО. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 12-23.
14. Там само. – Арк. 9-11.
15. Там само. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 4621. – Арк. 17.
16. Там само. – Арк. 16, 18, 20, 21.
17. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 12332-С. – Арк. 12.
18. ДАПО. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 278-279.
19. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 12332-С. – Арк. 21-23.

РЕВА

Микола Антонович

січень, 7, 1908 — березень, 18, 1992

В архіві УСБ України в Полтавській області зберігається чимало кримінальних справ пов'язаних з колективізацією, голодомором та іншими подіями, що відбувалися в українському селі у 30-ті рр. минулого століття.

Значний пласт становлять джерела епістолярного жанру [1]. Серед них напрочуд цікавим є лист сількора Миколи Реви до Сталіна і кримінальна справа з приводу цього листа. Вони є характерною пам'яткою тієї страшної епохи.

...27 травня 1940 р. начальник Покрово-Багачанського РВ НКВС Корбан виніс постанову про порушення кримінальної справи проти сількора Реви. У постанові написав таке: „Рева на протяженні ряда лет злостно ставился к выполнению госналогов, занимался разложенческой работой среди колхозников. Будучи недоволен и враждебно настроен против сов. власти в мае с. г. направил на имя вождя народов тов. Сталина К/р клеветническое письмо». Дії Реви начальник райвідділу НКВС кваліфікував за статтею 54-10 ч. 1 КК УРСР, тобто як антирадянську пропаганду і агітацію [2].

Отже, виходило, що начебто Рева намагався розпропагувати самого «вождя народів». Через день після цього Реву з санкції прокурора району арештували [3].

З анкети арештованого дізнаємося, що Рева Микола Антонович народився 7 січня 1908 р. у селі Хильківка, тепер Хорольського району Полтавської області, у незаможній селянській родині. На час розгляду його справи разом з батьками працював в колгоспі «Ленінський шлях». Обирався членом ревізійної комісії колгоспу. Був одружений. Мав двох малолітніх дочок та сина [4]. Займався самоосвітою, багато читав. До комсомолу вступив у 1925 р. 1934 р. – сількор. Дописував у районну газету «Ударник соціалістичних ланів» та інші часописи. Читав колгоспникам газети, допомагав односельцям у написанні заяв і скарг у різні установи, у зв'язку з чим «среди отдельных а/с настроенных личностей села пользовался авторитетом, был их подпольным адвокатом» [5].

Негативна оцінка його дій зводилась до формули, яку найбільш лаконічно висловив допитаний як свідок голова колгоспу «Червоний партизан» А.Сучак: «К нему ходят за разными советами и консультациями. Судя по его настроению и отношению к политике партии и правительства, нужно полагать, что он сбивает и честных колхозников с правильного пути своими советами, консуль-тациями и писаниной» [6].

На допитах у М.Реви добивалися відповідей на запитання: «Кем именно было составлено письмо на имя вождя народа т. Сталина? <...> Кто Вас уполномочивал на это, или же при чьём участии и содействии Вами составлено это письмо?». Рева відповідав, що лист він склав і написав сам, і що ніхто його на це не уповноважував [7]. Лист був написаний російською мовою на розгорнутих аркушах учнівського зошита в клітинку.

Враховуючи важливість справи, зробили навіть почеркознавчу експертизу, яка підтвердила, що лист Сталіну власноручно написав Микола Рева. Справу розглянула виїзна сесія Полтавського обласного суду у м. Лубни. Відбулося це у жовтні 1940 р.

Рева визнав себе винним у написанні листа, але заперечив, що займався контрреволюційною діяльністю. Він, зокрема, пояснив: «Лист я написав через те, що коли я приїхав з ДВК додому (Рева на недовгий час виїздив на заробітки на Далекий Схід – В.Г.) і побачив, що в хаті немає кусочка хліба і діти голі і босі, мені тоді страшно стало. Я подумав, що це буде друга голодовка як в 1933 і порішив написати листа до тов. Сталіна. Я писав листа на ім'я ЦК ВКП(б) з тих міркувань, щоб верховні влади перевірили низові органи влади, але через деякий час подумав, що того листа задержать і мені буде кришка» [8].

У цьому він не помилився.

Нижче подаємо повний текст листа сількора Миколи Реви Сталіну (зі збереженням стилістики і пунктуації):

«Москва, Кремль, ЦК ВКП(б) тов. СТАЛИНУ.

от гр. РЕВА Николая Ант.

Полтавская область, П-Богачанского р-на, с. Хильковка.

Дорогой Иосиф Виссарионович!

Вы как являетесь нашим другом, учителем и отцом, то у меня явилась смелая мысль написать Вам всю правду не ту правду, которую пишут в газетах и которой вы пользуетесь хотя она и есть ну это исключительная редкость в таком океане народа и за эту правду писаки осаждают газеты, а про нас никто нигде не станет в защиту, потому что вы от нас далеко и про наше горе и страдание не знаете. Мы колхозники своей области и района не живем, а существуем и существуем только для работы для государства ну только не для себя, наше положение из года в год делается все хуже и хуже, такой тяжелой жизни Украина не знала в истории своей жизни, наш колхозный народ оборван, босый и еще хуже всего это наш народ голоден и до каких пор это будет, вы даже правители не говорите правду и как то получается наоборот с паразитической точностью предсказывают старухи выжившие из ума и у них получается точнее чем у вас. Черная реакция 1933 г. голодного года когда люди ели кору из дерева, траву и даже своих детей сотни тысяч людей умерло из голода и все это на глазах коммунистов, которые ездили в машинах через наши трупы и нагло хваля жизнь. Сами конечно были хорошей упитанности как не стыдно было в найсвободнейшей в мире стране и такое творилось, народ умирает из голоду не потому, что не урожай, а потому, что у него хлеб был забран государством и этот хлеб лежал на складах «Заготзерно» элеваторах перегонялся на дурман-спирт, а люди умирали из голода, в то время, когда Вы Иосиф Виссарионович говорите, что человек это и есть самый ценный капитал и этот капитал из года в год превращается в навоз потому, что в 1933 г. когда народ голодный собирал зерна кукурузы возле склада «Заготзерно» на ст. Хорол, то его стреляли как собак, вызывали из гор. Хорол эскадрон конной милиции, которая как львы с обнаженными шашками гнали нас голодных, а хлеб в складах был, было зерно, была мука, а люди умирали с голода значит это было сделано все от государства умышленно и государство об этом знало потому, что и в Москве не мало наших земляков померло пухлых от голода и всех больших городах в результате осталось много пустых сел и хуторов для оставшихся в живых детей создали приюты, на 1941 год вот в нашей деревне пойдет в школу в первый класс только 3 души детей, вот что наделало в 1933 г. За смертность в 1933 г. Сельсовет справки не дает потому, что смертность за тот год составила столько, что за 50 лет не умерло столько людей сколько в том году, кто остался в живых перенеся такие трудности то уже этот человек порченный потому, что я знаю сам по себе и все мы колхозники были пухлые, мы упали на ноги, пропала умственная способность, потеряли зрение на несколько % нет здоровья нет сил, общая слабость организма, появилось большое количество посещаемости больницы и много больных в тех местах, где дали почувствовать 1933 год. Все это делалось на глазах коммунистов, как им не жалко и не стыдно, что они не могли осаждают верховные власти и трубить о таком горе, чтобы этого не было даже за границей как сообщалось в «Известии» знали об этом значит врагами народа все делалось без помехи, а Вам Иосиф Виссарионович наверное никто не сообщал а коммунисты болели больше за свою шкуру потому

что если станет кто вступаться за народ, хоть словом, то его судьба решалась вместе с нами. Вот как нас ценят Иосиф Виссарионович теперь получилось тоже самое колхозы получили от 140 грамм на трудодень до 900 грамм и государство закрыло продажу муки и хлеба, железная дорога не дает билетов, чтобы поехать куда-либо купить в Москву не пускают в Киев в Харьков тоже, в самом деле не хорошо пустить в такие красивые города с мешками изсушенных оборванных людей, а там увидит Верховная власть и иностранцы, а народ как видно надо выдушить полные станции забиты этими мощами народ осаждает вагоны и вокзалы их штрафуют самым безсовестным образом, народ бросает свои хаты, колхозы и едет искать счастья и все это через хлеб работаем мы здорово, не убраного не оставляем ничего все работы поделаны, а хлеба нет и денег нет да еще спасибо за налоги прямо невыносимые и еще приспособлены так, что равняется тому, что налог уплатить, что купить себе свободу потому, что не уплатишь – лишают свободы и продают твои злыдни и это я видел как судили одного, который не уплатил налог и который уж не похож и на человека, а какие-то моши в лохмотье, но нет пощады никому, на что уже мясopоставка государству и то сам не съешь мяса в год и грамма, а в государство отдай так само и денежные налоги, которых нет наверно ни в одной стране мира такого издевательства из народа, даже хотя б только из народа, а то и из скотины, заставляют разводить внепомерных количествах, скотина голодает, дохнет из голоду, нормы выработки не выполняем большинство работ выполнять трактора, лошадей мы развели очень много ну было бы их половина и чтобы они ели хороший корм мы бы ими обработали все работы, а то скотина страдает и мы люди страдаем ни за что и народ вспоминает о помещиках хорошим словом как там кормили, хлеба было у волю, приварок у волю голодные небыли никогда, сами эти слова говорят за теперешнюю жизнь, а мы и наши дети из года в год переживаем голод и холод потому, что лет 5 тому наше село утопало в садах, а теперь вырублены на топливо и село стоит голым ободраным, каких-либо праздников или дня отдыха мы в колхозах не знаем, живеш как раб только для работы и для того, чтобы голодовать из голода в голод и переносить тягости нужды иной год хорошо уродит хлеб, что на трудодень приходится 2 кгр. и больше, то нашим властям районным кажется это много и силою заставляют этот хлеб продать в государство и народ держать на собрании по 3 суток приостановив всю работу пока всякими махинациями и запугиванием не добьются продажи, а колхозник работает и остается при своих интересах. И вот колхозники очень обижены таким отношением со стороны власти, что все отдаем для государства, а сами остаемся голодны и холодны, всеми забытые даже в такой богатой стране на хлеб и нет хлеба это тогда специальный мор для людей.

Написана здесь Иосиф Виссарионович правда ну только не все охвачено потому, что всего описать нельзя это можно только рассказать и если нашим властям говорить то это значить подвергнуть себя большой опасности. Я вот пишу Вам это письмо правда коротенькое потому, что на это нужен целый том книги, и я думаю, что это письмо к Вам не допустят, а меня за такую «контрреволюцию» загонят к белым медведям, как какого бандита.

Ну прошу Вас Иосиф Виссарионович дать нам жить и самое основное это хлеб потому, что нам обидно, что сами работаем хлеб, а хлеба не едим или установить какой-нибудь минимум на трудодень хлеба потому, что в нашем колхозе «Ленинский шлях» получили по 900 грамм на трудодень, а на этом хлебе далеко не заедешь, Вы же и сами сказали на II съезде колхозников, что 8 кгр. мало на трудодень.

В чем прошу Вас если не верите, что я написал пришлите ко мне Вашего доверенного человека или у с/с пусть проверит все описано правда и прошу Вас Иосиф Виссарионович дайте мне ответ на мое письмо и прочитайте его сами и помогите нашему горю, чтобы мы узнали поможет ли нам правительство и партия или нет, а об этом письме я многим колхозникам рассказал и если Вы и Ваш отец переживали такие трудности, то поверите и нам.

Рева Н.» [9].

Лист до Сталіна не дійшов. Судова колегія Полтавського обласного суду визнала Реву винним за ст. 54-70 ч. 1 КК УРСР і позбавила його волі на 6 років у далеких таборах Союзу з поразкою в правах після ув'язнення за ст. 29 КК п. п. «а», «б», «в» на 3 роки [10].

10 жовтня 1940 р. М.Рева звернувся до Верховного Суду УРСР з касаційною скаргою і клопотанням пом'якшити міру покарання бо «контрреволюціонером ніколи не був і не буде в подальшому», але скарга залишилась без задоволення [11].

Про подальшу долю М.Рева автор дізнався з листа його сина, Анатолія Миколайовича, який і донині мешкає в селі Хильківка. Він повідомив, що батько відбував покарання в

Комі АРСР. Умови життя були жахливими. Працювали на добу по 10 годин без вихідних. Хліба давали по 600 грамів, а тим, хто не виконував норми праці – 400 грамів, і багато хто помирав від перетому та недоїдання.

Після ув'язнення батькові треба було ще 3 роки прожити за межами України. Він хотів поїхати в Хабаровськ, де на той час жила його мати, але дозволу не одержав. Тоді Рева вирішив поїхати до двоюрідного брата в Узбекистан, але і це заборонили, бо там, мовляв, промислові центри. Тоді він обрав Сталінградську область. Проживав у Кіквідзенському районі на хуторі Углянка, працював у колгоспі будівельником, де 18 березня 1992 р. помер. Там і похований.

До листа Анатолій Миколайович додав фотокартки. На одній М.Рева зображений з дружиною Лізою. На звороті картки написано: «Снимок сделан в декабре 1929 г. г. Лубны во время моей службы в 225 стр. полку 75 стр. див. Курсант полковой школы». На другій він знятий у 1948 р. в Сталінградській області. На обличчі застигла гірка печать пережитого страждання. На плечах куфайка – невід'ємний атрибут трудової людини часів сталінського режиму.

Лише у 1965 р. пленум Верховного Суду УРСР вирок Судової колегії в кримінальних справах Полтавського обласного суду стосовно Миколи Реви відмінив за відсутності складу злочину [12]. Рева був реабілітований, а всі дії органів слідства і суду щодо нього визнані незаконними.

1. Євдокимова І., Єрмак О. Архівно-слідчі справи як джерело з історії суцільної колективізації сільського господарства та голоду на Полтавщині (1929–1933 рр.) // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції. – Полтава, 1988. – С. 180-182.
2. Архів УСБ України в Полтавській обл. – Спр. 11754-С. – Арк. 2.
3. Там само. – Арк. 3.
4. Там само. – Арк. 7.
5. Там само. – Арк. 15, 19, 20, 132.
6. Там само. – Арк. 39.
7. Там само. – Арк. 43.
8. Там само. – Арк. 132.
9. Там само. – Пакет. – Арк. 122.
10. Там само. – Арк. 137-138.
11. Там само. – Арк. 144.
12. Там само. – Арк. 147-148.

Василь Граб

РЕПЕТИН

Петро Олексійович

1879 — липень, 28, 1952

Серед членів полтавської Громади зовсім непоміченою для дослідників залишилась постать активного її діяча П.О.Репетіна.

Петро Репетін народився в селі Комишня на Миргородщині. Після закінчення двокласного показового училища працював помічником волосного писаря, потім – помічником секретаря Миргородської земської управи, а з 1903 р. – на різних посадах в губернському земстві, Полтавській міській управі [1].

Наприкінці 1903 р. Репетін познайомився з Панасом Мирним. З його допомогою зайнявся самоосвітою. У березні 1905 р. був прийнятий у члени нелегальної Полтавської Громади, яка ставила за мету боротися проти царського самодержавства, добиватися встановлення автономної Української республіки. Керівником на той час був Микола Дмитрієв. Завданням Репетіна, як члена Громади, було збирання матеріалів для редакції «Рідного краю» – її легального органу. Репетін і сам писав статті, які друкувалися, зокрема, в газетах «Полтавский день» і «Полтавская речь».

За словами Петра Олексійовича, Громада діяла до 1914 р. З початком імперіалістичної війни за директивною вказівкою Центральної української Громади з Києва її було перейменовано, з міркувань конспірації, в Товариство українських поступовців (ТУП). Царська жандармерія викрила діяльність організації та склала список на 75 її членів, які підлягали ліквідації. Під номером 10 у цьому списку значився Репетін. Однак, здійснити заходи по ліквідації завадила Лютнева революція 1917 р.

Як зазначав сам Репетін, у радянський час він «хотів себе пере виховати в душі патріотизму до радянської влади», але не міг цього зробити. Надто багато неправди бачив у вчинках нової влади. Він не міг змиритися з тим, що були розігнані Установчі збори, передчасною вважав повну ліквідацію приватної власності; не погоджувався і з структурою радянської влади, яка, на його думку, зовні здавалась демократичною, а з точки зору потреб трудящих зробила кроки назад.

Репетін збирав матеріали про громадівців, записував спогади дружини Панаса Мирного про письменника, а в 1939–1941 рр., працюючи секретарем літературного факультету Полтавського педінституту, відшукав цікаві дані про діячів української культури в писемних джерелах. Зібрані відомості лягли в основу його статей. Зокрема, він надрукував розвідки про Панаса Мирного в газеті «Комсомолец Полтавщини» (1939 р.), про М. Драгоманова, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, Г. Коваленка, М. Дмитрієва, В. Щепотьєва та інших у «Голосі Полтавщини» в часи окупації. Ці роботи і послужили приводом до його арешту в грудні 1945 р. [2]

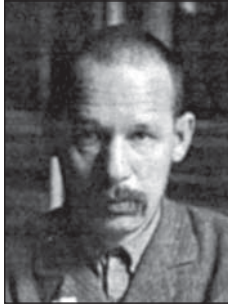
З листопада 1941 р. по лютий 1943 р. Репетін, за пропозицією Михайла Рудченка, працював заступником директора музею Панаса Мирного, який заходилися створювати ще напередодні війни. Треба віддати належне подвижникам української культури, які у важкий час окупації не тільки зберегли від пограбування експонати, а й придбали нові, поповнили колекцію музею. Завдяки їх діяльності, після визволення Полтавщини від фашистів музей письменника було відкрито. Репетін передав музею свою бібліотеку. Цінним джерелом для літературознавців стали зібрані ним «Спогади і критичні зауваження до біографії П. Мирного», які Репетін подарував синові письменника.

Засудив Репетіна 29 березня 1946 р. трибунал військ НКВС Полтавської області. Звинувачували його за статтями 54-1 «а» і 54-11 КК УРСР, тобто в зраді Батьківщині й участі в контрреволюційній організації, під якою розуміли Полтавську Громаду. Військовий трибунал МВС Українського округу перекваліфікував його дії на статтю 54-10 ч. 2 КК УРСР (антирадянська агітація) [3].

Петро Олексійович не погоджувався із звинуваченням, заявляв, що хоч і працював при німцях, але «на користь своєї дорогої Батьківщини, охороняючи культурні цінності нашого рідного краю, і писав же про своїх культурних діячів». Але судді до його слів не дослухалися. Так і не добившись правди, 28 липня 1952 р. Репетін помер в ув'язненні у місті Вінниці. Реабілітований лише 1991 р. на підставі закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [4].

1. Архів УСБ України по Полтавській обл. — Спр. 6871. — Т. 1. — Арк. 13-14.
2. Там само. — Арк. 5-6, 47-60.
3. Там само. — Арк. 62-67.
4. Там само. — Арк. 68-77.

Василь Граб

РИЖЕНКО

Яків Омелянович

листопад, 13, 1892 — травень, 29, 1974

У публікаціях про Я.О.Риженка, як правило, наводять лише основні відомості з життя мистецтвознавця. Але й вони хибують певними неточностями. І це не випадково: надто мало достовірних документів, які висвітлюють час роботи Якова Омеляновича на Україні. Тому спробуємо відтворити основні етапи життєвого і творчого шляху відомого науковця та культурного діяча.

Народився Яків Омелянович Риженко 13 листопада 1892 р. у селі Пустовойтове Кременчуцького повіту (зараз Глобинського району) на Полтавщині в родині селянина-бідняка. Маючи всього дві з половиною десятини землі, стареньку, хоч і завжди вибілену хату, його батько не міг самотужки прогодувати сім'ю – сина і дочок, які з раннього дитинства змушені були підробляти у заможних селян, виконувати різну невдячну роботу.

Справжній дивосвіт країни знань відкрила Якову початкова школа. Допитливого і наполегливого учня помітили і рекомендували для вступу в педагогічне училище. Витрати за його навчання і утримання взяло на себе Кременчуцьке земство. Закінчивши училище, Риженко почав працювати учителем сільської школи, досяг певного достатку, якого так не вистачало в дитинстві [1]. Проте тяга до знань виявилася значно сильнішою, і він виїздить до Москви, де вступає до Вечірнього університету імені Шанявського [2].

Про коло його знайомих та інтересів у Москві розшукати достовірних документальних свідчень, на жаль, не вдалося. Однак навряд чи вони були пов'язані з військовою службою, на яку Я.О.Риженка мобілізували в 1915 р. Закінчивши шестимісячні курси, він працює фельдшером військового госпіталю в м. Моршанськ Тамбовської губернії, а після Лютневої революції повертається на Полтавщину. Оселяється в с. Мала Перещепина, де вчителювала дружина – Зозуліна Катерина Олександрівна. Згодом Яків Омелянович очолює місцеве двокласне училище, активно включається в роботу місцевих земських установ та кооперативу «Селянська спілка», багато часу віддає організації спілки робітників млинів. При цьому

на перше місце ставить захист інтересів бідноти, тяжке становище якої він пізнав на власному життєвому досвіді.

Не залишає поля громадської діяльності Я.О.Риженко і в роки Української революції. Тому, коли в село вступили загоони окупаційних військ кайзерівської Німеччини, Яків Омелянович, остерігаючись помсти, змушений був переселитися до с. Селещина. Однак отримати тут роботу так і не вдалося – школу зайняли німці, заняття не проводилися.

В пошуках заробітку Я.О.Риженко виїхав до Полтави і тимчасово влаштувався на роботу в педагогічному бюро губернського земства. Одночасно з цим викладав на учительських курсах в Лубнах і Ромнах. Не цурався і тяжкої праці на залізниці.

1918-й рік – один з найдраматичніших у житті Я.О.Риженка. Гнітила не лише відсутність постійної роботи, побутова невлаштованість. Турбувало й інше... Як і значна частина української інтелігенції, Я.О.Риженко покладав особливі надії на Центральну Раду, вірив у її спроможність відродити культуру України, відкрити широкі можливості її народу вільно працювати на своїй землі. Однак в квітні 1918 р. до влади на Україні прийшов режим гетьмана П.Скоропадського, що викликало у Я.О.Риженка глибоке розчарування. «Я став обивателем, – писав він. – Отримав клапчик землі, почав його обробляти, завів корову і закрився у вузькій сфері особистих інтересів».

Вони, однак, не завадили Я.О.Риженкові побачити нечувані «насилства, пограбування, езекуції», якими супроводжувалась великодержавна шовіністична політика деніквіців. Тому після їх вигнання Яків Омелянович погодився стати секретарем волревкому. В 1921 р. як лектор Костянтиноградського повітового ревкому він взяв безпосередню участь в проведенні заходів, спрямованих на ліквідацію спалаху висипного тифу, знаходився на найбільш епідеміологічне небезпечних ділянках. Не було нарікань на Я.О.Риженка і як на завідуючого двокласною, а згодом семирічною школою в с. Селещина та секретаря місцевого комітету профспілки робітників освіти – Робос.

Помітивши молодого освіченого сільського вчителя, губернське правління спілки Робос в 1923 р. запропонувало Я.О.Риженку посаду заступника завідуючого, а потім і завідуючого Полтавським педагогічним музеєм. Після об'єднання останнього з Центральним пролетарським музеєм Полтавщини Я.О.Риженко стає керівником етнографічного відділу новоутвореного музейного закладу, а з 1925 р. – ще й заступником директора музею по науковій роботі.

Слід зазначити, що середина 1920-х рр. – складний і суперечливий період в історії Полтавського музею. В 1924 р. від обов'язків його директора був увільнений такий визнаний авторитет в галузі музейного будівництва, як М.Я.Рудинський, змушені були залишити улюблену справу досвідчені музейні працівники – К.В.Моценко, Є.Я.Рудинська та інші. Внаслідок цього значно послабився зв'язок музею з Полтавським науковим товариством. активні члени якого – відомі діячі науки та культури В.О.Щепотьєв, Г.О.Коваленко, М.М.Бужинський – практично відмовились від участі у створенні нових оригінальних експозицій.

Упереджене ставлення до нової адміністрації та наукових співробітників музею відчувалось також з боку ряду наукових установ Всеукраїнської Академії наук. Музей, як зазначав Я.О.Риженко, опинився в стані своєрідного бойкоту. Відчув його і Яків Омелянович на собі. Невдачею, зокрема, в середині 1920-х рр. завершилась його спроба вступити до Наукового товариства, не був він прийнятий згодом також до секції наукових працівників спілки Робос.

Тим з більшою наполегливістю Я.О.Риженко взявся за підвищення своєї кваліфікації музейного працівника, фахівця-етнографа. В 1926 р. Яків Омелянович вступає до аспірантури при кафедрі історії української культури академіка Д.І.Багалія. «Потрібно було багато зусиль і праці, – писав пізніше Я.О.Риженко, – щоб одночасно з роботою чисто службовою виконувати і роботу аспірантську». Однак наполегливість, виняткова працездатність давали свої по-

зитивні результати. Не останню роль відіграло творче спілкування початкуючого дослідника зі своїми досвідченими наставниками – академіком Д.І.Багалієм, завідуючим етнографічною секцією кафедри О.В.Ветуховим, відомим етнографом П.Г.Ковалевським, молодими науковцями К.Г.Червяком, Б.К.Пилюпенком, А.П.Ковалевським та іншими [3].

В результаті вже скоро побачили світ праці Я.О.Риженка про кустарно-ремісничу промисловість і побутово-етнографічні особливості Полтавщини [4], значення краєзнавства у виховній та культурно-освітній роботі. Увагу фахівців привернув його нарис історії Полтавського краєзнавчого музею, в якому, зроблений огляд найбільш цінних етнографічних, художніх, кустарно-ремісничих та інших музейних збірок [6]. Свого наукового значення не втратили і сьогодні підготовлені Я.О.Риженком путівники по влаштованих музеєм в кінці 1920-х рр. виставках з історії гончарства, килимарства та шиття на Полтавщині [7].

Після успішного захисту в 1929 р. дисертаційної роботи Я.О.Риженко отримав ряд привабливих пропозицій. Йому пропонували залишитись на кафедрі Д.І.Багалія. Розраховував на здібного науковця і Науково-дослідний інститут історії матеріальної культури під керівництвом О.С.Федоровського [8].

Однак, як зазначав сам Я.О.Риженко, душею він зрісся з музеєм, не уявляв свого життя без нього. Тому, не пориваючи зв'язку з науковими установами Харкова, залишився працювати у Полтаві, налагодив робочі контакти з місцевими освітньо-культурними установами та організаціями, науковою інтелігенцією.

В 1925 р. Я.О.Риженко виступив з ініціативою проведення реорганізації експозиції Полтавського краєзнавчого музею. Ось як оцінював її результати журнал «Жизнь искусства»: «Надзвичайно цінні матеріали зібрані з величезною любов'ю, опрацьовані і систематизовані для наочного огляду широких трудящих мас <...> В даний час музей за кількістю і якістю своїх колекцій серед провінційних музеїв стоїть на першому місці» [9].

На підтвердження цього досить сказати, що на початок 1928 р. у трьох відділах музею (побуту та ідеології, природничому, соціально-економічному) було зосереджено понад 100000 експонатів [10].

Центральне місце в експозиції музею займали етнографічні експонати, переважно зібрані і опрацьовані особисто Я.О.Риженком. Велику увагу приділив він зокрема виявленню і обліку історико-мистецьких предметів в культових спорудах, з яких до музею надійшло близько тисячі килимів, унікальні стародруки, високохудожні зразки церковного начиння.

Поповнити збірки відділу предметами українського побуту, мистецтва та промислів дало можливість проведення ряду наукових експедицій. Так, в 1926–1927 рр. під керівництвом Я.О.Риженка розпочалось комплексне етнографічне дослідження Опішненського району, до якого було споряджено дві експедиції музею. Перша досліджувала природу району, друга – побут і виробництво. В результаті їх роботи було зібрано чимало цінних експонатів, що характеризують кустарні промисли і ремесла, традиції житлового та господарського будівництва, ювелірне мистецтво, шиття. Музейними працівниками було записано біля 500 загадок, різдвяних віршів, колядок тощо [11].

Дослідження Опішненського району, особливо його кераміки, музей продовжував і в наступні роки. Причому їх практичні результати зацікавили не лише науковців, а й господарників, які вдало використовували матеріали музею для налагодження керамічного виробництва на експорт [12].

Належну увагу приділяв також Я.О.Риженко питанням екскурсійного обслуговування населення. З метою його суттєвого поліпшення спільними зусиллями працівників музею та окрполітосвіти було відкрите екскурсійне бюро, створена мережа громадських екскурсиводів. Лише за 1926–1927 рр. музей відвідало 2215 екскурсій (84614 екскурсантів) [13]. Увагу полтавчан та гостей міста привернули виставки музею: «Гончарство Полтавщини», «Килимарство й килими Полтавщини», «Українське шиття» та інші. Активізації туристсь-

ко-екскурсійної роботи на Полтавщині, розв'язанню важливих завдань музейного будівництва, пропаганди історико-культурної спадщини краю значною мірою сприяв і підготовлений за участю Я.О.Риженка оригінальний як для 1920-х рр. «Експерсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі» (Полтава, 1927. – 68 с.). Крім загальних статей, назване видання мало складену Я.О.Риженком типову схему експозицій районного та шкільного музеїв, а також перелік основних пам'яток Полтави, кожна з яких була внесена в маршрут певних тематичних екскурсій і супроводжувалась відповідними поясненнями про пов'язані з нею історичні події.

Популяризуючи історико-культурні пам'ятки, Я.О.Риженко доклав чимало зусиль для їх збереження. Коли на початку 1927 р. у Полтаві утворилась окружна комісія охорони пам'яток культури і природи, він, цілком закономірно увійшов до її складу. Цікаво, що в організаційному засіданні Комісії безпосередньої участі Яків Омелянович не брав. Однак присутні (В.О.Щепотьєв, М.І.Гавриленко, Г.О.Коваленко, інші провідні науковці та культурні діячі) одностайно висловились за його членство в Комісії [14]. В цьому ж році Я.О.Риженко був прийнятий у наукову секцію спілки Робос, а згодом навіть увійшов до складу її керівних органів. Не залишився досвідчений фахівець поза діяльністю окружної Комісії по увічненню пам'яті М.М.Коцюбинського. Нарешті визнанням особистих заслуг Я.О.Риженка в дослідженні Полтавщини стало його обрання дійсним членом Полтавського наукового товариства при ВУАН. Як бачимо, колишні непорозуміння з передовими науково-культурними колами Полтави безслідно минули, відкривши широкі можливості для творчої співпраці на ниві культурного будівництва.

Серед тих, з ким спілкувався Я.О.Риженко в кінці 1920-х рр. – талановитий, літературознавець і перекладач, мистецтвознавець і композитор В.О.Щепотьєв, дослідник історії рідного краю М.М.Бужинський, викладачі Полтавського ІНО М.Ф.Ніколаєв, П.Г.Клепацький. Заходив «на вогник» до музею відомий культурний діяч Г.О.Коваленко. Не раз звертався до унікальної колекції фольклору, зібраної Я.О.Риженком, відомий український композитор Ф.В.Попадич. Любили поговорити з Яковом Омеляновичем про історичне минуле Полтавщини молоді літератори Григорій Майфет і Юрій Циганенко.

Тісні творчі контакти встановилися у Я.О.Риженка також з науковими колами Києва, зокрема, вченими Всеукраїнської Академії наук. Вже в 1929 р. етнографічна секція при ВУАН запропонувала йому співробітництво з «Етнографічним вісником». Спеціально для цього видання Я.О.Риженко підготував цікаву розвідку «До економіки чумацтва на Полтавщині в другій половині XIX ст.». Зацікавився він також пропозицією здійснити фундаментальне ретроспективне дослідження про розвиток цехів на Україні. Але завершити розпочату роботу так і не зміг.

За звинуваченням в антирадянській діяльності, яка начебто полягала в розповсюдженні антимарксистських поглядів, ствердженні «вульгарно-націоналістичних тенденцій», 6 березня 1931 р. Я.О.Риженко був заарештований органами ДПУ. Правду кажучи, окрім досить неконкретних свідчень про приналежність до контрреволюційної організації, слідство ніяких доказів проти нього не мало. Сам же Яків Омелянович категорично відкидає будь-які звинувачення. «В своєму ставленні до Радянської влади, – писав він у власноручних показаннях від 3 травня 1931 р., – як і вся інтелігенція, я пройшов період недовіри, період пошуків, період національних захоплень, та контрреволюціонером ніколи не був».

Однак слідство, націлене на викриття нової розгалуженої контрреволюційної організації, подібні визнання до уваги не брало. Вражений таким поворотом справи, Я.О.Риженко на допиті 14 серпня 1931 р. скріпив власним підписом все, що від нього вимагали, а саме: визнав свою приналежність до місцевої філії контрреволюційної повстанської організації – «Український національний центр». Отямившись, 29 серпня він категорично заперечить усі ці вигадки, та буде вже пізно. Звинувачувальний висновок буде вже складений і затверджений

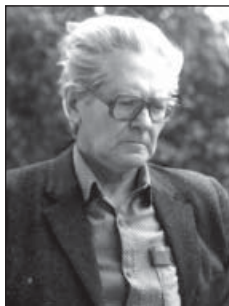
прокурором. З нього зокрема випливало, що Я.О.Риженко без додаткової обробки був завербований до Українського національного центру і готував наукові кадри молоді до повалення радянської влади.

Можна лише здогадуватись, як зустрів подібний висновок Я.О.Риженко. Коли ж про звинувачення довідалася його дружина, вона не витримала – потрапила до психіатричної лікарні. Вже звідти зверталася до Генерального прокурора УСРР з проханням переглянути справу чоловіка. У відповідь з Харкова прийшло рішення Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 21 лютого 1932 р. про засудження Я.О.Риженка за ст. 54-11 КК УСРР до виселення з України та заборону проживати на її території протягом трьох років [15]. Засланий до Астрахані, він неодноразово звертався до правоохоронних органів з заявами про зняття судимості, але, так і не дочекавшись позитивного рішення, помер 29 травня 1974 р.

Лише 19 червня 1989 р. У відповідності з указом президії Верховної Ради Союзу РСР від 16 січня 1989 р. вчений, талановитий організатор музейної справи, щирий поборник збереження української національної культурної спадщини буде реабілітований. Його творчий доробок стане в нагоді тим, хто дбайливо, без зайвої метушні, відроджує неньку-Україну, її багатовікові історичні та культурні традиції. «Пройдуть роки, – писав в одній з своїх праць Яків Омелянович Риженко, – перебудується життя, на сцену вийдуть нові мистецькі форми, але й вони в процесі свого творення будуть черпати живильну вологу з глибокого колодязя народної творчості» [16]. Які пророчі слова!

1. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 15125-С.
2. Білокінь С. І. Риженко Яків Омелянович / Українська радянська енциклопедія. – К., 1983. – Т. IX. – С. 367.
3. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 15125-С.
4. Риженко Я. Кустарна реміснича промисловість // Збірник. Том II. Полтавщина. – Полтава, 1927. – С. 257–306; Його ж. Населення Полтавщини та його побут // Там само. – С. 331–340.
5. Риженко Я. Краєзнавство та екскурсії // Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі. – Полтава, 1927. – С. 510, Його ж: Екскурсії в політосвітроботі // Там само. – С. 17–20.
6. Риженко Я. Полтавський державний музей (історичний нарис) // Збірник. – Том. 1. – Присвячений 35-річчю музею. – Полтава, 1928. – С. 1-15; Його ж: Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості // Там само. – С. 63-116. |
7. Риженко Я. Климатство й килими Полтавщини. – Полтава, 1928. – 16 с.; Його ж: Українське шитво. – Полтава, 1929, – 28 с.; Його ж: Гончарство Полтавщини. – Полтава, 1930. – 16 с.
8. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 15125-С.
9. Безруких П. По Червоной Украине (На Полтавщину) // Жизнь искусства. – М. – 1926. – № 43. – С. 6-7.
10. Риженко Я. Полтавський державний музей // Знання. – 1928. – № 3. – С. 23.
11. Риженко Я. Полтавський державний музей (історичний нарис) – С. 63; Його ж: Збірки з історії етнографії, мистецтва та промисловості. – С. 63.
12. Яр. Полтавський державний музей // Комуніст. – 1927. – 19 серпня. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 15125-С.
13. Риженко Я. Полтавський державний музей. Досягнення за 10 років Жовтня // Більшовик Полтавщини. – 1927. – 3 листопада.
14. ЦДАЖР України. – ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9419. – Арк. 16.
15. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 15125-С.
16. Риженко Я. Українське шитво. – С. 28.

Олексій Нестуля

РОТАЧ

Петро Петрович

січень, 24, 1925 – червень, 13, 2007

У «Щоденниках» Олеся Гончара, які недавно побачили світ, окрему сторінку приділено вельми гострій проблемі – хто більше зробив для України в тяжкі роки більшовицько-комуністичного терору, для здобуття нею незалежності, самостійності, для утвердження соборності: «ті, хто пройшов табори», чи «ті, кому випала інша доля». Ось хоча б запис від 12 березня 1992 р.:

«Відповідаю другові на листа. Пишу про полеміки з людьми, які були в таборах. Серед них поширене уявлення, що тільки вони боролися з тоталітаризмом, тільки вони захищали українську духовність; а ті, хто був по цей бік табірних дротів, лише, мовляв, догоджали режимові та мовчки чухали чуби. Я ж стояв і стою на тому, що вся Україна в міру можливого захищала себе як націю і що Рух Опору, подібно як свого часу у Франції чи Польщі, і в нас був усенаціональний. Не кажучи вже про суцільно нескорену Галичину, відомо, що й Східна Україна, все наше Подніпров'я, нещадно зрусифіковане, задушене, затероризоване, раз у раз заявляло про себе протестами і воістину мужніми вчинками. В цьому я пересвідчився ще під час «соборної історії», коли тисячі не знайомих мені людей, ризикуючи собою, стали на захист книги й підтримали автора своїми безстрашними листами. Писали робітники заводів, озивалася звідусіль трудова Україна... А Василь Симоненко, Алла Горська, Григій Тютюнник, композитор Івасюк, Маргарита Малиновська, краєзнавець із Запоріжжя Микола Киценко та ще безліч інших? Хіба всі вони не були учасниками всеукраїнського Опору, хоча й судилося їм бути по цей бік концтабірних дротів!...» [1].

О.Довженко із глибоким пієтетом ставиться до невольників на волі і не применшує заслуг невольників у неволі. Невже Україні було б легше, якби і «незрівнянний геній у творчості» [2] – Тичина, і «ходячий вогонь», «ходячий вулкан» [3] – Довженко, і «жертва нелюдської жахливої системи» [4] – Рильський, і «людина справді великої мужності й благородства» [5] – Головка, і всі їхні ровесники опинилися за дротом, розмірковує він і радить заглянути в душу «безмірно делікатному», «дитинно-беззахисному» [6] – Тичині, або «майстру із Божої ласки» [7] – Яновському, або тому ж Довженкові, «українському інтелігентові рідкісної обдарованості» [8] – «як їм було жити в підрежимному, карцерному світі та ще й боронити

рідне слово» [9]. Мав рацію Олесь Терентійович, коли твердив, що і ті, кого запроторили до таборів, хто пройшов «мордовські університети», і ті, хто був по цей бік дроту, і ті, хто опинився далеко за межами рідної землі – «десь по той бік залізної завіси», спільними зусиллями вибороли суверенність, самостійність України, державний статус української мови, і гріх цього не бачити, не визнавати.

До когорти славних лицарів, які руйнували створену апологетами комунізму «сатанинську систему» (визначення Олесь Гончара), належить і Петро Ротач.

Зовсім недавно, якихось там 15–20 літ тому, про нього мало хто знав, оскільки ім'я талановитого літературознавця, письменника було якщо не заборонене, то небажане, бо він не належав до тих людей, які проймалися «безсмертними, вседолаючими ідеями марксизму-ленінізму», уславляли «соціальні перетворення, утвердження Радянської влади на Україні, індустріалізацію і колективізацію <...> керівну й спрямовуючу роль ленінської Комуністичної партії на всіх етапах соціалістичного будівництва» [10]. Багатий творчий добробок Петра Петровича не міг бути оприлюдненим, він зберігався у власному архіві й поповнювався новими творами, літературознавчими розвідками, краєзнавчими екскурсами. У добу інтернаціоналізації, яка формувала нову історичну спільність – радянський народ, запевняв палкий борець за комунізм М.Пліш, на українській літературній ниві виростили не тільки «запашні конвалії та троянди. Серед рясного врожаю соковитих літературних плодів ще зустрічаються гірчаки і колючий чортополох – творіння різного роду літературів, які під впливом буржуазної ідеології, внаслідок політичної незрілості збочують з світлого шляху, по якому веде нас Комуністична партія» [11]. Ці слова 37 літ тому були адресовані Петрові Ротачу. Після статті «Чортополох» це ім'я стало відоме багатьом. Отак широкому загалові був представлений критик, поет, прозаїк, публіцист, літературознавець, педагог, колишній остарбайтер, людина, яка не зі своєї волі пізнала полиновий присмак чужини, болючої туги в далекому краї за Україною. Носити налічку «український буржуазний націоналіст» не легко було Петрові Петровичу і його родині. Та не змінив він своїх переконань, не став на шлях пристосуванства й підлабузництва, не поповнив когорту уславлювачів мудрої партії і її вождів. «Ступивши за допомогою добрих людей на правдиву літературну стежку ще на початку 40-х років, – говорить Петро Ротач, – після повернення на батьківщину мусив зійти з неї, аби не стати перевертнем. Лише в пізні роки, при зміні жорстоких обставин на кращі, вільніші знову віддався літературній праці» [12]. Авторитарна система нещадно карала правдолюбців і правдошукачів, несхитних у правоті своїх поглядів людей. Їх убивали, гноїли в таборах, змушували жити за жорстоким принципом роздвоєної душі і свідомості: зовнішньо коритися чинній ідеології, а внутрішньо дотримуватися власних переконань, зрозуміло, глибоко приховуючи їх десь аж на дні свого ества і не випускаючи їх на волю, тому що відкрита конфронтація завжди закінчувалася трагічно. Гірку чашу деспотичного свавілля, духовного приниження сповна випив Петро Ротач. Щедрий ужинок зібрав він зі своєї літературної ниви, проте це лише дешиця, бо даний природою і Богом талант не міг по-справжньому розквітнути в суспільстві, яке було поділене на творців держави – вірних продовжувачів справи великого Леніна і її запеклих ворогів, котрі ніяк не могли збагнути його пророчих слів: «Правильной дорогой идёте, товарищи!» Хто бачив свою Україну незалежною, вільною, для кого своя історія була матір'ю, а не мачухою, той потрапляв під пильне більшовицьке око, проходив очищення в таборах і «психушках», зазнавав негласного, але явного переслідування. Нестерпно важко жити людині, коли вона перебуває в постійній напрузі, коли вона щохвилини відчуває свою незахищеність, коли вона зреалізовує власні творчі задуми лише в помислах, а не в діях. Зрозуміло, що дуже багато мудрого, корисного і потрібного для об'єктивної, а не заангажованої оцінки українського літературного процесу не сказав Петро Ротач. У світ вийшла тільки невеличка частинка його поетичних розмислів, у яких звучить «така виболена правда, така непідкупна щирість» [13], до читача потрапило далеко не все з його прози.

І змінити цього, на жаль, не можна, бо втрата часу – неоціненна втрата, його ніхто й ніколи не зміг наздогнати. А письменникові ще на початку 1940-х рр. пророкувалося велике майбутнє. На літературну стежку молодого поета виводили талановиті майстри українського слова. Як тут не згадати Григорія Костюка, цього відомого літературного критика, винниченкознавця, який тепер повертається в Україну зі своїм безцінним доробком. У Німеччині в 1943 р. молодий остарбайтер мав щастя спілкуватися з ним. Григорій Олександрович запримітив у юнака неабиякий літературний хист, порадив спробувати себе в прозі. Знайомство було короткотривалим, долі їх розійшлися. Григорій Костюк зустрічав на своєму шляху сотні людей, яким давав поради, сприяв у виданні творів, благословляв на письменницьке життя. Та Петро Ротач йому запам'ятався особливо, про що він скаже у книзі «Зустрічі і прощання». Якою радістю стане для нього лист із Полтави від колишнього знайомого в кінці 1880-х рр.! Упродовж кількох десятиліть Григорій Олександрович пильно стежив за літературним життям у материковій Україні, радів, коли зустрічав у виданні 1950-х рр. ім'я Петра Ротача і коли той згодом зник із літературного горизонту, зробив висновок про небезпеку, яка нависла над ним. Петро Петрович у часи перебудови починає налагоджувати свої літературні зв'язки з багатьма письменниками, котрих він зустрічав у своєму житті в пору юності і які перебували далеко від України. Він озвався і до Григорія Олександровича, несміливо запитавши, чи пам'ятає ті давні і короткотривалі зустрічі з ним у Плауені. Відповідь надійшла небавом – хвилююча, зворушлива до сліз [14]:

«27 грудня 1989, Селище Ліжер Ворлд
(Світ дозвілля), Меріленд, США

Дорогий Петре Петровичу!

Ваш лист був для мене неочікуваною, але великою радістю. Він (лист), незважаючи на півсвітовий дугастий шлях, прибув до мене вчасно <...>.

Ви пригадуєте Пляуен, зиму 1944–45, і питаєте, чи пам'ятаю я наші зустрічі? Дорогий Петре Петровичу, я не тільки пам'ятаю, а вже давно записав у свої спогади те, що зберегла моя пам'ять про ті зустрічі. Востаннє Ви прийшли були до мене, мабуть, у лютому 1945, коли Ви вихопилися з рабського табору остарбайтерів. І прийшли Ви в супроводі Олекси Веретенченка. Дальша Ваша доля на довгі роки була мені невідома. Аж десь у 60-х роках, коли суспільна атмосфера трішки потепліла, в «Літературній газеті» я зауважив прецікаві нотатки «Український слідопит», підписані: Петро Ротач. Була також (здається, я не помиляюся) в тій же «Літ[ературній] газеті» [П.Ротач уточнює: у «Радянській освіті». – М.С.] й добірка віршів і коротенька презентація «молодого поета» Петра Ротача. Я <...> відчув, що це саме той юнак-остарбайтер, якого я зустрічав у Пляуені. На початку 70-х років Україну відвідав чеський літератор-україніст Микола Неврлі. Він побував у Полтаві й там у гутірці з полтавською групою письменників вирішили написати привітальну листівку доброму приятелю Неврлі, поетові, художникові С.Гординському, що жив в США. Коли Святослав Гординський дістав ту листівку й приніс мені похвалитися (бо це був також і мій великий друг), то серед підписаних я побачив і Ваше прізвище. Це ще мене переконало, що це саме той юнак-остарбайтер і добрий початкуючий поет, якого я зустрічав у Пляуені. Після того ваше прізвище (як і всієї полтавської групи СПУ) зникло з мого овиду. Я почав думати, що брежневський великодержавний шовінізм проковтнув Вас.

Ваш лист приніс мені поки що загальну ясність: Ви пережили і дихаєте тепер вільним повітрям. Я дякую Вам за таку вістку <...>. Радий, що ви почули про мене <...>.

Бувайте здорові й міцно тримайте прапора Перебудови.

Ваш Григорій Костюк».

Дружба цих двох сумлінних дослідників-літературознавців, яких розділяв океан, тривала аж до смерті Г.О.Костюка (3 жовтня 2002 р.). За кілька років до своєї кончини Григорій Олександрович писав: «Я майже глухий і майже сліпий. Малий, згорблений, з паличкою ледве пересуваюся <...>. Мене відвідують тут багато туристів з України. Вони думають, що я здоровий і живу, як американський мільйонер. А як приходять і бачать перед собою нещасного згорбленого каліку, що живе в невеликій халупці, де тільки з усіх стін душать людину

книжки, то їх, напевне, огортає сум і розчарування» [15]. Щедро ділився він скарбами своєї книгозбірні з родиною Ротачів, надсилав власні книги і ті видання, які свого часу не могли дійти до України. На кожній із них залишав зворушливий автограф, як-от: «Моєму молодшому побратимові Петрові Петровичу Ротачу та його дружині – мужній хоронительці нашого національного добра в Полтавському музеї».

«Моє життя щедре на зустрічі з талановитими і добрими людьми, які давали мені наснагу, уселяли віру у хвилини відчаю», – любить повторювати Петро Петрович. Географія його знайомств досить широка, власне, вона сягає всіх тих куточків Землі, де живуть українці. Щоденна пошта письменника – десятки листів. Кожен із них – не просто таке собі буденне повідомлення, а якась поетична чи літературно-критична сповідь. Відповіді на листи – без перебільшення! – окремі літературознавчі розвідки. Можна лише подивуватися, яку треба мати наполегливість, аби встигати робити все. Нам, сущим, катастрофічно бракує часу для того, щоб робити свою основну справу. Ротач устигає, він ніби живе в зовсім іншому вимірові. Це також дар від Бога. Колись дослідники зможуть розгадувати секрети літературного життя в Україні на зламі двох тисячоліть і за допомогою епістолярію Петра Ротача.

Коли пишуть про письменника, то обов'язково вказують на літературно-естетичні підвалини, які сприяли формуванню його мистецького таланту, виокремлюють періоди творчості, аналізують етапні твори. Ця канонічна схема «накладається» на життєвий і літературний шлях Петра Ротача. Сам він потверджує, що перші літературні уроки одержав із книг ще в дитинстві. Народився майбутній письменник 24 січня 1925 р. на нині не існуючому хуторі Каленівщині, якого сьогодні вже не знайти біля села Слобідки Роменського повіту на Полтавщині (тепер – Талалаївський район, Чернігівська область), у звичайній селянській родині, яка понад усе цінувала працю, високі людські чесноти – справедливість, пошану до ближнього, віру в доброту. А ще в сім'ї любили українське художнє слово, передусім в особі Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Бориса Грінченка. Довгими зимовими вечорами батько, Петро Федотович, збирав своїх дітей і читав їм «Кобзаря». Діти співпереживали разом із матір'ю, Ганною Федорівною, журилися над долею Катерини і наймички Ганни.

«Сьогодні хвилює усіх проблема виховання в молодих людей почуття патріотизму як риси характеру, – розмірковував якось Петро Петрович. – А для мене любов до України починалася з Шевченкового «Кобзаря», якого я спочатку чув від батька, а згодом читав сам. Пам'ятаю також, що в нас на покуті висіли образи, а біля них – портрет Великого Кобзаря, уквітчаний найкращим рушником. Це залишило в моїй душі найглибший національно-патріотичний прослідок, очевидно, й сприяло тому, що я став дослідником творчості Тараса Шевченка». Духовно близькими були син і батько. У найтяжчі хвилини свого життя, коли сили полишали душу й тіло, син горнувся до батька, просив у нього поради й обов'язково одержував її. Петро Петрович добре знає своє генеалогічне дерево. Особливо дорогим йому був дід Федот, який «користувався серед селян репутацією статечного господаря, грамотної і порядної людини», який «любив читати Біблію <...> любив книжки» [16]. На жаль, онук ніколи не бачив дідуся, бо той помер ще в 1909 р. Його поховано на маленькому родовому кладовищі.

Дід став одним із засновників хутора Каленівщина, коли купив разом із кількома селянами в нащадків поміщиків Новицьких 59 десятин землі, трохи лісу. На двадцятьох десятинах став господарювати. «Основне будівництво дідуся тривало три роки, а розбудовувалось господарство понад 10 років, – читаємо в книзі «Рядки за рядками, літа за літами...». – <...> Була поставлена хата на 5 кімнат, комора, хлів для худоби, клуня, погріб» [17]. Сім'я працювала з ранку до вечора, мала хліб і до хліба. Дід був щедрим на слово, ніколи не шкодував насущника для тих, хто його потребував. Один лише штрих із життя цієї людини, який свідчить про благородство душі: незадовго до смерті Федот Андрійович був у Києві в лікаря і на гроші, котрі мав, придбав для церкви в рідній Слобідці дві коругви. Комнезам пограбував церкву,

зник і дідусів дарунок. А от передане дідом у спадок «синам нажите поле, Щоб хліборобський рід Не перевівсь ніколи», не принесло щастя нащадкам, воно зробило з них куркулів, «ворогів народу». Добре запам'яталося хлопцеві, як активісти виселяли родину з хати, як гірко плакала мати, як боляче було батькам розлучатися з тим, що діставалося мозолями, потом і кров'ю. Про ці події напише в 1943 р. за кордоном Петро Самотній [псевдонім Петра Ротача] в оповіданні «Вони приходили знову».

Батько був вольовою людиною, не міг дивитися, як не по-господарськи ставилися до землі будівники світлого майбутнього, тому й виключили його з колгоспу як «підкуркульника». Працював рахівником у різних установах. Є в Петра Ротача поезія «Прощання», у якій, очевидно, передається душевний стан батька і сина, котрий тонко відчуває порухи отчої душі, печучий біль його ще не загоєної рани. Вони прощаються, батько радить:

*– Їдь, мій сину, їдь – і заридав.
Тут добра тобі не дочекались,
Ти для всіх неначе зайвий став...*

Син утішає і висловлює віру в перемогу добра і справедливості:

*– Рідний край наш стане оживати,
Вільне слово правди оживе.
Отоді й вернусь я в рідну хату,
Щоб у ній творить життя нове.*

Ох і пригадають Петрові Петровичу ці слова, коли повернеться додому. Його «юнацькі твори будуть оцінені як злочин проти радянської системи», а його товариші по табору будуть свідчити проти нього. Кара «за цей «злочин» розтягнулась на багато десятиліть – майже до проголошення Незалежної України» [18]. Уже цитований вище кадебістський прихвостень М.Пліш у тій же таки статті «Чортополох» напише: у вірші «Розкуркулення» і в інших опусах [термін автора «Чортополоху»] Петро Самотній-Ротач «обливає помями з кухні жовтоблакитників радянську владу і ленінську політику Комуністичної партії <...> У вірші «Розкуркулення» Самотній-Ротач вже не чіміє, а своїми устами заспокоює батька:

*Не журіться, тату, ворогам
Все рівно настане час розплати...*

Для ясності скажу: вірш має біографічну основу. У 1929 році дід і батько Петра Ротача були розкуркулені» [19]. Не будемо заперечувати наявність елементів автобіографізму в цьому вірші, а зробимо деякі уточнення: дід Петра Ротача не дожив до тієї кривавої доби, коли в господарів одбирали землю, а їх виселяли в далекий Сибір, коли його дітей і онуків вигнали з рідного гнізда комнезамівці, коли його рідні «спробували лип'яників 33-го року», коли «все змела жорстока епоха соціалістичного експерименту» [20]. У «Сибірі неісходимій» і досі живуть нащадки «куркулів», які, щоправда, почувають себе чужинцями, не мають жодної української школи, не чують з ефіру живого рідного слова. А землю сьогодні в Україні знову передають із рук у руки, та не бачить уже цього батько Петра Петровича, а сам письменник із тривогою та болем стежить за вимиранням українського села. Зарадити цьому лихові не може, бо є не аграрником, а, за його словами, рядовим працівником культури. Не рядовим працівником, а талановитим письменником, який розпочав свою творчу діяльність дуже рано. Ще школярем, у 1939 р., 14-літній хлопчик уміщує свої вірші в талалайвській районній газеті «Більшовицькі темпи». «Саме того року, – згадує письменник, – широко відзначалося

125-річчя від дня народження Тараса Шевченка. «Кобзар» я знав з дитинства, любив вірші геніального поета, що самі лягали на душу. Тепер я вирішив написати про Шевченка власний вірш. Який він був – не пам'ятаю, але одважився послати в редакцію. Відповідь прийшла <...> за підписом редактора М.Олефіренка. Але яка відповідь! Редакція висловлювала жаль, що мій вірш надійшов із запізненням, бо ювілей уже минув <...> Я тішився тим, що міг би бути надрукований, якби послав його вчасно. Навіть така відповідь підбадьорила мене й підштовхнула до подальшої праці. Вже наступного року «Темпаки» (так називав газету наш босоногий слобідський листоноша Михайло Безпальчий) друкували мої дописи про шкільне життя, а іноді й вірші за підписом П.Лісовий» [21]. По-справжньому заявив він про себе як поет у 1942–1943 рр., коли надрукував поетичні і прозові твори в празькому журналі «Пробоем». У цей час юнак перебував у німецькій неволі. Йому поталанило довідатися, що в Празі українські емігранти випускають такий часопис. У вільні від роботи хвилини він забирався на нари і писав. «Твердо» узятися за перо не можна було, бо в таборі перебувало й немало декласованих елементів, які, м'яко кажучи, могли неправильно зрозуміти потяг письменника. Однак бажання вилити на папері свої думки було сильнішим від страху. Петро Петрович вів у таборі щоденникові записи, які, на превеликий жаль, загинули під час бомбардування. А думки там були, за переконанням самого автора, чистими, не обтяженими чийм-небудь впливом. Часопис «Пробоем» «відстоював українську національну ідею, кликав патріотичні сили до єднання, утверджував енергію «наступу <...> підтримував віру в пробивну силу національної спроби» [22]. «Правдивим і чесним словом служити Україні, мрією і ділом пробиватися до її волі і незалежності – так ми розуміли ідейний клич журналу, закований у його назві» [23], – пояснює Петро Ротач. Рідкісна назва «Пробоем» для письменника не тільки слово, поняття, а щось глибинно хвилююче, незмірно рідне: «<...> це мовби частка моєї юності, моїх молодих надій і сподівань. Живе в мені це слово з 18 років, бо саме в тому віці став я автором цього видання. Журнал «Пробоем» подарував мені щастя хвилюючого дотику до літератури як мистецтва слова і тих, хто його творив» [24]. Можна твердити, що саме цей часопис зіграв якщо не визначальну, то дуже важливу роль у житті Петра Ротача, позаяк він обвіяв його душу пахощами рідного слова: «В умовах неволі це був мій порятунок. Журнал подарував заряд національної свідомості, віру в свою творчу спромогу, і за це я завжди буду вдячний йому» [25]. На сторінках «Пробоем» друкували свої твори Василь Барка, Олекса Веретенченко, Євген Маланюк, Оксана Драй-Хмара, Юрій Клен, Олександр Олесь, Олег Кандиба, Олег Зуєвський, Михайло Гопало, Олена Теліга та ін. Тут уміщувалися переклади Миколи Зерова, передруковувалися вірші відомих на той час поетів, зокрема й тих, яких згодом знищила сталінська репресивна машина. Надруковані Петром Ротачем вірші, оповідання, нариси відразу були помічені і схвалені. Про це свідчить хоча б цей лист із редакції журналу від 11 травня 1943 р. [26]:

«Вельмишановний Пане.

Я дуже радо уміщую Ваші вірші, а також уміщую й прозовий нарис – перший схожий з Вами надісланих, другий натомість друкувати не буду, почекаю, може, ще іншого надішлете <...>. Речі Ваші здебільшого цілковито надаються до друку, отже, нема чого над ними дискутувати, коли можна впрост давати до друкарні.

Було б дуже добре дістати від Вас дещо довшу прозову спробу, бо віршів у нас, як звичайно, досить багато, а от з прозою справа гірша. Але ж біда полягає в тому, що на прозу не вистачає тепер часу і т. п.

Цікаво, як давно Ви почали писати, під впливом оточення, чи то власних вражень, чи то під впливом читання, яких саме авторів. Хоч, зрештою, це, мабуть, зовсім зайві запитання, бо ваші вірші викликають вражіння творів від серця, від життя, а не від літературних кабінетів.

Ви маєте те, що зветься ліричною потужністю. Ваші речі пережиті, відчуті, а не відчитані чи відписані. В цім їх міцна сторона. Дехто може закине, що Ви пишете занадто, може, просто, але інші знову скажуть, що це власне й найліпше, бо, власне, так, як це Вам щастить у деяких Ваших

речах, просто й без мудрувань заторкнути багато тем, і то заторкнути глибоко – цього в нашій поезії останніх десятиліть було, мабуть, замало <...>.

Дехто з Ваших читачів гадає відкрити у Вас чи добачити впливи Рильського, мабуть, до того дуже раннього Рильського, але, мабуть, це просто звичка до нових явищ підходити на основі давніше знайомих спостережень».

Уміщені в «Пробоем» вірші – це розмисли ліричного героя про історичне минуле України, «коли змішувалися докупи товариство буйне і орда», його прагнення «показати народам всього світу славу української землі», намагання знайти своє місце в цьому складному бутті, іти «назустріч дням, життю, борні...». Найбільшу цінність, на наш погляд, становить прозовий твір «Сумне дитинство». Історія написання його така: «Мій сусід по нарах і шкільний товариш Сергій Донець розповів про своє гірке дитинство, яке припало саме на період голоду в Україні, про втрату батьків і свої блукання в пошуках їжі, і я, занотувавши собі цю розповідь, написав оповідання...» [27]. Ротач заговорив про те, про що в Україні й думати було заборонено: про штучний голод у 1932–1933 рр., який спланував Сталін і його ординці. На прикладі життя восьмилітнього хлопчика Сергійка, котрий покинув пухлу матір, «безсило, знеможеного голодом і хворобою» батька і пішов у світ широкий просити шматок хліба, щоб вижити. «Дядю, дайте кусочок хлібця... Або хоч картоплиночку... Дайте, прошу!.. Та дайте хоч трошки чого-небудь... Тітонько... Ради Христа, крихітку... Прошу!» – звертається він до тих із діда-прадіда українців-хліборобів, які вчора годували свого ближнього сусіда, годували пів-Європи, а сьогодні самі мандрують невідь куди в пошуках їжі. Кожна деталь у цьому оповіданні психологічно насажена. Сам автор називає твір «Сумне дитинство» й інші ранні оповідання «далеко не досконалими з художнього боку», хоч і запевняє, «що в них не було фальші, пристосуванства» [28]. Відсутність фальші та пристосуванства і роблять прозу Ротача хвилюючою, переконливою, щемливою. Зауважимо, що тема голодомору боліла письменникові завжди. У 1960-ті він, уже зрілий поет, знову звернувся до трагедії 1933-го року. У 1998 р., коли виповнилося 65 літ «з часу страшного 1933-го мільйонносмертного року» [29], Петро Ротач передруковує своє «Сумне дитинство», зазначивши у вступному слові, що «людська пам'ять буде знову і знову повертатися до тих страхітливих подій» [30].

Опинившись на рідній землі, Петро Ротач відразу потрапив під моральний прес, під нагляд КДБ. Коли постав перед колишнім остарбайтером вибір «чужий край або рідна сторона», він вибрав свою Україну, бо його охопила невиліковна туга за Батьківщиною. У юнака «була одна мета: легко чи тяжко, скоро чи з роками, але повернутись на Батьківщину» [31]. Не захотів повен сили, творчих задумів хлопець обіцяних йому золотих гір у Греції чи Англії, відмовився від навчання в престижних освітніх закладах, а прилинув до свого вбогого отчого дому. Петро Петрович і сьогодні вдоволений тим, що жив серед свого народу, що разом із ним, як міг, виборював соборність і незалежність нашої держави.

Багато написав він за своє життя, не все уціліло, не все з поезії, художньої і літературознавчої прози дійшло до українського читача. Траплялося, що якимось загадково в Петра Ротача – працівника бібліотеки, викладача словесності вищого навчального закладу, методиста культосвітньої роботи (це аж ніяк не повний перелік тих посад, на які час від часу «переводили» цю «небезпечну» для свого народу людину) – зникали рукописи. Та й сам він частенько задумане і викладене на папері знищував, щоб не попало воно до рук тих непроханих гостей, які вміли шукати і могли знайти те, чого ніколи й не було.

Нелегко далася освіта: спроба навчатися в Рівненському інституті після того, як блискуче склав вступні іспити на філологічний факультет (1947 р.), так і залишилася мрією: не мав права виїзду із села, змушений був працювати в колгоспі. Опинився аж у Середній Азії, вирішив здобути професію юриста, здолав, здавалося б, найтяжчу перешкоду – склав узбецьку мову, але не міг пройти мандатної комісії, яка вбачала в усіх, хто був у неволі, ворогів народу. Минуло, як привид, ходило за ним, не давало повноцінно жити. Нарешті Петро Ротач – сту-

дент Полтавського учительського, а згодом і педагогічного інституту. Добрі люди допомогли закінчити філологічний факультет. «Жив би я спокійно, якби не писав, але без літератури я себе не мислив», – зізнається Петро Петрович. Друкуватися в українських виданнях було заборонено, тому з початку 60-х років почав співпрацювати з українськими виданнями Польщі. Його моральним рятівником став польський україніст, людина безперечних чеснот Антін Середницький, з яким дружба дуже довго не поривалася. Більше сотні статей, «діловитих, нерідко новаторських, писаних гарною мовою і ясним зрозумілим стилем» [32], вийшли в Польщі. Як оцінює сам автор, це добрі його праці, були відгуки про схвальне їх сприйняття. У цьому переконує хоча б і той факт, що корифеї українського літературознавства, які посилалися на польські джерела, цитували і Петра Ротача [Є.Кирилюк та інші]. Поле наукової діяльності його досить широке: творчість Г.Сковороди, І.Котляревського, П.Грабовського, І.Франка, Лесі Українки, М.Старицького, І.Нечуя-Левицького, В.Сосюри. Не говоримо вже про дослідження творчості Т.Шевченка та Л.Боровиковського. Разом із Степаном Крижанівським він упорядкував Повне зібрання творів Боровиковського і написав передмову, у якій об'єктивно й заслужено оцінено роль та місце цього митця слова в українській літературі [вид-во «Наукова думка», 1967 р.]. Протягом 1965–1971 рр. в «Архівах України» Петро Ротач опублікував 577 статей до українського біографічного словника «Літературна Полтавщина», але цензура не дозволила завершити публікацію. Окреме видання не з'явилося й досі. У 1972 р. побачила світ упорядкована ним збірка віршів О.Афанасьєва-Чужбинського. Поетична муза не покидала його. Траплялося, що під різними псевдонімами з'являлися вірші у «Вітчизні», «Дніпрі» та інших часописах. Коли ж авторство ставало відомим, поезії назавжди залишалися лежати в редакційних портфелях. Не могло сподобатися тій системі, щоб «український буржуазний націоналіст» кликав душі людські до очищення, до прозріння:

*Я йшов між чорної злоби.
Круті, круті дороги слались.
Обіч хилилися раби,
А горді зрідка зустрічались.
Й тепер нелегко йти мені.
Але з душі тягар звалився.
Благословляю я ті дні,
Коли до правди прихилився!*

Не можна не згадати й такого епізоду із життя письменника, коли занесена до плану видавництва «Молодь» (1965 р.) колективна збірка поезій «Гілка цвіту» (назва належить Петрові Петровичу) у світ не вийшла тому, що одним із її авторів був Ротач. «Навколо його імені, – зауважує Петро Засенко, – розпускалися всякі чутки, метою яких було оббріхування і компрометація поета» [33].

Не треба забувати того, що художньою творчістю й літературною діяльністю Петро Ротач займався у вільний від основної (викладацької) роботи час. Моральний тягар він відчував постійно. Приховане переслідування – це одна справа, а привселюдне шельмування – зовсім інша. Шельмування не тільки не обійшло письменника, а вилилося у вишколеній, просто-таки вбивчій формі. Згадаймо хоча б один із днів у його житті. 16 січня 1970 р. вдоволений від спілкування зі студентами викладач Полтавського інженерно-будівельного інституту повертається додому і, як зазвичай, купує пресу. Розгортає газету «Зоря Полтавщини» – орган Полтавського обкому Комуністичної партії України й обласної Ради депутатів трудящих, Полтавського міськкому Комуністичної партії України та міської Ради депутатів трудящих – і знаходить велику статтю під назвою «Чортополох». У центрі подій він – Петро Ротач, який, «опинившись 1942 року в Німеччині, злигався там

з українськими націоналістами, співробітничав у жовтоблакитній пресі, прислужниці фашизму» [34]. Його віднесено до таких махрових націоналістів, як Маланюк, Беднарський. Автор, «якийсь невіглас» [35], пером якого водив сталінський репресивний стиль, робить спробу оцінити матеріали до словника «Літературна Полтавщина» (пор.: [Петро Ротач] «здійснює солідну роботу над бібліографічним словником «Літературна Полтавщина» [36]): він нібито укладається за принципом «хоч клоччя та вовна, аби кишка повна». Дісталось тут і Пантелеймону Кулішеві, котрий, «виявляється», був «представником українського буржуазного націоналізму, який протиставив себе українським і російським революціонерам-демократам» (Ротач оцінює його як суперечливого й непослідовного у своїх поглядах поета, прозаїка та перекладача); згадано і Григорія Ващенка, котрий «з лютістю хижака паплюжив Радянську владу і обливав брудом радянських людей». Висновок статті «по-партійному» принциповий і категоричний: художнім творам, літературознавчій прозі Петра Ротача, який «маскує своє націоналістичне обличчя», «не місце в радянській пресі, покликаний нести в маси сяйво лєнінських ідей» [37].

Справжній розквіт і свобода творчості приходять у кінці 1880-х рр., коли нарешті оте немеркнуче «сяйво лєнінських ідей» погасло на радянському й українському небосхилі. Петро Ротач відчув полегкість, скинув із себе моральне ярмо. У 1987 р. його почав друкувати «Всесвіт», а в 1989 р. журнал «Київ» доніс до читача його поезії. Відомий письменник Петро Засенко в цьому часопису вміщує статтю, у якій говорить, що про зрілість і майстерність віршів полтавського поета Ротача «можна судити по інтонаційно-успокоєному і звукописно-точному рядку, в якому завжди проглядається плід вагомої думки». Вони часто настільки природні, що при читанні зовсім забувається про те, якими художніми засобами користується автор» [38]. Вірші написані в 1970–1980-ті рр., коли українське слово піддавалося особливій ревізії. Про цей період брежнєвсько-сусловської стагнації досить-таки точно сказав сам автор у вірші «Павуки»:

*Ми зустрічали шістдесяті
З палкою вірою.
Як всі, з надією, поки
Запоночило в нашій хаті
І завелися павуки.
Все обснувала павутина.
Нема найменшого світла.
І дух гнітить, мов гільйотина,
Зловісна тїнь Маланчука.*

За останні роки з'явилися сотні статей Петра Петровича. До участі у великих наукових зібраннях міжнародного, всеукраїнського рівня запрошують літературознавця Петра Ротача. Його роздуми, гіпотези завжди аргументовані, виважені, він толерантно дискутує, не нав'язує власної думки, а переконує у правоті своєї точки зору. З цікавістю читається його збірка історико-краєзнавчих нарисів «Світло рідної хати» (1989 р.), «Талалаївські етюди» (2001 р.). Нові сторінки із життєвого і творчого шляху Михайла Драгоманова і його племінниці Лесі Українки розкриваються в книгах «Апостол правди і науки» (1991 р.), «Священні місця Полтавщини» (2003 р.). Про поета й байкаря Левка Боровиковського мова йде в книзі «Поет із роду Боровиків» (2003 р.), про Василя Симоненка й Полтавщину – у дослідженні «Гру дочка любимой землі» (1995 р.), про гоголівський край – у вже згадуваному літературно-краєзнавчому виданні «Священні місця Полтавщини». А ще він підготував розвідку «Колоски з літературної ниви: Короткий літературний календар Полтавщини» (1999 р.), подарував читачам літературно-краєзнавчі студії «Біля гнізда соловейка» (1993 р.). Широкого розголо-

су набула книга «По духу брат Тараса» (1992 р.), у якій ушлявляється творчий подвиг Миколи Лисенка, розповідається про його зв'язки з рідною Полтавщиною. 1990-ті рр. можна вважати періодом поетичного розквіту письменника. З'являються збірки віршів «Мить і вічність» (1996 р.), «Що збулось, що не збулося... Пізня лірика» (1998 р.), «Крізь роки болю і надій» (1999 р.), «Дух минувшини» (1999 р.), куди увійшли переважно поезії останніх літ, збірка перекладів «Струн поетичних дивні звуки» (2001 р.), виходить збірка творів малої прози «Опанасова Кобза» (2000 р.), написаних у різні роки життя (1943–1998 рр.), здебільшого на основі власних спостережень і переживань. Художній світ письменника багатий. Любов до природи – одне з найсильніших почуттів поета – займає чи не найвагоміше місце у творчості. З висоти свого життєвого досвіду він лине у віршах у дитинство і юність. Петро Ротач передав і подих нової доби, і зміну психологічного клімату в Україні. Його свідомо сповідувана настанова – берегти найцінніший скарб, – «рідну мову – славу і єдину», – виразно окреслюється у вірші «Рідне слово»:

*Як я любив тебе, слово кохане!
 Ти чарувало з дитинства мене...
 Так, я щасливий був всюди з тобою,
 Не почувавсь самотнім ніде...
 Слово кохане української мови,
 Вірю я в тебе – не здужає кат.
 Ти оживеш для єднання й любові
 І голосніш залунаєш стократ!*

Зв'язок з українською діаспорою на Полтавщині ведеться через Петра Ротача. Він об'єднав усіх полтавців-емігрантів, які несли світло нашої культури далеко за межами України, у книзі «Розвіяні по чужині: полтавці на еміграції» (1998 р.). А ще Петро Петрович надрукував книгу листів «Я зробив, що міг...» (2000 р.), куди увійшли листи Петра Митропана – професора славістики Белградського університету; сербського перекладача; ученого-літературознавця (україніста і русиста), якого цікавила творчість Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Ліни Костенко; українця за походженням, який у 1920-х рр. емігрував до Сербії; внука українського поета XIX ст. Василя Степановича Кулика – до Петра Ротача. Уміщені тут 194 листи (1965–1988 рр.) певною мірою проливають світло на літературний процес в Україні, на поширення українського слова в Європі і світі. Творча дружба цих двох учених-літературознавців гідна подиву. Згадаємо тут ще про ті теплі взаємини, які склалися свого часу в Петра Петровича із Григорієм Майфетом. Те, що Майфет перебував в опалі, був оголошений відвертим, запеклим ворогом Радянської влади, не вплинуло на дружбу. В 1988 р. Петро Ротач у журналі «Всесвіт» надрукував статтю свого покійного побратима по перу Григорія Майфета про Стефана Цвайга, написав до неї передмову і тим самим сприяв поверненню в нашу літературу цієї великої і неповторної у своїх помислах, поглядах і переконаннях людини-борця, яка сміливо кидала виклик тоталітарній системі та її керманічам. Багаторічне листування письменника зайняло б кілька томів і, якби було упорядковане стало б одним із цінних джерел пізнання суперечливого літературного процесу 50-90-х рр. XX ст.

Петро Ротач – невтомний дослідник художньої, публіцистичної спадщини Івана Котляревського. Свої науково-публіцистичні статті, розвідки, замітки та бібліографічні відомості, присвячені різним питанням життя і творчості зачинателя нової української літератури, ушанування його пам'яті на Полтавщині, він виклав у книзі «Поклик через століття: І.П. Котляревський і Полтава», яку присвячено 100-річчю від часу побудови в Полтаві пам'ятника Іванові Котляревському. Випущена у світ книга «Іван Котляревський у листуванні» (1994 р.), яка є найповнішою збіркою листів автора «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарів-

ника» до різних осіб та установ і листів до нього від письменників, істориків, адміністративних і церковних діячів та родичів, уже стала бестселером.

Найважливішу сторінку у творчому доробку Петра Ротача займає Великий Кобзар. Про це він говорить у книзі «Рядки за рядками, літа за літами...»: «Я щасливий, що Тарас Шевченко осяяв моє життя світлом своїх патріотичних думок, зігрів теплотою свого серця і тим назавжди прихилив мене до України народної, викресав із серця любов справжню, не офіційну, не на чиєсь замовлення. Він, саме він, а не хто інший, прихилив до простого народу, до нашої рідної мови, історії, культури» [39]. Дослідник пройшов тернистими шляхами письменника-пророка. У книгах «Від Удаю до Орелі» (2000 р.) і «Від Яготина до Полтави» (2002 р.) він різнобічно розкрив тему зв'язків Кобзаря з Полтавщиною, розповів про людей, які вивчали Полтавські шляхи поета, дбали про вшанування його пам'яті. Не просто розповів, а «вписав у літературну карту Полтавщини Шевченкові маршрути, послідовно, скрупульозно й об'єктивно студював «зустрічі й прощання» національного генія з нашими земляками <...> уявляє читач пункти Шевченкового перебування у краї насамперед завдяки оповідній майстерності автора, його вмінню надати сухим констатаціям фактів (прибув <...> зустрівся <...> відвідав) живого дихання, діалогічного звучання» [40]. Особливої оцінки заслуговує книга літературно-публіцистичних промов «Під кроною Шевченкового дуба» (2002 р.), у якій зібрано промови автора, виголошені в шевченківські дні (9 березня або 22 травня) протягом 1989–2001 рр. Кожна з них – це цікавий штрих до портрета Великого Кобзаря, унікальні відомості про його перебування на Полтавщині, творчі зв'язки з цим краєм, «з його містами і містечками, селами і хуторами, з багатьома людьми, знаними і безвісними». Письменник-подвижник Петро Ротач не просто вивчає творчість Шевченка, не лише досліджує його зв'язок із українською землею, а йде до Кобзаря на сповідь, іде, «Щоб в тиші врочистій, Мов Батьку вклонитись, І душу очистить, І духу напитись», іде і нас до цього кличе, хоче, аби всі ми, Шевченкові діти, читали «Кобзар» віщесловий, причащалися його словом, пізнавали його мудрість, dorostали до рівня його свідомості, виконували його заповіді, передусім головний – любити Україну в добрий час і «во врем'я люте». Тоді ми «не загубимося як народ у цьому розбурханому, атомно-рокованому світі». Результатом подвижницької 30-літньої праці дослідника Ротача стало видання у двох книгах «Полтавської Шевченкіани: спроби обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії» (2007 р.), у якій подано відомості про перебування Великого Кобзаря на Полтавщині в 1843–1844, 1845–1846 та 1859 рр., про місця, які він тоді відвідав, про людей, з котрими зустрічався, присвячував їм свої твори, про полтавців, які працювали над увічненням образу поета і його літературних персонажів, про митців (професіоналів та аматорів), мистецькі колективи (професійні та самодіяльні), що торкалися шевченківської тематики у своїй творчості. Ця праця, безсумнівно, стане основою для багатьох монографічних досліджень, у яких висвітлюватиметься роль Тараса Шевченка в історії культури Полтавського краю, такого щедрого на таланти.

У книзі «І слово, і доля, і пам'ять...» (2000 р.) Петро Ротач показав духовну велич творців Слова, які не зрадили його за найжорстокіших обставин свого часу. «Пам'ять про них, – закликає автор, – не може бути і не буде стерта ні часом, ні ворожим ставленням до них, ні байдужістю». Український читач знайде цінний матеріал про полтавську літературну Голгофу, про відомих письменників – Івана Котляревського, Левка Боровиковського, Василя Капніста, Григора Тютюнника, Михайла Ореста, Василя Симоненка, Василя Горленка, Феодосія Рогового, про маловідомих або й невідомих майстрів слова – Мусія Кононенка, Олексу Ізарського, Кліма Поліщука, Олексу Веретенченка, Надію Фесенко, про «національного музику й патріота України» Миколу Лисенка, про археолога й «поета в душі» Михайла Рудинського, ознайомиться з лірикою в'язня ГУЛАГу Василя Труша-Коваля і розповіддю про нього побратима по духу письменника Григорія Майфета, з поетичним і мистецьким доробком Петра

Соколенка, довідається багато нового про творчих працівників, діяльність яких позначена особливо яскравим горінням, – Володимира Щепотьєва і Григорія Коваленка.

Достойне місце в українському літературознавстві посяде книга «Рядки за рядками, літа за літами...» (2005 р.), яка вийшла з друку напередодні ювілею письменника – 80-річчя від дня народження. Вона об'єднує літературознавчі та історико-краєзнавчі статті, дослідження з українського фольклору, спогади. Петро Петрович упродовж багатьох літ цікавиться історією книги, старими виданнями, відомими людьми-книголюбамі і книгопоширювачами, він зібрав унікальну фольклорну колекцію і про все це розповів у книзі. Мемуарні сторінки пройняті любов'ю до свого родоводу, до отчого краю, його минувшини. Не викликає будь-якого сумніву те, що в книги «Рядки за рядками, літа за літами...» велике майбутнє. Вона приверне увагу багатьох учених, поцінувачів рідної культури.

Петро Ротач оцінював свій поетичний, прозовий, літературознавчий, історико-краєзнавчий ужинок за низькою шкалою («Я рядовий працівник»). Та критика вже сказала вагоме слово про його творчість, проте справжнє поцінування ще попереду, бо доробок цього письменника й ученого чекає вдумливого і прискіпливого дослідника. Невимовно жаль, що Петро Петрович уже нічого не напише, бо 13 червня 2007 р. він відійшов у вічність. Багато задуманого не встиг зреалізувати. Знав, що хвороба з'їдає його, тому й поспішав завершити розпочате. Але не встиг. Цей чоловік ні в кого й нічого ніколи не просив, завжди розраховував на свої сили. Єдине прохання він висловив у листі-заповіті, написаному за тиждень до смерті. Ось цей лист:

«Полтава, 5 червня 2007 р.

Звернення і прохання до влади м. Полтави!

Я саможертвовно працював для збереження культури м. Полтави. За багато років я створив праці «Літературна Полтавщина», «Полтавська Шевченкіана». За роки життя створено мною понад 25 книг, тематично присвячених літературознавству, краєзнавству, історії книги, поезії тощо. Все це переважно написано на полтавському матеріалі, про що свідчить Показчик бібліографічних праць (3128), виданий НАН України (Київ, 2007, 188 с.).

Тепер мене спіткала тяжка, невиліковна хвороба. Життя скорочується, і коли помру, прошу владу і громадсько-культурні організації виконати останнє прохання (за життя ні в кого нічого не просив).

І ось тепер прошу знайти місце на Центральному кладовищі і поховати мене за християнським звичаєм з умовою, що ми там будемо удвох з дружиною (вона була науковим працівником, 33 роки віддала роботі в Музеї І.П.Котляревського).

Сподіваюся, що своєю працею на ниві української культури, літературознавства, музезнавства ми заслужили право на наше прохання. Про багатьох з відомих полтавців, що лежать на Центральному цвинтарі, я писав статті в книгах, журналах, збірниках і хочу упокоїтись в одній з ними землі.

Дуже прошу виконати моє прохання.

Петро Ротач».

Волю покійного виконано. Він спочиває на тому місці, яке облюбував за життя. Духовне ж життя в Петра Петровича Ротача буде довгим. Це незаперечна істина. Його спадщина – без перебільшення! – колосальна.

1. Гончар О. Щоденники: У 3-х тт. / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д.Гончар. – К.: Веселка, 2002–2004. – Т. 3 (1894–1995). – 2004. – 606 с. – С. 403-404.
2. Гончар О. Щоденники. – Т. 2 (1968–1983). – 2003. – 607 с. – С. 169.
3. Гончар О. Щоденники. – Т. 1. (1943–1967). – 2002. – 455 с. – С. 208.
4. Гончар О. Щоденники. – Т. 3. – С. 352.
5. Гончар О. Щоденники. – Т. 2. – С. 132.
6. Там само. – С. 75.
7. Там само. – С. 76.
8. Гончар О. Щоденники. – Т. 3. – С. 29.
9. Там само. – С. 380.

10. Пліш М. Чортополох // Зоря Полтавщини. — 1970. — 16 січня. — С. 3.
11. Там само.
12. Ротач П. Слово закличне «Пробоем»: Згадка про однойменний празький журнал з нагоди його 65-річчя // Український засів: Часопис національної інтелігенції. — Харків, 1998. — № 4-6. — С. 6-11.
13. Засенко П. Назв. праця. — С. 6.
14. Особистий архів П.Ротача.
15. Там само.
16. Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами...: Про те, що було дороге й незабутнє. — Полтава: Верстка, 2005. — 640 с. — С. 514.
17. Там само. — С. 513.
18. Там само. — С. 563.
19. Пліш М. Назв. праця.
20. Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами... — С. 509.
21. Там само. — С. 623-624.
22. Ротач П. Слово закличне «Пробоем». — С. 6.
23. Там само. — С. 10.
24. Там само. — С. 6.
25. Там само. — С. 7.
26. Особистий архів П.Ротача.
27. Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами... — С. 563.
28. Ротач П. Слово закличне «Пробоем». — С. 9.
29. Полтавська думка. — 1989. — 9 жовтня.
30. Там само.
31. Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами... — С. 654.
32. Середницький А. Цит. за: Ротач П. Біобібліографічний покажчик. — Полтава, 1996. — 94 с.
33. Засенко П. Назв. праця. — С. 4.
34. Пліш М. Назв. праця.
35. Засенко П. Назв. праця. — С. 6.
36. Там само. — С. 5.
37. Пліш М. Назв. праця.
38. Засенко П. Назв. праця. — С. 6.
39. Ротач П. Рядки за рядками, літа за літами... — С. 603.
40. Сарапин В. «Доростаймо до рівня Шевченкової свідомості...» Полтавська Шевченкіана Петра Ротача: Рецензія на книги: Від Удаю до Орелі: Тарас Шевченко і Полтавщина. — Полтава, 2000. — 229 с.; Ротач П. Від Яготина до Полтави: Тарас Шевченко і Полтавщина. Книга друга. — Полтава: Верстка, 2002. — 260 с. // Рідний край: Науковий, публіцистичний, художньо-літературний альманах. — 2003. — № 2 (9). — С. 153-154.

Микола Степаненко
2007

РОЩИНСЬКІ

батько: Володимир Федорович

† березень, 21, 1943

сини: Юрій Володимирович

1912–1973

Олександр Володимирович

1914–1989

Олексій Володимирович (на фото)

1917–1982

Збираючи матеріали про одного із «ворогів народу», колишнього директора Полтавського інституту сільськогосподарського будівництва Терентія Титовича Манька, я зустрівся із живим свідком того жахливого злочину, тодішнім четвертокурсником того ж вузу Олексієм Володимировичем Рощинським. Він багато розповів про свого директора, бо деякий час сиділи в одному казематі і бачив його перед тим, як востаннє вивели із камери. Тоді ж я довідався і про трагічну долю сім'ї Рощинських, якій сталінський репресивний маховик, захопивши в криваву круговерть, теж завдав стільки страждань і горя.

І от я в скромній двокімнатній, але затишній квартирі. Сімдесятидвохрічний господар оселі зросту вище середнього, кремезний, з виразними рисами обличчя і молодечими очима. Його привітність і безпосередня сердечність якось магічно викликають довіру.

«Мій батько родом з Чернігівщини, – почав свою розповідь Олексій Володимирович. – у сім'ї було п'ятеро дітей: троє синів і дві доньки. Хоч мій дід – псаломщик і не мав ніякої власності, однак від приходу дещо перепадало. Та ще від учителювання в сільській школі. Отже, не голодували і діти мали можливість одержати певну освіту. Батько закінчив сільську школу, а згодом трикласне міське училище».

У серпні 1908 р. Володимир Рощинський, успішно пройшовши конкурсні умови, вступає на Глухівські педагогічні однорічні курси. І ось уже одержав призначення на посаду вчителя в Опішненську двокласну школу, де пропрацював шість років. Тут одружився. Дружиною стала теж учителька – Марія Сергіївна Линник.

У кінці 1912 р. в родині Рощинських з'явився первісток – син Юрій. А через два роки сім'я поповнилась ще одним хлопчиком. Батьки його назвали Олександром. Жили скромно, тільки з мізерної платні, що одержували за вчителювання. І все ж Володимира Федоровича не полишала думка одержати вищу освіту. Отож, як тільки підвернулась така можливість, у серпні 1915 р. вступає до Глухівського учительського інституту, а через три роки закінчує його з правом викладати у вищих початкових школах всі дисципліни, а найпаче математику, бо виявив під час навчання неабиякі здібності з цього предмета. Рощинський одержує призначення в Ковалівську вищу початкову школу Зіньківського повіту (нині це село віднесене до Шишацького району), де викладав математику і фізику. Сюди переїздить і дружина з дітьми. Вона теж працює вчителькою. П'ять років прожили вони тут.

Рік двадцять третій для сім'ї Рощинських видався не з легких. Стара хвороба загострилась, і Володимиру Федоровичу довелось лягти на лікування в Зіньківську лікарню. Того ж року його знову призначають на роботу в Опішню, де він завідував семирічною районною опорною школою, а також викладав свої улюблені предмети. В ній навчались і сини Юрій та Олександр. Третій син Олексій (мій співбесідник народився в рік Жовтневої революції) теж починав навчання в цій семирічці.

Восени 1930 р. Рощинські переїжджають до Полтави. Володимира Федоровича призначають завідуючим 17-ї семирічної школи. Одночасно він викладав і математику. Марія Сергіївна влаштувалась учителькою у школу № 2. Жили у двоповерховому будинку, що знаходився на подвір'ї школи. На перших порах все ніби йшло щасливо. Юрій певний час працював механіком МТС у Згурівці, а з переїздом батьків до Полтави і собі влаштувався за фахом на завод «Метал» (нині турбомеханічний). Олександр закінчив у 1931 р. Полтавський шляхобудівельний технікум і разом з двома товаришами добровільно поїхав на будівництво Великого Памірського тракту.

І раптом, як кажуть, серед білого дня вдарив грім. Восени 1932 р. Юрія заарештовують, роблять вдома обшук, але нічого не виявляють, окрім німецьких каталогів на машини, верстати. В ті роки заводи і фабрики купували за кордоном обладнання. Завод «Метал» також придбав верстати в Німеччині, і Юрій як механік цікавився технічними даними імпортованих машин. Ці каталоги і стали для нього фатальними. «Гепеушники» звинуватили Юрія у шпигунстві, і у 1933 р. він одержує 10 років територіальної висилки до Сибіру. Звіди він так і не повернувся. Куди тільки нелегка доля його не кидала у цьому далекому, суворому краї. Був у Бамі ще до війни, інші об'єкти, підпорядковані НКВС. А коли закінчився строк висилки, залишився там, бо прикипів серцем до Сибіру. А в 1973 р., перебуваючи у відражденні в Магадані, раптово помер. Там його і поховали.

«Як же склалось подальше життя вашої сім'ї?» – запитую я в Олексія Володимировича.

«Після арешту Юрія, – згадував він, – батька одразу ж звільнили з посади завідуючого школи, виселили з учительської квартири. А через кілька днів забрали. Просидів у в'язниці півтора місяця. Коли ж випустили, то ні словом не обмовився навіть рідним, в чому звинувачували. Мабуть, добре залякали. А тут ще голод. У хаті – ні крихти хліба. Жили тепер у Першому Робочому провулку, 13. Не лишився батько без роботи, напевне, тому, що був досить

ерудованим математиком. Навіть підготував рукопис спеціального підручника з цього предмета, але де він дівся, і досьогодні не відомо. Однак часто переміщали його з однієї школи в іншу. Викладав математику і фізику в 12-й, потім 6-й школах. А перед повторним арештом трудився в 27-й неповно-середній школі.

Звичайно, усі ці роки жили якось непевно, увесь час висів невідомий тягар. Брат Олександр після закінчення будівництва дороги на Памірі подався споруджувати Сухумську ГЕС. А я, одержавши випускне свідоцтво 7-ї фабрично-заводської школи, вступив до шляхово-будівельного ФЗУ. Однак швидко довелося залишити училище, бо в хаті ні крихти хліба – хоч кулею коти, мати ледве пересувала опухлі ноги. І я влаштувався на роботу в інвентарну контору міськомунгоспу, де видавали службовцю 400 грамів хліба, був прикріплений до їдальні. Оті чотириста грамів хліба врятували нас від смерті. Коли батько почав знову трудитись, і наші матеріальні умови дещо поліпшились, залишив роботу і перевівся на денне відділення робфаку при інституті сільськогосподарського будівництва. Життя нашої сім'ї ніби потроху входило у спокійну колію. Правда, батьки дуже переживали за Юрієм. За студентськими клопатами мені з Олександром, який на той час повернувся додому, ніколи було вникнути у роздуми. До того ж я був комсомольцем, навіть дуже активним, і все, що діялось тоді в країні, вважав цілком законним.

Після убивства С.М.Кірова в країні почала розкручуватись спіраль викриття убивць, шпигунів, диверсантів, контрреволюціонерів різних мастей. У січні 1935 р. відбувся суд над Зінов'євим, Каменєвим, іншими «антипартійними змовниками». У виробничих колективах, учбових закладах, повсюди проходили збори, мітинги, на яких засуджували, таврували «чорні» дії, схвалювали судовий вирок, запевняли свою згуртованість навколо рідного «вождя». Подібний мітинг викладачів та студентів проходив у актовому залі інституту. Студенту-першокурснику, комсомольцю Олексію Рощинському запропоновано було виступити, сказати гнівне слово. І треба ж було йому, не подумавши, заявити, що його дивує ворожа позиція людей, які не так давно були заслуженими в партії. Досить було тільки це мовити, як секретар парткому вузу обірвав його і гнівно запитав: «Так ти вважаєш їх заслуженими?». І пішло, і поїхало.

Звинуватили його в незрілості, аполітичності, навіть у співчутванні до ворожих елементів. Був виключений із вузу. Потім поновили. Втім подія з інститутським мітингом була лише прелюдією. Після закінчення третього курсу Олексій Рощинський проходив практику в Богородухові. Виконував учбові завдання, а у вільний час підробляв, щоб мати якусь копійчину. А коли на початку листопада 1937 р. повернувся додому, то довідався, що батька заарештували. Студенту Рощинському нічого не лишалося, як іти в інститут і заявити керівництву про цей факт. Не забарилась і реакція: Олексій і Олександр – сини «ворога» були позбавлені стипендії. Тоді Олексій приймає рішення написати листа Всесоюзному старості Михайлу Івановичу Калініну, в якому викладає суть справи. Мій співбесідник і зараз дивується, що на його лист була позитивна відповідь. І досить оперативна. Директор інституту Данайський викликав його і заявив, що він і його брат будуть одержувати стипендію. Такий поворот подій вселив віру. Значить, є на світі правда. А поки батько сидів у таборі, що знаходився у Кустоловому, і в дружини, і в дітей жевріла надія, що то помилка, і його відпустять.

Та незабаром усе повернулось на гірше. Ось що згадує Олексій Володимирович:

«Це був початок літа тридцять восьмого. Після четвертого курсу нас направили на практику. Я трудився виконробом на будівництві клубу мачуського колгоспу «Червона зірка». А Олександр споруджував Диканську МТС. Першої суботи червня я приїхав додому, щоб сходити в баню та замінити білизну. Застав усіх наших у сльозах. Брат уже був одружений, мав дитя. Виявляється, заарештували Олександра. У неділю, коли повертався у Мачухи, на серці було тоскно і боляче. Відчував, що й на мене насувається страшна лавина. Передчуття збулись.

На світанку наступного дня до хатини, яку я наймав у старенької бабусі, увірвались троє: оперуповноважений Мальований і двоє понятих. Він пред'явив мені ордер на обшук і арешт. Ретельно оглянули моє житло, нічого не знайшли, окрім технічної літератури. Потім посадили в «Емочку» і відвезли до Полтави в управління.

Спочатку кинули в підвальну камеру. Весь день і всю ніч думав, у чому моя провина. Мабуть, через батька або брата мене посадили, міркував про себе. А наступного дня, коли мене почав допитувати київський слідчий Акімов, все прояснилось. Виявляється, я член підпільної організації «Молода генерація», і що ми поставили собі за мету вбити Микиту Сергійовича Хрущова, коли той приїде до Полтави. Таке ж звинувачення було пред'явлено нашому студенту Володимирі Малярову. Як кажуть, і сміх, і гріх. Я відкидав усі доводи слідчого, а він вперто добивався свого. Виклики на допити велись щонаочі. Перед Акімовим простоював по кілька годин. Підкошувались ноги, дерев'яні хребет, а слідчий, спостерігаючи муки, здається, одержував насолоду. Ось тут і нагадала про себе стара болячка-малярія. Приступи були через день. То била пропасниця, то палило вогнем, а прилягти ніде. В такі жажливі дні Акімов робив допит. Я почав просити, щоб мене відправили в тюрмну лікарню, але слідчий заявив, що зробить це тільки за однієї умови, якщо я погоджусь із пред'явленими звинуваченнями і підпишу протокол допиту.

В одну з таких страшних ночей, коли мене полишали останні сили, я згодився підписати будь-які звинувачення. Наступного дня мене відвезли на Пушкінську, де почали лікувати. Там швидко поставили на ноги, а потім знову повернули в сімнадцяту камеру управління. На першому ж допиті, який вів уже слідчий Мірошниченко, я заявив, що попередні зізнання неправдиві, і від них я відмовляюсь. Це ж саме скажу на суді. Знову почались нічні допити, але я стояв на своєму. Знову влаштовували очну ставку з моїм вигаданим спільником по терористичній організації Володимиром Маляровим. Той навіть подавав мені знак, щоб я погоджувався, взяв на себе сфабриковану вину. Я зірвався і крикнув слідчому, що Маляров утратив розум. Допити продовжувалися, та я не здавався».

Взимку 1939 р. Олексія Роцинського перевозять у Кобеляцьку тюрму, яку називали політичною. В ті роки вона жахала полтавців, і вони старались обходити її десятою дорогою. Добре, що й сліду тепер від неї не лишилось. Ця тюрма була страшніша за каземати управління НКВС. В'язні тут потерпали найбільше від бетонних мішків-карцерів. Хто побував у них, той до кінця днів своїх залишався хворим. Олексій Володимирович застудив ноги, згодом приключився тромбофлебіт, кілька років тому довелося оперуватись.

У цій тюрмі Роцинський просидів до 11 серпня 1939 р. А потім суд 113-го військового трибуналу Харківського військового округу. Переді мною пожевклий від часу документ – виписка із вироку закритого судового засідання. Все тут: і контрреволюційна діяльність, і терор, і антирадянська агітація. На суді усі ці страшні звинувачення Роцинський відкинув, заявивши, що вони вигадки слідчих. Важко зараз додумуватись, яка причина, що військовий трибунал виправдав Роцинського (під щасливою зіркою, мабуть, народився?). А найвірогідніше тому, що в країні пішла на спад репресивна хвиля.

Олексій Володимирович повернувся в інститут, успішно закінчив його. І до виходу на пенсію трудився за фахом. Одружений, має сина і доньку, підрастають онуки.

Брат Олександр просидів значно менше і теж був виправданий. Закінчивши вуз, служив в армії, у війну – на фронті. Тоді ж і став комуністом. У повоєнні роки об'їздив всю країну: будував порти, судноверфі в Ізмаїлі, Астрахані, Сахаліні, Мурманську. а з 1962 р. трудився в Сочі. З ним жила і мати – Марія Сергіївна Роцинська, яка тяжко хворіла, бо стільки їй довелося витерпіти, пережити. Там вона і померла. А в січні 1989 р. не стало і Олександра Володимировича.

Іхній батько після арешту так і не повернувся до своєї сім'ї. З Кустоловського табору в 1939 р. його відправили у табір, що знаходився поблизу селища Сухобезводне Горьковсь-

кої області. Там 21 березня 1943 р. від пелагри він і помер. Де похований, невідомо. 5 липня 1958 р. Полтавський обласний суд переглянув справу Рощинського В.Ф. і реабілітував його.

От і все, що повідав мені десять років тому Олексій Володимирович Рощинський. А сьогодні і його вже нема в живих. Скільки таких знівечених родин! Скільки людських трагедій! Дивно чути, коли дехто із сучасних сталіністів бере під захист криваві дії «батька народів» та його сатрапів. У кривавій м'ясорубці того жахливого часу були знищені мільйони й мільйони безвинних людей. І про це ми повинні завжди пам'ятати, щоб ніколи не повторилось подібне.

Іван Наливайко

РУДИНСЬКИЙ

Михайло Якович

жовтень, 14, 1887 – 1958

Прийняте в червні 1989 р. рішення про остаточну реабілітацію репресованого в 1930-ті рр. Михайла Яковича Рудинського, спиралося на відповідні законодавчі акти та правові норми. При цьому робився і аналіз слідчої справи М.Я.Рудинського, надуманість якої ще задовго до офіційного визнання допущеної несправедливості, переконливо довів своїм життям та діяльністю сам Михайло Якович.

Народився М.Я.Рудинський 14 жовтня 1887 р. у сім'ї земського лікаря тихого повітового містечка Охтирка на Сумщині. Залишки його старовинних веж і величні собори, козацькі назви вулиць і кутків, розповіді про відважних козацьких отаманів з раннього дитинства зародили в душі М.Я.Рудинського любов до минувшини краю, прагнення прочитати її маловідомі сторінки. Ще навчаючись в Охтирській гімназії, він узяв участь в обстеженні стародавніх пам'яток в районі живописної Ворскли, започаткував власні наукові відкриття.

Одночасно все глибше пізнавав він душу українського народу, проймався щирою повагою до його історії і культури. «Літні місяці в селі і мої екскурсії (спочатку ботанічні, потім археологічні), – згадував він, – ще більше прив'язали мене до українського села» [1]. Зрештою, усвідомлення свого нерозривного зв'язку з долею українського народу, відчуття його приниженості за часів царизму привело М.Я.Рудинського в коло революційної молоді. Він бере участь у розповсюдженні забороненої літератури, використовує для цього свої ботанічні та археологічні подорожі [2].

Не поривав зв'язків М.Я.Рудинський з революційними колами і продовжуючи освіту в Петербурзькому історико-філологічному інституті, до якого вступив у 1905 р. В роки бурхливих подій першої російської революції «мої симпатії, – писав він, – належали соціалістам-революціонерам <...> цьому сприяла романтика тероризму і героїчне минуле партії». Безперечно, на політичну орієнтацію юнака не могло не вплинути і соціальне середовище, в якому виховувався в Охтирці – «дрібному провінційному містечку в оточенні сільського типу передмість і хуторів».

Ставши близькими і рідними, вони постійно притягували М.Я.Рудинського до себе, до рідної України, розлуку з якою, звичайно, не могло замінити навіть спілкування зі співвітчизниками в Українському клубі в Петербурзі. Не випадково Михайло Якович писав, що «національно усвідомив себе в 1906 році». Отже, зовсім не випадковим було його повернення в 1907 р. на Україну. Цього року він переходить на історико-філологічний факультет Харківського університету. Одночасно з навчанням продовжує захоплюватись археологією, пише і друкує свої перші вірші.

Після закінчення університету М.Я.Рудинський в 1910–1912 рр. працює викладачем Путивльської жіночої гімназії, а згодом – Київського (1912–1915 рр.) і Петербурзького (1915–1917 рр.) комерційних училищ. І кожного літа виїздить на археологічні розкопки, досліджує пам'ятки на берегах Десни і Сейму, Псла і Ворскли, Тетерева і Фінської затоки [3].

Сповнений новими творчими планами зустрів М.Я.Рудинський Лютневу революцію 1917 р. Поклавши край царизму, вона, здавалось, відкрила широкі можливості для їх реалізації на українському національному ґрунті. Вже у квітні Михайло Якович у рідній Охтирці працює у місцевій організації «Просвіта». Одночасно він входить до повітової організації українських соціалістів-революціонерів – згадалися політичні симпатії юності. Та випуском кількох номерів газети цієї організації, здається, і обмежилась участь М.Я.Рудинського в її роботі. Вже в кінці травня він приймає пропозицію Полтавського губернського земства і виїздить читати лекції з історії України на курсах учителів у Лохвиці, Зінькові, а в серпні переїздить до Полтави. Тут, на учительському з'їзді, його обирають головою педагогічного бюро губернського земства, головним завданням якого стає відродження української національної школи. Поринувши з головою в роботу по організації українських шкіл, комплектування їх кваліфікованими кадрами, М.Я.Рудинський особливої уваги надає налагодженню видавництва українською мовою підручників та посібників, творів передових українських письменників, редагуванню журналу «Нова школа». Багато часу віддає він організації педагогічного музею [4].

Закоханий в історію М.Я.Рудинський швидко зійшовся з передовою полтавською інтелігенцією – В.Щепотьєвим, Л.Падалкою, Г.Коваленком, В.Щербаківським та іншими, зусиллями яких в середині 1917 р. у Полтаві був організований Комітет охорони пам'яток. Незважаючи на відсутність підтримки з боку державних установ, Комітет в 1917–1918 рр. відіграв важливу роль у збереженні історико-культурної спадщини Полтавщини. На його основі в кінці 1918 р. було утворене Наукове товариство охорони і дослідження пам'ятників старовини і мистецтва на Полтавщині. Вченим секретарем товариства став М.Я.Рудинський.

Після відновлення в січні 1919 р. на Полтавщині радянської влади товариство виступило з ініціативою утворення губернського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (губкопмис), запропонувавши М.Я.Рудинського до складу комітету. За короткий час М.Я.Рудинський разом з іншими співробітниками комітету зумів налагодити облік і охорону пам'яток в покинутих поміщицьких маєтках, взяв участь у проведенні ревізії банківських сейфів, вилучивши цінні історико-культурні речі до музеїв. Рятуючи пам'ятки, в складі виїзної комісії комітету, він неодноразово вирушав у найвіддаленіші райони губернії. Таким чином були вивезені родинний архів, картини, гравюри, мініатюри з маєтку Кочубея в Диканьці, витончені художні вироби з фарфору і бронзи з маєтку Іловайського в Абазівці, цінна колекція князя Рєпніна з Яготина та інші, що склали основу експозиції відкритого 27 квітня 1919 р. Полтавського художнього музею. Тож цілком закономірно, що його першим директором було призначено М.Я.Рудинського.

Не залишає Михайло Якович і педагогічної діяльності. Він працює викладачем колишньої гімназії Полтавського повітового земства. Як і раніше багато часу віддає видавничій справі – цього разу у видавництві Полтавської спілки споживчих товариств.

Відійшовши від політичної діяльності, М.Я.Рудинський разом з тим не міг залишитись байдужим до утисків української культури у період денікінської окупації Полтави («Тут вам не Малоросія, тут єдина і неділима Росія»). Щоб врятувати від закриття українські школи та гімназії, М.Я.Рудинський спільно з іншими подвижниками національної культури створює спеціальний фонд підтримки навчальних закладів кооперативами Полтавщини та кооперативне об'єднання «Українська культура». Будучи головою педагогічної ради жіночої гімназії, очолює також бюро Всеполтавської учительської спілки, яка об'єднала вчителів українських шкіл. Відповіддю на реакційну політику денікінців стала його участь разом з В.Щепотьєвим та Г. Ротмістровим у виданні газети «Рідне слово».

Ні газета, ні кооперативні об'єднання та учительська спілка не мали якихось чітких політичних позицій – співробітничали з усіма прихильниками розвитку національної культури, часом і націоналістичної орієнтації. Власне, останнє і послужило причиною арешту М.Я.Рудинського. В грудні 1920 р., ледве закінчивши оформлення експозицій Центрального пролетарського музею Полтавщини, він був затриманий органами ЧК. Були заарештовані і його рідні сестри – Євгенія і Марія, які працювали в гімназії імені І.П.Котляревського. Близько трьох місяців – у Полтаві, а потім у Харкові – тривало слідство. Однак, доказів контрреволюційної діяльності Рудинських знайдено не було і їх звільнили. Щоправда, на початку листопада 1921 р. Рудинських заарештували знову. Та цього разу на їх захист виступив уже тяжко хворий В.Г.Короленко. Він звернувся до першого секретаря губкому КП(б)У Я.Н. Дробніса з заступництвом за подвижників української культури, домігся їх звільнення.

Михайло Якович повертається до роботи в музеї, восени 1922 р. стає завідуючим його археологічним відділом, а в кінці цього ж року обирається директором [7].

Одночасно М.Я.Рудинський призначається уповноваженим Укрголовполітосвіти НКО УСРР по охороні позамузейних пам'яток на території Полтавщини. Виконуючи це відповідальне громадське доручення, він разом з К.Мощенком увійшов до губернської комісії по вилученню церковних цінностей, домігся передачі до музею цілого ряду культових речей високої історико-культурної ваги. Завдяки його піклуванню в травні 1923 р. Полтавський губвиконком затвердив список 20 історико-культурних пам'яток м. Полтави, що брались під охорону держави. Зокрема, на його прохання Лубенський окрвиконком вжив заходи по охороні Мгарського монастиря, Троїцької і Вознесенської церков у Снітині [8].

Плідно працював Михайло Якович і в Науковому товаристві. Залишаючись його вченим секретарем, він неодноразово виступав на зборах товариства з доповідями про результати досліджень археологічних пам'яток, основні шляхи організації їх охорони тощо. Викликаючи жвавий інтерес у громадськості Полтави, вони, безперечно, сприяли встановленню авторитету Товариства, яке у 1924 р. було зараховане до наукових установ при Всеукраїнській Академії Наук [9].

На жаль, того ж року М.Я.Рудинський змушений був залишити Полтаву. На початку березня 1924 р. за розпорядженням голови Полтавського губвиконкому О.К.Сербиченка секретаріат виконкому звернувся до завідуючого губвідділом освіти з листом, в якому пропонував висловити міркування «відносно фільтрації і звільнення ряду співробітників» музею, включаючи його завідуючого. Разом з листом надсилались матеріали ДПУ на М.Я.Рудинського, в яких останній характеризувався як «автокефаліст», «прихильник українського руху», підпільного «політгрупування соціал-демократів і соціалістів-революціонерів», та як людина, що «безперечно негативно ставиться до Радянської влади».

Результатом отриманої інформації стала перевірка музею в травні 1924 р. інспектором художнього відділу губвно. В акті обстеження визнавалось, що М.Я.Рудинський – «великий науковий працівник, висококваліфікований фахівець-археолог». Вказувалось також, що «найкращим відділом музею є відділ археологічний, яким завідує сам Рудинський». Водночас в ході перевірки з'ясувалось, що основним завданням наукових співробітників музею

М.Я.Рудинський вважає наукову роботу, а для проведення культосвітньої та екскурсійної, на думку Рудинського, необхідно створити спеціальні кадри працівників». Цього виявилось цілком достатньо для записаного в акті висновку: оскільки «музей під керівництвом Рудинського не лише не відповідає вимогам революційної освіти, а прикриваючись «науковістю» своєї роботи саботує ці вимоги», директора музею необхідно зняти з посади.

Саме таке рішення прийняла на початку жовтня 1924 р. губернська комісія по чистці радянських установ. М.Я.Рудинського, вказувалось у ньому, «зняти як антипролетарський елемент, який двічі перебував під слідством». Коли ж Михайло Якович спробував опротестувати рішення губкомісії, остання лише доповнила свій вирок: «зняти з роботи як такого, що не виконав ті завдання, які були поставлені Радвладою пролетмузею» [10].

Віддавши стільки сил організації музею, М.Я.Рудинський болісно переживав розлуку з ним. На щастя, прийшли на допомогу друзі у Києві, які запропонували йому очолити відділ шиття і тканин Лаврського музею. Одночасно він стає позаштатним співробітником кабінету антропології імені Ф.Вовка – вченого, чії лекції, прослухані в роки навчання в Петербурзі, залишили незгладний слід у душі Михайла Яковича [11].

Восени 1924 р. (2 жовтня) М.Я.Рудинський увійшов також до складу Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, а 5 лютого 1925 р. на пленумі Комітету був затверджений вченим секретарем його президії [12].

Роки роботи в Комітеті (а М.Я.Рудинський залишався його секретарем до початку 1929 р.) – особливий період в житті вченого. Досить сказати, що в справах організації досліджень та охорони пам'яток України йому доводилося спілкуватися з провідними діячами української науки та культури: М.О.Макаренком, О.С.Федоровським, О.П.Новицьким, А.Ю.Кримським, В.Г.Кричевським, К.О.Лазаревським, С.А.Таранушенком, Д.І.Яворницьким та багатьма іншими. Та навіть поряд з ними зірка М.Я.Рудинського – дослідника і організатора – аж ніяк не потьмяніла. У нього вистачало часу на все: на формування складу ВУАКу і розширення мережі його кореспондентів на місцях, листування з органами влади і краєзнавчими та пам'яткоохоронними осередками, видачу відкритих листів на археологічні розкопки і конкретні заходи по охороні пам'яток [13]. Саме по доповіді М.Я.Рудинського 31 січня 1927 р. Управління наукою НКО УСРР прийняло рішення про створення при ВУАК комісії по дослідженню території Дніпрельстану [14]. За його ініціативою і при безпосередній участі було засновано інформаційне видання «Короткі відомості ВУАК». Згадуючи про завантаженість організаційною роботою в справах ВУАКу, М.Я.Рудинський писав, що в цьому плані «був справжнім мучеником Комітету».

Разом з тим робота в Комітеті розкривала перед М.Я.Рудинським і нові горизонти археологічних досліджень, які він продовжує, незважаючи ні на дефіцит часу, ні на тяжку операцію, яку переніс у квітні 1926 р. При цьому Михайло Якович не обмежується польовими розвідками та розкопками. В 1926 р. він працює у відділі археології Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г.Шевченка, в 1927 р. стає дійсним членом кафедри антропології і географії при Харківському інституті народної освіти, а після її реорганізації в 1930 р. в Український інститут матеріальної культури – до 1932 р. залишається його професором.

Однак, найбільше задоволення приносила М.Я.Рудинському робота в Кабінеті антропології, на якій він зосереджується з 1929 р., вийшовши навіть задля цього із штатних співробітників ВУАКу. Втім, то були далеко не кращі часи для суто наукових студій. Вже в кінці 1920-х рр. сталінська теза про загострення класової боротьби знаходить прихильників і серед деяких пристосованців в археології – розпочинається боротьба з «буржуазними пережитками» в цій галузі наукових знань, яка часто зводилась до прямого шельмування раніше визаних авторитетів. Вихований на традиціях французької школи археології, М.Я.Рудинський, зрозуміло, не міг відразу сприйняти заклики державних і партійних функціонерів до негайного «переозброєння» на основі «марксо-ленінської» методології. Тому, навіть визнаючи ряд

її безперечних переваг у порівнянні з іншими теоріями, він потрапляє до «чорного списку» прихильників «старої буржуазної науки».

Небули відрадними і особисті обставини. Як писав М.Я.Рудинський, «громом середясного неба» став для нього арешт сестри у справі Спілки визволення України в кінці 1929 р. На початку 1930 р. тяжка хвороба прикувала вченого на кілька місяців до ліжка, а в червні-липні змусила виїхати на лікування. Травень–вересень 1931 р., січень–лютий, червень–липень 1932 р., кінець 1932 – квітень 1933 р., червень–липень 1933 р. також пішли на лікування і видужування після двох складних операцій [15].

Тим більше вражає масштабність і наукова значимість зроблених в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. М.Я.Рудинським досліджень пізньопалеолітичних стоянок на Чернігівщині і на Середньому Дністрі, мезолітичних і неолітичних пам'яток по Десні, поселень трипільської культури на Вінниччині і Хмельниччині. Їх результати широко публікувались в чотирьох випусках заснованого вченим щорічника Кабінету «Антропология» і не втратили свого наукового значення досьогодні [16].

Вагомі відкриття, зроблені вченим, вже на початок 1930-х рр. отримали високу оцінку як з боку вітчизняних, так і зарубіжних археологів. Учасники II Міжнародної конференції по дослідженню людських відносин, відвідавши у вересні 1932 р. організовану М.Я.Рудинським у Києві виставку палеолітичних знахідок, були, без перебільшення, вражені її експонатами. Тому, коли у 1933 р. розпочалась робота по організації Інституту історії матеріальної культури, М.Я.Рудинському доручають очолити в ньому сектор докласового суспільства.

Постать М.Я.Рудинського була надто помітною на культурно-науковій ниві України, привертала до себе увагу, однак, не лише тих, хто прагнув виростити на ній щедрий врожай національних талантів. У березні 1934 р., звинувачений в контрреволюційній діяльності, Михайло Якович був заарештований органами Київського управління ДПУ. Слідчий, який вів «справу» Рудинського, був далекий від археології, тому, здається, погодився з відповіддю Михайла Яковича на поставлене йому запитання щодо контрреволюції в його науковій діяльності: «Розглядаючи цю частину моєї роботи (польові дослідження, розкопки і збір наукових матеріалів) я, – писав М.Я.Рудинський, – не знаходжу в ній нічого, що говорило б проти мене. Цією стороною своєї діяльності я з усією переконливістю довів, якого розмаху набуває наука в Радянському Союзі і які можливості для неї ми маємо на Україні». Після цього вимушене зізнання М.Я.Рудинського про те, що «залишаючись на старих (методологічних) позиціях і при старих навичках, я належав тим самим до антирадянських елементів» і справедливість на цих підставах звинувачення його в «саботуванні новобудови на місці зруйнованої археології» та «в протягуванні буржуазної пропаганди» виглядало правдоподібним хіба що в частині «зруйнованої археології». Зруйнованої, однак, аж ніяк не зусиллями М.Я.Рудинського.

Не зміг отримати слідчий і підтвердження в свідченнях М.Я.Рудинського «націоналістичного спрямування в роботі ВУАКу». «Я не знаю і не знав, – відповідав той, – про ті приховані пружини, що могли впливати на роботу ВУАКу в націоналістичному напрямку». Подібною була відповідь і на спроби слідчого знайти «елементи контрреволюції» у формуванні М.Я.Рудинським мережі кореспондентів Комітету. «З повною впевненістю, – говорив Михайло Якович, – можу стверджувати, що при мені, за час мого секретарства якогось відбору та підбору не було».

Аналіз матеріалів про діяльність ВУАКу переконує в щирості свідчень М.Я.Рудинського під час слідства. В цьому переконує і його відповідь на поставлене слідчим питання про ставлення до подій, пов'язаних зі смертю відомого українського мистецтвознавця Д.М.Щербаківського. В 1927 р., не витримавши утисків з боку адміністрації історичного музею, Д.М.Щербаківський покінчив життя самогубством. Це послужило приводом до листа наукової громадськості Києва в редакцію «Пролетарської правди», в якому вказувалось

на неприпустимість некомпетентного втручання адміністративних органів у діяльність наукових установ. На той час М.Я.Рудинського не було в Києві, листа він не підписував, однак щиро говорить про те, що: «<...> було б низістю стверджувати, ніби я не розділив би загального настрою. Безперечно, розділив би і, мабуть, підписався б під тим документом, який підписали десятки мені подібних <...> Я не можу заперечувати, що я був зі Щербаківським. Однак, я ніколи не визнаю, що я робив з ним контрреволюцію».

Проаналізувавши свій життєвий шлях, відверто вказавши на свої симпатії до партії есерів в молодості, про нелегкі пошуки істини в національному питанні, М.Я.Рудинський у власноручних свідченнях від 31 березня 1934 р. підсумував: «Ви бачите, – відзначив він, – який невеликий елемент протистояння Радянській владі на протязі усіх років моєї роботи. Я знаю, що в глибині – це і не є контрреволюція як така, як свідомий опір, спрямований на шкоду нашому будівництву. Мені здається, що, в крайньому разі, в галузі моєї спеціальності дещо зробив і я (хоча б в нових методах дослідницької роботи в полі та публікації її результатів, не кажучи про учнів, які будуть працювати по-новому). Я думаю, що націоналістичних прагнень у мене давно немає, націоналістичне ж спрямованої проти Радянської влади діяльності і тим паче».

Слідство, однак, прийшло до іншого висновку: «Рудинський Михайло Якович протягом багатьох років проводив контрреволюційну роботу і належав до різних контрреволюційних груп», а тому соціальне небезпечний для існуючого ладу. В обвинувачувальному висновку, датованому 2 квітня 1934 р., наводились і «докази» контрреволюційної діяльності вченого, почерпнуті з свідчень раніше заарештованих науковців і музейних працівників: участь М.Я.Рудинського у підготовці путівника по Києву, в дослідженні Кам'янецьчини спільно з місцевим науковим товариством, приналежність до СВУ, відгалуженням якої, за нічим не підтвердженими агентурними даними органів ДПУ, був ВУАК. Контрреволюційною під пером слідчого стала також діяльність М.Я.Рудинського в «Просвіті», Спілці споживчих товариств та Учительській спілці в Полтаві. Головне ж, що на думку слідчого «розкривало» справжнє обличчя М.Я.Рудинського – його широкі зв'язки з українською інтелігенцією, яка, як з'ясувалось на початку 1930-х рр. за невеликим винятком, була схильна до націоналізму і контрреволюції. Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР засудила М.Я.Рудинського 2 квітня 1934 р. по ст. 54-11 КК УСРР до трьох років заслання за межі України в північні райони СРСР [17].

Розлука з Україною тривала, однак, майже десять років. Лише після визволення території республіки від німецьких окупантів Михайло Якович зміг повернутися на рідну землю, до своєї улюбленої справи. В повоєнні часи він очолював відділ первісної археології, був вченим секретарем Інституту археології АН УРСР. Під його керівництвом працювали експедиції по дослідженню археологічних пам'яток в Дніпровському Надпоріжжі, на Волині, по Десні, в Приазов'ї. Як і раніше, значну увагу приділяв він видавничій справі: був ініціатором заснування та членом редколегій серійних випусків «Археологія», «Археологічні пам'ятки УРСР». Навіть після смерті вченого продовжували виходити його праці, що, як і багатий рукописний та документальний архів науковця, привертають постійну увагу дослідників археологічних скарбів Українців.

Глибокий і всебічно обдарований вчений, подвижник наукового вивчення та охорони історико-культурної спадщини, талановитий організатор і вдумливий наставник молоді, людина високого почуття обов'язку і моральної чистоти – Михайло Якович Рудинський по праву займає чільне місце в історії української науки.

1. Шовкопляс І.Г. Михаил Яковлевич Рудинский //Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я.Рудинского. Тезисы докладов и сообщений (26–28 марта 1987 г.) – Полтава, 1987. – С. 4.
2. Архів СНБ України. – Спр. 65995-ФП. – Арк. 13.

3. Франко О.Е. Фонд М.Я.Рудынского в Научном архиве Института археологии АН УССР (Областная научно-практическая конференция...) — С. 27.
4. Архів СНБ України. — Спр. 65995-ФП. — Арк. 11-13 зв.
5. Архів СНБ України. — Спр. 65995-ФП. — Арк. 11-13 зв., 14, 21 зв.
6. Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея. — Полтава, 1991. — С. 19-23; Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип. 1. — С. X, 99-101; ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 685. — Арк. 13, 14, 19; Спр. 693. — Арк. 161-161 зв.
7. Архів СНБ України. — Спр. 65995-ФП. — Арк. 14, 21-24; ДАПО. — Ф.Р.-495. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 213; Спр. 5. — Арк. 112.
8. ДАПО. — Ф.Р. — 2068. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 49, 50, 56, 95; Ф.Р.-3872. — Оп. 1. — Спр. 1031. — Арк. 115-117.
9. Записки Полтавського наукового товариства при ВУАН. — Полтава, 1928. — Вип. 2. — С. XI; ВРЦНБАН України. — Ф.Х. — Спр. 18702. — Арк. 2.
10. ДАПО. — Ф.Р. 495. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 112-114; Спр. 8. — Арк. 11-120; Спр. 11. — Арк. 1; Спр. 12. — Арк. 1.
11. Архів СНБ України. — Спр. 65995-ФП. — Арк. 24.
12. ВР ЦНБ АН України. — Ф. 279. — Спр. 809. — Арк. 1; Спр. 904. — Арк. 76.
13. НА ІА АН Укроти. — Ф. ВУАК. — Спр. 91. — Арк. 4-14 зв.
14. Ковалева І. Ф. Участие М.Я.Рудынского в организации и работах Днепровской 1927—1932 гг. экспедиции // Областная научно-практическая конференция... — С. 17-18.
15. Архів СНБ України. — Спр. 65995-ФП. — Арк. 25.
16. Шовкопляс І. Г. Назв. праця. — С. 5.
17. Архів СНБ України. — Спр. 65995-ФП. — Арк. 6-7, 15-30, 35.
18. Шовкопляс І. Г. Назв. праця. — С. 6.

Олексій Нестуля

РУДИЧІВ

Іван Опанасович

травень, 28, 1881 – жовтень, 28, 1958

При опрацюванні архівних документів та друківаних джерел за тематикою «Діяльність громади Революційної української партії (РУП) на Полтавщині» увагу автора привернула біографія одного з активних провідників національно-визвольного руху Полтави на зламі XIX–XX століть, засновника та першого завідувача бібліотеки імені С.Петлюри в Парижі Івана Рудичіва. Зацікавленість та поштовх до нових досліджень цієї непересічної постаті спричинило й те, що на Батьківщині це ім'я до останнього часу залишалося практично незнаним, хоча впродовж останнього часу і з'явилося кілька цікавих публікацій в контексті історії української бібліотеки [1]. Сподвижник Симона Петлюри, близький приятель його по духовній семінарії, Іван Рудичів прожив 77 літ, з яких рівно половину в еміграції, де після смерті Головного Отамана військ УНР С.Петлюри у 1926 р. поклав усі сили для збереження його пам'яті.

Мета цього нарису – за архівними та друківаними джерелами якнайповніше простежити життєвий шлях цієї самобутньої людини, у біографії якої відбилосся півстолітнє політичне й громадсько-просвітницьке життя України як вдома, так і на еміграції; водночас відновити історичну справедливість щодо одного із славетних полтавців.

Іван Рудичів, син Опанаса, з'явився на світ року Божого 1881, травня 28 дня у старовинному козацькому містечку Кишеньки [2], за іншими відомостями – в селі Іванівка (Меркалівка) [3] Кобеляцького повіту Полтавської губернії в родині Панаса Миколайовича та Євламії Григорівни Рудичівих. Це була відома священицька родина, представники якої залишили помітний слід у площині духовній та історичній цього наддніпрянського краю. З-поміж паростків могутньої родової крони Рудичівих свого часу вийшли шановані на Полтавщині пастири духовності та просвітництва. Серед них і два протоіереї – Яків [4] та Арсеній [5].

Певно тому, коли для Івана настав час визначитися після батьківського благословіння 1890 р. хлопця було віддано до Полтави у духовне училище (підготовчий клас) [6]. За час свого навчання Іван пізнавав життя таким, як було, спілкувався переважно з такими ж сільськими хлопцями, яких везли сюди до науки з усієї губернії, співав у хорі, бігав у гості до семінаристів, а часом проникав і до Архієрейського саду.

По закінченні 4 класу за другим розрядом (після 1896–1897 навч. р.) Рудичіва перевели до Полтавської духовної семінарії [7]. Здавалося, його життя від цього майже не змінилося – це було зовсім поруч, по тій же Колонійській вулиці (нині – вул. Сковороди). Та й чимало знайомих хлопців долали той же шлях, що й він, хоча додалися ще й новачки з Переяславського та Лубенського духовних училищ.

Якщо ж поглянути на ці літа пильніше, прислухатися зсередини до життя цього духовного закладу, стане зрозуміло: навчання там було не простим. Полтавська семінарія після переведення її з Переяслава в 1862 р. тривалий час вважалася зразковою, її наставники сумлінно виконували свої обов'язки, а начальство та інспектори рішуче боролися проти всіх, хто не вкладався у витворені Святійшим Синодом рамки. Здійснювалося штучне зросійщення і свідоме підганяння під один копил молодих душ. І це не могло не збудити природного протесту, не викликати протидії полтавської молоді, національні почуття якої швидко зростали. У числі перших «бунтівників» духовного закладу опинився й Іван Рудичів [8].

На початку ХХ ст. чимало полтавських семінаристів перебувало під пильним оком слідчих у політичній справі – діяльності осередку Револьюційної Української Партії (РУП), що активно заявила про себе у Полтаві з 1900 р. (хоча, за свідченням самого Рудичіва українська семінарська громада була заснована ще весною 1898 р.). До її засновників належали Симон Петлюра, Микола Гмиря, Іван Рудичів, Михайло Терлецький, Борис Іваницький, Павло Ластовець [9] та інші. Помітна діяльність полтавської українофільської громади непокоїла промосковську адміністрацію семінарії на чолі з Іваном Пічетою, тому особливо сколихнули навчальний заклад події, які сталися тут весною 1902 р. За офіційними документами, ці події мали яскраве політичне забарвлення: семінаристи-бунтівники виголошували петиції проти закриття дороги до вищих шкіл, за ліквідацію у семінарії системи шпигунства, про введення до навчальних дисциплін українознавства. Внаслідок такої «жахливої смуги» усіх «крамольників» було виставлено з духовної школи. Серед головних підбурювачів знаходимо поряд з прізвищами С.Петлюри, М.Гмирі, К.Шаревського [10] і п'ятикласника І.Рудичіва.

Проте діяльність осередку РУП у Полтаві на цьому не згасла. Навіть після того, як весною 1902 р. значна частина звільнених семінаристів вирушила далеко за межі губернії (переважно на Кубань), громада мала ще значну силу. Правда відтоді ті, хто залишився в Полтаві, потрапили під пильний нагляд поліції.

За повідомленнями охранки дізнаємося, що значні акції громади припадають на другу половину 1903 р., коли 29 серпня біля с. Терешки поблизу Полтави відбувся з'їзд РУПу, в якому взяли участь делегації міст Харкова, Київ, Катеринослава, Одеси, Севастополя, Лубнів, Катеринодара, Дербента [11], та 30–31 серпня на відкриття пам'ятника Іванові Котляревському. Поміж інших, активну участь у цих акціях брав І.Рудичів [12]. Документи прокурора Полтавського окружного суду свідчать, що агентам охранки вдалося пробратися до українофілів, а відтак поліція виявила адреси явочних помешкань та викрила кілька складів нелегальної рупівської літератури. Після провалів транспортів по всій губернії розпочалися обшуки у всіх підозрілих осіб.

Варто наголосити, що Рудичів грав далеко не останню роль у полтавському осередку РУП. До такого висновку дійшли, зокрема, і місцеві слідчі, стверджуючи, що окремі партійні відозви писані саме рукою цього семінарста. Виявилось, що Рудичів переховував у себе літературу націоналістичного змісту, неодноразово транспортував видання РУП у сусідні повіті губернії, провадив поміж населення «изустную националистическую пропаганду». Під час

одного транспорту та обшуку в Прилуках (жовтень 1903 р.) Рудичіва схопили й запроторили до арештантського відділення Полтавської тюрми, де він і відбув кількомісячне (від листопаду 1903 р. до червня 1904 р.) ув'язнення [13].

При обшуку в Івана Рудичіва було виявлено різні видання РУП у значній кількості примірників, у тому числі відозви «Шандрівський страйк» – 692 примірники, «Страйкуйте» – 96, «1 Травня» – 82, «Дневник Киевского загального страйку» – 123, «Селянин» – 117 примірників [14]. Після ознайомлення зі змістом вилученої друкованої літератури слідчі зробили висновок, що у вказаних виданнях викладені головні програмні засади РУП, яка проголошувала створення самостійної держави з соціалістичним ладом [15]. Подібне звинувачення знаходимо і в спостережній справі дізнання «Про націоналістичну діяльність Полтавського осередку РУП», де значилося, що М.Гмиря, К.Шаревський, Гр. Іваницький, І.Рудичів, А.Кучерявенко впродовж 1903 р. входили до створеного у Полтаві нелегального товариства під назвою «Полтавської групи Революційної української партії» із задалегідь відомою поставленою їм метою діяльності (не більше не менше – *Т.П.*) – повалення існуючого в Росії суспільного ладу [16].

Арешт для Рудичіва став повною несподіванкою, він був надзвичайно збуджений і роздратований провалом. На запитання слідчих, чи роздавав літературу, відповів, що «роздал 2 милиона изданий, но кому – не скажет и ничего не будет говорить <...> так как не намерен никого из своих соучастников выдавать» (31 жовтня 1903 р.) [17].

Досить цікавими є архівні документи, які свідчать про перебування Рудичіва під арештом. Наведемо кілька витягів з них, що датовані кінцем 1903 р. 12 листопада полтавські політв'язні оголошують голодування з вимогою видавати їм лікарняну їжу (ініціатори – Рудичів і Гмиря). 19 грудня Івана Рудичіва позбавляють права писати на 2 тижні і прогулянок на 5 днів за те, що він відчинив забите цвяхами вікно і «переговоривался с кем-то за стеною» [18]. Коли його було переведено до іншої камери, то він протестував, «начал кричать, а при угрозе надеть смирительную рубашку успокоился». 21 грудня Рудичів відмовився вживати їжу до повернення в Полтавську губернську в'язницю. Він пише начальникові жандармського управління, що з нього знущаються: перевели у вогку камеру, позбавили свіжого повітря і права писати. «Бейте, но выслушайте, наказывайте как хотите, но только за дело» – наполягає у своєму проханні арештант [19].

Опісля звільнення, влітку 1904 р., уникаючи більш тривалого ув'язнення, Іван за прикладом приятелів С.Петлюри, П.Понятенка, В.Фідровського, Г.Ткаченка виїздить за межі губернії – до Катеринослава [20], де певний час заробляє на прожиток у канцелярії адвоката. Неспокійний характер колишнього семінариста завдає і тут чималого клопоту наглядачам від поліції. Рудичів швидко сходиться з місцевими українцями Бідновим, Ємцем, Хрінниковим, Винниченком, бере активну участь в організації таємної друкарні (на засоби Хрінникова з Відня «у махових колесах було спроваджено українські шрифти») [21]. Його публікації під криптонімом «ІвеР» з'являються на шпальтах катеринославських періодичних видань...

1906 р. Рудичів, перебуваючи в Катеринославі, спільно з Бідновим, Д'яконовим, Масловим розпочинає видавати часопис «Добра порада». Проте опісля виходу трьох чисел склад редакції цього часопису було заарештовано, а Іван на деякий час вимушений був повернутися до Полтави де впродовж кількох місяців співробітничав в місцевому україномовному тижневику «Рідний край» [22], біля керма якого гуртувалися тоді кращі свідомі українські і творчі сили губерніяльного міста. Він ближче сходиться з редактором, адвокатом за фахом Дмитрієвим, письменниками Панасом Мирним, Гр.Коваленком. Однак урочиста обіцянка батькові «вийти в люди», а також давня юнацька мрія здобути вищу освіту приводять Івана у вересні того року до Казані. Склавши успішно іспити, він стає студентом правничого факультету імператорського університету [23].

Цей період життя і громадсько-політичної діяльності (1906–1912 рр.) описано Рудичівим у його спогадах «Мої студентські роки в Казані», що були надруковані понад півстоліття тому [24]. За свідченнями автора, у цьому вищому навчальному закладі була невелика, але дієва українська громада, яка гідно представляла українство у важливому регіоні, сміливо відстоювала право на самовизначеність нації.

У ці роки Іван Опанасович перебуває у різних містах імперії – у Казані, Катеринославі, Сочі, Петербурзі. Змінюються не тільки місця мешкання, а й характер праці. Передовсім він прагне заробити на прожиття для себе і допомогти рідним. Як згадував пізніше Рудичів, «матеріально стало зовсім сухо», і щоб продовжити далі навчання в університеті та допомогти батькові і сестрі, яка закінчувала середню школу, Іван спершу працює учителем латини у приватній гімназії Фовицького в Катеринославі (1907 р.), згодом у часописі «Южная Зоря» (1908 р.), у готелі в Сочі (1911 р.). А після одержання диплома правника – в канцелярії гірничого інституту знову в Катеринославі (від 1912 р.) [25].

І все ж, за умов постійних нестатків і нагляду поліції Рудичів не полишає активної участі в житті українських громад. У Казані – в осередку української студентської громади, у Катеринославі – в «Просвіті», «Катеринославському видавництві» та інших. У ході такої співпраці відбувалися зрештою і нові знайомства, зокрема з поважними істориками Дм. Яворницьким та Андріаном Кашенком, громадським діячем В.Бідновим та іншими [26].

Про подальший життєпис Івана Опанасовича знаходимо скупі біографічні рядки у різних виданнях української діаспори. Відомо, що з 1916 р. Рудичів був мобілізований до війська і маючи посаду старшого полкового писаря 271-го пішого запасного полку, провадив агітаційну роботу серед військовиків. За його словами, цього критичного часу на різних сходинах і «солдатських» мітингах він успішно використовував набуті на університетській лаві знання (історичні, правові), зокрема, про московсько-українські відносини, починаючи від XVII ст.

«От де наші права. А хто їх знає? – вигукував я [тоді], розмахуючи листами» – згадував вже в еміграції про ті часи Рудичів [27]. Життя і далі кидало його у вир бурхливих і непередбачуваних подій.

З квітня 1918 р. Іван Рудичів, перебуваючи у Києві, переходить у розпорядження Вищого корпусного військового суду, як кандидат на судові посади. Та наступні блискавичні зміни, як військові, так і політичні, приводять полтавця до Вінниці – Кам'янець-Подільського – Варшави.

У червні 1921 р., гнаний долею, Рудичів потрапляє до Берліна (працює коректором у видавництві), згодом прибуває до Праги (1922–1923 рр.), Відня і, нарешті, – до Парижа. Саме з цим містом і буде тепер пов'язана його подальша доля і саме йому доведеться тут, після трагедії, що сталася 25 травня 1926 р. розбудовувати унікальний культурно-просвітницький осередок – Українську бібліотеку імені С.Петлюри. До речі, після трагічної загибелі Симона Петлюри, Рудичів до кінця свого життя залишиться вірним пам'яті свого шкільного друга, вірним помічником для Ольги та Лесі Петлюр.

Для реалізації задумів щодо увічнення пам'яті Голови Директорії УНР, Головного Отамана Армії УНР Симона Петлюри тоді під проводом Голови Уряду УНР В'ячеслава Прокоповича було створено ініціативну Раду, до якої увійшли українські генерали Олександр Удовиченко, Іван Рудичів, професори Олександр Шульгин, Іларіон Косенко [28]. А згодом, у березні 1927 р., одноосібне піклування бібліотекою імені С.Петлюри перейняв на себе Рудичів. Саме завдяки цій винятковій старанній та скромній людині, відданій справі збереження пам'яті Симона Петлюри, фонди створеної бібліотеки швидко зростали, і 25 травня 1929 р. її було відкрито для відвідувачів [29]. Коли Рудичів включився в роботу Товариства бібліотеки, він мав 45 років, великий досвід громадської роботи в Україні, кілька років голодного перебування у післявоєнних містах Західної Європи. За свідченням сучасників у нього був

дуже поганий зір, спокійний вдумливий характер, залишилися деякі соромливості старого парубка.

Розбудовувати бібліотеку треба було майже з нічого. Тому перш ніж пожертви у вигляді книг і фінансових засобів почали надходити до Парижа, Товариством Ради бібліотеки і особисто Іваном Опанасовичем було пророблено величезну чорнову підготовчу роботу. Крім відповідних зголошуючих публікацій в україномовній пресі і, зокрема, у паризькому «Тризубі», Рада бібліотеки на своїх засіданнях наприкінці 1929 р. ухвалила мати своїх представників у найбільших містах світу. Тому й розпочався збір адрес по Європі й Америці не лише організацій, клубів, народних домів, а й приватних осіб, передовсім симпатиків голови Директорії УНР С.Петлюри.

Концентрувати всю інформацію, що надходила звідусіль доводилося Рудичіву. Це була не проста справа, адже треба було осмислювати листи кореспондентів і залучати до подвижництва все нових і нових людей. А ще неодмінно було враховувати політичну неоднорідність представників діаспори, чи не найголовніший чинник розбрату українців.

Працювати Іванові Опанасовичу нерідко доводилося в екстремальних умовах. У середині 1930-х рр. він якось зізнається своїм кореспондентам: «У нас, тобто у бібліотеці сидимо в холоді, нема навіть на вугіль, щоб опалити все помешкання, я топлю лише в кухні, де й канцелярію установив...»

І все ж Іван Опанасович не втрачає оптимізму і переконаний у необхідності подальшого збору національних пам'яток. У період становлення бібліотеки він занатковує: «Роботу [все дно] будемо провадити й далі. І духом не падаємо, якби тяжко далі не було <...> Мені у всьому цьому неприємно те, що спільного фронту немає <...> Як не дивно для мене старого, а й досі <...> ми всі тут не можемо вибратися на спільну національну дорогу <...> ». І ще досить промовистими є такі слова колишнього полтавця, сказані ним у грудні 1938 року: «Ні, сьогодні вірую просто й одверто, і умираючи, з легким серцем промовлю: «Нині отпущаєши <...> яко видіста очі мої спасеніє Твоє – Україно». Сорок літ працюю на ниві національній. Зазнав тюрми, нагаїв і заушений московських. Сьогодні бачу – то все не було задурно. Слава й дяка Господеві <...> ».

З молодечим завзяттям Рудичів займається пошуками раритетів, допомагає порадами іншим розбудовувати нові культурно-просвітні центри діаспори. Та з кожним роком йому доводиться все важче. Постійні нервові потрясіння, неповноцінне харчування – все це позначається тепер на здоров'ї: його тепер нерідко турбують головні болі, слабшає зір. До того ж, невибагливий у побуті, він сповна віддається бібліотечній роботі, забуваючи нерідко про найнеобхідніше.

У довоєнний час бібліотека-музей складалася з кількох частин. «Тут і Музей, і старі архіви, і документи з визвольної боротьби, і матеріали з життя еміграції, і альбоми, і ноти, і пам'ятки». Кількість же книг та періодичних видань станом на січень 1941 р. становила 14458 од. та близько 3000 од. у філіях; активізувалася і науково-видавнича її діяльність.

22 жовтня 1940 р. українська бібліотека імені Симона Петлюри була опечатана нацистами, а 13 грудня офіційно проголошена «unter deutsche Schutz» (під німецькою протекцією). 20–21 січня 1941 р. бібліотека та її архівні фонди були конфісковані, а згодом вивезені німцями до Берліна.

На початку 1940-х рр. Іван Опанасович зміг таки відвідати рідну Полтавщину, куди постійно прагнув перебуваючи на чужині. Підставою для цих суджень є поява невеликої за обсягом публікації-спогаду «На шляху до Житомира», що з'явилася у часописі «Дніпрова Хвиля» (м. Кременчук) від 20 листопада 1941 р. Майже чверть сто ліття Рудичіву хотілося донести до «совітської» Полтави хоча б крихту тої правди про Симона Петлюру і виснажливі зимові випробування українського війська взимку 1919 р. Немає сумніву, що в ту зиму він перебував поряд із Головним Отаманом військ УНР, чув його пророчі слова: «А Україна таки буде!».

Однак до рідного села Кишеньки Рудичів добратися не зміг і з великими труднощами повернувся до Парижа. Побачене під час подорожі, почуте від земляків в Україні повністю змінило його давні думки про німців. Рудичів вкотре переконався, що вони здатні на найгірші злочини.

За іншими відомостями [30], «за окупації німцями Франції Рудичів виїздить примусово до Берліна, ніби щоб далі завідувати бібліотекою <...>», а по закінченні Другої світової війни та звільненні Парижа від гітлерівської окупації першим проникає у спустошене приміщення бібліотеки С.Петлюри на вулиці Де ля Тур д'Овернь.

За час окупації тимчасові господарі заподіяли книгозбірні чимало шкоди; лише із сховищ військовики вивезли вантажівками понад 100 великих скринь, у яких знаходилися національні книжкові реліквії, комплекти видань історичних інститутів Праги та Варшави, архіви української еміграції у Швейцарії, інтернування Армії УНР у Польщі та інші цінності [31].

Непростими видалися для нашого земляка післявоєнні роки: незважаючи на літа, гірше здоров'я і притуплений зір, Іван Опанасович приступає до відновлення бібліотечного каталогу, займається пошуками вивезених книжкових та архівних скарбів. Проводячи за цією подвижницькою працею дні, він упорядковує свій приватний архів, пише автобіографічні спогади (змальовує дні, проведені у Полтаві, Казані, окупованому Парижі), направляє їх до архіву-бібліотеки Бавнд-Брука (США). До речі, прижиттєво ці записи було частково оприлюднено у духовних еміграційних виданнях «Українському Православному Слові» та «Українському Православному Календарі на 1957 рік» при сприянні іншого полтавця, митрополита УАПЦ Мстислава (Степана Скрипника).

Важливо також помітити, що Іван Опанасович докладає значних зусиль до відтворення історичної правди та вшанування пам'яті Головного Отамана військ УНР С.Петлюри: поміж інших науковців Іван Рудичів допомагає порадами Василеві Іванису при написанні ґрунтовної монографії «Симон Петлюра – Президент України» (Канада, Торонто, 1952 р.), виданні першого тому наукового збірника «Петлюра С.В. Статті, листи, документи» (Нью-Йорк, 1956 р.).

Проте як не намагався Рудичів до кінця послужити дорогій справі, останні дні його життя видалися маловтішними і безрадісними. Виснажений ще свого часу боротьбою на Батьківщині, на старості літ він опинився на узбіччі подій та нужді – знайшов притулок в Українсько-грузинському домі для старих людей в Абондані коло Парижа [32]. «У притулку не радісно, з харчами тяжко, надворі холодно – повідомляє він через океан митрополита УАПЦ Мстислава у листі від 21 грудня 1956 р. І додає: «а світові події тяжкі, хоч і є надії не великий зворот. Чи то ж дотягнемо?».

На відміну від Патріарха Київського і всієї України Мстислава, Рудичів не «дотягнув». Так і спочив у притулку року 1958, жовтня 28 дня [33], там же був і похований. Маленька група приятелів з Парижа з отцем Вишневським, з хором Миколайчука проводили тіло небіжчика до місця вічного спочинку. (Боляче переживала свою відсутність на похороні Ольга Петлюра, яка тоді вже хворіла й до Абондану поїхати не змогла).

Нині Паризька бібліотека імені С.Петлюри та музей визвольних змагань 1917–1921 рр. – відомий науково-просвітний осередок української еміграції Західної Європи. Тут постійної відбуваються виставки, зібрання, конференції на посвяту пам'яті С.Петлюри та вшанування лицарів, що полягли у нерівній боротьбі за здобуття незалежності України. Щорічно видається «Інформаційний бюлетень». З червня 1991 р. бібліотека має у Києві своє представництво, яке очолюють поважані у світі політики та вчені Павло Мовчан, Дмитро Степовик, Владислав Верстюк. Спільними силами протягом останнього часу зроблено перші дієві кроки до відтворення історичної правди. Один із них – проведення Всеукраїнських конкурсів (1992, 1994–1995 рр.) на кращу науково-дослідницьку працю про С.Петлюру поміж молодих вчених... Однак, провадячи досліди у цій площині, слід згадати й про тих, хто багаторічно

виконував чорнову наукову поденщину, закладав міцний ґрунт для подальшої діяльності Товариства Української бібліотеки імені С.Петлюри в Парижі. Згадаймо при цьому добрим словом й ім'я нашого земляка Івана Рудичіва.

1. Жуковський А. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип.1. — С.439-441; Пустовіт Т., Наконечна Л. Іван Рудичів — перший директор української бібліотеки імені С.Петлюри в Парижі // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодици. Довіді та повідомлення міжнародної наукової конференції 25–26 серпня 1995 р. — Львів, 1996. — С. 375-382.; Пустовіт Т., Наконечна Л. Іван Рудичів — перший директор бібліотеки імені С.Петлюри в Парижі // Полтавська Петлюріана. — Вип. 2. — Матеріали III Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 5 листопада 1994 р. — Полтава: «Рік», 1996. — С. 106-121.; Пустовіт Т., Наконечна Л. Рудичіви (до історії священницьких родів Полтавської губернії) // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті В.Модзалевського, 1995 р. — К., 1996. — С. 155-159.; Абросимова С. Листи Івана Рудичіва до Дмитра Яворницького // Полтавська Петлюріана. — Вип. 3. — Матеріали IV Петлюрівських читань. — Полтава: «Рік», 1999. — С. 140-146.; Михальчук В. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі: заснування, розвиток, діяльність (1926–1998). — К., 1999. — 656 с.; Палієнко М. «Був вірний Петлюрі, є і залишаюся...» (діяльність Івана Рудичіва на посаді директора Української бібліотеки ім. Симона Петлюри у Парижі) // Студії з архівної справи та документознавства. — 2005. — Т. 13. — С. 192-198.
2. Сборник необходимых сведений о каждом приходе и адрес-календарь духовенства Полтавской епархии. — Часть 1. — Чутово, 1890. — С. 159.
3. Українське Православне Слово. — 1958. — Грудень. — С. 17.
4. Полтавские епархиальные ведомости. — 1894. — Ч. неоф. — Ч. 11 (1 июня). — С. 411.
5. Полтавские епархиальные ведомости. — 1904. — Ч. неоф. — Ч. 29 (10 окт.). — С. 2011-2014.
6. Рудичів І. Симон Петлюра учнем полтавської духовної школи та семінарії // Українське Православне Слово. — 1954. — Ч. 5. — С. 10.
7. Полтавские епархиальные ведомости. — 1897. — Ч. оф. — Ч. 20-21 (10-20 июля). — С. 507.
8. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф.138. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 38-39.
9. Рудичів Іван ... Назв. праця. — С. 12.
10. ДАПО. — Ф.138. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 38 зв.
11. Пустовіт Т.П., Коротенко В.В. Діяч РУПу Микола Гмиря // Київська старовина. — 1995. — Ч. 3. — С. 102.
12. Українське Православне Слово. — 1958. — Грудень. — С. 17.
13. ДАПО. — Ф.138. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 121-121 зв.
14. Там само. — Арк. 21 зв.
15. ДАПО. — Ф.138. — Оп. 1. — Спр. 143. — Арк. 1 зв.
16. Там само. — Арк. 1-2.
17. ДАПО. — Ф.Р-8805. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 17 зв.
18. ДАПО. — Ф.138. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 59 зв.
19. ДАПО. — Ф.Р-8805, оп. 1, спр.57, арк. 21.
20. Там само. — Арк. 22.
21. Українське Православне Слово. — 1958. — Грудень. — С. 17.
22. Рудичів І. Мої студентські роки в Казані (1906–1910 рр.) // Український Православний календар на 1957 р.-Бавнд-Брук, 1957. — С. 125.
23. Там само.
24. Там само. — С. 125-127.
25. Там само. — С. 124.
26. Українське Православне Слово. — 1958. — Грудень. — С. 17.
27. Рудичів І. Назв. праця. — С. 127.
28. Михальчук В. Українська бібліотека в Парижі // Київська старовина. — 1993. — Ч. 4. — С. 80.
29. Там само.
30. Українське Православне Слово. — 1958. — Грудень. — С. 18.
31. Михальчук В. Назв. праця. — С. 81.
32. Лист директора Української бібліотеки імені С.Петлюри п. Василя Михальчука від 28 лютого 1995 року до автора. — Архів автора.
33. Українське Православне Слово. — 1958. — Грудень. — С. 18.

Тарас Пустовіт
2007

САВЧЕНКО

Іван Григорович

(отаман Нагірний)

1895 — листопад, 13, 1923

Іван Григорович Савченко (отаман Нагірний) народився в 1895 р. у селі Вереміївка Золотоніського повіту Полтавської губернії в бідній селянській родині. Закінчивши початкову сільську школу, він надалі здобував освіту самотужки. Був середнього зросту, чорнявим, ставним, відзначався вродженим почуттям соціальної справедливості та національної гідності.

В роки Першої світової війни І.Савченко був мобілізований до російської армії і служив писарем у канцелярії військового коменданта Золотоноші. Лютневу революцію 1917 р. в Росії сприйняв з великою радістю і надією, а коли постала Центральна Рада, став її палким прихильником. Тому й не дивно, що солдати Золотоніської залоги обрали його делегатом 3-го Всеукраїнського військового з'їзду, який працював у кінці жовтня 1917 р. Там І.Г.Савченко познайомився із Симоном Петлюрою та іншими видатними діячами українського визвольного руху і невдовзі був запрошений на службу до артилерійського відділу секретаріату у військових справах УНР, де працював до приходу більшовиків. Достеменно невідомо, чим він займався під час гетьманування П.Скоропадського і Директорії УНР, але на шлях збройної боротьби став, очоливши повстанський загін в умовах гетьманщини. Невідомо також, чи був він членом якоїсь української політичної партії чи ні, але поділяв програму партії українських лівих есерів.

Після третього приходу на Полтавщину російських більшовиків І.Савченко недовго служив у «робітничо-селянській» міліції, яку залишив і встановив зв'язки із отаманом Калебердою, найбільш відомим у 1920 р. ватажком селянського повстанського руху, а незабаром організував власний повстанський загін та взяв псевдо Нагірний. Під цим ім'ям він і став відомим ватажком селянського протибільшовицького руху..

У вересні 1920 р. загін Нагірного перейшов у підпорядкування Холодноярського повстанського комітету, який на той час очолював Кость Блакитний – отаман Степової дивізії, і діяв за його наказами. Чисельність загону Нагірного збільшилася за рахунок повстанців отамана Калеберди, який помер від одержаних ран у бою з червоними військами. Згідно офіційних повідомлень органів радянської влади, в його загоні налічувалося від ста до двохсот чоловік, які діяли в Іркліївській, Жовнинській, Васютинській, Драбівській та Вереміївській волостях. Вони розганяли сільські й волосні виконкоми, комітети незаможних селян і продовольчі загони, роззброювали міліцію. У зв'язку із масовим повстанським рухом, у Золотоніському та сусідніх повітах Полтавщини «радянська робота» була призупинена. Влада комуністів трималася лише у повітових центрах, які не мали зв'язку із селами. Вилучати у селян хліб за продрозкладкою можна було лише з допомогою значних загонів міліції або підрозділів Червоної армії.

З настанням зимових холодів повстанський рух пішов на спад. Частина повстанців розійшлася по домівках або перейшла на нелегальне становище, а сам отаман із частиною за-

гону перебрався на дніпровські острови. Не сподіваючись придушити силою зброї селянський антибільшовицький рух, уряд УСРР навесні 1921 р. оголосив про амністію повстанців. Частина з них скористалася наданою владою можливістю повернутися до рідних осель і з'явилася з повинною. «Спокутувати вину» перед радянською владою їх змушували службою в міліції або переведенням на становище секретних співробітників чека («сексотів»).

Навесні 1921 р. Нагірний через повстанський комітет Холодного Яру зв'язався з представником С.Петлюри Юрком Нестеренком і надалі діяв за наказами штабу Головного Отамана. Повстанці здійснили успішний напад на кінну сотню 5-го полку 5-ї дивізії Червоної армії, захопивши в полон 47 червоноармійців, коней і зброю, що значною мірою вирішило питання маневреності і озброєння загону [1].

Отаман називав себе «Керуючим Наддніпрянським партизанським загonom» і від свого імені видав наказ, в якому говорилося: «Наказую всім служачим сов.-комуністичних установ на побережжі Чигиринщини негайно з дня оголошення цього наказу кинуть працю й надалі такої не проводить. За невиконання цього наказу усі служачі зазначених установ будуть каратися аж до розстрілу». Відбувати службу дозволялося лише працівникам земельного відділу та суду [2].

Протягом літа цього ж року повстанці Нагірного діяли по обидва боки Дніпра, включаючи Лубенський повіт Полтавщини. 18 липня загін, який, за даними радянського командування, налічував 200 кавалеристів і 100 піхотинців, переправився через Дніпро, пройшов через Вереміївку, Жовнин і Липувате, знищивши тут органи радянської влади. При наближенні великих з'єднань Червоної армії повстанці відійшли на дніпровські острови [3]. Звідти вони вчинили декілька нападів на Іркліївську, Оржицьку і Жовнинську волості, де розігнали органи радянської влади і комнезами. Повстанським рухом були охоплені Вереміївська, Васютинська і Великобуримська волості. У деяких з них існували підпільні повстанські комітети. Загін отамана Нагірного, говорилося на засіданні Золотоніської військової наради, «викликає співчуття селянства і всіляке сприяння з боку куркульського елементу» [4].

У жовтні 1921 р. в загоні Нагірного, згідно даних радянської агентури, налічувалося 15 кінних і 30 піших повстанців з одним легким кулеметом. З настанням осінніх холодів активність його загону, який діяв по обидві сторони Дніпра, продовжувала залишатися високою. В охоплених повстанням селах радянська влада існувала лише номінально.

Спроби регулярних частин Червоної армії і каральних загонів чека знищити Нагірного залишалися марними. Декілька разів йому пропонували скласти зброю і здатися на милість радянської влади, обіцяючи амністію і збереження громадянських прав, але отаман залишався непохитним у боротьбі за незалежність України. 10 жовтня у Чигиринському повіті відбулася чергова зустріч одного із співробітників Всеукраїнської ЧК з Нагірним, який з'явився у супроводі 8 повстанців. На пропозицію здатися отаман рішуче відповів, що «не перейде на бік радянської влади і не стане жидівським наймитом».

Незважаючи на чисельні втрати і перехід до нової економічної політики, яка дещо поліпшила становище селянства, боротьба за державність України продовжувалась. Протягом зими 1921–1922 рр. Нагірний створив у Золотоніському, Черкаському і Чигиринському повітах розгалужену мережу національно-патріотичного підпілля і добре організовану повстанську організацію, яку очолював штаб у складі Нагірного, отаманів Ратушного, Порублевого, Сараджи-на, Упира, Іванова, Дібрівного. Штаб підтримував постійні зв'язки з урядом УНР на еміграції – Головний Отаман С.Петлюра навесні 1922 р. призначив Нагірного отаманом повстанських військ Лівобережної України. Територія трьох вищеназваних повітів була поділена на оперативні райони на чолі з комендантами. Комендантом Золотоніського району був Дібрівний. «Сексоти» чека повідомляли, що селяни підтримують повстанців, охоче надають їм харчі і розвідувальні дані, збирають і передають їм зброю.

З настанням літа 1922 р. Нагірний готував підняти загальне повстання в центрі України, яке мало охопити Київську, Полтавську і Кременчуцьку губернії. З цією метою заготовлялася зброя, формувалися невеликі повстанські загони по 10–25 чол. Діяли вони партизанськими методами, уникаючи відкритих сутичок із регулярними частинами Червоної армії. У квітні 1922 р. в партизанських загонах налічувалося вже понад 300 чол. Ядро повстанців становив кавалерійський загін у складі 25 вершників, який постійно змінював місце дислокації, а тому був невловимим.

До складу створеного Нагірним національно-патріотичного підпілля входили представники української інтелігенції, селяни, червоноармійці і навіть агенти повітових політбюро:

Василь Тіпкін – 18-річний росіянин, уродженець Маріуполя, служив у Золотоніському політбюро. За красивими фразами більшовиків про пролетарську солідарність він бачив, що червоноармійці і навіть рядові чекісти роздягнуті й роззуті, схожі на жебраків, постійно голодують. В той же час «начальство» (комуністична номенклатура) розкошує, бере хабарі і поступово перетворюється на новоявлених експлуататорів-буржуїв. Під час особистої зустрічі Нагірний переконав Василя, що в незалежній Українській державі все буде по-іншому.

Йосип Соколов – 23-річний робітник з Таганрогу служив у 1-й Кінній армії С.М.Будьонного. Під час перебування його частини в Кременчуці був завербований на продовольчу роботу і направлений до Золотоноші. З Нагірним він познайомився 12 лютого 1922 р. під час поїздки по селах повіту у службових справах. Зустріч відбулася в одного господаря за обіднім столом. В розмові Нагірний пояснив Й.Соколову, хто такий С.Петлюра, чого домагаються повстанці й переконав його у злочинності більшовицького режиму. Й.Соколов став таємно допомагати повстанцям Нагірного, а 30 квітня 1922 р. разом із В.Тіпкіним відкрито перейшов до них і вступив до загону отамана Ратушного.

Василь Горбунко – дезертир із Червоної армії, протягом 1920 р. воював у загоні Калеберди. Після поразки в боях із червоними перебрався до Кременчука, але незабаром був затриманий чекістами. Під час арешту видав себе за Харитона Дерев'янка, молодшим на три роки. Як неповнолітній В.Горбенко потрапив під амністію, але за умови, що стане «сексотом» чека. Після нетривалої підготовки чекісти направили його до Нагірного з метою вивідати місцезнаходження загону і зв'язки з національно-патріотичним підпіллям. Щоб завоювати довіру чекістів, В.Горбенко видав чекістам двох повстанців (Гусака і Дзюбу), але тим самим і викрив себе перед повстанцями. Остаточно заплутавшись, він у травні 1922 р. порвав із більшовиками і вступив до загону отамана Ратушного, у якого на той час було лише 9 повстанців.

Протягом літа-осені 1922 р. загони Нагірного продовжували боротьбу на обох берегах Дніпра, головним чином в районі сіл Вереміївка, Липувате і Жовнина та в Чигиринському повіті. Вони чинили напади на сільські ради, магазини, пароплави на Дніпрі. 30 грудня загін у складі понад 30 повстанців вчинив напад на Жовнинський, а 3 січня 1923 р. – на Ірклівський волосний виконкоми, де знищив документи, насамперед ті, що стосувалися стягнення продовольчого податку. Після цього загін І.Нагірного розділився: одна частина залишилася на Малобуримських хуторах, а інша пішла до Лубенського повіту і, розгромивши органи радянської влади у Старих Іржавцях та Оржиці, повернулася на терени Золотоніського повіту.

Активізація повстанської боротьби за, здавалось би, несприятливих зимових умов, викликала неабияке занепокоєння органів радянської влади. На боротьбу із загonom Нагірного були направлені підрозділи 73-го полку Червоної армії, загони міліції і комуністичні дружини ЧОН («частей особого призначення»). Через надмірну безпечність 7 повстанців на чолі із І.Нагірним були захоплені зненацька, не встигли вчинити опору і потрапили в полон. Решта загону, скориставшись хуртовиною, зникла від переслідування [5].

Загони комнезамівців, або як їх ще називали комуністи, загони селянської самооборони, були ненадійною опорою в боротьбі з повстанським рухом. Більше того, окремі з них допомагали повстанцям. Наприклад, Вереміївський загін самооборони, який очолював амністований

повстанець Іван Павлович Цокало (Білий), мав тісні, але таємні зв'язки з отаманом І.Нагірним. Коли про це дізналися чекісти, вирішили роззброїти загін. 30 січня особовий склад загону викликали до Золотоніського військкомату. Там їх оточила особлива група ДПУ і запропонувала скласти зброю. Цокало спробував вчинити опір, але був застрелений на місці. Його помічника – Чорного чекісти вбили при спробі втекти. Частина загону, яка не з'явилася до Золотоноші, роззброїли у Вереміївці. Всього під час цієї операції чекістами затримано 46 чол., в яких вилучили 42 гвинтівки, 2 обрізи і 9 револьверів. Частина затриманих комнезамівців відправили служити до Червоної армії, а решту – до в'язниці [7].

Заарештованих повстанців Нагірного перевезли до полтавської тюрми. 26 жовтня 1923 р. отаману вдалося передати прощального листа своїм рідним, в якому він писав: « <...> я мав щире і правдиве серце, щиро поважав свій рідний край і нарід й з одвертою душею пішов боронити його». На смерть Нагірний ішов із думкою про матір і про Україну. Звертаючись до матері, він прохав:

*Не плач, моя рідна мамо,
Так за мною дуже.
Цим ти мені не поможеш,
Тільки собі хуже.
Ти і так зазнала горя,
Як іще кохала,
Як в колісці позиченій
Мене колихала.*

Лист закінчувався словами: «Прощай, моя люба Вкраїно, і ти засмучений нарід її» [8].

Протягом 12–13 листопада 1923 р. надзвичайна сесія Полтавського губернського суду в закритому засіданні слухала справу отамана Нагірного і його побратимів. Всього до суду було притягнуто 19 чол. На судовому засіданні було встановлено, що загін («банда») Нагірного налічував близько 200 добре озброєних повстанців, які діяли протягом початку 1920-х – 1923 рр., ведучи активну боротьбу проти радянської влади: чинили напади на сільські і волосні виконкоми, зсипні пункти, представників більшовицької адміністрації, псували засоби зв'язку. У своїй боротьбі вони керувалися вказівками уряду УНР на еміграції та інструкціями Холодноярського повстанського комітету.

Згідно судового вироку Іван Савченко (Нагірний), Степан Адаменко і Прутко були розстріляні. І.А.Козедубу, Г.К.Козедубу, Мусієнку і Воловенку смертну кару замінили на 10 років позбавлення волі із суворою ізоляцією. К.М.Козедуба засудили до двох років ув'язнення. Решта підсудних були частково виправдані, частково засуджені до одного року, але у зв'язку із оголошеною амністією від покарання звільнені [9].

1. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. – К., 1998. – С. 323.
2. Коротенко В. Холодний Яр: рік 1921 (добірка архівних документів). – Полтавська Петлюріана. Матеріали III Петлюрівських читань. – Полтава, 1996. – С. 191.
3. Державний архів Полтавської області. – Ф.Р-3872. – Оп. 1. – Спр. 410. – Арк. 158.
4. Там само. – Ф.Р-1503. – Оп. 2. – Спр. 151. – Арк. 14.
5. Там само. – Ф.Р-1186. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.
6. Там само. – Ф.Р-1631. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 16.
7. Там само. – Ф.Р-1631. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 16.
8. Там само. – Спр. 33. – Арк. 120.
9. Коваль Р. Назв. праця – С. 331.
10. Голос труда (Полтава). – 1923. – 15 листопада.

*Віктор Ревезук, Надія Кочерга
2007*

САВЧЕНКО

Федір Якович

лютий, 2, 1892 – ?

Федір Якович Савченко народився 2 лютого 1892 р. у місті Хорол на Полтавщині [1]. Навчався у Ніжинському історико-філологічному інституті імені князя Безбородька та історико-філологічному інституті у Петербурзі [2]. Після одержання вищої освіти він, що активно і зацікавлено займався історією літератури, був у 1914 р. відраджений за кордон для підготовки до професорського звання, куди виїхав разом з дружиною – О.Т.Зисс.

З 1914 р. по 1924 р. подружжя Савченків відвідало чимало європейських країн, які змінювалися з калейдоскопічною швидкістю: Німеччина, Швейцарія, Італія, Бельгія, Англія, Австрія, Польща... Але найдовше вони мешкали у Франції – з 1916 р. по 1920 р. За деякими відомостями, Федір Якович мав спеціальне доручення від Міністерства освіти Тимчасового уряду й був акредитований при французькому уряді до січня 1918 р. Водночас він регулярно слухав лекції в Сорбонні й був членом Української національної ради у Франції [3].

За кордоном відбулося знайомство Ф.Я.Савченка з М.С.Грушевським, що визначило його подальшу долю. Як згодом пригадував Михайло Сергійович, «познайомившись ж зі мною в 1919 р., він (Ф.Я.Савченко. – *О.Р.*) став під моїм керівництвом працювати над фольклором, етнологією, соціологією, і 1924 р. вийшла його перша праця, зроблена під моїм керівництвом: «Обрядовість найпримітивніших» <...>» [4].

Після повернення з-за кордону в березні 1924 р. М.С.Грушевського за його ініціативою 6 червня 1-й історико-філологічний відділ ВУАН порушив клопотання перед урядом УСРР про повернення Ф.Я.Савченка з Берліна для штатної роботи в Академії, що і відбулося восени цього ж року [5].

З того часу, від 1924 р. по 1931 р. Ф.Я.Савченко, як згадувала Н.Д.Полонська-Василенко, «був секретарем та аташе» М.С.Грушевського у всіх справах: він допомагав у редагуванні видань, полагав усе видавничі справи в «Держвидаві», їздив у всіх справах Грушевського до Харкова. У науковому розумінні він був керівником Комісії Західної України, співробітником Комісії історичної пісенності, Науково-дослідної кафедри (історії України в Києві. – *О.Р.*). Крім низки статей, він надрукував книгу «Заборона українства в 1876 році» [6].

Звичайно, що науково-організаційні справи забирали у Ф.Я.Савченка левову частку його особистого часу. Тим більше, що виконання обов'язків секретаря академіка М.С.Грушевського вимагало чималих зусиль, настирливості, наполегливості, а то й мужності. Пов'язане це було з тією досить складною й напруженою атмосферою, яка склалася у ВУАН після повернення з еміграції М.С.Грушевського. Людина вольова й досить жорстка, Михайло Сергійович мав велетенські задуми щодо праці в царині історичної науки, які значно перевищували тогочасні досить скромні фінансові можливості Академії. Користуючись певною «екстериторіальністю» і значним авторитетом як колишній голова Центральної Ради й відомий

історик, він безпосередньо виходив на урядові кола УСРР, зокрема, на Наркомос України, якому була підпорядкована ВУАН (в особі «главку» НКО – Управління науковими установами на Україні, так званої «Укрнауки»), і часто досить оперативно вирішував найбільш нагальні потреби установ керованої ним історичної секції Академії [7].

Це вимагало частих подорожей із Києва, де перебувала ВУАН, до тогочасної столиці республіки – Харкова, в якій розташовувалися урядові інституції, зокрема, Наркомос. В листі до свого американського знайомого В.Кузіва від 25 травня 1924 р. М.С.Грушевський такими словами змалював цю ситуацію: « <...> Київ нині глуха провінція, і щоб що-небудь робити, треба або щомісяця заглядати до Харкові, або в Харкові сидіти» [8]. Оскільки Михайлу Сергійовичу, людині літній, важко було постійно курсувати поміж двома столицями України (справжньою і формальною), то ці функції переклав на себе його секретар – Ф.Я.Савченко.

Місія ця зовсім не була легкою, оскільки тодішнє керівництво ВУАН, так званий «тріумвірат» – президент В.І.Липський, віце-президент С.О.Єфремов та неодмінний секретар А.Ю.Кримський, особливо два останні, досить неприхильне ставилося до М.С.Грушевського та його прагнення самостійно, «через голову» керівництва ВУАН вирішувати справи підлеглих йому установ Історичної секції. «<...> Відколи приїхав Грушевський, Академія всеняк дихає інтригами, які попросту отруюють повітря <...>» – писав 28 листопада 1924 р. А.Б.Кримський до Д.І.Багалія в Харків. – до того ж доводиться увесь час стерегтися, щоб він не привів Академію до якоїсь компрометації політичної. Особливо треба нашо́рушувати вуха, коли Грушевський силується проводити когось у дійсні члени або в члени-кореспонденти: тут беруть гору не тільки інтереси його парафії, та й усякі політичні ремінісценції часів Центральної Ради або еміграції <...>» [9]. Отже, зберігаючи лояльність щодо радянської влади, С.О.Єфремов та А.Ю.Кримський свої зусилля зосереджували на розподілі тих незначних коштів, що виділялися на академічну науку. М.С.Грушевський, використовуючи свій авторитет, вимагав від уряду УСРР додаткових коштів на потреби керованих ним історичних установ. Поряд із давніми, ще з дожовтневих часів, протиріччями між С.О.Єфремовим та М.С.Грушевським [10], все це викликало постійну боротьбу «партій» всередині ВУАН. «<...>Кримський, маючи за собою своїх поплічників, править академією безпардонно <...> Я ж з Крим [ським] і Єфремовим давно ані вітаюся і не розмовляю, бо вони роблять мені і моїм співробітникам пакості, де можуть, і мене ж потім оклеветують у всяких несодіяних речах» [11], – писав Грушевський до В.Кузіна в 1926 р. Одним із цих співробітників і був Федір Якович Савченко, якому чимало довелося зазнати прикросів з боку керівництва ВУАН за виконання доручень М.С.Грушевського. І все ж, він сміливо брався за це, виявляючи й власну ініціативу. Так, зокрема, протягом кількох років ВУАН клопоталася про виклик до Києва свого дійсного члена К.В.Харламповича, який був професором Казанського університету, знаним спеціалістом з історії освіти і взагалі культури на Україні. У листі керівництва ВУАН до РНК УСРР від 8 травня 1925 р. йшлося: «За постановою особливої наради ОДПУ Татарської Республіки, академіка Харламповича вислано в адміністративному порядку до Киргизького Краю на три (3) роки. Зараз акад. Харлампович перебуває в м. Актюбинську, звідкіль його гадають заслати ще до Тургайського Степу, тобто позбавлять його абсолютно можливостей працювати науково <...> ВУАН ще раз звертається до Вас з проханням допомоги повернутися академікові Харламповичеві для наукової праці на Україну <...>». Однак, в черговий раз це клопотання було відхилено [12].

Незважаючи на постійні відмови, 17 березня 1927 р. Ф.Я.Савченко особисто звернувся з листом до керівництва НКО України: «За дорученням Голови історичної секції Української Академії Наук акад. М.С.Грушевського і в інтересах укр [аїнської] культури звертаюся <...> із проханням вжити потрібних заходів <...> для звільнення з висилки в Киргизькому Краю академіка УАН Костя Харламповича <...> Акад. Харлампович перебуває у висилці в Тургаю

Акмолінської губ. більше 2-х років, і тому було б добре, щоб замість далі перебувати на посаді рахівника в Тургаю, йому дозволили переїхати до Києва, де він є дуже потрібний для наукової праці в Академії. Член Президії Історичної Секції УАН Федір Савченко <...> » [13].

Зрозуміло, що ця самостійність і до певної міри «автономність» Федора Яковича як секретаря академіка М.С.Грушевського викликала невдоволення керівництва ВУАН. Так, 1 листопада 1927 р. на адресу Наркомосу УСРР до Харкова було надіслано таку телеграму: «Згідно постанови Спільного зібрання всіх академіків застерігаємо, що Федір Савченко не має ніякого офіційного уповноваження клопотатися в справах Академії. Спільне зібрання вважає його самостійні виступи за цілком неприпустимі. Президент Липський, віце-президент Єфремов, неодмінний секретар Кримський» [14]. Натомість Михайло Сергійович Грушевський того ж дня звернувся до свого помічника з таким листом: «Вчора, 31 жовтня, в Спільнім зібранні УАН зачитано постанову, внесenu в моїй неприсутності на попередньому засіданні, 17.Х., з приводу Вашої літньої подорожі до Харкова, в справах історичних установ.

Постанова ця забороняє науковим установам Академії, які не мають осібною бюджету, висилати своїх представників для клопотань перед центральними установами інакше як за погодженням з Управою УАН. Я заявив, що не погоджуюсь на таку постанову і як досі, так і далі вважаю своїм обов'язком робити заходи перед центральними установами в інтересах дорученої мені праці, а просити на це дозволу Управи не вважаю можливим супроти того неприхильного відношення, яке Управа виявляє до мене і моїх співробітників». Далі М.С.Грушевський пропонував Ф.Я.Савченкові «вдатися до Харкова, аби на місці вияснити, чи признає за мною Наркомосвіта право на такі безпосередні зносини в інтересах наукової праці, і в такому разі вияснити чергові питання, зв'язані з працею історичних установ УАН» [15].

Мабуть, Наркомосвіта УСРР таки «признала» право М.С.Грушевського на такі безпосередні зносини з нею, оскільки 1 березня 1928 р., в черговий раз відряджаючи Федора Яковича до столиці республіки, Грушевський писав до наркома освіти М.О.Скрипника: «Високоповажний Миколо Олексійовичу! Ф.Я.Савченко їде до Харкова і явиться до Вас, щоб просити підтримати наші чергові справи <...> Доручена нашій секції справа «Музею міста Київ» змушує нас піднести старе клопотання про перетворення в заповідник садиби колишньої Духовної Академії для тимчасового приміщення цього музею («У Києві на Подолі братерська наша воля без холопа і без пана <...>»). Також інші справи вимагають для свого погодження Вашого авторитетного слова. В надії на нього зістаюся з високим поважанням М. Грушевський» [16].

Та крім секретарських обов'язків Ф.Я.Савченко виконував також чималий обсяг роботи і як керівник однієї з академічних комісій порайонного дослідження історії України, а саме: Комісії історії Західної України.

Науковим зв'язкам із західноукраїнськими землями, відділеними державним кордоном від УСРР, М.С.Грушевський надавав величезного значення. Через три тижні після свого повернення на Україну – 29 березня 1924 р. – в доповідній записці на ім'я заступника наркома освіти УСРР Я.П.Ряпю накреслюючи плани науково-дослідних робіт в царині історичної науки, М.С.Грушевський, зокрема, наголошував: «<...> Тепер необхідно і негайно потрібно закупити книги і деякі посібники, особливо по історії, економіці, статистиці Західної України, з огляду на особливо актуальні потреби дослідження її. Книги ці, мабуть, найбільш доцільно було б направляти до бібліотеки імені Антоновича – доки зорганізується Дослідний Інститут Західної України, в тій чи іншій фірмі дуже потрібний» [17].

Такою науково-дослідною інституцією й стала Комісія історії Західної України, що її було організовано в 1925 р. Завданням Комісії, як наголошував М.С.Грушевський, було «увійти в можливо живі й діяльні зносини з науковими установами і поодинокими ученими не тільки тих частин Західної України, які містяться в межах Української Радянської Республіки, але й тих, що захоплені окупацією – польською, румунською й чеською. Цьому завданню

політичні кордони і тяжкі наслідки Світової війни ставили особливі труднощі. Але вони успішно поборюються завдяки живому спочуттю і співділанню в цім, єднанню наукових сил обох частин нашої землі, що виявляє особливо наш західно-український осередок – наша львівська безпритульна, але многозаслужена і славна в розвою української науки Західно-Українська Академія Наук – «Наукове Товариство імені Шевченка <...>» [18].

Оскільки фундатором Комісії став М.С.Грушевський, що протягом 20 років керував Науковим Товариством імені Шевченка (НТШ) у Львові, її діяльність була схвально зустрінута науковцями західноукраїнських земель. Починаючи з 1925 р., Комісія налагоджувала зв'язки з науковцями Східної Галичини, зокрема, до президії Комісії історії Західної України було обрано академіка ВУАН К.О.Студинського, тодішнього (1923–1932 рр.) голову НТШ у Львові.

Використовуючи різні наукові нагоди: ювілеї, правописні конференції, тощо, Комісія прагнула якомога участити приїзди до Києва західноукраїнських вчених. Ювілейні свята М.П.Драгоманова й І.Я.Франка, які відзначалися в 1926 р., дали перші зкоординовані роботи львівських і київських дослідників. Навесні 1927 р. були організовані прилюдні доповіді в УСРР академіка К.Студинського про галицьке наукове життя, професора І.Свенціцького – про старе галицьке мистецтво, професора В.Симовича – про життя Буковини.

З нагоди століття першої збірки українських пісень М.Максимовича (1827 р.) було влаштоване 7 жовтня 1927 р. урочисте спільне засідання Історичної секції ВУАН з академічною Комісією історії Західної України, на якому разом із М.С.Грушевським виступали й західноукраїнські науковці: академік К.Студинський, професори Ф.Колесса, М.Кордуба, О.Макарушка [19].

З 1927 р. Комісія почала зав'язувати зв'язки з Закарпатською Україною. Влітку 1928 р. вийшов 1-й том «Матеріалів для культурної й громадської історії Західної України», що містив листування І.Франка з М.Драгомановим. У квітні 1929 р. До Києва приїздили академік К. Студинський та професор І.Крип'якевич, які взяли участь у виробленні плану подальшої співпраці галицьких науковців з установами Історичної секції ВУАН, зокрема, з Комісією історії Західної України. Але більшість цих наукових планів так і не була реалізована.

1929-й – «рік великого перелому» – був таким не лише для сільського господарства країни. Він позначився й розгортанням ідеологічних репресій. На Україні, зокрема, були проведені арешти в справі так званої Спілки визволення України, процес якої відбувся навесні 1930 р. Під час виборів до складу ВУАН у 1929 р. партійно-державне керівництво УСРР, використовуючи адміністративні важелі, зуміло проштовхнути до Академії чимало псевдонауковців з партійними квитками в кишенях.

Водночас відбувається стрімка централізація державного життя СРСР. Республіки позбуваються решток, нехай і кущої, автономії. На наукові контакти із закордоном починають дивитися підозріло, вбачаючи в них ідеологічну невитриманість, «схиляння перед Заходом», а згодом – і працю на іноземні розвідки. Це позначилося й на діяльності Комісії історії Західної України. Вкрай обмежуються наукові подорожі за кордон, фактично перекривається доступ до архівосховищ центральних архівів Союзу, особливо до документів з проблем зовнішньої політики, міжнародних зв'язків. Характерний в цьому плані лист, що 24 серпня 1930 р. вийшов з канцелярії неодмінного секретаря ВУАН та був адресований «Укрнауці» НКО УСРР. «Всеукраїнська Академія Наук, – йшлося в ньому, – підтримує клопотання керівничого Комісії для виучування історії Західної України <...> тов. САВЧЕНКА Федора <...> про дозвіл на вивчення в Центрархіві СРСР (в архіві революції й зовнішньої політики) консульських донесень із Галичини й Буковини протягом ХІХ ст.». Далі в листі змальовувалися ті бюрократичні перепони, які ставили центральні установи для науково-дослідної роботи: «В останнє відрядження Ф.Савченка до Москви Центрархів дозволив йому опрацювати консульські донесення лише з Букови-

ни й то до 1880 р., посилаючись на те, що матеріали ці затребувала якась установа». З огляду на те, що «ініціатива про опрацювання цих матеріалів вийшла з Комісії для вивчення Західної України ВУАН, за якою залишається пріоритет, і що матеріали ті конче потрібні для Комісії, в плані робіт якої стоїть вивчення історії революційного руху в Західній Україні», керівництво ВУАН просило «Укрнауку» «поставити цю справу безпосередньо перед Центрархівом СРСР або вжити заходів через Уповноваженого НКО в Повпредстві (УСРР – *О.Р.*) в Москві» [20].

Цей документ був одним із останніх, які свідчили про роботу Ф.Я.Савченка на посаді керівника Комісії історії Західної України. 8 березня 1931 р. він був заарештований київським оперативним сектором ДПУ й 30 березня того ж року спецконвоем відправлений до Харкова, де розпочалося слідство в зв'язку з приналежністю Ф.Я.Савченка до «контрреволюційної організації, яка ставила собі за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання» [21]. Ця міфічна контрреволюційна організація з ласки слідчих дістала назву «Український національний центр». По цій справі було заарештовано близько 50 осіб. За сценарієм ДПУ УСРР на чолі центру було «поставлено» академіка М.С.Грушевського.

Під час слідства в справі «Українського національного центру» відпрацьовувалися прийоми, що згодом стали традиційними у слідчій «практиці» 1930-х рр.: погрози, шантаж, безперервні багатодобові допити (так званий «конвейер»), позбавлення сну, погрози застосування фізичних методів або ж їх використання. Принаймні у заяві дружини Ф.Я.Савченка на ім'я Генерального прокурора УСРР від 28 липня 1931 р. зазначалося, що «чотири місяці чоловік мій позбавлений передач та побачень» [22].

Внаслідок незаконних методів ведення слідства Ф.Я.Савченко вже під час допиту 12 березня 1931 р. змушений був обмовити себе та своїх колег, «визнати» приналежність до «контрреволюційної організації» й М.С.Грушевського [23]. Під час подальших допитів під тиском слідчих Федір Якович змушений був у «кривому дзеркалі» подавати діяльність історичних установ ВУАН, зокрема, керованої ним Комісії історії Західної України. Контакти з галицькими науковцями по лінії цієї Комісії під час допитів набували шпигунського й контрреволюційного забарвлення. В такому ж світлі змальовувалася й подорож Ф.Я.Савченка до Львова в листопаді 1928 р. на ювілей академіка К.Студинського.

7 лютого 1932 р. в судовому засіданні Колегії ОДПУ УСРР Ф.Я.Савченко був засуджений до п'яти років позбавлення волі [24].

Протягом 1932–1933 рр. на Україні розгортаються репресії, насамперед, проти творчої, наукової інтелігенції, у спотвореному вигляді подаються закордонні наукові контакти, за ці контакти чимало українських науковців було звинувачено в «шпигунстві» та «зраді». В жовтні 1933 р. із ВУАН було виключено закордонних її членів – львівських науковців К.Студинського, Ф.Колессу, В.Шурата та М.Возняка, що свого часу брали діяльну участь в роботі Комісії історії Західної України [25]. Оцінка ж діяльності згаданої Комісії набуває в радянській історіографії відверто тенденційного, фальшивого забарвлення. «<...> Комісія по вивченню історії Західної України була заснована незабаром після приїзду Грушевського на Радянську Україну. Кадри цієї Комісії – оголтлі фашисти, – просторікував якийсь І. Кравченко на шпальтах академічного видання ВУАН. – Комісія ця <...> притягувала українську контрреволюцію як по цей, так і по той бік кордону <...> До складу Комісії були притягнуті, напр., такі «вчені», як фашист Шурат, як фашист Студинський, фашист і гетьманець Крип'якевич, фашист-ундівець Макарушка та фашисти Свенціцький, Колесса, Кордуба <...> З Радянської України ми тут бачимо фашистів і ундо-фашистів Ф. Савченка, Козоріса, Ткачівського та інших» [26].

В 1936 р. «фашист» Ф.Я.Савченко відбув термін покарання. За рішенням Особливої наради НКВС СРСР йому було дозволено оселитися в м. Саратові терміном на 3 роки. Поста-

новою ЦВК СРСР це рішення Особливої наради було затверджене [27]. Відомостей про його подальшу долю або час смерті ми не маємо.

1. Архів СБУ. — Спр. 47004-ФП. — Арк. 91.
2. Див.: Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Париж-Нью-Йорк, 1973. — Т. 7. — С. 2684; ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 5915. — Арк. 147.
3. Архів СБУ. — Спр. 47004-ФП. — Арк. 91.
4. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. Спр. 5915. — Арк. 147.
5. Там само. — Оп. 4. — Спр. 953. — Арк. 120.
6. Полонська-Василенко Н. Исторична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Париж-Чикаго, 1962. — Т. 173. — С. 31.
7. Див.: «Чого я сюди вернувся?..». Лист М.С.Грушевського до секретаря ВУЦВК І.Буценка /Публ. В.Д.Боєчка // Літературна Україна. — 1990. — 19 липня.
8. ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 266. — Арк. 296 зв.
9. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. — Ф. 37. — № 208. — Арк. 2,4.
10. Див.: Антонович М. До взаємин М.С.Грушевського з С.О.Єфремовим // Укр.історик (Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен). — 1975. — № 1-2. — С. 91-99.
11. ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 266. — Арк. 318 зв.
12. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 953. — Арк. 164-164 зв., 268.
13. Там само. — Оп. 6. — Спр. 5915. — Арк. 60.
14. Там само. — Арк. 62.
15. Там само. — Арк. 65.
16. Там само. — Оп. 7. — Спр. 265. — Арк. 3.
17. Там само. — Оп. 4. — Спр. 236. — Арк. 90 зв., 91.
18. Галицько-українські взаємини: Урочисте засідання Историчної Секції з Академічною Комісією Західної України 7 жовтня 1927 р. Вступне слово, сказане на початку засідання головою Историчної Секції акад. Михайлом Грушевським. — Україна. — К., 1928. — Кн. 2 (27). — С. 3.
19. Див.: Україна. — 1928. — Кн. 2 (27). — С. 6-82.
20. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 5915. — Арк. 179.
21. Архів СБУ. — Спр. 59881-ФП. — Т. 47. — Арк. 3.
22. Там само. — Спр. 59881-ФП. — Т. 48. — Арк. 4-7.
23. Там само. — Спр. 59881-ФП. — Т. 47. — Арк. 4-7.
24. Архів СБУ. — Спр. 59881-ФП. — Т. 47. — Арк. 178-а.
25. Див.: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—40-і роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн. — 1991. — № 4. — С. 36-37.
26. Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії // Академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції. Записки історично-археографічного інституту. — К., 1934. — № 1. — С. 28-29.
27. Архів СБУ. — Спр. 52028-ФП. — Арк. 108 зв.

Олександр Рубльов

СВИСТУН

Пантелеймон Іванович

1890 — липень, 28, 1938

Пантелеймон Іванович Свистун – талановитий організатор промислового виробництва, один із активних будівників нашої індустрії, начальник будівництва і перший директор Харківського тракторного заводу народився в 1890 р. на хуторі Калашники Кременчуцького повіту в родині селянина-бідняка.

В п'ятнадцять років П.І.Свистун, як і його три старших брати та сестра, пішов в «люди» на заробітки. Відтоді і почав обчислюватись його робітничий стаж. Пантелеймон став учнем слюсаря Крюківських вагонних майстерень. Йшов 1905-й рік... Виступи робітників Крюківських майстерень вливались в загальний потік революційної боротьби пролетарів України: «12 жовтня о першій годині дня на станції Кременчук повинні зібратися всі робітники Крюківських вагонних майстерень і залізничного депо для вироблення різних своїх вимог, які вони бажають пред'явити управлінню дороги. О 3-й годині дня загальний страйк робітників продовжується».

Не все було зрозуміло юнаку – виступи ораторів на мітингах, вимоги робітників. Але згодом він довідався, що боротьбою робітників керують соціал-демократи, а їх очолює майстер І.Ф.Котлов. Щоб краще усвідомити політичну ситуацію, П.Свистун звертається до нелегальної літератури, після тяжкої і виснажливої роботи в майстерні вечорами читає листівки, брошури, книжки.

В 1909 р. П.І.Свистун став членом РСДРП. Велике враження на Пантелеймона Свистуна справила зустріч з депутатом IV Державної думи Г.І.Петровським. Молодому робітнику доручили зустріти Петровського на вокзалі і непомітно провести на конспіративну квартиру [2]. В зв'язку з його приїздом до Кременчука соціал-демократи Крюківських вагонних майстерень зібрались у лісі на маївку. Було присутніх понад 100 робітників. Півторагодинну розповідь Г.І.Петровського слухали всі з винятковою увагою [3]. П.І.Свистун розповсюджував газету «Правда», збирав кошти в її фонд (кількість передплатників газети в Кременчуці в кінці 1912 р. досягла 150) [4]. Чітку позицію Свистун зайняв щодо участі робітників в Пер-

шій світовій війні. Разом з керівниками міської організації І.С.Гаєвським, І.Ф.Котловим вів проти неї активну пропаганду [5]. Уникаючи арешту в 1915 р., разом з І.Ф.Котловим П.І.Свистун виїхав до Харкова. Тут він продовжує революційну роботу, за що був заарештований і висланий під нагляд поліції до Полтави.

Настав 1917-й рік. З перемогою буржуазно-демократичної революції Пантелеймон Іванович відразу потрапляє у вир революційних подій. Великі організаторські здібності і залізну волю виявив він, коли очолив губернську раду народного господарства. То був час небаченої розрухи. Голова губРНГ завжди надавав допомогу тим, хто до нього звертався, постійно відвідував заводи, фабрики, безпосередньо на місцях вирішував найбільш злосоденні питання.

В червні 1921 р. П.І.Свистун очолив Кременчуцьку губернську партійну організацію [6]. Тут серед відповідальних партійних і радянських працівників міста і губернії він зустрів товаришів, з якими пліч-о-пліч тривалий час працював, брав участь у революційній роботі. Головою губвиконкому був, наприклад, колишній робітник Крюківських вагонних майстерень О.К.Сербіченко.

Становище в губернії, як і на всій Україні, було надзвичайно складним. Більшість підприємств не працювало через відсутність сировини, палива тощо. На обліку було 2393 безробітних, з них 525 підлітків. На ринку панувала дорожнеча. Пуд житнього борошна, зокрема, коштував 6500 крб., білого – 10000 крб., фунт свинини – 350000 крб. [7]. В місті і навколишніх селах лютували епідемії висипного тифу та інших хвороб.

На II губконференції П.І.Свистун особливу увагу звернув на необхідність відродження машинобудування, особливо сільськогосподарського. Без нього, підкреслював він, не відбудувати село. Особливу увагу парткерівник приділяв відбудові 2-го механічного заводу в Кременчуці. Адже це було єдине підприємство в губернії по виробництву і ремонту сільськогосподарських машин. Він особисто керував збиранням хліба для голодуючих Поволжя. В ту лиху годину Кременчуцька губернія направила в потерпілі райони 121 вагон хліба.

Пізніше П.І.Свистун працює на відповідальних партійних та державних посадах, зокрема, головою Київського та Миколаївського губвиконкомів. З особливою силою розкрився організаторський талант як державного діяча, коли П.І.Свистуна призначили першим заступником голови Уккраднаргоспу. З його іменем пов'язана відбудова народного господарства, важливих промислових і сільськогосподарських районів України.

З його діяльністю пов'язано будівництво найбільшого в країні Харківського тракторного заводу. На початку 1930 р. П.І.Свистуна було призначено начальником будівництва, а потім директором заводу. 13 березня були виїняті перші кубометри землі. А вже 30 вересня 1931 р. велетень машинобудування – Харківський тракторний завод був готовий до пуску. П.І.Свистун став найяскравішою постаттю на цьому будівництві. Він помічав усе до дрібниць і нещадно боровся проти спроб здавати в експлуатацію дільницю або цех хоча б з найменшими недоробками. Недарма ХТЗ був одним з небагатьох підприємств, яке не знало «пускового періоду» і «хвороб пуску». З першого дня роботи тут почала сходити з конвейєра точно за графіком запроєктована кількість тракторів.

22 травня 1932 р. у пресі була надрукована постанова Центрального виконавчого комітету СРСР, якою за особливо видатні заслуги по швидкому освоєнню виробничого процесу і доведення випуску тракторів до 100 тракторів у день, вмілу організацію робіт по будівництву підприємства і його керівництву П.І.Свистун нагороджується орденом Леніна.

Очолюючи одне з найбільших підприємств, П.І.Свистун постійно турбувався про умови праці робітників, їх побут. Начальник цеху заводу Г.Я.Лівінсон згадував: «Уперше Пантелеймона Івановича я побачив у 1931 році, коли за комсомольською путівкою прийшов на Тракторобуд. Начальник особисто зустрів посланців комсомолу. За його наказом нас забезпечили житлом, створили всі можливі на той час умови, щоб ми могли успішно трудитися. П.І.Свистун прагнув, щоб молодь набувала знань. Багато з нас пройшли «інститут Свис-

туна», як заводчани жартома називали курси підвищення кваліфікації, організованої за його ініціативою» [8].

На будівництві і виробництві доводилось долати багато труднощів. Ось роздуми П.І.Свистуна: «Так, ми на практиці <...> перемогли у боротьбі з маловірами, з суворою зимою, з косністю і технічною відсталістю. Але не можна. заспокоюватись. Відстає житлове будівництво: замість 36 будинків закінчено лише 4. Не вистачає робітничих рук, а треба збудувати фабрику-кухню, лікарню, хлібзавод, кінотеатр, школу, універмаг, з запізненням надходить обладнання. Для початку роботи заводу потрібно 11 тисяч чоловік. Вони прийдуть з різних підприємств. Треба їх навчити, допомогти оволодіти технікою <...> Треба зробити систему госпрозрахунку і довести її до кожної дільниці, робітника» [9]. Кожен день ставив нові завдання, які необхідно було оперативно вирішувати.

В жовтні 1932 р. за наказом Г.К.Орджонікідзе П.І.Свистуна було призначено начальником створеного Головного управління тракторної промисловості СРСР (ГУАТП) і членом колегії наркомату [10]. Та на цій посаді він перебував лише рік. Тягнуло його до людей, у вир життя і зовсім не приваблювала кабінетна робота. Він переконав Орджонікідзе, що його місце – на заводі. І П.І.Свистун знову на ХТЗ.

Всі ті, хто знав цю людину, справедливо називали його одним з організаторів вітчизняної важкої індустрії. «Знав Пантелеймона Свистуна з 1917 року, – писав С.Сметанич. – Ми разом працювали в Полтаві і Кременчуці. Я приїздив до нього в Суми <...> проводити весняну посівну кампанію, брав участь у недільниках на будівництві Харківського тракторного заводу. Не раз зустрічався з ним у Харкові, а згодом – у Москві. Мене завжди приваблювали в ньому невичерпна енергія, безмежна відданість справі, любов до людей і постійна турбота про них <...>» [11].

Тяжким був 1937-й рік. Масові репресії не минули і Харківський тракторний завод. За кожного працівника, на якого падала тінь, боровся директор заводу П.І.Свистун. До цього ускладнились стосунки з парторгом заводу Коп'євим, який в кожному бачив ворога. В квітні на заводській партконференції секретар парткому звинуватив П.І.Свистуна в троцькізмі. Виступаючи заводчани спростували це звинувачення [12], але тривога увійшла в серце.

26 травня 1938 р. за розпорядженням наркома Внутрішніх Справ УРСР, комісара державної безпеки 3-го рангу О.Успенського Пантелеймон Іванович Свистун був заарештований і «направлений спеціальним конвоем у розпорядження НКВС СРСР до м. Москви» [13].

Почалась серія виснажливих допитів [14]. Щоб уявити собі їх хід, наведемо лише декілька запитань і відповідей на них заарештованого:

«Питання: Обирились Ви в керівні партійні органи?»

Відповідь: Так. До 1937 року я протягом ряду років був членом бюро районного комітету партії, членом Харківського обкому КП(б)У і близько року членом ЦК КП(б)У. В кінці 1937 року я із складу цих керівних партійних органів був виведений.

Питання: З яких причин Вас вивели з названих партійних органів?»

Відповідь: Мені було пред'явлено звинувачення у політичній сліпоті, внаслідок якої я прогледів ворожу роботу колишніх працівників обкому, з якими я протягом довгого часу працював.

Питання: Ви даремно, Свистун, намагаєтесь відбутися визнанням своєї політичної сліпоті. Справа не тільки в цьому. Ви заарештовані за активну антирадянську і змовницьку діяльність, яку Ви проводили протягом ряду років як учасник право-троцькістської організації і як старий український націоналіст. Чи маєте Ви намір давати свідчення по суті цього пред'явленого Вам звинувачення?»

Відповідь: Я категорично заперечує свою провину у пред'явленому звинуваченні. Ніякої антирадянської боротьби проти партії і Радянського уряду я не вів. Ніколи я троцькістом не був, а також не вважав себе націоналістом» [15].

Питання повторювались в різних варіантах, слідчі змінювали один одного, атмосфера була нестерпною. Усвідомивши безвихідність становища, Пантелеймон Іванович врешті-решт виз-

нав себе винним, підтвердив, як вимагали слідчі, свою участь в неіснуючій антирадянській націоналістичній організації у Харкові [16].

27 липня 1938 р. звинувачувальний висновок затвердив прокурор Союзу РСР А.Я.Вишинський. Військова колегія Верховного Суду Союзу РСР на своєму виїзному засіданні 28 липня 1938 року визнала Свистуна П.І. винним в уявних злочинах і відповідно до ст. 58 пп. 6, 7, 8, 9, 11 КК РРФСР засудила його до вищої міри покарання – розстрілу. В цей же день вирок було виконано.

Ще у довоєнні роки слідчі, що вели справу П.І.Свистуна, були притягнуті до відповідальності. Григор'єв В.П. і Кононов А.А. за фальсифікацію слідчих справ, інші вчинки в органах НКВС були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу [17].

Проходили роки. П.І.Свистуна, безвинно страченого, викреслили з історії. Не згадували про нього в музеї заводу ХТЗ, в книжках про рідну Полтавщину, де він народився і працював. Жінка і дочка були зіслані в спецтабори. Та прийшла політична відлига, під час якої чесно і відверто було сказано про сталінські репресії. Розпочався процес реабілітації.

В 1956 р. було переглянуто і справу П.І.Свистуна. Як виявилось, вона повністю була сфальсифікована. Юристами було встановлено, що в прилучених до справи машинописних копіях свідчень та їх оригіналах відсутні відомості про контрреволюційну діяльність Свистуна [18]. Військова колегія Верховного Суду СРСР вирок відмінила, а справу припинила за відсутністю складу злочину.

1. ЦДІА України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 416.
2. Львов Ю.А., Энштейн А.И. След на земле. – М., 1966. – С. 14.
3. Див.: Летопись революции. – 1926. – № 5. – С. 184.
4. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910–1914 гг.: Сб. док. и материалов. – К., 1959. – С. 47.
5. ЦДАВО України. – Ф. 2117. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 114.
6. Известия. Орган Кременчугского губернского Совета. – 1921. – 2 июня.
7. Там само.
8. Вагонобудівник. – 1980. – 8 серпня.
9. Львов Ю.А., Энштейн А.И. Назв. праця. – С. 53.
10. Там само. – С. 64.
11. Там само. – С. 57.
12. Там само. – С. 75.
13. Архів УСБУ по Харківській області. – Спр. 010190. – Арк. 4.
14. Там само. – Арк. 9.
15. Там само. – Арк. 10-11.
16. Там само. – Арк. 79.
17. Там само. – Арк. 126.
18. Там само. – Арк. 129, 132.

Лев Євселевський

СЕДЛЯР

Василь Феофанович

квітень, 12, 1899 — липень, 13, 1937

Пройде більш як півстоліття, доки ім'я цієї людини повернеться до нас із забуття виставками неповторних творів, цікавими розвідками забутих та маловідомих сторінок життя і діяльності. Яскравим прикладом цьому є також, публікація на сторінках журналу «Образотворче мистецтво» автобіографії митця, віднайдені нещодавно в архівних фондах [1]. Стисла за змістом, вона вмістила в себе багатогранне, сповнене творчих сподівань і звершень життя талановитого українського художника. Разом з іншими він стояв біля витоків національного духовного відродження, закладав перші цеглини у підвалини українського ренесансу.

Народився Василь Феофанович Седляр 12 квітня 1899 р. на Полтавщині в сім'ї селянина. З дитинства захоплювався малюванням, що і визначило його подальшу долю. Отримавши чотирикласну освіту, Василь вступає до Київської художньої школи, навчання в якій протягом 1915–1919 рр. остаточно підтвердило правильність зробленого ним вибору. Водночас вже тоді, маючи власні погляди на шляхи розвитку мистецтва, він не міг примиритися з пануючою в ній ідеологією академізму. Ось чому, оволодівши загальноосвітніми дисциплінами, основами спеціальності, він був змушений залишити школу і шукати можливостей для навчання в Українській державній академії мистецтв у Києві. У лютому 1919 р. Василь Седляр вступив до майстерні монументального мистецтва, якою керував знаний у художньому світі професор М.Л.Бойчук.

Навчання в школі «бойчукістів» стало чи не найважливішою віхою в житті В.Ф.Седляра, збагатило його художній світ, визначило творче спрямування. В Академії розкрилися виняткові організаторські здібності майбутнього митця. Здавалось, коло його інтересів і уподобань було безмежним. Він, зокрема, брав участь в організації учнівських виставок, оформленні військових казарм, клубів, агітпароплавів, встигав на роботу в майстерні державних замовлень. Творчість В.Ф.Седляра все більш привертала увагу як мистецтвознавців, так і цінителів образотворчого мистецтва. Помітним явищем в культурному житті України стали самобутні розписи Луцьких казарм у Києві. У здійсненні цієї масштабної роботи брало участь близько

200 художників України, а також Москви і Ленінграда. Провідну роль відігравали студенти Української академії мистецтв під керівництвом М.Л.Бойчука – Т.Л.Бойчук, І.І.Падалка, В.Ф.Седляр, О.Т.Павленко та інші. Саме ними було виконано 14 особливо відзначених критиками композицій [2].

На жаль, унікальний фресковий комплекс, створений у 1919 р., в своєму цілісному вигляді не дійшов до наших днів. Єдине, що дає уявлення про нього, це композиція Оксани Павленко «Пишуть лозунг». Буденним, на перший погляд, сюжетом, лаконічністю форм розкривається глибокий за своїм значенням зміст. Прямо на підлозі, у робітничому клубі художники виводять прості і водночас дорогі для кожної людини слова про мир, спокійна планеті і в кожній оселі [3].

Вже на ранньому етапі своєї творчої діяльності В.Ф.Седляр виявив не лише неабиякі здібності живописця, а й справжній педагогічний талант. Зважаючи на це, в січні 1921 р. Рада Академії призначила його інструктором спеціальних курсів, створених при Академії для всіх бажаючих оволодіти мистецтвом живопису. Дещо пізніше, восени того ж року, Рада Академії рекомендує В.Ф.Седляра для роботи в Межигірській керамічній школі-майстерні, щойно відкритій у відповідності з постановою III Всеукраїнського з'їзду рад. Весь поринувши у роботу, він бере на себе керівництво школою, згуртовує однодумців, створює тут справжній творчий колектив. Його великі потенційні можливості засвідчила звітна виставка, проведена восени 1922 р. Схвальні відгуки про неї помістили на своїх сторінках практично всі республіканські газети, деякі видання [4].

Керуючи роботою Межигірської художньо-керамічної школи, В.Ф.Седляр і сам продовжував навчання в Академії. З часом його твори починають домінувати на численних учнівських виставках, отримують широке визнання. Не випадково музей Академії придбав для своєї експозиції 6 робіт одного з найкращих своїх учнів.

Успішно закінчивши восени 1922 р. Українську державну академію мистецтв (реорганізовану на той час в Київський інститут пластичних мистецтв), Василь Феофанович повертається до Межигір'я, за призначенням Укрголовпрофосвіти, займає посаду директора місцевого художньо-керамічного технікуму.

Сім років роботи в Межигір'ї не пройшли даремно ні для Василя Седляра, ні для новоутвореного учбового закладу. Процес становлення Межигірського технікуму був досить складним. З великими труднощами доводилось відстоювати від зазіхань різних організацій учбові та житлові приміщення, розвивати підсобне господарство. Не вистачало кваліфікованих викладачів, коштів, необхідного устаткування для майстерень та лабораторій. В забезпеченні мінімальних потреб технікуму не мав змоги на той час надати необхідної допомоги і Народний комісаріат освіти.

Нерідко бувало, що учні та педагоги, виготовляючи зранку до вечора посуд на замовлення та продаж, залишалися по кілька днів без крихти хліба. Все це змушувало молодого директора проводити безліч часу в приймальнях керівників різних організацій та установ, домагатися вирішення хоча і дріб'язкових, але таких життєво необхідних питань [5].

Справи ускладнювались і тим, що технікум розташовувався на території садиби, споруди якої мали унікальне історико-культурне значення. Спаський собор, дзвіниця, келії, монастирська брама... Це пізніше, у 1934 р. їх спіткає доля багатьох культових споруд – цінні пам'ятки будуть знищені, а на їх місці виростуть нові архітектурні «шедеври» урядових дач. А на той час вони ще існували і вимагали невідкладного втручання. Виготовляючи тимчасові покрівлі, педагоги та учні технікуму робили все можливе для збереження цього архітектурного ансамблю. Та одного ентузіазму межигірців було замало. В зв'язку з цим В.Ф.Седляр неодноразово звертався до відповідних органів з проханням надати Межигір'ю практичну допомогу.

Так, в листі на ім'я київського крайового інспектора по охороні пам'яток старовини і мистецтва Ф.Л.Ернста, датованого 5 червня 1928 р., Василь Феофанович обґрунтовує на-

стійну необхідність термінових заходів з боку держави щодо утримання межигірського архітектурного ансамблю і надання йому статусу заповідника [6]. Частково ці пропозиції були реалізовані, в 1929 р., коли за погодженням з Наркомосвітою УСРР рішенням Київського окрвиконкому у Межигір'ї було утворено заповідник місцевого значення [7].

Цілком очевидно, що господарчі справи поглинали левову частину робочого часу директора технікуму. Та все ж головне своє завдання В.Ф.Седляр вбачав у тому, щоб створити всі умови для розкриття творчої особистості майбутнього митця, виховати його в дусі гуманістичної моралі. Надзвичайно широкою була учбова програма художнього технікуму, яка включала не лише спеціальні предмети (композиція, рисунок, керамічне малювання, технологія, технічні дисципліни тощо), але й такі загальноосвітні дисципліни, як українознавство, історія матеріальної культури, іноземні мови. В педагогічному колективі працювало ціле сузір'я українських митців, якого, напевно, не мав жоден подібний учбовий заклад на Україні. Секретами своєї майстерності ділилися з учнями І.І.Падалка, О.В.Мизін, О.Т.Павленко, Є.Я.Сагайдачний, Б.М.Кратко, П.М.Іванченко та інші. В більшості своїй вони були товаришами Василя Седляра по навчанню в Академії, однодумцями його в творчому пошуку, мали незаперечний авторитет серед учнів [8].

Широтою ерудиції, ненав'язливою емоційністю, закоханістю у мистецтво полонив молодь і сам Василь Феофанович. «Вже в перший рік навчання він нас підкорив системі своїх поглядів на мистецтво, – згадував пізніше один з учнів П. Мусієнко. – На його лекції ми приходили, як на концерт. Він читав нам просто і цікаво. Любив ілюструвати прикладами з мистецтва епохи Відродження і старого українського. Він високо оцінював твори західноєвропейських імпресіоністів, фанатично закоханий в українську ікону і графіку, килими, золотарство та театр. Приклади з літератури, філософії та історії культури збагачували фахові знання з мистецтва. Нас полонив його глибокий розум і загальна культура. Він був товаришем студентів більше, ніж директор і педагог. Це тоді було рисою нової радянської людини <...> Ми відчували в ньому жагу любові до життя, ідейність і віру в творче покликання людини; мистецтво було його мрією, його стихією і покликанням» [9].

Крізь усе своє життя пронесли учні згадку про ту напрочуд доброзичливу атмосферу, яка панувала на його лекціях: «Це було свято думки. Мистецтво у нього легким серпантинном перепліталось з теорією і філософією. Він сам був п'яний від любові до мистецтва і спіяняв нас. Говорив він повільно, тихо і навіть трохи в ніс. Та це ще більше вимагало тиші в аудиторії. Аудиторія була у нас всього чоловік 100 на курсі.

Замовк, потім радісно, дзвінко засміявшись, зробив наголос на якійсь ідеї чи висновку. Думки його нас дивували, в них було якесь особливе відчуття умом і серцем не видимої народної душі. Він завжди вірив, чекав чогось нового, великого в мистецтві» [10].

Атмосферу свята в технікумі постійно підтримували і його гості – Лесь Курбас, Олександр Довженко, Остап Вишня, Володимир Сосюра, Юрій Яновський, Олександр Копиленко та інші. В аудиторіях довго точилися дискусії щодо шляхів дальшого розвитку українського мистецтва. Усвідомити цей процес намагався і сам В.Ф.Седляр. Свої думки щодо цього він викладає на засіданнях підсекції мистецтва та літератури міжвузівського семінару, на сторінках періодичної преси, в окремих наукових розвідках [11].

Доробок В.Ф.Седляра як мистецтвознавця ще потребує свого об'єктивного неупередженого аналізу. Однак вже сьогодні можна з впевненістю сказати, що його світогляд сформувався під впливом такого видатного майстра, як М.Л.Бойчук. Особливо імпонувала Василю Седляру думка вчителя про необхідність глибокого осмислення світової культурної спадщини. «Ми, – говорив М.Л.Бойчук, – в пошуках шляхів не повинні зупинятися на одному, ми мусимо в художній спадщині всіх століть і всіх народів відшукати досконалі твори, їх прочитати, проаналізувати» [12].

Мабуть, саме це прагнення прилучитися до кращих зразків світового мистецтва, встановити тісні контакти з зарубіжними митцями і покликало Василя Феофановича у далеку дорогу. В 1926–1927 рр. разом з М.Л.Бойчуком та А.І.Тараном по лінії Наркомосу України він відвідує Чехословаччину, Францію, Німеччину, знайомиться з визначними художніми колекціями, оглядає всесвітньовідомі пам'ятки культури, вивчає досвід роботи кращих художньо-промислових закладів. Дуже жалкував художник, що не вдалося побувати в Італії, оскільки уряд цієї країни не визнав за можливе видати візи радянським митцям [13].

Сповнений незабутніх вражень і нових ідей, В.Ф.Седляр повертається додому. Вже в перші дні він часто виступає перед різними аудиторіями, глибоко аналізує тогочасний стан західно-європейського мистецтва, художньо-виробничої освіти, практики діяльності керамічних підприємств. З великим інтересом, зокрема, була сприйнята доповідь Василя Феофановича у Київському інженерному клубі, що супроводжувалась демонстрацією окремих зразків зарубіжного керамічного виробництва [14].

Своїми роздумами щодо актуальних проблем і перспектив розвитку українського мистецтва В.Ф.Седляр поділився на пленумі Центрального бюро Асоціації революційного мистецтва України (червень 1927 р.) та на зборах Академії художніх наук у Москві (1928 р.) [15].

В кінці 1920-х рр. В.Ф.Седляр отримує запрошення перейти на роботу до Наркомосу республіки. Однак подібна перспектива мало приваблювала його, ставала на заваді багатьом творчим планам. В одному з листів до О.Т.Павленко він писав: «Щодо мене, то тут хочуть перетягнути мене до Харкова, на роботу в НКО, в політосвіту та інспектору по художній освіті. Перспектива небезпечна, бо боюсь попасти з вогню та в полум'я, заїсть адміністрування <...>» [16].

А плани Василя Феофановича вражали своєю грандіозністю. Він був серед перших радянських художників, які ілюстрували твори великого Кобзаря, зробив оригінальне графічне оздоблення до видання Шевченка 1931 р. Його 30 ілюстрацій до цієї книги по праву вважаються шедеврами української графіки. Цікава, як на наш погляд, і інша робота художника. Разом з М.Л.Бойчуком, О.Т.Павленко, І.І.Падалкою Василь Седляр здійснив художнє оформлення харківського Червонозаводського театру. У фресці «Дніпрельстан» він оспівує красу і велич робітничої праці. Ця колективна робота художників – представників школи «бойчукістів», як засвідчують фахівці, ознаменувала собою початок якісно нового етапу в розвитку українського монументального живопису.

На початку 1930-х рр. М.Л.Бойчук та його учні піддавалися жорсткій і необґрунтованій критиці. Їх самобутня творчість в працях теоретиків «нового соціалістичного мистецтва» визнавалась як формалістична, ототожнювалась з проявами фашистської ідеології на культурному фронті. Здебільшого подібні політичні звинувачення передували репресивним заходам. Не став винятком і цей випадок. 29 вересня 1936 р. був заарештований І.І.Падалка. Недобре передчуття не залишало і Седляра. Повернувшись з відрядження восени 1936 р., він довідався про увільнення його від обов'язків відповідального секретаря Оргкомітету Співки художників України, усунення від викладання в Київському художньому інституті, виселення з квартири, яку він займав протягом останніх років [17]. Залишившись без практичної роботи і житла, Василь Феофанович змушений був переїхати до Харкова. З дня на день чекав арешту.

Заарештували В.Ф.Седляра 26 листопада 1936 р. і терміново в супроводі спецконвою відправили до Києва. На той час в застінках НКВС вже була сфабрикована справа так званої «націонал-фашистської терористичної організації», яка начебто підтримувала тісні контакти з московським троцькістсько-зінов'євським терористичним центром, ставила за мету відторгнення України від СРСР, повалення існуючого ладу, сповідувала терористичні методи боротьби [18]. Одним з активних учасників цієї організації, за сценарієм слідчих, був В.Ф.Седляр.

Дванадцять довгих і виснажливих допитів довелося пережити Василю Феофановичу. Під жорстким пресингом «досвідчених фахівців» своєї справи він змушений був визнати, що в 1934 р. займав «провідне місце в контрреволюційній фашистській групі Бойчука» [19]. Подібне зізнання було рівноцінне смертному вироку. 13 липня 1937 р. він був юридичне оформлений на закритому судовому засіданні виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР. Вирок – розстріл, у відповідності з постановою ЦВК Союзу РСР від 1 грудня 1934 р. підлягав негайному виконанню [20].

13 липня 1937 р. разом з В.Ф.Седляром були розстріляні його однокумці в мистецтві: М.Л.Бойчук та І.І.Падалка. Пройде зовсім небагато часу і в історію трагедії «бойчукістів» буде вписана ще одна сторінка – в грудні 1937 р. сталінське правосуддя засудить до вищої міри покарання дружину М.Л.Бойчука Софію Олександрівну Налепинську-Бойчук, а 11 грудня того ж року її розстріляють [21].

Лише через два десятиріччя Військова колегія Верховного Суду СРСР на своєму засіданні 1 лютого 1958 р. дасть належну оцінку цим кривавим актам і відмінить вирок щодо В.Ф.Седляра, М.Л.Бойчука, І.І.Падалки, а саму справу припинить за відсутністю складу злочину. Отримали по заслугах і диригенти та виконавці сфальсифікованої справи «бойчукістів». Слідчий Грушевський за фабрикацію кримінальних справ і провокатор Онищук за фабрикації фальшивих доносів у 1938 р. були заарештовані і засуджені до вищої міри покарання – розстрілу.

В грудні 1988 р. посмертно реабілітована С.О.Налепинська-Бойчук.

...Повертається мистецтво «бойчукістів» – яскрава і неповторна сторінка в історії української культури. Віримо, що повертається назавжди, щоб нести оновленій Україні вічні ідеї гуманізму, краси, радість спілкування з прекрасним. За ці високі ідеали митці заплатили найдорожчою ціною – своїм життям. Необхідно подбати, щоб імена Михайла Бойчука і його сподвижників були належно увічнінені на карті України, зокрема на Полтавщині, з якою тісно пов'язані сторінки життя і творчості Василя Седляра, Івана Падалки, Софії Налепинської-Бойчук.

1. Рибалка О. Життєписи українських митців // Образотворче мистецтво. – 1990. – № 6. – С. 16.
2. Історія українського мистецтва: В 6 тт. – Т. 5. – К., 1967. – С. 43.
3. Дыченко И. Возвращение Михаила Бойчука // Ветер перемен. – М., 1989. – С. 55.
4. «Пролетарська правда» (Київ). – № 207 (320); «Вісті» (Харків). – № 171; «Среди коллекционеров» (Москва). – 1922. – №№ 11-12. – 1922 р.
5. Культура і побут. – 1927. – 13 серпня.
6. ЦДАЖР України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9410. – Арк. 134-134 зв.
7. Там само. – Арк. 135.
8. Крутенко Н. Межигір'я. Історія з продовженням // Образотворче мистецтво. – 1989. – № 5. – С. 18.
9. Мусієнко П. Художники Межигір'я // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 6. – С. 50.
10. Крутенко Н. Назв. праця. – С. 18.
11. В. Седляр. Образотворче мистецтво на Україні // Нове мистецтво. – 1926. – № 5. – С. 2-3; Його ж: Василь Касіян // Критика. – 1928. – № 3. – С. 105; Його ж: Софія Олександрівна Налепинська-Бойчук // Критика. – 1928. – № 6. – С. 111-113; Його ж: Майстер Василь Ермілов // Авангард. – 1930. – № 3. – С. 156-157; Його ж: АХРР і АРМУ. – К., 1926; Його ж: Жовтень в образотворчому мистецтві // Жовтневий збірник. – 1924.
12. Череватенко А. «Промовте: життя моє – і стримайте сльози...» // Наука і культура. Україна. – Вип. 21. – К., 1987. – С. 369.
13. Череватенко Л. З непам'яті десятиліть. Листи Василя Седляра до Оксани Павленко // Вітчизна. – 1987. – № 10. – С. 190.
14. Пролетарська правда. – 1927. – 17 червня.
15. Там само. – 23 червня; Череватенко Л. З непам'яті десятиліть... // Вітчизна. – 1987. – № 10. – С. 195.
16. Череватенко Л. З непам'яті десятиліть... // Вітчизна. – 1987. – № 10. – С. 197.
17. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 014518. – Арк. 53.
18. Там само. – Арк. 297.
19. Там само. – Арк. 17, 297, 298.
20. Там само. – Арк. 302, 303, 304.
21. Там само. – Арк. 304.

СЕЗОНЕНКО

Володимир Іванович

1905 — травень, 28, 1938

У середині тридцятих років у Лубнах діяла контрреволюційна повстанська організація, яка проводила шпигунство на користь польської розвідки. Саме такі звинувачення були пред'явлені працівникам районної ради ТСО Авіахіму. Це інкримінував їм начальник райвідділу НКВС, лейтенант держбезпеки Мастицький. Він не тільки виконував, а й перевиконував плани виявлення «ворогів народу». На його совісті (якщо вона в нього була) чимало чесних, ні в чому не винних людей Лубенського району. На «своїй» території він мав необмежену владу, ні з ким не рахувався. Коли перший секретар райкому партії Михайло Кузьмич Колотило вирішив з'ясувати, чому Мастицький дозволяє собі таке свавілля, то сам потрапив у енкавесівські катівні.

Від того лихого тридцять сьомого минуло більше ніж піввіку. Але й сьогодні проймає жах, коли читаєш сфабриковані справи «ворогів народу». Хто міг подумати, що навіть у громадській організації під вивіскою Тсоавіахіму «окопалися» небезпечні шкідники радянського ладу. Виявляється, «очолив» підпільну контрреволюційну організацію не хто інший, як сам голова райради Петро Матвійович Жуков. Колектив був невеликий. Хлопці підібралися бойові, загартовані в лавах Червоної армії. Інструктор – Петро Іванович Дудка, рахівник – Василь Григорович Левченко. А на початку 37-го сюди на роботу політрука колектив Лубенської суконної фабрики послав свого товариша, комуніста Володимира Івановича Сезоненка. Всі вони совісно виконували доручену їм справу. Прагнули якомога більше охопити молоді. Будували та обладнували стрілецькі тири, вчили хлопців і дівчат влучно стріляти, організовували змагання та кроси, готували допризовників до служби в армії. Доречно сказати, що тодішня молодь тяглась до оборонних заходів, що проводились Тсоавіахімом. Мрією і гордістю кожного юнака був значок «Ворошиловський стрілець». Лубенська районна рада Тсоавіахіму по праву вважалася однією з кращих в області, її роботу ставили за приклад іншим. І ось ежовський посіпака Мастицький, вислужуючись перед своїм обласним начальством, вирішив довести, що й під вивіскою цього оборонного товариства діють небезпечні вороги народу.

Операція по ліквідації «шпигунського гнізда» районним відділом НКВС була здійснена надзвичайно оперативно. Першим забрали Петра Жукова. На світанку 21 грудня 1937 р. у його квартиру увірвалося двоє у військовій формі, покликали понятого. А ним був Володимир Сезоненко, бо мешкав теж у цьому комунальному будинку. Прихід небажаних гостей його не тільки здивував, а й налякав. Він добре звав, що його керівник не скоїв ніякого злочину. Обшук нічого не дав. Жукова забрали.

А наступної ночі енкавееєсці завітали на квартиру Сезоненка. Тоді ж було взято Петра Дудку та Василя Левченка.

У котрий раз перечитую матеріали слідства Сезоненка, листи його дружини Марії Яківни, яка мешкала в Лубнах по вулиці Толстого, 50. Вдивляюся в єдину фотографію, що збереглася у неї. На ній молодий чоловік з привітним, інтелігентним обличчям.

...У лубенчанина Івана Сезоненка, котрий весь час працював каменярем, сім'я була чималенька: четверо синів-соколів і три красуні-дочки. Жили бідно. Всі трудилися. Володя народився у 1905 р. Три роки ходив до школи. А коли підріс, став підручним у батька. Бурхливий сімнадцятий, тривожні, неспокойні роки громадянської війни... Володя, як і його однолітки з бідняцьких родин, з гарячою надією сприймає кожен крок молодого радянської влади. Вступив до комсомолу, з радістю іде служити в Червону армію. Повернувшись у Лубни, Володимир Сезоненко стає членом робітничого колективу Лубенської суконної фабрики. Спочатку кілька місяців він працює учнем, а набувши спеціальність, трудиться прядильником. Працював добре, перевиконував змінні норми. В 1925 р. його приймають у члени ВКП(б). А незабаром він очолив прядильний цех. На фабриці трудилися переважно жінки і дівчата. Серед них була миловидна росіяночка Маша. Вечорами їх часто бачили в міському саду. Володимир тепер усе знав про життя Марії, а було воно в неї гірким, мов полин. Народилася в Саратові. В голодний двадцять перший дівчинка лишилася батьків. Мабуть, і сама померла б, якби добрі люди не вивезли її на Україну. Віддали Машу в Хорольський дитячий будинок. Тут вона жила, вчилася, а потім пішла працювати на Лубенську суконну фабрику.

Володя Сезоненко став для неї найдорожчою людиною. В 1932 р. вони побралися. Щоранку обоє поспішали на фабрику, а після роботи разом поверталися додому, лаштували вечерю, поралися в квартирі, читали вголос цікаві книги. Можливо, так і продовжувалося б їхнє сімейне життя, якби Володимира Івановича не рекомендували на роботу в районну раду Тсоавіахіму.

Усі в ті роки були «під ковпаком» у сталінських опричників. Тоді, наприклад, наприкінці грудня, був заарештований, а через три місяці розстріляний як «ворог народу» механік Лубенської повстяної фабрики Андрій Панасович Сухненко. Не було такого підприємства чи установи, де б не були викриті і знешкоджені «вороги» різних мастей. Знайомлячись, із справами жертв сталінських репресій, доходилш сумного висновку, що в ті страшні часи йшло масове знищення молодих, повних сил людей. Це був справжній геноцид проти народу, котрий будував соціалізм, освячений «вождем народів.»

Вночі 22 грудня 1937 р. Володимир Іванович Сезоненко був заарештований, і того ж дня бюро Лубенського райкому партії виключило його з членів ВКП(б) як запеклого «ворога народу». Ні слідства, ні представлених доказів. Все «прокручувалося» з блискавичною швидкістю, бо жертва була заздалегідь визначена, і ніхто вже не вникав у хід справи. Через кілька днів Сезоненка відправили в Полтаву, де теж досить оперативно провели лише один допит, який і визначив його вину. Слідчий інкримінував йому активну участь у контрреволюційній повстанській організації, шпигунстві на користь польської розвідки, в занедбаності бойової і політичної підготовки допризовників, вербування нових членів до підпільної роботи. Всі ці страшні звинувачення не підтверджувалися ніякими письмовими чи речовими доказами. Однак усі звинувачення підпали під грізні статті 54-7 та 54-11 Карного кодексу УРСР. Рішенням Особливої трійки УНКВС по Полтавській області від 21–23 березня 1938 р. Сезоненко Во-

лодимир Іванович був засуджений до найвищої міри покарання – розстрілу. А 28 травня того ж року вирок виконаний. Тим же рішенням були засуджені до розстрілу Петро Матвійович Жуков, Петро Іванович Дудка та Василь Григорович Левченко. Всі вони молоді: кому було менше, а кому трохи більше тридцяти років.

«Думала, що не переживу, – писала мені Марія Яківна Сезоненко, – а от перенесла це страшне горе. Можливо, тому, що надіялась на повернення Володі – рано чи пізно. Тоді я і в гадці не мала, що його розстріляють. Думала, подержать, доки розберуться. Коли його відправили з Лубен у Полтаву, я їздила туди, щоб побачитися з ним. Оббила всі пороги того страшного будинку, але марно. Тільки віддали мені його одержу, яка, здалося, ще пахла потом. Уже тоді мене смертельно налякало, коли передали той вузлик з білизною. Та все ж я сподівалась і втішала себе думкою, що йому видали казенну, коли відправляли в тюрму. Куди тільки не писали я і його брат Федір Іванович, однак ніякої відповіді ми так і не одержали. Жилося мені – не дай бог нікому такого життя. Попервах і на роботі, і просто знайомі сторонилися мене. Але були й такі, які співчували моєму горю, чим могли, допомагали. Вік їх не забуду. Всі роки чекала, що ось відгукнеться мій Володя, подасть якусь звісточку. А десь на початку п'ятдесят восьмого року приїздив у Лубни обласний прокурор, то викликали мене до нього. Тоді тільки він мені сказав, що мого чоловіка виправдали, що він ні в чому не винен, але в живих його вже нема. Не знаю, як добралася додому, а коли прийшла, то впала на підлогу і довго плакала. Зосталася тепер я одна-однісінька, мов билина при битій дорозі, бо дітей у нас не було. Отак і живу. І старість, і хворість доймають. А я все не перестаю ждати мого дорогого Володю...».

16 червня 1957 р. Військовий трибунал Київського військового округу переглянув справу В.І.Сезоненка. Рішення Особливої трійки від 21–23 березня 1938 р. було відмінено за відсутністю складу злочину. Тоді ж було реабілітовано Петра Матвійовича Жукова, Петра Івановича Дудку та Василя Григоровича Левченка. Чесне ім'я Володимира Івановича та його товаришів по Лубенській райраді Тсоавіахіму було їм, нарешті, повернено. А 24 листопада 1989 р. бюро Полтавського обкому компартії України відновило (посмертно) Володимира Івановича Сезоненка в членстві КППРС.

Іван Наливайко

СЕРБІЧЕНКО

Олександр Калістратович

листопад, 29, 1890 – січень, 14, 1938

Перед нами фото, вилучене з кримінальної справи кінця 1930-х рр. На ньому все, як прийнято в таких випадках – профіль, анфас ще й бірка з тюремним номером 6345. Важко повірити, що цей знімок належить О.К.Сербіченку – не кримінальному злочинцю, а колишньому члену українського уряду.

Олександр Калістратович Сербіченко народився 29 листопада 1890 р. у місті Люботин в багатодітній сім'ї робітника-залізничника. Його дитячі і юнацькі роки пройшли в робітничому передмісті Кременчука – Крюкові. Коли Олександр у йшов лише тринадцятий рік, він пішов працювати. Перший трудовий гарт він пройшов на лісопильному заводі. І на підприємстві, і вдома підліток бачив одні страждання, тяжку виснажливу працю простих трудівників. Може тому так зацікавився нелегальною марксистською літературою, яка через численні поліцейські кордони все частіше почала проникати до Крюкова, сподівався знайти в них відповіді на життєві питання.

1 липня 1907 р. Олександр Сербіченко став до роботи у Крюківських вагоноремонтних майстернях. Його зарахували учнем у малярний цех, в колектив, в якому працював керівник соціал-демократичного гуртка Іван Федорович Котлов. Повсякденне спілкування з ним вплинуло на подальший життєвий шлях молодого робітника. В 1907 р. Олександр Сербіченко стає членом Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Як свідчать документи, спогади сучасників, Олександр мав виняткове вміння орієнтуватися у найскладніших ситуаціях, знаходити єдино правильний вихід в скрутну хвилину. Людина надзвичайної працездатності, він постійно працював над собою, поповнював набуті знання. Книга стала для нього найближчим другом і порадиником, давала відповіді на пекучі питання.

Своєрідним ідеологічним університетом для О.К.Сербіченка, як і для багатьох інших робітників, стали заняття в міському пропагандистському гуртку, яким керував професійний революціонер І.С.Гаєвський. На його засіданнях гаряче і зацікавлено йшло

обговорення рефератів «Еволюція капіталістичного ладу», «Політичні вимоги робітників», «Теорія соціал-демократії» та інших [1].

Для революційної агітації широко використовували також гуртки самоосвіти, залізничний клуб, інші різноманітні форми. З довідки департаменту поліції від 1 липня 1909 р. довідуємося, що Кременчук і Крюківські вагоноремонтні майстерні відзначалися як серйозні вогнища революційної боротьби. А 21 березня 1911 р. жандармський ротмістр з Кременчука повідомляв, що робітники Крюківських майстерень «мають намір повторити політичні виступи, подібні 1905 року».

З початком Першої світової війни Кременчуцька міська організація РСДРП децю втратила свою боездатність. Так, в кінці 1914 р. був заарештований і засланий І.С.Гаєвський. Уникаючи арешту, виїхав до Харкова і О.К.Сербіченко. В промисловому серці України він відразу опинився у самому вирі політичних подій.

Високі людські та ділові якості О. Сербіченка особливо виявились після перемоги Лютневої революції, коли залізничники Харкова обрали його депутатом Харківської ради робітничих депутатів [2]. Покладені на нього обов'язки виконував з особливою відповідальністю, знанням справи.

В роки громадянської війни О.К.Сербіченко працював на відповідальній ділянці роботи – на залізничному транспорті. На II Всеукраїнському з'їзді рад, що відбувся 17–19 березня 1918 р., він був обраний до складу ЦВК рад України, а згодом народним секретарем шляхів сполучень. Децю пізніше його обирають секретарем Курського міського партійного комітету, заступником голови Харківського губвиконкому, призначають заступником наркома внутрішніх справ України. В липні 1921 р. О.К.Сербіченко обирається головою губвиконкому новоутвореної Кременчуцької губернії. Як правило, свій робочий день він починав і закінчував серед трудящих. Це дозволило голові облвиконкому добре знати обстановку, настрої робітників і селян, оперативно і сміливо вирішувати складні господарські і політичні питання.

А обстановка в губернії була на той час надзвичайно складною. Не загоїлись ще рани війни, в містах і селах панувала розруха. Наприклад, Крюківські вагоноремонтні майстерні скоріше нагадували звалище металобрухту, ніж промислове підприємство. В губернському центрі не працювали також фабрики, лісопилки, в незвичному мовчанні стояла міська електростанція. Про недавні бойові дії нагадував зірваний денікінцями міст через Дніпро.

В роботі голови губвиконкому не було дрібниць. Він часто виїздив у повіти, просто і задушевно говорив з трудівниками, обмірковував їх думки і пропозиції, не залишав без уваги поставлених питань. Водночас від кожного працівника апарату губвиконкому вимагав конкретних і рішучих дій, спрямованих на піднесення економіки краю, поліпшення умов життя місцевого населення.

У травні 1922 р. О.К.Сербіченка було відкликано до Харкова, а в серпні цього ж року рекомендовано до обрання головою Полтавського губвиконкому. Від Полтавщини Олександр Калістратович входив до складу делегації на I Всесоюзний з'їзд рад, на якому його було обрано членом Центрального виконавчого комітету Союзу РСР [3].

Протягом восьми років О.К.Сербіченко обіймав посаду заступника голови Раднаркому України, входив до складу політичного керівництва республіки, виконував обов'язки уповноваженого Народного комісаріату шляхів, брав безпосередню участь в роботі Комітету по сприянню будівництва Дніпрогесу, вирішував інші важливі питання, пов'язані з спорудженням ряду промислових об'єктів. Зокрема, чимало особистих зусиль докладав він в процесі будівництва такого індустріального гіганта, як Харківський тракторний завод [4].

На початку 1930-х рр., в умовах відходу від політики коренізації, широкого наступу на «українізацію» визначився поворот у ставленні до українських національних кадрів. Призначений постановою ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. другим секретарем ЦК КП(б)У (водночас він залишався секретарем ЦК ВКП(б)), П.П.Постишев енергійно взявся за оновлення партійного та державного апарату.

Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 8–11 червня 1933 р., увільнив О.К.Сербіченка від обов'язків кандидата у члени Політбюро ЦК КП(б)У у зв'язку з вибуттям на роботу за межі України. Дещо раніше він залишив і пост заступника голови Раднаркому України.

Шлях О.К.Сербіченка лежав у Відень, куди його було призначено торгпредом СРСР в Австрії. Однак на дипломатичній роботі Олександр Калістратович довго не затримався. Вже в 1935 р. його призначають заступником Сталінградського облвиконкому. Будь-які спроби повернутися на рідну Україну залишалися безрезультатними. Більше того, подібна настирність викликала підозру з боку органів НКВС.

29 серпня 1937 р. О.К.Сербіченка було заарештовано. А 14 січня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР засудила його до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією усього особистого майна. На підставі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. вирок було виконано негайно [5]. Так трагічно обірвалося життя державного діяча, людини щирої, відкритої вдачі.

В умовах руйнування тоталітарної системи дослідники мають змогу ознайомитись з матеріалами кримінальної справи О.К.Сербіченка. Як видно з неї, перший протокол його допиту складено лише 19 вересня 1937 р., на двадцятий день після арешту. Сьогодні можна лише здогадуватись, що пережив за ці дні в'язень № 6345 Сталінградської спецв'язниці, щоб погодитись на визнання, які вимагали від нього слідчі.

Так, на питання: «З якого часу вели контрреволюційну діяльність?» О.К.Сербіченко відповів: «З 1929–1930 рр. Спочатку був не згоден з політикою ВКП(б) і уряду в галузі сільського господарства. Я вважав, що заходи ЦК ВКП(б) і уряду відносно колективізації селянства на основі побудови колгоспів були несвоєчасними».

В чому тільки не звинувачували О.К.Сербіченка... І в участі у контрреволюційній троцькістсько-зінов'євській терористичній організації, яка підступно здійснила вбивство С.М.Кірова, готувала інші терористичні акти проти керівників ВКП(б) і радянської держави, і у шпигунстві на користь... японської розвідки.

Надуманість всіх цих звинувачень була очевидною. Наприклад, його шпигунська діяльність полягала в тому, що він передав мобілізаційний план і довідку про стан сільського господарства Сталінградської області голові облвиконкому Кузнецову, начебто тісно зв'язаному з японською розвідкою [6]. Слідчих навіть не збентежив той факт, що голова облвиконкому міг роздобути ці відомості і без допомоги свого заступника. До того ж, чи міг останній не володіти ситуацією в сільському господарстві очолюваної ним області?

Ганебний ярлик «ворога народу», «державного злочинця» не вдавалося зняти з О.Сербіченка протягом двадцяти двох років. Дружина Олександра Калістратовича Ганна Тимофіївна неодноразово зверталася до Прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР з проханням переглянути справу чоловіка. Однак на всі її заяви надходила одна стандартна, байдужа відповідь: «В перегляді справи відмовити, про що повідомити заявника».

Лише в 1960 р. з ініціативи органів Прокуратури СРСР справа була ретельно вивчена. Висновки, до яких прийшла слідча група, не залишали ніяких сумнівів: «<...> Засуджений безпідставно». 15 березня 1960 р. Військова колегія Верховного Суду відмінила вирок, винесений в січні 1938 р., і повністю реабілітувала ім'я О.К.Сербіченка.

1. ЦДІА України. — Ф. 321. — Оп. 1. — Спр. 165. — Арк. 207.

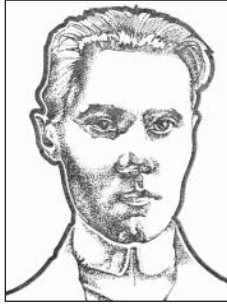
2. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3031. — Арк. 8.

3. ЦДАЖР СРСР. — Ф. 3316. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 6.

4. ДАПО. — Ф. І. — Оп. 145 а. — Спр. 131. — Арк. 72.

5. Архів УКДБ СРСР по Волгоградській області. — Спр. 2581. — Арк. 235, 258.

6. Там само. — Арк. 22.

СЕРДЮК

Іван Васильович

вересень, 2, 1886 – січень, 3, 1938

Ніч з 12 на 13 вересня 1937 р. була темною, як і всі українські осінні ночі. Працівники Управління НКВС діяли звично і швидко. Без зайвих пояснень зайшли в будинок по вулиці Лассаля, 34, зробили обшук в квартирі директора Полтавського сільськогосподарського інституту Івана Васильовича Сердюка і заарештували її господаря. Факт арешту члена партії органами НКВС був тоді цілком достатньою підставою для негайного виключення з лав ВКП(б). Полтавський міськпартком не забарився, позбувшись без вагань того ж таки 13 вересня 1937 р. одного з своїх комуністів.

Приводом для арешту І.В.Сердюка послужив колективний лист трьох наклепників, якому сталінські опричники повірили відразу. В ньому, зокрема, говорилося, що І.В.Сердюк «виходець з куркулів, був членом партії боротьбистів, мав зв'язок з головою Раднаркому УРСР Любченком». Висновок – є «прихованим ворогом народу» [1].

На першому ж офіційному допиті І.В.Сердюк категорично відкинув висунуті звинувачення як такі, що не мають під собою жодних підстав. Тоді почалися тривалі нічні допити із застосуванням усіх дозволених і недозволених засобів. Від нього вимагали не більше не менше як визнати себе «активним учасником контрреволюційної повстанської націоналістичної фашистської організації на Україні, в яку його втягнула М.М.Крупейник» (дружина Голови Раднаркому УРСР П. П.Любченка) [2].

Дико, нестерпно було усвідомлювати Івану Васильовичу, що його кинули до в'язниці як «ворога народу». Якого народу? Того, з якого він вийшов, був з ним органічно зв'язаний як походженням, так і надіями на краще життя.

Народився І.В.Сердюк 2 вересня 1886 р. у селі Жабчичі Городнянського району, що на Чернігівщині. Батько – хлібороб з діда-прадіда. Хоч землі мав небагато, та завдяки природженому вмінню господарювати кінці з кінцями якось зводив. Влітку разом з своїми дво-

ма братами малий Іванко працював у полі, а взимку ходив до школи. Наука давалась йому надзвичайно легко. Для братів став, так би мовити, домашнім учителем: допомагав готувати уроки, дохідливе роз'яснював арифметичні задачі і правила з «словесності».

Після успішного закінчення початкової школи Іван мріяв продовжити навчання, але мужицькому синові не просто було пробитись до гімназії. До того ж у 1904 р. помирає батько. Треба думати про заробітки. Однак Іванові все ж поталанило. В сусідньому селі школа не мала учителя грамоти, і цю посаду запропонували йому.

Справжньою політичною школою для Сердюка стали революційні події 1905–1907 рр., в яких йому довелося брати безпосередню участь [3].

В роки першої буржуазно-демократичної революції член УПСР І.В.Сердюк їздив по губернії, розповсюджував листівки, газети і брошури, в яких есери закликали селянство до активних дій проти самодержавства. Гасла соціалістів-революціонерів щодо права кожного трудівника на певну ділянку власної землі були близькими і зрозумілими селянам. Та революція зазнала поразки. Почалися погроми, арешти, лютувала поліція. В поле її зору потрапив і молодий учитель. Довелося розпрощатися зі школою. А в 1908 р. його забрали на службу в царську армію.

Серед солдатів з перших днів І.В.Сердюк завоював авторитет і повагу вмінням просто й правдиво розповісти про царя, поміщиків, про те, що необхідно робити для докорінного покращання становища простих трудівників. За це, як писав пізніше в своїй автобіографії Іван Васильович, начальство частенько відправляло його на гауптвахту [4].

Після демобілізації близько року І.В.Сердюк жив з матір'ю в рідному селі, а в серпні 1911 р. виїхав до Одеси на заробітки. Працював на різних роботах: натирав підлогу в кіно-театрі, згодом влаштувався в приватну друкарню Навроцького. З партією есерів зв'язків не поривав. За участь в політичних мітингах, пропаганду і розповсюдження антиурядової літератури заарештовувався поліцією. Згодом – Перша світова війна, румунський фронт, де і зустрів звістку про Лютневу революцію 1917 р. Солдати обрали писаря Івана до полкового комітету. Виконати всіх покладених на нього обов'язків І.В.Сердюк не зміг: звалив з ніг тиф. У госпіталі довідався про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді.

Ледь піднявшись на ноги, вирушає на рідну Чернігівщину боротися за землю і волю. До листопада 1918 р. жив у Жабчичах, проводив агітацію проти австро-німецької окупації України [5]. Під час громадянської війни І.В.Сердюку довелося працювати діловодом в Городнянському військкоматі, тут в липні 1919 р. його прийняли до лав КП(б)У. Весною і влітку 1919 р. він брав участь в боях з білополяками.

Після закінчення громадянської війни І.В.Сердюк працював на партійній роботі, а у квітні 1922 р. поступив на навчання до Комуністичного університету в м. Ленінграді.

Закінчивши його, І.В.Сердюк за направленням ЦК ВКП(б) їде на роботу до Полтави. Працював спочатку інструктором окружному, а згодом парторганізатором на паровозоремонтному заводі [6]. Користувався авторитетом серед заводчан як ерудований, високоосвічений і в той же час скромний керівник. Коли у Полтаві в 1928 р. організувалася партійна школа другого ступеня, для якої потрібні були підготовлені кадри, в окружкомі вибір не випадково випав на І.В.Сердюка. Його призначають завідуючим учбовою частиною, а згодом – директором. На цей час І.В.Сердюка вже добре знають не тільки в місті, але і в Полтавській окрузі, місцеве населення обирає його депутатом міської ради.

Авторитет І.В.Сердюка продовжував зростати. Зважаючи на це, в 1932 р. його призначають директором Полтавського сільськогосподарського інституту. На цій відповідальній посаді працювалося важко. Потрібно було не лише налагоджувати в щойно реорганізованому вищому учбовому закладі навчальну і наукову роботу, але й час від часу виїжджати у відрядження на село [7]. А там... Там було жахливо. Економічний тиск на селянина досягав свого апогею. Хліб забирали прямо з колгоспних ланів, вигрібали з селянських комор, вивозили

навіть насіння. Виконували план дорогою ціною. Ціною людського життя. Душа клекотіла, але уста мовчали. І.В.Сердюк добре знав, що буває за протест. Маховик репресій на цей час вже працював на повну потужність.

З матеріалів слідства видно, що ніде, ні за яких обставин підсудний не висловлював своїх сумнівів відносно доцільності тих чи інших заходів керівництва ВКП(б). Та навіть це не завадило висунути звинувачення в «антирадянській діяльності». Слідчі вважали, що саме під впливом І.В.Сердюка один з його знайомих якось заявив: «Україну прибрали до рук, настав повний централізм. Що диктує Москва, те тут і виконується. З України вивозять все багатство для Москви та інших міст Росії, а в нас, на Україні, немає нічого. Радянський Союз [існує] тільки на папері, а в дійсності та ж сама єдина неділима Росія, якою управляв Микола II, а зараз управляє Сталін» [8].

Тільки на четвертому місяці виснажливих допитів слідчі УНКВС домоглися нарешті визнання участі І.В.Сердюка в «повстанській націоналістичній фашистській організації». Чим же він там займався? Відповідно до сфабрикованої версії, Іван Васильович за дорученням Марії Миколаївни Крупейник займався головним чином вербуванням нових членів підпільної організації.

Таким чином, пильне око НКВС розкрило чергову «антирадянську організацію» в складі директора Полтавського педінституту Онісіна, директора Полтавського сільськогосподарського технікуму Дроб'язка, зоотехніка Полтавського району Лесика, заступника директора однієї з середніх шкіл м. Полтави Шестакової, директора Полтавського інженерно-будівельного інституту Васильченка, заступника директора Полтавської фельдшерської школи Бабери і викладача сільськогосподарського інституту Гармаша [9].

Для підсилення звинувачення було додано, що в березні 1937 р. Сердюк начебто встановив тісний зв'язок з уповноваженим Наркомату радгоспів УРСР «ворогом народу» Лісовиком, хоча протягом 1935–1937 рр. директор сільськогосподарського інституту до Києва жодного разу не виїжджав [10].

27 грудня 1937 р. Особлива трійка НКВС по Полтавській області винесла свій нещадний вирок: «Сердюка І.В. розстріляти, майно, що належить особисто йому, конфіскувати» [11]. 3 січня 1938 р. вирок був виконаний [12].

Як було тоді прийнято, рідним про розстріл нічого не сказали. Дружина – Настасія Миколаївна залишилось без засобів до існування. А на руках же діти: дві доньки (1933 і 1935 років народження) і хворий син, який народився в тому ж самому місяці, коли батькові було оголошено смертний вирок. Як дружині «ворога народу» Настасії Миколаївни певний час не давали ніякої роботи. У відчаї пішла вона з дітьми в обласне управління НКВС: коли не дозволяють працювати, то хай забирають і її, і дітей. Керівництво НКВС змушене було тоді поступитися. Роботу дали, якось вижили, хоч хлопчика врятувати не вдалося: помер восьмимісячним.

Викриття культу особи Сталіна вселило в людей надію на торжество справедливості. 31 березня 1956 р. Настасія Миколаївна звернулась до Генерального прокурора СРСР із заявою: «Мій чоловік, Сердюк Іван Васильович, 13 вересня 1937 р. був заарештований органами НКВС. З грудня того року і по цей день про нього мені нічого не відомо, мов у воду канув <...> На запитання дітей: «Де наш тато?» я коротко відповідала: «Тато захворів і помер». Але тепер вони дорослі, і я не можу їм брехати. Настав час сказати їм правду, але її якраз і не знаю. Тому прошу повідомити, що з ним? Правда, якою б вона не була, є правда» [13].

Справа І.В.Сердюка завдяки клопотанням дружини була переглянута. Розглянувши протест прокурора Полтавської області, президія Полтавського обласного суду 19 вересня 1956 р. скасувала постанову Особливої трійки УНКВС від 27 грудня 1937 р. І.В.Сердюк був реабілітований за недоведеністю складу злочину» [14].

В музейній кімнаті Полтавського сільськогосподарського інституту зберігаються наукові журнали з статтями колишнього директора. Іван Васильович Сердюк назавжди залишиться в пам'яті нащадків як чесна, порядна людина – жертва кривавого сталінського терору.

1. ДАПО. – Особова справа І.В.Сердюка. – Арк. 16.
2. Там же. – Арк. 20.
3. Архів Полтавського сільськогосподарського інституту. – Особова справа І.В.Сердюка. – Арк. 7.
4. Там само.
5. Там само.
6. ДАПО. – Особова справа І.В.Сердюка. – Арк. 20.
7. Архів Полтавського сільськогосподарського інституту. – Особова справа І.В.Сердюка. – Арк. 18.
8. ДАПО. – Особова справа І.В.Сердюка. – Арк. 5.
9. Там само. – Арк. 6, 20.
10. Архів Полтавського сільськогосподарського інституту. – Особова справа І.В.Сердюка. – Арк. 16-43.
11. ДАПО. – Особова справа І.В.Сердюка. – Арк. 20.
12. Там само.
13. Там-само. – Арк. 9.
14. Там само. – Арк. 19.

Микола Якименко

СИНЮК

Петро Григорович

1905 — жовтень, 17, 1938

Повертаються до нас все нові і нові імена тих, хто був знищений, витравлений з людської пам'яті сталінським репресивним апаратом. Скільки їх, безвинних жертв? Кривава м'ясорубка працювала на повну потужність, поглинаючи в першу чергу тих, хто захищав у смертельній борні радянську владу, будував нове суспільство. В той трагічний тридцять восьмий рік від караючого «меча пролетаріату» обірвалося життя чесного комуніста, завідуючого сільськогосподарським відділом Полтавського обкому КП (б)У Петра Григоровича Синюка. Переді мною листи його дружини і дочки, фотографія того часу, матеріали слідства, документи про його реабілітацію, які дають можливість до певної міри відтворити сторінки його короткого життя.

Народився Петро Григорович Синюк у рік першої російської революції, в героїчному Севастополі в родині робітника – залізничника. Батько трудився стрілочником. Платня була мізерною, але сім'я сяк-так зводила кінці з кінцями. Усі діти (а їх було п'ятеро – три хлопці і дві дівчини) ходили до школи. Петрик вчився відмінно. До того ж був сміливим, тому верховодив однокласниками.

Незабаром – «дев'ятий вал» Жовтневої революції. Прокотився він по всій країні, змітаючи на своєму шляху старий світ. Для дванадцятилітнього Петра Синюка, як і для його ровесників, все, що діялося довкола, було незвичним, романтичним. Почав відвідувати комсомольські збори, брав участь у заходах, що проводились у місті, а потім подав заяву до Спілки. І ось він уже комсомолец, активіст, заспівавуч добрих починань. Спілкова молодь міста обирає Петра своїм ватажком. Відбудова народного господарства, шефство над Чорноморським флотом, боротьба з неписьменністю – такий діапазон діяльності комсомолії. В двадцять чотири роки Синюк стає комуністом. Молодого члена ВКП(б) направляють на партійну роботу в Харківську область.

Молода країна налагоджувала господарство, будувалась і вчилась. Вчилися і діти, й дорослі. В цей час Синюк директорує в Красноградській школі, викладає історію, очолює партійний осередок.

«У 1930 році я познайомилася з моїм майбутнім чоловіком, – згадує дружина Галина Савівна. – Я тоді теж трудилась у школі. Двадцятип'ятирічний директор на всіх нас справляв приємне враження. Високий, спортивного складу блондин, з виразними блакитними очима, які ніби весь час випромінювали теплу усмішку. Говорив виразно і переконливо, ніколи не підвищував голосу, навіть тоді, коли робив комусь зауваження. Виховний ефект, здається, від цього був значно сильнішим. З першого погляду він припав мені до серця. А незабаром ми побралися. Жили дружно, поважали одне одного, хоч сімейної ідилії ніколи не було. Бо на першому плані у нього завжди були робота, партійні, громадські доручення. Він завжди підкреслював, що зараз не час вболівати за особисте життя. Про це Синюк говорив і в своїх

виступах перед широкою аудиторією. А виступав він завжди дуже добре, міг цитувати цілі сторінки з праць Леніна. До виступів готувався ретельно, просиджував за книгами цілі ночі. І головне, ніколи не говорив по-писаному. Не раз спостерігала, коли він виступав, то в залі стояла виняткова тиша».

Навчаючи інших, Петро Синюк постійно вчився сам. Він вступає на заочне відділення Харківського комуністичного університету імені Артема і закінчує його на відмінно. Тепер кожна хвилина була на суворому обліку. Але скоро довелося полишити роботу в школі. Комуніста Синюка Харківський обком партії посилає на село, де велась колективізація. Тоді йому довелося очолювати комуністів сіл Російський Орчик, Піщанка. Згодом доручають політвідділ Рокитнянської МТС.

Петро Синюк виділявся серед партійних ватажків розсудливістю, компетентністю, вмінням працювати з людьми. В МТС його поважали не тільки комуністи, а й рядові колгоспники, молодь. У 1935 р. Синюка призначають начальником політвідділу по роботі з комсомолом в Полтавській МТС. І досить швидко йому вдалося налагодити міцні зв'язки з молоддю. Машинно-тракторна станція поповнилась молодими механізаторами. Але не довго він тут трудився. Виникла потреба зміцнити Чорнухинську МТС, і Петра Григоровича посилають туди на посаду заступника директора по політичній частині. А згодом комуністи району обирають його секретарем райкому партії. І хоч Синюк тут попрацював недовго, але полишив по собі добру згадку.

«У шістдесяті роки, коли я трудилася в Полтавському облфінвідділі, – розповідає дочка Синюка, Неоніла Петрівна Безверхня, – мені в службових справах доводилось бувати в Чорнухах. І всі, з ким зустрічалася, хто знав батька, говорили про нього тільки хороше».

Того страшного тридцять сьомого трагедія обійшла Петра Григоровича стороною. Більше того, його запрошують в апарат Харківського обкому партії. Тепер вдома він майже не буває. І дружина, і маленька донька звикли до цього. Коли батько був дома, для сім'ї це було справжнє свято. Отак і жили, з надією на майбутнє...

...Спливав по-літньому теплий вересень 37-го. Цієї осінньої пори було створено Полтавську область. В обкомі партії – організаційні клопоти, комплектуються партійні і радянські кадри. Синюку, який не один рік працював на Полтавщині, рекомендують очолити сільсько-господарський відділ. Він погоджується.

Поселилися Синюки в центрі Полтави, на тихій зеленій вулиці Котляревського, в будинку № 32. Господар, як і раніше, зрідка бував дома. Треба було завідуючому відділом скрізь побувати, вникнути в хід господарських робіт, подати допомогу. Де тут думати про домашній затишок чи перепочинок! Його дружина Галина в дитячому садку працювала вихователькою, з нею була п'ятирічна Неля.

Надійшов червень 1938-го року. Літня благодатна пора. Дитсадок виїздить до Ворскли на оздоровлення. У вихідні дні на годину-другу навідувався Петро Григорович. Дружина і донька були щасливі від цих коротких зустрічей.

«Чекали ми батька і 20 червня, в день його народження, – продовжує свої спогади Неоніла Петрівна, – але він так і не приїхав. Того ж дня мама одержала листа, в якому тато прохав, щоб вона терміново приїхала додому. Наступного дня мама поїхала до Полтави, а пізно ввечері повернулася заплакана. Крізь сльози промовила, що тато надовго поїхав у від'їздження. Про арешт батька я довідалася тільки через деякий час від знайомих».

А все відбувалося так. Вранці, коли Петро Григорович збирався на роботу, в квартиру увірвалося двоє міліціонерів і керуючий будинком. Почався обшук. Перекинули все, допитувалися, де зброя. Потім його повели в обласне управління НКВС. Того ж дня бюро Полтавського обкому КП(б)У виключили Синюка П.Г. з партії за шкідницькі дії в сільському господарстві області. Почались щоденні, точніше щонічні допити. Оперуповноважений сержант держбезпеки Неровний запопадливо вибивав у своєї жертви зізнання. Синюку, вчорашньо-

му чесному партійному працівнику, були пред'явлені вбивчі звинувачення, що нібито він ще з 1935 р. був активним учасником антирадянської правотроцьківської терористичної організації, яка існувала на Полтавщині і якою керував Харківський підпільний обласний центр, очолюваний секретарями обкому КП(б)У Мусульбасом і Демченком та головою облвиконкому Прядченком. Крім того, наче він за завданням Плачинди (першого секретаря Полтавського міськкому партії) займався дезорганізацією сільгоспробіт, псуванням тракторів, комбайнів, чинив шкідницькі дії. Але цих звинувачень здалося слідчому замало. І він інкримінував йому ще один злочин – мовби Синюк був прибічником тих, хто планував і здійснював терор проти керівників партії і радянського уряду.

Доки Петро Григорович сидів у підвальній камері управління НКВС, дружина Галина Савівна майже щодня приходила до того страшного будинку, та не завжди брали охоронці в неї передачу. Одного разу їй передали брудну білизну. Вдома вона помітила, що в поясі щось зашито.

«Коли я розпорола поясок, звідти випав маленький клаптик носової хустинки. На ньому в одному куточку було вишито: «Я ні в чому не винуватий», а в іншому – «Бережи Нелю», а посередині – невеличке серце, пронизане стрілою. Весь день і ніч я ридала, але допомогти нічим не могла дорогій людині. Довго берегла цю реліквію, а у війну, коли на волоску від смерті була, десь загубила...».

У жовтні від Галини Савівни перестали приймати передачі, сказали, що чоловіка засудили на десять років і відправили з Полтави. Наступного дня прийшла знову, їй пригрозили арештом. Насправді ж Синюка нікуди не вивозили, бо 17 жовтня 1938 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила його до розстрілу, хоч на судовому засіданні він відкинув всі звинувачення і заявив, що на попередньому слідстві оговорив себе. Того ж дня вирок було виконано.

Галину Савівну з дочкою переселили в підвальне приміщення по вулиці Комсомольській. Вона продовжувала працювати вихователькою в дитсадку. Постійно відчувала, що «всевидюче» око стежить за кожним її кроком.

Почалася війна. Фашисти підступили до міста. Галина Савівна поспіхом подалася в Лозову, де на канікулах в матері жила її донька. Як тільки радянські війська вигнали фашистів з Лозової, Галина Савівна взялась за налагодження роботи дитсадка.

Усі роки чекала, що ось-ось обізветься її Петро. Надії розвіялися, коли одержала повідомлення, що 15 квітня 1965 р. Військова колегія Верховного Суду реабілітувала Синюка П.Г. (посмертно) за відсутністю складу злочину. А торік, 24 листопада бюро Полтавського обкому Компартії України поновило його в рядах КПРС.

Неоніла Петрівна після війни закінчила фінансовий технікум, потім інститут. Працювала за спеціальністю в Україні, на цілині. Зараз вона живе у Владивостоці. Має двох дорослих синів, котрі і зовні, і характером дуже схожі на свого діда. Життєва нитка Синюка не обірвалася.

Іван Наливайко

СКУЛЕНКО

Іван Михайлович

1901 – ?

Далеко за межами нашої країни відомий Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей» у Києві. Створений в 1934 р., він став місцем паломництва радянських і зарубіжних туристів. Чимало зусиль було докладено для збереження унікальних пам'яток, які відтворюють найдавніші сторінки історії нашої Вітчизни. Високою їх оцінкою стало нагородження заповідника в 1987 р. Європейською Золотою медаллю за збереження історичних пам'яток. Цією нагородою, встановленою в першій половині 1960-х рр. Альфредом Тьопфером і Гамбурзьким фондом, нагороджуються міста установи, товариства і окремі особи за найбільш видатні досягнення в галузі збереження історико-культурних пам'яток.

Член Міжнародного журі по присудженню Європейської Золотої медалі директор Варшавського інституту архітектури і урбаністики З.Швіховський відзначав, що «<...> реставраційні роботи і Софійському соборі є чимось більшим, ніж просто спробою збереження пам'ятки архітектури і мистецтва минулих віків. Ця діяльність спрямована на благо зміцнення культурних цінностей» [1].

Отримуючи високу нагороду, директор заповідника В.М.Ачкасова говорила: «Золота медаль – це нагорода всім архітекторам-реставраторам, які працювали і працюють по дослідженню і реставрації пам'яток заповідника. Це нагорода будівельникам, робітникам, штукатурам, малярам, позолотникам. Золота медаль – це визнання благородної праці художників-реставраторів, які розкрили і укріпили безцінні розписи Софії Київської. Золота медаль – це також нагорода всім співробітникам Софійського музею як минулих років, так і сьогоdnішнього дня <...>»

Серед перших на урочистій церемонії було назване ім'я фундатора заповідника – Івана Михайловича Скуленка [2].

Народився І.М.Скуленко в 1901 р. у селі Давидівка колишньої Полтавської губернії в родині селянина-батрака. Ще змалку він виявляє схильність до малювання, народних промислів. Тому, коли йому виповнилось шістнадцять років, не вагаючись, вступає до Миргородської художньо-промислової школи [3]. Тут варто згадати про ще одне уподобання хлопця – його щире захоплення музикою. В суперечці між художньою освітою і музикою врешті-решт перемагає остання.

Весною 1918 р., коли в Миргороді зупинявся на короткий час духовий оркестр гетьманського війська, Іван Скуленко залишає навчання у школі і пристає до музичної військової частини. В її складі він перебуває до липня 1918 р. Все було добре, але коли оркестр зобов'язали принести присягу гетьману, то більшість музикантів, далеких від якихось політичних переконань, просто розбіглася. Повернувся у Миргород і Іван Скуленко [4]. Пройде двадцять років

і цей факт біографії Івана Михайловича слідство використовує як «переконливий доказ» його активної боротьби з радянською владою.

У Миргороді І.Скуленко протягом року грає в оркестрі пересувного цирку, аж доки життя не примусило його зайняти свою принципову позицію у вирі політичних подій, знайти своє місце в революції, Весною 1919 р. вісімнадцятирічний музикант подає заяву в Червону армію. В її рядах бере участь в боях проти денікінців, білополяків. Демобілізувавшись в грудні 1920 р., повертається на батьківщину [5]. Вступає до КП(б)У, але через рік під час чергової чистки був виключений «за пасивність» [6]. Це формулювання стає зрозумілим, коли довідуємось, що на цей час простого сільського хлопця повністю заповонила ідея навчання в університеті.

В 1921–1925 рр. І.М.Скуленко навчається на історико-філологічному факультеті Київського університету (Інституті народної освіти), а після його закінчення отримує призначення в Лаврський музей на посаду наукового співробітника [7].

Сьогодні навіть важко уявити, який обсяг роботи доводилось виконувати І.М.Скуленку і групі ентузіастів – територія лаври була занедбана, пам'ятки руйнувались, цінні експонати псувались і розкрадались. Звернемось до авторитетного свідчення Ф.Л.Ернста, який з болем і тривогою розповідав на сторінках «Київської правди» про проблеми Києво-Печерської лаври. «Так, – писав він, – на протязі двох років злочинцями зірвано залізний дах на стіні часу Миколи I, зруйновано так звані «Аркади», систематично розкрадаються підлога, стіни й дах старовинних галерей, що з'єднують печери, викрадено старовинні ікони з куполів церков на ближніх і далеких печерах (16 величезних початку XVIII ст.) викрадено краєни водопровідної стіни, зроблено спробу крадіжки шляхом пролому з бібліотеки ВУАН та архіву, викрадено всі чавунні огорожі від пам'ятників на дальніх печерах <...> 10 дзвонів з дзвіниці, в тому числі кілька історичної вартості <...> проведено 5 крадіжок з Спаської церкви, 3 крадіжки з церкви Різдва, коштовного майна з церкви ближніх печер, ризниці ближніх печер <...> » [8].

Наукові працівники музею, культурна громадськість зуміли привернути до проблем Києво-Печерської лаври увагу уряду УСРР, республіканських організацій та установ. 29 вересня 1926 р. була прийнята постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про визнання колишньої «Києво-Печерської лаври» історико-культурним державним заповідником і про перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко» [9].

Організація на базі Києво-Печерської лаври історико-культурного заповідника, хоча і не вирішувала всіх питань, але певною мірою поліпшувала стан збереження її пам'яток, сприяла піднесенню науково-дослідної та експозиційної роботи. Досвід переконував у правильності обраного шляху, тому громадськість бібліотеки все активніше ставила питання про створення заповідника на базі іншої унікальної пам'ятки – Софійського собору. Так, ще весною 1929 р. під час обговорення звіту Софійської комісії при ВУАН на сесії Академії наук Ф.Л.Ернст пропонував оголосити заповідником усю садибу собору. Вона мала увійти до складу комплексу «Київський акрополь», який би об'єднував такі пам'ятки, як Десятинна церква, Михайлівський монастир, Георгіївська та Андріївська церкви і ряд інших. Ідею утворення заповідника «Київський акрополь» підтримав і повністю схвалив завідуючий Україною Ю.І.Озерський. Однак навіть при цьому справа щодо перетворення Софії Київської в історико-культурний заповідник на цей час так і не була доведена до кінця [10]. Лише в 1934 р. на базі пам'ятки було утворено заповідник, а його першим директором призначено І.М.Скуленка.

Щоб уявити, в яких умовах доводилось працювати Івану Михайловичу, достатньо пригадати сумну долю Михайлівського монастиря. Десятинної та Ірининської церков, цілого ряду інших пам'яток, які увійшли в усі хрестоматії вітчизняної та світової культури. Важ-

ко повірити, але загроза знищення була цілком реальною і для Софійського собору, який не узгоджувався з задумом творців геніального плану побудови нового соціалістичного Києва.

З оголошенням Софійського собору Державним історико-культурним заповідником тут розпочалися ремонтно-реставраційні та науково-дослідні роботи, на які уряд республіки спеціально асигнував 135 тис. крб. На території заповідника здійснювались археологічні розкопки та дослідження архітектурних особливостей собору. Під керівництвом В.Фролова група фахівців проводила закріплення мозаїк. Професор Всесоюзної Академії архітектури П.Юкін керував роботами по відкриттю фресок XI ст. тощо [11].

У Івана Михайловича Скуленка виникали великі та далекосяжні задуми. Однак всі вони в одну мить були перекреслені незаконним арештом 11 червня 1937 р. [12]. Відомому на Україні музейному працівнику ставилося в провину те, що він нібито проводив націоналістичну пропаганду під час лекцій та екскурсій, займався шкідництвом в Музейному містечку [13].

В усіх звинуваченнях І.М.Скуленко винним себе не визнавав і вперто твердив: «Ніколи націоналістом я не був, націоналістичну роботу не проводив, з троцькістами не блокувався» [14]. І все ж, це не завадило слідчим сфабрикувати звинувачувальний висновок, який визначав, що І.М.Скуленко: «а) був активним націоналістом, примикав до націоналістичного контрреволюційного угруповання Багрія* і проводив контрреволюційну націоналістичну пропаганду на лекціях; б) разом з Багрієм займався шкідництвом в Музейному містечку» [15].

11 жовтня 1937 р. справу І.М.Скуленка розглянула трійка Київського обласного управління НКВС УРСР. Її вирок – десять років виправно-трудова таборів [16]. Пробувши під слідством близько шести місяців, І.М.Скуленко був направлений у табір до Бурят-Монголії. Лише там він довідався про свою долю, отримавши вирок «трійки» [17].

Як кажуть в народі, Іван Михайлович Скуленко народився в сорочці. Дочекався таки того дня, коли наступила хоча б часткова відлига і хвиля репресій дещо пішла на спад. 17 листопада 1938 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП (б) прийняли постанову «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства». Нею заборонялось проведення масових арештів, встановлювалась відповідальність прокурорів, що санкціонували незаконні арешти, відмінялась практика підготовки горезвісних довідок та меморандумів на арешт, ліквідовувались судові трійки. В кінці 1938 р. керівники НКВС СРСР Єжов, Фриновський, майже всі народні комісари внутрішніх справ республік були зняті з своїх посад і притягнуті до кримінальної відповідальності [18].

Справи І.М.Скуленка, що була «шита білими нитками», відлига торкнулася однією з перших. Влітку 1939 р. з нею ознайомився заступник прокурора Київської області, який вніс протест начальнику Київського управління НКВС на незаконне рішення «трійки» від 11 жовтня 1937 р. І запропонував вирок відмінити і справу щодо І.М.Скуленка припинити, звільнивши його з виправно-трудова таборів [19].

Повернувшись до Києва, Іван Михайлович влаштувався вченим секретарем Музею українського мистецтва, де і пропрацював до початку Великої Вітчизняної війни. З червня 1941 р. по листопад 1945 р. перебував у Діючій армії, звільняв від фашистів міста і села рідної України, визволяв поневолені народи Європи.

Після демобілізації з армії І.М.Скуленко призначається заступником директора Музею українського мистецтва. В 1947 р. – переходить на посаду вченого секретаря Історичного музею, яку і обіймає до виходу на пенсію у липні 1961 р. [20]

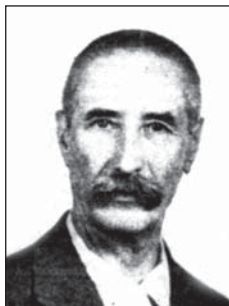
Пенсія для Івана Михайловича була поняттям відносним. Він ще довго продовжував жваво цікавитись історією Києва, питаннями музейної роботи. Чимало киян мали можливість

* Багрій Назар Олексійович – культурно-освітній працівник, постановою трійки при Київському обласному управлінні НКВС від 20 листопада 1937 р. засуджений до розстрілу.

слухати блискучі екскурсії, які проводила по Києву ця закохана в рідний край людина. Сплікування з нею збагачувало й підносило.

1. Див.: Досвід і проблеми охорони пам'ятників історії та культури в 60-80-х роках // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. Збірник методичних матеріалів в шести частинах. — К., 1989. — Ч. IV. — С. 60.
2. Там само. — С. 61.
3. Архів КДБ УРСР. — Спр. 32754-ФП. — Арк. 11.
4. Там само. — Арк. 11, 12.
5. Там само. — Арк. 12.
6. Там само. — Арк. 13.
7. Там само. — Спр. 56935-ФП. — Арк. 103.
8. Ернст Ф. До кого має перейти Лавра // Київська правда. — 1926. — 11 квітня.
9. Див.: Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів. — К., 1970. — С. 237-238.
10. Нестуля О.О. Охорона пам'яток історії та культури. 1926—1941 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. — Ч. II. — С. 155, 156.
11. Скуленко І. Реставрація Софійського собору // Соціалістичний Київ. — 1936. — № 5. — С.37; Нестуля О.О. Назв. праця. — С. 167.
12. Архів КДБ УРСР. — Спр. 32754-ФП. — Арк. 3.
13. Там само. — Спр. 56935-ФР. — Арк. 118.
14. Там само. — Арк. 119.
15. Там само. — Спр. 32754-ФП. — Арк. 31.
16. Там само. — Арк. 32.
17. Там само. — Спр. 56935-ФП. — Арк. 103.
18. Бетеев В.И., Панов В.Д. Оправданію не подлежит. — М., 1989. — С. 54.
19. Архів КДБ УРСР. — Спр. 56935-ФП. — Арк. 119.
20. Там само. — Арк. 103.

Віктор Войналович

СОЛОВЕЙ

Дмитро Федорович

листопад, 4, 1888 — липень, 9, 1966

Через багато років після своєї смерті повертається на Батьківщину Дмитро Соловей. Жорстокі реалії двадцятого століття спричинилися до того, що його ім'я та видатний внесок у науку відомі тут ще надто мало.

Дмитро Федорович Соловей народився 4 листопада 1888 р. у містечку Срібному Прилущкого повіту Полтавської губернії (тепер – Чернігівської обл.) у сім'ї колишніх спадкових кріпаків [1]. Був він наймолодшим у багатодітній родині, і його доля у дитячі роки багато в чому залежала від братів. Тому коли найстарший з поміж них – Іван, спритний сумський підприємець, переїхавши на Далекий Схід, покликав до себе родичів, вкупі зі старшими вирушив туди і 10-річний Дмитро.

Але з початком російсько-японської війни у 1904 р. Іван Соловей відпровадив наймолодшого брата, що вже 6 років вчився в одній із владивостоцьких гімназій, назад в Україну до міста Суми [2]. Там Дмитро продовжив навчання в гімназії. Від своїх друзів-однокашників, що у школі та пансіоні при ній замінили йому рідних, прокопився духом українства. В 1907 р. невеличка група учнів, серед яких був і Дмитро Соловей, заснувала український гурток який охоплював дві місцеві гімназії. Участь у гуртку сформували у юнака громадянську позицію, якій він потім ніколи не зраджував. Провідними її засадами були патріотизм і самовіддане служіння нації. Сповнений найширшого ідеалізму, Дмитро всупереч волі брата-опікуна, який хотів аби молодший обрав кар'єру комерсанта, в 1909 р. вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету [4].

Цей крок позбавляв його всякої матеріальної підтримки, обривав останній зв'язок з ріднею (батьків уже не було на світі). Та водночас наближав до «учителювання, про яке мріяв, до якого готувався, на яке дивився, як на шлях громадського служіння, яке вважав за єдиний засіб впливу на українську молодь в час формування її світогляду» [5].

З юності він виніс ще одне переконання: необхідність не лише індивідуальних, бодай, непересічних зусиль, а й організованої громадської праці на кожному напрямкові суспільного

життя. І нічого випадкового не було в тому, що Соловей став членом Харківської української студентської громади – організації, яка об'єднувала молодь, що протистояла великодержавній московській експансії у сфері науки та культури. Хоча Дмитро Соловей ніколи не був заполітизованою особистістю. Впродовж життя він сам знаходив межу між громадською та партійною діяльністю і жодного разу не перейшов її, за всіх обставин залишаючись позапартійним. Це відповідало його світоглядові, уподобанням, ментальності і, зрештою, характеру.

Та з іншого боку – Соловей не був аполітичною особистістю. І це теж диктувалося засадами його світосприйняття та світогляду. В першу чергу – українським патріотизмом і водночас раціоналістичним підходом до явищ життя, підкріпленим ідеями М. Драгоманова.

Відтворюючи політичне та духовне обличчя Дмитра Солов'я, не обійти такі його риси як неохильність до зовнішньої ефектності, гучної фрази, чужість авантюризму та картинному авангардизму. Все це гармоніювало із його вдачею. Він не був духовно кволою людиною, навпаки, «дух був сталевим у кволу тілі», і це його характеристика вже на схилі літ [6]. Але певна духовна статичність наклала відбиток і на роздуми, і на поведінку, і на зовнішність Солов'я. Вона ж органічно поєднувалася із позитивною світоглядною стабільністю.

У юності Дмитра, який спочатку мріяв лише про вільний культурно-національний розвій свого народу, реалії життя виштовхували на бистрину політичної боротьби. У Харківській студентській громаді, з якої, до речі, в 1900 р. започаткувалася перша на Великій Україні партія – РУП, він був одним із небагатьох, хто вважав, що вибороти національні права «можна тільки шляхом революційним, залучивши до боротьби основну масу народу – мільйони селянства» [7].

І часто-густо не маючи навіть моральної підтримки від старшого покоління, молоді національно-свідомі українці прагнули до дії, шукали нагоди заявити про себе як про нову, активну і рішучу суспільну силу. Безперечно, помітною віхою у її зростанні була підготовка і проведення 1914 р. заборонених владою демонстрацій, присвячених столітньому ювілеєві Т. Шевченка.

Д. Соловей був одним із тих, хто ініціював цю акцію у Харкові і взявся за її підготовку. Та напередодні демонстрації жандарми вистежили і заарештували за випуском прокламації Дмитра та його товариша Олексу Синявського (згодом відомого українського мовознавця) [8]. Як наслідок – одиночка харківської в'язниці, слідство і виключення із університету напередодні державних іспитів [9]. Покаранням арештованим революціонерам стало 2-річне заслання до Полтави. Опинившись там, Дмитро Соловей не порвав із національно-визвольним рухом. У 1915 р. із кількома однодумцями він доклав чимало зусиль для створення української молодіжної організації соціалістичного спрямування – Юнацької спілки, що незабаром створила мережу нелегальних гуртків в навчальних закладах Полтавщини та Харківщини [10].

З травня 1916 р. і до кінця 1917 р. Соловей перебував на військовій службі рядовим запасного піхотного полку у м. Азові [11], а потім, отримавши чин прапорщика, у Петрограді. Після Лютневої революції – він член ради солдатських депутатів, організатор Української солдатської громади Азовського гарнізону. У квітні 1917 р. був делегований до Києва на Український Національний З'їзд (Конгрес), який конституював Центральну Раду [12].

Не зраджуючи своїм соціальним ідеалам, Дмитро Соловей волів прокладати шлях до них через розвій громадського життя, кардинальне підвищення свідомості народу. Тому не випадково після демобілізації своє буття на тривалий час пов'язав з українською кооперацією. З молодечого віку відчував покликання до просвітництва, боротьби з народною темрявою і бездуховністю, через що і обрав собі скромну посаду інструктора у культурно-освітніх справах Полтавської Спілки споживчих товариств (ПССТ), де йому судилося пропрацювати до 1923 р. [13].

Дмитро Соловей був особисто причетний до тієї, без перебільшення, колосальної роботи, яку вела ПССТ по виданню українських книг, виступаючи як автор, перекладач, редактор та упорядник. Вже 1917 р. Полтавська спілка, заснувавши власне видавництво, випустила у світ 8 книг, загальним накладом 201225 примірників [14], серед яких була і перша його «Книжка діткам для розваги», надрукована під псевдонімом Митрусь [15]. З того часу і до кінця життя, він по можливості працював у галузі дитячої літератури, писав казки, п'єси, оповідання, хоча нагода така траплялася не часто. Зарекомендував себе і здібним журналістом: у 1918–1920 рр. періодично редагував журнал «Полтавський кооператор», у 1922 р. став засновником і редактором кооперативного журналу для молоді «Молода громада» [16].

Майже через півстоліття повертаючись до історії кооперативного руху в Україні, Д.Ф.Соловей окреслив фінал власне української кооперації, слушно виводячи його з політичних імперативів, продиктованих новим пришествям більшовицької диктатури наприкінці 1919 р. і на початку 1920 р. «Здійснивши окупацію України, московський більшовицький уряд, що прекрасно розумів усе значення й небезпеку для себе народного кооперативного руху, негайно силою підпорядкував собі в 1921–1922 рр. усі види українських кооперативів, знищив їхню громадську незалежність, забрав до своїх цупких рук мільйонові маєтки української кооперації», – зазначав він [17].

Цей процес нищення українських кооперативів, які за словами прем'єра УНР Б.Мартоса «відіграли велику роль як матеріальна основа українського національного руху» [18], а відтак і поділили з останнім трагічну долю – проводився методами силового диктату аж до застосування терору включно. У Полтаві ж погром кооперації став однією із серії акцій по зруйнуванню організованого українського життя, ліквідації національної еліти. Цей шквал репресій Дмитро Федорович означив як «розгром Полтави», що стало провідною темою його спогадів і дало назву їх книзі.

У 1920 р. В.Г.Короленко, звертаючись до московського намісника України Х.Раковського, писав: «Те саме, що передувало торішній евакуації в Києві й Харкові, але значно меншою мірою було в нас, тепер упровадилося й у Полтаві: сліпий, безоглядний червоний терор – ознака розгубленості, зростаючої жорстокості, що супроводить, звичайно, не усвідомлення сили та тривкості становища, а прямо скажу – страху» [19].

Коли в ЧК стало відомо про те, що дехто із керівників місцевих кооперативних організацій виношував ідею створення підпільної антибільшовицької організації – так званого «Полтавського повстанського комітету», на голови багатьох українських інтелігентів міста опустився «караючий меч революції», який тримав у своїх руках уповноважений особливого відділу Південно-Західного фронту Капустянський.

У числі обвинувачених у контрреволюції і «петлюрівщині», заарештованих у ніч з 5 на 6 жовтня 1920 р., був і Д.Соловей. Хоча ні він, ні десятки інших, схоплених ЧК, не належали до жодної нелегальної організації.

Кілька тижнів його морили голодом у підвалі особливого відділу, а згодом перевели до вже знайомої йому харківської тюрми. Звірячі мордування та допити, масові нічні розстріли стали для арештантів буденним явищем.

Один із найближчих друзів Д.Солов'я – Володимир Дубів, що теж опинився в камері, згадував через багато років: «Розстріли відбувалися систематично по вівторках та п'ятницях. За час перебування там нашої групи розстріляно було <...> 514 осіб» [20].

Солов'єм персонально опікувався слідчий Стефановський. Він одразу визначив долю підслідного і з його «легкої руки» Дмитра Солов'я було приречено до смерті. Та заступництво редактора газети «Комуніст» Миколи Попова врятувало його в останній момент від розстрілу. А в березні 1921 р. за клопотанням В.Еллана-Блакитного Солов'я звільнили з тюрми [21].

З 1923 р. по 1925 р. Д.Соловей завідував економічною секцією Полтавського губернського статистичного бюро і викладав економічну географію у місцевому кооперативному технікумі.

Статистика на багато років не лише стала його фахом, а і предметом зацікавлення, опорою у давно уподобаній справі – дослідженні соціально-економічної історії України. У цей період він опублікував більше 20 праць, які узагальнювали економічну статистику Полтавщини. Серед них були і вартісні у науковому плані, присвячені ярмарковій торгівлі [22]. До речі, те, що він домагався їх публікації українською мовою, знову привернуло до нього увагу каральних органів. Арешт ДПУ і недовге перебування у тюрмі навесні 1924 р. стали для нього грізною пересторогою на майбутнє, нагадуванням, що над ним постійно тяжіє можливість скорой розправи більшовицької влади, навіть у часи українізації [23].

Це було і однією з причин, які змусили його у 1925 р. перебраться до Харкова. У тогочасній столиці України він влаштувався завідувачем підвідділу статистики спеціальних галузей торгівлі Центрального статистичного управління України. В 1926–1929 рр., не полишаючи основної роботи, вчився у аспірантурі науково-дослідної кафедри історії України, яку очолював академік Д.Багалій. Корифей української історичної науки помітив Солов'я, віднісши його до категорії «дотепних досліджувачів сучасного економічного життя України». Дмитро Іванович сприяв аспіраціям тезки [24], а після захисту промоції – одержанню звання наукового співробітника і дослідницькій роботі у Науково-дослідному інституті історії української культури імені Багалія, у який було реорганізовано кафедру. По сумісництву із працею в ЦСУ Соловей був співробітником інституту аж до ліквідації цього закладу у 1934 р. [25]

Предметні сфери статистики і соціально-економічної історії досить таки близькі, не кажучи вже про спільність об'єктів вивчення, тому Дмитро Федорович успішно поєднував ці галузі науки у своїх оригінальних працях [26].

У 1936 р., коли сталінський терор лютував в Україні, Д.Солов'я звільнили з посади завідувача відділом статистики Української промислової кооперації, нібито за його ж бажанням, а у дійсності – як політичне непевного. До самої війни, регулярно міняючи місце роботи, він працював учителем української мови у різних школах Харкова [27].

Та незважаючи на зацькованість, Соловей не радів приходу гітлерівців на Україну, бо сприймав їх як загарбників і не мав жодних ілюзій щодо їхніх справжніх намірів. Він твердив, «що там, де замість демократії панує диктатура, годі сподіватися на добре: комуністичне чи нацистське ярмо мулятиме одинаково» [28]. І стояв на засаді: коли під окупацією його знедолені співвітчизники, треба якось влаштувати їхнє життя, не даючи знищити себе як національну і громадську спільноту.

Діючи таким способом, він очолив одну із шкіл, став засновником «Просвіти», Українського наукового товариства у Харкові. Проте його зусилля раз у раз наштовхувалися на протидію окупантів [29].

Зустрівши кінець війни у центрі Нижньої Саксонії – Ганновері, Дмитро Соловей потрапив до організованого англійською окупаційною адміністрацією табору для переміщених осіб, у якому пробув 5 років. Попри всю непевність власного становища вигнанця, він не губив присутності духу. Собі постановив: «Не втрачай часу, бо вік твій похилий, а роби щось корисне, що виправдовувало б твоє перебування тут, за межами твоєї Батьківщини, поневоленої й розчавленої тяжким чоботом підступного ворога» [30]. Крім участі у самоврядуванні табору імені М.Лисенка, Д.Соловей знову виступив як ентузіаст просвітництва. Влітку 1945 р. він організував одне з перших повоєнних українських видавництв – «Шляхи на Україну», яке існувало до кінця 1946 р., і ротаторним способом видало 17, здебільшого дитячих, книжок, серед яких було і кілька написаних ним особисто [31].

Та важливішою, з огляду на перспективу, була публіцистична і, особливо наукова праця Солов'я. У несприятливих табірних умовах він взявся за власні спогади про часи революції, міркуючи: «Може це останнє, що взагалі я можу зробити <...> » [32]. Але, як виявилось, це був лише початок його великої роботи на чужині задля України. Та зосередитися на ній зміг

лише після того, як влітку 1950 р. переїхав із родиною до міста Сейнт Пол у США (де судилося і дожити віку) і відпрацював 3 роки прибиральником фабрики, заробляючи пенсію [33].

Оксана, дочка і перша помічниця Д.Солов'я зауважувала, що в основному його праці можна поділити на дві категорії за тематикою: голод і колоніальне становище України в СРСР [34]. Щодо теми голоду, вона поєднується із темою московсько-більшовицького терору проти українського народу. Виходячи з того, що історична наука «є могутня зброя в боротьбі за звільнення нашого народу з-під жорстокого чужого ярма», Д.Соловей, спонукуваний моральним імперативом, вважав своїм головним обов'язком участь у розробці правдивої історії України.

На його переконання, історія повинна була говорити лише мовою фактів, «бо для науки корисна й потрібна тільки правда» [35].

Праця, із якої зацитовані ці слова, – приклад такого підходу. У ній Д. Соловей використав свідчення, зібрані ним від очевидців голодомору 1930-х рр. Подібні матеріали взагалі багато важать у його дослідженнях. Попри певний суб'єктивізм цих свідчень, він надавав їм значення історичних документів і завжди намагався відповідним чином оформити їх, завіряючи у свідків та офіційних осіб підписи оповідачів. На основі розповіді селянина І.Климка Дмитро Соловей відтворив події 1929–1933 рр. на терені Федіївської сільради Решетилівського району Полтавської області, подавши своєрідну соціальну хроніку тієї округи у згадане ліхоліття.

Але місцевий матеріал не завадив авторові зробити і важливі масштабні узагальнення. Вони відбиті у другій частині книги, де він спробував підрахувати загальну кількість жертв колективізації та голоду у 1929–1933 рр. Аналізуючи статистичний матеріал, Соловей ще на початку 1950-х рр. дійшов висновку, що це коштувало Україні 7,6 млн. людських життів [36], – тобто стверджував те, до чого вітчизняна історіографія прийшла тільки на початку 1990-х рр.

Такі ж підходи простежуються і у найзначнішій монографії вченого «Голгота України» [37]. Але вона відкриває незрівнянно ширшу панораму знищення українського етносу різноманітними методами. Д.Соловей увів до наукового обігу багато відомостей і про національний спротив терору окупантів, починаючи від часів УНР і закінчуючи 1930-ми роками. Ця праця увібрала у себе колосальну кількість фактичного матеріалу, але гостра нестача власне документальних джерел, позначилася на ній негативно. Але навіть через 40 років після виходу, вартість цієї унікальної книги залишається високою. Це доведено і її перевиданням в Україні [38].

Як свідомий і переконаний прихильник УНР Дмитро Соловей вкрай негативно поставився до гетьманського перевороту відразу після його здійснення – у 1918 р. Цієї оцінки він ніколи не змінював, з роками перенісши її із площини політичної у наукову. При цьому вважав, що встановлення гетьманату привело українську державність до страшної катастрофи, бо перш за все мало своїм наслідком її дискредитацію у очах власного народу [39].

Глибока аргументованість відзначала кожен з численних праць Дмитра Федоровича. «Дбайливо зібрані цифри з підсоветських джерел сумлінно проаналізував для висліду порівняльних показників експлуатації українського народного господарства советською владою, розмірів терору, голоду, пауперизації колгоспного села, дискримінації української культури й пригнічення науки, стримування наростання й репресії культурних українських сил, підготовки промислових кадрів і т. д.», – давав оцінку його роботі професор І.Витанович. При цьому підкреслював значення зібраного і опрацьованого Солов'єм статистичного матеріалу для соціологічного аналізу суспільно-політичних процесів в Україні та СРСР [40].

У роботах 1950–1960-х рр. ми маємо справу із, умовно кажучи, політичною статистикою. Однією із перших праць, характерною у цьому плані є «Національна політика партії й уряду СРСР в Україні...» [41]. Статистичні матеріали, які він ретельно збирав з преси та довідкової літератури, дозволяли йому викривати колоніальний характер політики Москви не лише

щодо України, а й інших республік Союзу [42]. Причому, йому вдавалося розгледіти і відтак побороювати прояви дискримінаційної, антиукраїнської політики, колоніального визиску у різноманітних галузях суспільного життя, аналізуючи специфічні для кожної галузі дані статистики [43].

Але оскільки в житті йому найближчими були сфери науки, освіти, культури, то і в дослідженнях він найбільше пильнував їхні царини [44].

Становищу науки і наукових кадрів присвячена надрукована видавництвом «Пролог» монографія Д.Солов'я [45]. Серед фактів, якими він аргументував обвинувачення у дискримінації України в науковому плані був і такий: на 100 тис. населення в РРФСР припадало на початку 1956 р. втричі більше науковців, ніж в Україні [46].

Серед українських вчених Д.Соловей не був піонером у використанні матеріалів і методів статистики для доказів імперського визиску України, її нерівноправного становища порівняно з РРФСР та обґрунтування необхідності її державного усамотійнення. Достатньо згадати В.Мазуренка, М.Шаповала, М.Волобуєва. Але певна обов'язковість застосування статистики, кількість та різноманітність статистичних даних у його працях залишаються безпрецедентними серед дослідників новітньої історії України.

Успішно поєднати згадані тільки особливості і засоби наукового аналізу із масштабними історичними розвідками Д.Ф.Солов'єві вдалося у капітальному дослідженні «Україна в системі советського колоніалізму», опублікованому інститутом для вивчення СРСР в Мюнхені [47]. Праця ця – перше систематичне дослідження колоніального становища України у комуністичній імперії на 40-літньому відтинку часу. І хоча автор не приховував прогалини у своїй роботі, вона ще й досі не втратила свого значення і має цінність не лише як історіографічний факт.

Оскільки науковий доробок Дмитра Солов'я був досить специфічним, то певну специфіку мало і ставлення до нього тих, хто професійно викривав «буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історичної науки». Маючи сумніви, що пропагандистські гасла зможуть подолати Солов'єву аргументацію, вони воліли вдатися до замовчування його праць. Деякий виняток зробив одіозний В. Маланчук. У одній із своїх програмних статей він писав: «Пропагуються вигадки про те, що економічна політика КППС стосовно України є нічим іншим, як продовженням «колоніальної політики царизму». Всіляко спотворюється дійсний зміст тенденції, що має об'єктивний характер, до зближення соціалістичних націй. Особливу активність у цьому відношенні виявляє «фахівець» по економіці УРСР Д.Ф.Соловей, автор низки фальсифікаторських «праць», таких, як «Україна в системі Советського Комунізму» (замість колоніалізму – *О.Ю.*), «Українська наука в колоніальних путах», «Фінансовий визиск України» та ін.» [48]. Про обізнаність Маланчука з роботами Солов'я і глибину його аналізу свідчить хоча б спотворена назва найзначнішої із названих книг.

Тим часом у Д.Солов'я були і праці класично історичного характеру. Крім іншого, вони яскраво висвітлюють політичне та наукове обличчя їхнього автора. Про деякі з них уже йшлося вище. Стосується це і розвідки, присвяченої М.Грушевському [49]. Спростовуючи докори і звинувачення останньому, висловлені Д.Дорошенком, В.Андрієвським, Н.Полонською-Василенко, Соловей зазначив: «Кожен, звичайно, має право вільно висловлювати свої власні думки, навіть тоді, коли вони є цілком суб'єктивні, хибні й необґрунтовані. Це справа його особистої честі та його людського сумління», – маючи на увазі опонентів Грушевського. Але при цьому розкривав джерела їхньої неприязні до «цієї великої людини, яка за найтяжчих умов уміла тримати себе гідно». Із контексту статті зрозуміло, що те, за що лають Грушевського – дороге самому Солов'єві. «Таким чином все зводиться до того, що М.Грушевський стоїть на позиціях справжньої демократії і вважає народ за альфу і омегу історичного дослідження, а ідею народоправства – за здорову, творчу й бажану для майбутнього устрою вільної України», – підкреслював він [50].

Всупереч твердженню свого біографа Петренка, звертався Дмитро Федорович і до теоретичних питань, правда, вносячи у їхній розгляд свої особливі підходи та методіку. Та це лише підсилювало його узагальнюючі висновки, як от, про риторику Леніна з національного питання, яке він не збирався практично вирішувати [51]. При цьому важливо відмітити, що Соловей завжди був далекий від русофобії.

Та при всій увазі до національних проблем і національної політики Дмитро Федорович не випускав із ока і питань соціальних, залишаючись вірним ідеалам своєї молодості.

Так, розглядаючи підневільне становище українських колгоспників, він вдавався до паралелі з рабством і кріпацтвом. Мірилом добробуту селян для нього «є не та словесна полова, що нею напхано програму ЦК КПРС, а фактичний стан, фактичні умови життя людності» [52].

У більшості праць Дмитра Солов'я важко не помітити морально-етичного підтексту, замішаного на гуманізмові, справедливості, повазі до людської індивідуальності. Недарма вище йшлося про етизм Д.Солов'я. Його помітно навіть у ставленні до своїх потенційних опонентів як розуміння їх приневоленого становища [53]. Але одночасно він гостро засуджував свідоме угодовство апологетів, заангажованих режимом. Полемізуючи з художником В.Касяном, Соловей докоряв: «Але чому це справу захисту поневолювачів України взяв на себе Касянон? Чому він став адвокатом Кремля? Невже Касянон взяв на себе цю рабську роль для того, щоб виправдати свій партійний квиток та дані йому високі звання, ордени, премії і всілякі інші життєві вигоди?» [54].

Від цієї категорії він відрізняв митців, творча індивідуальність яких була приглушена тоталітаризмом. І не лише співчував їм, а і ставав на захист від ревних патріотів поза межами України: «Чи за таких умов розумно й потрібно виступати українській еміграції проти всіх письменників, чи діячів на Україні? Чи розумно й потрібно бити по голоблях, коли треба бити по коню?» [55].

Взагалі, Дмитро Федорович поборював спроби нав'язувати українцям закордонні моделі вирішення завдань суспільно-громадського життя, заготовлені хоч би і у діаспорі. «Такі питання будуть вирішені тільки самим народом у своїй власній державі й після пильного зважування усіх «за» і «проти», – підкреслював він [56].

Але якщо в Україні про Д.Солов'я і досі відомо ще дуже не багатьом, то в наукових, мистецьких колах, серед свідомого українського громадянства в еміграції його ім'я було добре знаним, шанованим. Українська вільна академія наук у США обрала Солов'я своїм дійсним членом [57], він увійшов до складу численних громадських фондаций. Та це не рятувало його від різноманітних утруднень і скрути, при тому, що особисті запити були дуже скромними. Обставини матеріального порядку сковували, часто-густо заважали реалізувати результати багаторічної роботи. Щоб мати змогу публікувати свої наукові праці, він змушений був розбивати їх на дрібні випуски, переробляти на популярніші, публіцистичні статті. Та при всьому не поступався переконаннями і позицією ученого та громадянина. Маємо його свідчення, датоване 1959 р.: «Моя літературна праця матеріальної користі дає мало. За свою «Голгофу України» <...> й досі нічого не одержав, бо книжка не розкуплена, лежить у видавництві шостий рік. Дві великі праці, які забрали у мене біля двох з половиною років зусиль, лежать у моєму архіві, бо жодне видавництво не наважується витратити на друкування кожної з них понад 3000 дол., які не повернуться, бо наша патріотична еміграція не любить читати книжки.

«Вільна Україна», яка друкує чимало моїх статей, не має змоги платити, бо не має прибутків. Лише зробила мені безплатно кілька відбитків. «Нові дні» не мають змоги платити. Отож моя літературна робота, що примушує мене купувати багато книжок і часописів, яка забирає в мене час і не дає змоги навіть вивчити англійську мову – матеріально мене не забезпечує. Я проводжу її з свідомості свого національного обов'язку» [58]. При тому він сам ще матеріально підтримував часопис «Вільна Україна» [59].

Неможливо обійти того факту, що доробок Д.Ф.Солов'я далеко не вичерпується згаданими у цьому тексті працями. До нього входять художні твори для дітей та юнацтва, численні рецензії, краєзнавчі, бібліографічні, джерелознавчі, літературознавчі розвідки, публіцистичні виступи тощо. «Матеріяли до бібліографії Д.Ф.Солов'я», зібрані О.Д.Соловей, нараховують 347 назв його праць. Авторіві нарису пощастило внести до «Матеріялів» ще близько двох десятків назв. Характерно, що зі своїх переживань та емоцій Д.Ф.Соловей ніколи не витворював самоцінності чи навіть аргументів у полеміці та дослідженнях. Вони хіба що скупо лягли між рядків його споминів. І цим свідомим поменшенням суб'єктивізму побільшується оригінальність та вартісність останніх. Не випадково стороння опінія засвідчила, що вони відзначаються вдумливим історико-соціологічним аналізом подій, через що набувають «прикмет і значення документу» [60]. Вихід книги спогадів «Розгром Полтави» у 1974 р. був приурочений до 800-ліття міста. Підготовка цього видання лягла на Оксану Соловей. Тяжко хворіючи, вчений помер 9 липня 1966 р. [61].

Історія життя і колосальний науково-літературний доробок цього непересічного українця підтверджують правдивість слів видатного літературознавця і його товариша по еміграції Григорія Костюка: «Смерть Дмитра Федоровича – це тяжкий удар для всієї української спільноти поза межами рідного краю. Він на правду був сумлінням всього чесного, людяного і розумного, що ми мали тут» [62].

1. Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 7248. – Арк. 6.
2. Там само; Петренко П.Й. Один з останніх могікан (Пам'яті Дмитра Солов'я). – Нью-Йорк- Детройт, 1968. – С. 3-4.
3. Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914–1921. – Вінніпег, 1979. – С. 59, 69.
4. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 7248. – Арк. 4.
5. Соловей Д. Розгром Полтави. – С. 22.
6. Дербуш М. Спи у спокої. Пам'яті Д.Ф.Солов'я // Дмитро Соловей. Силуета і спогади. – Вінніпег, 1967. – С. 3.
7. Соловей Д. Розгром Полтави. – С. 11.
8. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 7248. – Арк. 6.
9. Д.Ф.Соловей (Автобіографія) // Дмитро Соловей... – С. 4.
10. Соловей Д. Розгром Полтави. – С. 35-92.
11. Там само.
12. Петренко П.Й. Назв. праця. – С. 9.
13. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 7248. – Арк. 4, 6.
14. Соловей Д. Книжний склад Полт. Спілки Споживчих Т-в у 1918 році // Полтавський кооператор. – 1919. – № 3-4. – С. 28.
15. Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств // Полтавський кооператор. – 1919. – № 2-3. – С. 37.
16. Д.Ф.Соловей (Автобіографія). – С. 5.
17. Соловей Д. Д-р Ілля Витанович. Історія Українського кооперативного руху. Із праць історико-філософської секції НТШ. Вид. Товариства Української кооперації, Нью-Йорк, 1964, велика вісімка, 624 с. // Нові дні (Торонто). – 1965. – № 183. – С. 27.
18. Мартос Б. Українська державність і кооперація. (Спогади про 1917–1918 рр.) // Вільна Україна (Нью-Йорк). – 1970. – № 62. – С. 48.
19. Листування В.Г.Короленка з Х.Г.Раковським та О.Г.Раковською // Березіль. – 1991. – № 2. – С. 171.
20. Соловей Д. Розгром Полтави. – С. 173-193.
21. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 7248. – Арк. 6.
22. Решетилевская ярмарка 12–14 октября 1923 г. Статистическое исследование. Составил завед. секцией Полтавского Губстатбюро Д.Ф.Соловей. – Полтава, 1924; Соловей Д. Краткий очерк ярмарков и ярмарочной торговли. – Полтава, 1925.
23. Соловей Д. Позір у минуле. Із спогадів про Полтаву // Сучасність. – 1974. – № 10. – С. 67-78; № 11. – С. 52-61.
24. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 7248. – Арк. 4, 6.
25. Д.Ф.Соловей (Автобіографія). – С. 4.
26. Соловей Д. До питання про кількість кріпаків на Україні // Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН – 1927. – Кн. XI. – С. 1-6; Загальний історичний огляд вівчарства на Полтавщині (нарис з історії народного господарства) // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – 1927. – № 6. – С. 246-263; Смушкова промисловість та торгівля України. – Харків, 1927; Нові статистичні відомості про людину Харкова в сорокових роках XIX століття // Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН. – 1928. – Кн. XVII. – С. 343-348; Нариси з історії торгівлі на Слобожанщині в першій половині XIX ст. // Збірник науково-дослідної кафедри історії української культури. – 1930. – Т. X. – С. 55-75; Опис Старобільського повіту на Харківщині, зроблений року 1838 // Історико-географічний збірник. – К., 1931. – Т. 4. – С. 23-220.

27. Петренко П.Й. Назв. праця. — С. 13-14.
28. І.Б. Штрихи до портрета // Дмитро Соловей... — С. 8.
29. Див.: Костюк І.Р. Моя перша зустріч з Дмитром Федоровичем Солов'єм // Дмитро Соловей... — С. 12-17; Соловей О. У Просвіті і навколо // Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації 1941—1943. Спогади. — Нью-Йорк, 1985. — С. 17-28.
30. Соловей Д. Несподівані нічні відвідувачі (Спогад з пережитого) // Нові дні (Торонто). — 1956. — № 76. — С. 6.
31. Д.С. До історії наших видавничих змагань на чужині // Українські бібліотечні вісті (Авсбург). — 1948. — № 1. — С. 62.
32. Соловей Д. Несподівані нічні відвідувачі. — С. 6.
33. Пам'яті Дмитра Федоровича Солов'я (1888-1966) // Вільна Україна. — 1966. — № 51. — С. 79.
34. Дениско Т. Оксана Соловей — батьківська дочка // Зоря Полтавщини. — 1992. — 30 вересня.
35. Соловей Д. Стежки на Голготу. Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929—1933 роках. — Нью-Йорк- Детройт-Скрентон, 1952. — Част. 1. — С. 84.
36. Там само. — С. 83.
37. Соловей Д. Голгота України. — Ч. 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. — Вінніпег, 1953.
38. Соловей Д. Голгота України... Дрогобич, 1993.
39. Соловей Д. У справі оцінки акту державного перевороту 29 квітня 1918 року. — Детройт. — С. 2.
40. Витанович І. Українські соціологічні і зближені студії на еміграції // Українці в американському та канадському суспільствах. Соціологічний збірник. — Джерзі Сіті, 1976. — С. 321.
41. Соловей Д. Національна політика партії й уряду СРСР в Україні у світлі деяких найновіших фактів // Український збірник. — Мюнхен, 1956. — № 6. — С. 109-197.
42. Соловей Д. Російський більшовицький колоніалізм у неросійських республіках СРСР. — Торонто, 1961.
43. Соловей Д. Розподіл засобів на охорону здоров'я та соціальне забезпечення між республіками СРСР. Аналізи офіційних статистичних даних за 1951—1959 рр. — Торонто, 1963. — Вип. 1-2.
44. Соловей Д. Повільне удушвання української науки. Дещо з наслідків 37-річної окупації України й диктатури ЦК КПРС. — Торонто, 1958; Соловей Д. Факти дискримінаційної політики ЦК КПРС на книжковому та журнальному відтинкові (без місця і року видання); Соловей Д. Про політику планувань видань художньої літератури в Україні. — Детройт, 1958; Соловей Д. Вороги й винищувачі культурних вартостей України. Перегляд деяких фактів і роздуми з приводу них. — Детройт, 1964.
45. Соловей Д. Українська наука в колоніальних путах. — Нью-Йорк, 1963.
46. Там само. — С. 213.
47. Соловей Д.Ф. Україна в системі советського колоніалізму. — Мюнхен, 1959.
48. Маланчук В.Е. Фальсификаторские измышления буржуазных украинистов // Вопросы истории КПСС. — 1971. — № 8. — С. 41.
49. Соловей Д. У справі життєпису М.Грушевського. (З нагоди сорокаріччя наших визвольних змагань). — Детройт, 1958.
50. Там само. — С. 6, 11.
51. Соловей Д. Національне питання в ленінській теорії та практиці // Сучасність. — 1966. — № 10. — С. 91-112; № 11. — С. 91-104.
52. Соловей Д. «В дому роботи, в країні неволі» // Сучасність. — 1962. — № 4. — С. 88, 93.
53. Соловей Д. Людність України... — С. 71.
54. Соловей Д. В.І. Касяня проти української еміграції. — Детройт, 1965. — С. 18.
55. Соловей Д. Як послаблювати колоніальний тиск... — С. 10.
56. Соловей Д. З приводу «альфаветного мосту» й застосування «латинки» // Вільна Україна. — 1957. — № 15. — С. 56.
57. О.О. Соловей Дмитро. — Енциклопедія Українознавства. — Париж-Нью-Йорк, 1976. — Словник. — Ч. 8. — С. 2945.
58. Архів автора.
59. Пам'яті Дмитра Федоровича Солов'я. — С. 80.
60. ЦЦАВО України. — Ф.166. — Оп. 12. — Спр. 7248. — Арк. 6.
61. Там само.
62. Там само.

Олександр Юренко

ТАРАНУШЕНКО

Стефан Андрійович

грудень, 9/20, 1889 — жовтень, 13, 1976

Стефан Андрійович Таранушенко належав до тієї когорти української інтелігенції, яка, сприйнявши бурхливі події революційного 1917 р. як початок відродження самобутньої української культури, повністю віддала себе служінню його високим ідеалам. Вражає всебічна обдарованість і глибина таланту цієї людини, її невтомна праця на ниві мистецтвознавства і музеєзнавства, охорони історико-культурної спадщини і організації наукових досліджень.

Народився Стефан Андрійович 9/20 грудня 1889 р. у містечку Лебедині в родині дрібного торговця, який крім нього мав ще двох синів і дочку. Всі діти завдяки піклуванню батьків отримали пристойну освіту: один з братів став фельдшером, другий – працював у Музейному містечку у Києві, сестра після закінчення гімназії вчителювала у Лебедині [1]. Тут же, в Лебедині у народному та міському училищах розпочав свою освіту і Стефан Андрійович. Продовжив він її в Охтирській гімназії, яку закінчив екстерном у 1910 р. Вступив на слов'яно-російський підвідділ історико-філологічного факультету Харківського університету, де з захопленням слухав лекції М.Сумцова, Д.Багалія, С.Кульбакіна [2]. Під їх впливом звернувся до вивчення народного мистецтва, здійснив перші поїздки по Харківщині, фіксуючи найцінніші архітектурні пам'ятки, витончені предмети релігійного культу.

Захоплення мистецтвом зблизило С.А.Таранушенка з молодим мистецтвознавцем Д.Гордєєвим, а згодом і з його учителем та наставником професором Ф.Шмітом. Професор помітив здібного юнака, і хоча на відділенні словесності історія мистецтва не викладалась, запропонував йому готувати дипломну роботу під своїм керівництвом [3].

Як виявилось, недаремно. Працю С.А.Таранушенка відзначили золотою медаллю, і після закінчення в 1916 р. університету за поданням Ф.І.Шміта його залишили при кафедрі теорії та історії мистецтв для підготовки до професорського звання. Одночасно початкуючий фахівець був призначений асистентом університетського музею [4]. Після злиття останнього з єпархіальним церковним і утворенням Церковно-історичного музею С.А.Таранушенкові

доручають очолити цей заклад, реорганізований в 1922 р. в Музей давньоукраїнського мистецтва, а в 1926 р. – у Музей українського мистецтва [5]. «Музей, – писав у своїй автобіографії С.А.Таранушенко, – мав відбити досягнення українського народу в мистецтві від найдавніших часів до наших днів. Завдання складне і важке. До того ж розв'язати його потрібно було в найкоротший час, з дуже обмеженим штатом, який до того ж треба було виховувати в процесі організації музею в щоденній практичній роботі [6].

Стефан Андрійович наполегливо працює над виконанням цього відповідального завдання. З 1920 до 1933 рр. коли він очолював Музей українського мистецтва, організував понад десять науково-дослідних експедицій по вивченню історико-культурної спадщини минулих поколінь. Вражає їх географія: 1920–1922 рр. – Харків і його околиці; 1923 р. – Кременчуцький та Золотоніський повіти на Полтавщині; 1924 р. – Кам'янецьчина, Вінниччина, Житомирщина, Київщина; 1925 р. – Лебедин; 1926 р. – Миргород, Лубни, Прилуки, Тростянець, Чернігів, Полтава; 1927р. – Слобожанщина і Полтавщина; 1928 р. – Полтавщина, Сумщина, Чернігівщина; 1929 р. – Полтавщина і Сумщина; 1930 р. – Кам'янецьчина; 1931 р. – Полісся; 1932 р. – Чернігівщина; 1933 р. –Донбас [7]. Результатом цих експедицій стали зібрані безцінні матеріали з історії народної архітектури та побуту, іконопису, килимарства та кераміки.

Роботу над створенням музейної експозиції С.А.Таранушенко вдало поєднує з плідною мистецтвознавчою діяльністю, матеріал для якої давало безпосереднє знайомство з пам'ятками. В 1920-х – на початку 1930-х рр. він опублікував розвідки про кустарні українські художні вироби, дерев'яне монументальне народне будівництво Галичини XVI–XVIII ст., українські писанки і килимарство, стінні розписи хат, на Уманщині, докладні праці про творчість художників В.І.Касіяна, П.Д.Мартиновича, Г.І.Нарбути, про радянську книжкову графіку та багато інших, лише перелік яких зайняв би не одну сторінку. Про його авторитет як мистецтвознавця свідчить хоча б той факт, що коли в 1929 р. видавництво «Рух» розпочало серію монографій «Українське малярство», перший її випуск (Т.Г.Шевченко, Д.Г.Левицький, В.Л.Боровиковський, Г.К.Дядченко та інші) виходив під редакцією С.А.Таранушенка [8].

Досліджуючи пам'ятки історії та культури України, С.А.Таранушенко як ніхто інший розумів необхідність дбайливого і зацікавленого ставлення до них. Вже в перші роки радянської влади вчений активно включився в роботу по охороні історико-культурної спадщини. Разом з Ф.Шмітом, О.Федоровським, В.Наровинським, М.Дадикініним він увійшов до складу утвореного в лютому 1919 р. у Харкові Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини [9], а після його переведення в березні цього ж року до Києва очолив відповідний губернський пам'яткоохоронний орган Харківщини (губкопмис). В короткі строки губкопмисом була підготовлена широка і конкретна програма охорони пам'яток, якою, зокрема, передбачалось взяти під захист держави 185 культових споруд, найбільш визначні пам'ятки архітектури та монументальної скульптури і живопису в поміщицьких садибах, привести в належний стан могилу Г.С.Сковороди в Пан-Іванівці та інші. На жаль, повністю реалізувати програму перешкодили фінансові труднощі та некомпетентне втручання органів освіти Харківщини у справи губкопмису, комісаром і одночасно секретарем якого була призначена людина, далека від пам'яток. Зазначивши, що «посаду секретаря може займати лише особа, яка має солідний стаж, досвід і знання», С.А.Таранушенко разом з колегами по комітету подав у відставку.

Безперечно, цей категоричний вчинок охоронців пам'яток мав свій позитивний резонанс. Принаймні на початку 1920 р., коли після звільнення Харкова від денікінців тут розпочалось формування нового складу губкопмису, серед його співробітників ми зустрічаємо імена таких видатних вчених, як Д.Багалій, М.Сумцов, О.Федоровський, Ф.Шміт. І поряд з ними – С.Таранушенка, який очолював у комітеті архітектурно-монументальну секцію [10]. «На

архітектурній секції, – зазначав на початку 1920 р. Стефан Андрійович, – лежить обов'язок донести до свідомості широких мас поняття про величезну цінність для нас і величезне значення для прийдешніх поколінь художньої творчості наших предків в галузі архітектури і монументального живопису» [11].

Поставленій меті С.А.Таранушенко залишився вірним і після передачі на початку 1920-х рр. функцій органів охорони пам'яток до музеїв. Під час наукових експедицій, в лекціях і приватних бесідах він послідовно відстоював та пропагував збереження історико-культурної спадщини. Тому, коли в 1926 р. була утворена Харківська крайова інспектура охорони пам'яток, 27 лютого цього року президія Укрнауки Наркомату освіти УСРР доручила очолити її саме С.А.Таранушенку [12]. В 1929 р. Стефан Андрійович увійшов також до складу Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК). На його першому пленумі, який відбувся 12–13 травня 1929 р. у Харкові, він виступив з ґрунтовною доповіддю про архітектурні пам'ятки України та першочергові заходи по їх збереженню [13]. Помітною стала і його участь у роботі другого (1930 р.) та третього (1931 р.) пленумів УКОПК. Закономірним було також обрання С.А.Таранушенка до складу бюро Комітету [14].

Милуючись сьогодні архітектурними та монументальними пам'ятками Полтавщини, ми часто навіть не здогадуємось, що збереженню багатьох з них завдячуємо саме С.А.Таранушенку. Вже в 1927 р. завдяки його особистому втручання лише по Полтавському та Лубенському округах було взято на державний облік 76 монументальних, архітектурних, історико-меморіальних та археологічних пам'яток. Стефан Андрійович особисто виїздив для огляду і визначення завдань охорони Мгарського монастиря і будинку в с. Нероновичі (Великі Сорочинці), де народився М.В.Гоголь, садиби М.П.Драгоманова в Гадячі, клопотався перед НКО УСРР про виділення коштів на ремонт та реставрацію будинку Муравйова-Апостола в Хомутці, Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві та інших [15].

Не зрадив своїм переконанням С.А.Таранушенко і в роки «великого перелому». Нігілістичне ставлення до пам'яток історії та культури українського народу викликало рішучий протест з його боку. Різко негативно поставився він в 1930 р. до пропозицій про переплавлення для потреб індустріалізації копії знаменитого козацького дзвону «Кизикермен» з дзвіниці Успенського собору в Полтаві. Завдяки його принциповій позиції дзвін врешті-решт опинився в фондах краєзнавчого музею. Висновок С.А.Таранушенка про виняткову мистецьку цінність монументу Слави в Полтаві також став на заваді надмірним ревнителем індустріалізації, які намагалися відправити на металевий брухт пам'ятку, без якої сьогодні важко уявити місто [16].

Неможливо уявити без Полтави, Полтавщини і долю самого С.А.Таранушенка, який захоплювався славним минулим краю, його людьми, пам'ятками. В Полтаві він розпочав свою педагогічну діяльність – у 1918 р. був обраний доцентом історико-філологічного факультету, а в 1920 р. – ад'юнкт-професором українського інституту громадських наук. Одночасно у Харкові Стефан Андрійович викладав в Академії теоретичних знань, а в 1924–1929 рр. – в Харківському художньому інституті. В 1921 р. він був обраний науковим співробітником науково-дослідної кафедри історії української культури, а після захисту в 1924 р. дисертації очолив сектор мистецтва, став дійсним членом кафедри мистецтвознавства. С.А.Таранушенко керував семінаром аспірантів, передаючи свої багатющі знання молодим дослідникам [17].

Авторитетний мистецтвознавець, пам'яткоохоронець і педагог С.А.Таранушенко вже на кінець 1920-х рр. став помітною постаттю на ниві культурного життя України, сповна розділивши гірку долю її народу, сплюндровану сталінськими «опричниками».

14 жовтня 1933 р., звинувачений в контрреволюційній антирадянській діяльності, Стефан Андрійович був заарештований органами ДПУ у справі так званого «російсько-українського фашистського блоку». Зв'язаний, за версією слідчих, з ленинградською органі-

зацією українських націоналістів на чолі з В.Перетцом, цей блок нібито мав свій керівний центр у Харкові і широку мережу периферійних груп (до 40), що об'єднували близько ста музейних працівників та науковців.

Оскільки основним принципом відбору кандидатів до «блоку» служив професійний, здогадатися, хто за поданням слідчих опинився на чолі міфічної організації, зовсім неважко – С.А.Таранушенка і Д.П.Гордєєв, які разом з відомими мистецтвознавцями В.Зуммером та В.Дубровським начебто керували шкідництвом на ниві культурного будівництва. До того ж їх звинуватили у підготовці збройного повстання з метою повалення радянської влади на Україні, відновлення приватної власності та встановлення демократичної республіки пронімецької орієнтації.

Як і в багатьох інших подібних випадках, у справі С.А.Таранушенка годі шукати конкретних доказів його провини. Слідство ґрунтувалось лише на показаннях самих заарештованих, зокрема С.А.Таранушенка, який змушений був підписати їх після десяти днів утримання в камері спецкорпусу № 1 Харківського БУПРу. Змушений, бо навряд чи сам Стефан Андрійович за ті десять днів міг би усвідомити, що його учні П.Жолтовський і Д.Чукін – націоналісти, а Д.Гордєєв і В.Зуммер – великодержавні шовіністи; що він – автор численних наукових праць – саботував «вимоги Радянської влади по лінії наукової роботи», а своїм подвижництвом у вивченні й охороні пам'яток народної архітектури «зловмисне відволікав увагу і енергію від гострих проблем сучасності». Контрреволюційною, під пером слідчих, «виявилась» і багаторічна музейна робота С.А.Таранушенка, оскільки «теми виставок не пов'язувались з бойовими завданнями сьогодення, виставлялись роботи художників-емігрантів, фашистів, які пропагували культуру українського фашизму» [18].

Так цинічно і скрупульозно перекреслювалось життя справжнього патріота України, який за рішенням Особливої трійки при колегії ДПУ від 24 лютого 1934 р. був засуджений на 5 років до виправно-трудового табору. А згодом, навіть відбувши покарання в районі Чити на будівництві другої нитки БАМу, отримав дозвіл повернутися на батьківщину лише в 1953 р. До того ж, у лютому-серпні 1937 р. викладав у філії Пермського індустріального робітфаку в Мотовилісі, в 1938–1950 рр. – був науковим співробітником Курської, а в 1950–1953 рр. – завідуючим фондами Астраханської картинної галереї.

Переїхавши у 1953 р. до Києва, С.А.Таранушенка ще десять років працював у Академії архітектури. А 1 травня 1963 р., вже маючи рішення президії Харківського обласного суду від 5 вересня 1958 р. про реабілітацію, вийшов на пенсію [19]. Однак, здається, лише для того, щоб увінчати перелік написаних ним робіт своєю основною працею, яку Стефан Андрійович писав усе своє життя, – «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України».

Фундаментальне дослідження з історії народної архітектури побачило світ у 1976 р. В жовтні цього ж року Стефана Андрійовича Таранушенка не стало. Він пішов з життя, сповнений почуття виконаного обов'язку перед своїм народом, служінню якому сповна віддав усі свої сили, розум і талант.

1. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 12975. – Т. 2. – Арк. 180.
2. Білокінь С. Велетень мистецтвознавства // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 12.
3. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 12975. – Т. 2. – Арк. 181.
4. Білокінь С. Назв. праця. – С. 12; ВР ЦНБ АН України. – Ф. 278. – Спр. 1612. – Арк. 6.
5. Архів УСНБ України по Харківській області. – Спр. 12975. – Т. 2. – Арк. 181-182 зв.
6. ВР ЦНБ АН України. – Ф. 278. – Спр. 1612. – Арк. 7.
7. Білокінь С. Назв. праця. – С. 15; ВР ЦНБ АН України. – Ф. 278. – Спр. 1612. – Арк. 4-5; Спр. 1383. – Арк. 2; Спр. 1377. – Арк. 112-114; Спр. 1347. – Арк. 1-101.
8. ВР ЦНБ АН України. – Ф. 278. – Спр. 1612. – Арк. 10.
9. ЦДАЖР України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 693. – Арк. 81.
10. ДАХО. – Ф. 4365. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1; Спр. 9. – Арк. 2-6; Спр. 13. – Арк. 2; Спр. 14. – Арк. 1-2; Спр. 24. – Арк. 13.
11. ВР ЦНБ АН України. – Ф. 278. – Спр. 1354. – Арк. 4.

12. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 9867. — Арк. 11-11 зв.
13. Червоний шлях. — 1929. — № 5-6. — С. 261; ВР ЦНБ АН України. — Ф. 278. — Спр. 1373. — Арк. 1-11.
14. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 146. — Арк. 159; ВР ЦНБ АН України. — Ф. ВУАК. — Спр. 413. — Арк. 1-2.
15. ВР ЦНБ України. — Ф. 273. — Спр. 1370. — Арк. 1, 5, 6, 11.
16. ЦДАЖР України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 9392. — Арк. 11, 12, 43-45; Спр. 9416. — Арк. 34-37.
17. Білокінь С. Назв. праця. — С. 34-37.
18. Архів УСНБ України по Харківській області. — Спр. 12975. — Т. 1. — Арк. 177, 179, 189-193, 205-211; Т. 2. — Арк. 33-51.
19. Білокінь С. Назв. праця. — С. 17.

Олексій Нестуля

ТАРУЦ Іван Герасимович

травень, 11, 1898 – березень, 15, 1938

Після того, як трагічні сторінки історії нашого народу стали надбанням широкої громадськості, неминуче постає питання: невже співробітники органів державної безпеки в роки свавілля були бездумною масою, яка сліпо і достеменно виконувала волю тогочасного політичного керівництва?

Переглядаючи кримінальні справи на працівників УНКВС Полтавської області, яких лише протягом 1937–1938 рр. було заарештовано 63 особи, схилиємось до висновку: абсолютної слухняності та покірності з їх боку не було навіть в ті страшні часи. Перетворення органів ДПУ-НКВС в основне знаряддя масових репресій викликало певний опір їх чесних і мужніх співробітників, які, нехтуючи небезпекою для життя, відстоювали власну гідність, чистоту принципів в діяльності органів державної безпеки.

Звичайно, будь-які спроби протистояти політиці беззаконня були тоді надзвичайно складними і навіть небезпечними. В органах НКВС ситуація ускладнювалась тим, що будь-які заходи в цьому напрямку скріплювалися відповідними наказами та розпорядженнями народних комісарів внутрішніх справ СРСР та УРСР. Найменша незгода з ними розцінювалась як виступ проти існуючої системи підлеглості, тобто як один з найстрашніших військових злочинів.

Тому наш неоплатний борг – зберегти пам'ять про тих співробітників правоохоронних органів, хто намагався за будь-яку ціну вирватися з-під жахливого пресу репресивної машини. До цієї когорти належав і працівник Управління НКВС Полтавської області Іван Герасимович Таруц.

Народився І.Г.Таруц в 1898 р. у селі Блюминичі Турнянської волості Брест-Литовського повіту Гродненської губернії у багатодітній селянській родині. Окрім Івана, в ній росло ще п'ятеро дітей. Сім'я жила нужденно. Коли ж у 1911 р. помер батько, стало зовсім сутужно. Та, незважаючи на скруту, Іван не зраджує своїй заповітній мрії отримати освіту. Закінчивши по-

чаткову сільську школу, він їде до невеликого містечка Чернавниці, вступає до двокласного (згодом чотирикласного) міського училища і завершує успішно навчання. Не забуває й про матір та молодших сестер – допомагає чим може. Пізніше він напише у своїй автобіографії: «З 8-річного віку у вільний від занять літній час займався господарськими роботами, які можуть тільки бути у такому віці».

З початком Першої світової війни сім'я Таруців, тікаючи від німецької навали, виїхала до Москви. Тут у 1915 р. забрали до армії старшого брата. У 17-річному віці Іван Герасимович залишився основним годувальником великої сім'ї. Знайти роботу в другій столиці імперії було, однак, нелегко. Тому в пошуках заробітку він виїжджає в Одесу, де до 1917 р. працює вантажником на станції Одеса-Головна. В грудні 1917 р., повіривши в гасла більшовиків, пристав до червоногвардійського загону, сформованого з матросів, робітників місцевих промислових підприємств. Згодом став червоноармійцем, в серпні 1919 р. був поранений.

У липні 1921 р. І.Г.Таруца переводять до складу Особливого відділу 1-го Кінного корпусу. Відтоді для нього почалася служба в органах державної безпеки. До призначення в 1933 р. на посаду начальника Лохвицького райвідділення УНКВС Полтавської області І.Г.Таруц працював співробітником для доручень Особливого відділу 1-го Кінного корпусу, секретарем спецвідділення Подільського губернського відділу ДПУ, помічником уповноваженого, уповноваженим Особливого відділу 17-ї та 15-ї стрілецьких дивізій, а також на різних посадах в Управліннях ДПУ Одеської, Сумської, Харківської та інших областей України.

Про те, як ставився І.Г.Таруц до дорученої справи, свідчать небагатослівні характеристики за 1928 р. з його атестаційних документів: «Швидко й вміло орієнтується у роботі, енергійний, вміло виявляє ініціативу. Відданий справі чекіст» [1].

І таку ж думку про свого колегу висловлять ті, хто працював з ним в УНКВС Полтавської області: «Він був досвідчений хороший працівник <...> Як про людину теж нічого поганого сказати не можу <...>».

Серед інших матеріалів, що зберігаються в особовій справі І.Г.Таруца, заслуговує на особливу увагу наказ № 40 від 2 лютого 1923 р., підписаний начальником контррозвідувального відділу ДПУ СРСР А.Х.Артузовим (в 1937 р. репресований, реабілітований посмертно в 1956 р.) за результатами перевірки відділу ДПУ Подільської губернії: «Вважаю за необхідне відзначити блискучі результати діяльності Подільського губвідділу ДПУ в умовах виключно важких як у відношенні надзвичайно складної політичної обстановки, так і абсолютно недостатньої матеріальної забезпеченості. Від імені Колегії ДПУ висловлюю подяку всім співробітникам губвідділу ДПУ з занесенням у послужні списки». Серед тих, хто отримав таку високу оцінку своєї роботи, був і Таруц І.Г. [2].

А ось характеристика, яку отримав Іван Герасимович у 1935 р.: «Справ, що заслуговують на увагу, не мав. Не мав також групових слідчих справ, за винятком одинаків. Боротьба з куркулями-втікачами ведеться ним недостатньо» [3].

Що ж трапилось? Невже за дванадцять років, після наказу А.Х.Артузова, досвідчений працівник втратив свій професіоналізм? Може, перестав працювати над собою, самозаспокоївся? Як нам здається, причина криється не в ньому самому, а в тих негативних процесах, які відбувалися в країні за сумним сценарієм партійно-державної верхівки.

Прагнучи усвідомити суть цих процесів, дійти до їх справжніх причин, І.Г.Таруц починаючи з 1927 р., постійно звертається до керівництва з проханням направити його на навчання. Зокрема, у рапорті від 11 серпня 1932 р. він пише: «Вважаю за необхідне доповісти, що протягом усієї громадянської війни і у післявоєнний період я ніде не вчився. Мої спроби підго-

туватися шляхом відвідувань різноманітних гуртків у більшості своїй з тих чи інших причин зривалися, або я їх вимушено залишав, внаслідок обставин службового характеру.

Ці прохання прошу вважати наполегливими, переконливими і останніми, оскільки, крім вищезазначених мотивів, мій віковий стан (1898 рік народження) надалі вже формально не дозволить порушувати подібне клопотання і обірве мою надію, до втілення якої прагнув протягом кількох років» [4].

Замість направлення на навчання І.Г.Таруц 20 квітня 1933 р. отримав призначення на посаду начальника Лохвицького РВ НКВС. Це був час, коли відбувалась подальша деформація органів державної безпеки. Якщо в напрямках зовнішньої розвідки, боротьби з закордонними спецслужбами, охорони кордонів вони виконували завдання забезпечення державної безпеки, то в здійсненні своїх внутрішньо-політичних функцій практично стали інструментом ствердження режиму особистої влади Сталіна, знярядям терору проти ні в чому не винних радянських людей. У країні стала формуватися зловісна атмосфера підозри та недовіри. Причому до тих чекістів, які висловлювали сумніви щодо доцільності масових репресій, відмовлялися порушувати законність, застосовувалися суворі міри покарання. Повною мірою це стосується і І.Г.Таруца. Коли в другій половині 1930-х рр. криваві репресії у країні досягли свого апогею, «показники по ворогах народу» у Лохвицькому районі, на думку керівництва НКВС, залишилися «незадовільними». Це засвідчує наказ від 29 березня 1936 р. по Харківському УНКВС [5].

«Обстеженням роботи Лохвицького РВ УНКВС встановлено, що стан роботи незадовільний, відділ не забезпечує викриття контрреволюційних формувань, з 1 жовтня до моменту обстеження не випущено жодної доповідної записки по посівкампанії. Наказує: за недостатню роботу по білій контрреволюції, українській контрреволюції, Лохвицькому цукрозаводу, хімічному заводу <...> лейтенанту державної безпеки Таруцу оголосити сувору догану. Попередити його, якщо він протягом 3-х місяців не зможе домогтися рішучого поліпшення в оперативній роботі, то до нього будуть вжиті більш суворі стягнення» [6].

Зрозуміло, що поліпшення в роботі можна було досягти лише шляхом фабрикації справ, розгортання репресій проти безвинних людей. Однак І.Г.Таруц, як і раніше, залишався вірним собі, тим принципам, якими керувався в повсякденній роботі, – не шукати ворогів там, де їх немає. Та така його позиція якраз і не влаштовувала окремих відповідальних працівників Лохвицького району.

Як відомо, сигналом для посилення репресій на Україні послужив серпневий пленум ЦК КП(б)У 1937 р., який розглянув питання «Про буржуазно-націоналістичну організацію колишніх боротьбистів і про зв'язок з цією організацією т. Любченка П.П.» [7]. 2 жовтня 1937 р. відбулося засідання пленуму Лохвицького РК КП(б)У з повісткою денною «Про підсумки серпневого пленуму ЦК КП(б)У». На засіданні було зроблено спробу перекласти на І.Г.Таруца всю відповідальність за господарські та інші провали в роботі району. Один з виступаючих, зокрема, заявив: «За боротьбистів я знаю і говорив з т. Таруцем, щоб повикорчовувати їх з усіх установ, але вони у нас живуть і процвітають <...> У педшколі є цілий ряд кричущих фактів і антирадянських анекдотів, але цим питанням НКВС не займався» [8].

Таруц як міг пояснював і відстоював свою позицію: «Роботі я віддавався повністю <...> Мене звинувачують, що я покровительствував, знаючи про існування контрреволюційної організації, заявляю, що про існування такої організації я не знав і до цього часу про неї не знаю <...>» [9].

Короткі уривки з документу – постанови пленуму районного комітету партії красномовно передають весь трагізм ситуації, пережитої Іваном Герасимовичем. Пленум звинуватив його в тому, що він «<...> протягом усієї роботи в районі як член бюро райкому та началь-

ник РВ УНКВС притупив більшовицьку пильність до викриття ворогів народу <...> Пленум виявляє тов. Таруцу політичне недовір'я і ухвалює – вивести його із складу пленуму і бюро РК КП(б)У» [10]. З цього моменту розпочинається відлік останніх місяців життя Івана Герасимовича Таруца.

1 січня 1938 р. тимчасово виконуючий обов'язки начальника УНКВС Полтавської області Петерс-Здебський (пізніше засуджений), спираючись на наведені вище документи, підготував доповідну записку до відділу кадрів Наркомату внутрішніх справ УРСР, в якій повідомив, що «Таруц не зумів викрити ворогів народу, головним чином, у керівних органах, працюючих у партійних, радянських і господарських організаціях, які займалися шкідництвом» [11].

Як свідчить практика, для працівників апарату республіканського НКВС подібні повідомлення з областей про непокірних чекістів не були несподіванкою. Тому розпорядження щодо начальника Лохвицького райвідділу НКВС не забарилося: «Просимо терміново відрядити працівника у Лохвицю, ґрунтовно перевірити роботу т. Таруца. Матеріали обстеження надішліть нам» [12]. Перевіряючі виїхали до Лохвиці, очевидно, з вже готовими висновками, тому без особливих роздумів вдалися до відвертої фальсифікації біографічних даних та фабрикації справжніх наклепів на І.Г.Таруца. Серед його підлеглих знайшлась людина, яка погодилася дати компрометуючі матеріали на свого начальника. Зараз неможливо встановити мотиви, якими керувався помічник оперативного уповноваженого, готуючи наклеп. Можливо, ним оволодів страх за своє життя, оскільки в цитованому раніше наказі 1936 р. по Харківському УНКВС йому суворо наказувалося « <...> підвищити свій загально-освітній рівень та більш детально вивчити настанови НКВС», може, мріяв зайняти керівне крісло. 21 лютого 1938 р. останній подає доповідну керівництву УНКВС, в якій повідомляє: «Працюю протягом п'яти років в Лохвицькому районі, де начальником райвідділення працює Таруц І.Г., який за моїми спостереженнями по спільній роботі, є людиною, на мій погляд, яка вимагає старанної перевірки» [13]. Разом з доповідною у Київ пішла й довідка [14], в якій був посіхом зібраний інший компромат. Зокрема, в розділ «шпигунські зв'язки» І.Г.Таруца увійшло повідомлення, що його мати та сестри проживають у Польщі, тобто після евакуації повернулися в Гродненську область, де народилися й виростили! До речі, кимось з «пильних» ця інформація, мабуть, уже у Києві, була підкреслена характерною жирною рисою.

Зібраних фактів виявилось досить для того, щоб згідно з особистим наказом наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського від 22 лютого 1938 р. заарештувати І.Г.Таруца, безпідставно звинуватити його в шпигунстві на користь польської розвідки і по етапу направити до спецкорпусу Київської в'язниці [15].

Немає потреби знову нагадувати про ті жорстокі тортури, які застосовували в той час слідчі НКВС до арештованих, хто б не потрапляв за ґрати, – робітник, селянин, вчений, ветеран партії або чекіст. Та на попередніх допитах Іван Герасимович, імовірно, мовчав, інакше чим іншим можна пояснити той факт, що вже 25 лютого у тих, хто фабрикував справу на нього, виникла потреба в додаткових відомостях. Тому згадуваний нами працівник, але вже не помічник оперуповноваженого, а тимчасово виконуючий обов'язки начальника райвідділу, доповідає керівництву УНКВС: «У доповнення до поданої мною раніше доповідної записки, що характеризує колишнього начальника Лохвицького РВ НКВС Таруца І.Г., на підставі даного Вами розпорядження, повідомляю таке. Працюючи на посаді начальника райвідділення, до своїх обов'язків він ставився далеко не чесно. За весь час ним було закінчено лише три слідчі справи, та й то за допомогою інших працівників.

Таруц створював видимість роботи, сидячи в своєму кабінеті майже до ранку, але ніяких результатів від цього не було (доповідних записок не писав, арештованих не допитував, а що робив – невідомо).

Дружина І.Г.Таруца – Безручко К.А. також мала зв'язок з відверто контрреволюційним елементом. Працюючи керівником драмгуртка, групувала навколо себе соціально-чужий елемент, як, наприклад, колишній автокефальний піп, попададя, син попа та інші» [16].

26 лютого 1938 р. дружина І.Г.Таруца була також заарештована і лише на підставі того, що «<...> знаючи про контрреволюційну діяльність свого чоловіка, не донесла про це відповідним органам» [17]. А чи могла вона знати про те, чого не було?

Кримінальна справа Івана Герасимовича Таруца – одна з небагатьох, у якій немає жодного протоколу допиту ні самого звинувачуваного, ні свідків. Але не слід вважати, що не було самих допитів. Вони проводились, однак слідчим нічого було писати. Незважаючи на нечувані фізичні та моральні знущання, Таруц тримався стійко до останньої миті життя у сталінській катівні, не визнав себе, як того хотілося катам, винним у будь-яких злочинах.

Встановити причину смерті І.Г.Таруца зараз нелегко. Офіційна версія, оформлена належним чином, свідчить, що 15 березня 1938 р. о 5 год. ранку він помер від «паралічу серцевої діяльності» [18]. Однак є всі підстави ставитися до цієї версії з певною недовірою. Ось, наприклад, витяг з свідчень одного з колишніх працівників УНКВС, якого допитували в 1959 р. під час перегляду справи І.Г.Таруца: «Якось <...> я зайшов в кабінет до слідчого. В той час на допиті був один з арештованих, колишній співробітник Півень [19]. Я поцікавився у нього, де Таруц, і Півень розповів, що Таруц помер у тюрмі Києва. Його нібито викликали на допит, звідки принесли побитого на носилках у камеру і скоро він помер. Під час допитів у І.Г.Таруца вибили всі передні зуби з верхньої і нижньої щелеп» [20].

Те, що Іван Герасимович помер внаслідок жорстоких тортур, підтверджується також документом, підписаним начальником тюрми. «Таруц, – вказується в ньому, – був викликаний на допит і повернувшись з допиту, біля 5-ої години у камері помер» [21].

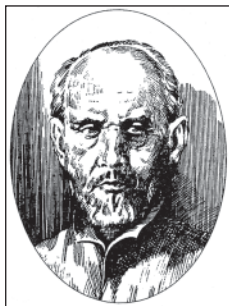
Лише через дев'ять місяців після смерті чоловіка, 14 грудня 1938 р. була випущена на волю Безручко К.А. [22], яка, незважаючи на знущання, так нічого й не повідомила слідству про «контрреволюційну діяльність» чоловіка.

У 1958 р. К.А.Безручко порушила клопотання про реабілітацію І.Г.Таруца. Вивчивши всі матеріали, 12 червня 1959 р. Військова прокуратура Київського військового округу затвердила постанову про те, що Таруц Іван Герасимович у 1938 р. був заарештований безпідставно. Тому кримінальна справа щодо нього була припинена за відсутністю складу злочину.

1. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 3391. – Ч. I.
2. Там само. – Спр. 10563-С. – Арк. 47, 49-50.
3. Там само. – Спр. 3391. – Ч. III.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. – К., Либідь, 1990. – С. 183.
8. Архів УСБУ по Полтавській області. – Спр. 3391. – Ч. III.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само. – Спр. 10563-С. – Арк. 5.
15. Там само. – Арк. 3-4.
16. Там само. – Арк. 1-2.
17. Там само. – Спр. 2249-С. – Арк. 4.
18. Там само. – Спр. 10563-С. – Арк. 12.

19. Півень Іван Романович, 1903 р. н., уродженець с. Русаловка Букського району Київської області, в 1938 р. працював оперуповноваженим Полтавського УНКВС, проживав у містечку Градизьку Глобинського району Полтавської області. 17 жовтня 1938 р. засуджений до розстрілу по ст. 54-7, 54-8. 54-11 КК УРСР за те, що, як він свідчив на допитах, «ухилився від переслідувань жителів, так як не міг бачити сльози невинних людей».
20. Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр. 10563-С. — Арк. 49-51.
21. Там само. — Арк. 29.
22. Там само. — Арк. 63-64.

Олександр Христенко

ТАХТАЙ

Олександр Кузьмич

жовтень, 23, 1890 — липень, 25, 1963

Величезний кабінет у Херсонському музеї заливало сліпуче червоне сонце. За столом з бронзовим литим свічником у вигляді вершника-кочівника сидів, одягнутий у форму червоноармійця, старий археолог Тахтаї. Він старанно записував у зошит результати розкопок.

Будівлі струшували далекі розриви авіабомб, які падали у районі порту. На стіл сипалася біла пилюка зі стелі. Здрігалися на стіні два великих портрети Сталіна і Молотова. Наступний вибух міцно сколихнув будинок, і портрет, зірвавшись, повис на мотузці, погойдуючись, ніби маятник.

Тахтаї підняв голову, машинально подивився на портрет і, не повертаючись ні до кого, промовив:

«Один уже висить...».

Музейні працівники, які знаходилися в кабінеті, також подивилися на портрет, що хитався, потім на зігнутаго над рукописом Тахтаї і промовчали. (Але, як виявилось згодом, хтось вкарбував сказане у пам'ять).

Тахтаї же миттю забув про це і, зосереджено наморщивши лоба, записував: «У важкі дні, коли гітлерівці шалено рвалися до Севастополя (7–10 червня 1942 р.), на херсонському некрополі було зроблено цікаве відкриття...».

Далі він докладно описав знайдений древній похоронний склеп, порядок розміщення кісток у ньому, дві пряжки пізньої сарматської епохи, «пов'язаних зі зміною скіфського населення сарматським і подальшим вторгненням гунів», декілька керамічних і скляних фрагментів римського імператорського часу і тому подібне.

Закінчивши опис, Олександр Кузьмич розпрямив сухеньку спину, на якій пухирчилась гімнастерка ополченця. По коридору, в якому лежали поранені червоноармійці, вийшов на подвір'я. Улюблений, викладений плитами дворик музею, оточений пальмами, в'юнким виноградом, з особливим, сухим і теплим запахом прогрітого віковим сонцем південного міста.

Сонце сідало, прокладаючи мерехтливу, золоту доріжку від білокам'яної, білоколонної базилики шостого століття до самого горизонту, до центру вічності.

Ударила берегова гармата. Сліпа куля черкнула об дзвін Херсонесу й він бронзово і, здалося, ображено загув. Цей дзвін пережив не одну війну. Побував у полоні. Дзвонив французам у Нотр-Дамі. Повернувся на батьківщину. Тепер у туманну погоду попереджує кораблі про небезпечні берегові скелі.

«Долі людських речей схожі на долі людей», – подумав Олександр Кузьмич.

Він нахилився. Зірвав листочки полину, що пробивалися між каменів, розім'яв цупкими пальцями і з насолодою втягнув духм'яний терпкуватий запах.

«Кого тільки не було тут: греки, сармати, алани, хазари, євреї, варяги, росіяни, вірмени, печеніги, половці, татари... Прийдуть німці – підуть і вони. Незмінним залишиться лише Херсонес. Кидатися у обтяжливу й непотрібну метушню евакуації? Ні, це не для мене. Як учив Епікур? «Все потрібне природа зробила легким і приємним, а все важке – непотрібним». Він посміхнувся своїм думкам, згадавши давню доповідь у Полтавському музеї. Це було... було у 1922 р., у двохсотлітній ювілей філософа Сковороди. Тоді він був молодий. Епікур і Сковорода захоплювали, і його доповідь «Сковорода як епікурієць» сприйняли з фурором. Він поєднав двох великих філософів. Елліна, який жив дві тисячі років тому, й українця з Полтавщини, цього елліна над еллінами, символ і провісник майбутнього.

«... Ах, скільки разів я поривався жити, наслідуючи його, у згоді зі своєю природою, і кожний раз був битим. І зараз я хочу жити, як він. Улюблена робота, мудрість, спокій і Херсонес. Німці також схилиються перед античністю, і мене не чіпатимуть...».

Так він прийняв остаточне рішення. І коли О.К.Тахтаю запропонували евакуюватися, він відмовився.

«Але тут буде пекло», – говорили йому.

«У кожному пеклі повинен бути свій цербер, – відповідав він. – Я залишусь таким цербером біля цих священних каменів».

Гітлерівці повелися з «цербером» до банальності просто. Перший німець, який його побачив, загнав археолога в колону полонених («як у череду», – подумав Тахтаї). Під вартою полонених погнали у глибокий Гераклійський півострів. Там частину розстріляли, а решту, втім числі й Олександра Кузьмича, близько місяця переганяли із табору в табір під палючим, виснажливим сонцем Кримського степу. Бахчисарай, Сімферополь він бачив тепер очима бранця, невільника, раба. Століття, здається, перевернулися.

У серпні обірваний, брудний, з потрісканими губами лежав він у пилюці обнесеного колючим дротом двору колишнього радгоспу «Червоний», гортаючи словник німецької мови. На вищій чорнілі постать знеможеного від спеки німця у сталевій касці. Якись жінки кидали полоненим через загорожу цукрові буряки.

Він не став збирати буряки. Після баланди нестерпно різало у хворому шлунку. Мучила печія. Хворобливий мозок вистукував думки телеграфом:

«Я втікаю, втікаю від нього, а він ловить мене за поли і тримає, тримає. Для чого я йому потрібний? Дайте людині жити вільно, працювати, займатися улюбленою справою і все. Як просто, але, очевидно, нездійсненно. Невже Сковорода ідеаліст? А його життя – рідкісний виняток із правил?»

Як це таланило старчику Григорію втікати від світу? «Світ ловив мене, але не спіймав».

Я ніколи не перебував і не хочу перебувати ні в якій партії. Завжди знаходився осторонь політики. Які інтереси зачіпає археологія? Все у далекому минулому.

Але ж ні. У двадцять дев'ятому заарештували у зв'язку зі справою професора Щепотьєва й інших членів Наукового товариства при Полтавському краєзнавчому музеї. Все у цій справі було брехнею. Ніякої «Спілки визволення України» не існувало. Тримали у катівні, доки тіло не вкрилося струпами і не стало гнити. Випустили тому, не вистачило неправди. У тридцять

п'ятому знову арештували. Тепер уже в Одесі. Звинуватили «у змові на ідеологічному фронті». Два місяці провів у катівні. Знову звільнили. Ніяких доказів провини не було. Тепер ось ці «залізоголови» – думав Тахтай, дивлячись на гітлерівців у касках.

Почувся шум мотора. У двір заїхав відкритий автомобіль і офіцер-німець через перекладача повідомив, що місцеві українці вільні й можуть розходитися по домівках.

Шлях додому пролягав через Сімферополь, і Олександр Кузьмич вирушив у той бік. Щоб легше було йти й не так допікало сонце, накрив голову великим листком лопуха і виловив із пам'яті вислів: «Ходячи по землі, слід обертатися в небесах». Але думки не вабило божественне. У зимовому небі ширяв шуліка. Удаліні синіли гори. За горами було море. Там Херсонес. Він ішов у той бік. Туди полинули його думки і від цього стало легше.

В Сімферополі директор краєзнавчого музею Полканов, давній знайомий, порадив звернутися у айнзацштаб Розенберга.

«Що це за штаб?» – «Айнзацштаб відає усіма музеями та іншими культурними закладами Криму. Штабові потрібні такі спеціалісти, як ви. Будете, як і раніше, займатися археологією. Це те, що ви любите».

Через декілька днів з допомогою Полканова Олександр Кузьмич отримав необхідні документи. У них значилося, що він професор, доглядач Херсонеського музею.

Керівникові сімферопольської групи айнзацштабу Вайсману, який видав документи, і доктору археології німцеві Штамффу Олександр Кузьмич сказав, що він не має звання професора. Але німці просто розсміялися: «Нічого, гер професор. Це для надання вам авторитету. А отримувати будете пайок солдата фатерлянда».

«Росіяни говорять: «Дарованому коневі у зуби не заглядають». – «Яволь, гер професор».

І потекли археологічні будні в окупації. Разом з дружиною Ніною Василівною жили на території Херсонеського музею-заповідника. Олександр Кузьмич займався розкопками візантійської каплиці. Ортс-комендант Севастополя полковник Ганш виділив для розкопування солдатів і один солдатський пайок на двох: археологові і його дружині. Вищі чини Райху, які приїздили до Севастополя, вважали за потрібне відвідати античний Херсонес. Крім Тахтая, нікого із наукових співробітників не було і йому довелося супроводжувати по музею Розенберга, маршала Антонеску, адмірала Шпрее...

Ганш зустрічав гостей з оркестром. Потім скажуть, що це робив Тахтай.

Старанний і пунктуальний професор імпував ортскоменданту, і він вручив йому бронзову медаль «Для народів Сходу».

«Не вистачало нам ще цієї медалі», – сказала наодинці чоловікові Ніна Василівна.

«Так, – погодився Олександр Кузьмич, – скоро повернеться НКВС і знову почнуться арешти. А Ганш хитрий: показав цією медаллю, що люди в нього добре працюють».

Увечері, як звичайно, подружжя вийшло прогулятися берегом моря. Ніна Василівна попросила у чоловіка медаль і, по-жіночому незграбно розмахнувшись, закинула її у воду.

Море грало золотими зірочками. Вечорове сонце проклало доріжки від блокам'яної базилики шостого століття до самого горизонту, до того місяця, де живе захід, де центр вічності.

Невдовзі радянські війська почали штурм Севастополя. Точилися страшні, криваві бої. В ці дні Олександр Кузьмич у товстому зошиті записував: «7 травня 1944 р., у день початку штурму Севастополя Червоною Армією, південне-східніше собору, поблизу бомбосховища, на глибині 1,5 метра було знайдено золоте скроневе кільце – масивне, з порожнистою біконічною намистиною. У Херсонесі це, здається, перша знахідка серги такого типу (XII–XIII століття)».

В цей час він робить свої відкриття, уважно вивчаючи ледь прохололі вирви від снарядів.

Після визволення міста Олександр Кузьмич зробився героєм, хранителем Херсонеса від окупантів. Це була правда.

Коли німці підготували до відправлення у Німеччину ящики з античністю, завантажили в один із них чудовий кам'яний грифон, Олександр Кузьмич умовив Ганша не відривати предмети від їхнього природного середовища. Німець захоплювався історією. Був автором праці «Історія Севастополя як фортеці» й розумів археолога. Він погодився не чіпати ящики. Дехто стверджує, що німці просто забули ящики, поспішаючи при відступі. Як би там не було, але голова міськради В.П.Єфремов констатував: «Цінності, які залишилися, збережені».

Письменниця Ольга Бертгольц у нарисі «Севастополь» і професор із Ленінграда Володимир Шевченко у книзі «Скарби зниклих міст» опоетизували образ хранителя Херсонеса. За свідченням Ольги Бертгольц, з початку війни над робочим столом Олександра Кузьмича висіла переписана ним на листку ватману древня присяга рідному місту.

«<...> Клянусь Зевсом, Землею, Сонцем, Дівою, богами і богинями Олімпійськими і героями, які володіють містом <...> я не зраджу ні Херсонесу, ні Керкінітіді, ні Чудовій гавані, ні решті укріплень, – нічого нікому, ні елліну, ні варвару, але буду охороняти для народу херсонеситів <...>».

Ольга Бертгольц відзначалася винятковою об'єктивністю. Вона стверджує, що Тахтай був вірний своїй клятві.

НКВС Олександра Кузьмича не чіпав. Він спокійно писав статті до наукових журналів, де описував археологічні відкриття у 1942–1944 рр. Медаль «Для народів Сходу» лежала на дні Херсонеської бухти.

Інколи на науковому фронті виникали бої місцевого значення. Молоді співробітники «пощипували» Олександра Кузьмича, звинувачували навіть в опортунізмі. Підставою послужив обережний висновок археолога, зроблений при описуванні горщика.

Так тривало до тієї пори, доки Сталін не розгорнув нову кампанію проти народу. Тепер вона називалася «боротьбою з космополітизмом». На голову співробітників музею посипались керівні вказівки, які плодили по волі вождя вчені-флюгери:

«Перед істориками Криму стоять великі завдання, які повинні бути вирішені найближчими роками!»

Перше: ми повинні вивчати і висвітлювати історію Криму, як історію російського Криму, як історію віддавна російської землі. Друге: історики Криму повинні повести рішучу боротьбу проти космополітизму, буржуазного об'єктивізму і аполітичності, під прикриттям яких часто ховаються противники марксистсько-ленінського вчення. Ідейна спрямованість, більшовицька партійність повинні стати невід'ємним правилом у нашій науковій роботі. Третє...».

Олександр Кузьмич явно не вписувався в ці установки. «Спливла» бронзова медаль «Для народів Сходу». Вона була «залізним» доказом космополітизму. Згадалась і давня репліка щодо повішеного портрета. Тепер у чужих вустах вона зазвучала так: «Один повісився, тепер черга за другим». А коли Олександра Кузьмича заарештували й був винесений вирок, то в ньому й зовсім усе трансформувалося – гадані й негадані «гріхи». Виявилось, що в 1938 р. він допустив «наклепницький випад на радянську дійсність», про що писала газета «Маяк Комуни»: «Проводячи екскурсії на розкопках, Тахтай, не приховуючи іронії, давав нам такі пояснення: «Ось чудова, художня лазня древнього Херсонесу, яку не завадило б мати і зараз, тому що співробітники музею не мають лазні».

Доказ «випаду» – газетна вирізка – була додана до матеріалів справи. Досвідченому окові вона говорила, що Тахтай був взятий на приціл ще в 1938 р., але «час 37-го» тоді минув. Через десять років справа повернулася «репресіями 40-х» і втягла Олександра Кузьмича у свої немилосердні жорна.

З приводу портрета, що зірвався зі стіни, у вироків говорилося, що Тахтай «допустив антирадянський випад по відношенню до одного з керівників партії і уряду». В результаті, за «зносини в контрреволюційних цілях з іноземною державою або окремими її представниками» (ст. 58-3) і «агітацію, яка містила заклик до повалення Радянської влади» (ст. 58-10 ч.2

КК РСФСР), Олександра Кузьмича засудили на 25 років позбавлення волі у виправно-трудо-
вих таборах. По сьогодні він не реабілітований.

У 1951 р. в зв'язку зі скаргою дружини на вирок справу розглянув помічник прокурора
Кримської області. Він дійшов висновку, що «Тахтай як на попередньому, так і на судовому
слідстві намагався свою злочинну роботу прикрита тим, що для нього, мовляв, наука понад
усе. І що він служив при німцях не на німців, а на Херсонес. Намагався заховатися в «теорію»,
властиву космополітам, а саме – наука нібито не знає меж».

У винесенні протесту на вирок Кримського обласного суду в справі Тахтая помічник про-
курора відмовив.

У 1953 р. помер Сталін. Почалася відлига. Обережна, несмілива. Взялися за перегляд
справ «сталінського періоду». Справ було багато. Переглядали їх поспіхом, нашвидку. Так
само поспіхом і нашвидку погортали справу Олександра Кузьмича, «<...> нагороджений
<...> проводив контрреволюційну діяльність <...> зводив клеми на радянську дійсність
<...> на одного з керівників КППС <...> ганьбив радянський уряд. Матеріалами справи вина
осудженого повністю доведена, суд правильно кваліфікував дії осудженого по ст. ст. <...>
але, враховуючи, що осуджений Тахтай судиться вперше і має похилий вік – 63 роки і обрана
йому міра покарання сувора – Президія Верховного суду УРСР постановляє: протест голови
Верховного суду УРСР задовольнити, вирок Кримського обласного суду від 11 листопада
1949 року і ухвалу судової колегії Верховного суду РРФСР від 3/1-1950 року змінити, вва-
жати Тахтая Олександра Кузьмича засудженим до позбавлення волі у виправно-трудо-
вих таборах на десять років. У останній і частині вирок обласного суду і ухвалу Верховного суду
залишити в силі».

Чи не від таких рішень народ міцно засвоїв правило про те, що «закон, як дишло». Далі
цього дишла беззаконня уже ніхто не повертав.

1. У 1990 р. архівна кримінальна справа О.К.Тахтая № 4887 зберігалась в архіві УКДБ УКТ по Кримській обл.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ

Євген Петрович

березень, 12, 1892 – 1938

Свіжий вітер суспільного оновлення розвіяв імлу над багатьма подіями нашої історії. З безодні часу повернулося до нас і, здається, назавжди занесене пилом забуття ім'я уродженця Полтавщини Є.П.Терлецького, яскрава особистість якого тривалий час не вписувалася у вузькі рамки ідеологічних стандартів.

Євген Петрович Терлецький народився 12 березня 1892 р. у селі Лозовий Яр Пирятинського повіту Полтавської губернії. Батько його був вчителем, потім став священником. Мати – випускниця епархіального училища – теж вчителювала, а після заміжжя займалася домашнім господарством, періодично повертаючись до праці за фахом. В сім'ї, крім найстаршого Євгена, було ще троє хлопців (один з них рано помер) і троє дівчат.

Євген навчався спочатку в земській школі, потім у Переяславському духовному училищі і Полтавській духовній семінарії. Перед ним – представником родини, кілька поколінь якої присвятили себе служінню церкві, відкривався широкий шлях до духовної кар'єри. Проте, як виявилось, за стінами Полтавської семінарії всупереч усьому жив волелюбний дух, спостерігались прояви непокори й навіть заворушення серед вихованців. Не дивно, що Терлецький у 1908–1909 рр. входив до складу революційних учнівських гуртків, а трохи пізніше став членом забороненої партії соціалістів-революціонерів.

У червні 1911 р. він закінчив чотири класи семінарії (що прирівнювалося до середньої освіти) і відмовився від продовження навчання, яке в старших класах мало вже винятково богословський характер. Цілком можливо, що таке рішення було зумовлене не тільки власними радикальними настроями молодого есера, оскільки в одній з автобіографій Терлецького є згадка, що він був виключений з семінарії за участь у страйку.

Цього ж року Євген стає студентом Психоневрологічного інституту в Петербурзі; прослухав загальноосвітній курс, а потім вчився на юридичному факультеті [1]. В інституті діяв досить сильний есерівський осередок, і поступово партійна робота стає, за власним визначенням Терлецького, його основним заняттям. З першого курсу він був членом інсти-

тутьського політичного гуртка імені Михайловського. Від групи соціалістів-революціонерів Терлецький у 1912–1913 рр. входив також до студентського старостату. А під час канікул молодий агітатор приїздив на Україну і вів революційну роботу серед населення, переважно селянства.

Навіть побіжного знайомства з документами жандармських управлінь досить для висновку, що літні приїзди вихованців Психоневрологічного інституту на Україну завдали місцевій владі чимало клопоту. В поліцейських рапортах можна побачити прізвища студентів есерівських активістів Д.В.Ліницького, А.І.Міхна, М.В.Старикова та інших. З першим із них – своїм земляком, також сином священика Дмитром Володимировичем Ліницьким – у Терлецького зав'язалися тісні товариські стосунки.

У липні 1913 р. харківські жандарми вистежили Ліницького, який займався розповсюдженням нелегальної літератури. Під час дізнання вони встановили, що частина її для дальшого поширення пересилалася Євгенові, який в цей час жив у батька. У Терлецьких негайно був проведений обшук, в ході якого знайшли один примірник газети «Знамя труда» (видання ЦК партії соціалістів-революціонерів) і 13 напівлегальних брошур соціально-політичного характеру [2]. Певно, на перший раз влада не вбачала потреби в жорстких санкціях, і в травні 1914 р. справа була закрита без відчутних наслідків для Д.В.Ліницького, Є.П.Терлецького та їх друзів. Євген продовжував навчання. Не припинив він і революційну діяльність, зокрема став експедитором ліво-народницької газети «Боевая мысль», «Стойкая мысль» (це видання кілька разів змінювало свою назву). Восени 1914 р. під час поліцейської акції по закриттю газети Терлецький був заарештований в приміщенні друкарні, але йому пощастило втекти. Незабаром він терміново, навіть не оформивши студентську відпустку, виїжджає з Петрограда на південь. Як офіційний привід пізніше була названа необхідність покращити стан здоров'я, що певною мірою відповідало дійсності. ,

Протягом 1914–1915 рр. Терлецький кілька разів нелегально і напівлегально повертався до Петрограда, паралельно працюючи віспоцєпєм у Павлоградському земстві Катеринославської губернії, а потім помічником санітарного лікаря у Юзівці.

У грудні 1915 р. Євген Петрович поновлюється в інституті, де з головою занурюється в громадську студентську діяльність. Зокрема, він був обраний головою загальноінститутського старостату, входив у керівництво кооперативної студентської спілки, яка займалась, пошуком шляхів заробітку для студентів та іншими аналогічними питаннями. Проте закінчити п'ятий курс Терлецькому так і не вдалося. Громадська діяльність забиравала всі сили і час. За невнесення плати за навчання він був звільнений з числа студентів, а незадовго до Лютневої революції ув'язнений в одній з петроградських тюрем.

Повалення царату звільнило всіх політ'язнів. Незабаром Терлецького обирають членом Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Одночасно він стає головою Різдвєнського районного комітету партії соціалістів-революціонерів. Характеризуючи свої політичні переконання того часу, Терлецький в автобіографії писав, що він «боровся з право-есерівським черновським напрямком, примикаючи до групи Натансона і об'єднуючи ліві елементи есерів у Різдвєнському районі» [3].

У квітні 1917 р. Терлецький повернувся на рідну Полтавщину, де незабаром став одним з лідерів місцевих есерів. Його обирають до складу Полтавської ради, а у вересні 1917 р. Євген Петрович вже на посаді голови її виконавчого комітету. В ряді конкретних питань Терлецький та його однодумці виступали пліч-о-пліч з полтавськими більшовиками. Так, виконком, а потім і загальні збори рради прийняли більшовицьку резолюцію в підтримку скликання Всеукраїнського з'їзду рад, більшовики і ліві есери разом боролися за передачу Радам всієї повноти влади в і губернії. Про особистий авторитет революціонера свідчило обрання його в листопаді 1917 р. делегатом І з'їзду рад України та Всеросійських Установчих зборів.

Події, пов'язані з проголошенням радянської влади на Україні, добре висвітлені у нашій літературі. Хотілося б лише звернути увагу на маловідомий факт, що коли стала очевидною неможливість проведення I з'їзду рад у Києві, то саме Терлецький від імені лівих есерів слідом за В.М.Шахраєм, який виступив від більшовиків, зробив заяву про те, що сформований Центральною Радою склад з'їзду не відображає настрою мас, після чого весь лівий блок покинув його. Після перенесення з'їзду у Харків Євген Петрович був обраний членом Центрального виконавчого комітету рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України і як народний секретар земельних справ увійшов до складу першого радянського уряду республіки – Народного секретаріату [4].

На початку січня 1918 р. Є.П.Терлецькому довелося бути присутнім на відкритті Установчих зборів. Залишивши їх разом з більшовиками й іншими лівими есерами, Євген Петрович взяв участь у роботі III Всеросійського з'їзду рад, що проходив з 10 по 18 січня 1918 р. Саме тоді він вперше зустрів В.І.Леніна. А незабаром доля знову звела їх при вирішенні важливих державних питань. 23 лютого 1918. р. ЦК РКП(б) після тривалої дискусії погодився з пропозицією В.І.Леніна послати в Брест-Литовськ делегацію, яка мала продовжити зірвані Троцьким переговори і негайно підписати ті умови миру, які пропонувала Німеччина та її союзники. Наступного дня В.І.Ленін телеграмою запропонував українському уряду послати в Брест-Литовськ також і українську мирну делегацію, яка мала добиватися укладення миру на тих же умовах, що і Центральна Рада, але так, щоб німецько-австрійські війська не окупували Україну. В цей же день ЦВК рад України і Народний секретаріат на спільному засіданні вирішили направити в Брест-Литовськ так звану «другу українську радянську делегацію» у складі більшовика В.П.Затонського, лівого есера Є.П.Терлецького, лівого українського соціал-демократа Є.В.Нероновича та безпартійного селянина А.І.Руденка. Делегація негайно виїхала з Києва і 26 лютого о сьомій годині ранку прибула до Петрограда. Тоді і відбулася зустріч членів делегації з В.І.Леніном.

Пізно увечері 26 лютого українська делегація виїхала в напрямку зайнятого німцями Пскова, щоб звідти добиратися до Брест-Литовська. З великими труднощами і пригодами вона дісталася до Пскова, однак була затримана німецьким комендантом. Після цілої доби безрезультатного чекання і навіть вимушеного протесту проти дій військової влади стало відомо, що представники Четверного союзу вестимуть переговори тільки з урядом Центральної Ради. Довелося повернутися до Петрограда.

Згодом делегація виїхала на Україну: спочатку в Харків, а потім у Полтаву, куди переїхав уряд із захопленого німцями Києва. Дальший перебіг подій добре відомий. 15 березня договір був ратифікований IV Надзвичайним Всеросійським з'їздом рад. Це рішення дістало схвалення і на II Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся 17–19 березня 1918 р. Проте об'єднана фракція українських і російських лівих есерів, кількісно найчисленніша на цьому з'їзді, виступила проти Брестського миру, а також поставила вимогу суттєвого перерозподілу урядових посад на свою користь. Коли їх позиція не знайшла підтримки більшості з'їзду, ліві есери відмовилися від участі в уряді, залишивши однак своїх представників у складі ЦВК. Особисто Терлецький, звичайно, не міг зненацька стати противником Брестського миру, але, підкоряючись партійній дисципліні, передав портфель народного секретаря земельних справ більшовику В.М.Шахраю, продовжуючи однак брати активну участь у політичному житті як щойно обраний член Президії ЦВК Рад України.

Проте менш як через місяць внаслідок окупації більшості території України і президія ЦВК, і Народний секретаріат згорнули свою роботу. Замість них у другій половині квітня 1918 р. був утворений надзвичайний орган – Всеукраїнське бюро по керівництву повстанською боротьбою (інші назви – «Повстанський Народний секретаріат», або – за кількістю членів – «Дев'ятка»). Одним із членів бюро став Терлецький. Відтоді він майже весь час знаходився на нелегальному становищі. Повні небезпек поїздки в окуповані Київ, Полтаву,

Одесу та інші місця України лише зрідка перемешувалися коротким і досить відносним відпочинком. «Дев'ятка» проіснувала до липня 1918 р. За рішенням І з'їзду КП(б)У її змінив орган суто більшовицький – Центральний військово-революційний комітет.

Проте Терлецький продовжував займатися організацією боротьби з німецько-австрійськими окупантами вже як один із лідерів лівих есерів на Україні, які на цей час остаточно організаційно розмежувалися з правими есерами. Входив він і до складу підпільного Київського ревкому. Саме тоді Євген Петрович виявився безпосередньо причетним до однієї з самих інтригуючих подій громадянської війни – вбивства 30 липня 1918 р. командуючого групою армій «Київ», яка окупувала Україну, Південну Білорусію і Південну Росію, німецького генерала-фельдмаршала Германа фон Айхгорна.

Цей терористичний акт, запланований одночасно з відомим замахом на посла Мірбаха, здійснила в Києві об'єднана група російських і українських лівих есерів. Безпосереднім виконавцем став кронштадський матрос Борис Донської, а координатором замаху від українського ЦК лівих есерів був Є.П.Терлецький [6].

Постає принципове питання, а яку ж історичну оцінку треба дати цьому продовженню народовольської і есерівської традиції індивідуального терору? Зрозуміло, вбивства Мірбаха і Айхгорна були ланками одного ланцюга, відображали негативну реакцію есерівського керівництва на укладання Брестського миру, мали, хоча і в різній мірі, гіркий присмак політичної провокації. Та все ж не можна і не побачити різниці між замахом на дипломатичного представника держави, з якою тільки-но було укладено мирний договір, і постаттю головнокомандуючого окупаційними військами, який в очах народу виглядав як головний кат України і навіть у себе на батьківщині вважався одіозною фігурою.

Невдовзі Є.П.Терлецький був викритий контррозвідкою, однак з допомогою друзів і родичів зумів обійти пастки агентів німецької влади і уряду гетьмана Скоропадського і в серпні 1918 р. вибрався з Києва до Москви. У жовтні 1918 р. він мав намір повернутися на Україну, однак при переході кордону на території Белгородської губернії поблизу залізничної станції Палатовка Терлецького і трьох його товаришів схопив і розстріляв ворожий загін. Товариші загинули, а Євгена Петровича місцеві жителі, у прямому розумінні цього слова, витягли з могили. Йому вдалося дістатися до залізничної станції, звідки його переправили до Москви, де він кілька місяців перебував на лікуванні. Відтоді в медичних документах Терлецького стала з'являтися коротка, але неймовірна за своїм змістом фраза: «У 1918 році переніс розстріл».

Наприкінці 1918 р. почалось звільнення України від окупантів. Впав і гетьманський режим. III Всеукраїнський з'їзд рад (6–10 березня 1919 р.) проголошує Україну Соціалістичною Радянською Республікою. Терлецький на цей час вже був знову у строю, хоча наслідки важкого поранення ще давали себе знати. Проте партія українських лівих соціалістів-революціонерів на з'їзді не була допущена до участі у вищих органах державної влади. Мотивуючи таке рішення від імені більшовицької фракції, Г.Л.П'ятаков підкреслив, що ця партія все більше стає центром організації контрреволюційних сил на Україні [7]. Дійсно, трохи пізніше, в тому ж березні 1919 р. на другому з'їзді українських лівих есерів з усіх принципів питань перемогу одержали так звані «активісти», які були прихильниками не співробітництва, а відкритої боротьби з комуністами. В цих умовах ряд членів партії оголосили про розрив з «активістами» і створення Організаційного бюро нової партії українських лівих соціалістів-революціонерів (меншості). Рупором Організаційного бюро з 28 березня 1919 р. стала київська есерівська газета «Боротьба». Нова партія стояла на позиціях визнання авангардної ролі робітничого класу в соціалістичній революції, повної підтримки радянської влади, тісного співробітництва з комуністами і всіма іншими близькими до них силами. Свою опору вона вбачала у біднішій частині селянства, ставлячи за мету сприяння найкорішому його класовому розшаруванню.

Ця платформа дістала широку підтримку. На бік Організаційного бюро в квітні-травні переходить більшість членів Київської, Харківської, Миколаївської, Одеської, Херсонської, Луганської та ряду інших партійних організацій. 31 травня 1919 р. У Києві відкрився III Всеукраїнський з'їзд партії українських лівих есерів (він же – перший з'їзд нової партії борбистів, яка одержала таку назву від найменування свого центрального органу). Євгену Петровичу було довірено відкрити з'їзд, зробив він також доповідь про ставлення до інших партій, в якій послідовно наголошував на необхідності блоку з лівими партіями. На з'їзді він обирається до складу ЦК і навіть стає його секретарем [8].

Денікінщина перервала радянське будівництво на Україні. Після її подолання в грудні 1919 р. між ЦК КП(б)У і ЦК партії борбистів було укладено угоду про співробітництво у відновлюваних органах влади. Євген Петрович очолив створену 13 січня 1929 р. комісію юстиції при Всеукрревкомі, а після відновлення 19 лютого 1920 р. нормальної діяльності уряду став наркомом юстиції республіки. Головне своє завдання він вбачав у ліквідації старих судових установ і організації нової системи юридичних органів.

Терлецький, зокрема, особисто входив до складу комісії, створеної для так званого «розвантаження» в'язниць від осіб, що перебували там без належних підстав або за малозначні правопорушення. Був він і одним з авторів законопроекту про амністію до 3-ї річниці Жовтня.

При безпосередній участі Терлецького уточнено правове становище ряду державних установ, поширено на території України дію «Керівних начал кримінального права РРФСР», прийнято важливий закон про права і комнезамів, ряд інших актів. Розпочалася підготовка до широкої кодифікації українського радянського законодавства. Є окремі відомості і про те, що Терлецький разом із кількома іншими юристами підготував оригінальний проект нової Конституції УРСР, який пізніше був втрачений [9].

Зараз сам час нагадати, що робота в Наркомюсті становила лише частину, хоча, напевно, більшу, його політичної діяльності. Він залишався одним із керівників партії борбистів, яка протягом 1920 року стрімко зближувалась з більшовиками. Серед борбистів дедалі більшого поширення набували пропозиції, наслідуючи приклад іншої української політичної партії – боротьбистів, організаційно об'єднатися з КП(б)У.

Тим часом в травні 1920 р. розгорнулися бойові дії проти панської Польщі. Так само, як і більшовики, борбисти оголошують партійну мобілізацію. Терлецький призначається завідуючим мобілізаційним відділом Центрального комітету партії борбистів. Під його керівництвом проводиться суворий облік її членів, кожний десятий негайно направляється на фронт.

Як тільки дозволила обстановка на фронті, розпочалася підготовка з'їзду борбистів. Він відкрився 16 червня 1920 р. у Харкові. Терлецький був обраний до президії з'їзду, вносив пропозицію щодо порядку денного, виступив з доповіддю про діяльність ЦК.

З'їзд прийняв рішення, в якому зазначалося, що партія борбистів по суті мала перехідний характер, і що визнаючи керівну роль пролетаріату і його партії, тобто відмовляючись від боротьби за владу, борбисти не мають права на самостійне існування як політична організація. А 4 серпня 1920 р. київська «Борьба» вишла з незвичним гаслом: «Партія борбистів вмерла, хай живе Комуністична партія!». За умовами угоди про злиття двох партій всім, хто був прийнятий до Компартії, стаж перебування в борбистах повністю зараховувався в партійний стаж, в усі керівні органи КП(б)У вводилися представники від борбистів. Є.П.Терлецькому партійний стаж також був зарахований з травня 1919 р., а загальний революційний – з 1910 р. Наприкінці липня 1920 р. він був включений до складу ЦК КП(б)У [10].

А в серпні 1920 р. вже як член керівного органу українських більшовиків Євген Петрович був відраджений у Кременчук для проведення мобілізації на врангелівський фронт, на-

лагодження партійної і радянської роботи. Незабаром Терлецький, який до цього мав лише невеликий досвід служби рядовим у Київському комуністичному полку, призначається членом Реввійськради Кременчуцького укріпленого району. Тут він, зокрема, бере активну участь в підготовці і проведенні губернської партійної конференції, на якій за пропозицією Центрального Комітету обирається делегатом Всеукраїнської конференції КП(б)У [11].

В умовах переходу від війни до миру була скликана V конференція КП(б)У (на правах з'їзду), що проходила у Харкові з 17 по 22 листопада 1920 р. До нового складу центральних органів республіканської партійної організації колишній визнаний лідер борбистів однак не ввійшов...

Наприкінці 1920 р. загострилася ситуація і в очолюваному Терлецьким наркоматі. Плідній роботі Наркомюсту заважали поширений в усіх верствах суспільства правовий нігілізм і відповідне віднесення цієї установи до числа другорядних наркоматів, постійна нестача як кваліфікованих кадрів, так і технічних працівників. Мали місце, на жаль, і чвари у складі самої колегії НКЮ. Зокрема, заступник наркома Лебединець М.М. подав заяву до ЦК КП(б)У, в якій звинувачував Терлецького у некомпетентності. І хоча ця заява фактично була покладена під сукно, Євген Петрович через кілька місяців, 28 березня 1921 р. сам звернувся до ЦК КП(б)У з проханням звільнити його від обов'язків наркома. Терлецький просив надати йому двомісячну відпустку для лікування, а потім направити в Москву з тим, щоб ще протягом певного часу використовувати його по лінії Наркомату іноземних справ УСРР [12].

Політбюро ЦК КП(б)У задовольнило це прохання. Євген Петрович ще протягом місяця виконував обов'язки наркома юстиції, потім отримав відпустку, а далі став очікувати нового призначення. Ситуація на дипломатичному фронті була не зовсім певна, і до кінця 1921 р. він виконував окремі разові, хоча й дуже відповідальні доручення ЦК КП(б)У і органів державної влади республіки.

25 листопада 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення затвердити Терлецького головою української репатріаційної комісії в Литві та Латвії. Трохи пізніше до цього списку було додано і Естонію, а після певного періоду дипломатичної боротьби за підвищення рівня міждержавних стосунків Євген Петрович став повноважним представником України в усіх трьох прибалтійських державах. На постійну роботу на Україні він вже не повернувся...

Коротко про те, як склалася доля Є.П.Терлецького в наступні роки. В Прибалтиці він пробув до ліквідації самостійних представництв УСРР за кордоном, а з липня 1922 р., працював у Москві представником Наркомзему УСРР при Раднаркомі СРСР.

Весною 1926 р. він поступає на навчання до інституту Червоної професури. Проте наприкінці 1928 р. Терлецький змушений був перервати навчання, почав працювати заступником голови Всесоюзної Ради колгоспів.

Багато попрацювати йому довелося і в якості відповідального редактора масового колгоспного журналу «Коллективист».

В липні 1930 р. Терлецький повертається на навчання до інституту Червоної професури, який закінчує рівно через два роки. Потім він працює керівником групи технічних культур в Наркоматі робітлітінспекції і одночасно викладає економіку і фінанси сільського і господарства в Московському фінансово-економічному інституті. 29 квітня 1934 р. союзний уряд затверджує Терлецького уповноваженим Центральної державної комісії по визначенню врожайності і розмірів валового збору зернових культур при РНК СРСР по Центрально-Чорноземній (пізніше Воронежській) області.

В середині 1937 р. Центральна державна комісія по визначенню врожайності і її органи на місцях були скасовані. Отримати нове призначення Терлецький вже не встиг. В липні 1937 р. була заарештована його дружина – відповідальний працівник Комітету радянського

контролю, а після кількох місяців страшної невизначеності в переддень Нового року прийшла черга і Євгена Петровича. Розстріляний він, як і його дружина, невдовзі після арешту. Повністю реабілітований в 1956 р.

1. ДІАЛО. — Ф. 115. — Оп. 2. — Спр. 9166. — Арк. 2-5.
2. ЦДА України. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 300. — Арк. 210-211; Ф. 336. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 35, 57; ЦДАЖР СРСР. — Ф. 102. — 1913. — Спр. 1210; ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287. — Спр. 3987.
3. Лапчинський Г.Ф. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний секретаріат // Літопис революції. — 1928. — № 1. — С. 170.
4. Варгатюк П.Л. Перший радянський уряд України: відоме і невідоме // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 199.
5. Затонський В.П. З спогадів про Українську революцію // Літопис революції. — 1929. — № 5-6. — С. 119-123 та інші.
6. Кажемский Г. Дело Эйхгорна (воспоминания) // Борьба. Орган революционного социализма. Книга первая. — К.: Изд-во Борьба, 1919. — С. 17-21; Каховская И. Дело Эйхгорна // Родина. — 1989. — Т. 12. — С. 90-96.
7. Див.: III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенографічний звіт. — Х., 1932. — С. 219.
8. Див.: Борьба (орган ЦК (Организационного Бюро) Укр. партии левых соц.-рев. (борьбистов). — Киев, 1919. — 28 марта, 25 апреля, 13 мая, 1 июня.
9. ЦДАЖР України. — Ф. 2360. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 13; Ф. 8. — Оп. 1. — 1920. — Спр. 150. — Арк. 37; 1921. — Спр. 705. — Арк. 2-3 зв.
10. Архів КПУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 8. — Арк. 45, 47.
11. Там само. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 82, 87, 94; Оп. 20. — Спр. 3. — Арк. 33-36, 43.
12. Там само. — Оп. 6. — Спр. 19. — Арк. 102.

Ігор Усенко

ТИЩЕНКО

Зіновій Павлович

жовтень, 29, 1890 — вересень, 10, 1941

День 18 лютого 1938 р. Олександра Степанівна Тищенко вкарбувала в пам'ять назавжди. Пройдуть десятиріччя, а вона, оповідаючи про трагічну долю чоловіка, пригадає щонайменші подробиці пов'язаної з ним фатальної події. Чи була до неї готовою? І так, і ні. З тривогою, якимось особливим занепокоєнням сприймала кожен нову звістку про арешти у військовому містечку, та все ж, як могла, втішала себе – біда обійде, не займе, не скривдить...

В цей день чоловік прийшов раніше звичайного, сказав, що викликають його у Харків до штабу округу. Поспіхом зібравшись, пішов. Повернутися ж йому вже не судилося. Коли через декілька днів до квартири увірвалися працівники НКВС, сумнівів не залишалося – чоловіка заарештовано. Офіційне повідомлення не забарилося: «Органами НКВС викрито як «ворога народу» командира 75-ї стрілецької дивізії, комбрига Тищенко Зіновія Павловича». Між тим прізвище «викритого ворога» ще вчора можна було зустріти на сторінках газети «Красная звезда», яка надрукувала список вищого командного складу, нагородженого в числі перших за особливі заслуги медаллю «XX років Робітничо-Селянської Червоної Армії».

Зіновій Павлович Тищенко народився 29 жовтня 1890 р. у селі Рожнівка теперішнього Ічнянського району Чернігівської області. Його заможня хліборобська сім'я вже в перші пореволюційні роки отримала малопривабливий ярлик «куркульської». В довідці Рожнівської сільради з канцелярською точністю перераховане майно Тищенко до революції – сорок десятин землі, дві пари волів, троє коней, дві корови, вітряк, кінна молотарка, жатка. На перший погляд – немало. Але якщо врахувати, що Тищенко лиши інколи використовували найману працю сезонних робітників (а про це офіційно свідчив голова сільради), можна собі уявити, ціною яких зусиль давалося це зовнішнє благополуччя [1].

Праця на землі, тяжка, здебільшого одноманітна і навіть обтяжлива, змалку увійшла в життя Зіновія Тищенко. Не полишав її юнак і навчаючись в двокласному міністерському училищі, проводив на полі більше часу, ніж над уроками. Добре, що навчання давалося йому

легко, без труднощів запам'ятовував кожне слово, сказане вчителем. Не пройшла поза увагою юнака і порада вчитися далі.

В 1908 р. З.П.Тищенко закінчив 4-річне міське училище, мріяв оволодіти спеціальністю. Батьки не заперечували, і коли йому виповнилось двадцять років, влаштувався службовцем контори Бельгійського трамвайного товариства в Катеринославі.

В 1912 р. Зіновія мобілізують на військову службу. Тут його застають Перша світова війна, бурхливі революційні події. Настав момент визначити свою життєву позицію, обрати своє місце на барикадах революції. І поручик З.П.Тищенко, за плечима якого було Віленське військове училище, набутий в боях досвід, повіривши в гасла більшовиків, переходить на бік радянської влади.

За два десятиріччя служби в РСЧА З.П.Тищенко пройшов шлях від командира роти до командира дивізії. Наказом Народного комісара оборони СРСР від 25 травня 1935 р. він призначається командиром 75-ї дивізії, а ще через кілька місяців отримує військове звання комбрига. Особисті заслуги командира були відзначені високою нагородою – орденом Бойового Червоного Прапора [2].

Чи жалкував коли-небудь З.П.Тищенко про свій вибір в жовтні сімнадцятого? Важко сказати, спираючись лише на свідчення офіційних документів. Але причин для сумніву в нього, очевидно, було достатньо.

Болісно пережив З.П.Тищенко в 1929 р. розкуркулення батьків, яких на схилі літ викинули з родинного гнізда. Далекоглядні друзі радили – не втручайся, зашкодить. Та чи міг він зрадити батька і матір, залишити їх наодинці з розбудженою стихією? Приїхав у рідне село, просто і дохідливо виступив на сільському сході, переконав земляків в тому, що його батьки, якщо і експлуататори, то все своє свідоме життя експлуатували перш за все себе і своїх дітей.

Старим допоміг. Їх прийняли у колгосп, дали змогу нормально жити і працювати. А от сестрі Оляні зарадити не зміг. Разом з чоловіком вона була заслана далеко від рідних місць за участь у так званій Спілці визволення України. Єдине, що зумів, так це забрати її двох дочок до себе в Лубни, замінивши їм батька. Пройде зовсім небагато часу, і ці прояви елементарної людяності та порядності займуть чільне місце у звинуваченні З.П.Тищенка, будуть служити незаперечним доказом його «класово-ворожої» діяльності.

Читаючи обвинувачувальні висновки у справі комбрига, сфабриковані слідчими УНКВС, не можеш не дивуватися, якою багатогранною, широкомасштабною, напрочуд насиченою була його «підпільна діяльність». У сфальсифікованому «послужному списку» і участь в «антирадянській військово-фашистській змові», що охопила вищий керівний склад РСЧА, і практична підтримка «української військово-націоналістичної контрреволюційної повстанської організації», яка «ставила за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення на Україні націоналістично-фашистського ладу», і згуртування на антирадянській основі колишніх червоних партизанів, підготовка з їх числа боєздатних націоналістичних формувань. За сценарієм органів НКВС З.П.Тищенко в разі контрреволюційного повстання повинен був керувати усіма військовими формуваннями на Полтавщині [4].

Які ж незаперечні докази були покладені в основу таких надзвичайно тяжких звинувачень? Одним з відправних документів став акт перевірки боєздатності 75-ї стрілецької дивізії, складений вже після арешту комбрига в травні 1938 р. Спеціально споряджена комісія на чолі з командиром 225-го стрілецького полку майором Яцуном прийшла до висновку, що «<...> за час служби в 75-й стрілецькій дивізії на посаді помічника командира дивізії до 1935 р. та командира дивізії з 1935 по 1938 рр. діяльність Тищенка була спрямована на підриєв бойової та політичної підготовки, особливо мобілізаційної готовності, на створення небоєздатних

частин дивізії, на пряме невиконання вказівок Народного комісара оборони по бойовій і політичній підготовці» [5].

Важко сьогодні зрозуміти членів комісії та її керівника майора Яцуна, з'ясувати причини, які не дозволили їм об'єктивно розібратися в справах дивізії. Адже не могли вони не знати, що незадовго перед цим, в серпні-жовтні 1937 р. інша комісія з Управління бойової підготовки Народного комісаріату оборони СРСР, перевіривши 75-у стрілецьку дивізію, назвала її серед кращих в РСЧА. Не могли не поцікавитись особистими атестаціями комбрига, які позитивно характеризують його як бойового командира. Ось одна з них: «Розум гнучкий, швидко схоплює мінливу тактичну обстановку. Дисциплінований, енергійний, з твердою волею, хороший стройовик. Заняття з комскладом проводить добре. Завдання по бойовій підготовці на основі наказів розуміє правильно. Використовувати технічні засоби боротьби може. Хороший стрілець з усіх видів зброї. Посади відповідає» [6].

Для того, щоб краще уявити собі особу комбрига З.П.Тищенка, звернемося до свідчень І.А.Радька, який в 1936 р. служив в батальйоні зв'язку 75-ї стрілецької дивізії: «Колишнього командира 75-ї стрілецької дивізії Тищенко я знаю дуже добре. Це був прекрасний командир. Вся його службова діяльність була спрямована на зміцнення військової дисципліни і порядку в частинах дивізії. Він був вимогливий до себе і підлеглих, користувався великим авторитетом» [7].

Отже, совість Зіновія Павловича була чистою. Чому ж тоді він в процесі попереднього слідства визнав всі існуючі і неіснуючі гріхи, підставив під удар себе і своїх товаришів? Відповідь на ці та інші запитання знаходимо в матеріалах закритого засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР від 20 серпня 1939 р.

Звертаючись до головуючого бригадир-військюриса Денисова, звинувачений З.П.Тищенко заявив: «На попередньому слідстві я був змушений дати свідчення з так званим зізнанням. На очних ставках з Куликом і Харченком, яких зовсім не знав і не знаю, я вимушено підтвердив свої неправдиві свідчення. Під тиском слідчого я визнав на попередньому слідстві, що нібито мною були завербовані в антирадянську змову Діденко, Минаєв, Потапенко, Кашихін, Гурєєв та Гзєков. Вказані прізвища підказав мені слідчий і він же примусив мене дати на них такі свідчення.

Так звана власноручна заява мною написана по конспекту, складеному начальником управління НКВС по Полтавській області Волковим.

Чим пояснити, що проти мене дають свідчення інші особи, я не знаю, але думаю, що всі вони такі свідчення дали по тих же причинах, що і я. Коли мене перевели у Харків 8 березня, я від своїх неправдивих свідчень відмовився» [8].

Погрішив проти істини Зіновій Павлович, не захотів сказати усїєї правди. Може, не хотів ускладнювати і без того складну ситуацію, а може, просто посоромився розповісти суду, як його, вже немолоду людину, комбрига, одинадцять місяців тримали у темному, вологому підвалі полтавської в'язниці, без бані і прогулянок, як боліли суглоби після кожної «задушевної розмови» з слідчим, як все тіло вкривалося кривавими незаживаючими ранами.

Про це комбриг З.П.Тищенко, доводячи свою невинність, напише пізніше і на адресу Президії Верховної Ради СРСР, і народного комісара оборони СРСР маршала К.Є.Вошилова. А поки що суд відхиляє одне за одним клопотання підсудного.

Тищенко просить очної ставки з колишнім командуючим ХВО І.Н.Дубовим та колишнім комісаром 297-го стрілецького полку 96-ї стрілецької дивізії Євтушенком – суд відхиляє. Не може знати Зіновій Павлович, що ні Дубового, ні Євтушенка вже немає в живих.

Тищенко просить прилучити до справи його накази по 75-й стрілецькій дивізії – суд відмовляє, немає потреби. Не може знати Зіновій Павлович, що в цьому судовому спектаклі кожна картина наперед відредагована досвідченими фахівцями з відомства Ульріха. Та й сам

спектакль вже явно затягнувся. Розпочавшись в 11.50, він проходив аж 170 хвилин – нечуванний для кінця 1930-х рр. термін, коли подібні процедури вкладалися в чверть години!

Нарешті завершальний акт судового фарсу – останнє слово підсудного. Здається, в нього Зіновій Тищенко вклав усі свої останні сили, зайнявши останній в житті рубіж оборони. Його мова вражає своєю лаконічністю і щирістю: «В Червону Армію я пішов добровільно. Я пройшов Південний і Західний фронти. Командував батальйоном, полком і бригадою. За двадцять років служби в РСЧА я не мав жодної догани, навіть зауважень по роботі. На фронтах я був двічі поранений. Поранення переніс на підлозі, а не в госпіталі. Я винен лише в тому, що не витримав методів допиту і дав неправдиві свідчення як на себе, так і на інших осіб <...> Чекаю справедливого рішення щодо моєї справи» [9].

Важко сказати, чи вірив ще З.П.Тищенко у справедливість, пройшовши через камери в'язниць Полтави, Харкова, горезвісної Бутирки, але вирок не залишав ніяких надій – 15 років виправно-трудоих таборів з поразкою політичних прав на 5 років, конфіскацією особистого майна. Незаслужено скривджений, безправний, безвинний, так і помер він, відбуваючи покарання, 10 вересня 1941 р.

Лише в кінці 1950-х рр. дружина З.П.Тищенка отримає визначення Військової колегії Верховного Суду СРСР від 8 лютого 1958 р. про відміну вироку і припинення його справи за відсутністю складу злочину [11].

1. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 4370. – Арк. 23-24.
2. Там само. – Арк. 425, 427.
3. Там само. – Арк. 287.
4. Там само. – Арк. 331-334.
5. Там само. – Арк. 16.
6. Там само. – Арк. 425.
7. Там само. – Арк. 417.
8. Там само. – Арк. 338.
9. Там само. – Арк. 341.
10. Там само. – Арк. 343.
11. Там само. – Арк. 465.

Юрій Данилюк

ТОКАРЕВСЬКИЙ

Михайло Дмитрович

лютий, 20, 1884 – 1974

Серед видатних полтавців почесне місце належить М.Д.Токаревському – політичному і громадському діячеві, кооператору, голові Полтавського губернського земства періоду відродження нації.

Народився Михайло Токаревський 20 лютого 1884 р. у селі Семенівка (нині Машівка) Костянтиноградського повіту Полтавської губернії в сім'ї священика. В 1903 р. вступив до Полтавської духовної семінарії [1]. Тут потрапив до своєрідної асоціації революційно налаштованої молоді, що гуртувалася навколо нелегальної бібліотеки, поділяв погляди представників соціал-демократичного крила. Пізніше про свою партійну приналежність писав так: «Член УСДРП з 1903 року» [2].

У 1905–1907 рр. завідував партійною друкарнею, де публікувалася пропагандистська література, зокрема журнал «Соціал-Демократ». Підтримував зв'язок із засновником часопису «Рідний край», письменником Грицьком Коваленком, видав складом нелегальної літератури, проводив організаційно-партійну роботу на селі, а також серед залізничників, поштовиків, працівників млинів, шевців тощо [3].

У 1907 р. за організацію гуртка політичної освіти, до якого входило близько 80 семінаристів, і страйку Михайло Токаревський із семінарії виключений і висланий за межі України. Того ж року вступив до Московського комерційного інституту, де продовжив партійну роботу. З 1908 по 1911 рр. очолював Московську українську студентську федеративну громаду, боровся з придушенням свободи урядом Столипіна, брав участь у роботі Всеукраїнського студентського конгресу у Львові (1909 р.), на якому відбувся розкол УСДРП, пов'язаний з наміром більшості делегатів порвати зв'язки з більшовизмом.

На конгресі негативно поставився до національної ворожнечі між польськими й українськими соціалістами, конфронтації, фракційності, поділу на «Робітничан» і «Працянь» (за назвами партійних органів) та перенесення органу ЦК «Наш голос» за кордон, що, на його думку, призвело до завмирання діяльності партії в Україні [4].

Брав участь у партійних конференціях у Києві, Кронштадті; неодноразово заарештовувався, утримувався в Лук'янівській в'язниці.

Навчався в інституті, співпрацював із журналами «Слово» (Київ), «Украинская жизнь» (Москва), «Український студент» (Петербург), «Ілюстрована Україна» (Львів) [5].

З 1914 р. працює в Полтаві в системі кооперації. Веде роботу по об'єднанню кооперативних союзів у Спілку. Влітку 1916 р. стає членом правління Спілки споживчих товариств.

Михайло Токаревський користується великим авторитетом серед кооператорів, у час демократизації суспільного життя його обирають на керівні посади в кооперації і в органах місцевого самоврядування. З 1916 р. він – член губернської земської управи, під час Жовтневого перевороту – голова міської думи, а з 22 грудня 1917 р. і протягом 1918 р. – голова губернської управи, голова Ради кооперативних спілок Полтавщини, член Полтавського комітету УСДРП [6], член правління Українського клубу, до якого входили такі відомі діячі українського відродження, як П.Чижевський, В.Мощенко, В.Андрієвський, Г.Ротмістров, Г.Коваленко, В.Щербаківський, В.Щепотьєв [7], член Центральної Ради. Брав участь у її засіданнях у червні 1917 р., на яких вирішувалося питання української автономії, стояв на позиції розбудови незалежної самостійної держави і, за свідченням В.Андрієвського, негативно сприйняв компромісне рішення своїх партійних товаришів щодо проголошення України автономією у складі Росії [8]. Перебуваючи на посаді голови Полтавського губернського земства, проводив політику українізації, зокрема, видав розпорядження, щоб усі документи земства писалися українською мовою [9]. У галузі економічній, спираючись на підтримку земської управи, активно і послідовно впроваджував кооперування у всі сфери народного життя. Це несподівано для нього викликало невдоволення в уряді. Його запросили до Києва, де він мав розмову з міністром внутрішніх справ УНР М.Ткаченком і висловив пропозицію про необхідність реалізації принципу народовладдя у всій його широті, зокрема, про ліквідацію повітових і губернських комісарів, про передачу їхніх функцій народним (земським) управам. Для швидкої зміни приватно-капіталістичного господарства суспільно-капіталістичним розгорнув план кооперування народного господарства з охопленням кооперацією всього населення та ліквідації всіх банків, крім єдиного народнокооперативного, а також організації закупівель за кордоном і збуту лише через кооперативи.

Як голова губернського земства, М.Токаревський докладав неабиякі зусилля для збереження спокою й порядку в Полтаві, для боротьби зі спробами більшовиків захопити в місті владу. Інтереси Центральної Ради захищав він також і від уряду Скоропадського, заборонивши своїм циркуляром виконувати розпорядження гетьмана [10].

Під впливом подій у світогляді М.Токаревського відбулися суттєві зміни. До революції Михайло Дмитрович вірив у братню єдність УСДРП і РСДРП, вважав, що проголошення більшовицьким урядом Росії принципу самовизначення націй та прийняття Центральною Радою 9 січня 1918 р. IV Універсалу є логічним підсумком національно-політичної революції в Україні. Однак наступ на Україну Червоної армії, бомбардування Києва, масові розстріли української інтелігенції, оголошення всіх українських соціалістів контрреволюціонерами, вивіз зі складів майна в Росію, оголошення матеріальних цінностей, що скупчилися на залізницях, «воєнною здобиччю», привели його до висновку про те, що російський більшовицький уряд проводить стару імперську завойовницьку політику, яку в українській соціалістичній пресі стала називатися «червоним імперіалізмом» [11]. Він також переконався, що марксистські платформи українських соціалістичних партій не сумісні з ідеєю самостійності України і що ідейні керівники заплуталися у вирішенні соціальних та національних питань. У зв'язку з розколом УСДРП у 1919 р. він вийшов із партії і повністю віддався роботі в кооперації.

У кооперуванні М.Токаревський, як і його видатний сучасник М.Туган-Барановський та інші українські вчені-кооператори, бачив один із реальних шляхів розв'язання економічних, культурних питань, перемоги нового ладу. Обіймаючи з 1918 р. посади голови Ради ко-

оперативних спілок Полтавщини, голови Наглядкової ради Союзбанку, голови Контрольної ради губспілки сільськогосподарських кооперативів «Хуторянин», будучи членом правління Полтавського сільськогосподарського товариства та займаючи керівні пости в інших кооперативних організаціях [12], він разом із однодумцями мав широкі можливості для впровадження в життя кооперативної ідеї в її класичному вигляді.

На сторінках «Полтавського кооператора» друкуються його статті «Розпис державних прибутків і розходів в Савітській Росії», «Звідки Україна матиме мануфактуру», «В справі будівлі Народних Домів на Полтавщині» та інші [13]. В останній із названих розвідок він пропагує будівництво Народних домів, які б стали в селах осередками політичного, громадського й культурного життя, дає детальні рекомендації, як це зробити (залучення коштів кооперації, «Просвіти» і самооподаткування). У найближчі роки лише в Полтавському повіті планувалося силами кооперації відкрити 60 народних домів.

Михайло Дмитрович опікувався розвитком шкільництва, відродженням Миргородського художньо-промислового інституту імені М.В.Гоголя, мав намір доручити його керівництво відомому скульпторові Михайлу Гаврилкові, організувати навчання на нових засадах. Він вирішував безліч інших питань, був палким прихильником політики українізації, спирався в цій діяльності на ресурси кооперації, яка традиційно переймалася національною ідеєю та просвітництвом.

М.Токаревський бачив і розумів, як губиться здорова кооперативна ідея, і це тоді, коли держава проводила політику, пов'язану з узурпацією всіх господарських функцій. У журналі «Полтавський кооператор» (№ 1–8 за 1920 р.) він публікує статтю «Губерніальний центр споживчої кооперації», у якій пише: «Спроби будувати народне господарство без участі народу неминуче потерплять крах, а господарча і фінансова руїна ясно показують, що всяка влада, всяке правительство мусить цілком опертися на кооперацію, передавши їй важливі господарські функції». Він доводить, що роботу по національно-культурному й економічному відродженню України «кооперація виконає краще, ніж хто інший, тому що кооперація базується на активності й самодіяльності народу, а коріння свої має в широких масах української людності». Михайло Дмитрович закликає згуртуватися навколо кооперативних центрів: «Тільки до них маємо прислухатися, тільки їх маємо всіма засобами піддержувати і всіма силами боронити від всяких замахів, звідки б вони не йшли, бо руйнація кооперації є остаточна руйнація народного господарства, руйнація надії на кращу будучину <...> » [14]. У цій же статті він відзначав, що на 1 січня 1919 р. в Україні нараховувалося 14640 кооперативних товариств, де працювало близько 5 млн. чол. У кооперації налічувалося близько 100 інструкторів, 1500 рахівників і 100000 членів правлінь. Були зацікавлені проблемами кооперації 4 млн. трудових господарств, де нараховувалося 20 млн. працівників, тобто половина всього населення України. «Кооперація зросла і вилилася у велику силу, перед якою стелиться широкий шлях до кращого життя», – твердив він. Саме цієї самостійної, незалежної сили, економічної бази українського національного відродження і боялися більшовики. Вони як прибічники надмірної централізованої влади почали ліквідацію старих ідейних кооперативних кадрів з метою підпорядкування кооперативів партійно-державному контролю.

Михайла Токаревського губерньська ЧК заарештувала 19 серпня 1920 р. у його квартирі. Невдовзі за ґратами опинилося близько 200 представників української інтелігенції, майже все керівництво Полтавської спілки споживчих товариств та багатьох союзів кооперативів. Частина з них розстріляли, інших відправили до харківської в'язниці. Матеріали щодо М.Токаревського долучили до «справи Голубовича», яка мала також назву «дело правительства УНР». Метою судового процесу, що відбувся в травні 1921 р., була компрометація перед народом української інтелігенції, яка активно займалася політичною діяльністю в період Центральної Ради і Української Народної Республіки. Як свідчить досудовий висновок, Токаревського мали розстріляти, але вирок був поблажливий: влада поки що демонструвала

об'єктивність і гуманність. М.Токаревського звільнили, але в таємному рішенні записали, що він поставлений «поза законом», тобто у будь-який час його могли знищити без суду, юридичному захисту він не підлягав [15].

Прибувши після процесу до Полтави, Михайло Дмитрович за рішенням губспілки організував кооперативний технікум, а потім, виконуючи свою ж пропозицію, об'єднав його з сільськогосподарським технікумом і садово-огородньою школою в агрокооперативний технікум зі статусом вузу, згуртував його колектив і став його першим директором. 1 жовтня 1923 р. вуз (нині Полтавська державна аграрна академія) розпочав свою діяльність [16].

У 1924 р. Михайла Дмитровича відкликали до Харкова. Тут він організував курси інструкторів культури і працював над створенням музею кооперації. Восени того ж року його безпідставно притягли до кримінальної відповідальності (за начебто незаконне звільнення двох працівників) й оштрафували [17].

У 1925 р. переїздить до Києва, де працює проректором Київського кооперативного інституту і за сумісництвом (з 1925 по 1931 рр.) – директором Всеукраїнського кооперативного музею, перенесеного до Києва з Харкова [18].

Він прагне до того, щоб музей став своєрідним осередком у розбудові кооперації. З цією метою вносить суттєві зміни до статуту і програми діяльності установи, пише низку статей про роботу музею, зокрема такі, як «Всеукраїнський центральний кооперативний музей», «Культурно-просвітня діяльність кооперації 1928–1929 рр.» та інші [19].

Каральні органи не дають йому працювати і постійно тероризують. У 1929 р. по справі СВУ арештовують дружину, вчительку 1-ї київської трудшколи, активну діячку «Просвіти», Ніну Стопневич. Її засуджено на 3 роки умовно [20]. 16 листопада 1930 р. Михайла Дмитровича заарештував Київський обласний відділ ДПУ. Йому знову інкримінували колишню участь в УСДРП та антирадянську діяльність. За відсутністю складу злочину через місяць і три тижні його звільнено з-під слідства.

Січень нового, 1931-го року, Токаревський пробує у «невагомості», а 9 лютого його викликають телефоном у ДПУ, де знову заарештовують, інкримінувавши той самий злочин, утримують у Лук'янівській в'язниці, вишукують ознаки контрреволюційної організації в статуті музею, до якого він уносив зміни. Михайлові Дмитровичу вдається передати дружині лист, у якому описує своє перебування в неволі: «Становище, у якому я перебуваю, близьке до катастрофи, що може наступити швидше, ніж слідство збереться закінчити «мою справу». Я перебуваю в стані здорової людини, яку посадили в лікарню божевільних і всіма засобами доводять їй, що вона вилікується й стане здоровою в той момент, як сама визнає себе за божевільну» [21].

16 лютого 1933 р. уповноважений Київського облвідділу ДПУ виніс постанову: «Дело в отношении Токаревского Михаила Дмитриевича прекратить ввиду недостаточности собранных доказательств, устанавливающих виновность предписываемых ему преступлений для предания суду» [22].

На цьому біди не закінчилися. 9 листопада 1933 р. заарештували брата – Олександра Дмитровича Токаревського, 1879 р. н., який служив священником у с. Попівка Миргородського району. Йому інкримінували контрреволюційну агітацію за ст. 54-10 КК УРСР і 3 січня 1934 р. за постановою Особливої наради при Колегії ДПУ УРСР на три роки вислали до Західно-Сибірського краю [23].

23 листопада 1937 р. Комишнянський РО НКВС заарештував другого брата Михайла Дмитровича – Івана, 1878 р. н., псаломщика і регента церковного хору. За тією ж статтею трійка УНКВС по Полтавській області в ніч з 29 на 30 листопада відправила його на десять років у табори. 1 травня 1939 р. він помер у Лубенській в'язниці. Обидва брати реабілітовані.

За спогадами В.Дубіва, Токаревського начебто репресували в 1936 р. Від страти його врятувала розправа Сталіна над Єжовим та блюзнірська демонстрація відновлення законності [24].

Постійним мордуванням влада врешті-решт домоглася, що М.Токаревський плідно працювати на творчій ниві вже не зміг. По війні обіймав посади завідувача господарської частини і завідувача бібліотеки Львівського кооперативного інституту.

Помер Михайло Токаревський у 1974 р. Похований на Янівському кладовищі у Львові. Настав той час, аби в Полтаві на будинку № 3 по вулиці Конституції, у якому жив видатний діяч українського відродження Михайло Дмитрович Токаревський, була встановлена меморіальна дошка.

1. Архів СБУ. — Спр. 69270-ФП. — Т. 17. — Арк. 10; Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). — Спр. 17110-ФП. — Арк. 19, 20, 23.
2. Архів СБУ. — Спр. 69270-ФП. — Т. 17. — Арк. 11.
3. Архів СБУ. — Спр. 69270-ФП. — Т. 17. — Арк. 19; Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922. Щоденник. — Полтава, 1995. — С. 109-112.
4. Архів СБУ. — Спр. 69270-ФП. — Т. 17. — Арк. 32, 33.
5. Соціал-Демократ (орган Полтавського комітета Української соціал-демократичної робочої партії). — Полтава, 1907. — № 1-5.
6. Архів СБУ. — Спр. 69270-ФП. — Т. 17. — Арк. 10, 13; Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К., 1995. — С. 29.
7. ШаповалЮ., ПристайкоВ., ЗолотарьовВ. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 223-224; Москоvecь Є. Спомини про революційні події в м. Полтаві // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції. — Полтава, 1998. — С. 114-118.
8. Розсоха Л. Михайло Токаревський — діяч доби українського національного відродження // Полтавська Петлюріана // Матеріали п'ятих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2001 р. — Полтава, 2001. — Ч. 1. — С. 131-132.
9. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К., 1995. — С. 64.
10. Там само. — С. 75.
11. Архів СБУ. — Спр. 69270-ФП. — Т. 17. — Арк. 19, 33.
12. Там само. — Арк. 23.
13. Прохода В. Симон Петлюра. — Новий Ульм, Німеччина, 1968; Розсоха Л. Назв. праця.
14. Полтавський кооператор. — 1919. — № 12-13. — С. 37-38.
15. Архів СБУ. — Спр. 69270-ФП. — Т. 17. — Довідка архів відділу ГУГБ НКВД, додаток до справи.
16. История государства и права Украинской ССР. — К., 1987. — Т. 2.
17. Там само.
18. ЦДАГО. — Спр. 17110-ФП. — Арк. 23-29.
19. История государства и права Украинской ССР. — К., 1987. — Т. 2.
20. ЦДАГО. — Ф. 290. — П. 51. Дело М.Д.Токаревского по обвинению в увольнении работников Полтавской садово-огородной школы без ведома РКК. — С. 205, 242, 359; Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині). — Нью-Йорк, 1963.
21. ЦДАГО. — Спр. 17110-ФП. — Арк. 2.
22. Там само. — Арк. 45.
23. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 2730-С.
24. Прохода В. Назв. праця. — С. 61.

Василь Граб

ТРУШ-КОВАЛЬ

Василь Єлисейович

грудень, 20, 1905 – січень, 11, 1944

У першому випуску збірника «Поезія» (видавництво «Радянський письменник», 1989 р.) мою увагу привернули спомини Григорія Майфета про поета Василя Труша-Ковалю, а вірші останнього запали в душу. Публікацію супроводжувала замітка перекладача спогадів, полтавського літературознавця Петра Ротача. Відомий культуролог ставив декілька запитань відносно «талановитого безвісного українського поета»: де і коли народився? де вчився? та інші.

Майфет у спогадах «Захалювна» поезія Василя Труша-Ковалю», вказував, що Труш-Коваль у 1930-х рр. був засуджений на 10 років позбавлення волі «за підготовку до втечі за кордон», помер на Крайній Півночі у 1942 р. Близько двох десятків віршів Г.Майфет виніс із табору на волю під устілкою чобота.

Прочитане спонукало до пошуків. Вдалося розшукати кримінальну справу поета. Вона зберігалась в архіві Управління КДБ СРСР по Омській області, а також архівну особову справу засудженого № И-1135 – в архіві Управління виправно-трудових установ МВС Комі АРСР. Дані з них допомогли встановити місце проживання дочки поета Ярини Василівни*, яка надіслала фотокартку батька і одночасно дякувала за установлення його долі.

Зібраними матеріалами поділився з Петром Петровичем Ротачем. Так з'явилася спільна з ним розвідка про поета, яка і подається нижче. Вперше вона надрукована в газеті «Друг читача» 28 серпня 1991 р. В даній публікації додано лише посилання на джерела.

Григорій Йосипович познайомився з Трушем-Ковалем у 1939 р. на рудні Еджит-Кирта (Комі АРСР) невдовзі після того, як прибув туди по етапу з Карелії. Василь Єлисейович працював маркшейдером. Як виявилось, він знав критичні праці Майфета ще з 1920-х рр. Спільні літературні інтереси зблизили в'язнів...

* Суханова Я.В., мешкає в Маріуполі. На момент арешту батька їй було лише три роки.

Зустрічаючись у вільний від роботи час, друзі вели розмови про літературу, читали з пам'яті вірші улюблених поетів, Згодом В.Труш-Коваль відкрився й сам як творець чудових віршів. Маючи перед собою відомого критика (хоч і ув'язненого), кому з поетів не схотілося б почути оцінку свого доробку! До рук Майфета потрапила рукописна збірка, яка складалася протягом 20 літ. Частину цих віршів Григорій Йосипович з дозволу автора переписав для себе й з великими труднощами зберігав в умовах табору. Про вірші Труша-Ковалья знав ще один в'язень Еджит-Кирти – відомий український письменник Володимир Гжицький.

Дізнаємося зі спогадів Г.Майфета й щодо передчасної смерті Василя Єлисейовича, яка сталася від простуди та подальшої операції. Із цих скупих біографічних даних виступає перед читачем образ людини високої духовності, яка за умов сталінської каторга зберегла своє інтелігентське обличчя. Написати і зберігати за тих умов українські вірші – це був ризик для них обох.

Вірші В.Труша-Ковалья по-справжньому поетичні, вбачається й неокласичний лад, є символічний підтекст. Тут і власні спостереження, уявлення й переживання, пов'язані з подіями перших пореволюційних років на Україні. Тому вони обвіяні трагічністю, їх важко розгадати, якщо не знати умов, за яких творилися.

Перші спроби датовані 1921-м роком, тобто, як тепер знаємо, писалися 16-річним юнаком. Останні припадають на Інтинський період, писані у маркшейдерській, крадькома. (З 24 віршів, переписаних Г.Майфетом, опубліковано досі 22, два інші – «Обід в Лебедині» та «Мрія» – наводяться нижче).

*Розійдемося в стінах.
Хай затягають дні
рубцями борозен шляхи,
розбиті волі.
Не буде більше чти ні
шаблі, ні струні...*

Своє поетичне народження Василь Труш-Коваль пов'язував безпосередньо з часом, який посіяв руїну:

*На руїні народилася пісня моя,
мов билінка слідами боїв...*

Слово «руїна» часто вживане ним. Звичайно, це символ. Ось і залишки київської Золотої Брами як образ мрії про «радісні шляхи» до волі. Саме тут із вуст кобзаря «проллялася мрія України». Київ, Чернігів, Дніпро, Чернеча (Тарасова) гора – для поета немає слів, священніших за ці. Крізь вуаль символічних малюнків і образів угадуються реальні пореволюційні події і образи людей, які боролися за незалежність. Тому окремі вірші Труша-Ковалья позначені безнадійною тональністю.

Поетові близька романтика недавніх трудних походів, які він героїзує, а дійсність, що розгортається перед очима, сіра й принизлива, навіть викликає самоіронію:

*Бредем в калошах десь по Ніжині,
Боїмся вітру і води –
і не комонні, і заніжені,
і без оружноі ходи.*

Змальовувати прямо, відкрито страціну народну трагедію, яка спіткала Україну 1933-го, тоді ніхто не одважувався. Ті жахи він виповів віршем «Степи безводні, безрибні ріки...». Україна стала «країною-пусткою». Ось її стражденний образ того часу:

*Стоїть над світом в думках-безоднях
В свитині драній старенька мати.*

Мабуть, і справді від того, що серце «гинуло в жаях холодних», втопало «в глибинах смутку», «в безоднях втрати», спостерігаючи жахливу дійсність голодомору, Василь Єлисейович змушений був покинути рідну землю, рятуючи себе і сім'ю.

Вірші В.Труша-Ковалю засвідчують гостро розвинуте почуття національної свідомості, був він поетом волелюбних мотивів і палкої любові до Батьківщини. Беріг він ідеали молодості, вірив: героїчна сторінка боротьби за волю України не буде ніколи забута:

*Ввійдемо піснями в нащадків світлиці
Журбою і дзвоном задумливих струн...*

Така поезія не може не викликати інтересу до автора, бажання знати більше про нього як людину і письменника. Пошуки цих даних почалися одразу після публікації у збірнику «Поезія». Серед архівних матеріалів Далекого Сходу і Півночі виявились цікаві документи. В Маріуполі відшукалася дочка Василя Єлисейовича, яку згадає і Майфет у своїй розповіді (в таборі Труш-Коваль не розлучався з фотокартками дружини і маленької доньки, яким збирався передати свої вірші). Зібрані нами матеріали дали змогу вималювати життєву канву поета і в'язня Василя Труша-Ковалю.

Василя Єлисейовича заарештували 28 лютого 1934 р. у Благовещенську Амурської області, як тільки він вранці прийшов на службу до управління по землевпорядкуванню, де працював інженером-проектувальником. Доки велося слідство, рік і два тижні провів у попередньому ув'язненні. Були допити, уточнення до сказаного раніше, письмові пояснення. У найранішому протоколі допиту від 1 березня 1934 р. В.Труш-Коваль власноручно виклав свою біографію...

Народився 20 грудня 1905 р. у містечку Городище на Київщині в сім'ї службовця (рахівника) цукроварні. Спершу закінчив сільську початкову школу, а з 1915 р., коли батька забрали на війну, дядько влаштував хлопця на казенний рахунок до 1-ї Київської гімназії, де навчався до 1920 р. Повернувшись додому, того ж року здобув при Городищенському керамзаводі середню освіту, а з наступного року він – учень агротехнікуму при місцевому цукрозаводі. «Там я попав – пише Труш-Коваль, – під вплив націоналістичних елементів із середовища старших за віком студентів, які займали в агротехнікумі превалююче місце, був втягнений до наявної в агротехнікумі під гаслом звільнення України організації, в якій перебував від жовтня 1921– до літа 1922 р.». 7 серпня 1922 р. його заарештували.

Далі події розвивалися так. 18 січня 1923 р. виїзна сесія Кременчуцького ревтрибуналу, яка відбулася в Черкасах, ув'язнила юнака на 5 літ. Проте цей вирок (лютий 1924 р.) було скасовано ВУЦВКом. За постановою ЦК комсомолу України, Василь Труш-Коваль був узятий на випробувальний термін для вступу в комсомол до заводської комсомольської організації. Там пробув до літа 1925 р. Тимчасово працював лаборантом на Городищенській цукроварні, водночас, як пише в протоколі допиту, «брав участь в літературному житті, друкувався в літсторінках київських газет, примикаючи до товариства пролетарських письменників «Гарт». Згодом одержав відрядження до Київського землевпорядчого технікуму, витримав іспити, навчався і закінчив його 1929 р. (на той час уже Київський сільськогосподарський інститут) [1].

Ще другокурсником Труш-Коваль почав працювати як землевпорядник по установах Наркомзему України, займаючи різні посади. Пізніше потрапляє до геофізичного відділу Київського міськомунгоспу. Незадоволений своєю роботою, він розсилає по областях Росії запит і одержує запрошення та аванс від Дальземгrestу з Владивостока. З 11 квітня 1933 р. він – інженер-проектант у Благовещенську, а менш як через рік стає в'язнем.

Щодо події 1922 р., за його словами, він працював «як початкуючий письменник (поет) з жовтня 1921 р. до літа 1922 р. в редакції рукописного журналу «Рілля» [2]. Ймовірно, саме там і вміщені відомі нам вірші 1921–1922 рр. А той факт, що він їх включив до рукописної збірки, упорядкованої в Інгі, засвідчує: він дорожив пам'яттю про літературний гурток при Городищенському агротехнікумі, якому було приписано «націоналістичне спрямування».

Слідство спочатку вів Амурський облвідділ ДПУ, потім крайове управління Хабаровська. 14 березня 1935 р. військовий трибунал Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії в закритому судовому засіданні виніс В.Трушу-Ковалю вирок – 10-річне позбавлення волі [3]. До речі, на суді Василь Єлисейович зазначав: «писав на Україні в журнали, газети та окремі п'єски для сцен» [4]. Одразу ж після вироку він подає касаційну скаргу, 14 квітня 1935 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР під головуванням Ульріха розглянула її, але вирок залишила в силі [5]. Через 4 роки – 9 червня 1939 р. – Василь Єлисейович подає повторно прохання переглянути справу і знову – безрезультатно. У цій заяві викладено обставини арешту.

За словами Труша-Коваля, його заарештували в службовій обстановці, у вироді ж записано – при спробі перейти кордон. Заперечуючи це твердження, він нагадує, мовляв, справедливості його слів могли б підтвердити його колеги по службі, але їх чомусь не викликали. Приводом до арешту став його контакт 27 лютого 1934 р. з «представниками ворожої сторони на радянській території», точніше, з працівниками консульства Маньчжоу-Го. І хоча через 10 днів він про все розповів радянській стороні, слідство цей факт ігнорувало. Тому Труш-Коваль написав у заяві, що буцімто була порушена «сама ідея і смисл радянського правосуддя». Але сталось ось що.

Напередодні 27 лютого було заарештовано двох співробітників Управзему. В ресторані одночасно з радянськими службовцями були й співробітники іноземного консульства. Під впливом цих подій, прочитаної літератури про роботу розвідки, власної фантазії Василь Єлисейович зібрався відвідати консульство, видати себе за члена контрреволюційної організації, який вирішив тікати за кордон, і вивідати плани японців щодо СРСР. «Мені захотілося, – пояснював він – одержати якийсь «виразний ефект», який дав би мені право наблизитись до рядів Партії, здійснити подвиг, гідний нагороди орденом Червоної Зірки» [6]. Цей крок став для нього фатальним.

На цей час Амурський облвідділ ОДПУ вів справу щодо «контрреволюційної шкідницької організації» в Управлінні землевпорядкування. Як працівник цього відділу Василь Єлисейович займався зйомкою карт прикордонних районів для потреб дислокованих там так званих «колгоспних військових полків і дивізій». Цього було досить слідству, аби зробити свої висновки. До того ж з'ясувалось, ніби у консульстві В.Труш-Коваль бував і раніше (19 квітня 1933 р.). Тоді він відгукнувся на запрошення одержати місце викладача російської або французької мови. Візит був безрезультатний, бо не було консула. Василь Єлисейович пояснював, мавляв, зайти до консульства змусила його «звичайна цікавість без будь-якої мети – цікавість письменника, спеціаліста і громадянина» [7].

Слідство взяло до уваги зовнішні деталі: дворазовий контакт з представниками чужоземного консульства, давніше членство у молодіжній контрреволюційній організації, знання певних секретів щодо прикордонних районів – цього було досить, аби звинуватити людину в скоєнні злочину, передбаченого статтею 58-6 КК РРФСР.

До заяви В.Труша-Ковалю від 6 червня 1939 р. було додано характеристику, написану начальником 3-го відділення Воркутпечлагу НКВС Аскінієм (серпень 1939 р.), де сказано: в'язень прибув на відбуття покарання 20 лютого 1936 р. і як маркшейдер показав себе здібним працівником, роботу любить, навіть «займається підвищенням фаху» та вносить рацпропозиції з питань вугледобування і механізації способів відвантаження вугілля. «В побуті і на виробництві дисциплінований, бережливий». Та є й нарікання: не бере участі в культурно-виховній роботі. Аскінію (чи комусь іншому) не подобалось також, що Труш-Коваль має замкнутий характер і не поступається гідністю...

Зберігся акт захоронення Василя Єлисейовича від 11 січня 1944 р. Поховали його на «зеківському» кладовищі шахти № 3. Актом зазначалося: тіло одягнене в натільну білизну й покладене до дерев'яної труни [8]. Вже це було виявом особливої поваги до нього.

Так скінчився скорботний шлях Василя Труша-Ковалю, українського поета, якому тоталітарний режим не дав можливості розкрити свої творчі сили. Життя його обірвалося на 39-му році...

У 1989–1990 рр. у зв'язку з заявою дочки поета Ярини Суханової відбулося додаткове слідство у справі батька і встановлено, що засуджений він без достатніх підстав. Постановою Верховного Суду СРСР від 30 листопада 1990 р. В.Труш-Коваль реабілітований [9].

Недавно Ярина Василівна відвідала Інту. Поїхала, щоби ступити на землю, де покоїться прах батька, якого вона ледве пам'ятає, але образ якого носить в душі. Ступила, обливаючись сльозами: за що його замучили? його і мільйони інших?.. Привезла Ярина Василівна додому пригорщу землі з якогось поховання на кладовищі колишньої шахти № 3, вже давно не існуючої. «Може, з батьківського... Буду так думати, бо болить від думок серце: хіба ж то можна, щоб від людини не залишилося сліду?..».

Неопубліковані вірші В.Труш-Ковалю (з переданих Григорієм Майфетом Петру Ротачу).

ОБІД В ЛЕБЕДИНІ

*По світлих маківках проходить дивніш Спас.
В медово-золотих садах сяють ризи.
Обід в Лебедині. Господь, як голуб сизий,
У світлій корогві проходить мимо нас.
Моління скінчено. Стихає думно бас.
Й гріховно дивляться з розісланої свити
Дари землі: хмільний медовий квас,
Опуклі яблука і груші соковиті.
Посядем в холодку. Хай мружиться на нас
Крізь віти золоті Господне світле око.
Піднесені чарки благословили час,
Віконця келій, небо і барокко...
Піднесено дзвенить, мов просвітлілий, глас,
Вітає чесний мир у доброму здоров'ї,
І мати-ключниія всміхнулася до нас
З-під брів, уславлених на всьому Придніпров'ї.
Не тчуть уже тепер такий ясний атлас...
І хтось зітхає з нас зітханнєм многогрішним.
І яблуко бере... Та тільки в чарці спас –
Рятунок серцеві, дарований у вишнім.
В ділах всевишнього хто з нас не невіглас?
І наш отаман – дудля знаменитий –*

*Призовна крикає і попускає нас,
І палива чарки допиті й недопиті.
По маківках дзвіниць проходить світлий Спас.
В медово-золотих садах біліють свити,
І тіні стеляться від келій сумовиті,
І вулії шумлять, і мрійно летється час.*

1921

МРІЯ

*Стихнеш, втомишся, мій буревію,
К дому повернешся сам...
Вернешся, сину, я голову змию,
Білу сорочку подам.
Славу прокляту – шолом і оружжя –
Я в бур'яни занесу...
Виведу в поле, де кречети кружать
Золотогриву красу.
Спражився спрагою, вбігався бігом...
О, як обвітривсь в вітру!
Стіл застелю тобі скатертю-снігом,
Порох на вікнах зітру.
Виросли яблуні, сіпали високі.
Спатимеш ніч у саду...
Спатимеш – журно шумітиме сокір
Десь угорі, в холодю.
Стихли бої. Одгули буревії.
Світяться зорі на тихий Бахмут.
Вітер колише комишеві вії,
Де тільки води пливуть та й пливуть.*

1923

1. Архів УКДБ по Омській обл. – Спр. АУ-1400. – Арк. 31-32. (Автобіографія, очевидно, написана В.Трушем-Ковалем у зв'язку з оформленням на роботу в Управземвідділ Амурської області для одержання допуску до зйомки карт у прикордонних районах. Після арешту уповноважений який «шив справу», проставив на біографії лише заголовок: «Протокол допиту» і дату: «1 березня 1934 р.»).
2. Там само. – Арк. 33.
3. Там само. – Арк. 84.
4. Там само. – Арк. 83.
5. Там само. – Арк. 85.
6. Там само. – Арк. 26. (Неодноразово повертаючись до мотивів відвідин консульства. пояснював, зокрема, і так: «Як літератора мучила цікавість, що ж собою являє консульство і люди, які його представляють». Письменики його можуть зрозуміти).
7. Там само. – Арк. 33-35.
8. Архів Управління виправно-трудоустанов МВС Комі АССР. – Справа засудженого № И-1135. – Арк. 1-8.
9. Архів УКДБ по Омській обл. – Спр. АУ-1400. – Арк. 166-170. – Посилання подані за станом на 1989 р.

Василь Граб

ТЮТЮННИК

Павло Васильович

1894 — листопад, 25, 1937

ТЮТЮННИК

Михайло Васильович

† квітень, 13, 1943

Закохані у творчість Григора Тютюнника неодмінно звертаються до його «Коріння». «У селі нашому, Шилівці, й досі не можуть без веселої усмішки згадувати Павла Васильовича, старшого батькового брата». Це текст. А під ним трагедія. Підтекст усмішки зовсім не викликає.

У 1937 р. Павла Васильовича заарештував Зінківський райвідділ НКВС. 25 листопада на підставі постанови Особливої трійки УНКВС по Полтавській області його стратили.

Нічим не завинив він перед державою. В 1894 р. народився в Шилівці. Коли доріс, помагав батькові орати землю: сім'я мала рівно стільки, аби якось існувати – дев'ять десятин, доглядав коня, пару волів, корову. А як повиростали сини Павло, Михайло та Филімон, то все це розпоршилося. І все ж у 1930-ті рр. доморошені соціологи записали батька в куркулі. Тепер з його синами можна було робити що завгодно, адже вони підлягали ліквідації, як клас.

Винищування народу потребувало якогось ритуалу. Без нього проглядало б нічим не прикрите вбивство. Тому на нього накинули юридичну машкару. Зі справи поставало, що Павло Васильович увійшов до колгоспу з метою його розвалу. Провадив антирадянську агітацію: казав, що не буде підписуватись на зайом, бо сам без штанів ходить. Через двадцять вісім років на могилу Павла Васильовича в колишньому піщаному кар'єрі біля с. Макухівка під Полтавою сяє запізніла пташка справедливості. Обласний суд винесе рішення про припинення його справи «за недоведенням здійснення злочину».

Через п'ять днів після розстрілу Павла прийдуть за Михайлом. «Можливо, трагедія особиста, батькова тому тільки й сталася, що рядовий колгоспник і пильщик, він не схожий був на мужика або не зовсім схожий. У кожному селі є така людина чи такі люди: напівмужик-напівінтелігент. Їх одразу видно, вони владають в око. Тоді в тих, хто пильнує «нрави», виникає питання: «Чому? а чи немає тут чогось такого?..» («Коріння»).

«Щось таке» знайшли. Грамотний був Михайло Васильович, любив літературу, знав напам'ять «Кобзаря», багато поезій Пушкіна. В гостинній його хаті мужики радо збирались на посиденьки біля купки запашного тютюну. Для недремного ока це вже був громадський клуб. Від нього недалеко й до організації.

У цей час Зіньківський райвідділ НКВС очолював молодший лейтенант Куценко. Кортіло закріпитися на посаді. А потім далі, далі, вгору... Час був слушний для росту – за вказівкою згори розгортався черговий наступ на ворогів народу. Вони, як наставляло керівництво, є всюди. Начальник Управління Волков казав на нараді, що немає такої установи, підприємства чи села, де б не було ворожої організації, і той, хто не виявляє їх, той просто або сліпий, або ж сам ворог народу.

Волков таку ж саму вказівку отримав від голови НКВС Балицького в Києві, а той, в свою чергу, ще з вищих кіл, які сягали аж Сталіна.

Куценко почав діяти. Наслідуючи наставників і спираючись на кількох негідників, які могли дати будь-які свідчення, і застосовуючи бузувірські методи слідства, він за короткий час «створив» у районі низку фіктивних контрреволюційних організацій. На підставі вигадок лише одного з донощиків був складений список неіснуючого контрреволюційного повстанського загону з семидесяти п'яти чоловік: усі вони за рішенням судтрійки були розстріляні.

«Високо» пішов молодший лейтенант Куценко: наприкінці 1939 р. його заарештували його ж колеги, а в травні 1941 р. за вироком трибуналу військ НКВС Харківської області розстріляли. Така сама доля спіткала Балицького і Волкова. Та не було це торжеством істини і вищої справедливості. Була то облудна справедливість: керівна верхівка лицемірно демонструвала перед народом зміцнення соціалістичної законності, якої не було.

Михайла Васильовича, як і брата, теж звинуватили в антирадянській агітації. Він – згідно з матеріалами справи – начебто обурливо казав: «Який дурень вдумав ці колгоспи. Це настояще поміщицьке ярмо».

Особлива трійка УНКВС по Полтавській області на підставі ст. 54-10 ч.1 КК УРСР винесла рішення про ув'язнення Михайла Васильовича у виправні табори на десять років. Сталося це 5 грудня 1937 р., у святковий для Михайла Васильовича день: рівно шість літ тому народився його менший син Григор, майбутній великий письменник.

Утримували Михайла Васильовича в Полтавській тюрмі № 1, в сільгоспколонії в Божковому під Полтавою, потім відправили в Сороклаг, в січні 1939-го ще далі – на Біломоро-Балтійський комбінат, а перед війною – до Усольлагу, до «Сибіру неісходимого».

Вернутися не судилося. Табори придавили важким тягарем, зробили свої жорстокі відмитини: бронхіт, пахові грижі, невроз серця, набряк нижніх кінцівок, ентероколіт... 13 квітня 1943 р. П.В. Тютюнника його не стало.*

А десь далеко, степами України пішов одинокий, без батька, Клишко. У новелах Григора Тютюнника відбилася всенародноособиста трагедія. У 1980-х рр. знайшлися редактори, які виправили «Три зозулі з поклоном»: замінили зека на радянського солдата. У такому варіанті новела потрапила до двотомника 1984 р. Так своїми руками хтось продовжив справу Сталіна–Балицького–Волкова–Куценка.

Після трагічної загибелі Григора виникла ідея створення в Шилівці музею письменника. Але ні в колгоспі, ні в сільраді, ні деінде коштів для цього не знайшлося. Мабуть, не дуже комусь хотілося, щоб не заросла сюди народна стежка. А в 1991 р. у Полтавському художньому музеї відкрилася виставка ікон, у тому числі і з Шилівки. Виписані давніми богомазами, вони справляли гнітюче враження. Ні, не виконанням, а тим, що голови святих були відрізані. Колись іконними дошками вистелили підлогу в сільраді. Чи в тій Шилівці, де народив-

* Фактичні дані взяті з архівних кримінальних справ 11681-С Тютюнника П.В., 12244-С Тютюнника М.В., що зберігаються в УСБ України по Полтавській області, архівної особистої справи ув'язненого 62726 Тютюнника М.В., яка зберігається в архіві Усольського управління лісних виправно-трудоустанов «Усольспецлес» МВС Російської Федерації, в Новосибірській області. Названі в статті табори дислокувалися: Сороклаг – ст. Сорокська Кіровоцької залізниці; Біломоро-Балтійський комбінат – м. Медвежогорськ, Карелія; Усольлаг – м. Усольє Новосибірської обл.

ся Григір, чи в іншій, не так важливо. Суттєво те, що і понівечені ікони, і невідкритий музей Тютюнника – явища одного порядку.

В Шилівці розповідають, що коли Григір і Григорій Тютюнники приїздили до рідного села, вони обов'язково проходили улюбленою стежиною. Спочатку від хати Григорія, правим берегом Груні, потім перебирались на лівий. Там, на узвишші, розпалювали багаття і пекли картоплю, милуючись незорим краєвидом. Це було їхнє свято печеної картоплі. Прогулянку завершували у хаті Григора, і гомоніли, гомоніли до ранку.

Саме цією Стежиною братів я і пройшов з друзями, шанувальниками творчості Тютюнників. Річка пахла холодною м'ятою, і мріялось, що цей маршрут стане традиційним для всіх, хто не відірвався від свого коріння.

Василь Граб

УДОВИЧЕНКО

Олександр Гаврилович

листопад, 18, 1904 — вересень, 22, 1938

Заповнюючи в анкетах графу про соціальне походження, О.Г.Удовиченко завжди писав «з селян». Хоча й це було не зовсім точно. Бо і його батьки, і старші брат та сестра до Жовтневої революції батракували на багатіїв у селі Тарасівці Зіньківського повіту. Третя дитина – Сашко – у родині Удовиченків народилася 18 листопада 1904 р. [1]. Закінчив хлопець церковно-приходську школу, а далі відкривався йому прямий шлях – у найми. Жовтень 1917 р. змінив долю дещо на краще. Після революції сім'я отримала земельний наділ, і в селі з'явилося ще одне бідняцьке господарство. Олександр, як і всі члени сім'ї, працював від зорі до зорі, бо ж доводилось збирати кожну копійку на купівлю коня, корови, плуга. Ось тоді й сформувались у нього такі риси характеру, як виняткова працездатність, віра у власні сили, наполегливість.

Господарські клопоти, прагнення вибитися в люди не відсунули у юнака на другий план інтересу до суспільно-політичного життя, до бурхливих тогочасних подій. У колись богом забутих Тарасівці відбувались помітні зміни: була обрана сільська рада, біднота об'єдналась у комітет незаможних селян, утворилось товариство споживчої кооперації. Остеронь цих справ не стояла і молодь. В кінці 1921 р. кілька молодих демобілізованих червоноармійців заснували в селі комсомольський осередок. Вступив туди і Олександр Удовиченко. Спільчанська молодь часто збиралась у сільбуді, де вивчали основи політграмоти, співали народних пісень, ставили аматорські вистави. Ініціаторами багатьох починань, зокрема першого недільника по благоустрою села, організації лікнепу був Удовиченко. Юнака з хорошими організаторськими здібностями обрали секретарем сільського комсомольського осередку. Згодом йому запропонували працювати безпосередньо в апараті райкому. В 1928 р. Олександр вступив у комуністичну партію. А наступного року був обраний секретарем райкому ЛКСМУ [2].

Перебуваючи на комсомольській роботі, О.Удовиченко набув досвіду спілкування з людьми. Разом з тим йому явно бракувало теоретичних знань. Тому в 1930 р. Олександр Гаврилович вступив на робітфак Харківського інституту радянського будівництва і права.

Два з половиною роки провів О.Удовиченко на студентській лаві. Вивчав юриспруденцію. Через півтора року мав отримати диплом про вищу освіту. Однак закінчити вуз йому так і не вдалось [3].

Восени 1932 р. на Україні пройшла чергова кампанія по мобілізації студентів-старшокурсників, що були членами КП(б)У, на партійну роботу. О.Г.Удовиченко був направлений у розпорядження Харківського обкому і після короткотермінового стажування рекомендований на посаду завідуючого агітаційно-пропагандистським відділом Ново-Георгіївського райкому КП(б)У. Потім працював у Оболонянському райкомі, Драбівському райкомі партії [4]. Здавалося, все складалось добре. Олександр Гаврилович безмежно вірив у правильність ге-

неральній лінії сталінського керівництва, без тіні сумніву виконував усі його настанови. Це стосується і проведення хлібозаготівель у 1929 р., коли хліб примусовими методами викачувався з села, і суцільної колективізації, коли протягом тижня-двох досягалось стопроцентне залучення селянських господарств до колгоспу.

Вперше О.Г.Удовиченко серйозно замислився над ситуацією, що склалась у країні, у 1933 р. Обіймаючи посаду завідуючого організаційним відділом Ново-Георгієвського райкому партії, Олександр Гаврилович часто бував в охоплених голодомором селах, на власні очі бачив страждання тисяч людей. Розмірковуючи над причинами всенародної трагедії, він все більше схилявся до думки, що їх слід шукати в соціально-економічній політиці партії щодо селянства. Своїми сумнівами необачно поділився з колегами по роботі. У відповідні органи відразу ж надійшов «тривожний» сигнал. Працівники органів НКВС тоді ходу анонімічні не дали, підшивши її акуратно до справи. Але пройде п'ять років, і до неї знову повернуться, щоб довести правотроцькістську діяльність О.Удовиченка з 1933 р. [5].

Його заарештували в травні 1938 р., коли Олександр Гаврилович працював секретарем організаційного бюро ЦК КП(б)У по Полтавській області [6].

Висунути проти нього звинувачення навіть на перший погляд виглядали абсурдними. Сфальсифіковані слідчими матеріали начебто викривали О.Г.Удовиченка як керівника Полтавської обласної правотроцькістської організації, до керівного ядра якої входили, крім нього, голова Полтавського облвиконкому П.Я.Жученко, завідуючий відділом оргбюро ЦК КП(б)У по Полтавській області В.К.Харченко, командир 25-ї стрілецької дивізії Трубніков [7]. В активі підпільної організації буди і шкідництво, і диверсійні акти на промислових підприємствах області, і підготовка замаху на керівника республіканської партійної організації М.С.Хрущова [8].

Подібні звинувачення не підкріплювались ніякими доказами, а базувалися лише на зізнанні самих заарештованих, отриманих з порушенням законності.

Так, з метою психічного тиску на О.Г.Удовиченка була заарештована і його дружина. Під час побачень у в'язниці вона мала переконувати чоловіка підписувати сфальсифіковані протоколи допиті [9].

Форми і методи ведення слідства щодо так званого правотроцькістського обласного центру розкрив на допиті в березні 1941 р. колишній начальник управління НКВС по Полтавській області О.О.Волков, заарештований за масове знищення безневинних людей. Під тиском незаперечних фактів він змушений був визнати і фізичні знущання над заарештованими, і пряму підробку документів слідства, інші злочинні дії [10].

22 вересня 1938 р. справу О.Г.Удовиченка розглянула Військова колегія Верховного Суду СРСР. Вся судова процедура тривала 15 хвилин – рівно стільки, скільки потрібно було на те, щоб написати вирок. Троє військових юристів звично підписали його, і чергова жертва «сталінського правосуддя» була відправлена на смерть. Розстріляли О.Г.Удовиченка того ж дня [11].

1. Архів УСНБ України по Полтавській області – Спр. 4610 С. – Арк. 5.
2. ДА ПО. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 52.
3. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 4610-С. – Арк. 157.
4. Там само.
5. Там само. – Арк. 11.
6. Там само. – Арк. 19.
7. Там само. – Спр. 4458-С. – Арк. 231-232.
8. Там само. – Спр. 4610-С. – Арк. 13-15.
9. Там само. – Арк. 157.
10. Там само. – Спр. 4458-С. – Арк. 231.
11. Там само. – Спр. 4610-С. – Арк. 153, 156.

ФІЛЯНСЬКИЙ

Микола Григорович

грудень, 6, 1873 — січень, 12, 1938

Літератор, художник, невтомний шукач природних скарбів – такими щедрими талантами наділила природа Миколу Григоровича Філянського. Сьогодні нам ще належить глибоко і всебічно розібратися в його багатогранній творчій спадщині, віддати належне людині, чия доля і особиста трагедія нерозривно пов'язані з Україною, її великим та багатостраждальним народом.

Народився М.Г.Філянський 6 грудня 1873 р. у селі Попівка Миргородського повіту Полтавської губернії у родині священика [1]. Закінчив Лубенську гімназію, а в 1899 р. природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету. Опановуючи природознавство і точні науки, Микола Філянський знаходив час для поглибленого вивчення історії, літератури, світового і вітчизняного мистецтва. Його часто можна було зустріти на заняттях художньої студії В.О.Серова, архітектурної майстерні професора Й.М.Шехтеля, серед учасників різноманітних літературних диспутів, творчих вечорів [2].

В 1903 р. Микола здійснив захоплюючу поїздку до Франції, де удосконалював набуті знання з історії та теорії архітектури, живопису, цікавився новітньою французькою літературою. Ще через рік він з таким же задоволенням подорожує по Лівобережній Україні, вивчає архітектурні пам'ятки, предмети старовини, давні рукописи. Враження від цієї поїздки лягли в основу його статті «Спадщина України», надрукованій у Москві в 1905 р.

У 1906–1917 рр. М.Г.Філянський працює геологом на Уралі у товаристві «Російський мармур», систематично займається літературою. В 1906 р. побачила світ його перша поетична збірка «Лірика». Схвально зустріли дебют поета такі вже визнані майстри, як Гнат Хоткевич, Олена Пчілка, пізніше Микола Зеров. Дещо засмутила Миколу Філянського негативна оцінка збірника Михайлом Коцюбинським [3], якого дратували невибагливі рими: «ніч» – «серця міч», «чари» – «нари». Як не прикро,

але саме ця певною мірою суб'єктивна рецензія протягом довгих років стає визначальною в оцінці творчості поета. Переживши гіркий період розчарувань, М.Г.Філянський продовжує друкувати вірші на сторінках газет і журналів. Особливо часто з'являються вони в 1911–1914 рр. у популярному серед української інтелігенції виданні – журналі «Українська хата» [4].

В 1918 р. М.Г.Філянський повертається на Україну. Оселяється у мальовничому селі Яреськи, влаштовується на роботу спочатку в агрономічну школу, а згодом – у Сорочинське лісництво. Відкритий, товариський, він відразу стає душею місцевої інтелігенції. Особливо тісні стосунки склалися у Миколи Філянського з сільським вчителем, керівником українського хору і аматорської театральної трупи с. Яреськи М.Ю.Добровольцем. Разом вони обговорюють репертуар самодіяльного театру, обмінюються враженнями щодо літературних і театральних новинок [5].

У 1929 р. Добровольцю на підставі статей 54-10 і 54-11 КК КРСР постановою колегії ОДПУ висланий на 5 років у Карлаг за те, що начебто радив селянам сіяти хліб лише у межах своїх потреб, оскільки надлишки все одно відберуть (Архів УСНБ України по Полтавській обл. – Спр. 15022. – Арк. 96, 106, 122). М.Г.Філянському ж у 1937-му пригадають цей зв'язок, і як і стосунки з літераторами-«контрреволюціонерами» М.Хвильовим, О.Вишнею, С.Пилипенком та іншими.

Перша половина 1920-х рр. – складний і суперечливий етап в літературній творчості М.Г.Філянського. Хоча його поетичні твори і продовжували друкуватись в газетах та журналах, однак так і не була опублікована третя збірка поезій (друга вийшла в 1911 р.) [6]. Її без будь-яких на те підстав заборонила цензура. «Хоча нічого антиідеологічного і немає, але... надмірна індивідуалізація і фантастика», – визначив цензор. – Опускаються руки...», – з гіркотою сповіщав про і це Микола Григорович свого наставника і друга Миколу Зерова [7].

З погляду на це можна зрозуміти, чому з такою радістю М.Г.Філянський прийняв в 1924 р. пропозицію перейти на роботу до Полтавського краєзнавчого музею, який на той час став справжнім вогнищем культури, об'єднував навколо себе передову українську національну інтелігенцію. Відповідно до планів музею протягом кількох років він і здійснював вивчення корисних копалин Полтавщини, написав ряд статей для збірника «Полтавщина», зокрема «Геологічний огляд», «Підземні води».

З 1926 р. М.Г.Філянський завідував відділом геології Харківського музею імені Артема. Пише праці «Українська Шампань», «20 липня 1924 р.», «Кармелюк», «1-й український мандрівник Барський», публікує близько 15 статей у харківському журналі «Знання». Виняткову увагу приділяє підготовці «Довідника України» з конкретними відомостями про економічний стан республіки, її найбільш важливі і економічні райони: Донбас, Криворіжжя, Дніпропетровськ тощо (з цензурних міркувань довідник не побачив світ) [8].

Новими яскравими враженнями була сповнена участь М.Г.Філянського у Дніпрельстанівській експедиції, проведеній напередодні будівництва Дніпровської гідроелектростанції. Глибокі історичні традиції Півдня України, його індустріальний розвиток надихнули в 1927 р. Миколу Григоровича на створення поеми «Асканія-Нова», написання цікавої краєзнавчої розвідки «Від порогів до моря» [9].

В 1931 р. особиста трагедія – смерть однієї з дочок – спонукала М.Г.Філянського змінити обстановку. Він переїздить до м. Запоріжжя, енергійно береться за створення музею історії Дніпробуду [10]. Зібрані Філянським документальні матеріали та експонати демонструвались на виставках у Києві, Харкові, Дніпропетровську. У 1935–1936 рр. Микола Григорович спільно з іншими працівниками музею здійснює ряд археологічних експедицій по берегах

Дніпра і в сусідні з Запоріжжям райони [11]. Глибоке і всебічне дослідження цього славного краю переконало його в необхідності згуртування сил місцевих краєзнавців, організації у Запоріжжі краєзнавчого товариства. На першому засіданні новоутвореної краєзнавчої організації виступив запрошений з Дніпропетровська академік Д.І.Яворницький [12].

У 1936–1937 рр. М.Г.Філянський за дорученням Українського музейного містечка в Києві змальовує пам'ятки давнини, допомагає оформляти експозиції історичного музею [13]. Характерно, що малярські здібності батька успадкувала і дочка поета Ірина Миколаївна, яка працювала художницею у Харкові [14].

Високо оцінюючи особистий вклад М.Г.Філянського в розвиток українського краєзнавства, не можна все ж не звернути увагу на його поетичну спадщину.

Для свого оточення М.Г.Філянський був поетом у минулому. Викладач Запорізького педінституту (у 1936 р. студент цього ж інституту) Забіяка П.Т. так згадував про Філянського: «Мені як студенту було відомо, що це в минулому український поет-декадент, і я знав про нього із висловлення українського поета Коцюбинського, який критикував Філянського за деякі твори. Філянський у той час був директором Дніпробудівського музею. Я розмовляв з ним, коли був з студентами на екскурсії в музеї. Щоправда Філянський не хотів тоді у подробицях говорити з нами про поезію» [15].

У минулому, як тоді здавалося, були уподобання поета. Він жив архітектурними і поетичними формами українського бароко, музикою Н.Паганіні (Філянський сам добре грав), цілеспрямованістю А.Страдіварі, філософією Г.Сковороди. А його Богом була Природа України. Боляче вражали поета трагічні картини життя українського села. Висловив він це обережно і велично, у притаманному йому високому, класичному стилі.

*Її просторам бог послав
Красу небес і тверді силу,
їй ризи квітами заткав,
І пісні дав таємні крила,
І пишний килим – самоцвіт
На стіл весільний кинув рано,
І розкіш волі – заповіт –
її синам у час свій дано.
Чому ж під сяйвом рідних шат
Не бачу замків, ні палат
І над прозором вод ясних
Не видно дахів золотих?
Відкіль сей сум, що ліг на край,
Не кличуть чом на коровай,
І чом з таїн зелених рун
Не лине дзвін веселих струн?
Колишня пісня де зосталась –
Сама злилась, сама зірвалась,
Чи виніс сонну на базар
її співець, їй кобзар?
Куди подівся тирси шум,
Чом стрепет в степ летить не хоче,
Відкіль туман, з якої ночі,
І з ким – сей ряд недбалих дум?
«Не нам питать...» не дано знати!*

Окремо взятою цитатою важко дати уявлення про поета. Але той, хто любить старовину, природу, хто хоч раз відкриє його поему «Бузковий кущ», той полюбить Миколу Філянського назавжди.

На Україні існує повір'я, яке забороняє вирубувати бузковий кущ з подвір'я. Степан Пушик пов'язує це з вірою давніх слов'ян у божество Буса, Бусиріда [16]. Свою поему Філянський закінчує картиною виходу з мороку темного лісу до світла, до розкішно розквітлого бузкового куща. Так поет романтик висловив віру у розквіт свого народу.

Дослідник творчості поета Валерій Шевчук відзначає, що Філянський, базуючись на темах і мотивах поезії Г.Сковороди, побудував свою цікаву поетичну систему, збагатив її елементами поезики Т.Шевченка, Л.Глібова, які широко користувалися формами українського поетичного барокко [17], продовжив лінію, що її репрезентував у нашій літературі Яків Щоголів, і став учителем, з одного боку, Павла Тичини, а з другого, «неокласиків» [18].

11 жовтня 1937 р. М.Г.Філянського заарештовують на його квартирі у Запоріжжі по вул. Ентузіастів, міський відділ НКВС. Протокол обшуку свідчить, що жив Микола Григорович дуже скромно, дорогих речей не мав. У нього вилучили лише кілька облігацій державної позики, старенький фотоапарат «Герда» – супутник його експедицій, кістяний ніж для розрізання паперу і півтора кілограма свинцю, який завзятий рибалка використовував на грузила [19].

Звинувачували М.Г.Філянського в участі у антирадянській контрреволюційній диверсійно-терористичній організації. Туди його начебто завербував в 1926 р. М.Хвильовий, він же, за версією слідчих, доручив написати для німецької розвідки вже згадувану нами працю «Довідник України» [20].

11 січня 1938 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР в Києві у закритому судовому засіданні без виклику свідків розглянула справу М.Г.Філянського, і на підставі ст. ст. 54-8 і 54-11 КК УРСР винесла вирок про страту. Вирок було виконано у Києві 12 січня 1938 р. [21].

У жовтні 1958 р. дружина Миколи Григоровича – Євгенія Іванівна, звернулася до Генерального прокурора СРСР Руденка з заявою про реабілітацію чоловіка. За його дорученням Головна військова прокуратура здійснила перевірку справи і встановила, що М.Г.Філянський притягнутий до кримінальної відповідальності безпідставно, за сфальсифікованими матеріалами попереднього слідства, що М. Хвильовий і інші особи, названі в числі змовників, ворожою діяльністю проти радянської держави ніколи не займалися і повністю реабілітовані [22].

21 листопада 1959 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР вирок відносно М.Г.Філянського відмінила, а справу припинила «за відсутністю складу злочину» [23].

1. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 16858-С. – Арк. 8.
2. Письменники Радянської України (1917–1987). Бібліографічний довідник. – К., 1988. – С. 614.
3. Шевчук В. Син землі / Микола Філянський. Поезії. – К., 1988. – С. 17-19.
4. Українська хата. – К., 1990. – С. 209.
5. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 16858-С. – Арк. 46, 48.
6. Шевчук В. Назв. праця. – С. 10, 29.
7. Брюховецький В.С. Микола Зеров. – К., 1990. – С. 117.
8. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 16858-С. – Арк. 50, 51.
9. Шевчук В. Назв. праця. – С. 21.
10. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 16858-С. – Арк. 51, 52.
11. Шевчук В. Назв. праця. – С. 21.
12. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 16858-С. – Арк. 76.
13. Шевчук В. Назв. праця. – С. 21.
14. Архів УСНБ України по Полтавській області. – Спр. 16858-С. – Арк. 8.
15. Там само. – Арк. 154.

16. Пушик С. Криваве весілля на Каялі. (Слов'янська міфологія і «Слово о полку Ігоревім») / Кораблі пливуть у легенду. — К., 1990. — С. 70, 80, 164.
17. Шевчук В. Скородода — Філянський і явище українського необарокко / Дорога в тисячу років. — К., 1990. — С. 338.
18. Шевчук В. Син землі. — С. 34.
19. Архів УСНБ України по Полтавській області. — Спр. 16858-С. — Арк. 5, 8.
20. Там само. — Арк. 50, 51. 89-92.
21. Там само. — Арк. 95-97.
22. Там само. — Арк. 102.
23. Там само. — Арк. 204-206.

Василь Граб

ХВИЛЯ (ОЛІНТЕР)

Андрій Ананійович

серпень, 19/31, 1898 — лютий, 8, 1938

Походив Андрій Ананійович Олінтер (Хвиля – псевдонім, узятий в 1917 р.) з колишньої Бесарабії. Народився він 19 (31 за н. ст.) серпня 1898 р. у селі Рингач нинішнього Новоселицького району Чернівецької області в бідній селянській родині. Пізніше, згадуючи своє дитинство, він писав: «Був удома в Хотинському повіті, займався с.-г. (сільським господарством – *О.Ю.*) і вчився спочатку у сільській школі, а потім у вищій початковій <...> – в більшості на зароблені мною гроші» [1].

Закінчивши Хотинську вищу початкову школу в 1915 р., Андрій Хвиля вступив до Полтавського землемірного училища. Навчаючись тут, він став членом соціалістичної Юнацької спілки – нелегальної організації учнівської молоді Лівобережжя, а в 1917 р. примкнув до Української партії соціалістів-революціонерів – УПСР [2] – найбільш масової на той час на Україні.

Навряд чи можна погодитися з дослідником життя та діяльності А.А.Хвилі В.П.Замковим, який відзначає: «<...> Дев'ятнадцятирічний юнак, що не зумів правильно зорієнтуватися, восени 1917 р. вступає до Української партії соціалістів-революціонерів» [3]. Це було скоріше викликано об'єктивними обставинами і процесами, ніж просто юнацькою політичною незрілістю А.Олінтера-Хвилі.

Тим більше, що в партії українських есерів незабаром після її утворення (квітень 1917 р.) виділилось ліве радикально-революційне крило з числа членів лівобережних організацій – так звані «лівобережці». Андрій Хвиля був саме серед них. Про свою участь у революційних подіях 1917 р. він писав: «Брав активну участь у організації Полтавської Ради, в жовтні 1917 р. вступив в загони червоної гвардії і брав участь в боротьбі з білогвардійцями» [4].

Проте досить важко уявити собі непростий спектр політичних переконань, духовний світ Андрія Хвилі тієї пори лише за скупими рядками автобіографії.

Більш повне враження про них дає його рання публіцистика, поки що мало відома дослідникам.

З молодим запалом і відкритою душею вітав дев'ятнадцятирічний юнак революцію, цей глибинний процес, який, на його думку, не можна було ні штучно гальмувати, ні прискорювати. «Революція йшла гігантськими кроками вперед, – писав він у публіцистичній статті «До роботи». – Ті діячі, які були в верхах популярними проводирями першого революційного руху, думали, що революція закінчиться буржуазною формою. Життя сказало інакше. Сталась друга революція. Безумовно, річ йде не про окремі персони, бо хто був соціалістом справжнім, той не змінє своєї лінії поведіння».

Андрій Хвиля, замислюючись над питанням про роль і місце молоді в бурхливих подіях політичного життя, був переконаний в тому, що для неї може бути лише одна дорога – революційна боротьба. Та «<...> сталась, – продовжував він у статті «До роботи», – трагедія.

Збентежений обиватель перетяг до себе майже всю молодь. Стає боляче, хочеться усе перевернути, щоб усі молоді сили почали самі думати і хай зроблять собі запитання: чи будемо ми за народ, чи проти?

Ідіть в народ, учіть, будуйте нове життя. Дивіться сміливо вперед. До праці! Бо на вас молодих дивиться народна товща» [5].

Закличний тон, авангардистська позиція автора характерні і для у памфлету «Не спіть!». У ньому А.А.Хвиля піддає гострій критиці Українську Центральну Раду, вважаючи, що вона звідусіль притягує до себе контрреволюцію: «і все посипало сюди на Україну до Центральної Ради, що проводила свою політику не в інтересах трудового народу. Коли й доля <...> Центральної Ради була вирішена, вона зробила останній вигук – хай живе Самостійна Україна! не звертаючи уваги, що під цей лозунг примазались генерали Щербачови і поміщики Ревуцькі, вона зробила це й полинула на Брест запродувати свій народ».

Характерно, що на той час Андрій Хвиля ще не розуміє суттєвої різниці між більшовиками, вигнати яких з України нахваляється Центральна Рада, і іншими соціалістичними партіями, «які стоять на чолі революції. На одному дрові вішають і більшовика, і соціаліста-революціонера» [6], – писав він.

Слід зазначити, що у публіцистиці А.Хвилі цього періоду, як і в його світогляді, прорізається сильний інтернаціоналістичний струмисько. Водночас він таврує ганьбою шовіністичні настрої великоросійських поміщиків і буржуазії, гнівно кидаючи їм: «Ви гадали, що революція піде шляхом націоналізму, ви надіялись, що Мілюков здобуде вам Дарданелли і під ярмо російського капіталізму підійдуть нові народи.

Може, Галіцію, Арменію, Буковину і другі країни удасться злучити з «Великої неразделімої Росією?!».

На думку ж автора, майбутнє не за імперією. Імперська політика приносить трудящим лише горе. Тому він щиро сподівається, що «Росія, за якою плачуть патріоти, вмерла і не встане більше. Вона вмерла разом із Жовтневою революцією. Всі народи будуть вільні й карта єдиної Росії покриється маленькими республіками без «сцепщиків» [7].

Сприйняття революції з її жорстокою боротьбою, жертвами і випробовуваннями як могутнього катарсису домінувало в душі юнака, грало на її тонких і чутливих струнах, кликало його до творчості, виливаючись не лише в гострі публіцистичні виступи, а й поетичні рядки:

*Стогнуть вітри,
Віють вітри –
Хмари наганяють.
Небо вкрито...
Сонце вбито...
Звірі вибігають.
Стає темно,
Стає сумно...
Думи скрізь блукають,
Вишукують,
Випитують,
Аж в хмари злітають!
Вітри, згиньте!
Вітри, згиньте!
Хай сонце засяє!
Нехай хмари розлетяться.
Звірі розбіжаться.
Стане світло!*

*Стане легко!
Недоля заграє [8].*

Характерно, що особиста позиція Андрія Хвилі співпадала з тією, якої притримувались його товариші по партії – полтавські «лівобережці»: «Ми, ліві українські соціалісти-революціонери, весь час боролись за признання влади Рад Робітничих, Вояцьких та Селянських Депутатів і тепер, визнаючи принципово владу Рад і добившись цього фактично, мусимо стояти на тому, аби Рада дійсно виявила народну волю і боролась за народні потреби» [9].

Ось чому з початком австро-німецької окупації України А.А.Хвиля – «в підпіллі за дорученням ЦК «лівобережників», де проводив роботу спочатку проти Центральної Ради, потім проти гетьмана» [10].

Дослідник політичної еволюції та практичної діяльності партії боротьбистів І.Майстренко відзначив, що «<...> боротьбисти (так стали зватися члени реорганізованої у травні 1918 р. УПСР – О.Ю.) ні на один момент не сумнівались, що гетьманський режим тимчасовий, що внаслідок війни революція буде поширюватись не тільки на Україну, але й цілу Європу. Звідси їхнє негативне ставлення до легальної боротьби з гетьманщиною, до її демократизації й українізації. Звідси ж – спрямування всіх зусиль на підготовку збройного повстання» [11].

За дорученням Центрального комітету як губполітемисар УПСР (боротьбистів) [12] (керівник губернської парторганізації – О.Ю.) А.Хвиля з травня 1918 р. протягом кількох місяців веде підпільну роботу на Волині. Восени 1918 р. він – у Полтавському підпіллі, де з губернським повстанським комітетом бере участь у підготовці повстання проти гетьманського режиму. Повстанський комітет був міжпартійним. Крім боротьбистів, які відігравали в ньому головну роль, туди входили також представники більшовиків і лівих есерів [13].

Повстання почалося на світанку 25 листопада 1918 р. і, незважаючи на невеликі сили, які мав у своєму розпорядженні повстанський комітет, завершилось успішно. У зведенні, що надійшло до Курська в штаб новоствореного фронту, яким командував В.О.Антонов-Овсієнко, говорилося: «Полтава була взята 27 листопада повстанцями, близько 500 чоловік, із них 150 було озброєних, решта – ні. Після того, як селяни дізнались, що місто взяте повстанцями, з усіх кінців рушили робітники і селяни, так, що їх за два дні побувало в місті близько 20000. Взято всього до 10000 гвинтівок і трьох вагонів з патронами. Керував повстанням Революційний штаб і Революційний комітет, який після взяття міста оголосив себе владою і протримався два дні. Була оголошена Радянська Соціалістична Республіка. Через два дні наблизився загін Балбачана (колишній гетьманський полковник, що оголосив себе прибічником Петлюри і отаманом в українських військах Лівобережної України – О.Ю.), яким були призначені комендант і комісари. Ревком заявив, що влади Балбачана не допустить, тоді балбачанівці увійшли в змову з німцями. Революційний штаб і Революційний комітет були заарештовані» [14].

Серед схоплених петлюрівцями і кинутих до в'язниці керівників повстання були В.Блакитний, В.Лазорський, А.Хвиля. І все ж через декілька днів завдяки зусиллям товаришів їх було звільнено. Та «того ж самого дня, як були випущені останні товариші, – згадував В.Лазорський, – їх почали знову шукати, щоб заарештувати, але вчасно попереджені товариші встигли заховатися» [15].

Зазнаючи у Полтаві переслідувань з боку Директорії, А.А.Хвиля не полишає публіцистичної діяльності, друкує свої твори на сторінках офіційної газети «Полтавська громада». Так, з першої сторінки її номера за 4 грудня 1918 р. промовляє уже знайомий заклик «До праці!» – заголовок статті, підписаної криптонімом А.Х. Але авторство Андрія Хвилі не викликає сумнівів. Він звертається до всіх партій, що користуються впливом серед робітників і селян України, «збалакатись і спільними силами встати на ворога». А ворог цей – «Денікін, Краснов, Скоропадський», які з «санкції Антанти роблять свою справу» [16].

Після відновлення радянської влади на початку 1919 р. А.А.Хвиля працює на Чернігівщині. Він обирається до складу губревкому, а згодом – і губвиконкому, виконує обов'язки завідуючого губернським відділом соціального забезпечення і одночасно – голови губпарткому партії боротьбистів [17].

У червні 1919 р. Андрій Хвиля полишає її і переходить до РКП(б)–КП(б)У [18], за розпорядженням якої направляється працювати на Волинь. Тут на І губернському з'їзді рад його обирають членом губвиконкому, а дещо пізніше – і до складу губернської Ради оборони [19]. Але при виборах членів губпарткому кандидатуру А.Хвилі було забалотовано (3 – «за», 19 – «проти») [20], що, очевидно, пояснюється недовірям до нього як недавнього українського есера-боротьбиста.

Коли ж під натиском денікінських і петлюрівських військ розпочалась евакуація, Андрій Хвиля їде до Брянська у розпорядження ЦК КП(б)У [21].

Але як здібний організатор, що добре знав місцеві умови, він був конче потрібний для нелегальної роботи на Україні. Адже більшовикам, були необхідні саме українські, кадри для організації підпілля. Як повідомляв після поїздки на Поділля Зафронтівому бюро ЦК КП(б)У – органу, який керував підпільною роботою більшовицьких організацій на Україні, його емісар П.Попов, там «ідея Радянської влади дуже популярна в масах. Але вони бояться приходу «московського війська», яке уявляється їм, як нашестя іноземців» [22]. Між тим, як відзначав далі Попов, про існування у Вінниці підпільного партійного центру Поділля не було точно відомо навіть більшовикам, законспірованим у сусідньому Кам'янці [23]. Ось чому Зафронтбюро і вирішило направити А.Хвилю для зміцнення вінницького підпілля.

Прибувши до Вінниці, він очолив підпільний губревком і губпартком [24]. Справи у підпільників, незважаючи на всі труднощі (відсутність необхідних коштів, добре обладнаної друкарні), пішли значно краще [25].

Сам А.А.Хвиля так писав про свою підпільну роботу на Поділлі в 1919–1929 рр.: «В 1919 р. в підпіллі у Вінниці, взяв участь в організації бойового загону та його операцій проти денікінщини і петлюрівщини. Уклав з галицькою армією (що підлягала Петлюрі – О.Ю.) у Вінниці перемир'я 1920 року, на основі якого вона з усім майном перейшла на сторону радянську. Захопив повсталими галицькими частинами район – Вінниця, Літин, Жмеринка – Вапнярка» [26].

Після відновлення радянської влади у Вінниці в січні 1929 р. А.А.Хвиля згідно постанови Всеукраїнського революційного комітету – вищого органу влади на Україні в грудні 1919–лютому 1920 рр., призначається членом Подільського губревкому [27], в якому обіймає посаду завідуючого відділом соціального забезпечення [28]. Водночас активно пропагує ідеї Жовтня, виступаючи перед різними аудиторіями та в пресі. «Хай ті, що гадають й зараз задушити революцію на Україні і в Росії, глянуть в минуле і зацікавляться тим, що сталося з Колчаком, Юденичем і К^о. Наша зброя – правда і наша сила – працюючі» [29], – говорилося в одній із його статей цього періоду.

Дещо пізніше, того ж таки 1920 р. А.А.Хвиля – секретар Волинського губкому КП(б)У [30]. У цей час з'являється його брошура «Пора прокинутись!», де він застерігає селян від підступності куркуля, який «перемінив зовні шкуру, зробився тихеньким, стиха рве греблю» і закликає бідноту організуватись у комнезами [31].

У 1921–1922 рр. А.А.Хвиля перебуває на посаді голови Сумського окружного виконкому [32]. Разом з виконанням службових обов'язків багато працює над собою. Та все ж брак освіти давався йому взнаки. Тому в 1922–1924 рр. він навчається в Харківському сільсько-господарському інституті та Вищих повторних курсах при ЦК КП(б)У [33]. Під час навчання, як і раніше, добре орієнтується в політичній кон'юктурі. Як згадував його сучасник І.Майстренко: «В 1923 р. актуалізується проблема Бесарабії. На мітингу бесарабців у Хар-

кові Хвиля виголошує запальну промову проти румунського окупанта і відразу включається в активну політику» [34].

Весною 1924 р. ЦК КП(б)У відряджає А.А.Хвилю до Одеси завідуючим агітпропвідділом Одеського губкому партії [35].

Повернувшись до Харкова у 1925 р., Хвиля працює в Центральному Комітеті КП(б)У, спочатку заступником завідувача агітпропвідділом (1925–1926 рр.), а потім – завідувачем відділом преси (1926–1928 рр.), культпропвідділом та агітпроппресвідділом (1928–1933 рр.). В 1927–1937 рр. він входить до складу ЦК і Оргбюро ЦК КП(б)У, обирається до Всеукраїнського ЦВК.

З 1933 р. по 1936 р. А.А.Хвиля виконує обов'язки першого заступника наркома освіти УСРР, в 1936–1937 рр. – начальника управління у справах мистецтва при Раднаркомі УСРР [36].

Заради справедливості слід відзначити, що А.А.Хвиля був не лише одним із фундаторів нової соціалістичної культури, а і посідав не менш значне місце у створенні «держави-казарми», того нелюдського репресивного механізму, активним ідеологічним рупором, а часто і привідним пасом якого він був, ставши потім і сам його жертвою. Цей аспект діяльності А.Хвилі стає помітним ще у другій половині 1920-х рр. Будучи своєю людиною (як колишній боротьбист) у домі О.Я.Шумського – наркома освіти, одного з творців українізації, Хвиля незабаром відіграє не останню роль в інтригах і боротьбі проти нього, що велась Л.Кагановичем [37], активно включається в гучну кампанію боротьби з «шумськимизмом» та «хвильовизмом» (з поглядами письменника М.Хвильового). В 1929 р. в статті «Їхне обличчя», вміщеній в журналі «Більшовик України», Хвиля спрямовує вогонь критики на Шумського та його однодумців з керівництва компартії Західної України, жонглюючи жупелом націонал-ухильництва, але ще називаючи при цьому Шумського товаришем [38]. А 1934-го року в іншому своєму програмно-публіцистичному виступі вже вказує на його близькість до «українських фашистів».

Очевидно, беззастережно зрікшись свого власного минулого, він робить гнівний закид на адресу О.Я.Шумського, який заявив: «Ні від чого з свого минулого не відмовлюся, бо вважаю, що боровся так, як належало більшовикові-ленінцеві в умовах української дійсності, хоча тоді ще не був у партії Леніна. Я його (минулого) не зрікаюся і, навпаки, пишаюся своїм минулим». Хвиля ж з цього приведе зазначає: «Як бачимо, Шумський пишається тим, що він належав до партії есерів, а потім боротьбистів». А далі: «Розбиті в відвертих боях українські націоналісти зовнішньо перефарбувались, а всередині залишилися тими ж націоналістами. Українські фашисти – Єфремов, Донцов, Шаповал, Коновалець, Левицький, митрополит Шептицький <...> бачили в Шумському, Хвильовому своїх шпигунів-союзників, своїх найкращих снайперів у комуністичному таборі, що мали зривати нашу партію зсередини» [39].

Дісталось від нього і розстріляним денікінцями ще в 1919 р. Г.Михайличенку та В.Чумаку, померлому В.Еллану-Блакитному. «Ні Михайличенко, ні Чумака, ні Еллан, перебуваючи в партії боротьбистів, не можуть назватись в той же час пролетарськими письменниками, бо стояли вони на позиціях, ворожих пролетаріатові» [40], виносить він свій вердикт.

Із прокурорською твердістю, крокуючи по тілах своїх теперішніх ворогів, що колись були його товаришами, а деякі з них (як Шумський) чимало зробили і для його кар'єри, Андрій Ананійович, звісно ж, не знав, що не за горами вже той час, коли в передовій статті «Нещадно викорчовувати буржуазних націоналістів – агентів фашизму» – такій співзвучній по назві і по змістові його філіппікам і надрукованій в тому ж таки «Більшовику України», з'являться такі рядки: «<...> Не дивно, що фашисти швидко знайшли і швидко домовилися з верхівкою колишніх боротьбистів у всіх питаннях внутрішньої і зовнішньої «політики». В усьому цьому нема нічого дивного. Ворог розгледів ворога. В Берліні і Варшаві з «задоволенням», як говориться дипломатичною мовою, прийняли пропозицію Любченка–Хвилі про те, що

їм – німцям і полякам – за інтервенціоністську допомогу «відступається» Україна майже цілком» [41].

А.А.Хвиля належав до числа тих, хто якнайактивніше цькував М.О.Скрипника. В тон звинуваченням, висунутим на адресу останнього П.П.Постишевим, Андрій Ананійович писав: «Осередком націоналістичних перекручень на культурному шкільному фронті був Наркомос України на чолі з М.Скрипником». Хоча ще донедавна сам підтримував Миколу Олексійовича в багатьох його починаннях, критикував «русотяпство» [42], тепер же звинувачує останнього в примусовій українізації нацменшостей, оперує всілякими доказами, аби довести, що Наркомос на чолі з М.Скрипником дотримувався «антиленінської націоналістичної лінії в національному питанні» [43].

В кампанії проти Скрипника, а разом з тим і проти політики українізації Хвиля виявив неабияку проникливість і витонченість. Ілюструючи «ухильницьку» діяльність М.Скрипника, він вдається до такого аргументу: «Влітку 1931 р. Скрипник на нараді викладачів національного питання виступив з промовою, в якій заявив, що «Запорізька Січ була організацією збройних сил українського народу». Отже, по суті між ним і Грушевським <...> не було ніякої різниці. Це говорить за те, що за Скрипником – Червона Армія в Запорізькій Січі мала свого найкращого попередника і за цим зразком організовує свою роботу. Скрипник дав можливість таким своїм твердженням ще більше поширити ту ширму, за яку ховалася вся націоналістична згряя» [44].

Без найменшого докору совісті кидає А.А.Хвиля ще одне звинувачення вже покійному Скрипникові, маючи на увазі його самогубство: «Нарешті він зробив постріл проти партії». Це ж саме він заявив і про М.Хвильового [45]. «Виступи А.Хвилі і О.Шліхтера на листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У <...> відзначалися найбільшим екстремізмом щодо Скрипника», – зазначав біограф Андрія Ананійовича В.П.Замковий [46].

Зате не жалів Хвиля епітетів, вихваляючи Сталіна, Постишева, Кагановича. Так, у 1934 р., коли народ України ще не встиг ожити від страшного голодомору 1932–1933 рр., Хвиля висловлюється про одного з його головних винуватців: «І ось зараз під зміцненим керівництвом ЦК КП(б)У після приїзду Павла Петровича Постишева – Радянська Україна досягла нечуваних успіхів на фронтах соціалістичного будівництва» [47].

До того ж і сам А.А.Хвиля зіграв не останню скрипку у цій нечуваній трагедії. Взимку 1932–1933 рр. він як уповноважений ЦК КП(б)У з питань хлібозаготівель перебував на Одещині. А 10 січня 1933 р., доповідаючи Центральному Комітету про проведену роботу, вказував на сотні репресованих селян, а іноді й цілі села, сотні центнерів відібраного «утаєного» хліба. І водночас нарікав, що репресії не дають бажаних наслідків, мало допомагають хлібозаготівлі [48].

Рельєфніше уявити постать Андрія Хвилі на тлі його складної епохи допомагають характеристики, які дали йому сучасники. У 1926 р. в полемічному запалі Микола Хвильовий писав: «<...> Дозвольте одрекомендувати і цього наполеона. Колись Троцький приблизно так говорив про Вардіна: «У него тьма претензій, но знаний убийственно мало». Те ж саме й з Хвилею: гонору – Чорне море, наче шаровари Гаркун-Задунайського, а ерудитії – як кіт наплакав: на жаль, набралось тільки на одну компілятивну брошурку, та й то для дітей середнього віку. А втім, це – загостра характеристика; результат нашої роздратованості», – пом'якшував тон Хвильовий, відзначаючи однак невміння Хвилі полемізувати. А далі закликав свого опонента: «<...> Покиньте, Хвиля», «любити» сахарином своїх уст «робітничо-селянську Україну» <...> Нікому від вашої любові не холодно й не душно. Ви зумійте взяти на облік співвідношення всіх реальних сил і зробити правильним прогноз на майбутнє» [49].

Цікаво характеризує Андрія Хвилю та його діяльність Іван Майстренко:

«Він перший виступає з рядом статей, де висуває тезу «братерського зближення української й російської мов», тобто вимагає реформ української літературної мови в душі

впровадження в неї русизмів <...> Ідея, яку вигадав не Хвиля, а яка була продиктована з Москви <...>.

Хвиля був представником того типу радянської людини, що її можна назвати більшовицьким кар'єристом. Найяскравішим представником цієї Категорії людей є Лазар Каганович <...> Хвиля по-дитячому копіював Кагановича в своїх інтригах проти Шумського, в своїй боротьбі проти Хвильового. Всюди він намагався здобути собі славу й зробити кар'єру на нещасті інших людей. Його не любили й боялись з ним зближувались усі партійні кадри КП(б)У. Особливо його не любили колишні боротьбисти. Серед них ходили чутки, що під час першої світової війни Хвиля був провокатором, що видав царській поліції в Полтаві членів «Юнацької Спілки».

Незважаючи на те, що Хвиля вів боротьбу з українським комунізмом, виконуючи доручення щодо «братерського зближення» української і російської мов і культур, проте багато сил доклав він для забезпечення розвитку української культури, бодай на звуженій «братерським зближенням» основі. Він залишився переконаним комуністом і вірив, що комунізм органічно не спроможний задушити українське національне відродження».

Але як би не старався А.А.Хвиля, причому не лише задля кар'єри, а і в силу особистих переконань, роблячи все зазначене вище, він був занадто великою фігурою, щоб благополучно провіятися через сито сталінських репресій. Восени 1936 р. «справа» на нього була вже готова [50]. У листопаді 1936 р. під час VIII Надзвичайного з'їзду рад СРСР його допитували Єжов та Каганович. Лише втручання голови Раднаркому України П.П.Любченка, що особисто їздив до Сталіна і відстояв Хвилю, тоді врятувало його. Згодом О.Косіор відзначав: «Любченко тоді врятував Хвилю своїм заступництвом і самого себе підставив» [51].

Та заступництво Любченка допомогло А.Хвилі ненадовго. 13 серпня 1937 р. він знову був заарештований і мав стати однією з ключових фігур сфабрикованої справи про «буржуазно-націоналістичну організацію колишніх боротьбистів». Слідом за Хвилею були піддані арешту і багато інших, ще вцілілих колишніх членів цієї партії. Під тиском «слідства» Хвиля заявив, що керівником «організації» був Любченко. Сам Й.В.Сталін, виявивши неабияку зацікавленість у цій справі, влаштував очну ставку Косіору і Любченкові з Хвилею. Відповідаючи Сталіну, Андрій Ананійович визнав, що «набрехав на себе і на Любченка».

Сталін передав питання про «організацію колишніх боротьбистів» на розгляд ЦК КП(б)У [52]. На його пленумі 29 серпня 1937 р. А.Хвиля був виключений зі складу Центрального комітету, а Любченко, згідно повідомлення С.Косіора, застрелився разом з дружиною в перерві між засіданням [53].

8 лютого 1938 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила Хвилю як одного із «організаторів і керівників антирадянської націонал-фашистської диверсійно-терористичної організації на Україні, яка своєю метою ставила повалення Радянської влади» і «агента польської розвідки» до страти.

Реабілітували А.А.Хвилю у судовому порядку у вересні 1956 р. [54]

1. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3255. — Арк. 3.
2. Там само.
3. В.П. Андрій Хвиля: епізоди життя // Маршрутами історії. — К.: Політвидав України, 1990. — С. 468.
4. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 3255. — Арк. 3.
5. Хвиля А. До роботи // Вісти Ради (газета Полтавської Ради Робітничих, Вояцьких та Селянських Депутатів). — 1918. — 13 лютого.
6. Хвиля. Не спить! // Там само. — 14 березня.
7. Хвиля А. Фарисеї // Там само. — 15 березня.
8. Там само. — 19 березня.
9. Там само. — 14 лютого.
10. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3255. — Арк. 3.
11. Майстренко І. Боротьбизм. Сторінка з історії українського комунізму (англ. мовою). — Нью-Йорк. — 1954. — С. 136-137.
12. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3255. — Арк. 3.

13. Лазорський В. З повстанського руху на Полтавщині 1918 року // Літопис революції. — 1930. — № 2 (41). — С. 211.
14. Антонов-Овсенко В. В боротьбе против Директории (На Украине в конце 1918 года) // Там само. — № 5-6(38-39). — С. 132-133.
15. Лазорський В. Назв. праця. — С. 222.
16. «Полтавська громада» (газета політична, економічна й літературна). — 1918. — 4 грудня.
17. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3255. — Арк. 1.
18. Замковий В. П. Назв. праця. — С. 469.
19. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3255. — Арк. 3.
20. Архів КПУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 47. — Арк. 13.
21. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3255. — Арк. 3.
22. Доклад тов. П. Попова в Зафронтбюро ЦК КП(б)У о поездке в Украинскую Народную Республику // Літопис революції. — 1926. — № 2 (17). — С. 48.
23. Там само. — С. 44.
24. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3255. — Арк. 3.
25. Архів КПУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 39. — Арк. 177.
26. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3255. — Арк. 4.
27. Там само. — Ф. 2360. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 67.
28. «Вісті Подільського Губерніяльного Революційного Комітету». — 1920. — 11 січня.
29. Там само.
30. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3255. — Арк. 4.
31. Хвиля А. Пора прокинутись! — Харків, 1920. — С. 3.
32. ЦДАЖР України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 3255. — Арк. 4.
33. Замковий В. П. Назв. праця. — С. 471.
34. Майстренко І. Назв. праця. — С. 313.
35. Замковий В. П. Назв. праця. — С. 471.
36. Замковий В. П. Сторінки біографії Андрія Хвилі // Укр. іст. журн. — 1989. — № 3. — С. 118.
37. Майстренко І. Назв. праця. — С. 313-314.
38. Хвиля А. Їхнє обличчя // Більшовик України. — 1929. — № 17-18. — С. 56-79.
39. Хвиля А. Знищити український буржуазний націоналізм та його агентуру // Більшовик України. — 1937. — № 37. — № 11. — С. 71-72.
40. Там само.
41. Хвиля А. Ларінська русотяпська практика // Там само. — 1927. — № 11. — С. 69-75.
42. Хвиля А. Бойові завдання роботи школи // Там само. — 1933. — № 11.
43. Хвиля А. Знищити український буржуазний націоналізм та його агентуру. — С. 67-78.
44. Там само. — С. 72.
45. Там само. — С. 67, 72.
46. Замковий В. П. Андрій Хвиля. — С. 475.
47. Хвиля А. Творчі завдання поезії // Більшовик України. — № 7. — С. 72.
48. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 326-327.
49. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Твори у 2-х тт. — Т. 2. — К., 1990. — С. 589, 592.
50. Бачинський П. П., Табачник Д. В. Афанасій Петрович Любченко // Вопросы истории. — 1990. — № 12. — С. 68.
51. Замковий В. П. Сторінки біографії Андрія Хвилі. — С. 120.
52. Бачинський П. П., Табачник Д. В. Назв. праця. — С. 70.
53. Замковий В. П. Андрій Хвиля: епізоди життя. — С. 478.
54. Там само. — С. 479.

Олександр Юренко

ХМАРСЬКИЙ

Демид Захарович

серпень, 15, 1893 — жовтень, 17, 1938

Від тих страшних років, що випали на долю нашого багатостраждального народу, минуло вже багато часу. Все менше і менше лишається живих свідків поголовної сталінської екзекуції над тими, хто здійснив революцію, хто, не покладаючи рук, будував нове життя. Кривава енкавеесівська молотарка, запущена «рідним батьком» народів, діяла без перебоїв і перепочинку, поглинаючи мільйони безвинних жертв. Потрапив до цієї м'ясорубки і комуніст Демид Захарович Хмарський, який до арешту працював у Машівці, Полтаві, Миргороді. В матеріалах, що вдалося мені зібрати про нього, на жаль, є чимало «білих плям». Однак я не втрачаю надії, що, прочитавши цю розповідь, відгукнуться ті, хто знав Хмарського. Нас, зокрема, цікавить, що сталося з його родиною, яка жила в Селешчині. Напевне, дружини Хмарського Ганни Макарівни, якій у 1938 р. сповнилося сорок п'ять, вже немає в живих. Та в їхній сім'ї було троє дітей. Найстарша, двадцятирічна донька Тетяна Демидівна Качула-Хмарська, певно, була вже заміжня, бо мешкала в Миколаєві. Друга дочка, Марія, навчалася в Харківському медінституті, а чотирнадцятирічний Микола ходив до школи в Селешчині. Можливо, комусь щось відомо про них, напишіть мені чи зателефонуйте.

А тепер хочу розповісти читачам про гірку долю Деміда Захаровича, котрий став жертвою беззаконня. Біографічні дані, хоч і скупі, але до певної міри відтворюють його життєвий шлях. У мальовничому селі Басань колишньої Катеринославської губернії, в селянській родині Захарія Хмарського 15 серпня 1893 р. народився хлопчик, якого батьки назвали Демидкою. Сім'я була чималенька: четверо синів і дві дочки. А землі, як кажуть, і курці погребтись ніде. З худоби – кляча-конячина та корова-годувальниця. Як тільки дитина, було, зіпнеться на ноги, то вже старші привчали її до праці. Влітку Демидко був пастухом, а взимку бігав до школи, бо хотілося бути грамотним. І таки домігся свого. Вірогідніше всього, вже за радянської влади він здобув вищу освіту. Та й брати його теж вийшли в люди. В анкеті заарештованого Деміда Захаровича зазначено, де і ким працювали його брати. Микола очолював пошукову партію з розвідки вугілля в Каменській області. Степан – командир прикордонників у Терезі. Федір – теж військовий, командував авточастиною в місті Борисові. Дві сестри – Єфросинія Гричухіна і Марія Ганжа – були вже заміжні. Напевно, жили в Басані.

З тієї страшної анкети я довідався, що Демид Хмарський без будь-яких вагань став на бік революції. З 1917 по 1920 рр. зі зброєю в руках відстоював ідеї Жовтня. Шляхами громадянської війни довелося йому пройти з боями. В грізному дев'ятнадцятому він став членом більшовицької партії і до останнього подиху був відданий їй.

Закінчилася громадянська, що стільки принесла народам страждань і жертв. Робітничі і селянські руки, що кілька років тримали гвинтівку, знудьгувалися за верстатом і плугом. І хоч більшість заводів і фабрик стояли мертвими, а поля заросли бур'янами, люди в ре-

волюційному запалі взялися наводити порядок, давати лад у своєму понівеченому господарстві. У перших шеренгах будівничих соціалізму був і Демид Хмарський. На різних роботах доводилося йому трудитись – і рядовим робітником, і керівником. Скрізь, куди посилала партія, комуніст Хмарський не шкодував ні сил, ні свого часу. Працював і постійно вчився, бо знав: без знань не можна вирішувати грандіозні плани, які стояли перед Країною Рад. І ось уже Демид Захарович у Машівському районі. Поселилися в селі Селещині, що розкинулося на правому березі невеличкої річечки Тагамлик. До райцентру всього шість кілометрів, до того ж залізнична станція. Добиратися до роботи зручно, а його тоді саме призначили начальником політвідділу Машівської МТС. Дружина, Ганна Макарівна, та діти звикли, що батько рідко бував дома. Бо справ тоді лягло на його плечі стільки, що й за добу всіх не вирішиш. А головне – щоденна виховна робота як з механізаторами, так і з селянами ще молодих колгоспів. Тоді машинно-тракторна станція за все відповідала: і за врожаї, і за хлібозаготівлі, та найпаче – за політичний клімат у селах і хуторах. А часи то були тяжкі. Голодомор, вчинений сталінськими мракобісами, викосив стільки трудового люду, що й робити на перших порах нікому було. Виснажені, пухлі колгоспники виходили на лан, де нерідко й богу душу віддавали. Бачив цю страшну картину політпрацівник Демид Хмарський, але змінити щось не під силу йому було, вважав, що це результат ворожих дій «куркульні і правотроцькістських елементів».

Та все ж життя поступово входило в колію. Будувалася, розширювалася МТС, більше стало на колгоспних полях техніки, на очах виростали тямущі механізаторські кадри, міцніли партійні й комсомольські осередки. І в усьому цьому певна частка невтомної праці начальника політвідділу Демида Захаровича Хмарського. В емтеєсівському колективі і в колгоспах зони його добре знали і поважали за спокійний, розсудливий характер, за простоту і селянську натуру. Можливо, все це й сприяло тому, що невдовзі комуністи Машівського району обрали його своїм політичним ватажком. Чимало добрих справ Хмарський зробив, будучи першим секретарем Машівського райкому КП(б)У.

Але настав лихий тридцять сьомий. Сигналом до масових репресій став судовий процес над антирадянським троцькістським центром.

Від епіцентру політичного землетрусу блискавично покотилися репресивні хвилі на периферію, до найглухіших куточків країни. Недремно енкавеевське око ще активніше запрацювало над виявленням замаскованих «ворогів народу». А йому всіляко допомагали заздрісники, наклепники, кар'єристи, які завжди оперували гучною політичною фразеологією. Газети і радіо хмеліли від викривальної інформації. Докотилася ця чорна хвиля і до Полтавщини. Те, що творилося в країні, хвилювало Демида Хмарського, викликало душевну тривогу, вибивало його з робочої колії. Майже щодня він одержував страшну звістку про те, що той чи інший його колега по партійній роботі потрапив до списку «ворогів». Наприкінці вересня 1937 р. створюється Полтавська область. І в Демида Захаровича (та й не тільки в нього) зажевірла надія, що жах припиниться. Але як гірко помилився він і ті, хто так думав. Адже в країні була створена особлива сила, непідконтрольна наддержавна структура, яка владна була зробити все, що тільки захоче, і людське життя тоді нічого не було варте, бо людину вважали за звичайний гвинтик. А їх, безправних гвинтиків, у країні було сто вісімдесят мільйонів. Чи ж варто ними дорожити?

Створення Полтавської області, а з нею – партійних і адміністративних органів, викликало проблему добору і комплектування кадрів для їх функціонування. Для відділу радянської торгівлі обкому партії потрібний був компетентний завідуючий. Вибір випав на Демида Захаровича Хмарського. 2 лютого 1938 р. він очолив відділ і почав з властивою йому енергією втручатися в справи торгівлі області. Як завжди, при реорганізації виникали певні труднощі. Були вони, звичайно, і при організації нашої області. Хмарський цілими тижнями не бував в обкомі, вирішуючи на місцях питання торгівлі. Та на перших порах

не все вдавалося йому розв'язати. Через якихось п'ять місяців слідчий запише в протоколі допиту, що то він з ворожою метою створював ті труднощі в торгівлі Полтавщини.

Події перших місяців 1938-го року для Деміда Захаровича розвивалися з блискавичною швидкістю. Думається, що ще тоді, коли його призначили завідуючим відділом обкому партії, він уже був на прикметі у начальника обласного управління НКВС. Після арешту першого секретаря Кременчуцького міськкому партії Максима Львовича Шмідта в середині травня обком партії рекомендував на цю посаду Хмарського, але чомусь ця пропозиція лишилася тільки на папері. Відчувалося, що хтось досить впливовий підкопувався під авторитет Деміда Захаровича. Тож замість Кременчука він опинився в Миргороді на посаді завідуючого Миргородським відділенням «Полтавторг». Однак і тут йому не дали навіть оглянутися, вникнути в справи, вирішити житейські проблеми. Сім'я так і продовжувала мешкати в Селещині.

Спливав перший літній місяць. Неспокійно було на серці у Хмарського. Не помилилося чутливе серце Деміда Захаровича. Вночі 25 червня 1938 р. на квартиру, де він жив, увірвалися два працівники Миргородського районного відділу НКВС, зробили ретельний обшук (а шукати то й нічого було – ліжко, стіл і голі стіни), після чого господаря забрали з собою у відділ, де заповнили анкету на заарештованого. А через три дні він уже сидів у підвальній камері обласного управління НКВС. Почалися щонічні допити. Спочатку Хмарський заперечував усі сфабриковані слідчим звинувачення, а згодом, коли тортури стали страшніші за смерть, він здався і підписав той липовий протокол допиту.

Які ж звинувачення були пред'явлені, а потім вибиті у Хмарського? Виявляється, на території Харківської і Полтавської областей у середині 1930-х рр. діяла антирадянська правотроцькістська терористична організація, яка була викрита і ліквідована УДБ НКВС УРСР. Ця підпільна організація ставила за мету шляхом шкідництва і диверсій, терористичних актів проти керівництва ВКП(б) і уряду повалити радянську владу, реставрувати капіталістичний лад в СРСР. Одним з активних членів названої організації був Демид Захарович Хмарський, якого завербував до неї інструктор сільгоспвідділу Харківського обкому партії Заседболко ще в 1936 р. Цього запеклого ворога було викрито і знешкоджено. Слідством також було встановлено, що Хмарський поділяв терористичні методи боротьби проти членів Політбюро, зокрема Сталіна, виступав за державний переворот, щоб відновити капіталістичний лад у країні. Він знав про наявність у Харкові і Полтаві підпільних правотроцькістських центрів, підтримував тісні зв'язки з їх учасниками, зокрема, з Удовиченком, Паволоцьким, Нечипуренком та іншими. Та й сам активно залучав до організації нових людей. Так, він завербував Григоренка та Мудраченка.

Цих інкримінованих звинувачень вистачало на «вишку» для Хмарського. Однак слідчому здалося цього замало. І він у протокол допиту внесе і такі злочини, як шкідництво в сільському господарстві. Нібито Демид Захарович систематично зривав хлібозаготівлі, порушував сівозміни. А працюючи в системі торгівлі (хоч на цій ділянці він трудився, як кажуть, три дні з походом), Хмарський встиг засмітити антирадянськими елементами весь торговельний апарат, потурав і брав під захист розтратників, зривав постачання товарів населенню області. Тільки подумати, коли він встиг усі ці злочини вчинити! Не треба бути юристом, щоб побачити, як заключне звинувачення білими нитками шите. Та розібратися, вникнути в сфабриковану справу ніхто не збирався. Головне для сталінських катів: протокол допиту і визнання приреченого (щоб вибити їх, слідчі були добре навчені), а за «справедливим» вироком справи не буде. Отож, 17 жовтня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР засудила Хмарського Деміда Захаровича згідно зі статтею 54–7, 54–8 та 54–11 КК УРСР до вищої міри покарання – розстрілу. Того ж дня в Полтаві вирок було виконано.

Знайомлячись із справами жертв сталінських репресій за тридцять восьмий рік, я часто стикався з фатальною датою – 17 жовтня. Цей страшний день для багатьох полтавців, що потрапили до енкавеесівських пазурів, був останнім днем у їхньому житті.

Був Демид Захарович Хмарський – і не стало. Канув у небуття. Стерлося б його ім'я назавжди, якби не хрущовське потепління. Вбита людодом-Сталіним правда ожила, подала гнівний голос. 11 лютого 1958 р. справа Хмарського була переглянута, і вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР від 17 жовтня 1938 р. відмінено, справа про нього припинена за відсутністю складу злочину. Нарешті настав час, коли за сухою і скупкою канцелярською термінологією виглянув світлий образ чесної людини, яка стала жертвою сталінського геноциду.

Іван Наливайко

ХОТКЕВИЧ

Гнат Мартинович

грудень, 31, 1877 — жовтень, 6, 1938

Ще у вісімдесятих роках минулого століття, оглядаючи західну околицю Полтави, яка на ту пору швидкими темпами забудовувалась, я забрів у короткий провулочок, що ряснів щойно виритими котлованами під фундаменти. На першому тільки-но зведеному будинку, що фасадом стояв до сонця, виблискувала свіжою фарбою табличка, яка сповіщала: новонароджуваний провулок носить ім'я Гната Хоткевича. Побачивши це прізвище, я зрадів, що влада міста увічнила пам'ять славетного українця, універсального митця, мого земляка із Слобожанщини, який у свій час теж багато зробив на культурній ниві Полтави. А коли поцікавився у мешканців новозбудованої оселі та в будівельників, які працювали, чи знають, хто такий Гнат Хоткевич, ті тільки розвели руками. Відтак вирішив надрукувати в обласній газеті «Зоря Полтавщини» деякі відомості про цього нерядового багатогранного культурно-громадського діяча. Правда, за роки радянського тоталітаризму не тільки не визнавалось і не цінувалось виняткове обдаровання Гната Хоткевича, а навпаки – вперто замовчувалось. Інакше й не могло бути. Бо його життя обірвалося у сталінських казематах. Тому навіть у роки «хрущовської відлиги» і горбачовської перебудови драматична біографія Хоткевича залишалася не відомою для широкого загалу. Моя тодішня публікація теж рясніла багатьма білими плямами.

Відтоді промайнуло не одне десятиріччя. Те, що вважалося таємницею і ховалося під десятками замками, відкрилось для всіх, кому не байдужа наша понівечена історія, сфальсифікована минувшина. От і подумалося, що варто знову повідати читачам про гірку долю генія-мислителя Гната Хоткевича. Тим паче, що в моєму записнику з'явилося чимало нових сторінок з його життя і творчої діяльності. А ще спонукали повернутись до цієї теми дві обставини. Перша: в грудні минулого року громадськість України відзначила 125-ті роковини від дня народження Г. Хоткевича. Однак ця подія чомусь проходила досить скромно. І друга: і на сьогодні ще дуже мало написано глибоких наукових праць і публікацій про цього щирого українця-патріота, просвітителя-гуманіста.

У переддень нового 1878 р. в родині харківського кобзаря Мартина Хоткевича на світ Божий з'явився синок, якого батьки нарекли Гнатом. Його малечі літа, як і в багатьох дітей тодішніх поселян, не були рожевими. Сім'я Хоткевичів ледве-ледве зводила кінці з кінцями. Відрадою для дитячої душі були дні, коли до хати збиралися лірники й бандуристи. Тоді він забував про всі пустощі й забави. Ладен годинами слухати пісні та думи, що так гарно звучали і заворожували під акомпанемент музичних інструментів. А його сліпий дядько Павло, який талановито грав на бандурі, був для Гнатика найдорожчою людиною. Той відплачував своєму племіннику підтримкою, трудовою копійчиною для його навчання. Згодом, через багато літ, коли Гнат Хоткевич видавав книжку «Музичні інструменти українського народу», власноруч зробив ілюстрацію для титульної сторінки, на якій зобразив свого дядька Павла з бандурою, а себе – хлопцем-поводирем.

Будучи студентом Харківського інституту (з 1895 по 1900 рр.), Г.Хоткевич часто запрошував до себе кобзарів. Пізніше він у своїх спогадах про це напише: «Вони були часто гостями у мене, я записував від них слова і музику пісень і дум, вивчав їх творчість». У студентські роки Гнат пробував і сам грати на бандурі, яку виготовив для нього відомий майстер Василь Мова (Остапенко). Тоді ж юний Хоткевич приїздив у Полтаву і своєю гарною грою полонив тутешню публіку. Майже з дитячих літ йому було відомо, що Полтавський край із давніх давен славився цілою плеядою відомих бандуристів, серед яких Остап Вересай та Іван Кравченко-Крюківський.

Уже за радянських часів, у 1925 р., в Полтаві був заснований самодіяльний ансамбль кобзарів, який через рік став Полтавською окружною капелею. У створення цього чудового музичного колективу чимало зусиль і старання доклав Гнат Хоткевич. До речі, саме Полтава стала колыскою прославленої Державної заслуженої капели бандуристів УРСР. А його дивовижній грі на кобзі дав влучну оцінку відомий український кобзар Кучугура-Кучеренко: «Так може грати тільки чорт та Хоткевич». Упродовж усього життя, окрім тих днів, коли сидів у енкавеевських казематах, він ніколи не розлучався з бандурою. Про свою палку любов до вірної супутниці найліпше передав такими рядками: «Голубонько-бандуро! Служила ти мені в чумацтві, / Служила у козацтві, / Послужи і в бурлацтві. І вона, спасибі їй, послужила. Бо з літературного заробітку бісового батька хліба б їв».

Студентські роки Хоткевича були бурхливими. Він підготував понад десяток брошур, які в дохідливій формі розвивали національну самосвідомість. За активну участь у студентських протестах проти гноблення трудового люду царатом його виключили з інституту і вислали у Воронежську губернію. Заслання для енергійної і темпераментної натури Гната було страшніше смерті. І він приймає рішення емігрувати до Галичини, що тоді входила до складу Австро-Угорщини. Далеко від Слобожанщини він пробув цілих шість років. За цей час Хоткевич об'їздив усю Галичину і Буковину. Як соліст-бандурист, знайомив тутешній люд із невідомим для нього музичним інструментом, зачаровуючи слухачів своїм співом і грою на кобзі. Для популяризації цього мистецтва віртуоз-митець у 1909 р. підготував перший підручник гри на бандурі. І ось грянув 1917-й. Гнат Хоткевич негайно повертається до Харкова і з головою поринає в суспільно-політичне життя з глибокою вірою, що Україна нарешті здобуде свою державність. Його обирають до оргкомітету з підготовки українського з'їзду Слобожанщини. Навіть доручили відкрити це зібрання. А на з'їзді Хоткевича обрали до Української губернської ради. В ці бурхливі дні він написав ряд публіцистичних праць, зокрема «Гетьман Іван Мазепа», «Хто ми і чого нам треба», «Умови з'єднання України з Московщиною у 1654 році». Своїми ґрунтовними публікаціями він відкривав очі українцям, дохідливо пояснював, якого вони роду-племіні, кликав зводити свій власний дім, до національного згуртування.

Майже упродовж трьох століть з усіх амвонів – церковних, царських, урядових, більшовицьких – таврували і топтали славне ім'я Мазепи. І от Гнат Хоткевич сміливо, на весь голос сказав правду про цього гетьмана-державника: «Для нас Мазепа не зрадник і не себелюбець,

а герой невчасу, людина, що в останні дні української свободи, української автономії перед всезростаючим натиском царів <...> все ж пішла, повинуючись голосу совісті народної, пішла з останнім мечем у руках, з останньою гвардією довкола себе. І полковники-мазепинці – се не убогі егоїсти, а рицарі смерті, що віддали за свою ідею, за свій ідеал національної незалежності – віддали і вигідне своє життя, і спокій, і душу всю. І з глибокою пошаною, голови обнаживши, будемо читати ті імена в скрижалях історії <...>».

Як би хотілося, щоб ці щирі слова українця-патріота, сказані вісімдесят років тому, врешті-решт усвідомили, зрозуміли нинішні манкурти. Коли вже зайшла мова про любов до своєї Вітчизни, не можу не послатись ще на одну цитату з праць Хоткевича. Тим паче, що палкий заклик письменника до співгромадян не втратив своєї актуальності і сьогодні. Може, навіть тепер ще більш зобов'язує нас піклуватись про свою молоду державу, пильнувати від чужинського засилля, гордитись українським етносом, національними традиціями. «А насамперед всюди і завше, – писав він, – на кожному кроці, де б не пішов, де б ти не став ногою, – кажи, що ти українець, що твоя мова українська, що твій край Україна і лад на ній мусить бути тільки український».

Життєвий шлях Гната Хоткевича завжди був тернистим і вибоїстим. Як за царату, так і за радянської влади його не шанували. Всім режимам незалежний і національно зорієнтований митець був у край небезпечний. Його постійно переслідували, таврували, викликали на допити. А на світанку 23 лютого 1938 р. Гната Хоткевича арештували. Упродовж семи місяців сталінські опричники жорстокими фізичними методами вибивали з нього зізнання. Не витримавши постійних нелюдських знущань, хворий письменник підписав протокол допиту, в якому «визнав» себе винним у тому, що він був активним членом української націоналістичної організації і агентом німецької розвідки, яка ставила за мету повалення радянської влади. За такі ворожі дії надіятись на помилування, звичайно, не було жодних шансів. Тож 29 вересня того ж року особлива трійка УНКВС Харківської області винесла Гнату Хоткевичу смертний вирок із конфіскацією майна. А через сім днів його розстріляли. Ані могили, ні пам'ятника не залишилося. Тільки на меморіальній стелі, встановленій на місці поховань жертв сталінського терору, серед тисяч розстріляних викарбовано і його прізвище.

Вісімнадцять років Хоткевич залишався «ворогом народу», а його ім'я було викреслено з історії. Твори ж перебували під суворою забороною, частина їх узагалі знищена. Доробок же митця справді неабиякий. Назву лише деякі з його праць. Перше оповідання «Грузинка» було надруковане в журналі «Зоря» в 1897 р., пізніше світ побачили «Поезії в прозі», «Гірські акварелі», «Кам'яна душа», драматична трилогія «Богдан Хмельницький», роман «Берестечко», п'єса про першу російську революцію «Лихоліття». Перу Гната Хоткевича належать також: ряд наукових статей про життя і творчу діяльність Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Юрія Федьковича, Ольги Кобилянської... Якщо автор реабілітований, то його багатюща творчість і тепер не стала доступною широкому читацькому загалу, не зібрана і не опублікована. Гадаю, що давно вже настав час це зробити. А полтавцям, думається, слід увічнити ім'я Хоткевича не лише назвою провулка...

Іван Наливайко

ХРИСТОВИЙ Леонтій Остапович

червень, 16, 1898 — липень, 15, 1921

Провідну роль в Українській революції 1917–1921 рр. відіграло селянство, яке в своїй більшості не сприймало радянської влади з її продрозкладкою, сваволею чека, конфіскаціями, націоналізаціями, реквізиціями та іншими характерними явищами тоталітарного режиму. «Якщо є щось безсумнівне в нинішньому становищі, – записав В.Г.Короленко 13 квітня 1920 р. у своєму щоденнику, – то це пряма ненависть села (всього) до комуністів» [1].

Неприйняття селянством Полтавщини більшовицького режиму переростало у збройний опір, який очолювали десятки ватажків повстанських загонів. За давньою українською традицією їх називали отаманами. Одним з них був Леонтій Остапович Христовий. Народився він 16 червня 1898 р. на хуторі Скажениковому поблизу Лютеньки Гадяцького повіту у заможній селянській родині. Сім'я Христових походила з давнього козацького роду і була досить чисельною: чотири сини і дочка Наталка. За даними радянської агентури Левко Христовий був середнього зросту гарним брюнетом з голеним обличчям, а за характером – енергійним, кмітливим і завзятим, але самолюбивим і нестримним, схильним до рішучих дій.

Дуже мало збереглося достовірних даних про дитячі і юнацькі роки Л.Христового. За одними – в роки Першої світової війни він служив у кавалерійському полку, а за радянських часів командував червоним ескадроном і в 1919 р. начебто був головою Зіньківської чека; за іншими – в часи Директорії УНР служив півсотенним командиром комендантської сотні в Зінькові. Коли ж повернулися більшовики, він почав готувати повстання з тим, щоб захопити місцеву чеку і звільнити заарештованих українських патріотів. Змову було викрито і Л.Христовий перебрався спочатку до Полтави, а згодом – до Києва. Після розгрому денікінщини він перебував на нелегальному становищі і був учасником національно-патріотичного підпілля в Зінькові. На початку травня 1920 р. Л.Христового заарештували, але по дорозі на Гадяч в селі Монастирські Будища він утік і почав готувати повстання.

Поштовхом до початку селянського повстання стало пограбування жителів Лютецьки російськими продовольчими загонами, які під час вилучення хліба за продрозкладкою не зупинялися перед насильством і терором. Загін Л.Христового, який станом на 6 липня 1920 р. налічував не більше 50 чол., спочатку роззброював непрошених гостей і відпускав на волю з наказом більше не попадатися, але після чергового набігу продзагону на Лютецьку, який супроводжувався спаленням селянських хат, повстанці схопили і розстріляли близько 40 продармійців.

Після розправи над продзагоном село почало озброюватися. Станом на 18 липня в загоні Л.Христового вже було більше 300 чол. при двох кулеметах. Орієнтація повсталих, як зазначалося в повідомленнях радянської військової розвідки, була «петлюрівською», тобто вони вели боротьбу за державну незалежність України.

Протягом другої половини липня 1920 р. в Лютецьці та навколишніх селах і хуторах проходило інтенсивне формування повстанських загонів, які за давньою козацькою традицією поділялися на сотні і курені. Водночас був створений і штаб повсталих, куди ввійшли колишні офіцери російської армії та вчителі. Начальником штабу став Борис Пошивайло, а командиром караульної сотні і комендантом Лютецьки – учитель Любарець. Штаб повсталих встановив зв'язок з іншими повстанськими загонами, що діяли на теренах Гадяцького, Зіньківського і Миргородського повітів. Оголошена Л.Христовим мобілізація дала змогу збільшити число повстанців до 5–6 тис. чол., проте вогнепальну зброю мала хіба що десята частина з них. Повсюдно по селах відбувалися мітинги, на яких лунали заклики до боротьби з комуністичним режимом [2].

Масова участь селянства в протибільшовицькій боротьбі пояснюється не тільки грабіжницькою продрозкладкою, але й справжнім полюванням на українських юнаків з метою поповнення Червоної армії. В одному з донесень Полтавського губернського військово-цензурного відділення за серпень 1920 р. говорилося: «Повсюдно повстання проти комуністів і євреїв. Мобілізованих ловлять, а якщо не спіймають, то забирають все на хуторі і його спалюють» [3].

Із вступом на терени Полтавщини армії Махна повстанці активізували свої дії і невдовзі оточили Гадяч щільним кільцем селянських загонів. 7 серпня спільними силами повстанці здобули Гадяч, витіснивши з міста 220-й батальйон ВОХР. Рештки червоних військ разом з представниками радянської влади втекли до Лохвиці. Захоплені на залізничній станції товари (мануфактуру, сірники, цукор, сіль тощо) були роздані жителям Лютецьки та навколишніх сіл. Проте вже 9 серпня під тиском переважаючих сил червоних повстанці змушені були залишити місто.

Саме в цей день, в обідню пору Махно захопив Зіньків, де звільнив заарештованих комуністами в'язнів, спалив триповерхову тюрму і забрав з повітового казначейства 32 млн. крб. Посланці Л.Христового відразу ж прибули до нього з проханням про допомогу.

Під час зустрічі Махна з Христовим останній одержав мандат за підписами начальника махновського штабу Петренка і начальника оперативного відділу штабу Марченка на право формування Особливого загону Повстанської армії України (махновців). Махно надавав також Христовому право брати все необхідне для свого загону (продукти, підводи, коней тощо) в населення, але поставив жорсткі умови: коня можна взяти без оплати лише за умови, якщо в господарстві налічується не менше чотирьох робочих коней; замінити коня можна було при наявності більше двох робочих коней; бричку дозволялося брати для потреб загону, якщо в господарстві було дві брички. Лише тачанки, сідла і зброю повстанці могли забирати необмежено всюди, де їх знаходили [4]. Махно передав Христовому частину грошей, декілька сот гвинтівок, кілька кулеметів з обслугою і набої.

Після нападу на Гадяч повстання набрало ще більшої сили. За даними радянської військової розвідки сили повсталих досягли 13 тис. чол., але їм бракувало військової вички, дисципліни, набоїв і вогнепальної зброї, не кажучи вже про важке озброєння. Документи свідчать, що селяни охоче підтримували повстанців, які захищали їх від грабеджів продзагонів і повертали вилучений за продрозкладкою хліб.

В останніх числах серпня 1920 р. отаман розділив свої загони на дві частини: одна група повстанців, що налічувала більше 300 возів з «неорганізованою піхотою» і 40–50 кавалеристів з чотирма кулеметами, під командою Степового вирушила до Миргородського повіту, а інша, під командою Лісовського – до Зіньківського. Повстанці розганяли сільські органи радянської влади, продзагони і комнезами, знищували їх документи і засоби зв'язку. Повстанцям протистояли підрозділи Червоної армії, які знаходилися в розпорядженні начальників тилів Гадяцького і Миргородського повітів, та міліція.

Одержавши підкріплення з Лохвиці, червоні війська перейшли в наступ. 29 серпня вони зайняли Рашівку і відразу ж провели арешти учасників протибільшовицького повстання та заможних селян («куркулів»). 15 з них розстріляли на майдані серед села, а 30 заарештованих відправили до концтабору в Полтаву. Наступного дня радянське командування насильно мобілізувало понад 600 селян з вилами, косами та лопатами і погнало їх на Лютеньку. Прикриваючись селянами, як живим щитом, за ними йшли регулярні частини Червоної армії. Потіснивши дрібні селянські загони, червоні війська підійшли до Лютеньки, де зосередилися основні сили повсталих у кількості 2–2,5 тис. чол. при п'яти кулеметах, і після жорстокого бою 31 серпня увірвалися до села. При цьому 803 селянських хати було спалено. «Лютенька за винятком селянських халуп вся знищена», – телеграфував до Полтави голова Гадяцького повітвиконкому А.Кузьменко [5]. Сотні жінок, дітей і стариків, рятуючись від розправи, втекли з палаючого села до лісу. В ході бою загинуло понад 150 повстанців і мирних жителів Лютеньки. Решта повсталих відійшла за річку Лютеньку і укріпилася в лісі.

Не встигли основні сили червоних залишити Лютеньку, як повстання розгорнулося з новою силою. В Груньській волості Зіньківського повіту діяв повстанський загін чисельністю більше 500 чол., яким командував Пилип Масюта, в Куземинській волості – загін Данила Степенка (Дороша), в Бірківській – Максима Мандика.

Перегрупувавши сили, повстанці Л.Христового 5 вересня знову розпочали рейд селами Миргородського повіту і пройшли через Великі Сорочинці, Зуївці і Остапівку, де зазнали відчутної поразки від об'єднаних сил миргородського гарнізону і 226-го батальйону ВОХР. За даними червоного командування, їх втрати становили майже 200 чол. вбитими і пораненими. Червоні захопили також три кулемети, 28 коней із сідлами і частину обозу [6]. Від цілковитого розгрому повстанців врятували кулеметники-махновці.

Розбившись на дрібні загони, частина повстанців відступила в район Розбишівки Гадяцького повіту, решта розійшлася по Лютеньських лісах. У Л.Христового на середину вересня залишилося не більше 300 піхотинців та 30–40 імпровізованих кавалеристів, які не мали шабель. 16 вересня отаман із загonom у 100 чол. піхоти та 50 на конях напав на обоз і, розігнавши охорону, забрав 140 підвід солі, яку перевозили з Гадяча до Зінькова. Серед жителів Лютеньки до цього часу збереглися перекази, як Л.Христовий солдатським котелком розподіляв сіль між селянами.

19 вересня об'єднані загони Л.Христового і Д.Степенка (250 піших і 50 кінних) вступили до містечка Грунь. Там до них приєдналися дрібні загони з різних кінців Зіньківського повіту і частина махновців під командою Ковальова, які відбилися від основних сил. Загалом зібралось більше 600 повстанців. Отамани загонів провели нараду з приводу доцільності наступу на Зіньків, але через брак зброї цей намір довелося відкласти. Загони розійшли-

ся. У Груні повстанці Л.Христового захопили значні запаси зібраного за продрозкладкою збіжжя, перемололи його в місцевих млинах і перевезли до своїх лісових баз.

8 жовтня повстанці під тиском червоних військ, щоб уникнути жертв з боку цивільного населення, знову залишили Лютеньку і відійшли до лісу. Дрібними загонами по 10-15 вершників та на возах вони робили раптові напади на міліцейські пости і підрозділи Червоної армії, тримаючи їх у постійній напрузі. Рано вранці 15 жовтня загін Л.Христового у кількості понад 80 чол. несподівано увірвався до села Комиші і розгромив міліцейську дільницю. Повстанцям дісталися коні, сідла і зброя. При цьому були пограбовані садиби радянських службовців. 19 жовтня кінний загін Л.Христового напав на міліцейську заставу, яка стояла в Бірках. Під час бою декілька міліціонерів було вбито і поранено, решта розбіглися. Повстанці знищили документи волосного виконкому, забрали з собою п'ять підвід вівса, а також пограбували садибу і спалили клуню голови місцевого волосного ревкому, який ревно служив більшовикам [7].

Наближалася зима. Осіння негода не сприяла швидкому пересуванню повстанських загонів, а голий ліс демаскував їх. 8 листопада Л.Христовий звернувся до представників радянської влади в Гадячі з листом, в якому заявив про припинення воєнних дій проти більшовицького режиму і запропонував укласти перемир'я. Свою позицію він мотивував тим, що між Махном і радянською владою існує угода про спільні військові дії проти Врангеля, а Л.Христовий є командиром одного з підрозділів махновської армії. У зв'язку з цим угода мала поширюватися і на повстанців Л.Христового. Переговори, як і слід було очікувати, ні до чого не привели і 15 листопада були перервані з ініціативи радянського командування.

Користуючись підтримкою населення, повстанці почувалися досить вільно. Л.Христовий декілька разів навіть зв'язувався по телефону з командуванням червоних військ у Гадячі. Все це викликало лютю у представників повітової і губернської радянської влади. «Сексоти» чека повідомляли, що в загоні невловимого Л.Христового налічувалося 15 кінних і 65 піших повстанців.

Вчинена восени 1920 р. розправа над бунтівним селом не задовольнила комуністів. 21 січня 1921 р. з Гадяча до Лютеньки була послана нова каральна експедиція у складі 125 штиків і 10 шабель з трьома кулеметами, а із Зінькова – 50 штиків і 25 шабель з двома кулеметами. Разом з ними до села прибули представники Гадяцького політбюро і політгрупа («трійка») на чолі з М.Ф.Панченком. Червоне командування поставило перед ними завдання: знайти і знищити загін Л.Христового, відновити в Лютенці та навколишніх селах радянську владу і телефонний зв'язок з Гадячем.

Знову почалося справжнє полювання на людей. Село протягом місяця було віддане на поталу мародерам. Навіть керівники каральної акції у своєму звіті змушені були визнати «неприпустимі факти» грабежів з боку червоноармійців, які «поводили себе не дуже добре».

У пошуках повстанців червоноармійці прочісували ліси, яри і переліски в околицях Лютеньки. Спійманих зі зброєю в руках розстрілювали на місці. З особливою ретельністю розшукували Л.Христового, але всі їх намагання виявилися марними, позаяк селяни не видавали свого отамана. Під час облав карателі заарештували більше 100 жителів села. Після прискіпливих допитів шістьох з них на острах іншим публічно розстріляли біля приміщення волосного виконкому, 23 передали в розпорядження Гадяцького політбюро, а 25 взяли заручниками і відправили до гадяцької тюрми. Четверо повстанців і дві жінки по дорозі намагалися втекти, але охорона їх всіх перестріляла. Населення Лютеньки було попереджене про колективну відповідальність за переховування і надання допомоги повстанцям.

Червоне командування вкотре оголосило про добровільну явку юнаків, які ухилялися від служби в Червоній армії. Під загрозою репресії по відношенню до родин протягом трьох

днів з'явився 61 юнак, яких під охороною відправили до Гадяцького повіткомдезу (повітового комітету по боротьбі з дезертирством).

Всього під час каральної операції було вбито 28 жителів Лютецьки і навколишніх хуторів, яких червоне командування кваліфікувало як бандитів. Одна жертва виявилася «випадковою». В офіційному звіті від 22 лютого 1921 р. керівники каральної акції хвалилися: «можна з упевненістю сказати, що в Лютецьці банди більше немає», але в той же час просили залишити в селі «одного відповідального товариша і чоловік 50 червоноармійців» [8]. В той же день уповноважений Гадяцького повітвиконкому Шевченко доповідав з Лютецьки, що в боротьбі із загоном Л.Христового «спостерігається повна бездіяльність». Зокрема, операція в Бірківському лісі «ніяких результатів не дала».

Одночасно з каральними заходами в Лютецьці проходило відновлення радянської влади. З цією метою 12 лютого 1921 р. в супроводі червоноармійського загону до села прибула група агітаторів, які наступного дня скликали мітинг. Кілька годин більше тисячі селян слухали на морозі розповіді про принади радянської влади.

14 лютого агітатори скликали загальні збори членів комітету незаможних селян. На них прибулі політпрацівники виявили, що до комнезаму під примусом записалося близько 2000 чоловік – практично все доросле населення села. Це не відповідало планам більшовиків щодо класового розшарування і протиставлення однієї групи селян іншій. Тому політпрацівники провели «чистку» комнезаму, залишивши в ньому лише 450 бідняків, які мали не більше трьох десятин землі [9]. Тим самим вони порушили радянське законодавство, адже це була норма для комітетів бідноти, на той час вже ліквідованих. До комнезамів же допускалися селяни, які мали до 5 десятин землі. Створений комнезам мав стати опорою радянської влади в Лютецьці.

З настанням весни 1921 р. повстанці Л.Христового активізували боротьбу проти більшовицького режиму. В офіційних повідомленнях органів радянської влади зазначалося, що по селах вони розповсюджували листівки «петлюрівського» змісту. На початку березня повстанці напали на продовольчий загін у Бірках, який під охороною міліції забирав у селян хліб, і гнали його до самого Зінькова. При цьому одного міліціонера було зарубано.

У зв'язку з активізацією повстанського руху члени виконкому Лютецької ради селянських депутатів були переведені на казармене становище. Радянське командування розмістило в селі військову комендатуру і гарнізон червоноармійців. Комуністи Симоненко і Шутик згодилися стати таємними інформаторами («сексотами») лютецької комендатури. Руками найманих вбивць чека готувало фізичне знищення Л.Христового. 21 березня лютецька міліція заарештувала дружину отамана – Катерину, але вже наступного дня їй вдалося втекти [10].

В ніч з 3 на 4 квітня Л.Христовий, незважаючи на присутність у Лютецьці регулярних частин Червоної армії, вчинив напад на село, під час якого повстанці вбили місцевого комуніста Андрія Солодовченка і червоноармійця 1-ї роти 489-го полку. Інша група повстанців у цей час у другому кінці села запалила хату відомого в Лютецьці комуніста Павла Перевали. Під час перестрілки було вбито його матір і поранено брата Йосипа. Павлові, зважаючи на темряву, вдалося втекти. Через декілька днів повстанці вчинили напад на село Савинці Миргородського повіту, де вбили голову місцевого комнезаму, а також роззброїли, роздягнули і роззули трьох червоноармійців, які перебували на постої в селі [11]. Присутність регулярних частин Червоної армії, які не знали місцевих умов і вороже сприймалися українським селянством, не гарантувала безпеки представникам радянської влади. Червоне командування змушене було визнати, що військові операції червоноармійців проти повстанців «не дають позитивних результатів».

Протягом другої половини квітня 1921 р. боротьбу з повстанцями Л.Христового вели маневрені загін 489-го полку під командою Тарга та 55-а бригада Червоної армії під командою Фельдмана, але повстанці уникали боїв з переважаючими силами червоних. Маючи від селян повідомлення про пересування карателів, Л.Христовий був невловимим і наносив удари там, де його не чекали. Його повстанці здійснили декілька нападів на Рашівку, Свинарну, Веприк, Савинці та деякі інші села Гадяцького і Миргородського повітів, під час яких чинили розправи над надто ревними провідниками радянської влади. Так, у лютезького міліціонера вдома вони забрали паску, сало і деякі домашні речі, а у радянських службовців Кириченка, Передерія і Широколави спалили хати і пограбували майно.

У травні проти повстанців Л.Христового була сформована нова каральна експедиція, до складу якої ввійшли маневрені загін, що складався із підрозділу 650-го полку і міліції під загальним командуванням Реуска та загін чекістів із 100 штиків під командою «особоуповноваженого» Всеукраїнської ЧК К.Максимовича. Вони мали виявити і знищити повстанців Л.Христового, але всі їх намагання виявилися марними. 25 травня в надвечірній час Л.Христовий разом із 18 бійцями свого загону прийшов на сільський схід в Обухівку і виступив із закликком до боротьби з комуністичним режимом. Повстанці зарубали голову місцевого комнезаму Фургаса та роззброїли і пограбували трьох червоноармійців. Тієї ж ночі вони вчинили напад на Сакалівку [12]. Миргородська повітова військова нарада відзначала цілковиту дезорганізацію радянської роботи в контрольованих повстанцями селах, намагання радянських службовців втекти разом із сім'ями до Миргорода.

1 липня 1921 р. відбулося розширене засідання Гадяцької повітової військової наради, учасники якої визнали, що «Христовий має дружню підтримку серед частини населення Лютецьки», і прийшли до висновку, що «лише червоним терором можна гарантувати спокій і недоторканість радпрацівників». У зв'язку з цим було вирішено розстріляти вісім жителів Лютецьки, яких підозрювали у зв'язках з повстанцями. Одночасно в селі було взято 19 заручників, яких пообіцяли також розстріляти, якщо напади на представників радянської влади будуть продовжуватися [13]. Для боротьби з Л.Христовим, саме ім'я якого наводило жах на провідників комуністичного режиму, влада мобілізувала значні сили: загони ЧОНу, міліцію, полтавські піхотні курси, частини 7-ї стрілецької дивізії, – загалом близько двох тисяч чоловік, які щільним кільцем оточили район дії повстанських загонів.

Наближалася трагічна розв'язка. 15 липня о 7-й годині ранку маневреній групі міліції К.Матяша вдалося оточити загін Л.Христового в лісі між Лютецькою і Малою Загрунівкою. Прориватися вирішили невеликими групами і в різних напрямках. Частина повстанців на чолі з Л.Христовим відходила заболоченими луками в напрямку Романівки. Тут, між Малою Загрунівкою і Романівкою, відбувся вирішальний бій. Л.Христовий зумів дістатися до околиць Малої Загрунівки, але в повітці біля луків був смертельно поранений. В ході жорстокого бою загинули помічник Л.Христового Потапенко і помічник М.Мандика Штаменко та дев'ять повстанців.

Трагічною була і доля братів Л.Христового. Найстаршого – Василя в 1919 р. розстріляли денікінці, Олександр помер від тифу, а Микола, заарештований більшовиками, – у Гадяцькій в'язниці в 1920 р. Сестра Наталка, як згадували старожили, невдовзі після загибелі братів вийшла заміж за червоного командира, який швидко зробив кар'єру в органах радянської міліції, але в часи «великого терору» 1930-х рр. був розстріляний як ворог народу. Наталку спіткала сумна доля дружини арештанта і вона перебувала в концтаборі аж до хрущовської «відлиги». Померла в 70-х роках минулого століття.

Незважаючи на загибель Л.Христового, рештки його загону під командою Яцуна, Івана Пушка і вчителя Вишняківського протягом тривалого часу діяли на теренах Гадяцького і Зінківського повітів. У зв'язку з цим, серед селян ще довго жила надія, що Л.Христовий

не загинув і продовжує боротьбу. Навіть через десятки років, незважаючи на нав'язане комуністичною пропагандою Л.Христовому тавро бандита, у пам'яті людей він жив як народний месник, борець за волю України, оборонець прав і свобод її народу.

1. Березіль.—1991.— № 2.— С. 34.
2. Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф.Р-3872. — Оп.1. — Спр.163. — Арк. 10.
3. Там само. — Ф.П-7. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 27.
4. Там само. — Ф.П-99. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 2.
5. Чайка І. Дзвони над Лютенською: Документальний роман. — Гадяч, 2001. — С. 153.
6. ДАПО. — Ф.П-7. — Оп.1. — Спр. 51. — Арк. 13.
7. Там само. — Ф.Р-3872. — Оп. 1. — Спр. 559. — Арк. 153.
8. Там само. — Ф.Р-3223. — Оп. 5. — Спр. 9. — Арк. 3-6.
9. Там само. — Арк. 10.
10. Там само. — Ф.Р-1502. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 50.
11. Там само. — Ф.Р-3123. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 9.
12. Там само. — Арк. 66.
13. Там само. — Спр. 29. — Арк. 25.

Віктор Ревезук
2007

ЧЕРНЯВСЬКИЙ

Трохим Вікторович

1901 — жовтень, 25, 1937

Із світло-коричневої папки, начиненої до розбухлості компроматом, зі штампом грізної організації, від назви якої віє і сьогодні смертельним страхом, можна довідатись про трагічну долю одного з тисяч «активних» членів підпільної антирадянської націоналістично-терористичної організації Трохима Вікторовича Чернявського. Цій справі понад півсотні літ. Від часу папір трохи пожив, став ламким, тексти, написані чорнилами, дещо вицвіли. Але кожен папірець цієї папки перегортаєш з жахом, а коли читаєш матеріали допитів, очних ставок, звинувачувальний висновок, вирок, розписку про розстріл, робиться моторошно, хочеться заволати на весь світ: «Люди добрі! Бережіться нових інквізиторів. Хай то буде остання чорна сторінка в багатостраждальній нашій історії».

Ще і ще раз перечитую документи слідчої справи за номером 817 і переді мною постає постать молодого людини (йому в ту пору сповнилось лише тридцять шість літ), яка потрапила в лабети запопадливих енкавеєсівців, які зуміли досить швидко вибити із своєї жертви сфабриковані зізнання. Складається враження, що Трохим Чернявський з дивною посмішкою сам себе обумовлював, зізнавався у злочинах, які йому шив «білими нитками» слідчий. Аж не віриться, що колишній партизан, червоноармієць раптом став слабодухим, безвольним, погоджувався з безглуздими, надуманими злочинами, які він ніби-то чинив проти своєї Батьківщини, радянської влади, яку завойовував і боронив у громадянську. Ймовірно, що хитрий, підступний слідчий зумів умовити Чернявського підписати протокол допиту, в якому він чистосердечно зізнався у скоєному в заміні на збереження йому життя. На допитах «ворогів народу» сталінські опричники часто вдавались до підлої практики, коли на обмін за життя підсудні оговорювали себе в усіх смертних гріхах. На цей підлотний гачок ловилось багато жертв застінних тортур. Та кінець був один – розстріл. Так сталося і з Чернявським, хоч той в останньому своєму слові на закритому засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР 24 жовтня 1937 р. слізно просив суд дарувати йому життя. Але прохання підсудного, як кажуть, повисло в повітрі. Спектакль «законності» було розіграно. Через кілька хвилин вирок оголошено. Кожне його слово било без промаху: Чернявського Т.В. засудити до вищої міри покарання – розстрілу, з конфіскацією майна, що йому належить. Вирок остаточний, і на основі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. підлягає негайному виконанню. Наступного дня, 25 жовтня 1937 р., Трохима Вікторовича Чернявського було розстріляно. Сьогодні не відомо ні місце страти, ні місце його поховання. Лише в папці підшита довідка про виконання вироку, яка засвідчує, що це вчинено саме того дня в місті Києві.

Хто ж такий Чернявський? Якого він роду-племени? В чому його вина? За що приречений до страти? Може він з панів-кровопивців, які споконвіку сиділи на шиї трудового люду? Чи може з офіцерської еліти, якій поперек горла стала влада рад? Із скупих біографічних відомостей, що зафіксовані в слідчій справі та в кількох партійних документах того часу, а також

з матеріалу пошукової групи Селещинської середньої школи, очолюваної вчителем-ентузіастом Валерієм Яковичем Іваняковим, вдалося до певної міри відтворити бурхливий життєвий шлях героя цього нарису.

В невеличкому степовому селі Латишівка, що неподалік Селещини, колишнього Костянтиноградського повіту Полтавської губернії жила бідняцька сім'я Віктора Чернявського. Селянська хата, хлівець та шматок городу, де й курці ступити ніде – оце й усе його багатство. Односельці жартома говорили: «Хоч бог і поскупився для Віктора ґрунтом та худобою, однак на дітей розщедрився». Жінка Віктора – Ганна Максимівна народила йому цілу купу дітей: дванадцять синів і шість дочок. Щоправда, не всі виростили, вийшли в люди. Не дарма люди тоді казали: «Бог дав, бог і взяв». Зараз майже неможливо точно встановити, хто з дітей Чернявських коли народився. Що ж до Трохима, то рік народження вказується в кількох документах слідчої справи – 1901-й. А от місяць і число – невідомі. Ймовірно всього, малий Трохимко взимку ходив до школи, а влітку підробляв на шматок хліба. Доля селянських дітей тоді була однакова. З малих літ нелегке життя привчало до праці. Коли грянула революція, Трохиму сповнилось шістнадцять літ. Він уже трудився чорноробочим на цукроварні. Боротьба повсталого народу захопила в небезпечний вир юнака Чернявського. Незабаром він – у 2-й партизанській бригаді, яку очолювали Огій, Матяш та Лісовик. Народні месники робили сміливі рейди по тилах денікінських військ. Партизан Трохим Чернявський хоробро бився з біляками. Не раз командир Костянтин Матяш хвалив його за відвагу й кмітливість. Через дев'ятнадцять років лиха доля їх зведе у спецкорпусі київської в'язниці, де на очній ставці колишнього партизана і його командира слідчий буде вибивати у них зізнання, що ще в громадянську вони підтримували Петлюру. Читаєш такий запис у протоколі допиту і думаєш, що творилось у душах жертв, коли їм пришивали вигадані злочини, коли біле робили чорним, чесних, відданих революції людей записували до небезпечних «ворогів народу».

Нарешті братовбивча війна закінчилась. Вволю напившись крові, люди кінець-кінцем схаменулись, бо довкола одні руїни і запустіння. Трудові руки заскучали за молотом і плугом. Трохим Чернявський теж повернувся у рідне село. Вчорашнього партизана, а потім червоноармійця призначають головою Новотагамлицької сільради. Нелегко йому працювалось. Партизанські замашки давали себе знати. Бідняки підтримували його, а середняки та заможні селяни дивились на нього скоса, писали анонімки. З Малої Перещепини, яка тоді була райцентром, частенько навідувались керівники для перевірки скарг, однак чесність і прямота голови сільради змушували їх повертатись ні з чим. Хоч такі відвідини начальства лише псували настрої Чернявському. В 1926 р. Трохима Вікторовича приймають в партію більшовиків. А через три роки він – курсант райпартшколи. Про подальші службові переміщення Чернявського не вдалось мені довідатись. Ні в слідчій справі, ні в інших партійних документах не відображено цей період його життя.

Драматичні події для Трохима Чернявського почались розкручуватись з самого початку тридцять п'ятого. Тоді він працював директором Полтавського краєзнавчого музею. Ось в ту пору міський партійний комітет і виявив, що колектив цього ідеологічного закладу засмічений класово-ворожими елементами. Частина музейних працівників було звільнено з роботи. Директор розумів, що дії ці були свавільні. Намагався відстояти, захистити окремих працівників. Особливо став горою за Никифора Харитоновича Онацького, який знався на музейній справі. Відстоювання колишнього есера Онацького дорого коштувало для Чернявського. За ігнорування рішення парторганізації і міськпарткому його було виключено з членів ВКП(б). Партколегія КПК при ЦК ВКП(б) по Харківській області, куди він звернувся з апеляцією, підтвердила постанову Полтавського міського партійного комітету. Та це був тільки початок розправи над непокірним директором. Негайно нагрянула «авторитетна» комісія, яка встановила, що відділ феодалізму навмисне побудований в контрреволюційно-націоналістичному дусі. А вчинив це з далеким ворожим прицілом замаскований есер Она-

цький, якого в усьому підтримує і розділяє його погляди Чернявський. Тому й горою став на його захист. Звичайно, за такий злочин директора звільняють з роботи і арештовують. За тюремними ґратами Трохим Вікторович просидів п'ять з половиною місяців. Зараз важко встановити, як йому вдалося вислизнути із пазурів сталінських опричників. Думається, його випустили лише тому, що то був ще не страшний тридцять сьомий, коли проводились головні арешти, коли кожному управлінню НКВС доводились плани виявлення і знешкодження «ворогів народу», і сталінські есесівці старались один поперед одного доказати свою пильність, відданість, заслужити у свого начальства похвалу, нагороду, новий чин. Конвейер репресій працював на повну потужність. Виїзні військові колегії, трійки засідали без перепочинку, пачками штампувались вироки і без зволікань відправлялись на той світ тисячі й тисячі безвинних.

Як тільки вийшов Чернявський на волю, він влаштовується на посаду методиста відділу кадрів на будівництві Полтавської трикотажної фабрики. Та недовго він тут трудився. В грудні 1936 р. керівництво будови позбувається його як такого, що не викликає політичної довіри. Певний час полишається без роботи. Куди не поткнеться, всі відмовляють, як кажуть, подалі від гріха. Добре, що дружина працювала куховаркою в одній з їдалень. Несолодкі дітей. Всі дівчатка. Найстаршій Марії–тринадцять, Олі– одинадцять, а найменшій Галочці – всього півроку. Нарешті, в березні 1937 р. Трохиму Вікторовичу вдається влаштуватись на посаду експедитора в Полтавському агентстві головного управління автотракторної промисловості. Постійні роз'їзди, бо в його обов'язки входило доставляти зачастини для тракторів і автомобілів в МТС, колгоспи і радгоспи. Та Чернявський радий був і такій роботі. Надіявся, що згодом доведе свою безвинність, повернеться в ряди комуністів, бо недарма в громадянську бився за краще життя і долю. Вірив, що ось ця прикра помилка нечесних людей буде виправлена. Вірив, безмежно вірив у свою справедливу радянську владу.

А тим часом над Трохимом Вікторовичем повис смертельний зашморг. 21 вересня 1937 р. начальник 4-го відділу Полтавського міського відділу НКВС старший лейтенант держбезпеки Ананій Гнатович Лазуренко підписав постанову на арешт та етапування Чернявського до Києва у розпорядження НКВС УРСР. Прокурор міста Уманець того ж дня санкціонує цей акт. В документі зазначалось, що Чернявський Т.В. – активний член націоналістичної контрреволюційної організації підлягає негайному арешту, бо, перебуваючи на волі, може схватитись від слідства.

В ніч на 22 вересня три молодики в міліцейській формі навально загупали у двері квартири Чернявського, який мешкав у будинку на подвір'ї музею. Ввірвавшись в оселю, вони почали ретельний обшук. Нехитре хатнє майно перевернули догори дном, але нічого компрометуючого не знайшли. Та й що можна було відшукати у чесної людини? Протокол обшуку, який зберігається в папці, засвідчує, що при арешті Чернявського було вилучено паспорт, партійний, профспілковий та військовий квитки, приватні листи, брошури Радека, Любченка, опис його трудової діяльності та кожану кобуру від револьвера «Маузер». Мабуть, Трохим Вікторович зберігав її як пам'ять тривожних літ громадянської.

Тут мені хочеться зробити невеликий відступ. Важко зараз навіть збагнути ту обстановку, що панувала в країні, коли ніхто не був гарантований від репресій, в тому числі і ті, хто її здійснював. Так сталося і з винуватцем беззаконня, старшим лейтенантом держбезпеки Лазуренком, який кинув Чернявського (та й не тільки його) у жерло кривавої м'ясорубки, а через рік і сам потрапив до неї. Сталінські скорпіони самі себе знищували.

Але повернемося до трагічних подій, що розкручувались після арешту Чернявського. Через три дні він уже сидить у камері спецкорпусу київської тюрми. А 10 жовтня – перший упереджений допит. Тільки тут в'язань збагнув, які страшні злочини йому інкримінує слідчий. По його справі проходили Матяш, Лісовик, Огій, Демченко, Хвиля, Оनाцький, Олійник,

Семирот, Ситник, Степанов, Прибега, Решетник. Майже всі вони розділили трагічну долю Чернявського.

Коли читаєш протокол допиту, то робиться не по собі. Навіть далекій від юриспруденції людині кидається у вічі фальш, вигадки, чистої води нісенітниця, провокаційні питання. Вся справа Чернявського від початку до кінця шита «білими нитками». Яка вина його була в тому, що він перебував у партизанському загоні Матяша? Так ні. Бач, з того часу тягнеться контрреволюційна ниточка. Звичайно, згадали йому й відділ феодалізму, який з ворожою метою був скомпонований в «націоналістичному дусі». А коли працював методистом у відділі кадрів, то «за завданням підпільного центру навмисне так комплектував школи і курси, щоб зірвати підготовку спеціалістів для спорудження трикотажного комбінату». Ще більшої шкоди завдавав Чернявський країні, як влаштувався на роботу експедитором. Він «спеціально змішував і розгублював деталі для автомобілів, тракторів, комбайнів, щоб зривати ремонт техніки». Ані вагомих фактів, ні письмових чи речових доказів, та вирок один: куля в лоб згідно статей 54–7, 54–8 та 54–11 КК УРСР.

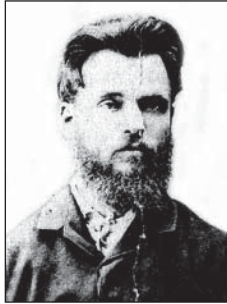
А рівно через двадцять два роки Військова колегія Верховного Суду СРСР відмінила справу Чернявського Трохима Вікторовича за відсутністю складу злочину. В ту хрущовську пору були реабілітовані в громадянському відношенні і всі ті, хто проходив по справі Чернявського.

Однак ще довгі роки Трохим Вікторович лишався поза партією. 25 квітня 1991 р. бюро Полтавського обкому Компартії України реабілітувало його в партійному відношенні.

Восени того ж року громадськість Полтави, колектив краєзнавчого музею широко відзначили соту річницю з дня заснування цього шанованого закладу культури. Впродовж всього цього періоду тут трудилось чимало хороших фахівців музейної справи і серед них здібних керівників. Саме вони полишили добрий слід на ниві збирання, збереження і вивчення історії рідного краю. Трохим Вікторович Чернявський, будучи директором музею, теж вніс свою частку в загальну справу. Тож в ювілейний день згадували і його щирим словом.

Віриться, що, прочитавши цей матеріал, з теплотою спам'ятають його і в Латишівці, де він народився, і в Машівському та Новосанжарському районах, в Полтаві. Можливо, є хтось в живих, котрий знав Чернявського чи зустрічався з ним. Почути про нього живу згадку сучасників тих грізних літ було б справжньою знахідкою. Хочеться, щоб пам'ять про Трохима Вікторовича Чернявського – жертву сталінського геноциду не загубилась в людській суеті!

Іван Наливайко

ЧИЖЕВСЬКИЙ

Павло Іванович

1860 — квітень, 17, 1925

Постать Павла Івановича Чижевського, політичного і громадського діяча з Полтавщини, давно привертала увагу автора. Проте минуло кілька років для осмислення вже зібраного матеріалу та представлення цієї постаті широкому загалові.

Відомий політик, громадський діяч, міністр фінансів екзильного уряду УНР, Павло Чижевський був одним із тих, хто здобув визнання своєю чіткою позицією ще під час роботи першої Державної думи. Відтоді, куди б не закидала його доля (Полтаву, Петербург, Женеву), він завжди перебував в епіцентрі культурно-просвітницького та національного життя, залишався чільним провідником інтересів української спільноти. До того ж, його здобутки відзначали у своїх працях, споминах і листах славетні сучасники Симон Петлюра, Євген Чикаленко, Олександр Шульгін, В'ячеслав Прокопович, Сергій Єфремов, Симон Наріжний, Микола Ковалевський, Панас Феденко, Вадим Щербаківський, Віктор Андрієвський та інші. Тож про непросту долю Чижевського, його працю повинні сьогодні знати на Батьківщині.

Про предків Павла Чижевського знаходимо деякі цікаві для нас відомості у поважних енциклопедичних виданнях. Зокрема, у виданні Брокгауза і Ефрона згадується придворний тенор Петро Чижевський, який за свій гарний спів отримав ще від цариці Єлизавети Петрівни у 1743 р. таке прізвище і на додачу – звання дворянина (головними атрибутами дворянського герба Чижевських були лицарський шолом та чиж). Рід Чижевських у ті часи був записаний до родовідної книги Владимирської губернії, кілька інших дворянських родів Чижевських «з польської шляхти» – до родовідних книг Віленської, Київської, Вітебської та Полтавської губерній.

Званням дворянина дуже пишалися нащадки голосистого співака. За спогадами Олени Пчілки, жалувана грамота від «доброї» цариці тривалий час зберігалася в родині полтавських Чижевських, як реліквія висіла вона на стіні у їхньому родовому маєтку в селі Ціпки Гадяцького повіту [1].

Дід Павла Чижевського – Костянтин свого часу відбув два військових походи, один з яких у 1855 р. проліг до Криму. За деякими відомостями, воював також із мадярами у 1849 р. і був відзначений за мужність австрійським орденом. Тож, можливо, героїчні оповіді діда і послужили тим головним чинником, завдяки якому маленький Павло опинився у військових навчальних закладах.

Павло Іванович Чижевський народився 1860 р. у містечку Гадяч на Полтавщині. Початкове навчання хлопець здобував у Петровському Полтавському кадетському корпусі (зак. 1877 р.), а згодом у Миколаївській інженерній школі. Та вірно послужити «царю-батюшке и отечеству» йому не судилося. Після закінчення школи, пробувши рік офіцером-сапером у Києві, юнак виїжджає до Женеви (Швейцарія), де знайомиться із відомими земляками М. Драгомановим та Ф. Вовком. Оскільки зустрічі і розмови з цими українськими вченими Павло з теплою згадував через багато літ, то немає ніякого сумніву, що вони були для нього не тільки пам'ятними, а й значною мірою етапними при формуванні світогляду. За спогадами Чижевського, вони (П. Чижевський, М. Драгоманов, Хв. Вовк, Кузьма, В. Мальований) здійснили тоді, у 1884 р., невеличку подорож із Швейцарії до Франції [2]. І вірогідно, саме тоді, під час спілкування і тривалих дискусій, юнак остаточно вирішує перейти до цивільного життя і послужити рідному краю.

Склавши іспити при Женевському університеті на доктора фізичних наук, Павло повертається в Україну і захищається при Київському університеті на магістра хімії [3]. Однак блискуча кар'єра вченого була перекреслена для нього назавжди у самому зародку: при поверненні на Україну на австро-російському кордоні у Павла було знайдено вантаж заборонених українських видань, і юнака відразу звинуватили у неблагонадійності [4]. Відтоді він підпадає під пильне око царської охоранки, яка тільки й чекала приводу розправитися з молодим українофілом.

І справді, незабаром після повернення з-за кордону відставного підпоручика Чижевського заарештовують за участь (8 вересня 1884 р.) в студентських заворушеннях у Києві та за знайомство з особами, «відомими своєю політичною неблагонадійністю» [5]. Згідно з рішенням Київського суду від 27 березня 1885 р. Чижевського було адміністративно етаповано в м. Березів Тобольської губернії, де він відбуває приписане йому покарання – з 1885 по 1888 рр. (до речі, разом із Павлом Чижевським поїхала і його дружина Софія з однорічним сином Костянтином) [6]. Та як тільки заборону на проживання було знято, він повертається в Україну й осідає у невеликому повітовому містечку Олександрівську (нині – Запоріжжя) Катеринославської губернії. Там упродовж кількох років здобуває собі посаду і відносний спокій.

Від 5 травня 1893 р. Павло Чижевський працює секретарем Олександрівської земської управи з річною платнею 1800 крб. [7]. Сумлінно виконуючи свої службові обов'язки, він виявляє активність у багатьох питаннях, у тому числі розробляє план загальної початкової освіти місцевого населення, займається налагодженням відносин Олександрівського земства з закордонними фірмами щодо продажу останнім хліба місцевих землевласників. Прагнучи ближче ознайомитися з умовами хлібної торгівлі в Європі, Павло Іванович здійснює у 1896 р. подорож до Франції, по закінченні якої подає ґрунтовний звіт земству [8]. Із цього звіту дізнаємося, що шукаючи партнерів за кордоном, Чижевський протягом двох тижнів активно контактує з багатьма французькими підприємцями, розміщує у французькій пресі невеликі оголошення з рекламними гаслами, в яких подає стисло інформацію щодо географічного розміщення повіту, кількості щорічного засіву хлібом землі, розміру врожаїв, зазначає для можливих партнерів права Земських зборів і Управи у економічній площині [9]. Роки, проведені на Катеринославщині та процеси, які відбувалися в той час на селі, Павло Іванович художньо описав через багато літ у своїх споминах «Сила власности», що з'являються друком у 1924 р. в Літературно-науковому віснику [10] (між іншим, на них він отримав відгук

від самого Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри, який не проминув відзначити письменницький хист автора) [11].

Активна громадянська позиція секретаря земської управи проявилася сповна під час диких погромів єврейського населення в м. Олександрівську восени 1905 р. Однак, виступивши на захист беззахисних людей, Павло Іванович згодом сам вимушений був тікати з Олександрівська, оскільки чорносотенці розносять ущент його помешкання, а генерал-губернатор звільнює його з посади. Наприкінці 1905 р., втративши будь-які засоби до існування, Чижевський повертається до Полтави.

Про політичні симпатії Чижевського в цей період можна зазначити наступне. Ще мешкаючи у Києві і перебуваючи під певним впливом ідей Драгоманова, Павло Іванович доходить думки про необхідність децентралізації управління, щоб «розвій життя йшов відповідно місцевим обставинам, а не гальмувався з Петербурга». Поступово ця теза розвивається і він досить швидко стає переконаним прихильником автономії України. Змінюється і його партійна орієнтація, внаслідок якої Чижевський залишає партію кадетів (прихильником якої був досить тривалий час) і пристає до утвореної в 1905 р. Української Демократично-Радикальної партії (УДРП), яка ставила собі за мету перетворення Росії на конституційну демократичну децентралізовану країну із забезпеченням кожному народові, що її населяв, автономії із правом місцевого крайового законодавства.

Без сумніву, це рішення було осмисленим, оскільки після сибірського ув'язнення та роботи в земстві Чижевський доходить до переконання, що інтереси українського люду повинні відстоювати лише українські партії. Тож про свою належність до УДРП він заявляє під час виборів до першої Державної думи.

Революційні 1905–1907 роки стають порою жвавої політичної роботи для багатьох українців. Наслідком їхньої діяльності і, відповідно, політичним успіхом можна вважати створення української громади у першій Державній думі. Надзвичайно значимим у цей період було те, що відправною точкою пропаганди для національно орієнтованих українців стають гасла автономії України. Саме з таким гаслом навесні 1906 р. і пішли на вибори до першої Державної думи прибічники УДРП, щоправда, узгоджуючи свої дії з російськими кадетами, котрі «заявлялися також головними українськими постулатами».

Працювали тоді радикал-демократи у міру своїх сил: поширювали свої ідеї на легальних і нелегальних зборах, з допомогою друкованого слова – газет, брошур, легальних відозв і нелегальних прокламацій. Внаслідок такої чорнової роботи на місцях як офіційні українські кандидати (спільні кандидати УДРП і кадетів) навесні 1906 р. пройшли до першої Державної думи визначні громадські діячі І.Шраг, М.Онацький, М.Біляшівський, барон Ф.Штейнгель та інші. Кілька узгоджених кандидатів від названих партій святкувало перемогу і на Полтавщині. Серед них – Павло Чижевський.

У Полтаві, як повідомляла всеукраїнська газета «Громадська думка» за 18 та 20 квітня 1906 р., послами від політичних партій до першої Державної думи були обрані українці-демократи В.Шемет, М.Дяченко, П.Чижевський, А.Тесля, український автономіст І.Присецький, конституційні демократи Л.Яснопольський, Я.Імшенецький. «Оте єднання в бльоки з московською кадетською партією, яке багато хто осуджував, вважаючи за тактичну помилку, дало змогу пройти в Думу таким видатним українцям, без яких один В.Шемет (єдиний кандидат, який пройшов в Думу суто під національними гаслами – *Т.П.*), при всій своїй енергії та відданості, не зміг би скласти української фракції в Думі з самих селян» – писав згодом Є.Чикаленко, аргументуючи передвиборну тактику УДРП [12].

У першій Державній думі Чижевський був досить помітним депутатом. З самого початку роботи представницького органу він входить до складу президії української громади, що створюється із депутатів-патріотів уже на початку травня. Незважаючи на їхню приналежність до різних політичних партій, вони склали міцний Український парламентський клуб,

що наприкінці діяльності Думи налічував вже 44 члени. Про активну роботу цього клубу, метою якого була боротьба за автономію України, постійно інформувала громадськість всеукраїнська газета «Громадська думка». На сторінках цього найбільш інформативного в ті роки українського часопису час від часу з'являються замітки та статті про депутатів з Полтавщини.

Так, на першотравневе привітання Лубенської української громади від Українського парламентського клубу першої Державної думи, за підписами послів В.Шемета, П.Чижевського, І.Шрага та М.Біляшівського до Лубен надійшла така відповідь: «З доручення Українського парламентського клубу дякуємо щиро Лубенську громаду за привітання. Щастя робочих людей, щастя вільної України – наше завдання. Не вмере ніколи Україна» [13].

Надзвичайно цінний матеріал для розуміння політичного моменту і світогляду самого Павла Чижевського дають інші дві статті: «Шлях показано» та «В справі заснування української парламентської групи», що з'явилися на першій сторінці газети «Громадська думка» 9 липня 1906 р. У цих статтях повідомлялося, що Полтавська громада УРДП (провідниками якої у Полтаві виступали М.Дмитрієв, П.Чижевський, Л.Жебуньов, Г.Ротмістров) активно розробляла проєкт автономії України і з цього приводу в Полтаві відбулася ціла низка всеукраїнських нарад. Гостра дискусія, що виникла на одній з них (4 липня 1906 р.) стосувалася, приміром, доцільності входження депутатів-українців до фракції партії «Народна свобода». Промовляючи від українських депутатів, Павло Чижевський поінформував присутніх, «як заснувалося в Думі українське автономно-федералістичне коло», і заявив, що створення окремої партійної фракції в першій Державній думі – лише справа часу. На думку зборів, ця майбутня українська фракція «виявлятиме з себе таку силу, з якою будуть лічитись всі, єднаючись з іншими думськими партіями, вона матиме вплив у Думі, і тоді краще оборонятимуться українські інтереси, а разом з тим ця фракція матиме велике значіння для всього українського руху». Проте реалізувати заплановане зборами І.Шрагові, В.Шеметові, П.Чижевському та іншим депутатам не вдалося: через три дні після проведення цих зборів першу Державну думу було розпущено.

Щодо доцільності союзу з кадетами у Полтаві, де осередок УДРП був досить потужним, і далі тривали гострі дискусії. Позицію полтавців у цій площині Чижевський відверто висловлює у одному з листів до Сергія Єфремова, як до одного з провідників партії (правда існувала вона тоді вже під іншою назвою – УПСФ), напередодні виборів до Установчих зборів. Він між іншим пише: «У нас дуже обурені блоком Вашим з [партією] Н [ародною] С. [вободи], яко з партією російською. Ми <...> так само повстаємо й проти якого б не було виборчого єднання з російськими партіями» [14].

Перша Державна дума проіснувала всього 72 дні (з 27 квітня по 7 липня 1906 р.). Зрозуміло, що такий строк був надзвичайно малим для серйозної роботи, але вже сам факт функціонування парламентської української громади мав величезне агітаційне значення. Її голос виразно засвідчив на цілий світ, що Україна відчуває себе вже не складовою частиною Російської імперії, а окремишою нацією, домагається свого законного права, заявляє про свої законні національні потреби.

Після розпуску першої Державної думи 180 її депутатів, поміж яких був і Павло Іванович Чижевський, зібралися у Виборзі й уклали заклик до населення, так звану «Виборзьку декларацію» – не давати солдатів до армії, не платити державних податків тощо. У відповідь на таке нечуване вільнодумство до ініціаторів цієї акції були застосовані репресії (є відомості, що Чижевського у цей час навіть заарештували й ув'язнили), внаслідок яких ніхто з депутатів першої Державної думи (прізвища яких стояли під декларацією) не мав права бути обраним до другої Думи.

І все ж, незважаючи на утиски з боку влади, зорганізувати українську фракцію вже у другій Державній думі і продовжити розпочату справу було значно легше. Для цієї мети за допо-

могою УДРП Павло Чижевський у 1906 р. оселяється у Петербурзі і проявляє, за словами Є.Чикаленка, надзвичайну енергію в справі організації нової української фракції. За досить короткий час за допомогою свого шурина (члена другої Державної думи д-ра М.Рубіса) він формує нову українську фракцію, яка отримує назву «Української думської громади» і налічує вже 47 осіб. Чижевському в цій справі допомагає відомий кооператор В.Доманицький, який редагує в Петербурзі популярну поміж селянства газету «Рідна Справа – Думські Вісті».

Саме через цю газету і відбувся зв'язок думської громади з населенням України. Знаменною подією для української спільноти стає друк у газеті Декларації думської громади, складеної П.Стебницьким, Хв.Вовком, П.Чижевським та В.Доманицьким. Думська громада за допомогою цих діячів виробила тоді законопроекти про автономію України, про мову у школі, в суді, в церкві тощо, які мала внести в Думу, а до внесеного в Думу законопроекту про народну освіту українська фракція зробила поправки, домагаючись заснування курсів з української мови, літератури та історії для народних учителів; введення української мови по учительських семінаріях; заснування в Київському та Одеському університетах кафедр української мови, літератури та історії [15].

Перебуваючи у Петербурзі (під час роботи першої та другої Державних дум), Павло Чижевський постійно підтримує контакти з українцями Києва та редакцією газети «Рада». Він листовно інформує Є.Чикаленка про дискусії, які точаться у парламентському клубі, радить-ся з ним щодо багатьох принципових питань, прислухається до думок найавторитетніших українських політиків [16]. Набуті в цей період знайомства і досвід мали виняткове значення для його подальшої громадської роботи у провінції.

Полтавський період життя і діяльності Павла Івановича хронологічно обіймає 1905–1918 рр. Це була пора зміцнення його політичних переконань, чорнової і повсякденної роботи на культурно-просвітницькій та громадсько-політичній ниві.

УРДП проіснувала приблизно до 1908 р., а після самоліквідації переважна більшість членів цієї партії увійшла до непартійної організації Товариства українських поступовців (ТУП), без усякої програми, лише на платформі федеративного устрою Росії та автономії України. ТУП обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за «українську справу» і залишалося за режиму столипінщини чи не єдиною легальною українською організацією. Саме інтереси Товариства на Полтавщині упродовж майже 10 років і випало представляти Чижевському.

Найбільш ефективно його робота (і, відповідно, громади) провадилася з 1912 р., коли Чижевський вже остаточно осів у Полтаві, очоливши Товариство взаємного кредиту. Українофоби неодноразово робили спроби дискредитувати як національний рух загалом, так і Чижевського зокрема. Під час проведення виборів голови товариства у 1912 р. відбувся справжній напад на П.Чижевського в газеті «Полтавський край». Опоненти Павла Івановича переконували населення такими аргументами: «Националисты всюду и везде, и даже в кредит и торговлю вносят свой национализм, а ведь Полтава «черта оседлости», вкладчиками в обществе состоит много евреев». Проте переважити цими словами авторитет полтавського «націоналіста» не вдалося.

Нерідко при обговорюванні важливих питань громадівці збиралися саме у Чижевського. Цілком логічним вважалося, що завдяки своїм знайомствам у політичному і науковому світі (передовсім з С.Петлюрою, Є.Чикаленком, С.Єфремовим, Хв.Вовком) Чижевський брав на себе клопоти й головний тягар відповідальності перед громадою. Так було при створенні видавничої громади, будівничого та кооперативного товариств, Товариства «Боян», Українського клубу. За спогадами Павла Івановича «всі ці товариства й організації були засновані [безпосередньо] тупівською полтавською громадою й знаходилися під її необмеженим

впливом, [а] <...> тупівська громада мала майже рішучий вплив на саме Товариство взаємного кредиту, яке обергало мільонами й у якому було більш чотирьох тисяч членів» [17].

Справді, і П.Чижевський, і його однодумець Г.Ротмістров, який очолював тоді статистичний відділ губерніяльного земства, не боялися втратити керівні посади і при слушній нагоді використовували підлеглі їм структури в інтересах української громади. Підтверджує це також і відомий політичний діяч Микола Ковалевський, який в цей час працював на Полтавщині і брав активну участь в українському житті краю. Він, зокрема, пише, що в полтавському ТУПі концентрувалася ідеологічна і, так би мовити, стратегічна праця (це був неначе мозок українства Полтавщини), в кожному повітовому місті полтавські тупівці мали своїх «мужів довір'я», через яких утримувався сталий контакт із широкими масами населення. Гр. Ротмістров, за словами Ковалевського, займав у ТУПі становище на кшталт «начальника штабу», і всі важливі вказівки і розпорядження ТУПу провадилися головним чином через нього і його людей. А далі Микола Ковалевський, характеризуючи Чижевського, пише: «Павло Іванович Чижевський, не дивлячись на свій старший вік, був людиною дуже живою, енергійною і тримався досить радикальних поглядів в українській справі. Хоч своїм віком він більше належав до старшого покоління так званих «культурників», яких ми, молоді, дуже гостро критикували за їх пасивність, але його динамічний темперамент та велика ініціативність зближали його до молодшого покоління» [18].

ТУП у Полтаві, за словами самого Чижевського, складалося, так би мовити, з федеративного союзу різних груп, політичних партій та організацій. За офіційними підрахунками до активних членів полтавської громади належало не більше двох десятків чоловік (хоча за іншими свідченнями, їхня кількість доходила до 75 чол.), і поміж них такі поважані в губернії люди, як Павло Чижевський, Григорій Ротмістров, Микола Дмитрієв, Павло Макаренко, Грицько Коваленко, Микола Ковалевський, Кость Мощенко, Вадим Щербаківський, Віктор Андрієвський, Панас Рудченко, Петро Репетін та інші.

Це був своєрідний союз громад, який ставив собі за мету побудову автономної України у складі федеративної Росії, і кожна громада, що входила до складу ТУПу, була цілковито автономною; вона сама й особи, які до неї входили, могли належати до різних напрямків соціально-економічної думки – від анархістів і більшовиків до кадетів [19], «аби тільки вони ставили собі метою:

а) яко програма максимум – добиватися широкої автономії України й федеративного ладу в Російській державі;

б) яко програма-мінімум – добиватися вживання української мови в школі, в церкві, в суді і в різних урядових і громадських інституціях на Україні, добиватися вільного розвитку української культури взагалі» [20].

Заповзятості Павла Івановича в громадській роботі дивувалися навіть близькі друзі. Приміром, Віктор Андрієвський про нього писав: «А робітник з П.І.Чижевського був дійсно на рідкість. Я дивувався й досі дивуюся, де бралось стільки сили й енергії у цього вже старого чоловіка? Він увесь свій вільний час поза службою вдень, а часто цілу ніч віддавав громадській роботі. Працював не за страх, а за совість!» [21].

Про активну громадянську позицію Чижевського свідчить чимало фактів. До найвідоміших належать, приміром, публічні виступи на захист «українського питання», яке періодично піднімалося на засіданнях четвертої Державної думи. Так, 16 червня 1913 р. Павло Іванович разом з іншими діячами (С.Єфремовим, П.Доманицьким, П.Христюком, В.Шеметом, бароном Штейнгелем) поставив свій підпис під зверненням на ім'я члена Державної думи Г.І.Петровського з приводу виступів депутатів Савенка і Скоропадського, які промовляли з думської трибуни від імені всього українського народу. У зверненні, зокрема, писалось, що гарантією від агресії в сфері національного життя і запорукою вільного культурного суспільного розвитку є лише автономія України.

Незабаром в журналі «Украинская жизнь» було оприлюднено і «Открытое письмо от бывшего члена 1-й Государственной Думы П.Чижевского М.В.Родзянку» [22], де автор сміливо стає на захист української мови і, що не менш важливо, аргументує свою позицію. Він зазначає, що для тридцятимільйонного українського народу мовне питання надважливе, епохальне. Протягом 1912–1913 рр. на теренах імперії виходило 17 періодичних україномовних видань, і кількість їх вже тепер аж ніяк не може задовольнити попити населення. Водночас, зазначає він, утиск українського слова є величезним злочином по відношенню до українського народу.

Павло Чижевський брав активну участь і в інших заходах, як то: у зборі коштів на встановлення пам'ятника Т.Шевченку в Києві [23], проведенні широкої акції щодо впровадження української мови у навчальні заклади губернії, внаслідок чого майже всі повітові земства Полтавщини ухвалили в 1915 р. маніфестаційні резолюції в цій справі [24]. А ще – організації різноманітних просвітницьких акцій через Український клуб, Товариство «Боян», українську книгарню [25]. Саме силами полтавської громади рухалася українська справа, а місто час від часу відвідували провідні українські діячі, в тому числі М.Грушевський, А.Ніковський, М.Саксаганський, Хв.Вовк та інші [26].

Поряд з активною громадською роботою Павло Іванович займається і своїми майновими питаннями. Відомо, що протягом 1911–1912 рр. він вкладає чимало коштів (бл. 10000 крб.) у будівництво невеликого цегельного заводу у Гадячому (між іншим, на своєму цегельному заводі Чижевський неодноразово переховує заборонену революційну літературу від агентів поліції) [27]. Він шукає надійних партнерів для збуту цегли, а згодом – значну її частину збуває земству. Станом на 1914 р. вартість цегельного заводу з гофманською піччю становила 7848 крб. [28], і вірогідно, що справи Чижевського у цій площині пішли зовсім непогано, оскільки Павло Іванович планував навіть збудувати у своєму селі Ціпках початкову школу, про що й пише друзям. У листі до свого давнього приятеля, провідного діяча української громади Петербурга Петра Стебницького від 3 квітня 1910 р. П.Чижевський пише: «Між іншим [я] планую виступити у ролі земського підрядчика і збудувати у своєму селі земську 4 комплектну школу. Оце був у Кричевського і просив його зробити український фасад <...> Обіцяв зробити. Хочу <...> побудувати справжню школу» [29]. Та реалізувати заплановане йому так і не судилося.

Весна 1917 р. принесла з собою певні сподівання на краще. З падінням монархії ситуація докорінно змінювалась не тільки у Петербурзі чи Києві, а й у глибокій провінції. Одним із тих, хто радо вітав створення в березні 1917 р. Української Центральної Ради, був і Павло Чижевський. Невипадково він, а також інші представники від Полтавщини – М.Ковалевський, В.Шемет, М.Токаревський – були делеговані на перші загальні збори Української Центральної Ради, які відбулися 8 квітня 1917 р. Це значною мірою було офіційним визнанням заслуг названих діячів перед українським народом. Зрозуміло, що нова українська влада на місцях мала тепер опиратися саме на таких, як вони, людей – надійних і перевірених багатолітньою чорною роботою, відданих сповна національним ідеалам.

У середині квітня 1917 р. Полтавська громада ТУП виступила ініціатором скликання Українського з'їзду Полтавщини, утворивши з цією метою «Спільний комітет українських поступових партій та організацій», куди увійшли представники кооперативних організацій, Українського клубу, Товариства «Боян» та Селянської спілки. А згодом під час проведення різних виборчих перегонів упродовж 1917–1918 рр. чільні представники громади вже брали активну участь у політичній боротьбі, заявивши про свою прихильність до тої чи іншої політичної сили, переважно української. Щодо Чижевського, то він не тільки представляв тепер інтереси правонаступниці УРДП та ТУПу – Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), а й під час виборів до Українських установчих зборів 7–9 січня 1918 р. був вклю-

чений до кандидатського списку цієї партії [30]. Як людину відому і шановану поміж різних верств населення міста, його вкотре обирають й до органів місцевого самоврядування.

У період Української революції 1917–1921 рр. Павло Іванович перебуває у фарватері політичних подій, які відбуваються у Полтаві, має завжди власну думку і аргументує її в разі потреби перед громадою. Цікава ситуація виникає 23 квітня 1918 р. під час проведення позачергового Полтавського губернського народного зібрання, на якому П.Чижевський відмовляється від посади члена земської управи. Своє рішення він мотивує тим, що «при сучасних обставинах, коли губернському народньому самоврядуванню, крім господарських функцій, належать також функції адміністративні і політичні, і коли народне зібрання до певної міри є краєвим парламентом, управа повинна складатись на зразок кабінетів парламентських країн, цебто: збори обирають голову управи і запропоновують йому скласти управу; коли управа зложена, вона подає зборам програму своєї діяльності; затвердивши ту програму і погодившись на запропонованих головою кандидатах в члени управи, збори стверджують їх таємною балотівкою». Аргументи Чижевського справили тоді певне враження на членів управи, і вони в цілому погодилися з думкою Павла Івановича. Деякі з них навіть подали від себе відповідні заяви про звільнення [31].

Вихід з управи не завадив йому проявляти подальшу активність у багатьох заходах, що відбувалися в Полтаві (приміром, кампанія збору коштів на відкриття різних українських інституцій, створенні в грудні 1918 р. Полтавської губернської філії Українського національного союзу) [32], проте підтримки гетьманської влади в діях Чижевського не спостерігається. Пояснюється це тогочасною тактикою провідних українських партій, і, зокрема, УПСФ, яка засуджувала гетьманський уряд й перебувала в опозиції до влади. Зрозуміло, що як чільний діяч УПСФ, Павло Іванович не міг не виконувати рішень партійного з'їзду.

З другим приходом більшовиків залишатися в місті Чижевському, як і іншим відомим українцям, було вкрай небезпечно. У січні 1919 р. він переїжджає до Києва, а згодом і за кордон – вже як офіційний представник Директорії УНР. Після ухвалення Радою Народних Міністрів і утвердження 10 січня 1919 р. Директорією УНР закону про посилення до Франції, Бельгії, Італії, Англії та Америки Надзвичайних торгово-фінансових місій Чижевському було доручено очолити одну з таких представницьких делегацій. Його шляхи після кількомісячних мандрівок по Австрії, Чехії та Польщі й цього разу привели до Швейцарії, де місцем осідку на тривалий час стає готель «Вікторія» у Женеві.

До головних завдань, що постали тоді перед Чижевським і його місією, належав пошук потенційних інвесторів та налагодження торгових відносин з країнами Заходу. Не перебільшуючи зробленого за короткий проміжок часу, зазначимо, що лише за перший рік своєї роботи Українсько-Швейцарська торговельна комора вивчила стан індустрії в Швейцарії, налагодила відносини майже з усіма головними представниками швейцарської індустрії і синдикатами, поширила свої дослідження на сусідні країни, вивчила стан всесвітнього грошового обігу з метою зібрання відомостей про те, в якій валюті найкраще зберігати гроші й робити виплати за придбаний крам тощо [33].

У цій площині місії вдалося зробити і конкретні кроки. Так, у листі до заступника голови Директорії УНР від 1 березня 1920 р. П.Чижевський доповідав, «що в Швейцарії можливо зробити позику для України в розмірі 100 млн. швейцарських франків», а в Лондоні досягнуто домовленості про позику українському урядові в 1 млн. фунтів стерлінгів [34]. Крім того, між місією і фірмою Поль Бішофф і К^о було обумовлено контракт на поставку протягом 5 років краму Україні на суму в 100 млн. франків [35].

З метою пропаганди української державності Чижевський впродовж 1920 р. ініціює випуск поштових марок у пам'ять боротьби українського народу за державну самостійність. На марках передбачалося, зокрема, представити портрети Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Данила Галицького, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Виговсь-

кого, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Івана Гонти, Тараса Шевченка, Михайла Грушевського, Симона Петлюри з підписами українською та французькою мовами: «Українська Республіка», «Борітеся – поборете!». Цей проект був набагато ширшим за філателістичний, оскільки разом із марками мала бути надрукована пояснювальна брошура, яка містила б відомості про визначних осіб, окремі історичні факти з життя України, політичні й етнографічні мапи за різні періоди. На думку Чижевського, це був досить виграшний задум. За цим проектом передбачалося випустити у продаж «300000 колекцій перших семи категорій і марку експрес, і згодом – ще 4 випуски і отримати [внаслідок цього] 4,5 млн. швейцарських франків прибутку» [36]. Однак реалізувати вже намічені і розроблені плани Чижевському не вдалося: на всі його ініціативи була одна відповідь з Центру: «Ждіть особистих інструкцій». Пояснити причину такої байдужості з боку Директорії УНР до вже існуючих домовленостей місії досить просто – катастрофічно погіршувалася ситуація на українсько-більшовицькому фронті, сам же уряд постійно переїжджав, не маючи свого осідку. У 1920 р. перед Директорією УНР стояли інші стратегічні завдання: зберегти передовсім сили для подальшої боротьби з більшовизмом.

У Швейцарії з іменем Чижевського пов'язане створення і культурно-просвітницьких інституцій, зокрема Українського клубу, який було засновано за ініціативи полтавця та кількох інших старших громадян 14 серпня 1919 р. в Женеві. Метою створення клубу було «боронити [на чужині] справу української політичної незалежності, підтримувати добрі відносини з швайцарським громадянством, використовуючи для цього різні культурні виступи і т. д.» [37]. Діяльність клубу була відомою у колах української діаспори (певно, пригодився досвід роботи у Полтаві у 1913–1918 рр.). За матеріалами історика С.Наріжного, «перший рік існування клубу позначився головно видавничою й інформаційною діяльністю в колах чужинців; в другому році клуб дбав більше про внутрішню організаційну працю». В цих роках клуб об'єднував 35 дійсних членів, видавав принагідні комунікати, заснував бібліотеку, що згодом значно розвинулася, й улаштовував щотижневі зібрання з відчитами [38].

На початку 1920-х рр. Чижевський багато пише, вміщуючи свої замітки і статті (переважно політичного і економічного характеру) у тижневику «Воля» (Відень). Його листи з Женеві, які час від часу з'являються у тижневику в 1920–1921 рр., свідчать, що Павло Іванович був одним з небагатьох, хто представляв Україну на засіданнях Ліги Націй [39], що він і далі залишався одним з ідеологів української еміграції.

В 1921 р. у Відні виходить невелика, але досить знаменна робота П.Чижевського під назвою: «Основи української державності» [40]. Безумовно, вона заслуговує окремої розмови, оскільки відображає погляди автора, щирого федераліста, на майбутній устрій Української Держави. Вже у вступному слові Чижевський зазначає, що така «гостра зацікавленість питанням, яке з першого погляду здається при сучасних умовах ніби-то тільки теоретичним і навіть абстрактним, з'ясовується непохитним переконанням українського громадянства, що в недалекому часі умовини зміняться і доведеться спільними силами заходитися коло будівництва Української Держави». У майбутній Державі він робить ставку передовсім на створенні сильних та дієвих органів місцевого самоврядування: «<...> Внутрішня й зоколішня могутність держави залежить насамперед від почуття єдності серед громадян держави і що те почуття виховується широкою громадською діяльністю, яка надає звичку рахувати все державне своїм і все своє – державним. А найкращим і найкоштовнішим, по їх думці, для кожної окремої місцевості є те, що вироблено, випрацьовано й ухвалено місцевою людністю» [41]. Обґрунтовуючи свою точку зору федераліста, він ставить за приклад США та Швейцарію, які були зразковими для нього у цій площині. Схема ж майбутнього всеукраїнського дому йому являлася такою: «1. Конфедерація областей складає Українську Державу, – з невеликою, порівнюючи, кількістю справ, спільних усієї державі, – доручених компетенції загально-державної влади. 2. Суверенні області, частина суверенних прав яких передано загально-

державній владі. З. Повіти й громади, які вільно керують місцевими справами і які мають право видавати обов'язкові для своїх місцевостей постанови, що набувають силу місцевого закону, – після затвердження їх обласним урядом». Законодавча влада в Україні, на думку автора, має належати Всеукраїнській Національній раді; виконавча – Гетьманові всієї України та Генеральному секретаріатові, судова – Генеральному суду. Поміж висновків, які робить у своїй праці Чижевський, є найголовніший – український народ може злитися в єдину міцну Українську Державу тільки у формі федерації. Цікаво, але у цей час, коли, здавалося б, усе вже втрачено, автор пропонує до уваги і текст майбутньої Конституції Української Держави (складається із III відділів, які містять 34 пункти) [42].

24 березня 1922 р. Павла Івановича Чижевського було призначено міністром фінансів екзильного уряду УНР. Незважаючи на постійне погіршення ситуації в економічній площині, цей крок, безумовно, свідчив про велику довіру до полтавця, здатність його у цей час до активної державотворчої роботи. Документи свідчать, що обмеженість до мінімуму фінансових ресурсів змушувала Чижевського з неабиякою розважливістю підходити до кожного питання, пов'язаного з видатками державного скарбу.

На еміграції Павло Іванович активно листується, зокрема, він контактує з С.Петлюрою (відомими є шість листів С.Петлюри до П.Чижевського), В.Прокоповичем, Є.Бачинським, В.Андрієвським, І.Мірним, В.Храпком та іншими [43]. Саме через епістолярію з людьми давно знайомими і близькими ми і дізнаємося про політичні симпатії Павла Івановича, його побут та зацікавленості. У листах він відверто полемізує, відстоює свою позицію, підтримує зневірених, хоча й сам інколи губиться у непростих ситуаціях і просить порад в однодумців. Та попри невизначеність у деяких питаннях, державницька позиція у нього доволі чітка. Так, приміром, у досить гострому листі до редакції часопису «Вперед» від 15 жовтня 1920 р. він пише: «Що ж до поширення Вашого часопису, то я з жалем мушу признати, що ні один свідомий українець не повинен ширити часописи, поки на прапорі її стоїть оте дурне (для сучасного менту) «пролетарі всіх народів, єднайтеся». Луплять Вас оті «пролетарі» московські й польські, – з живих здирають шкури, а інших народів пролетарі дивляться та облизуються, – а ви: «пролетарі, єднайтеся!» Але ж прошу Вас! Попереду ніж приставати до всесвітньої людської спілки, – попереду повинно бути людьми (прошу!), а не кіньми або вівцями бездушними, – попереду повинно бути елементом, гідним для спілки, гідним поваги, а не етнографічним бидлом. І будьте певні, панове, що кожний українець, який ставить свій буржуазний або свій соціалістичний світогляд і свій прапор вище світогляду загальнонаціонально-українського, – той є свідомо (чи несвідомо): зрадник своєї Батьківщини! (в сей мент!)» [44].

В іншому листі Павла Івановича – до Віктора Андрієвського від 12 березня 1925 р. – він уже переконує колишнього гетьманця у своїх симпатіях до петлюрівців такими аргументами: «Петлюрівські організації скрізь стоять виключно на державно-національному ґрунті. А це все ж таки й досі, наприкінці п'ятого року еміграції, найбільш сильна й найбільш діяльна організація: нас ще й досі дві – три дипломатичні місії, і з нею рахуються чужосторонні дипломати і взагалі політичні діячі» [45].

Він ще накреслював плани на майбутнє, але здоров'я його швидко згасало. Підірваний свого часу фізично багаторічною боротьбою з більшовиками, наприкінці 1924 р. Павло Чижевський тяжко захворів, і ця хвороба невдовзі почала позначатися і на його психічному стані (додавало переживань і те, що на окупованій Україні, в рідних Ціпках на Гадяччині, залишилася його дружина і син Леонід). В одному з останніх листів відчуваемо великий біль і втому вже літньої, вкрай виснаженої і хворої людини. «Живу день одо дня і маю хліб насущний, хоч і дуже скудний, – пише він з Женеви до дітей 31 березня 1925 р. – Все важко: сидить, лежать, ходить. І дуже я ослабів <...> Психіка моя останній час дуже змінилася, і я все

більше схилиюся в сторону містицизму. Багато я дивних речей прочитав у останні часи <...> Затомився» [46].

Вийти із цього хворобливого стану йому так і не вдалося. Павло Іванович Чижевський відійшов у вічність в Женеві 17 квітня 1925 р.

На Україні про смерть Павла Івановича дізналися через кілька днів, та жоден з часописів не вмістив некролога. Дізнавшись про смерть Павла Івановича, Сергій Єфремов занотував у своєму щоденнику: «Прийшла з Женеві звістка про смерть П.І.Чижевського. Старший він був, але ще за останніх наших зустрічей 1918 р. жвавий, веселий, енергійний, дарма що недужий. Такий він був, як доходили чутки, й за кордоном. Оригінальна, хороша – громадська до нігтів на пальцях людина. До українства активного, як і Жебуньов, його приятель, прийшов вже на старість, але був активнішим од багатьох молодих <...> Ясні спогади про нього лишилися у мене назавжди» [47].

Природно, що у своєму дослідженні ми лише визначили біографічну канву Павла Івановича Чижевського, окреслили головні напрямки його діяльності на політичному і громадському полі. Сподіваємося, що наша розвідка слугуватиме іншим історикам для відтворення тепер уже більш повного портрета цього ще малознаного на Батьківщині українського громадського та політичного діяча.

1. Інститут рукописів НБУ імені Вернадського. – Ф.Х. – № 17984.
2. Чижевський П. Основи української державності. – Відень-Київ: Наша Воля, 1921. – С. 6-7.
3. Посли в Державну думу од Полтавщини // Громадська думка. – 1906. – 25 квітня. – № 93. – С. 3.
4. Феденко П. Дмитро Чижевський // Український історик. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1978. – Ч. 1-3 (57-59). – С. 104.
5. Тобольський філіал Держархіву Тюменської області. – Ф. 152. – Оп. 11. – Спр. 8.
6. Там само.
7. Отчет Александровской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии (1905 года) за 1904 год. – Александровск, 1905. – С. 76.
8. Державний архів Запорізької області. – Ф.-56. – Оп.1. – Спр. 255. – Арк.1-19.
9. Там само. – Арк. 10.
10. Чижевський П. Сила власності // Літературно-науковий вістник. – 1924. – Кн. I. – За січень. – С. 44-55.; Там само. – Кн. II. – За лютий. – С. 126-139; Там само. – Кн. III-IV. – За март-квітень. – С. 247-260.
11. Лист Симона Петлюри до П.І.Чижевського від 25.02.1924 р. // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т. II. – Нью-Йорк, 1979. – С. 550.
12. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Ч. III. – Львів, 1926. – С. 66.
13. Громадська думка. – 1906. – 19 травня. – № 144. – С. 4.
14. Лист П.І.Чижевського до С.О.Єфремова // Інститут рукописів НБ України імені Вернадського. – Ф.317. – № 1418.
15. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Ч. III. – Львів, 1926. – С. 66.
16. Листи Павла Чижевського до Є.Х.Чикаленка // ІР НБУ імені Вернадського. – №№ 35793-35794.
17. Чижевський П. Відродження нації // Воля. – 1920. – Квіт. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 73.
18. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 198-199.
19. Чижевський П. Відродження нації // Воля. – 1920. – Квіт. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 173.
20. Там само.
21. Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1885–1917 рр. – Львів, 1938. – Ч. II. – С. 74-75.
22. Открытое письмо от бывшего члена 1-й Государственной Думы П.Чижевского М.В.Родзянку // Украинская жизнь. – 1913. – № 6. – С. 102-105.
23. Абросимова С. Яворницький та його доба у листах сучасників // Хроніка-2000. – 1993. – Вип. 3-4 (5-6). – С. 153.
24. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 198.
25. Лист Павла Чижевського до Сергія Єфремова // Інститут рукописів НБ України імені Вернадського. – Ф.317. – № 1419.
26. Пустовіт Т. Український клуб у Полтаві (1913–1918): відкриття та напрямки діяльності // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – № 1-2. – С. 114-120.
27. ЦДІА України. – Ф.321. – Оп. 1. – Спр. 327. – Арк. 20-21.
28. ДАПО. – Ф.107. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 6 зв.
29. Лист П.Чижевського П.Стебницькому від 3 квітня 1910 р. / ІР НБУ. – Ф. III. – № 52849.
30. Чиркова М.Ю. Політичні партії та організації Полтавщини на виборах до Українських установчих зборів // Полтавська Петлюріана. Матеріали четвертих Петлюрівських читань. – Полтава: Рік, 1999. – С. 88-108.
31. Журнали позачергового Полтавського губернського земського зібрання 22–23 квітня 1918 р. – Полтава, 1918. – С. 12, 46-50.
32. Збори Українського національного союзу // Полтавська громада. – 1918. – 10 грудня. – С. 4.
33. ЦДАВО. – Ф. 3877. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1.
34. Там само. – Спр. 11. – Арк. 45.

35. Там само. — Спр. 14. — Арк. 71.
36. ЦДАВО. — Ф. 3877. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 42-43.
37. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919—1939. Матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. — С. 115.
38. Там само. — С. 115.
39. П.Ч. Лист з Женеви //Воля. — 1920. — Листоп. — Т. IV. — Ч. 9. — С. 436-437; Там само. — Т. IV. — Ч. 10. — С. 495-497.
40. Чижевський П. Основи української державності. — Відень-Київ: Наша Воля, 1921. — 64 с.
41. Там само. — С. 6.
42. Там само. — С. 40-64.
43. ЦДАВО. — Ф.3877. — Оп.1. — Спр. 21.
44. Там само. — Спр. 15. — Арк. 13.
45. Там само. — Спр. 21. — Арк. 2.
46. Там само. — Арк. 148.
47. Єфремов С. Щоденники. — К.: Рада, 1997. — С. 230.

Тарас Пустовіт
2007

ЧИЧИБАБІН

Борис Олексійович (на фото)

січень, 9, 1923 – грудень, 15, 1994

ЧИЧИБАБІН

Валентин Євгенович

липень, 27, 1873 – ?

ЧИЧИБАБІН

Микола Євгенович

1881 – жовтень, 4, 1938

Історія роду Чичибабінних, що дав Україні й світу двох видатних представників – поета Бориса Олексійовича і вченого-хіміка Олексія Євгеновича Чичибабінних, пов'язана з Полтавщиною – як історичною, так і в сучасних її межах. Досить рідкісне для мешканців регіону прізвище, а також обмежена територія, на якій вона зустрічається в першій половині XIX ст., дають можливість стверджувати, що її носії належать до одному роду. На жаль, архівні документи дореволюційного періоду (метричні книги та сповідні відомості церков, матеріали переписів населення) збереглися вкрай погано, й вивчення історії та генеалогії полтавських родів (як дворянських, так і священницьких, і селянських) пов'язане з великими труднощами.

Перші згадки про рід Чичибабіних, виявлені в документах держархіву Полтавської області (тут нагадаємо, що харківський поет Борис Олексійович Полушин взяв як поетичний псевдонім прізвище матері – Наталії Миколаївни Чичибабіної [1] стосуються 1824 р. В цьому році Павло Лукич Чичибанов (так писалося прізвище в документах), пономар Преображенської церкви с. Лютенські Будища Зіньківського повіту, відлучився невідомо куди й розшукувався епархіальним начальством [2]. В архівних документах є згадки про багатьох представників роду духовного звання, родинні зв'язки яких з родиною Чичибабіних, що нас цікавить, документально не доведені.

Перейдемо до прямих предків (по лінії матері) та близьких родичів поета – про них збереглося досить багато відомостей (здебільшого у справах про службу в судових, поліцейських та інших установах губернії). Багато з них зазнали переслідувань та репресій за часів радянської влади у зв'язку з своїм походженням та соціальним станом.

Про Саву Чичибабіна, прапрадіда поета, відомо тільки те, що був він духовного звання (як вказано в атестаті його сина – Євгена Савича).

Євген Савич народився близько 1837 р. (у 1873 р. мав 36 років). Навчався у Полтавському духовному училищі, з 25 квітня 1855 р. служив у Полтавському приказі громадського піклування канцелярським служителем, потім – у Полтавській палаті цивільного суду, Полтавському губернському правлінні, виконував обов'язки судового пристава при мировому з'їзді Зіньківського округу. Деякий час мешкав у своєму невеликому маєтку в містечку Куземин Зіньківського повіту; у 1870-ті рр. родина переїхала до Лубен, де Євген Савич служив секретарем повітової земської управи, пізніше – секретарем міської управи. Помер у 1886 р. [3] Мав братів Олександра й Івана та сестру Софію (про них піде мова пізніше). Дружина Євгена Савича – Лихачова Наталія Петрівна, дочка колезького асесора [4]. Після смерті чоловіка мешкала в Лубнах, потім у Лохвицькому повіті, померла не раніше 1915 р. [5].

Євген Савич і Наталія Петрівна мали п'ятьох дітей: Євгенію, Олексія, Валентина, Олександра, Миколу.

Євгенія Євгенівна народилася 24 грудня 1867 р. У 1900 р. була наглядачкою жіночої гімназії в Лубнах. У 1920-х рр., можливо, мешкала в с. Губське Тарандинцівського району. У 1929 р. була позбавлена виборчих прав [6].

Олексій Євгенович (17.03.1871–15.08.1945) – відомий хімік, один з перших лауреатів Ленінської премії (1926 р.). У 1879–1888 рр. навчався в Лубенській чоловічій гімназії [7]. Пізніше закінчив Московський університет. Із 1930 р. жив у Франції, де й помер. Особовий фонд зберігається в архіві Російської Академії наук (Ф. 228, 765 справ, 1882–1936 рр.) [8].

Валентин Євгенович був першим з членів родини Чичибабіних, репресованих за радянської влади. Народився 27 липня 1873 р. в Лубнах. У формулярному списку про його службу вказано: «образование получил домашнее», однак у списку учнів, що були переведені до 4 класу Лубенської чоловічої гімназії у 1888 р., значиться Валентин Чичибабін. Очевидно, він не закінчив гімназію й пізніше склав іспити при Пирятинському двокласному міському училищі на звання сільського початкового вчителя. У 1900–1904 рр. був канцелярським служителем Лубенського окружного суду, потім працював інспектором земських шкіл у Лохвицькому повіті [9]. У 1936 р. працював у Лохвицькому відділі народної освіти, у 1938 р. – секретарем Лохвицького народного суду.

Як свідчить архівно-слідча справа, яка зберігається в архіві Управління СБУ в Полтавській області, влітку 1938 р. Валентин Євгенович був заарештований. Як було вказано в обвинувальному висновку, «дорожно-транспортным отделом ГУГБ Южных железных дорог в июне 1938 г. вскрыта и ликвидирована контрреволюционная украинско-националистическая диверсионно-повстанческая организация, заложённая на ст. Юсковцы ЮЖД с охватом прилегающих к ней сел отъявленным украинским националистом агентом польской разведки Лукьяненко Н.И.». Чомусь спочатку в документах Валентина Євгеновича помилково нази-

вали Василем Омеляновичем. На допиті 15 вересня 1938 р. він вказував, що в Парижі мешкає його брат Олексій Євгенович Чичибабін, який відмовився повернутися до СРСР з наукового відрядження; молодший брат Олександр Чичибабін служив помічником повітового справника поліції в Хоролі, інший брат, Микола Чичибабін, – помічником поліцмейстера у Кременчуці.

2 жовтня 1938 р. Військовим трибуналом Харківського військового округу за участь у цій неіснуючій «диверсионно-повстанческой організації» Валентин Євгенович Чичибабін засуджений за статтями 54-2, 54-10 КК УРСР до 10 років позбавлення волі з поразкою в правах на 5 років. Подальша доля невідома. Реабілітований ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 8 травня 1958 р. [10].

Син Валентина Євгеновича – Леонід Валентинович – у 1990-х рр. жив у Тамбові, дочка – Ольга Валентинівна – в Єкатеринбурзі.

Дружина Валентина Євгеновича, Надія Павлівна, з 1910 р. значиться вчителькою Безсалівського училища Лохвицького повіту [11]. Друга дружина, Домошлиця Варвара Олексіївна, у 1958 р. мешкала у Лохвиці, вказувала, що з чоловіком жила з 1920 р., шлюб не був зареєстрований; старша дочка (ім'я не назване) закінчила Московський педагогічний інститут, має дітей, чоловік працює в Москві [12].

Олександр Євгенович Чичибабін народився 28 вересня 1875 р. Навчався в Лубенській чоловічій гімназії (1887–1892 рр.), де залишався на другий рік у 1 та 2 класах. В 1894–1896 рр. – канцелярський служитель Лубенського окружного суду, пізніше – на судових посадах у Закавказзі, а з 1903 р. – на поліцейських посадах у Полтавській губернії (у Полтаві, Роменському, Переяславському, Лубенському, Зіньківському повітах). Успішно розслідував різні кримінальні справи (здебільшого крадіжки). В лютому 1905 г. отримав вогнепальне поранення в груди (з документів незрозуміло, за яких обставин). До речі, під час селянських заворушень 1905 р. пристав О.Є. Чичибабін запевняв, що він, «служба в стане полтора года, никого не обидел», на що отримав відповідь одного з селян, що «он, пристав, может быть, человек и честный, но на нем мундир мошеннический и воровской».

Служив О.Є. Чичибабін і за Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, Денікіна (у 1918 р. – начальник Хорольської повітової міліції, начальник державної варті Хорольського повіту, у 1919 р. – командир повітової державної варті Хорольського, Кременчуцького повітів). Нагороджений орденом Св. Станіслава 3 ст. (у 1906 р. за проведення мобілізації в роки російсько-японської війни), бронзовими медалями на відзнаку 200-річчя Полтавської битви, 300-річчя дому Романових, за проведення мобілізації 1914 р., почесним знаком Червоного Хреста (1916 р.). З 1914 р. мав чин колезького асесора [13]. За деякими відомостями (так стверджував на допиті у 1938 р. його брат Микола Євгенович), розстріляний партизанами в Хоролі у 1919 р., при відступі денікінців [14].

Характерно, що брати Чичибабіни досить часто в різних проханнях і заявах називали себе дворянами, хоча прав на потомствене дворянство не мали і в формулярних списках писалося «з обер-офіцерських дітей».

Олександр Євгенович був одружений з Надією Митрофанівною Мартос (нар. 14 лютого 1876 р.), що походила з старовинного полтавського козацько-дворянського роду (очевидно, дочка Митрофана Дмитровича Мартоса, батько якого, Дмитро Павлович, був затверджений у потомственному дворянстві указом Герольдії № 1746 27 лютого 1863 р. [15]). Мали дітей: Віру (нар. 6 липня 1898 р.) Софію (нар. 3 квітня 1903 р.) [16].

Останню згадку про родину Олександра Чичибабіна зустрічаємо в лубенській газеті від 10 квітня 1929 р.: «вража баба» – його дружина – на 12-му році революції вирішила повернути націоналізовану садибу, звичайно ж, безуспішно [17].

Молодший з братів, Микола Євгенович Чичибабін, дідусь поета Бориса Чичибабіна, народився близько 1881 р. (точна дата в документах не вказана). Отримав домашню освіту,

в 1902 р. склав іспити при Гадяцькому чотирикласному міському училищі на звання народного вчителя. Служив, як і Олександр, в поліції: в Саратовській губернії – Камишині й Хвалинську, з 1910 р. – в Кременчуці Полтавської губернії. У 1916 р. – помічник Кременчуцького поліцмейстера. Нагороджений орденом Св. Станіслава 3 ступеня (1916 р.) і бронзовою медаллю на відзнаку 300-річчя дому Романових. Мав чин губернського секретаря (з 1914 р.) [18].

Біографічні відомості про М.Є.Чичибабіна є в кримінальній справі (яка зберігається в Державному архіві Полтавської області) за звинуваченням ряду осіб, в тому числі й Миколи Євгеновича, в шахрайстві й невиконанні службових обов'язків. Суть справи полягала в тому, що в 1923 р. орендарі млина, на якому М.Є.Чичибабін нетривалий час працював завідуючим складом, продавали неіснуюче зерно, отримуючи за нього гроші наперед. М.Є.Чичибабін винним себе не визнав, стверджуючи, що був не компаньйоном, а лише службовцем, і в фінансові операції не втручався. Спочатку був відпущений під підписку про невиїзд, але пізніше знову заарештований і звільнений лише 4 квітня 1925 р. (виправданий «за недоведеністю складу злочину»).

У справі зберігаються заяви М.Є.Чичибабіна на ім'я окружного прокурора, в яких він вказує, що в Кременчуці мешкає з 1910 р., і, хоча служив у поліції, користувався загальною повагою в місті. Після Лютневої революції обраний начальником міліції, після Жовтневої – переобраний, служив до приходу німців (1918 р.). Пізніше служив у кооперації і в фінвідділі по стягненню податків, звільнений у зв'язку зі скороченням штатів. З 3 вересня 1923 р. служив в артілі працівників відповідальної праці, або «Об'єднаного товариства відповідальних працівників на Україні». В листопаді–грудні 1923 р. – на млині (де й були виявлені зловживання), з лютого 1924 р. – відряджений для охорони приватних крамниць як охоронець. Вказував, що його єдина дочка одружена з комуністом та проживає в Харкові, старший син добровільно служить у Червоній армії. У матеріальному відношенні дійшов до жебрацького стану, на службі нічним сторожем отримував 25 крб. на місяць. Мешкав за адресою: Маріїнська вул., 45, кв. 2, або на розі Херсонської й Маріїнської [19].

Микола Євгенович був репресований у 1938 р. В анкеті заарештованого вказано, що він народився в м. Лубни у 1880 р., на час арешту мешкав у с. Ново-Іванівка Кременчуцького району. У 1924 р. заарештовувався за «контрреволюційну діяльність» (як бачимо, це було трохи не так), має дружину – Надію Іванівну, син – Сергій Миколайович працює старшим майстром м'ясокомбінату в Чернігові. На допиті 4 липня 1938 р. вказав, що його брат Олександр розстріляний партизанами під час відступу денікінців у Хоролі (за арешти революційно налаштованих селян); іншого брата, Валентина, в родині вважали невдахою, бо він далі вчителя народної школи не пішов.

29 вересня 1938 р. Чичибабін Микола Євгенович (до арешту – сторож магазину Коопветп-рому в м. Кременчук) був засуджений (в числі 27 чол.) на підставі рішення Особливої трійки при УНКВС по Полтавській області від 29 вересня 1938 р. за участь у «контрреволюційній військово-білогвардійській повстанській організації» (ст. 54-2, 54-8 і 54-11 КК УРСР), страчений 4 жовтня 1938 р. Постановою президії Полтавського обласного суду від 28 травня 1958 р. рішення трійки відмінено, справа провадженням припинена за недоведенням обвинувачення.

В архівно-слідчій справі М.Є.Чичибабіна також зберігається протокол допиту свідка Миколи Миколайовича Чичибабіна, уродженця с. Хитці Лубенського повіту, старшого бухгалтер артілі імені Осипенко, мешканця м. Крюків, служив у Червоній Армії в 1923–1926 і 1945 рр., де він вказує, що його батько, Микола Євгенович, до революції служив приставом, з 1917 р. – начальник міліції за Тимчасового уряду та за «перших більшовиків» до 1918 р., тобто до приходу німців. Добре ставився до людей. Зі слів батьків, у 1905 р. їх мали заарештувати за антимонархічну пропаганду та зберігання якоїсь літератури [20].

Дружина М.Є.Чичибабіна – Скитська Надія Іванівна, дочка статського радника, народилася 7 січня 1876 г. Одружені з 19 січня 1902 р. Діти: Наталія (мати Б.О.Чичибабіна, нар. 1 січня 1903 р.), Микола (нар. 8 вересня 1905 р.), Сергій (нар. 24 грудня 1908 р.). Крім рідних, двоє всиновлених (родинні зв'язки не встановлено): Людмила (нар. 15 жовтня 1894 р.) і Софія (нар. 11 січня 1896 р., у 1910-ті рр. навчалися в Кременчуцькій жіночій гімназії, застрелилася в 1918 р.) [21]. Сергій Миколайович у 1938 г. мешкав у Чернігові, Микола Миколайович у 1950-х рр. жив у Кременчуці [22]. Син Сергія Миколайовича, Євген Сергійович, у 1990-х рр. жив у м. Будьонівськ Ставропольського краю.

Досить цікавою є й історія роду Скитських – ще однієї прямої гілки предків поета Бориса Чичибабіна. Це прізвище здавна відоме на Полтавщині. Частина його носіїв належала до духовного стану (десять представників роду служили в церквах Полтавської губернії по станом на 1902 рік) [23]), частина вибрала цивільну службу. Збереглися справи про службу деяких представників роду, де знаходимо цікаву інформацію. Іван Іванович Скитський (прадід поета), син колезького асесора, народився 17 червня 1851 р. в м. Зіньків (батько його мав 200 десятин землі в Гадяцькому повіті). Закінчив Полтавську гімназію, потім навчався на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира (1872–1876 рр.). З 1877 р. – на службі в судових установах; з 1904 р. – товариш голови Лубенського окружного суду; з 1907 р. – член Харківської судової палати. Дійсний статський радник, нагороджений орденами Св. Станіслава 3 і 2 ст. (1888, 1892 рр.), Св. Анни 2 ст. (1898 р.), Св. Володимира 4 ст. (1902 р.).

Перша дружина Івана Івановича – Бржезіцька Жозефіна Олександрівна, дочка штаб-ротмістра, римсько-католицького віросповідання, з дворян Херсонської губернії. Діти: Петро (нар. 28 червня 1874 р.), Надія (бабуся Б.О.Чичибабіна, нар. 7 січня 1876 р.; у формулярному списку про службу М.Є.Чичибабіна помилково вказано 1875 р.), Зінаїда (нар. 4 березня 1877 р.), Олександр (нар. 26 грудня 1878 р.), Микола (нар. 26 березня 1880 р.), Лідія (нар. 12 липня 1882 р.), Зоя (нар. 23 жовтня 1885 р.). Жозефіна Олександрівна померла 12 серпня 1887 р.

Друга дружина Івана Івановича – Надія Павлівна Афанасьєва-Прокоф'єва – народилася 17 червня 1864 р., походила з дворян Полтавської губернії (на Полтавщині існувало кілька дворянських родів Афанасьєвих, Прокоф'євих і Афанасьєвих-Прокоф'євих), закінчила Лубенську жіночу гімназію. Одружені з 30 серпня 1891 р. Померла до 1907 р. [24].

Не уникнув репресій і син Івана Івановича – Микола Іванович Скитський, який народився 26 березня 1880 р. в с. Журжинці Звенигородського повіту Київської губернії (нині – у складі Лисянського району Черкаської області), навчався в Лубенській чоловічій гімназії, закінчив юридичний факультет Київського університету Святого Володимира; з 1907 р. – на судових посадах у Лубенському окружному суді; з 1910 р. – помічник секретаря Харківської судової палати. 30 червня 1906 р. в с. Хитці Лубенського повіту одружився з міщанкою м. Лубни Пейсаховою Марією Миколаївною, 19 років. Один з поручителів з боку нареченої – вчитель Микола Євгенович Чичибабін. Дочка Миколи й Марії Скитських – Галина – народилася 27 лютого 1909 р. [25]. За радянської влади Микола Іванович певний час мешкав у с. Солониця Лубенського району, працював вчителем. Заарештований 25 червня 1941 р., засуджений Військовим трибуналом військ НКВС Татарської АРСР 31 жовтня 1941 р. за ст. ст. 54-13, 54-10 ч. 2 КК УРСР до розстрілу. Вирок виконано 8 лютого 1942 р. Реабілітований Полтавською обласною прокуратурою 22 лютого 1994 р. [26].

Видатний поет Борис Олексійович Чичибабін, онук Миколи Євгеновича, син його дочки Наталії, народився 9 січня 1923 р. у Кременчуці. У півторарічному віці був всиновлений другим чоловіком Наталії Миколаївни – Олексієм Юхимовичем Полушиним, командиром Червоної армії, й офіційно носив його прізвище [27]. Не будемо тут детально описувати біографію поета – нині вона досить відома. У 1940–1941 рр. навчався на історичному факультеті

Харківського університету, під час війни спочатку працював токарем ремонтних майстерень Батайського авіаучилища в Азербайджані, в листопаді 1942 р. призваний до армії, служив в авіаційних частинах Закавказького військового округу. У 1945 р. демобілізований за станом здоров'я, продовжив навчання в Харківському університеті – вже на філологічному факультеті. У червні 1946 р. був заарештований, засуджений Особливою нарадою за антирадянську агітацію до п'яти років ув'язнення. Повністю відбув термін ув'язнення у таборах «Вятлагу» в Кіровській області. «Роки із дня звільнення (червень 1951 р.) по день реабілітації були найтяжчими і найстрашнішими в моєму житті, – згадував поет. – З величезними труднощами мені вдалося прописатися в Харкові, де жили мати й вітчим». Поет постійно мешкав у Харкові, працював бухгалтером будинкоуправління, бухгалтером автотаксомоторного парку, півтора року – керівником літературної студії, з 1966 по 1989 рр. – товарознавцем, старшим майстром у Харківському міському трамвайно-тролейбусному управлінні. За хрущовської відлиги, з 1958 р., вірші талановитого поета з'являються на шпальтах московських журналів «Знамя», «Новый мир», «Юность», «Радуга», в 1963–1967 рр. у Москві й Харкові виходять друком чотири збірки поезій. У червні 1966 р. прийнятий до Спілки письменників СРСР, у червні 1973 р. – виключений, у квітні 1988 р. – відновлений, у 1990 р. удостоєний Державної премії СРСР у галузі літератури. Помер 15 грудня 1994 р. [28].

Повернемося тепер до братів та сестри Євгена Савича. Олександр Савич Чичибабін був присяжним повіреним у Полтаві, в 1910 р. мешкав у власному будинку на розі Дворянської й Кобеляцької вулиць [29]. Софія Савівна Чичибабіна (померла в 1913 р.) була одружена з священиком Миколаївської церкви с. Диканька Федором Васильовичем Засядьком, який закінчив Полтавську духовну семінарію та був висвячений на священика у 1855 р., помер у 1918 р. [30].

Третій син Сави Чичибабіна – Іван Савич (документи про його родину виявлені в Державному архіві Одеської області, а саме в фонді Одеського (Новоросійського) університету, де зберігаються особові справи студентів Миколи Івановича й Бориса Івановича Чичибабінних) народився близько 1851 р. (у 1889 р. мав 38 років). У 1877 р. закінчив Новоросійський університет по класичному відділенню історико-філологічного факультету. Був вчителем стародавніх мов у Олександрівській гімназії Миколаєва, у 1878 р. удостоєний ступеня кандидата історико-філологічних наук. У 1886 р. переведений до Катеринославської гімназії. Нагороджений орденами Св. Станіслава 3 ст., Св. Анни 3 ст. Мав чин колезького радника. Помер 4 квітня 1889 р. Був одружений з дочкою надвірного радника Олександром Семенівною Міняйлівською (батько її – Семен Григорович). Діти: Микола (нар. 2 травня 1878 р.), Іван (нар. 10 листопада 1879 р.), Борис (нар. 18 травня 1881 р.), Володимир (нар. 21 березня 1886 р.), Зінаїда (нар. 31 січня 1884 р.), Раїса (нар. 5 листопада 1887 р.).

Микола Іванович Чичибабін закінчив Катеринославську гімназію в 1898 р. У тому ж році вступив на фізико-математичний факультет Новоросійського університету в Одесі, однак був звільнений «за власним проханням», а насправді – за участь у сходці 23 лютого 1901 р. У 1903 р. здав залік за 8 семестрів і знову був прийнятий до університету. В 1905 р. зарахований на юридичний факультет, який закінчив і отримав диплом від 20 березня 1908 р. У 1901 р. мешкав у м. Катеринослав за адресою: вул. Нагірна, уч. Волоської, буд. Піотровського, кв. 5, або вул. Нагірна, 20, кв.5 [31].

Борис Іванович Чичибабін закінчив Катеринославську гімназію в 1903 р. (у 3 чверті 1901/1902 навч. року йому була зменшена оцінка з поведінки на «4» «за паління тютюну на вулиці»). У 1903 р. прийнятий на медичний факультет Новоросійського університету. У травні 1904 р. виключений за несплату за право навчання.

Під час російсько-японської війни служив у загоні Червоного Хреста в м. Верхньоудінськ. Тут же 29 квітня 1905 р. одружився з Агрипіною Ільковою. У 1911 г. дружина його слу-

жила класною дамою, мали дитину (інші відомості не виявлені). Закінчив університет Б.І.Чичибабін тільки в 1912 р. у зв'язку з службою в Червоному Хресті та хворобою [32].

У картотеці Департаменту поліції (Державний архів Російської Федерації) згадуються (початок ХХ ст.) Чичибабін Микола Іванович, викладач математики у Воронежській губернії, та Чичибабін Іван Іванович, студент Київського університету (скоріше за все, згаданий вище та ще один син Івана Савича).

Після 1917 р. індивідуальна та родинна генеалогічна пам'ять була значною мірою втрачена. Було небезпечно пам'ятати предків, особливо коли вони були якимось чином «скомпрометовані» перед владою. Була знищена величезна кількість сімейних документів, листів, фотознімків. Не дивно, що й Борис Олексійович Чичибабін не згадував про своє походження та «сумнівних» родичів; навіть про родинні зв'язки його з відомим хіміком мало кому було відомо.

На жаль, автор не мав можливості вивчити родовід Чичибабіних досконало (виявлено й використано, звичайно, лише невелику частину документів, що містять відомості з історії роду).

1. Борис Чичибабін в стихах і прозе. — Харьков, 1995. — С. 419.
2. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 2940.
3. ДАПО. — Ф. 755. — Оп. 3. — Спр. 849. — Арк. 2-3; Павловский И.Ф. Первое дополнение к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1913. — С. 51.
4. ДАПО. — Ф. 755. — Оп. 3. — Спр. 849. — Арк. 4 зв.
5. ДАПО. — Ф. 80. — Оп. 1. — Спр. 994. — Арк. 25.
6. ДАПО. — Ф. 755. — Оп. 3. — Спр. 849. — Арк. 4 зв.; Ф.Р-2122. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 24; Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. — Полтава, 1900. — С. 15.
7. Отчет о состоянии и деятельности Лубенской мужской гимназии за 1887/88 учебный год. — Лубны, 1889. — С. 23.
8. Павловский И.Ф. Первое дополнение... — С. 51-56; Большая Советская Энциклопедия. — Т. 29. — М., 1978. — С. 226; Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. Указатель. — М., 1963. — С. 301.
9. ДАПО. — Ф. 755. — Оп. 3. — Спр. 849; Отчет о состоянии и деятельности Лубенской гимназии за 1887/88 учебный год. — С. 20.
10. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області. — Спр. 5510-С; Реабілітовані історією. Полтавська область. — Кн. 4. — Київ-Полтава, 2006. — С. 473; Реабілітовані історією. Полтавська область. — Кн. 3. — Київ-Полтава, 2005. — С. 267.
11. Отчет Лохвицкой уездной земской управы за 1912 год. — Лохвица, 1913. — С. 58.
12. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області. — Спр. 5510-С.
13. ДАПО. — Ф. 755. — Оп. 3. — Спр. 848; Ф. 80. — Оп. 1. — Спр. 995; Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 180.
14. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області. — Спр. 4981-С.
15. ДАПО. — Ф. 379. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 419.
16. ДАПО. — Ф. 80. — Оп. 1. — Спр. 995. — Арк. 135.
17. Червона Лубенщина. — 1929. — 10 квітня. — № 37.
18. ДАПО. — Ф. 80. — Оп. 1. — Спр. 994.
19. ДАПО. — Ф.Р-1286. — Оп. 1. — Спр. 964.
20. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області. — Спр. 4981-С; Реабілітовані історією. Полтавська область. — Кн. 4. — Київ-Полтава, 2006. — С. 473.
21. ДАПО. — Ф. 80. — Оп. 1. — Спр. 994; Ф.Р-8831. — Оп. 4. — Спр. 2. — Арк. 152; Спр. 4. — Арк. 76.
22. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області. — Спр. 4981-С.
23. Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 год. — Полтава, 1902. — С. ХСІ.
24. ДАПО. — Ф. 755. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 20-21; Спр. 756, 575.
25. ДАПО. — Ф. 755. — Оп. 3. — Спр. 755.
26. Реабілітовані історією. Полтавська область. — Кн. 4. — Київ-Полтава, 2006. — С. 212.
27. Хронология жизни и творчества Бориса Чичибабина // Всеуму живому не чужой... Борис Чичибабин в статьях и воспоминаниях. — Харьков, 1998. — С. 442.
28. Див.: Мусієнко О. Чичибабін Борис // З порога смерті. Письменники України — жертви сталінських репресій. Вип. 1. — К., 1991. — С. 458-460; Всеуму живому не чужой... Борис Чичибабин в статьях и воспоминаниях. — Харьков, 1998; Чичибабін Б.А. Выбрал сам / Борис Чичибабин в стихах и прозе. — Харьков, 1998. — С. 419-425.
29. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. — Полтава, 1900. — С. 88.
30. Гавриленко А. Кілька світлин до родоводу Бориса Чичибабина // Український родовід. Матеріали четвертої міжобласної генеалогічної конференції 27-28 березня 2004 р. — Львів, 2005. — С. 483-493.
31. Державний архів Одеської області. — Ф. 45. — Оп. 5. — Спр. 14592.
32. Там само. — Спр. 14593.

ШАРИЙ (БОГУНСЬКИЙ)

Антін Савич

січень, 16, 1899 — липень, 31, 1919

Антін Шарий народився 16 січня 1899 р. у селі Погоріле Вереміївської волості Золотоніського повіту Полтавської губернії в бідній багатодітній селянській родині. Крім нього в сім'ї Савви і Васси Шарих було ще п'ятеро дітей. По закінченні Погорільської церковно-парафіяльної школи Антін продовжив навчання у Гурбинецькій учительській семінарії (нині Срібнянського району на Чернігівщині), а згодом – у Київському річковому училищі. Одночасно він готувався скласти екстерном іспити за гімназичний курс наук з тим, щоб вступити до Комерційного інституту, але Лютнева революція в Росії перепинила йому шлях до знань.

В Києві Антін познайомився з більшовицькою ідеологією, а незабаром і вступив до більшовицької партії та взяв активну участь у революційній боротьбі в Україні в кінці 1917 – на початку 1918 рр. Під час наступу австро-німецьких військ його було призначено керуючим справами Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК). Разом з більшовицьким урядом України А.Шарий евакуювався спочатку до Полтави, а згодом до Катеринослава і Таганрогу. Там він взяв участь у Таганрозькій партійній нараді, яка розглянула питання про об'єднання всіх більшовицьких організацій України і на пропозицію М.Скрипника прийняла резолюцію, що передбачала «створення самостійної комуністичної партії, яка має свій Центральний комітет, свої партійні з'їзди і зв'язана з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)».

Відразу після наради Антін відбув в Україну, де вже була проголошена Українська Держава гетьмана П.Скоропадського, і налагодив зв'язки з місцевими більшовиками. Початок травня 1918 р. ознаменувався виступами селян проти гетьманату, які були невдоволені поновленням приватної власності на землю і поверненням поміщицького ладу. Полтавський губернський староста С.Іваненко повідомляв гетьманському міністру внутрішніх справ: «На доповнення до моєї телеграми 15-го цього травня доношу, що вчорашнє повідомлення підтверджується. В районі Пальміри Золотоніського повіту, куди прибуло з Катериносла-

ва десять більшовиків, зосереджено сімсот озброєних селян. Буримська спілка (Селянська спілка – *В.Р.*) організувала й озброїла близько десяти тисяч» [1]. Керівництво повстанськими загонами в Золотоніському повіті очолили Василь Гайдамака, Яким Антосик і Антін Шарий.

Основні сили повсталих зосередилися в районі Ірклієва, проте лише частина з них мала вогнепальну зброю, а більшість – лопати, вила, коси, сокири тощо. Не вистачало досвідчених командирів. Недостатньо озброєні, без належного військового вишколу повстанці не могли довго протистояти регулярним німецьким військам. 19 травня німці захопили Ірклієв, 21 травня – Велику Буримку, 24 травня – Чернобай. На бунтівні села була накладена контрибуція грошима і продуктами харчування. Проте повністю придушити повстання гетьманській владі і німцям не вдалося. Вцілілі від розправи повстанці почали гуртуватися в районі сіл Вереміївки і Жовнино та на чисельних дніпровських островах, одним з найбільших з яких був острів Богун. Саме в цей час Антін Шарий і взяв собі партійний і повстанський псевдонім «Богунський».

Влітку 1918 р. селянські повстання проти австро-німецьких окупаційних військ і Гетьманщини прокотилися по багатьох повітах України. Найбільшого розмаху вони досягли на Київщині – в Звенигородському і Таращанському повітах. В першому з них повсталі очолювали ліві української есери, в другому – комуністи. Під тиском німецьких і гетьманських військ золотоніські повстанці форсували Дніпро і через урочище Холодний Яр прибули до Звенигородського повіту, де Богунський встановив контакт з одним із лідерів українських есерів М.Врублевським.

Незабаром повстання поширилося на села Канівського, Сквирського, Васильківського, Уманського та інших повітів Київщини. Розрізнені загони повстанців формувалися в сотні, курені і полки. Проводилося регулярне військове навчання, налагоджувалася дисципліна. 2 липня 1918 р. «верховним головнокомандуючим усіма військовими силами партизанських загонів України» було призначено Ф.Гребенка. Сільські голови мали вибрати військових начальників і взяти на облік чоловіків віком від 20 до 40 років. На початку липня 1918 р. сили повсталі становили близько 30 тис. чол. і мали на озброєнні десятки кулеметів і декілька гармат. Їм протистояли три дивізії німців і допоміжні загони гетьманців загальною чисельністю 35 тис. чол., які тисним кільцем оточили охоплені повстанням райони.

Повстанці оборонялися мужньо. Кожне село німцям доводилося брати з бою, а після його захоплення селяни переходили до партизанських методів боротьби. Проте сили були надто нерівними. У повстанців бракувало зброї, особливо важкої, і належного військового вишколу. Зазнавши величезних втрат, вони вирішили прориватися до нейтральної зони, яка відділяла Українську Державу від більшовицької Росії. Остання, всупереч умовам Берестейської мирної угоди, продовжувала підживлювати роботу проти України. Богунський брав активну участь у плануванні військових операцій. Коли було прийняте рішення про перехід повстанців на лівий берег Дніпра, він з невеликою групою бійців свого загону, переодягнувшись у гетьманські військові однострої, захопив річковий паром, яким переправилися перші загони.

Саме в цей час очолюваний М.Г.Кропив'янським Центральний штаб видав наказ про початок повстання на Чернігівщині і північній частині Полтавщини. З'явилася надія на загальне повстання на Лівобережній Україні, але вона виявилася примарною, позаяк гетьманський уряд з допомогою німців уже встиг придушити основні осередки опору і встановити контроль над містами і селами Полтавщини, створивши там місцеві адміністрації і загони державної варти (поліції).

Вранці 2 серпня 1918 р. одна з груп повсталіх (близько двох тисяч піхоти, два ескадрони кінноти, 30 кулеметів, дві гармати та 150 возів з пораненими і майном) переправилася на лівий берег Дніпра поблизу села Кийлів. Інша група (4 тис. повстанців з 4 гарматами, 15 кулеметами і великим обозом) перемістилася на полтавський бік південніше. Повстанці вирішили пробива-

тися по ворожих тилах на Чернігівщину, де почалося інспіроване російськими більшовиками антигетьманське повстання, але німці блокували залізницю Київ–Гребінка, перекривши їм шлях на північ. Повстанці потрапили в безвихідь, багатьох охопила зневіра у можливість перемоги над ворогом. Тоді «Верховний головнокомандуючий усіма військовими силами партизанських загонів України» Ф.Гребенко поставив їх перед вибором: хто хоче продовжити боротьбу проти Гетьманщини і окупаційних австро-німецьких військ, нехай залишається, а хто ні, – тим видав по сто карбованців і дозволив повернутися додому [2].

Більшість звенигородсько-гаращанських повстанців все ж вирішила йти до кордонів Росії. Серед них багато було збільшовичених солдат-дезертирів російської армії, які прагнули повернутися додому. Загальна чисельність повстанців за різними даними становила від 3 до 5 тис. чол., у тому числі близько 300 кінних. На озброєнні вони мали декілька гармат, але без набоїв, і 50–60 кулеметів [3].

7 серпня повстанці переправилися через Сулу і вступили до Горошиного, де вбили урядника Нещерецького і пограбували сільську управу. Щоб відірватися від німецьких військ, які невідступно їх переслідували, командування вирішило розділити з'єднання на дві частини з тим, щоб зустрітися знову при форсуванні Псла в місці впадіння в нього Голтви. Начальником штабу одного з них став Богунський. Наступного дня загоны повстанців уже були в селі Дем'янівці Оболюянської волості. Разом з місцевими селянами вони розгромили економію поміщика Леоніда Позена, забрали коней, гроші і цінне майно на загальну суму більше 10 тис. крб. Звідти пішли до Іванівки.

Пізніше на слідстві селяни показували, що загонами командували «єврей у чорному костюмі і капелюсі» та якийсь середнього віку чоловік у військовому кашкеті. Вони увірвалися до двоповерхової дерев'яної садиби відомого мецената, благодійника і збирача українських старожитностей Сергія Милорадовича, перебили там посуд і меблі, а потім облили будинок горючою рідиною і підпалили. У полум'ї пожежі згоріло багато старовинних речей, картин та інших безцінних реліквій українського народу. Спалені були і господарські приміщення маєтку. З конюшень прибульці забрали 18 робочих коней і зіпсували парову молотарку. Загальні збитки, завдані ними маєтку, становили близько 5 млн. крб.

Під час короткого перебування на теренах Хорольського повіту один із загонів партизанського з'єднання розорив у селі Чернишівці маєток поміщиці Катерини Черниш і забрав із собою на 40 тис. крб. різних речей, продуктів харчування та 11 коней. Місцеві жителі участі в грабунках не брали.

У зв'язку з тим, що рух повстанців до нейтральної зони надійно перекривали німецькі війська, особливо по залізниці Полтава–Київ, вони змушені були повернути у південно-східному напрямку. На своєму шляху в селі Крива Руда повстанці знищили документи волосної управи і забрали з каси 21 тис. крб. громадських грошей, а також пограбували урядника і вартового. Звідти вирушили до села Вербки Семенівської волості, де поранили середньої руки землевласника Салимонова, вбили його родича поручика Аксакова, забрали в маєтку та в селян коней, які працювали на жнивях. На хуторі Озери Заїченської волості повстанці пограбували також маєток Володимира Булюбаша.

10 серпня один із загонів партизанського з'єднання вступив на терени Кобеляцького повіту. Їх кінна розвідка чисельністю близько 100 вершників у Хорішках у садибі поміщика Погорілка зарубала шість німецьких вояків і начальника місцевої варту Залюбовського. Рядові вартові встигли поховатися. Через годину до Хорішок підійшла і піхота з кулеметами та двома гарматами, а наступного дня прибув ще один загін, також з кулеметами і гарматами. Об'єднавшись, партизанське з'єднання вирушило до села Куликівки, але по дорозі було зустрінуто німецькими військами і розбите. За неповними даними втрати повстанців становили 28 чол. вбитими. Зазнавши поразки, вони змушені були повернутися до Кременчуць-

кого повіту. Рухалися без перепочинку, навіть ночами, але відірватися від переслідування не могли [4].

В ніч на 11 серпня німці настигли і ще раз розбили повстанців. Щоб уникнути переслідування ворогів, вони знову розділилися на декілька загонів і повернулися до Хорольського повіту. Не встигли партизани розташуватися на відпочинок, як о 7-й годині ранку їх знову атакували німецькі війська і піддали інтенсивному артилерійському та кулеметному обстрілові. Щоб уникнути неминучого розгрому, повстанці вкотре розділилися на дрібні загони і розбіглися в різних напрямках. Один із них по дорозі на північ вчинив раптовий напад на Білоцерківку, де розгромив сільську управу і зіпсував телефонні апарати.

Переслідувані по п'ятах німецькими військами таращансько-звенигородські повстанці без зупинки пройшли селами Новомихайлівкою (Заруднівкою) та Молодиківщиною (Биківщиною) Миргородського повіту і вступили на терени Полтавського повіту. Як свідчили пізніше місцеві жителі, незважаючи на поразки, повстанців ще залишалось більше тисячі. Кінні роз'їзди партизан по 10–30 чол. розійшлися по хуторах Байрацької і Піщанської волостей, а головні сили разом зі штабом зупинилися в селах Молодиківщина і Яновщина. За словами селян, повстанці «розмовляли між собою по-російському і називали один одного товаришами», а командував ними «чоловік у літах з товстими обвислими вусами» [5]. Селянам він пояснив, що прибулі воюють за «відновлення єдиної і неподільної Росії», а тому хочуть вигнати німців з України.

З Новомихайлівки до штабу повсталих прийшли селяни і почали скаржитися на управителя маєтку Кованька Сігізмунда Салая за жорстоке поводження з ними. Справа полягала в тому, що цей маєток у 1917 р. був узятий на облік місцевим земельним комітетом, але навесні 1918 р. його пограбували селяни. З приходом до влади гетьмана П.Скоропадського частину майна селяни повернули добровільно, а частину реманенту, худоби і птицю державна варта забрала силоміць та ще й наклала на селян контрибуцію в розмірі, що значно перевищував завдані поміщикам збитки. Даремно управитель намагався переконати селян, що він був лише виконавцем волі власника.

В маєтку Кованька повстанці вбили ротмістра Нікологорського, розгромили поміщицьку садибу (побили посуд, розтрощили меблі, картини тощо), а в економії забрали худобу, 10 робочих коней, кінську зброю, запаси хліба та інших продуктів, завдавши збитків більш як на 56 тис. крб.

В Молодиківщині партизани пробули близько двох годин, а потім вирушили до Піщаного. По дорозі вони роздягнули, а потім зарубали С.Салая. У Воронянщині на очах сільського сходу повстанці вбили урядника Мирченка і двох вартових, побили нагайками священника-біженця з Ковенської губернії Петра Грицяя та розігнали 20 колишніх офіцерів російської армії, які за направленням Полтавської біржі праці працювали артілью в маєтку Кованька під час жнив. Пограбовані були також економії князя Кочубея на хуторах Степовому та Середньому і Миколи Воронянського в одноіменному селі. В них повстанці, крім всього іншого, забрали робочих коней і зіпсували молотарки. Деякі з місцевих селян сприяли повстанцям і взяли участь у грабежах (слідчі Полтавського окружного суду таких виявили 14). Після вчинених у Піщанській волості погромів загони вирушили до Шишацької волості, де перебували протягом 13 і 14 серпня. Як тільки повстанці залишили волость, селяни ночами позносили до маєтків частину награбованого майна.

12 серпня один із загонів таращансько-звенигородського з'єднання чисельністю до 200 чол. із двома гарматами і двома кулеметами з'явився на межі Полтавського і Зінківського повітів. Наступного дня він вступив по Жоржівки, де зазнав чергової поразки і, відступаючи, увірвався до Дейкалівки. Тут повстанці забрали з каси волосного земства 13 тис. крб., а в Бірках – селянських коней та худобу. По дорозі на Лютеньку поблизу села Романівки 15 серпня їх остаточно розгромив об'єднаний загін німецьких і гетьманських військ. Рештки

повстанців розсіялися по лісах Гадяцького повіту. Частина з них була виловлена державною вартою і ув'язнена, інші – поодинокі або невеликими групами через Харківську губернію пробивалися до Росії. По ворожих тилах, у простійних сутичках з німецькими і гетьманськими військами вони пройшли більше 800 км. Коли через півроку Червона армія з Росії вдруге прийшла в Україну, з тюрем Полтавщини було звільнено близько 700 учасників Таращансько-Звенигородського повстання, які потрапили в полон і були ув'язнені.

Всього за даними радянських істориків до нейтральної зони з України вийшло 420 кінних і піших повстанців з 6 кулеметами і обозом із 20 кінних двоколок [6]. Пізніше вони склали основу Богунського і Таращанського полків Червоної армії.

Менше місяця перебували на Полтавщині київські повстанці, але залишили по собі недобру пам'ять, тому що поводитися як у ворожій країні. За невеликим винятком підтримки серед полтавців вони не мали. Незважаючи на невдоволення гетьманським режимом, місцеві жителі до них не пристали. Тому й не дивно, що сили повстанців танули, а разом з тим і надії підняти загальне повстання проти німців і Гетьманщини на Лівобережній Україні.

Важко судити про політичні переконання повстанців з Київщини. Селяни, чий свідчення відразу ж були зібрані слідчими Полтавського окружного суду, називали їх всіх більшовиками, позаяк на переконання пересічного полтавця більшовик – це бандит, волоцюга і грабіжник, в якого відсутні поняття честі, моралі і власності.

Після виходу до нейтральної зони А.Богунський деякий час навчався на Перших московських командних курсах і брав участь у роботі II з'їзду КП(б)У, який проходив у Москві 17–22 жовтня 1918 р. По його закінченні був направлений на Полтавщину для організації повстансько-партизанських загонів у придніпровських повітах. Одночасно він мав очолити і більшовицьке підпілля в цьому регіоні. Однак з цим завданням не справився, позаяк не поділяв імперських амбіцій московського керівництва і був противником втручання більшовицької Росії у внутрішні справи України. Керівником золотоніської організації КП(б)У було призначено О.А.Мірера. Антін Богунський зосередив свою роботу на підготовці повстання проти гетьманського режиму. Під його керівництвом в кінці листопада 1918 р. Золотоніський повіт було очищено від гетьманців і тут встановилася влада Директорії УНР. Комендантом Золотоніського повіту було призначено українського соціал-демократа О.І.Грудницького. Із Черкас до Золотоноші прибув загін Директорії під командуванням Котуха. А.Богунський вважався командиром Золотоніського повітового революційного загону.

4 січня 1919 р. в Золотоноші відбувся робітничо-селянський з'їзд, серед делегатів якого було 153 селянина, 15 робітників і 7 посланців від революційних військових загонів. В числі останніх були А.Богунський і В.Гайдамака. З'їзд прийняв резолюцію про підтримку Директорії УНР і висловив побажання, щоб вона йшла «шляхом визволення трудящих з-під гноблення капіталу, в контакт з пролетарями всього світу і спираючись виключно на революційні маси України» [7].

Проте воєнно-політична ситуація на Полтавщині, як і по всій Україні, залишалася надзвичайно складною. Скориставшись послабленням, а згодом і крахом австро-німецького окупаційного режиму, більшовицька Росія вдруге розпочала агресію проти України. Червоні війська, які перейшли в наступ з нейтральної зони, були об'єднані в Український фронт, яким командував В.Антонов-Овсієнко. Активізували підривну роботу проти України і місцеві більшовицькі організації, які в умовах Гетьманщини діяли в підпіллі. Керівництво ними здійснювало з територій РСФРР Зафронтове бюро ЦК КП(б)У, яке регулярно направляло своїх емісарів в Україну з тим, щоб « партія могла монополювати на себе керівництво повстанням ».

Користуючись беззладдям, яке склалося в період повстання проти Гетьманщини, більшовики в загонах Котуха, Богунського і Куліша відкрито вели підривну агітацію проти Директорії УНР, яку оголосили « буржуазною » і « контрреволюційною ». Збройні сили

Директорії УНР перебували в стадії формування і склалися головним чином із селянських повстанських загонів та окремих підрозділів гетьманських військ, які перейшли на бік повсталого народу в трикутнику Ніжин-Гребінка-Золотоноша. Їх налічувалося близько 20 тис., зокрема, в Золотоноші знаходилися частини Чорноморського коша, Корсунського і Кременчуцького полків. Вони мали прикривати Київ від наступу російських червоних військ. Вступ останніх на терени України сприяв розпалюванню тут громадянської війни і породжених нею ненависті, нетерпимості і жорстокості.

В цей трагічний для України час частина українських партій (ліві есери-боротьбисти та українські соціал-демократи-«незалежники») стали на радянську платформу і взяли участь у збройній боротьбі проти Директорії УНР. За ними пішла і частина керівників (отаманів) селянських повстанських загонів, які наївно сподівалися поєднати дві несумісні речі: незалежність України і радянську владу, не розуміючи того, що остання є лише формою більшовицької диктатури і імперської політики російських комуністів. Не був винятком у цьому і Антін Богунський. Його загони вночі оточили і роззброїли чорноморців. Частина військ Директорії УНР, що знаходилася в Золотоноші, під впливом більшовицької агітації добровільно перейшла на бік радянської влади.

25 січня 1919 р. «отаман червоних військ побережжя Полтавщини А.Богунський і народний комісар О.Грудницький» звернулися до населення міста і повіту з відозвою, в якій говорилось: «Товариші! Директорія пішла шляхом згоди з буржуазією. Вона не захотіла стати рішуче на платформу влади Радам, на платформу пролетарської класової боротьби. Навіть більше, вона почала схилитися до того, щоб покликати англо-французів, як вже було покликано німців <...> Хай живе братерство всіх народів і націй! Хай живе Українська Соціалістична Республіка! Хай живе Інтернаціонал! Хай живе соціалізм!» [8].

28 січня загони А.Богунського після запеклого бою захопили вузлову станцію Гребінку, перервавши тим самим залізничне сполучення між Києвом і Полтавою і остаточно дезорганізувавши лівобережний фронт боротьби з червоними військами. Золотоніський повіт став «радянським островом» у тилу республіканських військ Директорії УНР. Повстанці А.Богунського контролювали канівську і черкаську переправи через Дніпро. Спроба С.Петлюри ліквідувати повстання в Золотоноші через брак сил і моральну нестійкість республіканських військ закінчилася невдачею.

На правому березі Дніпра повстання проти Директорії УНР підняв отаман повстанської Дніпровської дивізії Данило Терпило (Зелений), перервавши тим самим зв'язок між Києвом і Вінницею. З великими потугами Директорії УНР вдалося відновити контроль над цим регіоном, але не надовго, тому що 5 лютого червоні війська вже захопили Київ, а 10 лютого – Черкаси.

Загони отаманів Зеленого, Богунського, Грудницького та інших підняли повстання проти Директорії УНР з тим, щоб встановити в Україні радянську владу, вважаючи, що лише вона може бути виразником інтересів трудящого люду. Будучи патріотами України, ватажки повстанських загонів, які склалися переважно із сільської бідноти, хотіли бачити радянську владу в Україні українською і демократичною, а тому були категоричними противниками російської однопартійної більшовицької диктатури. Зважаючи на це, більшовики їм не довіряли, а тому вважали їх союзниками лише в тій мірі, в якій вони допомагали російським комуністам розгромити Директорію УНР і захопити владу в Україні. Відразу ж після захоплення Києва очолюваний Х.Раковським комуністичний уряд України разом з головою Реввійськради РСФРР Л.Троцьким під приводом боротьби з «отаманщиною» розпочали кампанію цькування ватажків українських повстанських загонів. Першим об'єктом нападів комуністів став отаман Зелений, якого 25 березня 1919 р. оголосили «поза законом».

У середині березня 1919 р. із золотоніських повстанських загонів у складі Українського фронту була створена окрема Придніпровська бригада, командиром якої В.Антонов-Овсієнко

призначив двадцятирічного А.Богунського. В цей час у Золотоноші відбувся повітовий з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, більшість делегатів якого поділяли політичні програми лівих українських партій – комуністів-боротьбистів і соціал-демократів-«незалежників». Головою виконкому ради було обрано О.Грудницького.

Другий прихід радянської влади в Україну супроводжувався втіленням у життя фантастичних ідей більшовизму, які пізніше Ленін назвав політикою «воєнного комунізму». Повсякденним явищем стали конфіскації, контрибуції, націоналізації, насильницька русифікація і сваволя політичної поліції – ЧК. В партійному і радянському апараті, а також в ЧК керівні комісарські посади посіли немісцеві жителі – росіяни і євреї, які вороже ставилися до будь-яких проявів українського національного життя. Все це не могло не викликати спротиву з боку українських повстанців – учасників боротьби проти Гетьманщини і Директорії УНР.

1 квітня 1919 р. лідери лівих українських партій підписали угоду про спільну боротьбу проти комуністичного уряду Раковського і створили у Сквирі Всеукраїнський повстанський ревком на чолі з Драгомирецьким та уряд, в якому наркомом у військових справах було призначено отамана Зеленого, а головнокомандуючим повстанських військ – Богунського. В числі інших керівників Всеукраїнського повстанькому останній підписав декларацію «До робітників і селян України», в якій були оприлюднені програмні засади повстанців.

Декларація рясніла гаслами: «Геть російських та жидівських Петлюр!», «Геть всякий національний гніт!», «Хай живе вільна федерація всіх народів!» тощо. В передмові до неї керівники Всеукраїнського повстанькому називали себе «українськими більшовиками» і свій виступ проти російського комуністичного режиму пояснювали тим, що Україна опинилася під «п'ятою комісарів, які поводяться у нас ще гірше, як за царських приставів та гетьманських вартових». «Ці нові Петлюри, – говорилося в декларації, – такі ж контрреволюціонери, як і наш, а може, ще й гірші». «Українські більшовики» оголосили рішучу боротьбу «з усякими спекулянтами на комунізмі, всякими шовіністами чи то російськими, чи то жидівськими».

Майбутню Україну повстанці бачили «незалежною національно-культурно економічно, а щодо федерації, то вона повинна бути вільна, цебто без всякого примусу й гніту з боку інших націй». Влада в Україні мала бути в руках «місцевих людей українців (всіх живущих на Україні)», належати «на місцях робітничо-селянським радам, а в центрі – радам Рад без всякої партійної диктатури» [9]. Отже, повстанці виступали за національну владу в Україні – за українську за формою і соціалістичну (комуністичну) за змістом, проти нав'язаних російськими більшовиками «советів», але за ради, як традиційно українську форму народовладдя, побудовані на демократичних засадах. Судячи з маніфесту, політичні переконання керівників повстанського ревкому були край суперечливими. Вони сприймали комуністичну ідеологію, але були противниками її втілення російськими більшовиками в Україні. Будучи поборниками незалежності України, вони в той же час виступили проти Української держави та її уряду – Директорії УНР.

Щоб нейтралізувати негативні наслідки протикомуністичного виступу на Київщині, на прохання В.Антонова-Овсієнка до Золотоноші направили полк «інтернаціоналістів» під команду Рудольфа Фекете, який відзначився під час придушення народного повстання в Миргороді 1–3 квітня 1919 р. В цих умовах А.Богунський знову завагався: на чий бік стати? Під час особистої зустрічі з В.Антоновим-Овсієнком у Києві він зумів переконати останнього у своїй відданості більшовицькому режимові і одержав «випущення гріхів», але для контролю над комбригом комуністи призначили політкомісара Рославлева. Щоб переконатися у щирості намірів А.Богунського, його бригаду направили на придушення заколоту отамана Зеленого.

А.Богунський зумів таки виправдати довір'я проросійського комуністичного уряду України; його бригада взяла активну участь у боротьбі з повстанцями, зокрема під час боїв в районі Золотоноша-Черкаси. Проте бригада продовжувала вважатися ненадійною в очах

чекістів і надісланих з Росії комуністів. Після ліквідації Українського фронту (командуючий В.Антонов-Овсієнко) її включили до 46-ї дивізії Червоної армії і в червні 1919 р. послали на костянтинградський напрямок боротьби з Добровольчою армією Денікіна, але Чигиринський полк бригади відмовився залишати рідні місця. Невдоволення виявили й інші бійці бригади. Війну між більшовиками і денікінцями повстанці розглядали як боротьбу двох антиукраїнських сил за право монопольного гноблення рідного краю. Для придушення непокірних до Золотоноші було послано особливий загін О.Горянського [10].

Штаб бригади А.Богунського розмістився у загонах на станції Карлівка поряд зі штабом другої бойової дільниці Полтавської групи червоних військ (командуючий П.Єгоров, члени Реввійськради Й.Коцюбинський і Я.Дробніс), до складу якої вона входила. Щоб поповнити особовий склад бригади А.Богунський виїхав до Золотоноші, де провів, з його слів, успішну мобілізацію до Червоної армії, але невідомо, прибули мобілізовані на фронт чи ні.

Під ударами офіцерських частин Добровольчої армії Денікіна червоні війська терпіли поразку за поразкою, їх 14-а армія (командуючий К.Ворошилов) залишила Катеринослав, а згодом і Костянтинград. Після невдалої спроби червоних повернути Катеринослав К.Ворошилова було знято з посади командуючого армією. Голова Реввійськради РСФФР Лейба Троцький шаленів: потрібно було знайти винуватця за поразки на фронті і небажання українців стати на захист комуністичного режиму, який був для них таким же чужим, як і білогвардійський.

20 липня 1919 р. Л.Троцький прибув до Полтави і зробив на літовищі огляд місцевої залоги та виголосив з башти броньовика промову. Вигляд червоного воїнства справив на нього гнітюче враження. Багато червоноармійців були босими, тому що голодні вояки, щоб прохарчуватися, змушені були продавати на базарах своє взуття, а часто і шинелі та однострої. «Хіба це військо, це – боса команда», – гнівався Л.Троцький.

Наступного дня за наказом начальника політвідділу Полтавської групи військ Яхніса Дробніса А.Богунського заарештували. Арешт провів начальник особливого відділу групи Сипельгас, який на початку 1919 р. очолював Золотоніську чека і здирствами та знущаннями над людьми викликав до себе загальну ненависть місцевого люду і повстанців А.Богунського. Останні навіть вбили декількох особливо ненависних чекістів, так що підстав для арешту комбрига у червоних було досить. Пригадали йому і участь в антикомуністичному виступі Зеленого. А Богунського відправили до Кременчука, де на той час знаходився Л.Троцький, і розстріляли без суду і слідства. Проте ця страта, не змінила несприятливої для Червоної армії ситуації на фронті.

У статті «Хто зрадив Полтаву?» Л.Троцький писав: «Хочете знати, товариші червоноармійці, хто зрадив Полтаву? Скажу вам по совісті: Полтаву зрадив безлад у самій Червоній армії. У нас два полки із бригади бандита Богунського самовільно зникли і пішли, куди очі дивляться. Ось хто зрадив Полтаву. При заміні негідного командира починається мітингування шкурників і нероб: приймати чи не приймати нового, поставленого радянською владою командира» [11].

Отже, цапом відбувайлом більшовики зробили А.Богунського. Дійсно, червоні війська 28 липня 1919 р. залишили Полтаву без бою, але А.Богунський на той час уже не командував бригадою, а можливо, вже й був розстріляний. Обов'язки комбрига виконував Гайдамака. Частина полку Лопаткіна із бригади А.Богунського справді залишила денікінський фронт і пішла на з'єднання із Зеленим, але вони не відіграли помітної ролі у здачі Полтави білим військам.

Перебуваючи в гущі буремних подій, Антін Богунський не знайшов свого місця в Українській революції 1917–1921 рр. Як і багато інших українських патріотів, які вболівали за долю свого народу, він вагався і не зміг остаточно визначитися: стати на шлях послідовної

боротьби за свободу і незалежність України, чи служити чужому більшовицькому режимові з його соціальною демагогією та імперськими амбіціями. В цьому його трагедія.

1. Фесенко О.П. Комбриг Богунський. — Київ, 1991. — С. 10.
2. Там само. — С. 15.
3. Державний архів Полтавської області (далі —ДАПО). — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 602. — Арк. 112.
4. Там само. — Арк. 114.
5. Там само. — Спр. 600. — Арк. 9-12.
6. Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.: В 3-х тт. — Т. 1. — К., 1967. — С. 426.
7. Фесенко О.П. Назв. праця. — С. 23.
8. Там само. — С. 31.
9. Зоря Полтавщини. — 2001. — 24 квітня.
10. ДАПО. — Ф.Р-2048. — Оп. 1. — Спр. 198. — Арк. 26.
11. Ревезук В. Полтавщина в добу Української революції 1917—1920 рр. — Полтава, 2002. — С. 122.

Віктор Ревезук
2007

ШАРЛЕМАНЬ

Микола Васильович

січень, 24, 1887 — квітень, 29, 1970

Народився 24 січня (6 лютого) 1887 р. у Кременчуці на Полтавщині. Син робітника-чинбаря. У трирічному віці М.В.Шарлемань з батьками переїхав до Києва. Вчився в Київському реальному училищі, але закінчити його не вдалося. На останньому курсі за участь у революційних подіях 1905 р. його було виключено з училища. Вільним слухачем пройшов курс агрономічного відділу політехнічного інституту. Після цього працював в лабораторії професора Ю.М.Вагнера.

Ще в дитячому віці М.В.Шарлемань цікавився природознавством. Він збирав колекції жуків, метеликів, яйця птахів, спостерігав за птахами. В 1880 р. обраний вченим секретарем Київського орнітологічного товариства імені К.Ф.Кесслера і був ним аж до моменту його закриття в 1917 р. Брав активну участь в консультації старого та організації нового (на Брест-Литовському проспекті) зоологічного саду. В 1911 р. підготував і видав його каталог.

В 1912 р. М.В.Шарлемань брав участь у створенні Дніпрянської біологічної станції на Чорторії, орнітологічним відділом якої завідував до 1917 р. Одночасно працював на обласній сільськогосподарській дослідній станції, де з 1918 р. очолював ентомологічний відділ.

При безпосередній участі М.В.Шарлеманя в Києві в 1913 і в 1915 рр. проходили виставки по охороні пам'яток природи. Він неодноразово порушував питання про створення державних заповідників та заказників, звертав увагу на незадовільний стан існуючих (зокрема, заповідника «Палявино» на Волині). Пізніше став одним з ініціаторів створення Асканії Нової, оголошеної державним заповідником декретом Раднаркому від 8 лютого 1926 р.

В 1921 р. було відкрито заповідник на Дніпрі – науково-дослідна рибогосподарська станція Конча-Заспа, що існувала до 1934 р. Станція видавала науковий збірник – «Труди», в яких друкувались праці наукових співробітників, в тому числі і М.В.Шарлеманя.

М.В.Шарлемань був одним із фундаторів Академії наук УРСР. З 1919 р. він – зоолог і вчений-консерватор зоологічного кабінету Всеукраїнської Академії наук. В 1920 р. його було обрано головою зоологічної секції ВУАН, яка займалась фауністичними дослідженнями в різних областях України, а саме: на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділлі, Волині, Херсонщині та Таврії. Більшу частину зібраних колекцій передано до зоологічного музею ВУАН. Влітку 1921 р. секція видала перший номер журналу «Зоологічний журнал України». В 1922 р. За ініціативою М.В.Шарлеманя у Києві відбулись дві зоологічні конференції, утворено Асоціацію зоологів, заступником голови якої він був.

В 1922 р. М.В.Шарлеманя обрано членом, а пізніше – вченим секретарем Комісії краєзнавства ВУАН; в лютому 1923 р. – дійсним членом науково-дослідної кафедри зоології, яку очолював академік І.Шмальгаузен. Пізніше (до 1941 р.) М.В.Шарлемань завідував відділом фауністики та систематики Інституту зоології АН УРСР.

Всю свою душу вклав вчений в організацію зоологічного музею Академії наук з моменту створення якого був його співробітником, а пізніше – завідувачем. В основу композиції музею були покладені особисті колекції Шарлеманя. Фонди музею поповнювались за рахунок екскурсій, які проводили співробітники Інституту зоології АН УРСР. Саме завдяки зусиллям Шарлеманя вдалося зберегти унікальні колекції музею в період нацистської окупації Києва. Нині вони зберігаються в Республіканському музеї природи АН УРСР.

М.В.Шарлемань – автор понад 300 наукових праць із зоології, біології, історії, краєзнавства. Першу з них він опублікував ще в 1909 р. («Список птиц окрестностей Киева»).

В 1936 р. отримав вчену ступінь кандидата біологічних наук «honoris causa», а в 1937 р. захистив докторську дисертацію за підручником «Зоогеографія УРСР», який вийшов в тому ж році двома виданнями. В 1938 р. Шарлемань став професором прикладної зоології. Обирався членом Всесоюзного географічного товариства Академії наук СРСР, ряду товариств природознавства та любителів природи Російської Федерації та України. Ще в 1918 р. його було обрано членом Львівського наукового товариства імені Т.Г.Шевченка.

М.В.Шарлемань був членом Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), який очолював академік О.П.Новицький. За «націоналістичні» погляди його неодноразово «проробляли» на зборах Інституту зоології, дії працював.

Під час Великої Вітчизняної війни вчений через хворобу не встиг евакуюватися з Києва. В жовтні 1943 р. М.В.Шарлемань змушений був переїхати до Познані, а звідти – до Клесторцинна, куди фашистами були вивезені колекції музею. В січні 1946 р. на власне прохання був репатрійований і, повернувшись до Києва, працював з погодинною оплатою на посаді професора Лісогосподарського інституту, а пізніше – консультантом Київської станції захисту рослин та інспектором Головного управління у справах мисливства. Читав лекції по охороні природи, консультував учнів, яких у нього завжди було вдосталь.

Окрему сторінку в творчості М.В.Шарлеманя складає серія його праць про «Слово о полку Ігоревім». Ще в 1938 р. він підготував розвідку «Тваринний світ та мисливство в околицях Києва 900 років тому», в основу якої було покладено розшифровку нерелігійних фресок Софійського собору, записки Боплана, Вестерфельда та інших. Всього ж по «Слову» ним опубліковано 18 статей. Частина з них присвячена поясненню деяких «білих плям» в історії «Слова», дослідженню тваринного та рослинного світу XI ст. Аргументами з природознавства він доводив дійсність усього літературного твору. Філологічні праці на цю тему, частина з яких була надрукована в «Трудах отдела древнерусской литературы (Пушкинского дома)», отримала схвальні відгуки таких відомих вчених як В.П.Андріанов-Перетц, Д.С.Лихачов, А.К.Гудзій та інших. Ось яку оцінку науковому доробку М.В.Шарлеманя дав Д.С.Лихачов: «Праці Миколи Васильовича по «Слову о полку» незвичайною гостротою філологічної і природознавчої спостережливості, простотою і дивовижністю пояснень, поглибленням поетичності «Слова» мають велике значення в захисті «Слова» від наклепів скептиків».

Помер М.В.Шарлемань 29 квітня 1970 р., коли йому виповнилось 83 роки. До останніх днів наполегливо працював, можливо, над найголовнішою науковою працею за все своє життя – монографічним документом «Слово натураліста о «Слове о полку Игореве», яке, на превеликий жаль, так і не встиг завершити.

1. ЦДАЖР УРСР. – Ф. 166. – Оп. 112. – Спр. 8557, 452, 1163.

2. ВРЦНБ АН УРСР. – Ф. 49. – №№ 4, 1061, 1101, 1116; Ф.166. – №№ 79, 82.

ШАХРАЙ

Василь Матвійович

лютий, 11, 1888 – 1919

Попри коротке життя, Василь Шахрай залишив по собі ідейно-літературний доробок, який мав помітний вплив на політичні процеси в Україні вже після його смерті. Є всі підстави стверджувати, що він зробив і неабиякий внесок в українську історіографію, збагативши її своїми працями. Сьогодні, на жаль, вони маловідомі навіть вченим, що свідчить не про їх невисоку вартість, а про борг історичної науки перед цією визначною особистістю.

Від появи на світ В.Шахрай мав тісний зв'язок із органічним українським середовищем і ніколи не поривав із ним, що позначилося на його долі. Він народився 11 лютого 1888 р. у селі Харківці Пириятинського повіту Полтавської губернії у козацькій родині Матвія Савовича та Марії Петрівни Шахраїв [1].

Навчаючись у Феодосійській учительській семінарії, 18-річний юнак прилучився до забороненої політичної діяльності, активно допомагаючи місцевій організації російської партії соціалістів-революціонерів [2].

Восени 1912 р. бажання здобути вищу освіту привело Василя до Петербурзького інституту вищих комерційних знань [3]. На цей час досить чітко визначилися його світоглядні та політичні позиції. У 1913 р. він став членом РСДРП і відразу примкнув до більшовиків.

При цьому слід відмітити, що у мемуарній і науковій літературі існувала певна традиція, яка приписувала В.Шахраєві належність до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), а у 1917 р. перехід до більшовиків [4].

Влітку 1916 р. студента В.Шахрая мобілізували до російської армії. На початку лютого 1917 р. по закінченню прискороного курсу Віленського військового училища, що дислокувалося у Полтаві, він отримав чин прапорщика і був залишений на викладацькій посаді. У перші ж дні після повалення самодержавства В.Шахрай виявив себе прихильником революції, домагаючись демократизації училища [5]. А незабаром набув слави чи не найпопулярнішого у місті та губернії радянського діяча – соціал-демократа [6].

Те, що йому довелося працювати на Полтавщині, серед недостатньо організованої, але могутньої національної стихії, сприяло формуванню у нього особливої, як для більшовика, позиції, змушувало пильніше придивитися до українського національного руху. До речі, серед полтавських більшовиків В. Шахрай був єдиним, хто виступав українською мовою [7]. Проте у перші місяці після повалення самодержавства він ще не розумів національного характеру революції в Україні, був далеким від самостійництва.

Але саморозвиток української революції, організовані вияви національного життя поступово підсилювали національну свідомість Василя Шахрая і закладали підвалини її нового рівня – національно-державницької ідеології, що виростала над просто національними почуваннями, від яких В. Шахрай, за власними словами, ніколи не був вільним [8].

Очевидно, що він якось намагався поєднати парадигми російських політичної ідеології та руху – більшовизму і українського національного відродження, не збагнувши, що це речі не сумісні.

Суперечливість його політичної свідомості виявлялася і у ставленні до питання про владу в Україні наприкінці 1917 р. Він висував ідею реформування Всеукраїнським з'їздом рад Центральної Ради в Українську Центральну Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів [9], у той час, як дехто із більшовицьких лідерів прагнув здійснити військовий переворот [10]. До речі, В.Шахрай не був членом Центральної Ради, як це іноді відзначалося у науковій літературі [11].

Свої погляди Шахрай відстоював на обласному (крайовому) з'їзді РСДРП(б) (першій всеукраїнській нараді більшовиків) у Києві 16–18 грудня 1917 р. По суті тут відбулося його перше відкрите зіткнення у національному питанні із більшістю інших провідників більшовизму в Україні. Останні, особливо Є.Бош, Г.П'ятаков, дотримувалися теорії Р.Люксембург про реакційність та шкідливість національних рухів в епоху імперіалізму, застосовуючи цю теорію до України [12].

Відразу ж після крайового з'їзду більшовиків В.Шахраєві як делегату довелося брати участь у роботі I Всеукраїнського з'їзду рад у Києві. У найкритичніший для більшовицької меншості момент, коли стало відомо про ультиматум Раднаркомом Центральної Раді, Шахрай був єдиним, хто відважився звернутися до з'їзду від імені фракції більшовиків. «Цей ультиматум, на нашу думку, є непорозумінням, яке мусимо зліквідувати без пролиття крові», – наголошував він [13]. Та ця промова засвідчила його особисту позицію, а не позицію його партії.

Підкоряючись більшовицькій доктрині, яку він, хоч не беззастережно, а все ж поділяв, та партійній дисципліні, Шахрай, залишивши з'їзд у Києві, переїхав до Харкова. Там, як відомо, більшовицька фракція та заангажовані нею групи представників деяких інших партій оголосили себе першим Всеукраїнським з'їздом рад, а київський з'їзд та Центральну Раду – неправочинними. Там же Шахрая було обрано на члена Центрального виконавчого комітету рад України [14] та його уряду – Народного секретаріату, у якому доручено секретарство військових справ [15].

У той же час у ставленні Василя Шахрая до вищих інституцій радянської республіки в Україні було немало критичного, в чому він, до речі, був не поодиноким [16].

Навіть за непохитною позицією В.Шахрая на мирних переговорах у Бресті на початку 1918 р. помітні були його коливання [17].

Після Бресту В.Шахрай деякий час ще залишався формально військовим міністром більшовицького уряду України. Але не хотів вдаватися до політичного крутіства, фікції, як решта його колег із комуністичного проводу України, задля збереження своєї влади над нею. Вважаючи, що «найкраща політика – політика принципова», він єдиний у цьому уряді настоював на повному визнанні Брестського мирного договору. А на початку березня 1918 р. подав у відставку і залишив свою посаду [18], не бажаючи бути українською декорацією петроградського головнокомандувача В.Антонова-Овсієнка, у руках якого перебувало фактичне керівництво радянськими військами в Україні. Але невдовзі, після II Всеукраїнського з'їзду рад (березень 1918 р.) був обраний народним секретарем земельних справ [19].

У квітні 1918 р., після падіння радянської влади в Україні, фактично дистанціювавшись від більшовицьких владних структур, В.Шахрай виїхав у «еміграцію» до Саратова. Знайти там прихисток і роботу йому допоміг С.Мазлах, що евакуювався туди раніше із Полтави.

В.Шахрай став працівником очолюваного С.Мазлахом Саратовського підвідділу Українського відділу Наркомату РРФСР у справах національностей [20]. Але далеко не служба у цій інституції визначала головний зміст його тогочасної діяльності. Більшовик Шахрай зробив невтішний для себе і для партії висновок: «Досвід революції на Україні, на наш пог-

ляд, доказує, що ми понесли поразку не тільки тому, що прийшли німці <...> Навпаки, ми боїмося, що не будь сії «окупації і лише окупації», нас як партію все одно вигнали би з України, і не скоро би ми тоді встали». Це породило у нього питання: «Що нас побило, чи «щось сильніше за нас», чи те, що було «в нас для нас»? Розуміється, було те й друге. Але чи можна вважати те, що було «в нас для нас», лише маленькою хвилю механізми?» [21] Пояснення В.Шахрай вирішив шукати з допомогою об'єктивного аналізу революційного процесу в Україні, виявленні його глибинних причин та чинників.

Першим підсумком теоретичної роботи В.Шахрая в еміграції був вихід у Саратові у період з грудня 1918 р. по лютий 1919 р. трьох видань (одного українською і двох – російською мовою) його книги «Революція на Україні» (150 стор.), надрукованої під псевдонімом В.Скоровстанський (перша книга, присвячена тій же проблематиці, написана у травні 1918 р., не була опублікована).

У «Революції на Україні» Шахрай простежив розвиток українського руху з XIX ст. до часу написання книги. При тому, що автор у своєму аналізі не полишає класового підходу, впадає в око і його цілком визначена солідарність із цим рухом в багатьох моментах. Стверджуючи, що в основі революційного процесу в Україні лежить класова боротьба, він одночасно підкреслює, що вона не лише відразу набула національного забарвлення, а й глибоко детермінована українськими національними проблемами. І першу поразку радянської влади в Україні він пояснює тим, що «більшовики не брали ніякої участі в українському національному рухові і стояли на централістичній точці зору відносно державного ладу Росії». Шахрай вважав, що комуністи «повинні хоч би в процесі революції стати лицем до національного руху, в той час, коли ми лише декларували самовизначення, не даючи ніякого вирішення питанню, як же по-нашому повинна визначитися Україна» [22]. Тим часом «український рух говорив увесь час мовою самостійності, навіть тоді, коли він відмовлявся від неї» [23]. Отож і його однопартійці повинні зрозуміти те, що українська нація цілком визначено заявила про своє бажання жити власним державно-політичним життям. «А тому – для України є лише один вихід: дійсна, а не примарна самостійність <...> Україна мусить посісти принципово місце поряд із Росією, Німеччиною, Францією, Швецією та іншими, а не – з татаро-башкирськими республіками нового зразка» [24].

Отож, хоча сам В.Шахрай зауважував, що важко бути об'єктивним, особливо в час незакінченої боротьби, йому при всіх зазначених вище умовах, вдалося зробити низку об'єктивних, історичної ваги висновків, які були підтвержені не лише місяцями, а й десятиліттями наступного історичного розвитку. «Історія жорстоко мстить за вічне «приспособлення», повторення задів. Коли люди не бажають стати до історії обличчям, вона б'є в спину» [25], – основна, не підвладна часу, філософська ідея книги.

Невдоволення автора своєю працею, розуміння потреби в поглибленні аналізу гострих проблем української дійсності та бажання вплинути на їхнє розв'язання в умовах стрімкого розвитку подій в Україні були визначальними мотивами написання другої і найбільш вагомої праці В. Шахрая – книги «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?)». Єдине прижиттєве видання цієї, за висловом відомого на еміграції історика І.Лисяка-Рудницького, «книги з небуденною історією» [26] з'явилося в лютому 1919 р. у Саратові накладом 10 тис. примірників [27]. Обсяг її невеликий – 102 стор. Через це її нерідко називали брошурою. Ця праця написана Василем Шахраєм у співавторстві із Сергієм Мазлахом. Аналіз тексту книги дає всі підстави вважати справедливими твердження західних українознавців, висловлені услід за І.Майстренком, що головна роль у написанні книги належала В.Шахраєві. Однак не можна цілком погодитися із думкою І.Майстренка, що С.Мазлах «тільки підписався як один з авторів книги, справжнім автором якої був Шахрай» [28].

Сама назва твору свідчить, що він присвячений злободенній політичній проблематиці – характеристиці історичних подій, хвилі, які переживає Україна.

Ставлячи перед собою мету повного соціального і національного визволення України, В.Шахрай і С.Мазлах дали всебічне обґрунтування останнього. Це значило перш за все відповісти на питання: «Чи можлива незалежна від Росії Україна?» При цьому вони проаналізували різні аспекти українсько-російських відносин, не зраджуючи матеріалістичному розумінню історії. Характерно, що В.Шахрай ніколи не виявляв антиросійських настроїв. Навпаки, і в майбутньому він пов'язував долю України з Росією, але бачив їх стосунки інакшими, ніж тепер. «Нова Росія і нова Україна – дві рівноправних сестри, дві вільні країни, дві незалежні, самостійні, і в той же час об'єднані спільними інтересами, пошаною чемності одна до одної – ось до чого стремимо ми <...>», – наголошував він [29].

Для здобуття незалежності Україною автори «До хвилі» вважали необхідним вдаватися до багатьох засобів. Як революціонери-марксистки на чільне місце серед них вони ставили політичні. А поміж тих – організацію самостійної Української комуністичної партії (більшовиків). Символічно, що під грифом цієї неіснуючої партії і була видана книга. На думку авторів, ця партія мусила б стати головним знаряддям у побудові самостійної робітничо-селянської України [30].

«До хвилі» засвідчила й те, що В.Шахрай, бажаючи Україні «свого Леніна» [31], уже стояв на шляху критичної переоцінки ленінізму. На початку 1919 р., майже одночасно з «До хвилі» він видав у Саратові ще і третю книгу – перекладений ним українською мовою збірник творів В.Леніна з національного питання, до якого написав велику передмову. Досить таки об'єктивна оцінка цієї праці В. Шахрая простежується в публікації на сторінках журналу КПУ, попри її умисний негативізм. «Справа в тому, що В.Шахрай не коментує праць В.І.Леніна, а полемізує з Леніним <...> робить недоречні застереження <...> вдається навіть до грубих вихваток. Передмова написана Шахраєм з антимарксистських позицій» [32].

Дехто із закордонних дослідників висловлював подив з приводу таких відвертих заяв та того, що їх удавалося друкувати і розповсюджувати в радянській Росії [33].

Та Василь Шахрай був свідомий того, на що він замахнувся, і що його може чекати. Відчував він це по тому, як затискала цензура його першу книгу [34], як після публічних виступів із українського питання у Саратові, більшовицька публіка погрожувала йому ЧК. А під час розмови про українські справи із наркомом у справах національностей РРСФР Й.Сталіним «він теж нас налякав чрезвычайкою, але побачивши, що «злякалися», поспішив додати: «Ні, ні, я шучу!». «Каємося», нам таки страшно тієї шутки і ми заявили, що се такий аргумент, що нам доводиться лише погодитися <...>» [35], – сумно іронізував Шахрай, чи не першим з поміж українських діячів нахопившись на зловісні Сталінові «шутки».

У зверненні В.Шахрая та С.Мазлаха до Леніна вражає їхня прозорливість стосовно своєї долі. «З нами можна коротко розквитатися: «бий його, я його знаю!» і від нас мокрого місця не залишиться». Та це передбачення вони поширювали і на долю всієї української національно-свідомої інтелігенції, взявши до уваги антиукраїнські випадки керівників КП(б)У [36].

І передбачення В.Шахрая швидко збулися. Не минуло і місяця після виходу у світ «До хвилі», як орган ЦК КП(б)У – газета «Комуніст» під рубрикою «чорна дошка» повідомила: «Постановою Центрального Комітету КП(б)У від 9 березня 1919 р. громадяни Шахрай та Мазлах виключаються з партії за дії, спрямовані проти партії» [37]. Цим же вердиктом їм заборонялася робота у будь-яких державних установах. Відомо також, що ЦК КП(б)У ухвалив вислати авторів «До хвилі» з України, а їхню книгу – вилучити [38].

Американський історик Д.Мейс наголошував, що єдиним методом діяльності авторів «До хвилі» було переконування, дискусія: «Мазлах і Шахрай не створили організованої опозиції, яка могла б перемогти партію. Вони визначено сподівалися просто переконати керівних більшовиків у тому, що тогочасна політика була помилковою» [39]. Але сам В.Шахрай наголошував що у політиці рахуються не із словами, а із фактами [40]. А інформація із конфіденційного листа С.Мазлаха теж іде врозріз із думкою Д.Мейса. У березні 1919 р. С.Мазлах писав

про цілком певний свій і В.Шахрая намір безпосередньо перейти до «організації сильної та потужної Української комуністичної партії». Із цитованого документу зрозуміло, що вказане рішення ініціювалося В.Шахраєм, без якого С.Мазлах не робив ніяких кроків у цьому напрямку [41].

Об'єктивні обставини і відкрите цькування більшовицьким керівництвом, певна річ, не давали змоги В.Шахраєві відкрито реалізувати політичні плани. Але він та С.Мазлах не відкидали варіанту праці у підпіллі [42]. Морально Василь Шахрай був готовий до цього заздалегідь. Слушно писав В.Левинський про останній період Шахраєвого життя у єдиному опублікованому по ньому некролозі: «Він не падав, не корився, не каюся» [43]. Не підкорившись ухвалі ЦК КП(б)У, залишився в Україні, практично перейшов на нелегальне становище. З весни 1919 р. він учителював по селах Полтавщини, маючи неофіційний зв'язок з Полтавою, де йому немало хто із недавніх колег співчував. Але характерно, що він практично не міг навіть жити разом із своєю родиною у селі. Коли наприкінці липня 1919 р. на Полтавщину насувалася денікінська окупація, знайомі запропонували Шахраєві знову евакуюватися до Росії. Та він відмовився. «Денікіна треба підірвати знизу, щоб сам український народ – робітники і селяни вигнали його», – ділився думками. За домовленістю із полтавськими більшовиками він залишився у підпіллі. Але врахувавши, що по українських містах він багатомільйонним, погодився перебраться для нелегальної роботи на Кубань, сподіваючись наладити там випуск підпільної української газети [44]. Потрапивши до Катеринодари – одного із головних центрів Добровольчої армії, В.Шахрай ризикував не лише, як комуніст, але і як репрезентант своєї нації. Антиукраїнство, як і антибільшовизм, було офіційною ідеологією білогвардійщини. За рік перед тим денікінці розгромили у Катеринодарі посольство гетьманату П.Скоропадського, а посла – полковника Боржинського забили «за измену России» [45].

Така ж доля чекала і Василя Шахрая. Він був схоплений і замордований денікінцями. А потім його труп з табличкою «більшовик» довго гойдався на шибениці посеред Катеринодари [46]. Правда, існує версія, що Шахрая знищили самі більшовики ще у 1918 р. [47]. Попри її помилковість щодо року смерті, під питанням залишається пряма причетність колишніх однопартійців до загибелі героя цього нарису. Одержаний влітку 1920 р. його дружиною лист – єдина вістка з Кубані від нього, датований листопадом 1919 р., свідчив, що ніяких явок за вказаними йому адресами, В.Шахрай не знайшов [48]. Зрозуміло, що ця обставина вже сама по собі робила його заручником білогвардійців, у той же час не лишаючи ніяких доказів на підтвердження цього припущення.

Аналіз обставин і фактів цього останнього періоду діяльності В.М.Шахрая підтверджує, що він загинув наприкінці 1919 р., а не у 1920 р., на чому наголошує «Український історичний журнал» у примітках до споминів Д.Дорошенка [49].

Смерть найстаршого сина – Василя не була єдиною трагедією у родині Матвія та Марії Шахраїв. Під час громадянської війни загинув другий син Петро – старшина Армії УНР [50]. А 1930 р. в рідних Харківцях влада розкуркулила третього сина – Бориса, який ще за життя батька перебрав ведення господарства. В 1938 р. – його було безпідставно заарештовано і за постановою трійки Управління НКВС по Полтавській області страчено [51]. Але навіть загибель не поставила крапку у політичній біографії Василя Шахрая. Бо, як влучно висловився професор В.Чапленко, «власне він «засвітився» яскравістю своїх діл пізніше, можна навіть сказати, посмертно» [52].

При неупередженому аналізі ідейно-теоретичного доробку В.Шахрая, не варто обмежувати його виключно рамками націонал-комунізму. Значення його творів, зокрема «До хвилі», не можна зводити і лише до історичних документів, навіть якщо розглядати їх як «високоцінні свідчення двох проникливих і проречистих сучасників-самовидців» [53]. Шахраєву спадщину слід оцінювати у контексті поступу українства як широкого і довготривалого суспільно-

політичного руху, розвитку української політичної думки. Це ствердили повторні видання праці В.Шахрая та С.Мазлаха за кордоном. При найактивнішій участі І.Майстренка видавництво «Пролог» в 1967 р., уперше після 1919 р., випустило «До хвили» окремою книгою. Це видання надало нового життєвого імпульсу твору В.Шахрая і С.Мазлаха, текст якого вважався практично втраченим для читачів. А в 1970 р., у видавництві «Мічиганпрес» (США) з'явилося третє, на цей раз англомовне, видання «До хвили». Книгу переклав англійською мовою і підготував до друку професор Гамільтонського університету в Канаді П.Потічний, а ґрунтовну передмову написав професор М.Лютер [54]. Василю Шахраєві є що сказати нашим сучасникам.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 18.
2. Там само. – Арк. 167-168.
3. Там само. – Арк. 177-179.
4. Енциклопедія Українознавства. – Париж-Нью-Йорк, 1984. – Словникова частина 10. – С. 3796; Бош Е. Год борьбы. – К., 1990. – С. 141; Эрдэ Д. В первый год // Советская Украина. – 1957. – Кн. 2. – С. 128; Євдокименко В.Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. – К., 1967. – С. 232.
5. Шахрай О. Открытое письмо тов. Ауссему // Летопись революции. – 1925. – № 4. – С. 183.
6. Сметанич. Полтава перед Октябрем // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 66.
7. Шахрай О. Назв. праця. – С. 183.
8. Мазлах С., Шахрай В. До хвили. (Що діється на Україні і з Україною? (1-е видання). – Саратов, 1919. – С. 97.
9. Молот (Полтава). – 1917. – № 2.
10. Бош Е. Назв. праця. – С. 380.
11. Енциклопедія Українознавства. – Словникова частина 10. – С. 3796; Майстренко І. Про книгу «До хвили» та її авторів // Мазлах С., Шахрай В. До хвили. (Що діється на Україні і з Україною?). – Нью-Йорк, 1967. – С. 10.
12. Областной съезд РСДРП(б-ков) (Первое всеукраинское совещание большевиков) // Летопись революции. – 1926. – № 5. – С. 76-80.
13. Всеукраинский съезд Советов // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 274.
14. Там само. – С. 283.
15. Из истории Соввласти на Украине. О Первом Всеукраинском съезде Советов и Первом Советском Правительстве Украины // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 170.
16. Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 4. – С. 159; Лапчинський Г. Перший період радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народній Секретаріат (спогади) // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 171-172.
17. Народна Воля (Київ). – 1918. – 27 січня.
18. Бош Е. Назв. праця. – С. 226, 387.
19. Затонський В. З спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 5-6. – С. 131.
20. ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 241. – Арк. 213.
21. Мазлах С., Шахрай В. До хвили (1-е видання). – С. 96.
22. Скоровстанский В. Революция на Украине. – Саратов, 1919. – С. 146-147.
23. Там само. – С. III.
24. Там само. – С. XVI.
25. Там само. – С. X.
26. Лисяк-Рудницький І. Український комуністичний маніфест // Сучасність. – 1971. – № 9. – С. 100.
27. ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 231. – Арк. 44.
28. Документи українського комунізму. – С. 13; Майстренко І. Про книгу «До хвили» та її авторів. – С. 11-12; Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. – С. 101; Чапленко В. З позиції «свого Леніна» // Вільна Україна (Нью-Йорк). – 1968. – № 57. – С. 47.
29. Мазлах С., Шахрай В. До хвили (1-е видання). – С. 3-4.
30. Там само. – С. 87.
31. Там само. – С. 99.
32. Костенко В. Видання творів В.І.Леніна на Україні (1894–1965) // Комуніст України. – 1966. – № 9. – С. 93.
33. Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. – С. 88.
34. Скоровстанский В. Назв. праця. – С. XXIII.
35. Мазлах С., Шахрай В. До хвили (1-е видання). – С.95.
36. Там само. – С. 101-102.
37. Коммунист (Харків). – 1919. – 12 березня.
38. ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 128. – Арк. 4.
39. Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, 1983. – P. 49.
40. Мазлах С., Шахрай В. До хвили (1-е видання). – С. 101.
41. ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – Спр. 128. – Арк. 7.

42. Там само.
43. В.Л. Василь Шахрай, висланий московськими більшовиками з України, вбитий московськими денікінцями на Кавказі // Нова Доба (Відень). — 1921. — 22 жовтня.
44. ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 241. — Арк. 216-217.
45. Іванис В. Стежками життя (Спогади). — Кн. II. — Новий Ульм, 1959. — С. 284-286.
46. ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 241. — Арк. 237.
47. Домазар С. Реставратори голубих мрій // Визвольний шлях (Лондон). — 1969. — Кн. 11. — С. 1257.
48. ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 241. — Арк. 201.
49. Український історичний журнал. — 1993. — № 2-3. — С. 114.
50. Домазар С. Назв.праця. — С. 1260.
51. Архів управління СБУ по Полтавській обл. — Спр. 16784-С. — Т. 1. — Арк. 573-577, 809, 825.
52. ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 231. — Арк. 18.
53. Лисяк-Рудницький І. Назв.праця. — С. 101.
54. ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 231. — Арк. 18.

Олександр Юренко

ШЕМЕТ

Володимир Михайлович (фото зліва)

1873 – 1933

ШЕМЕТ

Сергій Михайлович (фото справа)

1875–1957

ШЕМЕТ

Микола Михайлович

1882–1917

У реєстрі славних українських родин, які свого часу прислужилися рідному краю, почесне місце належить родині Шеметів з Лубен. Брати Володимир, Микола та Сергій Шемети своєю жертвовною працею на політичній та культурно-просвітницькій ниві у першій чверті ХХ ст. зробили помітний внесок у відродження нашої державності, національної культури та духовності. Причому надавати комусь із них перевагу, було б не зовсім коректно, оскільки всі вони свідомо працювали на українську справу, разом потерпали від переслідувань і, попри десятиліття комуністичної ідеології, залишилися у вдячній пам'ять земляків.

Треба віддати належне дослідникам, які у різні часи намагалися відновити історичну справедливість, привернути увагу громадськості до подвижницької (передовсім видавничої) діяльності Володимира та Миколи Шеметів. Поміж тих, хто долучився до реабілітації цієї

родини – письменник та бібліограф Григорій Тисяченко, радянський мовознавець Михайло Жовтобрюх, краєзнавець Борис Ванцак, літературознавець Петро Ротач та інші [1]. Проте, на наше переконання, тема ця висвітлена недостатньо і потребує подальшого ґрунтовного наукового осмислення.

Авторів пощастило виявити деякі документи початку ХХ ст. про Володимира, Миколу та Сергія Шеметів в архівах Києва та Полтави. Оскільки доробок братів подати у рамках однієї статті неможливо (він досить багатогранний і роботи тут вистачить не на одну монографію), спробуємо, окресливши чіткі хронологічні межі, відтворити реалії, в яких доводилося діяти видавцям першого на Наддніпрянщині україномовного часопису.

Родина відставного поручика, дворянина Михайла Казимировича Шемета на зламі ХІХ–ХХ ст. була на Полтавщині досить заможною та впливовою. Шемети мали певний соціальний статус, були власниками ткацько-суконної фабрики, цегельного заводу, млина та маслобійні, володіли 1000 десятинами землі у Лубенському повіті [2]. Та на початку ХХ ст. говорили вже не так про статки представників цієї родини, як про їхні політичні погляди та національну гідність, причому підстав для таких розмов було більше, ніж достатньо.

Перші згадки про існування таємного українського гімназійного гуртка в місті Лубни належать до 1896 р. Поміж активних його членів називають Бориса Павленка, Миколу Порша, Івана Жигадла, Павла Спішиліву, Бориса Мартоса, Лізу Шемет, сестер Сулимовських. За свідченням історика Олександра Лотоцького цей гімназійський гурток утворився під впливом Володимира Шемета, і тому місцеве громадянство досить тривалий час називало його симпатиків «дітьми Шемета» [3].

У числі 7 місячника «Молода Україна» за 1900 р. вміщена стаття Володимира Темницького «Перші стріли», в якій, зокрема, викладається наступне: «В м. Лубнах Полтавської губернії, російські власті замкнули VII і VIII кл. тамошньої гімназії за те, що ученики тих клас рішили поза школою уживати лиш української мови. Кількох провідників сього руху – так само учеників – ув'язнено і запроторено у Київську твердиню». Певною мірою цю інформацію підтверджує і Андрій Жук. У своїх нотатках він зазначає, що в 1900 р., навесні, в Лубенській гімназії стався якийсь заколот – як відгомін студентських розрухів по університетських містах. Внаслідок цих заворушень з гімназії тоді вилетіли: Ол.Кирета, Вол.Піщанський, Коренецький, Чичибабін. Потерпілі трималися опозиційно і, на думку А.Жука, стали «концентраційним осередком для згуртування <...> елементів з-поміж службовців земства і інших Лубенських установ».

На початку ХХ ст. Лубни стають одним із культурно-просвітницьких центрів Лівобережної України. Тут, зокрема, була закладена і певний час успішно діяла громада Революційної Української Партії (РУП), до складу якої увійшли Микола Порш, Андрій Ливицький, М.Сахаров, Настя Грінченко, М.Коренецький, В.Дорошенко, Михайло Огородній, сестри Приходько [4].

Джерела свідчать, що місцеві рупівці впродовж 1902–1903 рр. поширювали нелегальну літературу, активно контактували з Києвом, Харковом та Полтавою [5]. Пояснюється це передовсім тим, що Володимир та Микола Шемети, Андрій Ливицький, Борис Мартос, Микола Порш здобували освіту в університетах Петербурга, Києва, Харкова, входили до складу університетських громад і мали там досить високий авторитет поміж побратимів. Тож зрозуміло, що вони були своєрідними законодавцями політичної моди у себе на Лубенщині й саме тут генерували свої ідеї.

Наведемо цитату з часопису «Тризуб» (Париж) за 1928 р.: «Лубенська громада складалась по первах з самої молоді. Віддані патріоти брати Шемети, що були студентами, заснували у Лубнах громаду серед лубенських гімназистів та студентів, що приїздили на канікули до Лубен <...> Число членів лубенської громади було велике і не тільки в самих Лубнах, а і в сусідніх повітових містах <...> Мешкав у Лубнях кореспондент російських часописів д. Вар-

шавський <...> Втративши почуття міри, він у одній кореспонденції наіменував Лубні «українськими Афінами», зовсім не на глум, а од подиву» [6].

Та все ж найкращим свідченням щодо відносно сприятливих умовин для поширення українофільських ідей є незаперечний факт – Лубенщина у період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. дала ціле гроно відомих українських політичних і громадських діячів. До вже названих можна додати ще й прізвище Володимира Дорошенка.

Збереглися спогади сучасників про Володимира та Миколу Шеметів цього періоду. Цікавим нам видається спогад колишнього лубенчанина Павла Крата, який на зламі XIX–XX ст. квартирував у родини Шеметів. Через багато літ, він з теплотою, буде згадувати: «<...> я мав нагоду познайомитися з Володимиром Шеметом, який хоч був з великих панів та студентом Київського університету, але ходив у селянській чумарці та сивій смушевій шапці, а розмовляв лише українською мовою. Він завжди казав: «На Україні хай кожний чужинець говорить по-нашому, а як я поїду в його країну, там говоритиму по-їхньому» <...> Однак, я тоді був ще малий, щоб застановитися, чому Володимир розмовляв «по-мужицькому» [7]. До речі, вже від 1903 р. Володимир був відомий Полтавському губернському жандармському управлінню «как ярый деятель и член Украинской социал-демократической рабочей партии» [8].

Про Володимира згадує у своїх спогадах і Андрій Жук. Він, зокрема, пише: «В Лубнах ознайомився я з Володимиром Шеметом, котрий був тоді найактивнішим українцем в місті і мав значний вплив на молодіж місцевих середніх шкіл та дрібне чиновництво, що рекрутувалось переважно зі свіжих вихідців із сіл. Пам'ятаю сенсацію, яку викликав у місті Володимир Шемет, приславши до земської управи якусь заяву, писану по українськи. На кожному кроці і на кожному місці він маніфестував своє українство та одних цією національною активністю відпихав від себе, а других притягував» [9].

Інший маловідомий факт, вже пов'язаний з гімназистом Миколою наводить лубенський дослідник Борис Ванцак: «у 1903 р. в Полтаві відкрився пам'ятник І.П.Котляревському і туди з'їхався весь цвіт української інтелігенції. Під час урочистостей Микола Шемет звернувся до Володимира Сімовича (пізніше відомого мовознавця і літературознавця) з проханням передати «від національної молоді» вінок Миколі Лисенкові, що диригував оркестром, із відповідною промовою, мовляв, Сімовичу не буде нічого, бо він – на той час австрійський підданий (із Тернопільщини). Нагодилася на цю розмову Леся Українка й присоромила Миколу: «А воно дивно, що ви самі не зважаєте на те, з чим до нього звертаєтесь <...>» [10].

Як бачимо, молоді українофіли Шемети намагалися перебувати у вирі національно-просвітницького життя, мали власну позицію (можливо, в якісь моменти комусь із них просто не вистачало рішучості). Та на початку XX ст. їхня національна свідомість разом із політизацією суспільства швидко зростала, тим більше, один із Шеметів, Микола, вже встиг відчути свіжого повітря демократичної Європи (в 1903 та 1905 рр. він перебував у Швейцарії, Австрії та Франції).

Тож поява у провінціальному місті першого україномовного часопису на Наддніпрянщині нам зовсім не вбачається випадковим явищем.

Відомо, що на початку XX ст. українське друковане слово продовжувало перебувати під офіційною заборонаю. Але революційно-вибухова ситуація, що склалася у суспільстві, швидкі процеси національно-культурного відродження, які проявлялися практично на теренах усієї України, змусили російського імператора Миколу II піти на деякі поступки. Щоб дещо знизити соціальну та національну напругу Микола II підписав «Маніфест 17 жовтня 1905 р.», згідно з яким населенню й були даровані права та свободи.

І все ж, незважаючи на вихід цього документа, ще певний час жодна друкарня чи то у центрі, чи то в провінції не наважувалася друкувати україномовні часописи без окремого на те дозволу. Винятком стали лише провінційні Лубни.

Перший номер часопису «Хлібороб» брати Володимир та Микола Шемети випустили «без пред'явлення законом встановленого дозволу» «явочним порядком» у Лубнах 12 листопада 1905 р. Одвічальним редактором був Микола, але фактичним редактором став Володимир. Незабаром лубенський повітовий справник вихід часопису буде пояснювати своєму начальству наступним чином: «после Высочайшаго Манифеста 17 октября, где объявлена была свобода слова и печати, редактора и издатели, минуя местные органы, наблюдающих за печатью, начали издавать повременныя издания явочным порядком, которым воспользовался и Николай Шемет» [11].

Реакція повітового справника була блискавичною: його рапорти до Полтавського губернатора щодо дій видавців часопису, починаючи від 15 листопада 1905 р., пішли один за одним. І вказівки на забарилися. Внаслідок приписів губернатора та згідно із дорученнями радника губернського правління Ахшарумова, щодо видавця Шемета та власника друкарні Іцковича відразу почалися судові переслідування, водночас вжито заходів щодо арешту накладу вже віддрукованих чисел «Хлібороба».

До речі, у рапорті справника дається і коротка політична характеристика редакторові. У документі, зокрема, зазначається, що Микола Шемет належить до соціал-демократичної партії і бере активну участь у місцевих сходах.

«Хлібороб» вийшов накладом 5 тис. примірників «коштами і заходами» Лубенської української громади, тож у певній мірі відображав її вимоги. Адреса редакції була досить оригінальною – «м. Лубні на Полтавщині, дім Шемета». Часопис закликав до політичних та економічних змін, зокрема, до автономії в межах Росії, передачі землі селянам, цивілізованих виборчих органів влади, 8-годинного робочого дня, відкриття українських шкіл тощо. Друкував матеріали переважно місцевого характеру, але разом із тим інформував про події на Київщині, Чернігівщині, Галичині, Одещині, Петербурзі, Москві. Тут містилися статті історичного та загальнополітичного характеру, вірші (Христі Алчевської, Ю.Буняка, Якіма Самотнього). Щоправда, дещо дивує, що значна кількість матеріалів не підписана. Чи не заради безпеки самих же авторів?

Редакція обрала для часопису досить влучну назву, мала своє обличчя, не приховувала й власну позицію. Зокрема, у замітці «Нашим ворогам» (Ч. 5), де дається відповідь на лайливі рецензії «Кієвлянина» і «Кієвских откликов» щодо виходу перших чисел «Хлібороба», редакція гідно відповідала, що бореться «за такий лад на Україні, який повинен задовольнити потреби, як українського так і інших народів, на Україні суцїх». Вона заявляла, що видавці «ніколи не вважали <...> можливим замовчувати, або перекручувати справдішні нічим не підкрашені відносини, якої б то не було частини російського суспільства (общества) до українства <...> ». Як бачимо, видавці намагалися бути щирими перед громадою і читачам це подобалося. А раз так, розходився і наклад. Принаймні, вже третє число сповіщало, що попередніх чисел у продажу немає.

Своєю появою «Хлібороб» однозначно розворушив Полтавську губернську та Лубенську повітову адміністрації, водночас спонукав до активніших дій видавців з інших міст України, у тому числі в Києві. Як зазначав у своєму щоденнику славетний видавець та жертводавець Євген Чикаленко цей часопис «зробив у Києві цілу сенсацію: на вулицях просто виривали його з рук у газетчиків. Писалося в ньому дуже сміливо і гостро, хоч такою штучною мовою, що мене аж сум брав. Всі почали дорікати одне одному, чому й ми [кїяне] не почали видавати газети зараз, а постановили випускати з нового 1906 року» [12].

Зрозуміло, що доля «Хлібороба» була передбачуваною, після виходу п'яти чисел влада його закрила. Та попри такий короткий вік, розголос по Україні пішов: про часопис сповістили світові «Літературно-науковий вістник», «Шершень», «Вільна Україна», «Рідний край», «Полтавська земська газета», «Полтавщина» та інші.

1906-й рік видався досить насиченим для родини Шеметів. У квітні Володимира обирають депутатом до першої Державної думи (це був чи не єдиний кандидат, який пройшов до думи під суто національними гаслами), він входить до складу української фракції та бюро Українського парламентського клубу, розбудовує структури Української радикально-демократичної партії, яка в цей період активно розробляла проект автономії України. Зокрема, щодо останньої позиції, то влітку 1906 р. в Полтаві відбулася ціла низка нарад всеукраїнського рівня [13]. Не залишає він активної громадсько-політичної роботи і після розпуску думи: восени 1906 р. Володимир Шемет із групою депутатів підписує «Виборзьку відозву» – заклик до народу чинити «пасивний опір урядові (не платити податків, не давати рекрутів) доти, доки цар не призначить нових виборів до думи». Тож, як і інших «виборжців», Володимира Шемета заарештовують і засуджують до тримісячного ув'язнення.

Знає переслідувань і Микола, який у цей час є ще студентом університету. Він перебуває під постійним наглядом поліції і за незаконне зберігання заборонених видань наприкінці 1906 року його таки притягують до кримінальної відповідальності.

У Центральному державному історичному архіві (м. Київ) зберігається ціла справа: «Дізнання про студента Київського університету Святого Володимира Миколу Шемета, звинуваченого у зберіганні нелегальної літератури», крайні дати 12 грудня 1906 р. – 15 лютого 1907 р. [14].

Архівні документи подають цікаві подробиці із життя родини Шеметів, конкретизують біографію Миколи. З слідчих протоколів, зокрема, дізнаємося, що станом на січень 1907 р. Микола – православний, студент університету, проживає на кошти батьків, неодружений, у 1903 та 1905 рр. перебував за кордоном, веде активне листування.

Під час обшуків у батьківському будинку в Лубнах у нього було виявлено якісь нотатки з приговорами сільських товариств, 24 листи, бланки заяв від козаків для внесення їх у списки виборців землевласників Лубенського повіту до Державної думи, 19 брошур «Як збираються і куди повертаються народні гроші» та інше. На думку слідчих цього було достатньо, щоб колишнього редактора звинуватити у злочинах, передбачених 132 статтею Кримінального Положення.

У ході слідства Микола не визнає себе винним. За його словами всі вилучені речі належали виключно йому як редакторів. Видання були отримані внаслідок обміну між авторами та видавничими фірмами, але не були вчасно використані редакцією. Листи та записи також ніби із редакційного портфеля і є його власністю. Уникнути ув'язнення Миколі вдається лише після внесення грошової застави.

Цікавими є висновки, зроблені у жандармському відділенні щодо змісту вилучених видань у Шемета. Для переконливості деякі місця у документі підкреслено і навіть цитуються. Приміром, слідчі зазначають, що у брошурах «Як збираються і куди повертаються народні гроші», «описується в популярном изложении как производится сбор податей, прямых и косвенных налогов и куда расходуются эти деньги <...> Заканчиваются брошюры призывом как избавиться от таковых: надо отбирать все земли церковные, монастырские, удельные, казенные и велико-казенные, и основать земельный фонд, чтобы удовлетворить малоземельных и безземельных крестьян, под присмотром новых депутатов <...> Уничтожить прямые косвенные налоги и установить один прогрессивный. Завести бесплатные школы, для чего построить потребное число низших, средних, высших и ремесленных школ и бесплатно принимать каждого желающего учиться; завести разные постоянные и переносные библиотеки, курсы и прочие. Это самое главное для народной необходимости <...> Удовлетворит нас только Учредительное собрание, избранное всем народом <...>» [15]. Автор брошур визнавав, «что существующий общественный и политический строй, основанный на угнетении капитала рабочих масс, подлежит упразднению» [16].

Постійні нервові стреси (переслідування, обшуки, ув'язнення), які переживали брати Шемети не минули безслідно, восени 1908 р. перебуваючи в ув'язненні політичний арештант Володимир Шемет серйозно захворів. Та попри констатуючий інфекційний характер хвороби, Полтавська судова комісія приймає дивне рішення про переведення його на обстеження до психіатричної лікарні (вирішувалося навіть питання про направлення до Московської окружної психіатричної лікарні). Виявляється, і хворим він залишався досить небезпечним для існуючого режиму. Тож лише після клопотання рідних, Володимира на час лікування таки залишають у Полтаві...

По різному склалися подальші долі братів.

Володимир Шемет деякий час працював інструктором із тютюництва в Лохвицькому повіті Полтавської губернії. Від 1915 р. він очолював групу української інтелігенції, яка добивалася відкриття українських гімназій у Києві та Лубнах. Враховуючи високий авторитет Володимира, Всеукраїнський національний конгрес у квітні 1917 р. затвердив його членом Української Центральної Ради (УЦР) від Полтавської губернії (територіальне представництво), та вже в травні кандидатури полтавських депутатів самостійницького спрямування були замінені представниками українських соціалістичних партій.

Після поразки у визвольних змаганнях, нехтуючи небезпекою, він залишається на території України, стає співробітником Української Академії наук: працює в Комісії для складання словника живої української мови, збирає народні технічні терміни столярства, теслярства, будівництва тощо. Однак послужитися на науковій ниві не довелося, дуже вже він був помітною постаттю для нової влади. Після звинувачення в «націоналістичних нахилах» він змушений залишити роботу в академії, перебував під постійним наглядом співробітників ДПУ. Відійшов у вічність 1933 р., похований на Байковому цвинтарі.

Сергій Шемет у період української революції став одним із ідейних провідників партії хліборобів-демократів. У квітні 1918 р. він був поміж ініціаторів скликання Хліборобського конгресу, на якому було проголошено гетьманом П.Скоропадського. Сергій активно виступав за українізацію гетьманського уряду, разом із тим не підтримує ідеї збройного повстання проти гетьмана.

Від 1919 р. він перебуває на еміграції в Австрії, разом з В'ячеславом Липинським засновує там об'єднання українських монархістів-гетьманців – Український союз хліборобів-державників, належить до провідних діячів гетьманського руху (особистий секретар Павла Скоропадського). Згодом він переїжджає до Австралії, де стає одним із засновників Союзу українських організацій Австралії. Від 1920 до 1925 рр. обіймає посаду співредактора журналу «Хліборобська Україна». Відійшов у вічність 1957 р.

Микола Шемет наприкінці 1917 р. покінчив життя самогубством.

Володимир, Микола та Сергій Шемети з гідністю пройшли через ті випробовування, які приготувала їм доля у першому десятилітті ХХ ст. І, як свідчать джерела, до кінця життя не зійшли з обраного шляху, намагалися сповна послужити Україні та рідному краю. Такими вони і залишилися у пам'яті нащадків.

1. Див. приміром: Тисяченко Гр. Перша на Україні українською мовою газета «Хлібороб». – 1922; Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.; Ванцак Б. Полтавщина, Шемети і «хлібороби-демократи» // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.). – Полтава, 1995. – С. 25-31; Ванцак Б. Унікальне видання // Лубенщина. – 1995. – 11 лист. – № 87(12695). – С. 2; 15 лист. – № 88 (12696); Ротач П. Шемет Сергій Михайлович // Розвіяні по чужині. – Полтава: Верстка, 1998. – С. 147.
2. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.771. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 61; ЦДІА України (м. Київ). – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 27 зв.
3. Лотоцький О. Сторінки з минулого. – Кн. 2. – Варшава, 1933. – С. 75.
4. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – С. 84.; ДАПО. – Ф.138. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 38-39.
5. Мартос Б. 50 літ тому (спогад) // Вільне слово (Мюнхен). – 1954. – № 9. – Трав. – С. 6-7; ДАПО. – Ф.138. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 38-39.

6. Тризуб (Париж). — 1928. — № 27. — С. 10-11.
7. Крат П. Українська стародавність. — Торонто-Буенос-Айрес, 1958. — С. 16-17.
8. Ванцак Б. За українську гімназію // Лубенщина. — 1992. — 11 січня. — № 5 (12240). — С. 4.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. — Ф. 3807. — Оп. 2. — Спр. 31. — Арк. 26.
10. Ванцак Б. Унікальне видання // Лубенщина. — 1995. — 11 лист. — № 87(12695). — С. 2; 15 лист. — № 88 (12696).
11. ДАПО. — Ф. 83. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 5-6 зв.
12. Чикаленко Є. Спогади (уривки) // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / Укл. Сидоренко Н., Сидоренко О. — К., 2001. — С. 139.
13. Пустовіт Т. Український посол з Полтавщини (штрихи до біографії Павла Чижевського) // Полтавська Петлюріана. — Ч. 4. — Полтава: «Рік», 2001. — С. 83.
14. ЦДІА України (м. Київ). — Ф. 320. — Оп. 1. — Спр. 817.
15. ЦДІА України (м. Київ). — Ф. 320. — Оп. 1. — Спр. 817. — Арк. 34-34 зв.
16. Там само. — Арк. 10 зв.

Тарас Пустовіт
2007

ШМІДТ Максим Львович

1897 — жовтень, 16, 1938

Коли арештували Максима Львовича Шмідта, а це трапилося 16 січня 1938 р., його доньці Розі було сімнадцять років, навчалась у дев'ятому класі, сину Юрію – на рік менше а сину Ігорю тоді виповнилось лише три роки. В заяві на ім'я секретаря Полтавського обкому партії про реабілітацію в партійному відношенні Л.М.Шмідта його дружина Наталія Василівна Цветаєва писала, що старший син Юрій загинув на фронті, а менший Ігор служить у Радянській армії. Це було на початку 1957 р. Мабуть, Наталії Василівни зараз немає в живих, а Ігоря і Розу мені, на жаль, не вдалось розшукати. І все ж, готуючи цей матеріал, не полишаю надії, що відгукнуться ті, кому щось відомо про їхню долю.

До арешту М.Л.Шмідта його родина мешкала в Харкові, на вулиці Пушкіна, 20. Дружина працювала прокурором міста. Після арешту Максима Львовича сім'ю «ворога народу» з квартири негайно виселили, з прокурорської посади Наталію Василівну також звільнили. Для родини Шмідта настали роки поневірян. Відомо, що в перші повоєнні роки Цветаєва жила в Харкові, в будинку № 17 по вулиці Гиршмана, бо саме звідси вона зверталась у найвищі партійні та судові інстанції з клопотанням про повернення доброго імені своєму чоловіку. І вже тоді, в роки хрущовської відлиги, Наталія Василівна добилась, що 28 листопада 1967 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР реабілітувала Шмідта Максима Львовича в громадянському відношенні, а 10 травня 1957 р. його було поновлено (посмертно) в членах комуністичної партії. Завдяки наполегливим клопотанням дружини він через вісімнадцять років був, так би мовити, повернутий з небуття. Однак в ті роки правда поверталась несміливо, негласно...

Біографія Шмідта звичайнісінька, рядова. Родом він з Феодосії. Батько був грамотним, працював бухгалтером, мати вела домашні справи, виховувала дітей. Сім'я ледь зводила кінці з кінцями. Однак Лев Шмідт останню копійку не шкодував на те, щоб дітей вивести в люди. Максимко, закінчивши місцеву школу, поїхав в Одесу, щоб продовжувати навчання. Там він швидко залучився до політичної боротьби, всією душею сприйняв більшовицькі ідеї. У лю-

тому 1917 р. стає членом РСДРП. З цього часу (а було йому двадцять літ) Максим Шмідт поєднав життя з ленінською партією, активно встановлював, боронив владу рад. Комісар Шмідт запальним словом піднімав червоноармійців в атаку проти білогардійців, бандитів різних мастей, що лютували на Україні. Нарешті закінчилась війна. Та Максим Львович продовжує службу в Червоній армії, бо молода Країна Рад була в облозі недругів, і треба було порох тримати сухим. Тепер він співробітник політвідділу учбових військових закладів Харківського військового округу.

І все ж мирний фронт виходить на перший план. Максима Шмідта, який мав економічну освіту, партія посилає на відповідальну роботу в Українське акціонерне товариство «Плугатар». Це товариство забезпечувало селян республіки сільськогосподарськими машинами, інвентарем. Згодом, коли воно було ліквідоване, Максим Львович – на партійній роботі. Спочатку – в Первомайському райкомі партії, пізніше – в Харківському міськкомі КП(б)У. Працюючи в керівному органі столичної партійної організації (Харків тоді був столицею України), він пройшов справжню школу партійного функціонера. Своєю чуйністю, товариським ставленням, вмінням слухати і чути думку інших Шмідт швидко завоював авторитет і повагу в комуністів міста.

Ось яку характеристику при партійній реабілітації дала йому член партії з 1928 р. Леоніда Мусійвна Копилова: «Знаю т. Шмідт[а] в період його роботи членом президії Харківського міськкому КП(б)У в 1931–1933 роках. У цей час я працювала інструктором міськкому, а потім помічником першого секретаря обкому партії <...> Його відданість партії і справі соціалізму, на мою думку, не підлягали будь-якому сумніву. Саме ці більшовицькі якості і висунули його в склад керівництва партійних органів, зокрема, в комітет партійного контролю. Мені доводилось спостерігати, з яким тактом і чуйністю, і в той же час відповідальністю т. Шмідт підходив до вирішення доль членів партії. Його виступи на засіданнях, як правило, були обгрунтованими. Варто до цього додати і такі його риси: виняткова особиста скромність, педантична чесність і безмежна готовність до виконання будь-якого завдання партії».

Після страшного голодомору українського села, коли треба було оживити сільське господарство, Харківський обком партії рекомендує Максима Шмідта на самостійну роботу в Лозову – на посаду першого секретаря райкому КП(б)У.

Тут в усіх своїх задумах він знаходив щиру підтримку апарату райкому, зокрема, секретаря Сергія Микитовича Муратова. До кабінету Шмідта, як кажуть, ніколи не зачинялися двері. Якщо він був у райкомі, то до нього в будь-який час міг зайти не лише партієць, а й безпартійний і вільно викласти свої думки, пропозиції, поділитися бідою чи радістю. Максим Львович умів вислухати і, якщо було потрібно, поспішав на допомогу.

Вміння працювати з людьми, а цього він вчив і вимагав від інших райкомівців, благотворно позначилося на господарських і соціальних показниках району. Обкомівське начальство на пленумах і нарадах хвалило Шмідта, ставило в приклад його роботу. Першої ж весни по його приїзду в Лозову район в короткі строки впорався з прополованням цукрових буряків, бо почали цей захід тоді, коли ще рослини були в стадії «вилочка». Згодом слідчий в протоколі допиту запише, що Шмідт настійно проводив у життя шкідницькі директиви облземвідділу і обкому партії по прополованню буряків у фазі «вилочка», а це, буцімто, сприяло розповсюдженню довгоносика, тому на окремих плантаціях були зріджені посіви. Отаке «звинувачення» проходить через усю справу «ворога народу». Тоді ж йому буде пришита ще одна, окрім усіх інших, страшна шкідницька дія: за його вказівкою збирання хлібів у районі комбайнами велось на високому зрізі, щоб залишити колгоспну худобу без корму.

Такі «злочини» Шмідта виявлять через кілька років, а тоді він, як говорять, був на висоті. Справи в районі йшли добре. Авторитет першого секретаря був вагомим. Мабуть, тому невдовзі Максима Львовича переводять в апарат обкому партії, де він очолив промислово-транспортний відділ. Звичайно, на цій посаді почував себе набагато впевненіше, бо мав

економічну підготовку, та й досвід роботи в акціонерному товаристві тепер теж знадобився. А крім всього цього, знову – Харків, сім'я, багато старих друзів, товаришів по колишній роботі. Попереду, здавалось, стелилась рівна, без вибоїн дорога. Та від столиці в усі кінці країни почали котитись зловіщі репресивні хвилі, котрі поглинали то одного, то іншого партійного чи радянського керівника, господарника або командира Червоної армії. Однак більшість людей, в тому числі і Шмідт, вважали, що арештовують тільки тих, хто завинив перед партією і народом. І все ж мимоволі закрадалась думка: невже стільки ворогів народу?

Максим Львович і гадки не мав, що так скоро в його службовій кар'єрі відбудуться непередбачені зміни. Незабаром йому було запропоновано виїхати в Лубни, щоб очолити райком партії. Пробув він там зовсім недовго, бо вже в травні 1937 р. Харківський обком КП(б)У рекомендував його першим секретарем Кременчуцького міськкому партії. Місто йому сподобалось своєю ошатністю, зеленим вбранням і повноводим Славутичем. Та й люди тут були добрі, привітні. Колективи промислових підприємств славились революційними традиціями. З перших днів Шмідт з головою поринув у справи, відвідував виробничі колективи, знайомився з роботою партійних осередків, часто виступав з лекціями, бесідами перед кременчужанами.

Вільної хвилини не було. Рідко випадала нагода побувати в Харкові, провідати сім'ю. Втішав себе тим, що в найближчі місяці зуміє перевезти своїх у Кременчук. Та ночами лізли в голову сумні думки, бо міський відділ НКВС зовсім розперезався. Вранці йому доповідали про те, кого минулої ночі було заарештовано, знешкоджено як «ворога народу». До чорного списку потрапляли партійні, господарські керівники, яких знав Шмідт як чесних людей, сумлінних працівників. Він намагався втрутитись в справи цього грізного відділу, та де там. Старший лейтенант держбезпеки Борін категорично відмовився звітувати першому секретареві міськкому партії.

У кінці вересня 1937 р. створюється Полтавська область. Реорганізаційний період усім додав роботи. Шмідт надіявся, що керівництво новоствореної області втрутиться в дії місцевих органів НКВС. Але його сподівання швидко розвіялись. Маховик репресій з кожним днем набирав обертів. Не відав Шмідт і того, що й над ним завис «караючий меч». Лічені дні йому лишилися бути партійним вожаком, бо ще 13 листопада 1937 р. прокурор Кременчука Ляхович, розглянувши матеріал міського відділу НКВС про контрреволюційну діяльність активного учасника право-троцькістської організації Шмідта Максима Львовича, санкціонував ордер на його арешт і утримання в Кременчуцькій тюрмі. Однак з невідомих причин тоді його не було ув'язнено. А перед тим на засіданні оргбюро ЦК КП(б)У по Полтавській області було розглянуто персональну справу Шмідта. В протоколі, зокрема, записано: «<...> За зв'язок з ворогами народу та їх захист, засмічування ворогами партійного і радянського апарату Шмідта М.Л. з роботи першого секретаря Кременчуцького МК КП(б)У зняти. Питання про його партійність вирішити партійній організації Кременчука». 13 листопада його було виключено з лав партії.

А вночі 16 січня 1938 р. на харківській квартирі Максима Львовича було заарештовано. Заарештував його працівник Харківського обласного управління НКВС Ільєвський. В протоколі обшуку було зафіксовано, що вилучено два посвідчення, два блокноти, диплом, паспорт, автобіографію та заяву в парткомісію, дві рушниці (Шмідт був запеклим мисливцем, хоч в останні роки рідко видавалося виходити на полювання). Через кілька днів арештованого відправляють до Полтави. Молодший лейтенант держбезпеки Томін почав фабрикувати справу Шмідта, інкримінуючи йому статті 54-8 та 54-11. На перших допитах Максим Львович відмітав вигадані звинувачення, але швидко зрозумів, що слідчий не відступить від вигаданої версії. Нам нині відомо ті страшні методи, якими добивалися зізнання. Очевидно, пройшов через тортури і Максим Львович. Він «зізнався», що виконував шкідницькі директиви обласного начальства під час прополювання цукрових буряків та збирання хлібів, коли працю-

вав секретарем райкому партії в Лозовій. Однак керівництву обласного управління НКВС здалось, що таких «злочинів» замало для колишнього першого секретаря Кременчуцького міськкому партії. Було вирішено етапувати Шмідта в Київ, у 4-й відділ НКВС УРСР. Там у нього почав вибивати зізнання оперуповноважений Якубенко, але, мабуть, чогось суттєвого він не добився. До того ж своїх столичних «ворогів» було вдосталь... Шмідта відправляють знову в Полтаву. В середині травня 1938 р. починається серія нових допитів. На цей раз доклав рук помічник начальника 1-го відділення 4-го відділу облуправління НКВС Моль...

Нарешті виснажливі нічні допити закінчились. Слідчі таки добились, що всі сфабриковані звинувачення Шмідт визнав. 16 жовтня 1938 р. о 9 год. 15 хв. ранку розпочалось закрите судове засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням дивізійного військового юриста Орлова, на якому за чверть години була розглянута справа підсудного Шмідта Максима Львовича. Вирок безапеляційний – розстріл. І того ж дня він був виконаний. Так сталінські кати обірвали життя чесного громадянина, відданого більшовика Максима Львовича Шмідта. Йшов йому лише сорок третій рік...

Іван Наливайко

ШУМСЬКИЙ

Олександр Якович

грудень, 2, 1890 — вересень, 18, 1946

Про Олександра Яковича Шумського донедавна згадувалось в літературі лише з негативного боку. А сьогодні перед нами розкриваються нові, маловідомі сторінки біографії цієї неповторної особистості, зокрема, ті, що безпосередньо пов'язані з Полтавщиною.

О.Я.Шумський народився 2 грудня 1890 р. у селі Борова Рудня Фастівської волості Житомирського повіту на Волині у бідній селянській родині. Його батько з ранку до вечора працював у маєтку Муравйова. До праці змалку привчив і сина. З шістнадцяти років Олександр трудиться на лісопильному заводі, а згодом заробляє собі на хліб, допомагаючи землеміру. У Москві, куди він подався в 1911 р., йому вдається влаштуватись на роботу та викроїти час для занять на вечірньому науково-популярному відділенні університету імені Шанявського. Навчання тут тривало недовго, давалася взнаки відсутність ґрунтовної загальноосвітньої підготовки, адже свого часу йому вдалося закінчити лише церковно-приходську і двокласну школи. Довелося Олександрові докласти чималих зусиль для поповнення знань шляхом самоосвіти. Він успішно складає екстерном екзамени на атестат зрілості, вступає до ветеринарного інституту.

У Москві Олександр Шумський бере участь у роботі українського соціалістичного гуртка, членами якого були переважно студенти соціалісти-революціонери і соціал-демократи. Спочатку він дотримувався поглядів останніх, а з 1915 р. втратив з ними зв'язок і почав активно співробітничати з групою соціалістів-революціонерів.

Наприкінці 1916 р. по дорозі з Петрограда до Києва О.Я.Шумський був затриманий з негальною літературою, за що відправлений військовою владою на фронт безпосередньо в район бойових дій.

Після повалення самодержавства О.Я.Шумський бере участь у роботі корпусного, армійського з'їзду солдатських депутатів. В квітні 1917 р. як делегат фронтового з'їзду він прибув до Києва, почав працювати в губернському земельному комітеті спочатку інструктором,

а потім був обраний членом управи. Паралельно з цим вів пропагандистську роботу як член партії соціалістів-революціонерів.

Восени 1917 р. його – представника лівої течії – кооптували до складу ЦК УПСР, а пізніше до складу Центральної Ради [1]. Разом з О.Я.Шумським до неї увійшли М.М.Полоз, Г.В.Михайличенко, В.М.Блакитний та інші, які утворили групу так званих «лівобережників». Група висунула вимогу про підписання угоди з Раднаркомом РРФСР. Скориставшись кризою уряду Центральної Ради, очолюваного Голубовичем, група утворила нелегальний лівий уряд на чолі з Северо-Одоевським, розпочала підготовку до здійснення перевороту, спираючись на українізовані військові частини.

Уряду В.Винниченка, який прийшов на зміну попередньому, вдалося перешкодити наміченим планам. Учасників заклоту заарештували, віддали до суду і засудили до страти. Та, скориставшись відступом урядових частин під тиском повсталих київських робітників і радянських червоногвардійських загонів, їм вдалося втекти з-під арешту в січні 1918 р.

Уряд Центральної Ради, як відомо, вступив у переговори з країнами німецько-австрійського блоку. В ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. підписав мирний договір, дав згоду на введення їх військ на територію України. 1 березня німецькі підрозділи, здолавши опір розрізнених радянських частин, вступили до Києва.

О.Я.Шумському довелося перебратися на Волинь, оскільки в Києві залишатись було небезпечно. Влаштувався там на роботу в земельний комітет, в якому працював до розпуску їх гетьманом. Гетьманська варта натрапила на слід Шумського під час його перебування в рідному селі. Лише щасливий випадок врятував Олександра Яковича від неминучого арешту. О.Я.Шумський переходить на нелегальне становище, очолює ревком, який готує повстання проти гетьмана П.Скоропадського в районі Житомира.

Під час Директорії за виступ на Київському губернському з'їзді «трудових рад» від імені лівого крила партії соціалістів-революціонерів Шумський був знову заарештований і засуджений до страти, але доля знову не зрадила його. Скориставшись нерішучістю і розгубленістю конвою, Олександр Шумський здійснив втечу.

23 лютого 1918 р. ліва опозиція в УПСР почала видавати свій друкований орган – газету «Боротьба», в якому піддавала гострій критиці курс української партії соціалістів-революціонерів, заявила про свій розрив з нею, зробивши важливий крок на шляху утворення Української комуністичної партії (боротьбистів) – УКП(б). Її остаточне оформлення припадає на серпень 1919 р. А тим часом О.Я.Шумський виступає як один з організаторів боротьби трудящих проти Директорії, наполегливо відстоює ідею входження боротьбистів до Комуністичної партії (більшовиків) України.

Працюючи у складі колеги Наркомату освіти України в першій половині 1919 р., О.Я.Шумський не залишає активної партійної роботи. Від імені УКП(б) він заявив 19 травня 1919 р. про підтримку об'єднання військових сил радянських республік, тобто підтримав ідею створення їх військово-політичного союзу. 12 червня 1919 р. постановою Політбюро ЦК КП(б)У О.Я.Шумський, М.В.Левицький, В.П.Затонський, В.І.Порайко та інші були введені до складу Галицького бюро при ЦК КП(б)У [2].

На захопленій білогвардійськими військами Денікіна території України, в тій частині Правобережжя, де хазайнували петлюрівці, Шумський, перебуваючи у підпіллі, організовує боротьбу робітників і селян спочатку в Києві, потім у Вінниці і Житомирі. Скориставшись, що керівництво підпільною організацією перейшло до його рук, О.Я.Шумський настійно продовжував вести лінію на зближення з радянською владою, співробітництво з більшовиками. Гостра і безкомпромісна боротьба з цього питання завершилась в березні 1920 р. на Всеукраїнській конференції боротьбистів, яка ухвалила постанову про самоліквідацію та вступ її членів у КП(б)У [3].

В грізний час навали військ буржуазно-поміщицької Польщі О.Я.Шумський виконує ряд відповідальних доручень ЦК КП(б)У. 27 квітня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У направило його у Полтавську губернію. Про активну діяльність Олександра Яковича на Полтавщині свідчать протоколи засідань бюро губернського партійного комітету. Так, на засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У за участю Шумського вирішувались деякі кадрові питання. З врахуванням побажань ЦК КП(б)У, бюро губкому сформувався у складі семи чоловік, а саме: М.О.Скрипника – голова губпарткому, Чернявського – секретар губпарткому, Єрмана, М.О.Алексєєва, Мусінзона, О.І.Буценка, Марченка. Президію губвиконкому очолив Г.М.Покорний, її секретарем став Сагайдак, членами президії: М.О.Алексєєв, П.І.Свистун [4].

З протоколу засідання бюро губпарткому від 26 травня 1920 р. довідуємося, що після ряду службових переміщень обов'язки голови губернського партійного комітету та голови президії губвиконкому врешті-решт були покладені на О.Я.Шумського [5]. Вже 28 травня йому було доручено проінформувати на загальних партійних зборах про підсумки роботи IV з'їзду рад. Бюро губпарткому прийняло також пропозицію О.Я.Шумського про перейменування газети «Селянин» у «Більшовик» та налагодження її регулярного випуску як органу губернського партійного комітету [6].

Незважаючи на короткочасне перебування на Полтавщині (до 17 червня 1920 р.), О.Я.Шумський залишив по собі помітний слід, адже це були напружені, тривожні дні, які вимагали повної мобілізації і зібраності. Пізніше, працюючи на різних відповідальних ділянках роботи повноважним представником Радянської України у Польщі, завідуючим агітпропом ЦК КП(б)У, народним комісаром освіти республіки, він завжди з приємністю згадував полтавський період своєї діяльності, неодноразово приїздив у Полтаву.

Подальша доля О.Я.Шумського склалася трагічно. 13 травня 1933 р. його було заарештовано. 5 вересня 1933 р. комісія ОДПУ СРСР засудила Олександра Яковича Шумського до десяти років виправно-трудових таборів. Однак, за постановою Особливої наради при НКВС СРСР цю міру покарання було замінено засланням у Красноярськ на той же термін [7].

О.Я.Шумський неодноразово звертався до різних установ і особисто до Й.В.Сталіна з проханням переглянути справу, але марно. Більше того, на підставі телеграфного розпорядження НКВС СРСР від 9 жовтня 1937 р. управління НКВС по Красноярському краю 15 жовтня знову заарештувало його. Лише 22 листопада 1939 р. тяжко хворого (параліч ніг) О.Я.Шумського звільнили з-під варті і перевели до лікарні, в якій він перебував майже рік. Доведений до відчаю, Олександр Якович зважився на крайній крок. У записці «для слідства» він писав: «Рішення про самогубство, цю останню вищу форму протесту, я прийняв після того, як вичерпав усі засоби боротьби за реабілітацію». 18 вересня 1946 р. О.Я.Шумського не стало [8].

11 вересня 1958 р. вища судова інстанція СРСР, розглянувши протест головного військового прокурора на постанови колегії ОДПУ від 5 вересня 1933 р. та Особливої наради при НКВС СРСР від 10 грудня 1935 р. відмінила їх і справу щодо О.Я.Шумського припинила за відсутністю складу злочину [9].

1. Архів СНБ України. – Спр. 55475-ФП. – Т. 4. – Арк. 35.

2. Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського / Про минуле заради майбутнього. – К.: В-во при КДУ, 1989. – С. 321.

3. Там само. – С. 322.

4. ДАПО. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4.

5. Там само. – Арк. 14.

6. Там само. – Спр. 6. – Арк. 34, 46.

7. Радянська Україна. – 1991. – 19 січня.

8. Там само.

9. Архів СНБ України. – Спр. 55475-ФП. – Т. 4. – Арк. 141.

ЩЕПОТЬЄВ

Володимир Олександрович

вересень, 25, 1880 — листопад, 1937

Яскрава, непересічна особистість, талановитий науковець-дослідник, обдарований педагог і вмілий організатор, який все своє життя присвятив служінню українській науці і культурі. Таким постає перед сучасниками професор В.О.Щепотьєв, життя якого обірвалося в трагічному 1937 р. З часу перших публікацій про нього минуло більше десяти років [1,2,3,4]. За цей час дослідникам вдалося розширити коло джерел, які поглиблюють і уточнюють окремі аспекти його біографії, науково-педагогічної діяльності, звернутися до аналізу його наукової і творчої спадщини [5,6,7]. Велику роль в уточненні багатьох фактів з життя і діяльності В.О.Щепотьєва відіграло листування відомого літературознавця Петра Петровича Ротача з Миколою Володимировичем Щепотьєвим, сином репресованого вченого, який проживав у Саратові.

Ім'я В.О.Щепотьєва сьогодні увічнене серед пантеону видатних полтавців. Його іменем названо бульвар у новому мікрорайоні міста Огнівка, встановлено меморіальну дошку на фасаді Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, створені музейні експозиції в цьому вузі та в музичному училищі імені М.В.Лисенка.

Володимир Олександрович Щепотьєв народився 25 вересня 1880 р. у місті Полтаві у родині службовця. На формування його духовного світу, громадянських поглядів і вподобань вирішальний вплив справила мати – українка. Як зазначає його син, «любов до матері, її пісні і оточення – ось чому Володимир Олександрович і його сестра стали українськими діячами» [8].

Початкову освіту здібний юнак отримав у бурсі, а в 1900 р. закінчив на «відмінно» Полтавську духовну семінарію. Як кращого учня на кошти губернського земства його відряджають на навчання до Петербурзької духовної академії. В 1904 р. Володимир Щепотьєв закінчує її по відділу словесності. Маючи гострий, допитливий розум, багато читає, цікавиться творами українських, російських та зарубіжних письменників. В академії він оволодів латинню, французькою мовою, самостійно опанував польську і німецьку, що дозволило займа-

тися літературними перекладами. За свідченням сина, Володимир Олександрович все життя писав вірші, однак не публікував їх, «вони були відомі лише товаришам і рідним». Він також підтверджує захоплення батька музикою, котрий «добре грав на фісгармонії, піаніно й гітарі».

З 1904 р. розпочинається педагогічна діяльність В.О.Щепотьєва. У власноручно заповненому ним «Анкетному листі» 1927 р., копія якого зберігається в особистому архіві П.П.Ротача, та в анкеті архівно-кримінальної справи вказано, що з 1904 р. до 1917 р. він викладав російську мову в дівочій епархіальній школі та в музичній школі Полтавського відділення Російського музичного товариства, а з 1917 до 1927 рр. – українську мову та літературу в середніх і вищих навчальних закладах Полтави. Проблеми розвитку освіти були нерозривно пов'язані і з його громадською діяльністю – у 1905 р. Володимир Олександрович брав активну участь в організації Полтавського відділення Всеросійської спілки вчителів [9].

Досить рано розкрився талант В.О.Щепотьєва як дослідника історії рідного краю та народної культурної спадщини. В колі наукових інтересів чільне місце посідало збирання та вивчення українського фольклору. Про велике значення, яке надавав Володимир Олександрович саме цим дослідженням, свідчать його слова з передмови до збірки народних пісень, виданої у 1915 році. «<...> Глибоко переконаний, що народна поезія і народна музика повинні, нарешті, зайняти належне місце у вихованні дітей, витіснивши ті бездарні, нібито дитячі вірші, які розповсюджені на нашому ринку» [10].

У 1909 р. дослідник став членом Полтавської губернської ученої архівної комісії – значного громадського наукового осередку, що об'єднував кращі наукові сили Полтавщини. Його наставниками і однодумцями були відомі історики й етнографи Л.В.Падалка, І.Ф.Павловський, В.О.Пархоменко, А.Ф.Мальцев та інші. На сторінках збірників ПУАК з'являються й перші наукові публікації, присвячені релігійно-пісенній творчості українців у християнський період, суспільним поглядам поета І.П.Котляревського тощо [11]. З часом статті та повідомлення Щепотьєва друкуються у наукових і науково-популярних часописах Києва, Харкова, Полтави, таких як «Україна», «Етнографічний вісник», «Червоний шлях», «Зоря», «Записки Полтавського ІНО» та інших.

Водночас Володимир Олександрович був і бібліотекарем ученої архівної комісії, а також все глибше занурювався у справи впорядкування губернського (з 1923 р. окружного) архіву. 22 серпня 1922 р. його призначено завідувачем відділом історії революції губернського історичного архіву, а згодом і всієї архівної установи. Коли 4 листопада 1925 р. в зв'язку з перевантаженістю викладацькою роботою в Інституті народної освіти він подав заяву з проханням про звільнення з цієї посади, завідувач окружним архівним управлінням Іващенко у наказі написав зворушливо і неказенно: «З почуттям великого жалю доводиться мені задовольнити прохання Вельмишановного Володимира Олександровича, і тільки повна неможливість, повна відсутність у Володимира Олександровича часу для праці в Архіві, примусили мене це зробити».

Він положив початок збиранню, влаштуванню й обробці того всього величезного архівного матеріалу, що в цей час знаходиться в Історичному Архіві. Кожна кімната архіву, кожний стелаж, кожна клітка, кожна в'язка і кожна окрема справа знають свого приятеля – Володимира Олександровича, знають його тому, що він їх любив.

Розстаючись з Вельмишановним Володимиром Олександровичем, я від імені всіх цих архівних справ – мертвих і німих для несвідомих, але живих і красномовних для свідомих, – висловлюю надію й побажання, що Володимир Олександрович, який офіційно залишив Історичний Архів, буде піддержувати зв'язок з ними, продовжуючи наукову працю по архівних матеріалах і допомагаючи співробітникам архіву своїми цінними авторитетними вказівками» [12].

Заслугує на увагу і велика просвітницька діяльність В.О.Щепотьєва на ниві культури. Він брав активну участь у заходах Музичного товариства «Боян», виступаючи з лекціями перед концертами хору, яким керував відомий український композитор і диригент Ф.М. Попадич. Про це свідчать численні афіші, що зберігаються в музеї «Музична Полтавщина».

Науковий підхід і ораторська майстерність робили лекції В.О.Щепотьєва, присвячені народним думам і пісням надзвичайно цікавими, насиченими найрізноманітнішими історичними та літературними екскурсами. Ось як характеризувала його лекцію, що супроводжувала концерт колядок газета «Полтавская речь»: «Лаконічно та яскраво лектор подав еволюцію колядок з часів язичництва і до цієї пори. Лектор виклав не зовнішню історію, а еволюцію змісту самої колядки, зв'язок її з певною епохою. У цей спосіб <...> дозволив побачити в колядці не лише уславлення Христа, а й відображення життя українського народу» [13].

Одним з перших виступів В.О.Щепотьєв виступив як популяризатор творчості М.В.Лисенка. 25 березня 1913 р. в Полтаві вперше в Україні було відзначено роковину пам'яті композитора. Перед концертом В.О.Щепотьєв виступив з великою доповіддю «М.В.Лисенко. Його життя та художня творчість», яка лягла в основу майбутньої книги про генія української музичної культури [14]. Вона була опублікована під псевдонімом В.Будищанець.

Не можна не згадати і про музичну обдарованість Володимира Олександровича. Хоч його син і оцінює надто скромно музичний доробок батька і наголошує, що всі твори «не виходили за межі сімейних стін», все ж за підрахунками Л.Івахненко впродовж 1896–1936 рр. Щепотьєвим було створено 108 пісень, хорів, романсів, дуетів.

Отже, до переломного у вітчизняній історії 1917-го року В.О.Щепотьєв підійшов з сформованими поглядами «свідомого українського діяча». В одному з опублікованих фрагментів листів його сина йдеться якраз про певні корективи версій дослідників щодо цієї проблеми: «Я не можу погодитися з тим, що Володимир Олександрович «ідейно сформувався» в 1917–1920 рр. – в ці роки, завдяки революції, він себе проявив широко. А його «українізація» розпочалася значно раніше, в усякому разі близько 1910 року: це його лекції перед концертами «Бояна» – про веснянки, колядки, історичні пісні, це його перша наукова робота «Головні теми релігійно-пісенної творчості українського народу в християнський період», що була надрукована в 1910 р., це стаття і книжка про М.Лисенка в 1913 році <...> до 1917 року він підійшов вже свідомим українцем» [15].

Як засвідчують сучасники, загальна атмосфера в Полтаві дійсно таїла в собі величезний потенціал національного руху, що виховав велику когорту патріотів, серед яких був і В.О.Щепотьєв. Відомий політичний діяч Микола Ковалевський писав: «Тут, у Полтаві, дух української культури перетривав віки і ніколи не був переможений». Інший громадський і кооперативний діяч Дмитро Соловей помітив, що «<...> людське море, що оточувало Полтаву з усіх боків та наповнювало її кутки, було цілком українське й цілком здорове. Воно (як це виявилось в перші ж місяці революції 1917 року) ховало в собі колосальну національну енергію, але в приспаному стані, в потенції» [16].

Світоглядні і суспільні переконання вченого-патріота з одного боку сприяли активізації і широкому розвою культурного і наукового життя в Полтаві у 1920-х рр., з іншого – становили підґрунтя для виникнення конфлікту з радянсько-більшовицькою системою. Володимир Олександрович не репрезентував жодну з політичних партій революційної доби, не був відомий як публічний політик, однак з глибокою прихильністю зустрів Українську революцію, підтримував культурно-освітні перетворення національних урядів. Вона, на його думку, мала стати вирішальним фактором у розв'язанні національного питання. На одному з допитів під час арешту він викладає слідчому свою позицію так: «Думка про самостійність України була для мене привабливою, але стояла на другому плані. Я ніколи не був фанатиком самостійності і часто думав, що Україні важко було б відстоювати свою самостійність. Я думав головним чином про українську культуру» [17].

Водночас його не полишали роздуми про сутність своїх стосунків з радянською владою, природу внутрішнього конфлікту з нею, який базувався передусім на несумісності моральних і духовних цінностей: «Що ж мене віддаляло від Радянської влади? Моє дрібнобуржуазне становище. Я не відчував економічного гніту як робітник чи селянин. Я відчував лише гніт політичний і національний. Тому діяльність Центральної Ради мене задовольняла. В розгоні Центральної ради я бачив факт не класової боротьби, а національної політики. Я звик до національного гніту в старій Росії і розгін Центральної Ради витлумачив по-старому, що центр утискує країни. Так само я тлумачив і боротьбу Радянської влади з Директорією. Таким чином у мене виробилась недовіра до національної політики Радянської влади» [18].

В.О.Щепотьєв активно підтримував процес українізації освітніх закладів Полтави у революційні роки. Разом з ректором учительського інституту О.А.Левитським, з яким його поєднували й дружні стосунки, брав участь у відкритті 1918 р. в Полтаві історико-філологічного факультету запроєктованого урядом гетьмана Скоропадського університету та Українського народного університету [19].

В часи революції загострилося релігійне питання, яке вилилося у формулу «Українська держава – українська церква». У 1920 р. в Полтаві було засноване «Православне церковне братство», котре «<...> поставило собі за мету організацію на ґрунті «православної восточної церкви» – української автокефальної церкви» [20]. Арештований у справі Спілки визволення України (СВУ) полтавський адвокат, у минулому священик Кость Іванович Товкач вказує, що очолював його В.О.Щепотьєв. Як голова Братства Щепотьєв уходив до Всеукраїнської церковної ради. Діяльність Братства, зареєстрованого в адміністративному відділі губвиконкому, була цілком легальною і припинилася в 1922 р., коли в місті організувалася автокефальна церква з формальними органами управління. Братство ж розкололося на автокефалістів-липківців і автокефалістів-булдовців, і обидва діячі розійшлися в поглядах, що послужило причиною «охолодження в особистих стосунках» [21]. В.О.Щепотьєв сам засвідчував, що «був пов'язаний з процесом українізації церкви» та її діячами єпископом Парфенієм, священниками Ф.Булдовським, К.Кротевичем. Але автокефалію розцінював як політичне явище, а релігія, на його переконання, «повинна бути вище політики і поза політикою», тому через надмірну політизацію від автокефалії відійшов [22].

З 1917 по 1928 рр. науково-педагогічна діяльність В.О.Щепотьєва була нерозривно пов'язана з Полтавським учительським інститутом та історико-філологічним факультетом, об'єднаними у 1921 р. і реорганізованими в Полтавський інститут народної освіти (ІНО). Це був найбільш плідний період у житті педагога і вченого, впродовж якого виявилися яскраві грані його таланту – організатора, дослідника, Вчителя, культурного діяча. То ж не випадково постать Володимира Олександровича стала однією з найавторитетніших в інтелігентських колах міста і далеко за його межами.

У найскладніший період становлення Полтавського ІНО, що супроводжувався запровадженням більшовицьких експериментів та жорстким контролем, В.О.Щепотьєв з 1921 по 1923 рр. був його ректором [23]. Йому вдалося зберегти не лише досвідчені педагогічні кадри, але й дух академічної школи з її культом інтелекту і класичних методик. В.О.Щепотьєв був переконаний, що в навчальному процесі ключову роль відіграє особистість викладача, тому до його фахового рівня мають застосовуватися найвищі критерії, а постійне самовдосконалення – запорука якісних знань студентів. Саме висока вимогливість до самого себе, невміння і небажання віддаватися справі не в повну силу, змусили сумлінного викладача залишити роботу в архіві, яка його дуже цікавила.

В «Анкетному листі» В.О.Щепотьєва вказано, що в ІНО він обіймав посаду «штатного професора 2-го розряду», затверджений на цій посаді 1 березня 1926 р., а призначений займати її з 29 квітня 1926 р., з спеціальності «історія літератури». Володіючи блискучим талантом лектора, він приваблював викладачів і студентів своєю ерудованістю, інтелігентністю,

глибокою людяністю. З надзвичайною теплотою писала про Вчителя його колишня учениця, дитяча письменниця і педагог з Австралії Марія Дейко: «Людина ніжної і чутливої душі та лагідної товариської вдачі, що щасливо сполучалася з дотепністю й жартівливістю, він коштував загальною пошаною і любов'ю.

Золотоустий лектор, він захоплює і веде за собою численну аудиторію, що збирається на його прилюдні доповіді, де він майстерно переплітає українську літературу з історією нашого народу. Дуже мелодійний, баритонального тембру голос, лагідні темні очі, спокійне, обрамоване темною, досить довгою «окладистою» бородою обличчя, неквапна, розважна мова чарували слухачів, а висока ерудиція імпонувала їм» [24].

Хіба не мріє кожний педагог про подібну оцінку своєї праці? А у Володимира Олександровича було й чимало послідовників, які обрали українську літературу і літературознавство справою свого життя. Так, Г.Й.Майфет, навчаючись на фізико-математичному факультеті Полтавського ІНО в 1921–1924 рр., одночасно вивчав курс української мови і літератури, відвідував лекції професора Щепотьєва, на яких, за його словами, аудиторія ледь вмщувала всіх бажаючих. У 1925 р. він вступив до аспірантури Інституту імені Т.Г.Шевченка у Харкові, по закінченні якої викладав західноєвропейську літературу в рідному вузі. Працював викладачем літератури в Полтавському ІНО й інший учень В.О.Щепотьєва – Ю.Ю.Циганенко [25].

Тільки глибока й цілісна особистість з ясними, усвідомленими цілями в житті, що ніколи не втрачала інтересу до нього, залюблена у свою справу, незважаючи на нелегкі життєві випробування, могла так піднесено і, водночас, без фальшивого пафосу ділитися думками з сином, який став студентом Саратовського університету в 1937 р.: «Той факт, що тобі робиться весело, коли ти входиш в університет – це знаменний факт, це тебе тягне до роботи, це запорука, що робота піде добре. Як я любив цей настрій! Як мені весело було входити в аудиторію, де мене ждали слухачі, особливо, коли я збирався говорити про те, що мене самого дуже цікавило. А як таких відділів у моїй науці, які мене не цікавили, було небагато, то настрої у мене завжди був добрий. І пам'ятаю, що з років студентства до останніх років учительовання, я кожного ранку прокидався з цікавістю до наступного дня. Мені було цікаво жити, весело. Кожного дня я počував себе творцем життя. Хороший настрій! Добрий і чесний» [26].

Вболіваючи за долю української культури, вчений вітав політику українізації. Він серед тих, хто навчав української мови службовців, працівників освіти та інших на спеціально створених курсах, працював над термінологічними словниками, а також продовжував науково-дослідницьку працю. Як одне з найважливіших завдань розглядав популяризацію творчості класиків української дожовтневої літератури. Впродовж 1917–1927 рр. він активно співпрацює з видавництвом Полтавської спілки споживчих товариств, пише передмови до видань творів Т.Шевченка, П.Куліша, Б.Грінченка, П.Мирного та інших [27]. Велику роль у навчальному процесі відіграла праця 1918 року «Розмови про українських письменників». Виявляв увагу і до сучасного йому літературного процесу в Україні, був особисто знайомий з молодими письменниками, зокрема, Майком Йогансенем, Григорієм Епіком, Остапом Вишнею. Знайомство з останнім відбулося під час літературного вечора в ІНО, коли той читав студентам свої твори, а Г.Епік у 1927 р. приносив на «суд» професора свої вірші і дуже засмутився, почувши, що «вони непогане наслідування Шевченка» [28].

З винятковою увагою В.О.Щепотьєв ставився до діяльності місцевих краєзнавчих товариств і об'єднань. Він був одним із фундаторів Українського наукового товариства дослідження пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, яке виникло влітку 1917 р. Тематика доповідей дослідника засвідчує його наукову зрілість і компетентність [29]. Разом з професорами ІНО І.Рибаківим, В.Щербаківським, Н.Мірзою-Авакянц Володимир Олександрович залучав студентську молодь до краєзнавчої і пам'яткоохоронної діяльності.

Члени товариства організували ряд експедицій з метою виявлення цінних мистецьких речей в колишніх поміщицьких садибах в околицях Полтави, врятування археологічних пам'яток Лубенського, Роменського, Прилуцького повітів [30]. Тільки на протязі 1919 р. члени товариства спільно з губернським комітетом охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи взяли на облік 39834 предмети, передали до музеїв та архівів 12605 предметів, видали 100 охоронних грамот на приватні колекції [31].

Влітку 1921 р. В.О.Щепотьєв у складі групи членів товариства, до якої приєдналася і сестра Марія Олександрівна, науковий співробітник Музею українського мистецтва у Харкові, вперше здійснили комплексну експедицію до села Яреськи. Дослідники вивчали сільську архітектуру, побут, господарство, фольклор, зібрали чимало зразків виробів народної творчості, пісенних записів тощо [32].

В цей час виявилися неабиякі здібності В.О.Щепотьєва як організатора науки. Він був одним із авторів статуту наукового товариства і звернення до губернського відділу народної освіти з проханням зареєструвати його як наукову установу. Не отримавши згоди, президія товариства звернулася до Всеукраїнської Академії наук з аналогічним клопотанням. 18 лютого 1924 р. воно було включене до числа наукових установ при ВУАН. Очолив товариство В.О.Щепотьєв. Одночасно він став позаштатним співробітником етнографічної комісії ВУАН, а також членом постійної академічної комісії для видання пам'яток новітнього письменства [33]. Авторитет Володимира Олександровича як знаного науковця засвідчений і тим, що до нього звертався за рецензуванням деяких праць академік М.С.Грушевський [34].

Водночас за участю вченого велася підготовка до створення у Полтаві науково-дослідної кафедри краєзнавства при ІНО, яка, окрім наукових досліджень у контексті резолюцій Всеукраїнської конференції по вивченню продуктивних сил (28 грудня 1924 – 5 січня 1925 рр.), мала здійснювати підготовку аспірантів. Професор Щепотьєв увійшов до складу історико-економічної секції, однак кафедра через відсутність фінансування так і не розгорнула своєї роботи [35].

Музейні заклади міста теж перебували у сфері наукових інтересів дослідника. Як член наукового товариства, він одним з перших після смерті письменника Панаса Мирного піклувався про увічнення його пам'яті, створення меморіального музею [36]. У Полтавському державному музеї завідував кабінетом фольклору та мови історико-етнографічного відділу, котрим керував К.В.Мощенко [37]. Підсумком плідної наукової діяльності є вихід у світ близько 100 робіт – книг, брошур, статей, частина яких залишилася, на жаль, у рукописах.

Без Володимира Олександровича Щепотьєва неможливо уявити мистецьке і театральне життя Полтави 1920-х рр. Людина з витонченим літературним і музичним смаком, він багато зробив для становлення художніх і театральних колективів, аматорських гуртків. Так, у 1921 р. брав участь в організації у Полтаві театральної студії, у 1925–1926 рр. завідував літературною частиною в групі драматичного театру.

Щиру вдячність від української громадськості отримав В.О.Щепотьєв як перекладач на українську мову поетичних і драматичних творів. Наприклад, для постановки у Полтавському театрі ним була перекладена п'єса Е.Золя «Париж», для оперного театру, який існував у Полтаві впродовж 1919–1926 рр., В.О.Щепотьєв переклав лібрето опер Гуно «Фауст» (1919 р.), Леонковалло «Паяци» (1919 р.), Монюшко «Галька» (1920 р.), Феррарі «Мадонніне намисто» (1925 р.). Ці опери звучали і в інших театрах України до 1930 р [38].

Проживаючи в с. Веприк Гадяцького району після заслання, Володимир Олександрович захопився перекладами з французької поезії Беранже, причому було перекладено майже всі вірші поета. В 1935–1936 рр. він надсилав їх для фахової оцінки поетам П.Тичині і М.Рильському. Перший не відповів, а Максим Тадейович написав, що «переклади задовільні і радив звернутися в Держвидав» [39]. Однак вони ніде не публікувалися і зберігаються в родинно-му архіві сина Миколи Володимировича.

Особистість професора Щепотьєва яскраво виділялася на небосхилі української культури. Він був її щирим патріотом, глибоким знавцем і палким пропагандистом. Водночас ученого непокоїла перспектива національної самобутності українського народу в умовах радянської влади. Більшовики з класових позицій ототожнювали поняття «патріотизм», «націоналізм», «сепаратизм», «петлюрівщина». Розвій української науки і культури, зростання національної свідомості становили загрозу бажаній монолітності державного утворення під назвою СРСР. Комуністична партія посилює роль карально-репресивних органів у боротьбі з «буржуазно-націоналістичними» тенденціями в Україні, згоргаючи розпочату нею ж політику українізації. Органи ДПУ розгорнули переслідування провідних діячів науки і культури. Так, циркулярні листи «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 р. та «Про український сепаратизм» від 4 вересня цього ж року, підготовлені в Секретному відділі ДПУ УСРР, орієнтували місцеві органи в питаннях про «сутність, історію і тактику українського сепаратизму», а також висували конкретні завдання, що їх мали розв'язувати органи ДПУ. Зазначаючи, що «новий національний курс» після XII з'їзду ВКП(б) зробив неможливим продовження збройного спротиву більшовицькій владі, документи наголошували, що українські націоналісти перенесли вістря своїх зусиль на «культурний фронт», використовуючи легальні можливості для протидії. У складі Секретно-політичного відділу існував спеціальний 2-й відділ, який займався «українською контрреволюцією», в тому числі і «наркоматом освіти з усіма його органами».

Отже у республіці процес згортання українізації збігався у часі і тісно переплітався з пошуком небезпечних «українських націоналістів» і підготовкою першого великого судового процесу над її провідниками, котрим стала справа СВУ. В.О.Щепотьєв не помилився у своєму невтішному прогнозі, підстав для якого було більше ніж досить: «Мені часто здавалося, що українізація проводилася тільки в інтересах зовнішньої політики, щоб привабити на свій бік українців, які живуть за кордоном. Я все думав, що українізацію відмінять» [40]. Такі сумніви не полишали й інших представників полтавської інтелігенції, об'єднаних спільними культурно-освітніми і науковими інтересами.

У контексті взятого державою курсу під підозрою в контрреволюційній діяльності опинилися найавторитетніші українські діячі у центрі і на місцях. Одним з символів української контрреволюції влада зробила академіка Сергія Єфремова. Його приїзд до Полтави у 1923 р. мав на меті наукову роботу в музеї та збір матеріалів про творчість Панаса Мирного. Зустріч з ним місцевої інтелігенції відбувалася на квартирах М.Рудинського і К.Товкача. Останній під час слідства у справі СВУ спочатку категорично відкидає політичний характер зустрічей і розмов. Навпаки, говорить, що С.Єфремов був «так зайнятий розбиранням матеріалів про П.Мирного, що навіть не виконав елементарної данини ввічливості – першому завітати до мене по приїзду в Полтаву», а «вечірка у Рудинських дійсно мала самий звичайних характер «гостей» з музикою і співами» [41]. Був на цій вечірці і В.О.Щепотьєв, що було природньо, оскільки з Рудинськими сім'ї товаришували, а також К.Мощенко, В.Воропай, О.Бузинний, П.Голобородько. Заперечує К.Товкач і будь-які зв'язки з професором Щепотьєвим: «Чи були в мене бесіди на політичні теми з В.О.Щепотьєвим? Категорично засвідчую, що не було і про його політичні і соціально-економічні переконання ані найменшого уявлення не маю. Взагалі ми не були знайомі «домами» і в гостях один в одного не бували. А крім того через деякі принципові розходження в питаннях автокефальної церкви стосунки між нами були напружені, і при зустрічах ми обмінювалися офіційними вітаннями» [42].

Однак це не зашкодило слідству, яке здійснювалося полтавським окрввідділом ДПУ, кваліфікувати перебування Єфремова у Полтаві в 1923 р. як початок організації «Братства української державності» – попередниці СВУ, а ініціатором втягування Щепотьєва у 1926 р. до лав СВУ назвати К.Товкача [43].

Слідуючи директивним вказівкам про «контрреволюцію на культурному фронті», полтавські чекісти тримали в полі зору наукові, громадські, кооперативні організації. На початку 1927 р. співробітниками окрвдділу ДПУ була заведена оперативна агентурна розробка під назвою «Культуртрегери», яка стосувалася переважно членів наукового товариства. У щотижневих інформаційних зведеннях серед «членів» так званої «правої української групи» зустрічаємо прізвища Г.Коваленка, А.Левченка, П.Голобородька, Д.Голобородька, В.Воропая, Г.Ващенко, А.Ломакіна, І.Жигадла, Зимбалецького. В.О.Щепотьєва називають «головним ідеологом групи» [44]. Про поїздки, зустрічі, зміст розмов підозрюваних співробітники ДПУ були детально поінформовані, оскільки їм вдалося завербувати кількох освідомлювачів з оточення Щепотьєва. Так, у інформзведенні за 3–9 липня повідомлялося, що «по висвітленню цієї групи працює секретний співробітник Полтавського окрвдділу ДПУ «Правдивий». Крім того, при здійсненні операції було арештовано 3-х членів групи, один з яких майже оброблений і на днях буде завербований. Для його зашифровки арештовані члени групи будуть звільнені. Таким чином, висвітлення групи буде вестися двома агентами. Нами вжито заходів по виявленню харківських знайомих Щепотьєва і Левченка» [45].

Ескалація політичної напруги навколо «українського сепаратизму» закономірно призводила до невинуватеної підозрливості щодо визначеної категорії осіб, тенденційного трактування будь-яких їх висловлювань або навмисного пересмикування фактів, що давало можливість включати їх у сфабриковані схеми «антирадянської діяльності». А відсутність соціально-політичного плюралізму в радянському суспільстві відкривала для цього необмежені можливості. Так, участь В.О.Щепотьєва у конференції з питань українського правопису в Харкові трактувалася як привід для таємних зустрічей з професорами Студинським і Свенцицьким, членами Львівського наукового товариства, і директором Українського інституту в Празі Симовичем. Негайно після повернення він скликає «актив групи» і розповідає, що його співрозмовники «дали конкретну інформацію і вказівки як вести антирадянську роботу», повідомили, що «в Польщі і Чехословаччині є багатотисячна армія української еміграції, готової боротися за створення єдиної великої Української народної республіки на засадах повного демократизму. Однак з метою обережності, поки не буде підготовлена громадська думка свідомої української спільноти до відповідного виступу тут, в радянській Україні, до того часу з боку Заходу не буде зроблено жодного нетактовного кроку, щоб не провалити роботу на Україні» [46].

Оскільки Щепотьєв досяг повного взаєморозуміння з своїми співрозмовниками в багатьох питаннях, зокрема, й в оцінці політики українізації, вони прийшли до висновку про необхідність «тримати постійний зв'язок між закордонними військово-політичними колами і такими організаціями тут, на Україні». І ось тут, ймовірно, оперативникам здалося, що вони знайшли ключовий момент, який можна буде використати як доказ у звинуваченнях в шпигунських зв'язках з закордоном – вчені домовилися про обмін науковою інформацією і друкованими виданнями. З інтерпретованих чекістами даних агента виходило, що міста Прага і Львів мають стати центрами антирадянської роботи, «де всі особи будуть гарантовані від арештів і будуть мати матеріальну і моральну підтримку», також «вони зручні й тим, що там є ряд українських наукових установ, від імені яких і на їх ім'я можна посилати і отримувати під виглядом наукових матеріалів різні військово-політичні матеріали» [47].

У зв'язку з цим керівництво ДПУ УСРР рекомендувало Полтавському окрвдділу «посилити перлюстрацію наукової кореспонденції Полтавського наукового товариства, так як у випадку, якщо інформація з-за кордону буде справді вислана, вона буде йти саме під виглядом наукових праць». Намічалися і заходи по розширенню кількості агентури [48]. Очевидно, перлюстрація супроводжувалася вилученням поштових відправлень, тому що полтавські науковці по суті втратили зв'язок з ВУАН, і в вересні відрядили П.Голобородька до Києва. По дорозі він зупинявся на тиждень у селі Любарці Прилуцького округу в родичів, перебуваючи

весь час під наглядом ДПУ, оскільки «Прилуцькому і Київському окрвїдділам ДПУ дані за-вдання по спостереженню за Голобородьком» [49].

Накопичуючи компрометуючі дані на В.О.Щепотьєва, чекісти зафіксували його зустрічі у Харкові з «підозрілим Ф.Савоном», розмови про відновлення «Селянських спілок», які ніби-то «стануть на платформу, проголошену Симовичем, Студинським і Свенцицьким», а агент «Правдивий» після бесіди з К.Товкачем повідомив, що того «Щепотьєв намагався втягнути в роботу групи». Навряд чи можна вважати останнє достовірним, зважаючи на неодноразові свідчення самого Товкача про прохолодні стосунки з Володимиром Олександровичем: «<...> від Щепотьєва я нічого не знав про настрої і наміри, як його особисті, так і взагалі серед вчителів». До того ж Товкач запевняє під час допиту, що «Ніхто з українців Полтави мені про таку свою роботу ніколи не говорив. Не було у мене також розмов про методи і предмет націоналістичної пропаганди ні в порядку групового об'єднання по лінії практичної роботи, ні в порядку індивідуального ідеологічного впливу». Він впевнено заявив, що у нього і «<...> зараз залишилась глибока переконаність у тому, що в Полтаві серед вчителів не було націоналістичної організації» [50].

Критична маса звинувачувальних фактів накопичилася на початок 1928 року і в березні В.О.Щепотьєва заарештували. Містом пройшли чутки, ніби причиною арешту стало те, «що в одній з своїх лекцій торкнувся Троцького і троцькістської опозиції» [51]. Миттєво відреагувала рада наукового товариства, яка ухвалила рішення про виключення з списків «<...> Бузинного О.Г., Воропая В.С., Голобородька П.Г., Жигадла І.А., Рекала Є.Л., Тахтаєва О.К., Чуйка В.С., Щепотьєва В.О., які перебувають під слідством ДПУ за звинуваченням у контрреволюції» [52].

Професору Щепотьєву довелося пояснювати слідчим про відсутність політичних мотивів у своїй діяльності. Необхідність об'єднання національних сил він бачив у тому, «<...> щоб у випадку необхідності захищати права української культури. Її я завжди ставив на першому плані». Під тиском слідства арештованому доводиться виправдовуватися та «розкаюватися» у несконених «злочинах»: «В навчальній роботі, читаючи лекції я не спотворював факти, але одні висовував, а інші затушовував. Щоб вказати, що українську культуру треба оберігати, (а я вже очікував, що українізацію припинять), я особливо детально зупинявся на багатьох фактах утисків, яких зазнавала українська література в старій Росії. Факт її розквіту в радянський час погано бачив через свій націоналізм. Я багато говорив про стару літературу і мало про сучасну. Я хотів, щоб у слухачів створювалося те ж побоювання, що й у мене: що українська література весь час під загрозою, що її знову можуть утискувати» [53].

Володимир Олександрович був у адміністративному порядку висланий у містечко Славгород Алтайського краю, а восени 1929 р. в супроводі двох співробітників ДПУ привезений до Харкова на судовий процес у справі СВУ. Вирок лишився попередній – 3 роки заслання. Як згадує син, через зволікання його виконання «батько сам попросив дозволу повернутися у Славгород». Тут він працював викладачем російської мови у Славгородському сільськогосподарському технікумі, знаходив у собі сили для творчої праці і вивчав життя і побут сибірських народів, збирав місцевий фольклор, писав музику до дитячих п'єс, допомагав сільбуду. У 1928 р. листувався з І.Ломакіним, який перебував на засланні у Комі. Головною темою були плани щодо написання книги про творчість Лесі Українки.

У 1934 р. В.О.Щепотьєв повертається з заслання у віці 57 років. Хоч заборони оселитися в Полтаві й не існувало, однак сім'я втратила будинок, майно, тому Володимир Олександрович з дружиною їде у Веприк до сестри останньої. Син у листуванні з П.П.Ротачем вказує, що тут «батько з часом прилучився до роботи в сільбуді. На запрошення сільбудівців він готував у виставах співаків, акомпанував їм на сцені. В сільбуді, завдяки його допомозі, в 1935–36 рр. були поставлені «Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», а в 1937 році – «Пошилися в дурні». Основною роботою батька у Веприку були

переклади з Беранже <...> » [54]. До моменту другого арешту лише одного разу в 1935 р. побував у Полтаві, відвідав Г.Г.Ротмістрова, Г.А.Коваленка, з котрим радився про свої літературні переклади, а той у свою чергу розповідав про роман, який пише, на вулиці випадково зустрів Д.М.Коллонтая. 1937 р. до Веприка приїздив викладач Харківської консерваторії з фонографом для запису старовинних пісень і звернувся до Володимира Олександровича як консультанта. «Ми довго вели бесіду про те, як він хоче на основі народної пісні побудувати нову теорію музики», – говорив Щепотьєв [55].

Влада подбала про ізоляцію опального професора. Спілкування його обмежувалося переважно родинним колом. Однак нова хвиля репресій 1937-го року захопила знову В.О.Щепотьєва. У постанові про його арешт від 21 вересня 1937 р. помічник оперуповноваженого ГУГБ Гадацького райвідділу НКВС Глушак вказує: «<...> підозрюється у злочинах, передбачених статтею 54-10 ч. 1 КК УРСР, які виявилися в тому, що він серед населення висловлював контрреволюційні настрої з націоналістичним ухилом, також переховував у себе контрреволюційно-націоналістичну літературу, яку поширював серед населення». Далі йшло формалізоване кліше: «вн своїм перебуванням на свободі може вплинути на свідків, також ухилитися від суду і слідства», тому В.О.Щепотьєва взяли під варту до Лубенської в'язниці, а пізніше перевели до Полтави [56].

Матеріали допитів Володимира Олександровича не залишають сумнівів у його відвертості, та й чи був сенс щось приховувати, коли ДПУ не припиняло нагляд за ним, а злочинів, у яких треба було б зізнаватися, не було. Він визнає, що, будучи зусібч міською людиною, тримався далеко від селян, іноді навіть відмовляв їм у написанні клопотань. «А тримаючись від них далеко, чи міг я вести серед них будь-яку діяльність, а тим більше злочинну?» – ставить він риторичне запитання. «Навіть буваючи в драмгуртку, я намагався займатися тільки справою і говорити тільки про справу, а посторонніх розмов я боявся і уникав». Родину Щепотьєвих, як і інших односельців, діяли економічні негаразди: «Збираючись за картами, скаржилися на дорожнечу, наслідки голоду. Сільська кооперація припинила продаж хліба по встановленій ціні. Хліб на руках подорожчав. Майже всі гроші йшли на купівлю печеного хліба у сусідок. І я теж почав скаржитися, звинувачуючи кооперацію, сільраду, район» [57]. Ці слова відбивали реальний стан соціально-економічного розвитку радянської держави, і аж ніяк не нагадували «злісні наклепи на радянську дійсність».

Як людина чесна, що завжди жила за нормами закону і моралі, Володимир Олександрович апелює до держави: «Я вірю в радянське правосуддя <...> Я хочу, щоб останні три роки мого життя залишилися такими незаплямованими, якими вони були в дійсності <...> не допускаю думки, щоб у Радянській країні був засуджений невинний, які б тяжкі звинувачення проти нього не знаходилися» [58]. Але ці слова, зафіксовані в протоколі, потонули в атмосфері «великого терору». Та й на що міг сподіватися заарештований, якщо у звинувачувальному висновку він зображений головним фігурантом надуманої контрреволюційної організації: «Він керував і задавав тон всьому націоналістичному рухові в Полтаві» [59].

Ще під час першого арешту на прогулянці в тюремному дворі Полтавського окрвідділу ДПУ Володимир Олександрович, зіткнувшись з Костем Товкачем, задав фатальне запитання: «А що, Товкач, чи нас не постріляють?», на що той відповів: «Ще вас не стосується, бо ви вже засуджені, а вдруге судить не можна» [60]. Кость Іванович помилявся. Репресивний механізм не визнавав логіки права – він керувався «революційною доцільністю» і сталінською тезою про посилення класової боротьби при соціалізмі.

Витяг з протоколу № 4 засідання особливої трійки УНКВС в Полтавській області від 17–19 листопада 1937 р. засвідчує, що професора Щепотьєва засудили до вищої міри покарання:

«Слухали: справу № 1500 відділу УГБ Полтавського обласного УНКВС по звинуваченню Щепотьєва Володимира Олександровича, 1880 р. н., уродж. м. Полтави, українця, службов-

ця, в минулому учасник СВУ, за що був засуджений на 3 роки, учасник к / р. націоналістичної організації, до арешту пенсіонер, проживав у с. Веприк, Гадяцького р-ну, Полтавської обл. по ст. 54-1 ч. 1 і 54-11 КК УРСР.

Ухвалили: Щепотьєва Володимира Олександровича розстріляти. Майно, яке належить особисто Щепотьєву, конфіскувати» [61].

Вирок був приведений у дію цього ж місяця 1937 р. [62]. Проте у відповідь на клопотання сина, йому повідомили у 1957 р. в УКДБ Саратовської області, що батько помер «від паралічу серця». Аналогічну довідку від 4 травня 1960 р. знаходимо в архівно-кримінальній справі. Цим документом визначалося: «зарєєструвати в ЗАГСі Виконкому Гадяцької районної ради депутатів трудящих смерть гр. Щепотьєва Володимира Олександровича, як таку, що настала в місцях ув'язнення 20 травня 1941 року від паралічу серця. Свідцтво про смерть видати Щепотьєву Миколі Володимировичу» [63].

Дослідження «великого терору» та його наслідків актуалізує проблему методів ведення слідства органами НКВС. Доведеним фактом є застосування під час допитів тортур, шантажу та інших форм насилля, під тиском яких заарештовані підписували безглузді зізнання, сконструйовані слідчими. Наприклад, Любов Костянтинівна Коллонтай у клопотанні на ім'я Генерального прокурора наводить слова чоловіка, адресовані їй через знайомого: «Передайте моїй дружині, що я підписав усе, що наказали. Більше терпіти не міг». Щодо вчителя Я.Г.Постольника процедура слідства, за його власними свідченнями, була наступною: «В процесі слідства мене один раз допитали, потім відправили на відбуття покарання, рішення суду мені не оголошували і конкретно мені невідомо, за що я був засуджений». А з постанови у справі видно, що йому інкримінували участь «у нелегальній антирадянській організації в Полтаві, що ставила за мету відокремлення України від Радянського Союзу і утворення самостійної буржуазної держави», що й потягло за собою 10 років ув'язнення [64].

Іншого фігуранта цієї ж кримінальної справи надзвичайна сесія Харківського обласного суду засудила до 2 років ув'язнення за те, що будучи секретним співробітником («сексотом») з оперативної розробки «контрреволюційної групи вчителів», з'явився до одного з них і «попередив, що він є сексотом і отримав завдання по стеженню за ним».

Вочевидь, тільки із застосуванням насилля можна змусити поставити підпис під «зізнанням» в протоколах допитів групової справи, за якою проходили 15 полтавських освітян, серед яких був і професор В.О.Щепотьєв, такого змісту: «група організувала під виглядом хороших гуртків й інших гуртків бойові групи серед селянства», «учнів шкіл ця група виховувала в націоналістичному дусі і готувала з них кадри бойових повстанських груп», «мала намір здійснити ряд терактів над партійним керівництвом України» тощо [65].

Професора Щепотьєва спіткала доля мільйонів українців, які не вкладалися в рамки тоталітарної системи. Реабілітація прийшла в кінці 1950-х рр. Додаткове розслідування у відповідь на протест прокурора Полтавської області встановило: звинувачення побудоване на неперевіраних даних, що базуються на визнанні своєї вини самими засудженими, неконкретних, які викликають великі сумніви. Слідство проводилося необ'єктивно і не відповідало вимогам закону. Звинувачувальний висновок по справі був складений невідомо коли, а затверджений начальником УНКВС 25 листопада 1937 р., тоді як по справі 17–19 листопада вже відбулося рішення особливої трійки. Протоколи допитів засуджених виправлялися, дописувалися і змінювалися після того, як вони були підписані звинувачуваними. Наводяться й інші факти суттєвих процесуальних порушень, які були очевидними навіть у 1958 р. [66].

Наведені вище порушення процесуальних норм ведення слідства визнавали й самі чекісти ще в 1938–1939 рр. зокрема, у Полтавському управлінні НКВС після арешту його начальника О.Волкова на початку січня 1939 р. відбулися 5-денні партійні збори з єдиним питанням порядку денного: «Про викривлення в роботі УНКВС» [67]. Слідство у справі Волкова показало, що «<...> ним створювалися фіктивні справи, на допитах до арештованих застосо-

увалися засоби фізичного впливу». керівники підрозділів підтвердили, що за вказівкою начальника вони «вносили у протоколи неіснуючі факти», підробляли підписи на протоколах, не допитували свідків, а брали анкетні дані певних людей і від їх імені складали сфальшовані протоколи, «вибивали з арештованих провокаційні дані, за якими проводилися подальші арешти і створювалися фіктивні антирадянські організації» [68].

Все це дало підстави президії Полтавського обласного суду 5 липня 1958 р. ухвалити рішення про відміну постанови Особливої трійки і припинення справи, за якою проходив В.О.Щепотьєв, «за недоведеністю пред'явленого звинувачення».

Ім'я Володимира Олександровича Щепотьєва повернулося до людей таким же чесним, незаплямованим, яким і було насправді за його життя. Страдницький шлях, пройдений ним разом з мільйонами репресованих, має стати пересторогою рецидивів тоталітаризму в нашій державі.

1. Граб В. Під пресом 37-го...//Зоря Полтавщини. — 1989. — 10 жовтня. — С.4.
2. Бабенко Л. Велетень літературного краєзнавства. В.О.Щепотьєв //Репресоване краєзнавство: 20-30 роки. — К., 1991. — С. 80-84.
3. Бабенко Л. Блискучий талант. Щепотьєв Володимир Олександрович /Реабілітовані історією. — Київ-Полтава, 1991. — С. 64-69.
4. Ротач П.П. Уточнення і доповнення до біографії проф. В.О.Щепотьєва // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції. — Полтава, 1998. — С. 68-83.
5. Ротач П. Фольклорист, музикознавець, перекладач //Друг читача. — 1990. — 13 вересня.
6. Івахненко Л. Його вітала публіка й артисти//Друг читача. — 1990. — 27 грудня.
7. Дяченко А. Демократизм Котляревського вивчає В.Щепотьєв//Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях, коледжах. — 1990. — № 3. — С. 207-210.
8. Ротач П. Уточнення і доповнення до біографії проф. В.О.Щепотьєва... — С. 76.
9. Архів музею «Музична Полтавщина» Полтавського музичного училища імені М.В.Лисенка.
10. Щепотьєв В. Народные песни, записанные в Полтавской губернии (с копиями) // Издание Полтавской губернской архивной комиссии. — Полтава, 1915. — С. 4.
11. Щепотьєв В.А. Главные темы религиозно-песенного творчества украинского народа в христіанский период// Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. VII. — Полтава, 1910. — С. 1-45; Його ж: Демократические симпатии И.П.Котляревского (К 50-летию со дня освобождения крестьян)// Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. VII. — Полтава, 1912. — С. 37-44; Його ж: Книжный вариант одного из народных рассказов А.Л.Стороженко. — Там само. — С. 46-48.
12. Ротач П. Уточнення і доповнення до біографії проф. В.О.Щепотьєва... — С. 85.
13. Полтавская речь. — 1912. — 17 янв.
14. Будишанець В. Славний музика Микола Лисенко. — Полтава, 1913.
15. Ротач П. Уточнення і доповнення до біографії проф. В.О.Щепотьєва... — С. 79.
16. Бабенко Л., Аліман М., Дмитро Соловей //Українські кооператори. Історичні нариси. — Кн. 2. — Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. — С. 257-272.
17. Архів Управління Служби безпеки України (далі Архів УСБУ) в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 1. — Арк. 237-238.
18. Там само. — Арк. 236 зв., 237.
19. Єрмак О.П. «Це був справжній український патріот, людина з ґрунтовною освітою...»(Олекса Августинович Левитський) //Історія Полтавського педагогічного університету в особах (на посвяту 90-річчя заснування навчального закладу). — Полтава: АСМІ, 2004. — С. 82-90.
20. Державний архів Служби безпеки України (далі ДАСБУ). — Спр. 67098. — Т. 222. — Арк. 4.
21. Там само. — Арк. 16.
22. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 1. — Арк. 239.
23. Архів музею Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.
24. Ротач П. Уточнення і доповнення до біографії проф. В.О.Щепотьєва... — С. 69.
25. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 15125-С. — Арк. 28.
26. Ротач П. Уточнення і доповнення до біографії проф. В.О.Щепотьєва... — С. 73-74.
27. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 6595-С. — Арк. 2.
28. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 1. — Арк. 244 зв.
29. Записки Українського наукового товариства дослідження пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Вип.1. — Полтава, 1919. — С. 2, 3.
30. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ). — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 729. — Арк. 286.
31. ЦДАВОУ. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 685. — Арк. 13, 14.
32. Записки Полтавського наукового товариства при ВУАН. — Вип. 2. — Полтава, 1928. — С. 5-6.
33. Відомлення Української Академії наук у Києві. — Київ, 1927. — С. 18.
34. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 1. — Арк. 241.
35. Бабенко Л., Тутик Л. Полтавська науково-дослідна кафедра краєзнавства //Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали. — Полтава, 1994. — С. 233-234.

36. Записки Полтавського наукового товариства при ВУАН. — Вип. 2. — Полтава, 1928. — С. 18.
37. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 15125-С. — Арк. 24, 37.
38. Івахненко Л. Назв. праця.
39. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 1. — Арк. 246 зв.
40. Там само. — Арк. 237.
41. ДАСБУ. — Спр. 67098. — Т. 222. — Арк. 29.
42. Там само.
43. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 1. — Арк. 236-236 зв.
44. ДАСБУ. — Спр. 370. — Т. 3. — Арк. 3 зв.
45. Там само. — Арк. 5.
46. Там само. — Арк. 3-4.
47. Там само. — Арк. 4 зв.
48. Там само. — Арк. 48.
49. Там само. — Арк. 126 зв.
50. ДАСБУ. — Спр. 67098. — Т. 222. — Арк. 89, 101.
51. Там само. — Арк. 39.
52. ЦДАВОУ. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1444. — Арк. 6.
53. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 1. — Арк. 237 зв., 242 зв.
54. Ротач П. Уточнення і доповнення до біографії проф. В.О.Щепотьєва... — С. 71.
55. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 1. — Арк. 124.
56. Там само. — Арк. 104-105.
57. Там само. — Арк. 243, 249 зв.
58. Там само. — Арк. 254.
59. Там само. — Арк. 78.
60. ДАСБУ. — Спр. 67098. — Т. 222. — Арк. 114.
61. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 1. — Арк. 412.
62. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179. — Т. 4. — Арк. 77.
63. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 1. — Арк. 324.
64. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 3. — Арк. 3, 13.
65. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 1. — Арк. 37.
66. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 5179-С. — Т. 3. — Арк. 214-242.
67. Державний архів Полтавської обл. — Ф.П-3809. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1-92.
68. Архів УСБУ в Полтавській обл. — Спр. 3900-С. — Т. 6. — Арк. 578, 579, 580.

Людмила Бабенко
2007

ЯКИМЕНКО

Семен Андріянович

січень, 7, 1893 — вересень, 3, 1938

Саме на перший день Різдва Христового, 7 січня 1893 р., у засніженому полтавському селі Берестівці у молодого подружжя Марії та Андріяна Якименків прийшов у світ їхній первісток. Назвали хлопчика, як тоді годилося, за церковним календарем – Семеном.

Рід Якименків від діда-прадіда був хліборобський. Господарство вели справно. Оскільки сім'ї були чималі, завжди поралися своїми силами. Наймитів не мали. Пізніше їх прозвуть середняками.

З-поміж братів одному лише Андріяну пощастило оволодіти грамотою, а почерк у нього видався на диво каліграфічний. У 1900 р. сім'ї, в якій уже було троє синів, випала нагода переїхати у Гадяч, де громада доручила Андріяну вести торгівлю у місцевій крамниці.

Семен ріс міцним, до роботи беручим. Закінчив початкову школу, потім Гадяцьку торгову школу, яка, крім усього, давала й бухгалтерську освіту. Працював за фахом. А коли настав час іти хлопцеві до війська, то й провели Якименки сина в армію. Там і застали Семена буремні події 1917-го року. Зброї до рук він ніколи не брав, а як бухгалтер служив у обслузі своєї частини. І гадки тоді не мав, що настануть для нього чорні дні, коли назвуть його за це «чиновником воєнного часу», «службовцем білої армії», хоча і додадуть «у бандах не перебував».

Повернувся Семен у Гадяч у 1919 р. Працював. Одружився. У 1924 р. запропонували йому посаду головного бухгалтера Роменського банку.

Молодша Семенова сестра – Олександра, яка у ті роки жила в сім'ї брата і вчителювала у Роменській першій трудовій школі, згадувала: «Брат завжди користувався повагою у людей, з якими вів справи. Як законслухняний фінансист, беріг кожну копійку державних коштів, яких постійно було обмаль для потреб Ромен, що поставали з руїн громадянської війни. Не дозволяв їх розтринькувати на приватні вечірки окремими представниками місцевої влади, які до нього неодноразово зверталися. Виникали непорозуміння. Це і стало підставою для першого арешту брата у 1929 році. Звинуватили його за «антирадянські» погляди. Повезли у Полтаву».

Полтавські енкавееєсівці чергового «ворога» тоді не зареєстрували. Принаймні запису про цей арешт С.А.Якименка в архіві Полтавського обласного управління КДБ немає.

І знову слово Олександрі Якименко: «Марія – Семенова дружина – була вольовою жінкою. Метнулася у Полтаву, знайшла потрібних людей, викупила чоловіка. Життя продовжувалося. Але друзі порадили виїхати з Ромен. Бо ж начальство непокори не забуває і не прощає. Покидати облаштований побут було болісно. І все ж, 1933 року Якименки переїхали у Маріуполь Сталінської (нині Донецької) області. Семен працював головним бухгалтером рибоконсервного комбінату, Марія – медсестрою у поліклініці училища швейної фабрики. Сини Михайло і Володимир ще навчалися».

У Полтаву, де після одруження жила Олександра, йшли від них заспокійливі листи, сповнені надії, що всі біди для них уже в минулому.

Та горе, яке заповонило українські сім'ї 1930–1940 рр. минулого століття, коли репресивний маховик сталінської тоталітарної системи в СРСР працював на фізичне знищення не лише політичних опонентів чи націоналістично налаштованої, з державницькими поглядами інтелігенції, але й простих людей, таких далеких від будь-яких партій, аби побільше знайти «ворогів» правлячого тоді режиму, фатально пройшлося по долі Семена Якименка.

У квартирі по вулиці К.Маркса, 18, де жила сім'я Якименків, маріупольські енкавееєсівці з'явилися 23 квітня 1938 р. Їм належало сфабрикувати «кримінальну» справу № 119956 на 29 аркушах з гучним звинуваченням про надуману ними ж участь С.А.Якименка у контрреволюційно-диверсійній повстанській організації, яка буцім-то готувала повалення радянської влади у Маріуполі. Ця справа – ще один переконливий доказ підступних задумів і дії державних злочинців проти свого народу.

При обшуку квартири Якименків енкаведисти, як занотовано у справі, не знайшли бодай якихось матеріальних доказів, які б свідчили про підготовку Семена до диверсій. Коштовностей теж у сім'ї не було. Вилучили лише облигацій на 3900 крб. І все ж С.А.Якименка взяли під варту. Утримували у Маріупольській в'язниці.

Так, уже з першого аркуша ведення справи С.А.Якименка видно, що його арешт був заздалегідь запланованим. А доказів його «антирадянської» діяльності слідчим потрібно було знайти будь-що. І вони шукали їх до 14 липня, коли відбувся перший допит С.А.Якименка.

Виникло звинувачення арештованого у зв'язках з уже засудженим на той час колишнім плановиком комбінату Михайлом Гіпсом, який, за версією слідчих, і залучив С.А.Якименка до організації. До речі, сценарій вербування обрали досить наївний: одна зустріч в ресторані, спільна вечерея і пряма пропозиція співпрацювати. Наближалася війна. У зв'язку з цим необхідно підбирати однодумців для шкідницької роботи, щоб зірвати мобілізацію, підняти збройне повстання у Маріуполі, забезпечити повстанців продукцією із продовольчих запасів комбінату.

На допиті слідчий вимагав від С.А.Якименка підтвердити його належність до організації. С.А.Якименко категорично відхилив це звинувачення.

Але треба було знайти бодай якісь факти підтвердження «ворожості» С.А.Якименка до радянської влади. Того ж дня, 14 липня, проти нього свідчили С.Богуславський, начальник планового відділу комбінату і Л.Резнік, військовий інженер, які вбачали підозрілою поведінку підслідного у тому, що він вимагав розшифрувати, на що саме витрачаються кошти, заплановані кошторисом на ведення військово-оборонної роботи у колективі, чому цікавився витратами на утримання військово-навчального сектора. А директор його у цьому підтримував, бо Якименко був у нього в авторитеті.

Свідки вбачали шкідницьку діяльність С.А.Якименка навіть у тому, що серед підлеглих йому бухгалтерів працювали люди за соціальним походженням чужі радянській владі: син священика, торговця.

Але слідчі розуміли, що цих фактів недостатньо для політичного криміналу на С.А.Якименка, який їм конче був потрібний. І тоді свідки на очній ставці з ним через місяць, 15 серпня, «доповнюють» свої попередні обвинувачення словесними штампами політичних узагальнень, без конкретики, що від них хотіли почути слідчі.

Мовляв, Якименко «затримував виплату коштів, передбачених на оборонну роботу. Висловлював недовіру радянській владі. Своїми антирадянськими вчинками впливав на оточення. Під час судового процесу над троцькістами говорив, що вони невинно постраждали».

І знову С.А.Якименко мужньо обороняється від своїх кривдників. Заперечує всі ці звинувачення, бо вони не відповідають дійсності. Як чесна людина пояснює, що ніколи не перевищував своїх професійних бухгалтерських обов'язків. Дійсно, одного разу 5000 крб. за кошторисами холодильника і консервного заводу були заплановані незаконно, тому виплаті не підлягали.

Слідчі опинилися у скрутному становищі, але зусиль і методів для того, щоб швидше розправитися з непокірним підслідним, їм не бракувало. Ніхто і ніколи не повідає людям, яких тортур зазнав цей міцної статури чоловік, допоки у справі слідства з'явився протокол «доповнень» до його першого допиту, сфальсифіковані «зізнання» С.А.Якименка – «учасника контрреволюційно-диверсійної повстанської організації», на якого начебто поклалися обов'язки диверсійної роботи: придбання вибухівки, виведення з ладу консервного цеху, підпал продовольчого складу, одночасне здійснення пожеж у різних місцях комбінату. До речі, під цим протоколом вкрай нерозбірливий підпис. Та чи був він взагалі Якименків?

У звинувачувальному висновку (дати його у справі немає) стверджувалося, що управління держбезпеки Сталінської області у Маріуполі ліквідована білогвардійська (це визначення до назви організації додавалося вперше) контрреволюційно-диверсійна повстанська організація, яка ставила за мету повалення радянської влади у Маріуполі шляхом повстання. С.А.Якименко – «чиновник воєнного часу» – був одним з її учасником і звинувачується за статтями 17, 54-2, 54-10, 54-11 Кримінального кодексу УРСР.

Особлива трійка облуправління НКВС Сталінської (Донецької) області 3 вересня 1938 р. винесла вирок обвинуваченому С.А.Якименку – учаснику контрреволюційно-диверсійної повстанської організації – розстріляти.

Так обірвалося невинне життя С.А.Якименка, дароване йому Богом. Мине півстоліття, і воскресне з небуття його добре ім'я. Указом президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. С.А.Якименко посмертно реабілітований за відсутністю у його діях злочину. Не загасити пам'яті свічу...

Джерело:

Архів Управління Служби безпеки України по Донецькій області. – Спр. 119956. – Арк. 1, 2, 3, 9, 13, 14, 17, 19, 22, 24.

Валентина Волошина
2007

ВІД РЕДАКЦІЇ:

Надрукована в другій книзі Полтавського тому науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» біографічна довідка Завірюхи Андрія Сергійовича повинна мати такий зміст:

ЗАВІРЮХА Андрій Сергійович, 1895 р., с. Заливанщина Калинівського р-ну Вінницької обл., українець, із селян-бідняків, освіта початкова. Проживав у м. Полтава. Службовець установи. Заарештований 15 травня 1929 р. Засуджений Полтавським окружним судом 20 червня 1929 р. за ст. ст. 54-10, 54-11 КК УСРР до 3 років позбавлення волі з поразкою в правах на той же термін за „зв'язок і допомогу міжнародній буржуазії, спрямованій на боротьбу з Радвладою». Термін ув'язнення відбув. Повторно був заарештований 16 березня 1938 р. Проживав у м. Полтава. Робітник машинобудівельного заводу № 11. Особливою нарадою при НКВС СРСР 17 січня 1940 р. засуджений до 5 років

позбавлення волі з поразкою в правах на той же термін за ст. ст. 54-10, 54-11, ч. I КК УСРР за «троцькістську антирадянську діяльність». Заслання відбував у таборах Пермської обл. (Росія). Загинув у місцях ув'язнення. В архівних матеріалах місце захоронення не вказано. Керуючись Указом Президії Верховної Ради від 19 серпня 1955 р., справу по звинуваченню Завірюхи А.С. переглянуто президією Полтавського обласного суду 5 липня 1958 р. Постановою Особливої наради НКВС СРСР від 17 січня 1940 р. відносно Завірюхи А.С. відмінено і діловодством припинено. За відсутністю складу злочину Завірюха А.С. реабілітований.

ПІСЛЯМОВА

Ось і перегорнута остання сторінка останньої книги Полтавського тому науково-документальної серії «Реабілітовані історією». Прочитане викликає змішані почуття. Не досить сказати стосовно героїв нарисів: «трагічна доля, визначена безжалісним комуністичним (сталінським) режимом». Йдеться про щось більше, ніж про звичайний трагізм, якого вис-тачало в усі часи.

Комуністичний режим, який у першій третині ХХ століття насильницьким шляхом встановився на обширах колишньої Російської імперії, включаючи й Україну, тотально знецінив особистість і саме життя людини. Створена більшовиками «для захисту революції і боротьби з антисемітизмом» Надзвичайна комісія – ЧК виродилася у монстра, що залив кров'ю всю країну. Про ЧК та її пізніші трансформації ГПУ-НКВС-КДБ написано чимало негативного. Наголошуючи на беззаконні і жорстокості, які чинилися цими структурами, автори випускають з поля зору головне призначення цих органів – виступати знаряддям абсолютного Зла.

Це Зло полягало не в жорстокостях і масштабах терору як таких. У сучасному світі терором нікого не здивуєш. Іпостасі Зла інші. По-перше, з боку більшовиків терор запроваджувався і розвивався планомірно і централізовано, посилювався і ставав системою, залишався органічною частиною політики у всі періоди радянської влади. По-друге, розправи і страти набули масового характеру, а апарат насильства – небаченої розгалуженості: сітка каральних органів, доповнена сотнями тисяч завербованих інформаторів-сексотів, вкривала всю країну, «перебудова» людини здійснювалася в тюрмах і концтаборах, де всі людські цінності, насамперед духовні, переверталися з ніг на голову. По-третє, виникла масова професія карателя-ката, були науково розроблені, випробувані, систематизовані й затверджені у вигляді інструкцій методики знущань і знищення людей. По-четверте, нелюдські акції знаходили моральну підтримку з боку нормальних людей, включаючи «стійких і чесних партійців» (Канігін Ю.М. Початок і кінець часів: Новий погляд на історію. – Перекл. з рос. – Київ: А.С.К., 2005. – 448 с. – С. 170-172, 176, 177).

Не може не звернути на себе увагу, що з приходом до влади більшовиків маси людей – до того нормальних – осатаніли. Пекельне коло кривавого кошмару почало розкручуватися з небувалою швидкістю, причому ніхто не був гарантований від знищення. Спершу «програмно» знищували цілі стани «колишніх»: буржуазію, поміщиків, куркулів, чиновників, офіцерів, священників. Деякі й досі пояснюють це руйнацією «старого світу» й жорстокою громадянською війною. Однак «будівничий» бік більшовизму (побудова «соціалізму в окремо взятій країні») пов'язаний з іще більшими людськими жертвами, ніж руйнівний. Тих, хто загинув і зазнав гоніння у період 1923–1953 рр. вдєсятеро більше, ніж у 1917–1922 рр. Якщо в громадянську винищували «контру», тепер вигублювали (мільйонами) селян (колективізація, голодомор), робітників (надіндустріалізація), інтелігенцію (акультуризація) і, що особливо

прикметно, – зжирали один одного, як павуки в банці (безкінечні «чистки» партії, викорінення різноманітних «опозицій» і «ухилів»).

Реєстр злочинів комуністичного режиму достатньо відомий, в якійсь мірі він описаний і в цих нарисах. Важливо підкреслити, що всі ці злочини вирости на основі нелюдськості. На превеликий жаль, людській натурі властиві заздрість, ненависть, безсердечність, жорстокість, бузувірство, як і садизм, параноя, сексуальна маніакальність та інші збочення. Лише цими рисами не пояснити кривавих жахів чекістських застінків і тихих жахів очікування нічних арештів. Знищення владою політичних і особистих противників теж має свою логіку, нехай аморальну і невибачливу з позицій демократії. Але знищення ні в чому не винних людей – нейтральних до влади або навіть відданих їй (в тому числі й представників самої влади) – це вже щось поза межами людськості. Тим більше, що приреченим улаштовували виснажливі спектаклі слідства, допитів, очних ставок, катувань, морального терору, самообмов, коли всі учасники цих спектаклів – і кати, і жертви – знали, що це – вигадки, а визнання в уявних злочинах, підписані протоколи і все інше – фікція. Такою ж фікцією були й «суди», де звинувачених навіть не слухали, а оголошували вирок – і кінець.

Тож навіщо було влаштовувати ці криваво-знущальні вистави і мучити людей? Очевидно, йшлося не просто про фізичне знищення, а про розтоптування й спустошення людського в людині, погублення людської душі. Людину намагалися вбити до розстрілу, знецінюючи її життя до нуля. Змучені катуваннями нещасні часто самі бажали смерті, сприймаючи цей вирок як визволення. Тут і криється розгадка дивного феномену: люди, які в житті виявляли героїзм, мужність і безстрашність, у катувальних підвалах «скисали», обмовляючи себе, рідних, друзів і знайомих – реалізувати кращі людські якості поза людським середовищем виявлялося неможливим.

Слід підкреслити ще один момент: вістря репресій було спрямовано проти органічної еліти, яка виникає в людській масі природним (селекційним) шляхом. Цю еліту планомірно знищували, замінюючи її «шариковими», висмикнутими з соціальних «низів». Ось чому під найстрашнішим ударом опинилася українська національна інтелігенція.

Увесь трагізм українства чітко виявився на піку репресій 1930-х рр. Зараз уже безсумнівно, що у ті жахливі і згубні роки українському народові було потрощено моральний хребет, і ця величезна шкода розтяглася на десятиліття, а можливо, й назавжди. Українську Україну було брутально знищено. Народна маса стала доволі крихкою, щоб витримати наростаючі удари московського централізму. Облишивши експерименти по схрещуванню українського з комуністичним, влада оголосила українське «буржуазним націоналізмом» і повела з ним боротьбу не на життя, а на смерть. Конфлікт набув особливо важкого характеру під час голодомору 1932–1933 рр.

В умовах тотального антиукраїнського терору більшість творчої інтелігенції капітулювала перед насильством. Ця капітуляція в окремих випадках була щедро винагороджена орденами і посадами. Ті ж представники інтелігенції, які не підпорядковувалися правилам гри, встановлених державною партією, безжально переслідувались, позбавлялись роботи, волі, а нерідко й життя. Загалом в Україні було репресовано понад 500 діячів національної культури; значну частину цього списку склали наші земляки. Ті, хто виказує українцям, ніби в них немає літератури, мистецтва, культури високого рівня, забувають, що тому є глибока причина: цвіт української нації планомірно викорінювався. Варто перечитати біографії митців, щоб побачити, який величезний духовний потенціал не був реалізований в їх особі. А скільки ж було їх – молодих, натхненних, розкритених талантів, які згасли в нетрях ГУЛАГу, погублені ненаситною компартійною січкарею? Гігантські масштаби і жорстока послідовність у винищенні української духовно-інтелектуальної еліти, систематичність упокорення національного духу, поривань до свободи і незалежності України вражають і жахають.

Нова соціальна система повинна була формуватися за взірцем ГУЛАГу. В основу «виправлення» людини ліг фізично тяжкий, рабський, часто безглуздий труд. Не творчість, не інтелектуальна праця, не духовне подвижництво, і навіть не результати роботи, – а саме труд як «вкалювання» видавався за сенс життя в соціалістичному суспільстві, облудно проголошувався «справою честі, слави, доблесті й героїства». Фарисейство й лицемірство цього гасла особливо помітно на прикладі сумнозвісних ИТЛ – «исправительно-трудовых лагерей» (перше слово читали «истребительно»), куди запроторювали сотні тисяч невинних людей. ГУЛАГ на практиці перетворився на зону найжорстокішого за всю історію рабовласництва, де дармова робоча сила функціонувала в нелюдських умовах у майже неприступних для життя регіонах Сибіру, Крайньої Півночі, Заполяр'я. Водночас ГУЛАГ виступив матрицею соціалізму: заборона на індивідуальність, стирання «у порох» особистості, нормування всіх життєвих потреб, цілковитий контроль за всіма сферами життєдіяльності з боку «начальства», «стукацтво», ізоляція від зовнішнього світу. Людську душу знищували не тільки по таборах і тюрмах, а й у побуті, на роботі, у суспільному житті. При цьому офіційно поняття душі було виключено з системи наукових категорій.

Вимагає пояснення також той ще до кінця не усвідомлений факт, що при неймовірних репресіях у мирний час, коли майже кожна родина відчувала загрозу своєму існуванню, серед етнічної маси не з'явилось жодної протестної течії, навпаки, посилювалося загальне тріумфування й обожнювання вождя. Люди, яких заарештовували (а серед них були й військовики у високих чинах і при зброї), не чинили жодного опору, втішаючи себе й рідних думкою: «трапилася помилка, розберуться – випустять»*. Більше того, багато «табірників», які пов'язували своє поламане життя з несправедливим сталінським режимом, тим не менше, не втратили свої віри і любові до Сталіна і навіть вмирили з його ім'ям на вустах. Очевидно, культ Сталіна мав під собою сакральну-містичну основу, і це дозволяло йому органічно сприйматися в масах, на відміну від культиків спадкоємців, які виглядають як фарс. Містичні аспекти натури Сталіна відзначають усі, хто його знав. Але важливе інше: Сталін з його містичною особистістю поводить себе у власній країні як іноземний завойовник, винищуючи духовні, розумові й навіть фізичні основи життя людей.

Створена за часів сталінщини атмосфера соціального залякування значною мірою зберігається досьогодні. Пам'ять про масовий терор підриває активну колективну дію, що офіційно не санкціонована владою, стримує психологічну готовність індивідів до активної участі в громадянському житті. Одним із шляхів подолання цього травматичного синдрому є оприлюднення інформації про жертви нелюдського режиму, який панував у країні протягом ледве не всього ХХ століття. Вміщені у цій книзі 133 нариси – це лише невелика частина біографічного матеріалу, який конкретизує перебіг політичних репресій на Полтавщині – від молоха «чрезвычайок» до придурення шістдесятників і дисидентів.

Водночас робота над томом «Реабілітовані історією» виявила ряд проблем. Найважливіша з них – відсутність універсального критерію для визначення, кого вважати жертвами репресій і що розуміти під репресіями та реабілітацією. Очевидно, до ув'язнених і знищених слід

* Причини такої поведінки розкрив О. Солженіцин: арештовувалися люди, ні в чому не винні, а тому й не підготовлені до будь-якого опору. Загальна невинуватість породжувала й загальну бездіяльність: може, не візьмуть? може, обійдеться? Водночас виникає загальне почуття приреченості, що уникнути арешту неможливо.

Але ж – «Як потім у таборах пекло: а що, якби кожний оперативник, йдучи вночі арештовувати, не був би впевнений, чи повернеться він живим, і прощався б зі своєю сім'єю? Якби в часи масових посадок <...> люди не сиділи по своїх нірках, умліваючи від жаху при кожному стукі вхідних дверей і кроках на сходах, – зрозуміли, що втрачати їм вже далі нічого, і в своїх передпокоях бадьоро робили б засідки по кілька чоловік з сокирами, молотками, кочергами, з чим прийдеться? Адже заздалегідь відомо, що ці нічні кашкети не з добрими намірами йдуть, – так не помилишся, хряснувши по душегубцю. Або той воронок з самотнім шофером, що залишився на вулиці, – угнати його чи скати проткнути. Органи швидко б не дорахувалися співробітників і рухомого складу, і <...> зупинилася б проклята машина!

Якби... Якби... Ми просто заслужили подальше». (Солженіцин А.І. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956. Опыт художественного исследования: В 7 частях. – Ч. 1-2. – Москва: ИНКОМ НЗ, 1991. – 432 с. – С. 19).

додати вимушених емігрантів і тих уцілілих, хто жив і творив під загрозою (часто втіленою) звільнення з роботи, виключення з партії, неможливості знайти працю, одержати освіту, друкуватися, проповідувати. Очевидно, серед маси репресованих слід виокремити свідомих противників режиму, насамперед борців за волю і незалежність України. Згадуючи жертв сталінщини, варто нагадати, що серед них були не лише «вороги народу», а й члени їх сімей: батьки, дружини, діти. Особливо сумною була доля дітей, яких відправляли до спеціалізованих інтернатів, де малолітні сталінські в'язні мусили проголошувати хвалу катові своїх батьків. Очевидно, поряд із реабілітацією юридично-правовою слід поставити реабілітацію суспільно-історичну, тобто змінити полярність публічного дискурсу політичних репресій у бік визнання заслуг перед батьківщиною осіб, імена яких комуністична влада зробила одіозними, а діяльність сфальшувала. Уважний читач помітить, що упорядник книги виходив саме з таких позицій.

Книга біографічних нарисів завершує том, але не тему. Повинні з'явитися наступні видання, під дахом яких, нарешті, будуть зібрані всі замордовані й мордовані тоталітарним режимом полтавці, включаючи розкиданих злою долею по різних світах. Назріла потреба розширити овид архівних пошуків і вивести із забуття всіх жертв українського етноциду та представників інших етносів, які творили в орбіті українського життя.

Нехай завершать цю післямову слова Миколи Жулинського: «Видобути із темних глибин санкціонованого окупаційно-тоталітарними режимами забуття іскри істини про трагічні долі тисяч і тисяч українських синів і дочок повинні зміцнити нас у національній вірі й гордості, підсилити почуття відповідальності за вшанування пам'яті убієнних, щоб висвітлити благородним сьайвом цих імен нам шлях до свободи і щастя України».

Зміст

1.	Алксніт Ганна Іванівна.....	7
2.	Анохіна-Погодіна Єфросинія Михайлівна.....	9
3.	Баберя Тимофій Йосипович.....	12
4.	Барлет Дмитро Андрійович.....	16
5.	Білий Володимир Васильович.....	21
6.	Блоха Федір Леонтійович.....	24
7.	Богуславський Михайло Соломонович.....	27
8.	Борисенко Микола Євтухович.....	31
9.	Бужинський Михайло Михайлович.....	34
10.	Бурмістров Микола Андріанович.....	40
11.	Буров Михайло Іванович.....	43
12.	Вальчак В'ячеслав Антонович.....	50
13.	Верховинець (Костів) Василь Миколайович.....	56
14.	Виростков Іван Олексійович.....	61
15.	Висоцький Григорій Якович.....	63
16.	Вовк Федір (Хведір) Кіндратович.....	68
17.	Воронянський Юхим Іванович.....	73
18.	Гавриленко Микола Іванович.....	78
19.	Гаврилко Михайло Омелянович.....	82
20.	Гейбо Петро Іванович.....	84
21.	Герасименко Федір Андрійович.....	87
22.	Городовенко Нестор Теофанович.....	93
23-24.	Гресі: Сергій та Володимир Васильовичі.....	103
25.	Гришко Василь Іванович.....	110
26.	Грінченко Володимир Автономович.....	115
27.	Драй-Хмара Михайло Опанасович.....	119
28.	Дун Файва Нахаймович.....	123
29.	Захарченко Василь Іванович.....	127
30.	Зеленцов Василь Іванович.....	137
31.	Земляков Яків Григорович.....	142
32.	Зеров Микола Костьович.....	145
33.	Капельгородський Пилип Йосипович.....	151
34.	Капустянський Іван Назарович.....	157
35.	Карповець Іван Васильович.....	161
36.	Клязник Олександр Іванович.....	164
37.	Коваленко Григорій (Грицько) Олексійович.....	166
38.	Ковалів (Ковальов) Левко Борисович.....	175
39.	Козлов Микола Антонович.....	188
40.	Колотило Михайло Кузьмич.....	192
41.	Кондратюк Юрій Васильович.....	196
42.	Косенко Олександр Дмитрович.....	203
43.	Коцегуб Іван Артемович.....	206
44-45.	Кривинські: Любов та Марія Леопольдівні.....	208
46.	Криворотченко Михайло Григорович.....	213

47.	Кудрицький Євген Михайлович	216
48.	Кудря Данило Євменович	223
49.	Кулик Григорій Іванович	232
50.	Куред Гаврило Тарасович	239
51.	Кушніренко Віра Платонівна	244
52.	Лапчинський Георгій Федорович	247
53.	Левченко Андрій Іванович	257
54-55.	Лисенки: Корній Якович, Афанасій Корнійович	265
56.	Личман Тимофій Якович	284
57.	Лозовий Андрій Васильович	287
58.	Лятошинський Микола Володимирович	290
59.	Ляхович Костянтин Іванович	294
60.	Мазанько Панас Кирилович	300
61.	Мазлах (Робсман) Сергій Михайлович	304
62.	Мазур Павло Павлович	317
63.	Майстренко Іван Васильович	320
64.	Майфет Григорій Йосипович	328
65.	Макаренко Микола Омелянович	332
66.	Макаренко Павло Якович	336
67.	Мандик Максим	338
68.	Манько Терентій Титович	343
69.	Маслик Порфирій Порфирійович	347
70.	Мешко Оксана Яківна	349
71.	Михайлів Юхим Спиридонович	357
72.	Міхновський Микола Іванович	362
73.	Мощенко Костянтин Васильович	375
74.	Навроцький Олександр Іванович	384
75.	Огій Яків Родіонович	387
76.	Онацький Никанор Харитонович	398
77.	Онісін Іван Максимович	402
78.	Осьмак Кирило Іванович	405
79.	Павлищев Павло Федорович	418
80.	Падалка Іван Іванович	421
81.	Панкратєв Олексій Сергійович	425
82.	Пархоменко Володимир Олександрович	428
83.	Петлюра Симон Васильович	433
84-88.	Петлюри родичі: сестри Феодосія та Марина, небожі Сильвестр, Андрій та Валер'ян Скрипники	446
89.	Покамістов Олексій Олексійович	450
90.	Поліщук Валер'ян Львович	453
91.	Полоз Михайло Миколайович	457
92.	Полоцький Олександр Аркадійович	460
93.	Понятенко Прокіп Дмитрович	464
94.	Порайко Василь Іванович	472

95.	Примолений Андріян Матвійович	475
96.	Пукась Логвин Степанович	479
97.	Рева Микола Антонович	483
98.	Репетін Петро Олексійович	487
99.	Риженко Яків Омелянович	489
100.	Ротач Петро Петрович	494
101-104.	Рошинські: Володимир Федорович, Юрій, Олександр, Олексій Володимировичі	507
105.	Рудинський Михайло Якович	512
106.	Рудичів Іван Опанасович	519
107.	Савченко Іван Григорович	526
108.	Савченко Федір Якович	530
109.	Свистун Пантелеймон Іванович	536
110.	Седляр Василь Феофанович	540
111.	Сезоненко Володимир Іванович	545
112.	Сербіченко Олександр Калістратович	548
113.	Сердюк Іван Васильович	551
114.	Синюк Петро Григорович	555
115.	Скуленко Іван Михайлович	558
116.	Соловей Дмитро Федорович	562
117.	Таранушенко Стефан Андрійович	571
118.	Таруц Іван Герасимович	576
119.	Тахтай Олександр Кузьмич	582
120.	Терлецький Євген Петрович	587
121.	Тищенко Зіновій Павлович	594
122.	Токаревський Михайло Дмитрович	598
123.	Труш-Коваль Василь Єлисейович	603
124-125.	Тютюнники: Павло та Михайло Васильовичі	609
126.	Удовиченко Олександр Гаврилович	612
127.	Філянський Микола Григорович	614
128.	Хвиля (Олінтер) Андрій Ананійович	619
129.	Хмарський Демид Захарович	627
130.	Хоткевич Гнат Мартинович	631
131.	Христовий Леонтій Остапович	634
132.	Чернявський Трохим Вікторович	641
133.	Чижевський Павло Іванович	645
134-136.	Чичибабіни: Борис Олексійович, Валентин і Микола Євгеновичі	657
137.	Шарій (Богунський) Антін Савич	664
138.	Шарлемань Микола Васильович	673
139.	Шахрай Василь Матвійович	675
140-142.	Шемети: Володимир, Сергій, Микола Михайловичі	682
143.	Шмідт Максим Львович	689
144.	Шумський Олександр Якович	693
145.	Щепотьєв Володимир Олександрович	696
146.	Якименко Семен Андріанович	709
	Післямова	712
	Автори нарисів	719

Автори нарисів:

- Людмила Бабенко [5, 16, 47, 145];
Олександр Білоусько [19, 25];
Тетяна Васильченко [13];
Віктор Войналович [80, 110, 115];
Валентина Волошина [146];
Тетяна Геращенко [72];
Василь Граб [18, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 36, 41, 51, 59, 62, 64, 65, 70,
74, 76, 90, 96, 97, 98, 119, 122, 123, 124-125, 127];
Юрій Данилюк [1, 6, 46, 91, 92, 121];
Лев Євселевський [7, 52 (співавт.), 89, 109, 112];
Олександр Єрмак [2, 4, 20, 35, 43, 44-45, 66, 69, 77 (співавт.), 79, 81, 126];
Віра Жук [9];
Алла Киридон [83];
Віктор Коротенко [134-136];
Надія Кочерга [67 (співавт.), 107 (співавт.)];
Василь Лобурець [14, 77 (співавт.)];
Віктор Міщанин [54-55];
Іван Наливайко [3, 8, 10, 11, 12, 15, 17, 39, 40, 42, 56, 57, 60, 68,
101-104, 111, 114, 129, 130, 132, 143];
Олексій Нестуля [26, 71, 73, 99, 105, 117];
Володимир Пащенко [84-88];
Валентин Посухов [95];
Тарас Пустовіт [21, 29, 93 (співавт.), 106, 132, 140-142];
Віктор Ревегук [23-24, 32, 49, 50, 53, 67 (співавт.), 107 (співавт.), 131, 137];
Василь Ричка [82];
Петро Ротач [93 (співавт.)];
Олександр Рубльов [108];
Євген Склярєнко [94, 144];
Микола Степаненко [100];
Ігор Усенко [120];
Олександр Христенко [118];
Юрій Шаповал [78];
Лариса Шевченко [138];
Георгій Шибанов [22];
Олександр Юренко [37, 38, 48, 52 (співавт.), 61, 63, 75, 116, 128, 139];
Микола Якименко [113];
Зінаїда Яненко [58].

Науково-документальне видання

**Реабілітовані історією
Полтавська область**

Книга п'ята

Науково-редакційний підрозділ –
Центр по дослідженню історії Полтавщини
Полтавської обласної державної адміністрації

Формат 70x100 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг.
Ум. друк. арк. 58,5 Обл.-вид. арк. 58,48
Зам. № . Наклад 1000 прим.

Видавництво «Оріяна».
16, вул. Артема, м. Полтава, 36014.
Тел./факс: (0532) 560204.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 955 від 17.06.2002 р.
видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України

Видавництво «АСМІ».
24, вул. Комсомольська, м. Полтава, 36020.
Тел./факс: (0532) 565529.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 1892 від 06.08.2004 р.
видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України